

Fuakava Fo'ou

TOHI MA'U'ANGA TOKONI 'A E FAIAKO

Tohi Ma'u'anga Tokoni 'a e Faiako 'o e Fuakava Fo'ou

Teuteu 'e he
Polokalama Ako 'a e Siasi

Pulusi 'e he
Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní
Sōleki Siti, 'Iutā

© 1999 'e he Intellectual Reserve, Inc.
Ma'u 'a e totonu fakalao kotoa
Paaki 'i he 'Iunaiteti Siteiti 'o 'Ameliká
Fakangofua 'i he lea faka-Pilitāniá: 8/97
Fakangofua ke liliú: 8/97
Liliu 'o e *New Testament Teacher Resource Manual*
Tongan

FAKAHOKOHOKÓ

Talateu ki he <i>Tohi Ma'u'anga Tokoni</i> <i>'a e Faiako 'o e Fuakava Fo'ou</i>	1	Ngāue 8–9	166
Fakataimi-tēpile'i Ho'o Ako'i 'o e Fuakava Fo'ou	6	Ngāue 10–12	168
Ko ha Talateu ki he Fuakava Fo'ou	8	Ngāue 13–14	169
Ngaahi Tokoni ki Hono Ako 'o e Folofolá	11	Ngāue 15	171
Vakai Fakalūkufua ki he Palani 'o e Fakamo'uí	14	Ngāue 16–18	172
Ko e Kuonga he Vaha'a 'o e Fuakava Motu'á mo e Fuakava Fo'ou	19	Ngāue 19–20	175
Ko e Ongongoleléi 'o Fakatatau mo e Fakamatala 'a Mātiú	22	Ngāue 21–23	177
Mātiú 1–2	22	Ngāue 24–26	179
Mātiú 3–4	26	Ngāue 27–28	181
Mātiú 5–7	28	Ko e 'Ipiseli 'a e 'Aposetolo ko Paulá ki he Kakai Lomá	184
Mātiú 8–10	35	Loma 1–3	184
Mātiú 11–13	39	Loma 4–6	187
Mātiú 14–15	45	Loma 7–8	190
Mātiú 16–18	46	Loma 9–11	192
Mātiú 19–20	53	Loma 12–16	195
Mātiú 21–23	55	Ko e 'Uluaki 'Ipiseli 'a e 'Aposetolo ko Paulá ki he Kakai Kolinitoó	201
Mātiú 24–25	58	1 Kolinitō 1–4	201
Mātiú 26–28	60	1 Kolinitō 5–7	204
Ko e Ongongoleléi 'o Fakatatau mo e Fakamatala 'a Ma'aké	65	1 Kolinitō 8–11	207
Ma'ake 1–3	65	1 Kolinitō 12–14	211
Ma'ake 4–6	69	1 Kolinitō 15–16	213
Ma'ake 7–16	73	Ko e 'Ipiseli Hono Ua 'a e 'Aposetolo ko Paulá ki he Kakai Kolinitoó	216
Ko e Ongongoleléi 'o Fakatatau mo e Fakamatala 'a Luké	83	2 Kolinitō 1–3	216
Luke 1–3	83	2 Kolinitō 4–7	218
Luke 4–6	88	2 Kolinitō 8–9	220
Luke 7–9	91	2 Kolinitō 10–13	221
Luke 10–13	99	Ko e 'Ipiseli 'a e 'Aposetolo ko Paulá ki he Kakai Kalētia ...	223
Luke 14–15	104	Kalētia 1–2	223
Luke 16–18	109	Kalētia 3–6	226
Luke 19–21	114	Ko e 'Ipiseli 'a e 'Aposetolo ko Paulá ki he Kakai 'Efesoó ...	229
Luke 22–24	117	'Efesō 1–3	229
Ko e Ongongoleléi 'o Fakatatau mo e Fakamatala 'a Sioné	125	'Efesō 4–6	231
Sione 1	125	Ko e 'Ipiseli 'a e 'Aposetolo ko Paulá ki he Kakai Filipai ...	234
Sione 2–3	127	Filipai 1–4	234
Sione 4–5	129	Ko e 'Ipiseli 'a e 'Aposetolo ko Paulá ki he Kakai Kolosé ...	237
Sione 6	132	Kolose 1–4	237
Sione 7–8	136	Ko e 'Uluaki 'Ipiseli 'a e 'Aposetolo ko Paulá ki he Kakai Tēsaloniká	240
Sione 9–10	139	1 Tēsalonika 1–5	240
Sione 11–12	144	Ko e 'Ipiseli Hono Ua 'a e 'Aposetolo ko Paulá ki he Kakai Tēsaloniká	243
Sione 13–17	146	2 Tēsalonika 1–3	243
Sione 18–21	152	Ko e 'Uluaki 'Ipiseli 'a e 'Aposetolo ko Paulá kia Timote ...	246
Ko e Ngāue 'a e Kau 'Aposetoló	157	1 Timote 1–6	246
Ngāue 1–2	157	Ko e 'Ipiseli hono Ua 'a e 'Aposetolo ko Paulá kia Timoté ...	249
Ngāue 3–5	160	2 Timote 1–4	249
Ngāue 6–7	163	Ko e 'Ipiseli 'a Paula kia Taitusí	252
		Taitusi 1–3	252

Ko e 'Ipiseli 'a Paula kia Filimoné	254	Ko e Fakahā kia Sioné	286
Filimone 1	254	Fakahā 1–3	286
Ko e 'Ipiseli 'a e 'Aposetolo ko Paulá		Fakahā 4–5	291
ki he Kakai Hepeluú	256	Fakahā 6–7	293
Hepelū 1–2	257	Fakahā 8–11	295
Hepelū 3–6	258	Fakahā 12–14	297
Hepelū 7–10	260	Fakahā 15–16	301
Hepelū 11–13	262	Fakahā 17–19	302
Fakahā 20–22	304	Fakamatala Fakalahí	308
Ko e 'Ipiseli Fakakātoa 'a Sēmisi	265	Lisi 'o e Ngaahi Potu Folofolá Ako Ma'ulotó	308
Sēmisi 1–5	265	Ko e Palani Lahi 'o e Fiefiá	309
Ko e 'Uluaki 'Ipiseli Fakakātoa 'a Pitá	270	Ko e Vaha'a Taimi 'o e Fuakava Motu'á mo e Fuakava Fo'ou	314
1 Pita 1–5	270	Ko ha Tangata ne Fanau'í Kui	317
Ko e 'Ipiseli Fakakātoa Hono Ua 'a Pitá	274	Ko e Hū Ikuná	318
2 Pita 1–3	274	Ko e Uike Faka'osi 'o e Mo'ui 'a e Fakamo'uí	319
Ko e 'Uluaki 'Ipiseli Fakakātoa 'a Sione	278	Ko e 'Aho Faka'osi 'o e Mo'ui 'a Kalaisí	324
1 Sione 1–5	278	Ko e 'Ekesōtosí mo e Sione 6	325
Ko e 'Ipiseli Fakakātoa Hono Ua 'a Sioné	281	Ngaahi Me'a ne Hoko he Mo'ui 'a Pitá	326
2 Sione 1	281	Ko e Feitu'u Metiteleniané 'i Hetaimi 'o e Fuakava Fo'ou	327
Ko e 'Ipiseli Fakakātoa Hono Tolu 'a Sioné	283	Ko e Ngaahi Ngāue Fakafaipekau 'a e 'Aposetolo ko Paulá	328
3 Sione 1	283	Ko e Siasi 'e Fitu 'i 'Ēsiá (Fakahā 2–3)	330
Ko e 'Ipiseli Fakakātoa 'a Suté	284	Me'a 'Oku Fai ki Ai e Fakamamafá	332
Sute 1	284	Ko e Ngaahi Me'alea [Talupite] 'e Fitu 'o e Ngaahi Me'a	
		Fakama'u 'e Fitú	333
		Ngaahi Fakatātaá	334

“Ko e kaveinga ‘o e ako fakalotu ‘i he Polokalama Ako ‘a e Siasí ke tokoni‘i ‘a e fakafo‘ituituí, fāmīlī, pea mo e kau taki lakanga fakataula‘eikí ‘i hono fakahoko ‘o e misiona ‘o e Siasí” (*Ako‘i ‘o e Ongoongolelei: Ko ha Tohi Tu‘utu‘ni ki he Kau Faiako mo e Kau Taki ‘i he Potungāue Ako ‘a e Siasí*, [1994], 3). Ko e ‘uluaki tafa‘aki ke fakamamafa‘i ‘i hono fakahoko ‘o e kaveingá ni ke ako‘i ‘a e fānau akó ‘i he ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí ‘o hangē ko ia ‘oku hā ‘i he ngaahi folofola ‘oku ngāue ‘aki ‘e he Siasí pea mo e ngaahi lea ‘a e kau palōfitá. ‘Oku ‘oatu ‘a e tohí ne ke tokoni atu ‘i hono fakahoko ‘o iá—‘o tatau ai pē pe ko e hā ha‘o fa‘ahinga taukei fakafaiako pe lea fakafonua pe pule‘anga ‘okú ke faiako ai.

Ko e tafa‘aki hono ua ‘oku fakamamafa‘i ke akonekina, ‘i he fa‘ifa‘itaki‘anga, pea ‘i he mālohi foki ‘o e Laumālié. Ko kinautolu ko ia ‘oku faiako ‘aki hono akonekiná pea ‘i he fa‘ifa‘itaki‘anga lelei, ‘oku nau ako‘i lelei taha ange ‘a e ongoongolelei. Koe‘uhí ke ke lava ‘o akonekina, kuo pau ke ke tomu‘a feinga, “‘i he ako pea ‘i he tui foki” (T&F 88:118), ke mahino kiate koe ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘o e ongoongolelei ‘a Sīsū Kalaisí. Pea koe‘uhí ke te lava ‘o faiako ‘aki ‘ete fa‘ifa‘itaki‘anga lelei, kuo pau ke te mo‘ui‘aki ‘a e ongoongolelei ‘i he‘ete mo‘ui fakafo‘ituituí. Kuo pau foki ke te fakafalala ki he Laumālié ke ne tataki kita. Na‘e ako‘i ‘e ‘Eletā Poiti K. Peeka, ko ha mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá: “‘Oku ma‘u ‘a e mālohí ‘i he taimi kuo ‘osi fakahoko ai ‘e he faiakó ‘a e me‘a kotoa pē ‘okú ne malavá ke ne mateuteu, ‘o ‘ikai fakafo‘i lēsoni pē, ka ‘i hono tauhi ‘ene mo‘uí ke fengāue‘aki lelei mo e Laumālié. Kapau ‘e ako ke fakafalala ki he Laumālié ke ma‘u ha ngaahi fakahā fakalaumālie, ‘e lava ke ne tu‘u ‘i mu‘a ‘i he‘ene kalasí. . . .kuo loto lahi ‘i he‘ene ‘ilo‘i te ne lava ‘o faiako ‘aki ‘e tataki ‘a e Laumālié” (*Teach Ye Diligently* [1975], 306). ‘Oku fa‘a hāsino ‘a e mālohi ne lea ki ai ‘a ‘Eletā Peeká ‘i he taimi ‘oku fakahoko ai ‘e ha faiako ‘ene fakamo‘oni fakafo‘ituituí ki he tefito‘i mo‘oni pe tokāteline ‘oku ako‘i.

Founga Faka‘aonga‘i ‘o e Tohí Ni

Kuo pau ke hoko ‘a e ngaahi folofolá ko ho‘o tefito‘i ma‘u‘anga tokoni ia ‘i ho‘o teuteu ho‘o ngaahi lēsoní. ‘Oku totonu ke ke ma‘u ‘a e ngaahi tohi lēsoni ko ‘ení, ke tokoni atu ‘i ho‘o ako ‘o e folofolá pea mo ho‘o teuteu lēsoní. :

- Tohi lēsoni ko ‘ení—*Tohi Ma‘u‘anga Tokoni ‘a e Faiako ‘o e Fuakava Fo‘ou* (34590 900)
- Tohi lēsoni ‘a e tamasi‘i ako seminele ‘oku fakahoko pē ‘i ‘apí—*Tohi Fakahinohino Ako ‘a e Fānau Akó ‘i he Fuakava Fo‘ou* (fika 34188 900)
- Ngaahi nāunau tokoni ki he ngaahi filimi vitiō ‘o e Fuakava Fo‘ou—*Tohi Fakahinohino ki he Filimi Vitiō ‘o e Fuakava Fo‘ou* (fika 34232 900)

He ‘ikai fetongi ‘e he ngaahi tohi lēsoni ia ko ‘ení ho‘o ako ‘o e ngaahi folofolá, pe te nau fetongi ‘a e ngaahi fakahinohino

fakalaumālie ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní ‘i ho‘o teuteu ke ako‘i ho‘o fānau akó. ‘Oku nau hoko kinautolu ko ha ngaahi fakalahi ki he ma‘u‘anga tokoni pea mo ha poupou ki ho‘o teuteu lēsoní. ‘Oku meimei ko e *Tohi Ma‘u‘anga Tokoni ‘a e Faiako ‘o e Fuakava Fo‘ou* te ne ‘oatu ha fakamatala fakataukei ki he ngaahi potufolofolá, fokotu‘u atu mo e ngaahi tefito‘i mo‘oni mahu‘inga ke ke fakatokanga‘i, pea mo fokotu‘u atu mo ha ngaahi founga ‘e lava ke ako‘i ai ha konga lahi ‘o e ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ‘ení ke mahino ai ki he fānau akó pea mo nau faka‘aonga‘i ‘i he‘enau mo‘uí.

“Kuo pehē ‘e he kau taki ‘o e (CES) ko e tūkunga ko ia ‘o e ngaahi ‘aho ako ‘o e (CES) he lolotonga ‘o e uiké, ‘a ia ‘oku ma‘u ai ha taimi lahi ange ki he fakahinohinó, ‘oku totonu ke ako‘i fakahokohoko totonu ai ‘a e ngaahi folofolá. Ko e taha foki ‘o e ngaahi founga lelei taha ki hono ako‘i ‘o e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí ke ako‘i ‘a e folofolá ‘i hono fakahokohoko totonú. Ko e *ako‘i fakahokohoko totonu ko ia ‘o e folofolá*, ko hono ako‘i ia ‘o e folofolá ‘i he fakahokohoko ‘o ‘enau hā ‘i he ngaahi tohi tapu ‘oku faka‘aonga‘i ‘e he Siasí” (*Ako‘i ‘o e Ongoongolelei*, 20; vakai ki he peesi ko iá ke ma‘u ai ha fakamatala lahi ange fekau‘aki mo hono ako‘i fakahokohoko ‘o e folofolá). ‘Oku muimui ‘a e tohi lēsoní ni ‘i he anga hono fakahokohoko ‘o e folofolá ka ‘oku ‘ikai ke ne ‘oatu ‘e ia ha ngaahi tokoni fakafaiako ki he ngaahi potufolofolá kotoa ‘i he ngaahi potufolofola kuo vahe‘i. ‘E toe ma‘u mo ha ngaahi tokoni kehe ‘i he tohi fakahinohino ‘a e tamasi‘i ako ‘inisititiuti mo e tamasi‘i ako seminele.

‘Oku ‘oatu ‘e he *Ako‘i ‘o e Ongoongolelei: Ko ha Tohi Tu‘utu‘ni ki he Kau Faiako mo e Kau Taki ‘i he Potungāue Ako ‘a e Siasí (CES)*, (34829 900) ha tokoni faka‘āuililiki ki hono ako‘i ha kalasi ‘i he (CES). ‘Oku totonu ke ke mātu‘aki feangainga ‘aupito mo ia. ‘E lava ‘a e ngaahi fokotu‘u fakakongokonga lalahi ko ‘ení ‘o tokoni atu ‘i ho‘o teuteu lēsoní.

Teuteu ke Ke Ako mo Ako‘i ‘a e Ongoongolelei

- Mo‘ui ‘aki ‘a e ongoongolelei
- Lotu ke tataki koe ‘e he Laumālié ‘i ho‘o akó, ‘i he taimi te ke teuteu aí, pea mo e taimi te ke faiako aí.
- Ngāue‘aki ho‘o tui ki he ‘Eikí, ‘i he mālohi ‘o e Laumālié, pea ‘i he mālohi foki ‘o e folofolá ke feau ai ‘a e ngaahi fiema‘u ‘a ho‘o fānau akó.

Fakapapau‘i pe Ko e Hā Te ke Ako‘i

- Fakapapau‘i pe ko e konga fē ‘o e folofolá te ke ako‘i ‘i he lolotonga ‘o e lēsoní. ‘Oku vahevahe ‘a e tohí ni ki ha ngaahi potufolofola ‘oku nau fakahaa‘i ‘a e vaha‘a taimi ‘oku hoko ai ‘a e talanoá pe mafuli ai ‘a e kaveingá. Ko e fakahinohino pe taimi tēpile ko ia he peesi 6–7 ‘e ala tokoni atu ia ke ke fakafuofua‘i ai pe ko e hā hano lahi ‘o e me‘a ke ke ako‘i ‘i he ‘ahó takitaha pe ‘i he uiké.

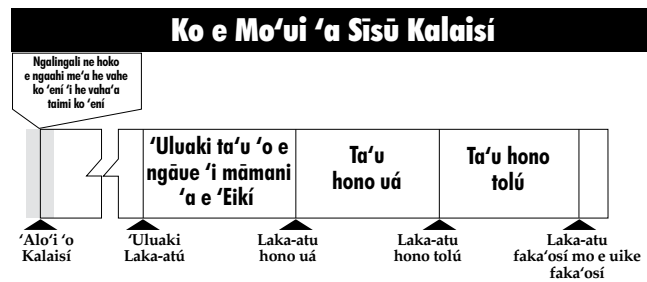
- Ako'i kakato 'a e ngaahi potufolofola 'oku vahe atu. Toutou lau kinautolu, mo ke faka'ilonga'i 'a e ngaahi tokäteline, ngaahi tefito'i mo'oni, ngaahi me'a ne hokó, kae 'uma'ā ha ngaahi fo'i lea pe ngaahi kupu'i lea mahinongata'a. Ko e tohi ko 'eni, 'a e tohi lēsoni 'a e tamasi'i ako 'inisititiuti, pea mo e tohi fakahinohino 'a e tamasi'i, 'e tokoni atu ia ke mahino ai kiate koe 'a e ngaahi potufolofola ne vahe atu pea ke ke fili ai pe ko e hā e me'a 'oku mahu'inga ma'a ho'o fānau akó. 'E ola lelei ange ho'o faiakó kapau te ke 'ilo'i ha me'a 'oku ue'i fakalaumālie 'i he potufolofola kuo vahe atu. Te ke lava ai ke taki ho'o fānau akó ke nau 'ilo 'a e me'a tatau.
- Fili pē 'a e ngaahi tokäteline, ngaahi tefito'i mo'oni, pea mo e ngaahi me'a ne hoko, 'oku mātu'aki mahu'inga ki ho'o fānau akó ke nau 'ilo'i. Tuku ke tataki koe 'e he ue'i 'a e Laumālie mo e ngaahi fiema'u 'a ho'o fānau akó 'i he taimi te ke fakakaukau'i ai pe ko e hā te ke ako'i.

Fakakaukau'i Ho'o Founa Ako'i

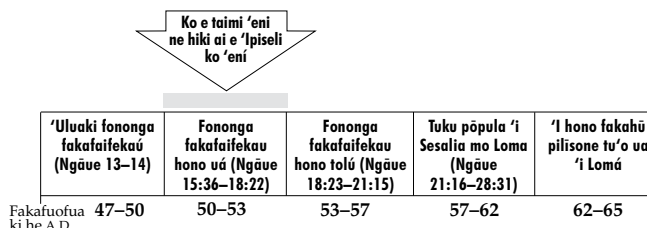
- Fili ha founa ako'i 'e taha pe toe lahi ange ki he me'a takitaha ne hoko, pe tefito'i mo'oni, pe tokäteline takitaha te ke loto ke ako'i. Faka'aonga'i ho'o ngaahi founa pē 'a'au, pe ko ia kuo 'osi fokotu'u atu 'e he ngaahi nāunau fakalēsoni.
- Fili e ngaahi founa ko ē te ne langaki 'a e mateuteu, kau mai, pea mo hano faka'aonga'i 'e he fānau akó.
  1. 'Oku 'uhinga 'a e mateuteu ko ha 'osi mateuteu fakalaumālie mo faka'atamai 'a e fānau akó, pea 'oku nau tokanga, tokanga tāfataha, mo loto ke kau 'i he ngaahi ako 'oku fa'i. "Ko e mateuteu ko ha fa'ahinga tu'unga ia 'o e lotó pea pehē mo e 'atamai'" (Ako'i 'o e Ongongolelei, 13). 'Oku 'ikai ko ha founa ia ne faka'aonga'i ke kamata 'aki ha lēsoni; ka ko hano toutou vakai'i ia e tokanga 'a e fānau.
  2. 'Oku 'uhinga 'a e kau mai ke kau 'a e fānau akó 'i he founa ako 'oku fakahokó. Ko e anga 'o 'enau kau mai 'e malava ke fakahoko fakaesino, fakaeloto, faka'atamai, pe fakalaumālie. Ko e lahi ange ko ia 'o e kau mai 'a e fānau akó ki he founa 'oku faka'aonga'i ki he akó, ko e lahi ange ia 'o e me'a 'e mahino, manatu'i, pea mo nau faka'aonga'i.
  3. 'Oku 'uhinga 'a hono faka'aonga'i ko hono tali 'e he fānau akó 'a e ngaahi tefito'i fakakaukau ne ako'i, mahino mo e founa ke faka'aonga'i ai kinautolu 'i he'enu mo'ui, pea feinga ke mo'ui fakatatau mo e ngaahi tefito'i mo'oni ko iá.

Ko e Founa Fokotu'utu'u 'o e Tohi Lēsoni ni

Ko e potu folofola kotoa pē 'i he ngaahi Kōsipeli 'e fā 'oku kamata 'aki ia ha taimi tukupau 'o 'asi ai 'a e meimei taimi pau ko ia ne hoko ai 'a e ngaahi me'a 'oku fakamatala 'e he ngaahi tohi kuo vahe'i. Ne fakafuofua 'a e ngaahi taimi ko 'eni mei he saati "Harmony of the Gospels" 'i he Tikisinale 'o e Tohitapu (pp. 684–96).

Ko e ngaahi talateu ki he ngaahi 'Ipiseli 'a Paulá 'oku kau ai ha ngaahi vaha'a taimi meimei tatau 'o ne fakafehoanaki ai 'a e Ngaahi 'Ipiseli mo e tohi Ngāue. 'Oku makatu'unga 'a e fakamatala ko 'eni 'i he "Pauline Epistles" 'i he Tikisinale 'o e Tohitapu (pp. 743–48).

Ko e ngaahi nāunau ma'u'anga tokoni ki he ngaahi potufolofola kuo vahe'i 'oku ma'u ia 'i ha kongá 'e fā.

Nāunau Talateú

'Oku 'omi 'e he kongá ko 'eni ha nāunau ko e talateu, fakataha mo ha fakamatala kehe ke tokoni atu ke mahino kia kimoutolu 'a e ngaahi kongá folofola kuo vahe atu pea mo hono tu'unga fakahisitōliá mo fakafolofolá. 'Oku toe 'oatu foki mo ha nāunau talateu ki he tohi takitaha 'o e folofolá. 'E lava 'e he ngaahi nāunau talateu ko 'eni, fakataha mo e fakamatala ki honau ngaahi tupu'angá 'a ia 'oku 'oatu 'i he tohi fakahinohino 'a e tamasi'i akó, pea mo 'ene tohi lēsoni 'inisititiuti, 'o fakalelei'i ho'o ako pea mo e mahino kiate koe 'o e folofolá. Te ke toe lava pē foki ke faka'aonga'i 'a e nāunau talateu ke fa'u:

- Ha ngaahi fehu'i fakatupu fakakaukau ke fai ki ho'o fānau akó pea mo faka'ai'ai ai 'a e mateuteu 'a e tokotaha akó.
- Ha fakamatala hisitōlia, ke hoko ko ha me'a ke vēkeveke ki ai 'a e fānau akó 'i he'enu lau, pea fakataha mo ha ngaahi tokoni kehe ke tomu'a lau.
- Ha ngaahi fehu'i ke faka'ali'ali pe hiki 'i he palakipoé, pe ko ha me'a ke hiki 'e he fānau akó 'i he'enu folofolá.

Ko ha Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'i

Te mou lava 'o fakatokanga'i ha ngaahi tokäteline mo ha ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga lahi 'i he ngaahi potufolofola kuo vahe'i atu. 'Oku hiki fakahokohoko atu 'i he kongá ko

'eni ha ni'ihī 'o kinautolu te ala fie ako'i ki ho'o fānau akó. Ko ha ngaahi founga 'eni ke ke faka'aonga'i 'i ho'o faiakó:

- Faka'aonga'i kinautolu 'o hangē ha me'a pau ke fakapapau'i 'aki ne ako'i 'a e tokāteline totonú.
- Faka'aonga'i kinautolu ke tokoni 'i hono fakafuofua'i 'a e me'a 'oku fie ma'u 'e ho'o fānau akó ke ako'i angé.
- Hiki kinautolu 'i he palakipoé ke ma'u ai 'e he fānau akó ha ngaahi tefito'i mo'oni ke nau fakatokanga'i 'i he'enau ako 'a e ngaahi potufolofola kuo vahe'i angé.
- Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau kumi mo ha ngaahi fakamo'oni folofola kehe 'oku nau pou pou'i pe fakamatala'i 'a e tokāteliné.

Ngaahi Ma'u'anga Tokoni Kehé

Ko e fakamatala ko ia 'i he tohi lēsoni 'inisititiuti 'a e tamasi'i akó ko e—*The Life and Teachings of Jesus and His Apostles*—kuo fokotu'utu'u ia ke faaitaha mo e Fuakava Fo'ou ('oku 'oatu e ngaahi potu folofolá 'i he fakahokohoko 'o e ngaahi me'a 'oku pehē ne hokó). Ko e tohi lēsoni ko 'eni—'a e *Tohi Ma'u'anga Tokoni 'a e Faiako 'o e Fuakava Fo'ou*—'oku muimui ia 'i ha fa'ahinga founga 'oku ako'i fakahokohoko ai 'a e Fuakava Fo'ou ('oku ako'i heni 'a e ngaahi potufolofolá 'o fakatatau mo e fakahokohoko 'o 'enau hā 'i he Tohitapú). 'Oku 'oatu 'i he kongā ko 'eni 'a e ngaahi peesi 'oku fekau'aki mo ia 'i he tohi lēsoni 'inisititiuti 'a e tamasi'i akó ke tokoni 'i ho'o kumi 'a e ma'u'anga fakamatala. 'Oku fakakau ai foki mo e ngaahi fakamatala 'oku ma'u mei he fakamatala fakalahi.

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

'Oku 'i he kongā ko 'eni ha ngaahi fakakaukau te ke fie fakakaukau ki ai 'i ho'o fakakaukau'i 'a e founga ke ako'i ai 'a e ngaahi me'a ne hokó, ngaahi tefito'i mo'oni, pea mo e ngaahi tokāteline ko ia ne ke fili mei he ngaahi potu folofola kuo vahe'i. 'Oku 'ikai ko ha me'a pau ke ke ngāue 'aki 'a e ngaahi founga ako'i ko 'eni 'oku fokotu'u atú. 'Oku 'oatu pē kinautolu ko ha fa'ahinga ma'u'anga tokoni kia koe 'i he taimi te ke fakakaukau'i ai 'a e ngaahi fiema'u 'a ho'o fānau akó 'o fakatatau mo e fakahinohino 'a e Laumalié. Te ke toe ma'u foki mo ha ngaahi fokotu'u 'oku 'aonga 'i he tohi fakahinohino 'a e tamasi'i akó 'a ia 'e lava 'o fulifulihi ke faka'aonga'i 'i he loki akó (vakai, "Ko ha Fakataukei 'o e Kau Faiakó ki he *Tohi Fakahinohino Ako 'a e Fānau Akó 'i he Fuakava Fo'ou,*" p. 4).

'Oku kau 'i he ngaahi fokotu'u ki he founga ako'i 'a e ngaahi me'a ko 'eni:

- **Fakamatala 'o e Taumu'a:** 'Okú ne fakataukei'i ai 'a e fokotu'u takitaha ko ha vahe pe kongā, 'i ha mata'i tohi mata'ā'ā pea fakahaa'i ai 'a e potufolofola 'oku vahe'i pea mo e tefito'i mo'oni 'oku fakamamafa'i 'e he fokotu'u ko iá ke ako'i. 'Oku meimei ke fekau'aki 'eni mo e kongā ko ia 'o e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku ma'u 'i he "Ngaahi Tefito'i mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelé ke Fakatokanga'i" 'i he potu folofola kuo vahe'i.

- **Folofola Ako Ma'ulotó.** Ko ha ngaahi fokotu'u ki he faiakó 'oku kau ai ha ngaahi potu folofola ke ako ma'uloto pea faka'ilonga'i 'aki e faka'ilonga 'oku hā heni. Na'e pehē 'e Palesiteni Hauati W. Hanitā 'i he'ene kei Palesiteni he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, "'Oku mau fakatauange pē he 'ikai ha taha 'i ho'o fānau akó 'e mavahe mei homou lokiakó 'oku ongo'i manavasi'i pe mā koe'uhī ko e 'ikai ke nau lava 'o ma'u e tokoni 'oku nau fiema'ú tupu mei he 'ikai ke nau 'ilo'i lelei e folofolá ke 'ilo'i e feitu'u 'oku ma'u ai e ngaahi potu folofolá" (*Eternal Investments* [address to religious educators, 10 Feb. 1989], 2).

Ko e "Folofola Ako Ma'ulotó" ko ha founga ia ke ako'i 'aki ki he fānau e founga kumi 'o e ngaahi potu folofolá, ma'u ha mahino ki honau 'uhingá pea mo faka'aonga'i ia 'i he'enau mo'ui faka'ahó. Kuo 'osi filifili ha ngaahi potu folofola 'e teau—taki potu folofola 'e uofulu mā nima 'i he ako fakafolofola kotoa pē—ke fai 'aki ha fakamamafa makehe 'i he seminelí. 'Oku ui e ngaahi potu folofola ko 'eni ko e "Folofola Ako Ma'ulotó" 'i he feitu'u 'e ma'u ai e ngaahi fokotu'u ki he akó. 'Oku totonu ke ke tokoni'i e fānau ke nau ako ma'u loto e ngaahi potu folofolá 'aki ha'anau vakai'i kinautolu he kalasi pea fakalotolahi'i e fānau akó ke nau ako fakatāutaha kinautolu. Ke ma'u ha ngaahi fokotu'u fekau'aki mo e founga ke pou pou'i 'aki e ako ma'uloto 'o e folofolá 'i ho'o kalasi, vakai ki he *Ako'i 'o e Ongongolelé: Ko ha Tohi Tu'utu'ni ki he Kau Faiako mo e Kau Taki 'i he Potungāue Ako 'a e Siasí* (CES), peesi 42–43.

- **Faka'ilonga Fakauiké.** 'Oku 'i ai foki mo ha ngaahi fokotu'u ki he faiakó 'oku fakahaa'i atu 'aki e faka'ilonga ko 'eni. 'Oku hanga 'e he faka'ilonga ko 'eni 'o fakahaa'i atu e ngaahi fokotu'u ki he faiako 'i ha polokalama ako 'i 'api pe ko ha taha 'oku fie ma'u tokoni 'i hono ako'i ha ngaahi potu folofola 'oku lalahi angé.
- **Taimi Tukupau.** 'I he faka'osinga 'o e 'ulu'i tohi takitaha 'oku 'oatu ai mo e fakafuofua ki he taimi 'e fie ma'u ke ako'i 'aki e fokotu'u ko iá. 'Oku 'oatu pē ia ke tokoni'i koe 'i hono palani ho'o ngaahi lēsoni faka'ahó ka 'oku 'ikai ko hano fakahaa'i atu ia e lahi 'o e taimi 'oku totonu ke ke fakamoleki 'i hono ako'i e fokotu'u ko iá.

Ngaahi Tokoni Fakafaiako Kehe

- **Filimi ko e New Testament Video** (item no. 53141). 'Oku 'i he seti filimi vitioó ni ha ngaahi fakahinohino ke tokoni atu 'i ho'o ako'i 'o e Fuakava Fo'ou. Ko e ngaahi fokotu'u ki he founga ako'i 'o e ngaahi fakahinohino 'i he seti filimi *Vitioó 'o e Fuakava Fo'ou* 'oku ma'u ia 'i he *Tohi Fakahinohino ki he Filimi Vitioó 'o e Fuakava Fo'ou* (fika 34232 900). Ko e ngaahi potu folofola ko ia 'oku 'i ai ha fokotu'u fekau'aki mo hano faka'aonga'i 'o ha filimi vitioó, 'oku fakahaa'i atu ia 'aki e faka'ilonga ko 'eni pea mo ha ki'i fakamatala he kamata'anga 'o e kongā ki he ngaahi fokotu'u ki hono ako'i.
- **Fakamatala Fakalahi.** 'Oku fa'a fakahinohino 'e ha fokotu'u 'e ni'ihī ki hono ako'i ki ha saati, ha fakamatala'i fakafolofola

makehe 'o e me'a tatau pē, pe ko ha me'a ke tufa 'i he fakamatala fakalahi 'a ia 'e malava 'o tokoni atu 'i ho'o ako'i 'o e lēsoni. 'Oku 'oatu e ngaahi fakamatala ko 'eni 'aki ha tefito mo e fika 'o e pēsi ke faingofua kia koe.

- **Lau 'e he Tamasi'i Akó 'o e Fuakava Fo'ou.** Poupou'i 'a e fānau akó ke nau lau kakato 'a e Fuakava Fo'ou. Ne pehē 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo: "'Oku ou 'ilo'i ko e taimi 'oku me'anoa ai pē kiate au hoku vā mo e langí, pea 'i he taimi 'oku hangē 'oku 'ikai toe fanongo mai ha telinga fakalangi pe lea mai ha le'o fakalangi iá, 'oku ou fu'u mama'o 'aupito. Kapau te u faivelenga 'i hono ako e folofolá, 'oku toe ofi ange hoku vaá pea toe foki mai e ngaahi ongo fakalaumālie'" (*The Teachings of Spencer W. Kimball*, ed. Edward L. Kimball [1982], 135).

Poupou'i ho'o fānau akó ke nau muimui ki he ngaahi ngāue 'oku 'i he "Saati Laukonga 'o e Fuakava Fo'ou" 'oku hā 'i he *Tohi Fakahinohino Ako 'a e Fānau Akó 'i he Fuakava Fo'ou*. (Mahalo na'a fie ma'u ke ke liliu 'a e saati ko 'eni ke he anga 'o homou ta'u fakaakó.) 'E tokoni 'eni ke nau taimi'i 'enau laukongá ke fekau'aki mo e ngaahi 'ekitiviti fakakalasi. 'E lava pē 'a e fānau ako ia 'oku nau fie laukonga vave angé ke nau hoko atu, ka ke poupou'i kinautolu ke nau toe fakamanatu 'a e ngaahi potu folofola ko ia 'oku teu ako 'e he kalasi 'i he lolotonga 'o e uiké. 'E pole'i koe 'e he ho'o faka'aonga'i 'a e saati laukongá ke ke taimi'i lelei ho'o laukongá 'i he lolotonga 'o e ta'ú koe'uhí ke ke lava 'o ako'i kakato 'a e Fuakava Fo'ou.

- **Fānau Ako mo e Ngaahi Fiema'u Makehé.** 'Oku faka'aonga'i 'a e fo'i lea "Ngaahi fiema'u makehé" ke faka'ilonga'i 'aki ha fānau ako 'oku kehe 'a e anga 'o honau tu'ungá. 'E lava ke kau ai 'a kinautolu 'oku 'i ai ha'anau palōpalema fakalaukonga pe palōpalema fakaako, ngaahi palōpalema faka'ulungāanga, pe vaivai faka'atamai. 'E lava pē ke toe kau atu ki ai mo kinautolu 'oku tauhi ma'u 'i ha feitu'u paú, kau ki ha ngaahi ako'anga makehé, 'alu sea ve'eteka takai pē, nofo ma'u 'i 'api koe'uhí ko ha alanga mahakí, kovi 'enau fanongó pe sió, mo ha ngaahi alā me'a pehē.

Na'e pehē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, "Ko e 'atamai mo e ngaahi laumālie kotoa pē 'o e 'Otuá kuo 'omi ki he māmaní 'oku lava lelei pē ke fakalahi kinautolu" (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, sel. Joseph Fielding Smith [1976], 354). 'Oku totonu ke ke fai e feinga kotoa pē ke feau e ngaahi fie ma'u fakaako kotoa pē 'a ho'o fānau akó. Mahalo he 'ikai malava ke feau e ngaahi fie ma'u 'a e fānau ako kotoa pē he taimi kotoa. Ka te ke lava 'o 'ilo'i e ngaahi fie ma'u makehe 'a ho'o fānau akó pea fulihi e nāunau fakalēsoni anga maheni ke lava 'e he fānau akó kotoa 'o ma'u ha me'a mei ha kongá pē ā 'o e lēsoni takitaha. 'E lava foki 'e he fānau ako kehé 'o ma'u ai ha faingamālie ke nau tokoni'i e fānau ako 'oku fiema'u ha tokoni makehé. 'E lava ke hoko e fa'ahinga tokoni ta'e siokita peheé ko ha tāpuaki ki he tokotaha 'okú ne fai e tokoni pea pehē foki ki he tokotaha 'okú ne tali e tokoni.

Makehe mei he ngaahi nāunau fakalēsoni anga maheni, 'oku ma'u mo ha ngaahi nāunau kehe ke tokoni 'i hono ako'i 'o

kinautolu 'oku 'i ai ha'anau fie ma'u tokoni makehé. 'Oku hiki foki he ngaahi katiloka tohi 'a e CES ha ngaahi nāunau 'i he mata'itohi ki he kau kuí pea 'i he kāsete pe filimi vitioó (ko e nāunau fakavitió fo'ou kotoa pē 'a e CES ma'á e lokiakó kuo 'osi teuteu'i ia ke lava 'o faka'aonga'i 'e kinautolu 'oku 'ikai sai 'enau fanongó). 'Oku toe fakakau foki he katiloká ha ngaahi nāunau ma'á e Kalasi Kamatá, 'a ia ko ha nāunau fakalēsoni faingofua ia ma'á e fānau ako 'oku kei 'i he tu'unga fika uá ki he tu'unga fika faá 'enau laukongá (vakai ki he "Specialized Curriculum Materials"). 'Oku 'i he katiloka foki 'a e Fale Tufaki'anga Nāunau 'o e Siasí ha ngaahi nāunau tokoni kehe (vakai ki he "Audiocassettes," "Disabilities, Materials for Members with," "Videocassettes," and "Videocassettes, American Sign Language" 'i he fakahokohoko fakamotu'alea 'o e ngaahi tefitó). 'Oku hoko 'a e ngaahi makasini 'a e Siasí ko ha ma'u'anga tokoni lelei ki ha ngaahi fakamatala, ngaahi fakatātā, pea mo ha ngaahi fakakaukau 'e ala fekau'aki mo e ngaahi fiema'u makehe 'o ho'o fānau akó. Ko e Ngaahi Fakatātā 'o e Ongoongolelé (34730 900) pea mo e Fakalahi ki he Ngaahi Fakatātā 'o e Ongoongolelé (fika no. 34740 900) 'oku fakatahataha'i ai ha ngaahi fakatātā fakalanu 'e 160 'okú ne fakafōtunga'i 'a e folofolá pea mo e ngaahi talanoa 'o e hisitōlia 'o e Siasí pe fakasino mai ha ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelé.

Ko ha Fakataukei 'o e Kau Faiakó ki he Tohi Fakahinohino Ako 'a e Fānau Akó 'i he Fuakava Fo'ou

'E tokoni 'a e *Tohi Fakahinohino Ako 'a e Fānau Akó 'i he Fuakava Fo'ou* ke lau ai 'e he fānau akó 'a e Fuakava Fo'ou pea fifili mo faka'aonga'i hono ngaahi akonakí. 'Oku fie ma'u ia ki he polokalama seminele ako pē 'i 'apí, ka 'e fakatokanga'i 'e he kau faiako 'oku faiako 'i he 'aho kotoa peé 'oku 'aonga 'i he'enu teuteu mo 'enau faiakó.

Faka'aonga'i 'i he Polokalama Seminele Ako 'i 'Apí

Ko e seminele ki ha polokalama ia ke fakahoko 'i he 'aho 'e nima 'o e uiké (pe meimeie tatau mo ia) 'i he ta'u fakaakó kakato. Pea koe'uhí 'oku tu'o taha pē he uike 'a e fakataha 'a e ngaahi kalasi 'o e polokalama seminele ako pē 'i 'apí, 'oku totonu leva ke faka'aonga'i 'e he fānau ako 'oku ako pē 'i 'apí 'a e tohi fakahinohino 'a e tamasi'i akó 'i he 'aho 'e fā 'oku toé. Neongo 'oku poupou'i 'a e fānau ako kotoa ke nau lau faka'aho 'a e folofolá, 'oku totonu ke mahino ki he fānau ako 'oku ako pē 'i 'apí 'oku fie ma'u kinautolu ke nau fakamoleki ha miniti 'e 30–40 he 'aho kotoa pē 'i he 'aho ako kehe ko ia 'e faá he uike takitaha ke ngāue ai 'i he'enu ngaahi 'ekitivitií pea mo 'enu ngaahi ngāue ke fai mei 'api, 'oku 'i he tohi fakahinohino 'a e tamasi'i akó.

'Oku 'ikai totonu ke tohi 'a e fānau akó 'i he'enu tohi fakahinohino ako fakafo'ituitui. Hanga 'o faka'aonga'i ha taha 'o e ngaahi founga ko 'eni ke hono hiki ai ho'o ngaahi ngāue 'oku fai mei 'apí:

- 'Ai 'a e tamasi'i ako takitaha ke ne hiki 'ene ngāue 'oku tohi 'i ha ki'i pepa 'oku ala to'o pē hono ngaahi pēsī pea toki tākaki fakauike mai 'a e ngaahi peesi ko iā. Ko e taimi te ke fakafoki ai 'enau ngāue, 'e lava pē 'e he fānau akó 'o toe fakahū 'a e ngaahi peesi ko iā ki he 'enau fanga ki'i pepá.
- 'Ai 'e tamasi'i akó ke ne faka'aonga'i ha ki'i pepa 'e ua 'o ngāue taufetongi ai. 'I he uike 'uluaki, 'e ngāue ai 'a e tamasi'i akó he ki'i pepa fika 'uluaki 'o 'oatu ia kia koe he taimi 'oku fai ai 'a e kalasí. 'I he uike hono hokó, 'e ngāue ai 'a e tamasi'i akó he ki'i pepa hono uá pea 'oatu ia he kalasí kae 'oange 'ene 'uluaki pepa ne 'oatú, pea fai pehē ai pē.

Hili ko ia ho'o tākaki 'e ngāue 'a e fānau akó he uike kotoa pē, hanga 'o lau mo fokotu'u ai ha'o fakakaukau pe fakamatala ki he fānau akó. Ko ha founga lelei 'aupito 'eni ke ke maheni ai mo ho'o fānau akó fakafo'ituitui pea mo fakafuofua'i ai pe ko e hā e lahi 'o 'enau mahino ki he me'a 'oku nau akó. Te ke lava foki 'o tokoni ki hono faka'ai'ai ho'o fānau akó 'aki ha'o fakaafe'i ha ni'ihi 'oku nau fie vahevahe ha ni'ihi 'o e ngaahi me'a ne nau hiki 'i he 'enau fanga ki'i pepá ke hoko ia ko ha kongá 'o ho'omou ngaahi lēsoni fakauiké.

Ko Hono Fakamaaka 'o e Pepa 'a e Fānau Akó

'Oku 'ikai ke 'i ai ha la'i pepa ia 'oku hā ai 'a e ngaahi tali ki hono fakatonutonu 'o e ngaahi 'ekitiviti 'a e tamasi'i akó 'i he'ene tohi fakahinohinó. 'Oku ma'u ha ngaahi tali 'e ni'ihi 'i he folofolá pea 'oku totonu ke mahino 'eni kia koe 'i ho'o feinga ke ke feangainga mo e 'ekitiviti takitaha. Ko e ngaahi tali kehé 'oku fakafuofua ia mei he ngaahi fakakaukau, ngaahi me'a 'oku hoko ki he fānau, honau lotó, pea mo 'enau fakamo'oni. 'I he ngaahi me'a pehení, mahalo he 'ikai ke taha pē 'a e fo'i tali 'oku tonú. Hanga 'o vakai'i mo fakamaaka 'a e fānau akó 'o fakatatau mo 'enau feingá pea fakatatau mo e me'a 'oku nau malavá. 'I he taimi te ke hiki ai ho'o ki'i tohi 'i he'ene ngāue, hanga 'o fakatonutonu ha fa'ahinga me'a pē 'oku 'ikai mahino pe ko ha ngaahi tali 'oku 'ikai totonu mo ke fakahihiki'i 'a e fānau akó 'i he ngāue kuo nau fa'i.

Mātu'aki tokanga ki he fānau ako ko ia 'oku 'i ai 'enau ngaahi fiema'u makehé peá ke fulifulihi 'a e tohi fakahinohino 'a e tamasi'i akó 'o fakatatau ki ai. Hangē ko 'ení, kapau 'oku 'i ai ha tamasi'i ako 'oku faingata'a'ia fakasino pea 'oku faingata'a ke tohinima, te ke lava pē 'e koe 'o fakangofua 'a e tamasi'i ako ko iá ke ne faka'aonga'i ha tepi hiki ke hiki ai 'ene ngāue pe te ke fakangofua ha taha pe ko ha mēmipa hono fāmilí ke ne hiki 'ene ngāue 'oku fie ma'ú. Te ke lava pē 'e koe 'o fakasi'isi'i 'a e lahi 'o e ngaahi 'ekitiviti 'a ha fānau ako 'e ni'ihi pehē 'o tu'unga 'i he fa'ahinga fiema'u pe faingata'a'ia 'oku nau 'i ai. Ko e fānau ako kehe ko ia 'oku vave angé 'e lava pē ke faka'ai'ai kinautolu ke nau fakahoko 'o toe lahi ange mei he tu'unga mā'ulalo taha 'e ala fie ma'u mea kinautolú.

Faka'aonga'i 'i he Polokalama Semineli Faka'ahó

'Oku 'ikai fie ma'u 'a e Tohi Fakahinohino Ako 'a e Fānau Akó 'i he Fuakava Fo'ou ki he fānau ako 'i he polokalama semineli faka'ahó, ka 'oku totonu ke ke 'oange ha tatau ke faka'aonga'i 'i he loki akó, ki he tamasi'i ako kotoa pē. Te ke lava heni ke 'ai 'a e fānau akó ke nau huke ki he ngaahi kongá ko e "Understanding the Scriptures" ke ma'u ai ha tokoni ke mahino 'a e ngaahi lea mo e ngaahi kupu'i lea faingata'a kae 'uma'a 'a e ngaahi potufolofolá pea mo honau fakamatala'i.

'I he lolotonga ho'o teuteu 'o e lēsoní, vakai ki he talateu ki he ngaahi potu folofola takitaha pea mo e kongá "Ko Hono Ako 'o e Folofolá" ke ma'u ha tokoni 'i hono fili e me'a ke ako'i pea pehē ki he founga ke ako'i 'akí. Hangē ko 'ení, 'oku 'oatu 'e ha ni'ihi 'o e ngaahi talateu ha ngaahi fehu'i ke alea'i ke tokoni ke mateuteu ai e kau akó. Te ke fa'a fie ma'u foki ke fai 'e he fānau akó ha taha 'o e ngaahi 'ekitiviti he "Ako 'o e Folofolá" lolotonga e kalasí pea 'aki ke nau vahevahe mai e me'a kuo nau hiki—'o fai fakakulupu pe fakataha pē ia mo e toenga 'o e kalasí. 'E lava pē foki ke 'oatu 'e he ngaahi 'ekitiviti ha ngaahi fakakaukau lelei 'e lava ke fulihi ke faka'aonga'i 'i he lokiakó neongo kapau 'oku 'ikai fai ha muimui pau ki he ngaahi 'ekitiviti 'o hangē ko ia 'oku fakamatala'i 'i he ngaahi tohi fakahinohinó.

FAKATAIMI-TĒPILE’I HO’O AKO’I ‘O E FUAKAVA FO’OÚ

Hangē ko e ngaahi folofola kehe ‘oku faka’aonga’i ‘e he Siasí, ‘oku ‘ikai ma’u ha taimi fe’unga ia ‘i he ta’u fakaakó ke alea’i ai ‘a e potu folofola kotoa pē ‘i he Fuakava Fo’oú. Ko e tukupaá leva ke fakataimi-tēpile’i ho’o ako’i. Kapau te ke tuai mo fakamoleki lahi ho taimi ‘i hono ako’i ‘o e Ongongolelei, he ‘ikai ke ke lava ‘o ma’u ha taimi ke ke ako’i ai ‘a e ngaahi pōpoaki ‘i he Ngaahi ‘Ipiseli’i pea mo e tohi Fakahaá. Kapau ‘e fu’u vave, he ‘ikai lava ke mahino mo fakahounga’i ‘e ho’o fānau akó ‘a e ngaahi konga mahu’inga ‘o e Fuakava Fo’oú. Hanga ‘o faka’aonga’i ‘a e taimi-tēpile ko ‘eni’ ke tokoni atu ‘i ho’o fili pe ko e hā hono lahi ‘o e me’a ‘oku fie ma’u ke ke ako’i ‘i he ngaahi ‘ahó mo e uiké taki taha pea mo e lahi ‘o e ngaahi vahe te ke tuku ke lau mai ‘e ho’o fānau akó.

Koe’uhí ‘oku lahi fau ‘a e fa’ahinga ‘o e polokalama semineli’i he funga māmani, ‘oku ‘ikai malava ai hano fokotu’utu’u ‘o e tohi lēsoni ni ke fe’unga mo e ngaahi tu’ungá hono kotoa. ‘E lava pē ke ke fulifulihi ‘a e tohi fakahinohino uike ‘e 36 ko ‘eni’ ke fe’unga mo ho’o polokalamá pea mo e ngaahi fiema’u ‘a

ho’o fānau akó. ‘Oku ako’i ‘a e semineli’i he ‘aho’ e nima ‘o e uike kotoa pē, ka ko e ngaahi nāunau ki he lēsoni ‘oku ‘oatu ia ki ha ‘aho pē ‘e fā koe’uhí ke kei ma’u pē ha taimi ki he ngaahi me’a ‘oku hoko fakatu’upakeé ‘o hangē ko e ngaahi ‘ekitiviti fakaakó mo e ngaahi fakatahá, ngaahi ‘ekitiviti makehe ‘a e semineli’i pea mo ha ngaahi faka’ali’ali, ngaahi fe’auhi kumi folofola, kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi sivi lalahi mo e fanga ki’i sivi ikí. ‘E lava pē ke laka hake ‘i he ‘aho’ e tahá ‘a e lōloa ‘o e ‘aho te ke faka’aonga’i ke ako’i lelei ai ha potu folofola kuo vahe’i. ‘Oku ‘ai’eni ke faka’ai’ai ai koe ke ke feinga ke ma’u ‘a e fakahinohino ‘a e Laumalié, ke feau ai ‘a e ngaahi fiema’u makehe ‘a ho’o fānau akó.

Ko hono ako’i ko ia ‘o e ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisi ki he to’utupu ‘o e Siasí ko ha falala ia ‘oku toputapu pea mo ha fatongia fakafiefia. ‘Ofa ke tāpuekina kimoutolu ‘e he ‘Eiki’i pea mo ho’o fānau akó ‘i ho’omou ako’i ‘a e ngāue fakafaipekau ‘a Sisū Kalaisi pea mo ‘ene Kau ‘Aposetoló ‘i he Fuakava Fo’oú ‘i he ta’u ni.

Fakahinohino ki hono Fakataimi-tēpile’i ‘o ha Ta’u Fakaako Uike ‘e 36

Uike	Potu Folofola ‘Oku Fokotu’u Atu ke Ako’i
1	‘Aho 1: “Ko ha Talateu ki he Fuakava Fo’oú” mo e “Ngaahi Tokoni ki hono Ako’i ‘o e Folofolá” ‘Aho 2–3: “Vakai Fakalūkufua ki he Palani ‘o e Fakamo’ui” ‘Aho 4: “Ko e Kuonga he Vaha’a ‘o e Fuakava Motu’á mo e Fuakava Fo’oú”
2	‘Aho 1: Mātiu 1–2 ‘Aho 2: Mātiu 3 ‘Aho 3: Mātiu 4 ‘Aho 4: Mātiu 5
3	‘Aho 1–2: Mātiu 5–7 (hoko atu) ‘Aho 3: Mātiu 8–9 ‘Aho 4: Mātiu 10
4	‘Aho 1: Mātiu 11–12 ‘Aho 2: Mātiu 13 ‘Aho 3: Mātiu 14–15 ‘Aho 4: Mātiu 16
5	‘Aho 1: Mātiu 17 ‘Aho 2: Mātiu 18 ‘Aho 3: Mātiu 19–20 ‘Aho 4: Mātiu 21–23
6	‘Aho 1: Mātiu 24 ‘Aho 2: Mātiu 25 ‘Aho 3–4: Mātiu 26
7	‘Aho 1: Mātiu 27 ‘Aho 2: Mātiu 28 ‘Aho 3: Ma’ake 1 ‘Aho 4: Ma’ake 2–3

Uike	Potu Folofola ‘Oku Fokotu’u Atu ke Ako’i
8	‘Aho 1: Ma’ake 4–5 ‘Aho 2: Ma’ake 6 ‘Aho 3: Ma’ake 7–8 ‘Aho 4: Ma’ake 9–10
9	‘Aho 1–2: Ma’ake 11–13 ‘Aho 3–4: Ma’ake 14–16
10	‘Aho 1: Luke 1 ‘Aho 2: Luke 2–3 ‘Aho 3: Luke 4 ‘Aho 4: Luke 5–6
11	‘Aho 1–2: Luke 7 ‘Aho 3: Luke 8 ‘Aho 4: Luke 9
12	‘Aho 1: Luke 10 ‘Aho 2: Luke 11–13 ‘Aho 3: Luke 14 ‘Aho 4: Luke 15
13	‘Aho 1: Luke 16 ‘Aho 2: Luke 17–18 ‘Aho 3: Luke 19 ‘Aho 4: Luke 20–21
14	‘Aho 1–2: Luke 22 ‘Aho 3: Luke 23 ‘Aho 4: Luke 24
15	‘Aho 1: Sione 1 ‘Aho 2: Sione 2 ‘Aho 3: Sione 3 ‘Aho 4: Sione 4–5

Uike	Potu Folofola 'Oku Fokotu'u Atu ke Ako'i
16	'Aho 1–2: Sione 6 'Aho 3: Sione 7 'Aho 4: Sione 8
17	'Aho 1: Sione 9 'Aho 2: Sione 10 'Aho 3: Sione 11 'Aho 4: Sione 12
18	'Aho 1: Sione 13 'Aho 2: Sione 14 'Aho 3: Sione 15 'Aho 4: Sione 16–17
19	'Aho 1: Sione 18 'Aho 2: Sione 19 'Aho 3: Sione 20 'Aho 4: Sione 21
20	'Aho 1: Ngāue 1 'Aho 2: Ngāue 2 'Aho 3: Ngāue 3 'Aho 4: Ngāue 4–5
21	'Aho 1: Ngāue 6–7 'Aho 2: Ngāue 8–9 'Aho 3: Ngāue 10 'Aho 4: Ngāue 11–12
22	'Aho 1: Ngāue 13–14 'Aho 2: Ngāue 15 'Aho 3: Ngāue 16–18 'Aho 4: Ngāue 19–20
23	'Aho 1: Ngāue 21 'Aho 2: Ngāue 22–23 'Aho 3: Ngāue 24–26 'Aho 4: Ngāue 27–28
24	'Aho 1: Loma 1–3 'Aho 2: Loma 4–5 'Aho 3: Loma 6 'Aho 4: Loma 7–8
25	'Aho 1: Loma 9–10 'Aho 2: Loma 11 'Aho 3: Loma 12 'Aho 4: Loma 13–16
26	'Aho 1: 1 Kolinitō 1–4 'Aho 2: 1 Kolinitō 5–7 'Aho 3: 1 Kolinitō 8–11 'Aho 4: 1 Kolinitō 12–14

Uike	Potu Folofola 'Oku Fokotu'u Atu ke Ako'i
27	'Aho 1: 1 Kolinitō 15–16 'Aho 2: 2 Kolinitō 1–3 'Aho 3: 2 Kolinitō 4–7 'Aho 4: 2 Kolinitō 8–13
28	'Aho 1: Kalētia 1–2 'Aho 2: Kalētia 3–6 'Aho 3: 'Efesō 1–3 'Aho 4: 'Efesō 4–6
29	'Aho 1: Filipai 1–4 'Aho 2: Kolose 1–4 'Aho 3: 1 Tesalonaika 1–5 'Aho 4: 2 Tesalonaika 1–3
30	'Aho 1: 1 Timote 1–6 'Aho 2: 2 Timote 1–4 'Aho 3: Taitusi 1–3 'Aho 4: Filimone
31	'Aho 1: Hepelū 1–2 'Aho 2: Hepelū 3–6 'Aho 3: Hepelū 7–10 'Aho 4: Hepelū 11–13
32	'Aho 1: Sēmisi 1–2 'Aho 2: Sēmisi 3–5 'Aho 3: 1 Pita 1–2 'Aho 4: 1 Pita 3–5
33	'Aho 1: 2 Pita 1–3 'Aho 2: 1 Sione 1–5 'Aho 3: 2 Sione; 3 Sione 'Aho 4: Sute
34	'Aho 1: Fakahā 1 'Aho 2: Fakahā 2–3 'Aho 3: Fakahā 4–5 'Aho 4: Fakahā 6–7
35	'Aho 1: Fakahā 8–9 'Aho 2: Fakahā 10–11 'Aho 3: Fakahā 12–14 'Aho 4: Fakahā 15–16
36	'Aho 1: Fakahā 17–19 'Aho 3: Fa'iteliha pē e faiaakó 'Aho 4: Fakamo'oni mo e fakamāvae mo e fānau akó

Talateú

‘I ha lea ‘a ‘Eletā Poiti K. Peeka ‘o e Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá ki ha kau faiako he Potungāue Ako ‘a e Siasí, na‘á ne pehē ai:

“‘Oku mahu‘inga lahi ‘a hono fakahoko ha ki‘i fakamatala fakalūkufua *nounou* kae mateuteu lelei fekau‘aki mo e tohi lēsoní kakato ‘i he kamata ‘angá pē. . . .pla

“‘Oku hanga ‘e he fanga ki‘i taimi kamata ko iá, ‘a ia ko ha taimi si‘isi‘i kae ‘aonga fau ia, ‘o ‘ai ke malava ‘e he fānau akó ‘o ‘ilo‘i honau tūkunga ‘i ha fa‘ahinga taimi pē lolotonga e akó. Te nau ongo‘i e taumu‘a ‘o e kalasí. ‘E lahi ange e me‘a te nau pukepuké ‘i he taimi te nau ‘ilo‘i ai e ngaahi tafa‘akí kotoa pea toe faingofua ange foki ai e ako ‘a e fānau akó. ‘Oku hanga ‘e hono tomú‘a vakai‘i ‘o e lēsoní ‘o fa‘u ha fakava‘e ‘o mahu‘inga ai e taimi mo e ngāue ne fakamoleki ki ai” (*The Great Plan of Happiness* [address to religious educators at a symposium on the Doctrine and Covenants/Church history, Brigham Young University, 10 Aug. 1993], 2–3; pe *Charge to Religious Educators*, 3rd ed. [1994], 113–14).

Fakamoleki ha taimi ke fakatupulaki mo ako‘i e talateu mo e vakai fakalūkufua ki he Fuakava Fo‘ou. ‘E tokoni ‘eni ke mahino ki ho‘o fānau akó ‘a e mahu‘inga ‘o e Fuakava Fo‘ou mo nau hanganaki atu ki he ngaahi nāunau te nau lau mo ako lolotonga e ta‘u fakaakó. ‘E hanga ‘e ha talateu pe ko hano ki‘i vakai‘i fakalūkufua ‘o fakamālohia ho‘o mahino mo e fānau akó ‘o fekau‘aki mo misiona faka‘otua ‘o Sīsū Kalaisí.

Ko e hā e Fuakava Fo‘ou?

Ko e Fuakava Fo‘ou ko e lekooti ia ‘o e mo‘ui, ngaahi akonaki pea mo e misiona ‘o Sīsū Kalaisí pea mo e ngāue ‘a ‘Ene kau ākongá ‘i hono poupou‘i e fakamafola ‘o e Siasí Kalisitiane he kuonga mu‘á. Ko e fo‘i lea ko ia na‘e liliu ‘o faka‘uhinga‘i ko e *fuakava* ne lava pē foki ia ‘o faka‘uhinga‘i ko e *fakapapau*; ko ia ko e Fuakava Fo‘ou ko e fakapapau fo‘ou ia. ‘I he tafa‘akí ‘o e ongoongolelei, ko e fuakava ko ha fakapapau pe felotoi toputapu ‘i ha vā ‘o ha taha pe falukunga kakai mo e ‘Eikí. ‘I he taimi ‘oku tau fakahoko ai ha fuakava, ‘oku tau palōmesi ai ke fai ha ngaahi me‘a pau, pea tala‘ofa mai leva ‘e he ‘Eikí ha ngaahi tāpuaki. ‘Oku hanga ‘e he ‘Eikí ‘o fokotu‘u fakatou‘osi mai e ngaahi me‘a kuo pau ke tau faí (talangofua ki he ngaahi fonó mo e ngaahi ouaú) pea pehē ki he ngaahi tāpuaki te tau ma‘ú. Kapau te tau tauhi ‘etau ngaahi fuakava pea kātaki ‘i he tuí ‘o a‘u ki he ngata‘angá, ‘e tāpuaki‘i kitautolu ‘e he ‘Eikí ‘i he mo‘ui fakamatelié mo ne tala‘ofa mai ha fakamo‘ui mo ha hakeaki‘i he taimi ‘e ‘osi ai e mo‘ui ní. ‘Oku ‘i he Fuakava Fo‘ou ha ngaahi fuakava mo ha ngaahi tokāteline ne foaki ‘e he ‘Eikí mo ‘Ene kau ‘Āposetoló ki He‘ene fānau lolotonga ‘Ene ngāue he māmaní ke ako‘i ‘aki kinautolu ki he founa ke nau toe foki hake ai ‘o nofo ‘i Hono ‘aó.

Ko e hā Hono ‘Uhinga ‘oku Totonu ke Tau Ako Ai e Fuakava Fo‘ou?

Kuo fakatou fakamamafa‘i mai ‘e he kau palōfita he kuonga mu‘á mo e kau palōfita he onopōni ‘a e mahu‘inga ‘o e folofola ‘i hono tokoni‘i kitautolu ke tau ‘ilo‘i e ‘Otuá. Na‘e akonaki ‘a Sīsū ‘o pehē, “Pea ko ‘eni ‘a e mo‘ui ta‘engata, ko ‘enau ‘ilo‘i koe ko e ‘Otuá mo‘oni pē tahá mo Sīsū Kalaisí, ‘a ia na‘á ke fekau‘ (Sione 17:3). Na‘e ako‘i ‘a Tīmote ‘e he ‘Āposetolo ko Paulá ‘o fekau‘aki mo e mahu‘inga ‘o e ngaahi tohi mā‘oni‘oni:

- Te nau lava ‘o fakapoto‘i ha taha “ki he fakamo‘ui” (2 Tīmote 3:15).
- ‘Oku ‘omi kinautolu “‘i he [tataki fakalaumālie] ‘a e ‘Otuá” (v. 16).
- ‘Oku nau “‘aonga ki he akonaki, valokí, fakatonutonú mo e [fakahinohino ‘i he] mā‘oni‘oni” (v. 16).
- ‘Oku nau tokoni ki he mā‘oni‘oni ke nau haohaoa mo “[teuteu kakato] ki he ngaahi ngāue lelei kotoa pē” (v. 17).

Na‘e hiki ‘e he palōfita ko Molomoná ‘o pehē:

“‘Io, ‘oku hā mai ko ia ia ‘oku fie fai, te ne lava ke puke ‘a e folofola ‘a e “‘Otuá, ‘a ia ‘oku mo‘ui mo mālohi, ‘a ia ‘e holoki ‘a e fakaoloolo kotoa, mo e ngaahi tauhele, mo e fakakākā kotoa pē ‘a e tēvoló, ‘o tataki ‘a e tangata ‘a Kalaisí ‘i he hala ‘oku hangatonu mo lausi‘i ki he ngutungutu ‘e taha ‘o e vanu ta‘engata ‘o e mamahí, ‘a ia kuo teuteu ke fōngia hifo ‘a e kau anghalá—

“Pea a‘utaki honau ngaahi laumālié, ‘io ‘a honau ngaahi laumālie ta‘efa‘amaté ki he to‘omata‘u ‘o e ‘Otuá ‘i he pule‘anga ‘o e langí” (Hilamani 3:29–30).

‘Oku tokoni‘i kitautolu ‘e he folofola ke tau “holoki” (ikuna‘i) ‘a e ngaahi loi mo e fakatauele ‘a e tēvoló pea muimui ‘i he hala te ne “a‘utaki” (‘omi kitautolu) ki he nāunau fakasilesitiale.

Na‘e ako mai ‘a ‘Eletā Poiti K. Peeka ‘o pehē:

“‘I he ako ki he Fuakava Fo‘ou, te mou ako ai ki hono ‘alo‘i pea mo e ngāue ‘a Sīsū Kalaisí mo e faka‘otua ‘o ‘Ene hoko ko e ‘aló. Te mou ako fekau‘aki mo e ngaahi ouaú pea mo e papitaiso ‘i he fakauku ke fakamolemole‘i e ngaahi anghalá.

“Te mou laukonga ai fekau‘aki mo hono ui ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá pea mou muimui ki he‘enau ngāue. Te mou ako fekau‘aki mo e tu‘unga fakatamai ‘o e ‘Otuá. Te mou ako fekau‘aki mo e Laumālie Mā‘oni‘oni, ‘a e Fakafiemālié pea pehē ki he fakahā fakafo‘ituitui.

“Te mou toe fakamanatu ‘a e Ngaahi ‘Aho ‘o e Lavaki‘i mo e Kalusefaí pea mou ako ki he ngaahi mo‘oni ‘o e Fakalelei mo e Toetu‘ú. Te mou ako ki he ‘ofá mo e fonó pea mo e ‘uhinga ‘o hono ‘omi ‘o ha Huhu‘i.

“Mei he ngaahi Kōsipeli ‘e faá ki he tohi ‘a Fakahaá, ‘oku ‘atā kiate kimoutolu ‘a e ngaahi akonaki ‘a e ‘Eikí mo ‘Ene kau ‘Āposetoló—‘a e ongoongolelei ‘o e ‘Eikí ko Sīsū

Kalaisi" ('i he Conference Report, Mar.–Apr. 1990, 49; pe *Tuhulu*, Siulai 1990, 38).

'Oku hanga 'e he ngaahi tokäteline ko 'eni, 'a ia 'oku ako'i kotoa kinautolu he Fuakava Fo'ou, 'o fakaha'a'i mai e 'uhinga 'oku 'ikai ngata pē 'i he'ene 'aonga ke ako'i fakamātoato e folofolá ka 'oku matu'aki mahu'inga 'aupito foki:

- Ko e 'Otuá mo'oni pē 'a 'etau Tamai 'i Hēvaní.
- Na'e fakatupu 'e he Tamai Hēvaní 'a e ngaahi langí pea mo e māmaní 'o fakafou 'i Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí.
- Na'e fekau'i mai 'e he Tamai Hēvaní Hono 'Aló ki he māmaní ke "mo'ui 'a māmaní 'iate ia" (Sione 3:17).
- Kuo tuku 'e he Tamai Hēvaní 'a e fakamaau kotoa pē ki he 'Aló.
- 'E lava pea 'oku kaungatonu 'a e 'Otuá 'i he mo'ui 'a e tangatá.
- 'Oku vahevahe 'a langi ki ha ngaahi pule'anga kehekehe 'o e nāunaú.
- 'Oku tau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki mei he 'Otuá 'i he'etau fakahoko mo tauhi 'a e ngaahi fuakava toputapú.
- 'Oku faka'auha fakalaumālie 'a e tauhi 'otua tamapuá 'i ha fa'ahinga founa pē.
- Ko hono kikitē 'i e Hā'ele 'Angaua mai 'a Sisū Kalaisí pea pēhē ki ha ngaahi me'a 'e hoko he ngaahi 'aho faka'osí.

Koe'uhí 'oku tau mo'ui 'i ha kuonga mo ha tala fakafonua 'oku kehe mei he kuonga 'o e Fuakava Fo'ou, 'oku fehangahangai ai e ní'ihí 'oku nau ako e Tohi Tapú pea mo ha ngaahi faingata'a pe ngaahi tukupā makehe. 'Ikai ngata aí, 'oku 'ikai kakato e lekooti 'oku tau ma'u he taimi ní. Ne to'o ha ngaahi konga lahi ia ne "fu'u mahinongofua mo mahu'ingá" (1 Nifai 13:26). Ko e konga lahi e me'a ne molé kuo toe fakafoki mai ia he Tohi 'a Molomoná, Joseph Smith Translation of the Bible, pea mo e ngaahi fakahā 'i onopōní (vakai, 1 Nifai 13:33–41). 'Ikai ngata aí, 'oku lahi ha ngaahi konga he Tohi Tapú 'oku fakapuliki pe fufuu'i 'aki ha ngaahi lea fakataipe. Kuo fu'u 'aonga 'aupito e ngaahi founa fakapalōfita ko iá koe'uhí ko kinautolu kuo nau fekumi ke to'o e ngaahi konga "mahinongofua mo mahu'ingá" kuo nau tuku pē 'o 'ikai ue'i ha konga lahi 'o e ngaahi fakamatala ko ia ne 'ikai ke fu'u mahinó. Ko ia kuo fakatolonga ai ha ngaahi mo'oni ma'ong'onga lahi ke lau pea tau 'ilo'i ia he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni pea mo e "laumālie 'o e kikitē" (2 Nifai 25:4) 'a ia kuo foaki 'e he 'Otuá ki he Kāingalotu 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

'Oku Fokotu'u Fēfē 'a e Fuakava Fo'ou?

Ko e Tohi Tapú 'oku 'ikai ko ha tohi pē ia 'e taha ko e fakataha'i ia 'o ha ngaahi tohi; ko e 'uhinga ia 'o e fo'i lea ko e *tohi tapú*. 'Oku 'ikai hā e ngaahi tohi ia he Tohi Tapú 'i he fakahokohoko ne hiki ai kinautolú. 'Oku 'i he Fuakava Fo'ou ha ngaahi tohi 'e uofulu mā fitu 'a ia 'e lava ke fakafa'ahinga ki ha fa'ahinga 'e fā 'o fakatatau mo e natula 'o e me'a 'oku hā aí.

1. **Ngaahi Tohi Fakahisitōliá**—'Oku 'i he fa'ahinga ko 'eni 'a e ngaahi Kosipeli 'e faá pea mo e tohi 'a Ngāue. 'Oku hiki e ngaahi Kosipeli 'a e ngaahi fakamo'oni 'a Mātiu, Ma'ake, Luke, mo Sione 'o fekau'aki mo e ngāue 'o e Fakamo'ui. Ko e tohi 'a Ngāue ko ha fakamatala ia 'o e ngāue 'a ha ní'ihí 'o e kau 'Aposetolo 'a e 'Eikí. 'E lava foki ke vahevahe 'a e ngaahi Kōsipeli ki ha fa'ahinga 'e ua. 'Oku 'iloa 'a Mātiu, Ma'ake, mo Luke ko e Kosipeli Hoatatau (ko e 'uhingá ko 'enau "hā tataú") koe'uhí ko 'enau faitataú. Ko e fakamo'oni 'a Sioné ko ha fakamo'oni makehe mo mahino ia pea 'oku taku 'o pēhē ne tohi fakapatonu ia ma'ae kāingalotu 'o e Siasí. Fakatatau mo e lau 'a ha tokotaha ako Siasí na'á ne pēhē: "'I he ngaahi Tohi Tapú he 'ahó ni 'oku pulusi takitaha ai e tohi 'a Mātiu, Ma'ake, Luke mo Sioné, . . . 'a ia 'oku fakahingoa, 'Ko e Ongoongo Lelei na'e tohi 'e . . . ' Ka neongo ia, 'oku fakahā mai 'e he kau tangata tohi ne toki tātaki atu e ngaahi 'ulu'i tohi ia ko 'eni 'i ha taimi ne fakafuofua ki he senituli hono faá A.D., pea ki mu'a ange he taimi ko iá mahalo ko e hingoa pē 'o e tokotaha na'á ne tohi na'e 'así; hangē ko 'eni, ko e hingoa pē 'o Mātiu" (Robert J. Matthews, *Behold the Messiah* [1994], 22).
2. **Ngaahi 'Ipiseli 'a Paulá**—'Oku 'i he fa'ahinga ko 'eni ha ngaahi tohi ki he kakai Lomá 'o a'u ki he kakai Hepelú. 'Oku 'uhinga e fo'i lea 'ipiseli ki he "fai tohi." Ko e konga lahi e ngaahi tohi ne hiki 'e Paulá ne fai ia ko e fakataumu'a ki ha ngaahi kolo pau 'o e Siasí ne fokotu'u he ngaahi kolo ne malanga'i ai 'e Paula 'a e ongoongolelé pea ne fokotu'u aí. 'Oku makehe mei heni 'a Hepelú mo Filimone. 'Oku fokotu'utu'u e tohi 'a Paulá 'o fakatatau mo honau lōloá, tukukehe 'a Hepelú.
3. **Ngaahi 'Ipiseli Fakalūkufuá** —'Oku kau he fa'ahinga ko 'eni ha ngaahi tohi ne fai 'e Sēmisi, Pita mo Sute. 'Oku ui kinautolu ko e Ngaahi 'Ipiseli Fakalūkufuá koe'uhí 'oku 'ikai fakataumu'a kinautolu ki ha ngaahi kolo pau 'o e Siasí pe ko ha ní'ihí fakafō'ituitui tukupau, tukukehe e tohi hono ua mo hono tolu 'a Sione.
4. **Ko e Fakahaá** —Ko e tohi fakamuimuitaha 'eni 'i he Fuakava Fo'ou pea 'oku 'iloa ia ko e tohi 'a Fakahaá. Ko ha lekooti ia 'o ha me'a-hā-mai ne ma'u 'e he 'Aposetolo ko Sioné lolotonga hono tukupōpula ia he Motu ko Pātimosí. Na'e mamata 'a Sione ki he hisitōlia 'o e māmaní 'o kau ai e ngaahi me'a 'e hoko he 'aho faka'osí pea mo e ikuna'i 'e Sisū Kalaisi he iku'angá 'a e pule'anga 'o Sētané.

Ke ma'u ha fakamatala fakakiiki ange fekau'aki mo e tupu'anga pea mo e hisitōlia 'o e Tohi Tapú, vakai ki he "Bible" 'i he Tikisinale 'a e Tohi Tapu faka-Pilitāniá (p. 622–24).

Fakakaukau'i 'i he fa'a lotu 'a e ngaahi nāunau talateu mo e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelé ke Fakatokanga'i

- 'Oku tokoni'i kinautolu 'e he Fuakava Fo'ou ke tau ha'u kia Kalaisi.

- Na'e tauhi mai e Fuakava Fo'ou ma'a hotau kuongá pea ke tau lelei ai.

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Faka'aonga'i e ngaahi nāunau fakavitiō ko 'enī pe ko ha'ō ngaahi fakakaukau pē 'a'au ke ako'i 'aki hano vakai'i fakalūkufua e Fuakava Fo'ou. (*Fakatokanga'i ange: 'Oku hanga 'e he ngaahi fakakaukau 'e ua 'i lalo ki hono ako'i 'o kāpui e nāunau tatau pē mo ia 'i he vitioō pea 'e lava ke tokoni ia kia kinautolu 'oku 'ikai ha'anau vitioō.*)

'Oku hā 'i he Filimi ko e *New Testament Video 1, "Come unto Me"* (11:26), 'a e founga ko ia 'e lava ke tokoni'i ai kitautolu 'e hano ako 'o e Fuakava Fo'ou ke tau 'ilo

lahi ange ki he Fakamo'uī pea pehē ki he founga te Ne lava 'o tokoni'i ai kitautolu 'i he'etau mo'uī. 'Oku ako'i kitautolu 'e he Konga hono 2, "The Maze" (9:55), 'e lava 'e he Fuakava Fo'ou 'o 'omi kia kitautolu ha ngaahi faka'uto'uta ki hono fakalelei'i e ngaahi fehu'i mo e ngaahi palōpalema 'o e mo'uī. (Vakai ki he *New Testament Video Guide* ki ha ngaahi fokotu'u ki hono ako'i.)

Vakai Fakalūkufua ki he Fuakava Fo'ou. 'Oku tokoni'i kitautolu 'e he Fuakava Fo'ou ke tau ha'u kia Kalaisi. (miniti 'e 15–20)

Fa'ō ha 'one'one viviku 'i ha ki'i puha. Fakaafe'i ha ni'ihi 'o e fānau akó ke nau lomī'i ha taha 'o honau 'ulu'ulutuhū ki he loto 'one'one pea to'ō. Kole ange ke nau lau e ki'i me'i 'one'one takitaha 'oku pipiki honau fo'i tuhū. Tuku ke nau mate'i atu pe ko e fo'i 'one'one 'e fiha 'oku 'i he puhá. Fakaafe'i e fānau akó ke nau feinga ke fakakaukau-loto angé pe te nau lava 'o lau e fo'i 'one'one kotoa pē mei he matāfanga fakahihifo o 'Alasikaá 'o a'u ki he ngata'anga 'o 'Amelika Sauté. Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Mōsese 7:30, pea fehu'i ange:

- Ko e hā 'oku ako'i mai 'e he potu folofola ko 'enī 'o fekau'aki mo e kāfakafa e ngaahi fakatupu pea mo e māfimaifi 'o Kalaisi?
- Lau 'a e Sione 1:1–3. Ko e hā 'oku fakahā mai 'e he ngaahi veesi ko 'enī 'o fekau'aki mo Sīsū Kalaisi pea mo Hono māfimaifi?

Fakahā ki he fānau akó ko Sīsūú ko ha 'Otua (ko e Folofolá) ki mu'a pea toki 'alo'i Ia ki he māmani pea na'á Ne fakatupu 'a e ngaahi langi mo e māmani 'o fakatatau mo e fakahinohino 'a 'etau Tamai Hēvani.

- Lau 'a e Sione 1:14. 'Oku mou pehē ko e hā nai hono 'uhinga ne fili ai 'a Sīsū Kalaisi 'a ia ne Ne fakatupu e me'a kotoa peé, ke ha'u ki māmani 'o ma'u e sino fakamatelié? (vakai, Mōsaia 3:7–9).
- Ko e hā 'Ene fekau'aki mo 'etau Tamai Hēvani?
- Lau 'a e Mātiu 11:28–30. Ko e hā e fakaafe 'oku fai mai 'e Sīsū Kalaisi kia kitautolū?
- Ko e hā ha ngaahi 'uhinga 'oku totonu ke tau ha'u ai kia Sīsū Kalaisi? (Hiki e ngaahi talí 'i he palakipoé.)

Fakamanatu ki he fānau akó 'oku finangalo e Fakamo'uī ke faka'aonga'i Hono māfimaifi kotoa ke tokoni'i 'aki kitautolu ke tau ha'u kiате Ia. Fakaafe'i kinautolu ke nau fakakaukau ki ha ngaahi taimi kuo tokoni'i ai kinautolu mo honau ngaahi fāmilí 'e he Fakamo'uī. Fakaafe'i ha taha pē te ne fie vahevahe ki he kalasí e ngaahi me'a ne ne 'a'usiá, ke ne fai ia.

Fakamo'oni ange 'oku hoko e ta'ú ni ko ha faingamālie faka'ofofa ke ako ai kia Sīsū Kalaisi 'o fakafou 'i he'enua ako 'a e Fuakava Fo'ou. Fakamatala'i ange lolotonga 'enua akó, te nau fakamo'oni ai ki ha kakai tokolahi ne nau omi ki he Fakamo'uī pea ma'u Hono mālōlō'angá, kae pehē foki ki ha ni'ihi tokolahi ne nau fakafisinga'i 'Ene fakaafé. Fakahā ki he fānau akó te nau ma'u foki mo ha faingamālie tatau pē. Fehu'i ange: 'Okú ke tali fēfē 'Ene fakaafé pea ha'u kiате Iá?

Vakai Fakalūkufua ki he Fuakava Fo'ou. Na'e tauhi mai e Fuakava Fo'ou ma'a hotau kuongá pea ke tau lelei ai. (miniti 'e 15–20)

Fekau e fānau akó ke fakaava 'enua Tohi Tapú ki he fakahokohoko 'o e tohi. Tokoni'i kinautolu ke nau faka'ilonga'i e ngaahi fakafa'ahinga ko ia 'o e Fuakava Fo'ou ('a e ngaahi Hisitōliá, ngaahi 'Ipiseli 'a Paulá, Ngaahi 'Ipiseli Fakalūkufuá, pea mo e Fakahaá), pea mou alea'i e ngaahi me'a 'oku 'i he konga takitaha (vakai, "'Oku Fokotu'utu'u Fēfē 'a e Fuakava Fo'ou?'" 'a ia 'oku hā 'i 'olungá).

Tuku ki he fānau ke nau fakahā atu ha ni'ihi 'o e ngaahi talanoa pe ngaahi akonaki he Fuakava Fo'ou 'oku nau manako taha ai pea mo e 'uhinga 'o 'enua manako ai. Fehu'i ange:

- Kuo 'osi kole tu'ō taha atu nai ke ke fakahoko ha me'a ne hā ngali faingata'a?
- Kuo 'osi tukuaki'i pe tautea'i nai koe 'i ha'o fai ha me'a ne 'ikai totonu ke ke fai?
- Kuo 'osi fakafepaki'i nai koe 'e ha ni'ihi anga-kovi pe houtamaki?
- Kuó ke 'osi ongo'i tuēnoa nai?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Hepelū 2:18 pea fehu'i ange: 'E lava fēfē 'e he Fakamo'uī ke ne 'afio'i e founga ke tokoni'i (fakafiemālie'i) ai kitautolu 'i hotau ngaahi faingata'á? (Na'á ne mamahi 'i he ngaahi faingata'a tatau pē pea toe lahi ange ai.) Fakahā ki he fānau akó ne fehangahangai foki e Kāingalotu 'i he Fuakava Fo'ou pea mo e ngaahi palōpalema tatau mo ia 'oku tau ma'u. Fakamanatu kia kinautolu neongo ko e Fuakava Fo'ou ko ha folofola mei he kuohilí, ka 'oku mahu'inga fau he 'ahó ni 'a hono ngaahi tokātelinē, ngaahi hisitōliá pea mo hono ngaahi talanoá. Na'e fokotu'utu'u pea paotoloaki mai e Fuakava Fo'ou ma'a hotau kuongá pea ke tau lelei ai.

Fakahā ki he fānau akó 'e toki lava pē ke mahino kia kitautolu 'a e Fuakava Fo'ou 'o kapau te tau lau mo ako ia. Fehu'i ange: 'Oku mou pehē ko e hā e fekau'aki 'o e fakafeangai pe loto 'o e kakai ki he Fuakava Fo'ou pea mo e malava ko ia ke mahino kia kinautolu e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelé 'okú ne ako'i maí? Fakalotolahi'i e fānau akó ke nau ako fakamātoato e Fuakava Fo'ou pea 'i he loto fakalotu foki.

Ngaahi Tokoni Fakaako 'i he Ngaahi Folofola kuo Fakataha'í

‘I he 1993 na’e fa’u ai ‘e he Siasí ha nāunau tokoni fakaako fo’ou ke fakakau ‘i he ngaahi tohi tapu kuo fakataha’í (‘a ia ko e Tohi ‘a Molomoná, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá pea mo e Mata’itofe Mahu’ingá). ‘E lava ke hanga ‘e he ngaahi nāunau tokoni ko ‘ení ‘o ‘ai ke toe ‘uhingamālie mo mahu’inga ange hono ako ‘o e folofolá. ‘I ha lea ‘a ‘Eletā Poiti K. Peeka fekau’aki mo e ngāue ne fakahoko ki he pulusinga fo’ou ko ‘eni ‘a e Siasí ‘o e ngaahi folofolá, na’á ne fakamo’oni ai ‘o pehē: “‘E ‘i ai ha ‘aho . . . ‘e kite hake ai e ngāué ni ‘o hoko ko ha faka’ilonga fakalaumālie ki hotau to’u tangatá. Pea koe’uhí ko ia, te tau tupu hake ai ko ha ngaahi to’utangata ‘o e Siasí ‘oku ‘ilo ki he ongoongolelei pea mo e ‘Eiki” (Bruce R. McConkie, *Apostle* [address at the funeral of Elder Bruce R. McConkie, 23 Apr. 1985], 4).

Ngaahi Tefito’i Mo’oni Mahu’inga ‘o e Ongoongolelei ke Fakatokanga’i

- ‘Oku ‘i he tohi kuo fakataha’i ai e ngaahi folofolá ha ngaahi tokoni fakaako mahu’inga ‘e lava ke nau tokoni’i kitautolu ke fakatupulaki ‘etau mahino ki he ngaahi folofolá kotoa.

Ngaahi Fokotu’u ki Hono Ako’i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko ‘ení, pe faka’aonga’i ha’o ngaahi fakakaukau pē ‘a’au, ‘i ho’o teuteu e ngaahi lēsoni ‘i he ngaahi tokoni ki hono ako ‘o e folofolá.

Ngaahi Tokoni ki hono Ako ‘o e Folofolá. ‘E tokoni hono ‘ilo’i ‘o e ngaahi hingoa mo e fakahokohoko ‘o e ngaahi tohi ‘i he Fuakava Fo’ou ke tau ma’u vave ange ai e ngaahi fakamo’oni fakafolofolá.
(miniti ‘e 10–15)

‘E fiefia ‘a e fānau akó ‘i hono ako ‘a e ngaahi tohi ‘o e Fuakava Fo’ou. ‘E lava ‘o tokoni’i kinautolu ke vave ha’anau ako ‘a e ngaahi tohi, kapau te mou fai ha ngaahi ‘ekitiviti ke nau ako ai ‘a e ngaahi tohi ‘i he kamata’anga ‘o e kalasi ‘i ha uike ‘e taha.

Ngaahi Tokoni ki Hono Ako ‘o e Folofolá. ‘Oku tokoni’i kitautolu ‘e he ngaahi tokoni fakaako ‘oku ‘omi ‘i he tohi kuo fakataha’i ai e ngaahi folofolá ke lahi ange ‘etau ‘iló ‘i he’etau ako e folofolá.
(miniti ‘e 40–45)

Kuo ‘osi fakakau mai ‘e he Siasí ha ngaahi tokoni fakaako lahi ‘aupito ‘i he tohi kuo fakataha’i ai e ngaahi folofolá. ‘E lava ke tokoni atu e ngaahi fokotu’u ko ‘ení ki hono ako’i ho’o fānau akó ke nau faka’aonga’i lelei kinautolú.

Ngaahi ‘Ulu’i Tohi he ‘ū Vahé pea mo e Talateu ‘o e Ngaahi Vahé.
Kole ki he fānau akó ke nau vakai ki he ‘ulu’i tohi ‘o e ‘Alamā vahe 32.

Lau ia pea fakamatala’i ange ‘oku hanga ‘e he ngaahi ‘ulu’i tohi ‘o fakamamafa’i e ngaahi me’a mahu’inga ‘i he vahe takitaha pea nau fa’a ‘omi foki mo ha ngaahi ‘ilo fakatokāteline.

Kole ki he fānau akó ke nau lau e ngaahi ‘ulu’i tohi he ngaahi vahe ‘oku tohi’i atu pea tali e ngaahi fehu’i ko ‘ení:

- 1 Nīfai 14—Fakataata ki he ‘āngelo ne lea kia Nīfai, ko e siasi ‘e fiha ai?
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88—Ko e hā e tefito ‘e lava ke ui ‘aki e kongā ko ‘ení?
- Mōsese 6—Ko e hā e ngaahi lekooti ne tauhi ‘e he hako ‘o ‘Ātamá?
- ‘Ēpalahame 3—Ko e hā e founa ne ako ai ‘a ‘Ēpalahame ‘o fekau’aki mo e la’aá, māhiná pea mo e fetu’ú?

Fekau ‘a e fānau akó ke nau vakai’i ‘a e ongo ‘ulu’i fakamatala ki ha vahe ‘i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá. Fakahā ange ‘oku kau ‘i he ‘uluaki ‘ulu’i fakamatalá ‘a e fakamatala fakahisitōlia ki he vahe ko iá, pea ‘oku kau ‘i he ‘ulu’i fakamatala hono uá ‘a e fakamatala fakaikiiki ki he ngaahi me’a ‘oku ‘i he vahe ko iá.

Ngaahi Fo’i Lea ‘oku Mata’itohi Faka-‘Ītali ‘i he Tohi Tapú. Fakahā ange ko e ngaahi fo’i lea ko ia ‘oku mata’itohi faka-‘Ītali ‘i he Tohi Tapu Kingi Sēmisi, ko e ngaahi lea ia na’e tōki fakahū pē ki ai ‘e he toko taha na’á ne fai ‘a e liliú, ke fakatonutonu ke tonu ‘a hono lau ia ‘i he lea faka-Pilitāniá. Na’e ‘ikai ke lava ma’u pē ‘o fai hano liliu hangatonu ki he lea faka-Pilitānia ‘o e Tohi Tapú ‘i he taimi na’e liliu ai ia mei he lea faka-Kilikí ki he lea faka-Hepeluú. Ko ia na’e ‘aonga ai ke fakahū ha ngaahi fo’i lea kehe ki ai koe’uhí ke tonu fakakalama ai ‘a e ngaahi folofolá.

- Fakamahino ange kuo ‘osi futinouti e veesi takitaha pea ‘oku fakahokohoko fakamotu’alea e futinouti kotoa pē ‘i he veesi takitaha.
- Faka’ali’ali ha ngaahi fakatātā ‘o e ngaahi futinouti ‘oku tuhu ki he Fakahinohino ki he Folofolá (CS).
- Faka’ali’ali ha ngaahi fakatātā ‘o e ngaahi futinouti ‘okú ne ‘omi ha ngaahi ‘uhinga faka- Hepeluú (HEB).
- Faka’ali’ali e ngaahi fakatātā ‘o e ngaahi futinouti ‘okú ne ‘omi ha ngaahi ‘uhinga tatau fakaeonopooni pea mo ha ngaahi fakamatala (PĒ mo e FK) ki ha ngaahi lea motu’a pe ngaahi fo’i lea pe kupu’i lea ‘oku ‘ikai fu’u mahinó.
- Faka’ali’ali ha ngaahi sipinga ‘o ha ngaahi futinouti ‘a ia ‘oku hā ai ha ngaahi fakamahino mei he Liliu ‘a Siosefa Sāmitá (LSS).

Vakai ki he kongā ki he ngaahi tokoni fakaako ‘i he tohi fakahinohino ‘a e kau akó ke ma’u mei ai ha ngaahi tokoni mo ha ngaahi sipinga kehe.

Faka'aonga'i e ngaahi fahu'i ko 'ení ke 'oange ki he fānau akó ha faingamālie ke nau 'ahi'ahi faka'aonga'i e ngaahi futinouti:

- Lau 'a e 1 Nīfai 21:21. 'Oku 'uhinga kia hai e fo'i lea ko e te kē?
- Lau 'a e 2 Nīfai 17:14. 'Oku 'uhinga ki he hā e hingoa 'Imanuelá?
- Lau 'a e 'Alamā 32:42. Ko hai, makehe meia 'Alamā, ne toe lea fekau'aki mo e kai mei he fua 'o e 'akaú? (Lihai; vakai ki he futinouti 'oku fekau'aki mo iá, fika b.)

Ko e Fakahinohino ki he Folofolá. Ko e Fakahinohino ki he Folofolá 'oku fakataha'i ai e ngaahi tokoni fakaako 'oku ma'u 'i he konga ki mui 'o e tohi 'oku fakataha'i ai e ngaahi folofolá. 'Oku kau 'i he fakahinohino ko 'ení ha lisi hokohoko fakamotu'alea 'o e ngaahi tefitó; ngaahi konga ne filifili mei he Liliu 'a Siosefa Sāmita 'o e Tohi Tapú; ngaahi mapé, pea mo ha fakahokohoko fakamotu'alea 'o e ngaahi hingoa 'o e ngaahi feitu'ú; pea mo ha ngaahi lau'i tā 'o ha ngaahi feitu'u he folofolá. 'Oku fakamatala'i e ngaahi konga takitaha ko 'ení 'i lalo. (Vakai ki he talateu he konga ki mu'a 'o e Fakahinohino ki he Folofolá ke ma'u ha fakamatala 'oku lahi angé.)

Lisi Hokohoko Fakamotu'alea 'o e Ngaahi Tefitó. Ko e ngaahi tefito ko ia 'oku hiki hokohoko fakamotu'aleá, 'o kamata mei he peesi 6 'o e Fakahinohino ki he Folofolá, ko ha tikisinale ia mo hano ngaahi faka'uhinga ki ha ngaahi tefito 'e lau ngeau mei he folofolá. Vahevahe ha ngaahi tefito pau mo e fānau akó. Fakakau ai e ngaahi konga ko 'ení:

- Ngaahi tēpile 'oku fakahokohoko ai e ngaahi me'a ne hokó (vakai ki he "chronology," he lea faka-Pilitāniá p. 41–45)
- Ngaahi 'Ulungāanga 'o e Siasi 'o Kalaisí (vakai ki he "Church, signs of the true," p. 45–46 he lea faka-Pilitāniá)
- Hoatatau e faa'i kosipelí (vakai ki he "Gospels," p. 97–102 he lea faka-Pilitāniá)
- Hano vakai'i e ngaahi tohi 'a e 'Aposetolo ko Paulá (vakai ki he "Pauline Epistles," p. 187–89 he lea faka-Pilitāniá)

Ko e taha 'o ha ngaahi me'a 'oku 'aonga ai hono hiki fakamotu'alea 'o e ngaahi tefitó ko 'ene hanga ko ia 'o fakamahino'i mai e kakai 'oku nau hingoa tataú. Kole ki he kalasí ke nau vakai ki he ngaahi tefito ko ia ko e "Siosefá" ke 'ilo'i pe ko e kau tangata 'e toko fiha ne ui 'aki e hingoa ko iá pea ko hai kinautolu.

'Oku hoko foki hono hiki faka'alafapeti 'o e ngaahi tefitó ko ha fakahokohoko fakamotu'alea ia ki he ngaahi tohi tapú kotoa 'o kau ai e Tohi Tapú. Fakahā ki he fānau akó 'e faingofua ke nau ma'u ha ngaahi fakamo'oni fakafolofola 'aki 'enau kumi pē e ngaahi fo'i lea mahu'ingá 'i he fakahokohoko faka'alafapeti. Pea koe'uhí 'oku fokotu'utu'u e hiki fakamotu'aleá 'o fakatatau mo e tefitó, te nau lava 'o faka'aonga'i ia ke kumi 'aki ha ngaahi taumu'a 'e lau ngeau he ongoongoleleí ki he lahi taha te nau lavá. 'E lava ke tokoni e fanga kí'i ngāue ko 'ení ki he fānau akó ke nau toe maheni ange mo hono hiki faka'alafapeti 'o e ngaahi tefitó:

- Kole ki he fānau akó ke nau fili ha taumu'a te ne fie lea ai 'o kapau na'e kole ange ke lea 'i ha fakataha'anga faka-siasi. Kole ki he fānau akó ke nau faka'aonga'i e fakahokohoko fakamotu'aleá ke 'ilo'i ai e ngaahi fakamo'oni fakafolofola te nau lava 'o faka'aonga'i ke teuteu 'aki 'enau ngaahi leá.
- Kole ki he fānau akó ke nau huke ki he fakahokohoko fakamotu'aleá pea nau fakatokanga'i e ngaahi tefito kehekehe 'oku fekau'aki mo Sisū Kalaisí.

Ke ma'u ha fakamatala lahi ange 'i he ki he founga hono faka'aonga'i 'o e ngaahi tefito 'oku hiki fakamotu'aleá, vakai ki he talateu mo e fakatātā he peesi 6 'o e Fakahinohino ki he Folofolá.

To'o mei he Liliu 'a Siosefa Sāmita 'o e Tohi Tapú. Vahevahe mo ho'o fānau akó 'a e fakamatala ko ia mei he "Joseph Smith Translation (JST)" 'i he lisi faka'alafapeti 'o e ngaahi tefitó (p. 136–37). Ko e konga lahi 'o e ngaahi liliu 'a Siosefa Sāmita na'e fai ki he Tohi Tapú 'oku fakakau ia he Fakahinohino ki he Folofolá he 26 'o e tohi 'oku fakataha'i ai e ngaahi folofola 'e tolu 'o e Siasí (triple combination). Fekau ho'o fānau akó ke nau vakai ki he JST, Sione 4:26 mo e JST, 1 Kolinitō 15:40 pea nau fakapapau'i atu e ngaahi liliu kuo fai 'e he Palōfitá.

'Oku toe lava foki e ngaahi futinouti he tohi 'oku fakataha'i ai e folofola 'e tolu 'o e Siasí ki he ngaahi konga kuo filifili mei he Liliu 'a Siosefa Sāmitá. Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:1 pea fekau e fānau ke nau vakai ki he futinouti e. Kole ange ke nau kumi e JST, 1 Sione 4:12 'i he ngaahi konga ne filifili mei he Liliu 'a Siosefa Sāmita 'o e Tohi Tapú. Fehu'i ange: Ko e hā ha 'ilo 'oku tau ma'u mei he veesi ko 'eni he Tohi Tapú ne Liliu 'e Siosefa Sāmitá? Ko kinautolu pē 'oku tui ki he 'Otuá 'e lava 'o mamata kiate Iá.)

Ke ma'u ha fakamatala lahi ange ki he founga hono faka'aonga'i e ngaahi konga kuo filifili mei he Liliu 'a Siosefa Sāmita 'o e Tohi Tapú, vakai ki he talateu mo e fakatātā he peesi 264 'i he Fakahinohino ki he Folofolá.

Ngaahi Mapé mo e Fakahokohoko Fakamotu'alea 'o e Ngaahi Feitu'ú-Ngaahi Hingoá. 'Oku kamata e konga ki he mapé 'i he peesi 292 'o e Fakahinohino ki he Folofolá. Fekau e fānau akó ke nau vakai ki palakalafi faka'osi 'i he talateu ki he konga ko 'ení ke ma'u ha fakamatala nounou ki he founga hono faka'aonga'i 'o e fakahokohoko fakamotu'alea 'o e feitu'ú-ngaahi hingoá. 'Oku hiki 'i he fakahokohoko fakamotu'aleá 'a e ngaahi hingoa 'oku hā he mapé. Kole ki he fānau akó ke nau kumi atu ha ngaahi kolo kehekehe pe ngaahi fonua 'i he mapé. Fekau ke nau vakai ki he mape fika 10 pea 'ai ke nau fakapapau'i angé pe ko e hā e mama'o mei he faama 'o e fāmili Sāmitá 'i Menisesitā 'i Niu 'Ioaké ki Ketilani 'i 'Ōhaioó.

Ke ma'u ha fakamatala lahi ange ki he founga hono faka'aonga'i e ngaahi mapé mo e fakahokohoko fakamotu'alea 'o e feitu'ú-ngaahi hingoá, vakai ki he talateu he peesi 292 'i he konga ko e Fakahinohino ki he Folofolá.

Ko e Ngaahi Tā 'o e Ngaahi Feitu'u 'i he Folofolá Ko e konga ko 'ení, 'o kamata mei he peesi 309 'o e Fakahinohino ki he Folofolá, 'oku kau ai ha 'ū lau'i tā 'o ha ngaahi feitu'u mei he

kuonga mu'á pea mo onopooni 'i he hisitōlia 'o e Siasí. 'Oku kau foki he kongā ki mu'á ha ngaahi fakamatala mo ha ngaahi fakamo'oni fakafolofola ki he ngaahi feitu'ú ni.

Kole ki he fānau akó ke nau mamata ki ha ni'ihī 'o e ngaahi lau'ī tā 'oku 'ikai ke nau alāanga ki aī pea ke nau fakapapau'ī atu pe ko e hā 'oku hā 'i he la'ī tā takitaha. Kole ange ke nau kumi ha la'ī tā 'o e Temipale 'o Hēlotá (fika 4). 'Ai ke nau vakai ki he fakamatala 'i he peesi (p. 310)pea kole ange ke nau fakahingoa atu he ngaahi me'a mahu'inga 'e tolu ne hoko ai.

Ke ma'u ha fakamatala lahi ange ki he founa hono faka'aonga'ī 'o e 'ū lau'itā ki he ngaahi feitu'ū fakafolofolá, vakai ki he palakalafi talateu he peesi 309 'i he Guide to the Scriptures.

Ngaahi Tokoni ki Hono Ako 'o e Folofolá. 'E tokoni hano faka'aonga'ī e ngaahi tokoni fakaakó ke fakatupulaki 'etau mahino ki he folofolá. (miniti 'e 5–10)

Fai ange e talanoa ko 'eni meia 'Eletā Lisiatē G. Sikoti he'ene kei mēmipa he Kau Fitungofulú. Na'á ne lave he talanoá ki he ngaahi tokoni fakaako ne fuofua teuteu ma'á e pulusinga folofola 'o e lea faka-Pilitāniá he ta'u 1979 mo e 1981, 'a ia 'oku fakatefito ai e ngaahi tokoni fakaakó 'i ha pulusinga 'oku fo'ou angé.

“Oku ou manatu'ī e taimi ne fuofua fakafe'iloaki mai ai ki he Kau Takí e tohi 'oku fakataha'ī ai e ngaahi folofola 'e tolu 'o e Siasí. Na'e fai 'e 'Eletā Makongikī e fakamatalá. Na'á ne to'o hake 'ene tohí peá ne lau mei he la'ī pepa he kamata'anga 'o e tohí 'a ia ne hiki ai, 'Kia Pulusi R. Makongiki.' Na'e fakamo'oni hingoa ai 'a "Amelia' [ko hono uaihi he kaha'ú] pea mo e 'aho na'á ne hū ai ki he 'api ngāue fakafaifekau. Na'á ne pehē, 'Kuó u 'ave taki e ngaahi folofolá ni 'i he ngaahi tapa kehekehe 'o e māmaní. Ko e tu'o tolu 'eni hano toe fakatakafi fo'ou. Te u lava 'o fakahā atu e fika 'o e peesi 'o ha ngaahi potu folofola lahi he tohi ko iá. Na'á ne tānaki mai leva 'o pehē, 'Ka he 'ikai ke u toe faka'aonga'ī e tohi ko iá. 'Oku 'ikai ke ma'u ai e ngaahi tokoni fakafaiako mahu'inga mo mālohi ia ke fakalalakaka 'aki e akó mo e mahinó 'o hangē ko ia 'oku hiki he tohi fo'ou ko 'eni.' Ne u mahu'inga'ia mo'oni ai. 'I he 'aho hono hokó, ne u 'alu ai ki hono 'ōfisi. Na'e 'i ai hano fu'ū tesi lahi peá ne tangutu 'okú ne to'oto'o e tohí 'i hono nimá mo ha lula pea mo ha peni vahevahe 'o faka'ilonga'ī e ngaahi pulusinga fo'ou 'o e folofolá. Ko ia ai, kapau 'oku mahu'inga ki ha taha 'okú ne 'ilo'ī lelei e folofolá 'o hangē ko iá, ke ne faka'aonga'ī e pulusinga fo'ou ni, ta kuó u fakapapau leva ke fai mo e me'a tatau pē" ("Spiritual Communication," 'i he *Principles of the Gospel in Practice*, Sperry Symposium 1985 [1985], 18-19).

Ngaahi Tokoni ki hono Ako 'o e Folofolá. Tokoni ki he fānau akó ke nau faka'aonga'ī e me'a ne nau ako fekau'aki mo e ngaahi tokoni fakafaiako ki he folofolá. (miniti 'e 30–35)

Hili ha'ó ako'ī e fānau akó 'o fekau'aki mo e ngaahi tokoni fakafaiakó, peá ke fekau ke nau fakakakato e ki'ī sivi ko 'eni ke vakai'ī 'aki e me'a kuo nau akó. Te ke lava 'o 'ai ke nau ngāue fakakulupu.

1. Tali e ngaahi fehu'ī ko 'eni 'o fekau'aki mo e papitaisó:
  - a. 'Oku 'uhinga ki he hā e fo'ī lea ko e papitaisó?
  - e. Ko e hā ha fakamo'oni ai na'e fakahoko e papitaisó ki mu'a he kuonga 'o Kalaisí?
  - f. Ko e hā hono 'uhinga na'e papitaiso ai 'a Sīsuú?
  - h. Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai e papitaisó?
2. Hiki mai ha ngaahi fakamo'oni fakafolofola 'e tolu ki he ngaahi tefito ko 'eni takitaha:
  - a. Ngaahi 'aho faka'osí
  - e. Ngaahi me'a-foaki 'o e Laumālié
  - f. Kikité
  - h. Fakahaá
3. Lau e me'a-hā-mai 'a Līhai fekau'aki mo e 'akau 'o e mo'uí 'i he 1 Nifai 8 pea faka'aonga'ī e ngaahi fakamo'oni fakafolofola 'i he 'ū futinoutí ke fakamahino 'aki pe ko e hā 'oku fakafofonga'ī 'e he ngaahi faka'ilonga ko 'eni:
  - a. Vaitafe
  - e. Va'a ukameá
  - f. 'Ao fakapo'uli
  - h. Fale lahi mo 'ata'atā
4. Lau 'a e Sēkope 1:8 pea faka'aonga'ī e fakamo'oni fakafolofola he futinouti fika c, ke fakamatala'ī 'aki e 'uhinga 'o e "mamahi 'i he kolosí."
5. Fakahā mai pe ko hai e kakai ko 'eni pea mo e feitu'ū 'oku nau hā ai he folofolá:
  - a. 'Etuatē Patilisi
  - e. Sisipeli
6. Ko e hā e ngaahi vahefonua, ngaahi feitu'ū mo e ngaahi fonua ne fefononga'aki ai e Kāingalotú 'i he'enua hiki fonua mei Niu 'Ioake ki he Ano Vai Māsima Lahí?

Talateú

‘I he 1993, na’e fakahā ai ‘e ‘Eletā Poiti K. Peekā ki he kau faiako he Potungāue Ako ‘o e Siasí, ‘oku totonu ke nau ‘oange ha vakai fakalūkufua nounou ki he palani ‘o e fakamo’uí fakataha mo e taumu’a ke akó, ‘i he kamata’anga ‘o e ta’u fakaako kotoa pē. ‘Oku toutou lave e ngaahi fokotu’u ko ‘eni ki hono akó, ki he lea ‘a ‘Eletā Pēká, ‘a ia ‘oku ‘oatu hano kongā fakataha mo ha ngaahi tokoni kehe, ‘i he fakamatala fakalahí. Kātaki ka ke vakai ki ai ‘i ho’o teuteu ke ako’i e palani ‘o e fakamo’uí ki ho’o fānau akó. (Vakai, “Ko e Palani Lahi ‘o e Fiefiá,” p. 309–313.)

Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e “Ko e Palani Lahi ‘o e Fiefiá” peá ke fakakaukau’i e ngaahi tefito’i mo’oni ko ‘ení ki mu’a pea teuteu ho’o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito’i Mo’oni Mahu’inga ‘o e Ongoongoleléi ke Fakatokanga’i

- Ko e Tamai Hēvaní, ko ha Tamai nāunau’ia, haohaoa mo fakalangi ia ‘okú ne ma’u e fiefia kakató (vakai, Mōsaia 4:9; 3 Nifai 28:10).
- Ne tau nofo mo e Tamai Hēvaní ki mu’a pea tau ha’u ki he māmaní. Ko ‘Ene fānau fakalaumālie kitautolu pea ‘okú Ne finangalo ke tau ma’u e fiefia tatau mo ia ‘okú Ne ma’u ‘aki ‘etau hoko ‘o hangē ko Iá (vakai, Selemaia 1:5; Hepelū 12:9).
- Ke tau hoko ‘o hangē ko e ‘Otuá, kuo pau ke tau ma’u ha sino toetu’u nāunau’ia fakamatelie pea kuo pau ke tau tupulaki ke ma’u e ngaahi ‘ulungāanga lelei faka’otuá (vakai, ‘Alamā 11:43–44; 3 Nifai 27:27; T&F 130:22).
- ‘Oku fokotu’utu’u ‘etau mo’ui fakamatelie he māmaní ke tokoni’i kitautolu ke tau ma’u ha ngaahi ‘ulungāanga faka’otuá. ‘Okú ne ‘omi kia kitautolu ha faingamālie ke ma’u ha sino fakamatelie pea ako e ngaahi lēsoni faka’otuá ‘aki hono ma’u e tau’atāina ke fili ke muimui ki he na’ina’i ‘o e ‘Otuá pe ko e ngaahi fakatauele ‘a Sētané (vakai, Sēnesi 2:16–17; 2 Nifai 2:25–27; ‘Alamā 34:32–34).
- Na’e makatu’unga ‘i hono Fakatupu ‘o e māmaní pea mo e Hinga ‘a ‘Ātamá ‘a e malava ko ia ke hoko e ngaahi tūkunga fakamatelié, ‘o kau ai e mate fakalaumālie mo fakaesinó pea mo ha māmaní ‘a ia ‘oku ‘i ai e ngāu’é, mamahí mo e faingata’a’iá (vakai, Sēnesi 2:17; 3:6–7; 2 Nifai 2:15–25).
- Na’e tu’unga ‘i he Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisi e malava ko ia ke hoko e Toetu’u kae lava ‘e he tokotaha kotoa pē ‘o ma’u ha sino ta’e fa’amaté (vakai, Siope 19:25–27; ‘Isikeli 37:12–14; ‘Alamā 11:42–45; 42:23).
- ‘E lava foki ‘e he Fakalelei ‘o fakama’a kitautolu mei he ngaahi angahala fakafou’ituitui ‘o fakafou ‘i ha’atau fakatomala pea lava foki ke tau ma’u ai e mo’ui ta’engatá pea hoko ‘o hangē ko e ‘Otuá (vakai, ‘Isaia 1:18; 2 Nifai 10:24–25; Mōsaia 3:19; Molonai 10:32–33).

- ‘I he kuonga fakakōsipeli kotoa pē, kuo tuku mai ai ‘e Sīsū Kalaisi ha kau palōfita ke ako’i ‘Ene ongoongoleléi ki he fānau ‘a e ‘Otuá he māmaní. Kuo fokotu’u e Siasí ‘o Sīsū Kalaisi ‘i he ngaahi ‘aho faka’osí ke fakaafe’i e kakai kotoa pē ke ha’u kia Kalaisi pea ‘inasi ‘i He’ene palani ‘o e fiefiá (vakai, ‘Āmosi 3:7; ‘Alamā 12:32–34; T&F 1:1–14).

Ngaahi Ma’u’anga Tokoni Kehé

- “Ko e Palani Lahi ‘o e Fiefiá,” p. 309–13.

Ngaahi Fokotu’u ki Hono Ako’i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko ‘ení, pe faka’aonga’i ha’o ngaahi fakakaukau pē ‘a’au, ‘i ho’o teuteu e ki’i vakai fakalūkufua ki he palani ‘o e fakamo’uí.

Fakatokanga’i ange: Ko e ngaahi fokotu’u ko ia ‘e fā ki hono ako’i e palani ‘o e fakamo’uí, te nau tatau pē ki he ngaahi kalasi ‘e fā ‘o e ako ki he folofolá. ‘Oku fokotu’u atu ke mou fili ha fokotu’u kehe he ta’u takitaha.

Vakai’i Fakalūkufua ‘o e Palani ‘o e Fakamo’uí: Fokotu’u 1. (miniti ‘e 90–120)

Tokoni ki he fānau ke nau fakakaukau loto ki he palani ‘o e fakamo’uí (‘a e palani ‘o e fiefiá) ‘aki hano fusi’i ha fo’i afo mei he fa’ahi ‘e taha ‘o homou lokiakó ki he fa’ahi ‘e tahá. Fakapipiki ha fo’i me’a fakama’u pepa (paper clip) ‘i he fo’i afó ke lava ‘o ‘unuaki’i takai holo. Kosikosi’i ha ongo fo’i fōtunga (figure) tatau ‘o ha ki’i siana, ko e taha mei ha milemila pea taha mei ha pepa hinehina, ‘a ia ‘e lava ke fakapipiki he fo’i me’a fakama’u pepá.

Fakahā ki he fānau akó ‘oku hanga ‘e he me’i afó ‘o fakafofonga’i e laine ‘o ‘etau mo’uí pea fakafofonga’i ‘e he mui’i afo ‘e tahá ‘a hotau kuohilí pea ko e tahá leva ‘a hotau kaha’ú. ‘Oku hanga ‘e he ki’i fōtunga ‘oku ngaohi mei he milemilá ‘o fakafofonga hotau laumālie, pea fakafofonga’i leva ‘e he ki’i fōtunga he la’i pepa hinehiná ‘a hotau sino fakamatelié. ‘Unuaki’i e fo’i pepa kilipá ‘i he me’i afó pea fakapipiki atu ki ai e ongo ki’i fakatātaá ‘i ho’omou alea’i e fakalalakala ko ia mei he maama fakamatelie he kuohilí, ki he hili ‘a e mo’ui fakamatelié he kaha’ú. ‘I ho’omou alea’i e maté, hanga ‘o to’o mavahe e fo’i me’a fakama’u pepá mo e ki’i fakatāta milemilá mei he fakatāta la’i pepá. Fai ange ha ngaahi fehu’i hangē ko ia ‘oku hā ‘i he ngaahi kongā ko ‘ení ‘i he lolotonga ho’o ako’i e palani ‘o e fiefiá, pea faka’aonga’i e fakaiiki ki he fakamatala fakalahí ‘o ha fiema’u. ‘Oku fa’a lelei ange kapau ‘e tuku ki he fānau akó ke nau ‘ilo’i e ngaahi tali lahi taha te nau lavá ‘aki ‘enau fekumi he ngaahi fakamo’oni fakafolofola ‘oku fokotu’u atu.

Mo'ui he maama fakalaumalié

- Ko e fē feitu'u 'oku kamata mo ngata ai e laine 'o e mo'ui? (vakai, T&F 93:29; 'Ēpalahame 3:18; "Fakatupu Fakalaumalié," p. 310). Fakamatala'i ange 'oku toe mahulu atu e laine ia 'o 'etau mo'ui 'o 'ikai ngata pē he holisi 'o e lokí pea hoko atu ai pē ki he ta'engatá 'i he ongo tafa'akí lōua. Na'e 'ikai ha kamata'anga 'o 'etau mo'ui, pea he 'ikai hano ngata'anga.
- Ko e hā ha me'a 'okú ke 'ilo'i 'o kau ki ho'o Tamai Hēvaní pea mo ho'o mo'ui fakataha mo la ki mu'a pea toki fanau'i mai koe ki he māmaní? (vakai, "Mo'ui he Maama Fakamatelié," p. 310).
- 'Oku 'uhinga nai ki he hā ke hoko ko ha fānau fakalaumalié 'o e 'Otuá? (vakai, "Mo'ui he Maama Fakamatelié," p. 310; "Fakatupu Fakalaumalié," p. 310). Tautau e ki'i fōtunga milemilá 'i he fo'i me'a fakama'u pepá ke fakatāta'a 'aki e sitepu ko 'ení.
- Koe'uhí ne tau nofo mo e Tamai Hēvaní 'i he maama fakalaumalié pea ne tau mo'ui ta'e fa'a mate, ko e hā nai hono 'uhinga ne 'ikai ke tau nofo ai pē a'i? (vakai, "Tau'atāina ke Filí," "Ko e Fakataha Alēlea Lahí pea mo e Tau 'i he Langí," p. 310).
- Ko e hā ha me'a 'oku tau 'ilo'i fekau'aki mo e ngaahi faikehekehe 'i he palani 'a e Tamai Hēvaní pea mo e loto 'o Lusifaá? (vakai, Mōse 4:1-4; "Ko e Fakataha Alēlea Lahí pea mo e Tau 'i he Langí," p. 310).
- 'Oku mou pehē ko e hā nai hono 'uhinga 'oku fakamahu'inga'i lahi mo'oni ai 'e he 'Eikí 'a e tau'atāina ke filí 'o ne faka'atā ai 'a Lusifā mo hono kau muimui ke nau angatu'u mo fakatupu e tau 'i he langí? (vakai, "Tau'atāina ke Filí," p. 310).

Mo'ui fakamatelié

- Koe'uhí 'e iku kapusi 'a Sētane ki he fakapo'ulí, ko e hā nai hono 'uhinga 'oku tuku ai ia 'e he 'Otuá mo hono kau muimui ke nau ha'u ki he māmaní 'o fakatauele'i kitautolú? (vakai, T&F 29:39).
- Ko e hā hono 'uhinga na'e mahu'inga ai kia kitautolu ke tau ha'u ki ha māmaní fakatu'asino 'o ma'u ha sino fakamāmaní? (vakai, T&F93:33-34; Mōse 1:39; "Ko e Fakataha Alēlea Lahí pea mo e Tau 'i he Langí," "Fakatupu Fakatu'asinó," p. 311).
- Ko e hā e ngaahi nunu'a 'o e maumau-fono 'a 'Ātama mo 'Ivī? Ko e hā hono 'uhinga na'e fiema'u ai e Hinga 'a 'Ātama mo 'Ivī? (vakai, 2 Nīfai 2:19-25; "Ko e Hingá mo e Mo'ui Fakamatelié," p. 311).
- Ko e hā hono 'uhinga na'e fili ai ha Huhu'i 'i he maama fakalaumalié? Ko e hā ha me'a 'e hoko kapau ne 'ikai ha Huhu'i? (vakai, 2 Nīfai 9:7-10; "Ko e Fakataha Alēlea Lahí pea mo e Tau 'i he Langí," p. 310; "Ko e Fakaleléi," p. 312).
- Ko e hā hono 'uhinga ne fie ma'u ai 'a Sihova (Sisū Kalaisi) ke ha'u ki he māmaní 'o ma'u ha sino fakamatelié? (vakai, "Ko e Fakaleléi," p. 312).

- Koe'uhí 'oku tau fehanganhangai mo ha ngaahi 'ahi'ahi lahi he māmaní he 'ahó nī, ko e hā leva ha me'a te tau lava 'o fai fakataha mo e 'Eikí ke liliu 'aki hotau natulá mo matu'uaki e koví? (vakai, 1 Nīfai 2:16; Mōsaia 3:19; 4:1-3; 5:1-2; 'Eta 12:27).

Hili 'a e mo'ui fakamatelié

- Ko e hā e faikehekehe 'o e mate fakaesinó pea mo e mate fakalaumalié? 'Oku anga fēfē hano fakahaofi kitautolu mei he ongo mate ko 'ení? Ko e hā hotau fatongia 'i hono ikuna'i e mate fakalaumalié? (vakai, 2 Nīfai 9:6-23; 'Alamā 40:11-14; T&F 29:40-44; "Ko e Misiona 'o e Siasí mo e Ngaahi Tefito'i Mo'oni pea mo e Ngaahi Ouau 'o e Ongongoleléi," "Ko e Fakaleléi," p. 312; "Ko e Maama Tatali'anga 'o e Ngaahi Laumalié," p. 312).
- Ko e fē feitu'u 'oku tau 'alu ki ai 'i he'etau maté? Ko e hā ha ngaahi ngāue mahu'inga 'oku tau 'ilo ki ai 'oku fakahoko he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumalié? (vakai, 'Alamā 40:11-14; T&F 138:11-37; "Ko e Maama Tatali'anga 'o e Ngaahi Laumalié," p. 312).
- Ko hai e Fakamaau lahi? Ko e fē taimi 'e fakamaau'i ai kitautolú? 'Oku lahi nai e ngaahi fakamaau ke fa'i pe 'oku taha pē? (vakai, "Ko e Fakamāú," p. 312).
- Ko e hā e me'a 'e fakamaau'i ai kitautolú? Ko e hā e ngaahi tu'unga pau 'e fakamaau'i kitautolu 'o fakatatau ki ai? (vakai, Mōsaia 2:36-41; 'Alamā 41:3-7; T&F 82:3; "Ko e Fakamāú," p. 312).
- Ko e hā ha ngaahi faingamālie 'e lava ke ma'u 'e kinautolu 'oku te'eki ke nau fanongo ki he ongoongoleléi 'i he mo'ui ní? (vakai, T&F 138:1-37; "Fakamāú," p. 312).
- Ko e hā 'e hoko kia kitautolu he taimi te tau toetu'u ai? (vakai, 'Alamā 11:42-45; "Fakamāú," "Toetu'ú," p. 312-13).
- Ko e hā hotau iku'anga taupotu tahá pea ko e hā te tau lava 'o a'usia 'o kapau te tau muimui ki he "palani lahi 'o e fiefiá"? (vakai, T&F 76:50-70).
- Ko e hā hono 'uhinga ne 'ikai lava ai 'e he Tamai Hēvaní 'o foaki mai ha tu'unga faka'otua kia kitautolu ke 'oua te tau foua 'o a'usia e tu'unga fakamatelié ko 'ení? (vakai, 'Alamā 34:32-34).

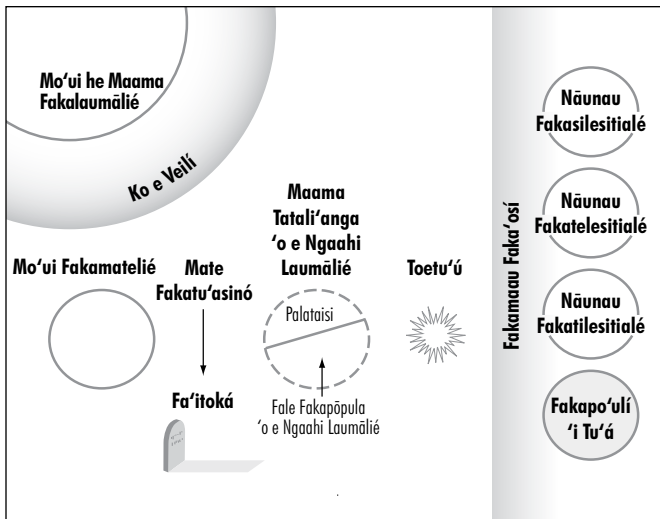
Fakakaukau ke tupu pē 'a e me'i afó 'i he lokí 'i ha ki'i taimi peá ke lave ki ai 'i he 'e fie ma'u ai ke tokoni'i e fānau akó ke nau 'ilo'i e founa 'oku fe'unga tonu pē me'a 'oku nau ako ki ai pea mo e palani ko 'ení.

Fehu'i ki he fānau akó pe 'oku hanga fēfē 'e ha'anau 'ilo ki he palani 'o tokoni ke fakamahino kia kinautolu e 'uhinga ne fekau'i ai 'e he 'Eikí ke ha ngaahi me'a pau ka ne ta'ofi ha ní'ihí. Fili ha fo'i fekau 'oku ngalingali ke fefa'uhi mo ha ní'ihí 'o e to'utupu 'i homou feitu'ú (mahalo ko e faitotonú, angama'á pe tauhi 'o e 'aho Sāpaté) pea fehu'i ki he fānau akó pe ko e hā hono 'uhinga 'oku 'uhinga mālie ai ke tauhi e ngaahi fekau he taimi 'oku mahino ai kia kita e palani 'o e fiefiá.

Vahevahe ho'ó fakamo'óni ki hono faka'ofó'ofa 'o e palani pea mo e mahu'inga ke manatu'i e 'uhinga 'oku tau 'i heni ai pea mo e me'a kuo fai 'e he 'Eiki ke tokoni'i 'aki kitautolu ke tau toe foki kiате Iá.

Vakai Fakalūkufua ki he Palani 'o e Fakamo'uí: Fokotu'u hono 2. (Miniti 'e 90–100)

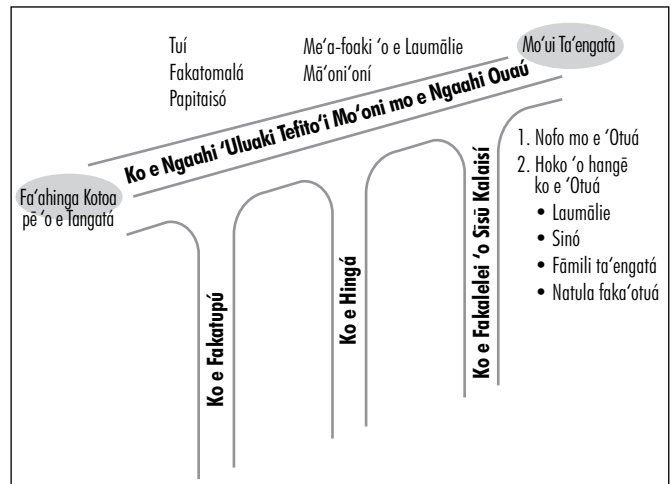
'E lava ke faka'aonga'i ha fakatātā, hangē ko ia 'oku hā 'i laló, ke ako'i 'aki e palani 'o e fakamo'uí. 'Oku lelei e founa ko 'ení 'i hono 'ai ki hono ako'i ke nau mamata ki he palani ka 'oku 'ikai ke ne ako'i lelei 'e ia hono fakahokohoko totonú 'o hangē ko ia he fokotu'u fika 1.

Fai ange e ngaahi fehu'i hangē ko ia 'oku hā 'i he 'uluaki fokotu'u, 'i ho'ó tā 'a e fakatātaā he palakipoé (pe te ke lava 'o 'ai hano tatau 'o tufotufa) pea mou alea'i e ngaahi me'a mahu'inga 'i he palani 'o e fakamo'uí. Tā ha ngaahi fo'i tao ke tokoni ki hono faka'ilonga'i 'etau fakalalakala 'i he ngaahi tu'unga 'o 'etau mo'uí 'o fakatatau mo e palani. 'O ka lava, tuku ki he fānau akó ke nau feinga ke 'ilo'i e ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i 'aki ha'anau fekumi 'i he ngaahi fakamo'óni fakafolofolá. Fakakaukau ke ke faka'alí'ali e sātí 'i he lokiakó ke ke toe lave ki ai he toenga 'o e ta'ú.

Vakai Fakalūkufua ki he Palani 'o e Fakamo'uí: Fokotu'u hono 3. (miniti 'e 60–70)

Ko ha founa faingofua mo lelei ke toe vakai'i 'aki e palani 'o e fakamo'uí 'a ia 'okú ne fakamamafa'i e mahu'inga 'o e mo'uí fakamatelié, ko hano faka'aonga'i e fakatātā 'o ha hala-fakakavakava. Tā he palakipoé pe ko ha saati 'a e fakatātā ko ia 'oku 'oatú. 'Oua te ke tomu'a fakafonu e ngaahi me'a ke fakahingoa ka ke toki tohi'i pē kinautolu 'i hano 'ilo'i 'e ho'ó fānau akó 'a e ngaahi me'a mahu'inga 'o e palani 'i ho'omou ako fakataha 'a e folofolá.

Faka'alí'ali ki he fānau akó 'a e hala-fakakavakavá pea fehu'i ange: Ko e hā ha taumu'a 'oku fakakakato 'e ha hala-fakakavakava 'oku 'ikai lava ke fai 'ata'atā pē ia 'e ha halá? ('Okú ne tokoni'i koe ke ke kolosi 'i ha vaha'a mo'unga pe luo.) Lau mo e fānau akó 'a e 'Ēpalahame 3:22 pea tokoni ke mahino kia kinautolu 'a e feitu'u ne tau tomu'a 'i ai ki mu'a pea tau ha'u ki he māmani. Lau ange leva 'a e Mōsese 1:39 ke tokoni 'i hono fakamahino kia kinautolu 'a e me'a 'oku finangalo e Tamai Hēvaní ke fakahokó, pea pehē ki he feitu'u 'okú Ne finangalo ke 'ave ki 'a kitautolú. ('Oku 'uhinga 'a e mo'ui ta'efā'amaté ki he mo'ui 'o ta'engata ko ha ngaahi sino toetu'u; 'oku 'uhinga e mo'ui ta'engatá ke nofo mo e 'Otuá pea hoko 'o hangē ko Iá; vakai, "Mo'ui he Maama Fakalaumalié," p. 310; "Fakatupu Fakalaumalié," "Tau'atāina ke Filí," p. 310.) Tohi'i 'a e Fa'ahinga kotoa pē 'o e tangatá 'i he tafa'aki ki lalo 'o e hala fakakavakavá pea tohi'i e Mo'ui ta'engatá, pea pehē ki hono faka'uhingá 'i he tafa'aki 'e tahá.

Fai ange e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā hono 'uhinga ne poupou'i ai kitautolu ke tau mavahe mei he maama fakalaumalié 'o ha'u ki he māmani ko 'ení?
- Ko e hā ha "luo" pe "vaha'a mo'unga" (ngaahi faikehekehé) 'oku tu'u 'i hotau vaha'a mo e Tamai Hēvaní he taimi ne tau nofo ai mo Ia ko 'Ene fānau fakalaumalié?

Tokoni ke 'ilo'i 'e he fānau akó neongo ne nau nofo mo e Tamai Hēvaní pea hoko ko 'Ene fānau, ka 'oku lahi fau ha ngaahi founa ia ne te'eki ai ke tau hoko 'o hangē ko Iá (vakai, 3 Nīfai 12:48; T&F 76:70; 88:41; 130:22; "Mo'ui he Maama Fakalaumalié," p. 310).

Fakahā ki he fānau akó 'oku hanga 'e he ngaahi 'otu pou ko ia 'oku nau fataki e hala-fakakavakavá 'o fakafofonga'i e me'a kuo 'omi 'e he Tamai Hēvaní ke tokoni'i 'aki kitautolu ke tau hoko 'o hangē ko Iá, pea 'oku hanga 'e he ha'i ko ia 'i 'olunga he ngaahi fu'u pou 'o fakafofonga'i e me'a ke tau fai. Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e 'Ēpalahame 3:24–27 ke 'ilo'i e me'a ne fai 'e he Tamai Hēvaní ma'atautolú; pea mou alea'i

leva e 'uhinga na'e mahu'inga ai ia (vakai, "Tau'atāina ke Filí," "Ko e Fakataha Alēlea pea mo e Tau 'i he Langí," "Fakatupu Fakatu'asinó," p. 311). Tohi'i e fo'i lea *Ko e Fakatupú* 'i he 'uluaki fu'u pou.

Fehu'i ki he fānau akó:

- 'Oku mou pehē ko e hā 'oku fakafongā'i 'e he fu'u pou hono uā?
- Hili hono fakatupu fakatu'asino 'a e māmaní, ko e hā leva e kongā ne fakahoko 'e 'Ātama mo 'Tvi ke teuteu'i 'aki e halá mo'otautolu ke tau hoko ai 'o hangē ko e Tamai Hēvaní? (vakai, 2 Nīfai 2:22–25; "Ko e Hingá pea mo e Mo'ui Fakamatelié," p. 311).

Tohi'i e fo'i lea *Ko e Hingá* 'i he fu'u pou hono uā pea mou alea'i nounou e founga 'oku hanga ai 'e he Hingá 'o 'omi 'a e 'ahi'ahí, angahalá, mo e maté ki he māmaní.

Fehu'i ki he fānau akó: Ko e hā 'e hoko fakatu'asino mo fakalaumālie kia kitautolu 'o kapau na'e tuku e me'a kotoa pē ke 'i hono tu'unga 'osi hingá? Lau 'a e 2 Nīfai 9:6–10 pea mou alea'i e me'a ne fai 'e he 'Otuá ke tokoni'i 'aki kitautolu ke tau ikuna'i e ngaahi nunu'a 'o e Hingá(vakai, "Ko e Fakalelei," p. 312). Fehu'i ki he fānau pe ko e hā 'oku fakafongā'i 'e he fu'u pou hono tolú, pea fakahingoa ia *Ko e Fakalelei 'o Sīsū Kalaisi*. Fehu'i ange:

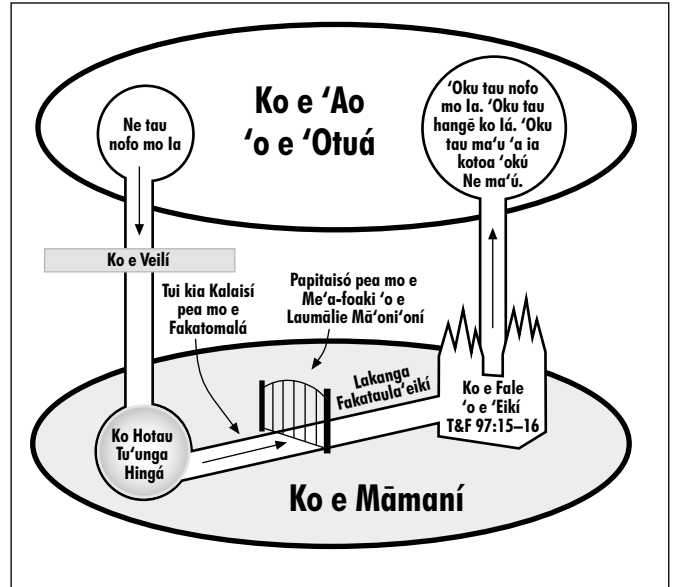
- Ko e hā e 'uhinga 'e lava ai 'a Sīsū Kalaisi 'o tala'ofa mai ke huhu'i kitautolu mei he'etau ngaahi angahalá?
- Ko e hā ha ngaahi tūkunga 'e lava ke fakamolemole'i ai kitautolu mei he'etau ngaahi angahalá pea fakahoko e palani 'o e huhu'i 'i he'etau mo'ui? (vakai, 'Alamā 42:9–15).

Kole ki he fānau akó ke lau 'a e Hilamani 14:15–17 ke 'ilo'i e ngaahi tāpuaki 'o e Fakalelei 'a ia 'oku foaki ki he fa'ahinga kotoa pē 'o e tangatá neongo pe ko e hā 'enua fa'ahinga tō'onga mo'ui. (Ko e Toetu'ú pea mo e toe foki ki he 'ao 'o e 'Otuá ke fakamāu'i.) 'Oku 'i ai mo ha ngaahi tāpuaki kehe 'oku toki foaki pē kia kinautolu 'oku fekumi faivelenga ke ma'u iá pea mo hono mo'ui'aki 'Ene ongoongolelé. Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:3–4 pea hiki e ngaahi me'a 'oku 'uluaki finangalo e 'Otuá ke tau fai ke fakamolemole'i ai 'etau ngaahi angahalá pea mo fakahaohaoa'i (vakai foki, "Ko e Misiona 'o e Siasí pea mo e Ngaahi Tefito'i Mo'oni mo e Ngaahi Ouau 'o e Ongongolelé," p. 312).

Faka'osi hono fakahingoa e hala-fakakavakavá 'o hangē ko ia 'oku hā he fakatātaá pea fehu'i ki he fānau akó pe ko e hā ha founga 'oku tokoni e mahino 'oku nau ma'u 'o kau ki he palani 'o e fakamo'ui ke toe fakamahino kia kinautolu e 'uhinga 'oku fekau'i ai kitautolu ke fai pe ta'e fai ha ngaahi me'a 'e ni'ihí. Filifili ha ngaahi fekau 'oku faingata'a ke tauhi 'e he to'utupu 'i homou feitu'ú pea mou alea'i e me'a 'oku ako'i mai 'e he palani 'o fekau'aki mo e 'uhinga kuo 'omi ai 'e he 'Otuá e ngaahi fekau ko iá kia kitautolú.

Lau ki ho'o fānau akó 'a e lea ko ia na'e fai 'e 'Eletā Poiti K. Pēká 'i he "Fakamāu" (p. 312) pea vahevahe ho'o fakamo'oni 'o kau ki he "palani lahi 'o e fiefiá" kuo teuteu'i 'e he Tamai Hēvaní ma'a 'Ene fānau.

Vakai Fakalūkufua ki he Palani 'o e Fakamo'ui: Fokotu'u hono 4. (miniti 'e 40–45)

Teuteu'i e fakatāta ko 'eni 'oku hā atú ke tufotufa ki he fānau akó pe 'ai hano tatau ke faka'aonga'i ai e me'a faitā faka'atalahí (overhead). Mou toe fakamanatu mo e fānau na'e 'i ai ha taimi na'a tau nofo ai he 'ao 'o e 'Otuá (vakai, "Mo'ui he Maama Fakalaumālie," p. 310) pea pehē ki he ngaahi me'a ne tupu ai 'a e hoko mai hotau tu'unga hingá (vakai, "Ko e Hingá mo e Mo'ui Fakamatelié," p. 311).

Fehu'i ki he fānau akó:

- Ko e fē feitu'u 'oku fakatau ki ai 'a e hala hangatonu mo fāsí'i?
- Ko e hā kuo tuku mai 'e he'etau Tamai Hēvaní ke tokoni'i 'aki kitautolu ke tau nofo faivelenga he hala ko iá?

Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ne lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā 'Oasoni F. Uitenéi, 'a ia ne mēmipa he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, ke tokoni 'i hono fakamahino kia kinautolu 'a e mamafa hotau tu'unga hingá pea mo e founga pē 'e taha te tau lava 'o tau'atāina pe ai mei ai:

"I he taimi na'e hinga ai 'a 'Ātamá, na'e hangē ia kuo tō e fa'ahinga 'o e tangatá ki ha luó, 'a ia ne 'ikai ke nau toe ma'u ai ha mālohi, 'iate kinautolu pē, ke kaka hake mei ai; pea 'ikai ha toe founga ke nau kaka hake ai ki tu'a mei ai pea 'ikai foki ke nau 'ilo'i pe te nau

kaka fēfē. Ka 'oku ha'u ha Kaume'a, poto mo mālohi fau, ki he ngutu luó . . . 'o fokotu'u ange ke ne fakahaofi kinautolu mei he tu'unga fakamamahi 'oku nau 'i ai. 'Okú ne 'ai ke hoko 'ene mo'uí ko ha tu'unga; 'o ne tuku hifo ia ki he luó mo pehē ange: 'Kaka he taimí ni!' Ko kinautolu ko ia 'e kaká te nau mavahe mei he luó. Ko kinautolu 'oku 'ikai fie kaká, 'oku nau nofo pē he loto luó—pea ko hai leva te tau tukuaki'í, 'ikai ko kinautolu pē?" Conference Report, Oct. 1927, 149).

Kole ki he fānau akó ke nau ako 'a e ngaahi fehu'í ko 'ení, 'o fai fakafo'ituitui pe fakakulupu, ke tokoni ke nau 'ilo'í ai e founa ne hanga 'e he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí mo e ngaahi tefito'í mo'oni mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei, 'o 'omi ha founa ke tau ikuna'í 'aki hotau tu'unga hingá:

- Ko e hā e hala 'okú ne taki kitautolu mei hotau tu'unga hingá? Ko e hā e ngaahi fuofua sitepu kuo pau ke tau kaka ai 'i he hala ko iá? (vakai, 2 Nīfai 31:17–19; "Ko e Misiona 'o e Siasí mo e Ngaahi Tefito'í Mo'oni pea mo e Ngaahi Ouau 'o e Ongoongolelei," p. 312).
- Ko e hā ha ngaahi founa 'oku tokoni'í ai kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni ke tau ikuna'í hotau tu'unga hingá pea kātekina e halá? (vakai, Sione 14:26; 15:26; 16:13; 3 Nīfai 27:20; T&F 45:56–57).
- Ko hai na'á ne 'omi mo fakahinohino'í mai e hala ko 'ení kia kitautolú? Ko e hā kuo pau ke tau fai ke nofo ai he hala ko iá? (vakai, 2 Nīfai 31:19–21; "Ko e Fakalelei," p. 312).
- Ko e hā ha ngaahi ouau mo ha ngaahi fuakava kuo 'omi 'e he Tamai Hēvaní ke tokoni'í 'aki kitautolu ke tau ikuna'í hotau tu'unga hingá, 'o makehe mei he fuakava 'o e papitaisó? (vakai, T&F 84:33–40; 131:1–4).

- Ko e hā ha me'a te tau a'usia 'i he taimi te tau foki ai 'o nofo mo e Tamai Hēvaní 'o kapau na'a tau faivelenga 'i hono fakahoko mo hono tauhi 'etau ngaahi fuakava toputapú? (vakai, 1 Sione 3:1–4; Molonai 7:48).
- 'E anga fēfē hano tokoni kitautolu 'e ha'atau 'ilo ki he palani 'o e fakamo'uí ke fakamahino kia kitautolu e 'uhinga 'oku fekau'í ai kitautolu ke tau lotú? ke tau papitaisó? ke tau faitotonú? ke tau mo'ui anga-ma'á?
- 'Okú anga fēfē hano tokoni'í kitautolu 'e he'etau 'ilo ki he palani 'o e fakamo'uí ke mahino kia kitautolu e 'uhinga 'oku fekau'í mai ai ke tau 'ata'atā mei hano ma'unimā kitautolu 'e he ngaahi faito'o konatapú? ke tau totongi vahehongofulú? ke ngāue fakafifekau? ke 'alu ki he tempalé?

Ka hili hono fai 'e he fānau akó 'a e ki'í ngāue ni, fakaafe'í leva kinautolu ke nau vahevahe mo e kalasí 'a e me'a kuo nau akó. Vahevahe ho'o fakamo'oni 'o fekau'aki mo e 'uhinga kiate koe 'a e palani 'o e fakamo'uí. Fakalotolahí'í e fānau akó ke nau fa'a fakalaulauloto ki he palani 'o e fakamo'uí pea ke nau fakapapau'í foki e founa 'e lava ke tokoni'í ai ha mahino kia kinautolu e palani ke nau mo'ui'aki e ongoongolelei 'i he'enau mo'ui faka'ahó. Faka'osi 'aki ha'o lau ange 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Hui B. Palauni, na'e mēmipa 'i he Kau Palesiteni 'Uluakí:

"Talu mei he kamata'angá mo hono ako'í 'e he kau taki 'o e Siasí 'a e tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisí pea 'oku tau 'ilo ko hotau Fakamo'uí ia mo hotau Huhu'í. Ko hotau fatongiá ia ke ako'í e me'á ni ki he'etau fānau . . . pea koe'uhí ko e fānau kinautolu 'a e 'Otuá, [pea] ako'í foki kinautolu ke nau tuitala ki he laumālie fakalangi 'oku 'iate kinautolú" ('i he Conference Report, Sept.–Oct. 1966, 104)

KO E KUONGA HE VAHA'A 'O E FUAKAVA MOTU'A MO E FUAKAVA FO'OU

Talateú

Meia Malakai kia Mātiu, ko ha ta'u ia 'e fā ngeau 'i Palesitaine (Holy Land) 'oku 'ikai ke tau ma'u ha lekooti fakapalōfita 'o fekau'aki mo ia. Ne lahi ha ngaahi me'a ne hoko he vaha'a taimi ko 'eni 'okú ne uesia 'etau mahino ki he Fuakava Fo'ou, ko ia 'oku mahu'inga ai ke tau alāanga pē ā mo e ngaahi me'a lalahi ne hoko 'i he vaha'a taimi ko 'eni 'o e Fuakava Motu'a mo e Fuakava Fo'ou. Hili hono liua 'e Pāpilone 'o 'ave pōpula e kakai 'o Siuteá, na'e taufetongi leva hono pule'i 'o Siuteá 'e he kau Peasiá, kau 'Isipité, kau Siliá pea mo e kau Lomá, pea mo ha vaha'a taimi nounou ne pule'i 'e he kau Hasimoní. Na'e liliu e Fuakava Motu'a ki he lea faka- Kalikí 'o ui ko e Sepituasini, 'a ia ko e tatau ia 'oku fa'a hā 'i he Fuakava Fo'ou. 'Ikai ko ia peé, ka ne toe kamata foki 'i he vaha'a taimi ko 'eni 'a e kamata ke 'asi hake 'a e kau Fālesí mo e kau Sātusí pea tupulaki mo e mālohi 'o e kau tangata tohí.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e "Ko e Vaha'a Taimi 'o e Fuakava Motu'a mo e Fuakava Fo'ou" (p. 314–16]) peá ke fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'i

- 'E tokoni ha'atau 'ilo'i e puipuitu'a 'o e vaha'a taimi 'o e Fuakava Motu'a ki he Fuakava Fo'ou ke toe mahino lelei ange kia kitautolu 'a e Fuakava Fo'ou.
- Neongo ne kei hanganaki atu ha tokolahi ki he hā'ele mai 'a e Mísaiá 'i he vaha'a taimi ko 'eni, ka ne hanga 'e he hē mei he mo'oni pea mo e feta'emahino'aki 'o fakatupunga ha 'ikai fakatokanga'i 'e ha kau Siu tokolahi "'a e faka'longá" pea nau fakafisinga'i 'oku 'ikai ko e Mísaiá 'a Sīsū Kalaisi (vakai, Mātiu 16:13–16; Sēkope 4:14).
- Neongo ne tokolahi ha kau Siu ne nau fehi'a 'i he kau Samēliá mo e kau Senitailé, ka 'oku hanga 'e he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi 'o fakataha'i mai e kakai kotoa pē ko e fānau 'a e 'Otuá (vakai, Ngāue 10:34–35).
- Hangē ko ia 'i hotau kuongá, ne lahi ha ngaahi tui fakalotu kehe 'i he Fonua Toputapú (Holy Land) 'i he kuonga 'o e Fuakava Fo'ou. Na'e valokí'i 'e Sīsū ha tokolahi 'o e ngaahi falukunga kakai ko 'eni. Ka neongo ia, ne 'i ai ha kakai lelei ia ne kau kia kinautolu (vakai, Sione 3:1–12; 7:50–51; 19:38–40; Ngāue 21:40–22:3; 23:6).

Ngaahi Ma'u'anga Tokoni Kehé

- "Ko e Vaha'a Taimi 'o e Fuakava Motu'a mo e Fuakava Fo'ou," p. 314–16.

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni fekau'aki mo e vaha'a taimi 'o e Fuakava Motu'a mo e Fuakava Fo'ou.

 'E lava ke faka'aonga'i 'a e filimi vitiō ko e *New Testament Video* konga fika 3, "New Testament Setting" (12:15), 'i hono ako'i e ngaahi 'ātakai fakalotu mo fakapolitikale he kuonga 'o Kalaisi (vakai ki he *New Testament Video Guide* ki ha ngaahi fokotu'u ki hono ako'i).

Vaha'a Taimi 'o e Fuakava Motu'a mo e Fuakava Fo'ou. 'Oku tokoni 'etau 'ilo'i e puipuitu'a 'o e vaha'a taimi 'o e Fuakava Motu'a mo e Fuakava Fo'ou ke mahino lelei ange kia kitautolu 'a e Fuakava Fo'ou. (miniti 'e 30–40)

'Oku 'iloa e vaha'a taimi he ngata'anga 'o e Fuakava Motu'a pea mo e kamata'anga 'o e Fuakava Fo'ou ko e "vaha'ataimi fakafuakavá." 'Oku fokotu'utu'u e 'ekitiviti ko 'eni ke tokoni 'i hono fakamahino ki he fānau akó 'a e mahu'inga 'o e vaha'a taimi ko 'eni ki he'enua ako 'a e Fuakava Fo'ou. Vahevahe 'a e kalasí ki ha ngaahi kulupu iiki. 'Oange ki he kulupu takitaha ha tatau 'o e saati ko 'eni ka ke hanga 'o fulifulihi holo e fakahokohoko 'o e ngaahi me'a 'oku hā ai ('oku nau lolotonga fakahokohoko 'o fakatatau mo e taimi ne hoko ai). Tuku ke nau kumi 'a e fo'i lea takitaha mei he Fakahinohino ki he Folofolá pea 'ai ke nau fakamatala'i pe faka'uhinga nounou atu kinautolu. (Ko e ngaahi fo'i lea ko ia 'oku hā ai e ngaahi faka'ilonga leá [" "] ko e hingoa kinautolu 'o ha ngaahi me'a mahu'inga 'oku hā 'i he Fakahinohino ki he Folofolá.)

Me'a Fakahisitōliá	Fakamatalá
"Selupēpeli"	
Laka-atú	
"Pule'anga Lomá"	
Tu'i ko Hēlotá ("Temipalé, Fale 'o e 'Eiki.")	

Mou alea'i e me'a takitaha mo e kalasí ke tokoni 'i hono fakamahino kia kinautolu 'a hono mahu'inga ki he Fuakava Fo'ou. 'Ai ke tokoni atu e fānau akó peá ke hiki e me'a takitaha 'i he palakipoé 'i hono fakahokohoko fakahisitōlia totonú ('ai e fānau akó ke nau vakai ki he tēpile 'oku fakahokohoko totonu ai e ngaahi me'a ne hokó 'i he Fakahinohino ki he Folofolá).

Vaha'a Taimi Fakafuakava. Neongo ne hanganaki ha kau Siu tokolahi ki he ha'e mai 'a e Misaiá, ka na'e hanga 'e he hē mei he mo'oni mo e feta'emahino'aki 'o fakatupunga ha 'ikai ke 'ilo'i 'e ha ni'ihī 'a e "faka'ilongá" pea nau fakafisinga'i 'oku 'ikai ko e Misaiá 'a Sisū Kalaisi (vakai, Mātiu 16:13-16; Sēkope 4:14). (miniti 'e 30-40)

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e 'uhinga 'o e "Misaiá" 'i he Fakahinohino ki he Folofolá pea fehu'i ange:

- 'Oku 'uhinga nai ki he hā 'a e fo'i lea ko e *Misaiá*?
- Ko hai na'e kikite fekau'aki mo e Misaiá? (vakai, Sēkope 7:11).
- Na'e anga fēfē hono 'ikai 'ilo'i Ia 'e ha kau Siu tokolahi ne fuoloa 'enau tatali ki he Misaiá pea nau fakafisinga'i Ia 'i He'ene hā'ele mai? (vakai, Sēkope 4:14-15).

Lau ange 'a e me'a mo'oni ko 'eni ne hokó pe ko ha'o vahevahe ange ha me'a tatau pē ne hoko kiate koe:

"He 'ikai teitei ngalo 'iate au e me'a ne hoko he 'aho ne u foki mai ai mei he'eku ngāue fakafaifekau. 'I he'eku 'alu ke ngāue fakafaifekau 'i Noaué, na'e lolotonga kalasi 9 'a hoku ki'i tehiná. 'I he'eku tū'uta ki he mala'e vakapuná ne u lue fakalaka atu pē 'iate ia. Ko e fōtunga ko ia ne u 'amanaki te ne ma'ú, na'e kehe 'aupito ia mei hono fōtunga he taimi ko iá pea 'ikai ke u teitei hanga 'o 'ilo'i ia."

Fakamatala'i ange 'oku tokoni e me'a ko 'eni ke fakamahino fakakonga pē kia kitautolu e 'uhinga na'e 'ikai 'ilo'i ai 'e he kau Siú ko Sisū 'a e Misaiá. Kuo laui senituli talu mei he lea ko ia 'a e palōfita fakamuimuitaha 'oku hā he Fuakava Motu'a 'i he'ene pehē, "'Oku folofola 'e Sihova" (Malakai 1:4).

Fehu'i ki he fānau akó: Ko e hā e tohi fakamuimuitaha 'i he Fuakava Motu'a? Fakaafe'i kinautolu ke nau kumi pe ko e fē taimi na'e hiki ai e tohi 'a Malakai 'aki 'enau kumi ki he fo'i lea ko e "Malakai" 'i he Fakahinohino ki he Folofolá (430 B.C.). Ko e hā e me'a na'e hoko he vaha'a taimi ko iá pea mo hono 'alo'i 'o Sisū Kalaisi?

Tokoni ke fakamahino ki he fānau akó 'oku 'ikai ke tau ma'u ha lekooti 'o ha palōfita mo'oni 'i he Fonua Toputapú [Palesitaine] hili e kuonga 'o Malakai ki he kamata'anga 'o e Fuakava Fo'ou. Ne tokolahi ha kau Siu ne nau tui pea nau mo'ui'aki e kongá ko ia 'o e ongoongolelei ne nau ma'ú, ka ne mole pe tui'io ha ngaahi mo'oni fakatokāteline lahi ia mo e ngaahi tui fakaetangatá. Tohi'i 'eni 'i he palakipoé:

Ko ha Ngaahi Feta'emahino'aki ne Ma'u 'e he Kau Siú 'o Fekau'aki mo e Hā'ele mai 'a e Misaiá

- Ne nau pehē te Ne hoko ko ha taki fakakautau mālohi.
- Ne nau pehē te Ne fuofua hā'ele mai 'i he nāunau.
- Ne nau pehē te Ne fakatau'atāina'i kinautolu mei honau ngaahi fili fakaemāmani.

Lau mo e fānau akó 'a e ngaahi potu folofola ko 'eni ke fakahā'i e founa ne tali lelei ai Ia 'e ha ni'ihī ne nau mo'ui fakalaumālié, neongo ne fakafisinga'i 'e ha tokolahi 'oku 'ikai ko e Misaiá 'a Sisū.

- Sione 1:10-12 (Na'e 'ikai tali 'e ha kakai tokolahi 'a Sisū ko e Misaiá)
- Luke 2:25-38 (Na'e 'ilo'i 'e Simione mo 'Ana 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni, ko e Misaiá 'a e pēpē ko Sisuú.)
- Mātiu 16:13-17 (Na'e 'ilo'i 'e Pita 'a Sisū 'i he laumālie 'o e fakahā.)

Fakahā ki he fānau akó 'i he'enu lau 'a e Fuakava Fo'ou he ta'u ní, te nau ako ai 'o kau ki he kakai anga fakatōkilalo ne nau tali ko Sisū 'a e Misaiá pea pehē foki ki he kakai ne nau fakafisinga'i Iá.

Vaha'a Taimi Fakafuakava. "'Oku 'ikai filifilimānako 'a e 'Otuá ki he kakai" (Ngāue 10:34). (miniti 'e 20-30)

Tohi'i he palakipoé 'a e ngaahi fo'i lea *Siamane, Mekisikou, 'Amelika, Siapani, 'Iulaki* pea mo *Kōlea*.

- Ko e fē 'i he ngaahi fonua ko 'eni 'oku fakaafe'i ke nau hoko ko ha kāingalotu 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní?
- Ko e hā ha founa 'oku fakataha'i ai 'e he ongoongolelei 'a e ngaahi pule'anga, ngaahi matakali, ngaahi fa'ahinga pea mo e tala fakafonua kotoa pē?

Fai ange e talanoa ko 'eni ki he fānau akó, 'a ia ne fai 'e 'Eletā Sēmisi M. Palamo ko ha mēmipa 'o e Kau Fitungofulú:

"'Oku ou manatu ki ha talanoa ne hoko lolotonga e Tau Lahi 'a Māmani Hono II, 'i he taimi ne tau ai ha fo'i mahafu 'Amelika 'i ha sōtia Siasi mei Siamane, pea na'á ne puke lahi ai. Na'á ne fakahā ki hono takí, 'Kātaki ka ke 'ave ha fuka hinehina peá ke 'alu ki he fa'ahi 'e tahá 'o vakai pe 'oku 'i ai ha kaumātu'a Māmonga ai ke faingāue kiate au.' Ko ha toki kole ngalikehe 'eni 'i he lolotonga ha tau 'a ha ongo fili fakamatelie. Ka 'i he'ene mamata ki he tu'unga ne ne 'i aí, pea 'i he'ene loto ko ia ke fakafiemālie 'i 'a 'ene kole ne hangē ha'ane tautapa faka'osí, na'á ne kolosi ai ki he fa'ahi 'a e filí 'o kole pe 'oku 'i ai ha kaumātu'a Māmonga. Na'e ma'u ha toko taha pea na'á ne kolosi leva mo e tokotaha Siamané ki he fa'ahi 'a e filí, 'o ne hilifaki hono ongo nimá ki he 'ulu 'o e tokotaha faingata'a'ia, peá ne tu'utu'uni 'i he huafa 'o e 'Eikí ke ne mo'ui kae 'oua kuo a'utaki mai ha tokoni. 'Oku 'i ai ha fa'ahinga ongo'i tali lelei 'oku fakahoko 'e he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi—'uluaki ki he'etau Tamai Hēvani; ki hotau fāmili, 'a ia 'e lava ke hoko ko ha 'iuniti ta'engata; pea pehē foki ki he kāingalotu he feitu'u kotoa pē he māmani" ('i he Conference Report, Apr. 1983, 37; or *Ensign*, May 1983, 28).

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e 2 Nīfai 26:33, pea fehu'i ange:

- Ko hai 'oku fakaafe'i ke ha'u kia Sisū Kalaisi?
- 'E lava fēfē 'e he ongoongolelei 'o holoki e ngaahi 'ā-vahevahe 'o e tāufehi'á mo e filifilimānakó?
- Te mou lava 'o fakakaukau nai ki ha ngaahi sīpinga mei he folofolá 'o ha ngaahi founga 'e lava ke ikuna'i 'aki e tāufehi'a fakamatakali mo e ngaahi faikehekehe 'i he anga fakafonua? (Ko ha sīpinga 'e taha e misiona 'a e ngaahi foha 'o Mōsaiá ki he kau Leimaná; vakai, 'Alamā 17–24.)

Kole ki he fānau akó ke nau kumi 'a Samēlia he Mape fika 4 'o e Fakahinohino ki he Folofolá. Kole ange ke nau lau e ngaahi fakamatala ki he "Samēliá" mo e "Kau Samēliá" 'i he Fakahinohino ki he Folofolá. Fehu'i ange: Ko e hā hono 'uhinga na'e hoko ai e fu'u fetāufehi'a'aki he vā 'o e kau Siú mo e kau Samēliá?

Kole ki he fānau akó ke nau lau e ngaahi potu folofola ko 'enī pea fakamatala ki he founga 'e faka'aonga'i ai kinautolu 'i he fealēlea'akí:

- Luke 10:29–37 ('I he talanoa fakatātā 'o e Samēlia lelei, na'e fakalaka mai ha taula'eiki mo ha Līvaite 'i ha tangata na'e tā mo kaiha'asi 'e he kau kaiha'á, ka na'e tu'u 'a Samēlia ia 'o tokoni.)
- Sione 4:3–10, 27 (Ko e lea 'a Sisū ki ha fefine Samēlia he ve'e vaikeli 'o Sēkopé. Na'e ofo 'Ene kau ākongá 'i He'ene fefolofolai mo e fefiné.)
- Ngāue 1:8 (Fakahā 'e Sisū ki He'ene kau ākongá te nau malanga'i e ongoongolelei 'o Siutea, mo Samēlia pea ki he "ngata'anga 'o māmaní.")

Tokoni ke mahino ki he fānau akó e founga 'oku tuku mai ai 'e Sisū Kalaisi ha hala pea mo ha sīpinga ke ikuna'i 'aki e mavahevahe 'i he kakaí.

Vaha'a Taimi Fakafuakavá. Hangē ko ia 'i hotau kuongá, ne tokolahi ha ngaahi kulupu fakalotu 'i he Fonua Toputapú 'i he kuonga 'o Sisū Kalaisi.

(miniti 'e 25–35)

Fehu'i ange: Ko e hā 'oku lahi pehē fau ai 'a e ngaahi siasí pea mo e ngaahi tui fakalotu 'i he māmaní he 'ahó ni? Fakamatala'i ange ko e me'a 'eni ne hoko foki 'i he kau Siú he kuonga 'o Sisū Kalaisi.

Na'e kau he kau taki faka-Siu ne nau fakafepaki'i 'a Sisuú, 'a e kau Fālesi mo e kau Sātusi mo e kau tangata tohi. Ke tokoni 'i hono fakamahino ki he fānau akó 'a e faikehekehe 'i he ngaahi kulupu ko 'enī, 'oange ke nau takitāuhi ha tatau 'o e fakamatala ko 'enī pea fakaava pē 'a e me'a ke tu'u ai e ngaahi talí. Kole

ange ke nau faka'aonga'i 'a 'enau Fakahinohino ki he Folofolá ke 'ilo'i 'aki pe ko e fē 'a e fa'ahinga kulupu takitaha pea pehē foki ki he fakaiiki 'oku fakamatala'i aí. 'Oange leva ke nau tohi'i 'a e "S" ki he Sātusi, "F" ki he Fālesi pea "T" ki he tangata tohi 'i he laine 'oku faka'atā atú.

1. S Ko e fa'unga kinautolu 'o e hou'eiki pe kakai mā'olunga 'o e kau Siú
2. T Ko kinautolu e kau loea he kau Siu 'i he kuonga mu'á.
3. F 'Oku 'uhinga e fo'i leá ki he "fakamavahevahe." Ne nau taku 'oku nau kehe kinautolu mei he kakai anga-maheni.
4. F Ne nau poupu'i e mafai 'o hono fakamatala'i ngutu 'o ha tukufakaholo ke fakatatau ia ki he folofolá.
5. S Na'e tokosi'i e falukunga kakai ko 'enī ka ne nau fu'u mālohi fau.
6. F Na'e faka'ehi'ehi e kakai ko 'enī he fetu'utaki mo ha fa'ahinga me'a 'a e kau senitailé.
7. T Ko ha kau akonaki kinautolu.
8. S Ne nau pikitai ki he fakalea 'o e fono 'a Mōsesé ka nau fakafisinga'i e ngaahi tukufakaholo fakakuonga mu'á.
9. F Ne tui e falukunga kaka'i ni ki he Toetu'ú pea pehē ki he kau 'āngeló.
10. S Na'e 'ikai ke nau tui ki he Toetu'ú pe kau 'āngeló.
11. S Ne nau faka'ai'ai hono fakamafola 'i 'Isileli e anga fakafonua Kalikí.
12. T Na'e faka'uhinga'i fakaiiki 'e he falukunga kakai ko 'enī 'a e fono 'a Mōsesé pea nau faka'aonga'i ia 'i honau kuongá.

Mou alea'i e ngaahi kulupu fakalotu kehekehe ko 'enī 'i ho'omou alea'i e ngaahi talí.

- Ko e hā e fa'ahinga ongo ne ma'u 'e Sisū Kalaisi ki he fa'ahinga kakai ko 'enī? (vakai, Mātiu 3:7; 5:20; 16:6; 23:13–32).
- Ko e hā ha ngaahi sīpinga 'o e ni'ihī 'o e kau mēmipa 'i he ngaahi kulupú ni ne nau fai lelei mo faka'apa'apa'ia'i? (Ko ha kau Fālesi kotoa 'a Paula, Nikotimasi, Siosefa 'Alematea, mo Kamelieli).

Fakamo'oni ki ha me'a tatau 'oku hoko 'i hotau kuongá.

KO E ONGOONGOLELEÍ 'O FAKATATAU MO E FAKAMATALA 'A MĀTIÚ

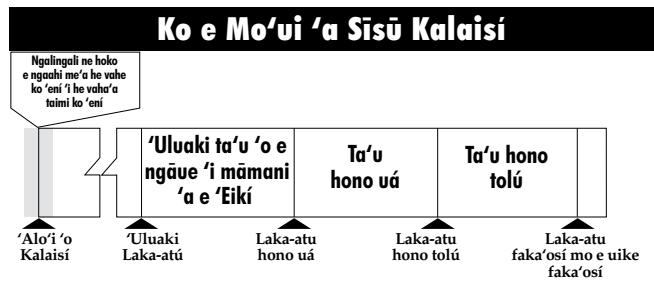
Tokotaha na'á ne Hikí: Na'e fa'a ui 'a Mātiu, 'a ia ko e foha 'o 'Alefiusí, 'aki hono hingoa faka'osí ko Lívai (Ma'ake 2:14; Luke 5:27). Na'á ne nofo 'i Kapaneume pea ko ha tokotaha tĕnaki tukuhau. Na'e kau 'a Mātiu he fuofua kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Ua 'a e 'Eikí pea ko ia na'á ne mamata tonu ai ki ha ngaahi me'a lahi na'á ne fakamatala'í (vakai, Mātiu 9:9). Na'e 'ilo lahi 'a Mātiu ki he Fuakava Motu'á pea ne lave lahi 'i he'ene Ongongo Leleí ki ha ngaahi fakamo'oni fakafolofola lahi mei he Fuakava Motu'á. 'I he'ene hoko ko ha tĕnaki tukuhaú, na'e fiema'u ke ne fakatou fetu'utaki mo e kau Siú pea mo e kau Lomá pea malava ke ne lea faka-Īlami mo faka-Kaliki. Ko e taha 'o e fakamo'oni na'e lea faka-Kaliki 'a Mātiu ko 'ene faka'aonga'í hono hingoa faka-Kalikí, hangē ko e "Esaia" ki he Īsaia (Mātiu 12:17), "Sōnasi" ki he Sioná (Mātiu 12:39-40), "Īlaises" ki he Īlaisiaá (Mātiu 17:3), pea pehē foki ki he "Sisuu" ki he Sisúá, ko e lea faka-Īlami ia ki he huafa 'o e 'Eikí.

Kakai Ne Fai Ki Ai: Ngalingali ne fakataumu'a e Ongongooleleí 'a Mātiu ki he kau Siú. Na'e 'amanaki 'a Mātiu ko e kakai ne 'osi alāanga e kakai ne ne faitohi ki ai pea mo e ngaahi tukufakaholo mo e ngaahi tala fakafonua 'o e kau Siú. Na'á ne toutou lave ki ha ngaahi ma'u'anga tokoni mei he Fuakava Motu'á 'i he'ene feinga ko ia ke tokoni'í e kau Siú ke nau 'ilo'í e Misaia ne tala'ofa maí. Na'á ne fakamamafa ki he tukufakaholo e Fakamo'uí mei he hako 'o Tēvitá pea ne fokotu'utu'u 'ene ngaahi tohí ke lava 'o 'ilo'í 'e he kau Siú ha 'ata 'o honau hisitōliá 'i he mo'ui 'a Sīsū Kalaisí.

Hisitōlia Hono Kamata'angá: 'I he taimi ne hoko ai e ngaahi me'a ne fakamatala'í 'e Mātiu, ne feinga e kau Siú ke nau tau'atāina mei he pule fakaehaua 'a e kau Lomá. Ne mamata ha kau Siu tokolahi ko Sīsū te ne fakatau'atāina'í kinautolu kae 'oua kuo nau toki 'ilo he 'ikai ke ne fakatau'atāina'í kinautolu mei he kau Lomá.

Ngaahi Natula Makehé: Koe'uhí ne fai tohi 'a Mātiu ki ha ha'ofanga ko ha kau Siu, na'á ne toutou hiki ai e ngaahi me'a ne hokó mo e ngaahi tefito'í mo'oni 'i he'ene fakamo'oni 'a ia 'e ngali fakamānako kia kinautolú. Na'á ne fai ha fakamamafa makehe ki he ngaahi kikite he Fuakava Motu'á 'o fekau'aki mo e Misaiá, 'a ia ne fakahoko 'i he mo'ui 'a Sīsū Kalaisí. Ko e ní'ihí 'o e ngaahi kikite ko 'ení ko e fanau'í mai ko ia 'o Kalaisí 'i ha tāupo'ou (vakai, Mātiu 1:21-23; Īsaia 7:14), 'e fanau'í la 'i Pētelihemá (vakai, Mātiu 2:6; Maika 5:2), pea te Ne hola mei 'Isipite mo Hono fāmilí (vakai, Mātiu 2:15; Hōsea 11:1). Ko Mātiu toko taha pē 'i he kau hiki Kōsipelí na'á ne fakakau 'i he'ene tohí e 'a'ahi 'a e kau tangata potó ki he valevale ko Kalaisí pea mo e hā mai e fetu'ú 'i he hahaké (vakai, Mātiu 2:1-12), tāmata'í ko ia 'o e fānaú 'i Pētelihemá (vakai, Mātiu 2:16), mo ha ngaahi talanoa fakatātá 'a e Fakamo'uí (vakai, Mātiu 13:24-30, 36-52), hā foki ai mo e lekooti kakato taha 'o e Malanga 'i he Mo'ungá (vakai, Mātiu 5-7), pea pehē ki he mo'oni me'a ko ia ne "tu'u hake 'a e sino 'o e kau mā'oni'oni 'e ní'ihí na'e mohé, 'O nau ha'u mei honau ngaahi tanu'angá 'i he hili 'ene toetu'ú" (Mātiu 27:52-53).

Taumu'á: Na'e fakamo'oni'í 'e Mātiu ko Sīsū 'o Nāsaletí 'a e Misaia ne kikite'í 'i he Fuakava Motu'á.

Talateú

'Oku 'i he Mātiu vahe 1-2 'a e fakamatala fekau'aki mo e 'alo'í pea mo e kei si'í 'a e 'Eikí. 'Oku hanga 'e he ngaahi me'a makehe ne hoko 'i Hono 'alo'í 'o fakahā mai 'a 'Ene makehe mei he tokotaha kotoa pē kuo mo'ui 'i he māmani. Kuo fakahoko 'e ha kau palōfita tokolahi ha ngaahi mana tatau mo ia ne fakahoko 'e he Fakamo'uí. Ka ko e ngaahi me'a 'okú ne fakamo'oni'í taha e faka'otua 'o e 'Eikí ko Hono 'alo'í, 'Ene Fakaleleí pea mo e toetu'ú.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Mātiu 1-2 pea ke fakakaukau'í e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'ení ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'í Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongooleleí ke Fakatokanga'í

- Ko e Sīsū Kalaisí 'a e 'alo fakalangi 'o e Tamai Hēvaní pea mo Melé (vakai, Mātiu 1:18-25; vakai foki, Luke 1:32, 35; 1 Nifai 11:13-22; Mōsaia 3:8; 'Alamā 7:10).
- Ne hanga 'e he 'alo'í, mo'ui mo e misiona 'a Sīsū Kalaisí 'o fakahoko ha ngaahi tala'ofa lahi ne fai ki he kau palōfita he kuonga mu'á (vakai, Mātiu 1:21-23; 2:6, 15-18, 23; vakai foki, Īsaia 7:14; Selesia 31:15; Hōsea 11:1; Maika 5:2; 2 Nifai 10:3).
- 'E mateuteu lelei ange ke fe'iloaki mo e 'Eikí 'a kinautolu 'oku 'ilo pea nau muimui ki he ngaahi akonaki 'o e folofola (vakai, Mātiu 2:1-11; vakai foki, T&F 18:34-36).
- He 'ikai lava ke fakangata pe ta'ofi e ngaahi taumu'a ia 'a e 'Eikí (vakai, Mātiu 2:13-21; vakai foki, T&F 121:33).

Ngaahi Fokotu’u ki Hono Ako’i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko ‘ení pe faka’aonga’i ha’o ngaahi fakakaukau pē ‘a’au, ‘i ho’o teuteu e ngaahi lēsoni ki he Mātiu 1–2.

Mātiu 1:1–17 (vakai foki, Luke 3:23–38). ‘Oku mahu’inga ke tau ‘ilo’i ‘etau ngaahi tohi- hohokó pea mo e feitu’u ne nau omi mei aí. (miniti ‘e 10–15)

Fakaafe’i ha ní’ihi ‘o e fānau akó ke nau ha’u ki he palakipoé ‘o hiki ai ‘enau tohihohokó. Vakai angé pe ko hai te ne lava ‘o hiki ‘ene tohi hohohokó ki he lahi taha te ne lavá. Pe kole ki ha ní’ihi ‘o e fānau akó ke nau fakamatala ki ha me’a mahu’inga ‘oku kau ki ha taha ‘i he hisitōlia ‘o honau fāmilí. (Koe’uhí ‘e fai e lēsoni ko ‘ení he kamata’anga ‘o e ta’ú, pea kapau kuo te’eki ke ke to’o ha faingamālie ke fakafe’iloaki ai e kau mēmipa ‘o e kalasí, mahalo ko ha founa lelei ‘eni ke fakahoko ai ia. Fakaafe’i kotoa ho’o fānau akó ke nau fakahā atu honau hingoá mo ha kí’i fakamatala nounou fekau’aki mo ha taha ‘o ‘ene ngaahi kuí.) Fai ha kí’i talanoa nounou mei ho hisitōlia fakafāmilí ‘o’ou ke ne fakatātaa’i e tu’unga fakamānako ‘e lava ke a’u ki ai e fakatotolo ki he hisitōlia fakafāmilí.

Fakamatala’i ange na’e kamata ‘e Mātiu ‘ene fakamo’oní ‘aki ‘ene hiki mai e tohi-hohoko ‘o Sīsū Kalaisí. Kole ki he fānau akó ke nau lau fakavave pē ‘a e Mātiu 1:1–17 ke kumi hake he tohihohoko ‘o e Fakamo’uí ha ngaahi hingoa ‘oku nau ‘ilo (hangē ko ‘ení, ‘Ēpalahame, ‘Aisake, Sēkope, Lute). Fehu’i ange:

- Ko hai na’e fakatotolo ‘e Mātiu ‘o a’u ki ai e tohi-hohoko ‘o e Fakamo’uí?
- Ko hai e toko ua he tohi hohoko ‘a e Fakamo’uí ne tokanga-taha ki ai ‘a Mātiu?
- Ko e fa’ahinga takimu’a fēfē ‘a Tēvita mo ‘Ēpalahame? (Ko e taha ko ha tu’i pea taha ko ha palōfita.)
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘e mahu’inga ai ke hoko ‘a Sīsū Kalaisi ‘o e ‘ea-hoko fakatou’osi ‘o ha taki fakapolitikale pe fakalotu ‘i ‘Isilelí?

Kole ki he fānau akó ke nau lau ‘a e Fakahā 19:16 pea nau fakakaukau’i pe ‘e anga fēfē ha’anau faka’aonga’i e ngaahi hingoa ‘oku hā he veesi ko ‘ení ke fakamatala’i ‘aki ‘a e Misaia, ke fakamatala’i ‘aki Ia ko ha taki fakapolitikale mo fakalotú.

Kole ki he fānau akó ke nau tala atu pe ko hai e fefine ‘oku lave ki ai e Mātiu 1:5 mo e Lute 1:4.

- Ko e hā e fonua ‘oku ha’u mei ai e kui ko ‘ení ‘a Sisuú?
- Ko e fefine’ifonua ia ‘o e fonua fē?

Fakahā ki he fānau akó na’e ‘i ai ha ngaahi kui ‘a Sīsū Kalaisi ne nau loto-to’a pea ‘i ai ha ní’ihi ia ne nau mo’ulaloa ki he ‘ahí’ahí. Fakakaukau ke ke fai ange e ngaahi fehu’i ko ‘ení:

- ‘Oku mahu’inga fēfē ke fanau’i kita ki ha fāmilí kuo lau’i to’utangata ‘enau kau ki he Siasí?
- Ko e hā ha ngaahi lelei ‘oku ma’u mei hono ma’u ha ngaahi kui anga-tonú?

- Ko e hā ha ngaahi nunu’a ‘e lava ke ma’u ‘e he ngaahi fehālaaki ‘a ‘etau ngaahi kuí ki he’etau malava ko ia ‘o fai ‘a ia ‘oku totonú?

Mātiu 1:18–23. Ko Sīsū Kalaisí ko e ‘alo fakalangí ia ‘o e Tamai Hēvaní pea mo Mele. Na’á ne ma’u meia Mele ‘a e tu’unga fakamatelié, ‘o malava ai ke Ne pekiá. Na’á Ne ma’u mei He’ene Tamai Hēvaní ‘a e mo’ui ta’e fa’amaté pea mo e mālohi ke toetu’ú. (miniti ‘e 10–15)

Hiki he palakipoé ‘a e ngaahi kupu’i lea ko ‘ení, ‘o ‘oua ‘e fakakau ai e ngaahi fakamo’oni fakafolofola:

‘Aukai he ‘aho ‘e fāngofulu (‘Ekesōtosi 34:28)

Fakamo’ui e mahakí (2 Ngaahi Tu’i 5:10–14)

‘Ai ke hulu e me’atokoní (1 Ngaahi Tu’i 17:10–16)

Lue he fukahi vaí Mātiu 14:25–29)

Fokotu’u e maté (3 Nifai 19:4)

Tā pea tāmata’i koe’uhí ko e mo’oní (Mōsaia 17:13, 20)

Fehu’i ki he fānau akó pe ko e fē he ngaahi mana mo e ngaahi me’a ko ia ‘oku hā he palakipoé na’e makehe ki he Fakamo’uí. Tokoni ki he fānau akó ke nau tali e fehu’i ki he me’a taki taha, ‘aki ha’o faka’ali’ali ange ha fakatāta ‘o ha palōfita ‘okú ne fakahoko ha mana pe a’usia e me’a ko ia pe lau e ngaahi fakamo’oni fakafolofola ‘oku hā ‘i ‘olungá.

Fehu’i ange: Kapau ne fai foki ‘e he ní’ihi kehé mo e ngaahi mana ko ‘ení, ko e hā na’e kehe ai ‘a Sisuú? Lau ‘a e Mōsaia 3:7 mo e ‘Alamā 34:8–10 ke ‘ilo’i pe ko e hā na’e fai ‘e he Fakamo’uí ne ‘ikai lava ‘e ha taha kehe ia ‘o faí. Lau ‘a e Mātiu 1:18–23 mo e Luke 1:32, 35 ke ‘ilo’i pe ko e hā ha me’a na’á ne ‘oange kiate ia e ivi ke fakahoko e Fakalelé. Ke tokoni ke fakakaukau-loto e fānau ki he tefito’i mo’oni ko ‘ení, hanga ‘o tā e fakatāta ko ‘ení. Tokoni ke mahino ki he fānau ko Sisuú ko ha ‘alo mo’oni pē ia ‘o e ‘Otuá, pea na’e hanga ‘e He’ene malava ko ia ‘o fakahoko e Fakalelé mo e Toetu’ú ‘o fakamo’oni’i e faka’otua hono tu’unga ko e ‘aló.

Mātiu 1:18–25. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi ‘ulungāanga lelei makehe ‘oku ma’u ‘e he ngaahi mātu’a lelei (miniti ‘e 10–20)

Kole ki ha fānau ako ‘e toko ua ke na fakamatala’i ha ‘ulungāanga ‘okú na manako ai ‘i he’ena mātu’á. Fakaafe’i ha

tamai pe fa'ē 'a ha taha 'o e fānau akó ke ha'u ki he kalasí 'o lea 'i ha miniti 'e tolu ki he miniti 'e nima mo fakamatala' ai e ngaahi ongo ne na ma'u he taimi ne fanau' ai 'ena ki' ta'ahiné pe tamasi'i, mo fakamatala foki ki he 'ulungāanga 'o e ki' tamasi'i pe ta'ahiné he'ene kei pēpē pea mo fakahaa' foki 'ena 'ofa kiate iá. (Kapau 'e lava, faka'aonga' i ha telefoni 'oku lava 'o fakale'o lahi 'i he lokiakó ke tā ai ki ha ni'ihí 'o e ngaahi mātu'á pea kole ange ke nau fai mo e me'a tatau. Pe kole ki ha ni'ihí 'o e ngaahi mātu'á ke nai fai mai ia 'i ha tohi pe ko hano hiki 'i ha kāsete 'o ha tepi pe vitiō pea toki vahevahe leva mo e kalasí e ngaahi fakamatala 'a e mātu'á.)

Fakaafe'i e fānau akó ke nau hiki e ngaahi 'ulungāanga lelei 'o ha mātu'á lelei. Vaheua ho'o kalasí. Kole ki he fa'ahi 'e tahá ke nau lau 'a e Mātiu 1:18–25 ke 'ilo'i e ngaahi 'ulungāanga lelei 'o Siosefá 'i he'ene hoko ko ha husepāniti mo ha tamai. Fakaafe'i leva e fa'ahi 'e tahá ke nau lau 'a e Luke 1:28–30, 38, 46–55 ke 'ilo'i e ngaahi 'ulungāanga lelei 'o Melé.

Lau 'a e Loma 8:16–17 ke 'ilo'i hotau vā mo 'etau Tamai Hēvani he taimi 'oku tataki ai kitautolu 'e Hono Laumalié. Lau 'a e 'Efesō 2:4 ke 'ilo'i e ongo 'oku ma'u 'e he'etau Tamai Hēvani kia kitautolú. Fehu'i ange:

- 'Oku hanga fēfē 'e he hoko ko ha mātu'á lelei he mo'ui ko 'ení 'o teuteu'i kitautolu ki he tu'unga faka'otuá?
- Ko e hā ha me'a te ke lava 'o fai he taimi ni ke ke teuteu ai ke hoko ko ha mātu'á lelei he kaha'ú?

Hiki e ngaahi tali 'a e fānau akó 'i he palakipoé.

Mātiu 1:22–23. Na'e hanga 'e he 'alo'i mo e mo'ui 'a Sisū Kalaisí 'o fakahoko ha ngaahi tala'ofa lahi ne fai ki he kau palōfita he kuonga mu'á. (miniti 'e 15–20)

Fakaafe'i e fānau akó ke nau hiki 'i ha la'i pepa ha'anau ki'i vavalo ki ha me'a 'e hoko he kaha'ú. Tānaki e ngaahi vavalo ko 'ení pea vahevahe kinautolu mo e kalasí. Fehu'i ange:

- Mou pehē 'e malava nai ke hoko ha ni'ihí 'o e ngaahi vavalo ko 'ení?
- 'Oku mou pehē 'oku pau nai ke nau hoko kotoa?
- 'Oku hanga nai 'e hano fai 'o ha vavalo tonú 'o fakamo'oni'i mai ko ha palōfita ha taha? Ko e hā hono 'uhinga 'e lava ai pea mo e 'uhinga he 'ikai lava ai?

Tokoni ke fakamahino ki he fānau akó 'oku 'ikai fakamahamahaló'i 'e he kau palōfita 'a e kaha'ú. 'Oku fakahā e kaha'ú ki he kau palōfita 'e he 'Otuá pea 'oku fakahoko ma'u pē 'enau ngaahi kikité.

Toe 'ai ha tatau 'o e saati ko 'ení pea tuku e 'otu 'i lotó ke ava 'o 'oua 'e fakafonu. Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau e ngaahi potu folofolá pea hiki 'i he ngaahi feitu'u 'oku tuku faka'ataá 'a hono fakahoko 'o e kikitē ko iá.

Kikité	Me'a ne hokó	Fakahokó
Īsaia 7:14	Tu'itu'ia ha tāpu'ou	Mātiu 1:21–23
Maika 5:2	Na'e 'alo'i 'a Kalaisi 'i Pētelihema	Mātiu 2:6
Hōsea 11:1	Holataki'i 'e Siosefa mo Mele 'a Sisū ki 'Isipite	Mātiu 2:15
Selemaia 31:15	Tu'utu'uni 'e Hēlota ke tāmata'i e fanga ki'i pēpē 'i Pētelihemá	Mātiu 2:16–18
1 Nifai 11:13	Ha'u 'a Kalaisi mei Nāsaletí	Mātiu 2:23
Īsaia 40:3–5	Teuteu'i 'e Sione Papitaiso 'a e halá	Mātiu 3:3
Īsaia 9:1–2	Ngāue 'a Kalaisi 'i Kapaneumé	Mātiu 4:14–16
Īsaia 53:4	Fakamo'ui 'e Kalaisi 'a e mahakí	Mātiu 8:17
Malakai 3:1	Ko e Sione Papitaisó ko ha talafekau ne tala'ofa mai	Mātiu 11:10
Īsaia 42:1–4	Faka'ehi'ehi 'a Kalaisi mei hono fakafepaki'i e kau taki 'o e kau Siú; tuku 'e he kakai 'enau 'amanakí kiate Ia.	Mātiu 12:17–21
Īsaia 6:9–10; 53:1	Fanongo ha tokolahi kae ta'e mahino pe ta'etui kia Kalaisi.	Mātiu 13:14–15
Saame 78:2	Akonaki 'aki 'e Kalaisi 'a e ngaahi talanoa fakatātaá	Mātiu 13:35
Sākalaia 9:9	Hū ikuna 'a Kalaisi ki Selusalemá, 'o ne heka 'i ha 'asi	Mātiu 21:5
Saame 118:22–23	Fakafisinga'i 'e he kau Siú 'a Kalaisi ko e Maka-tulikí	Mātiu 21:42
Sākalaia 13:7	Taki pōpula 'a Sisúu pea hola e	kau ākongá

'I he 'osi 'enau fai iá, fehu'i ange:

- Ko e hā ha me'a 'oku fakahaa' mai 'e he ngaahi kikitē ko 'ení mo hono fakahokó, 'o kau kia Sisúu?
- Ko e hā hono 'uhinga na'e mahu'inga ai ke fakahoko 'e Sisū 'a e ngaahi kikitē 'o e Fuakava Motu'á?
- Ko e hā ha founa 'e lava ke tokoni' ai kitautolu he 'ahó ni 'e he ngaahi kikitē mei he folofolá 'o fekau'aki mo e ngaahi 'aho faka'osi'?

Mātiu 2:1–11. Tataki e kau poto mei he Hahaké ki he tamasi'i ko Kalaisí. (miniti 'e 15–20)

Kole ki he fānau akó ke nau tā ha fakatātā 'o e 'alo'i, pe fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ne tā he palakipoé 'a e 'alo'i 'o hangē ko ia 'oku fakamatala' i he fānau ako kehé. Talaange ke nau fakakau e me'a kotoa pē 'oku nau lava 'o manatu' i ke 'ai ki he'ene tonu tahá. Hili ha ngaahi miniti si'i, lau leva 'a e Mātiu 2:1–11 mo e Luke 2:1–16, pea 'ai ke kumi 'e he fānau 'a e ngaahi fakaikiiki ne totonu ke nau tānaki atu pe to'o mei he'enua ngaahi fakatātaá ke toe tonu angé. (Hangē ko 'ení, 'e tokolahi ha fānau ako te nau fā 'a e kau poto 'e toko tolú, neongo 'oku 'ikai lave 'a Mātiu ia ki ha mata'ifika pau. 'Ikai ko ia peé, hangē 'oku fakahā mai 'e Mātiu ia ne toki ha'u ki mui ange 'a e kau potó ia, he taimi ne nofo ai 'a Mele ia mo e pēpē ko Kalaisi 'i ha fale.) Mou alea'i e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā hono 'uhinga 'oku ma'u hala ai ha kakai 'e ni'ihiki ki he 'alo'i 'o Kalaisi?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku fa'a ta'e mahino ai 'a e folofolá? ('Ikai fe'unga hono lau 'e he kakai 'a e folofolá, pe 'ikai ke nau tokanga fe'unga. 'E lava foki 'e ha ngaahi fehālaaki 'i he liliu leá ke hoko ai ha ngaahi ma'u hala.)
- Te tau lava fēfē 'o faka'ehi'ehi mei ha ta'e mahino 'a e ngaahi tefito'i mo'oni mo e ngaahi talanoa 'i he folofolá? (Te tau lava 'o fekumi he folofolá mo ako ki hono faka'uhinga'i kinautolu 'e he kau palōfitá mo e kau 'aposetoló.)

Mātiu 2:1–9. Ko kinautolu 'oku mahino mo nau nuimui ki he ngaahi akonaki 'o e folofolá, te nau mateuteu lelei ange ke fe'iloaki mo e 'Eiki.

(miniti 'e 10–15)

'Ai ha ki'i fo'i fetu'u pepa 'o tuku 'i ha fetu'u 'i mu'a ke kalasi ke mamata ki ai e fānau akó. Kamata e kalasi 'aki ha'o tā he palakipoé ha fakatāta 'o e faka'ilonga tu'u (stop sign) kae 'oua te ke tohi'i ai e fo'i lea ko e *tu'u*. Fehu'i ki he fānau akó:

- Ko e hā 'oku fakafongā'i mai 'e he faka'ilonga ko 'eni?
- 'Oku tatau pē nai 'ete mamata ki he fōtunga 'o e faka'ilongá mo hono 'uhingá? ('Ikai.)
- Ko homou tokofiha ne mou fakatokanga'i 'a e fo'i fetu'u fo'ou 'i ho'omou hū mai?
- Na'e 'ilo nai 'e ha taha hono 'uhingá?

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Mātiu 2:1–9 mo kumi 'a e konga 'oku hā ai hono fakafongā'i 'e he fetu'u fo'ou hono 'alo'i 'o e tama ko Sisuú.

- Na'e 'i ai nai ha ni'ihiki ne nau lava 'o mamata ki he fetu'ú ka na'e 'ikai mahino kia kinautolu 'a hono 'uhingá?
- Ko e hā ne lava ai 'a e kau potó 'o 'ilo hono 'uhinga 'o e fetu'ú?
- Ko e hā na'e 'ikai tokolahi ai mo ha ni'ihiki te nau fakatokanga'i hono mahu'inga 'o e fetu'ú?

Lau 'a e fakamatala ko 'eni 'a 'Eletā Pulusi R. Makongikií, ne hoko ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, ke tokoni ke 'ilo 'e he fānaú 'a e founa ne 'ikai ngata ai 'i he mamata 'a e kau potó ki he fetu'u fo'ou kae toe mahino kia kinautolu 'a hono 'uhingá:

“Ko e me'a 'oku ngalingali ne hokó [ko e kau potó] ko ha kau Siu pē ne nofo, 'o hangē ko ha laumiliona 'o e kau Siú, 'i ha taha 'o e ngaahi fonua he Hahaké. Ko e kau Siú, kae 'ikai ko e kau Senitailé, ne maheni mo e folofolá pea mo nau tatali loto fiefia mo 'amanaki ki he hā'ele mai 'a e Tu'í” (*The Mortal Messiah: From Bethlehem to Calvary*, 4 vols. [1979–81], 1:358).

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Liliu 'e Siosefa Sāmīta 'o e Mātiu 1:29–31 mo kumi pe ko e hā ha ngaahi faka'ilonga kuo fakahā 'e he 'Otuá he 'ahó ni. Fehu'i ange:

- Ko hai 'oku mahu'inga mālie ki ai 'a e ngaahi faka'ilonga ko 'eni he 'ahó ni?
- 'E anga fēfē ke tau 'ilo 'a e Fakamo'uí, 'o hangē ko e kau potó 'o e kuonga mu'á?

Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 18:34–35 mo e 45:39 mo kumi ha toe ngaahi founa 'e lava ke tau 'ilo ai 'a Sisuú he 'ahó ni.

Mātiu 2:11. Hangē ko e foaki me'a'ofa 'a e kau potó ka Sisuú, 'e lava ke tau foaki 'e tautolu mo ha ngaahi me'a'ofa foki. (miniti 'e 5–10)

'Omi ha ngaahi me'a kuo 'osi kofukofu ko ha me'a'ofa. Fehu'i ange ki he fānau akó:

- Ko e hā e me'a'ofa ne ke foaki fakamuimui taha ki ha taha?
- Ko e hā ne ke fili ai 'a e me'a'ofa ko iá?
- 'Oku kaunga fēfē 'ete 'ilo ha taha ki he fa'ahinga me'a'ofa 'okú te fili ke foaki ki he taha ko iá?
- 'Oku kaunga fēfē 'etau 'ofa ki ha taha ki he fa'ahinga me'a'ofa 'oku tau fili ke foaki ki he taha ko iá?

Lau 'a e Mātiu 2:11 mo kumi 'a e me'a na'e foaki 'e he kau potó kia Sisuú. Fehu'i ange: 'Oku mou pehē ko e hā ne fili ai 'e he kau potó 'a e ngaahi me'a'ofa ko iá? (Koula, laipeno, mo e mula, ko ha ngaahi me'a'ofa mamafa mo'oni ma'a ha tu'i. Ko e laipenó ko ha fa'ahinga me'a fakanamulelei 'oku foaki ki he 'Eiki 'i he temipale 'i Selusalemá. Ko e mulá, na'e faka'aonga'i ia 'i he fakatolonga 'o e sinó, pea mahalo ko hano fakakikite pē ia 'o e feilaulau 'a Kalaisi.) Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Mātiu 11:29–30; 'Alamā 11:42–44; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 14:7; 19:16–19 mo kumi 'a e ngaahi me'a'ofa kuo foaki mai 'e he Fakamo'uí ma'atautolú. (Ka fie ma'u, pea hiki 'enau talí 'i he palakipoé.) Tufa ke takitāuhi 'a e fānau akó he la'i pepa pea kole ange ke nau hiki ha ngaahi me'a'ofa 'e lava ke nau foaki ma'a Sisuú he 'ahó ni (hangē ko 'eni, tauhi 'o e ngaahi fekaú mo mo'ui anga-tonu, ngaohi lelei 'a e kakai kehé, mo fakahounga'i e me'a kuo fai ma'atautolu 'e Sisuú).

Mātiu 2:13–21. He 'ikai lava ke ta'ofi 'a e ngaahi taumu'a mo e ngāue 'a e 'Eiki. (miniti 'e 5–10)

Faka'alí'alí ki he fānau akó ha ipu vai sio'ata mo ha sēpuni ti suka 'e taha. Heu 'a e suká he loto vai. Hili ia pea fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ne fakamavahe'i 'a e suká mei he vai. Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:33 pea fehu'i ange ki he fānau akó:

- 'Oku tatau fēfē hono faingata'a 'o hono fakamavahe'i 'o e suká mei he vai mo e me'a ko ia 'oku ako'i 'i he folofolá?

- Ko e hā ha mālohi te ne lava ke ta'ofi 'a e langi?

Lau 'a e Mātiu 2:14–21 pea fehu'i ange:

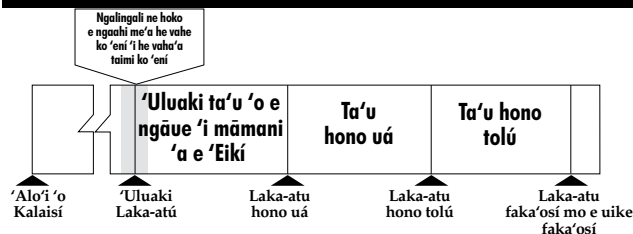
- Ko e hā ne fai 'e Hēlota 'i he'ene feinga ke faka'auha 'a e ngāue 'a e 'Eikí?
- Ko e hā ne fai 'e he 'Eikí ke fakafe'atungia 'i 'aki 'a e ngaahi tō'onga 'a Hēlotá?
- Fakatatau ki he veesi 14, ko e hā ne fai 'e Mele mo Siosefa ke ta'ofi 'aki 'a e palani 'a Hēlotá?

Koe'uhí ke tokoni ki he fānau akó 'i hono faka'aonga'í 'o e tefito'í mo'oni ko 'ení, fehu'i ange:

- 'E anga fēfē ha'atau tokoni ke fakafe'atungia'í 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a Sētane ki he'etau mo'uí?
- Ko e hā ha me'a 'e hoko ki ho'o mo'ui 'i ho'o 'ilo'í 'e ikuna 'a e 'Eikí mo 'ene ngaahi palani pea 'e fakahoko kotoa 'a 'ene palani mo 'ene ngaahi taumu'á?

Mātiu 3–4

Ko e Mo'ui 'a Sisū Kalaisí

Talateú

'Oku toe fakamanatu 'e Mātiu 3–4 'a e ngaahi teuteu na'e fai 'e Sisū ki mu'a pea fakahoko 'Ene ngāue he māmani. 'Oku hanga 'e he sīpinga 'o 'Ene teuteú 'o fakamanatu mai kia kitautolu 'o kapau "kuo mou mateuteu, 'e 'ikai te mou manavahē" (T&F 38:30). Lolotonga e vaha'a taimi ko 'ení, ne toe a'usia foki 'e Sisū ha ngaahi 'ahi'ahi 'o hangē ko e ngaahi 'ahi'ahi 'oku tau a'usia (vakai, Mātiu 4:3–11).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Mātiu 3–4 pea ke fakakaukau'í e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'ení ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'í Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongoleleí ke Fakatokanga'í

- Kuo pau ke tau papitaiso ka tau ma'u e nāunau fakasilesitalé (vakai, Mātiu 3:13–15; vakai foki, 2 Nifai 9:24; 31:5–7).
- Ko e Tolu'í 'Otuá ko ha toko tolu sino mavahevahe kinautolu: ko e Tamaí, ko e 'Aló pea mo e Laumālie

Mā'oni'oni (vakai, Mātiu 3:16–17; vakai foki, Ngāue 7:55–56; T&F 130:22).

- 'Oku tokoni'í kitautolu 'e he'etau 'aukaí ke tau toe ofi ange ai ki he Tamai Hēvani, ma'u ha ivi fakalaumālie pea mo ha ngaahi tāpuaki (vakai, Mātiu 4:1–2; JST, Mātiu 4:1).
- 'Oku tau ma'u ha mālohi ke matu'uaki e ngaahi 'ahi'ahi 'a Sētane 'i he'etau mo'ui anga-tonú (vakai, Mātiu 4:3–11; vakai foki, Sēmisi 4:7; 1 Nifai 22:26; 'Alamā 48:17).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'í

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe faka'aonga'í ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he Mātiu 3–4.

'E lava ke faka'aonga'í e filimi vitiō *New Testament Video*, 'a e kongā 4, "New Testament Customs" (10:21), ke fakamatata'í 'aki e ngaahi anga mo e tala fakafonua he ngaahi kuonga 'o e Fuakava Fo'ou. Te ke lava ke faka'aonga'í ia 'i ha fo'í kalasi 'e taha pe faka'alí'ali hono ngaahi kongā nounou 'e hongofulu mā onó 'i he taimi 'e a'u ai ki he ngaahi potu folofola ko iá 'i he nāunau fakalēsoní. (Vakai ki he *New Testament Video Guide* ki he ngaahi fokotu'u ki hono akó.)

Mātiu 3:13–17 (vakai foki, Ma'ake 1:9–11; Luke 3:21–22; Sione 1:32–34). Kuo pau ke tau papitaiso ka tau toki ma'u e nāunau fakasilesitalé. (miniti 'e 15–20)

Fakaafe'í e kalasi ke nau fakakaukau-loto 'o hangē pē ko ha taha fie fanongo koe 'oku 'i ai ha'o ngaahi fehu'í fakamātoato fekau'aki mo e fie ma'u ko ia ke papitaisó. Kole ki ha fānau ako 'e toko ua ke na ha'u 'o fakatātaa'í ha ongo faifekau. Fehu'i ange:

- Na'e papitaiso au he'eku kei pēpē valevalé. Ko e hā hono 'uhinga 'oku fie ma'u ai ke u toe papitaisó?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku fie ma'u ke u papitaiso ai 'i he fakaukú?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai e ouau ko 'ení ki hoku fakamo'uí?
- Ko e hā ha me'a 'oku fakamahino mai 'e he ouau 'o e papitaisó?

Tohi'í he palakipoé 'a e ngaahi fakamo'oni fakafolofola ko 'ení: Mātiu 3:13–17; Sione 3:3–5; Loma 6:3–5; Mōsaia 5:5–12; 'Alamā 5:14; 3 Nifai 11:26; Molonai 8:25; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 13:1; 20:73–74; 128:12. Fakaafe'í e kalasi ke nau faka'aonga'í e ngaahi fakamo'oni fakafolofolá ke tokoni ki he "ongo faifekau" 'i hono tali e ngaahi fehu'í.

Fakaafe'í ha tamasi'í okú ne ma'u e Lakanga Taula'eiki Faka-'Éloné 'i he tu'unga ko e taula'eiki ke ne lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:46. Fehu'i ange pe ko e hā e mafai 'okú ne ma'ú. Fehu'i ange pe kuó ne ma'u, pe ko ha tamasi'í kehe he tu'unga taula'eiki, ha faingamālie ke papitaiso ha

taha. Kapau na'e pehē, pea fakaafe'i e toko taha ko iá ke ne fakamatala nounou ki he kalasí 'a e me'a ne ne a'usiá. Fehu'í ki he taula'eikí pe ko e hā e fa'ahinga ne ne mei ma'u kapau ne kole ange ke ne papitaiso 'a e Fakamo'uí. Kole ki he kalasí ke ne lau 'a e Mātiu 3:14–15, pea alea'i e ngaahi fehu'í ko 'ení:

- Ko e hā e lea 'a Sione Papitaiso he taimi ne ha'u ai 'a Sisū kiate ia ke papitaisó?
- Ko e hā e tali 'a Sisuu?
- 'Oku 'uhinga ki he hā "ke fakakakato 'a e mā'oni'oni kotoa pē"? (vakai, 2 Nifai 31:4–11).
- Ko e hā ha me'a 'okú ke manatu taha ki ai 'i hono papitaiso koé?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Mōsaia 18:8–10, pea mou alea'i ha founa 'oku hokohoko atu ai e kaungatonu honau papitaisó ki he 'aho ní.

Mātiu 3:16–17 (vakai foki, Ma'ake 1:10–11; Luke 3:21–23; Sione 1:32–34). Ko e Tolu'í 'Otuá ko ha toko tolu sino mavahevahe kinautolu: ko e Tamai, 'Aló mo e Laumālie Mā'oni'oni. (miniti 'e 5–10)

Faka'ali'ali ki he kalasí 'a e ngaahi tohi tapu 'e tolu 'o e Siasí 'oku fakataha'í [triple combination] ko ha Tohi 'a Molomona, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava pea mo e Mata'itofe Mahu'ingá 'oku fakataha'í 'i ha tohi pē 'e taha). Fehu'í ange ki he fānau akó:

- Ko e hā ha ngaahi founa 'oku taha ai e ngaahi tohi 'e tolu ko 'ení?
- 'Oku anga fēfē 'a 'enau faikehekehé?
- Ko e hā ha founa 'oku tatau ai hono fakataha'í 'o e 'ū tohi ko 'ení 'e tolu pea mo e Tolu'í 'Otuá?

Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau 'a e Mātiu 3:16–17 pea hiki e fakamo'oni 'i he potu folofola ko 'ení 'okú ne fakamo'oni'í mai ko ha kakai mavahevahe 'e toko tolu 'a e Tamai, 'Aló mo e Laumālie Mā'oni'oni. Fakaafe'i e fānau kó ke nau vakai ki he Fakahinohino ki he Folofolá ke ma'u ha ngaahi potu folofola kehe 'oku nau poupou'í e fakakaukau ko e Tolu'í 'Otuá ko ha toko tolu sino mavahevahe kinautolu (tautefito e vakai ki he Ngāue 7:55–56; T&F 130:22–23; Hisitōlia 'o Siosefa Sāmita 2:17). Kole ki he fānau akó ke nau vahevahe mo e kalasí 'a e me'a ne nau ma'ú. Lau ange 'a e lea ko 'eni mei he *Lectures on Faith*, na'e fakatahataha'í 'i he fakahinohino 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá:

“Tuku mu'a ke tau vakai heni, 'oku fie ma'u ha me'a 'e tolu kae lava 'e ha taha 'atamai lelei 'o faka'aonga'í 'ene tui ki he 'Otuá 'i he mo'uí mo e fakamo'uí.

“Uluakí, ko e fakakaukau ko ia ko e mo'oni 'okú ne mo'uí.

“Uá, ko ha fakakaukau *totonu* ki hono 'ulungāngá, haohaoá mo e ngaahi me'a-foakí.

“Tolú, ko ha 'ilo mo'oni ko e founa mo'ui ko iá 'okú ne tūlifua 'oku fakatau ia mo e finangalo 'o e 'Otuá” (*Lectures on Faith* [1985], 38).

Hili hono lau ange e lea ko 'ení, fehu'í leva ki he fānau akó:

- Ko e hā hono 'uhinga kuo pau ke mahino lelei ai kia kitautolu 'a e natula totonu 'o e 'Otuá ki mu'a pea tau toki tui kiate Ia 'i he "mo'uí mo e fakamo'uí"?
- Te tau lava fēfē 'o tupulaki 'i he mahino 'oku tau ma'u ki he natula totonu 'o e 'Otuá?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Sione 17:3, pea fehu'í ange:

- 'Oku anga fēfē ha kaungatonu e potu folofola ko 'ení ki he fakamatala ko ia 'i he *Lectures on Faith*?
- Ko e hā nai 'ene 'uhinga kiate koé?

Lau 'a e 'Alamā 34:38 pea fehu'í ange:

- Ko e hā e fa'ahinga vā 'oku totonu ke tau ma'u mo e kau mēmipa 'o e Tolu'í 'Otuá?
- Ko e hā ha me'a te tau lava 'o fai he taimí ni ke fakatupulaki 'aki e vā ko 'ení?

Mātiu 4:1–2 (vakai foki, Ma'ake 1:12–13; Luke 4:1–2). 'Oku tokoni'í kitautolu 'e he 'aukaí ke tau toe ofi ange ai ki he'etau Tamai Hēvaní, mo ma'u ha ivi fakalaumālie pea mo ha ngaahi tāpuaki. (miniti 'e 5–10)

Kole ki he kalasí hiki hake honau nimá 'o kapua 'oku nau hanganaki atu ki he ngaahi Sāpate 'aukaí. Ko e hā hono 'uhinga 'okú ke hanganaki pe 'ikai hanganaki atu ai ki ai? Lau 'a e Mātiu 4:1–2 ke 'ilo'i e me'a ne fai 'e he Fakamo'uí ko e teuteu ki He'ene ngāué.

Vahevahe e kalasí ki ha kulupu 'e fā. Kole ki he kulupu takitaha ke nau lau ha taha 'o e ngaahi fakamo'oni fakafolofola ko 'ení pea nau fai ha fakamatala fekau'aki mo e me'a kuo nau ako ai 'o kau ki he 'aukaí: Mātiu 17:14–21; 'Alamā 5:46; 'Alamā 17:2–3; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:13–14.

Kole ki he fānau akó ke nau lau e ngaahi potu folofola ko 'ení pea tali e ngaahi fehu'í:

- Ko e hā 'oku fakahā mai 'e he Mātiu 6:16–18 'oku totonu ke tau faka'ehi'ehi mei ai he taimi 'oku tau 'aukaí ai?
- Fakatau mo e 'Īsaia 58:3–5, ko e hā hano 'aonga kia kitautolu 'a e 'aukaí 'o kapau 'oku tau 'aukaí ta'e kau ai e vilitaki fakalaumālie totonú? (vakai ki he futinouti 4b).
- Ko e hā 'oku fakahā mai 'e he veesi 6–7 kuo pau ke tau foki ke tau fai 'i he taimi 'oku tau 'aukaí ai?
- Ko e hā ha teuteu kuo fai 'e he 'Eikí ma'a Hono Siasí mo Hono kakaí ke tokoni'í 'aki e masivá?

Mātū 4:1–11 (vakai foki, Ma'ake 1:12–13; Luke 4:1–13). 'I he'etau talangofuá, 'oku tau ma'u ai ha mālohi ke matu'uaki 'aki e ngaahi 'ahi'ahi 'a Sētané. (miniti 'e 20–25)

Tuku ha fo'i moli 'i ha poulu sio'ata fōlahi 'oku 'i ai ha vai ('oku totonu ke tētē e fo'i moli). Kole ki he fānau akó pe ko e hā 'oku tupu mei ai e tētē 'a e fo'i moli. Fohi e fo'i moli pea to'o mo hono uho 'i loto māliē pea toe fakafoki e fo'i moli ki he loto vai ('oku totonu ke ngoto e fo'i moli). Fehu'i ange:

- 'Oku mou pehē ko e hā na'á ne tokoni'i e fo'i moli ke tētē?
- Ko e hā ha founa 'e lava ke fakatatau ai e kili'i moli ki hotau ivi ke matu'uaki he 'ahó ni 'a e 'ahi'ahi?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Mātū 4:1–11 (fakatokanga'i ange 'a e ngaahi liliu 'i he Liliu 'a Siosefa Sāmitá.)

- Ko e hā na'e fai 'e he Fakamo'u'i ke ikuna'i 'aki 'a e 'ahi'ahi? (Na'á ne 'aukai, fekumi ke feohi mo e 'Otuá, lea 'aki e ngaahi mo'oni 'i he folofolá, peá Ne mavahe mei he 'ahi'ahi mo e feitu'u ne 'i ai e 'ahi'ahi; vakai foki, T&F 20:22).
- Ko e hā ha founa te tau lava 'o faka'aonga'i ai e ngaahi tokoni ko 'eni 'i hono ikuna'i e ngaahi 'ahi'ahi 'i he'etau mo'u'i? (Fakatokanga'i ange: Faka'aonga'i e taimi 'i ha ngaahi me'a totonu 'oku hoko he mo'u'i 'okú ne uesia ho'o fānau akó he 'ahó ni. Hangē ko 'eni, mou alea'i e mavahe mei he feitu'u 'o e 'ahi'ahi 'aki hano liliu e sēnolo 'o e televisoné, hū ki tu'a mei ha hele'uhila ta'efe'unga pe mavahe mei ha fakafiefia.)
- Ko e hā ha ngaahi 'ahi'ahi 'oku faka'aonga'i 'e Sētane he 'ahó ni ke "to'o atu ai" e malu 'o e anga mā'oni'oni?

Toe lau 'a e Mātū 4:1–11 kae kumi 'i hono toe lau ko 'eni, 'a e fa'ahinga 'ahi'ahi kehekehe na'e fai 'e Sētane ki he Fakamo'u'i. Lau ange 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Tēvita O. Makei, 'i he'ene kei mēmipa he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

"Meimei ko e 'ahi'ahi kotoa pē 'oku hoko kia kitau, 'oku hoko mai ia he founa ko iá. Hanga 'o fakafa'ahinga kinautolu pea te ke 'ilo'i 'i he ngaahi fa'ahingá ni 'e tolu, meimei ko e 'ahi'ahi kotoa pē 'okú ne faka'uli'i mo fakasi'ia kitau, 'oku hoko mai ia ko ha (1) ko ha 'ahi'ahi 'o e u'á; (2) ko ha mo'ulaloa ki he fielahí, sīpinga mo e hikisia 'a kinautolu 'oku mavahe mei he ngaahi me'a 'o e 'Otuá; pe (3) ko hano fakahōhō'ia 'o e holí, pe ko ha holi ki he tu'umālie 'o e māmaní pe ma'u ha mālohi 'i he fa'ahinga 'o e tangatá" ('i he Conference Report, Oct. 1911, 59).

Tohi'i e ngaahi 'ulu'i tohi 'e tolu 'i he palakipoé: (1) *U'a fakatu'asinó*; (2) *Fielahí, Sīpinga mo e Hikisiá*; pea mo e (3) *Tu'umālie pe Mālohi*. Fakaafe'i e fānau akó ke nau fakalau atu ha ngaahi 'ahi'ahi 'oku anga-maheni ki ai e to'tutupú he 'ahó ni. 'I hono fakalau atu 'o e 'ahi'ahi takitaha, fehu'i ange leva ki he fānau pe ko e fē fa'ahinga 'oku kau ki ai e 'ahi'ahi ko iá, pea tohi'i leva ia 'i he palakipoé 'i lalo he 'ulu'i tohi totonu.

Fakamanatu ki he fānau akó 'a hono fakatātau 'i 'o e fo'i moli pea fehu'i ange:

- Ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai e fo'i moli hili e to'o hono kilí?
- Ko e hā e fuoloa e kei sai mo e melie 'a e fo'i moli 'i hono fakafehoanaki ki ha fo'i moli 'oku kei ma'u hono kilí?
- Kapau te tau mo'ulaloa ki he 'ahi'ahi, 'oku 'i ai nai ha founa ke toe ma'u ai ha malu'i fakalangi? Ko e hā e founa?

Lau 'a e Mōsaia 26:29–32 pea fehu'i ange: Ko e hā te tau lava 'o fai 'o kapau kuo kapu 'e Sētane hotau me'a malu'i pea tau mo'ulaloa ai ki he 'ahi'ahi? Lau 'a e 'Alamā 34:32–34 pea fehu'i ange:

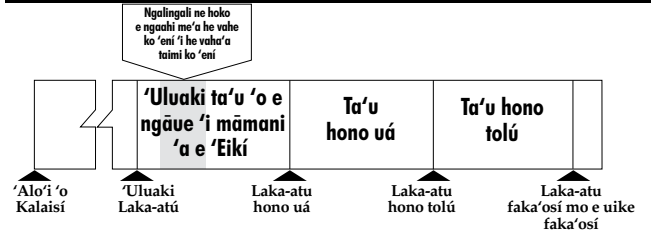
- Ko e hā e fakatu'utāmaki 'o hono fakatoloi e fakatomalá?
- Ko e fē founa 'oku lelei tahá, ke matu'uaki e 'ahi'ahi pe mo'ulaloa ki ai kae toki fakatomala 'a mui ange?

Fakamahino ki he fānau akó 'oku hanga 'e he sīpinga 'a e Fakamo'u'i 'i he Mātū 4 'o ako'i kinautolu 'oku lelei ange ke matu'uaki e 'ahi'ahi 'i ha'ate mo'ulaloa ki ai pea toki fakatomala 'a mui ange. (Ke ma'u ha toe tokoni 'i he tafa'aki ko 'eni, vakai ki he Spencer W. Kimball, "God Will Forgive," *Ensign*, March 1982, p. 7.) Ka neongo ia, fakapapau'i ange kia kinautolu 'e lava 'e he tokotaha kotoa pē 'oku fakatomala fakamātoato mei he'ene ngaahi angahalá 'o ma'u 'a e fakamolemolé tu'unga 'i he Fakalelei 'a e Fakamo'u'i.

Mātū 5–7

Ko e Mo'ui 'a Sisū Kalaisi

Talateú

'Oku hiki 'i he Mātū 5–7 'a e me'a ko ia ne ui 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita ko e "[malanga] ma'ongo'onga taha kuo faifaiangé pea fakahoko" ('i he Conference Report, Oct. 1941, 95). Ko e malangá ni, ko e taha ia 'o e ngaahi tukutala ma'ongo'onga 'e nima ne fakahoko 'e he Fakamo'u'i 'o hangē ko ia 'oku hiki 'i he tohi 'a Mātū (ko e ngaahi tukutala kehé 'oku ma'u ia 'i he Mātū 10; 13; 18; mo e 24–25). Kuo hoko ia 'o 'iloa ko e Malanga 'i he Mo'ungá pea na'e fakahoko ia 'o fo'i ki he matātahi 'o e Tahi 'o Kālelí.

Na'e hiki foki 'e Luke ha malanga ne 'iloa ko e "Malanga 'o e Toafá" 'a ia 'okú na meime'i tatau ka 'oku 'ikai ke nau tatau mo e Malanga 'i he Mo'ungá. Kuo 'i ai ha ni'ihí kuo nau pehē na'e fakahoko 'a e Malanga 'i he Mo'ungá ki mu'a pea toki fakahoko hono fili 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá, ka ne fakamahino'i 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikī 'i he taimi hoko ai ko e mēmipa 'o e Kau Fitungofulú, 'oku 'i ai ha kongá 'o e Malanga 'i he Mo'ungá na'e fakataumu'a fakahangatonu pē ia ki he Toko Hongofulu Mā Uá. Na'e fakamatala'i ai 'e 'Eletā Makongikī 'o pehē:

“Oku mahino ko e Malanga 'i he Toafá, 'o hangē ko hono fakamatala'i 'e Luké, na'e fakahoko ia 'i he hili pē hono fili mo hono fakanofa 'o e Toko Hongofulu Mā Uá. . . . Ko hono fakalea ko ia 'e he Kau Nifai [‘o e Malanga 'i he Mo'ungá] na'e ma'ua 'i he hili hono uiui'i 'o e Toko Hongofulu Mā Ua 'o e Kau Nifai, pea ko ha kongá 'o e malanga ko iá na'e fai fakahangatonu pē ia ki he kau 'aposetolo ngāue fakafaifekau ko iá, kae 'ikai ki he ha'ofangá fakalūkufua. (3 Nifai 13:25.) 'I he fakamatala 'a Mātiu, 'o hangē ko ia 'oku ma'ua 'i he Liliu Fakalaumālie 'e Siosefa Sāmita 'a e Tohi Tapú [‘i he lea faka-Pilitāniá], 'oku tākaki mai ai 'e he Palōfitá ha kongá lahi 'aupito 'o e fakamatalá 'oku fekau'aki mo kinautolu ne uiui'i ki he Toko Hongofulu Mā Uá kae 'ikai ki he kakai fakakātoa. (Liliu 'a Siosefa Sāmita 'o e Mātiu 5:3-4; 6:25-27; 7:6-17.) . . .

“Oku pehē ai ko e Malanga 'i he Mo'ungá mo e Malanga 'i he Toafá 'oku tatau pea 'oku taha pē” (*Doctrinal New Testament Commentary*, voliume 3 [1966-73], 1:213-14).

'I he malanga ko 'ení, 'oku fokotu'u ange ai 'e Sīsū ha tu'unga mā'olunga ange 'o e mo'uí ki hono kau muimuí. Fekau'aki mo e mahu'inga 'o e malangá ni, ne pehē ai 'e Palesitēni 'Ēsela Tafu Penisoni:

“Ko e Fekau 'e Hongofulú mo e Malanga 'i he Mo'ungá ko e ongo tefito'i mo'oni tu'unga ia 'oku langa ai 'a e pule'anga fakasivilaise kotoa pē pea mo 'etau sivilaise lolotonga (vakai, 'Ekesōtosi 20:1-17; Mātiu 5-7). Ka fakasītu'a'i kinaua, 'e mole mo 'auha ai ha ngaahi 'ulungāanga fakafo'ituitui mahu'inga. Ka ke fakasītu'a'i kinaua 'e ha pule'anga, 'e iku 'o 'auha ai 'a e pule'anga ko iá” (*The Teachings of Ezra Taft Benson* [1988], 677-78).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Mātiu 5-7 pea mo fakakaukau 'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongoleléi ke Fakatokanga'i

- 'Oku kaunga 'etau tō'onga ki he kakai kehé ki he founa tō'onga 'a e 'Otuá kia kitautolú (vakai, Mātiu 5:7; 6:14-15; 7:2, 12).

- Na'e fakakakato 'e Kalaisi 'a e fono 'a Mōsesé pea fakafoki mai kakato 'o e ongoongoleléi, 'o 'omi ai ha fono 'oku mā'olunga ange (vakai, Mātiu 5:21-48).
- 'Oku totonu ke tau feinga ke tau hoko 'o haohaoa 'o hangē ko Sīsū mo e Tamai Hēvaní (vakai, Mātiu 5; vakai foki, 3 Nifai 12:48).
- 'Oku 'ikai totonu ke tau pōlepole 'i he 'etau tō'onga mā'oni'oni (vakai, Mātiu 6:1-23).
- Ne foaki mai 'e he Tamai Hēvaní 'a e lotú ke hoko ko ha founa ke tau fakahaa'i ange ai 'etau fakamāloó pea mo 'etau ngaahi fiema'ú (vakai, Mātiu 6:5-15). 'Okú ne tali 'etau ngaahi lotú mo finangalo ke tāpuaki'i kitautolu (vakai, Mātiu 7:7-11).
- 'E lava pē ke tau tala 'a e anga-tonú mei he faiangahalá 'i he 'enau ngaahi tō'ongá. Ko kinautolu pē 'oku mā'oni'oni 'enau ngaahi taumu'á mo 'enau ngaahi tō'ongá, te nau "hū ki he pule'anga 'o e langí" (vakai, Mātiu 7:15-27; vakai foki, Molonai 7:5-6).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he Mātiu 5-7.

Mātiu 5-7 (vakai foki, Luke 6:17-49). Ko ha talateu ki he Malanga'i he Mo'ungá. (miniti 'e 3-5)

Fehu'i ki he fānau akó:

- Ko e fē taimi fakamuimuitaha na'á ke 'alu ai ki ha faeasaiti Sāpate?
- Kapau na'á ke 'ilo'i 'e lea 'a Sīsū he faeasaiti hokó, ko e hā ha me'a te ke fai ke ke 'i ai he faeasaiti?

Fakamatala'i ange ko e Mātiu 5-7 ko ha malanga ia ne fai 'e he 'Eikí, pea neongo ne 'ikai ke tau 'i ai ke fanongoa tonu ia mei he Fakamo'uí, ka te tau lava 'o lau mo ako 'a e me'a kuó Ne ako'i maí. Ke fakatōmamafa'i e mahu'inga 'o e ngaahi vahe ko 'ení, vahevahe ange 'a e ngaahi lea ko 'eni na'e fai 'e Siosefa Filitingi Sāmita mo 'Eselā Tafu Penisoni 'i he talateu ki he potu folofola ko 'ení.

Mātiu 5:1-12 (vakai foki, Luke 6:20-26). Ko e Ngaahi Monū'ia ko ha fakahinohino ia ke tokoni'i 'aki kitautolu ke tau hoko ai 'o toe hangē ko e Fakamo'uí. (miniti 'e 15-20)

To'o taha taha hake ha fakatātā makasini pe nusipepa kehekehe 'e tolu pē fā 'o ha kakai 'oku 'ikai ke mou 'ilo'i. 'I ho'o to'o hake 'a e fakatātā taki taha, fehu'i ki he fānau pea 'oku nau fakakaukau nai ko ha tokotaha mā'oni'oni pe fai angahala 'a e toko taha ko ia 'okú ke puke hake hono taá.

- 'Oku tau lava nai 'o tala e kakai mā'oni'oni mei honau fōtungá?
- 'E anga fēfē ha'atau 'ilo'i 'oku mā'oni'oni pe fai angahala ha taha?
- Ko e fē 'oku mahu'inga angé, ko e faka'ofa'ofa 'i lotó pe ki tu'á?

Neongo te tau lava 'o liliu ha kongá si'i pē 'o hotau faka'ofa'ofa ki tu'á, ka 'oku tau ma'u foki ha mālohi lahi ke liliu hotau 'ulungāanga 'i lotó. Fakamatala'i ange na'e 'omi 'e Sisū kia kitautolu he lisi 'o e "ngaahi 'ulungāanga faka'ofa'ofa" ke tau fai 'oku ui ko e Ngaahi Monū'ia. Fehu'i ki he fānau akó pe ko e toko fiha 'o kinautolu kuo fanongo he Ngaahi Monū'ia. Kapau te tau fakatupulaki e ngaahi 'ulungāanga lelei ko 'eni 'i he'etau mo'uí, te tau ma'u ai ha ngaahi tāpuaki tukupau. ('Oku 'uhinga e fo'i lea monū'ia ki he "tāpuekina.") Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau 'a e Mātiū 5:1–12 pea kumi e 'ulungāanga takitaha na'e folofola ki ai 'a Sisūú pea pehē ki he tāpuaki 'oku ma'u ai. Lau ange 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Hāloti B. Lī 'o fekau'aki mo e Ngaahi Monū'ia:

"I he Malanga fisifisimu'a ko ia he Mo'ungá, kuo 'omi ai 'e Sisūú kia kitautolu ha ngaahi founga mahino 'e valu te tau lava 'o ma'u ai 'a e . . . fiefiá. . . 'Oku 'iloa e folofola ko 'eni 'a e 'Eikí . . . ko e Ngaahi Monū'ia pea kuo lave ki ai ha kau faiongoongo faka-Tohi Tapu 'o taku ko e teuteu'anga mahu'inga ia ke hū 'aki ki he pule'anga 'o e langí. . . Ko hono mo'oni 'oku nau kāpui 'A E FA'UNGA 'O HA MO'UI HAOHAOÁ" (*Decisions for Successful Living* [1973], 56–57).

'Ai ha tatau 'o e ngaahi fakamatala 'e valu ko 'eni ne fai 'e Palesiteni Lī 'o fekau'aki mo e Ngaahi Monū'ia pea fakaafe'i ha fānau ako kehekehe 'e valu ke lau kinautolu ki he kalasí.

1. 'Oku monū'ia 'a kinautolu 'oku anga-vaivaí: "Ko e anga-vaivaí, ko e ongo'i ia 'okú ke masiva fakalaumālie pe fakafalala mo'oni ki he 'Eikí ke ma'u mei ai ho valá, me'atokoní mo e 'ea 'okú ke mānava'akí, ki ho'o mo'ui lelei, pea mo ho'o mo'uí; 'o ke 'ilo'i 'oku 'ikai ha 'aho 'e fakalaka ta'e te ke lotu fakafeta'i fakamātoato ke ma'u ha tataki mo ha fakamolemole pea mo ha ivi fe'unga ke feau 'aki e ngaahi fiema'u 'o e 'aho takitaha."
2. 'Oku monū'ia 'a kinautolu 'oku tangí: "Ko e tangí, 'o hangē ko e lēsoni 'e ako'i heni 'e he 'Eikí, kuo pau ke fakahaa'i 'e he tokotahá ha 'mamahi [faka'otua] 'okú ne langaki 'a e fakatomalá' pea ma'u ai 'e he toko taha fakatomalá ha fakamolemole 'o 'ene ngaahi angahalá pea 'ikai toe foki ki he ngaahi tō'onga mo'ui 'okú ne tangi aí."
3. 'Oku monū'ia 'a kinautolu 'oku anga-maluú: "'Oku fakamatala'i ko e tangata anga-maluú ko ha taha 'oku 'ikai 'ita ngofua pea kātaki fuoloa ha mamahi pe talahu'i mo ha fakataau. 'Oku 'ikai 'uhinga tatau e anga-maluú mo e vaivaí. Ko e tangata anga-maluú 'oku mālohi, ma'ong'onga pea

mo mapule'i kakato kita. 'Okú ne ma'u ha loto-to'a 'i he'ene ngaahi tui ki he mo'ui ma'á neongo e ngaahi mālohi mei hono to'ume'á."

4. 'Oku monū'ia 'a kinautolu 'oku fiekaia mo feinua ki he mā'oni'oni: "Kuo ke 'osi fiekaia nai pe feinua 'i ha taimi ne hangē ai ko ha me'i paku'i mā pē pe ko ha me'i vai 'a e me'a mahu'inga taha ke ma'ú? Kapau kuo ke fiekaia pehē ta 'oku kamata ke mahino kiate koe e 'uhinga 'a e 'Eikí ki he totonu ke tau fiekaia mo feinua ki he mā'oni'oni. Ko e fiekaia mo e feinua ko iá 'okú ne tataki ha ni'ihī mei honau 'apí ke feohi mo e kāingalotú 'i he ngaahi ouau sākalamēnití 'a ia 'okú ne poupou'i e lotu he 'Aho 'o e 'Eikí 'i ha feitu'u pē 'oku tau 'i aí. Ko ia 'okú ne fakatupu e lotu fakamātoató mo tataki kitautolu ki he ngaahi tempale mā'oni'oni mo fakahā mai ke tau 'apasia aí."
5. 'Oku monū'ia 'a kinautolu 'oku manava'ofá: "'Oku makatu'unga hotau fakamo'uí mei he 'alo'ofa 'oku tau fakahaa'i ki he ni'ihī kehé. 'Oku hanga 'e he ngaahi lea ta'efe'unga mo ta'e 'ofá, ngaahi anga kovi ki ha tangata pe monumanú, neongo 'ene hā hangē hano fakafepaki'i, 'o fakata'e'anga'i ha'atau kole ki ha 'alo'ofa he taimi 'oku tau fie ma'u ai ha 'alo'ofa he 'aho 'o e fakamāú 'i he 'ao 'o e māmaní pe ngaahi fakamaau'anga 'o langí. Kuo 'i ai nai ha taha kuo te'eki ai fakamamahi'i 'e ha lau'ikovi 'a ha taha ne ne taku ko hano kaume'a? 'Okú ke manatu'i nai ho'o feinga ke faka'ehi'ehi mei hano fai 'o ha tauteá? 'Oku monū'ia 'a kinautolu kotoa pē 'oku manava'ofá he te nau ma'u 'a e ['alo'ofa]!"
6. 'Oku monū'ia 'a kinautolu 'oku loto ma'á: "Kapau 'okú ke fie mamata ki he 'Otuá, kuo pau ke ke ma'a. 'Oku 'i he ngaahi tohi faka-Siú ha talanoa ki ha tangata na'á ne mamata ki ha me'a mei he mama'ó, 'a ia na'á ne pehē ko ha monumanu. Ka 'i he ofi ange mai 'a e me'a ko iá, na'á ne 'ilo'i ko ha tangata pea 'i he'ene toe ofi ange maí, na'á ne mamata atu ko hono kaume'á. 'Okú ke mamata pē ki he me'a 'okú ke fie mamata ki aí. Na'e vakai ha ni'ihī ne feohi mo Sisū 'o pehē ko ha foha pē ia 'o e tangata tufunga ko Siosefá. Na'e pehē 'e ha ni'ihī ia ko ha tokotaha fa'a inu uaine ia pe ko ha taha konā koe'uhí ko 'ene ngaahi leá. Na'e kei fakakaukau pē ha ni'ihī ia ne ma'unimā ia 'e he fanga tēvoló. Ko e kau mā'oni'oni pē ne nau 'ilo'i ko e 'Alo ia 'o e 'Otuá. Te ke toki lava pē 'o mamata pē ki he 'Otuá 'o kapau 'okú ke loto ma'a, pea te ke toki lava pē 'i ha tu'unga 'oku mā'ulalo angé 'o mamata ki he "Otuá' pe lelei 'a ha tangata mo 'ofa 'iate ia koe'uhí ko ho'o vakai pē ki he'ene ngaahi lelei. Tokanga 'aupito telia 'a e ni'ihī 'oku nau fakaanga'i pe lau'ikovi'i e tangata 'a e 'Otuá pe kau taki 'a e 'Eikí kuo pani 'i Hono siasí. He 'oku lea ha taha pehē ia mei ha loto 'oku ta'e ma'a."
7. 'Oku monū'ia 'a kinautolu 'oku fa'a fakalelei: "'E ui 'a e kau fa'a fakalelei ko e fānau 'a e 'Otuá. Ko e kau fakatupu kovi, 'a e kau angatu'u ki he laó mo e māú, 'a e taki 'o e kau fakatangá, mo e kau maumau-laó, 'oku faka'ai' ai kinautolu 'e he kovi tukukehe kapau 'e tuku 'enau fai peheé, pea 'e ui

kinautolu ko e fānau ‘a Sētane kae ‘ikai ko e ‘Otuá. Ta’ofi kimoutolu meia kinautolu ‘oku fakatupu maveuveu ‘i he’ene fakahaa’i e ngaahi me’a toputapú he ‘oku ‘ikai ke ne fekumi ki he melinó ka ke fakamafola pē ‘a e puputu’ú. Ko e tokotaha ko ia ‘oku fakatupu kē mo fa’a fakakikihí, ‘a ia ‘oku fa’a alea’i e ngaahi taumu’a kehé kae ‘ikai ke ma’u e mo’oni, ‘okú ne maumau’i ha tefito’i mo’oni ma’ongo’onga ne fakatoka ‘e he ‘Eikí ke mahu’inga ‘i hono langa ‘o ha mo’ui kakato ‘oku funganí. Ko e hiva ‘a e ‘angeló ‘ke ‘i māmani ‘a e melinó, ko e ‘ofa ki he kakaí’ ne ne talaki mai e ‘alo’i ‘a e Pilinisi ‘o e Melinó.”

8. ‘Oku monū’ia ‘a kinautolu ‘oku fakatanga’i: “Fakatauange ke manatu’i ‘e he to’utupu he feitu’u kotoa pē ‘a e fakatokanga ko iá he taimi ‘oku manuki’i mo taukae’i ai kimoutolu koe’uhí ko ha’o fakafisi ke maumau’i ho ngaahi tu’unga tukupau ‘o e mapule’i kitá, faitotonú pea mo e anga-ma’á koe’uhí ke tali lelei koe ‘e he kakaí pe māmani. Kapau te ke tu’u ma’u ‘i he totonú neongo hono taukae’i koe ‘e he kakaí pe neongo e ngaahi fakafepaki fakaesinó, ‘e fakakalauni koe ‘aki ‘a e monū’ia ‘o e fiefia ta’engatá. He ko hai ‘okú ne ‘ilo na’a fie ma’u ha kāingalotu pe kau ‘apostetolo ‘i hotau kuongá, ‘o hangē ko ia he kuonga mu’á, ke foaki ‘enau mo’uí ‘i hono taukave’i ‘o e mo’oni? ‘Oka hoko mai e taimi ko iá, he ‘ikai tuku ‘e he ‘Otuá ke nau tō!” (Decisions for Successful Living, 57–62).

Kole ki he fānau akó ke nau tohi’i ‘i ha la’i pepa ‘a e Ngaahi Monū’ia ko ia ‘oku lelei taha ‘enau mo’ui ‘akí pea pehē ki he ngaahi me’a ko ia ‘oku nau fie faka’aonga’i kakato ange ‘i he’enau mo’uí.

Mātiu 5; 7:15–27 (vakai foki, Luke 6:20–36, 44–49). Kapau ‘oku tau fai hotau lelei tahá ke tauhi ‘a e ngaahi fekaú, ‘e lava ‘e he ‘Eikí ‘o ngaahi kinautolu ke tau haohaoa. (miniti e 25–30)

Fehu’i ki he fānau akó: Ko e fekau fē ‘oku mou fakakaukau ‘oku faingata’a taha ke tauhi? Hiki he palakipoé ‘enau ngaahi talí. Fehu’i ange: Ko e fē fekau faingata’a tahá? Kapau ‘oku ‘ikai hiki ai ‘a e hoko ‘o haohaoá, peá ke fakahā ki he fānau akó ‘oku fakamatala’i mai ‘e he Mātiu 5:48 ha fekau ‘oku faingata’a ange ‘i he ngaahi fekau ‘oku hiki he palakipoé. Lau ‘a e Sēnesi 6:9; Siope 1:1; 1 Nīfai 3:7; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 107:43; pea mo e Mōsese 8:27, pea fakakaukau’i pe ‘oku faingofua ‘a e hoko ‘o haohaoá. Mou lau leva ‘a e Molonai 10:32–33 ‘o kumi e founga te tau malava ai ‘o haohaoá pea mo e founga ne malava ke haohaoa ai e kau tangata ‘i he ngaahi fakamo’oni fakafolofola ki mu’á.

Ki mu’a pea fai e kalasí, hanga ‘o to’o ha la’i pepa lau lahi pe la’i saati o tohi’i mata lalahi ai ‘a e “Haohaoa Hangē ko e Tamai Hēvani.” Fulihi ia pea tā ha pāsolo ‘e hongofulu mā fitu ‘i he tafa’aki ‘e tahá. Tohi’i ha fakamo’oni fakafolofola mei he saati ko ‘ení, ‘i he konga takitaha pea toki kosikosi e ngaahi kongokongá.

Ngaahi ‘Ulungāanga ‘o e Haohaoá

Mātiu 5:3	Ke anga vaivai (fakatōkilalo)
Mātiu 5:5	Ke anga-malū
Mātiu 5:6	Fiekaia mo e feinua ki he mā’oni’oni
Mātiu 5:7	Ke manava’ofa
Mātiu 5:8	Ke loto-ma’a
Mātiu 5:9	Ke fa’a fakalelei
Mātiu 5:13–16	Ke mahu’inga ki he kakaí; hoko ko ha fa’ifa’itaki’anga lelei
Mātiu 5:19–20	Tauhi e ngaahi fekaú pea anga mā’oni’oni
Mātiu 5:21	‘Oua ‘e fakapō
Mātiu 5:22	‘Oua ‘e ‘ita ‘o kape ki he kakaí
Mātiu 5:23–25	Fakalelei’i ho’omou ngaahi faikehekehe mo e kakaí
Mātiu 5:27	‘Oua na’a anga-’uli ‘i ha fa’ahinga founga
Mātiu 5:28	Fakakaukau ma’a
Mātiu 5:31–32	Ngāue ke ola lelei ho’o nofo-malí pea faka’ehi’ehi mei he vete-malí
Mātiu 5:33–37	Tala e mo’oni’oni pea tauhi pau ki ho’o leá
Mātiu 5:38–42	Fa’a fakamolemole, ‘ofa mo fa’a foaki
Mātiu 5:43–44	‘Ofa mo lotua ho ngaahi filí

‘I he lolotonga e kalasí, tohi’i he palakipoé ‘a e Haohaoa ‘o Hangē ko e Tamai Hēvani. Tufaki ki ho’o fānau akó ‘a e ngaahi kongokonga ‘o e pāsolo, pea fakamatala’i ange ‘o kapau ‘e fokotu’utu’u lelei ‘a e pāsolo, ko e fo’i lea ‘eni te ne hanga ‘o sipela’i. Fakahā ki he fānau akó ko e ha’u e fo’i lea ko e haohaoa ‘oku hā ‘i he Mātiu 5:48 mei he fo’i lea faka-Kaliki ko e teleios, ‘a ia ‘e lava ke faka’uhinga’i ko e “kakato” pe “kānokato.” ‘I hono faka’aonga’i e faka’uhinga ko ‘ení, ‘e lava lea ke tau mamata ki he ngaahi na’ina’i ‘a e Fakamo’uí ‘i he Mātiu vahe 5, ko ha ngaahi kongokonga ia ‘o ha pāsolo ‘a ia kuo pau ke fokotu’utu’u lelei kae toki hoko ha taha ‘o kakato, kānokato pe haohaoa.

Kole ki he fānau ke nau kumi hake ‘a e ngaahi fakamo’oni fakafolofola ‘i he tafa’aki ‘e taha ‘o ‘enau ngaahi kongokonga pāsolo. tuku ke nau hiki e ngaahi ‘ulungāanga ‘o e haohaoá ‘oku fakamatala’i mai ‘i he’enau fakamo’oni fakafolofolá, ‘o ‘uluaki hiki ‘i he konga pāsolo pea toki hiki he palakipoé ‘i lalo he ‘ulu’i tohi Haohaoa ‘o Hangē ko e Tamai Hēvani. (‘Oku ‘ikai fie ma’u ‘eni ia ke tatau mo e ngaahi me’a ‘oku hā he sātí.) ‘Ai lea ke nau ngāue fakataha mo e toenga ‘o e fānau akó ke fokotu’utu’u ‘a e pāsolo. ‘I he taimi ‘e kakato ai ‘a e pāsolo, hanga ‘o to’o ha taha ‘o e ngaahi kongá pea fehu’i ange:

- ‘Oku kei haohaoa mo kakato nai e pāsolo kapau ‘oku puli mei ai hano konga ‘e taha?
- Ko e hā e fuoloa ‘oku totonu ke tau faifeinga ai ki he haohaoá?
- ‘Oku mou pehē ko e hā hono fuoloa pea toki a’usia iá?

Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 67:13 pea mo e lea ko 'enī ke tokoni 'i hono fakamahino ki he fānau akó 'oku tōki a'usia 'a e haohaoá 'i ha vaha'a taimi lōloa pea lava pē foki ia 'i he tokoni 'a e 'Eikí. Na'e fakamatala 'a 'Eletā Pulusi R. Makongikí 'o pehē:

“Oku 'ikai ha taha ia 'e hoko 'o haohaoa 'i he mo'uí ni. . . . Ko e haohaoa 'ia Kalasí ko ha founga pē ia.

“Oku tau kamata tauhi he 'ahó ni e ngaahi fekaú, pea tauhi 'o toe lahi ange ia 'a pongipongi. . . . Te tau lava 'o haohaoa 'i ha fanga ki'i me'a iiki. . . .

“Kapau te tau palani ha founga 'o e haohaoá, pea tau kamata leva ke fakahaohaoa'i hotau laumalié 'i hono ikuna'i 'o e māmani, 'o kamata 'i he fo'i laka ki he fo'i laka pea hokohoko atu ai, ta 'oku 'osi fakapapau'i mai ia—he 'ikai toe 'i ai ha fa'ahinga tālafili ki ai—te tau ma'u 'a e mo'uí ta'engata. . . . Kapau te tau palani ha founga pea muimui ki ai he lelei taha te tau lavá 'i he mo'uí ko 'enī, te tau lava 'o hokohoko atu he founga tatau pē 'i he taimi te tau mavahe ai mei he mo'uí ko 'enī. . . .

“Na'e fakahā mai 'e he Palōfita [ko Siosefa Sāmítá] 'oku 'i ai ha ngaahi me'a lahi kuo pau ke fai 'e he kakai, 'o a'u ai pē ki he hili 'a e maté, ke ngāue'i honau fakamo'uí” (“Jesus Christ and Him Crucified,” 1976 *Devotional Speeches of the Year* [1977], 399–401).

Ke fakatātau'a e me'a ni, hanga 'o fokotu'utu'u ha 'ū sea mo ha 'ū tesi 'i he loki ke hangē 'oku nau fakafe'atungia'i ha halá. Ha'íha'i e mata 'o ha taha 'o e fānau akó pea 'ai ke ne 'alu he hala ko iá 'o faka'aonga'i pē ho'o ngaahi fakahinohinó ke tatakí ia. Ka hili ia, fehu'i ange:

- Ko e hā e tokoni na'á ke fie ma'u ke ke 'alu 'aki ho halá?
- Ko e hā na'e mei hoko 'o kapau na'á ke fakafalala pē ki ho'o fai feingá?

Lau 'a e Mātiū 7:15–27 pea kumi ke 'ilo'i pe na'e faka'aonga'i tu'o fiha 'e he 'Eikí 'a e fo'i lea ko e “fai” 'i he ngaahi veesi ko 'enī. Ko e hā e lahi 'o e mahu'inga 'o 'etau ngāue mo 'etau ngaahi tō'ongá ki hotau fakamo'uí? Lau 'a e 2 Nifai 25:23 pea kole ki he fānau akó ke nau fakafehoanaki ia mo e ki'i fakatātau ko ia ki hono kumi 'o e halá 'e he taha 'o e fānau akó.

- Ko e hā e toko ua 'oku 'i ai hona fatongia ki he'etau hoko 'o haohaoá?
- Ko hai he veesi ko 'enī 'oku hangē ko e tokotaha na'e ha'i hono maté?
- Ko hai 'oku hangē ko e le'o 'oku fai fakahinohinó?

Mātiū 5:7; 6:14–15; 7:2, 12 (vakai foki, Luke 6:37–42). 'Oku 'ikai ngata pē 'i hono hanga 'e he'etau tō'onga ki he ni'ihī kehé 'o uesia 'enau

tō'onga mai kia kitautolú, ka 'okú ne toe uesia foki mo e fakafeangainga mai 'a e 'Eikí kia kitautolú. (miniti 'e 10–15)

Fakaafe'i ha fānau ako 'e toko tolu ke nau kau ha ki'i faiva fakatātau. Fakaafe'i ha taha 'o e toko tolu ni ke tu'u 'i ha ki'i miniti si'i 'i tu'a he loki akó 'i he feitu'u he 'ikai lava ke ne ongo'i ho'o lea ki he ni'ihī kehé. 'I he mavahe e tokotaha ko iá ki tu'á, fakamatala'i ki he toko ua kehé ko e taimi ko ia 'e foki mai ai 'a e 'uluaki toko tahá, 'oku totonu ke fakafe'iloaki mo ngaohi lelei'i ia 'e ha taha 'o kinaua (hangē ko 'enī, lulululu mo ia, malimali, sio kiate ia pea fehu'i ange pe 'oku fēfē hake), kae hanga 'e he toko taha koeé 'o tukunoa'i pē ia ('oua 'e sio kiate ia, tafoki 'o sītu'a ki ai, mo e alā me'a pehē). Hili hono fakaafe'i mai ki lokiako e tokotaha ne tu'u 'i tu'á pea fakahoko ki ai 'e he ongo fānau ako kehé 'a e me'a 'oku hā 'i 'olungá, fehu'i ange:

- Ko e hā e ongo 'okú ke ma'u hili ho'o “fe'iloaki” mo e ongo fānau ako ko 'enī?
- Ko e fē he toko uá ni 'okú ke fie feohi mo iá?
- Ko e hā e fa'ahinga tō'onga na'á ke fie fakahoko ki he tokotaha ne anga fakakaume'a kiate koé?
- Ko e hā e fa'ahinga ongo na'á ke ma'u ki he tokotaha ako ne 'ikai anga fakakaume'a atú?

Fakaafe'i e kalasí ke lau 'a e Mātiū 7:12 ke 'ilo'i e founga 'e lava ke faka'aonga'i ai e potu folofola ko 'enī 'i he ki'i faiva ko 'eni ne fakatātau'a. Fakahā ange 'oku 'iloa e akonaki ko ia ke fai kiate koe 'a e me'a 'okú ke loto ke fai ki he ni'ihī kehé, ko e Lao Koulá. Vahevahe ange 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesitani 'Eselā Tafu Penisoni:

“E lava ke fakanounou'i e founga ke ma'u ai 'a e vā lelei taha mo e ni'ihī kehé, ki he tu'utu'uni fakalangí ko ia 'oku 'iloa ko e Lao Koulá. . . . 'Oku totonu ke hoko e tokoni'i loto fiemālie mo ta'e siokita e ni'ihī kehé ko e taha 'o e ngaahi 'ulungāanga lelei taha 'okú ke ma'ú. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia ke toe fai ki ai ha fili. Ka ko ha tufakanga ia, ko ha fekau toputapu” (*The Teachings of Ezra Taft Benson*, 447).

- Kuó ke 'ilo'i nai mei he me'a kuó ke a'usiá 'a hono mo'oni 'o e tefito'i mo'oni ko 'enī?
- Ko e hā e founga 'oku totonu ke tau tali 'aki kia kinautolu 'oku nau anga kovi mai?
- Ko e hā e ngaahi tō'onga 'oku ma'u 'e he kakai he taimi 'okú ke ngaohi lelei'i ai kinautolu hili ha'anau anga ta'e'ofa kiate koé?

Lau 'a e Mātiū 5:7; 6:14–15; 7:2 ke 'ilo'i e founga ke faka'aonga'i ai e tefito'i mo'oni he potu folofolá ni, ki hotau vā mo e 'Eikí.

- Ko e hā 'oku ako'i mai 'e he ngaahi potu folofolá ni 'o fekau'aki mo e 'Eikí?

- Fakatatau mo e ngaahi veesi ko 'ení, ko e hā e me'a 'oku fakafalala ki ai e tō'onga mai 'a e 'Eikí kia kitautolú?
- Ko e hā e fa'ahinga ongo 'okú ke ma'u 'i ho'o 'ilo 'e anga tonu mo fai totonu 'a e 'Eikí?
- Ko e hā ha founa 'e hanga ai 'e ha ma'u 'o ha mahino ki he tefito'i mo'oni ko 'ení, 'o uestia hotau anga ki he ni'ihí kehé?

 Mātiu 5:14–16 (Folofola Ako Ma'uloto; vakai foki, Luke 8:16; 11:33). Kuo pau ke tau muimui ki he maama 'o Kalaisi pea tuku ke mamata e ni'ihí kehé ki he sipinga ko iá ke fakaha'a'i ai kia kinautolu e founa ke ha'u ai kia Kalaisi. (miniti 'e 10–15)

Tāmate'i e 'uhila 'i he loki akó pea fakamo'ui ha ki'i kasa. Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau-loto 'o hangē tofu pē 'oku nau 'i ha 'ana lōlōá pea ko e founa pē ke 'ilo'i ai honau hala ki tu'á ko e maama ko ia mei ho'o kasá. Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ne lau 'a e Mātiu 5:14–16 lolotonga ha'o hulu'i 'aki e kasá 'a e tohi.

- Ko e hā ha founa 'oku tatau ai e maama 'o e kasá 'i he loto 'aná pea mo e maama 'oku 'i he ngaahi veesi ko 'ení?
- 'E lava fēfē 'e he'etau sīpingá ke ne tākiekina e ni'ihí kehé 'o hangē ko hano tākiekina 'e he kasá 'a kinautolu 'oku 'i he fakapo'ulí?

Faka'aonga'i e ngaahi fehu'i ko 'ení ke tokoni 'i hono fakamahino'i ki he fānau akó ko Sisū Kalaisi 'a e ma'u'anga maama kuo pau ke tau muimui ki ai:

- Lau 'a e Molonai 7:16–17. Ko e hā ha me'a 'oku fanau'i mai mo e kakaí 'okú ne 'oange kia kinautolu ke nau ongo'i e me'a 'oku totonú pea mo ia 'oku halá?
- Fakatatau mo e Mātiu 5:14–16, ko e hā ha maama 'oku ha'u ki he mo'ui 'a e kau mā'oni'oni peá ne tākiekina e ni'ihí kehé ki he lelei?
- Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:5–13. Ko hai e tupu'anga 'o e maama ko 'ení?
- Lau 'a e 3 Nīfai 15:12. Ko hai 'okú Ne vahevahe mo ia 'a e maama ko iá?

Fakahā ki he fānau akó 'i he taimi 'oku tau ma'u ai e maama ko iá, 'oku 'i ai leva hotau fatongia ke tuku ke ulo atu ia ki he ni'ihí kehé. Ka kuo pau ke 'oua na'a ngalo 'iate kitautolu 'a e tokotaha 'oku 'a'ana e maama 'oku tau fakamalama ki he māmaní. Na'e folofola e Fakamo'ui 'o pehē, "Vakai ko au ko e maama ke mou hiki haké" (3 Nīfai 18:24). Fehu'i ange: Ko e hā ha founa 'oku hanga ai 'e he'etau sīpingá 'o uestia 'a e ni'ihí kehé? Lau 'a e 'Alamā 39:11 ke 'ilo'i ai e founa ne uestia ai 'a e ni'ihí 'e he sipinga 'a Kolianitoni? Fakaafe'i e ni'ihí kehé ke nau fakamatala ki ha me'a ne hoko ki ha kakai kuo tākiekina lelei pe tākiekina kovi kinautolu 'e he sipinga 'a ha ni'ihí kehe. Fehu'i ange: Fakatatau mo e Mātiu 5:16, 'i he taimi 'oku mamata ai e ni'ihí kehé ki he'etau ngaahi ngāue lelei, ko hai leva 'oku totonu ke tākiekina kinautolu ki ai?

Mātiu 5:21–48 (vakai foki, Luke 6:29–36). Na'e fakahoko 'e Kalaisi e fono 'a Mōsesé pea toe fakafoki mai e kakato 'o e ongoongolelé, 'o ne 'omi ai ha fono 'oku mā'olunga angé. (miniti 'e 10–15)

'Omi ha fanga ki'i kongokonga papa 'a e fānau ki he kalasí. Tohi'i he palakipoé *Na'e fakahoko 'e Kalaisi e fono 'a Mōsesé pea 'omi ha fono ne mā'olunga angé.* Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ne faka'aonga'i e fanga ki'i kongokonga papá ke langa 'aki ha me'a 'okú ne fakaafongā'i e fakamatala ko ia he palakipoé pea fakamatala'i mai leva 'ene fekau'aki mo e fakamatala. (Hangē ko 'ení, 'e lava 'e he tokotaha akó 'o langa ha fakava'e ke fakaafongā'i e fono 'a Mōsesé pea mo e toenga 'o e falé ke fakaafongā'i e fono mā'olunga ange 'a Kalaisi.) Lau mo e fānau akó 'a e Mātiu 5:21–48 pea kumi ke 'ilo'i ai ha ngaahi sīpinga 'o founa ne tākaki atu ai 'e Kalaisi 'a e ngaahi fono fo'ou ki he me'a na'á Ne 'osi fokotu'u 'o fakafou 'ia Mōsesé. 'E lava ke ke tohi'i he palakipoé 'a e me'a te mou 'iló (faka'aonga'i e saati ko 'ení ke vakai ki ai).

Ko e Fono Motu'a 'a Mōsesé	Ko e Fono Fo'ou 'a Kalaisi
'Oua na'á ke fakapō (vakai, 'Ekesōtosi 20:13)	'Oua na'á ke 'ita (vakai, Mātiu 5:22)
'Oua na'á ke tono (vakai, 'Ekesōtosi 20:14)	'Oua na'á ke holi kovi (vakai, Mātiu 5:28)
'Oua na'á ke māvae ta'e 'i ai ha tohi fakalao (vakai, Teutalōnome 24:1–2)	'Oua na'á ke vete mali tuku kehe 'i he tono (vakai, Mātiu 5:32)
'Oua na'a maumau'i ho'o ngaahi fakapapau ne fakahoko kia pe 'i he huafa 'o e 'Eikí (vakai, Nōmipa 30:2)	'Okú 'ikai totonu ke ke fakapapau; 'oku totonu ke fe'unga pē ho'o leá (vakai, Mātiu 5:34–37)
Fakamaa totonu—ko e mata ki he mata (vakai, Levitiko 24:20)	'Alo'ofa—fulihi atu 'a e kou'ahē 'e tahá (vakai, Mātiu 5:39–42)
'Ofa 'i ho kaungā-'apí (vakai, Levitiko 19:18)	'Ofa ho filí (vakai, Mātiu 5:44–47)

Fehu'i ange ki he fānau akó: Ko e fono 'e fiha 'a Mōsesé 'oku tau kei tui ki ai mo tauhi? Lau 'a e Mātiu 5:48 pea fehu'i ange: 'Okú fekau'aki fēfē 'a e fono fo'ou ne fokotu'u 'e Kalaisi mo e hoko 'o haohaoá?

Mātiu 6:1–23. 'Okú 'ikai totonu ke tau pōlepole 'i he'etau ngaahi tō'onga mā'oni'oni. (miniti 'e 15–20)

Puhi ha fo'i pula ke mamata ki ai 'a e kalasí kae 'oua na'a nono'o. Tala ange ki he fānau akó 'okú ke fie faka'alí'ali ange 'a e 'ea 'i he loto fo'i pulá. Tuku ange 'a e 'eá. Fehu'i ange: Ko e hā hano 'aonga 'o ha fo'i pula 'o kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'ea 'i loto?

Tala ange ki he fānau akó 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'e ni'ihí 'oku lelei ange ke tuku pē 'o 'oua te tau fakamatala ki he kakai kehé. Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Mātiu 6:1–4 fekau'aki mo e ngaahi foakí, veesi 5–7 fekau'aki mo e lotú, mo e veesi 16–18 fekau'aki mo e 'aukaí. Mou alea'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- 'E anga fēfē ha'ō 'ai ha tō'onga mā'oni'oni ke hangē ko hano tukuange 'o e 'eā mei he fo'i pulā?
- 'Oku uesia fēfē 'e he pōlepolē 'a 'etau foaki ki he masivá, lotú, mo e 'aukaí?

Fai ange 'a e talanoa ko 'eni 'a 'Eletā Tōmasi S. Monisoni, ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Ne u 'alu atu ki muí ni mai ki ha kánita talitali 'anga kakai 'o ha falemahaki lahi ke u 'ilo 'a e fika 'o e loki 'o ha taha puke ne u 'alu ke 'a'ahi ki ai. 'Oku tatau pē 'a e falemahaki ni mo ha ngaahi falemahaki kehe kotoa he fonuá, he ne lolotonga fai hano langa fakalahi. Na'e tu'u 'i he tu'a kánita ne tangutu ai 'a e tokotaha talitali kakaí ha fu'u maka fakamanatu faka'ofó'ofa 'a ia ne tu'u ai ha tohi 'o ha fakamālō ki he kakai ne nau foaki ke lava ai 'a e langa fakalahí ni. Ko e tokotaha kotoa pē na'á ne foaki ha pa'anga 'e \$100,000 he hiki hono hingoá 'i ha mata'itohi faka'ofó'ofa, pea fakatapa 'aki ha palasa 'o tautau mei he sino 'o e maka fakamanatú 'e ha seini ngingila.

“Na'e 'iloa 'a e hingoa 'o e kakai ko 'eni ne nau foaki. Ko ha kau taki 'i he me'a fakakomēsialé, kau tangata ma'ongo'onga 'o e ngāue'angá, kau palōfesa 'o e akó—na'a nau 'i ai kotoa. Na'á ku 'ongo'i fakamālō 'i he'enu foaki 'ofá. Ka ne ma'u 'e he'eku tokangá ha konga palasa 'e taha na'e ki'i kehe pē—na'e 'ikai ke tu'u ai ha hingoa ia. Ko e fo'i lea pē taha mātē na'e tohi aí:

“Ta'e-'iloa.' Na'á ku malimali mo fakakaukau pe ko hai nai 'a e tokotaha foaki ko 'eni 'oku 'ikai fakahā hono hingoá. 'Oku ou tui mo'oni 'okú ne ma'u ha fiefia fakalongolongo pē 'o 'ikai 'ilo 'e ha taha. . .

“‘Ofa ke tau hanga ki 'olunga 'i he'etau tuiaki atu 'i he ngāue 'a hotau 'Otuá pea mo hotau kāingá. . . 'E ma'ama'a ange ai hotau lotó, pea fiefia ange mo 'etau mo'uí, mo koloa'ia lahi ange hotau laumalié.

“Mahalo ko e tokoni 'ofa ta'e 'iloá 'oku 'ikai 'iloa ia 'e he tangatá—ka ko e me'a'ofá mo e taha foaki 'oku 'afio'í ia 'e he 'Otuá” ('i he Conference Report, 'Epeleli 1983, 73, 76; pe *Ensign*, May 1983, 55, 57).

Tala ange ki he fānau akó ko e 'Eikí tonu pē na'á Ne tā 'a e sipinga 'o e tefito'í mo'oni ko 'eni 'aki 'a e 'ikai ke ne fakahā 'a kinautolu na'á Ne fakamo'uí “ki ha tangata 'e taha” (Mātiū 8:4). Lau 'a e Mātiū 19:16–17 mo kumi 'a e finangalo 'o e Fakamo'uí 'oku totonu ke tau fa'ifa'itaki ki aí. Fehu'í ange:

- Te ke fie nofo mo ha kakai 'oku nau pōlepole ma'u pē 'i he'enu lelei pe 'iate kinautolu 'oku nau fakalongolongo pē 'i he ngaahi me'a ko iá? Ko e hā hono 'uhingá?
- Ko e hā 'a e tūkunga 'oku totonu ke tau fai 'i he 'ao 'o 'etau mātú'á mo e kau taki 'o e Siasí?
- Ko e hā 'a e tūkunga 'oku totonu ke tau fai 'i he taimi 'oku 'ikai ke tau 'i honau lolototonga aí?

- Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:77. Te tau lava fēfē 'o fakahaa'í kia Sisū 'oku tau “manatu ma'u pē kiate la”?

Fakamahino ange ko e taha 'o e ngaahi founga lelei taha ke fakahaa'í ai ki he 'Eikí 'oku tau manatu'í lá ke tau “tauhi 'Ene ngaahi fekau kuó ne tuku maí” 'i he taimi kotoa pē, kae 'ikai 'i he taimi pē 'oku sio mai ai 'a e kakai kehé.

Fakatokanga'i ange: Ko e tefito'í mo'oni 'o e 'ikai fai 'etau foakí 'i he 'ao 'o e tangatá 'e ala ta'e mahino 'i he taimi 'oku fakafehoanaki ai mo e tefito'í mo'oni 'o e tuku ke ulo atu 'etau māmá (vakai, Mātiū 5:14–16). Tokoni ke mahino ki he fānau akó 'oku 'ikai ke tau faiangahala 'i he taimi 'oku sio mai ai 'a e kakaí ki he'etau ngaahi ngāué, tuku kehe kapau 'oku tau fai fakamamata ia pe 'i ha founga pōlepole, ki he sio pē 'a e tangatá.

 Mātiū 6:5–13; 7:7–11 (vakai foki, Luke 11:2–4, 9–13). Na'e foaki mai 'e he Tamai Hēvaní 'a e lotú ko ha founga ia ke fakahaa'í ai 'etau fakamālō mo 'etau ngaahi faka'amú kiate la. 'Okú ne tali 'etau lotú mo finangalo ke tāpuaki'i kitautolu. (miniti 'e 15–20)

'Omi ha telefoni ki he kalasí. 'Eke ange ki he fānau akó pe ko e hā hano lahi 'o e taimi 'oku nau fakamole he 'aho taki taha ke talanoa ai mo honau ngaahi mahení 'i he telefóni. 'Eke ange pe ko e hā ha'anau fakakaukau kapau te nau ma'u ha telefoni mei hanau maheni. To'o hake 'a e telefóni peá ke pehē atu: “Mālō e lelei,” (ngāue'aki ha taha 'o e ngaahi hingoa 'o ho'o fānau akó). “Ko 'eku tā atu pē pe te ke fie kau he pō-ako 'apō ki he sivi hisitōliá.” (“Oua te ke toe tatali fuoloa ki ha tali.) “Pea 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pe ko e hā te u fai he faka'osinga 'o e uike ní. Te u 'alu nai ki he hele'uhila ko ia ne ta fa'a faka'amu ke ta o ki aí pe ki he 'akapulú? Ko e hā ha'ō lau?” (Ki mu'a pea ma'u hano faingamālie ke talí, pōpoaki fakamāvae atu peá ke tāpuní'atu 'e koe 'a e telefóni.)

Fehu'í ange ki he fānau akó:

- Ko e hā ha palopalema 'e hoko kapau na'e 'ikai ke ke teitei tatali koe ke fai atu ha tali 'i ho'omo talanoa mo ho kaungā-me'á 'i he telefóni?
- Kapau ne 'ikai teitei ma'u 'e ho kaungā-me'á ha faingamālie ke tali ai ho'o ngaahi fehu'í, ko e hā hano fuoloa 'o 'ene kei fie fanongo atu kia koé?
- 'Oku fakafōtunga fēfē 'e he talanoa telefóni ni ha ní'ihí 'o 'etau ngaahi lotú?

Fakamatata ange ko e “Eikí tonu pē na'á Ne fakahinohino'í kitautolu 'i he Malanga he Mo'ungá 'i he founga 'o e lotú. Lau mo alea'í 'a e Mātiū 6:5–13, 'o faka'aonga'í 'a e saati 'oku 'oatú ko ha fakahinohino. Pe ko ha'ō 'ai hano tatau 'o tufa, kae tuku pē 'a e kōlomu 'i to'omata'ú 'o 'oua na'a fakafonu. 'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e ngaahi fakamo'oni folofolá pea mo nau fakafonu 'aki e ngaahi me'a kotoa pē 'oku ako'í 'e he ngaahi vēsí takitaha fekau'aki mo e lotú.

Ngaahi Me'a Na'e Ako'i 'e he 'Eiki' fekau'aki mo e Lotu

Mātiu 6:5–6	Lotu 'i he liló ke ta'ofi ai mei ha'o hā mā'oni'oni 'i he 'ao 'o e tangatā.
Mātiu 6:7	Lotu mei ho lotó, faka'ehi'ehi mei he "toutou lea 'aki e ngaahi lea laulaunoá."
Mātiu 6:9	Lotu ki he'etau Tamai Hēvani.
Mātiu 6:10	Manatu'i 'oku tokaima'ananga 'e he 'Otuá mo ke lotu ke fakahoko Hono finangaló.
Mātiu 6:11	Lotua ho'o ngaahi fie ma'u fakaekoloá pe ngaahi fiema'u fakaetu'asinó.
Mātiu 6:12	Lotu ke ma'u ha fakamolemole mei he angahalá.
Mātiu 6:13	Lotu ke ke hao mei he 'ahi'ahi koví.

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Mātiu 7:7–11 mo kumi pe ko e hā mo ha toe me'a ne ako'i 'e he 'Eiki' i he Malanga he Mo'ungá 'o fekau'aki mo e lotú. Fakamatala ange 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Poiti K. Pēka:

“Oku 'ikai ha pōpoaki ia 'e toutou 'asi tā-tu'olahi 'i he folofolá 'o hangē ko e fo'i fakakaukau faingofua ko 'eni: 'Kole, pea te mou ma'u' (T&F 4:7)” (‘i he Conference Report, 'Okatopa 1979, 30; pe *Ensign*, Nov. 1979, 21).

Lau 'a e 'Alamā 29:1–4 pea fehu'i ange: Ko e hā e fakatokanga 'oku fai mai 'e 'Alamā 'oku totonu ke tau fakakaukau'i 'i he'etau lotú? Lau 'a e Mātiu 26:39 mo kumi 'e founa hono faka'aonga'i 'e Sisū 'o e tefito'i mo'oni ko 'eni 'i He'ene mo'uí.

Faka'ali'ali ki he fānau akó ha tā 'o e lotu 'a Molonai 'i he'ene tanu 'a e 'ū lau'i tohi koulá (Na'e fufuu'i 'e Molonai 'a e 'Ū Lau'i Peletí 'i he Mo'unga ko Komolá [Molonai 10], 62462.900). Hiva'i pe lau 'a e fakalea 'o e himi “‘Eiki ke Ke Tali Mu'a” (fika 75), pea fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau hiki 'i ha la'i pepa e me'a te nau lava 'o fai ke fakalelei'i ai 'enua lotú.

Mātiu 6:24 (Folofola Ma'uloto; see also Luke 16:13). He 'ikai ke tau lava 'o tauhi ki he 'Otuá mo e ngaahi me'a 'o e māmani.
(miniti 'e 10–15)

'Fokotu'u e fo'i lea ko e 'Otuá he holisi 'e taha pea mo e fo'i lea Koloa Fakamāmani he holisi 'e tahá. Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke tu'u 'i mu'a he kalasí 'o hanga ki ha taha 'o e ongo holisí. Hili ia pea 'ai ke tafoki 'o hanga ki he holisi 'e tahá. Fehu'i ange: 'E lava nai ke fakatou hanga pē he taimi 'e taha ki he ongo holisí fakatou'osi? Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Mātiu 6:24, pea 'eke ange pe 'oku tatau fēfē 'a e tauhi ki he 'Otuá mo e koloá mo 'ete feinga ke hanga ki he ongo holisí he taimi pē 'e tahá.

Fakamatala ange 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Pulusi R. Makongiki:

“Ko e Mammon ko ha fo'i lea faka-'Alemiki ia ki he Koloá. Ko ia 'oku pehē ai 'e Sisū, 'He 'ikai ke ke lava 'o tauhi e 'Otuá mo e koloá, pe koloa fakamāmani, 'a ia 'oku tupu ma'u pē 'eni mei he 'ofa ki he pa'angá.”
(*Doctrinal New Testament Commentary*, 1:240).

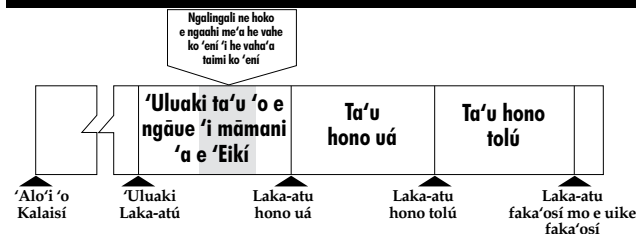
Lau 'a e 1 Timote 6:10 pea fehu'i ki he fānau akó:

- Fakatatau mo e folofolá, ko e hā 'a e tupu'anga 'o e kovi kotoa pē?
- 'E anga fēfē ha'atau lava 'o tala 'a e me'a 'oku tau 'ofa lahi taha ai?
- Ko e hā 'okú ke fakakaukau ki ai 'i he taimi 'oku 'ikai fie ma'u ai ke ke fakakaukau?

'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:77 pea hiki 'a e ngaahi fuakava 'oku nau fai 'e lava 'o tokoni ke nau 'ofa ai he 'Otuá 'o lahi ange 'i he ngaahi me'a fakamāmani.

Mātiu 8–10

Ko e Mo'ui 'a Sisū Kalaisí

Talateú

Na'e fa'a fokotu'utu'u 'e Mātiu e fakamatala 'o 'ene Ongoongolelei 'aki ha ngaahi tefito kae 'ikai 'i ha fa'ahinga fakamatala fakahokohoko ki he ngāue fakafaifekau 'a e Fakamo'uí. Hangē ko 'eni, na'a ne fakataha'i 'a e lahi taha 'o e ngaahi mana 'a Sisū Kalaisí ki he vahe 8 mo e 9, pea ko e lahi taha 'o e ngaahi ngāue 'i he Sāpaté ki he vahe 12, pea mo ha ngaahi tala fakatātā lahi 'i he vahe 13. Na'e fa'a ngāue'aki 'e Mātiu ha ngaahi lea mei he Fuakava Motu'á 'oku fakahaa'i ai ko Sisū Kalaisí 'a e Misaia ne tala'ofá (vakai, Talateu ki he Ongoongolelei 'a Mātiu, p. 22). 'I ho'o ako 'a e Mātiu 8–10, fakatokanga'i hono ngāue'aki 'e Mātiu e ngaahi kupu mei he Fuakava Motu'á (vakai, Mātiu 8:17; 11:10, 14; 12:17–21; 13:35) mo fakakaukau'i pe ko e hā te tau lava 'o ako mei he founa hono fakakulupu 'e Mātiu e ngaahi me'a ne hokó.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Mātiu 8–10 mo fakakaukau 'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongoleleí ke Fakatokanga'i

- 'Oku fakafōtungā 'e he ngaahi mana kehekehe ne fakahoko 'e Sisū Kalaisi 'a Hono mālohi ki he me'a kotoa peé (vakai, Mātiu 8–9; vakai foki, Mōsaia 4:9; 'Alamā 26:35).
- Na'e foaki 'e Sisū Kalaisi Hono mafai ki he kau 'Aposetoló mo uui'i kinautolu ke nau hoko ko e kau fakamo'oni makehe kiate Ia mo Hono misioná (vakai, Mātiu 10:1–15; vakai foki, Ngāue 4:33; T&F 107:23).
- 'I he'etau tali (talangofua) e kau tamaio'eiki 'a e 'Eiki, 'oku tau tali ai 'a e 'Eiki. Ko ha kongā mahū'inga 'eni 'o e fakapapau mo e fuakava 'o e lakanga fakataula'eiki (vakai, Mātiu 10:40–41; vakai foki, T&F 1:38; 84:33–39).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a 'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Mātiu 8–10.

'E lava ke faka'aonga'i 'a e *New Testament Video*, kongā 5, "Kuo Fakamo'ui Koe 'e Ho'o Tu'i" (16:17), 'i hono ako'i 'o e Mātiu 9. Pe tokoni 'i hono tufotufa tatau 'o e ngaahi filimi vitiō 'i he toenga 'o e ta'ú, te ke lava foki ke faka'aonga'i 'eni ke tokoni 'i hono ako'i 'o e Ma'ake 5. (Vakai, *New Testament Video Guide* ki he ngaahi fokotu'u ko hono ako'i.)

Mātiu 8–10 (vakai foki, Ma'ake 1:29–34; 4:35–6:11; Luke 4:38–41; 5:17–26; 7:1–9:5; 11:14). 'Oku fakahaa'i 'e he ngaahi mana kehekehe ne fakahoko 'e he 'Eiki 'a 'Ene ma'u 'a e mālohi ki he me'a kotoa peé. Na'á ne vahevahe hono mālohí mo e kau 'Aposetoló. (miniti 'e 15–20)

Kole ki he fānau akó ke nau pehē pē kuo tala'ofa ange ma'anautolu ha mālohi ki he puké, 'i he ngaahi 'elemēnití, 'i he tēvoló, pea mo e maté. Pea mou toki fakakaukau 'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e fē 'i he ngaahi mālohí ni te ke filí? Ko e hā hono 'uhingá?
- Ko e hā ha ngaahi founa te ke lava ai 'o tāpuaki'i ha kakai kehe 'aki 'a e mālohí ni?

Fakamatala ange 'oku ma'u 'e Sisū 'a e ngaahi mālohi kotoa pea 'oku lekooti 'a e ngaahi maná 'i he Mātiu 8–9 ke tokoni 'i hono fakahaa'i Hono mālohi ki he ngaahi me'a kotoa peé (vakai foki, Mōsaia 4:9; 'Alamā 26:35).

'Ai ke hiki 'e he fānau akó ha tefito 'e fā 'i ha la'i pepa mei he saati ko 'eni 'oku 'oatú. Lisi 'a e ngaahi fakamo'oni folofola mei he sātí 'i he palakipoé 'o 'oua 'e fakahokohoko totonu. Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau kumi 'a e ngaahi fakamo'oni takitaha 'o hiki, fakataha mo hano ki'i fakamatala nounou 'o e mana ko iá, 'i he kōlomu totonú.

Mālohi ki he Puké	Mālohi ki he Ngaahi 'Elemēnití	Mālohi ki he kau Tēvoló	Mālohi 'i he Maté
Fakamo'ui 'o e kilíá (Mātiu 8:2–4)	Fakanonga 'a e matangi he tahí (Mātiu 8:18–27)	Kapusi ha kau tēvolo tokolahi ki he fanga puaká (Mātiu 8:28–34)	Fokotu'u e 'ofefine 'o Sailosí mei he maté (Mātiu 9:18–19, 23–26)
Fakamo'ui ha tamaio'eiki 'a ha 'eikitau (Mātiu 8:5–13)		Kapusi ha tēvolo mei ha tangata na'e 'ikai lava 'o lea (Mātiu 9:32–33)	
Fakamo'ui 'a e fa'e 'i he fono 'a Pitá (Mātiu 8:14–17)			
Fakamo'ui ha tangata ne mahaki tete (Mātiu 9:2–8)			
Fakamo'ui e fefine ne 'au totó (Mātiu 9:20–22)			
Fakamo'ui 'a e ongo tangata kui (Mātiu 9:27–31)			

Faka'aonga'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni ke tokoni ki he fānau akó ke nau 'ilo 'a e fekau'aki 'a e Mātiu 8–9 mo e Mātiu 10:

- Ko e hā ha hingoa lelei ki he sātí? ('E ala kau mai he ngaahi talí 'a e "Ko e Ngaahi Mana 'a Sisūú" pe "Na'e Ma'u 'e Kalaisi 'a e Ngaahi Mālohi Lahi.")
- 'Oku fēfē ho'o tu'i 'i ho'o 'ilo'i 'oku ma'u 'e he 'Otuá 'a e fa'ahinga mālohi ko 'eni?
- Ko hai ne foaki ki ai 'e he 'Eiki 'a e mālohi pe mafai ko 'eni?
- Ko hai 'okú ne ma'u 'a e mālohi ko 'eni he 'ahó ni? (vakai, T&F 20:2).

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Mātiu 10:1–4. Fai ange 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni, pea hiki 'a e tali 'a e fānau akó 'i he palakipoé:

- Ko hai 'a e hingoa 'o e kau 'Aposetoló 'e Toko Hongofulu Mā Uá?
- Ko e hā 'a e lakanga fakataula'eiki na'e foaki ange 'e he Fakamo'ui kia kinautolú?
- Lau 'a e Mātiu 10:7–8. Ko e hā mo ha toe me'a 'oku tala mai 'e he ongo vēsí ni na'e 'oange ai ki he kau 'Aposetoló 'a e mālohi 'o e lakanga fakataula'eiki ke nau fakahokó?

Vahevahe mo e kalasí ‘a e fakamatala ‘oku hā ‘i he talateú ki he tohi Mātiu 8–10 fekau‘aki mo e founa ne fakakulupu fakataha‘i ai ‘e Mātiu ‘a e ngaahi fakakaukaú mo e ngaahi me‘a ne hokó. Fehu‘i ange: ‘Okú ke pehē ko e hā ne hoko atu ‘aki ai ‘e Mātiu e fakamatala ki he fakahokohoko ‘o e ngaahi maná ‘a e fakamatala ‘o hono uiui‘i ‘o e kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá?

Mātiu 10:1–15 (vakai foki, Ma‘ake 6:7–11; Luke 9:1–5). Na‘e foaki ‘e Kalaisi Hono mafai ki he kau ‘Aposetoló ke nau fakamo‘ui ‘a e mahakí, kapusi ‘a e kau tēvoló, mo malanga‘i ‘a e Ongongolelé. ‘Okú ‘i ai foki mo hanau fatongia mahu‘inga ke hoko ko ha kau fakamo‘oni kia Sisū Kalaisi pea mo Hono misioná. (miniti ‘e 20–25)

Faka‘ali‘ali ‘a e kī ki ho‘o kaá, pea kole ki ha taha ‘o e fānau akó ke ha‘u ki mu‘a ‘i he kalasí. Tala ange ki he toko tahá ni, “Tau pehē pē ne ngalo ke u ha‘u mo ha me‘a ki he kalasí pea u kole atu ke ke ‘alu ‘i he‘eku kaá ‘o ‘omai. Tau pehē pē ne ta‘ofi koe ‘e he kau polisi ‘i he halá.” Fai ange ha ngaahi fehu‘i hangē ko ‘eni:

- ‘E faka‘ilo nai koe? Ko e hā hono ‘uhingá? (Koe‘uhí he kuó ke ‘osi ma‘u ha ngofua, pe mafai.)
- Ko e hā ‘oku mahu‘inga ai ke ma‘u ha mafai totonú?
- ‘E kehe fēfē ho‘omou fetaulaki mo e kau polisi ‘o kapau na‘e ‘ikai ke ke ma‘u ha ngofua ke faka‘aonga‘i ‘eku kaá?
- ‘E fakataau fēfē ‘a e me‘á ni ki hono ma‘u mo faka‘aonga‘i ‘o e lakanga fakataula‘eiki ‘o e ‘Otuá?
- Ko e hā hano mahu‘inga ke ma‘u ‘a e mafai ‘o Kalaisi ke fakahoko ‘aki ‘Ene ngāue?

Fakaafe‘i ‘a e fānau akó ke nau lau ‘a e Mātiu 10:1–4, pea fehu‘i ange: Ko hai ne vahevahe ‘e Sisū Hono mafai mo iá? Hiki ‘a e hingoa ‘o e kau ‘Aposetoló ‘i he palakipoé. Lau ‘a e Mātiu 10:5–8 pea fehu‘i ange: Ko e hā na‘e fakatukupaa‘i ‘e he Fakamo‘uí ‘a e kau ‘Aposetoló ke nau fai ‘aki Hono mafai? (vakai, vv. 1, 7). ‘Ai ‘a e fānau akó ke nau fakafekau‘aki ‘a e fakamo‘oni ‘i he Mātiu 10:5–8 mo e Ngāue 4:33 pea mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 107:23, pea fehu‘i ange:

- Ko e hā mo ha toe ngaahi fatongia ‘oku ‘alu fakataha mo e mafai ni?
- ‘Okú foaki fēfē ‘a e mafai ko ‘eni ke ngāue ma‘ae ‘Eiki ki ha taha kehe? (vakai, Ngaahi Tefito ‘o e Tui 1:5).
- ‘Okú ‘i fē ‘a e mafai ko ‘eni he ‘ahó ni? Na‘e founa fēfē hono ma‘uí? (vakai, Hisitōlia—Siosefa Sāmīta 2:72).
- Ko e hā ha fakamo‘oni ‘oku tau ma‘u he Siasí he ‘ahó ni ‘oku hā ai ne ‘osi fakafoki mai ‘a e lakanga fakataula‘eiki?
- Ko e hā ha founa kuó ke fakamo‘oni‘i ai ‘a e mālohi ‘o e lakanga fakataula‘eiki ‘i ho‘o mo‘uí? (*Fakatokanga‘i ange:* ‘Oua te ke pou pou‘i ha ngaahi tali ‘oku fu‘u fakafo‘ituitui.)

Vahevahe ‘eni mo e fānau akó ke fakahaa‘i ai ‘a e fo‘i mo‘oni ko ia ko e mālohi tatau ‘o e lakanga fakataula‘eiki na‘e foaki ‘e

Sisū ki He‘ene kau ‘Aposetoló ‘oku ‘i heni ia he ‘ahó ni. Na‘e toki mālōlō pē ‘a e fakafotu ta‘u hongofulu mā hiva ‘o Palesitēni Lolenisō Sinou ko ‘Ela Senisení ‘i he mofí. Na‘e ‘oatu ai ha fekau ‘a e ongo mātu‘a ‘a ‘Elá kia Palesitēni Sinou, pea na omi fakataha mo Luta Koloasoni, ‘a ia ko e palesitēni fakasiteiki ia ‘a ‘Elá pea toki hoko ki mui ange ko e Palesitēni ‘o e Kōlomu ‘o e kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá. Na‘e fakamatala ai ‘e Palesitēni Koloasoni ‘o pehē:

“‘I he‘ema hū atú ne mau fe‘iloaki ai mo Sisitā Seniseni, pea na‘e mātu‘aki ta‘e fiemālie mo tailiili. Na‘á ma ō atu leva ki he ve‘e mohenga ‘o ‘Elá. . . .

“Ne tafoki mai leva ‘a Palesitēni Sinou ki te au ‘o pehē mai: “‘E Koloasoni, tākai mu‘a ‘e koe,’ pea na‘á ku fai ia. Hili ia pea ma hilifaki leva homa nimá ki hono ‘ulú ‘o fakama‘u ‘e Palesitēni Sinou ‘a e tākai na‘e faí, ‘o ne tāpuaki‘i ia, pea ‘i he ngaahi me‘a na‘á ne lea ‘akí, na‘á ne faka‘aonga‘i ‘a e lea tōtō-atu ko ‘eni ‘i ha le‘o ‘o ha tu‘utu‘uni pe fekau, “‘Ela, foki mai, foki mai. ‘Okú te‘eki ke ‘osi ho‘o ngāue ‘i he māmaní, foki mai.”

Ko hono hoko atu ‘eni ‘e he tamai ‘a ‘Elá, ‘e Sēkope Seniseni, ‘a e fakamatalá:

“Hili hono faka‘osi ‘e Palesitēni Sinou ‘a e tāpuaki, ne tafoki mai leva ki hoku malí mo au ‘o pehē mai; “‘Oua na‘a mo toe tangi pe mamahi. ‘E lelei ‘a e me‘a kotoa. ‘Okú ma mo‘ua mo Koloasoni, pea kuo pau ke ma foki. . . .’

“Ne ‘i he tu‘unga tatau pē ‘a ‘Ela ‘i ha houa ‘e taha pe lahi anga ai, hili e faingāue ki ai ‘a Palesitēni Sinoú, pe laka hake ‘i ha houa fakakātoa ‘e tolu mei he taimi na‘e mate aí. Ne ma tangutu pē he ve‘e mohengá ‘o siofi, ‘a au mo ‘ene fa‘eé, pea fakafokifā pē kuo ‘ā‘ā hake hono matá. Ne siosio holo he lokí, fakatokanga‘i mai ‘ema tangutú, ka na‘á e kei fakasio pē ha tokotaha kehe, pea ko e fuofua lea na‘á ne fai maí: ‘Ko fe‘ia? Ko fe‘ia?’ Ne ma fehu‘i ange leva, “‘A hai? Ko fe‘ia ‘a hai?’ Na‘á ne tali mai leva, “‘A Lolenisō Sinou. Na‘á ne ui mai au ke foki mai.” (‘i he LeRoi C. Snow, “Raised from the Dead,” *Improvement Era*, Sepitēma. 1929, 885– 86).

Ne mo‘ui ‘a ‘Ela mei hono puké, ngāue ‘i he Siasí, mali mo Henelī Laiti, pea a‘u ‘o ‘i ai ‘ene fānau ‘e toko valu.

Fakakaukau ke ke fai ange ‘a e ngaahi fehu‘i ko ‘eni:

- ‘E tokoni fēfē kia kitautolu ‘etau ‘ilo ‘oku ‘i he māmaní ‘a e mālohi ‘o e ‘Otuá?
- ‘E lava fēfē ‘a e ‘ilo ko iá ‘o hoko ko ha tāpuaki ki he kau faifekau?
- ‘E tokoni fēfē ia ki he tamai mo e fa‘ē ‘a e kī‘i valevalé?
- Ko e hā ha tokoni ‘a e mālohi ko ‘eni ‘i ho‘o mo‘uí?

- Ko e hā ha ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí kuó ke ma'u 'i ho'o mo'uí?

Fakamo'oni'i hono mo'oni 'o e mālohi 'o e 'Otuá 'i he māmaní he 'ahó ni.

Mātiū 10:5–15, 21–35 (vakai foki, Ma'ake 6:8–11; Luke 9:3–5). Na'e fili 'e he 'Eikí 'Ene kau 'Aposetoló mo foaki ange 'a e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí. (miniti 'e 20–25)

Faka'alí'ali ha tā 'o e kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Ua he lolotonga ní. Kapau 'oku kau 'i he taá honau hingoá, fakapuliki ia. 'Ai 'a e fānau akó ke nau tala atu 'a e hingoa 'o e kau 'Aposetoló ki he lahi taha te nau lavá, pea hiki pe to'o 'a e me'a ná'á ne fakapuliki honau hingoá 'i he taimi te nau tala atu aí. Ko 'ene 'osi pē ho'o hiki kotoa honau hingoá, fai ange ha ngaahi fehu'i hangē ko 'ení:

- Ko e hā ha me'a mahu'inga 'okú ke 'ilo kau ki ha taha 'o e kau 'Aposetoló?
- Ko e hā ha 'o ngaahi talanoa mālie fekau'aki mo ha ní'ihí 'o e kau tangatá ní?
- Ko e hā ha ngaahi malanga kuo nau fai ne tokoni lahi ki ho'o mo'uí?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e tefito 'o e tui hono nimá mo fakatokanga'i 'a e me'a 'okú ne ako'i mai fekau'aki mo e founga 'oku uiui'i ai ha 'Aposetolo (vakai foki, Luke 6:12–13). Huke mo e fānau akó ki he Mātiū 10:1–4 'o kumi 'a e ngaahi hingoa 'o e kau fuofua 'Aposetolo 'a Sīsū Kalaisí. 'I hono ma'u ko ia 'e he fānau akó 'a e ngaahi hingoá, hiki kinautolu 'i he palakipoé. Fakamo'oni'i ko ha kau tangata mo'oni 'eni, pea hangē ko e kau 'Aposetolo 'o e 'aho ní, 'oku 'i ai ha'anau tokoni lahi ki he mo'uí 'a ha kakai tokolahi.

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Mātiū 10:5–7 mo kumi ha ngaahi 'uhinga 'oku ngalingali ne fili ai 'e he 'Eikí 'a e kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (vakai foki, T&F 29:12). Fakamahino ange 'oku tatau 'a e tokolahi 'o e kau 'Aposetoló mo e tokolahi 'o e fa'ahinga 'o 'Isilelí koe'uhí he 'e ako'i mo tokoni 'a e kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'i hono fakamāu'i 'o 'Isilelí. Lau ange 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā 'Oasoni Palatí, ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Ko e hā ne toko hongofulu mā ua ai 'a e kau 'Aposetoló kae 'ikai toko hiva, pe hongofulu mā tolu, pe ko ha toe tokolahi kehe? Ko e hā ne 'ai ai 'a e tokolahi ko iá? Koe'uhí . . . he na'e fokotu'u 'e he 'Eikí . . . ke fokotu'u hake 'a e fa'ahinga 'e hongofulu mā uá 'i he māmaní, pea te Ne tokanga kiate kinautolu. Ná'á Ne fakataumu'a ke 'oua ná'a ngata pē 'i hono fokotu'utu'u kinautolu ki he ngaahi fa'ahinga 'i he mo'uí ní, ka 'i he maama ka hoko maí. Pea koe'uhí ke

'i ai ha kau fakamaau ki he ngaahi fa'ahingá kotoa, ne fili ai ha toko hongofulu mā ua ke nau fakahoko 'a e ngāuē, kae 'ikai ko ha toe fika kehe” ('i he *Journal of Discourses*, 19:117; vakai foki, 1 Nifai 12:9).

Fakatokanga'i ange: Kapau 'e fehu'i 'e he fānau akó pe 'e kau 'a Siutasi 'Isikaliote, ná'á ne lavaki'i 'a Sisuú, 'i he kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá te nau fakamāu'i 'a e fa'ahinga 'e hongofulu mā uá, fakamahino ange ne 'osi fili 'a Mātaiasi ke ne fetongi 'a Siutasi 'Isikaliote 'i he Toko Hongofulu Mā Uá (vakai, Ngāue 1:21–26).

'E lava pē ke mou faka'aonga'i ha ngaahi miniti si'i ke toe fakamanatu ai 'a e hisitōlia 'o e kau 'Aposetolo 'a Sisuú. Tokoni ki he fānau akó ke nau ma'uloto 'a e hingoa 'o e kau 'uluaki 'Aposetoló pe faka'ilonga'i kinautolu 'i he Tohi Tapú. 'E lava pē ke ke 'ai ke nau ako 'a e hingoa 'e kau 'Aposetolo 'o onopōni 'o tānaki atu ki ai pe ke fetongi 'aki 'a e hingoa 'o e kau 'uluaki 'Aposetoló.

Mātiū 10:5–42 (vakai foki, Ma'ake 6:8–11; Luke 9:3–5). Na'e 'oange 'e Sīsū ki He'ene kau 'Aposetoló ha mālohi ke ikuna'i 'a e puké, mahakí, mo e ngaahi laumālie 'ulí pea mo ako'i kinautolu te nau fetaulaki mo ha ngaahi fakatanga lahi ki mu'a pea toki 'osi 'enau ngāue fakafaifekáu. (miniti 'e 15–20)

Fehu'i ange ki he fānau akó:

- Te ke lava 'o hiki ha ngaahi fakahinohino pe ngaahi lao 'oku foaki ki he kau faifekáu?
- 'Okú ke pehē ko hai 'oku 'oange ki ai 'a e ngaahi fakahinohinó ni?

Lau 'a e Mātiū 10:5–14 mo kumi ha ngaahi fakahinohino ne 'oange 'e he 'Eikí ki he Toko Hongofulu Mā Uá ki mu'a pea toki fekau'i atu kinautolu ke nau malanga'i 'a e OngoongoLeleí. Fai ange ha ní'ihí 'o e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- 'Okú ke pehē ko e hā 'e 'aonga ai 'a e ngaahi fakahinohinó ni ki he Toko Hongofulu Mā Uá?
- Ko e hā ha ngaahi fakangatangata ná'e fai 'e he 'Eikí ki he Toko Hongofulu Mā Uá fekau'aki mo 'enau ngāue fakafaifekáu?
- 'Okú ke pehē ko e hā ne folofola ange ai 'a Sīsū ke 'oua ná'a nau 'ave ha pa'anga pe vala lahi 'i he' enau o 'o ngāue fakafaifekáu?

Kole ki he fānau akó ke nau lau fakalongolongo 'a e veesi 16–32. Fakakaukau ke ke fai ange 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení 'i he taimi te mou alea'i ai 'a e ngaahi vēsi:

- Ko e hā 'okú ke mālie'ia lahi taha ai 'i he tukupā fakae'aposetolo ko 'ení?

- Kapau na ko e taha koe 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, ko e fē 'i he ngaahi fekau pe fakakikite 'a Sisū na'á ne 'oatu 'a e fiemālie lahi taha kia koé?
- Ko e fē 'i he ngaahi folofola 'a e Fakamo'uí ne ne 'ai ke ke fakakaukau lelei taha aí?
- Ko e fē 'i He'ene ngaahi akonakí te ne 'ai ke ke ongo'í loto fakatō-ki-lalo lahi taha aí?

'Oku fakamahino'í 'e he veesi 35–42 'a e me'a 'oku fie ma'u 'e he Fakamo'uí mea kinautolu 'e talangofua ki he ngaahi akonakí 'a e kau 'Aposetoló. 'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e ngaahi veesi ko 'ení mo kumi 'a e fatongia 'o kinautolu ne nau tali 'a e kau 'Aposetoló. Alea'í 'a e ngaahi fehu'í ko 'ení:

- Koe'uhí 'oku tau ma'u ha kau 'Aposetolo he māmani he 'ahó ni, ko e hā e me'a 'oku totonu ke tau fai kia kinautolu mo 'enau ngaahi pōpoaki?
- Ko e hā ha ní'ihí 'o e ngaahi pōpoaki 'oku 'omí 'e he kau 'Aposetoló he 'ahó ni?
- Te tau lava fēfē 'o fakahaa'í 'etau fie muimui kia kinautolú?
- 'Okú ke pehē ko e hā 'a e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u 'e kinautolu 'oku muimui 'i he kau 'Aposetoló?

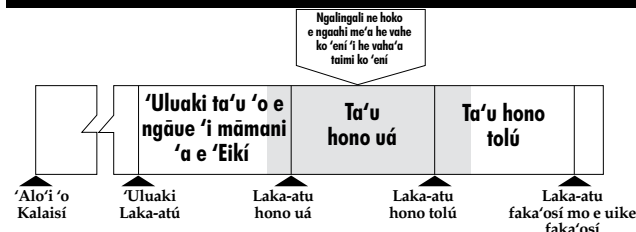
'Oku fie ma'u ha ngaahi me'a lahi mei he kāingalotu 'o e Siasí he 'ahó ni. Ko e fakamatala ko 'eni mei he Ngaahi Lea 'i he Tuí (*Lectures on Faith*), 'a ia ne fakatahataha'í 'i he fakahinohino 'a Siosefa Sāmitá, 'e ala tokoni atu:

“Tuku ke tau pehē heni, ko ha tui fakalotu 'oku 'ikai fie ma'u ai 'a e feilaulau'í 'o e me'a kotoa peé 'oku 'ikai teitei 'i ai hano mālohí fe'unga ke ne fakatupu 'a e tui ko ia 'oku fie ma'u ki he mo'uí mo e fakamo'uí. . . . Na'e tu'unga 'i he feilaulau'í ni, pea 'i he feilaulau'í ni pē taha, 'a hono fakanofa 'e he 'Otuá 'a e tangatá ke ne ma'u 'a e mo'ui ta'engatá. . . . Ko e taimi 'oku foaki ai 'e ha tangata 'i ha'ane feilaulau 'a e me'a kotoa 'okú ne ma'ú koe'uhí ko e mo'oni, pea a'u 'o 'ikai ke ne ta'ofi mo 'ene mo'uí, mo tui 'i he kuo ui ia 'i he 'ao 'o e 'Otuá ke ne fai 'a e feilaulau'í ni tu'unga 'i he'ene feinga ke fai hono finangaló, 'okú ne 'ilo, 'i he 'ilo'í pau, 'oku tali pea 'e tali 'e he 'Otuá 'ene feilaulau'í mo 'ene foaki, pea kuo te'eki, pea 'e 'ikai teitei mole noa 'ene fekumi ki hono fofongá. 'I he ngaahi tu'unga pehení, te ne lava ai ke ma'u 'a e tui 'oku 'aonga kiate ia ke ne ma'u ai 'a e mo'ui ta'engatá” (*Lectures on Faith*, 69).

Ko e feilaulau na'e fie ma'u mea Sisū mo 'Ene kau 'Aposetoló na'e kāfakafa. Na'a nau foaki 'a e me'a kotoa ne nau ma'ú. Poupou'í 'a e fānau akó ke nau teuteu'í fakalaumālie kinautolu pea mo fakatu'asino ke nau mateuteu fe'unga ke fakahoko 'a e feilaulau kotoa pē 'e fie ma'u 'e he 'Otuá. Ka fie ma'u, pea 'ai 'a e fānau akó ke nau hiki ha ngaahi feilaulau 'e ala fie ma'u ke nau fakahoko.

Mātiu 11–13

Ko e Mo'uí 'a Sisū Kalaisí

Talateú

Ko e ngaahi mana kāfakafa ne fakahoko 'e Sisú (vakai, Mātiu 8–9) pea mo 'Ene ngaahi ngāue 'i he 'aho Sāpaté (vakai, Mātiu 12) na'á ne fakatupu ha vālau lahi 'i he kakaí. Ko e tokolahi 'o e kakai ne muimui 'iate Iá ne nau tui ko e “foha ia 'o Tēvitá,” ko e Misaia ne tala'ofá (vakai, Mātiu 12:23). Ka neongo ia, ko e tokolahi taha 'o e kau taki 'o e kakai Siú he kuonga ko iá ne nau tukuaki'í Ia 'okú ne fakahoko 'a e ngaahi maná 'i he mālohí 'o e tēvoló (vakai, Mātiu 12:24). Na'a nau fie ma'u 'a Sisū ke Ne fakahā ange ha faka'longa ke fakamo'oni'í 'aki 'a e me'a na'á Ne fakahā (vakai, Mātiu 12:38–45). Na'a nau fakahala'í Ia 'i He'ene ngaahi ngāue 'i he Sāpaté mo “fakahoko ha fakataha ke tukuaki'í ia, pea mo ha founa ke nau lava ai 'o faka'auha ia” (vakai, Mātiu 12:2, 14). 'I he taimi ko iá ne “mavahe ai 'a” Sisū “mei ai” (Mātiu 12:15). Hili iá, ne Ne fa'a lea 'i ha ngaahi tala fakatātā ki he kakaí (vakai, Mātiu 13:34). Na'e hanga 'e He'ene folofola 'i he ngaahi tala fakatātaá 'o fakafaingofua 'i 'Ene ako'í kinautolu ne mateuteu fakalaumālie kae fufuu'í 'a e mo'oni te ne faka'ita'í pe tukuaki'í kinautolu na'e 'ikai mateuteu fakalaumālie.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Mātiu 11–13 mo fakakaukau'í 'a e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'í Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongoleleí ke Fakatokanga'í

- Ko e ngaahi kavenga mafasia 'oku tau fuesia he mo'ui fakamatelié 'e lava pē ke fakama'ama'a 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí (vakai, Mātiu 11:28–30).
- 'Oku totonu ke tau mālōlō 'i he 'aho Sāpaté mei he'etau ngaahi ngāue faka'ahó pea kau 'i hono fakahoko 'o ha ngaahi ngāue lelei (vakai, Mātiu 12:1–13; vakai foki, 'Ekesōtosi 20:8–11; T&F 59:9–10).
- Kapau he 'ikai ke tau fakalalakala 'i he'etau fengāue'aki mo e 'Eikí mo paotoloaki 'Ene ngāue, 'oku tau hoko leva

kitautolu 'o fakafe'atungia'i Ia mo 'Ene ngāue (vakai, Mātū 12:30; vakai foki, Fakahā 3:16).

- 'E lava ke fakamolemole'i kitautolu 'i he 'etau angahala kotoa pē tuku kehe pē 'a e lohiaki'i 'o e Laumālie Mā'oni'oni (vakai, Mātū 12:31–32).
- 'E tākaki fakataha 'a e kau mā'oni'oni 'i he ngaahi 'aho faka'osi 'i he'enau tali 'a e Ongoongolele'i. 'E faka'auha 'a e kau angahalā 'i he Hā'ele 'Angaua mai 'a Sisū Kalaisi (vakai, Mātū 13:1–52).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Mātū 11–13.

 'E lava ke faka'aonga'i 'a e *New Testament Video*, fika 6, "Parables" (12:44), 'i hono ako'i 'o e Mātū 13 (vakai, *New Testament Video Guide* 'i he ngaahi fokotu'u ki hono ako'i).

Mātū 11:1–19 (vakai foki, Luke 7:18–35). 'Ia kinautolu kotoa kuo "fanau'i 'i he fefine," kuo te'eki ha taha 'e lahi ange 'ia Sione Papitaiso. (miniti 'e 5)

Fakamatata ange ki he fānau akó ko e ngaahi vēsi ni 'e toe fakamatata fakaikiiki ange 'i he'enau ako 'a e tohi Luké (vakai, ngaahi fokotu'u ki hono ako'i 'o e Luke 7:17–35, p. 94). Ko e hoko haké 'oku fakataumu'a ia ke ne pukepuke 'a e hokohoko lelei 'a e fakamo'oni 'a Mātū.

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Mātū 11:2 mo kumi 'a e feitu'u na'e 'i ai 'a Sione Papitaiso he lolotonga 'o e vaha'a taimi ko 'eni. 'Ai ke nau lau 'a e 11, mo 'eke ange 'a e founa hono fakamatata'i 'e Sisū 'a Sione Papitaiso. Vahevahe 'a e lea ko 'eni mei he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, 'a ia na'á e fakamatata'i ha 'uhinga 'e tolu ne ma'ongo'onga ai 'a Sioné:

"Uluaki. Na'e tuku kiate ia ha misiona fakalangi ke ne teuteu 'a e hala ki mu'a 'i he 'Eiki. . .

"Uá. Na'e tuku kiate ia ha misiona mahu'inga . . . ke ne papitaiso 'a e Foha 'o e Tangatá. . .

"Tolú. Ko Sione pē 'i he taimi ko 'eni na'e hoko ko ha pule fakalao totonu ki he ngaahi me'a 'o pule'anga 'a ia ne tu'u 'i māmaní, he na'á ne ma'u 'a e ngaahi kī 'o e mālohí. . . Na'e 'ai 'e he ngaahi 'uhingá ni 'e tolu ke ne hoko ai ko e palōfita ma'ongo'onga taha kuo fanau'i 'i ha fefine" (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 275–76).

Mātū 11:28–30. Ko e ngaahi kavenga mafasia 'oku atu fuesia he mo'ui fakamatelié 'e lava pē ke fakama'ama'a 'i he Fakalelele 'a Sisū Kalaisi. (miniti 'e 10–15)

'Omi ha puha sio'ata ki he kalasi 'oku fa'o ai ha ngaahi fo'i maka fōlahi 'o a'u ki he fuolalahi 'aupito. Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ha'u ki mu'a 'o tui ha kato āfei 'oku 'ikai ha me'a ai. Kole ange ki he fānau akó ke nau tala atu ha ngaahi me'a 'okú ne fakatupu 'a e loto mafasia mo e loto hoha'á, pea 'ai ha taha 'o e fānau akó ke ne hiki 'a e ngaahi talí 'i he palakipoé. ('E ala kau 'i he ngaahi talí 'a e mate 'a ha 'ofa'anga, hiki ki ha fale fo'ou, kamata 'i ha ngāue fo'ou, puke, vete mali, ako, mo e angahala.) Fa'o ha fo'i maka ki he kato āfei 'i he taimi kotoa pē 'e fai mai ai ha tali. Fehu'i ange ki he toko taha 'okú ne fuesia 'a e kato āfei: 'E kehe fēfē 'a e mo'uí kapau te ke fuesia takai pē 'a e mamafa ko 'eni 'i he feitu'u kotoa pē te ke 'alu ai? Fehu'i ange ki he kalasi:

- Kuo hoko nai kiate koe ha ní'ihí 'o e ngaahi me'a ko 'eni? 'E lava ke ke fakamatata ki he kalasi 'a e me'a ko iá?
- 'I he hoko 'a e ngaahi me'á ni kia koé, na'á ne uestia fēfē 'a e ngaahi tapa kehe ho'o mo'uí?
- 'I he ngaahi me'a kuo 'osi hiki ka 'oku te'eki ke ke a'usiá, ko e fē 'ia kinautolu 'oku ngalingali te ke fehingahangi mo ia 'i he kaha'ú?
- Ko e hā te ke lava 'o fai he taimí ni ke ke mateuteu ai ki ha'ane hoko mai?
- Ko e hā 'e mahu'inga ai ke tau ma'u ha founa 'e fakafiemālie'i ai kitautolu 'i he'etau ngaahi kavenga mafasia?

Fakaafe'i 'a fānau akó ke nau lau 'a e Mātū 11:28–30 mo kumi 'a e me'a na'e foaki mai 'e he Fakamo'uí.

Hiki 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni 'e tolu 'i he palakipoé:

Ko e hā ha ngaahi kavenga mafasia 'oku tau fuesia?

'Oku to'o fēfē atu 'e he Fakamo'uí 'etau ngaahi kavenga mafasia?

Ko e hā 'a e kavenga ma'ama'a, mo faingofua 'oku foaki mai 'e Sisū ke ne fetongi 'etau ngaahi kavenga mafasia?

Tuku ha taimi ke alea'i ai 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni:

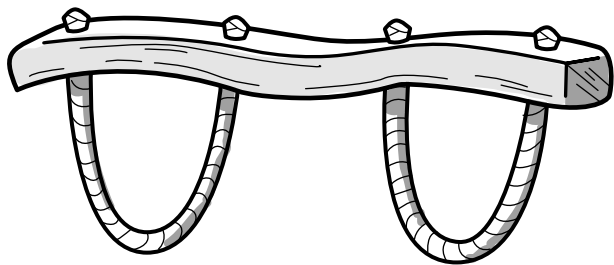
Ko e hā 'a e ngaahi kavenga mafasia 'oku tau fuesia? 'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e 'Alamā 7:11–13 mo kumi 'a e ngaahi fo'i lea 'okú ne fakamatata'i 'a e fa'ahinga kavenga mafasia ne fuesia 'e he 'Eiki (mamahi 'o e sinó, faingata'a'ia, puké, maté, ngaahi mamahí, angahalā). Fehu'i ange: Fakatata mo 'Alamā, ko e fē 'i he ngaahi tupu'anga 'o e loto hoha'á kuo hiki he palakipoé ki mu'á 'e ala fakakau 'i he ngaahi me'a ne tofanga ai 'a Sisuú?

'Oku to'o fēfē 'e he Fakamo'uí 'etau ngaahi kavenga mafasia? Fehu'i ange: Ko e fē 'a e taimi ne tofanga ai 'a e Fakamo'uí 'i he ngaahi mafasia 'oku fakamatata 'i he 'Alamā 7:11–13? (vakai,

Mātiu 26:36–39). Vahevahe ange 'a e lea ko 'eni 'a Palesiteni Siasoi Q. Kēnoni 'o e Kau Palesitenisi 'Uluaki, ko e ola 'o e Fakalelei:

“Kapau 'oku tau mamahi, kapau 'oku tau ongo'i mafasia, pe, puputu'u 'i ha fa'ahinga founa, te Ne fanongo mai kia kitautolu; Te Ne to'o 'etau ngaahi kavenga mafasiá, fakama'ama'a 'etau ngaahi mamahi, teke'i atu 'a e fakapo'ulí, pea fakafonu kitautolu 'aki ha maama mo ha ongo'i fakalangi ko ē 'oku ha'u meiate Ia tu'unga 'i he 'i ai 'a e Laumālie Mā'oni'oni” (“Blessings Not Appreciated,” 'i he Brian H. Stuy, ed., *Collected Discourses Delivered by President Wilford Woodruff, His Two Counselors, the Twelve Apostles, and Others*, 5 vols. [1987–92], 4:12).

Tā 'i he palakipoé pe faka'ali'ali ki he fānau akó ha fakatātā 'o ha 'ioke 'o ha pulu.

Ko e hā 'a e 'ioke (ha'amonga) ma'ama'a mo faingofua ange ne foaki mai 'e Sīsū ke ne fetongi 'etau ngaahi kavenga mafasiá? Fakatokanga'i ko e 'ioké (ha'amongá) 'oku 'i ai ha kongá ai ki ha pulu 'e toko ua. 'E fie ma'u ha pulu 'e ua ke na ngāue fakataha ke lava'i 'a e ngāuē. Fehu'i ange: Ko e hā ha fa'ahinga fetu'utaki 'oku fokotu'u mo e 'Eikí 'i he taimi 'oku tau papitaiso aí? (Ko ha fetu'utaki 'o e fuakava.) Lau 'a e Mōsaia 18:8–10 mo kumi 'a e taha 'o e ngaahi fuakava mahu'inga taha 'oku tau fakahoko mo e 'Eikí. Fakamatala ange 'e lea ko eni 'a 'Eletā Pulusi R. Makongiki:

“Ke tauhi 'a e ngaahi fekaú mo ngāue ma'u pea mo lí'oa 'i he Siasí 'oku 'uhinga ia ke tui 'a e 'Ioke (ha'amonga) 'a Kalaisí, 'a e ha'amonga 'o e tokoní mo e ngāue lí'oa. Ko kinautolu 'oku 'ofa he 'Eikí mo fie ma'u 'a e fakamo'uí 'oku nau fua fie fua pē 'a e ha'amongá ni, 'o nau ma'u ai ha nonga ki honau laumālié (Mātiu 11:28–30) mo 'ilo ai ko e ngaahi fekau 'a e 'Eikí 'oku 'ikai fu'u mamafa. (1 Sione 5:3.)” (*Mormon Doctrine*, 2nd ed. [1966], 853).

Tokoni ki he fānau akó ke mahino 'oku fakaiku 'a e mo'ui mā'oni'oni ki ha nonga mo ha fiefia lahi ange 'i he mo'ui angahala'ía. Faka'osi 'aki ha'amou hiva'i pe lau 'a e fakalea 'o e himi “Oku Kei Ngangatu” (fika 59).

Mātiu 12:1–13 (vakai foki, Ma'ake 2:23–3:5; Luke 6:1–10). 'Oku totonu ke tau mālōlō 'i he 'aho Sāpaté mei he'etau ngaahi ngāue faka'ahó kae kau mo'oni ki he ngaahi ngāue lelei. (miniti 'e 25–30)

'Omi ha fa'ahinga me'a ki he kalasí, 'o hangē ko ha ipu sio'ata fonu vai pe ki'i fu'u 'akau tu'u loto fale. Fokotu'u ia 'i he loto lokí, pea faka'aonga'i ha tepi fakapipiki ke fakangata 'aki ha kongá 'o e falikí 'o takatakai he fu'u 'akaú. Kole ki he fānau akó ke nau pehē pē ko e ki'i me'á ni pe fu'u 'akaú 'oku fakatu'utāmaki, 'o hangē ha hina 'ēsiti fakatu'utāmaki pe ko ha fu'u 'akau 'oku koná.

- Kapau ko ha me'a mo'oni 'eni 'oku kona, ko e hā 'e hoko ai ko ha fakakaukau lelei ke 'ai hano fakangatangata takai?
- Kapau te ke fakalaka atu 'i he ngata'angá, te ke vela nai pe koná? Ko e hā hono 'uhingá?
- 'E lelei pē nai, ke fakalaka atu ha ní'ihí 'i he fakangatangatá kae 'oua pē te nau ala pe pā ki he me'a fakatu'utāmaki ni, 'o kapau te nau lau pē ia 'oku vela pe kona? Ko e hā hono 'uhingá?

Fakamatala ange ne fai e me'a tatau 'e ha kau taki fakalotu 'e ní'ihí 'i he Tohi Tapú. Ne nau fokotu'u ha ngaahi tu'utu'uni mo ha ngaahi lao ki he ngaahi fekaú ke malu'i ai 'a e kakaí ke 'oua te nau maumau'i. Neongo ko 'enau taumu'á na'e lelei, ka 'i he taimi 'e ní'ihí ne fu'u tō ki tu'a. 'E tatau tofu pē 'eni ia mo hono tapui kotoa 'o e lokí kakato koe'uhí ko e ki'i “me'a fakatu'utāmaki” ko ia 'i he lēsoni fakataumu'á, pea na'a mo e fu'u falé kotoa. 'I he a'u mai ki he ngaahi 'aho 'o Sisuú, ne ongo'i 'e he kau taki fakalotu' na'e tatau pē ha'ate fakalaka atu 'i he ngaahi fakangatangata ko 'eni ne fokotu'u 'e he tangatá mo hono maumau'i 'o e fekaú.

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Mātiu 12:1–9, pea fehu'i ange:

- Ko e hā 'a e fekau na'e pehē 'e he kau Fālesí ne maumau'i 'e he kau ākongá 'a Sisuú?
- Lau 'a e veesi 10–14. Ko e hā ne fai 'e Sisū 'i he faka'ita'i 'e he me'á ni 'a e kau Fālesí?

Lau 'a e 'Ekesōtosi 20:8–11 mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:9–10 mo fakasio 'a e fanga ki'i fakaikiiki ki he fekau ke tauhi 'a e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni. Fakatau mo e ongo vēsí ni, na'e 'i ai ha me'a 'e hala 'i he me'a ko ia ne fai 'e Sisuú pe ko 'Ene kau ākongá?

- Ko e hā ha tefito'i mo'oni fakalūkufua ne akó 'i he Sisū ke tokoni ke tau 'ilo ai 'a e me'a 'oku taau 'i he Sāpaté? (vakai, Mātiu 12:12).

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e 'Ekesōtosi 20:8–11 mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:9–13 pea hiki 'i ha la'i pepa ha ngaahi 'ekitiviti 'oku taau ki he 'aho Sāpaté. Fakaafe'i hanau ní'ihí ke nau fakamatala 'enau lisí ki he kalasí. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki 'okú ke ma'u 'i hono tauhi 'o e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni?
- Fakatata mo e 'Eiki, na'e ngaahi 'a e Sāpaté mo'o hai?
- Fakatata mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:9, 13–17, ko e hā ha ngaahi tāpuaki kuo 'osi tala'ofa 'e he 'Eiki kapau te tau tauhi 'a e 'aho Sāpaté?

Mātiū 12:30 (vakai foki, Luke 11:23). Kuo pau ke tau tanumaki hotau vā mo e 'Eiki mo paotoloaki 'Ene ngāué. He 'ikai ke tau fakatoutoumoua pe talatalakehe pea tau kei tu'u fakataha ai pē mo e 'Eiki. (miniti 'e 20–25)

'Omi ha ki'i me'a va'inga, ha ki'i kā, fo'i mapu, pe fo'i pulu sio'ata ki he kalasí. Fokotu'utu'u ha tēpile pe ko ha fu'u tohi 'i ha lau papa 'oku tu'u fakahekeheke. Fakahingoa 'a e tafa'aki ki 'olunga 'o e me'a 'oku tu'u fakahekeheke "Ofi ange ki he 'Eiki" pea ko e tafa'aki ki laló ko e "Mama'o ange mei he 'Eiki." fokotu'u 'a e me'a ne ke 'omi 'i loto mālie pea tuku ke lele pe teka hifo ki he ngata'anga 'i laló. 'Eke ange pe ko e hā 'oku 'ikai tu'u ma'u ai pē 'a e ki'i me'a ko 'eni 'i loto mālie. Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Mātiū 12:30, pea fehu'i ange: 'Oku tatau fēfē hotau vā mo e 'Eiki pea mo e ki'i kā 'i he me'a ko 'eni 'oku tu'u fakahekeheke?

Fakamatata ange 'a e pōtalanoa ko 'eni ne fai mo Siosefa Sāmitá, 'i hono fakamatata 'e Taniela Taila, ko ha mēmipa ki mu'a 'o e Siasí:

"I he 'osi pē ha taimi nounou mei he a'u mai 'a e Palōfitá ki Komesi (pea toki hoko atu ai ki Nāvuu) mei he pilisone Mísulí, ne u 'a'ahi ki ai mo 'Aisake Pehunini 'i hono 'api nofo'angá. Ne mau talanoa ki hono fakatanga'i. Na'á ne toe fakamatata mai ha ngaahi fakamatata loi lahi mo ta'e mo'oni mo fehanganhangai ne fai kiate ia 'e ha kāingalotu kuo hē mei he Siasí, kae 'uma'ā ha kāingalotu ne manavahē mo ha kakai ta'e Siasí. . . .

"I he 'osi hono fakamatata 'e he Palōfitá hono ngaohikoviá, ne tala ange leva 'e 'Aisake Pehunini: 'Kapau te u mavahe mei he Siasí ni, he 'ikai ke u fai 'e au 'a e me'a kuo fai 'e he kau tangata ko iá: Te u 'alu au ki ha feitu'u lingolingo 'oku 'ikai 'iloa ai 'a e lotu faka-Māmongá, nofo ai, pea he 'ikai ha taha ia te ne teitei 'ilo ne u 'ilo ha me'a fekau'aki mo e Siasí.'

"Na'e tali vave mai 'e he Tangata Kikite ma'ongó'ongá ni: "E 'Aisake Pehunini, 'oku 'ikai ke ke 'ilo 'e koe 'a e me'a te ke faí. 'Oku 'ikai ha veiveiua ia ne fakakaukau tatau pē 'a e kau tangatá ni mo koe. Ki mu'a peá ke toki kau ki he Siasí ni, na'e 'ikai ke ke kau ki ha fa'ahi 'e taha. 'I he taimi ne malanga'i ai 'a e ongoongolei ne tuku ai 'i ho 'aó 'a e lelei mo e koví. Na'e mei malava pē ke ke fili 'ē pe ko ē. He na'e

fehanganhangai ha 'eiki 'e toko ua 'o fakatou fakaafe'i koe ke ke tauhi ange kia kinaua. 'I ho'o kau ki he Siasí ni 'okú ke fakamo'oni ai ke ke tauhi ki he 'Otuá. 'I he taimi ne ke fai ai 'eni na'á ke mavahe ai mei he tu'unga 'o e 'ikai kau ki ha fa'ahi, pea he 'ikai ke ke toe lava koe 'o foki ki ai.'" (*Juvenile Instructor*, 15 'Aokosi 1892, 491–92).

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Fakahā 3:16 mo kumi 'a e founga ke faka'aonga'i ai 'a e fo'i fakakaukau ni. Hili ia peá ke fakamatata ange 'a hono toe fakalea ko 'eni 'o e Mātiū 12:30 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikí:

"Ko Kalaisi Au; Na'á ku kapusi ha kau tēvolo 'i he huafa 'o 'eku Tamai; Na'á ku fakamo'ui mahaki 'i hono mālohí; pea 'oku hoko mai 'a e fakamo'uí 'iate au. Tuku ke 'oua na'a 'i ai ha taha 'iate kimoutolu 'e tu'u ta'e kau ki ha fa'ahi. Kapau pē 'oku 'ikai ke ke kau mo au, 'okú ke fakafepaki kiate au. Kapau 'oku 'ikai ke mou ha'u kiate au, pea kau 'i he'eku ngāué, mo tauhi 'eku ngaahi fekau, 'oku mou fakafepaki kiate au. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha ta'e kau ia ki ha fa'ahi" (*Mortal Messiah*, 2:213).

Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 58:26–27 pea fehu'i ange:

- Ko e hā ha ngaahi tefito'i mo'oni 'oku tala mai he ongo vēsí ni 'oku tokoni ke tau kei unu atu ai pē ki he 'Eiki?
- Ko e hā mo ha toe me'a 'e lava ke tau fai ke fakahaa'i ki he 'Eiki 'oku tau kau ki He'ene fa'ahi?

Poupou'i 'a e fānau akó ke nau feinga ma'u pē ke 'unu ke ofi ange ki he 'Eiki.

Mātiū 12:31–32 (vakai foki, Ma'ake 3:28–29; Luke 12:10). 'E lava ke fakamolemole'i 'a e fa'ahinga kotoa pē 'o e angahalá tuku kehe pē 'a e lohiaki'i 'o e Laumālie Mā'oni'oni. (miniti 'e 15–20)

Fehu'i ange: Ko e hā 'a e angahala he 'ikai fakamolemole'i?

Kole ange ki he fānau akó ke nau lau 'a e Mātiū 12:31–32 mo faka'ilonga'i 'a e angahala ko ia 'e taha he 'ikai ke toe lava 'o fakamolemole'i ai ha tahá. Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:31–36 mo e 132:27 pea mou alea'i 'oku fakamatata'i ai 'e he ngaahi vēsí ni 'a e lohiaki'i 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Fakamatata ange 'a e lea ko 'eni mei he Palōfita ko Siosefa Sāmitá:

"Ko e fē 'a e taimi pau 'oku fakahoko ai 'e ha tangata 'a e faiangahala 'oku 'ikai toe lava ke fakamolemole'i? Kuo pau ke ne ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni, fakaava

mo e ngaahi langí kiate ia, pea ne 'ilo'i 'a e 'Otuá, ka ne faiangahala kiate Ia. . . . Kuo pau ke ne pehē 'oku 'ikai uló 'a e la'aá kae lolotonga iá 'oku sio pē ki ai; kuo pau ke ne faka'ikai'i 'a Sīsū Kalaisi neongo kuo 'osi fakaava 'a e ngaahi langí kiate ia" (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 358).

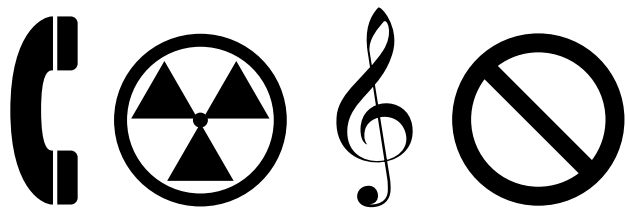
Toe fakamatala ange mo e lea ko 'ení, 'a ia ne fakamatala ai 'e 'Eletā Melevini J. Pālati, ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, 'a e 'uhinga 'oku mamafa ange ai 'a e lohiaki'i 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i ha toe fa'ahinga fekau'aki mo Sīsū Kalaisi:

"Kuo 'osi foaki ki he Laumālie Mā'oni'oni 'a e totonu pea mo e faingamālie ke ne fakahā 'a e mo'oni ki he tangatā 'o 'ikai hangē ia ko ha toe fa'ahinga mālohi. Pea 'i he taimi ko ia te ne 'ai ai ha tangata ke mamata mo 'ilo'i ha me'a, 'okú ne 'ilo'i ia 'o lelei ange 'i ha'ane toe 'ilo'i ha me'a kehe; pea ke faiangahala 'o fepaki mo e 'ilo ko iá ko ha faingahala ia 'oku fehangahangai mo ha maama 'oku lahi ange, pea a'u ai pē ki hono fakahoko 'o e angahala 'oku lahi ange ko iá" (*Millennial Star*, 11 'Aokosi 1932, 499–500).

Hiki 'i he palakipoé: *Ko e hā ha'o fakakaukau fekau'aki mo e Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi 'i ho'o 'ilo'i ko ia 'e lava ke fakamolemole'i 'a e angahala kotoa pē tuku kehe pē 'a e lohiaki'i 'o e Laumālie Mā'oni'oni. 'E lava fēfē 'e he 'ilo ko 'ení 'o 'omi ha 'amanaki lelei 'oku lahi ange kia kitautolu? 'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:16–19 pea mo e fakalea ki he "Ke Tau Fakamanatu" (Ngaahi Himi, fika 101). Fakaafe'i kinautolu ke nau hiki 'i he'enu pepá 'a 'enu fakakaukau ki he ngaahi fehu'i 'i he palakipoé.*

 Mātiu 13:1–52 (vakai foki, Ma'ake 4:1–34; Luke 8:4–18). 'E tñaki fakataha 'i he ngaahi 'aho faka'osi 'a e kau mā'oni'oni 'i he'enu tali 'a e Ongongolelei. 'E faka'auha 'a e kau angahalá 'i he Hā'ele 'Angaua mai 'a Sīsū Kalaisi. (miniti 'e 45–50)

Tā 'a e ngaahi faka'ilonga ko 'ení 'i he palakipoé (pe fetongi 'aki ha'o faka'ilonga 'e fā 'a 'au pē):

Kole ki he fānau akó ke nau fakahoko 'a e ngaahi me'a ko 'ení:

- Hiki ho nimá kapau 'okú ke 'ilo ha me'a 'oku fakafofonga'i 'e ha taha 'o e ngaahi faka'ilongá ni.

- Tuku ma'u pē 'i 'olunga kapau 'oku a'u 'o ua 'a e faka'ilonga 'okú ke 'iló.
- Kei tuku pē 'i 'olunga ho nimá kapau 'oku a'u 'o tolu 'a e faka'ilonga 'okú ke 'iló.
- Tuku pē 'i 'olunga ho nimá kapau 'okú ke 'ilo kotoa 'a e 'uhinga 'o e ngaahi faka'ilongá ni 'e fā.

Tuku ke fakafofonga'i kotoa kinautolu 'e ha taha 'okú ne 'ilo kotoa 'a e ngaahi faka'ilongá. Fehu'i ange: Ko e hā 'oku 'ilo ai 'e he fānau akó 'e ni'ihí 'a e ngaahi faka'ilongá kae 'ikai 'ilo ia 'e ha ni'ihí? 'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e palakalafi 'uluaki 'o e "tala fakatātaá" 'i he Fakahinohino ki he Folofolá. 'Oku tatau fēfē 'a e ngaahi tala fakatātaá mo e ngaahi faka'ilongá? Lau 'a e Mātiu 12:14 mo kumi pe ko e hā ne fie ma'u ai 'e Sīsū ke fakapuliki 'Ene ngaahi akonaki mei he ni'ihí.

Tomu'a tohi'i matalalahi 'a e fo'i lea ko e tñaki 'i ha la'i pepa. Kosikosi 'a e la'i pepá, pea toe kosikosi mo ha la'i pepa kehe 'o tuifio mo e ngaahi kongokonga mei he la'i pepa ne 'osi kosikosi. 'Oange ki ha fānau ako 'e ni'ihí pea kole ange ke nau fakamavahe'i 'a e ngaahi konga pepa 'oku 'asi ai 'a e tohi mei he toengá. 'Ai ke nau fokotu'utu'u 'a e ngaahi kongokongá ke fa'u 'a e fo'i leá, kae lí'aki 'a e toengá ia. Lau 'a e Mātiu 13:27–30 pea fehu'i ange:

- Ko e hā ha fo'i lea 'oku toutou hā 'i he ngaahi vēsí ni 'oku fekau'aki mo e lēsoni fakataumu'á? (*Tñaki*.)
- 'Oku 'uhinga ki he hā hono tñaki 'o 'Isileli?

Fakamatala ange 'a e me'a ko 'ení:

"Ko hono tñaki 'o 'Isileli 'i he ngaahi 'aho ki mui ní 'oku kau ai 'a e ngaahi me'a ko 'ení: (1) ko hono tñaki fakalaumālie, 'a ia 'oku kau ai 'enu faka'au ke 'ilo ko Sisuú ko e Kalaisi ia pea mo 'enu kau ki he Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní; (2) ko hono fakatahataha 'i 'o e kāingalotu 'o e Siasi ke fokotu'u ha ngaahi siteikí; mo (3) hono tñaki 'o e hako 'o e ngaahi foha 'e toko hongofulu mā ua 'o Sēkopé—kau ai 'a e fa'ahinga 'e hongofulu 'oku molé (T&F 110:11)—ki he fonua 'o honau tofi'á" ("Israel: Gathering of Israel," 'i he Daniel H. Ludlow, ed., *Encyclopedia of Mormonism*, 5 vols. [1992], 2:351).

Na'e ako'i 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ko e ngaahi tala fakatātā 'i he Mātiu 13 "'oku nau 'omi ha mahino lahi ange ki he kaveinga mahu'inga 'o e tñaki, 'o laka ange ha toe me'a kuo lekooti 'i he Tohi Tapú" (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 94). Vahevahe 'a e kalasí ki ha kulupu 'e valú pea 'oange ke nau takitaha 'a e tala fakatātā mei he saati 'i he peesi 44. Fakamatala ange 'oku lava pē ke 'i ai hano ngaahi toe faka'uhinga kehe 'o e ngaahi tala fakatātaá ni, ka ke kole ange ke tuku mu'a hanau miniti 'e 5–10 ke vakai'i ai 'enu ngaahi tala fakatātaá ke 'ilo'i pe ko e hā 'okú ne ako'i fekau'aki mo e tñaki. 'Ai ke nau kumi 'a e tali ki he ngaahi fehu'i hangē ko 'ení:

Mātū 13: Ko e Ngaahi Tala Fakatātā 'o e Tānakī

Fakamo'oni	Tala Fakatātā	Ko e Tānakī
vv. 3–9, 18–23	Ko e Tangata Tūtū —'oku tupu kehekehe pē 'a e ngaahi tenga'i 'akau 'o fakatātau mo e kelekele 'oku nau ngangana ki ai.	'Oku kehekehe pē hono tali 'e he kakai 'a e pōpoaki 'o e OngoongoLelei. 'Oku fakafuofua mei he'enau fie tali 'o e mo'oni 'a honau tānakī. Na'e ako'i 'e Siosefa Sāmīta ko e "tala fakatātā ni na'e fai ia ke fakahaa'i 'aki 'a e ngaahi me'a 'oku hoko tupu mei hono malanga'i 'o e folofolā; pea 'oku tau tui 'oku 'i ai 'ene kaunga fakahangatonu, ki hono kamata, pe ko hono fokotu'u 'o e Pule'angā" (<i>Teachings of the Prophet Joseph Smith</i> , 97).
vv. 24–30	Ko e Uitē mo e Teā —ko ha 'akau ta'e fiema'ua ko e teā 'i he loto ngoue uitē. Na'e talaange 'e he 'eiki 'o e 'apī ki he'ene kau tamaio'eiki ke tuku pē 'a e uitē mo e teā ke na tupu fakataha kae 'oua kuo fai 'a e utu-ta'ū.	He 'e lava 'a e kau mā'oni'oni mo e kau angahalā 'o nofo fakataha 'i ha vaha'a taimi. Ka 'i he ngaahi 'aho faka'osi 'e tānakī ai 'a e kau mā'oni'oni kae faka'auha 'a e kau angahalā. Na'e ako'i 'e Siosefa Sāmīta kapau 'e fu'u vave hono fakamāvahevahe'i 'o e kau mā'oni'oni mo e kau angahalā, "te mou faka'auha ai mo e uitē, pe ko e Siasī, fakataha mo e teā; ko ia 'e lelei ange ke tuku ke nau tutupu fakataha pē kae 'oua ke hoko 'a e utu ta'ū, pe ko e ngata'anga 'o māmanī" (<i>Teachings</i> , 98).
vv. 31–32	Ko e Tenga'i Mūsītā —'oku tupu 'a e tenga'i 'akau si'isi'i tahā 'o hoko ko ha fu'u 'akau 'oku lahi taha.	'Oku kamata si'isi'i pē 'a e pule'anga 'o e 'Otuā ka 'oku tupu. Na'e ako'i 'e Siosefa Sāmīta: "Tuku ke tau 'oatu 'a e Tohi 'a Molomonā, 'o hangē ha tangata 'okū ne 'ave 'o fufuu'i 'i he'ene ngoue'angā, 'o malu'i 'aki ia 'ene tui, ke tupu hake 'i he ngaahi 'aho faka'osi. . . Ko e mo'oni ia, pea kuo 'osi tāhuli mo 'asi mai mei he kelekelē, pea 'e kamata ke fakasio hifo 'a e mā'oni'oni mei he langī, pea 'oku fekau hifo 'e he 'Otuā Hono ngaahi mālohī, ngaahi me'a-foaki mo e kau 'āngelō, ke nau mālohō 'i hono ngaahi va'a" (<i>Teachings</i> , 98).
v. 33	Ko e Me'a-fakatupū (lēvani) —ko ha ki'i mei 'īsīte si'i 'i ha fuofua mahoa'a 'e tolu, 'e tupu ia kae 'oua kuō ne fakatupu 'a e takaongā hono kotoa.	'E tupulekina 'a e Siasī kae 'oua kuō ne kapu 'a e māmanī kotoa. Na'e ako'i 'e Siosefa Sāmīta: "E lava ke mahino ko e Siasī . . . ne tupu ia mei ha ki'i me'i me'a fakatupu (lēvani) na'e fakahū ki he kau fakamo'oni 'e toko tolu. Vakai, hono 'ikai faitatau lahi 'eni mo e tala fakatātā! 'Okū ne fakatupu vave 'a e fo'i maā, pea he 'ikai hano taimi kuō ne fakatupu kotoa" (<i>Teachings</i> , 100).
v. 44	Koloa Fufū —ko ha tangata na'ā ē fakatau 'a e me'a kotoa na'ā ne ma'ū ke ne fakatau 'aki ha kongā kelekele ne 'i ai ha koloa fufū.	'Oku 'ilo 'e he kau mā'oni'oni 'a e mo'oni pea nau fai 'a e me'a kotoa pē te nau lavā ke ma'ū kotoa ia. Na'e fakatātau 'eni 'e Siosefa Sāmīta ki he tānakī ki Mīsulī: "Na'e ngāue 'a e Kāingalotū 'o fakatātau mo e sīpingā ni. Vakai ki hono fakatau kotoa 'e he Siasī . . . , 'a e me'a 'oku nau ma'ū, ka nau tānakī fakataha ki ha feitu'u te nau fakatau ko honau tofi'a, koe'uhī ke nau fakataha 'o fefua 'aki 'enau ngaahi mamahī 'i he 'aho 'o e faingata'a" (<i>Teachings</i> , 101).
vv. 45–46	Mata'i Tofe Mahu'inga —ne fakatau 'e ha tangata fakatau-koloa 'a e me'a kotoa na'ā e ma'ū ka ne fakatau mai ha mata'i tofe mahu'inga lahi.	Ne fakataha 'a e kau mā'oni'oni 'i he hili ha'anau fekumi lahi. "Na'e toe ngāue pē 'a e Kāingalotū 'o fakatātau mo e sīpingā ni. Fakatokanga'i e folau 'a ha kau tangata ke kumi ha ngaahi feitu'u 'i Saione pea mo hono ngaahi siteiki pe toenga kuo fakamovetevetē, 'a ia, 'i he taimi te nau 'ilo ai 'a e feitu'u 'o Saioné, pe ko e mata'i tofe mahu'ingā, 'oku nau fakatau fakavaveveve leva 'a e me'a 'oku nau ma'ū, kae fakatau mai ia" (<i>Teachings</i> , 102).
vv. 47–50	Ko e Kupenga Toutai —'oku ma'ū 'e he kau toutai 'a e kalasi kehekehe 'o e ikā 'i honau kupengā, pea 'oku nau toki filifili fakafa'ahinga kinautolu ki mui ange.	'Oku tānakī 'e he Siasī 'a e fa'ahinga kotoa pē 'o e kakai he kamata'angā. Ka 'i he ngata'anga 'o e māmanī, 'e fakamavahe'i leva 'a e kau mā'oni'oni mei he kau angahalā. "He ko e ngāue 'o e founā ni, vakai ko e hako 'o e Siosefa, 'oku nau fakamafola atu 'a e kupenga 'o e OngoongoLelei ki he funga māmanī, 'o tānakī 'a e fa'ahinga kotoa pē, pea 'e tānakī 'a e lelei 'i he loto vakā mo teuteu ia ki he me'a na'e fie ma'ū ki ai, kae tuku ange ki he kau 'āngelō 'a e toenga 'oku kovī. Pea 'e pehē ai pē ia 'i he ngata'anga 'o e māmanī" (<i>Teachings</i> , 102).
v. 52	Koloa Fo'ou mo e Koloa Motu'a —ko ha sikalaibe na'ā ne fakatou 'omi 'a e koloa fo'ou mo e koloa motu'a.	'Oku faka'aonga'i 'e he 'Eiki ha ngaahi folofola fo'ou mo ha ngaahi folofola motu'a ke tānakī 'aki 'Ene fānaū. "Ko e fa'ahinga ngāue pehenī, vakai ki he ha'u 'a e Tohi 'a Molomonā mei he koloa 'o e lotō. Pea pehē foki ki he ngaahi fuakava ne fai ki he Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Nī, pea pehē ki hono liliu 'o e Tohi Tapū [ko e Liliu 'a Siosefa Sāmītā]—'o 'omi ai mei he lotō ha ngaahi me'a fo'ou mo motu'a fakatou'osi" (<i>Teachings</i> , 102).

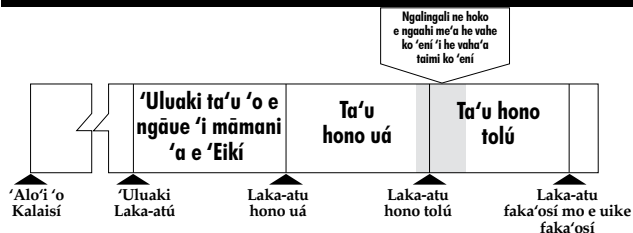
- Ko e hā ha fa'ahinga liliu 'okú ke fakatokanga'i 'i he tala fakatātaá? Ko e hā ne tupú? Ko e hā na'e fakamavahevahe'i pe tñnaki fakatahá?
- 'Oku tatau fēfē 'a e ngaahi liliu 'oku foua 'e he kakai 'i he'enau hū mai ki he pule'anga 'o e 'Otuá mo e ngaahi liliu 'i he tala fakatātaá?

'Ai ke fakamatala fakakongokonga lalahi 'e ha taha 'o e ngaahi kulupú taki taha 'a e talanoa ne vahe angé pea mo fakahā 'a e anga 'o 'ene fekau'aki mo e tñnaki. Faka'aonga'i 'a e sātí ke faka'ata lahi pe tufa ke tokoni 'i ho'omou talanoá 'o ka fie ma'u. Fehu'i ange ki he fānau akó:

- Ko e hā hono kaunga 'o e tñnaki kia kitautolu he 'ahó ni?
- Ko e hā 'oku tñnaki kitautolu ki a'i?
- 'Oku 'i ai nai ha ni'ihi kuo 'osi tñnaki ka 'oku nau iku 'o toe hē atu? Ko e hā hono 'uhingá?
- 'E lava fēfē ke tau faka'ehi'ehi mei he toe heé?
- 'I he Hā'ele 'Angaua mai 'a Sīsū Kalaisí, ko e hā 'e hoko kia kinautolu 'oku te'eki tñnaki?

Mātiu 14–15

Ko e Mo'ui 'a Sīsū Kalaisí

Talateú

'Oku fakatahataha'i 'e he tohi Mātiú ha ngaahi mana lahi 'a e Fakamo'ui ki he vahe 8–9, ngaahi ngāue ki he Sāpaté 'i he vahe 12, ngaahi tala fakatātaá 'i he vahe 13, pea ko e kulupu hono ua 'o e ngaahi maná ki he vahe 14–15. 'I ho'o lau 'a e vahe 14–15 fakakaukau ki he ngaahi founga kehekehe ne fakahaa'i ai 'e Sīsū Hono mālohí.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Mātiu 14–15 pea fakakaukau ki he ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelé ke Fakatokanga'i

- Ko kinautolu 'oku nau tokoni ta'e siokita ki he kakai kehé pea mo faka'atu'i 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakai kehé 'o

mu'omu'a ia 'i he'enau fiema'ú 'oku nau anga faka-Kalaisi lahi ange (vakai, Mātiu 14:3–23).

- Ko e taimi 'oku tau fakatefito ai 'etau tuí 'i he Fakamo'ui, 'oku tau lavame'a lahi ange ai 'i hono fakahoko Hono finangaló (vakai, Mātiu 14:24–33).
- 'Oku fakasino mai 'a e ngaahi mana 'a e 'Otuá 'i he mo'ui 'anautolu 'oku tui kiate lá (vakai, Mātiu 14–15).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a 'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Mātiu 14–15.

Mātiu 14:3–23 (vakai foki, Ma'ake 6:17–46; Luke 3:19–20; 9:10–17). Ko kinautolu 'oku nau fakamu'omu'a 'i he lotu ta'e siokita 'a e ngaahi fiema'u 'a e ni'ihi kehé 'i he'enau ngaahi fiema'u 'anautolu 'oku nau anga faka-Kalaisi lahi ange mo ma'u ha fiefia lahi ange. (miniti 'e 10–15)

Fakamatala ange 'a e ngaahi me'a ne fa'u ko 'eni ki ho'o fānau akó. 'Okú ke fononga mo ho fāmili 'i ha lēlue. Fakafokifā pē kuo hoko ha fakatu'utāmaki fakailifia pea mavahe ai 'a e lēlue mei hono halangá 'o tō ki ha fu'u luo loloto mo'oni. Kuo mate ho ki'i tokoua si'isi'i mo ha ni'ihi tokolahi kehe. Pea 'i he lolotonga ho'o ongo'i ta'e fiemalie 'i he mole kuo hoko ki ho tokouá, 'oku tokolahi mo ha kakai 'i he lēlue 'oku lavelavea lalahi mo fie ma'u tokoni. Fehu'i ange:

- 'Okú ke pehē ko e hā te ke fai 'o kapau te ke 'i ha fa'ahinga tu'unga peheni?
- 'E faingata'a fēfē ke te hoko atu 'o fakalotolahi'i 'a e kakai kehé?

Fakamatala ange ne hoko ha me'a peheni ki ha taha 'i he folofolá. Lau 'a e Mātiu 14:10–23 mo ho'o fānau akó pea fehu'i ange:

- Ko hai 'a e 'ofa'anga ne toki 'afio'i 'e Sīsū kuo fakapōngí?
- Ko e hā 'a e mate'anga 'o Sione Papitaisó?
- Ko e hā e me'a ne fai 'e Sīsúú?

Hiki 'i he palakipoé 'a e ngaahi me'a ne fai 'e Sīsū 'oku hā ai na'á Ne fakamu'omu'a 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakai kehé 'i Ha'aná (vakai, vv. 13–20).

Fakamatala ange 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Uiliami R. Palatifooti, ko ha mēmipa 'o e kau Fitungofulú, fekau'aki mo e ta'e siokitá. Kole ki he fānau akó ke nau fanongo ki he ngaahi tāpuaki 'o e ta'e siokitá.

“Ko e ta'e siokitā ko e mā'oni'oni. 'Okū ne fālute 'a e laumālie mo'oni 'o e feohi. Ko e 'elito ia 'o e anga fakakaume'ā. Ko hono fakasino ia 'o e 'ofa mo'oni mo e tahā 'i he tu'unga fakaetangātā. Ko hono palé ko e fakatau'atāina'i 'o e laumālie, ofi ki he 'Otuā, pea mo e taau mo e feohi 'o e Laumālie. Ko e fiema'u kotoa pē ne hili mai 'e he palani 'a e 'Otuā kia kitautolu, 'oku fakatefito ia 'i he foaki atū” (‘i h Conference Report, 'Okatopa 1987, 92; pe *Ensign*, Nov. 1987, 76).

Lau 'a e Ma'ake 8:35 pea alea'i 'a e founa 'oku fekau'aki ai mo e ta'e siokitā. Ko e hā te tau lava 'o fai ke tau fakatupulaki ai ha ivi ke fakamu'omu'a 'a e kakai kehē 'i he'etau mo'ui? (Feinga ke ke fakakaukau pe ko e hā 'e fai 'e he Fakamo'ui, feinga ke ke fokotu'u koe 'i he tu'unga 'o e kakai kehē, feinga ke ke ongo'i 'a e ongo 'a e kakai kehē 'i he taimi 'oku nau faingata'a'ia ai.)

 Mātū 14:24–33 (vakai foki, Ma'ake 6:47–52; Sione 6:15–21). 'I he taimi 'oku tau tokanga taha ai ki he tui ki he Fakamo'ui, te tau lava leva ke fakahoko Hono finangaló. (miniti 'e 15–20)

Fakapipiki 'i ha laine hangatonu ha tepi fute valu hono lōloā 'i he faliki. Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke luelue 'i he fo'i laine 'o e tepí kae ha'i hono matá ke 'oua 'e lava 'o sio. Kole ki he tokotaha ko iá ke ne fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó 'oku falala ki ai ke ne taki ia 'i he laine lōloa 'o e tepi he faliki. Hili ha lava lelei 'a e tokotahā ni 'o luelue 'i he laine 'o e tepí, fakatafoki ia pea tala ange ke feinga ke toe foki hangatonu pē 'i he laine 'o e tepí 'o 'oua 'e toe tokoni'i 'e ha taha. (Mahalo he 'ikai lava 'a e toko tahā ni ia 'o lue hangatonu ma'u pē 'i he laine 'o e tepí.)

Fakaafe'i 'a e kalasí ke nau lau 'a e Mātū 14:24–33 pea tali 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko hai 'i he folofolá na'e tatau mo e tokotaha ko 'eni na'e ha'i hono matá?
- Ko hai na'e tatau mo e maheni ko 'eni 'o e tokotaha na'e ha'i hono matá, 'a ē na'á ne taki iá?
- Ko e hā ne fai 'e Pita 'oku tatau mo e luelue 'i he laine 'o e tepí kae kei fanongo pē ki he tokotaha 'okú ne tatakai iá?
- Ko e hā na'á ne fai 'oku hangē ko e luelue 'i he laine 'o e tepí kae 'ikai fanongo ki he tokotaha 'okú ne fakahinohino mai iá?
- Ko e hā na'á ne fakafaikehekehe'i 'a e lava me'á mo e ta'e lavá?

Fakamatata ange 'a e lea ko 'eni meia Palesiteni Hauati W. Hanitā, 'i he'ene hoko ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá:

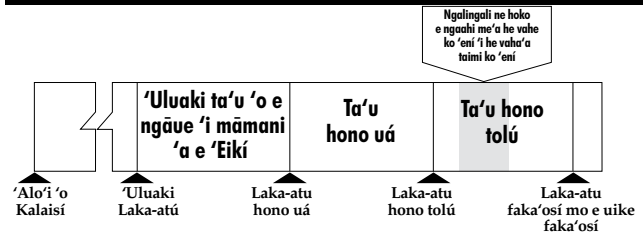
“Lolotonga 'o e sio fakamama'u 'a e mata 'o Pitá ki he 'Eiki, na'e malava pē ke puhí 'e he matangi hono lou'ulú, pea fakaviku 'e he aafu 'o e tahí hono kofú, ka na'e lelei pē 'a e me'a kotoa' [Frederic W. Farrar, *The Life of Christ* (1964), 311]. Ko e toki taimi pē ne veiveiu ai 'ene tui 'o ne sio kehe mei he 'Eiki ke mamata ki he fakailifia 'o e peaú pea mo e 'uli'uli hake 'o e moaná, ko e toki taimi ia ne kamata ngalo hifo ai. . .

“Ko 'eku tui mo'oni, kapau 'e hangē kitautolu fakafo'ituituí, ngaahi fāmili, ngaahi koló, pea mo e ngaahi fonuá, ko Pitá, 'o sio fakamama'u pē kia Sīsū, 'e lava mo kitautolu ke 'a'eva fiefia 'i he ngaahi kau-peau 'o e ta'e tui 'o 'ikai teitei manavahē 'i he lotolotonga 'o e matangi taulōfu'u 'o e veiveiuá. Ka 'o kapau 'e tafoki hotau matá meiate la kuo pau ke tau tui ki ai, he 'oku faingofua pē foki pea 'oku 'ahi'ahi'i lahi pehē foki mo māmani ke fai pehē, kapau te tau sio ki he mālohi mo e ha'aha'a 'o e ngaahi 'elemēniti faka'auha 'oku takatakai'i kitautolú kae 'ikai kiate ia 'e lava 'o tokoni mai mo fakahaofi kitautolú, ta kuo pau ke tau ngalo hifo ki he loto tahi 'o e fepakipaki mo e mamahí pea mo e mole 'o e 'amanakí” (‘i he Conference Report, 'Okatopa 1992, 24; pe *Ensign*, Nov. 1992, 19).

- Ko e hā ha ngaahi founa 'e lava ai ke “sio fakamama'u hotau matá ki he 'Eiki” he 'ahó ni?
- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki 'o hono fai 'o e me'a ko 'eni?

Mātū 16–18

Ko e Mo'ui 'a Sīsū Kalaisi

Talateú

'Oku lekooti 'e he Mātū 16:15–19 ha fakamo'oni mālohi mo'oni ne fai 'e Pita ko Sīsū ko e Kalaisi ia, kae 'uma'ā 'a e tala'ofa ange 'a Sīsū te ne foaki ange 'a e “ngaahi kī 'o e pule'angá.” Te'eki 'osi kakato ha uike mei ai, kuo 'ave 'e he 'Eiki 'a Pita, Sēmisi, mo Sione ki ha feitu'u maomaonganā ke foaki ange 'a e

ngaahi kīi ni. Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Pulusi R. Makongiki ne nofo 'a e toko faá ni 'i ha "pō toputapu 'e taha 'o mo'ua 'i he ngaahi vīsone 'o 'itānití. Ko e pō monū'ia ko 'ení ko e taha ia 'o e ngaahi taimi 'o e vīsone ki he ngaahi me'a lilo 'o e pule'angá, "a ia 'oku mahulu hake 'i he poto kotoa pē,' pea 'oku fakahā ia ki he ngaahi laumālie 'oku nau feongo'i'aki mo e Ta'engatá. 'Oku fakafo pehē fau 'a e ngaahi mo'oni pehē 'oku fakahā maí, 'oku 'ikai ai 'ngofua ke lea'aki 'e ha tangata' kinautolu, 'Pe 'e lava 'e ha tangata ke faka'ilo mai ia, he 'oku totonu ke mamata mo 'ilo'i pē kinautolu 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni.' 'Oku fakatatali pē kinautolu 'e he 'Eikí ma'ae kau palōfita mo e kau tangata ma'u fakahā 'oku, nau lava 'he lolotonga 'o 'enau 'i he kakanó ke matu'uaki hono 'aó 'i he maama 'o e nāunaú.' (T&F 76:114–118.)" (*Mortal Messiah*, 3:54).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Mātiu 16–18 mo fakakaukau ki he ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelei ke Fakatokanga'i

- 'Oku 'ikai ma'u 'a e tuí ia mei he ngaahi faka'ilongá mo e maná; he 'oku muimui mai 'a e maná 'ia kinautolu 'oku nau tuí (vakai, Mātiu 16:1–4; vakai foki, Ma'ake 16:17; Molomona 9:20; 'Eta 12:6; T&F 63:9–12).
- 'E fakahala'i 'e he tokāteline halá 'a kinautolu 'oku 'ikai ke nau tokanga ki aí (vakai, Mātiu 16:5–12).
- 'Oku toki ma'u pē ha fakamo'oni kia Sīsū Kalaisi 'i he fakahaá (vakai, Mātiu 16:13–19; vakai foki, Hilamani 5:12; Molonai 10:4–5; T&F 42:17).
- Na'e ma'u 'e Pita, Sēmisi, mo Sione 'a e ngaahi kī (totonu pe mafai) 'o e lakanga fakataula'eikí mei ha kau talafekau fakalangi koe'uhí ke nau lava 'o tataki 'a e Siasí 'i he hili 'o e pekia 'a Sisuú. Kuo 'osi fakafoki mai 'e he 'Eikí 'a e ngaahi kī tatau ko iá 'o fou mai 'i ha kau talafekau fakalangi ki he kau palōfita mo e kau 'aposestolo 'i hotau kuongá (vakai, Mātiu 16:19; 17:1–13).
- 'Oku totonu ke toki fakamatala pē 'a e ngaahi me'a fakafo'ituitui 'o ku toputapú 'i he taimi 'oku ue'i ai kitautolu 'e he Laumālie (vakai, Mātiu 17:9; vakai foki, 'Alamā 12:9; T&F 63:64).
- Ko hono mo'ui 'aki 'a e lao 'o e fonuá ko e kongá ia 'o e Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi (vakai, Mātiu 17:24–27; vakai foki, T&F 134:1, 5; Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:12).
- Na'e ako'i 'e Sīsū kuo pau ke ului, loto fakatōkilalo, pea tatau mo ha tamasi'i sí'i ha taha ka ne toki lava 'o hū ki he pule'anga 'o e langí (vakai, Mātiu 18:1–4; vakai foki, Mōsaia 3:19).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a 'au 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Mātiu 16–18.

Mātiu 16:1–4 (vakai foki, Ma'ake 8:11–12). 'Oku 'ikai ha'u 'a e tuí ia mei he ngaahi faka'ilongá mo e ngaahi maná, ka 'oku muimui mai 'a e ngaahi faka'ilongá 'ia kinautolu 'oku tuí. (miniti 'e 15–20)

Fa'o ha kongá fua'i 'akau 'i ha kī'i tangai pepa. 'Oua na'á ke fakahā 'a e fo'i 'akau ki he kalasí, ka ke faka'ali'ali 'a e kī'i tangai pepá mo fakamatala ange ki he fānau akó 'okú ke ma'u ha me'a 'i he loto tangai pepá kuo te'eki ke mamata ai ha mata 'o ha tangata. 'Eke ange pe ko e toko fiha 'oku tui atu kia koé. Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó 'oku tuí ke 'alu atu 'o sio ki he loto tangai pepá. Ko e taimi 'e fakaava ai 'e he toko tahá ni 'a e kī'i tangai 'o sio ki he kongá fo'i 'akau, fanafana ange 'oku te'eki ai ha taha ia 'e sio ki he tenga'i 'akau 'i he loto fo'i 'akau. Kole ki he tokotahá ni ke ne fakamatala ki he kalasí pe 'okú lea mo'oni pe 'ikai. Fehu'i ange ki he kalasí:

- Ko e toko fiha nai 'oku tui mai kia au 'oku 'i ai ha me'a 'i he loto tangai pepá he 'ikai lava 'e ha mata fakaetangata 'o sio ki ai?
- Ko e toko fiha nai 'oku nau fie ma'u ke fakamo'oni'i ange ka nau toki tui?

Faka'ali'ali 'a e fua'i 'akau ki he kalasí peá ke toki fakamatala kau ki he tenga'i 'akau 'i lotó. Fehu'i ange: Ko e hā 'oku faingata'a ai ke tau tui ki he ngaahi me'a 'oku 'ikai ke tau mamata ki ai pe mahino kia kitautolú? Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Mātiu 16:1–4 pea fehu'i ange:

- 'Oku fekau'aki fēfē 'a e ngaahi vēsí ni mo e lēsoni fakataumu'á? ('Oku 'ikai tatau 'a e kumi faka'ilonga ai ke ma'u ai ha 'iló pea mo e ngāue 'aki 'o e tuí ke ma'u 'a e 'iló.)
- Ko e hā ha tefito'i mo'oni 'o e Ongoongolelei ne 'ikai ma'u 'e he kau Fālesí mo e kau Sātusí 'i he taimi ne nau kole ai ki ha faka'ilongá? (vakai, Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:4).

Lau 'a e 'Eta 12:6 mo e Molomona 9:20 pea fehu'i ange:

- 'Oku mou pehē ko e hā ne u fili ai 'a e toko taha 'o e fānau akó ne u filí, ke sio ki he loto tangai pepá? (Koe'uhí ne na'e tui.)
- Ko e hā 'a e taumu'a 'o e ngaahi faka'ilongá mo e ngaahi maná?
- 'E lava ke faka'uhinga'i kehekehe 'a e ngaahi faka'ilongá 'e ha toko ua?
- Ko e hā 'a e fa'ahinga kakai 'e fakahā ki ai 'e he 'Eikí 'a e ngaahi faka'ilongá mo e ngaahi maná?

- Ko e hā 'oku 'ikai tu'u ma'u ai 'a e fakaului pe fakaloto'i 'oku fai 'e he ngaahi faka'ilongá?
- Ko e hā hono faikehekehe 'o e kumi ki ha faka'ilongá mo e taau ke fakamo'oni'i ha ngaahi mana 'i he'etau mo'uí?
- Ko e hā ha faikehekehe 'oku fakatupu 'e he'etau ngaahi taumu'á?

Fakamo'oni'i ki he fānau akó 'oku mu'omu'a 'a e tuí 'i he maná 'i he Siasi 'o e 'Eiki.

Mātiū 16:1–12 (vakai foki, Ma'ake 8:14–21). 'E fakahala'i 'e he tokāteline halá 'a kinautolu 'oku 'ikai ke nau tokanga ki aí. (miniti 'e 20–25)

'Omi ha mā ki he kalasí 'o faka'ali'ali ange ki he fānau akó. Hiki 'a e ngaahi fakamo'oni folofola ko 'ení he palakipoé: Mātiū 14:16–21; 15:34–38. Kole ki he fānau akó ke nau feinga ke 'ilo pe ko e hā hono kaunga 'o e ngaahi vēsī ni ki he maá.

Tala ange ki he fānau akó ne ma'u 'e Sīsū ha momeniti ke ne faiako ai 'i he 'ikai ke 'i ai ha maá he Mātiū 16. 'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Mātiū 16:1–4 mo kumi 'a e tali ki he ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā ne loto 'a e kau Fālesí mo e ka Siú ke fai 'e Sīsūí?
- Na'e 'oange nai 'e Sīsū 'i ha fa'ahinga faka'ilonga 'i ha taimi pe ko hai Iá? (Fakatokanga ki he fānau akó 'a hono fafanga 'o e toko nimaafé pea mo e toko fāafe ne nau toki lau 'o kau ki ai he Mātiū 14–15.)
- Ko e hā ne mei hoko kapau na'e toe fai 'e Sīsū ha mana 'e taha ma'anautolu?
- 'Oku tokoni fēfē ia ke ke 'ilo ai hono 'uhinga ne ui ai kinautolu 'e Sīsū ko e kau mālualoí?

Ko e "faka'ilonga 'o e palōfita ko Sioná" 'oku 'uhinga ia ki he toetu'u 'a Sīsū 'i he hili 'o e 'aho 'e tolú, 'o hangē ko e toe hū mai 'a e Siona mei he kete 'o e fu'u iká 'i he hili 'o e 'aho 'e tolú. Fehu'i ange: 'Oku hoko fēfē ia ko ha faka'ilonga 'o e fakalangi 'o Kalaisi?

Lau 'a e Mātiū 16:5–12 mo ho'o fānau akó, mo alea'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení 'i ho'omou laú:

- Ko e hā ne ngalo ke ō mo e kau ākongá?
- Ko e hā ne pehē 'e Sīsū na'e 'ikai mahino kia kinautolú?
- 'I he'etau fakakaukau atu ki hono fafanga 'o e toko nimaafé pea mo e toko faáfé, ko e hā 'oku ngali kehe ai ke nau fakakaukau na'e hoha'a 'a Sīsū ke ma'u ha maá?
- 'Oku tatau fēfē 'a e tokāteline hala mo e mālualoí 'a e kau Fālesí mo e kau Sātusí mo ha me'a fakatupu ('isite)? ('Oku fie ma'u ha kihí'i me'a sí'isi'i pē ke ne uesia 'a e takaongá kotoa.)

'Ai ke lisi 'e he fānau akó ha ní'ihí 'o e ngaahi tokāteline hala 'i he māmaní he 'ahó ni. Vahevahe mo kinautolu 'a e fale'i ko 'eni meia 'Eletá M. Lāsolo Pālatí, ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“'Oku totonu ke tau ngāue ke ta'ofi 'a e hu'a mai 'a e faiangahalá mo e koví kae 'oua te ne tafi'i atu kitautolu. 'Oku tau taki taha fie ma'u ke tokoni 'i hono solova 'o e palopalemá kae 'oua 'e fakahaohao pe tukunoa'i. 'Oku ou manako 'i he ki'i maau mahinongofua ko 'ení:

“'I he vai he māmaní
Neongo pe ko e hā e lahi 'o 'ene feingá
He'ikai ke ne lava 'o fakangoto'i 'a e vaka
sí'isi'i tahá
Kae 'oua ke hū ki loto.
'I he koví kotoa 'o e māmaní
Mo e kalasi kehekehe 'o e angahalá
He 'ikai ke ne teitei lava 'o fakamala'ia'i
ha laumālie 'o ha tangata
Kae 'oua kuó ne tuku ange ke hū mai”

(i he Conference Report, 'Epeleli 1989, 101; pe *Ensign*, May 1989, 80).

 Mātiū 16:15–19 (Folofola Ako Ma'uloto; vakai foki, Ma'ake 8:29; Luke 9:20). 'Oku ma'u 'a e ngaahi fakamo'oni 'i he fakahaá 'o fou mai 'i he Laumālie Mā'oni'oni. (miniti 'e 20–25)

Fakatokanga'i ange: Ko e fokotu'u ki hono ako'i ko 'ení 'oku fakanatula pē 'ene meimei 'i he fokotu'u ko ia ki he Mātiū 16:1–4.

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau fakakaukau kia Nifai mo hono ngaahi tokoua 'i he Tohi 'a Molomoná. Fehu'i ange:

- Ko e hā ne fai 'e he ongo ta'okete 'o Nifai ki ai 'i he hili 'enau feinga tu'o ua ke ma'u 'a e ngaahi peleti palasá pea 'ikai? (Na'á na tā ia; vakai, 1 Nifai 3:28.)
- Ko e hā ne hoko atu ai? (Ne hā mai ha 'āngelo; vakai, v. 29.)
- Ko hai 'i he kau tautehiná ni ne mamata ki he 'āngeló?
- Lau 'a e 1 Nifai 3:31. 'Okú ke pehē ne ma'u 'e Leimana mo Lēmiueta ha fakamo'oni 'i he'ena mamata ki he 'āngeló? Ko e hā hono 'uhingá?

Fakafehoanaki 'a e Mātiū 16:1–4 mo e Mātiū 16:15–17 pea tali 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- 'Okú ke pehē ko e hā ne fie mamata ai 'a e kau Fālesí mo e kau Sātusí ki ha faka'ilongá?
- Na'á nau mei ma'u nai ha tui kapau ne nau mamata ki ha faka'ilonga? Ko e hā hono 'uhingá?
- Na'e fakahaá'i fēfē'i 'e Pita 'ene tui ko Sīsū 'a e Kalaisi?
- Na'e pehē 'e Sīsū na'e ma'u 'e Pita mei fē 'a 'ene 'iló?

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e 1 Ngaahi Tu'i 19:9–12, pea kole ange ke nau faka'aonga'i 'a e me'a ne nau 'ilo 'i he vēsī ni kau ki he kau Fālesí mo Pitá. Na'e pehē 'e Palesiteni

Siosefa Filitingi Sāmīta ko 'ete 'ilo ko ia 'a Sisū ko e 'Alo 'o e 'Otuá pea mo e Fakamo'ui 'o e tangatá "'oku toki ma'u pē ia 'i he fakamo'oni 'a e Laumālie Mā'oni'oni. 'E lava pē ke tui 'a e tangatá ko Sisuú ko e Kalaisi ia, ka ke 'ilo'i mo'oni ia, 'e fie ma'u ha fakahā mei he Laumālie Mā'oni'oni" (*The Way to Perfection* [1978], 158).

Fakatatau mo Palesiteni Sāmīta, ko e hā 'a e founga pē taha te tau lava ai 'o ma'u ha fakamo'oni? Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 8:2; 9:8 pea fehu'i ange: 'E anga fēfē ha'atau ongo'i hono fakamo'oni' mai 'e he Laumālie Mā'oni'oni kia kitautolu hono mo'oni 'o e Ongongolelei?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Mātiu 16:18–19 mo kumi 'a e ngaahi tāpuaki ne ma'u 'e Pita 'i he hili 'ene fai 'ene fakamo'oni. Lau 'a e ongo veesi ko 'eni ke 'ilo ai ha ngaahi tāpuaki kehe 'oku tau ma'u 'i he'etau ma'u ha tui mo ha fakamo'oni:

- Loma 5:1 (melino 'ia Sisū Kalaisi).
- Molomona 9:21 (ko e tui 'oku fie ma'u ke ma'u ai ha tali ki he'etau ngaahi lotú).
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:12–14 (ko e malava ke faiako 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni).
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 52:9 (ko e malava ke ako'i 'e he Laumālie tatau pē).
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:45 (loto to'a ke tu'u 'i he 'ao 'o e 'Otuá).

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau hiki 'i ha ki'i la'i pepa ha lisi 'o ha ngaahi liliu 'e lava ke nau fakahoko 'i he'enu mo'ui 'a ia 'e tokoni ke nau ma'u ai pe fakamālohia 'enu fakamo'oni.

Mātiu 16:19; 17:1–13 (vakai foki, Ma'ake 9:2–13; Luke 9:28–36). Kuo 'osi foaki 'e he 'Eiki 'a e ngaahi ki 'o e pule'angá ki He'ene kau palōfita mo 'Ene ka 'aposeitoló. (miniti 'e 20–25)

Faka'alí'ali ha laiseni faka'uli, pe 'ai ha taha 'o e fānau akó 'oku 'i ai ha'ane laiseni faka'uli ke ne faka'alí'ali ia ki he kalasí. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha'atau fakakaukau ki ha taha 'oku 'i ai ha'ane laiseni faka'uli? ('Okú ne ma'u 'a e "mafai" ke faka'uli.)
- 'Oku 'uhinga nai ia—kapau 'oku 'i ai ha'o laiseni pea 'oku 'i ai ha me'alele ho'o mātu'á pe ko ho pule ngāué, te ke lava 'o faka'uli ai 'i ha taimi pē te ke fie ma'u ai?

Faka'alí'ali ange ha ngaahi fo'i ki. Fehu'i ange: Kapau 'oku 'i ai ha'o laiseni pea 'oatu 'e ho'o mātu'á pe ko ho pule ngāué 'a e ki ki he'enu me'a lelé mo kole atu ke ke lele 'o fai ha fekau, 'e lava nai ke ke faka'uli 'i he'enu kaá?

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Mātiu 16:19 mo fakatokanga'i 'a e me'a ne tala'ofa ange 'e Sisū kia Pitá. 'Ai ke nau lau 'a e Mātiu 17:1–3. Vahevahe 'a e lea ko 'eni ne fai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmīta:

"Na'e 'oange 'e he Fakamo'ui, Mōse, pea mo 'Iaiase, 'a e ngaahi ki ['o e pule'angá] kia Pita, Sēmisi, pea mo Sione, 'i he Mo'ungá, 'i he'enu liliu 'i hono 'aó" (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 158).

Fehu'i ange: Fakatatau mo Siosefa Sāmīta, ko e hā ne hoko 'i he Mo'unga 'o e Liliú fekau'aki mo e lakanga fakataula'eiki? Vahevahe 'a e lea ko 'eni 'a Palesiteni Siosefa F. Sāmīta:

"Ko e Lakanga Fakataula'eiki, 'i hono fakalūkufuá, ko ha mafai ia kuo foaki ki he tangatá ke ngāue ma'ae 'Otuá. Ko e tangata kotoa pē kuo fakanofa ki ha fa'ahinga tu'unga 'i he Lakanga Fakataula'eiki, 'oku ne ma'u 'a e mafai ko 'eni 'i hono foaki ange kiate iá.

"Ka 'oku fie ma'u foki ko e ngāue kotoa pē 'oku fakahoko 'i he mafai ko 'eni ke fakahoko ia 'i he taimi mo e feitu'u totonu, 'i he founga totonu, pea 'i hono fakahokohoko totonu. Ko e mālohi ki hono fakahinohino 'o e ngaahi ngāué ni ko e ngaahi ki ia 'o e Lakanga Fakataula'eiki. Ko e ngaahi ki ni 'oku ma'u kotoa ia 'e he tokotaha pē 'i he taimi pē taha, 'a ia ko e palōfita mo e palesiteni 'o e Siasí. 'E lava pē ke ne 'oange ha kongá 'o e mālohí ni ki ha taha, pea 'i he me'a ko iá 'oku ma'u ai 'e he toko taha ko iá 'a e ngaahi ki ki he ngāue ko iá. 'Oku pehē 'a e palesiteni 'o e tempalé, palesiteni 'o e siteiki, pīsope 'o ha uooti, palesiteni 'o ha misiona, palesiteni 'o ha kōlomu, 'oku nau taki taha ma'u 'a e ngaahi ki ki he ngāue 'oku fakahoko 'i he houalotu pe feitu'u ko iá" (*Gospel Doctrine*, 5th ed. [1939], 136).

Fehu'i ange:

- Ko e hā 'a e faikehekehe 'o e mafai 'o e lakanga fakataula'eiki mo e ngaahi ki 'o e lakanga fakataula'eiki?
- Ko hai 'oku ne ma'u kotoa 'a e ngaahi ki 'o e lakanga fakataula'eiki he 'aho ní? (vakai, T&F 81:2).
- Ko hai mo ha toe kau tangata kehe 'oku nau ma'u 'a e ngaahi ki 'o e lakanga fakataula'eiki?

Fakamatala ange 'a e fakamatala ko 'eni ne fai 'e 'Eletā Lōpeti D. Heili, ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

"I he Konifelenisi Faka'elia 'a e 'Eliā Kōpenihaikení Tenima'aké ne fai 'i he 'aho 3—5 'o 'Aokosi 1976, ne me'a atu ai 'a Palesiteni [Sipenisā W.] Kimipolo ke mamata 'i he ngaahi tā tongitongi faka'ofa'ofa 'a Tōvolosení [Thorvaldsen]. . . . Hili ha ngaahi momeniti mamalu 'ene faka'ofa'ofa'ia he *Maka 'o Kalaisi*, ne fai ange leva 'e Palesiteni Kimipolo 'ene fakamo'oni ki he

tokotaha tauhi ne tu'u pē he tafa'akí. Pea 'i he'ene tafoki ki he maka fakamanatu 'o Pitá mo tuhu ki he ngaahi kī ne puke 'e he nima to'omata'u 'o Pitá, na'á ne pehē ange leva: 'Ko e ngaahi kī 'o e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí ne ma'u 'e Pita 'i he'ene hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí 'oku ou ma'u ia 'i he'eku hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí 'i he kuonga fakakōsipelí ni.' Hili ia peá ne tala ange leva ki he toko taha tauhi, "Okú ke ngāue he 'aho kotoa pē mo ha kau 'Aposetolo 'oku maka, ka 'i he 'aho ní 'okú ke 'i he lotolotonga ai 'o ha kau 'Aposetolo mo'ui.' Na'á ne toki fakafe'iloaki ange leva 'a Palesiteni N. 'eletoni Tena, 'Eletā Tōmasi S. Monisoni, pea mo 'Eletā Poiti K. Peeka. Na'á ne foaki ange ki he toko taha tauhi ha Tohi 'a Molomona 'i he lea faka- Tenima'aké, mo fakamo'oni'i ange 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Na'e ongo'i 'e he toko taha tauhi peá ne tangi 'i he'ene fakatokanga'i 'a e Laumālie na'á ne ongo'i 'i he lotolotonga 'o e palōfitá mo e kau 'Aposetoló. Na'á ne fakahā mai kiate au 'i he'emaui mavahe mai mei he fale lotú ni, 'Ko e 'aho ní kuó u 'i he lotolotonga ai 'o ha kau tamaio'eiki 'a e 'Otuá.'" (i he Conference Report, 'Okatopa 1981, 27; pe *Ensign*, Nov. 1981, 20).

- Ko e hā ha fa'ahinga me'a 'e lava ai 'e ha kau ma'u lakanga fakataula'eikí 'o fakahoko ha ngaahi ouau toputapu pea mo ha ngaahi ngāue makehe 'o e lakanga fakataula'eikí?
- 'Okú founga fēfē 'etau faka'apa'apa'i mo poupou'i kinautolu 'oku nau ma'u 'a e "ngaahi kī 'o e pule'angá"?

 Mātiu 17:1–13 (vakai foki, Ma'ake 9:2–13; Luke 9:28–36). Ne 'i ai mo ha ngaahi me'a mahuinga kehe ne hoko 'i he Mo'unga 'o e Liliú. (miniti 'e 40–45)

Faka'alí'ali ha tohi mo hano Talateu pe fakaongongolelei'i ne fai 'e ha taha 'oku 'iloa ange ia 'i he toko taha na'á ne fa'u.

- Ko e hā 'oku fa'a kole ai 'e he kau fa'u tohi ha taha 'oku 'iloa ange 'i he toko taha na'á ne fa'u 'a e tohi ke ne fa'u 'a e Talateu 'o e tohi? (Ke fakaongongolelei'i ange ai 'a e tohi mo tu'uaki ki hono fakataú.)
- Kapau ne ke fa'u ha tohi, ko hai ha taha 'iloa taha 'okú ke 'ilo'i te ke ala kole ke ne fa'u 'a e talateú?
- Ko hai te ke kole ki ai kapau te ke kole ki ha taha pē?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Mātiu 3:17 pea tali 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko hai na'á ne fakafe'iloaki (pe fakamo'oni'i 'a) Sisū ki he kakai?
- Ko e hā e me'a ne fai ai 'a e fakafe'iloaki ko 'ení? (Papitaiso 'o Kalaisí.)

- Ko e hā ne mātu'aki mahu'inga ai 'a e me'a ni?
- Ko e hā mo ha toe me'a ne hoko ne fakamo'oni'i ai 'e he Tamaí Hono 'Aló? (vakai, Hisitōlia—Siosefa Sāmita 2:17; 3 Nifai 11:7).

Lau 'a e Mātiu 17:5 pea fakamatala'i ki he fānau akó te nau ako he 'ahó ni ha me'a 'e taha ne hoko 'oku fu'u mahu'inga pea na'e toe fakamo'oni'i ai 'e he Tamai Hēvaní Hono 'Aló.

Kole ki he fānau akó ke nau lau fakalelei 'a e Mātiu 17:1–13 mo tali 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā ne hoko kia Sisū 'i he Mo'ungá? (vakai, v. 2).
- Fakatau mo e Mōse 1:11, ko e hā 'oku liliu ai e sino 'o e kakai fakamatelié?
- Ko hai 'a e ka 'Aposetolo 'e toko tolu na'e fa'a fakataha ma'u pē mo Sisū 'i he ngaahi me'a mahu'inga ne fa'a hokó? (vakai, Ma'ake 5:22–23, 37; 14:32–34.).
- Ko hai 'a e kau 'Aposetolo na'e 'ia Sisū 'i he taimi 'o Hono Liliú?
- Ko hai na'e toe hā mai 'i he Mo'unga 'o e Liliú? (Fakatokanga'i ange ko e "Ilaiasé" koe faka- Kalisi ia 'o e "Ilaisiaá.")
- Ko e hā 'a e fa'ahinga sino ne ma'u 'e Mōse mo 'Ilaisiā 'i he'ena hā mai?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e 'Alamā 45:19; 2 Ngaahi Tu'i 2:11; mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 110:13 ke 'ilo ai 'a e founga ne mavahe atu ai 'a e Mōse mo 'Ilaisiā mei he mo'ui fakamatelié. (Na'e liliu kinaua.)

'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e ngaahi potu folofola mei he saati ko 'ení pea hiki 'a e natula 'o e kakai ne liliú ai.

Natula 'o e Kakai Kuo Liliú	
3 Nifai 28:7	Ko e kakai kuo liliú "'oku 'ikai ke nau teitei mate."
3 Nifai 28:8, 39–40	'I he Hā'e le 'Anga Ua Maí, 'e fetongi ai pē 'a e kakai kuo liliú ki ha tu'unga toetu'u.
3 Nifai 28:30	'E lava pē ke nau hā mai mo pulia 'o hangē ha kau "āngeló.
3 Nifai 28:38	'Okú 'ikai ke nau ongo'i ha "mamahi pe loto mamahi" tuku kehe pē 'a e ngaahi angahala 'a e māmaní.
3 Nifai 28:39	He 'ikai lava 'e Sētane 'o 'ahi'ahi'i kinautolu.

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lisi 'i ha la'i pepa 'a e me'a kotoa pē te nau lavá, 'a ia na'e hoko 'i he Mo'unga 'o e Liliú. Vahevahe ange 'a e fakamatala ko 'eni 'a 'Eletā Pulusi R. Makongikií. Tuku ange ha taimi fe'unga 'i he 'osi 'a e fo'i fakakaikau kotoa pē ke hanga ai 'e he fānau akó 'o tānaki ki he'enua lisi ha me'a na'e 'ikai ke nau ma'u.

“(1) Na’e fili’i ‘e Sīsū ‘a Pita, Sēmisi, pea mo Sione mei he toenga ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá; pea Ne ‘ave kinautolu ki ha mo’unga ‘oku ‘ikai ‘asi hono hingoá; pea liliu ai la ‘i honau ‘aó, pea na’a nau mamata ki Hono nāunaú. . . .

“(2) Na’e liliu foki mo Pita, Sēmisi, pea mo Sione, “i hono ‘aó’ (*Teachings [of the Prophet Joseph Smith]*, p. 158). . . .

“(3) Ne hā mai mo Mōsese pea mo ‘Ilaisiā . . . ‘i he Mo’ungá; pea na’á na hanga mo Sīsū ‘o ‘oange ‘a e ngaahi kī ‘o e pule’angá kia Pita, Sēmisi, pea mo Sione. (*Teachings*, p. 158.)

“(4) Na’e toe ‘i ai foki mo Sione Papitaiso, ‘a ē ne ‘osi tu’usi hono ‘ulú ‘e Hēlotá. . . .

“(5) Na’e mamata ‘a Pita, Sēmisi, pea mo Sione ‘i ha me’a hā mai ki hono liliu ‘o e māmaní . . . ‘a ia ‘e hoko ‘i he Hā’ele ‘Anga Ua Maí ‘i he kamata ‘o e kuonga ‘o e nofotu’i. [T&F 63:20–21]. . . .

“(6) ‘Oku ngali na’e ma’u ‘e Pita, Sēmisi, pea mo Sione ‘a honau ‘enitaumení ‘i he lolotonga ‘o ‘enau ‘i he Mo’ungá. ([Joseph Fielding Smith,] *Doctrines of Salvation*, vol. 2, p. 165.) . . .

“(7) Ko hono mo’oní na’e fakalotolahi’i mo fakamālohia ‘a Sīsū ‘e Mōsese mo ‘Ilaisiā koe’uhí ke ne mateuteu ki he faingata’a mo e mamahi ta’e fakangatangata [‘o e] fakalelé. ([James e. Talmage,] *Jesus the Christ*, p. 373.) . . .

“(8) Na’e ako’i mo’oni ‘a e kau ‘aposestolo ko ‘eni ‘e tolu ne fili ‘o mahino mo’oni ‘fekau’aki mo ‘ene pekiá pea mo ‘ene toetu’ú’ [JST, Luke 9:31]. . . .

“(9) Na’e totonu foki ke mahino mo’oni kiate kinautolu ko e ngaahi kuonga fakakōsipeli motu’a ‘o e kuo hili [ne fakafongá ‘i ‘e Mōsese mo ‘Ilaisiā] kuo ‘osi faka’au ke puli atu. . . .

“(10) Ko hono mo’oní ko e ‘Otua ko e Tamaí, ne kāpui mo fakapuliki ia ‘e he ‘aó, ka na’e ‘i he Mo’ungá, neongo ko hono le’ó pē ne fanongo ki ai ‘a [Pita, Sēmisi, mo Sione] kae ‘ikai hono fōtungá” (*Doctrinal New Testament Commentary*, 1:399–401).

Fehu’i ange ki he fānau akó:

- Ko e fē ‘i he ngaahi me’a he tohi Mātiu 17:1–13 ‘oku ngalingali ‘e vavé ni ha’ane hoko kia koé?
- Ko homou toko fiha nai ‘oku palani ke ‘alu ki he tempalé? Ko e hā hono ‘uhingá?
- Ko e hā ‘a e ngaahi ouau ‘oku fakahoko ‘i he tempalé? (vakai, T&F 124:33).
- Lau ‘a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 97:15–16. Ko e hā ha ngaahi teuteu ‘oku fie ma’u ki he hū ki he tempalé?

Fakaafe’i ‘a e fānau akó ke hiki ha’anau lisi ‘i ha la’i pepa ‘o ha ngaahi me’a ‘e tokoni ‘o teuteu’i kinautolu ki he ngaahi tāpuaki mo e ngaahi fuakava ‘o e tempalé.

Mātiu 17:9 (vakai foki, Ma’ake 9:9; Luke 9:36). ‘Oku totonu ke toki fakamatala pē ‘a e ngaahi me’a fakafō’ituitui ‘oku toputapú ‘i hano ue’i kitautolu ‘e he Laumālié. (miniti ‘e 10–15)

Fehu’i ange ki he fānau akó:

- Ko e hā ‘e hoko ai ko ha palopalema ke ‘oange ki ha ki’i pēpē ‘a e la’i tā pē taha ‘oku kei ma’u ‘o ho’o kuo uá?
- Ko e hā ‘oku meimei ke fai ‘e he pēpē kotoa ki ha la’i tā?
- Ko e hā ‘e lelei ai ke tatali kae ‘oua kuo toe ki’i lahi ange ‘a e pēpē? (‘E mahu’inga’ia lahi ange ha ki’i tamasi’i pe ta’ahine ‘oku motu’a ange ‘i ha la’i tā pea te ne tokanga’i lelei ange ‘e ia.)

Kole ki he fānau akó ke nau lau ‘a e Mātiu 17:9 mo kumi ‘a e me’a ne fekau ‘e Sīsū ki he kau ākongá ‘e toko tolu na’e ‘iate ia ‘i he Mo’unga ‘o e Liliú ke nau fakahokó. ‘Ai ke lau ‘e he fānau akó ‘a e ‘Alamā 12:9 mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 63:64, pea fehu’i ange:

- Ko e hā ne fekau ai ‘e Sīsū ‘Ene kau ākongá ke ‘oua te nau lea kau ki He’ene Liliú?
- ‘E tatau fēfē ha’ate fakamatala ‘a e me’a na’e hoko ‘i he Liliú mo ha’ane ‘oange ki ha ki’i pēpē ha tā mahu’inga?

Fakamatala ange ‘a e lea ko ‘eni ‘a ‘Eletā Poiti K. Pēká:

“Kuó u ‘ilo’i ‘oku ‘ikai fa’a lahi ‘ene hoko mai kia kitautolu ‘a e ngaahi me’a fakalaumālie ‘oku mamafa mo fakafōfō. Ka ‘i he taimi ‘oku nau hoko mai ai, ‘oku meimei hoko ia ke langaki hake ai kitautolu, mo fakahinohino’i, pe fakatonutonu. Kapau pē ‘oku ‘ikai ui kitautolu ‘e ha ma’u mafai totonu, ‘oku ‘ikai ke nau hanga ‘e kinautolu ‘o ‘ai kitautolu ki ha tu’unga ke tau fale’i pe fakatonutonu ai ‘a e kakai kehé.

“Kuo faka’au foki ke u tui ‘oku ‘ikai fakapotopoto ke toutou talanoa ki ha ngaahi me’a fakalaumālie ‘oku hāhāmologia. Kuo pau ke malu’i kinautolu mo tokanga’i pea toki fakamatala pē kinautolu ‘o kapau ‘e ue’i koe ke ke faka’aonga’i kinautolu ke tāpuaki’i ai ha ni’ihi kehe” (“The Candle of the “Eiki,” *Ensign*, Jan. 1983, 53).

Tala ange ki he fānau akó ‘oku lekooti ‘a e Liliú ‘i he Ongoongolelei kotoa pē tuku kehe pē ‘a Sione (vakai, Ma’ake 9:2–13; Luke 9:28–36). Lau ‘a e Mātiu 17:1 mo e fānau akó pea fehu’i ange:

- Ko hai ‘i he kau fa’u ‘o e ngaahi Ongoongolelei ‘e fā na’e ‘i he Liliu ne hokó?

- Ko e hā nai na'e 'ikai lekooti ai 'e Sione 'i he'ene OngongoLelei 'a e me'á ni? (vakai, Mātū 17:9).
- Ko e hā ha ngaahi me'a 'oku hoko ki he kakaí he 'ahó ni 'oku totonu ke nau toki fakamatala pē ia 'o kapau 'e ue'i kinautolu 'e he Laumālié? (Ngaahi tāpuaki fakapēteliaké, ngaahi tāpuaki fakaetaamá, ngaahi me'a fakalaumālie fakafo'ituitui pe fakafāmilí, 'initaviu mo e pīsopé.)
- Fakatatau mo e 'Alamá 12:9 pea mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 63:64, ko e fē 'a e taimi 'oku taau ai ke fakamatala ha me'a toputapu fakafo'ituitui?

Mātū 17:24–27. Ko hono tauhi 'o e lao 'o e fonuá ko ha kongá ia 'o e OngongoLelei of Sisū Kalaisí. (miniti 'e 10–15)

Fehu'i ki he fānau akó pe 'oku nau 'ilo 'a e tohi 'e ma'u ai 'a e Ngaahi Tefito 'o e Tuí ('i he kongá ki mui 'o e Mata'i Tofe Mahu'ingá). Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ne lau pe lau ma'u lotu 'a e tefito 'o e tui hono hongofulu mā uá. Fakaafe'i ha toko taha kehe ke ne fakamatala'i hono 'uhingá. Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 134:1, 5 pea fehu'i ange:

- Ko e hā 'a e taumu'a 'oku totonu ke fokotu'u ai ha pule'angá?
- Ko e hā ha ngaahi 'uhinga 'oku totonu ai ke fa'u lao 'a e pule'angá?
- Ko e hā hatau ngaahi fatongia fekau'aki mo e pule'angá?

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Mātū 17:24–27 mo kumi 'a e me'a ne fai 'e Sisū 'o fakahaa'i ai na'á Ne tauhi 'a e ngaahi lao 'o e fonuá. Fakamatala ange 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Sēmisi e. Talamesi, 'a ia ne hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Na'e faka'ilonga'i kotoa 'a e ngāue 'a hotau Fakamo'uí he māmaní 'aki 'Ene faka'apa'apa'i 'a e mālohi pe mafai 'i he fonuá, 'o fakatou tatau pē 'a e mafai faka-Siú mo e mafai faka-Lomá. . . . 'I he taimi ne ha'u ai 'a e tangata tñaki tukuhaú ke tñaki 'a e pa'angá ne fie ma'u 'e he kau pulé, ne tu'utu'uni 'e Kalaisi . . . ke totongi 'a e tukuhaú, pea a'u 'o ne fai ha mana ke lava 'o ma'u ai 'a e pa'angá” (*The Articles of Faith*, 12th ed. [1924], 416).

Fehu'i ki he fānau akó pe 'oku mo'ui fakatatau 'a e kakai 'oku nau fai 'ení mo e ngaahi fekau:

- Lele vave ange 'i he vave 'oku fakangatangata mai ki he halá.
- Kākā 'i he'enua tukuhaú vāhengá.
- 'Ave ha me'a mei he ngāue'angá.
- 'Ikai ngāue'i kakato 'a e 'ahó kae kei totongi kakato pē.
- Hiki ha tatau 'o e polokalama komipiutá ta'e fakalao.

Fehu'i ange:

- Ko e hā mo ha toe ngaahi founa anga maheni 'oku maumau'i ai 'e he kakaí 'a e lao 'o e fonuá?

- Lau 'a e 'Alamá 39:3, 11. Fakatatau mo e ongo vēsí ni, ko e hā ha 'uhinga 'e taha 'oku totonu ke tau tauhi ai 'a e lao 'o e fonuá? ('Oku hanga 'e he'etau angafái, 'o tatau ai pē pe 'oku kovi pe lelei, 'o uesia pe tokoni'i 'a e kakai 'oku tau 'i aí.)

Mātū 18:1–10 (vakai foki, Ma'ake 9:33–37, 42–48; Luke 9:46–48). Na'e ako'i 'e he Fakamo'uí kuo pau ke tau hangē ko ha ki'i tamasi'i si'i ka tau lava 'o hū ki Hono pule'angá. (miniti 'e 15–20)

'E lava 'e he fānau valevalé ke lea 'aki mo fai ha ngaahi me'a 'oku ngali kehe. Kole ki he fānau akó ke nau tala atu ha ní'hi 'o e ngaahi me'a fakaoli 'oku nau fakatokanga'i 'oku lea'aki pe fai 'e he fānaú. Lau 'a e Mātū 18:1–4 pea fehu'i ange:

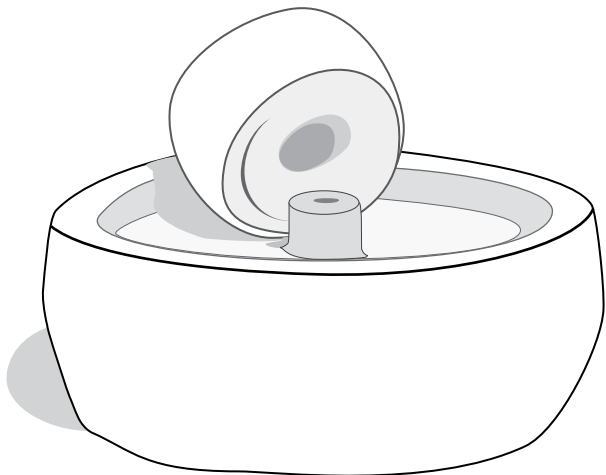
- Ko hai 'oku ma'ong'onga taha 'i he pule'anga 'o e langí?
- Ko e hā 'oku kole mai ai 'a e Fakamo'uí ke tau hangē ko ha tamasi'i si'i?
- 'Okú ke pehē 'oku 'uhinga ki he hā ke te hangē ko ha ki'i tamasi'i si'i? (vakai, Mōsaia 3:19).
- Ko e hā hono faikehekehe 'o e “anga fakakauleká” mo e “hangē ha tamasi'i si'i”?

Fokotu'u 'a e fakatātā ko e *Kalaisi mo e Fānaú* (80243.900) pe ko ha tā lahi 'o ha ki'i tamasi'i pe ta'ahine 'i mu'a he kalasí. 'Ai ha kōlomu 'e tolu 'i he palakipoé pea fakahingoa kinautolu ko e *Natula, Me'a 'oku Fai 'e he Fānaú Íkí*, mo e *Me'a te u Lava ke Faí*. Kole ki he fānau akó ke nau tala atu ha ngaahi 'ulungāanga lelei 'o e fānaú íkí, pea hiki 'enua ngaahi talí 'i he palakipoé he kōlomu 'uluakí. Kole ki he fānau akó ke nau fakamatala'i pe 'oku anga fēfē hono fakafōtunga 'e he fānau valevalé 'a e ngaahi 'ulungāanga lelei taki taha ko 'ení, pea hiki 'enua talí 'i he kōlomu hono ua 'i he palakipoé. (Vakai ki hono sipingá 'i he saati 'oku 'oatú.) Faka'osí, fehu'i ange pe ko e hā te tau lava 'o fai ke tau fakatupulaki ai 'a e ngaahi 'ulungāanga tatau pē ko 'ení, pea hiki 'enua ngaahi talí 'i he kōlomu hono tolu.

Natulá	Me'a 'oku Fai 'e he Fānaú	Me'a te u Lava ke Faí
Loto ma'a (Innocence)	'Oku fanau'i lotu ma'a pē 'a e fānaú 'o hao mei he angahalá.	
Loto fakatō-ki-lalo	'Oku 'ikai hikisia pe fieme'a 'a e fānaú.	
Ako'i-ngofua	'Oku 'ikai fie ma'u 'e he fānaú ia ke nau mamata ka nau toki tui.	
'Ofa mo fa'a-fakamolemole	'Oku fa'a ngalo vave pē he fānaú ia 'a e 'itá pea 'ikai hano taimi kuo nau toe kaume'a pē.	
Fakafalala ki he mātu'á	'Oku falala 'a e fānaú ki he'enua mātu'á mo 'enua Tamai Hēvaní.	
'Ikai lotu lau-lanu	'Oku tali ngofua ange 'e he fānaú ha ngaahi faikehekehe fakamatakali mo e ngaahi faingata'a'ia fakaesinó.	

'Ai ke lau 'e ho'o fānau akó 'a e Mātū 18:6, pea fehu'i ange: Ko e hā hano mamafa 'o hano fakahala'i pe fai ha kovi ki he

fānau valevale ‘a ‘etau Tamai Hēvaní? ‘E lava pē ke ke faka‘ali‘ali ki he fānau akó ha fakatātā ‘o ha maka momosi (millstone) pe tā pē hano fakatātā he palakipoé. Tala ange ki he fānau akó ko e taha ‘o e ngaahi faiangahala fakalaumālie kovi tahá ke ngaohikovia ha tamasi‘i si‘i pe ki‘i ta‘ahine ‘aki ‘etau leá pe fakamamahi‘i fakaesino. Ko ha founga ‘e taha ‘oku tau uesia ai ‘a e fānau ko hono ako‘i ange ‘o e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘oku loí pe ko ha ‘ikai ke ako‘i ange kia kinautolu ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘oku totonú.

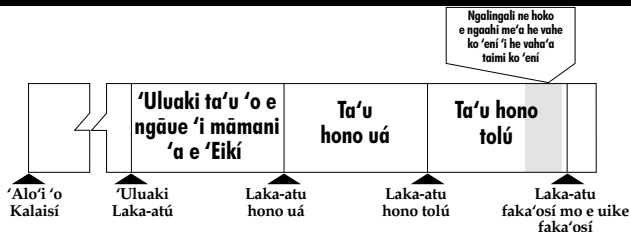

- Ko hai ‘e toe ‘ai ki ai ‘a e YYY“little ones” ‘o makehe mei he fānau? (vakai, Mōsaia 3:18–19).
- Ko hai mo ha toe ni‘ihi ‘oku ‘ikai totonu ke tau fakamamahi‘i pe fai ha kovi ki ai?

Tokoni ke mahino ki ho‘o fānau akó ‘a ‘ene kaunga ‘o e ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ‘ení kia kinautolú. Kapau te tau leakovi‘i pe fakamamahi‘i fakaesino hotau fanga ki‘i tokouá pe tuonga‘ané pe tuofefiné pe ko ha toe ni‘ihi pē ‘o e fānau valevale ‘a e ‘Otuá, ‘oku tau halaia ai ‘i ha maumau-fono ‘oku fehi‘a mo‘oni ai ‘a e Fakamo‘uí.

Mātiu 19–20

Ko e Mo‘uí ‘a Sisū Kalaisí

Talateú

‘I he Mātiu 19–20 ‘oku kamata ai e fononga lalo ‘a e Fakamo‘uí ki Selusalema ki he Kātoanga ‘o e Laka Atú ke foaki Ia ko e Lami ‘o e feilaulaú. ‘I he lolotonga ‘o e fonongá ne Ne kei hoko atu ai pē he tokoní mo e ako‘í, pea muimui ai ha kakai tokolahi ki ate Ia (vakai, Mātiu 19:2). ‘Oku ‘omi kitautolu ‘e he ngaahi akonaki mo e ngaahi me‘a ne hoko ‘i he ongo vahé ni ki he taimi ki mu‘a si‘i pē pea hū faka‘ei‘eiki atu ‘a Sisū ki Selusalemá pea mo e kamata‘anga ‘o e uike faka‘osi ‘o ‘Ene mo‘uí.

‘Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e Mātiu 19–20 mo fakakaukau‘i ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ‘ení ki mu‘a pea ke toki teuteu ho‘o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito‘i Mo‘oni Mahu‘inga ‘o e Ongongoleleí ke Fakatokanga‘i

- Ko e nofomalí na‘e fokotu‘u ia ‘e he ‘Otuá pea na‘á ne fokotu‘utu‘u ia ke tu‘u ‘o ta‘engata. Neongo ‘oku fa‘a fie ma‘u ‘a e vete malí he taimi ‘e ni‘ihi ‘i he mo‘uí fakamatelié, “ka na‘e ‘ikai pehē ia mei he kamata‘angá” (vakai, Mātiu 19:8; vakai foki, 1 Kolinitō 11:11–12; T&F 131:1–3).
- ‘Oku tau tō-nounou kotoa pē mei he haohaoá, ka ‘o kapau te tau kole ‘i he loto fakatō-ki-lalo, ‘e lava ke tataki kitautolu ‘e he ‘Eikí ki he haohaoá ‘i he sitepu ki he sitepu (vakai, Mātiu 19:16–26; vakai foki, Molonai 10:32–33).
- ‘Oku ma‘u ‘e he kau takí ha fatongia mo ha faingamālie ma‘ong‘onga ke tokoni ai (vakai, Mātiu 20:25–28; vakai foki, ‘Isikeli 3:17–21; Sēkope 1:19).

Ngaahi Fokotu‘u ki Hono Ako‘í

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko ‘ení, pe faka‘aonga‘i ha‘o ngaahi fakakaukau pē ‘a ‘au, ‘i ho‘o teuteu ‘a e ngaahi lēsoni ki he Mātiu 19–20.

Mātiu 19:3–8 (vakai foki, Ma‘ake 10:2–9). Ko e nofo malí na‘e fokotu‘u ia ‘e he ‘Otuá pea ‘oku fokotu‘utu‘u ia ke tu‘u ‘o ta‘engata. Neongo ‘oku fie ma‘u he taimi ‘e ni‘ihi ‘a e vete malí ‘i he mo‘uí fakamatelié, “ka na‘e ‘ikai pehē ia mei he kamata‘angá.” (miniti ‘e 20–25)

Fakaafe‘i ha taha ‘o e fānau akó ki mu‘a he kalasí. Faka‘ali‘ali ange ki ai ha fa‘ahinga kehekehe ‘e ua ‘o e lolé pea tala ange ke ne fili ha taha ai. Fehu‘i ange ki he kalasí:

- Ko e ngaahi fili ‘e fiha ‘okú fai ‘i he ‘aho taki taha?
- Ko e hā ha ni‘ihi ‘o e ngaahi fili mahu‘inga na‘e pau ke ke fai ‘i he ‘ahó ni? (Hiki ‘a e talí he palakipoé.)

- 'Okú ke pehē ko e hā 'a e fili mahu'inga taha te ke fai 'i he mo'ui ko 'eni?

Lau ange 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Sīpenisā W. Kimipoló, 'i he'ene kei hoko ko e mēmipa 'o Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Ko e me'a lahi taha te ne uesia ho tu'unga 'i he 'apongipongi, ho'o 'ekitivitií, ho'o ngaahi fakakaukaú, pea a'u ki ho iku'angá . . . ko e fo'i fili ko ia 'e taha 'okú ke fai 'i ha pō māhina 'i ho'o kole ange ki he taha ko iá ke hoko ko ho hoa 'i he kotoa 'o e mo'ui ní. Ko e fili mahu'inga taha ia 'o ho'o mo'uí kotoa!” (*The Teachings of Spencer W. Kimball*, 301).

- 'Okú ke pehē ko e hā ha fakakaukau 'a ha kakai 'e ní'ihí 'o e māmaní ki he malí?
- Ko e hā ha ngaahi founga kuó ke fakatokanga'i 'e lava 'e he kakai malí 'o fakaleleí'i 'aki 'enau ngaahi palopalema he nofo malí?

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Mātiú 19:5–6 mo kumi 'a e me'a ne ako'i 'e he Fakamo'uí fekau'aki mo e malí. Faka'alí'ali ki he kalasí ha tā 'o e tempalé pea fehu'i ange ki he fānau akó pe ko e fē 'a e feitu'u 'oku nau fie mali aí. Hili ia pea lau 'a e veesi 7–9 pea fehu'i ange: Ko e hā 'oku tau ako fekau'aki mo e malí 'i he mahino kia kitautolu 'a e ngaahi akonaki 'a Sisū fekau'aki mo e vete malí? (*Fakatokanga'i ange*: Fakaalaala na'a lavea sí'a loto 'o ha fānau ako kuo 'osi vete sí'enau mātu'á pe fāmili. Ko e fakamamafá 'oku 'ikai totonu ke tō ia ki he ngaahi palopalema 'a e kakai kehé ka ke tokoni'i 'a e fānau akó ke nau teuteu ki he mali ta'e ngatá.) Vahevahe 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Pulusi R. Makongikií:

“Ko e mali fakasilesitalé pe mali ta'engatá ko e matapā ia ki he hakeaki'í. Kuo pau ke fakahoko 'e he tangatá 'a e fakapapau ko 'eni 'o e malí mo tauhi 'a e ngaahi fuakava mo e ngaahi tufakanga 'oku 'alu fakataha mo iá, ka ne a'usia 'a e taumu'a 'o hono fakatupú mo ne ma'u 'a e mo'ui ta'engatá. Kapau 'oku fakama'u pehe'i ha ongome'a mali, 'okú na hoko ai ko e husepāniti mo e uaifi 'i he mo'uí ni pea te na hoko atu ai pē 'i he feohi tatau ko iá he maama ka ha'ú. (T&F 131:1–4; 132.) . . .

“Ko e vete malí 'oku 'ikai ko ha kongia ia 'o e palani 'o e Ongoongoleleí 'o tatau ai pē pe ko e hā 'a e fa'ahinga mali ne faí. Ka koe'uhí 'oku 'ikai fa'a taau ma'u pē 'a e anga 'o e nofo 'a e tangatá mo e ngaahi tu'unga 'o e Ongoongoleleí, 'oku fakangofua ai 'e he 'Eikí 'a e vete malí 'i ha 'uhinga, 'o fakatatau mo e tu'unga mālohi fakalaumālie 'o e kakai ko iá. . . 'I he ngaahi tu'unga haohaoa tahá 'oku 'ikai totonu ke fakangofua ai ha vete mali ia tuku kehe pē kapau 'oku kau ai ha faiangahala fe'auaki. 'I he kuongá ni,

'oku fakangofua 'a e vete malí ia 'o fakatatau mo e ngaahi la'o fakafonua, pea 'oku toe fakangofua ai 'a e tokotaha mali veté 'e he Siasí ke ne toe mali ta'e fakamele'i ia 'e he anga-'ulí 'a ia 'e toki fakatonutonu 'a e me'a peheé 'e ha fa'unga pule 'oku mā'olunga ange” (*Doctrinal New Testament Commentary*, 1:547).

Fakamamafa'i ange neongo 'oku lahi 'a e vete malí 'i he māmaní, pea a'u tonu ki ha kau mēmipa 'i hotau ngaahi fāmili he ngaahi me'a 'e ní'ihí, 'oku kei mahu'inga ke 'oua na'a tau fakama'u'i kinautolu ne fehanga'angai mo ha ngaahi faingata'a 'i he'enau mo'uí. Ka 'oku totonu ke tau faka'onga'i 'a e ngaahi akonaki ko 'eni 'a e Fakamo'uí 'i ha founga lelei 'i he'etau mo'uí. Fehu'i ange: 'E anga fēfē ha'o teuteu ke ke fai 'a e fili 'oku totonú fekau'aki mo e malí? (Fokotu'u ha taumu'a ke ke mali 'i he tempalé, mo'ui 'i ha tō'onga mo'ui ko ē te ke loto ke mo'ui ai ho malí 'i he kaha'ú, feohi mo e to'utupu 'oku mo'ui taau mo e tempalé.)

Mātiú 19:16–26 (vakai foki, Ma'ake 10:17–27; Luke 18:18–27). 'Okú tau tōnōnou kotoa pē mei he haohaoá, ka 'o kapau te tau kole 'i he loto fakatō-ki-lalo, 'e lava ke tataki kitautolu 'e he 'Eikí ki he haohaoá 'i he sitepu ki he sitepu. (miniti 'e 20–25)

Hiki 'a e fo'i lea ko e Hū (*Worship*) he palakipoé. Kole ki he fānau akó ke nau fakamatala'i hono 'uhingá. ('Okú lahi 'a e ngaahi tali tonu ki hení.) Hili hano ngaahi fakamatala'i, vahevahe ange 'a e 'uhinga ko 'eni ne 'omi 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikií:

“Ko e hū haohaoá ke vilitaki (emulation)” (*The Promised Messiah: The First Coming of Christ* [1978], 568).

'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e 3 Nīfai 27:27, pea fehu'i ange: 'Okú fekau'aki fēfē 'a e vēsí ni mo e lea 'a 'Eletā Makongikií? Lau 'a e Mātiú 19:16–26 pea fehu'i ange: Ko e hā na'e fie ma'u ke fai 'e he talavou ke ne hoko ai 'o tatau lahi ange mo e Fakamo'uí?

Koe'uhí ke ma'u 'e he fānau akó ha ngaahi fakakaukau fekau'aki mo e ngaahi founga 'a ia te tau lava ai 'o tatau lahi ange mo e Fakamo'uí, hiva'i pe lau 'a e fakalea 'o e himi “Fakatapu'i Au” (*Ngaahi Himí*, fika 64). Kole ki he fānau akó ke nau tohi 'i ha la'i pepa 'a e liliu lahi taha 'oku fie ma'u ke nau fai 'i he'enau mo'uí ke nau hoko ai 'o tatau lahi ange mo Sisū. Fehu'i ange: 'Okú ke pehē na'e tohi 'e he tokotaha kotoa pē 'a e me'a tatau? Ko e hā hono 'uhingá?

Vahevahe 'a e lea ko 'eni 'a Palesiteni Hāloti B. Lií:

“Na'e 'ikai fie ma'u 'a e talavou koloa'ia ia ko 'eni ke ako'i 'i he fakatomala mei he fakapoó pe mei he

ngaahi fakakaukau fakapoó. Na'e 'ikai fie ma'u ia ke ako'i 'i he founga 'o e fakatomala mei he tonó, pe mei he kaiha'á, loí, kākāá, pe ta'e faka'apa'apa'i 'ene fa'éé. He ko e ngaahi me'á ni kotoa na'á ne pehē na'á ne tauhi ia mei he'ene kei síí. . . .

“Na'e hanga 'e he 'Eikí, 'i He'ene 'ilo'ilo mo'oni pea mo e mālohi 'o e Faiako Ma'ongo'ongá, 'o vakavakai'i fakalelei 'a e me'a ko 'eni 'a e talavou: Kuo pau ke ikuna'i 'e he'ene fiema'ú mo e me'a na'e 'ikai ke ne lava 'o fakahokó 'a 'ene 'ofa ki he ngaahi me'a fakamāmani. . . .

“Ko e tokotaha kotoa pē 'ia kitautolu, 'o kapau te tau a'usia 'a e haohaoá, kuo pau ke tau fai 'a e fehu'i ko 'eni kiate kita 'i ha taimi, 'Ko e hā 'oku toe ke u faí?' 'O kapau te tau kamata ke kaka ki 'olunga 'i he hala ki he haohaoá. Ko e kau taki lelei 'oku nau tokoni ki he ní'ihí 'oku akó ke nau 'ilo 'a e me'a 'oku toe ke nau fakahokó, ke vakavakai'i 'a 'ene ngaahi tefito'i faingata'a'ía, pea toki 'oatu 'a e fakalelei fakalaumālie ki aí” (Stand Ye in Holy Places [1974], 208–10).

Poupou'i 'a e fānau akó ke nau ngāue lahi ange ki hono liliu 'enua mo'ui ke nau hoko ko ha kakai lelei ange. Poupou'i kinautolu ke nau lotu ke nau 'ilo'i 'a e me'a 'oku toe ke nau fakahoko ke nau tatau lahi ange ai mo e Fakamo'ui.

Mātiu 20:25–28 (vakai foki, Ma'ake 10:42–45; Luke 22:24–27). 'Oku ma'u 'e he kau taki 'a e fatongia lahi ange ke tokoni. (miniti 'e 10–15)

Kole ki he fānau akó ke nau pehē pē ne toki fokotu'u kinautolu ko ha kau taki 'o honau fonuá. 'Ai ke nau pehē pē 'oku teuteu faka'eke'eke kinautolu 'i he ongoongó pea te nau fie ma'u ke fehu'i ange pe ko e hā e me'a te nau tokanga taha ki aí. Fehu'i ange: Ko e hā ha'o lau?

Kole ange ke nau lisi ha ngaahi 'ulungāanga 'o ha taki lelei. 'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Mātiu 20:25–28 pea lisi mo e ngaahi me'a ne folofola 'aki 'e he 'Eikí 'i he ngaahi veesi ko 'eni 'o kau ki he kau taki. 'Ai ke nau lau 'a e Mōsaia 2:11–19, 27 pea lau pe ko e tu'o fiha 'a e hā 'a e fo'i lea ko e tokoni pe ngāuē. Fehu'i ange:

- Ko e hā e fakakaukau 'a e Tu'i ko Penisimaní ki he ngāuē pe ko e tokoni?
- 'Oku fēfē hono fakafehoanaki atu 'o e ngaahi veesi ko 'eni ki he me'a na'e ako'i 'e he Fakamo'ui 'i he Mātiu 25:34–40?

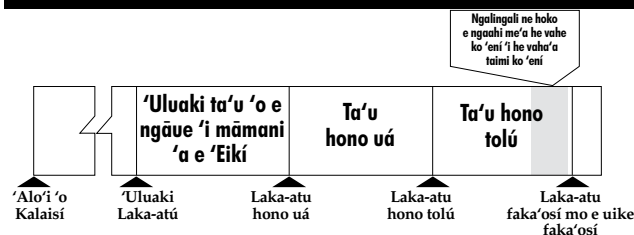
Lau 'a e Sēkope 1:19 mo e 'Isikeli 3:17–21 pea fehu'i ange:

- Ko e hā ne ke ako mei he ngaahi vēsí ni fekau'aki mo e fatongia 'o e taki?
- Ko e hā ha ngaahi founga 'okú ke pehē 'e ui ai koe ke ke taki? (Fakamahino ange ko kitautolu meimei hono kātoa 'e ui 'i ha taimi 'i he'etau mo'ui ke tau hoko ko ha takimu'a 'i he Siasí, akó, ngāuē, pe 'i hotau ngaahi fāmilí.)

- Ko e hā te ke lava 'o fai 'i he taimi ni ke teuteu ai koe ke ke hoko ko ha taki?
- 'E lava fēfē ke tau poupou'i hotau kau taki he taimi ni, pea 'i ha ngaahi founga 'e tokoni ai ke nau fakahoko honau ngaahi fatongia?

Mātiu 21–23

Ko e Mo'ui 'a Sīsū Kalaisí

Talateú

'Oku kamata 'a e Mātiu 21–23 'i he uike faka'osi 'o e mo'ui fakamatelie 'a e Fakamo'ui. (Vakai ki ha fakaiiki lahi ange 'o e ngaahi me'á ni 'i he "Ko e Uike Faka'osi 'o e Mo'ui 'a e Fakamo'ui" 'i he fakamatala fakalahí, p. 319.) 'I ha ta'u 'e tolu ne ako'i, fai fakamo'ui, poupou'i, pea mo fakaha'a 'i ai 'e he Fakamo'ui ha fa'ahinga 'ofa 'o muimui ai kiate la ha kakai tokolahi. 'I he'ene hā'ele faka'e'i'eiki atu ki Selusalemá, pea ki mui ange 'i he temipalé, ne 'ilo ai 'e he kakai ko Sīsú ko e Misaia ia ne tala'ofá (vakai, Mātiu 20:9, 15). Na'e 'ita lahi heni 'a e kau taki 'o e kakai Siú, 'o nau feinga lahi ange ai ke to'o 'Ene mo'ui. Ka 'i he hili 'o 'ene fakama'a 'a e temipalé, ne fakamoleki 'e Sīsú 'a e konga lahi taha 'o Hono taimi 'i hono ako'i 'o e kakai na'e 'i aí.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Mātiu 21–23 mo fakakaukau 'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelei ke Fakatokanga'i

- 'I he'etau vakai ki he faka'e'i'eiki mo e ma'ongo'onga mo'oni 'o Sīsū Kalaisí, 'e mahino lelei ange ai kia kitautolu hono mahu'inga ke fakahihiki'i ia ko hotau Fakamo'ui mo hotau Huhu'i (vakai, Mātiu 21:1–11; vakai foki, Mōsaia 3:17).
- 'Oku 'ai 'e Sīsū ke tau ha'isia ki he'etau ngaahi faihalá (vakai, Mātiu 21:12–16; vakai foki, T&F 97:15–16).
- Ko e fekau mā'olunga tahá ke 'ofa ki he 'Otuá 'aki hotau lotó, 'etau mo'ui, mo e 'atamaí kotoa (vakai, Mātiu 22:36–38).
- Ko e fekau mā'olunga hono uá ke 'ofa ki he kakai kehé 'o hangē pē ko 'etau 'ofa kia kitautolu (vakai, Mātiu 22:39).

- 'E lava ke tau uestia pe tokoni'i ha ni'ihī kehe ki he lelei pe kovī 'aki 'etau tō'onga mo'ui (vakai, Mātū 23:2–28; vakai foki, 'Alamā 39:3, 11).

Ngaahi Ma'u'anga Tokoni Kehē

- "Ko e Uike Faka'osi 'o e Mo'ui 'a e Fakamo'ui," 319–23.

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a 'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Mātū 21–23.

'E lava ke faka'aonga'i 'a e *New Testament Video* kongā 7, "Fakamaau Totonū mo e 'Alo'ofā" (6:00), 'i hono ako'i 'o e Mātū 21 (vakai, *New Testament Video Guide* ki he ngaahi fokotu'u ki hono ako'i).

Mātū 21:1–11 (vakai foki, Ma'ake 11:1–11; Luke 19:29–40; Sione 12:12–19). 'I he'etau vakai ki hono faka'e'i'eiki mo hono ma'ongo'onga 'o Sisū Kalaisi, 'e lava ai ke mahino lelei ange kia kitautolu hono mahu'inga ke fakahihiki'i la ko hotau Fakamo'ui mo hotau Huhu'i. (miniti 'e 15–20)

Kole ki he fānau akó ke nau pehē pē 'oku hū mai ha taki faka'apa'apa'i mo 'iloa 'o honau fonuá ki he lokí.

- Ko e hā ha'o fakakaukau?
- Ko e hā ha ongo te ke ma'u?
- Ko e hā ha'o me'a 'e fai?
- Ko e hā ha'o lea 'e fai?

'Ai ke nau pehē pē 'oku hū mai 'a e palōfitá ki he lokí pea nau feinga ke toe tali 'a e ngaahi fehu'i tatau pē. 'I he taimi ní, 'ai ke nau pehē kuo hū mai 'a Sisū Kalaisi ki he lokí pea nau feinga ke toe tali 'a e ngaahi fehu'i tatau pē.

- 'E kehe fēfē ho'o tali ki he kakaí ni 'e tolu?
- Ko e hā te nau kehekehe ai?

Fakamatala ange ko e 'aho ní te mou laukonga ai fekau'aki mo ha me'a ne fai 'e ha kakai 'i he 'a'ahi ange 'a Sisū Kalaisi.

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Mātū 21:1–11 mo hiki 'a e ngaahi me'a na'e fai 'e he kakaí ke fakahihiki'i 'aki 'a Sisū 'i He'ene hū ki Selusalemá. Lau 'a e ngaahi fakamo'oni folofola ko 'eni pea hiki e 'uhinga 'oku totonu ai ke tau fakahihiki'i 'a Sisū Kalaisi:

- Hilamani 14:12
- 1 Kolinitō 15:21–22
- Mōsaia 3:17

Fehu'i ange:

- Te tau lava fēfē 'o fakahihiki'i 'a Sisū 'oku 'ikai 'i heni totonu ia 'i he sinó? ('E ala kau 'i he ngaahi talí 'a e hiva 'o

ha ngaahi himi fekau'aki mo Ia, tauhi 'etau ngaahi fuakava ke manatu'i ma'u pē Iá, fakafeta'i ki he Tamai Hēvaní koe'uhī ko Ia, fakahaa'i 'etau fakafeta'i koe'uhī ko e Fakalelei 'i he taimi 'oku tau lotu aí.)

- Lau 'a e 2 Nifai 2:10. Fakatatau mo e vēsī ni, ko e hā ha me'a kuo pau ke tau fetaulaki kotoa mo ia 'i ha 'ahó?

Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau fakalongolongo ki he ngaahi fehu'i ko 'eni:

- 'E hoko nai ia ko ha 'aho fakafiefia pe fakamamahi kia koe?
- Ko e hā ha'o fakakaukau, lea, pe me'a 'e fai 'o ka hoko mai 'a e 'aho ko iá kia koe?

Mātū 21:12–16 (vakai foki, Ma'ake 11:15–19; Luke 19:45–48). 'Oku 'ai 'e Sisū ke tau ha'isia ki he'etau faihalá. (miniti 'e 5–10)

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Mātū 21:12–16 mo tali 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e hā ne hoko 'i he tempalé?
- Ko e hā ne fai 'e Sisū ke liliu ai 'a e tu'unga ko 'eni?
- Ko e hā na'e 'ikai faingofua ai 'eni ke fai 'e ha tahá?
- Ko hai na'e 'ikai fiemalie 'i he me'a ne fai 'e Sisuu?
- 'E lava fēfē ke faka'aonga'i 'a e me'a ko'eni ne hokó kia kitautolu he 'ahó ni?

Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 97:15–16 pea fehu'i ange:

- 'Okú ke pehē ko e hā kuo pau ke fai 'e ha taha ke ne ma'u ai e loto ma'á?
- Ko e hā 'okú ne 'ai ke faingata'a ke tau tauhi kitautolu 'i he tu'unga ko iá he taimi kotoa peé?
- Ko e hā 'oku tau ma'u 'e lava ke tokoni 'i hono pukepuke kitautolu ke tau mo'ui taau mo e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u 'i he tempalé?

Mātū 21:18–22:46 (vakai foki, Ma'ake 11:12–12:34; Luke 20:1–40). Na'e ako'i 'e Sisū ha ngaahi tokāteline mahu'inga ki mu'a 'i He'ene pekiá. (miniti 'e 45–50)

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau pehē pē kuo nau 'ilo te nau mate 'i ha uike 'e taha mei heni. Fai ange 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e hā te ke fai 'i he uike faka'osi 'o ho'o mo'ui?
- Ko hai te ke fakamoleki mo ia ho taimí?
- Ko e hā te ke tala ange ki ho fāmilí?
- Ko e hā e me'a 'okú ke loto ke manatu'i ai koe 'e he kakai?
- Te ke teuteu fēfē ke ke fe'iloaki mo ho'o Tamai Hēvaní?

Fakamatala ange ko e tu'unga 'eni ne 'i ai 'a Sisū 'i he Mātū 21–22. Na'á Ne 'afio'i 'e pekia 'i ha ngaahi 'aho si'i mei ai pea 'oku toe si'i pē Hono taimi ke faiako aí. Na'e ako'i 'e Sisū ha

ngaahi tokāteline mahu'inga lahi 'i he lolotonga 'o e ngaahi 'aho ko 'enī ki mu'a pea Ne toki pekia.

Vahevahe 'a e kalasī ki ha kulupu 'e hiva pea vahe ki he ngaahi kulupú taki taha ha ngaahi folofola pau mei he saati ko 'enī. (Kapau 'oku sí'i ange ho'omou ngaahi kulupú 'i he hivá, pea vahe ke taki ua pe tolu atu ha ngaahi kulupu 'i he ngaahi folofola pau 'oku tufá.) Tuku ange ha miniti 'e nima pe hongofulu ki he fānau akó ke nau ako ai 'enau ngaahi potu folofola paú pea mo teuteu ke fai 'a e ngaahi me'a ko 'enī:

- Fakapapau'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e Ongoongolelei ne fakamamafa'i 'e Sisū 'i he ngaahi potu folofola pau ko 'enī. (*Fakatokanga'i ange*: Ko ha ngaahi tefito'i mo'oni pē 'e ni'ihī 'i he sātī 'oku ma'u 'i he ngaahi folofola ko 'enī. 'E lava ke kumi 'e he fānau akó ha toe ngaahi folofola lahi ange.)
- Lau pe fakamatala'i fakanounou 'a e ngaahi veesi 'i he ngaahi potu folofolá 'a ia 'e 'aonga ke mahino ai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni.
- Fakamatala'i 'ene kaunga 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'enī kia kitautolu he 'ahó ni.

	Ngaahi Folofolá	Akonaki 'a Sisúú
1	Mātiu 21:18–22	'E malava 'a e me'a kotoa pē 'e kinautolu 'oku nau kole ki he 'Otuá mo ma'u 'a e tuí.
2	Mātiu 21:23–27	Na'e ngāue 'a Sisū mo Sione Papitaiso 'aki 'a e mafai 'o e 'Otuá.
3	Mātiu 21:28–32	Te tau lava 'o tauhi ki he 'etau Tamai Hēvani 'o tu'unga 'i he fakatomalá.
4	Mātiu 21:33–46	Ko kinautolu te nau fakasitū'a'i 'a e kau palōfitá mo Sisū Kalaisi 'e faka'auha.
5	Mātiu 22:1–14	'E tali 'e he 'Eiki 'a kinautolu 'oku fie muimui totonu kiate Iá.
6	Mātiu 22:15–22	'Oku totonu ke tau tauhi ki he 'Otuá mo talangofua ki he lao 'o e fonuá.
7	Mātiu 22:23–33	'Oku hoko mo'oni 'a e Toetu'ú. Ko kinautolu 'oku 'ikai fakama'ú he 'ikai ke nau kei mali ai pē 'i he Toetu'ú (vakai foki, T&F 132:15–16).
8	Mātiu 22:34–40	Ko e fekau mā'olungá ke 'ofa ki he 'Otuá. Ko e fekau mā'olunga hono uá ke 'ofa ki he kakai kehé.
9	Mātiu 22:41–46	Ko Sisū Kalaisi ko e 'Alo ia 'o e 'Otuá.

'Ai ke lipooti 'e he ngaahi kulupú taki taha 'a e me'a ne nau ma'ú. Poupou'i 'a e fānau akó ke nau faka'aonga'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'enī 'i he 'enau mo'uí.

Mātiu 23:2–28 (vakai foki, Ma'ake 12:38–40; Luke 20:45–47). Kapau he 'ikai ke tau tauhi pau

ki he ngaahi tu'unga 'o e Ongoongolelei 'oku tau fakahā'i, te tau uesia kovi ai ha ni'ihī kehe.

(miniti 'e 10–15)

'Omi ha ipu 'e tolu 'oku 'ikai ke te lava 'o sio ki loto mei he tafa'akí. Vali 'aki ha ngako mo ha 'uli 'a e tu'a ipu 'uluakí pea mo e loto'i ipu 'o e ipu hono uá, kae tuku pē ke ma'a 'a e ipu hono tolú. Faka'alí'ali ki he kalasī 'a e ngaahi ipú ('oku totonu ke nau lava pē 'o sio ki he tu'a ipú 'ata'atā pē). Fehu'i ange: Ko e fē 'i he ngaahi ipú ni 'oku 'ikai ke ke fie inu koe mei ai? Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ha'u ki mu'a 'o sio ki he ngaahi loto'i ipú. Fehu'i ange ki he toko taha ko 'enī pe ko e fē 'a e ipu he 'ikai ke ne faka'aonga'i ke inu mei ai.

- Ko e fē 'a e ipu 'oku ma'a ke fai mei ai 'a e inú?
- Ko e hā ha ngaahi founga 'oku tatau ai 'a e kakai mo e ngaahi ipú ni?

Lau 'a e Mātiu 23:2–4, 15, 23–28 pea fehu'i ange:

- Ko e fē 'a e fa'ahinga kakai 'e ua ne fakatokanga 'a Sisū fekau'aki mo kinautolú? (vakai, v. 2).
- Ko e hā ne nau fai na'e fakahala'i 'e Sisúú? (Hiki 'a e ngaahi talí 'i he palakipoé.)
- Na'e ui 'e Sisū 'a e kakai ko 'enī ne nau fai 'a e fa'ahinga me'a ko 'enī ko e kau hā? (vakai, v. 23).
- Ko e fē 'i he ngaahi ipu 'e tolu 'i he lēsoni fakataumu'a 'oku nau faitatau taha mo iá? (vakai, v. 25).
- 'Oku ako'i 'e he ngaahi potu folofolá ni ha fa'ahinga 'e taha 'o mālualoí. Ko e hā ha toe fa'ahinga kehe 'e taha?

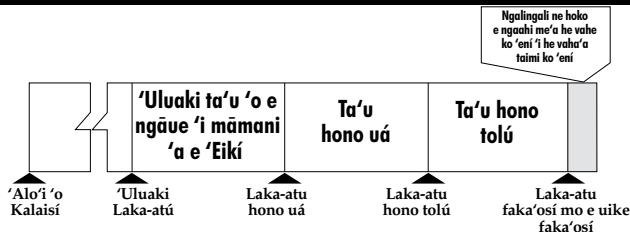
Vahevahe ange 'a e lea ko 'enī 'a Palesiteni N. 'eletoni Tená, ko ha mēmipa 'o e Kau Palesitenisī 'Uluakí:

“Na'e pehē 'e Heuli 'Emasoni Fositi ki 'oku ua 'a e fa'ahinga 'o e mālualoí: ko e taimi 'oku tau feinga ke tau hā ngali lelei ai ka 'oku 'ikai ke tau peheé, pea mo 'etau 'ai ke tau hā ngali kovi ange 'i hotau tu'unga totonú. Ne tau lau ki he fa'ahinga 'o e mālualoí 'oku fakangalingali ai 'a e kakai 'oku nau lelei ange 'i he tu'unga 'oku nau 'i aí. Taimi lahi, 'oku tau fakatokanga'i ha kāingalotu 'oku nau ongo'i mo tui 'i honau lotó, ka 'i he 'enau manavasi'i ki he lau 'a e kakai, 'oku 'ikai ai ke nau tu'u 'o kau 'i he lau. 'Oku kovi tatau pē 'a e fa'ahinga mālualoí ko 'enī mo e tahá” (i he Conference Report, 'Okatopa 1970, 52–53).

Lau 'a e Mātiu 23:15 mo e 'Alamā 39:3, 11 mo kumi 'a e ivi 'o e kau mālualoí 'oku lava 'o ma'u ki he kakai kehé. Lau 'a e Mātiu 23:8–12 mo kumi 'a e fale'i 'a Sisū na'a Ne fai 'e lava ke tokoni ke tau faka'ehi'ehi ai mei he mālualoí.

Mātiú 24–25

Ko e Mo'ui 'a Sisū Kalaisí

Talateú

'I he toe ha ngaahi 'aho pea hoko hono Tutukí, ne fehu'í 'e he kau ākongá kia Sisū fekau'aki mo 'Ene Hā'ele 'Angaua Maí (vakai, Mātiú 24:3). 'Oku tau ma'u 'i he vahe 24 mo e 25 'a Mātiú ha ngaahi fakamatata mo ha ngaahi kikite lahi fekau'aki mo e taimi ko iá. 'Oku mahu'inga 'aupito 'a e ngaahi me'a 'i he ongo vahé ni kia kitautolu he taimí ni koe'uhí he 'oku tau lolotonga teuteu ki he Hā'ele 'Angaua Maí pea koe'uhí foki he 'oku tau mo'ui 'i ha kuonga 'oku fakahoko ai e kongá lahi 'o e ngaahi kikité ni.

Na'e fai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ha ngaahi fakatonutonu pea mo ha ngaahi tñaki 'e ní'ihí ki he tohi Mātiú 24 'i he Liliu 'a Siosefa Sāmitá. Na'e toe paaki kakato 'a e vahé ni 'i he Mata'i Tofe Mahu'ingá ko e tohi 'a Mātiú—he Liliu 'a Siosefa Sāmitá. Ko e ngaahi fokotu'u ki hono ako'í 'o e Mātiú 24 'e ma'u ia mei he tohi 'a Mātiú—Liliu 'a Siosefa Sāmitá 'i he Mata'i Tofe Mahu'ingá.

Ako 'i he fa'a lotu 'a Mātiú 24–25 mo ke fakakaukau'í 'a e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke toki teuteu 'a e ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'í Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'í

- 'E 'i ai ha ngaahi me'a 'e hoko ki mu'a 'i he Hā'ele 'Angaua Maí 'a Sisū Kalaisí. 'E ala tokoni e ako fekau'aki mo e ngaahi me'a ko 'eni kia kitautolu 'i he 'etau teuteu ki he Hā'ele 'Angaua Maí (vakai, Siosefa Sāmita—Mātiú 1:22–37; vakai foki, Mātiú 24:1–35; T&F 29:14–21; 45:16–53, 63–75).
- Neongo 'oku 'ikai 'ilo pau 'e ha taha 'a e taimi 'o e Hā'ele 'Angaua Maí, ka 'e lava pē 'a e kau anga-tonú 'o 'ilo'í 'i ha founga 'a e taimi 'oku ofi mai aí (vakai, Siosefa Sāmita—Mātiú 1:38–54; vakai foki, Mātiú 24:32–51).
- 'Oku tau fakahaa'í 'etau 'ofa ki he 'Otuá 'i he founga 'oku tau fai ki He'ene fānaú (vakai, Mātiú 25:40; vakai foki, Mōsaia 2:17).

Ngaahi Ma'u'anga Tokoni Kehé

- "Ko e Uike Faka'osi 'o e Mo'ui 'a e Fakamo'ui," 319–23.

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'í

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'í ha'ó fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'ó teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Mātiú 24–25.

 Siosefa Sāmita—Mātiú (vakai foki, Mātiú 23:39–24:51, Ma'ake 13; Luke 12:37–48; 17:20–37; 21:5–36). 'Oku lelei ange kapau te mou ako 'a e Mātiú 24 mei he Siosefa Sāmita—Mātiú 'i he Mata'i Tofe Mahu'ingá. (miniti 'e 5)

Kole ki he fānaú ke nau 'ai pē ke pehē 'oku nau hē. Hili ha'anau hēfano holo 'i ha taimi lahi, kuo nau fetaulaki mo ha taha kehe. 'Oku ma'u 'e he taha ko 'eni ha mape 'e ua 'o e feitu'ú ni. Na'e fakatou tonu pē 'a e ongo mapé 'i he taimi na'e tā ai kinauá pea 'e ala 'aonga 'eni kia kinautolu he taimí ni. Ko e taha 'o e ongo mapé 'oku ta'u 'e 200 hono motu'á. Ko e mape hono uá 'oku kei fo'ou. Fehu'í ange: Ko e fē 'a e mape te ke fie faka'aonga'í? Ko e hā hono 'uhingá?

Fakaafe'í 'a e fānau akó ke nau lau 'a e 'ulu'í tohi 'i he Siosefa Sāmita—Mātiú. (Kapau 'oku 'ikai ke mahino ki he fānau akó pe ko e hā hono 'uhinga 'o e Liliu 'a Siosefa Sāmitá, pea fakaafe'í ke nau lau 'a e "Joseph Smith Translation" 'i he Bible Dictionary, p. 717.) Fehu'í ange:

- 'Oku tatau fēfē 'a e tohi Mātiú 24 mo e Siosefa Sāmita—Mātiú mo e ongo mape 'oku fakamatata'í atu 'i 'olungá?
- Ko e fē 'a e ngaahi potu folofola 'oku tatau mo e ngaahi mapé?
- Ko e hā hono fuoloa 'o e tohi 'a Mātiú? (Meimei ta'u 'e uaafe.)
- Ko e hā hono fuoloa 'o e Siosefa Sāmita—Mātiú? (Na'e liliu ia 'i he 1831.)
- Ko e fe'ia 'i he ongo tohi ni 'oku tonu tahá?
- Ko e fē 'a e ngaahi potu folofola 'okú ke fie ako mei aí?

 Siosefa Sāmita—Mātiú 1:5–20 (vakai foki, Mātiú 24:4–22; Ma'ake 13:5–20; Luke 17:31; 21:8–24). Ko e taimi 'oku 'ikai fie fakatomala ai 'a e kau angahalá, 'oku nau 'omi ai 'a e fakamala'ia 'a e 'Eikí kia kinautolu. (miniti 'e 10–15)

'Eke ki he fānau akó pe ko e hā 'e hoko tupu mei he ngaahi me'a ko 'eni:

- 'Ai ho nimá ki ha afi 'oku uló?
- Tō mei ha mo'unga pe fale mā'olunga?

- Kai ha me'akai he taimi 'okú ke fiekaia aí?
- Fu'ifu'í mo tauhi ha kí'í fu'u 'akau?

Fakamahino ange 'oku 'i ai ha ngaahi ola fakanatula 'o e ngaahi me'á ni kotoa.

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau ako 'a e Liliu 'e Siosefa Sāmita—Mātiu 1:5–12.

- Ko e hā ha ngaahi nunu'a fakanatula ki ha kakai 'oku mo'ui faiangahala?
- 'Oku kaunga fēfē 'a e ngaahi veesi ko 'eni ki he tō'onga mo'ui 'a ha kakai tokolahi 'i he 'ahó ni?
- Lau 'a e veesi 18–20. Ko e hā ha ngaahi nunu'a 'o e mo'ui faiangahalá 'oku fakamatata'i 'e he ngaahi vēsí ni?
- Ko hai 'oku fakataumu'a ki ai 'a e folofola 'a Sīsū he ngaahi veesi ko 'eni?
- Lau 'a e 'Alamā 41:10. 'Oku fekau'aki fēfē 'a e vēsí ni mo e fehu'í ki he ngaahi nunu'a fakanatula 'o e faiangahalá?
- Lau 'a e liliu 'a Siosefa Sāmita—Mātiu 1:13–17. Ko e hā ne folofola 'a Sīsū ke fai 'e he kau mā'oni'oni 'i Selusalemá ke nau hao ai mei he ngaahi nunu'a 'o e faiangahalá 'i honau 'ahó?

 Siosefa Sāmita—Mātiu 1:21–37 (vakai foki, Mātiu 24:6–35; Ma'ake 13:7–31; Luke 17:21–37; 21:9–32). 'E hoko fakahokohoko ha ngaahi me'a lahi ki mu'a 'i he Hā'ele 'Anga Ua Mai 'a Sīsū Kalaisí. 'E tokoni hono ako 'o e ngaahi me'a ko 'eni ke tau teuteu ai ki he Hā'ele 'Anga Ua Maí. (miniti 'e 20–25)

To'o mei ha makasini ha tā 'o ha taha 'iloa 'oku meimei ke 'ilo 'e he taha kotoa 'i ho'o fānau akó. Kosi 'a e taá ke kongá fitu pe valu. Fakapipiki ha kongá 'e taha 'i he palakipoé pea fehu'í ange pe 'oku 'ilo 'e ha taha pe ko hai 'eni. Fakapipiki hake mo ha kongá 'e taha, pea hoko hake mo ha kongá 'e taha, kae 'oua kuo 'ilo pe mate'i 'e ha taha pe ko hai ia.

Lau 'a e Liliu 'e Siosefa Sāmita—Mātiu 1:1, 4 pea 'ai 'a e fānau akó ke nau kumi 'a e me'a ne kole 'e he kau ākongá kia Sisuú. Tala ange ki he fānau akó te nau mamata he 'ahó ni ki ha pāsolo kehe. Ko e ngaahi kongokonga 'o e pāsolo ko ha ngaahi me'a ia ne kikite'i 'e mu'a mai 'i he Hā'ele 'Anga Ua Maí pea 'oku ma'u ia 'i he Liliu 'e Siosefa Sāmita 'o e —Mātiu. 'Ai ha ngaahi tatau 'o e saati 'oku 'oatu ke tufa fakataha mo e "Ngaahi Faka'ilonga 'o e Hā'ele 'Anga Ua Maí" kae tuku 'a e kōlomu 'i to'ohemá ke ava pē, pea fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau faka'aonga'i 'a e folofolá ke fakafonu 'a e fakamatata fekau'aki mo e ngaahi faka'ilongá.

Folofolá	Ngaahi Faka'ilonga 'o e Hā'ele 'Anga Ua Maí
JS—M 1:22	'E fakahoko 'e he kau Kalaisi Loí mo e kau palōfita loí ha ngaahi mana ke kākāa'i 'aki 'a e kakai filí.
JS—M 1:23, 28	'E 'i ai ha ngaahi tau mo e ongoongo 'o e ngaahi tau.
JS—M 1:26	'E hā'ele mai 'a Kalaisi 'o hangē ko e hopo hake 'a e la'aá 'i he hahaké. 'E 'ilo 'e māmani kotoa kuó ne hā'ele mai.
JS—M 1:27	'E tānaki 'a e kau mā'oni'oni.
JS—M 1:29	'E 'i ai ha ngaahi tau, ngaahi hongē, ngaahi me'a fakamamahi, mo ha ngaahi mofuike.
JS—M 1:30	'E lahi fau 'a e faiangahalá mo e tāufehi'á.
JS—M 1:31	'E malanga'i 'a e Ongoongoleléi 'i he māmani kotoa, pea 'e toki faka'auha 'a e angahalá.
JS—M 1:32	The "abomination of desolation" will be fulfilled a second time.
JS—M 1:33	He 'ikai toe ulo 'a e la'aá mo e māhiná, pea 'e ngangana mo e ngaahi fetu'ú.
JS—M 1:34–35	'E fakahoko 'a e ngaahi kikité kotoa.

Ko 'enau 'osi pē, fehu'í ange:

- Ko e fē 'i he ngaahi me'á ni kuó ke 'osi fakatokanga'i ha'ane hoko, pe fakahoko hano kongá?
- Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 97:21–22, 25. Fakatatau mo e ngaahi vēsí ni, ko e hā te tau lava 'o fai ke teuteu ki he ngaahi me'a fakamamahi 'e mu'a mai 'i he Hā'ele 'Anga Ua Maí 'a Sīsū Kalaisí?

 Siosefa Sāmita—Mātiu 1:38–54 (vakai foki, Mātiu 24:32–51; Ma'ake 13:28–37; Luke 12:37–48; 17:26–37; 21:29–36). Neongo 'oku 'ikai 'ilo pau 'e ha taha 'a e taimi totonu 'o e Hā'ele 'Anga Ua Maí, 'e lava ke 'ilo 'e he kau mā'oni'oni 'i ha founa fakalūkufua 'a e taimi 'oku ofi mai aí. (miniti 'e 10–15)

'Omi ha kapa inu sota, 'oku huhu'a lanu hinehina, 'omi mo ha fanga kí'í fuamelie (raisins), mo ha ipu sio'ata 'okú te lava 'o sio ki loto, ki he kalasí. Hua'i 'a e kapa inu ki he ipu sio'atá. To'o ha fo'i fuamelie peá ke fakamatata'i ange ko ho'o lí pē 'a e fo'i fuamelie ki he loto inu 'e pulopula takai 'a e fo'i fuamelie kae 'oua kuo lahi fe'unga ke tētē hake ai ki 'olunga. Tala ange ki he fānau akó 'e lava 'eni ka 'oku 'ikai 'ilo pau pe ko e hā hono lōloa pea toki hokó. Fakaafe'i ke nau mate'i pe ko e hā hano fuoloa pea tētē hake 'a e fo'i fuamelie ki 'olungá. Lí 'a e fo'i fuamelie ki he loto inu pea hiki pe ko e hā hono fuoloa pea tētē hake. (Fakatokanga'i ange: Fakapapau'i 'oku kei fo'ou 'a e kapa inu—Kapau 'oku 'ikai fe'unga 'a e kasa 'i lotó, he 'ikai tētē 'a e fo'i fuamelie ia.)

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e liliu 'a Siosefa Sāmita—Mātiú 1:38–54, pea fehu'i ange:

- 'Oku tatau fēfē 'ete ako ki he ngaahi me'a 'e hoko ki mu'a pea toki hoko 'a e Hā'ele 'Angaua Mai 'a Sisū Kalaisi pea mo hono li ha fo'i fuamelie ki he ipu inu sotá? (vakai, vv. 38–39).
- Ko e hā e fakamatāla 'a e ngaahi veesi ko 'enī fekau'aki mo e taimi pau 'o e Hā'ele 'Anga Ua Mai? (vakai, v. 40).
- 'Okú ke pehē ko e hā 'oku 'ikai finangalo ai 'a e 'Eiki ke tau 'ilo 'a e taimi pau 'o 'Ene Hā'ele Mai? (vakai, vv. 47–54).
- Ko e hā 'oku mahu'inga ai ke tau 'ilo ki he ngaahi me'a 'e hoko 'o a'u atu ai pē ki he Hā'ele 'Anga Ua Mai?
- Ko e hā 'a e fekau 'oku 'omi 'i he veesi 46?
- Koe'uhí 'oku 'ikai ke tau 'ilo pau 'a e taimi 'o e Hā'ele 'Anga Ua Mai, ko e hā leva 'a e founga te tau mateuteu lelei taha ai ki ai?

Mātiú 25. Na'e ako'i lahi 'e Sisū 'Ene Hā'ele 'Anga Ua Mai 'aki ha ngaahi tala fakatāta.
(miniti 'e 15–20)

Vahevahe 'a e kalasí ki ha kulupu 'e tolu. Fakaafe'i 'a e ngaahi kulupú taki taha ke nau ako ha taha 'o e ngaahi tala fakatātaá ni: ko e kau tāupo'ou 'e toko hongofulú (vv. 1–13), ko e ngaahi talēnití (vv. 14–30), pe fanga sipí mo e fanga kosí (vv. 31–46). 'Oange ki he ngaahi kulupú ha miniti 'e nima ke nau ako ai 'a e fo'i tala fakatāta ko iá mo feinga ke fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a ko 'enī:

- Ko e hā ne hoko 'i he tala fakatātaá?
- 'Oku fekau'aki fēfē 'a e tala fakatātaá ni mo e Hā'ele 'Anga Ua mai 'a Sisū Kalaisi?
- Ko e hā hono kaunga 'o e tala fakatātaá ni kia kitautolu he 'ahó ni?
- Ko e hā ha founga ke tau mateuteu lelei ange ai ki he Hā'ele 'Anga Ua Mai 'i he'e tau 'ilo ko ia hono 'uhinga 'o e tala fakatātaá ni?

 Mātiú 25:40 (Folofola Ako Ma'uloto).
'Oku tau fakahaa'i 'etau 'ofa ki he 'Otuá 'i he founga 'oku tau fai ki He'ene fānau.
(miniti 'e 5–10)

Fehu'i ange ki he fānau akó:

- Ko e hā 'a e 'uluaki fono mo e fono hono ua 'oku lahi tahá? ('Ofa ki he 'Otuá mo e 'ofa ki ho kaungā'apí; vakai, Mātiú 22:36–39.)
- Ko e hā ha ngaahi founga 'e lava ai ke tau fakahā ai ki hotau kaungā 'apí 'oku tau 'ofa 'ia kinautolu?
- Ko e hā ha ngaahi founga 'e lava ai ke tau fakahā ki he 'Otuá 'oku tau 'ofa 'iate Ia?

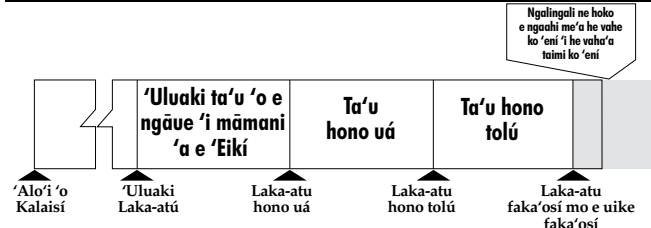
Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Mātiú 25:40 mo kumi 'a e ngaahi me'a 'e lava ke tau fakahoko ke fakatou tauhi ai 'a

e fekau 'uluakí mo e fekau hono uá he taimi pē taha. 'Ai 'a e fānau akó ke nau lau mo fakafekau'aki 'a e Mōsaia 2:17 mo e Mātiú 25:40. Fakaafe'i ke nau hiki 'i ha ki'i la'i pepa ha ngaahi founga 'e lava ke nau fakahaa'i lelei ange ai 'enau 'ofa ki honau ngaahi fāmilí, kaungā-me'á, kau takí takitaha, pea na'a mo e kau solá.

Mātiú 26–28

Ko e Mo'ui 'a Sisū Kalaisi

Talateú

'Oku fakamatāla'i 'e he ngaahi vahe faka'osi 'o e tohi Mātiú 'a e ngaahi 'aho faka'osi'osi 'o e mo'ui fakamatelie 'a Sisū Kalaisi. 'Oku lekooti heni ha ngaahi me'a toputapu hangē ko hono fakahoko 'o e sākalamēnití mo e Fakalelei 'a Kalaisi, pekiá, mo e Toetu'ú. Na'e ako'i 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá hono mahu'inga kāfakafa 'o e ngaahi me'á ni 'o ne pehē:

"Ko e ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga taha 'o 'etau tui fakalotú ko e fakamo'oni 'a e kau 'Aposetoló mo e kau Palōfitá, kia Sisū Kalaisi, na'e pekiá, telio, pea toe tu'u 'i he 'aho hono tolu, 'o hā'ele hake ki he langí; pea ko e toenga 'o e ngaahi me'a kehe kotoa pē fekau'aki mo 'etau tui fakalotú ko hano ngaahi konga pē 'oku tānaki atu ki ai" (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 121)

'Oku 'i he ngaahi vahé ni ha ngaahi potufolofola fakatokāteline ma'ongo'onga mo'oni fekau'aki mo e Fakalelei pea mo e Toetu'ú.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Mātiú 26–28 mo fakakaukau'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e OngoongoLelei ke Fakatokanga'i

- 'I he'etau ma'u 'a e sākalamēnití 'oku tau fakapapau ai ke 'ai kia kitautolu 'a e huafa 'o Kalaisi, ke tau manatu ma'u pē kiate Ia mo 'Ene feilaulau fakalelei, pea mo tauhi 'Ene ngaahi fekau (vakai, Mātiú 26:26–28; vakai foki, 1 Kolinitó 11:23–29).
- Ne fekuki 'a Sisū Kalaisi mo ha mamahi lahi ka ne lava 'o fakahoko ha fakalelei ma'ae fa'ahinga kotoa 'o e tangatá

(vakai, Mātiu 26:36–46; 27:1–2, 11–50; vakai foki, Mōsaia 3:7; ‘Alamā 7:11–13; T&F 19:16–19).

- ‘E lava ke tau kātaki’i ‘a e ngaahi ‘ahi’ahi faingata’a ‘oku tau fehangahangai mo iá, ‘aki ‘a e ngaahi sippinga ne tā ‘e he ‘Eikí pea mo ‘Ene ngaahi tāpuakí (vakai, Mātiu 26:46–27:35; vakai foki, Mōsaia 23:21–24).
- Tu’unga ‘i he pekia mo e Toetu’u ‘a Sisū Kalaisí, ‘e toetu’u ai ‘a e fa’ahinga kotoa ‘o e tangatá (vakai, Mātiu 27:52–53; 28:1–10; vakai foki, 1 Kolinitō 15:22; Hilamani 14:15; 3 Nifai 23:11–12).
- ‘Oku toko lahi ha kau fakamo’oni ko Sisū Kalaisí na’e toetu’u pea ‘oku mo’ui he ‘ahó ni (vakai, Mātiu 28:1–9, 16–20; vakai foki, 3 Nifai 11:15; T&F 76:22–23).

Ngaahi Ma’u’anga Tokoni Kehé

- “Ko e Uike Faka’osi ‘o e Mo’ui ‘a e Fakamo’uí,” 319.

Ngaahi Fokotu’u ki Hono Ako’í

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko ‘ení, pe faka’aonga’i ha’o fakakaukau pē ‘a ‘au, ‘i ho’o teuteu ‘a e ngaahi lēsoni ki he Mātiu 26–28.

‘E lava ke faka’aonga’i ‘e *New Testament Video* kongā 9, “To This End Was I Born” (27:00), ki hono ako’i ‘o e Mātiu 26–28 pe kongā ki ha lēsoni fakafekau’aki mo e uike faka’osi ‘o e mo’ui ‘a e Fakamo’uí (vakai, *New Testament Video Guide* ki ha ngaahi fokotu’u ki hono ako’i).

Mātiu 26:1–16 (vakai foki, Ma’ake 14:1–11; Luke 22:1–6). Ko e taimi pē te tau ‘ilo ai pe ko hai ‘a e Fakamo’uí pea mo e me’a na’á Ne fai ma’atautolu, he ‘ikai lava ke toe fakatoutoumoua ‘etau fakakaukau kiate lá. (miniti ‘e 10–15)

‘Omi ha kongā lēmani ki he kalasí. Faka’ali’ali ia mo fehu’i ange:

- Ko e ifo ‘o e lēmani ‘oku vaivai pe mālohi?
- ‘Oku ‘i ai ha taha he kalasí ‘oku sai’ia he ifo ‘o e lēmani taufuá?
- Ko hai ‘oku ‘ikai sai’ia ia ‘i he lēmani taufuá?
- ‘Oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku ‘ikai kau ki ha tafa’aki?
- Ne mei ‘i ai nai ha’o lau fekau’aki mo e ifo ‘o e lēmani kapau na’e te’eki ke ke ‘ahi’ahi’i tu’o taha ia? Ko e hā hono ‘uhingá?

Fakamatala ange ki he fānau akó ‘e tokosi’i ‘aupito ha ni’ihi kuo nau ‘osi ‘ahi’ahi’i ‘a e lēmani taufuá ‘e toe fakaveiveiua ‘enau tali ki he lēmani. ‘Oku fu’u mālohi ‘aupito pea ko e tokolahi taha ‘o e kakaí kapau pē ‘oku nau sai’ia ai, te nau fehi’a ai. Fehu’i ange: Ko e hā hano kehe ‘o ho’o tali ‘e fai ‘o kapau ‘e fetongi mei he lēmani ki he fuamelié?

Fakamahino ki he fānau akó ‘oku toe faingata’a foki ke toe ‘i ai ha fakaveiveiua ‘i he’etau fakakaukau ki he kakai ko ē ‘oku ‘ulungāanga mālohi. ‘Ai ke lau ‘e he fānau akó ‘a e Mātiu 26:1–16.

- Ko e hā e fakakaukau ‘a e kakai ‘i he veesi 1–5 fekau’aki mo Sisuú?
- Ko e hā e fakakaukau ‘a e fefine he veesi 6–13 fekau’aki mo Iá?
- Ko e hā e fakakaukau ‘a e tangata he veesi 14–16 fekau’aki mo Iá?

Toe fakamanatu ‘a e talanoa ‘o ‘Aisake Pehunini ‘oku ‘i he fokotu’u ki hono ako’i ‘o e Mātiu 12:30 (p. 42) pea fehu’i ange pe ‘oku ‘i ai ha’atau toe fakaveiveiua fekau’aki mo e Fakamo’uí.

Mātiu 26:26–29 (vakai foki, Ma’ake 14:22–25; Luke 22:19–20). Na’e fokotu’u ‘e he Fakamo’uí ‘a e sākalamēnití ke fakamanatu kia kitautolu na’á Ne feilaulau’i ‘Ene mo’ui ka tau ma’u ‘a e Fakaleleí. (miniti ‘e 10–15)

Fehu’i ki ha taha ‘o e kau ako ‘i he kalasí ne toki foki ni mai mei ha’ane ‘eve’eva mālolō:

- Na’á ke ha’u mo ha’o suvenia mei he feitu’u ne ke ‘eva ki aí? Ko e hā ia?
- Ko e hā ne ke fili ai ‘a e suvenia ko iá?
- Ko e hā ne ‘i ho’o fakakaukau ‘i he taimi ne ke mamata ai ki he suvenia ko iá?
- ‘Okú ne fakamanatu fēfē atu kia koe ho’o mālolō ‘eve’eva ne ke fai?

Fakaafe’i ‘a e fānau akó ke nau lau ‘a e Mātiu 26:26–29.

- Ko e hā ne ‘oange ai ‘e Sisū ‘a e sākalamēnití ki He’ene kau ākongá?
- Ko e hā ne fai ‘e Sisū ki he maá ki mu’a peá Ne toki ‘oange ki He’ene kau ākongá?
- ‘Oku fakamanatu fēfē’i mai ‘e he mā kuo pakipakí ‘a e sino ‘o e ‘Eikí?
- ‘Oku fakamanatu fēfē’i mai ‘e he uainé (vaí) ‘a hono Ta’ata’á?

Fakamahino ange ki he fānau akó ko e taimi ‘oku tau kai pe inu ai ha fa’ahinga me’a, ‘oku hoko leva e me’a ko iá ko ha kongā ‘o hotau sinó.

Fehu’i ange: Ko e hā ha founga ‘e tokoni ai ‘etau kai e ongo faka’ilonga ‘o e Fakaleleí ki he’etau faka’aonga’i e Fakaleleí ‘i he’etau mo’ui?

Vahevahe ange ‘a e fakamatala ko ‘eni na’e fai ‘e ‘Eletā Sipenisā W. Kimipolo ‘i he’ene kei mēmipa he Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Ko e taimi kotoa pē 'oku tau ma'u ai e maá mo e vai, 'oku totonu leva ki ai ha toe fakatapu'i 'e fai, 'a ia ko ha toe fakamā'oni'oni. 'I he taimi 'oku 'ikai ke tau mo'ui'aki ai e ngaahi fekaú, 'i he taimi 'oku tau maumaufono mo loto 'ita, tāufehi'a mo loto-tāngia aí, 'oku totonu leva ke tau fakakaukau'i fakamātoato pe 'oku totonu nai ke tau kai e sākalamēnití” (*The Teachings of Spencer W. Kimball*, 225).

Poupou'i e fānau akó ke nau fakakaukauloto ki he feilaulau 'a e Fakamo'u' pea pehē foki ki honau tu'unga fakalaumālié 'i he taimi 'oku nau kai ai e sākalamēnití he uike takitaha.

Mātiu 26:30 (vakai foki, Ma'ake 14:26). Ko e Hivá ko ha konga mahu'inga ia 'o e Ongongolelei.
(miniti 'e 5–10)

Fehu'i ki he kalasí:

- Ko e hā ha fatongia 'o e hivá pe mūsiká 'i ho'o mo'ui?
- Hiki hake ho nimá 'o kapau kuó ke fakafanongo ki ha fa'ahinga hiva 'i he houa 'e uofulu mā fā kuo toki 'osí.
- Kuó ke ako nai ha me'a 'i ha'o hanga 'o liliu pe fakakau ia ke hoko ko ha hiva? (Ko e fakahokohoko 'o e 'alafapetí, ko e ngaahi tohi 'i he Fuakava Fo'ou.)
- 'E lava fēfē nai ke mahu'inga e mūsiká pe hivá neongo kapau 'oku 'ikai hano fakalea?
- Ko e hā ha fakamo'oni 'oku tau ma'u ki he hoko 'a e hivá pe mūsiká ko ha konga 'o e palani 'a e 'Eiki?

Kole ki he fānau akó ke faka'aonga'i 'enua Ngaahi Fakahinohino ki he Folofolá ke kumi hake 'aki ha ngaahi potu folofola 'oku hā ai e mahu'inga 'o e hivá. ('Oku lahi ha ngaahi fakamo'oni fakafolofola lahi 'i he tefito ko ia ko e “Mūsiká” pea mo e “Hivá.” Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Mātiu 26:30 ke 'ilo'i pe ko e hā ne fai 'e Sisū mo 'Ene kau ākongá ki mu'ea peá ne toki hā'ele ki he Ngoue ko Ketisemaní ke fakahoko e fakalelei ma'á e ngaahi angahala 'a e fa'ahinga kotoa pē 'o e tangatá. Kapau 'e fie ma'u, vahevahe ange 'a e fakamatala mei he “Talamu'aki 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí” 'i he tohi himí. Fakakaukau ke ke aongafangatuku e fealea'aki ko 'ení 'aki ha'amou hiva'i ha taha 'o e ngaahi fo'i himi 'oku manako taha ai e fānau akó.

Mātiu 26:31–35 (vakai foki, Ma'ake 14:27–31; Luke 22:31–34; Sione 13:36–38). Ko hono kikitē'i 'e Sisū 'a hono fakafisinga'i ia 'e Pitá.

Kapau 'okú ke loto ke ako'i e ngaahi potu folofola ko 'ení, peá ke vakai ki he fokotu'u ki hono ako'i 'o e Luke 22:31–38, 56–62.

Mātiu 26:36–45 (vakai foki, Ma'ake 14:32–42; Luke 22:40–46). Na'e foua 'e Sisū Kalaisi ha mamahi lahi ke fakahoko e fakalelei ma'á e fa'ahinga kotoa pē 'o e tangatá. (miniti 'e 30–35)

Tohi'i e fo'i lea ko e FAKALELEÍ 'i he palakipoé. Kapau 'e ma'u, peá ke hanga 'o faka'ali'ali 'a e fakatātā 'o e Lotu 'a Sisū 'i Ketisemaní (Mātiu 26:36–45) (fika 62175 900). Fakaafe'i e kalasí ke nau fakakaukau ki he 'uhinga 'o e Fakalelei 'aki ha'anau lau e ngaahi potu folofola ko 'ení pea tali mo e ngaahi fehu'i 'oku kau ki ai:

Ko hono Mahino 'o e Fakalelei

Fehu'i	Potu Folofola mo e Talí
Ko e hā ha ola 'e taha 'o e Hinga 'a 'Ātamá?	Mōsese 5:4
Ko e hā hono ui fakafolofola e tu'unga ko 'ení?	'Alamā 42:9
Ko e hā e tu'unga fakalaumālie kuo pau ke tau 'i ai ka tau nofo mo e 'Otuá?	Mōsese 6:57
Ko e toko fiha 'o kitautolu 'oku ta'e ma'á?	1 Sione 1:8
Ko e hā e misiona 'o e Siasí?	Molonai 10:30, 32

Hili hono alea'i e ngaahi fehu'i ko 'ení, hanga 'o tohi'i 'i lalo he fo'i lea FAKALELEÍ 'a e fo'i fehu'i ni: *Kapau 'oku tu'usi kitautolu mei he 'ao 'o e 'Otuá koe'uhí ko 'etau fai angahalá, ko e hā ha founga te tau toe lava 'o foki ai ki Hono 'áó? Vahevahe ange 'a e me'a ko 'eni ne hoko kia Sitiveni E. Lopinisoni:*

“I ha 'aho 'e taha . . . na'e ha'u ai hoku 'ofefina ta'u fitu ko Selá 'o pehē mai, 'E tangata'eiki, 'e lava nai ke 'omai ha'aku pasikala? Ko au tokotaha pē he feitu'u ko 'ení 'oku hala he pasikala.’

“Ne 'ikai foki ha'aku pa'anga fe'unga ke fakatau mai ha'ane pasikala ko ia ne u kí'i heliaki 'o pehē ange, “Oku lelei 'e Sela.’ . . .

“Ne u pehē ange, 'Tānaki kotoa ho'o fanga kí'i silini maká pea 'e vavé ni pē ha'ane lahi fe'unga ke fakatau mai ha pasikala.' Ko ia na'á ne hū leva 'o 'alu.

“I ha uike 'e ua mei ai, 'i ha'aku tangutu he sea tatau pē, ne u fakatokanga'i atu 'a Sela 'okú ne fai ha ngāue ma'a 'ene fine'eiki pea na'e 'oange ai ha'ane totongi. Na'á ne hū ki he loki hono hokó peá u fanongo atu ki ha me'a 'oku pakihikihi peá u fehu'i ange, “E Sela, ko e hā ho'o me'a 'oku faif?’

“Na'á ne hū mai ki tu'a . . . 'o pehē mai, 'Na'á ke palōmesi mai kapau te u tānaki kotoa 'eku fanga kí'i silini maká, 'e vavé ni pē ha'ane lahi fe'unga ke fakatau mai haku pasikala. Ko ia ai 'e tangata'eiki kuó u tānaki e sēniti kotoa pē.’

“Ko haku ‘ofefine ia pea ‘oku ou ‘ofa ‘iate ia. Ne lōmekina hoku lotó. Na’á ne fai e me’a kotoa pē ne ne lavá ke muimui ki he’eku ngaahi fakahinohinó. Ne ‘ikai ke u loi kiate ia. Kapau na’á ne tānaki kātōa ‘ene fanga ki’i silini maká, ‘e iku ‘o lahi fe’unga ‘ene sēnití ke fakatau mai ha’ane pasikala, ka ‘i he’ene a’u ki he taimi ko iá te ne fiema’u ‘e ia ha’ane kā. Ka na’e ‘ikai feau ‘ene ngaahi fiema’ú. Koe’uhí ko ‘eku ‘ofa ‘iate iá, na’á ku pehē ange, “Ta ō ki kolo ‘o sio he ‘ū pasikalá.”

“Ne ma ō ki he fale koloa kotoa pē ‘i Uiliamisipoti ‘i Penisilivēniá. Faifai peá ma ma’u e pasikalá. . . . Na’á ne heka ki ai pea na’á ne fiefia mo’oni. Ka na’á ne toki mamata atu ki he la’i pepa ‘oku hiki ai hono totongí, ko ia na’á ne ala hifo ‘i fulihi hake. ‘I he’ene mamata ki hono lahí, na’e mafuli hono fofongá pea kamata ke ne tangi. Na’á ne pehē, “Oí ‘e tangata’eiki, he ‘ikai pē te u teitei ma’u ‘e au ha silini fe’unga ke fakatau ha pasikala.”

“Na’á ku pehē ange, “E Sala, ko e fiha ‘okú ke ma’ú?”

“Na’á ne tali mai, ‘Seniti ‘e onongofulu mā taha.’

“Te u tala atu ha me’a. ‘Omi e me’a kotoa pē ‘okú ke ma’ú peá ke fa’ofua mo ‘uma mai kiate au ka ke ma’u e pasikalá.’ . . . Na’á ne fā’ofua mo ‘uma kiate au. Na’á ne ‘omi foki mo e seniti ‘e onongofulu mā tahá. Pea na’e pau leva ke u faka’uli māmālie ki ‘api he na’e ‘ikai toe fie hifo ia mei he pasikalá. Na’á ne heka ‘o lele pē he saitiuoká pea ‘i he’eku faka’uli māmālie ‘i hono tafa’akí, na’e ongo mai kiate au ko ha talanoa fakatātā ‘eni ‘o e Fakalelei ‘a Kalaisi” (“Believing Kalaisi: A Practical Approach to the Atonement,” in *Brigham Young University 1989–90 Devotional and Fireside Speeches* [1990], 122–23).

Fakaafe’i e fānau akó ke lau ‘a e 2 Nifai 25:23 pea fakafehoanaki ia mo e talanoa ko ‘ení. Ko e fē feitu’u ‘oku ma’u mei ai e “‘alo’ofa” ‘oku hā ‘i he folofolá pea mo e talanoá? Vakai ki he fo’i lea ko e FAKALELEI he palakipoé. Fakamatala’i ange te tau lava ‘o “taha” mo e ‘Otuá ‘o fakafou ‘i he Fakalelei. Na’e kamata hono fakahoko ‘e Sisū ‘a e Fakalelei ‘i he Ngoue ko Ketisemani.

Lau ‘a e Mātiu 26:36–45 ke ‘ilo’i e ngaahi tūkunga ne ‘i ai e mamahi ‘a Kalaisi ‘i Ketisemani. Fefakamo’oni’aki e ngaahi veesi ko ‘ení pea mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:16–19 pea mo e Mōsaia 3:7. Kole ki he fānau akó ke nau fekumi he ngaahi potu folofola ko ‘ení ke ‘ilo’i e lahi ‘o e faingata’a mo e mamahi ne a’usia ‘e he Fakalelei. Lau ‘a e ‘Alamā 7:11–13 pea fehu’i ange:

- Ko e hā mo ha toe mamahi ne founga ‘e Sisū ko e tānaki atu ki he’etau ngaahi angahalá?
- Ko e hā e fa’ahinga ongo ‘okú ke ma’u ‘i ho’o ‘ilo’i na’e fakahoko ‘eni ‘e Sisū ma’ataua’?

Vahevahe ange ho’o fakamo’oni fekau’aki mo e Fakalelei, pea fakaafe’i e fānau akó ke nau fai mo e me’a tatau.

Mātiu 26:46–27:35 (vakai foki, Ma’ake 14:42–15:25; Luke 22:47–23:33; Sione 18:1–19:18). Te tau lava ‘o matu’uaki e ngaahi ‘ahi’ahi faingata’a ‘oku tau fehangahangai mo iá ‘aki e sipinga mo e ngaahi tāpuaki ‘a e ‘Eikí. (miniti ‘e 35–40)

Fehu’i ki he fānau akó pe ko e hā ha ngaahi ‘ahi’ahi faingata’a kuo nau kātēkina. (Mahalo kuo a’usia ‘e ha ni’ihi ha mate ‘a ha mēmipa ‘o e fāmilí, puke lahi, mole fakapa’anga, mole ha kaungāme’a pe ngaahi ‘ahi’ahi fakafāmilí pe fakaako.) Kole ange ki ha ni’ihi ke nau vahevahe mai e me’a kuo nau a’usia.

Fakamatala’i ki he fānau akó ‘i he vaha’a taimi ko ia ‘o e ‘i Ketisemani pea mo hono Tutukii ‘o e Fakamo’u, na’á Ne kātēkina ha ngaahi mamahi fakalilifu. Fakaafe’i e fānau akó ke nau taufetongi ‘i hono lau ‘a e ngaahi veesi mei he Mātiu 26:46–27:33 pea ke nau fakakaukauloto ki he mamahi ‘a e ‘Eikí. ‘Oku mālohi fau ‘a e ngaahi veesi ko ‘ení pea te nau takiaki’i foki e tokanga ‘a e fānaú. ‘I he’enu laukonga fekau’aki mo Sisuú, fekau ke nau fakakaukau ki he fa’ahinga ongo ne nau mei ma’ú. Kole ange ke nau fakakaukau ‘i e angamalū pea mo e mapule’i kita ne fakahaa’i ‘e he ‘Eikí ‘i he’ene tuku ki he kau tangata angakoví ke nau fakamamahi’i Ia lolotonga ko iá na’á Ne ma’u pē ha mālohi ke ta’ofi kinautolu. Te ke lava ‘o ‘ai ke tohi’i ‘e he fānau akó ‘i he palakipoé ‘a e ngaahi ‘ahi’ahi takitaha ‘i he’enu lau mo faka’ilonga’i kinautolu ‘i he’enu folofolá. ‘Oku ‘oatu e saati ko ‘ení ke ke vakai ki ai.

Ni’ihi ‘o e ngaahi ‘ahi’ahi ‘a Sisū ‘i he vaha’a taimi ‘o ‘Ene ‘i Ketisemani pea mo e Tutukí

Hili ‘Ene ‘i Ketisemani, na’e ongosia mo hela’ia fakaesino ‘a Sisū.	Mātiu 26:36–46; Mōsaia 3:7; T&F 19:16–19
Na’e lavaki’i ia ‘e ha ākonga ko hano kaume’a lelei ko Siutasi	Mātiu 26:45–50
Ne tokolahi e kakai, ‘o kau ai e kau ākongá, ne nau si’aki Ia.	Mātiu 26:55–56
Ne loi e kakai ‘o fekau’aki mo Ia.	Mātiu 26:59–62
Na’e tukuaki’i ia ko e fie’otua ‘i he’ene tala e mo’oni.	Mātiu 26:63–65
Na’e tautea mate ia ta’e hano ‘uhinga.	Mātiu 26:66
Na’e ‘anuhia, tā mo taukae’i tu’o lahi ia.	Mātiu 26:67–68; 27:29–30
Na’e hanga ‘e ha taki fakapule’anga ‘o tautea mate ‘a Sisū neongo na’á ne ‘ilo’i lelei pē ‘okú Ne tonuhia.	Mātiu 27:11–26
Na’e kaumaea’i ‘a Sisū (ko ha founga fakamamahi ‘o hono tā ‘o ha taha pea na’e fa’a mate ai e toko taha na’e taa’i).	Mātiu 27:26
Na’e to’o Hono valá.	Mātiu 27:28, 35
Na’e hanga ‘e he kau sōtiá ‘o fakatui ha kalauni talatala ‘i Hono ‘ulú.	Mātiu 27:29

Ask fānau akó:

- 'E lava fēfē 'e hotau ngaahi mamahi mo hotau ngaahi 'ahi'ahi 'o foaki mai ha hounga'ia 'oku lahi angé ki he mamahi ko ia ne foua 'e he Fakamo'uí?
- Te tau lava fēfē 'o fakahaa'i 'etau 'ofa mo 'etau hounga'ia 'i he me'a ko ia na'á Ne fai fai ma'atautolú? (vakai, Sione 14:15).

Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke nau lau ma'uloto mai e tefito 'o e tui hono hongofulu mā tolú.

- Ko e konga fē 'i he tefito 'o e tui ko 'eni 'oku fe'ungatonu mo e me'a ne tau toki ako 'o kau ki he Fakamo'uí? (Kuo mau kātaki'i 'a e ngaahi me'a lahi pea 'oku mau 'amanaki ke kātaki'i 'a e ngaahi me'a kotoa pē.)
- Ko e hā e fa'ahinga 'ahi'ahi 'e ngalingali kuo pau ke ke kātekina 'i he kaha'ú?
- Ko e hā ha founga 'e lava ke tokoni'i ai kitautolu 'e he sipinga 'a e Fakamo'uí 'i hotau ngaahi 'ahi'ahi?

Mātiu 27:35–54 (vakai foki, Ma'ake 15:24–39; Luke 23:34–47; Sione 19:23–30). Na'e foua 'e Sisū Kalaisi ha pekia fakalilifu mo fakamamahi foki. (miniti 'e 20–25)

Mou hiva'i pe lau 'a e ngaahi fakalea 'o ha taha pe lahi ange 'o e ngaahi himi ko 'eni: "Ne Kalusefai 'a e 'Eiki" (fika 99), "'E Vakai Na'e Pekia" (fika 100), "'Oku 'I ai ha Fonua" (fika 103). Fehu'i ange:

- Ko e hā ha fo'i himi fekau'aki mo e Fakalelei 'okú ke manako taha ai?
- Ko e hā hono 'uhinga 'okú ke manako ai he fo'i himi ko iá?

Kole ki he fānau akó ke nau taufetongi 'i hono lau le'olahi e ngaahi veesi folofola mei hono fakamatata'i 'e Mātiu 'a e Tutukí (Mātiu 27:35–54). Fakaafe'i ke nau fai ha ngaahi fehu'i mo fai ha ngaahi fakamatata 'i he'enuau lau iá.

Mou hiva'i ha toe fo'i himi 'e taha fekau'aki mo e Fakalelei, 'o ka fiema'u. Fakaafe'i leva 'a e Fakaafe'i leva 'a e fānau akó ke nau fai ha ki'i tohi ki he Fakamo'uí 'i ha la'i pepa, 'o fakamatata'i ai e fa'ahinga ongo 'oku nau ma'u fekau'aki mo 'Ene mamahi ma'atautolú pea pehē foki ki he founga te nau lava 'o fakahaa'i 'aki 'enuau hounga'ia.

Mātiu 27:52–53; 28:1–10 (vakai foki, Ma'ake 16:1–14; Luke 24:1–12; Sione 20:1–18). Kuo pau ke toetu'u e fa'ahinga kotoa pē 'o e tangatá 'o fakafou 'i he pekia mo e Toetu'u 'a Sisū Kalaisi. (miniti 'e 25–30)

Fehu'i ki he fānau akó:

- Ko e hā e fa'ahinga ongo 'okú ke ma'u he taimi 'okú ke mamata ai ki ha taha 'oku faingata'a'ia fakaesino, 'o hangē

ko ha taha 'oku 'atamai vaivai pe motu hano uma pe va'e pe ko ha taha 'oku kui pe tuli?

- 'E mahu'inga fēfē ha faito'o ki he ngaahi puke ko 'eni?
- 'Oku 'i ai nai ha taha 'iate kimoutolu kuo mate hano kaume'a mamae pe kāinga?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku hoko ai e maté ko ha me'a faingata'a ke a'usiá?

Fakahā ki he fānau akó 'okú ke 'ilo'i ha "faito'o" 'o 'ikai ngata pē ma'á e ngaahi puke ko 'eni ka ki he maté foki. Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau 'a e 'Alamā 11:43–44 ke 'ilo'i ai e faito'ó. Kole ange ke nau lau 'a e Mātiu 28:1–10 mo e 27:52–53 pea tali e ngaahi fehu'i ko 'eni. (Kapau 'e fie ma'u, pea tufotufa ange 'eni ki he fānau akó tohi'i kinautolu 'i he palakipoé.)

- (Mātiu 28:1) Ko e 'aho fē ia 'i he lolotonga 'o e uiké?
- (Mātiu 28:1) Ko hai na'e 'alu ki he fonualotó?
- (Mātiu 28:2) Ko hai ne hā mai ai?
- (Mātiu 28:2) Na'e anga fēfē hono teka'i 'o e maká mei he fonualotó?
- (Mātiu 28:4) Ko e hā e me'a ne hoko ki he kau sōtiá?
- (Mātiu 28:5–7) Ko e hā e lea 'a e 'āngeló?
- (Mātiu 28:8) Na'e 'alu ki fē 'a e kau fefiné?
- (Mātiu 28:9–10) Ko e hā ne hoko 'i he'enuau foki mai?
- (Mātiu 27:52–53) Ko e hā ne hoko ki ha ni'ihī 'o e kau pekia 'i Selusalemá 'i he hili 'o e toetu'u 'a Kalaisi?

Faka'aonga'i 'a e lēsoni fakataumu'a ko 'eni ke tokoni ki he fānau akó ke mahino lelei ange ai kia kinautolu 'a e Toetu'ú. Faka'alí'alí ange ha taha 'o ho ongo nimá. Ue'i ho 'ulu'ulu tuhú pea kuku'i fakataha kinautolu. Tala ange ki he fānau akó 'e fakafongā'i 'e ho nimá hotau sino fakalaumālié. Tui ha kofu nima 'i ho nimá pea fehu'i ange ki he fānau akó:

- 'E fakafongā'i fēfee'i 'e he kofu-nimá hotau sino fakamatelié? ('Oku ma'u pe "tui" 'e hotau laumālié ha sino he taimi 'oku fanau'i ai kitautolú).
- Te tau lava fēfē 'o fakatātaa'i 'a e maté? (To'o 'a e kofu-nimá.)
- Te tau lava fēfē 'o fakatātaa'i 'a e Toetu'ú? (Toe tui 'a e kofu-nimá.)
- Ko e hā ha faiehekehe 'e hoko 'i ha'o 'ilo kuo pau ke ke toetu'u pea 'i he hili ho'o toetu'ú he 'ikai ke toe lava ke ke pule pe mate?
- Ko e hā ha faiehekehe 'e hoko 'i ho'o 'ilo 'e lava ke ke toe mo'ui fakataha mo ho ngaahi 'ofa'anga ne pekia?
- 'Okú ke pehē ko hai 'oku vēkeveke taha ki he Toetu'ú? Ko e hā hono 'uhingá?

KO E ONGOONGOLELEÍ 'O FAKATATAU MO E FAKAMATALA 'A MA'AKE

Tokotaha na'á ne Hikí: 'Oku lahi fau ha ngaahi tohi mei mu'a 'oku nau taku ko Ma'ake 'a e toko taha na'á ne fa'u pe hiki 'a e Ongongoleleí, neongo 'oku 'ikai pehē hono fakamatala' i he tohi. Na'e fakahingoa 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a e tohi ni, "Ko e Fakamo'oni 'a Ma'aké. Koe'uhí ke ma'u ha fakamatala faka'auliliki, vakai ki he fakamatala kia Ma'aké 'i he Bible Dictionary (p. 728).

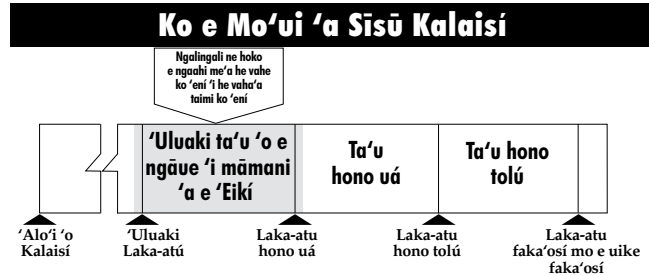
Kakai ne Fai Ki Aí: 'Oku 'omi 'e he Ongongolelei 'a Ma'aké ha ngaahi fakamatala tukufakaholo fakafonua mo fakasiokālahi 'e manakoa 'e he kakai senitailé ['ikai ko ha Siu] (vakai, Fakahinohino 'o e Tohi Tapú, "Ongongoleleí.").

Hisitōlia Hono Kamata'angá: 'Oku lau ma'u pē 'a Ma'ake ko e fuofua tangata ia ke ne hiki 'a e Ongongoleleí pea 'oku mahalo ko ia na'á ne fakatoka 'a e fakava'e ki he tohi 'a Mātu mo Luké. 'Oku 'ikai 'ilo pau 'a e 'aho totonu ne hiki ai ka "'oku fakatou tuhu 'a e tukufakaholo faka- Kalisitiane mo e ngaahi anga 'o e lekooti 'a Ma'aké ki ha tupua'anga 'i 'ene Ongongoleleí 'i Loma 'i he hili 'o e mate 'a Pitá (A.D. 64) pea ki mu'a 'i he tō faka'osi 'a e Tempale 'i Selusalemá (A.D. 70)" (S. Kent Brown, "Ko e Fakamo'oni 'a Ma'aké," 'i he *Studies in Scripture: Volume Five, the Gospels*, ed. Kent P. Jackson mo Robert L. Millet [1986], 67).

Ngaahi Natula Makehé: Ko e Ongongolelei 'a Ma'aké ko e nounou taha ia 'i he Ongongoleleí 'e fā. Ko ha fakamatala nounou ia 'okú ne fakamamafa' i lahi ange 'a e me'a ne fakahoko 'e he Fakamo'uí 'i he me'a na'á Ne folofola'aki. 'Oku lahi taha hono fakamahino' i 'e Ma'ake 'a e ngaahi mana 'a e Fakamo'uí. 'Oku laka hake 'i he peseti 'e 90 'o e fakamtala 'i he tohi 'a Ma'aké 'oku toe ma'u pē ia 'i he ngaahi Ongongolelei ko ē 'e tolu. Ko e ngaahi me'a ne hoko pea mo e ngaahi akonaki 'oku 'i he tohi 'a Ma'aké ka 'oku 'ikai ma'u 'i he ngaahi Ongongolelei ko ē 'e tolu 'oku kau ai 'a e tala fakatātā 'o e tupu pulipulia 'a e tenga' i 'akaú (vakai, Ma'ake 4:26–29), 'a e hoko 'a Sisū ko ha tangata tufungá (vakai, Ma'ake 6:3), 'a hono faka'ā 'o e tangata kuí 'i Petesaitá (vakai, Ma'ake 8:22–26), pea mo e tokāteline ko ia 'oku muimui mai 'a e ngaahi faka'ilongá 'iate kinautolu 'oku tuí (vakai, Mā'ake 16:17–18).

Taumu'á: 'Oku fakamo'oni' i 'e he lekooti 'a Ma'aké ko Sisū Kalaisí ko e 'alo ia 'o e 'Otuá pea ko ha tokotaha ia 'o e mālohi fakaofo. 'Oku fakahaa' i 'e Ma'ake 'a e tefito' i fakakaukaú ni 'aki 'ene fakamamafa' i 'a e ngaahi ngāue 'a e Fakamo'uí.

Ma'ake 1–3

Talateú

'Oku 'ikai hangē 'a e Tohi Ma'ake 1–3 ia ko e tohi 'a Mātu mo Luké he 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakamatala ia fekau'aki moe alo' i pe tupu kei si' i hake 'a Sisū. 'Oku kamata pē 'a e fakamatala ia 'a Ma'aké 'i he ngāue fakafaiekau 'a Sisū Kalaisí, kau ai Hono papitaisó mo hono ui 'o 'Ene kau ākongá pea mo e kau 'Aposetoló. Fakatokanga' i hono fakafe'iloaki vave 'e Ma'ake 'a e ngaahi mana 'a Sisū.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Ma'ake 1–3 mo fakakaukaú' i 'a e ngaahi tefito' i mo'oni ko 'eni' ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o lēsoní.

Ngaahi Tefito' i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongoleleí ke Fakatokanga' i

- Na'e kapusi hifo ki māmani 'a e ngaahi laumālie 'i he maama fakalaumālie ne muimui kia Sētané pea 'oku nau feinga ke ma'u 'a e ngaahi sino 'o e kakai mo'ui fakamatelié (vakai, Ma'ake 1:23–26, 34; 3:11; vakai foki, Ma'ake 5:1–13; T&F 29:36–37).
- 'Oku ma'u 'e Sisū Kalaisi 'a e mālohi ke fakamo'ui fakatu'asino kitautolu pea mo fakama'a kitautolu mei he'etau angahalá (vakai, Ma'ake 1:23–45; 2:1–12).
- 'Oku totonu ke tau lotu ma'u pē ke tau fetu'utaki mo e 'Otuá (vakai, Ma'ake 1:35; vakai foki, Ma'ake 6:46).
- Ko e Sāpaté ko ha 'aho ia ke mālōlō mo fakalāngilangi' i ai 'a e 'Otuá (vakai, Ma'ake 2:23–28; 3:1–6).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako' i

Fili mei he ngaahi fakakaukaú ko 'eni', pe faka'aonga' i ha'o ngaahi fakakaukaú pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Ma'ake 1–3.

Ma'ake 1:1–23. Fakafe'iloaki 'o e Ongongolelei 'o Ma'aké . (miniti 'e 15–20)

Koe'uhí ke tokoni 'i hono teuteu' i 'o e fānau akó ke nau ako 'a e tohi 'a Ma'aké, fakamatala ange kia kinautolu ha fa'ahinga me'a mei hono fakafe'iloaki 'o e tohi 'a Ma'aké 'oku ke ongo' i

'e 'aongá. Hangē ko 'ení, 'e lava ke ke fakamahino 'a e mā'opo'opo 'o e Ongoongolelei 'o Ma'aké 'aki ha' o hiki 'a e ngaahi me'a ko 'ení 'i he palakipoé: *Ko e 'alo'i 'o Sisuú, Ko Hono papitaiso ia 'e Sione ko e Papitaisó, pea mo e Ko hono ui 'o Saimone Pita mo 'Aniteluú.* Tuku ki ho'o fānau akó ke nau kumi 'a e ngaahi me'a ko iá 'i he ngaahi 'uluaki vahe 'e fā 'o e tohi 'a Mātiú. Hili ia pea toki tuku ke nau kamata lau 'a e Ma'ake 1 mo fakafehoanaki pe ko e veesi 'e fiha ne faka'aonga'i 'e Ma'ake ke fakamatala'i ai 'a e ngaahi me'a tatau pē. (*Fakatokanga'i ange: 'Oku 'ikai fakakau mai 'e Ma'ake ia ha'ane fakamatala ki he 'alo'i 'o Sisuú.*)

Ke fakamahino hono fakamamafa'i 'e Ma'ake 'a e ngaahi mana 'a Sisuú, tala ange ki he fānau akó 'oku 'ikai fakamatala 'e Mātiú ia ha mana ne fai 'e Sisū kae 'oua kuo a'u mai ki he Mātiú 8:2–3. Tuku ke hoko atu 'e nau lau 'a e Ma'ake 1 kae 'oua kuo nau ma'u 'a e fuofua mana 'oku fakamatala'i 'e Ma'aké (vakai, Ma'ake 1:23–25). Fakamahino'i ange ki he fānau akó hono fakamamafa'i 'e Ma'ake 'a e ngaahi ngāue mo e ngaahi mana 'a e Eiki, lolotonga iá 'oku fakamamafa'i 'e Mātiú ia 'a 'Ene ngaahi akonakí. Fakamatala ange ki he fānau akó neongo ko e kongā lahi 'o e ngaahi fakamatala 'i he tohi 'a Ma'aké 'oku toe ma'u pē 'i he ngaahi Ongoongolelei kehé, ka 'oku 'ikai ke 'omi 'e Ma'ake ia ha fa'ahinga vakai 'oku makehe 'i he'ene fakamo'oni kia Sisū Kalaisi.

Ma'ake 1:23–2:12 (vakai foki, Mātiú 8:2–17; 9:2–8; Luke 4:33–5:26). 'Oku ma'u 'e Sisū Kalaisi ha mālohi ke fakatou fakamo'ui fakatu'asino mo fakalaumālie kitautolu. (miniti 'e 35–45)

'I he hū mai pē 'a e fānau akó ki he kalasi, 'ai ha "fa'ahinga me'a ke fakafaingata'a'ia'i 'aki 'a e anga 'o 'enau mo'ui fakatu'asinó." Hangē ko 'ení, ha'i 'aki ha me'a e mata 'o e fānau akó ke 'oua te nau lava 'o sio, pe ko hano āfei honau nimá 'aki ha kongā tupenu, pe ha'i fakataha honau va'é ke 'oua te nau toe lava 'o luelue, pe palasitaa'i honau ngutú ke 'oua te nau toe lava 'o lea.. (Tokanga 'aupito ki he fānau ako 'oku 'osi 'i ai pē honau ngaahi faingata'a'ia fakatu'asinó. Tomu'a fehu'i ki he fānau ako 'oku 'osi 'i ai honau ngaahi faingata'a'ia fakatu'asinó 'a e ngaahi me'a 'e kaunga kovi mo fakamā kia kinautolú. Ka ke fakatokanga'i ko 'enau ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i 'i he lēsoni ko 'ení 'e fu'u mahu'inga lahi.)

Hili hono tukuange ke foua 'e he fānau akó 'a e "ngaahi faingata'a'ia fakatu'asino" ko 'ení 'i ha miniti 'e nima ki he hongofulu nai, fehu'i ange:

- Ko e hā ha fa'ahinga ongo 'oku ma'u 'i he "faingata'a'ia fakatu'asinó"?
- Ko e hā ha ngaahi faingata'a'ia kuó ke fekuki mo ia tu'unga 'i he "faingata'a'ia fakatu'asinó"?
- Te ke ongo'i fēfē kapau te ke ma'u 'a e faingata'a'ia fakatu'asino ko 'ení 'i he kotoa ho'o mo'uí?

Tuku ke hiki 'e he fānau akó 'a e "Ma'ake 1:23–2:12" 'i he kongā ki 'olunga 'o ha la'i pepa. Tala ange 'oku 'i he ngaahi veesi ko 'ení ha ngaahi fakamatala ki ha kakai na'a nau

faingata'a'ia fakatu'asino 'i ha ngaahi founga kehekehe. Tuku ke nau lau 'a e ngaahi vēsí pea hiki 'a e ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i ko 'ení fekau'aki mo e tokotaha kotoa pē ne faingata'a'ia fakatu'asino 'oku hā 'i he me'a ne nau lau:

- Ko e hā 'a e fa'ahinga faingata'a'ia fakatu'asino ne mo'ua ai 'a e toko tahá ni?
- Ko e hā 'a e mana ne fai 'e Sisū ke tokoni'i 'aki 'a e tokotahá ni?
- Na'e 'i ai ha me'a ne fai 'e he tokotahá ni, ke tokoni 'i he maná ni?

Fehu'i ange:

- 'Oku kei hoko 'a e fakamo'ui mahakí 'i he 'ahó ni? (Tokoni ke mahino ki he fānau akó 'oku kei malava pē 'e Kalaisi 'o fakamo'ui 'a e ngaahi faingata'a'ia fakatu'asinó he 'ahó ni; vakai, Molomona 9:15.)
- Ko e hā ha fa'ahinga tāpuaki 'e toe mā'olunga ange 'i hano fakamo'ui ha faingata'a'ia fakatu'asino?

Hiki 'a e kupu'i lea ko 'ení 'a Palesiteni Hāloti B. Lii 'i he palakipoé:

"Ko e ngaahi mana ma'ongo'onga taha 'oku ou māta'ia he 'aho ní 'oku 'ikai ko e fakamo'ui 'o e ngaahi sino mahakí, ka ko e ngaahi mana ma'ongo'onga taha 'oku ou mamata a'i ko e fakamo'ui 'o e ngaahi puke fakalaumālié" ('i he Conference Report, Apr. 1973, 178; pe *Ensign*, Siulai 1973, 123).

Fehu'i ki he fānau akó pe 'oku nau pehē ko e hā hono 'uhinga 'o e lea 'a Palesiteni Lii.

- Ko e hā 'e mahulu hake ai hono fakamo'ui 'o e mo'ui 'oku puke fakalaumālié 'i hono fakamo'ui 'o e ngaahi sino 'oku puké?
- 'Okú ke tui 'oku ma'u 'e he Fakamo'ui 'a e mālohi ke fakamo'ui kitautolu mei hotau ngaahi faingata'a'ia fakalaumālié?

Toe lau 'a e Ma'ake 2:5–12 pea tuku ke kumi 'e he fānau akó ha fakamo'oni fekau'aki mo e mālohi 'o Sisū ke fakamo'ui 'a e kaka'i mei he angahalá. Tokoni ke fakafehoanaki 'e he fānau akó 'a e ngaahi vaivai fakalaumālié mo e ngaahi faingata'a'ia fakatu'asinó 'aki ha'anau fai 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- 'Oku 'uhinga ki he hā ke te kui, tuli, pe pipiki fakalaumālie?
- 'Oku "fakafaingata'a'ia'i" fēfē'i kitautolu 'e he ngaahi vaivai fakalaumālié pe angahalá?
- Kapau 'okú ke fakatou ma'u ha faingata'a'ia fakatu'asino mo fakalaumālie, ko e fē 'ia kinaua te ke fie ma'u lahi taha ke fakamo'ui? Ko e hā hono 'uhingá?

Lau 'a e 'Alamā 7:11–13 pea tokoni ke 'ilo mo ongo'i 'e he fānau akó 'oku ma'u 'e he Fakamo'ui 'a e mālohi ke fakamo'ui hotau ngaahi faingata'a'ia fakatu'asinó mo fakalaumālié.

Ma'ake 1:35 (vakai foki, Luke 4:42; 6:12). 'Oku totonu ke tau toutou faka'ata'atā ha taimi ke tau lotu ai mo fetu'utaki mo e 'Otuá. (miniti 15-20)

Hiva'i fakataha 'e he kalasí ha himi fekau'aki mo e lotú, 'o hangē ko e "Ko e Houa ke Lotú" (fika 72) pe "Fai Ha'o Lotu?" (fika 70). Kole ki he fānau akó ke nau fakamatala'i 'a e pōpoaki 'i he himí. Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau fakakaukau angé pe na'a nau lotu 'aneuhu. Fehu'i ange:

- Ko e hā 'oku fili ai 'a e kakaí ke nau lotú?
- Ko e hā ha ngaahi 'uhinga 'oku ngalo ai 'i he kakaí ke nau lotú?

Fakaafe'i ha toko taha pe toko ua 'o e fānau akó te na loto ke fai ha'ana fakamo'oni ki he lotú ke na fakahoko ia.

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Ma'ake 1:35 mo fakakaukau'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- 'Oku fekau'aki fēfē 'a e pōpōaki 'o e himi ne tau hiva'i mo e veesi ko 'ení?
- 'Okú ke pehē ko e hā na'e lotu ai 'a Sīsúú?
- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki 'e ma'u mei he 'ā "pongipongi 'oku te'eki 'aho" ke lotú?
- 'Oku tokoni fēfē kiate koe ho'o lotu 'i ha "potu lalá"?
- Ko hai ha toe fa'ahinga kakai 'okú ke 'ilo 'i he folofolá ne nau kumi ha feitu'u ma'oma'onganoa ke nau lava ai 'o lotu pea mo tokotaha ai pē mo e 'Otuá?

Lau 'a e ngaahi kupu'i lea ko 'ení pe tufa ange ki he fānau akó.

Na'e tohi 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipolo 'i he'ene kei hoko ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

"Ko e feitu'u ma'oma'onganoá 'oku lelei mo 'aonga. He ko e taimi 'oku tau lotu pea toko taha ai mo e 'Otuá, 'oku tau tuku ange 'a e anga kākā mo e fakangalingali kotoa pē, 'a e mālualo mo e fielahe kotoa. Ne ma'u 'e he Fakamo'uí 'a hono ngaahi 'otumo'ungá pea ne mavahe fakalongolongo ai ke lotu. Ko e 'aposetolo ma'ongo'onga ko ia ko Paulá, na'e hangē na'e 'ikai ke ne ma'u 'a e laumālie 'o hono uiui'i fo'ou kae 'oua kuo fakama'a ia 'i he ma'oma'onganoa 'o 'Alepeá. Na'á ne fononga atu ki he potu lalá ko ha tangata fakamāmani pea foki mai kuo 'osi fakama'a, mateuteu, pea mo fakaivia. . . . Na'e ma'u 'e 'Īnosi 'a e potu lala kiate iá 'i he vaotaá. Na'e fononga 'a Molianikumea ki he tumu'aki 'o e mo'ungá ke ne kole ai ki he 'Eikí ke ala mu'a ki he ngaahi fo'i maká kae ulo 'o fakamaama e hala hono kakaí. Pea ko Nifai foki na'e ako ke ne fo'u 'a e vaká 'i he'ene fetu'utaki mo e 'Eikí 'i ha mo'unga mama'o 'o 'ikai fanongo ki ai ha taha. Na'e ma'u 'e Siosefa Sāmīta 'a e potu ma'oma'onganoa kiate iá 'i he vao'akaú 'a ia

ko e fanga manupuná pē mo e 'ulu'akaú pea mo e 'Otuá ne fakafanongo ki he'ene lotú. 'I he ngaahi potu ma'oma'onganoá, te tau lava ai mo kitautolu, ke lotu fakamātoato pea mo fakamo'omo'oni ange" (*Faith Precedes the Miracle* [1972], 209).

Na'e pehē 'e Písope H. Peeki Pitasoni, 'i he'ene kei hoko ko e mēmipa 'o e Kau Písopeliki Pulé:

"'I ho'o ongo'i ko ia ke fakahā ki he 'Eikí pe hiki hake 'a e tu'unga 'o ho'o fetu'utaki mo iá—ke ke lotu, kapau ko ho lotó ia—tuku mu'a ke u fokotu'u atu ha founga ke ke muimui ai: 'alu ki ha feitu'u 'e lava ke ke toko taha pē ai, 'alu ki ha feitu'u te ke lava ai ke fakakaukau, 'alu ki ha feitu'u 'e lava ke ke tū'ulutui ai, 'alu ki ha feitu'u 'e lava ke ke fakataufolofola le'o lahi ai kiate Iá. 'E lelei pē 'a e loki mohé, fale kaukau, pe ko ha loki tuku'anga vala. 'I he taimi ní, fakakaukauloto angé ki ai. Fakakaukau ki he toko taha 'okú ke fakataufolofola ki ai, mapule'i ho'o fakakaukau—'oua na'a tuku ke aafe takai holo, fakataufolofola kiate ia ko ho'o Tamai pea mo ho kaume'a. Fakahā ange leva he taimi ni kiate ia 'a e ngaahi me'a 'okú ke ongo'i mo'oni ke fakahā angé—'o 'ikai ko ha ngaahi kupu'i lea ma'uloto 'oku ta'e 'uhinga, ka ke fakamo'omo'oni, pea mo ha fakataufolofolo mo'oni 'o e lotó mo ia. Fakahā kotoa kiate ia, kole fakamolemole kiate ia, tautapa kiate ia, pea fiefia mo fakamālō kiate ia, fakahaa'i ange ho'o 'ofa kiate iá, pea ke toki fakaongoongo ki he'ene talí. Ko e fakaongoongó ko ha kongá mahu'inga ia 'o e lotú. He ko e tali mei he 'Eikí 'oku fakahoko le'o si'i mai ia—'o mātu'aki vanavanaiki. Ko hono mo'oni, 'oku tokosi'i pē te nau lava 'o fanongo ki he'ene ngaahi talí 'aki honau telingá. Kuo pau ke tau fakafanongo lelei 'aupito he ka 'ikai he 'ikai ke tau teitei fakatokanga'i ia. Ko e lahi taha 'o e ngaahi tali mei he 'Eikí 'oku ongo'i pē ia 'i he lotó 'o hangē ha ongo pe ue'i 'oku māfaná, pe 'e hū mai ko ha fakakaukau ki hotau 'atamaí. 'Oku ha'u ia kia kinautolu kuo mateuteu pea mo fa'akātaki" ('i he Conference Report, Oct. 1973, 13; pe *Ensign*, Sānuāli 1974, 19).

Poupou'i 'a e fānau akó ke fakalelei'i 'a e tu'unga lelei 'o 'enau lotú 'aki ha'anau kumi faka'aho ha taimi mo ha feitu'u te nau lava ai 'o tokotaha pea mo fetu'utaki mo e 'Eikí 'i ha lotu.

Ma'ake 2:23-3:6 (vakai foki, Mātiu 12:1-14; Luke 6:1-11). Ko e Sāpaté ko e 'aho ia 'o e mālōlō mei he'etau ngaahi ngāue fakamāmani pea tau tupulaki 'o ofi ange ai ki he 'Otuá. (miniti 'e 35-45)

Ki mu'a pea toki kamata 'a e kalasí, hiki 'i he palakipóe ha ngaahi 'ekitiviti manakoa 'a e to'utupú 'oku fenāpasi mo e

tu'unga 'ulungaanga mahu'inga 'o e Siasi, 'o hangē ko e soká, kakaú, laukongá, pasiketipoló, hulohulá, ngāuē, akó, hivá, fakatau mei falekoloá, ma'u me'atokoní, pea mo e mohé. Toe vakai'í 'a e lisi mo e kalasi pea fehu'í ange pe 'oku tali nai 'e he 'Eiki' 'a e ngaahi 'ekitivitií ni fakatāutaha.

Hiki 'a e tefito ko e *Ngaahi Fakahinohino ki he Sāpaté* 'i he tuliki 'e taha 'o e palakipoé. Tuku ke lau 'e he fānau akó 'a e Ma'ake 2:23–3:5 pea fakatokanga'í 'a e ngaahi me'a ne fakahoko 'e he kau ākongá ne tupu ai hono tukuaki'í 'e he kau Fālesi kinautolu ko ha kau maumau Sāpaté. Fehu'í ange: Ko e hā 'oku ako'í 'e he Fakamo'u'í 'i he ngaahi vēsí ni fekau'aki mo e ngaahi taumu'a 'o e Sāpaté? (Hiki 'a e ngaahi talí 'i he palakipoé 'i lalo 'i he *Ngaahi Fakahinohino ki he Sāpaté*.)

Fakamatala ki he fānau akó ne toe fānaki 'e he ngaahi tukufakaholo faka-Siú ia ha ngaahi fakatapuapui lahi fau ki hono tauhi 'o e Sāpaté ke mā'oni'oni 'o 'ikai ke kei hoko ai ia ko ha 'aho 'o e mālōlō kae hoko ia ko ha kavenga fakamafasia. Na'e ako'í 'e Sisū, "Na'e ngaahi 'a e Sāpaté koe'uhí ko e tangatá, ka na'e 'ikai ngaahi 'a e tangatá koe'uhí ko e Sāpaté" (Ma'ake 2:27). Ko hono fakalea 'e tahá, ne fokotu'u 'e he 'Eiki' 'a e Sāpaté ko hotau tāpuaki.

Fakamamafa'í ki he fānau akó ko e kupu'í lea "na'e ngaahi 'a e Sāpaté koe'uhí ko e tangatá" 'oku 'ikai 'uhinga ia ke tau fa'itelihia 'i ha me'a pē te tau fili 'i he Sāpaté. Kapau 'e pehē te tau fakata'e'aonga'í ai hono toenga 'o e ngaahi tu'utu'uni 'a e 'Eiki' kuo 'omi 'i he folofolá (vakai, 'Ekesōtosi 20:8–11; T&F 59:9–14) pea mo ia 'oku fakafou mai 'i He'ene kau palōfita mo e kau 'aposestolo 'o onopōnī. Tala ange ki he fānau akó 'oku 'omi 'e he ongo vēsí ni ha taumu'a kehe 'e ua 'o e Sāpaté: ke mālōlō pea mo fakalāngilangi'í 'a e 'Otuá. (Tānaki atu 'eni ki he kōlomu ko ia 'i he "Ngaahi Fakahinohino ki he Sāpaté" 'i he palakipoé.) Fakamatala ange, koe'uhí ko Sisū na'á ne ngaahi 'a e 'aho Sāpaté, 'okú Ne ma'u ai 'a e mafai ki he 'aho ko iá.

Fakaafe'í ha taha 'o e fānau akó ke ne lau ki he kalasi 'a e kongá 'o e "Ngaahi 'Ulungaanga ki he Sāpaté" 'oku 'i he *Ki Hono Fakamālohia 'o e Tō'utupu* ([tohi tufa, 1990], pp. 16–17).

- Ko e hā mo ha ngaahi toe fakahinohino 'oku 'omi 'i he ki'í tohi tufá ni ki he Sāpaté?
- 'E founa fēfē ha tokoni 'a e ngaahi fakahinohino ko 'eni ke tau ma'u ai ha ivi fakalaumālie, mālōlō mei he 'etau ngaahi ngāuē, pea fakalāngilangi'í 'a e 'Otuá?

Tānaki atu ha ní'ihí 'o e ngaahi fakahinohino mei he *Ki Hono Fakamālohia 'o e Tō'utupu* ki he kōlomu 'o e "Ngaahi Fakahinohino ki he Sāpaté" 'i he palakipoé. Taki e tokanga 'a e fānau akó ki he lisi 'o e ngaahi 'ekitivitií. Tala ange neongo 'oku taau 'a e ngaahi 'ekitivitií kotoa mo e ngaahi 'aho 'e ono 'o e uiké, 'oku 'i ai ha ní'ihí ia ai 'oku 'ikai taau mo e Sāpaté.

- Ko e fē 'i he ngaahi 'ekitivitií ni 'oku taau mo e Sāpaté?
- Ko e hā mo ha toe me'a te tau lava 'o fai 'i he Sāpaté ke tokoni 'i he 'etau fakalāngilangi'í 'o e 'Otuá?

Alea'í mo e fānau akó ha ní'ihí 'o e ngaahi tāpuaki 'o e tauhi 'o e Sāpaté ke mā'oni'oni 'aki ha'amou lau ha taha 'o e ngaahi lea ko 'eni, 'a ia 'okú ke ongo'í 'e ala tokoní.

Na'e pehē 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí:

"I he 'etau laka atu ki ha kaha'u 'oku faka'ofó'ofá, 'oku 'i ai ha ngaahi me'a ai 'oku lau 'e ha ní'ihí tokua ko ha ngaahi fekau iiki ka 'oku nau mātu'aki fu'u mahu'inga fau.

"Oku ou lave heni ki he 'aho Sāpaté. Kuo faka'au 'o hoko 'a e Sāpate 'o e 'Eiki' ia ko ha 'aho va'inga 'o e kakaí. Ko ha 'aho 'o e tā-pulu mo e 'akapulu 'i he televīsoné, ko ha 'aho 'o e fakatau mai mo e fakatau atu 'i hotau ngaahi fale koloá pea mo e māketí. 'Oku tau nga'unu nai ki he tō'onga mo'ui ko 'eni 'o hangē ko e tui 'a ha ní'ihí? 'Oku ou manavasi'í 'i he me'a ni he 'oku tau pehē. . . .

"E fakavaivai'í hotau ivi ki he kaha'ú, 'a 'etau tukupā ke tupulaki 'i he Siasi 'i he funga māmāni, 'o kapau te tau maumau'í 'a e finangalo 'o e 'Eiki' fekau'aki mo e me'a mahu'ingá ni. Kuó ne 'osi folofola mahino 'i he kuonga mu'a pea 'i he fakahā 'o onopōnī. He 'ikai ke tau lava 'o fakata'eta'etokanga'í 'o ta'e hoko ha mole 'a e me'a ko ia Kuó ne folofola 'akí" ('i he Conference Report, 'Okatopa 1997, 93; pe *Ensign*, Nov. 1997, 69).

Ne pehē 'e 'Eletā Sēmisi E. Fausi, 'i he'ene kei hoko ko e mēmipa 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

"I he 'aho ko 'eni 'oku fakautuutu ai 'etau ma'u pea mo 'etau femo'uekina 'i he ngaahi koloa fakamāmāni, 'oku 'i ai ha malu'í pau kia kitautolu pea mo 'etau fānau mei he ngaahi mahaki faka'auha 'o hotau kuongá. 'Oku faka'aho he ko e kī ki he malu'í pau ko 'eni 'e lava ke ma'u ia 'i he tauhi 'o e Sāpaté" ('i he Conference Report, 'Okatopa 1991, 47; pe *Ensign*, Nōvema 1991, 35).

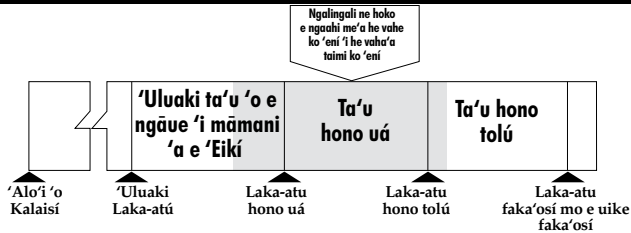
Na'e pehē 'e 'Eletā Sione H. Kolipoki 'o e Kau Fitungofulú:

"Oku 'i ai ha fa'ahinga mālohi 'i hono tauhi 'o e 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni—ko ha mālohi ke tokoni'í 'a e kakai kehé pea pehē kia kitautolu foki. Kapau 'oku fie ma'u ke tau ma'u fakafo'ituitui, fakafāfāmi, fakakolo, pea mo fakapule'anga, 'a e ngaahi tāpuaki pea mo e malu'í 'a e 'Otuá, kuo pau ke tau tauhi 'a Hono 'aho Sāpaté ke mā'oni'oni" ('i he Conference Report, 'Okatopa 1984, 101; pe *Ensign*, Nōvema 1984, 81).

Faka'osi 'aki ha'o fai ho'o fakamo'oni ki he ngaahi tāpuaki kuó ke ma'u mei he talangofua ki he fekau ni.

Ma'ake 4-6

Ko e Mo'ui 'a Sīsū Kalaisi

Talateú

'I he lolotonga 'o 'Ene ngāue 'i Kāleli ne fakahoko ai 'e Sīsū e lahi taha 'o 'Ene ngaahi mana fakaofó. Na'e fakahaa'i heni hono mālohi ki he ngaahi 'elemēniti fakaemāmani, ngaahi mālohi 'o e koví, puke fakaesinó mo fakalaumālié, pea na'a mo e maté. 'I ho'omou ako 'a Ma'ake 4-6, fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a ne ako'i 'e he Fakamo'ui fekau'aki mo e mālohi 'o e tuí pea mo e 'ofá. Toe fakatokanga'i foki mo e ngaahi me'a 'oku ako'i 'i he ngaahi vahé ni fekau'aki mo e fekuki mo e mamahí mo e lí'ekiná.

Fakakaukau'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni mo ako 'i he fa'a lotu 'a Ma'ake 4-6 ki mu'a pea ke toki teuteu 'a e ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongoleléi ke Fakatokanga'i

- Ko kinautolu 'oku nau mo'ui fakatatau mo e 'ilo 'oku nau ma'u ki he ongoongoleléi 'oku foaki 'o lahi ange kiate kinautolu (vakai, Ma'ake 4:24-25; vakai foki, Luke 8:18).
- Na'e fa'u 'e Sīsū Kalaisi 'a e māmani, pea na'e talangofua kiate Ia 'a e ngaahi 'elemēniti kotoa (vakai, Ma'ake 4:37-41; 6:35-44, 47-52).
- 'Oku ma'u 'e Sīsū Kalaisi ha 'ofa lahi kia kitautolu fakatāutaha, pea 'oku fe'unga 'Ene manava'ofá mo 'etau ngaahi tōnounou (vakai, Ma'ake 5:19; 6:34, 41-44; vakai foki, Ma'ake 1:40-41).
- 'E lava 'o fakamo'ui kinautolu 'oku nau ma'u ha tui kia Sīsū Kalaisi. Kapau 'oku 'ikai ke tau tui, 'oku tau fakangatangata ai kitautolu mei he'etau lava 'o ma'u ha ngaahi mana 'i he'etau mo'ui (vakai, Ma'ake 5:34; 6:1-6; vakai foki, 'Eta 12:12; Molonai 7:37).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Ma'ake 4-6.

'E lava ke faka'aonga'i 'a e filimi *New Testament Video 5*, "Thy Faith Hath Made Thee Whole" (16:17), 'i hono ako'i 'o e Ma'ake 5 kapau na'e 'ikai ke ke faka'aonga'i ia 'i he 9 (vakai, *New Testament Video Guide* ki ha nagahi fokotu'u ki hono ako'i).

Ma'ake 4:1-25 (vakai foki, Mātiu 13:1-23; Luke 8:4-18). Ko kinautolu 'oku mo'ui 'o fakatatau mo 'enau 'ilo ki he ongoongoleléi 'e foaki 'o lahi ange kiate kinautolu. (miniti 'e 20-25)

Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ne tokoto 'o teke hake hono sinó mei he kelekelé. Fehu'i ange:

- Ko e hā 'oku fai 'e he fa'ahinga fakamālohisino ko 'eni ki ho ngaahi uouá?
- 'Oku fakafehoanaki fēfē 'a e tupulaki 'o 'etau 'ilo ki he ongoongoleléi pea mo e founga 'oku tupu ai hotau ngaahi uouá?

Lau mo ho'o fānau akó 'a e tala fakatātā 'o e toko taha tūtū'i (Ma'ake 4:2-9). Fehu'i ange: Ko e hā 'oku fakafongā'i 'e he tenga'i 'akaú 'i he tala fakatāta? (Ko e folofolá"; vakai, v. 15.) Tuku ke lau 'e he fānau akó 'a e Ma'ake 4:15-20 mo kumi 'a e tali ki he ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko hai pe ko e hā 'oku fakafongā'i 'e he fanga manupuná? (Sētane; vakai, vv. 4, 15.)
- Ko e hā 'oku fakafongā'i 'e he kongā kelekele makamaká? (vakai, vv. 16-17).
- Ko e hā 'oku fakafongā'i 'e he 'akau talatalá? (vakai, vv. 18-19).
- Ko e hā 'oku fakafongā'i 'e he kongā kelekele lelei? (vakai, v. 20).
- Ko e hā 'oku fakafongā'i 'e he fuá? ('E lava ke fakafongā'i 'e he me'a ní'etau 'ilo ki he ongoongoleléi pea mo e ngaahi tāpuaki mo e ngaahi ngāue lelei 'oku ma'u 'i hono faka'aonga'i 'o e 'ilo ko iá; vakai, v. 20.)

Fehu'i ange: Ko e hā 'oku hoko ki he 'ilo 'a e kaká ki he ongoongoleléi pea mo 'enau mahinó 'i he hili 'o e papitaisó 'o kapau 'oku lelei 'enau kongā kelekelé pea nau tu'u mālohi ai pē 'i he Siasí? Lau 'a e Ma'ake 4:24-25 mo e fānau akó pea fehu'i ange pe ko e hā 'oku ako'i 'e he ngaahi vēsí ni fekau'aki mo kinautolu 'oku nau tuku ange 'a e kelekele 'o honau lotó ke fefeka pe makamaka pe tupu ai 'a e 'akau talatalá. Lau 'a 'Alamā 12:9-11 pea fehu'i ange:

- Ko e hā 'oku ako'i 'e he ngaahi vēsí ni fekau'aki mo hono ma'u 'o e māmá mo e 'iló?
- Ko e hā 'oku nau ako'i fekau'aki mo ha mole pe mate 'a e māmá mo e 'iló?

- Ko e hā e me'a 'oku hoko ki he mahino 'a e kakai ki he ongoongolelei 'i he taimi 'oku nau holo ai 'o māmalohi pē he Siasí? Ko e hā hono 'uhingá?
- 'Oku fakafehoanaki fēfē 'a e mole ko 'eni 'a e mahinó mo e ngaahi fa'ahinga kehekehe 'o e kekelé 'i he tala fakatātaá?

Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:5–10 fakataha mo ho'o fānau akó pea fehu'i ange:

- Ko e hā 'oku tala mai 'e he ngaahi vēsī ni fekau'aki mo e ngaahi me'a 'e lava ke tau ako 'o kapau te tau talangofua?
- Ko e hā 'oku ako'i mai 'e he ngaahi vēsī ni fekau'aki mo e founga te tau lava ai 'o 'ilo 'a e ngaahi me'a ma'ong'onga ko 'eni?
- 'E lava ke mou tala mai ha ngaahi sīpinga 'o e tefito'i mo'oni ko 'eni mei ho'omou mo'u'i pe mei he mo'ui 'a e kakai kehé?

Fakaafe'i 'a e fānau ako 'oku nau fie fakamatala 'a e me'a ne hoko tonu kia kinautolú ke nau fai ia he taimi ni. (Fakatokanga ange ke 'oua na'a nau faka'aonga'i ha ngaahi hingoa.)

Lau 'a e 'ilo ko 'eni meia 'Eleta Pulusi R. Makongiki:

“Ko e maama 'o e ongoongolelei 'oku 'ikai ke ulo fakafokifā pē ia ki he tangatá 'o hangē ko e huhulu 'a e la'aá he ho'ataá, ka . . . 'oku tupu māmalie hake ia 'i honau lotó, 'i he 'otu laine ki he 'otu laine, akonaki ki he akonaki, 'i ha kongá si'i 'i heni mo ha kongá si'i 'i hena [vakai, T&F 50:24]. 'E a'u ki ha tu'unga 'e fakahā ai 'a e me'a kotoa pē ki he kau faivelenga 'oku nau kei tupulaki ma'u ai pē 'i he māma mo e mo'oni, pea te nau 'ilo 'a e me'a kotoa pē (T&F 76:5–10; 93:26–28; 101:32–34; 121:26–29.) . . .

“He 'ikai ha tala fakatātā, pe ha akonaki, pe me'a fufū, 'e ta'ofi mei he 'ilo 'a e kau faivelengá; he 'e a'u pē 'o fakahā 'a e me'a kotoa, pea 'e 'ilo 'e he kau angatonú 'a e me'a kotoa pē.” (Doctrinal New Testament Commentary, 1:291).

Faka'osi 'aki ha'o fakatukupaa'i 'a e fānau akó ke nau fekumi ki he 'ilo 'o e ongoongolelei 'i he'enu mo'u'i kotoa.

Ma'ake 4:35–41 (vakai foki, Mātiu 8:18–27; Luke 8:22–25). 'E lava 'e Sisū ke ne fakanonga 'a e matangi 'i he'etau mo'u'i 'o hangē ko 'Ene lolomi 'a e matangi 'i he Tahi Kāleli. (miniti 'e 10–15)

Faka'alí'ali ki he fānau akó 'a e fakatātā 'o e Lolomi 'o e Afaá (Mātiu 8:23–27) (vakai, 'apenitiki, p. 290). Kole ki he fānau akó ke nau fakatokanga'i 'a e fofonga 'o e kakai 'oku hā 'i he taá. Lau fakataha mo e kalasí 'a e Ma'ake 4:35–41:

- Ko e fē 'a e veesi na'e fakatefito ki ai hono tā fakatāta'i 'e he toko taha tā fakatātaá?
- Kapau 'e lava ke ke toe 'ai 'a e toko taha tā fakatātaá ke ne toe tāvalivali'i, ko e hā ha me'a te ke tala ange ke liliu? Ko e hā hono 'uhingá?

Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau ki ha ngaahi taimi “hakohako” ne nau fekuki ai mo ha ngaahi 'ahi'ahi. Fakamatala ange na'e hangē na'e toka 'a Sisū 'i he taimi na'e tātā lahi taha ai 'a e matangi. Neongo ia, 'o hangē ko e talanoá, he 'ikai ke Ne teitei tuku ke tau tuēnoa. Tuu ke lau 'e ha taha 'o e fānau akó 'a e lea 'a 'Eletā Pulusi R. Makongiki:

“Oku ako'i mahino 'e he [maná ni] 'oku takaofi ma'u pē 'a e 'Eiki ki Hono ngaahi kaume'á pea te Ne fakahaofi kinautolu 'i he ngaahi tu'unga 'oku fakatu'utāmaki, 'o a'u ai pē kapau 'e fie ma'u ke fakahaofi kinautolu 'aki hano ta'ofi 'a e ngaahi 'elemēnití.

“Ikai ngata ai, ko e tahi—'a e tahi hou, mo 'ikai nongá—ko ha faka'ilonga ia 'o ha māmani angahala'ia mo faiangahala. . . . 'I he taimi 'oku lolomi ai 'e Kalaisi 'a e tahi 'o e mo'u'i, 'oku hū leva 'a e nongá ki he loto 'o e tangatá.

“Ikai ko ia pē, ‘oku ‘i ai foki mo ha ni’ihi ‘oku nau fakatātā ‘a e Siasí ki ha vaka, ‘oku faka’uli mo faifolau ai ‘a e kau ‘aposeotoló mo e kau palōfitá ‘i he ngaahi kaupeau ‘o e māmaní, ‘a ia ‘oku fasitanunu mo tafihu, pea houtu’u ‘i ha mālohi lahi, ki he vaka matangiá ni, kae ‘ikai pē ke ne ikuna’i. ‘Oku ‘ikai pē ke teitei ngoto ‘a e vaka fakalangí ia; ‘oku ‘ikai ke teitei melemo hono kau pasese faivelengá ‘i he loloto ‘o e moana ‘uli’ulí, koe’uhí he ko Kalaisi ‘okú ne ‘eikivaka ‘i Hono vaká. ‘E ngali nai ‘oku toka ‘i ha sea ‘o ‘olunga ki ha pilo, ka ‘oku kei ‘i ai pē. Pea ‘i he taimi ‘o e faingata’a lahi tahá ‘oku ofo ai ‘i he kole ‘a ‘Ene kau tamaio’eikí, ‘o ne toe valokí ‘i ‘a e matangi’i pea mo e tahí; ‘o ne fakahaofi kinautolu ‘oku tui ki Hono huafá; ‘okú ne folofola ‘aki ha nonga ki he ngaahi laumālie loto mafasiá; pea ‘oku toe ongonā hono le’ó, ‘Fiemālie, pea ke toka lelei.’”
(*Mortal Messiah*, 2:278).

Fakaafe’i ‘a e fānau akó ke nau tohi pe fakamatala fekau’aki mo ha taimi ne nau ongo’i ‘ai ‘a e ivi fakanonga ‘o e Fakamo’uí. ‘E lava pē ke ke fakamatala ha me’a pehē ne hoko tonu kiate koe ‘o “fakahaofi” ai koe ‘e he Fakamo’uí lolotonga ha taimi “faiangata’a” ‘i ho’o mo’uí.

Hiva’i pe lau ‘a e fakalea ‘o e “Na’e Tala pē ‘e Sisū” (*Ngaahi Himi*, fika 51). Fakaafe’i ‘a e fānau akó ke nau toe lau ‘a e veesi faka’osí pea fakamatala’i ‘a e ongo ne nau ma’u mei aí.

Ma’ake 5:21–43; 6:1–6 (vakai foki, Mātiu 9:18–26; 13:54–58; Luke 8:41–56). ‘Oku mu’omu’a ‘a e tui ‘i he maná. (miniti ‘e 25–35)

Kole ki he fānau akó ke nau tala atu ha ngaahi mana ‘oku hoko he ‘ahó ni ‘oku meimei tatau mo ia ne hoko ‘i he ngaahi ‘aho ‘o Kalaisí. Lau ‘a e Molonai 7:37 mo e fānau akó pea tuku ange ke nau kumi pe ko e hā ‘okú ne ‘ai ke hoko ‘a e maná. Tala ange ko e ‘aho ní te nau ako ai ki ha fa’ahinga sippinga ‘e ua ‘o e maná ‘a ia ‘oku hoko tu’unga ‘i he tui pea ko e sippinga ‘e tahá ko hono fakangatangata ‘o e maná ‘o tu’unga ‘i he sí’i ‘o e tui.

‘Ai ke taufetongi ho’o fānau akó ‘i hono lau le’o lahi ‘a e ngaahi veesi ‘i he Ma’ake 5:22–43. Alea’i ‘a e ngaahi fehu’i ko ‘ení ‘i he lolotonga ho’omou laukongá:

- Ko e hā ne fie ma’u ‘e Sailosi meia Sisúú?
- Ko e hā ne lea ‘aki ‘e Sailosi ‘o hāsino ai ‘a e lahi ‘o ‘ene tui kia Sisúú? (vakai, v. 23).
- Ko e hā ne lea mo fakahoko ‘e he fefiné ‘o fakahaa’i mai ai ‘a e lahi ‘o ‘ene tui kia Sisúú? (vakai, vv. 27–28).
- ‘Okú ke pehē ko e hā ne ongo’i ‘e Sisū ‘oku makehe ‘i he taimi ne ala ange ai ‘a e fefiné ‘o kehe ia mei he toenga ‘o e kakai ne nau takatakai’i Iá?

- Ko e hā ne fakamo’ui ai ‘a e fefiné ni ka ne ‘ikai lava ‘a e kakaí ia ‘o tokoni ki aí?
- Ko e hā ne folofola ‘aki ‘e Sisū ne tokoni ke fakamo’ui ai ‘a e fefiné ni? (vakai, v. 34).
- Fekau’aki mo e ‘ofefine ‘o Sailosí, ko e tui ‘a hai ne tokoni ki hono toe fokotu’u mai ke mo’uí?

‘Ai ‘a e fānau akó ke nau lau ‘a e Ma’ake 6:1–6 pea mo fakatokanga’i ‘a e founga ‘oku fekau’aki ai ‘a e ngaahi vési ni mo e ongo talanoa ‘i he veesi 22–43. Fehu’i ange:

- Ko e hā hano fekau’aki ‘o e mālohi ‘o Sisū Kalaisi ke fakamo’ui ha tahá pea mo e tui ‘a e toko taha ko iá kiate Iá? (vakai foki, Molomona 9:19–20).
- ‘Okú ke pehē ko e hā ‘oku tokolahi ai ‘a e kakai he ‘ahó ni ‘oku ‘ikai ke nau tui ki he maná?

Fakaafe’i ‘a e fānau akó ke nau fakakaukau pe ‘oku lahi fēfē ‘enua tui pea ko e hā ‘a e me’a te nau lava ‘o fai ke nau ma’u ai ha tui ‘oku mālohi angé. Tufa ange ha tatau ‘o e ngaahi lea ko ‘ení meia ‘Eletā Mēlilí J. Peitimeni, ko e mēmipa ‘o e Kau Fitungofulú, pe te ke hiki pē ia ‘i he palakipoé:

“Ko e tui ko ha tefito’i mo’oni ia pea mo ha founga. ‘Okú ne fakamahino’i ‘a e founga te tau lava ai ke fokotu’u ha vā fefalala’aki mo e Fakamo’uí. Koe’uhí ke lava ‘a e tui ‘o tupulekina, kuo pau ke tau kamata ‘i he loto fakatōkialó mo e laumālie mafesifesi, ‘o ma’u ha holi lahi ke ‘ilo ‘a e ‘Eikí, pea talangofua ki he ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e ongoongolelé. Ko hono olá, ‘e fakapale’i ‘e he Fakamo’uí ‘a e talangofuá ‘aki hano fakapapau’i fakalaumālie ange ‘enua ngaahi ngāué (vakai, ‘Alamā 32:16, 27–32). Pea ‘i he tupulaki ‘a e tui, ‘oku toe fā’atā atu ai ‘etau fakakaukau ki ‘itānití, ‘a ia ‘okú ne fakalahi ai ‘a hotau ivi ke matu’uaki ‘a e ngaahi faingata’a ‘o e mo’uí” (“Faith That Preserves and Strengthens,” ‘i he *Brigham Young University 1996–97 Speeches* [1997], 141).

Alea’i ‘a e ngaahi fehu’i ko ‘ení mo ho’o fānau akó ‘i he’enua ako ‘a e leá ni.

- Te tau ma’u fēfē ‘a e tui?
- Ko e hā hano kaunga ‘o e talangofuá ki he tui?
- ‘Oku kaunga fēfē ‘a e tui ki he’etau talangofuá?
- Ko e hā leva te tau lava ‘o fai ke fakatupulekina ai ‘etau tui?

Fakakaukau ke ke faka’osi ‘aki ha’o fakamo’oni’i ‘e lava ke tau fakatupulaki ha tui ‘oku lahi ange pea ‘e fakahoko ‘e he ‘Otuá ha ngaahi mana he ‘ahó ni ‘o fakatau mo ‘etau talangofuá pea mo ‘etau tui.

Ma'ake 6:14–29 (vakai foki, Mātiu 14:6–12; Luke 9:7–9). 'Oku fa'a fie ma'u ha loto to'a mo ha feilaulau lahi ke tauhi 'a e ngaahi fekaú. (miniti 'e 20–30)

Lau 'a e talanoa mo'oni ko 'ení ki ho'o kalasí:

“Na'e ta'u 19 'a Siosefa F. Sāmita 'i he'ene foki mai mei he'ene ngāue fakafaifekau ki Hauai'i. Pea 'i he'ene fononga mei Kalefōnia ki hono 'apí 'i 'Iutaá, ne fehanga'angai ai 'i ha pongipongi 'e taha mo ha 'saliote fonu 'i ha kau konā lea kapekape . . . , ne nau fana 'enau ngaahi me'afaná, pea kaikaila tavale, mo kape ki he kau Māmongá.' Ne lue hangatonu mai ai ha taha 'o e kau konaá ki ate ia, "oku to'o pē 'ene pekenené.' Pea neongo ne 'ilifia' 'a Siosefa 'mo ne 'ilo'i he 'ikai fakapotopoto pea ta'e 'aonga ke toe fai ha lele . . . , ko ia ne lue hangatonu atu ai pē ki he tangata to'o me'afaná ni 'o hangē 'oku 'ikai ha me'a 'ia 'e hokó. Ne 'eke ange leva 'e he tangatá ni, "Ko ha Māmonga koe?" Ne tu'u hangatonu 'a Siosefa 'o ne sio hangatonu ki he mata 'o e tangatá ni mo pehē ange, "Io, tangata'eiki; 'i he tapa kotoa pē." Ne meimei ke 'ohovale 'a e tangatá ni 'i he fa'ahinga tali ta'e 'amanekiná ni, pea tu'u, tuku hifo hono ongo nimá ki hono tafa'akí, pea hili ha'ane sio fakamama'u kia Siosefa 'i ha vaha'a taimi, ne ne lea mai leva 'i ha le'o mokomoko, "Ko e tangata angalelei ___ taha koe kuo faifaiangé peá u fetaulaki mo ia! Lulululu. 'Oku ou fiefia 'i he'eku sio ki ha taha 'okú ne mateaki'i 'a e me'a 'oku tui ki aí." 'I he'ene lea 'aki 'ení na'e tafoki ai pē 'o ne 'alu' [Francis M. Gibbons, *Joseph F. Smith: Patriarch and Preacher, Prophet of God* (1984), 43–44]" (M. Russell Ballard, 'i he Conference Report, 'Okatopa 1997, 51; pe *Tūhulu*, Sānuai 1998, 46).

Fehu'i ange: Ko e hā ha fa'ahinga natula 'e fie ma'u ke te fakahoko ai ha fa'ahinga fili hangē ko ia ne fai 'e he talavou ko Siosefa F. Sāmitá? Fehu'i ki he fānau akó pe 'oku 'i ai hanau fāmili pe kaume'a ne nau tauhi 'a e ngaahi fekaú 'i ha lolotonga 'o ha ngaahi tu'unga faingata'a, pea fakaafe'i kinautolu ke nau omi 'o fakamatala 'a e talanoa ko ía.

Tala ange ki he fānau akó te nau ako he 'ahó ni ki ha taha na'á ne tauhi 'a e ngaahi fekaú 'i ha taimi na'e fie ma'u ai ha loto to'a pea mo ha feilaulau lahi fau. Lau 'a e Ma'ake 6:14–16 pea fehu'i ange:

- 'Oku 'uhinga kia hai 'a e "ia" 'i he veesi 14? (Sisū.)
- Ko e hā na'e fakakaukau ai 'a Hēlota ko Sisúú ko e Sione Papitaiso ia kuo toetu'u mei he maté?
- Ko e hā nai ha me'a ne manavahē ki ai 'a Hēlotá?

Lau 'a e Ma'ake 6:17–29 mo ho'o fānau akó, pea ki'i ta'ofi nounou 'o ka fie ma'u ke tuku ange ha faingamālie ke alea'i ai 'e he fānau akó 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení. Fakamatala'i ange 'oku fakamatala 'e he Ma'ake 6:14–16 'a e me'a ne hoko 'i he hili 'o e mate 'a Sione Papitaiso pea 'i he veesi 17–29, 'oku fakamatala ai 'e Ma'ake 'a e founga mo e 'uhinga ne mate ai 'a Sioné.

- Ko e hā ne tuku pōpula ai 'e Hēlota 'a Sioné?
- Ko e hā ne loto to'a ai 'a Sione ke ne tala kia Hēlota ke fakatomalá?
- Ko e hā 'a e iku'anga 'o Sioné?
- Ko e hā ha fa'ahinga 'ulungaanga 'oku lau ki ai 'i he Ma'ake 6:20 'okú ke pehē ne tokoni kia Sione ke ne ma'u ha loto to'a ke tauhi 'a e ngaahi fekaú?
- Ko e hā hono 'aonga 'o e feilaulau 'a Sione ke ne tauhi 'a e ngaahi fekaú?
- Ko e hā ha ngaahi founga 'oku fakahaa'i 'aki 'e he to'u tupu 'o e 'aho ní 'a 'enau loto to'a mo feilaulau 'i hono tauhi 'o e ngaahi fekaú? (Papitaisó, ō 'o ngāue fakafaifekau, tauhi 'a e fonu 'o e angama'á, tauhi 'a e Lea 'o e Potó, poupou'i kinautolu 'oku ngaohikovi'i.)
- Ko e hā 'okú ke pehē 'oku m ātu'aki mahu'inga ai hono tauhi 'o e ngaahi fekaú?

Faka'osi 'aki ha'o kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e *Fakahinohino ki he Folofolá* fekau'aki mo Sione Papitaisó. 'I he'enua fai 'ení, fakaafe'i kinautolu ke nau kumi 'a e anga lelei pe me'a lelei ne hoko kia Sione Papitaiso 'oku mahu'inga taha kia kinautolú. Poupou ke nau faka'aonga'i 'a Sione ko ha fa'ifa'itaki'anga 'i he'enua ngaahi fili 'oku faí.

Ma'ake 6:34 (vakai foki, Mātiu 14:14). 'Oku ma'u 'e he Fakamo'u'i ha 'ofa mo ha manava'ofa lahi fau ki he taha kotoa pē. (miniti 'e 10–15)

Kamata 'aki 'a e kalasí ha'amou hiva'i 'a e "'Oku Fakafo" (*Ngaahi Himi*, fika 102). Kole ki he fānau akó ke nau fakamatala'i 'a e ongo ne nau ma'u mei he hivá fekau'aki mo e Fakamo'u'i.

Hiki 'a e ngaahi fakamo'oni folofolá ni 'i he palakipoé: *Mātiu 20:34; Ma'ake 1:40–41; 5:19; 6:34; Luke 7:12–13*. Tuku ke lau 'e he kalasí mo kumi 'a e fo'i lea 'okú ne fakahaa'i 'a e finangalo 'o e Fakamo'u'i ke ne tāpuaki'i, 'i he palakalafí takitaha. Fehu'i ange: 'Oku kaunga fēfē 'eni kia kinautolu? Lau 'a e 3 Nīfai 17:5–7 mo e fānau akó pea mo 'ilo'i 'oku ma'u 'e he Fakamo'u'i ha ongo'i manava'ofa pea mo 'ofa ki he toko taha kotoa pē. Ko e me'a kotoa pē 'okú Ne fai 'oku fakatupu ia 'e He'ene 'ofá. Fehu'i ange:

- Ko e hā 'oku hangē ai 'oku ta'ofi 'e he Tamaí 'a e ngaahi tāpuakí, kae hili ange ia 'oku 'ofa 'ia kinautolu?
- 'E anga fēfē ha'ane hoko hono ta'ofi 'o e ngaahi tāpuakí ko ha 'ofa?

Lau 'a e lea ko 'eni ne fai 'e 'Eletā Nila A. Mekisuale, 'i he'ene kei hoko ko e mēmipa 'o e Kau Fitungofulú:

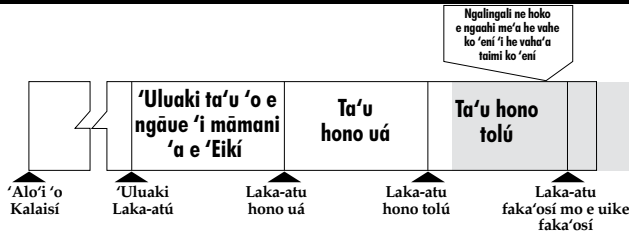
“Ko e manava'ofa 'a e toko taha fakalangi ko Sisuú kia kitautolú 'oku 'ikai ko ha manava'ofa ia 'oku faikehe 'a ha taha te ne ta'e fuesia; ka ko ha manava'ofa ia mo ha ongo'i 'ofa 'a ha Taha kuó ne fuesia mo'oni, neongo na'e 'ikai ha'ane hala, ko ha sipinga 'o e 'ofa 'a ha taha ta'e 'i ai ha'ane angahala pe te ne ta'e faingata'a'ia ai; ka ko ha 'ofa ia mo ha manava'ofa 'a ha Taha kuó ne faingata'a'ia lahi, neongo 'a 'ene tonuhiá, koe'uhí ko 'etau ngaahi angahalá kotoa” (*All These Things Shall Give Thee Experience* [1979], 35).

- 'E lava fēfē 'e he 'ilo'i 'o e manava'ofa mo e 'ofa 'a e Fakamo'uí kia kitautolú 'o poupou'i mo tāpuaki'i 'etau mo'uí?
- 'Oku kaunga fēfē 'a e 'ilo ko iá ki hotau loto kiate Iá pea mo e me'a kuó Ne kole mai ke tau fakahokó?

'Ai ha taha ke ne fakamatala ha taimi ne ne ongo'i ai ha 'ofa ki he Fakamo'uí. Fakaafe'i 'a e fānu akó ke nau kumi ha ngaahi faingamālie 'i he lolotonga 'o e uiké te nau lava ai 'o hangē ko e Fakamo'uí, 'o fakahaa'i ha 'ofa ki ha ní'ihí kehe.

Ma'ake 7-16

Ko e Mo'ui 'a Sisū Kalaisí

Talateú

'Oku fakamatala'i 'e he Ma'ake 7-16 'a e meime'i ta'u faka'osi 'o e mo'ui 'a e Fakamo'uí, kau ai 'Ene ngāue fakafaifekau ki Kāleli, Pelea, pea mo Siuteá. Ko e kongā lahi 'o e ngaahi folofola ko 'eni 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi me'a mahu'inga ne hoko 'i he uike faka'osi 'o e Fakamo'uí, kau ai 'Ene Fakaleleí, pekiá, pea mo e Toetu'ú.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Ma'ake 7-16 mo fakakaukau'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongoleleí ke Fakatokanga'i

- 'Oku tau hoko 'o ta'e ma'a 'i he'etau ngaahi fakakaukau mo 'etau ngaahi tō'onga koví (vakai, Ma'ake 7:14-24).
- 'E lava 'e he 'aukaí mo e lotú 'o hiki hake 'etau tu'unga fakalaumālie mo 'etau tuí (vakai, Ma'ake 9:14-29; vakai foki, Mātiu 17:14-21; Luke 9:37-43).
- 'Oku lau 'a kinautolu 'oku loto fakatōkilalo, talangofua, pea mo loto fie tokoni ki he kakai kehé, ko e kakai ma'ongo'onga taha ia 'i he fofonga 'o e 'Otuá (vakai, Ma'ake 9:33-37; vakai foki, Mātiu 18:1-5; Luke 9:46-48; Mōsaia 3:19).
- Ne foua 'e Sisū 'a e fiekaia, fieinuá, ongosiá, mamahí, pea mo e 'ahí'ahí, pea tu'unga ai 'ene 'afio'i e founa ke fakafiemālie'i mo tokoni'i ai kitautolú (vakai, Ma'ake 11:12; vakai foki, Mōsaia 3:7; 'Alamā 7:11-13).
- Ko e fale 'o e 'Eikí ko ha feitu'u toputapu ia pea 'oku totonu ke faka'apa'apa'i (vakai, Ma'ake 11:15-18; vakai foki, T&F 110:8).
- 'I he taimi te tau lotu ai 'i he tuí, 'e foaki mai leva 'e he Tamai Hēvani 'a e ngaahi holi mā'oni'oni 'a hotau lotó (vakai, Ma'ake 11:22-24; vakai foki, Mātiu 21:21-22; Sēmisi 1:5-7; 3 Nifai 18:20).
- Kuo pau ke tau feinga ke feilaulau'i 'etau ngaahi koloa fakamāmani koe'uhí ko e ngaahi tāpuaki fakalangí pea ke tau hoko ai 'o hangē ko Kalaisí (vakai, Ma'ake 12:41-44; vakai foki, Luke 21:1-4; Molonai 7:6-8).

Ngaahi Ma'u'anga Tokoni Kehé

- “Ko e Uike Faka'osi 'o e Mo'ui 'a e Fakamo'uí,” 319-23.

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Ma'ake 7-16.

Ma'ake 7:1-23 (vakai foki, Mātiu 15:1-20).
'Oku tau hoko 'o ta'e ma'a 'i he'etau ngaahi fakakaukau mo 'etau ngaahi tō'onga koví. (miniti 'e 30-40)

Ki mu'a pea fai 'a e kalasí, ngaohi ha ngaahi fo'i poulu pelepela, 'omi mo ha ipu 'uli mei hano faka'aonga'i, pea hiki'i mo e fo'i lea ko e faka'uli'i 'i he palakipoé. Fehu'i ki he fānu akó pe ko e hā hono 'uhinga 'o e fo'i lea faka'uli'i (ke 'ai ke ta'e ma'a pe ta'e haohaoa). Fakaafe'i ha tamasi'i 'okú ne ma'u 'a e lakanga fakataula'eikí ke ha'u ki mu'a 'o 'ai hono nimá ki he pelepela.. Hili 'ene fai iá, fehu'i ange leva: 'E hanga nai 'e he nima 'ulí 'o 'ai ia ke ne ta'e fe'unga ke ma'u 'a e lakanga

fakataula'eiki? Ko e hā hono 'uhingá? 'Oange 'a e ipu 'ulí ki ha taha 'o e tamaiki fefiné pea fehu'i ange: 'E hanga nai 'e he inu mei he ipu 'ulí 'o 'ai ia ke ne ta'e taau ai ke faiako 'i ha kalasi Palaimeli pe kalasi Lautohi Faka-Sāpate?

Tuku ke lau 'e he fānau akó 'a e Ma'ake 7:1–15, pea fehu'i ange:

- Ko e hā e me'a na'e tukuaki'i ki ai 'e he kau Fālesí sí'i kau ākongá 'a Sisuú?
- Na'e tali fēfē 'e Sīsū kinautolu?

Fakapapau'i 'oku mahino ki he fānau akó na'e 'ikai ko e 'uhinga 'a Sīsū 'i he'ene folofolá 'oku 'ikai mahu'inga 'a e fanofano 'o e nimá ki mu'a pea toki kaí. Ko e 'ene 'uhingá 'oku 'ikai hanga 'e he kai ta'e fanofano 'o e nimá 'o 'ai ha tangata ke mala'ia pe ta'e ma'a ai.

- Na'e faka'aonga'i fēfee'i 'e he kau Fālesí 'a e kōpanó (corban) ke nau kalo ai mei he fonó?
- Ko e hā 'a e akonaki 'a Sīsū fekau'aki mo e me'á ni? (vakai, Ma'ake 7:10–13).

Tuku ke lau 'e he fānau akó 'a e Ma'ake 7:17–23 pea mo kumi pe ko e hā koā 'okú ne faka'uli'i mo'oni ha tahá. Hili ia pea mou alea'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e hā 'a e fa'ahinga fakakaukau mo e fa'ahinga tō'onga 'okú ne 'ai 'a e kakaí ke nau ta'e ma'a fakalaumālié? (Hiki 'a e talí 'i he palakipoé.)
- 'Oku mahu'inga ange ke te ma'a fakalaumālie pe ma'a fakatu'asino? Ko e hā hono 'uhingá?
- 'Okú ke pehē ko e fē 'a e fa'ahinga ma'a 'oku faingofua ange ke tauhi ma'ú? Ko e hā hono 'uhingá?

Lau 'a e kupu'i lea ko 'eni 'a 'Eletā Sipenisā W. Kimipolo, 'i he taimi ne kei hoko ai ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“'Oku 'ikai ko e 'uli 'o e kekelelé pe ko ha lolololo 'o ha nima 'o ha taha 'okú ne faka'uli'i iá; pe ko ha . . . pupuha tu'unga 'i hano fai 'o ha ngāue totonu, pe ko ha nanamu 'o ha taha mei ha ngāue lahi. 'E lava pē ha taha 'o kaukau fakahoua, pea lingi kaloni ma'u pē, pea uku ma'u pē hono 'ulú, tutu'u mo valivali faka'aho hono nge'esi nimá, pea mo poto 'aupito 'i he lea fakaoolooló, ka ne kei hoko pē. . . ko ha toko taha 'uli 'o hangē ko e luó 'o helí. Ko e me'a 'okú [ne] faka'uli'í ko e angahalá, ['o] tautautefito ki he angahala fe'auaki” (Ko e Mana 'o e Fakamolemolé [1969], 62).

Fakamatala ange mo e kupu'i lea ko 'eni 'a Tālini H. 'Oakesi, 'i he'ene kei hoko ko e palesitēni 'o e 'Univēsiti Pilikihami 'Iongí:

“'Oku ma'u 'e he sinó ha ngaahi malu'i ke to'o atu mei ai 'a e me'akai 'oku koví. 'Oku 'i ai ha ngaahi me'akai sí'i pē 'oku fakatupu mate ka ko e kongá lahi 'oku hanga pē 'e he me'akai koví 'o ngaohi kimoutolu

ke mou puke [kae] 'ikai fakatupu ha kovi 'e ta'e . . . . lava ke fakalelei'i. Ko e tokotaha ko ia 'oku ma'u me'atokoni 'i he ngaahi talanoa koví pe ngaahi faiva pe ngaahi tohi ponokalafi fakalieliá, 'oku nau lekooti ia 'i he ngaahi tānaki'anga fakamatala faka'ofu ko 'eni 'oku tau ui ko e 'atamaí. 'E 'ikai hanga 'e he 'atamaí 'o toe pu'aki mai 'a e me'a 'oku 'ulí. Ko e hili pē hono lekōtí, 'e nofo ma'u ia ai kae 'oua pē kuo toe fakamanatu'i hake, 'o toe hulu'i mai hono ngaahi 'īmisi fakalieliá ki ho 'atamaí pea tohoaki'i atu ai koe mei he ngaahi me'a lelei 'o e mo'u” (“Things They're Saying,” *New Era*, Fēpueli 1974, 18).

Lau 'a e 1 Nīfai 15:34. Fakamatala'i ki ho'o fānau akó ho'o ongo fekau'aki mo e hoko 'o ma'a fakalaumālié pea mo hono tauhi ma'u 'o e tu'unga ko iá.

 Ma'ake 8:1–30 (vakai foki, Mātiu 15:32–16:20). 'E lava 'e Sīsū ke ne fakatou fakamo'ui 'a e kui fakatu'asinó mo e kui fakalaumālié. (miniti 'e 30–40)

Ki mu'a pea toki kamata 'a e kalasí, hiki fakamata'i tohi iiki 'i ha kí'i la'i pepa 'a e fo'i palōveape ko e 'Oku 'ikai ha kui 'e lahi ange 'iate ia 'oku 'ikai fie mamatá. Fakapipiki 'a e la'i pepá 'i he palakipoé pea 'ai ha taha 'i he 'otu muí ke ne feinga ke lau ia. Kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku 'ikai ke lelei 'ene sio mama'ó pea 'ai ke ne lau ta'e sio'ata pē ia. Fehu'i ki he fānau akó: Ko e hā hano faikehekehe 'o ha taha 'oku 'ikai lava 'o sio mo ha taha 'oku 'ikai ke fie sio?

Toe fakamanatu mo ho'o fānau akó 'a e talanoa 'o hono fafanga 'o e toko fā afé (Ma'ake 8:1–9), pea toki fehu'i ange:

- Ko e hā na'e fai 'e he kau Fālesí 'i he 'osi pē hono fafanga faka'ofu ko 'eni 'e Sīsū 'a e toko fā afé? (vakai, vv. 11–12).
- Ko e fa'ahinga kui fē ne ma'u 'e he kau Fālesí?
- Ko e fa'ahinga kui fē ne fakahaa'i 'e he kau ākongá 'i he loto vaká? (vakai, vv. 13–21).
- Neongo ne na fakatou fakahaa'i pē 'a e kui fakalaumālie, ka ko hai na'e kui lahi angé—ko e kau ākongá pe ko e kau Fālesí?

'Ai ho'o fānau akó ke nau toe fakamanatu 'a e veesi 22–26 (vakai foki ki he fokotu'u ki hono ako'i 'o e Ma'ake 8:22–26 'i laló). Fehu'i ange: 'E anga fēfē ha tu'ia 'a e kakaí 'i he ngaahi fa'ahinga kehekehe 'o e kui fakalaumālié? Lau 'a e veesi 27–30.

- Ko e hā na'e fakamo'oni' 'e Pitá?
- 'Oku hoko fēfē ko ha sīpinga lelei ha taha 'oku lava ke sio fakalaumālie?

Lau 'a e veesi 31–33 pea alea'i 'a e founga ne kau ai pē mo Pita 'i he ta'e malava ke sio ki he ngaahi me'á kotoa pē (vakai foki, fokotu'u ki hono ako'i 'o e Mātiu 16:15–19, pp. 48–49).

- Ko e hā na'e loto 'a Pita ke ne ta'ofi?
- Ko e hā na'e 'ikai mahino pe "sio" ki ai?

Lau 'a e veesi 34–38 ki ho'o fānau akó. Fakamo'oni'i ange 'e lava 'e he Fakamo'ui 'o fakamo'ui 'a e kui fakalaumālié 'o hangē pē ko 'ene lava 'o fakamo'ui 'a e kui fakatu'asinó, ka 'e toki hoko pē ia 'o kapau 'oku tau ma'u ha holi ke sio pe lava 'o mamata.

Ma'ake 8:22–26. 'E lava 'e he founa ne fakahoko ai 'e Sisū Kalaisi 'ene ngaahi maná 'o ako'i kitautolu 'i ha ngaahi me'a mahu'inga. (miniti 'e 10–15)

'Ai ke toe fakamanatu 'e he fānau akó 'a e ngaahi mana ne fakahoko 'e he Fakamo'ui 'oku hiki 'i he Ma'ake 6:54–56 mo e 7:31–37. Hili ia pea 'ai ke nau lau 'a e Ma'ake 8:22–26, pea fehu'i ange:

- Ko e hā hano kehe 'o e fakamo'ui ko 'eni mei hono toengá?
- Ko e hā ha me'a te tau lava 'o ako mei he fo'i mo'oni ko ia na'e 'ikai ke fakamo'ui kakato 'a e tangatá ni 'i he fuofua taimí?

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau fanongo ki he lea 'a 'Eletā Pulusi R. Makongikií pea mo vakai'i pe ko e hā ha founa te nau lava 'o faka'aonga'i ai 'i he'enua mo'ui.

"Ko e maná ni 'oku makehe; ko e me'a pē ia 'e taha 'oku lekooti ne hanga ai 'e Sisū 'o fakamo'ui fakakongokonga ha tangata. Mahalo pē na'e fakahoko 'eni 'e he 'Eiki ke ne fakamālohia ai 'a e vaivaí kae fakatupu ai ha tui 'i he tangata kuí. 'Oku hangē ko e ngaahi fetu'utaki hokohoko ko 'eni mo Sisuu ne tānaki mai ai ha 'amanaki lelei, loto fakapapau'i, pea mo ha tui ki he tangata kuí. . . .

"Na'e hanga mo'oni 'e he founa ne fakahoko ai 'a e fakamo'ui ni 'o ako'i mai 'oku totonu ke feinga 'a e tangatá ke fekumi ki he 'alo'ofa 'a e 'Eiki ke fakamo'ui 'aki honau ivi mo e tui kotoa, neongo 'e fe'unga pē ia ke fai ai hano fakamo'ui fakakonga pē, ka 'o ka nau ka muimui totonu 'i he founa ko iá, 'e lava ke nau ma'u ha fakapapau'i mo'oni pea mo ha tui ke fakamo'ui kakato kinautolu 'i he tapa kotoa pē. 'Oku fa'a fakamo'ui fakatu'utu'unga foki 'a e tangatá mei honau ngaahi faingata'a'ia fakalaumālié, 'o fakakongokonga, 'i he'enua fakatonotonu 'enua mo'ui ke taau mo e ngaahi palani mo e ngaahi taumu'a 'a e 'Otuá" (Doctrinal New Testament Commentary, 1:379–80).

Ma'ake 9:14–29 (vakai foki, Mātiu 17:14–21; Luke 9:37–43). 'E lava 'e he 'aukaí, 'a ia ko e hoa ia 'o e lotú, ke ne fakatupulaki hotau tu'unga fakalaumālié mo 'etau tuí. (miniti 'e 20– 25)

Fakaafe'i ho'o fānau akó ke nau huke ki he "tuí" 'i he Bible Dictionary. Lau hono fakamatalá mo kinautolu. Fakaafe'i

kinautolu ke nau fili ha ngaahi tefito'i fakakaukau 'e fā pe nima mei hono faka'uhingá, pea hiki ia 'i he palakipoé.

Lau 'a e Ma'ake 9:14–29 pea alea'i ha ni'ihī 'o e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e hā ha ngaahi me'a 'oku mahu'inga ki hono fakatupulaki 'o e tuí 'oku fakasino mai 'i he talanoá ni?
- Ko e hā na'e 'ikai ma'u 'e he kau ākongá he taimi ko 'eni ne 'ikai ai ke nau lava 'o kapusi 'a e "laumālie koví ni"? (vakai, vv. 18, 28–29).
- Ko e hā e kaunga 'o e 'aukaí mo e lotú ki he ma'u 'o e tuí?
- 'Okú ke pehē ko e hā e 'uhinga 'a e tamaí ki he'ene lea 'i he veesi 24?

Na'e pehē 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikií:

"Oku malava 'a e me'a kotoa pē 'i he tuí; 'oku 'ikai ha me'a 'ia 'e fu'u faingata'a fēfē ki he 'Eiki. 'Oku 'ikai ha puke ia 'e fu'u lahi, 'oku 'ikai ha fokoutua ia 'e faingata'a fēfē, 'ikai mo ha mahaki faka'auha 'e fakatu'utāmaki fēfē ke fakamo'ui 'e he mālohi ko ia ko e tuí. 'Oku 'ikai ha me'a ia 'e ta'ofi meia kinautolu 'oku nau tauhi ki he fono 'o e tuí he 'okú ne 'oange 'a e totonu ke nau ma'u ia, 'o tatau ai pē 'i he mo'ui ni pe 'i he maté. Ka 'i he anga mahení, pea a'u pē ki he lotolotonga 'o e kakai mā'oni'oni 'i he māmaní, 'oku kehekehe pē 'a e tu'unga hono ma'u 'o e tuí pe ko e mālohi, pea 'oku 'i ai foki ha ngaahi faingata'a'ia 'e fie ma'u ki ai ha mālohi lahi ange 'o e fakamo'ui mei ha toe ngaahi faingata'a'ia kehe" (Doctrinal New Testament Commentary, 1:409).

Na'e pehē 'e 'Eletā Sēmisi E. Talamesi:

"Ko e 'aukaí, ka fai fakapotopoto, fakataha mo e lotu fakamātoató 'oku 'aonga ia ki hono fakatupulaki 'o e tuí ki he lelei, fakataha mo e mālohi 'oku takaua mo iá. Ka faka'aonga'i fakafo'ituitui 'a e tefito'i mo'oni ko 'eni 'e iku lelei. 'Oku 'i ai nai hao ngaahi vaivai 'oku fakatupu holomui, ha ngaahi tō'onga angahala kuó ke feinga vale ke ikuna'i? Pea hangē ko e laumālie 'uli ne valokí'i 'e Kalaisi mei he ki'i tamasi'i, mahalo ko ho'o angahalá ko ha fa'ahinga angahala ia 'e toki lava pē 'o mavahe tu'unga 'i he lotú mo e 'aukaí" (Jesus the Christ, 3rd ed. [1916], 395).

Fakamo'oni ange ki he founa 'oku fakatupulaki ai 'e he 'aukaí mo e lotú 'a e tuí. Ka 'oku kei toe 'a e taimí pea lau 'a e 'Alamá 32:26–37 mo ho'o fānau akó pea alea'i 'a e me'a 'oku ako'i heni fekau'aki mo hono fakatupulaki 'o e tuí.

Ma'ake 9:33–37 (vakai foki, Mātiu 18:1–5; Luke 9:46–48). Ko kinautolu 'oku loto fakatōkilalo, talangofua, pea mo loto fie tokoni ki he kakai kehé, ko e mā'olunga taha kinautolu 'i he fofonga 'o e 'Otuá. (miniti 'e 25–35)

Hiki 'a e ngaahi fo'i lea ko 'ení he palakipoé: *Taki Mā'olunga, palesiteni fakasiteiki, pīsope, faiako, tauhi laipeli.* Fehu'i ki he fānau akó pe ko e fē 'i he ngaahi lakangá ni 'oku pehē 'e he kakai 'oku mā'olunga tahá. Ko e hā hono 'uhingá? 'Ai ke nau lau 'a e Ma'ake 9:33–35.

- Na'e tali fēfē 'e Sīsū 'a e fehu'i pe ko hai 'oku mā'olunga tahá?
- 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e pehē ko ia 'oku lahi pe mā'olungá 'oku totonu ke hoko ia ko e "tamaio'eiki 'a e taha kotoa"?
- Ko e fē 'i he ngaahi lakanga 'i he palakipoé 'e kau 'i he hoko ko e tamaio'eiki 'a e toko taha kotoa peé? ('E lava pē hanau ni'ihī ka 'oku totonu ke nau kau kotoa.)
- Na'e fakahaa'i fēfē'i 'e Sīsū 'a e tefito'i mo'oni ko 'ení 'i He'ene mo'uí?

Faka'ali'ali ha tā 'o Sīsū mo e fānau ikí 'o hangē ko e tā 'oku hā atu hení. 'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Ma'ake 9:36–37, pea mou alea'i ha ni'ihī 'o e ngaahi fehu'i ko 'ení.

- 'Okú ke pehē ko e hā na'e ako'i 'e Sīsū ki He'ene kau ākongá 'i He'ene fua hake 'a e ki'i tamasi'i valevalé?
- 'Oku 'uhinga ki he hā ke "ma'u" ha tamasi'i valevale 'i he huafa 'o Kalaisi?
- 'Okú ke pehē ko e hā 'oku 'ikai fie tokoni ai ha kakai 'e ni'ihī he 'ahó ni kia kinautolu 'oku nau pehē 'oku 'ikai mahu'inga pe lelei tatau mo kinautolú?
- Ko e hā 'a e finangalo 'o Sīsū ki hono tokoni'i 'o e kakai kehé, tautautefito ki he fānau? (vakai, Ma'ake 10:13–14).

Lau 'a e fakamatala 'a Mātiu ki he me'a tatau pē ko 'ení 'a ia 'oku 'i he Mātiu 18:1–6.

- Ko e hā 'oku pehē 'i he fakamatala 'a Mātiu kuo pau ke tau fakahoko 'o makehe ia mei he'etau loto ke tali pe ma'u 'a e fānau valevalé?
- 'E anga fēfē hano 'ai 'e he'etau uluí mo 'etau loto fakatōkilalo 'o hangē ko ha tamasi'i si'i, ke tau 'i ha tu'unga lelei ange ke tokoni'i 'a e kakai kehé? (vakai, Mōsaia 3:19).
- 'E founga fēfē hano tokoni'i 'e he'etau hoko 'o hangē ko ha ki'i tamasi'i si'i ke tau hoko ai 'o mā'olunga 'i he pule'anga 'o e langi?

Fakamatala 'a e lea ko 'ení 'a 'Eletā Pulusi R. Makongiki'i:

“'Oku 'ikai fuatautau 'a e mā'olunga 'o ha taha 'i he pule'anga 'o e 'Eiki he māmani 'aki 'a e ngaahi lakanga 'oku ma'ú, pea 'ikai 'aki 'a e ngeia 'oku ma'ú, 'ikai 'i he fakalāngilangi 'oku foaki 'e he kakai matelié, ka 'i he tu'unga taau mo e lelei 'oku fie ma'ú. Ko kinautolu 'oku hoko 'o hangē ko e fānau valevalé pea ma'u 'a e ngaahi 'ulungaanga faka-'Otuá 'ia kinautolú, 'e tatau ai pē pe ko e hā ha fa'ahinga tu'unga 'e ui ke nau ngāue ai, 'oku nau kei hoko pē ko e 'lahi taha pe mā'olunga taha 'i he pule'anga 'o e langi.” (Doctrinal New Testament Commentary, 1:415).

Ma'ake 9:43–50 (vakai foki, Mātiu 18:8–9). Kuo pau koā ke tau tu'usi mo'oni ha nima pe va'e koe'uhí ko e angahalá? (miniti 'e 20–25)

Kole ki he fānau akó ke nau vakai ki honau nima 'oku nau tohi 'aki mo fakakaukau ki he lahi 'o e ngaahi me'a 'oku nau fakafalala ke fai 'e he nima ko iá.

- Ko e hā ha lahi 'o e faingata'a te ke fekuki mo ia kapau he 'ikai ke ke toe ma'u 'a e nima ko iá?
- 'Oku 'i ai nai ha fa'ahinga me'a 'e 'aonga ke tu'usi ai ho nimá?

Lau 'a e Ma'ake 9:43–48 mo ho'o fānau akó pea alea'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Kapau ko ha me'a ke tu'usi hao nima 'i he mo'uí ni ka ke ma'u 'a e mo'ui ta'engata, 'e 'aonga nai?
- 'E 'aonga nai kapau ko ha me'a ke tu'usi ai hao va'e? Pe ko ha taha 'o ho ongo matá?
- 'E 'aonga nai kapau 'e mole ai ho'o mo'ui 'i he māmani?
- Neongo 'oku mahu'inga 'a e pule'anga 'o e 'Otuá ke fai ai ha feilaulau, 'okú ke pehē 'oku finangalo mo'oni 'a e 'Otuá ke tau tu'usi hotau nimá 'o kapau 'oku tau fai ha angahala 'aki 'a e nima ko iá?

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Liliu 'a Siosefa Sāmita ki he Ma'ake 9:40–48 'i he Fakahinohino ki he Folofolá.

- Ko e hā mo ha toe 'uhinga 'oku 'omi 'e he Liliu 'a Siosefa Sāmitá ki he ongo veesi ko 'eni 'i he tohi 'a Ma'aké?
- Ko hai 'oku fakafofonga 'i 'e hotau nima 'oku fai halá?

- Ko hai 'oku fakafofonga'i 'e hotau va'e 'oku fai halá?
- 'I he veesi 42, ko hai nai "'a ia 'oku hoko ko ho'o fuká" 'oku lau ki ai? ('E vakai 'a e kakaí, kiate kinautolu 'oku tā sīpinga kia kimoutolú.)
- Ko hai 'oku fakafofonga'i 'e hotau mata 'oku fakahalá?
- Ko hai kuo fokotu'u ke ne "tokanga'i mo fakahinohino atu 'a e māmá"?
- Ko e hā 'oku hoko ki ha kakai 'e ni'ihī 'i he taimi 'oku tō ai ki he angahalá ha kau mēmipa 'o e fāmīlī pe kau taki 'o e Siasí 'oku nau fakafalala ki ai 'i he ngaahi fakahinohinó?

Lau 'a e Liliu 'a Siosefa Sāmīta ki he Ma'ake 9:44-45 pea fehu'i ange:

- 'Okú ke pehē 'oku 'uhinga ki he hā 'a e "tu'u pe tō" 'iate koe peé?
- Ko hai 'oku totonu ke tau falala ki ai?

Fakamatala ange 'a e lea ko 'eni 'a Palesiteni Hiipa C. Kimipolo, 'i he taimi ne hoko ai ko e taha 'o e Kau Palesitenisí 'Uluakí, ke tokoni 'i hono tali 'o e ngaahi fehu'i ko 'eni:

"Koe'uhí ke mou matu'uaki 'a e ngaahi faingata'a 'oku tu'unuku maí, 'e fie ma'u ai ke mou ma'u ha 'ilo ki hono mo'oni 'o e ngāué ni 'iate kimoutolu pē. 'E a'u 'a e ngaahi faingata'á ki ha tu'unga 'e hinga pe tō ai 'a e tangata pe fefine 'oku 'ikai ke ne ma'u ha'ane 'ilo pe fakamo'oni fakafo'ituituí. Kapau 'oku te'eki ke ke ma'u ha'o fakamo'oni, 'oku tonu ke ke mo'ui angatonu mo lotu ki he 'Eikí pea 'oua na'a tuku kae 'oua kuó ke ma'u ia. Kapau he 'ikai, he 'ikai te ke lava ke tu'u. . . .

"'E hokosia mai 'a e kuonga he 'ikai lava ai ha tangata pe fefine ke kei mo'ui 'i ha maama 'a ha taha kehe. Kuo pau ke tatakí 'a e toko taha kotoa pē 'e he maama 'oku 'iate iá. . . .

"Kapau 'oku 'ikai te ke ma'u ia he 'ikai ke ke lava 'o tu'u; ko ia, fekumi ki he fakamo'oni kia Sisuú pea pikitai ki ai, koe'uhí ke hokosia mai 'a e taimi faingata'á he 'ikai te ke humu pe tō" (Orson F. Whitney, *Life of Heber C. Kimball*, 3rd ed. [1967], 450).

Ma'ake 10 (vakai foki, Mātiu 19:16-30; 20:20-34; Luke 18:15-43). Ko e me'a 'oku tau holi ki ai 'okú ne fakaha'a'i 'a e me'a 'oku 'i he'etau fakakaukau pea 'oku 'i ai 'ene kaunga ki he me'a 'oku tau ma'u. (miniti 'e 25-30)

Kole ki ho'o fānau akó ke nau 'ai pē 'o hangē kuo fakangofua ange ke fai hanau 'initaviu mo e Fakamo'uí pea 'e lava ke nau kole heni 'a tāpuaki pē 'e taha. 'Oange ha miniti 'e taha ke nau fakakaukau ai fekau'aki mo e me'a te nau kolé, ka ke fakatokanga ange ke 'oua na'a nau tala ia ki ha taha.

Hiki 'i he palakipoé 'a e *Ko e hā 'a e me'a 'oku mahu'inga taha kia _____*? Tala ange ki he fānau akó kuo 'osi ma'u 'e ha kakai 'e ni'ihī ia 'a e faingamālie ko 'eni. Toe fakamanatu mo e

fānau akó 'a e ngaahi talanoa fakafolofola ko 'eni 'i he tohi Ma'ake 10 pea hiki 'i he palakipoé 'a e me'a 'oku ngali mahu'inga taha ki he kakai 'oku hā atu 'i laló:

- Veesi 17-22: ko e talavou koloa'ia
- Veesi 25-30: Pita
- Veesi 35-41: Sēmisi mo Sione
- Veesi 46-52: Pātīmiusi
- Veesi 32-34: Sīsū

Fehu'i ange:

- Ko e hā ne hoko fakatāutaha ki he kakai ko 'eni 'e toko nima?
- Ko e hā 'a e ngaahi holi 'oku ta'e ngata ange hono palé 'i he toengá?
- Ko e hā 'oku ako'i mai 'e he ngaahi talanoa ni fekau'aki mo e kaunga 'o 'etau ngaahi holi ki he'etau mo'ui? (vakai, 'Alamā 41:3-7).

Hiki 'a e fo'i lea ko e *koe* 'i ha feitu'u 'atā he palakipoé pea tuku ki he fānau akó ke nau tali 'a e fehu'i ko iá kia kinautolu pē. Kole ange ke nau fakakaukau ki he me'a ne mei hoko kia kinautolu kapau ne lelei 'enau ngaahi holi pe kovi. Kole ange ke nau fakakaukau pe ko e hā ne mei hoko kapau he 'ikai liliu 'a 'enau ngaahi holi. Fehu'i ange: Ko e hā te tau lava 'o fai ke ta'engata mo faka-Kalaisi ange 'etau ngaahi holi? (vakai, 2 Nīfai 31:20; 'Īnosi 1:1-6; Molonai 10:32-33).

 Ma'ake 11:12 (vakai foki, Mātiu 21:18). Ne foua 'e Sīsū 'a e fiekaia, fieinuá, ongosia, mo e 'ahí'ahí, pea kuó ne 'afio'i ai foki 'a e founga ke fakafiemālie'i mo tokoni'i kitautolú. (miniti 'e 15-20)

'Omi ki he kalasí ha ngaahi tā mei ha makasini pe nusipepa, 'o e ngaahi faingata'a'ia 'a e fa'ahinga 'o e tangatá ('o hangē ko ha hongē, mate 'a ha 'ofa'anga, tāfea, vela, pe tau). Fehu'i ki he fānau akó pe kuo 'i ai ha taha kuó ne foua ha me'a tatau mo 'eni 'oku 'asi 'i he ngaahi taá (hangē ko ha taimi ne nau fu'u fiekaia lahi ai pe tāfea pe vela). Kapau 'oku 'ikai ke kovi pe faingata'a ki ai, fakaafe'i ke ne fakamatala 'a e me'a ne hokó. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha'o ongo 'i ho'o vakai ki he faingata'a'ia 'a e kakaí 'o hangē ko koé pe toe mahulu hake 'i ho'o faingata'a'ia?
- Ne ke mei ongo'i tatau nai kapau na'e te'eki ke ke a'usia kinautolu kotoa?
- Ko e hā 'oku tau fakahehema ai ke ongo'i 'ofa ki he kakaí kapau ne tau 'osi faingata'a'ia mo kitautolú?

Tala ange ki he fānau akó 'oku kamata 'aki 'e Ma'ake 'i he vahe 11 'a e uike faka'osi 'o e mo'ui 'a e Fakamo'uí. Tuku ke nau lau 'a e Ma'ake 11:12; Sione 19:28; Mōsaia 3:7; 'Alamā 7:11-13; mo e T&F 19:15-19 pea lisi 'a e ngaahi me'a ne faingata'a'ia ai 'a Sisuú. Fehu'i ange:

- Ko e hā 'oku ako'i mai 'e he ngaahi vēsí ni fekau'aki mo Sisuú?

- Ko e hā na'e faingata'a'ia lahi ange ai 'a Sisū 'ia kitautolú?
- 'Oku anga fēfē hono 'ai Ia 'e he ngaahi faingata'a ni ke ne hoko ai ko ha fakamaau lelei ange ki he'etau mo'ui?

'Ai ho'o fānau akó ke nau hiki 'i ha la'i pepa pe ko e hā 'a e ongo 'oku nau ma'u 'i he'enua 'ilo'i na'e loto fiemālie pē 'a e Fakamo'ui ke ne foua 'a e ngaahi mamahi kotoa ko 'eni ma'atautolu. Kapau te ke ongo'i 'oku fe'unga, peá ke fakaafe'i ha fānau ako 'e ni'ihi ke nau fakamatata 'a e me'a na'a nau hiki ki he kalasí.

Ma'ake 11:12–14, 19–26 (vakai foki, Mātiu 21:18–22). 'I he taimi 'oku tau lotu ai 'i he tuí, 'oku foaki mai leva 'e he Tamai Hēvaní 'a e me'a ko ia 'oku totonu mo lelei taha ke tau ma'ú. (miniti 'e 35–45)

Kole ki he fānau akó ke nau fakalau atu 'a e ngaahi mana kotoa 'a Sisū te nau lava ke manatu'i, pea hiki vave leva hanau lisi 'i he palakipoé. Hili ia pea 'ai ke nau lau 'a e Ma'ake 11:12–14, 19–20 mo kumi 'a e founa ne kehe ai 'a e ngaahi mana ne fai 'e Sisū 'i ai, mo e toenga 'o e ngaahi maná. 'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Ma'ake 11:21–24, pea fehu'i ange: Ko e hā ha me'a ne ako'i 'e Sisū mei he mana ko ia hono fakamala'ia'i 'o e fu'u fiki?

Tala ange ki he fānau akó: Tau pehē pē 'oku 'i ai hao maheni 'okú ne fie ma'u ke ke tokoni ange ki ai 'i hono fakatupulaki 'o e fa'ahinga tui ko ē 'oku fakamatata'i 'e Sisū 'i he ngaahi veesi ko 'eni. Ko e hā ha fa'ahinga fale'i te ke fai ki ai? Koe'uhí ke tokoni ki ho'o fānau akó 'i hono tali 'o e fehu'i ni, alea'i fakakalasi 'a e ngaahi me'a ko 'eni:

- 'Oku anga fēfē hano fuofua ma'u 'e ha taha 'a e tuí? (Ko e tuí ko ha me'afuofua mei he 'Otuá; vakai, 1 Nifai 10:17; T&F 46:13–14.)
- Ko e hā kuo pau ke tau fai ke tanumaki ai 'a e tuí? (Talangofua mo anga fakatōkilalo, fekumi faivelenga, pea kole 'a e me'afuofua 'o e tuí; vakai, Sione 7:17; 1 Nifai 10:18–19; 'Alamā 32:21–27.)

Na'e pehē 'e 'Eletā Sēmisi E. Talamesi:

“Neongo 'oku malava ke a'usia 'e kinautolu 'oku nau feinga faivelenga ke ma'ú, ka ko e tuí ko ha me'a ofa fakalangí. Pea hangē ko e mahu'inga hulu fau 'o ha mata'i tofe mahu'ingá, 'oku toki foaki pē ia kia kinautolu 'oku nau fakaha'a'i fakamātoato 'a 'enua taau mo iá, pea mo ia 'oku palōmesi ke talangofua ki he me'a 'okú ne tala maí. . . 'Oku 'ikai fai ha fakamālohi 'i hono 'omi 'o e tangatá ke ne 'ilo 'a e 'Otuá; neongo ia, ko e vave ange 'etau fakaava hotau lotó ki he ngaahi mālohi 'o e mā'oni'oni, 'e 'omi leva 'e he tui 'oku fakaiku ki he mo'ui ta'engatá kia kitautolu mei he'etau Tamaí” (*The Articles of Faith*, 107).

Fehu'i ange: Ko e hā kuo pau ke tau fai 'i he hili hono foaki 'o e tuí? (Hoko atu 'i hono tanumaki 'o 'etau tuí 'aki 'a e akó, mo e talangofuá; vakai, Ma'ake 9:23–24; Loma 10:17; 2 Nifai 31:20; 'Alamā 32:28–37; Hilamani 10:4–5.)

Na'e pehē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá:

“'Oku hoko mai 'a e tuí 'i he fanongo ki he folofola 'a e 'Otuá, 'i he fakamo'oni 'a e kau tamaio'eiki 'a e 'Otuá; pea ko e fakamo'oni ko iá 'oku poupu'u ma'u pē ia 'e he Laumālie 'o e kikité mo e Laumālie 'o e fakahaá” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 148).

'Ai 'a e fānau akó ke nau hiki 'a e anga honau loto fekau'aki mo e tuí 'i ha la'i pepa. Fakaafe'i ha ni'ihi 'o e fānau akó ke nau fakamatata 'a e me'a ne nau tohi.

Ma'ake 11:15–18 (vakai foki, Mātiu 21:12–16; Luke 19:45–48). Ko e fale 'o e 'Eiki ko ha feitu'u toputapu pea 'oku tonu ke faka'apa'apa'i. (miniti 'e 30–45)

Faka'alí'ali ki he fānau akó ha tā 'o ha tempale, ko e lelei tahá 'a e tā 'o e tempale 'ofi taha ki homou feitu'ú, pea fehu'i ange:

- Ko hai 'iate kimoutolu kuo 'osi 'alu ki ha taha 'o e ngaahi tempale 'o e Siasí?
- 'Oku ongo fēfē 'ete 'eva holo 'i he konga kekeleke 'oku 'i ai 'a e tempalé?
- Ko e hā ha' o ongo'i kapau 'e 'i ai ha ngaahi kánita fakatau'anga vala, me'akai, pe suvenia 'i he konga kekeleke 'oku 'i ai 'a e tempalé?
- Ko e hā 'a e me'a 'e fai 'e he fakatau koloá ki he fa'ahinga laumālie mo e ongo'i molumalu 'o e tempalé?

Lau 'a e Ma'ake 11:15–17. Fakamahino'i ange ko e tu' o ua 'aki 'eni hono fakama'a 'e Sisū 'a e tempalé. 'Ai ke nau laukonga 'o kau ki he fuofua taimí 'i he Sione 2:13–17 pea fakafehoanaki ia mo e fakamatata 'a Ma'aké. 'E lava pē ke ke fakamatata ki he fānau akó 'a e lea 'a 'Eletā Pulusi R. Makongikií:

“'I he ofi ki he kamata'anga 'o 'ene ngāue fakafaifekau ki he kakaí, 'i he taimi 'o e Kātoanga 'o e Laka Atú, ne fakatokanga'i lahi 'a Sisū 'i He'ene tuli mei he tempalé 'a kinautolu ne nau fefakatau'aki 'i he fale 'o 'Ene Tamaí. Ka ko 'eni, 'i he lolotonga 'o e uike faka'osi 'o 'ene ngāue fakafaifekau 'i māmaní, 'oku ou faka'aonga'i ai 'Ene lea 'a'ana tonu pē ko e 'Eiki ko Sihová 'o fakafou 'ia 'Īsaiá (Īsaia 56:7), 'E ui hoku falé ko e fale lotu, 'Na'á Ne toe ngāue'aki heni hono fuofua fatongia fakalangí ke fakama'a 'a ia 'oku 'a'ana pea mo ia 'oku 'a e Tamaí” (*Doctrinal New Testament Commentary*, 1:584–85).

Fehu'i ange: Ko e hā 'oku mahu'inga ai 'a e faka'apa'apa mo e ongo'i 'a'apa' i hotau ngaahi fale topuputu kotoa? Fakamatala 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Poiti K. Pēkā:

“I he'etau fakataha ke ako 'a e ngaahi tokāteline 'o e ongoongolelei, 'oku totonu ke fai ia 'i he laumālie 'apasia. 'Oku ou fie lea fekau'aki mo e 'apasiá pea mo 'ene fekau'aki mo e fakahaá.

“Oku hoko faingofua ange mai 'a e ue'i fakalaumālie 'i ha feitu'u 'oku nongá. 'Oku lahi fau 'a e fa'ahinga lea hangē ko e fakalongolongo, lōngonoá, nongá, Fakafiemālie 'i he folofola: 'Longo pē, pea 'ilo ko au ko e 'Otuá' (Saame 46:10; tñaki atu 'a e mata'itohi fakahihifi). Pea ko e tala'ofá, 'Te ke ma'u hoku Laumālie, ko e Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia ko e Fakafiemālie, 'a ia te ne ako'i koe 'i he ngaahi me'a fakamelino 'o e pule'angá' (T&F 36:2; tñaki atu 'a e mata'itohi fakahihifi). . . .

“Ko e anga ta'e 'apasia 'i hotau ngaahi falelotú 'oku fe'unga ke fai hano fakamanatu'i, pea ka 'ikai pea valokí'i. 'Oku totonu ke ako'i 'e he kau takí 'oku fakaafe'i 'e he 'apasiá 'a e fakahaá" ('i he Conference Report, 'Okatopa 1991, 27-28; pe Tūhulu, Sānuali 1992).

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Mātiu 21:12-16 pea kumi pe ko e hā ne hoko 'i he hili hono fakama'a 'e Sisū 'a e tempalé. Faka'a'onga'i 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Sēmisi E. Talamesí ke tokoni:

“Na'e muimui 'i he houhau 'o 'ene 'itá 'a e nonga 'o 'ene ngāue fakafaipekau lelei; pea 'i he loto 'ata'atā 'o Hono falé, ne tō mo humu mai ki ai 'a e kuí mo e heké 'o taulaki kiate Ia, pea na'á Ne fakamo'ui kinautolu. Na'e tupulaki 'a e 'ita 'a e kau taula'eiki pulé pea mo e kau tangata tohi kiate Ia; ka na'e 'ikai hano mālohi. Ne nau 'osi tu'utu'uni 'a 'Ene pekiá, pea mo fa'a feinga tā tu'o lahi ke puke Ia, ka na'e 'afio ai 'i he feitu'u ko ē ne nau pehē 'oku nau ma'u mafai ke pule aí, pea na'e nau ilifia ke ala kiate Ia koe'uhí ko e kakaí, . . . 'he na'e tokanga 'a e kakaí kotoa kiate Ia.” (Jesus the Christ, 528-29).

Faka'alí'ali ki he fānau akó 'a e fakatātā 'oku 'oatu heni ('oku 'oatu ha 'ata lahi 'i he fakamatala fakalahi, p. 334). Fehu'i ange:

- Ko e hā ha me'a 'oku faitatau ai 'a e ongo fakatātaá ni?
- 'Oku tatau fēfē hono fakama'a 'a e tempalé mo hono fakamo'ui 'o e puke fakatu'asinó?
- 'Oku founa fēfē hono fakamo'ui hotau ngaahi puke fakalaumālie? (vakai, 1 Kolinitō 3:16-17; 6:19).

Lau 'a e Molonai 10:32-33 mo ho'o fānau akó pea poupou'i kinautolu ke nau "ha'u kia Kalaisi" pea kole ki Ai ke Ne fakama'a kinautolu 'o hangē ko 'Ene fakama'a 'a e tempalé 'i Selusalemá.

Ma'ake 12:41-44 (vakai foki, Luke 21:1-4). Koe'uhí ke tau hoko 'o hangē ko Kalaisí, kuo pau ke tau feinga ke feilaulau. (miniti 'e 20-25)

Kole ki ho'o fānau akó ke nau 'ai pē ke pehē ko honau 'aho fā'ele'i 'eni pea ne foaki ange 'e ha toko ua 'o honau ngaahi kaume'á ha ongo me'a'ofa. Na'e foaki ange 'e ha tokotaha ha \$20 pea 'oange 'e he tahá ha me'a'ofa na'e 'ikai a'u hono mahu'ingá ki he \$2.00

- Ko e fē 'a e me'a'ofa te ke tokanga taha ki aí?
- 'E 'i ai hano faikehekehe kapau ko e tokotaha na'á ne 'oatu 'a e \$20 'oku mātu'aki tu'umālie pea 'oku 'ikai ko ha feilaulau 'e taha 'ene 'oatu 'a e \$20?
- 'E 'i ai nai hano faikehekehe kapau ko e tokotaha na'á ne foaki atu 'a e \$2 ko ha taha mātu'aki masiva pea na'e 'ikai ke ne fa'a ma'u me'atokoni ho'atā 'o lauiiuke ka ne lava ai 'o tñaki 'a e pa'anga ko 'eni?
- Ko hai 'i ho ongo kaume'á ni 'oku foaki lahi tahá?

Lau 'a e Ma'ake 12:41-44. Fakamahino'i ko e silini maka ko ia 'oku ui heni ko e "kíhi'i pa'angá" ko e silini sí'isi'i taha ia ne faka'aonga'i he taimi ko iá. Fehu'i ange:

- 'Oku tatau fēfē 'a e ongo vēsí ni mo e talanoa ki he ongo kaume'a 'e toko uá?
- Ko hai na'e pehē 'e Sisū na'e foaki lahi tahá, ko e "tokolahi na'e koloa'ia" pe ko e uitou masivá?

Fakamatala ange 'a e lea 'a 'Eletā Sēmisi E. Talamesí:

“I he ngaahi fakamatala ko ia 'oku tauhi 'e he kau 'āngelo tauhi lekotí, 'a ia 'oku fika'i 'o fakatatau mo e fika 'o e langí, 'oku fakahū 'a e ngaahi fakamatalá 'o fakatatau mo e tu'unga lelei kae 'ikai ko e lahi, pea ko hono lelei 'oku fakafuofua ia 'i he me'a 'oku malava mo faka'amua 'e he lotó. Na'e foaki 'e he koloa'ia ha me'a lahi ka na'á ne toe tuku ha me'a lahi ange; ka ko e me'a'ofa 'a e uitou ko hono kotoá ia. Na'e 'ikai ko e sí'isi'i 'o 'ene foaki na'á ne 'ai ke talí, ka ko e laumālie 'o e feilaulau pea mo e taumu'a 'a hono lotó na'á ne foaki 'akí. 'I he ngaahi tohi fakamatala 'o e langí na'e fakahū ai 'a e foaki ko 'eni 'a e uitou ko ha me'a'ofa kāfakafa, 'o mahulu hake ia

'i ha mahu'inga 'o ha me'a'ofa 'a ha ha'a tu'i. 'He kapau 'e tomu'a 'i ai ha 'atamai fie fai, 'oku tali ia 'o fakatatau mo e me'a 'oku ma'u 'e ha tangata, kae 'ikai fakatatau mo e me'a 'oku 'ikai ke ne ma'u' [2 Kolinitō 8:12]" (*Jesus the Christ*, 561–62).

Alea'i mo e fanau akó ha founga 'e lava ai 'a e pōpoaki 'o e talanoa ki he kihi'i pa'anga 'a e uitoú 'o faka'aonga'i ki he ngaahi me'a'ofa 'oku tau foaki ki he 'Eiki he 'aho ni. Koe'uhí ke tokoni ke mahino ki ho'o fanau akó hono mahu'inga 'o e feilaulaú, alea'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- 'E lava noa pē 'e he 'Eiki 'o fakahoko 'Ene ngaahi taumu'a ta'e kau ai 'a e pa'anga 'oku tau 'oange 'i he'etau ngaahi foaki. Ko e hā 'okú Ne kei fie ma'u ai ke tau feilaulau ke tokoni 'i hono langa 'o e pule'angá?
- 'Okú tokoni fēfē ho'o feilaulaú ki he pule'angá (Siasí)?
- Ko e hā 'oku fai ma'au 'e ho'o feilaulaú?
- Ko e hā hono kaunga 'o e feilaulaú ki he tui ki he 'Eiki?

Faka'osi 'aki 'a e lea ko 'eni mei he Lectures on Faith [*Ngaahi Lea 'i he Tui*], na'e fakatahataha'i 'o fakatatau mo e fakahinohino 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá:

"Ko e lotu ko ia 'oku 'ikai ke ne fie ma'u 'a e fielaulaú 'i 'a e me'a kotoa pē 'oku 'ikai hano mālohi 'o'ona ia ke ne ma'u 'a e tui 'oku fie ma'u ki he mo'uí mo e fakamo'uí; [he] talu mei he kamata'anga 'o e tangatá, moe toki lava pē ke ma'u 'a e fiefiá 'i he mo'uí mo e fakamo'uí 'i he feilaulaú 'i 'a e ngaahi me'a fakamāmani kotoa pē. Na'e fakafou 'i he feilaulaú ni, pea 'i he feilaulaú ni pē taha, 'a hono tu'utu'uni 'e he 'Otuá ke ma'u 'e he tangatá 'a e mo'ui ta'engatá" (*Lectures on Faith*, 69).

Ma'ake 13 (vakai foki, Mātiu 24; Luke 12:37–48; 17:20–37; 21:5–36). Na'e ako'i 'e Sīsū 'Ene kau ākongá fekau'aki mo e ngaahi 'aho faka'osí pe mo 'Ene Toe Hā'ele Angaua Maí. (miniti 'e 5–10)

Ko e konga ko 'eni 'o e fakamatala 'a Ma'aké 'oku toe fakaikiiki ange ia 'i he tohi 'a Mātiu 24 kae tautautefito ki he Liliu 'a Siosefa Sāmita 'i he Mata'i Tofe Mahu'ingá (vakai, Siosefa Sāmita—Mātiu). Kapau ne ke 'osi ako'i 'a e fakamatala 'i he tohi Mātiu, pea 'oku tonu ke ke fakakaukau ke fakamanatu nounou pē ki he fanau akó 'a e ngaahi me'a ne nau akó pea hoko atu ki he Ma'ake 14.

Ma'ake 14 (vakai foki, Mātiu 26; Luke 22; Sione 18:1–27). 'Okú tñaki mai 'e Ma'ake ha ngaahi me'a faka'auliliki ki he'etau 'ilo ki Ketisemani,

'a Hono puke pōpulá, pea mo hono ngaahi fakamāu'i. (miniti 'e 25–35)

'Okú 'omi 'e Ma'ake ha ngaahi fakaikiiki 'e ni'ihí fekau'aki mo e faingata'a'ia 'a Kalaisi ki mu'a 'i Hono Tutukí 'oku 'ikai toe hā ia 'i ha taha 'o e ngaahi Ongoongolelei kehé. Kamata 'aki ha'o fakamanatu nounou 'a e talanoa 'i he Ma'ake 14:10–31. 'Ai 'a e fanau akó ke nau lau 'a e Liliu 'e Siosefa Sāmita 'o e Ma'ake 14:36–38, pea fehu'i ange:

- Ko e hā na'e 'i he fakakaukau pea mo e lotu 'o e kau ākongá 'i he'enua o ki Ketisemani?
- Ko e hā na'e fai 'e he Fakamo'uí ki he'enua ngaahi laungá mo 'enua ngaahi fehu'i?
- 'Okú ke pehē ko e hā na'á Ne fakamavahe ai 'a Pita, Sēmisi, pea mo Sione meia kinautolu peá ne valoki'i kinautolu peé?
- Ko e hā mo ha toe me'a ne hoko kia Pita, Sēmisi, mo Sione 'ata'atā pē pea mo e Fakamo'uí na'e totonu ke ne teuteu'i kinautolu ki he pō ko 'eni? (vakai, Mātiu 17:1–13; Ma'ake 9:2–13).

'Okú 'i he Ma'ake 14:46–52 ha fakaikiiki makehe pea mo ha faingamālie ke fai ai ha ki'i fakatoto. Lau 'a e ngaahi veesi ko iá mo ho'o fanau akó pea tala ange ko Ma'ake pē taha 'oku fakamatala ki he talavou ko 'eni ne muimui 'i he hili hono puke pōpula 'o Sīsú. 'Okú 'ikai tala mai 'e Ma'ake ia pe ko hai 'a e talavou, ka 'oku talamai 'e he Liliu 'a Siosefa Sāmitá ko e talavou ni ko ha ākonga. Fehu'i ange: Koe'uhí ne "li'aki ia 'e kinautolu kotoa pē ka nau feholaiki" (v. 50), ka ko Ma'ake na'á ne 'ilo 'a e me'a ko 'eni ne hokó, ko hai nai 'a e talavou ko iá? ('Okú ngalingali ko Ma'ake pē ia.)

'Okú 'i he Ma'ake 14 foki hano fakamahino 'o e me'a ne hoko 'i he taimi ne fakamāu'i ai 'a Sīsū 'i he 'ao 'o Kaiafasí. 'Ai ke fakafehoanaki 'e he fanau akó 'a e Ma'ake 14:55–64 mo e Mātiu 26:59–66, pea mou alea'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- 'I he kau fakamo'oni loi kotoa ne 'omi ke nau fakamo'oni loi kau kia Sīsú, ko e hā na'e 'ikai ma'u ai 'e he kau taula'eiki pulé ha taha "ne ne lava 'o fakahalaia'i iá"? (vakai, Mātiu 26:60–61; Ma'ake 14:57–59).
- 'Okú fēfē 'ene tokoni 'a e me'a ni ke mahino kia kinautolu 'a e 'uhinga ne fie ma'u ai 'e he kau taula'eiki lahi ke toe fakahalaia'i pē 'e Sīsú Iá?

Fakafehoanaki 'a e tali 'a e Fakamo'uí ki he kau taula'eiki lahi 'i he ngaahi fakamatalá taki taha (vakai, Mātiu 26:64; Ma'ake 14:62). 'Okú tokoni fēfē e fakamatala 'a Ma'aké ke mahino lelei ange ai kia koe 'a e me'a ne fakamo'oni 'i 'e Sīsú kau kiate Iá? Tu'unga 'i he fakamo'oni 'a Sīsú, ne tukuaki'i ai ia 'e he kau Siú 'oku lea fie 'Otuá, 'a ia ko ha lau ia 'a ha taha 'okú ne ma'u ha mālohi pe natula faka-'Otuá.

- 'Okú ke pehē ko e hā na'e 'ikai ke nau teitei fakakaukau ai 'oku lea mo'oni 'a Sīsú?
- Ko e hā na'e hoko ai 'a Sīsú ko e toko taha pē ia 'i he lokí he 'ikai teitei halaia 'i he fie 'Otuá?

Ma'ake 15 (vakai foki, Mātiu 27:1-61; Luke 23; Sione 18:28-19:42). 'Oku 'omi 'e he fakamatala 'a Ma'aké ha 'ilo makehe ki he faingata'a'ia 'a Kalaisi tu'unga 'ia Pailató pea 'i he kolosí.

(50-65 minutes)

Tuku ke lau 'e he fānau akó 'a e Ma'ake 15:1-5, pea fehu'í ange:

- Ko e fē 'a e feitu'u ne hoko atu ki ai hono 'ave 'e he kau taula'eiki pulé 'a Sisuú?
- Ko e hā ne nau toe 'ave ai 'a Sīsū kia Pailató kapau ne nau 'osi pehē kuó ne "halaia ki he mate"? (Ma'ake 14:64; vakai, Sione 18:31).

Tuku ke lau 'e he fānau akó 'a e 'Īsaia 53:3-7 mo kumi ha kikite 'a 'Īsaia ne fakahoko 'i he Ma'ake 15:1-5. Tuku ke nau fakafehoanaki 'a e Mātiu 27:15-16 mo e Ma'ake 15:6-7 pea tali 'a e ngaahi fehu'í ko 'ení:

- Ko e hā mo ha toe me'a 'oku tau 'ilo meia Ma'ake fekau'aki mo e fa'ahinga 'ulungaanga 'o Palāpasá?
- 'Okú ke pehē na'e ongo'i fēfē 'a Sīsū 'i he taimi ne fie ma'u ai 'e he kau Siú ke tutuki Ia kae tukuange ha tangata fakapō ke tau'atāina 'o fetongi iá?
- Talaange ki he fānau akó 'oku 'uhinga 'a e hingoa *Palāpasá* "ko e foha 'o ha tamai." Ko e hā hano mahu'inga 'o e fili ko 'ení 'e he kau Siú ha taha pōpula 'oku hingoa peheé? (Ko Sīsū Kalaisí ko e 'Alo ia 'o e Tamai.)
- Ko hai na'e vėveke taha ke fakapoongi 'a e 'Alo 'o e 'Otuá, ko e kau Loma ne 'ikai tui 'Otuá pe ko e kau taula'eiki Siu ne nau pehē 'oku nau tui?
- 'Okú ke pehē ko e hā ne nau pehē aí?

Lau 'a e Ma'ake 15:15-33 mo e fānau akó, mo tokoni ke nau 'ilo 'a e tali ki he ngaahi fehu'í ko 'ení 'i ho'omou laú:

- Ko e hā ne fai 'e he kau sōtia Lomá kia Sisuú? (vakai, vv. 15-20).
- Ko e hā ha me'a 'okú ne tala mai fekau'aki mo kinautolú? (Na'a nau pou pou kia Pailato, 'e malava pē ke nau angafita'a, pea na'e 'ikai ke nau 'ilo ko Sisuú ko e 'Alo ia 'o e 'Otuá.)
- Ko e hā na'e fai 'e he kau taula'eiki pulé pea mo e toenga 'o e kau Siú kia Sīsū 'i he lolotonga 'o 'Ene tautau 'i he kolosí? (vakai, vv. 29-32).
- Ko e hā ha me'a 'oku tala mai 'e he me'a ko iá fekau'aki mo kinautolú? (Na'e 'ikai ke nau fakatokanga'i 'a Ma'ake, pea nau tuku 'enau mahino ki he fonó ke ne ta'ofi kinautolu ke 'oua na'a nau 'ilo'i 'a e Tokotaha foaki fonó.)
- 'Okú ke pehē ko e tō'onga 'a e kau Lomá pe ko e kau Siú na'e fakalotomamahi taha kia Sisuú?
- Lau 'a e 'Īsaia 53:9. 'Okú ke lava 'o 'ilo ha fakahoko 'o e kongá 'o e kikite ko 'ení 'a 'Īsaia 'i ha taha 'o e ngaahi me'a he tohi 'a Ma'ake 15? (vakai, vv. 27-28).

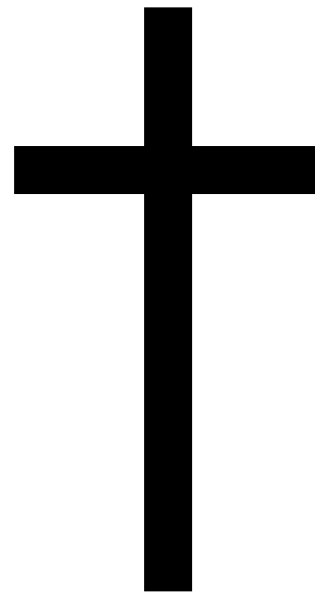
Tā 'i he palakipoé ha saati hangē ko e "Ko e 'Aho Faka'osi 'o e Mo'ui 'a Kalaisí" 'oku 'i he fakamatala fakalahi (p. 324) kae 'oua 'e hiki ai hono ngaahi fakahingoá. Tuku ke kumi 'e he

fānau akó 'i he Ma'ake 15:25-37 'a e ngaahi fakaikiiki ko 'ení. Faka'ilonga'i 'a e taimi mo e me'a ne hokó 'i he sātí 'i he taimi te nau ma'u ai iá.

- Ko e fē nai e taimi ne tutuki ai 'a Sīsū ki he kolosí? (vakai, v. 25).
- Ko e fē nai e taimi na'a Ne tukuange ai Hono sinó ke pekiá? (vakai, vv. 34-37).
- Tala ange ki he fānau akó ko e houa 'e hongofulu mā ua 'o e 'ahó na'e kamata lau ia mei he hopo 'a e la'áa, pe mei he taimi 6 pongipongi nai 'o a'u ki he 6 efiáfi. Ko e hā nai hono lōloa 'o e faingata'a'ia 'a Sīsū 'i he kolosí?
- Kapau te ke fakakau mo e faingata'a'ia 'a Sīsū 'i he Ngoue ko Ketisemaní, 'a ia ne kamata ia 'i he efiáfi 'o e aho ki mu'á, pea mo Hono ngaahi fakamāu'í, 'a ia ne fe'unga mo e poó kotoa 'o a'u ki he hengihengi, ko e hā hono lōloa 'o e faingata'a'ia 'a Sīsū pea toki pekiá?

Tuku ke huke 'a e fānau akó ki he tā 'o e Fonualoto 'i he Ngoué, ko e fika 18 'i he ngaahi tā 'i he'enu Tohitapú (Trible Combinations). Lau 'a e Mātiu 27:57-61 mo e 'Īsaia 53:8-9 mo ho'o fānau akó pea mou alea'i 'a e founga hono fakahoko 'o e kikite ki he pekiá 'a Sisuú pea mo Hono telió. Tuku ke fakafehoanaki 'e he fānau akó 'a e Mātiu 27:57-61 mo e Ma'ake 15:42-47. Fehu'í ange: Ko e hā mo ha toe me'a 'oku tau 'ilo meia Ma'ake kau kia Siosefa, Pailato, pea mo hono telio 'o Sisuú?

Ma'ake 16 (vakai foki, Mātiu 28; Luke 24; Sione 20-21). Na'e toe tu'u 'a Sīsū Kalaisi mei he maté pea fakakakato ai 'a e feilaulau fakalelei ma'ae fa'ahinga kotoa 'o e tangatá. (miniti 'e 15-20)

Faka'alí'ali pe tā ha kolosi pea fehu'í ange:

- Ko e hā 'oku pehē ai 'e he meimei kotoa 'o e ngaahi siasí ko ha faka'ilonga 'ení 'o e Tui Faka- Kalisitiané?
- Ko e hā 'oku 'ikai ke tau tui pehē aí?

Fakamatala ange 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Kōtoni B. Hingikeli, 'i he'ene kei hoko ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Oku 'ikai ko hoku lotó ke u fai ha lea ke mamahi ai ha taha 'o hoku fangatokoua Faka- Kalisitiané, ka 'oku mau pehē 'e kimautilu ko e kolosí ko ha faka'ilonga ia 'o ha Kalaisi kuo pekia. . . .ka ko 'emau pōpoakí, ko hano fakahā ia 'o ha Kalaisi 'oku mo'ui” (‘i he *Conference Report*, 'Epeleli 1975, 136; pe *Tūhulu*, Mā'asi 1989, 3).

Lau 'a e Ma'ake 16:1–11 pea fehu'i ange:

- 'Okú ke pehē ko e hā ne faingata'a ai ki he kau ākongá ke nau tui kuo toe tu'u 'a Kalaisi mei he maté?
- 'Oku anga fēfē hono hanga 'e he fo'i mo'oni ko ia ko Sīsū 'a e fuofua tangata ke toetu'ú 'o toe fakamahino ange 'a 'enau ngaahi fakaveiveiuá?
- Ko e hā hano faikehekehe kapau na'e 'ikai toe tu'u 'a Sīsū?
- Na'e mei kehe nai ho'o tō'onga mo'uí kapau ne ke tui ko e mo'uí ni ko ho faingamālie pē ia 'e taha ke ke mo'ui aí? Ko e hā hono 'uhingá?

Lau 'a e 2 Nīfai 9:5–10 ke tokoni 'i ho'o tali mo ho'o fānau akó 'a e ngaahi fehu'í. Fakahoko ange ho'o fakamo'oni ki he fa'ahinga nonga pe fiemālie 'oku ma'u mei he 'ilo ko e maté 'oku 'ikai ko e ngata'angá iá.

KO E ONGOONGOLELEÍ 'O FAKATATAU MO E FAKAMATALA 'A LUKÉ

Tokotaha na'á ne Hikí: Ko Luké ko e tokotaha toketā mo'ui (vakai, Kolose 4:14) pea ne ui ia ke ne hoko ko ha “talafekau ma'a Sisū Kalaisi” (JST, Luke 1:1). Ko Luké ko ha Senitailé ('ikai ko ha Siu) ia 'i hono fanau'í. 'Oku hā 'i he'ene tohi na'e ako'í lelei ia 'i he ngaahi anga fakafonua pea mo e lea fakakalisí. Na'e 'ikai ko ha taha 'a Luke ia ne sio tonu 'i he ngaahi me'a ne hoko 'i he mo'ui 'a e Fakamo'ui ka na'e feangainga lelei mo e mo'ui pea mo e ngaahi akonaki 'a e Fakamo'ui 'ia kinautou ne sio tonu a'í (vakai, Luke 1:2–3). Na'e hoko 'a Luke ko ha hoa ngāue 'o Paula 'i ha ngaahi taimi kehekehe. Na'e fononga fakataha mo e kau 'Aposetoló 'i he'ene ngāue fakafaifekau hono uá mo hono tolú. 'I hono fakahū pōpula hono ua 'o Paula 'i Lomá, ne kei nofo ai pē 'a Luke neongo ne hola kotoa hono toengá mei ai (vakai, 2 Tīmote 4:11). Ko Luke foki na'á ne hiki 'a e tohi 'o e ngaahi Ngāue, 'a ia ko ha tohi ia 'oku ngāue fakataha mo 'ene Ongongoleleí ne ne hiki. (Vakai, Fakahinohino ki he Tohi Tapu, “Luke.”

Kakai ne fai ki ai: Na'e lotu 'a Luke ke omi 'a e kau Senitailé 'o ma'u 'a e 'ilo tatau mo ia na'á ne ma'u. Na'e fakataumu'a ai 'ene fakamo'oni kia Tioifilusi (vakai, Luke 1:3), 'a ia ne hoko mahalo ko ha 'ōfisa Loma mā'olunga. Ne 'omi 'e Luke ha fakamatala 'e ala tokoni ki he tokotaha kotoa 'okú ne lau ke mahino pea mo tui ki he ongoongo lelei fekau'aki mo e Huhu'í.

Hisitōlia Hono Kamata'angá: Na'e 'uluaki hiki 'a e tohi ia 'a Luké 'i he tohi 'o e ngaahi Ngāue (vakai, Ngāue 1:1), mahalo ki he vaha'a 'o e A.D. 59–79.

Ngaahi Natula Makehé: Makehe mei he'ene hoko ko e tohi lōloa taha 'i he Fuakava Fo'ou, ne tñaki mai 'e Luke ha fa'ahiinga fakakaukau 'a ha taha ki he Ongongoleleí na'e 'ikai ko ha Siu, fekau'aki mo e mo'ui 'a Sisú.

“Oku fokotu'u 'e Mātiu 'a Kalaisi ko ha Tu'i, ka e fokotu'u mai 'e Ma'ake Ia ko ha Tamaio'eiki, pea fokotu'u mai 'e Sione Ia ko e 'Alo 'o e 'Otuá, ka 'oku fokotu'u mai Ia 'e Luke ko e Foha 'o e tangatá, ko ha tangata fakalangi [kongā fakamatelie] 'Uluaki. . . 'I he'etau tui ki he taumu'a ko 'eni, 'oku fakamatala'í 'e Luke 'a e ngaahi me'a ko ia ne hoko 'oku nau fakahaa'í 'a e kongā tangata 'a Kalaisi. Ko e tohi hohokó 'oku fakahokohoko ia 'o a'u kia 'Ātama. 'Oku 'i ai hano fakamatala faka'auliliki 'o e fa'e 'a Kalaisi pea mo 'ene kei si'í mo 'ene tupu haké. Ko e ngaahi tala fakatātā 'oku fakakau mai 'e Luké 'oku 'i ai 'ene kaunga ki he tangatá. Pea neongo 'oku faka'ofa'ofa hono fokotu'utu'u mai 'e Luke 'a e kongā tangata 'a e Tokotaha fakalangí ni, na'á ne kei malu'í lelei pē Hono tu'unga 'Otuá mo fakatu'í (1:32–35)” (Merrill F. Unger mo ha ni'ihi kehe, *The New Unger's Bible Dictionary*, rev. ed. [1988], “Luke, Gospel of,” 788).

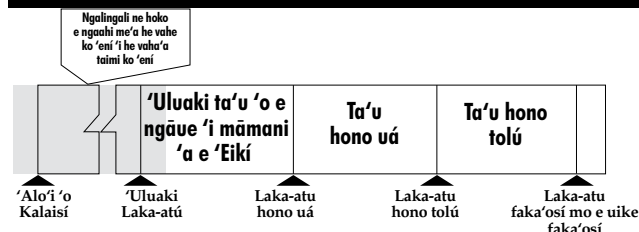
'Oku kau 'i he Ongongoleleí 'o Luké ha ngaahi fakamatala lahi 'oku 'ikai ma'u ia 'i he ngaahi Ongongoleleí kehé. Ko e fakamatala ko 'eni 'oku fa'a nofo taha ia ki he kakai fefiné,

kau masivá, pea mo e ha'a me'avale. 'Oku hanga ai 'e he fakamo'oni 'a Luké 'o 'omi ha pōpoaki 'o e 'amanaki lelei ki he kakai kotoa pē 'o tu'unga'í he mo'ui pea mo e feilaulau fakaleleí 'a Sisū Kalaisi. 'Oku fenāpasi 'a e fakamamafa ia ko 'eni mo e tohi Ngāue, 'a ia 'oku meimei ke tokanga tāfataha pē ia ki he ngāue ne fai ki he kau Senitailé.

Taumu'a: Ko e Luke 19:10 ko ha fakamatala fakanounou lelei mo'oni ia 'o e “moto ko ia 'a Luke ko e Foha 'o e tangatá kuo ha'u ke kumi mo fakahaofi 'a ia ne molé.” Na'e pehē 'e he fakamo'oni 'a Luké ko Sisú ko e Misaia ia ne tala'ofá pea ko e Fakamo'ui ia 'o e taha kotoa pē.

Luke 1–3

Ko e Mo'ui 'a Sisū Kalaisi

Talateú

“Kuo laui-to'utangata, mo e feinga lahi 'a e fa'ahinga 'o e tangatá kuo akó ke 'ilo hono fakahoko 'o e ngaahi kikite ne lea'aki 'e he kau tangata angatonu ne ue'í 'e he 'Otua Māfimafi. . .

“Pea hokosia 'a e pō ko ia 'o e ngaahi pō ne 'a'ahi ai 'a e 'āngelo 'a e 'Eiki ki he kau tauhi sipi ne nofo 'i he ngoué, 'o le'ohi 'enau ngaahi tākangá, 'o fakahā: 'Kuo 'alo'í kiate kimoutolu he 'ahó ni 'i he kolo 'o Tēvitá ha Fakamo'ui, 'a ia ko Kalaisi ko e 'Eiki.’ (Luke 2:8–11.) . . .

“'I hono 'alo'í 'o e tamasi'í 'i Pētelihemá, ne tupu mai ai ha fakakoloa kāfakafa—ko ha mālohi 'oku mālohi ange 'i he ngaahi me'ataú, ko ha koloa 'oku tolonga ange 'i he ngaahi pa'anga maka 'a Sisá. Na'e pau ke hoko 'a e tamasi'í ni ko e Tu'í 'o e ngaahi tu'í mo e 'Eiki 'o e ngaahi 'eiki, ko e Misaia ia na'e Tala'ofá, 'a ia ko Sisū Kalaisi ko e 'Alo 'o e 'Otuá.

“Na'e 'alo'í ia 'i ha fale tauhi'anga 'o e fanga monumanú, pea lufilufi'í ia 'i he 'ai'angakai 'o e manú, kuó ne hifo mai me langi ke mo'ui 'i māmani ko ha tangata fakamatelie pea mo fokotu'u 'a e pule'anga 'o e 'Otuá” (Thomas S. Monson, 'i he

Conference Report, 'Okatopa 1965, 141). 'Oku fakaava 'a e fakamo'oni 'a Luké 'aki ha fakamatala faka'auliliki 'o e ngaahi me'a ne hoko 'i he mo'ui 'a Kalaisi.

Ako 'i he fa'alotu 'a e Luke 1–3 mo fakakaukau 'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelei ke Fakatokanga'i

- Na'e tomu'a fakanofa 'i he maama fakalaumalié 'a Sisū Kalaisi, Sione Papitaiso, Mele, pea mo ha ni'ihiki kehe ke nau fakahoko ha ngaahi ngāue pau he māmaní (vakai, Luke 1:5–45, 67–79; vakai foki, 'Alamā 7:9–10; 13:1–3; 'Ēpalahame 3:22–23).
- Ko hono 'alo'i 'o e Fakamo'u'i ko ha konga mahu'inga ia 'o e palani 'o e fakamo'u'i (vakai, Luke 1:30–33, 46–55, 67–79; 2:10–11, 25–38; 3:2–6; JST, Luke 3:4–11; vakai foki, Mōsaia 3:5–13; 5:8).
- Te tau lava 'o ma'u 'i he fakahaá ha fakamo'oni kia Sisū Kalaisi pea ma'u mo ha fakahinohino mei he 'Otuá (vakai, Luke 1:11–22, 26–33; 2:8–15, 25–38).
- 'Oku 'ikai 'omi 'e he'ete mēmipa 'i he Siasí 'a e ngaahi tāpuaki kakato 'o e ongoongolelei; kuo pau ke tau tuahi 'etau ngaahi fuakavá ka tau lava 'o ma'u 'a e ngaahi tāpuaki ko iá (vakai, Luke 3).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe ko ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu ho'o ngaahi lēsoni ki he Luke 1–3.

Luke 1:1–2:20 (vakai foki, Mātiu 1:18–24; Sione 1:1–5). Na'e tomu'a fakanofa 'i he maama fakalaumalié 'a Sisū Kalaisi, Sione Papitaiso, Mele, pea mo ha ni'ihiki kehe ke nau fakahoko ha ngaahi ngāue pau 'i he māmaní. (miniti 'e 25–35)

Faka'ali'ali ki he fānau akó ha ngaahi fa'ahinga kehekehe 'o e fanongonongó (hangē ko ha ngaahi fakaafe mali, tu'uaki 'i he nusipepá, pea mo ha ngaahi fanongonogno 'o ha pale). Fehu'i ange: Kapau te ke ma'u ha fanongonongo he 'ahó ni, ko e hā 'a e fa'ahinga fanongonongo te ke fie ma'ú? Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Luke 1:5–17, 26–31 mo kumi 'a e fanongonongo ne ma'u 'e Mele mo Sakalaia. Fehu'i ange: Ko e hā ha fa'ahinga fakalika 'oku 'omai 'e he ngaahi vēsī ni ki he 'uhinga ne na ma'u ai 'a e fanongonongo makehé ni?

Fakamatala 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Pulusi R. Makongiki'i ki he kalasi:

“'Oku hangē pē 'a e fa'ē 'a hotau 'Eiki, 'a Mele, ko Kalaisi, 'o mu'aki fili mo tomu'a fakanofa ia 'i he maama ki mu'a 'i he māmaní ki he ngāue na'e fie ma'u ke ne fakahoko 'i he palani ma'ongo'onga 'o e fakamo'u'i. Na'e 'a'ana 'a e fatongia ko ia ke foaki ha sino fakamatelie ki he 'Eiki Fungani Mā'olungá, ke ne lehilehi'i mo tokanga'i ia 'i he'ene kei sí'i mo 'ene tupu haké, pea mo tokoni'i ia 'i he'ene teuteu ki he misiona ma'ongo'onga 'a ia ko ia tokotaha pē te ne lava ke fakahokó. Na'e hoko mo'oni ko e taha 'o e ngaahi hako fakalaumalié faka'e'i'eiki mo ma'ongo'onga taha 'o e Tama'i” (Mormon Doctrine, 471).

“Neongo ko e tokolahi 'o e kakai Siú 'i he vahevahengamālie 'o taimi ne nau 'i ha tu'unga fakatu'utāmaki mo kovi 'o e hē mei he mo'oni, ka na'e 'ikai mafola kotoa 'i he māmaní 'a e fa'ahinga 'atamai mo e laumālie fakapo'uli ko iá. Na'e 'ikai ke ne 'u'ufi kotoa 'e ia 'a e fonuá. Na'e kei hoko pē 'a 'Ilisapeti ia mo Sākalaia ko ha ongo mēmipa angatonu. Ko ha hako totonu lōua 'a kinaua 'o 'Ēlone, pea na'e ma'u 'e Sākalaia 'a e tu'unga ko e taula'eiki 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné” (Doctrinal New Testament Commentary, 1:78).

Fehu'i ange: Ko e hā 'oku tau ako fekau'aki mo Mele, Sākalaia, pea mo 'Ilisapeti mei he lea ko 'eni?

Fakamahino ki he fānau akó ko e uaifi ko ia 'o Sākalaia ko 'Ilisapeti, na'e pa'a ('ikai fanau) pea ko Melé ko ha tāupo'ou. Fehu'i ange:

- 'Oku tokoni fēfē 'a e ngaahi me'á ni ki hono mahu'inga 'o hono fanau'i 'o Sione pea mo hono 'alo'i 'o Sisuu?
- 'Okú ke 'ilo'i ha taha kuo fanau'i 'i ha ngaahi tu'unga fakaofa peheni?
- Ko e hā ha ngaahi fakakaukau pe ongo kuo fakahā atu 'e ho'o ongomātu'á fekau'aki mo hono toputapu mo mahu'inga 'o hono 'omi 'o ha fānau ki he māmaní? (Fakakaukau pē te ke fie fakaafe'i mai ha taha 'o e mātu'á ki he kalasi ke ne fakamatala'i 'a e ngaahi ongo mo e ngaahi fakakaukau ni.)

Lau fakataha 'e he kalasi 'a e Luke 1:38–55, 67–79. Kole ki he fānau akó ke nau tokanga ki hono fakamatala'i 'o e nonga, mo e fiefia, pea mo e 'amanaki lelei ne ma'u 'e Mele mo Sakaliá. Hili ia peá ke fehu'i ange:

- 'Okú ke pehé te ke ongo'i fēfē 'i he taimi te ke hoko ai ko ha mātu'á?
- 'E fēfē hono tu'unga 'o e fa'ahinga ongo ko iá 'i he 'amanaki fanau'i mai 'o e ongo tamaiki ko Sisū pea mo Sione Papitaisó?

- Ko e hā 'oku ako'í 'e he ngaahi vēsí ni fekau'aki mo e tui 'a Mele mo Sakaliá?
- Ko e hā ha fa'ahinga me'a te ke lava 'o ako mei ai ke tokoni'í ho'o tuí ke tupulaki?

'Ai ke fakamanamanatu 'e he fānau akó 'a e ngaahi fakamatala 'a Mātiu mo Mā'ake ki he ngaahi me'á ni, peá ke fehu'í ange: Ko e hā 'oku makehe ai pē 'a e fakamo'oni ia 'a Luké? Lau 'a e fakamatala ki he "kakai ne fai ki aí" mo e "unique features" 'i he talateu ki he Ongoongolelei 'o Luké (p. 83). Fehu'í ange: 'Oku tokoni fēfē atu 'a e fakamatalá ni ke mahino ko Luke toko taha pē 'a e toko taha kuó ne tohi 'ene Ongoongolelei pea fakamatala ai 'a e me'a ne hoko kia Mele mo Sakalia pea mo e 'āngeló?

Faka'ali'ali ha fakatātā pe ngaahi 'imisi mei he 'alo'í, pea fakaafe'í 'a e fānau akó ke nau fanongo ka ke lau ange 'a e fakamatala 'o e 'alo'í 'o Kalaisí mei he Luke 2:1–20. Fakamo'oni'í 'a e Fakamo'uí pea tuku ki he fānau ako 'oku nau fie fai 'enau fakamo'oni ke nau fakahoko ia.

Luke 1:13. 'Oku 'ikai fa'a tali vave ma'u mai pē 'a e ngaahi lotú. 'I he taimi 'e ní'ihí kuo pau ke tau tatali 'i ha taimi lōloa ke ma'u e tali ki he'etau ngaahi lotú. (miniti 'e 10–15)

Hili 'o e 'uluaki lotú, fehu'í ange ki he fānau akó:

- 'Oku fanongo nai 'a e 'Otuá ki he lotu kotoa pē?
- 'Okú Ne tali nai 'a e lotu kotoa pē?
- Ko e hā 'oku totonu ke tau fai 'o kapau 'oku 'ikai tali vave mai 'etau lotú?

Lau 'a e Luke 1:13. Ko e hā 'oku ako'í 'e he vēsí ni kau ki he 'Otuá? ('Oku fanongo mo Ne tali 'etau ngaahi lotú.) Toe fakamanatu 'a e veesi 5–12 pea kumi pe ko e hā hono lōloa 'o e lotu 'a Sakalia mo 'Ilisapeti pea toki ma'u hono talí. Ko e hā 'okú ne ako'í atu fekau'aki mo e tali 'e he 'Otuá 'a e ngaahi lotú?

Fakamatala ange 'a e lea ko 'eni meia Písope H. Peeki Pitasoni, 'i he'ene kei hoko ko e mēmipa 'o e Kau Písopeliki Pulé:

“Oku fanongo 'a e Tamai Hēvaní ki he lotu kotoa pē 'oku ha'u mei he'ene fānau. . . . Tatau ai pē pe ko e hā ha hala ne tau fai, 'oku kei fanongo mai pē kia kitautolu. . . .

“. . . 'Oku tali vave mai ha ngaahi lotu 'e ní'ihí, ka 'oku fuoloa atu ha ní'ihí, pea ko e me'a ia 'e lava ai ke tau lotofó'í. . . .

“Oku 'i ai ha taimi 'e ní'ihí 'okú ke fifili ai pe te ne tali mai koā. 'I he meimei ta'u e uofulu kuo hilí ne fanau'í ai 'ema ta'ahine fika faá. Hili hono fanau'í, ne tala ange leva 'e he toketaá ki hoku malí 'oku 'ikai totonu ke toe fá'ele. Ne ma talanoa leva ki ai, peá ne tala mai, “Oku ou ongo'í 'oku kei toe ha'ata tokotaha.' Ko ia ne ma pehē leva, mo'oni pē ia, ka 'e toe fanau'í mai ha'ama toko taha.

“Ne 'osi atu ha ta'u 'e taha, ka na'e 'ikai ke toe 'i ai ha'ama pēpē; pea a'u 'o 'osi atu mo ha ta'u 'e ua. Ne fāifai pea tala mai 'e ha taha 'o 'ema fānau fefiné, “Okú ke fakapapau'í 'oku totonu ke toe 'i ai ha'atau ki'í pēpē? Na'e 'osi pehē foki 'e hoku uaifí 'okú ne 'ilo'í 'e lava ke toe 'i ai ha taha, ko ia ne ma ō fakataha atu leva ke 'eke ange ki ai, “Okú ke fakapapau'í 'e toe 'i ai ha'atau pēpē? Na'á ne tala mai heni, “Io, ka 'oku te'eki ke fuoloa mo fakamātoato fēfē 'etau lotú.' Ko ia ne mau lotu ai 'i ha ta'u 'e taha, ka na'e 'ikai pē ke 'i ai ha pēpē ia. Ne mau toe fai leva 'a e fehu'í: “Okú ke fakapapau'í ho'o leá? Na'á ne tali mai, “Io.' ko ia ne mau lotu ai 'i ha ta'u kakato 'e taha, ua, tolu, fā, nima, ongo, fitu mo e valu! 'I ha 'aho 'e taha ne pehē mai ai 'i he tēpilé, 'Mate'í mai 'a e me'a 'oku hokó? 'E 'i ai 'etau ki'í pēpē.' 'Okú ke fakatokanga'í, 'oku fa'a tali vave mai 'a e lotú 'i he taimi 'e ní'ihí, ka 'i he taimi 'e ní'ihí 'oku lōloa ange, ki mu'a pea ke toki ma'u 'a e me'a 'okú ke fie ma'ú. . . .

“Ofa ke tāpuaki'í koe 'e he 'Eikí ke ke tuiaki 'i he ngahi taumu'a mā'oni'oni” (“Lotu—Toe Feinga Pē,” *Tūhulu*, Tisema 1981, 12–17).

Fakaafe'í 'a e fānau akó ke nau fakamatala 'enau ongo'í 'i he'enua 'ilo'í 'oku tali 'e he 'Otuá 'a e ngaahi lotú.

Luke 1:13–17, 26–56; 3:1–22 (vakai foki, Mātiu 3; 14:3–5; Ma'ake 1:4–11; 6:17–20; Sioine 1:1–36). 'E lava 'a Mele mo Sione 'o hoko ko ha fa'ifa'itaki'anga kia kitautolu. (miniti 'e 45–50)

'Omi ha sio'ata sio ki he kalasí, puke ia 'i mu'a 'i ha ní'ihí 'o e fānau akó.

- Ko e hā 'okú ke sai'ia ai 'i he sio'atá? Ko e hā 'okú ke fehí'a ai 'i he sio'atá?
- Ko e hā hano lahi ho'o tokanga ki ho fōtungá? Ko e hā 'okú ke fai ke liliu 'aki ho fōtungá?
- Ko e hā hono mahu'inga 'o ho fōtungá ki tu'á 'i hono fakafehoanaki ki ho 'ulungāngá pea mo ho'o mo'ui totonú? (vakai foki, 1 Samuela 16:7).

Alea'í nounou 'a e founga 'e lava ai 'e he kakai 'iloá (hangē ko e kau sitā 'i he televisoné, kau mōtolo 'o e ākenga vala fo'ou, kau sipoti 'iloá, pe kau hiva 'iloá) 'o uesia hotau ngaahi tu'unga 'ulungaanga mahu'ingá. Fehu'í ange: Ko e hā ha fa'ahinga fakatu'utāmaki 'e hoko kapau 'e ai 'a e kakai ko 'eni ke nau hoko ko ha kau fa'ifa'itaki'anga kia kitautolu? Fakamo'oni'í ange ko ha ní'ihí 'o e kau fa'ifa'itaki'anga lelei tahá 'oku ma'u ia 'i he folofolá, pea 'i he'etau muimui ki he'enua ngaahi sipingá 'e lava ai ke tau fakamālohia hotau laumalié, kae 'ikai ko hano fakalelei'í pē hotau fōtungá ki tu'á pe me'a te tau lavá. Ko ha toko ua 'o e kau fa'ifa'itaki'anga lelei taha te tau lava 'o muimui ai ko Sione Papitaiso mo Mele.

Lau 'a e Luke 7:28 mo fakatokanga'i 'a e founa ne fakamatala'i ai 'e he Fakamo'ui 'a Sione Papitaisó. Fakamatala 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Pulusi R. Makongiki, pea faka'afe'i 'a e fānau akó ke nau fakafanongo ki he ngaahi 'uhinga ne fakamatala'i pehe'i ai 'e he 'Eiki 'a Sioné.

“Oku tokosi'i pē ha kau palōfita 'e tu'unga tatau mo Sione Papitaiso. Ko e taha 'o hono ngaahi 'uhingá, he na'e tomu'a kikite'i 'ene ngāu'e 'e Lihai (1 Nifai 10:7–10), Nifai (1 Nifai 11:27; 2 Nifai 31:4–18), pea mo 'Īsaia (Isa. 40:3); Na'e hifo mai 'a Kepaleli mei he 'afioa'anga nāunau'ia ke fakahā hono teu fanau'i mai 'o Sioné (Luke 1:5–44); Ko e pule fakalao fakamuimui tahá ia, na'á ne ma'u 'a e ngaahi kī mo e mafai 'i he kuonga fakakosipeli 'o Mōsesé (T&F 84:26–28); ko hono misioná ke tomu'a teuteu 'a e halá, papitaiso, pea mo fakamo'oni'i 'a e tu'unga fakalangi 'o e hoko 'a Kalaisi ko e 'Aló (Sione 1); pea 'i he kuonga 'o onopōni, 'i he 'aho 15 'o Mē 1829, na'e toe foki mai ai ki māmani ko ha taha kuo 'osi toetu'u, ke foaki 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné kia Siosefa Sāmita mo 'Oliva Kautele. ([Siosefa Sāmita 2:66–75]; T&F 13.)” (Mormon Doctrine, 393).

Tala ange ki he fānau akó ko Sioné ko ha sipinga lelei ia kia kinautolu 'oku nau ma'u 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné. Lau mo kinautolu 'a e kikite fekau'aki mo Sioné 'i he Luke 1:13–17.

- Ko e hā ha ngaahi 'ulungaanga 'o Sione te ke lava 'o ma'u 'e mahu'inga ki he kau mā'u lakanga fakatala'eiki 'o onopōni ke nau ma'u? (Na'á ne 'omi 'a e fiefiá mo e nēkeneká ki ha ni'ihiki kehe [v. 14], na'e ma'ongo'onga ia 'i he 'ao 'o e 'Eiki [v. 15], na'e tokoni 'i hono teuteu 'o e kakai ke nau tali 'a e 'Eiki [v. 17].)
- Ko e hā 'e mahu'inga ai ke ma'u 'a e ngaahi 'ulungaanga lelei ko 'eni?
- 'Oku ange fēfē hano fakafehoanaki atu 'o e ngaahi 'ulungaanga mahu'ingá ni ki hotau fōtunga ki tu'á?

Fehu'i ki he fānau fefine 'i ho'o kalasí: Te ke ongo'i fēfē kapau 'e ma'u 'e he kau ma'u lakaanga fakataula'eiki 'o e 'aho ní 'a e ngaahi 'ulungaanga 'o Sioné? 'Ai ke lau fakalongolongo 'e he fānau akó 'a e Luke 3:1–22 mo kumi ha ngaahi 'ulungaanga lelei kehe pe ngaahi lavame'a 'a Sione 'e lava ke fakatāta'i 'e he kau talavou, pea mou alea'i ia 'i he kalasí.

Fehu'i ange:

- 'Okú ke pehē ko e fa'ahinga fefine fēfē 'a Mele?
- Lau 'a e 1 Nifai 11:14–15. 'Okú ke pehē ko e hā hano lahi 'o 'ene tokanga ki hono fōtunga ki tu'á?

Fakamatala 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Pulusi R. Makongiki fekau'aki mo Melé:

“I hono fili 'e he Tamaí 'a e taha faka'eieiki mo angatonu taha 'o hono ngaahi foha fakalaumālie ke hifo ki he mo'ui matelié, 'o hoko ko Hono 'Alo pē Taha ne Fakatupú, 'e lava ai ke tau pehē na'á Ne fili ai mo hono 'ofefine fakalaumālie mo'ui taau mo talēniti'ia fakalaumālie lahi tahá ke ne hoko ko e fa'ē fakamatelie ki hono 'Alo Ta'engatá” (Doctrinal New Testament Commentary, 1:85).

Fehu'i ki he tamaiki fefine 'i ho'o kalasí: Ko e hā 'e 'aonga lahi ai ke 'i ai ha tā sipinga fefine 'i he folofolá? Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Luke 1:26–56, pea fehu'i:

- Ko e hā ha ngaahi 'ulungaanga 'o Mele 'okú ke pehē 'oku taau ke fakafōtunga'i? (Na'e angama'a [v. 27, 35], na'e 'iate ia 'a e 'Eiki [v. 28], ko ha kaunanga anga fakatōkilalo ia [v. 38], na'e tauhi totonu ki he 'Eiki [v. 46–47].)
- Ko e fē 'i he ngaahi 'ulungaanga lelei ni 'oku ngalingali te ke lava 'o ma'ú?
- Ko e hā te ke lava 'o fai ke fakatupulaki ai 'a e ngaahi 'ulungaanga lelei ko iá?

Fehu'i ki he tamaiki tangatá: Ko e hā ha' o fa'ahinga fakakaukau kapau 'e ma'u 'e he kau finemui 'o e 'aho ní 'a e ngaahi 'ulungaanga 'o Melé? Fakaafe'i 'a e tamaiki fefiné ke nau lau 'a e Moto 'o e Finemui (vakai, *Tohi Tu'utu'uni Ma'ae Taki 'o e Kau Finemui* [1995], p. 6). Fehu'i ange: Ko e hā ha ngaahi 'ulungaanga 'oku hā he motó ni 'okú ke pehē na'e ma'u 'e Mele?

Tala ange ki he fānau akó ne tokoni 'a e tō'onga mo'ui 'a Sione mo Melé ki hono paotoloaki 'o e palani 'o e fakamo'ui. Na'á na teuteu 'a e hala ki hono 'alo'i pea mo e ngāue fakafaipekau 'a Sisū Kalaisí. Ko 'ena ngāue lahi tahá na'e fakataumu'a ia ki hono hiki hake 'o e lāngilangi 'o e Fakamo'ui, kae 'ikai 'o nauá. Fakamo'oni'i ko 'etau tō'onga mo'ui 'oku mahu'inga ange ia 'i hotau fōtunga ki tu'á. Toe lave ki he sio'atá mo pou pou 'i 'a e tamaiki tangatá ke nau feinga ke “hāsino” 'a e me'a kuo nau ako kau kia Sioné 'i he' enau mo'ui fakafōtuitui, pea pou pou 'i 'a e tamaiki fefiné ke nau fakafōtunga 'a e ngaahi 'ulungaanga 'o Melé.

Luke 1–3 (vakai foki, Mātiu 3; 14:3–5; Ma'ake 1:4–11; 6:17–20; Sione 1:1–36). Ko e tokotaha kotoa pē 'okú ne ma'u ha fakamo'oni kia Sisū Kalaisi 'oku totonu ke ne fakamo'oni'i la ki ha kakai kehe 'i he'ene leá mo 'ene tō'ongá. (miniti 'e 35–40)

Kole ki he fānau akó ke nau fakamanamanatu pea fakamatala'i ha ngaahi me'a ne hoko 'a ia ne nau ongo'i ai 'a e Laumālie 'i ha fakamo'oni 'a ha taha.

- Ko e hā na'e fakamo'oni'i 'e he toko taha ko iā?
- Ko e hā ha founa ne tokoni'i ai 'e he fakamo'oni ko iā ho'o mo'ui?

Tuku ke fakakaukau'i 'e he fānau akó pe ko e hā 'oku nau pehē 'oku mahu'inga taha ke fakamo'oni'i. Kole ange ke hiki 'enau fakamo'oni 'i ha sētesi 'e taha pe ua 'i ha la'i pepa, pea fakaafe'i ke nau fakamatala 'a e me'a ne nau tohi.

'Oku 'i he 'uluaki vahe 'e tolu 'o e tohi 'a Luké ha ngaahi fakamo'oni 'a ha kakai:

Mele	Luke 1:46-55
Sakalia	Luke 1:67-79
ko e 'āngelo 'i he ngoué	Luke 2:10-12
kau 'āngelo mei he langí	Luke 2:13-14
ko e kau tauhisipí	Luke 2:20
Simione	Luke 2:29-35
'Ana	Luke 2:38
Sione Papitaiso	Luke 3:4-6; JST, Luke 3:4-11
Tamai Hēvaní	Luke 3:22

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau toe fakamanatu 'a e ngaahi fakamo'oni ko 'ení pea fakakaukau'i 'a e me'a 'oku nau fāitatau aí. Fehu'i ange:

- Ko e hā hano fu'u mahu'inga 'o e nofotaha pē 'a e ngaahi fakamo'oni ko 'ení 'i he Fakamo'ui?
- 'E tāpuaki'i fēfē 'e he hoko 'a Sisū Kalaisi ko e fakava'e 'o ho'omou fakamo'oni 'a ho'omou mo'ui?
- Ko e hā ha me'a 'oku 'ikai taau ke lea ki ai 'i he taimi 'oku tau tu'u ai 'o fakahaa'i 'etau fakamo'oni 'i he ngaahi houalotu fakamo'oni?

Fakamatala 'a e lea ko 'eni meia 'Eletā Heneli B. 'Aealingi, 'i he'ene hoko ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, fekau'aki mo e me'a ke faka'ehi'ehi mei ai 'i hono fakahoko 'o e fakamo'oni:

"Ko kinautolu ne teuteu lelei ki he houalotu 'aukai mo e fakamo'oni . . . he 'ikai ke nau malanga pe fai ha na'ina'i pe lipooti ha'anau folau pe feinga ke fakaoli 'i he taimi 'oku nau fakamo'oni aí. Koe'uhí kuo nau 'osi fakahaa'i fakafufū pē 'enau hounga'ia ki he kakaí, 'e si'i ai ha'anau toe fie ma'u ke fai ia 'i he tokolahí. He 'ikai foki ke nau ongo'i ha fie ma'u ke faka'aonga'i ha fa'ahinga lea fie hā pe lea lōloa" ('i he Conference Report, 'Okatopa 1996, 43; pe *Tūhulu*, Sānuali 1997, 35).

Kapau 'oku kei toe hamou taimi, fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau toe lau 'a e folofola 'oku lisi atu 'i he sātí mo kumi 'a e ngaahi me'a ne fai 'e he kakaí ni ke ma'u ai 'enau fakamo'oni. (Hangē ko 'ení, na'e ma'u 'e he kau tauhisipí 'enau

fakamo'oni 'i he taimi ne nau fakahoko ai 'enau ngāue faka'ahó. Na'e muimui 'a Simione ki he Laumālié pea na'e 'ilo ai ia 'i he tempalé. Na'e 'aukai mo lotu 'a 'Ana.) Poupou'i 'a e fānau akó ke nau feinga ke mo'ui 'i ha founa ko ē te nau lava ai 'o ma'u pe fakamālohia ai 'enau fakamo'oni.

Luke 2:40-52. Na'a mo e taimi ne 'ikai 'ilo ai 'e he mātu'a 'a Sisuú 'a e feitu'u Ne 'i aí, na'a Ne kei fakahoko pē 'a e finangalo 'o 'Ene Tamai 'i he Langí. (miniti 'e 35-40)

Fehu'i ki ho'o fānau akó pe 'oku 'i ai ha taha ne 'osi hē. Kapau 'oku 'i ai, kole ange ke nau fakamatala'i 'a e fa'ahinga ongo ne nau ma'u 'i he taimi ne nau 'ilo ai kuo nau heé. Kapau 'oku 'ikai, 'ai ke nau fakakaukau pe 'oku anga fēfē 'a e fa'ahinga ongo 'e ma'u 'i ha'ate hē. Kole ange ke nau fakakaukau ko ha mātu'a kinautolu 'a ha ki'i tamasi'i kuo hē.

- 'Okú ke pehē 'e ongo'i fēfē 'a e mātu'a ko iā?
- 'Okú ke pehē 'e lahi ange pe 'e si'i ange ho'o hoha'á kapau 'e hē ho'o ki'i tamasi'i 'i homou feitu'u pe 'i he lolotonga 'o ha'amou folau mama'o mei 'api?

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Luke 2:40-45 mo mou kumi pe ko hai ne heé.

- 'Okú ke pehē ko e hā 'a e ongo'i 'a Mele mo Siosefa 'i he'ena 'ilo kuo hē 'a Sisuú?
- 'E kumi nai koe ki fē 'e ho'o mātu'á kapau 'okú ke hē pe mole?
- Ko e hā e me'a 'oku tala mai 'e he feitu'u 'e lava ke fa'a ma'u koe ki aí 'a ho fa'ahinga 'ulungāngá?
- Lau 'a e Luke 2:46. Ko e fē ne ma'u 'e Siosefa mo Mele 'a Sisū ki aí?
- Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 109:12-13. Fakatatau mo e ngaahi vēsí ni, ko e hā 'oku hoko ai 'a e tempalé ko ha feitu'u ke "kumi ki ai 'a Sisuú"?
- 'Oku tala mai 'e hono ma'u 'o Sisū Kalaisi ki he tempalé ko ha fa'ahinga tangata fēfē ia, neongo na'e kei ta'u hongofulu mā ua pē?
- Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 101:22. 'Oku kaunga fēfē 'a e vēsí ni ki he talanoá ni?

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Luke 2:43-51 mo kumi ha ngaahi fakamo'oni ki hono ma'ongo'onga 'o e Fakamo'ui 'i He'ene kei si'i. Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Fakatatau mo e ngaahi vēsí ni, ko ha 'alo fēfē 'a Sisū?
- Ko e hā ha fakamo'oni na'e falala kiate Ia 'Ene mātu'á?
- Lau 'a e Liliu 'a Siosefa Sāmīta 'o e Luke 2:46. Ko e hā 'oku tākaki mai 'e he ngaahi vēsí ni ki he'etau 'ilo ki he Fakamo'ui?
- Ko e hā ha fakamo'oni na'e 'osi 'afio'i 'e Sisū Hono tu'unga totonú?

Lau 'a e lea ko 'eni kau kia Sisū ne fai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmīta:

“I he'ene kei si'i, na'a Ne ma'u 'a e ngaahi poto kotoa na'e fie ma'u ke Ne pule'i mo taki 'a e pule'anga 'o e kau Siu, pea na'e lava ke fakafetau'ilea mo e kau poto tahā pea mo e kau akonaki 'o e fonō mo e ngaahi me'a 'o e langi, 'o ne 'ai 'enau ngaahi fakakaukau fakapotō pea mo 'enau angafai ke hangē ha me'amuna 'i hono fakafehoanaki mo e poto na'a Ne ma'u; ka na'e kei tamasi'i pē, mo 'ikai ke ne ma'u 'a e ha ivi fakatu'asino ke ne malu'i Ia; pea mo'ulaloa ki he mokosiā, fiekaia, pea mo e matē” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith, 392*).

Poupou'i 'a e fānau akō ke nau muimui 'i he sīpinga 'a Sisū 'aki 'enau talangofua ki he finangalo 'o e Tamai Hēvanī, 'o tautautefito 'i he'enau kei tupu hakē. Alea'i mo e fānau akō ha ngaahi founa te tau lava ai 'o “fai 'a e ngāue 'a [etau] Tamai” he kuongā ni.

Luke 3 (vakai foki, Mātiu 1:1–16; 3; 14:3–5; Ma'ake 1:4–11; 6:17–20; Sione 1:1–36). 'Oku 'ikai lava 'e he mēmipa 'ata'atā pē 'i he Siasī 'o 'omai 'a e ngaahi tāpuaki kakato 'o e ongoongolelei; kuo pau ke tau fai velenga 'i hono tauhi 'o e ngaahi fuakavā ka tau lava 'o ma'u 'a e ngaahi tāpuaki ko iā. (miniti 'e 10–15)

Fehu'i ki he fānau akō:

- Ko hamou toko fiha kuo 'osi fanongo ki he pehē ko ha to'utangata fili kimoutolu pea na'e fili ke omi 'i he ngaahi 'aho faka'osī?
- 'Okū ke pehē ko e hā hono 'uhinga 'o e lea ko iā?
- Ko e hā ha ngaahi fatongia 'oku ha'u tu'unga 'i ho'o hoko ko e kongā 'o e to'utangata ko 'eni?

Lau 'a e lea ko 'eni ne fai 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmīta:

“Oku ou fie lea atu he taimi ni kia kinautolu kuo nau fakasitu'a'i 'a māmani pea kau ki he Siasī, pea mo e kāingalotu kotoa 'o Siasī, he 'ikai fakapapau'i mai 'e he mēmipa 'ata'atā pē 'i he Siasī 'a e ngaahi tāpuaki kakato 'o e ongoongolelei pe fakapapau'i mai te tau hū ki he pule'anga fakasilesitiale. Ka hili 'a e papitaisō, kuo pau ke tau tauhi 'a e ngaahi fekau pea kātaki ki he iku'angā” (i he *Conference Report, Oct. 1970, 7*).

Tokoni'i 'a e fānau akō ke nau 'ilo'i neongo 'oku mahu'inga ke tau kau ki he Siasī, ka he 'ikai tokoni 'a hotau “fili” kapau he 'ikai ke tau fai velenga mo mo'ui taau. Tokoni'i ke mahino kia kinautolu 'oku 'ikai fe'unga 'a e mālohi 'ata'atā pē 'i he Siasī. Kuo pau ke tau toe “mālohi foki 'i he ongoongolelei.”

Faka'alī'ali ange ki he fānau akō ko Sisū na'e 'alo'i ia 'i he hako 'o 'Ēpalahamē, 'aki hano toe fakamanatu nounou Hono tohi hohoko 'i he Luke 3:23–38.

- Lau 'a e Sēnesi 22:15–18. Ko e hā na'e mahu'inga ai kia Sisū ke ne hoko ko ha hako 'o 'Ēpalahamē?
- Lau 'a e 'Ēpalahame 2:9–11. Ko e hā 'a e ngaahi tāpuaki 'e ma'u 'e kinautolu 'oku 'o e hako 'o fuakavā?

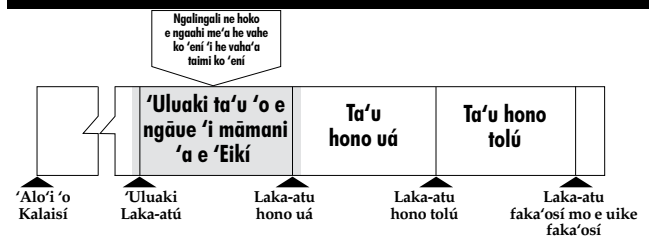
Ako'i 'a e fānau akō na'e 'ikai mahino ki he kakai 'i he kuonga 'o Sisū 'a e fuakava faka- 'Ēpalahamē. Ne nau pehē te nau ma'u fakahangatonu pē 'a e ngaahi tāpuaki 'o 'Ēpalahamē tu'unga 'i he'enau 'o e fale 'o 'Isileli.

- Lau 'a e Luke 3:7–8. Ko e hā 'oku ako'i 'e he ngaahi vēsi ni fekau'aki mo e ma'u hala 'a e kakai Siu?
- 'E faka'aonga'i fēfē 'a e veesi 8 ki he kāingalotu 'o e Siasī he 'aho ni?
- Ko e hā 'oku tānaki mai 'e he veesi 9 ki he mahino 'oku tau ma'u ki he ngaahi veesi ni? (Kapau he 'ikai ke tau ma'u ha fua lelei 'aki hono tauhi 'o 'etau ngaahi fuakavā, 'e tatau ai pē pe ko e hako kinautolu 'o hai, he 'ikai pē ke tau ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e ongoongolelei ka 'e kapusi kinautolu ki tu'a.)

Fakaafe'i 'a e fānau akō ke nau lau 'a e Luke 3:10–22 pea kumi 'a e ngaahi me'a te tau lava 'o fakahoko ke tau taau ai mo e fatongia 'o e hoko ko e “to'utangata kuo fili.”

Luke 4–6

Ko e Mo'ui 'a Sisū Kalaisi

Talateú

'Oku hiki 'a e kamata'anga 'o e ngāue 'a Sisū Kalaisi 'i he Luke 4–6. 'I he taimi ko 'eni ne ui ai 'e he Fakamo'ui 'a 'Ene kau 'Aposetoló, ako'i mo fai-fakamo'ui 'i he potufonua 'o Kāleli, pea fakahaa'i e ngaahi angahala mo e ngaahi talatupu'a loi 'a e kakai. Na'e ofo ha tokolahi 'o e kau taki fakalotu 'o Hono kuongā, 'i he ta'e heliaki 'o 'Ene kai fakataha mo e kau angahalā, fakamolemole'i 'o e angahalā, pea fakafisi ke akonaki mo fai fakamo'ui 'o fakatatau mo e talatupu'a loi. Ka neongo 'eni, na'e 'ilo 'e ha tokolahi Hono fakalangī pea mo hono mālohī pea nau hoko ai ko 'Ene kau ākongā.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Luke 4–6 mo fakakaukau 'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolei ke Fekumi Ki Ai

- 'E lava ke tau faka'ehi'ehi mei he 'ahi'ahi 'aki ha'atau muimui ki he sipinga 'a Sisuú mo falala ki he folofolá (vakai, Luke 4:1–13; vakai foki, 'Alamā 11:23; Hilamani 15:7–8).
- 'Oku totonu ke tau pou pou'i hotau kau taki he Siasí mo muimui he'enua fale'i fakalaumalié (vakai, Luke 4:14–30; vakai foki, Hepelū 13:17; T&F 1:14, 38).
- Na'e 'ofa 'a e kau ākongā 'a Kalaisí iate Ia mo nau loto fiemālie ke tukuangē 'a e ngaahi me'a 'o e māmaní kae muimui kiāte Ia (vakai, Luke 5:1–11; 6:27–45).
- Ko kinautolu 'oku tui, loto fakatōkilalo, pea ha'u kia Kalaisí 'e lava ke to'o atu 'enua mamahí mo 'enua faingata'a'ia (vakai, Luke 5:12–13); fakamoelmole'i 'enua ngaahi angahalá (vakai, Luke 5:18–26); pea mo tāpuaki'i 'i he taimi 'oku nau masiva, fiekaia, pe fakatanga'i ai (vakai, see Luke 6:20–23).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Luke 4–6.

Luke 4:1–13 (vakai foki, Mātiu 4:1–11; Ma'ake 1:12–13). 'E lava ke tau faka'ehi'ehi mei he 'ahi'ahi 'aki ha'atau muimui ki he sipinga 'a Sisū Kalaisí mo fakafalala ki he folofolá. (miniti 'e 15–20)

Fehu'i ki he fānau akó: Kapau 'e fakahoko ha'o faka'amu 'e taha mātē pē ke 'aonga ki he māmaní kotoa, ko e hā ho'o faka'amu ko iá? Hiki 'a e talí 'i he palakipoé. Kapau he 'ikai ke tala mai 'e ha taha 'eni, peá ke hiki hake ha la'i pepa kuo 'osi tohi ai 'a e "Ta'ofi 'a Sētane mei hono 'ahi'ahi'i kitautolú" pea fehu'i ange: Ko e hā hano lahi 'o e tokoni 'a e me'a ni ki he fa'ahinga 'o e tangatá? Lau 'a e 'Ēpalahame 3:24–25 mo kumi ha 'uhinga 'e taha 'oku tuku ange ai 'e he 'Eikí 'a Sētane ke ne 'ahi'ahi'i kitautolú.

- Lau 'a e Luke 4:13. Ko e hā 'oku ako'i mai 'e he vēsí ni fekau'aki mo e 'ahi'ahi?
- Lau 'a e 1 Nifai 22:26. Ko e hā 'okú ne fakangatangata 'a e mālohi 'o Sētane?

Lau 'a e lea ko 'eni ne fai 'e 'Eletā Sēmisi E. Fausí:

“'Oku 'ikai fie ma'u ke tau ta'e malava 'o ngaue 'i he ilifia ki he mālohi 'o Sētane. He 'ikai ke ne lava 'o ma'u ha mālohi kia kitautolu kae 'oua ke tau fakangofua ia. Ko ha tokotaha fo'i mo'oni ia, pea kapau te tau tu'u mālohi, 'e holomui. Na'e fale'i mai 'e he 'Aposetolo ko Sēmisi: 'Mou fakavaivai'i 'a kimoutolu ki he 'Otuá. Teke'i 'a e tēvoló, pea 'e puna atu ia meiate kimoutolu' (Sēmisi 4:7). He 'ikai ke ne lava 'o 'ilo 'etau ngaahi fakakaukau kae 'oua ke tau lea 'aki ia. Pea 'oku pehē 'e Nifai ko e "oku 'ikai te ne ma'u ha mālohi ki he loto' 'o e kakai 'oku mā'oni'oni (vakai, 1 Nifai 22:26)" ('i he Conference Report, 'Okatopa 1987, 43; pe Tūhulu, Sānuāli 1988).

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau fakamatala'i ha ngaahi taimi ne hanga ai 'e he'enua ngaahi fakakaukau pe tō'onga mā'oni'oni 'o tokoni'i hono fakangata e mālohi 'o Sētane.

Kapau te ke faka'aonga'i 'a e fokotu'u ki hono ako'i 'o e Mātiu 4:1–11 (p. 28), fakamanatu ki he fānau akó 'a e talafakatātā ki he fo'i molí pea 'e ke ange pe ko e hā 'oku nau kei manatu'i mei he lēsoni fekau'aki mo e me'a ke fai ki he 'ahi'ahi. Lau 'a e Luke 4:1–13 pea fehu'i ange: Ko e hā ne fai 'e Sisū 'i he ngaahi vēsí ni ke teke'i 'aki 'a e 'ahi'ahi? Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau ki he ngaahi fehu'i ko 'eni:

- 'Oku lelei ange ho'o teke'i 'a e 'ahi'ahi he taimi ni mei he māhina 'e taha kuo hili? mei he ta'u 'e taha kuo hili?
- Ko e hā 'okú ne 'oatu ha ivi ke ke teke'i 'aki 'a e 'ahi'ahi?
- Ko e hā te ke lava 'o fai ke ke teke'i lelei ange ai 'a e 'ahi'ahi he kaha'ú?

Luke 4:14–32 (vakai foki, Mātiu 4:12; Ma'ake 1:14, 21–22; Sione 4:3). 'Oku totonu ke tau pou pou'i hotau kau taki faka-Siasí mo talangofua ki he'enua fale'i. (miniti 'e 25–30)

Faka'alii'ali 'a e fakatātā 'o Sisū Kalaisi 'i He'ene malanga 'i he falelotu 'i Nasaletí, 'a ia 'oku 'atu hení (vakai, fakamatala fakalahi, p. 335). 'Oua na'á ke tala ange pe ko e hā 'oku fakafōtunga 'e he fakatātaá, ka ke fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau kumi 'i he fakatātaá ha fa'ahinga faka'ilonga 'oku tala mai ai 'a e feitu'u na'e 'i ai 'a e Fakamo'uí mo e me'a na'á Ne faí.

- Fakatatau mo e fakatātaá, 'okú ke pehē ko e hā e ongo 'a e kakai na'e 'iate Iá?
- Ko e hā e me'a 'i he fakatātaá okú ke sai'ia lahi taha aí?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Luke 4:16–21 mo kumi 'a e fo'i veesi 'oku fakafōtunga mai 'e he fakatātaá.

- Ko e fē kolo ne hoko ai 'a e ngaahi me'a ko 'ení? (vakai, v. 16).
- Ko e hā e fekau'aki 'a e Fakamo'uí mo e kakaí ni?
- Ko e hā 'a e "tohi 'a e palōfita ko 'Īsaiaisi"?

Fakamahino ange ki he fānau akó ko e "Īsaiaisi" ko e faka-Kalisi ia 'o e hingoa "Īsaia." Taki kinautolu ki he 'Īsaia 61:1 ke nau 'ilo 'a e fakamatala ne lau 'e Kalaisi. Tufa 'a e ngaahi fakamo'oni folofola ko 'ení ki he fānau akó pea tuku ke nau kumi pe ko hai na'á ne fakahoko e kikite 'a 'Īsaia: Mātiu 9:27–31; 11:5; Luke 5:18–24; Ngāue 10:38.

Fakamatala ange na'e lau 'e he kakai Siú 'a e ngaahi lea 'a 'Īsaia ko ha Fakakikite, 'a ia ko ha'anau kikite'i ha Fakamo'uí 'e hā'ele mai. Lau 'a e Luke 4:22–24 pea fahu'i ange:

- Na'e anga fēfē hono tali 'e he kakaí hono fakahā 'e he Fakamo'uí ko e Misaia la na'e tala'ofá?
- 'Oku mou pehē ko e hā na'a nau fakasitu'a'i ai 'Ene fakamo'oni?
- Ko e hā 'oku anga faingata'a ai ke tali ha taha ne ke tupu fakataha hake mo ia ke hoko ko ha taki kuo fili?
- 'E founa fēfē hano faka'aonga'i 'eni kia tautolu he 'ahó ni?

Faka'alii'ali ha fakatātā 'o e palōfita lolotongá. Fakaafe'i 'a e kalasi ke nau fokotu'u mai ha ngaahi 'ulungaanga 'o e palōfitá 'oku ma'u 'e ha kau tangata kehe, pea hiki kinautolu 'i he palakipoé. Toe tātānaki foki mo ha lisi 'o hano ngaahi 'ulungaanga 'oku makehe ai pea mo hono uiui'i. Tala ange ki he fānau akó 'oku fāitatau 'a e palōfitá 'i ha ngaahi me'a lahi mo e kakai tangata kehé. Fehu'i ange:

- 'Oku fakafaingata'a'ia'i fēfē 'e he me'a ni ha kakai 'e ní'ihí ke nau tali 'ene ngaahi leá?
- 'Oku 'i ai ha'ane kaunga 'o e faingata'a pe faingofua 'o e me'a 'oku kole 'e he palōfitá ki he founa 'o 'etau talangofua ki aí? Ko e hā hono 'uhingá?

Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:38 pea kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau'i 'a e kaunga 'o e vēsí ni ki honau kau taki fakalotofonuá (hangē ko e ngaahi mātu'á, pīsopé, palesitini fakasiteki). Fakamatala 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Sēmsi E. Fausí:

"Ko e kāingalotu 'o e Siasí . . . 'a ē 'oku tu'uloa 'enau tuí . . . 'oku nau tali loto fiemālie 'a e pule aoniu 'a e 'Otuá mo falala ki he folofolá mo e fale'i 'a 'Ene kau tamaio'eikí, 'a ia ko e kau taki 'o e Siasí. Ko e kau taki ko 'eni 'o e Siasí ko ha kau tangata 'oku 'i ai honau ngaahi vaivai fakaetangata, pea 'oku 'ikai ke haohaoa honau potó mo 'enau fakakaukau. Ko e haohaoa 'i he tangatá 'oku 'ikai ma'u ia 'i māmani. Ka 'i he meimei kau takí ni 'oku nau fai ha tokoni faka- Kalisitiane 'i he loto fakamātoato, loto fakatōkilalo, pea 'i he fa'a lotu, 'o fakatatau mo 'enau lelei tahá. Ko e me'a 'oku mahu'inga angé, 'oku nau ma'u ha fekau mo ha tu'utu'uni fakalangi 'a ia 'e ma'u ai ha ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga mo ta'engata 'e kinautolu te nau pou pou mo muimui ki aí. Ko e kau tamaio'eiki kinautolu 'a e 'Otuá" ('i he Conference Report, 'Okatopa 1985, 8; pe *Tūhulu*, Sānuāli 1986, 10).

- Lau 'a e Luke 4:25–32. Ko e hā ha tāpuaki ne mole mei he kakaí tu'unga 'i he me'a ne nau fai ki he akonaki 'a e Fakamo'uí? (Na'e mavahe 'a e Fakamo'uí mei honau lotolotongá.)
- Ko e hā ne ta'e fiemālie ai 'a e kakai 'o Nasaletí 'i hono fakafehoanaki kinautolu 'e he Fakamo'uí ki 'Isileli he taimi 'o e uitou 'o Salifatí pea mo e kilia ko Neamaní?

Toe fakamanatu 'a e talanoa 'o e uitou 'o Salifatí 'i he 1 Ngaahi Tu'i 17 pea mo e talanoa 'o e kilia ko Neamaní 'i he 2 Ngaahi Tu'i 5:1–14. Faka'aonga'i 'a e fakamatala ko 'eni ne fai 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikií ke tokoni ke mahino ki he fānau akó 'a e 'uhinga ne faka'aonga'i ai 'e he Fakamo'uí 'a e ongo talanoá ni:

"He toki loto lahi mo'oni 'a Sisū 'i hono fili 'ene ngaahi fakatātaá! Ko e ongo palōfita kuonga mu'á ni, ne 'ikai faka'apa'apa'i 'e hona kakaí, ne na foaki ha ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga ki he kakai mulí. Na'e pehē pē mo e Nasaliné; mo ha ní'ihí kehe, kae 'ikai ko kinautolu ne mamata 'i he'ene ngaahi ngāue ma'ongo'ongá" (*Doctrinal New Testament Commentary*, 1:162).

- Ko e hā ha ngaahi founa 'oku tu'u ai ke mole meia kinautolu 'a e ngaahi tāpuaki 'a e 'Eikí 'o kapau he 'ikai ke tau tali 'a e Fakamo'uí pe ko 'Ene kau tamaio'eikí?
- Ko e hā he 'ikai tokoni ai 'etau kau ki he Siasí 'o e 'Eikí 'o kapau he 'ikai ke tau tauhi 'Ene ngaahi fekaú?

Fakamanatu ki he fānau akó 'a e moto mo e ngaahi 'ulungaanga makehe 'o e Ongongolelei 'a Luké (vakai, peesi 83). Fakamahino ange 'a e founa 'oku hoko ai 'a e fakamatalá ni, 'a ia 'oku toki ma'u pē 'ia Luké, ko ha kongā mahu'inga 'o e fakamo'oni 'a Luke ko Sisū Kalaisi ko e Fakamo'uí ia 'o e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá.

Luke 5:1-6:49 (vakai foki, Mātiu 4:18-22; 5-7; 10:2-4; Ma'ake 1:16-20; 3:13-19). Na'e 'ofa mo muimui 'a e kau ākongā 'a Sīsū Kalaisi kiate la mo nau loto fiemālie ke tukuange 'a e ngaahi me'a 'o e māmani. (miniti 'e 10-15)

Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau'i ha taha 'oku nau 'ilo'i kuo 'osi ngāue fakafaifekau pe 'oku lolotonga ngāue fakafaifekau he taimi ni. Fehu'i ange:

- Ko e hā 'oku feilaulau ai 'a e kau faifekau ni ke nau tokoni ki he 'Eiki?
- 'Okú ke pehē ko e hā hono faingata'a 'o e ngaahi feilaulau ko iá?

Kole ki he fānau akó ke nau fakafehoanaki 'a e Luke 5:1-11 mo e Luke 5:27-28.

- Ko e hā ne fāitatau ai 'a e kakai 'i he ongo fakamatalá ni?
- Ko e hā hanau fāitatau mo e kau faifekau 'okú ke 'ilo'i?
- Ko e hā ha ngaahi founga 'oku hoko ai 'a 'ete hoko ko ha ākongā 'a Sīsū Kalaisi ko ha me'a ke te fai ai ha feilaulau?
- Ko e hā ha me'a kuó ke tukuange ka ke hoko ko ha taha muimui kia Sīsū Kalaisi?
- 'Oku hoko fēfē hono "si'aki" 'a e ngaahi me'a 'o e māmani kae muimui ki he 'Eiki ko ha tāpuaki?

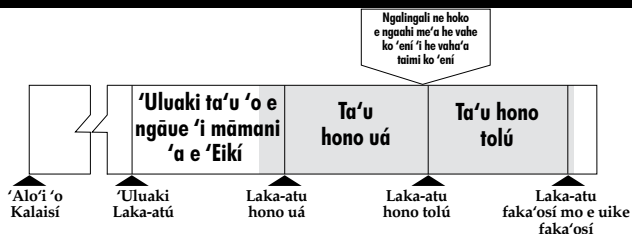
Faka'ali'ali ha fakatātā 'o Sīsū Kalaisi pea mou alea'i pe na'e mei fēfē nai ke te hoko ko ha taha 'o 'Ene fānau akó. Lau 'a e Luke 6:17-19 pea fehu'i ange:

- Ko e hā na'e fie ala ai 'a e kakai kiate Iá?
- 'Oku tatau fēfē 'eni mo e 3 Nifai 11:12-16?

Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau'i pe ko e hā hono mālohi 'o 'enau faka'amu ke 'i he 'ao 'o e Fakamo'uí. Tuku ange ha ngaahi miniti ke nau lau fakalongolongo ai 'a e Luke 6:20-49 mo nau fifili pe ko e fē 'i He'ene ngaahi akonaki 'i he ngaahi vēsī ni 'oku mahu'inga taha kia kinautolu 'i he'enu feinga ke hoko ko Ha'ane kau ākongā. Tukuange ki he fānau akó ke nau fai 'enau fakamo'óni.

Luke 7-9

Ko e Mo'ui 'a Sīsū Kalaisi

Talateú

'Oku fakamo'oni'i 'e he Luke 7-9 'a e 'ofa 'a e Fakamo'uí mo 'Ene manava'ofá. Na'á Ne fakamo'ui fakalelei 'i he 'alo'ofa 'a e mahakí, fokotu'u 'a e fānau mei he maté, fakamolemole'i 'a e kau faiangahala ne fakatomalá, lolomi 'a e matangi mālohí, kapusi 'a e kau tēvoló, fafanga ha ngaahi laumālie 'e lauiafe 'aki ha me'akai mo e ngaahi folofola 'o e fakamo'uí, peá ne fakahinohino'i mo teuteu'i 'Ene kau 'Aposetoló. Na'e fakatupu 'e he ngaahi me'á ni ke lekooti ai 'e Luke 'o pehē ko e kakaí ne "nau ofo kotoa pē 'i he ivi māfimafi 'o e 'Otuá" (Luke 9:43). 'Oku ngali taau 'a e fakalea 'o e himi "'Oku Fakaafo" 'i he'etau fakakaukau ki he ngaahi maná ni:

*'Oku fakaafo 'a e 'ofa 'a Sīsūú,
I he kelesi kuó Ne foaki ma'akú. . . .
I he'eku 'ilo ne kalusefai Iá
'O Ne pekia koe'uhí ko e angahalá,
'Oku fakaafo 'Ene hifo mai mei Hono 'afio'anga tapú,
Mei Hono 'afio'anga tapu mo'óni, ke fakamo'ui
'a hoku laumālié. . . .*

*'Oku 'ikai ha toe 'ofa 'oku lahi pehē!
(Ngaahi Himi, fika 102)*

I ho'o lau 'a e ngaahi vahé ni, fakatokanga'i 'a e founga 'oku tokoni atu ai 'a e ngaahi maná ni ke mahino lelei atu ange ai pea mo ke fakahounga'i 'a e 'ofa 'a e Fakamo'uí.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Luke 7-9 mo ke fakakaukau'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a pea ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelei ke Fakatokanga'i

- 'Oku ma'u 'e Sīsū Kalaisi 'a e mālohi ke fakamo'ui 'a e mahakí, fokotu'u 'a e maté, mapule'i 'a e ngaahi 'elemēnití, pea mo fakamolemole'i 'a e kau angahalá (vakai, Luke 7:1-18, 36-50; 8:22-36, 41-56; 9:37-42). Te Ne lava ke foaki 'a e mālohi 'o Hono lakanga fakatala'eiki ki ha ni'ihī kehe (vakai, Luke 9:1-2).
- I he taimi 'oku tau fakatomala ai, 'oku tau fakatupulaki ai ha 'ofa mo ha hounga'ia lahi ange ki hotau Fakamo'uí (vakai, Luke 7:36-50; vakai foki, 'Alamā 36:20-21).
- 'Oku tupulaki 'etau fakamo'oni 'i he'etau fafanga'i ia 'i he tui, feilaulau, fa'a kātaki, talangofua, pea mo teke'i 'a e 'ahi'ahi (vakai, Luke 8:4-18).
- Ko kinautolu 'oku nau "si'aki kinautolu" 'aki 'enau feilaulau'i 'enau ngaahi feima'u fakafo'ituituí pea muimui ki he 'Otuá te nau ma'u 'a e mo'ui ta'engata (vakai, Luke 9:1-6, 23-27, 57-62; vakai foki, Luke 17:31-33).
- 'E lava ke ma'u 'e he kau angatonu 'e fili 'e he 'Otuá ha ngaahi fakahā fakalangi lahi (vakai, Luke 9:28-36; vakai foki, 1 Nifai 11:1-11; Mōsese 1:1-6; Hisitōlia 'o Siosefa Sāmitá 2:14-17).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe ko ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Luke 7–9.

Luke 7:1–17 (vakai foki, Mātū 8:5–13). 'E lava ke tau tokoni'i ha ni'ihī kehe ke nau ha'u kia Kalaisi tu'unga 'i he tui, manava'ofa, pea mo e tokoni.

(miniti 'e 25–30)

To e fakamanatu nounou mo e fānau akó 'a e fakamatala 'i he Tohi 'a Molomoná ki he kau 'Anitai Nifai Lihai (vakai, 'Alamā 23–25). Tala ange ki he fānau akó ko ha kakai tui lahi 'eni na'e 'omi kia Kalaisi 'e ha kau faifekau ne 'ofa mo tokoni kia kinautolu. Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e 'Alamā 27:4, pea fehu'i ange: Fakatatau mo e vēsī ni, ko e hā 'a e kupu'i lea 'okú ne fakamatala'i 'a e anga 'o e kau 'Anitai Nifai Lihai kia 'Āmoni mo hono kaungā ngāue fakafafekau? 'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e 'Alamā 26:11–14, 26–29 mo kumi 'a e me'a ne fai 'e he kau faifekau ni ke nau ma'u ai 'a e lea 'oku pehē "ko ha kau 'angelo ne fekau mei he 'Otuá."

Hiki 'a e fo'i lea ko e tui, manava'ofa, pea mo e tokoni 'i he palakipoé. Fehu'i ange: 'Oku mou pehē ne ma'u 'e he kau faifekau ni 'a e ngaahi 'ulungaangá ni 'e tolu? Ko e hā hono 'uhingá? Kole ki he fānau akó ke nau fakamatala kau ki ha taha ne tokoni 'i he'enu mo'uí 'a ia te nau lava ke lau ia ko ha "'angelo."

- Ne founga fēfē hono liliu 'e he tokotahá ni ho'o mo'uí pe ko e mo'uí 'a ha taha?
- Na'e fakahaa'i fēfē 'e he tokotahá ni 'a e tuí, manava'ofá, pe tokoni?
- Na'e founga fēfē 'ene kau 'a e ngaahi me'a ni 'i he tokoni ne fai 'e he tokotahá ni kia koé?

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Luke 7:1–17 pea fakatokanga'i mo ha kakai kehe na'e 'omi kia Sīsū Kalaisi. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha mana ne hoko 'i he mo'uí 'a e tamaio'eiki 'a e 'eikitaú pea mo e mo'uí 'a e tama 'a e uitoú?
- Ko e hā ha faka'ilonga 'o e tuí, manava'ofá, pea mo e tokoni 'okú ke fakatokanga'i 'i he ngaahi fakamatalá ni?
- Ko e hā ha fa'ahinga ongo 'okú ke ma'u ki he Fakamo'uí 'i ho'o lau 'a e ngaahi talanoá ni?

Fakamo'oni'i e 'ofa 'a e Fakamo'uí pea 'e makatu'unga 'ata'atā pē 'i Hono mālohī pea mo 'enu tuí ne lava ai 'o hoko 'a e ngaahi maná ni.

- Ko e hā ha mana ne hoko 'i he mo'uí 'a e 'eikitaú mo e uitoú?
- Na'e kehe fēfē 'a e ongo maná ni mei he mana ne hoko ki he tamaio'eiki pe tamasi'i?
- Kapau ko e 'eikitaú pe uitoú koe, 'e 'aonga fēfē 'a e ongo maná ni ki ho'o mo'uí?

Fakakaukau ke lau ki he kalasí 'a e lea ko 'eni fekau'aki mo e manava'ofá, tokoni, mo e tuí, pe tufa ange pē kia kinautolu:

Manava'ofá mo e Tokoni

Ko e manava'ofá ko ha "ongo'i 'ofa ki he faingata'a'ia 'o e kakai kehé, fakataha mo ha faka'amu ke tokoni'ia" (*Merriam-Webster's Collegiate Dictionary*, 10th ed. [1993], "compassion," 234). 'Oku ue'i kinautolu 'e he manava'ofá ke tau fai ha tokoni ki he masivá mo e paeá. 'I he taimi 'oku tau muimui ai ki he sīpinga 'a Sīsúu mo tokoni'ia kinautolu 'oku faingata'a'ia, 'oku nau ma'u ai ha fakafiemālie pea mo ha ngaahi tāpuaki. Ka 'oku toe ma'u foki 'e kinautolu 'oku tokoni ha ngaahi tāpuaki 'o e fiefia, nēkeneka, lavame'a, pea mo ha fakamolemole (vakai, Mōsaia 4:26). Kapau 'oku tau fie hangē ko Sīsúu, kuo pau ke fakatupu 'a e tokoni 'oku tau fai ki he kakai kehé 'e he 'ofa haohaoa 'a Kalaisi. Na'e ako'i 'e 'Eletā Tālini H. 'Oakesi 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

"Na'a mo e ngāue tokoni taupotu tahá—'o hangē ko hono foaki kakato 'o 'etau koloá ki hono fafanga 'o e masivá—he 'ikai hano 'aonga kia kinautolu kae 'oua kuo fakatupu ia 'e he 'ofa haoahoa 'a Kalaisi'" ('i he Conference Report, 'Okatopa 1984, 16; pe *Tūhulu*, Sānuāli 1985).

Na'e ako'i 'e 'Eletā Tōmasi S. Monisoni:

"Mahalo 'oku 'ikai ke tau ma'u ha fakamatala ongo ange 'o ha 'fa'ē monū'ia' 'o hangē ko e folofola 'a e 'Eiki fekau'aki mo e tangi mamahi 'a e uitoú 'o Naini, 'i he Fuakava Fo'ou 'a hotau 'Eiki. . . .

"Ko e hā ha toe mālohi, pe ha toe ongo'i loto, pe manava'ofa 'e hangē ko ia ne faka'ali'ali 'e hotau 'Eiki pea mo hotau fa'ifa'itaki'angá. 'E lava mo kinautolu ke tāpuaki' 'o kapau te tau muimui pau ki he'ene sīpinga faka'e'i'eiki. 'Oku 'i he feitu'u kotoa pē 'a e faingamālie ke tokoni ai. 'Oku fie ma'u ha ngaahi mata ke nau fakatokanga'i 'a e faka'ofá, mo ha ngaahi telinga ke nau fanongo ki he tautapa le'o si'i 'a e loto 'oku mamahi. 'Io, pea mo ha loto 'oku fonu 'i he manava'ofa ke tau lava 'o fetu'utaki 'o 'ikai ngata pē 'i he matá pe le'ó ke ongo'i 'e he telingá, ka 'i he founga faka'e'i'eiki 'a e Fakamo'uí, 'a ia ko e ongo 'o e lotó ki he lotó" ('i he Conference Report, 'Okatopa 1973, 29; pe *Tūhulu*, Sānuāli 1975).

Tuí

Ko e tuí ko ha tefito'i mo'oni ia 'o e mālohī. 'E lava 'e Sīsū Kalaisi ke fai 'a e me'a kotoa pē ma'anautolu 'oku nau ma'u 'a e tui kiate Iá. Na'e fakamatala 'e 'Eletā Sione K. Kāmaka, 'o e kau Fitungofulú:

“Neongo ‘oku fa’a kau ‘i he tuí ‘a e fakakaukau totonú, ka ‘oku toe mahulu hake ia ai. ‘Oku ma’u faingamālie ‘a e tuí ia ki he ngaahi ma’u’anga tokoni fakalangí pea ko ha fakafōtunga ia ‘o e uouangatahá mo e kaungā-ngāue mo e ‘Eikí. Na’a mo e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi lea ‘oku fakatupu ‘e he tuí ‘oku hoko mai ia ‘i he fakahinohino fakalaumālie ‘a e Laumālie Mā’oni’oni, pea ko e mālohi ke fakahoko ‘a e ngaahi lea ‘oku fakatupu ‘e he tuí ‘oku ha’u ia mei he ‘Otuá. . . .

“. . . Ko e tuí ‘oku ‘ikai ko ha me’a-ngāue ‘ata’atā pē ia ‘a e lakanga fakataula’eikí. Na’e ‘ikai ma’u ‘e he ‘eikita Lomá ia ‘a e lakanga fakataula’eikí, ka ‘i he tuí, ne ne kole ai ki he ‘Eikí ke ne fakamo’ui ‘ene tamaio’eikí. Na’á ne toe fakahā foki ‘oku ‘ikai taau ia ke hā’ele ange ‘a Sisū ki hono ‘apí, neongo ko ha tangata ia ‘oku talangofua ‘a e kakai kehé ki hono mafai. Na’á ne pehē, ‘Kae fai pē ha’o lea pea ‘e mo’ui ai ‘eku tamaio’eikí’ (Mātiu 8:8). Na’e ofo ‘a Sisū ‘i he’ene tuí. ‘Na’a mo ‘Isileli, ‘oku ‘ikai te u ‘ilo ai ha tui ‘oku peheni hono lahi’ (8:10). . . .

“. . . ‘E lava ke tau ako ha me’a lahi fekau’aki mo e tuí . . . mei hotau ngaahi kaume’a ‘i he ngaahi tui fakalotu kehé ‘o hangē ko e ‘eikita Lomá, kae tautautefito ki he’etau fānau. ‘E tatau ai pē pe ko e hā kuo tau ‘ilo fekau’aki mo hono faka’aonga’i ‘o e mālohi ‘o e tuí, ‘oku fie ma’u ke tau ma’u ia ke tau fakahoko ‘aki e fatongia kāfakafa kuo tuku mai kia kitautolú” (‘i he Conference Report, ‘Epeleli 1993, 55–56; pe *Tūhulu*, Siulai 1993, 52–55).

Fakaafe’i ‘a e fānau akó ke nau ‘oatu ha ngaahi sīpinga ‘o ha kakai ‘oku nau ‘ilo’i he ‘ahó ni, ‘oku hangē ko e tamaio’eiki ‘a e ‘eikitaú mo e tama ‘a e uitóu, ‘oku nau fie ma’u ha mana ‘i he’enu mo’ui. Fehu’i ange:

- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki ‘e ala ma’u ‘i he tuí moe mālohi ‘o e lakanga fakataula’eikí ‘e kinautolu ‘oku fie ma’u ‘e he’enu mo’ui ke fakamo’ui?
- Ko e hā ha ngaahi founa ‘e lava ke tau tokoni ai ke tokoni’i si’i ngaahi faingata’a’ia ‘o e kakai kehé?

Poupou’i ‘a e fānau akó ke nau hoko ko ha “kau ‘āngelo” ki he mo’ui ‘a e kakai kehé ‘aki ha’anau tokoni kia kinautolu ke nau ha’u kia Kalaisi. Kole ange ke nau fakasio fakalelei kinautolu ‘oku paeá pea tokoni mo manava’ofa kia kinautolu pea mo faka’aonga’i ‘a e tuí ‘ia kinautolu. Poupou’i ‘a e fānau akó ke nau hiki ‘i he’enu ngaahi tohinoá ‘a e “ngāue faka’āngelo” ne nau fakahokó, pea fakaafe’i kinautolu, ‘o ka nau ka loto ki ai, ke nau fakamatala ia ki he kalasí ‘o ka hoko ‘i he lolotonga e toenga ‘o e ta’ú.

Luke 7:1–10; 8:26–56 (vakai foki, Mātiu 8:5–13, 28–34; 9:18–26; Ma’ake 5). ‘Oku totonu ke tau ha’u kia Kalaisi mo tokoni ke fakahoko mo ia foki ‘e he kakai kehé. (miniti ‘e 40–45)

Hiki ‘a e ngaahi lea fakatātā pe palōveape ko ‘ení he palakipoé: ‘Oku tatau pē ta’e palani mo ha palani ke ‘ikai lava. Fehu’i ki fānau akó:

- ‘Okú ke pehē ‘oku mo’oni ‘a e kupu’i leá ni? Ko e hā hono ‘uhinga ‘okú ke tali pehē ai?
- ‘E tokoni fēfē hono hiki ‘o e palani pe ngaahi taumu’á ke tau fakahoko ai ha ngaahi me’a ‘i he’etau mo’ui?

Kole ki he fānau akó ke nau hiki ha sētesi ‘e taha te ne fakamatala’i honou misioná pe taumu’a ‘i he mo’ui, pea fakaafe’i kinautolu ke nau fakamatala’i ‘a e me’a ne nau tohi. Lau ‘a e tala fakamisiona ko ‘eni ‘o e Siasí, pea kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau’i pe ‘oku fēfē ‘a e fekau’aki honou misioná mo e misiona ‘o e Siasí:

“‘Io, ngaahi tokoua mo e tuofāfine, ko e misiona ‘o e Siasí ‘oku nāunau’ia—ke fakaafe’i kotoa kitautolu ke tau ha’u kia Kalaisi ‘i hono malanga’i ‘o e ongoongolei, fakahaohaoa’i ‘etau mo’ui, pea mo huhu’i hotau kau pekiá. ‘I he’etau ha’u kia Kalaisi, ‘oku tau tāpuaki’i ai ‘etau mo’ui, kinautolu ‘i hotau ngaahi fāmilí, pea mo e fānau ‘a ‘etau Tamai Hēvani, ‘o fakatoutatau pē ‘a e mo’ui mo mate” (Ezra Taft Benson, ‘i he *Conference Report*, ‘Epeleli 1988, 98; italics added; pe *Tūhulu*, Siulai 1988).

- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki ‘oku foaki kia kinautolu ‘oku ha’u kia Kalaisi? (vakai, Molonai 10:30–34).
- Te ke tokoni fēfē ki ho fāmilí ke nau ha’u ki he Fakamo’ui?
- Te ke tokoni fēfē ki ho ngaahi kaume’a ke nau ha’u kia Kalaisi?

Fakaafe’i ‘a e fānau akó ke nau lau ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘ení: Luke 7:1–10; 8:43–48; mo e 8:41–42, 49–56, mo kumi ‘a e tali ki he ngaahi fehu’i ko ‘ení:

- Ko e hā ha me’a ne tokoni ki he kakai ni taki taha ke nau ha’u ki he Fakamo’ui?
- Ko e hā ha faka’ilonga ‘i he ngaahi vēsí ni na’e ma’u ‘e he kakai ha tui lahi ki he Fakamo’ui?
- Ko e hā ‘a e ngaahi tāpuaki ‘oku ma’u ‘e kinautolu ‘oku ha’u kia Kalaisi?
- Ko e hā ‘a e me’a ‘okú ke mahu’inga’ia taha ai ‘i he ongo talanoá ni taki taha?

‘I he ‘osi ‘enu ngāue ki hení, pea mou alea’i leva ‘a e ngaahi fehu’i mo e fakakaukau ‘a e fānau akó ki he ngaahi mana ‘a e Fakamo’ui. Fakamanatu ki h e fānau akó neongo ‘oku fa’a

fakatupe 'e he ngaahi faingata'á ke tau tafoki ki he 'Eiki, ka 'oku toki makatu'unga 'i he tui 'oku lahi hono fakahoko 'o e ngaahi mana 'a Kalaisi. Fakamo'oni'i ko e mālohi 'o Kalaisi ke fakamo'ui pea mo tāpuaki'i kitautolu 'oku lava ke ma'u ia 'i he 'ahó ni.

Faka'osi 'aki ha'o fakafehoanaki 'a e ongo talanoá ni mo e fakamatala ki he ngaahi laumalie 'uli ta'e fa'alauá. Fakamatala ange 'i he lolotonga ko ia 'o e finangalo 'a Sisū ke tau omi kiate Iá, 'oku feinga 'a Sētane ia ke faka'auha mo 'ave kitautolu meia Sisū. 'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Luke 8:26–40.

- Ko e hā hano kehe 'o e mo'uí 'a e tangatá ni 'i he hili e hā'ele mai 'a e Fakamo'uí 'o kapusi 'a e ngaahi laumalie 'ulí?
- Te ke faka'aonga'i fēfee'i 'a e talanoá ni ki ho'o mo'uí?

Lau e lea ko 'eni 'a Palesiteni 'Ēsela Tafu Penisoni:

“Kuo pau ke tau 'ai 'a e 'Otuá ke mu'omu'a ia 'i ha toe me'a pē 'i he'etau mo'uí. Kuo pau ke mu'omu'a Ia. . . .

“I he taimi 'oku tau fakamu'omu'a ai 'a e 'Otuá, 'oku toki tu'u leva 'a e toenga kotoa 'o e me'a kotoa pē ki honau tu'unga totonú pe mole atu mei he'etau mo'uí. 'E hanga 'e he'etau 'ofa ki he 'Eiki 'o pule'i 'a e fiema'u 'o 'etau 'ofá, 'a e fiema'u 'o hotau taimi, 'a e kumi ki he me'a 'oku tau tokanga ki ai, pea mo e fakahokohoko 'o 'etau ngaahi me'a mahu'ingá” (i he Conference Report, 'Epeleli 1988, 3; *Tūhulu*, Siulai 1988, 4).

Fehu'i ange: 'E tāpuaki'i fēfee'i kitautolu kapau te tau mumui ki he fale'i 'a Palesiteni Penisoni?

Luke 7:17–35 (vakai foki, Mātiu 11:2–19). Ko Sione Papitaisó ko ha palōfita ma'ongo'onga pea mo e fakamelomelo kia Sisū Kalaisi. Na'á ne fakamamafa'i 'oku totonu ke hū 'a e kakaí ki he Fakamo'uí kae 'ikai ko ia. (miniti 'e 20–25)

Tala ange ki he fānau akó: Tau pehē pē 'okú ke 'i ha me'afaka'eiki 'o ha palōfita ne toki mālōlō pea ko e Palesiteni ia 'o e Siasí. 'I he lolotonga hono malanga'i ku fanafana atu hao maheni 'oku 'ikai Siasi, “He toki me'a fakamamahi mo'oni e mālōlō 'a e taki homou siasí?” Fehu'i ki he fānau akó pe te nau tali fēfē ki he toko tahá ni. Hili ho'omou alea'i 'enau talí, peá ke 'eke ange pe ko e hā 'e hoko ai 'eni ko ha tali lelei ki ha lea pehē: “Io, ko ha me'a fakamamahi, ka hono 'ikai faka'ofa'ofa 'a 'Ene toetu'u 'i he hili 'o e 'aho hono tolú!”

Tala ange ki he fānau akó 'oku mahu'inga ke tau manatu'i ko Sisúu ko e taki ia 'o Hono Siasí. Ko kinautolu 'oku ui ke ngāue 'i he Siasí ni 'oku 'ikai totonu ke nau teitei to'o 'a e lāngilangi pe ngeia ko iá meia Sisū Kalaisi. Na'e tā 'e he Fakamo'uí 'a e sīpingá 'aki 'Ene faka'alí'ali mai 'e founga ke foaki ai 'a e lāngilangi pea mo e ngeiá. 'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Mōsese 4:1–2 mo fakatokanga'i 'a e feinga 'a Sētane ke ne ma'u 'a e lāngilangi 'o kehe ia mei he 'Aló.

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Luke 7:17–23. Tala ange ko e fakamatalá ni 'oku 'uhinga ia ki he taimi na'e tuku pōpula ai 'a Sioné (vakai, Mātiu 11:2). Fai ange ha ni'ihí 'o e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko hai ne fekau atu 'e Sione 'ene kau ākongá ki ai?
- Mei he ngaahi vēsí ni, ko e hā 'a e 'uhinga 'oku ngalingai ne fekau atu ai 'e Sione kinautolu kia Sisúu?
- Ko e hā hono ola 'o e ngaahi mana 'a Sisúu 'i he kau ākongá 'a Sioné?
- 'Oku tokoni fēfē 'eni ke mahino ai kia koe 'a e 'uhinga 'a Sione ki he'ene fekau atu 'o 'ene kau ākongá?
- Ko e hā ha'o fakakaukau kia Sione, 'i ho'o 'ilo'i na'á ne fie ma'u 'ene kau ākongá ke nau hoko ko ha kau ākongá 'a Sisū Kalaisi?
- Ko e hā te tau lava 'o ako mei he sīpinga 'a Sioné?

Tala ange ki he fānau akó na'e fakahihiki'i 'e he Fakamo'uí 'a Sione mo fakamo'oni'i hono misioná 'i he Luke 7:24–30. Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e ngaahi vēsí ni mo kumi ki ha toe me'a ne nau mahu'inga'ia ai 'ia Sione. Lau e fakamatala 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá fekau'aki mo e 'uhinga ne hoko ai 'a Sione ko ha palōfita ma'ongo'ongá (vakai ki he fokotu'u ki hono ako'i 'o e Mātiu 11:1–19, p. 40).

Fakamahino'i ange neongo hono ma'ongo'onga 'o Sione mo Sisúu, na'e kei fakasitu'a'i pē 'e ha kakai tokolahi kinaua. 'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Luke 7:31–35. Na'e toe fakalea 'e 'Eletā Pulusi R. Makongiki 'a e pōpoaki 'a e Fakamo'uí ki he kakaí 'o peheni:

“Oku mou hangē ha fānau loto veiveiua 'oku va'ingá; 'i he taimi 'oku mou fakatātaa'i ai ha malí, 'oku 'ikai fie hulohula homou kaungā va'ingá; 'i he taimi 'oku mou fulihi ai ke fakatātaa'i ha me'afaka'eiki, kuo 'ikai fie tēngihia ia 'e homou kaungā va'ingá. Ko e founga tatau pē he 'oku mou va'inga 'aki pē 'a e lotú. 'I ho'omou hoko ko e fānau loto tāngia mo feliuuaki kuo mou fakasitu'a'i ai 'a Sione koe'uhí he na'e ha'u ko e Nasalite pule fefeka, pea kuo mou fakasitu'a'i au koe'uhí ko 'eku fakahaa'i 'a e 'ulungaanga fiefia fakaetangata 'okú ne fakahoko 'a e feohi fiefia fakasōsialé [fetu'utakí]” (i he *Doctrinal New Testament Commentary*, 1:263).

 Luke 7:36–50. 'I he'etau 'ilo'i 'etau fakafalala ki he Fakamo'uí, pea fakatomala mei he'etau ngaahi angahalá, pea ma'u mo e fakamolemolé, 'e fakafonu 'aki leva kitautolu 'a e melinó mo e 'ofá. (miniti 'e 45–50)

Alea'i mo e fānau akó hono 'uhinga 'o e mo'ua, pea fai ange leva ha ni'ihí 'o e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e hā ha ngaahi me'a lahi 'oku fakamo'ua ai 'a e kakaí? ('E ala kau 'i he ngaahi talí 'a e falé, akó, kaá.)

- Ko e hā ha’o fakakaukau kapau ‘e kaniseli ‘e he tokotaha ‘okú ke mo’ua lahi taha ki aí, ho mo’uá?
- ‘E kehe fēfē ho’o fakakaukau kapau ko hao mo’ua lahi ‘oku kaniseli ‘e he tokotaha ni ka ‘oku ‘ikai ko ha ki’i mo’ua sí’isi’i?

Fakaafe’i ‘a e fānau akó ke nau lau ‘a e Loma 3:23, pea fehu’i ange:

- Ko e hā ‘oku ako’i ‘e he vēsī ni fekau’aki mo e mo’uá?
- Ko e hā ‘oku tau fie ma’u ai ‘a Sīsū Kalaisi ke hoko ko e “taha ‘oku tau mo’ua ki aí” pe ko hotau Fakamo’uí?
- ‘Okú ke pehē ko e hā hano lahi ‘o e mo’ua ‘oku ma’u ‘e Kalaisi ha mālohi ke Ne fakamolemole’i?

Lau mo alea’i ‘a e lea ko ‘eni ‘a ‘Eletā Poiti K. Pēká:

“‘I he taimi ‘oku fakapapau’i ai ho’o fiema’ú mo ke loto ke totongi ‘a e ‘mehu’inga taupotu tahá’ [vakai, 5:25–26], ‘oku fakamālōlo’i leva ‘a e fono ia ‘o e totongi huhu’i. ‘Oku ‘ave leva ho ngafá ‘o’ou ki he ‘Eiki. Te ne toki fakalelei’i ‘e ia ho mo’uá.

“‘Oku ou toe fakaongo atu, tuku kehe pē ha ni’ihi tokosi’i kuo tafoki ki he mala’iá, ‘oku ‘ikai ha fa’ahinga ‘ulungaanga, pe tō’onga ‘e ta’e malava ke tuku ange, pe angatu’u, pe maumau fono, pe hē mei he mo’oní, pe fa’ahinga hia ‘e ta’ofi mei he tala’ofa ko ‘eni ‘o e fakamolemole’i kakató. Ko e tala’ofa ia ‘o e fakalelei ‘a Kalaisi” (‘i he Conference Report, Sepitema.–‘Okatopa 1995, 23; pe *Liahona*, Sānuali 1996, 23).

Lau ‘a e Luke 7:36–50 mo ho’o fānau akó pea alea’i ‘a e ngaahi fehu’i ko ‘eni ‘i he lolotonga ho’omou laú:

- Ko e hā ‘a e mo’ua ‘o e kakai ‘i he tala fakatātaá? (vakai, vv. 41–42).
- Na’e kehe fēfē ‘a e loto ‘o e fefiné ki he Fakamo’uí mei he loto ‘o Saimoné?
- ‘Okú ke pehē ko e hā ‘a e me’a ne kehekehe ai ‘a e anga ‘o e ongo me’á ni ‘e toko ua kia Sīsū?
- ‘Oku founa fēfē ‘a ‘ena fakatou fakafalala ki he Fakamo’uí?
- Ko e hā ‘a e tāpuaki ne ma’u ‘e he fefiné tu’unga he’ene ‘ilo’i ‘oku fakafalala ki he Fakamo’uí? (vakai, v. 47).
- Ko e hā ‘oku ako’i mai ‘e he me’á ni fekau’aki mo e mālohi ‘o Sīsū ke ne fakama’a ‘a e kakaí mei he angahalá?

Fakaafe’i ‘a e fānau akó ke nau fakakaukau ki he tatau ‘o ‘enau mo’uí mo e ni’ihi ‘o e kakai ‘i he talanoá ni pea mo e founa ‘e lava ai ‘a e folofola ‘a e Fakamo’uí ki he fefiné ke ne hoko ko ha ma’u’anga ‘o ha ‘amanaki lelei kia kitautolu fakatāutaha. Lau ‘a e ngaahi lea ko ‘eni pe tufa ha tatau ki he fānau akó. Alea’i fakakalasi kinautolu.

Na’e ako’i ‘e ‘Eletā Lōnolo E. Poulumeni, ko ha mēmipa ‘o e kau Fitungofulú:

“Ko e kamata’anga mo e faka’osinga ‘o e fakatomala kakato ko ia ‘oku fakaiku ki he fakamolemole’i ko e tui ki he ‘Eiki ko Sīsū Kalaisi, ‘a ia ko e ‘toko taha na’á ne fa’u pea mo e faka’osinga’anga ‘o [‘etau] tui’ (Molonai 6:4). ‘Oku hanga ‘e he’etau tui kiate ia ko e Fakamo’ui mo e Huhu’i ‘o fakatupu ‘ia kitautolu ha fa’ahinga mamahi faka-‘Otua ‘i he’etau ngaahi maumau fonó, pea mo ha loto lavea mo e laumālie mafesifesi, pea mo ha ongo’i ha’isia fakafo’ituitui. ‘Oku muiaki mai ai ha liliu ‘i he lotó mo ha tafoki ki he ‘Otuá” (‘i he Conference Report, ‘Okatopa 1993, 114; pe *Tūhulu*, Sānuali 1994, 87).

Na’e hiki ‘e ‘Eletā Pulusi R. Makongikī ‘i he’ene fakamatala fekau’aki mo e fefine ‘i he Luke 7:36–50 ‘o pehē:

“Ko hono kotoa ‘o e me’á ni ko ha ngāue mo ha lotu ia ‘a ha fefine fai velenga ne hoko ki mu’a ko ha taha angahala ka ko ‘eni kuo ‘osi fakama’a; kuo tau’atāina ‘eni mei he loto mafasia ‘i ha ngaahi fehālaaki lahi; kuo ‘a’eva ‘eni ‘i ha mo’ui fo’ou tu’unga ‘i he toko taha ko ‘eni ne ‘uma ki hono to’ukupu kekelele’i pea ‘iate ia ‘okú ne fakaha’a’i ki ai ‘a e faka’apa’apa mo e ‘ofa lahi ko ia ‘oku malava ‘e he mālohi ‘i he’ene mo’uí.

“Kuo pau ke tau ‘ilo’eni ‘o kapau ‘oku tau fie sioloto atu ki he me’a na’e hoko mo’oni ‘i he ‘api’o e tangata Fālesi ko Saimoné. Ko ha fefine ‘eni ne hoko ‘i ha taimi ko ha taha faiangahala ka kuo ma’a. He ‘ikai ke toe fakamolemole’i ‘e Sīsū ia ‘ene ngaahi angahalá—he kuó ne ‘osi fakahoko ia; na’e hoko ia ‘i he taimi na’e tui pea papitaiso ai ‘i hono huafá; na’e hoko ia ‘i he taimi na’e fakatomala ai ‘i he loto fakamātoato mo tukupā ‘ene mo’uí mo e hō kotoa ‘o ‘ene mānavá mei he taimi ko iá, ki he Ngāue ‘o e Mā’oni’oni. Ko ha’atau talanoa ‘eni ki ha taha ului kuó ne ha’u ke lilingi atu kiate ia, ‘i he laumālie ‘o e fakafeta’i mo e fiefia, ‘a e hounga’ia ‘ene mo’uí ‘i he’ene fakatau’atāina’i iá, ‘i hono fakatau’atāina’i ia mei he kuo hili, mei he ngaahi ha’i ‘o e nofo pōpula ‘i kelí.

“‘Oku ‘ikai ‘ilo’ e Saimone ia ha me’a ‘e taha ki heni. ‘Oku mo’ua ia ‘i he’ene ngaahi angahalá, ‘i he ‘ikai papitaisó, pea hangē ko Nikotimasí, ‘a e ‘eiki ko ‘ia ‘i ‘Isileli na’e ‘ikai ke ne ‘ilo’ e lava ke toe fanau’i fo’ou ‘a e tangatá, pea ‘i he tu’unga ko ‘eni ‘o Saimoné, na’e ‘ikai ke ne lava fakalaumālie ai ‘o ‘ilo’i ne ‘i ai ha fefine ne lanu kulokula fakapōpō’uli hono laumālie ka ko ‘eni kuo hangē ko e ‘uha hinaekiaki” (*Mortal Messiah*, 2:200–201).

Ako'i 'a e fānau akó 'e lava pē ke ma'u ha fakamolemole ki he'etau ngaahi angahalá, neongo pe ko e hā hano lahi, 'o kapau te tau muimui ki he sīpinga 'a e fefiné ni 'o fakatomala fakamātoato. Fakamo'oni'i ange 'oku hanga 'e he founga 'o e fakatomalá 'o 'ai ke tau ongo'i hounga'ia pea mo 'ofa kia Sisū.

- Ko e hā ne fai 'e he fefiné ni 'oku fakahaa'i ai 'ene fakahounga'i 'a e Fakalelei 'a Sisū Kalaisi?
- Ko e hā te tau lava 'o fai ke fakahaa'i ai 'etau 'ofa kiate Iá?

Faka'osi 'aki ha'amou hiva'i 'a e "'Oku Fakafo" (Ngaahi Himi, fika. 102). Kole ki he fānau akó ke nau fakamatala'i 'a e ongo 'oku nau ma'u fekau'aki mo e Fakalelei 'a e Fakamo'ui pea mo fakamatala'i foki 'a e ongo ne nau ma'u 'i he'enu hiva'i 'a e himi.

Fakatokanga'i ange: Fakapapau'i 'oku 'ikai pehē 'e he fānau akó ko ha me'a lelei ke nau faiangahala koe'uhí ka nau lava ai 'o 'ofa lahi ange ki he Fakamo'ui (vakai, Loma 6:1–2). Kuo pau ke mahino ki he fānau akó hono mahu'inga 'o hono fakatupulaki ha 'ofa kia Sisū Kalaisi mo tauhi 'Ene ngaahi fekaú mo faka'ehi'ehi mei he angahalá. Poupou'i 'a e fānau akó ke nau faka'ehi'ehi mei he angahalá pea ke nau ma'u foki ha 'ilopau 'e lava ke fakamolemole'i kakato kitautolu 'i he'etau angahalá kapau te tau fakatomala.

Luke 8–9 (vakai foki, Mātiu 8–10, 12–14, 16–18; Ma'ake 4–6, 8–9). 'E lava pē 'i ha ki'i va'inga fakamanatu ke fakaoli mo tau ako ai foki.

(miniti 'e 45–50)

'Oku 'i he Luke 8–9 ha ngaahi talanoa mahalo ne ke 'osi ako'i 'i he tohi 'a Mātiu mo Mā'aké. Faka'aonga'i 'a e 'ekitiviti ko 'eni ke fakamanatu ai 'a e me'a ne 'osi 'ako'i pea 'i he taimi tatau 'oku hoko atu ai pē 'i he fakamo'oni 'a Luké.

Fokotu'utu'u ha ngaahi tesi pe sea 'i ha siakale fuopotopoto fōlahi. Fakapipiki ki he tangutu'anga taki taha ha fo'i fehu'i fakatupu fakakaukau fakataha mo hano ngaahi fakamo'oni fakafolofola mei he Luke 8–9 'e tokoni ke tali ai. Fakafika 'a e ngaahi fehu'i, pea 'oange ki he fānau akó takitaha ha la'i pepa 'oku tu'u ai 'a e ngaahi fika 'o e 'ū fehu'i pea mo ha feitu'u fe'unga he 'ū la'i pepá ke fokotu'u ai 'a e tali ki he ngaahi fehu'i takitaha. Fa'u ha ngaahi fehu'i ko ē 'e faingata'a fe'unga pea mo fie ma'u ai 'a e fānau akó ke nau faka'uhinga'i, ka ke fakamahino'i ange 'a e fakamo'oni folofola ko ē 'e lava 'o ma'u ai 'a e talí koe'uhí ke 'oua na'a fakamoleki fuoloa 'e he fānau akó ha taimi ki hono kumi. Ngāue'aki ha ngaahi fehu'i hangē ko 'eni:

1. Lau 'a e Luke 8:1–3. 'Okú ke pehē ko e hā hono 'uhinga 'o e kupu'i lea "tauhi 'aki ia 'enua koloá"?
2. Ko e hā 'oku fakafongā'i 'e he tenga'i 'akaú 'i he tala fakatātā 'o e tangata tūtū'i? (vakai, Luke 8:11). Ko e hā ha ngaahi founga te ke lava ai 'o tō 'a e ngaahi tenga'i 'akau ko 'eni 'i ho'o mo'ui?
3. Lau 'a e Luke 8:22–25. Fakatatau mo e ngaahi vēsī ni, ko e hā ha fa'ahinga ongo ne ma'u 'e he kau ākongá 'oku ngali ne ta'e fiemālie ki ai 'a e Fakamo'ui?

Tuku ange ha miniti 'e taha ki he fānau akó ke nau tali ai 'a e fehu'i kuo 'osi fakapipiki ki honau tangutu'anga 'oku nau lolotonga nofo ai. Hili ia pea fai ange ha faka'ilonga ki he fānau akó ke nau hiki ki he tangutu'anga hoko ma'i pea fakamoleki ha miniti 'e taha ai ke tali 'a e fehu'i 'oku 'i ai. Hokohoko pehē ai pē kae 'oua kuo ma'u 'e he fānau akó ha faingamālie ke tali ki he ngaahi fehu'i kotoa. Hili ia pea fakatonutonu leva 'i he kalasí 'enua ngaahi talí, mo tuku ha taimi fe'unga ke fakamatala'i ai 'a e ngaahi fehu'i pea mo e ngaahi tali ko ē 'oku mahu'inga taha ki ho'o fānau akó pe ko e ngaahi fehu'i ko ē ne faingata'a taha kia kinautolú.

Luke 9:1–6, 10 (vakai foki, Mātiu 10:1, 5–42; Ma'ake 6:7–13, 30). Ko e taimi 'oku tuku mai ai ha ngāue ke tau fai, ko hotau fatongia ke lipooti 'a e me'a ne tau fakahokó. (miniti 'e 10–15)

Tuku ke fakakaukau'i 'e he fānau akó ha ngāue pe fatongia mahu'inga taha kuo nau ma'u, pea fai ange leva kia kinautolu ha ni'ihi 'o e ngaah fehu'i ko 'eni:

- Ko hai na'a ne 'oatu 'a e ngāue ko iá?
- 'Okú ke pehē ko e hā na'e fili ai koe ki he ngāue ko iá?
- Na'e lelei fēfē ho'o fakahoko ho fatongia ko iá?
- 'E lava fēfē ke ke tala na'e tokanga 'a e toko taha ko iá ki he tu'unga lelei ho'o fakahoko iá?

Lau 'a e Luke 9:2–5 pea fehu'i ange:

- Ko e hā e ngāue ne tuku 'e Sisū ki He'ene kau 'Aposetoló?
- Na'e mahu'inga fēfē 'a e ngāue ko 'eni?
- 'Okú ke pehē na'e tokanga 'a Sisū ki he tu'unga lelei 'o 'enua fakahoko 'o e ngāue ko 'eni? Ko e hā hono 'uhingá?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Luke 9:10 mo kumi 'a e me'a ne fai 'e he kau 'Aposetoló 'i he taimi ne 'osi ai 'enua ngāué.

Ako'i ki he fānau akó 'oku 'i ai hatau fatongia mahu'inga ke lipooti 'a e tu'unga 'o 'etau fakahoko 'etau ngāué kia kinautolu na'a nau 'omi iá. Fehu'i ange:

- 'Oku founga fēfē hono 'omai 'e he 'Eiki ha ngāue pe fatongia ta'uhi kia kitautolu? (Fakafou mai he kau taki 'o e Siasí, 'i ha ngaahi fuakava toputapu, 'i he folofolá, 'i ha fakahā fakafo'ituitui.)
- 'Oku founga fēfē 'etau lipooti e ngaahi ngāué ni ki he 'Eiki?
- Ko hai 'oku tau toe lipooti ki ai hono fakahoko hotau ngaahi uiui'i faka-Siasí?
- 'Oku founga fēfē 'etau lipooti 'etau ngaahi ngāue 'i hotau fāmilí?

Lau 'a e Fakahā 20:12 pea fehu'i ange:

- Ko hai te tau tu'u 'i hono 'aó 'i he taimi te tau fai ai 'a e lipooti faka'osi 'o 'etau mo'ui 'i he māmaní?
- Ko e hā te ke loto ke ke lipooti he mōmēniti ko iá?

Luke 9:46–56. ‘Oku fakaafe’i kitautolu ‘e Sisū ke tau kātaki’i ‘a e kakai kehé. (miniti ‘e 15–20)

‘Omi ha ngaahi fasi kehekehe ki he kalasí. Tā tahataha ‘a e ngaahi fasi pea fakaafe’i ‘a e fānau akó ke nau fili honau manakó. Fakamatala’i ‘a e tatau hono fili ‘o e ngaahi fasi mo e tu’unga kehekehe ‘o e kakai. Lau ‘a e 4 Nifai 1:17 pea fehu’i ange: Ko e hā ‘oku ako’i ‘e he vēsí ni fekau’aki mo e ongo ‘oku totonu ke tau ma’u ki he kakai mei he ngaahi fonua, tui fakalotu, pe tupu’anga kehekehé?

Hiki ‘a e fo’i lea ko e kātaki’i ‘i he palakipoé pea alea’i hono ‘uhingá. Fakaafe’i ‘a e fānau akó ke nau fakamatala ki he kalasí fekau’aki mo ha taha ‘oku mātu’aki kātaki lahi mo angalelei kia kinautolu ‘oku kehé. Fehu’i ange:

- Ko e hā ‘okú ke sai’ia taha ai ‘i he tokotahá ní?
- ‘E anga fēfē ha’atau faka’ehi’ehi mei he anga ta’e fa’akātaki?

Fakaafe’i ‘a e fānau akó ke nau lau ‘a e Luke 9:49–56.

- Ko e hā nai ha fakakaukau ‘a e kakai ‘oku nau fa’akātaki ki he tangata ne ne kapusi ‘a e ngaahi laumālie ‘ulí ‘i he huafa ‘o Kalaisí pe ki he kau Samēliá?
- Ko e hā e fakakaukau ‘a e kau ‘Aposetoló ki he tangata na’á ne kapusi ‘a e kau tēvoló?
- Ko e hā ‘enau fakakaukau ki he kau Samēliá?

Kole ki he fānau akó ke nau toe lau ‘a e ngaahi vēsí mo fakatokanga’i ‘a e anga ‘o e loto ‘o e Fakamo’uí ki he tangata na’á ne kapusi ‘a e kau tēvoló pea mo e kau Samēliá. Fehu’i ange: ‘Okú ke pehē na’e hōifua ‘a e Fakamo’uí ki he fa’ahinga fakakaukau ‘a ‘Ene kau ākongá? Ko e hā hono ‘uhingá?

Fakaafe’i ‘a e fānau akó ke nau fakakaukau ki he anga ‘o honau loto ki he kakai ‘i he ngaahi tui fakalotu kehé pe ko kinautolu ‘oku ngali ko ha kau angahalá. Kole ki he fānau akó ke nau hiki pe ko e hā ‘e ngali folofola ‘aki ‘e he Fakamo’uí kapau ‘e folofola mai kia kinautolu fekau’aki mo honau lotó. Lau ‘a e ngaahi lea ko ‘ení pe tufa ki he fānau akó.

Na’e ako’i ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí:

“‘Oku ou kole fakamatoato ki hotau kakai ‘i he feitu’u kotoa pē ke nau mo’ui faka’apa’apa’i mo fakahounga’i mu’a kinautolu ‘oku ‘ikai kau ‘i he’etau tui fakalotú. ‘Oku lahi fau ha fie ma’u ‘o e angamolomalú mo e fefaka’apa’apa’aki ‘ia kinautolu ko ē ‘oku kehekehe ai ‘a e tui fakalotú mo e ngaahi fakakaukau. Kuo pau ke ‘oua na’a tau fakapalataha ki ha tokāteline ‘oku lau fakamatakali ‘o pehē ko e lelei tahá ia. ‘Oku tau mo’ui ‘i ha maama ‘o e faikehekehe. ‘E lava pea kuo pau ke tau angafaka’apa’apa kia kinautolu ‘oku ‘ikai ke tau loto tatau mo ‘enau ngaahi akonakí. Kuo pau ke tau loto fie malu’i ‘a e ngaahi totonu ‘a ha ní’ihi kehe ‘oku ngali te nau faingata’a’ia ‘i he ta’e tali kinautolú.

“‘Oku ou taki ho’omou tokangá ki he lea mahino ko ‘eni ‘a Siosefa Sāmita ‘i he 1843:

“‘Kapau kuo hāsino atu ‘oku ou fie mate ma’a ha taha “Māmonga,” ‘oku ou loto lahi ke u fakahā ‘i he ‘ao ‘o e Langí ‘oku pehē pē ‘a ‘eku mateuteu ke mate mo malu’i ‘a e ngaahi totonu ‘a ha taha lotu faka-Pelesipitiliane, faka-Papitaiso, pea ‘a ha tangata lelei ‘i ha fa’ahinga tui fakalotu pē; he ko e ngaahi tefito’i mo’oni tatau pē ‘e lolomi ai ‘a e ngaahi totonu ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní ‘e lolomi ai pē ‘a e ngaahi totonu ‘a e kau tui faka-Katolika Lomá, pe ko ha toe fa’ahinga tui fakalotu pē’ (History of the Church, 5:498)” (‘i he Conference Report, ‘Epeleli 1995, 94–95; pe Tūhulu, Siulai 1995).

Na’e hiki ‘e ‘Eletā Pulusi R. Makongiki ‘o pehē:

“Neongo ‘oku ‘ikai fenāpasi mo e Laumālie ‘o Kalaisí, ka ko e to’onga ‘a Sēmisi mo Sioné ‘oku ‘ikai ke fu’u fefeka fēfē pe ta’e malava ke fakamolemole’i, pe ‘e hā ngali ta’e mo’oni fakafolofola, ‘o hangē ko ‘ene tu’ú. Na’á na ‘ilo’i ko e ‘Otua ‘o ‘Isilelí—‘a e Sisū tonu pē ko ia na’á na lolotonga tu’u ‘i hono ‘aó—na’á ne ‘omi ha afi mei he langí ‘i he kole ‘a ‘Ilaisiā ke ne faka’auha ‘a e ngaahi fili ‘o e palōfita ko ‘eni ‘o e kuonga mu’á. (2 Ngaahi Tu’i 1.) Na’á ‘ilo’i foki ko e ‘Otua ‘alo’ofa tatau pē te ne faka’auha ‘a e kau angahalá ‘aki ‘a e afi ‘i he’ene toe Hā’ele ‘Angaua Maí. (Malaki 4:1.) Ko e me’a na’e toe ke nau ‘ilo fekau’aki mo honau to’utangatá, ‘o fakatau mo e tu’unga ne nau mo’ui ai (pea ‘oku nau tatau pē mo e ‘ahó ni), na’e fie ma’u ‘a e pōpoaki ‘o e ongoongolelei ke ‘alu atu ‘i he ‘ofa, kātaki, angalelei, pea mo e feifeinga’i. Neongo ia, ko ‘enau feinga ke totongi huhu’i e fakasītu’a’i ne fai ki honau ‘Eikí, ko ha fakamo’oni ia ‘o ha tui faka’ei’eiki mo’oni. Makehe meia kinautolu ne ului kakato ki he mā’oni’oni pea a’u ‘o nau ikuna’i ‘enau ngāuē, ‘e teitei ‘amanaki ‘e fekau’i mai ‘e he ‘Otuá mei he langí ha afi ke ne malu’i mo fakatau’atāina’i kinautolu?

“Na’a mo e kau tangata li’aki mo’ui mo lelei ‘oku fa’a fakahehema’i ‘e he ivi mo e laumālie ‘o Sētané kae ‘ikai ko e Laumālie ‘o e ‘Eikí. Neongo na’e ‘ikai ke na fakatokanga’i pe na’e ha’u mei fē, ka na’e tokoni’i heni ‘a Sēmisi mo Sioné ‘e ha fa’ahinga laumālie mei ha feitu’u kehe kae ‘ikai ‘e ha Laumālie mei ‘olunga, ‘i he’ena fokotu’ú” (Doctrinal New Testament Commentary, 1:440).

Poupou’i ho’o fānau akó ke nau kātaki’i lahi ange ‘a e kakai kehé.

Luke 9:57–62. Ko e feilaulau ko ha tefito'i mo'oni mahu'inga ia 'o e ongoongolelei. Kuo pau ke tau lotofie fai ha pē 'e fie ma'u ke tau muimui ai 'ia Kalaisi 'aki hotau lotó kotoa. (miniti 'e 15–20)

Lau ange 'a e talanoa ko 'eni 'a ia ne fai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí, 'i he'ene kei kau 'i he Kau Palesitenisī 'Uluakí:

“I he 1856 ne laka hake 'i he toko tahaafé hotau kakaí, pea mahalo ko honau ni'ihí ko 'etau ngaahi kui, ne nau faingata'a'ia lahi 'i he'enu kolosi mai 'i he toafá ki he [Tele'a Sōlekí]. Tu'unga 'i ha ngaahi 'uhinga kehekehe, na'e tōmui ai 'enu hiki fononga maí. Ne nau tofanga 'i ha sinou momoko faka'ulia 'i he ngaahi potufonua mā'olunga 'o Uaiomingí. Na'e faka'ofa mo'oni si'onau tu'ungá, pea hoko faka'aho mo e maté.

“Na'e 'ilo 'e Palesiteni 'Tongi 'a e tu'unga ne nau 'i ai 'i he 'amanaki kamata 'o e konifelenisi lahi 'o 'Okatopá. Na'á ne kole leva 'i he taimi pē ko iá ha fanga hoosi, ngaahi saliate, kau angi saliate, pea mo ha me'atokoni ke mavahe atu 'o fakahaofi si'i Kāingalotu faingata'a'ia ni. I he taimi ne a'u atu ai 'e fuofua sailoté ki he Kau Fononga 'a Mātiní, na'e 'ikai lahi fe'unga ha ngaahi saliate ke uta ai 'a e si'i kakai faingata'a'ia. Na'e pau ke vili kikihi ai 'a e kau fakahaofi mo'ui ko 'eni ke 'oua na'a toe tu'u 'a e ngaahi salioté.

“I he'enu a'u mai ki he Vaitafe Suitiutuá (Sweetwater River) he 'aho 3 'o Nōvemá, na'e kei tētē ha ngaahi fu'u la'i 'aisi 'i he fukahí vai momokó ni. I he ngaahi me'a kotoa kuo foua 'e he si'i kakaí ni, pea vaivai mo e si'i tu'unga ne nau 'i ai, na'e hā ngali faingata'a 'a e vaitafé ni ia ke fai ai ha kolosi. Na'e hangē ha'ate manga atu ki fa'itoká 'a e teu a'a atu ki he vaitafe momokó ni. Ko e hou'eiki tangata ko ē na'e to'á ne nau fetāngutu'i hifo he kelekele moko'í'í 'o fetāngihí, pea pehē ai pē mo e hou'eiki fefiné mo e fānaú. Ko hanau tokolahi na'e 'ikai pē ke nau lava kinautolu 'o fehanganhangai mo e me'á ni.

“Teu lau atu 'eni mei he lekōtí: 'Ne ha'u ha tamaiki tangata taki ta'u hongofulu mā valu 'e toko tolu 'o tokoni, pea ne ofo 'a e tokotaha kotoa pē ne mamata heni, 'i he'enu fata tahataha atu 'a e mēmipa kotoa pē 'o e kau fononga faingata'a'ia ni 'i he vaitafe fonu sinou ni. Na'e faingata'a fau 'a e ngāue ni, pea fehanganhangai lahi fau mo e momokó, pea iku ai 'i he ngaahi ta'u ki muí 'a si'i fānau tangatá ni 'o mālōlō tupu mei he tokoni ne nau faí. I he ongona 'e Palesiteni Pilikihami 'Tongi 'a e tō'onga fisifisimu'á ni, na'á ne tangi 'o hange ha ki'i tamasi'i, peá iku 'o ne fakahā ki mui ai ki he kakaí, "'e fakapapau'i 'e he fo'i ngāue pē ko iá ha mo'ui ta'engata 'i he Pule'anga Fakasilesitiale 'o e 'Otuá, 'o ha

ngaahi māmani ta'e 'i ai hano ngata'anga, kia C. 'Ālani Hanitingitoni (C. Allen Huntington), Siaso W. Kalānite (George W. Grant), pea mo Tēvita P. Kimipolo (David P. Kimball).” (Solomon F. Kimball, *Improvement Era*, Fēpueli 1914, p. 288.)” (‘i he Conference Report, 'Okatopa 1981, 59–60; pe *Tūhulu*, Sānuai 1982).

Fehu'i ange:

- Ko e hā ho'o fakakaukau ki he feilaulau 'a e kau talavou ko 'eni 'e toko tolu?
- Ko e hā nai na'á ne ue'i kinautolu ke nau fakahaofi 'a e Kāingalotú?
- 'Oku mou pehē ko e hā ha fa'ahinga ongo ne ma'u 'e he Kāingalotú ki mu'a pea toki a'u mai 'a e kau fakahaofi mo'ui?
- Fēfē 'a e taimi ne 'osi ai hono fakahaofi kinautolú? 'Oku mou pehē ko e hā 'enu fakakaukau ki he kakai ne nau fakahaofi kinautolú?
- Kapau 'oku mahu'inga hono fakahaofi fakatu'asinó, ko e hā hano lahi 'o e mahu'inga ke fakahaofi fakalaumālie mo foki hake ki he'etau Tamai Hēvaní 'i he nāunau fakasilesitiale?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Luke 9:23–25 pea pehē ki he Liliu 'a Siosefa Sāmita 'o e Luke 9:24–25 'i he fakamatala fakalahi. 'Oku ongo fēfē hono fakaongo mai 'e he ngaahi vēsī ni 'a e fo'i lea “kuo 'osi fakahaofi?”

Hiki 'a e kupu'i lea ko e *Ko ha Ngaahi Fiema'u kae Fakahaofi* 'i he palakipoé. Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Luke 9:26, 57–62 pea mo kumi 'a e ngaahi me'a 'oku ako'i 'e he ngaahi vēsī ni fekau'aki mo e ngaahi fiema'u 'a Sīsū Kalaisi ki Hono kau muimui. Hiki 'a e ngaahi me'a ne ma'u 'e he fānau akó 'i he palakipoé pea mou alea'i 'a e ngaahi me'a ne nau 'iló. Fehu'i ange: 'E tokoni fēfē hano fakahoko 'o e ngaahi fiema'u ni ke tau ma'u ai 'a e fakamo'ui?

Kapau 'e fie ma'u, peá ke fakamatala 'a e fakamā'ala'ala ko 'eni ne fa 'e Palesiteni Melioni G. Lomeni ki he Luke 9:57–62, 'a ia ne hoko ko ha mēmipa 'o e Kau Palesitenisī 'Uluakí:

“Na'e 'ikai kumi, pe uiui'i 'e Sīsū ia ha kau tangata ke nau lotu 'aki pē honau loungutú. Na'á Ne fie ma'u ke nau 'ilo'i ko e muimui ange ki Ai 'oku fie ma'u ai 'a e ngāue mo e feilaulau. 'Oku tala mai 'e Luke ha me'a ne hoko 'a ia 'ne ha'u ai ha kakai tokolahi kiate ia: pea tafoki ia, 'o ne pehē ange kiate kinautolu,

“Kapau 'e ha'u ha taha kiate au, kae 'ikai fehi'a ki he'ene tamaí, mo e fa'eé, mo e 'unohó, mo e fānaú, mo e ngaahi tokouá, mo e ngaahi tuofefiné, 'io, [pea mo] 'ene mo'ui foki, 'e 'ikai si'i hoko ia ko 'eku ākonga.

“Pea ko ia ia ‘e ‘ikai te ne fua ‘ene ‘akau mafasiá, ‘o muimui kiate aú, ‘e ‘ikai si‘i hoko ia ko‘eku ākongā.

“Pea ‘oku pehē foki, ko ia ia ‘iate kimoutolu ‘oku ‘ikai te ne si‘aki ‘a ia kotoa pē ‘okú ne ma‘ú, ‘e ‘ikai hoko ia ko ‘eku ākongā.’ (Luke 14:25–27, 33.)

“I he ngaahi lea ngali fefeká ni, na‘e ‘ikai fakamahino‘i ai ‘e Sisū ‘a ‘e ‘si‘aki mo‘oni ‘o e fāmílí. . . ko ha me‘a ‘oku fie ma‘u ‘i he tu‘unga fakaākongá.’ Na‘á Ne fakamamafa‘i ‘a e ‘mu‘omu‘a ‘o e fatongia ki he ‘Otuá ‘i he me‘a fakafó‘ituituí’ pe ko e ngaahi fiema‘u fakamāmani ‘a kinautolu ‘e hoko ko ‘Ene kau ākongá. (James E. Talmage, *Jesus the Christ*, Salt Lake City: Deseret Book Co., 1976)” (‘i he *Conference Report*, Sepitema–Okatopa 1978, 54; pe *Tūhulu*, Sānuali 1979).

Tala ange ki he fānau akó ‘oku fa‘a hanga ‘e he‘etau kumi ‘uhingá ‘o ta‘ofi kitautolu mei he‘etau fai ‘a e ngaahi me‘a koē ‘e tokoni ki hono fakahaofi fakalaumālie kitautolú. Fehu‘i ange:

- Ko e hā ha‘o ngaahi ‘uhinga anga maheni ‘oku fa‘a fai ‘i he taimi ‘oku ‘ikai ke ke fakahoko ai ho ngaahi fatongiá (hangē ko ‘ení, “Ne u ki‘i ‘ā tōmui,” pe “Ne mole ‘eku ngāue fakaako ‘a‘aku mei ‘apí”)?
- Ko e hā ha ngaahi kumi ‘uhinga ne fai ‘e he kau tangatá ni ‘e toko tolu kia Sisū ‘i he Luke 9:57- -61?
- Lau ‘a e veesi 62. Ko e hā ‘a e tali ‘a Sisū ki he ngaahi kumi ‘uhinga ko ‘ení?
- ‘Okú ke pehē ko e hā na‘e feinga ‘a Sisū ke ako‘i?

Na‘e fakamatala ‘e ‘Eletā Hauati W. Hanitā, ‘i he‘ene kei hoko ko e mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá ‘o pehē:

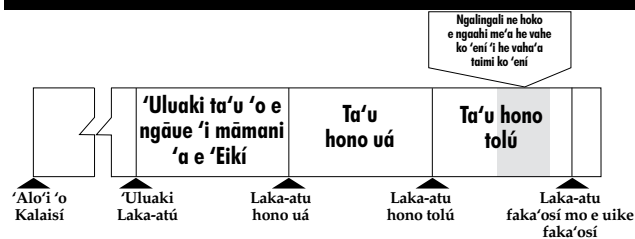
“Kapau ‘e palau ‘e he tangata palau ha luo ‘oku hangatonu, kuo pau ke hangataha pē ki he faka‘ilonga mei mu‘a ‘iate iá. ‘E hangatonu ai ‘a ‘ene palau. Kae kehe, kapau te ne toe sio ki mui ki he feitu‘u na‘e kamata mei aí, ‘e lahi ange leva ‘a e faingamālie ke hipa ai ‘a ‘ene palau. ‘Oku tupu ai ‘a e pikopiko pea ‘ikai tapa tatau ai ‘a e mata‘i palau. ‘Oku mau fakaafe‘i atu ai ‘a kimoutolu kotoa pē ‘oku hoko ko e kau mēmipa fo‘ou ke mou hangataha pē ki ho‘omou taumu‘a fo‘ou, pea ‘oua te mou toe sio ki mui ki ho‘omou ngaahi palopalema mo e ngaahi angahala ‘o e kuo hilí tuku kehe kapau ‘e hoko ia ko ha fakamanatu ki ho‘omou tupulakí mo homou mahu‘ingá pea mo homou ngaahi tāpuaki mei he ‘Otuá. Kapau ‘e fakataumu‘a hotau iví ki mu‘a kae ‘ikai ki mui ‘iate kitautolu—ki he mo‘ui ta‘engatá mo e fiefia ‘o e fakamo‘uí—kuo pau ke tau ma‘u ia” (‘i he *Conference Report*, ‘Epeleli 1987, 19; pe *Tūhulu*, Siulai 1987).

- Ko e hā ha ngaahi ‘uhinga ‘iloa ‘i hotau ‘ahó ni ‘oku ‘ikai fai ai ha muimui kia Sisū?
- ‘E lava fēfē ‘a e kumi ‘uhingá ‘o uesia hotau tu‘unga fakaākongá?

Lau ‘a e fakalea ‘o e “Muimui ‘Iate Au” (*Ngaahi Himi*, fika 57), pea kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau‘i ha founga te nau lava ‘o hoko ai ko ha kau ākongā lelei ange ‘a Sisū Kalaisi ‘o kamata he ahó ni.

Luke 10–13

Ko e Mo‘ui ‘a Sisū Kalaisi

Talateú

Ne fakamo‘oni ‘a ‘Eletā Hani B. Ulinga ‘o e kau Fitungofulú ‘o pehē: “Ko e fakava‘e pea mo e maama fakahinohino ki he‘etau fili kotoa pē ko e ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisi pea mo ‘Ene pōpoaki ki he māmani. Kuo pau ke tokaloto ‘a e ngaahi akonaki ‘a Kalaisi ‘i he‘etau faka‘ānaua ko ia ke fili ki he totonú pea mo ‘etau holi ko ia ke ma‘u ‘a e fiefia. Kuo pau ke hāsino ‘ene mo‘ui angatonú ‘i he‘etau ngaahi tō‘ongá” (‘i he *Conference Report*, ‘Epeleli 1990, 31; pe *Tūhulu*, Siulai 1990).

‘I he Luke 10–13 na‘e ako‘i ai ‘e he ‘Eik í ‘a e kakaí ‘oku totonu ke hāsino ‘a e angatonú ‘i he‘enau mo‘uí. Na‘e tokoni ke nau ‘ilo‘i hono mahu‘inga ke ma‘a honau lotó, haohaoa mo ‘enau holí, pea ke mei honau lotó mo‘oni ‘enau tokoní. Na‘e fakamahino lelei ‘e he ‘Eikí ‘a e tokāteliné ni ‘i he ngaahi lea ‘iloa ko ‘ení: “Ke ke ‘ofa ki he [‘Eikí] ko ho ‘Otuá ‘aki ho lotó kotoa, mo ho laumālie kotoa, mo ho ‘atamaí kotoa, pea ki ho kaungá‘apí ‘o hangē pē ko koe” (Luke 10:27).

Ako ‘i he fa‘alotu ‘a e Luke 10–13 mo fakakaukau‘i ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ‘ení ki mu‘a peá ke toki teuteu ho‘o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito‘i Mo‘oni Mahu‘inga ‘o e Ongongolelei ke Fakatokanga‘i

- Kapau he ‘ikai ke tau tali ‘a e pōpoaki ‘o e ongoongolelei pe kau tamaio‘eiki ‘a e ‘Eikí, te tau ‘omi ai ‘a e fakamaau ‘a e ‘Otuá kia kitautolu (vakai, Luke 10:8–16; vakai foki, T&F 84:74).

- 'I he fakautuutu ange hotau ngaahi tāpuakí, 'oku totonu ke toe fakautuutu ange ai mo 'etau angatonú. 'E lahi fau hotau fakamala'ia'í 'o kapau te tau sítu'a mei he 'Otuá 'i he hili 'o 'etau ma'u 'Ene ngaahi tāpuakí (vakai, Luke 12:15–21, 42–48; vakai foki, T&F 82:3–10).
- Kuo tu'utu'uni ke tau 'ofa mo tokoni'i kinautolu 'oku paeá, 'o tatau ai pē pe ko e matakali fē, ko e hā 'ene tui fakalotú, hono fa'ahingá, pe tu'unga 'i he sōsaietí (vakai, Luke 10:25–37).
- 'Oku totonu ke tau ngāue'aonga 'aki 'a e ngaahi faingamālie fakalaumālie mahu'ingá ni 'o 'oua 'e 'āvea 'i he ngaahi me'a 'oku 'ikai fu'u mahu'ingá (vakai, Luke 10:38–42; vakai foki, T&F 66:10).
- 'Oku 'afio'i 'e Sisū Kalaisi 'a e ngaahi ngāue mo e fakakaukau fufū 'a e kakai kotoa pē, pea 'okú 'ikai hōifua ki he mālualoí (vakai, Luke 11:37–54; 12:54–57; 13:14–16; vakai foki, 2 Nifai 26:29–31).
- 'Oku fua 'a e angatonú 'aki 'a e 'uhinga 'oku tau fai ai ha me'a pea mo 'etau ngaahi angafai, kae 'ikai fua 'aki hotau lakanga pe tu'unga 'i he Siasí (vakai, Luke 10:25–37; 11:28, 42–48).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'í

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe faka'aonga'í ha'ó ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'ó teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Luke 10–13.

Luke 10:1–37 (vakai foki, Mātiu 11:20–26). 'Oku totonu ke tau 'ofa mo tokoni'i kinautolu 'oku paeá. (miniti 'e 40–45)

Fakahoko ha taha 'o e ngaahi me'á ni ke fokotu'utu'u ai hono alea'í 'o e ngaahi faingamālie faka'aho ke tokoni'í 'a e kakai kehé:

- Kole ki he fānau akó ke nau fakamatala'í 'a e taimi fakamuimui taha ne nau fakatokanga'í ai si'a taha 'oku fie ma'u tokoni pea mo e me'a ne nau fai ke tokoni'í ai iá.
- Fakaafe'í 'a e fānau akó ke nau fakamatala'í hano tokoni'í kinautolu ki muí ni mai 'e ha ni'ihi kehe.
- Fokotu'utu'u ha fa'ahinga me'a ke ma'u ai 'e he fānau akó ha faingamālie ke tokoni ki ha taha. Fakatokanga'í 'a e me'a ne hokó, pea mou alea'í mo e kalasí hono olá. (Hangē ko 'ení, 'ai ha taha 'o e fanau akó ke ne fakatooki ha'ane 'ū tohi pe pepa pea feinga ke ne to'o hake.)

Fehu'í ange:

- Ko e hā hano tu'ó lahi 'o ha'ó fakatokanga'í ha taha 'oku si'í fie ma'u tokoni?
- Ko e hā ha'ó ongo 'i he taimi 'okú ke fakatokanga'í ai e fie ma'u tokoni 'a e kakai kehé?
- 'Oku founga fēfē ho'ó fakakaukau'í 'a e taimi ke ke tokoni ai ki he kakai kehé?

Fakaafe'í 'a e fānau akó ke nau fakamatala atu ha taimi ne fai ai 'e ha taha ha tokoni lahi kia kinautolu. Fehu'í ange: Ko e hā ha ongo ne ke ma'u 'i he me'á ni?

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Luke 10:1–9 mo kumi 'a e tokoni ne fakahoko 'e he kau fitungofulú. Fehu'í ange:

- Ko e hā 'oku mahu'inga ai 'a e ngāue fakafaifeaká?
- Lau 'a e veesi 17–20. Fakatatau mo e ngaahi vēsī ni, ko e hā ha tāpuaki ne ma'u 'e he kau fitungofulú tu'unga 'i he'enua tokoni ne fai?
- Lau 'a e veesi 25–27. Ko e fē 'i he ongo fekau lalahí ni 'oku fekau'aki mo e tokoni?
- Lau 'a e veesi 28. Ko e hā ha ongo 'oku ma'u 'e kinautolu 'oku nau fai 'a e tokoni?
- Ko e hā 'okú ke pehē 'oku hoko ai 'a e tokoni ko ha tefito'í mo'oni mahu'inga 'o e ongolelei?

Na'e fakamahino mai 'e he Fakamo'uí 'a e kakai 'oku totonu ke tau tokoni ki a'í 'i he taimi na'á Ne fai ai 'a e talafakatātā 'o e tangata Samēlia Lelei. Lau 'a e Luke 10:30–33, pea fakamatala 'a e lea ko 'eni ne fa 'e Palesiteni N. 'Elitoni Tena, 'a ia ne hoko ko ha taha 'o e Kau Palesitenisí 'Uluakí:

“Tau vakai'í angé 'a e me'a ne hoko tonu hení.

“'Uluakí, na'e 'mana'ofa' 'a e tangata Samēliá. Na'á ne ongo'í ke ne tokoni, he na'á ne faka'ofa'ia 'i he palopalema 'a e tangata kafó. 'Oku tupu 'a e fa'ahinga ongo'í 'ofa ko 'ení 'i ha loto 'o ha taha pē ne ue'í 'e he Laumālie 'o e 'Eiki. 'Oku totonu ke ma'u 'a e fa'ahinga ongo ko 'ení 'e kitautolu fakatātaha, ki he taha kotoa pē. Na'e folofola foki 'a e Fakamo'uí 'oku totonu ke 'iloa 'a e kakai fuakava ko 'Isilelí pea mo fakafaifehekehe'í 'aki 'a e fa'ahinga 'ofa 'oku nau fefakahaa'í 'akí (vakai, Sione 13:35.)”

Lau 'a e Luke 10:34, pea toki hoko atu 'i he fakamatala 'a Palesiteni Tená, pea ki'í ta'ofi si'í pē 'o ka fie ma'u ke alea'í 'a e ngaahi 'ilo mo e ongo 'e ma'u 'e he fānau akó:

“Uá, na'e 'alu atu kiate ia' 'a e tangata Samēliá. Na'e 'ikai tatali ia ke 'uluaki ha'u 'a e toko taha faingata'a'ia, ka na'á ne fakatokanga'í 'a e fiema'ú pea laka atu leva ta'e fai mai ha kole ke ne tokoni ange. 'I he himi ma'ongo'onga ko ia ko e 'Ko ha Tangata Fononga Fonu he Loto Mamahi' (Ngaahi Himi, fika 17), na'e manako lahi ai 'a e Palōfita ko Siosefá, 'oku tau ongo'í ai ko e pale mā'olunga ne tala'ofa 'e he Fakamo'uí, na'e 'ikai hoko mai ia koe'uhí ko e ngaahi ngāue 'ofa pē na'e fakahokó, ka na'e toe tu'unga ia he na'e fakahoko taimi totonu, 'i ha founga maau, pea mo ta'e siokita.

“Tolú, na’e ‘ha’iha’i hono ngaahi laveá’ ‘e he tangata Samēliá mo ‘takai ‘aki ia ‘a e lolo mo e uaine.’ Na’á ne fai ha tokoni fakafaito’o mo fakanonga ‘a e si’i fieinua ‘a e toko taha faingata’a’iá. Mahalo ko e tokoni taimi tonu ko ‘ení na’á ne fakahaofi si’i mo’ui ‘a e tangatá ni.

“Faá, na’e ‘fakaheka ia’ ‘e he tangata Samēliá “i he’ene monumanú”—‘a ia ko hono ‘uhingá, na’á ne fakaheka ia ‘o ‘ave mo “omi ki ha fale talifononga,’ ko ha feitu’u ‘o e mālōlō’anga pea ke tokanga’i ai. ‘I he’ene ‘omi ia ki ha fale ko ‘ení na’á ne fakapapau’i ko e ngaahi tu’unga pea mo e feitu’u totonu ‘eni ke fakamo’ui ai.

“Nimá, na’e ‘tauhi ia’ ‘e he tangata Samēliá. Fakatokanga’i ange ko e lolotonga ko ia ‘o e taimi ne fu’u fie ma’u lahi ai ke fakaakeaké, na’e ‘ikai tuku ‘e he tangata Samēliá hono tauhi ‘o e tangata kafó ni ki ha toe taha kehe, ka na’á ne feilaulau’i hono taimi mo hono iví ke ne fai ‘a e tokoni fakahaofi mo’ui ni ‘e ia pē. ‘I he taimi ko ē ‘oku faingofua taha ai ke tuku ange ‘a e ngaahi ngāué ni ki ha taha kehé, ‘oku mahu’inga lahi ke ‘i ai ha sippinga ma’ongo’onga ‘o hangē ko e tangata Samēliá lelei ni.”

Lau ‘a e Luke 10:35 pea toki hoko atu ‘i he fakamatala ‘a Palesitini Tená:

“Onó, na’e hanga ‘e he tangata Samēliá “i he ‘aho hono hokó . . . ‘o to’o ha pa’anga ‘e ua, pea ‘oange ki he pule ‘o e falé.’ Na’á ne to’o ia mei he’ene pa’anga pē ‘a’ana, ‘o ‘ikai mei ha pa’anga ‘a ha taha kehe, ‘o ne totongi ki he ngaahi tokoni na’e ‘ikai ke ne lava ‘o fakahokó. Na’á ne fakatapui ai ‘e ne koloá ki hono tauhi ‘o e paeá mo e masivá.

“Fitú, ne hanga ‘e he tangata Samēliá, ‘i he’ene fie ma’u ke hoko atú, ‘o tala ange ki he tauhi ‘o e fale tali fonongá ke ne ‘tauhi ia.’ ‘I he fongá ni, ‘okú ne kole ai ha *ní’ihi kehe* . . . ke nau tokoni mo hoko atu hono tauhi.

“Valú, na’e toki palōmesi leva ‘a e tangata Samēliá ko e ‘hā pē ha’o fakamole ‘o lahi ange, ‘i he’eku toe foki maí, te u totongi ia kia koe.’ ‘Oku fakahaa’i heni ‘a e taupotu taha ‘o e manava’ofá! Na’e ‘ikai ke ne ‘oange ha fakangatangata ki he tokoni ke ne faí. Kae mahalo, ‘oku toe mahu’inga ange, ‘a e ‘ikai ke ne tukuange ai pea ‘ikai toe tokanga ki ai, ka na’á e toe tukupā ke ne foki mai ‘o fakapapau’i na’e malava ‘o fai ‘a e me’a kotoa pē ki ai” (‘i he Conference Report, ‘Okatopa 1977, 119–20; pe *Tūhulu*, Sānuali 1978).

Faka’osi ‘aki hano lau ‘o e Luke 10:36–37. Fakaafe’i ‘a fānau akó ke nau lau ‘a e “Kau Samēliá” ‘i he Fakahinohino ki he Tohi Tapú. Fehu’i ange:

- Ko e hā ‘a e fa’ahinga loto ‘o e kau Siú ki he kau Samēliá?
- Ko e hā hano toe mahu’inga ange ‘o e tala fakatāta ni ‘i ho’o ‘ilo ki he me’á ni?

Alea’i mo e fānau akó ha me’a te nau lava ‘o fai ke nau hoko ko ha “kau Samēliá lelei.” Lau ‘a e lea ko ‘eni ‘a Pīsope H. Tēvita Pētoní, ko e Pīsope Pule ‘o e Siasí:

“Ko e anga faka-Samaletani lelei ‘oku aafu. ‘Oku fakalotomā’ulalo’i ‘a e koloa’iá, hākeaki’i ‘a e masivá, pea fakatou fakamā’oni’oni’i kinaua, ‘i he tokoni ko ia ‘oku fai ‘i he founga ‘a e ‘Eikí (vakai, T&F 104:15–18). ‘Oku tokoni ai ‘a e taha foakí kia kinautolu ‘oku masivá ‘i he’ene vahevahe ‘a e me’a ‘okú ne ma’ú. . . . ‘I he tupulaki ko ia ‘a e toko taha ‘okú ne ma’u ‘a e tokoni ki hono tu’unga mālohi totonú, ‘okú ne toki lava leva ke tokoni ki ha kakai kehe.

“Ko e anga faka-Samaletani lelei ‘oku kamata ia ‘i he ‘apí ‘i hono ako’i ‘e he mātu’á ‘enau fānau ‘i he fa’ifa’itaki’anga lelei pe ‘i he ngaahi akonaki. . . . ‘Ofa ke tau foaki ‘ofa lahi ange ‘i hotau kuongá pea mo fakalakalaka ‘i he’etau ngaahi foaki ki hono tauhi ‘o kinautolu ‘oku faingata’a’iá. ‘Ofa ke tau loto’aki ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e Anga Faka-Samaletani Lelei pea mo manatu’i ma’u pē ‘a e fie ma’u ke tau *“alu, pea fai pēhē.”*” (‘i he Conference Report, ‘Epeleli 1997, 106, 108; pe *Tūhulu*, Siulai 1997).

Faka’osi ‘aki hono hiva’i ‘a e “Ko Ha Tangata Fononga Fonu he Loto Mamahí” (*Ngaahi Himi*, fika, 17). Poupou’i e fānau akó ke nau fekumi ma’u pē ki ha ngaahi faingamālie ke nau tokoni’i ai e ní’ihi kehé.

Luke 10:38–42. ‘Oku totonu ke tau ngāue ‘aonga ‘aki ‘a e ngaahi faingamālie fakalaumālie ‘o ‘oua na’a tuku ke afe’i kīautolu ‘e he ngaahi me’a ‘oku ‘ikai fu’u mahu’inga. (miniti ‘e 10–15)

Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau pē ‘o pēhē ‘e ‘a’ahi taimi nounou ange ‘a e Fakamo’uí ki honau ‘apí.

- Ko e hā ha’o teuteu ‘e fai ki Ai?
- ‘Oku ngalingali ko e hā ‘a e me’a te ke fai pe lea’aki ‘i he lolotonga ‘o ‘Ene ‘a’ahi atú?
- Ko e hā ha me’a ‘okú ke fie ma’u lahi taha ke liliu ki mu’a pea toki a’u atu?

Kole ki he fānau akó ke nau lau ‘a e Luke 10:38–42 pea fakafehoanaki ‘a e me’a na’e fai ‘e Ma’ata mo Melé.

- Ko e hā 'a e "me'a lelei" na'e fili 'e Melé?
- Ko e hā ha me'a te tau lava 'o ako mei he folofola 'a Sisū kia Ma'atá?

Lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Tālini H. 'Oakesí pea fakamo'oni ki hono mo'oní:

“Oku fakamanatu 'e he folofolá ki he Ma'ata kotoa pē, 'o tatau pē 'a tangata mo fafine, 'oku 'ikai totonu ke tau fu'u femo'uekina 'i he ngaahi me'a angamaheni mo fakatu'asinó 'o ngalo ai ke tau fakamahu'inga' 'a e ngaahi faingamālie hāhāmolofia mo fakalaumālie” (‘i he Conference Report, 'Okatopa 1985, 76; pe *Tūhulu*, Sānuai 1986).

Lau ange 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Sēmisi E. Talamesí:

“Na'e 'ikai 'itengia si'i holi 'a Ma'ata ke ne tokonaki ha lelei; pe fai hano faka'atá 'a e ta'e tokanga 'i he tafa'aki 'a Melé. Kuo pau pē ke tau pehē ko Melé ko ha taha lotu fie tokoni ki mu'a pea toki a'u atu 'a e 'Eikí; ka 'i He'ene tū'uta mai ko 'eni, na'e fili ai 'a Mele ia ke nofo mo Ia. Kapau na'e 'ikai ke ne tokanga'í hono fatongia, ne mei folofola atu 'a Sisū ia fekau'aki mo 'ene ngāué. Na'e 'ikai ngata pē 'i he'ene fie ma'u 'o ha me'atokoni kuo teuteu lelei pea mo ha nonga fakatu'asinó, ka ke 'i ai foki mo e ongo tautehiná, pea mahulu haké ke na tokanga taha ki he me'a te Ne folofola 'akí. Na'e lahi ange 'a e me'a ke Ne foaki ma'anauá 'i he me'a ne na mei lava ke foaki Ma'aná. Na'e 'ofa 'a Sisū 'i he ongo tautehiná ni pea pehē ki honau tuonga'ané. Na'e fakatou lí'oa 'a e ongo fefiné ni kia Sisū, pea na'á na takitaha fakahā ia 'i he'ena taki taha founga. Ko e founga 'a Ma'atá na'e fai ia 'i he ngāué, 'o tokanga 'i he ngaahi tokoni fakatu'asinó; na'e anga'ofa mo ta'e siokita ange ia. 'I he fa'a fakakaukau mo fakahehema fakalaumālie 'a Melé, na'á ne fakahaa'í ai 'e ia 'ene lí'oa'aki 'ene fie kaungā nofo mo fakahounga'í” (*Jesus the Christ*, 433).

Poupou'í 'a e fānau akó ke nau mo'ui 'i ha fa'ahinga tu'unga ko ia 'e lava ai 'a e Laumālie 'o e Fakamo'uí ke 'iate kinautolu faka'aho, pea mo feinga ke ma'u ha taimi he 'aho kotoa pē ke lotu, ako e folofolá, pea mo fifili fakalongolongo ki ai.

Luke 11:1–13 (vakai foki, Mātiu 6:5–15; 7:7–12). 'Oku ako'í kitautolu 'e Kalaisi 'i he founga 'o e lotú. (miniti 'e 15–20)

'I he 'osi pē 'o e fualotú, fehu'í ange:

- Ko e hā 'oku tau fai ai 'a e fualotú?
- Ko e hā 'oku tau fie ma'u ai 'a e ngaahi me'a 'oku tau lotuá?

- Ko e hā ha me'a 'oku totonu ke tau lotua? Ko e hā ha me'a 'oku 'ikai totonu ke tau lotua?
- Lau 'a e Luke 11:1. Ko e hā 'oku mahu'inga ai 'a e kupu'í lea "ako'í kitautolu ke lotú"?
- Lau 'a e veesi 2–4. Ko e hā na'e folofola 'a e Fakamo'uí 'o pehē 'oku mahu'inga ke lotuá?

Fakakaukau pe te ke fai ange 'a e ngaahi fehu'í ko 'eni:

- Ko e hā ha me'a 'oku tau kole 'oku meimei fāitatau mo 'etau lotu ki ha "me'akai faka'ahó"?
- Ko e hā hano tu'o lahi 'o e lotu 'oku totonu ke tau fai ke ma'u ha fakamolemolé?
- Ko e hā 'oku mahu'inga ai 'a e lotu ke fakahaofi kitautolu mei he 'ahí'ahí 'i ha sōsaieti hangē ko ia 'oku tau nofo ai?
- 'Oku 'i ai mo ha toe kongá 'o e lotú ne ako'í atu 'oku 'ikai hā 'i he ongo vēsí ni?

Kole ki he fānau akó ke nau lau fakalongolongo 'a e talafakatā 'i he Luke 11:5–13. 'I he'enu 'osí, kole ange ke nau hiki 'a e me'a mahu'inga taha ne nau ako fakataha mo ha fo'í fehu'í 'oku nau ma'u fekau'aki mo e lotú. Tānaki mai 'a e me'a ne nau tohí. Lau ha ni'íhi 'o e ngaahi tali, mo tali ha ni'íhi 'o 'enu ngaahi fehu'í 'okú ke pehē 'oku fie ma'u ke tali. Poupou'í 'a e fānau akó ke nau tafoki ki he 'Eikí ke ma'u mei ai 'a e ngaahi tali fekau'aki mo e founga ke tauhi ai 'enu ngaahi lotú ke taau pea mo 'ai ke 'uhingamālie angé. Fakamatata ange 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā L. 'Etuete Palauni, ko ha mēmipa 'o e kau Fitungofulú:

“'E hoku ngaahi tokoua mo e tuofāfine pea mo e ngaahi kaungāme'a 'ofeina, 'Oku ou fai atu ha fakamo'oni mo'oni mo mamalu kia kimoutolu 'oku fetu'utaki fakafo'ituitui 'a e 'Eikí mo kitautolu. 'Oua, pea 'oua na'á ke teitei tō 'i he fa'ahinga fakakaukau fakamamahi ko ia 'oku pehē 'oku 'ikai ke tokanga mai ia kia koe, pea 'oku 'ikai ke Ne 'afio'í koé. Ko ha loi faka-Sētane ia, na'e fa'ufu'ke ne faka'auha koe” (‘i he Conference Report, 'Epeleli 1997, 109; pe *Tūhulu*, Siulai 1997).

Luke 11:37–54 (vakai foki, Mātiu 23:1–36; Ma'ake 12:38–40). 'Oku totonu ke mahino kia kitautolu mo tau faka'ehi'ehi mei he mālualoí. (miniti 'e 20–25)

'Omi ha ongo puha 'e ua kuo 'osi kofukofu'í lelei ki he kalasí. Fa'o ha me'a 'oku ma'a mo faka'ofa'ofa 'i ha taha 'o e ongo puhá (hangē ko ha matala'í 'akau kei fo'ou) mo ha me'a 'oku palakū 'i he puha 'e tahá (hangē ko ha me'akai kuo mafu). Fakaafe'í ha taha 'o e fānau akó ke ne fili ha taha 'o e ongo me'a'ofá ni, pea foaki 'a e toé ki ha taha 'o e fānau akó. Ka hili 'ena takitaha fakaava 'ena puhá, fehu'í ange:

- Ko e fē 'a e me'a 'oku mahu'inga angé, ko tu'a pe ko e me'a 'i lotó?

- Ko e hā na'á ne fufuu'í 'a e me'a'ofa koví?
- 'Oku fēfē 'a e tatau 'a ha kakai 'e ni'ihī mo e me'a ko iá?
- Lau 'a e Luke 12:1. Ko e hā e fo'í lea 'i he vēsī ni 'okú ne fakamatala'í lelei taha 'a e me'a'ofa koví? (Mālualoi.)
- Ko e hā hono 'uhinga 'o e "mālualoi"?
- Ko e hā hano faikehekehe 'o ha taha mālualoi mo ha taha 'oku feinga ke fai 'a e me'a 'oku totonú kae kei fehālaaki pē tu'unga 'i hono ngaahi vaivaí?

Tufa ke takitāuhi ho'o fānau akó 'i ha kí'i lá'i pepa 'oku tu'u ai ha taha 'o e ngaahi fakamo'oni folofola ko 'enī 'e tolu ('oua na'a tu'u ai hono faka'uhinga 'oku hā atú):

- Luke 11:37–39, 46. Ko e mālualoi 'okú ne fakamāu'í 'a e kakai ka 'oku 'ikai fakatomala ia.
- Luke 11:42–44. Ko e mālualoi 'oku feinga ke ne ma'u 'a e fakalāngilangi 'a e māmaní kae 'ikai fie tauhi ki he 'Otuá.
- Luke 11:53–54; 12:54–57; 13:14–16. Ko e mālualoi 'okú ne mio'í 'a e ngaahi fekau' ke ne fakamāu'í ai kinautolu 'oku nau failelei.

Fakaafe'í 'a e fānau akó ke nau lau 'a e ngaahi veesi ne 'oangé, fakakaukau'í honau 'uhingá, pea alea'í 'a e me'a 'oku nau ako'í fekau'aki mo e mālualoi. Hiki honau ngaahi 'uhingá 'e tolu he palakipoé, pea tuku ke fakafehoanaki 'e he fānau akó 'enau vēsī mo e faka'uhinga 'oku tonú.

Fai ange ki he fānau akó ha ni'ihī 'o e ngaahi fehu'í ko 'enī:

- Ko e hā e finangalo 'o e Fakamo'uí ki he mālualoi?
- Lau 'a e Liliu 'a Siosefa Sāmita ki he Luke 11:52. Ko ha ha 'ilo mahu'inga 'oku tñaki mai 'e he vēsī ni ki he'etau mahino fekau'aki mo e mālualoi?
- Ko e hā te tau lava 'o fai ke 'oua na'a tau mālualoi 'i he founga 'o 'etau mo'uí?

Fakaafe'í 'a e fānau akó ke nau lau fakalongolongo 'a e 'Alamā 5:15–21, pea fehu'í ange:

- 'E tokoni'í fēfē hono manatu'í 'o e ngaahi fehu'í ni ke 'oua na'á ke mālualoi?
- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki 'oku ma'u 'e kinautolu 'oku 'ikai ke nau mālualoi?

Luke 12–13 (vakai foki, Mātiu 5:25–26; 6:19–34; 16:1–12; 23:37–39; 24:40–51; Ma'ake 8:10–21; 13:32–37). 'Oku fie ma'u 'i he tu'unga fakaākonga mo'oni ke ako'í hotau lotó koe'uhí ke tatau 'etau ngaahi holi fakafotuituí mo e ngaahi fiema'u 'a e Fakamo'uí meia kitautolú. (miniti 'e 15–20)

Lau 'a e ngaahi kupu'í lea ko 'enī pe tufa ki he fānau akó. Alea'í mo e kalasí 'a e 'uhinga 'oku fie ma'u ai 'a e ngaahi tu'unga 'ulungāngā ni 'e fā ki he tu'unga fakaākongá.

Ngaahi 'Ulungaanga 'e Ni'ihī 'o e Tu'unga Fakaākonga Mo'oni

'E lava ke vahevahe 'a e ngaahi akonaki 'a e Fakamo'uí 'i he Luke 12 ki ha ngaahi me'a kuo pau ke tau fai pea mo ha ngaahi me'a kuo pau ke tau faka'ehi'ehi mei hano fakahoko ka tau hoko ko ha kau ākongā mo'oni 'o Sisū Kalaisi. Ko ha ni'ihī 'eni 'o ha ngaahi tu'unga 'ulungaanga 'o e tu'unga fakaākonga mo'oni:

1. Faka'ehi'ehi mei he mālualoi (vakai, Luke 12:1–3). Ko e mālualoi ko ha fakangalingali ke fai pe tui ki ha me'a ka ko hono mo'oni 'okú ke fai 'e koe mo tui ki ha me'a 'oku mātu'aki kehe (vakai foki, 1 Kolinitó 5:7–8).
2. Tui ki he 'Otuá kae 'ikai ko e tangatá (vakai, Luke 12:4–9). Ko e mālohi 'o e tangatá 'oku fakangatangata, ka 'oku māfimafi mo aoniu 'a e 'Otuá. 'Oku totonu ai ke tau falala ki he tauhi 'ofa 'a 'etau Tamai Hēvaní, koe'uhí he 'okú ne tokaima'ananga 'a e me'a kotoa pē (vakai, v. 7).
3. 'Oua na'a mānumanu ki he koloa 'o e māmaní (vakai, Luke 12:13–34). Na'e ako'í 'e Sisū 'oku totonu ke faka'ehi'ehi 'a e kau ākongá mei he mānumanu. 'Oku fakamahino 'e he tala fakatātā 'i he veesi 16–20 'a e me'a ni. Na'e fakamatala 'e 'Eletā Sēmisi E. Talamesi fekau'aki mo e tangata koloa'ia 'i he tala fakatātā ni 'o pehe:

"Ko 'ene palani ki hono tauhi totonu 'o e ngaahi olá pea mo e ngaahi koloá na'e 'ikai kovi, neongo kapau na'e fakakaukau ki ha ngaahi founga lelei ange ki hano tufotufa 'o e tupu na'á ne ma'u, ki hano tokoni'í 'aki 'o e kau paeá. Ko 'ene angahalá na'e kongā ua; 'uluakí, na'á ne lau hono feleokó 'ata'atā pē ko ha founga ia ke ma'u ai 'ene fiemālié mo fakahōhōloto ai; uá, na'e ngalo 'i he'ene koloa'ia ke ne fakamo'oni'í 'a e kau ai 'a e 'Otuá, pe lau pē ā hono ngaahi ta'ú. Ka 'i he houa 'o 'ene fiefia 'i he loto siokitá ne ta'a'í ai ia" (*Jesus the Christ*, 439).

4. Teuteu ki he Hā'ele 'Angaua Mai 'a e 'Eikí (vakai, Luke 12:35–59; Liliu 'a Siosefa Sāmita 'o e Luke 12:41–57). Ko kinautolu 'oku potó 'oku nau siofia 'a e toe hā'ele mai 'a e Fakamo'uí.

Vahevahe 'a e fānau akó ki ha kulupu 'e fitu. Vahe ke taki taha 'a e ngaahi kulupú 'i he ngaahi fakamo'oni ko 'enī:

- Luke 12:1–12
- Luke 12:13–21
- Luke 12:22–31
- Luke 12:32–40
- Luke 12:41–48
- Luke 13:1–9
- Luke 13:24–35

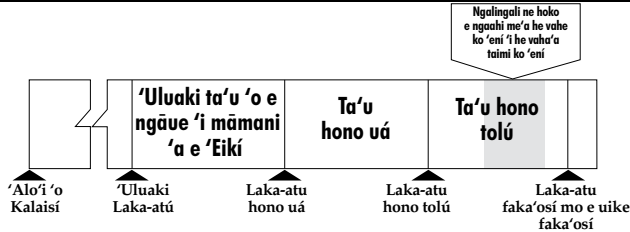
'Ai ke kumi 'e he ngaahi kulupú 'a e tali ki he ngaahi fehu'í ko 'enī 'i he fakamo'oni folofola ne 'oangé. Ko 'enau 'osi pē, pea tuku ke fakamatala taha taha 'e he ngaahi kulupú 'a 'enau talí ki he kalasí.

- Ko e hā 'oku ako'í 'e he ngaahi vēsī ni fekau'aki mo e hoko ko e ākongā 'a Sisúú?
- Ko e hā 'e faingata'a ai ke tau muimui ki he akonaki ko 'enī?

- Ko hai 'okú ke 'ilo'í 'okú ne tā ha ngaahi sipinga lelei 'i he muimui ki he ngaahi akonaki ko 'eni?
- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki 'okú ke tui 'oku ma'ú 'e he kau ākongā 'oku nau fai 'a e ngaahi akonaki ko 'eni?

Luke 14–15

Ko e Mo'ui 'a Sisū Kalaisi

Talateú

Ne loto fie mālie 'a e kau ākongā 'a Kalaisi ke fakatonutonu honau lotó 'o a'u ki ha tu'unga ne tatau ai 'a 'enau ngaahi fiema'u mo ia 'a e 'Eikí. Na'e fakamu'omu'a 'e he kau muimui 'o e Fakamo'ui 'a e pule'anga 'o e 'Otuá pea fakasitu'a'i 'a e ngaahi fakatauele 'a e māmani ko 'eni kuo hingá. Neongo ia, 'oku tau tōnounou kotoa pē 'i he angahalá pe ta'e tokanga 'o tau tofanga ai 'i he fakamavahe'i mei he 'Otuá.

'I he ngaahi taimi 'e ni'ihí 'oku ta'e tokanga'i ai kinautolu 'oku hē atu mei he 'Eikí 'e ha kakai. Ka 'i he tala fakatātā 'o e sipi heé, pa'anga ne molé, mo e foha maumau koloá, na'e ako'i ai 'e he Fakamo'ui 'oku 'ikai totonu ke tau fakangalongalo'i kinautolu 'oku heé, ka kuo pau ke tau fai 'a e me'a kotoa pē te tau lavá ke fakahaofi pea mo fakamolemole'i kinautolu (vakai, Luke 15:3–32). 'Okú 'ikai totonu ke tau lāunga 'o hangē ko e kau Fālesí 'i he tali 'e Sisū 'a e kau angahalá mo ma'ú me'atokoni mo kinautolú (vakai, Luke 15:2), ka 'oku totonu ke tau kau 'i he ngāue 'a e 'Otuá ke "fakahoko 'a e mo'ui ta'e mate mo e mo'ui ta'engata 'a e tangatá" (Mōsese 1:39; vakai foki, T&F 4; 15:6; 18:10, 13–16). 'I ho'omou lau 'a e Luke 14–15 fakatokanga'i 'a e founa ne ma'ú ai 'a ia ne molé 'o tu'unga 'i ha tokanga fe'unga 'a ha taha ke ne ngāue ki ai.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Luke 14–15 mo fakakaukau'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelei ke Fakatokanga'i

- 'Okú lelei ange ke te fili ke te loto fakatōkilalo 'i hano fakamālohi'i kita ke te loto fakatōkilalo 'o tu'unga 'i ha

fa'ahinga me'a 'e hoko kia kitautolu (vakai, Luke 14:7–11; vakai foki, 'Alamā 32:13–16).

- Na'e fie talangofua 'a e kau ākongā 'a Kalaisi ki He'ene ngaahi fekaú pea mo fai feilaulau (vakai, Luke 14:25–33).
- 'E lava ke hē fakalaumālie 'a e kakaí 'i ha ngaahi 'uhinga kehekehe. 'Okú 'i ai ha ni'ihí 'oku hē māmalie atu pē (vakai, Luke 15:4), 'oku hē ha ni'ihí tu'unga 'i he ta'e tokangá (vakai, Luke 15:8), pea 'oku fili pē ha ni'hi ia ke nau talangata'a (vakai, Luke 15:11–13).
- 'I he'etau tokoni ke fakatomala ha ni'ihí, 'oku tau ongo'i fiefia pea fiefia mo e langí (vakai, Luke 15:4–10, 20–24, 32; vakai foki, 2 Nifai 26:23–28; T&F 18:10–13).
- 'Okú 'ikai totonu ke tau meheka 'i he ngaahi tāpuaki 'oku ma'ú 'e he kakai kehé (vakai, Luke 15:25–32).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Luke 14–15.

Luke 14. 'Okú lelei ange ke te fili ke loto fakatōkilalo 'i hano fakamālohi'i ke te loto fakatōkilalo tu'unga 'i ha ngaahi me'a 'e hoko mai. (miniti 'e 20–25)

Fehu'i ki he fānau akó:

- Ko e fē 'i he ngaahi me'a ni 'okú ke loto ke ke 'otu mu'a taha a'i: ko ha tau hau 'i ha fa'ahinga sipoti, ko ha koniseti 'oku tā ai 'a e tāmē'alea 'okú ke sai'ia taha a'i, ko ha tā 'a ha simifonī palofesinale, ko ha pō ma'ú pale 'a e kau 'iloa he hele'uhilá, pe ko ha ta'ane 'a e ha'a tu'i?
- Ko e hā 'a e 'uhinga lahi taha 'okú ne 'ai ai koe ke ke 'alu ki he me'a ko iá?
- Ko e hā ha me'a te ke ma'ú mei ho'o 'alu ki ai?

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Luke 14:1, pea fehu'i ange:

- Na'e hoko 'eni 'i fē?
- 'Okú ke pehē ko e hā 'a e fa'ahinga ongo 'i ai?
- 'Okú ke pehē ko e hā 'a e fakakaukau mo e ongo ne ma'ú 'e he toenga 'o e kau fakaafē?
- Kapau na'á ke 'i ai ko ha toko taha ne fakaafe'i, ko e hā ha lelei ne ke ma'ú mei he ngaahi akonaki ko 'eni 'a e Fakamo'ui?
- Ko e fē ha feitu'u 'e lava ke tau ma'ú ai ha me'a tataua he 'ahó ni?

Fakahā ki he fānau akó ‘a e ngaahi tāpuaki mahu‘inga ‘oku ma‘u ‘e kinautolu ‘oku talangofua ki he ngaahi akonaki ‘a Sisū Kalaisi. Lau ‘a e Luke 14:1–6 pea kumi ‘a e ‘uluaki akonaki ‘oku fai mai aí.

- ‘Oku fakamamafa‘i fēfee‘i ‘e hono fakamo‘ui ‘o e tangata fefulaí ‘a e tefito ko ‘eni? (*Fakatokanga‘i ange*: Ko e fefulaí ko ha fa‘ahinga mahaki ‘oku ake ai ‘a e ngaahi kongokonga ‘o e sinó.)
- Ko e hā ‘oku akó‘i mai ‘e he me‘á ni fekau‘aki mo e ngaahi ‘ekitiviti ‘oku taau mo e Sāpaté?

Kole ki he fānau akó ke nau ako ‘a e Luke 14:7–11.

- Ko e hā e folofola ‘a e Fakamo‘ui kau kia kinautolu ‘oku nau holi ke ma‘u ‘a e ngaahi nofo‘anga faka‘ei‘eiki tahá?
- Ko e hā ha ngaahi “nofo‘anga” fakaonopooni pe ngaahi potu ‘oku feinga ‘a e kakaí ke fakatokanga‘i ai kinautolu?
- Ko e hā ‘oku akó‘i mai ‘e he veesi 11 fekau‘aki mo e lotu fakatōkilaló?

Fakamahino ange ki he fānau akó na‘e faka‘aonga‘i ‘e Sisū ‘i he ongo vēsi ni ha lea fakatātā pe paloveape motu‘a ne lea ‘aki ‘e Solomone ki he kakai ‘o hono kuongá (vakai, Lea Fakatātā 25:6–7). Na‘e akó‘i ‘e Kalaisi ‘a e hangē ‘a e mo‘ui ko ha katoanga malí, ‘a ia kuo pau ke fai ai ha ngaahi fili. ‘I he lea fakatātaá, ko e fili fe‘unga tahá ‘a e “loki taupotu taha ki laó,” pea ‘i he mo‘ui, ko e fili lelei tahá ke lotu fakatōkilalo. ‘I he veesi 11, ‘oku fakamtala‘i ai ‘e Sisū ‘a e taumu‘a totonu ‘o e hoko ‘a e mo‘ui fakamatelié ko ha sivi ke fakapapau‘i pe ‘e hola ‘a e kakaí mei he hīkisiá ‘o tauhi ‘i he lotu fakatōkilalo kiate Ia. ‘Ai ha taha ‘o e fānau akó ke ne lau ‘a e kupu‘i lea ‘a Palesitoni Kōtoni B. Hingikeli:

“‘Oku fa‘a ‘eke mai ‘e he kakaí pe ko e hā e potu folofola ‘oku ou sai‘ia taha aí. ‘Oku lahi pea ko e taha pē ‘eni ‘o kinautolu, ‘Ke ke lotu mā‘ulalo, pea ‘e tatakí nima koe ‘e he ‘Eiki ko ho ‘Otuá, pea ‘e foaki kiate koe ‘a e tali ki ho‘o ngaahi lotú’ (T&F 112:10). He toki tala‘ofa mo‘oni ia kia kinautolu ‘oku ‘a‘eva ‘o ‘ikai lotu hikí, kia kinautolu ‘oku ‘a‘eva ‘o ‘ikai hīkisiá, kia kinautolu ‘oku ‘a‘eva ‘o ‘ikai fakamafutofutá, pea kia kinautolu ‘oku ‘a‘eva ‘i he lotu fakatōkilaló. ‘Ke ke lotu mā‘ulalo, pea ‘e tatakí nima koe ‘e he ‘Eiki ko ho ‘Otuá, pea ‘e foaki kiate koe ‘a e tali ki ho‘o ngaahi lotú.’ Hono ‘ikai ko ha tala‘ofa mālohi mo faka‘ofo‘ofa mo‘oni ia” (*Teachings of Gordon B. Hinckley* [1997], 265).

Fakaafe‘i ‘a e fānau akó ke nau lau ‘a e Luke 14:12–24, pea mou alea‘i ‘a e ngaahi fehu‘i ko ‘eni:

- ‘Oku fāitatau fēfē ‘a e “‘ohomohe lahi” ko ‘eni ‘i he tala fakatātaá ni mo e ongoongolelei?
- Ko e hā ha me‘a ‘okú ne takihala‘i ‘a e kakaí mei ha‘anau “keinanga fakataha mo e ‘Eiki’?”

- Ko e hā ha ngaahi ‘uhinga anga maheni ‘okú ke fanongo ai he kakai ‘oku ‘ikai ke nau fie tali ‘a e ngaahi akonaki ‘o e ongoongolelei?
- Ko e hā ho‘o fakakaukau ki he tukupā ne ‘omi ‘e he Fakamo‘ui ke tau tānaki ‘a e masivá, heké, pipikí, pea mo e kui?
- Ko hai ‘a e kakai ko ‘eni, pea te tau ma‘u kinautolu ‘i fē?

‘Ai ha taha ‘o e fanau akó ke ne lau ‘a e faka‘uhinga ko ‘eni ne fai ‘e ‘Eletā Sēmisi E. Talamesi.

“Ko e kakai fuakavá, ‘a ‘Isileli, ko e kau fakaafe totonú ia. Na‘e fe‘unga pē hono fakaafe‘i tokamu‘a mo fuoloa kinautolú, pea hangē ko ‘enau talá ne lotu ‘a e kakai ‘o e ‘Eiki ke nau kau ‘i he keinanga‘angá. ‘I he maau ‘a e me‘á kotoa, ‘i he ‘aho ne fokotu‘u ke fai aí, ne fakaafe‘i taha taha kinautolu ‘e he Talafekau ne fekau‘i atu ‘e he Tamaí; Na‘a mo e taimi ko iá na‘á Ne ‘i honau lotolotonga. Ka ko e tokanga ki he koloá, fakatauele ‘a e ngaahi koloa fakamāmaní, pea mo e ongo fakafiefia ‘o e mo‘ui fakasōsialé mo e mo‘ui fakafo‘ituituí na‘á ne fakahala‘i kinautolu; ko ia na‘a nau kole ai ke faka‘atā kinautolu pe fakahā ta‘e ‘apasia he ‘ikai ke nau lava mai kinautolu. Ne pau ai ke fakahoko ‘a e fakaafe fiefia ki he kakai Senitailé, ‘a ē ne lau ko e kau masiva, heke, pipiki, pea mo e kau kui fakalaumālié. Pea ki mui ange aí, na‘a mo e kau ta‘e tui ‘Otuá ‘i he tu‘a ‘aá, kau muli ‘i he lotu ‘ā ‘o e kolo mā‘oni‘oní, na‘e fakaafe‘i mai kinautolu ki he keinanga‘angá. ‘I he‘enau ‘ohovale he fakaafe fakatu‘upakeé ni, ne nau momou ai, ka ‘i hono faka‘ai‘ai mo fakapapau‘i ange na‘a nau kau mo‘oni ‘i he kakai ne fakaafe‘i, ne ‘ikai ke nau fa‘a mata‘ofi ai kinautolu mei he‘enau ō maí. Ko e tu‘unga ‘o e ngali tōmui mo ta‘e fakafaka‘atu‘i mai ha ní‘ihi, ‘i ha hili ‘enau fakahoko ‘enau ngaahi me‘a na‘e ‘ikai fu‘u mahu‘ingá, ‘oku hā ia ‘i he folofola faka‘osi ‘a e ‘Eiki: ‘He vakai ‘oku ou tala kiate kimoutolu, he ‘ikai ha taha ‘i he kau tangata ko ia na‘e fakaafe‘i ‘e pā ki he‘eku keinanga‘angá.” (*Jesus the Christ*, 452).

Fakahinohino ange ki he fānau akó na‘e ‘i ai ha kulupu ne omi ‘i hono fakaafe‘i kinautolú, ka na‘e ‘i ai mo ha kulupu na‘e ‘ikai omi kae ‘oua kuo fakakouna‘i kinautolu (vakai, v. 23). Lau ‘a e ‘Alamā 32:13–16 pea fehu‘i ange: Ko e hā ‘oku lelei ange ai ke ke ha‘u ‘i hono fakaafe‘i koé kae ‘ikai ‘i hono toki “fakakouna‘i” koé?

Luke 14:25–33. Na‘e fie talangofua ‘a e kau ākonga ‘a Kalaisi ki He‘ene ngaahi fekaú mo fai feilaulau. (miniti ‘e 15–20)

‘Omi ha fanga kí‘i me‘a ‘oku fokotu‘u ai honau mahu‘ingá ki he kalasí. Fehu‘i ange:

- Ko hai 'okú ne fakamahu'inga'í 'a e mahu'inga 'o e 'ū me'á?
- Ko e hā 'okú ne 'ai ke mamafa ange 'a e ni'ihí 'i he toengá?

Hiki 'a e *Ko e Totongi 'o e Tu'unga Faka-ākongá* 'i he palakipoé. Fakaafe'í 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Luke 14:25–35, pea fehu'í ange:

- Ko e hā 'a e ngaahi totongi 'o e hoko ko ha ākongá 'a Sīsū Kalaisí?
- Ko e hā 'oku fu'u lahi ai 'a e totongi 'o e tu'unga faka-ākongá?
- Ko e hā 'oku mahu'inga ai ke ke fakakaukau'í he taimi ni 'a e me'a kuo pau ke ke fai 'o ka ke muimui 'i he Fakamo'uí 'i he toenga ho'o mo'uí? Ko e hā hono 'uhingá?
- Ko e hā 'oku fokotu'u mai 'e he Fakamo'uí he Luke 14:28–32 fekau'aki mo e totongi 'o e tu'unga faka-ākongá?

Tala ange ki he fānau akó ke e tu'unga faka-ākongá mo'oni 'okú ne fakamu'omu'a 'a e pule'anga 'o e 'Otuá 'i ha toe me'a pē. Hangē ko ia ne fakahā 'e 'Eletā Sione Teila, 'i he'ene hoko ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, "Ko e pule'anga pē 'o e 'Otuá pe ko e hala 'atā" ('i he *Journal of Discourses*, 6:21). Lau 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Nila A. Mekisuale, 'i he taimi ne hoko ai ko e Komisiona 'o e Ako 'a e Siasí:

“'Oku hangē 'oku 'i ai ha fa'ahinga ongo'í fakavavevave 'oku hū ki ha kāingalotu toko lahi 'o e Siasí 'i he feitu'u kotoa pē 'o pehē, 'i ha founga fakalongolongo, kae tuiaki—ko e kuonga 'eni ke tau fili aí! 'Oku 'ikai ko e pehē ko e 'Otuá pē 'oku teke mai ke tau fili ma'atautolu pē, ka ko kinautolu ko ia 'oku fakafalala mai kia kitautolú, pe faka'aonga'í kitautolu ko ha tokoní, 'oku nau fie ma'u pea 'oku 'i ai 'a e totonu ke nau 'ilo 'a e hu'unga 'o hotau 'alungá. 'Oku 'ikai hano 'aonga 'o e fakangalingali ko ha tokotaha fakahaofi mo'ui (lifeguard) kita 'o kapau 'oku 'ikai ke te poto he kakaú. 'Oku 'ikai hano 'aonga 'o 'ete hoko ko ha taha fai fakahinohino 'o kapau 'oku tuku hoto nofo'angá ka te hopo atu kita 'o 'āhua holo mo e kakaí 'o kumi ha toe hala 'e taha, 'he 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha hala kehe ia, 'o tautautefito ki he taimi ko 'eni 'oku masila fau ange ai 'a e fakahalá 'i he founga 'a e māmaní pea mo e hala hangatonu mo fāsi'í. Kuo pau ke 'oua na'a ngata pē 'a e tu'u 'a e ākongá 'i he "ngaahi potu mā'oni'oni" ka 'i he ngaahi me'a 'oku mā'oni'oni foki "oua na'a ngaue."

“Ko hono fakanounou, ko e ngaahi me'a 'oku hoko 'i hotau kuongá pea mo e ngaahi hōloa fakalaumālie 'i he māmaní kuo nau 'omi kia kitautolu ha tu'unga tatau mo ia na'e fehanganhangai mo ha tokolahi 'o e kau ākongá ne muimui kia Sīsú. Na'a nau muimui 'iate la 'o a'u ki he taimi na'á Ne kamata ai ke malanga'í 'i ha 'ngaahi lea fefeka'—'a e ngaahi tokāteline ko ē na'e 'ikai ngata pē 'enua fie ma'u 'a e tuí, kae kau ai mo e ngāué; 'a e ngaahi tokāteline ko ē

te ne fakafaikehekehe'í kinautolu mei honau sosaieti. 'Oku finangalo 'a e 'Eiki ke tau fakafaikehekehe'í kitautolu—'i hotau 'ulungāangá—mo e māmaní, 'o 'ikai 'uhingá 'oku si'í ange 'etau 'ofa ki he fa'ahinga 'o e tangatá, ka ko e 'uhingá he 'oku tau 'ofa mo'oni 'i he fa'ahinga 'o e tangatá. Kuo pau ke tau fakamā'oni'oni'í kitautolu koe'uhí ko e māmaní. 'I he fehanganhangai 'a e kau muimui 'o Sīsū mo e mōmēniti 'o e mo'oni, ne hiki ai 'e Sione, "Talu mei ai [mo e] foki ki mui 'a e tokolahi 'o 'ene kau ākongá, 'o 'ikai toe 'alu mo ia, 'Na'e tafoki ai 'a Sīsū ki he toengá 'o ne fehu'í ange, 'E 'alu mo kimoutolu foki?" (Sione 6:66–67.)" (*A Time to Choose* [1972], 39–40).

Vahevahe mo e fānau akó ho'o loto 'aki 'a e ongoongolelei 'i ho'o hoko ko e ākongá 'a Sīsū Kalaisí.

Luke 15 (vakai foki, Mātiu 18:12–14).
'I he'etau tokoni ke fakatamala 'a e ni'ihí kehé, 'oku tau ongo'í fiefia pea fiefia mo e langí. (miniti 'e 45–50)

Fakaafe'í ha ni'ihí 'o e fānau akó ke nau fakamatala ha mole ha'anau me'a mahu'inga.

- Ko e hā hano lahi ho'o feinga ke 'ilo 'a e me'a ne molé?
- Ko e hā ho'o ongo'í 'i he taimi 'oku mole ai ha'o me'a mahu'inga?
- Kuó ke hē nai pe hē ha taha 'o homou fāmili?
- Ko e hā hano kehe 'o e ongo te ke ma'u 'i ha mole 'a ha taha mei he ongo te ke ma'u 'o kapau ko ha me'a kehe pē 'oku molé?
- Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 18:10–16. Ko e hā e lau 'a e ngaahi vēsí ni fekau'aki mo ha taha 'oku hē?
- Ko e fē 'oku kove angé, ko e hē fakatu'asinó pe hē fakalaumālié? Ko e hā hono 'uhingá?

'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Luke 15:1–3, pea fehu'í ange:

- Ko e fa'ahinga kakai fēfē ne ako'í ki ai 'e Sīsū 'a e ngaahi tala fakatātaá ni?
- Ko e hā ha ngaahi founga 'e lau ai 'oku tau "hē"?

Poupou'í 'a e fānau akó ke nau manatu'í pe ko hai 'oku ako'í 'i he'enua ako 'a e tala fakatātā 'o e sipi heé, pa'anga molé, pea mo e foha maumau koloá. Fehu'í ange:

- 'Okú ke 'ilo'í ha taha 'e lau kuo "hē fakalaumālie"?
- Ko e hā ha ngaahi 'uhinga 'oku fakasitu'a'í ai 'e he kakaí 'a e ongoongolelei?

Fakaafe'í 'a e fānau akó ke nau fakamatala ha sīpinga 'o ha founga 'e lava ai 'a e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'o hē fakalaumālie kae kei 'i he Siasí pē.

Lau 'a e Luke 15:4, 8, 11–13 mo kumi 'a e ngaahi 'uhinga kehekehe ne mole ai 'a e ngaahi me'a ko 'eni 'i he ngaahi tala

fakatātā ni. Lau ange pe tufa ki he kalasí ‘a e lea ko ‘eni ne fai ‘e Palesiteni Tēvita O. Makei, ‘i he taimi ne kau ai ‘i he Kau Palesitenisī ‘Uluaki:

“Na’e anga fēfē ‘a e hē ‘a e [lami ‘i he tala fakatātā ‘o e sipi heé]? Na’e ‘ikai angatū‘u. Kapau te ke fakatokanga ‘i ‘a e fakafehoanakí, na’e kumia ‘e he lamí ‘ene mo‘uí ‘i ha founga totonu pē, kae mahalo ‘i he’ene fakavalevalé, pe ta’e fakakaukau lelei ki ai, ne muimui ai ‘i he hā matamatalelei ‘o e toafa musié, ‘i he hangē ‘oku lelei ange ‘a e mohukú kae ‘oua kuo mavahe atu mei he tākangá ‘o hē.

“‘Oku pehē ‘a ‘etau ma‘u mo ha kakai pehē ‘i he Siasí, ha kau talavou mo ha kau finemui, kuo hē atu mei he tākangá ‘i ha ngaahi founga totonu pē. ‘Oku nau feinga ke lavame‘a, ke lavame‘a ‘i he pisinisí, lavame‘a ‘i he’enua ngaahi ngāue ma‘u‘anga mo‘uí, pea ‘ikai ke fuoloa fēfē kuo ‘ikai ke nau toe tokanga ki he Siasí pea a‘u ai pē ‘o nau mavahe mei he tākangá; kuo nau hē mei he me me‘a ‘oku ui ko e lavame‘a mo‘oní, mahalo ‘i he’enua fakavalevalé, pe ‘i he’enua ta’e fakakaukau lelei ki ai, pea ‘i ha ngaahi me‘a ‘e ni‘ihi ne nau loto lelei pē kinautolu ki ai. ‘Oku nau kui ai mei he me‘a ‘okú ne fakahoko ‘a e lavame‘a mo‘oní. . . .

“‘I he [tala fakatātā ‘o e pa‘anga ne molé] na’e ‘ikai ko ha fo‘uí ‘o e me‘a ne molé ‘a ‘ene molé. Ka ko e toko taha na’e fai ki ai ‘a e falala ke ne tauhi ‘a e pa‘angá, ‘i he’ene ta’e tokanga pe ‘i he’ene tukunoa‘i, pe tō mei ai. ‘Oku ‘i ai hano faikehekehe . . . ‘a ia te u pehē ‘oku ‘i ai ‘ene kaunga kia kitautolu he pooni. ‘Oku ‘ikai ko ‘etau tukupaá ‘a e pa‘angá pē, kae kau ai mo e laumālie mo‘uí ‘o e fānaú, to‘utupú, mo e kakai lalahí. . . . Mahalo na’a hē atu ha taha tu‘unga ‘i ha lea ta’e tokanga ‘a ha kí‘i ta‘ahine ‘okú na to‘u ‘i he [polokolama ‘a e kau finemuí], . . . pea tuku ai pē ‘e he palesitení . . . ke ne ‘alu, ‘ikai ke ne toe kumi ki ai ‘i he Tūsote hono hokó mo fakaafe‘i ia ke ha‘u. Mahalo na’a hē mo ha taha tu‘unga ‘i ha . . . ta’e tokanga ‘a e faiako ‘o e Lautohi Faka-Sāpaté he kuo fiemālie pē ia ‘i he toko hongofulu mā nima ne ma‘u lotu he pongipongi ko iá, kae ‘ikai fakakaukau ki he toko hongofulu mā nima ‘oku hē tu‘unga ‘i he ta’e tokangá. . . .

“Ko e talafakatātā hono tolú ko e foha maumau koloá, ‘oku tala mai tokua ko e ‘foha sí‘i ia’, pea na’e ‘ikai fakapotopoto ‘ene fakakaukau. Na’e ta’e fiemālie ‘i hono ta‘ota‘ofi ia ‘e he’ene tamaí, pea loto ai ke ne fakasítu‘a‘i ‘a e fofonga tokanga ‘o ‘ene tamaí. Na’e faka‘ānaua ai ia ki he me‘a ‘oku ui ko e tau‘atāinā, pea hangē ko e laú, ne ne loto ke fa‘itelihia. Ko ia ne ne pehē ai, ‘Tamaí, tuku mai hoku ‘inasí, pea te u ‘alu.’ Na’e ‘oange ai ‘e he tamaí hono ‘inasí, pea mavahe ‘a e kí‘i tamasi‘i.

“Ko ha me‘a ‘eni ‘oku fekau‘aki mo e lotó, ko e filí ‘eni, ko e fili fakamo‘omo‘oni. Ko e me‘á ni, ‘i hono ‘ai ‘e tahá, ko ha fakafetau ki he ma‘u mafaí. Pea ko e hā leva na‘á ne fai? Na‘á ne fakamoleki ‘ene pa‘angá ‘i he fakausousá, pea fakamoleki hono ‘inasí mo e kau fa‘a fe‘auakí. Ko e founga ia ‘oku nau mole ai.

“Ko e to‘utupu ko ia ‘oku kamata ke fakatōlia‘i honau u‘á pea mo honau manakó ‘oku nau ‘i hala ‘oku fakatau hifo ki he hē mei he mo‘oní pea ‘oku pau ‘ene hokó ‘o hangē ko e hopo hake ‘a e la‘á ‘i he hahaké. ‘Oku ‘ikai ke u fakangatangata pē ia ki he to‘utupú; ka ‘i ai ha tangata pe fefine ‘oku kamata ‘i he hala ‘o e ta’e mapule‘iá, ‘i he mo‘ui ta’e mapule‘iá, te ne fakamavahe‘i ai ‘e ia ‘a ia mei he tākangá ‘o hangē tofu pē ko e po‘ulí mei he ‘ahó. . . .

“‘I he ngaahi me‘a peheé, he ‘ikai ha fu‘u me‘a fēfē ia te tau lava ‘o fai ki ai ka ko e fakatokanga pē mo e kole kae ‘oua kuo “fakakaukau lelei” ‘o hangē ko e foha maumau koloá.” (David O. McKay, ‘i he Conference Report, ‘Epeleli 1945, 120–23).

Fehu‘i ange: Ko e hā ha ngaahi ‘uhinga ‘oku fakahā ‘e Palesiteni Makei ‘i he leá ni ‘oku hē ai ‘a e kakai? Fakaafe‘i ‘a e fānau akó ke nau fakamatala ha ngaahi sipinga ‘o e founga ‘oku hē ai ‘a e kakai he‘ahó ni ‘i he ngaahi ‘uhinga tatau pē.

Tatau ai pē pe ko e hā ha ‘uhinga ‘oku hē ai ha taha, ne ako‘i ‘e ‘Eletā Sēmisi E. Talamesi:

“‘Oku lahi ‘a e fiefiá . . . ‘i langi ‘i he taimi ‘oku ma‘u mai ai ha laumālie ne lau fakataha mo e kau heé, ‘o tatau ai pē pe ‘e fakataipe ‘aki ‘a e laumālie ko iá ha sipi ne hē fano atu, pe ko ha pa‘anga ne tō ‘o mole ‘i he ta’e tokanga ‘a e tauhi, pe ko ha foha ne ne loto mo‘oní ke mavahe mei ‘api pea mo langi. ‘Oku ‘ikai ha ‘uhinga lelei ki he fakamahamahaló ko ia ‘oku pehē ‘e mahu‘inga ange ‘a e toko taha angahala ‘oku fakatomalá ‘i ha laumālie angatonu na‘á ne teke‘i ‘a e angahalá. . . . Neongo ‘ene ta’e fe‘unga ‘o hangē ko e angahalá, ka ‘oku kei mahu‘inga pē ‘a e tokotaha fai angahalá ‘i he ‘ao ‘o e Tamaí, koe‘uhí ko ala malava ‘a e toko taha faiangahalá ke fakatomala pea foki ‘o angatonú. Ko e mole ‘a ha laumālie ‘oku fu‘u mata‘ā‘ā pea mo ha mole lahi fau ia ki he ‘Otuá. He ‘oku mamahi pea mo Ne tengihia, he ko Hono finangaló ke ‘oua na’a mole ha toko taha” (*Jesus the Christ*, 461).

Fehu‘i ange: Ko e hā ‘a e finangalo ‘o e ‘Eikí ki hotau loto fekau‘aki mo kinautolu ‘oku heé? Fakaafe‘i ‘a e fānau akó ke nau lau ‘iate kinautolu pē ‘a e toenga ‘o e Luke 15 pea faka‘ilonga‘i pe hiki ‘a e ngaahi fo‘i lea kotoa pē mo e ngaahi kupu‘i lea ‘oku nau lava ‘o ma‘u ‘oku hā ai ‘a e tokanga pea

mo e ngaahi ngāue, kae 'uma'ā 'a e loto 'o kinautolu 'oku mole ha'anau me'ā. 'I he'enua 'osi, alea'i 'a e ngaahi me'a ne nau 'ilō. Fehu'i ange: Ko e hā te tau fai ke tau lava ai 'o tokoni kia kinautolu 'i he'etau akō, uōtī, pe 'i hotau fāmīlī 'oku hē fakalaumālié?

Fakaafe'i 'a e fānau akō ke nau fakakaukau ki ha fa'ahinga ongo te nau ma'u 'i ha taimi te nau ma'u ai ha'anau me'a ne mole. Toe lau 'a e Luke 15:5-7, 9-10, 20-27, 32 pea fehu'i ange: Ko e hā ha fa'ahinga fakakaukau 'i he ngaahi vēsī ni 'oku mahu'inga pe ongo taha kia koé? Fakaafe'i ha ni'ihi 'o e fānau akō ke nau fakamatala he ngaahi me'a ne hoko 'i ha foki mai 'a hanau kaume'a pe mēmīpa honau fāmīlī ki he ongoongolelei. Fakamo'oni ki he fa'ahinga fiefia 'oku ma'u 'i he ngāue fakafaifekau.

Ngāue'aki 'a e veesi 28-30 'o fakamahino ange 'oku 'i ai ha ngaahi taimi 'oku tau fa'a ma'u ai ha fa'ahinga ongo meimei tatau mo e tokoua 'o e foha maumau koloá. Fehu'i ange:

- Kuó ke fanongo nai 'i ha taha 'i ha'ane lea'aki ha fa'ahinga ongo pehē?
- Ko e hā ha'ō lea 'e fai ki ha taha 'e ongo'i meheka 'i ha ni'ihi 'e fakatomala mo ma'u ha ngaahi tāpuaki ma'ongo'ongá?

Lau 'a e fakakaukau ko 'eni meia 'Eletā Pulusi D. Poota, ko ha mēmīpa 'o e kau Fitungofulú:

“Ko e tala fakatātā 'o e foha maumau koloá ko ha tala fakatātā ia kia kitautolu kotoa. 'Okú ne fakamanatu mai ko kitautolú, 'i ha ngaahi me'a lahi, ko ha ngaahi foha mo ha ngaahi 'ofefine maumau koloa 'o e Tamaí 'i Hēvaní. Hangē ko ia ne tohi 'e he 'Aposetolo ko Paulá, 'he kuo faiangahala kotoa pē, pea tōmui 'i he fakamālō ki he 'Otuá' (Loma 3:23).

“Pea hangē ko e foha ne fehālaaki 'i he tala fakatātā 'a e Fakamo'uí, kuo tau omi ki ha 'fonua mama'o' (Luke 15:13) 'oku mavahe mei hotau 'api ki mu'a 'i he māmaní. Pea hangē ko e foha maumau koloá, 'oku tau kau 'i he ngaahi tukufakaholo fakalangí, ka 'i he'etau ngaahi angahalá 'oku tau sí'aki ai ha kongá 'o ia pea tau tofanga ai 'i ha 'honge lahi' (v. 14) 'i he laumālié. Pea hangē ko iá, 'oku tau ako 'i ha ngaahi founga fakamamahi ta ko e fiefia mo e me'a 'oku tau kumia fakaemāmani 'oku 'ikai laka hake hono mahu'ingá 'o'ona 'i he kafukafu 'o e koane 'oku kai 'e he fanga puaká. 'Okú tau hoholi ai ke fakalelei mo 'etau Tamaí pea foki hake ki Hono 'apí. . . .

“'I he tala fakatātā 'o e foha maumau koloá, ko e foha lahi pē na'e nofo 'o tauhi ma'u ki he'ene tamaí; pea hangē ko 'ene leá, 'Na'e 'ikai [ke u] talangata'a ki ho'ō fekaú 'i ha me'a 'e taha' (Luke 15:29). 'Okú meimei tatau pē mo ia, 'i he palani 'o e fakamo'uí 'a e ta'e ha

'ila pe angahala 'a e 'Alo Lahi 'o e Tamaí. Neongo ia 'oku 'i ai ha faikehekehe heni 'oku mahu'inga. 'I he tala fakatātā, 'oku meheka ai 'a e foha lahi 'i he tokanga ne fai ki he foha maumau koloa ne foki maí. Ka 'i he palani 'o e fakamo'uí, na'e *tu'unga* 'i he 'Alo Lahi 'a e foki mai 'a e ngaahi foha maumau koloá.

“Na'e fekau'i atu Ia 'e he Tamaí ke Ne huhu'i Hono ngaahi fohá mo Hono ngaahi 'ofefiné mei he pōpulá. Ko e 'Alo lahi 'oku fonu ia 'i he 'ofa. 'Te u fakamo'ui 'akinautolu mei honau ngaahi nofo'angá, [i he me'a kuo nau] faiangahala ai, 'e fakama'a 'akinautolu' (Isikeli 37:23). Ne ne fai ha fononga mama'o ke kumi mo fakafoki ki 'api 'a e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine maumau koloá. Pea kuó ne 'ilo ai 'a kitautolu kuo tau ongosia, fiekaia, pea mo fakamo'ulaloa'i. Kuó ne fafanga mo fakainu kitautolu. Kuó ne nofo 'i hotau lototongá mo kaungā fuesia 'etau ngaahi kavenga mafasiá. Pea 'i ha ngāue 'o ha 'ofa ta'e fakataua, ne to'ō ai 'e he 'Alo lahi 'a 'Ene koloa 'a'aná 'o ne totongi huhu'i fakatātaha kitautolu. Ka koe'uhi ke totongi kakato hotau mo'uá, ne fakalotoa ai ia ke ne feilaulau'i 'Ene koloá, 'io, 'a e me'a kotoa 'okú Ne ma'ú, 'i he kihí'i me'a kotoa pē.

“Okú 'i ai ha ni'ihi 'oku nau fakasitu'a'i 'a e totongi huhu'i kuo foaki. Tu'unga 'i he'enua ha'isia ki he hikisiá, 'oku nau fili ai 'a e pōpulá kae 'ikai fakatomala. Ka ko kinautolu 'oku nau tali 'Ene foaki pea sí'aki 'enua ngaahi founga 'oku halá 'oku nau ma'u ha fakamo'ui 'i Hono to'ukupú mo e tau'atāina ko 'Ene me'a'ofa. Ko kinautolu 'eni 'okú Ne tatakí 'o fakafoki atu ki he Tamaí 'i he ngaahi hiva 'o e fiefia ta'e ngatá' (i he Conference Report, Sepitema.–Okatopa 1995, 16; pe *Tūhulu*, Sānuali 1996).

'E lava pē ke ke fakamo'oni'i ange ki he fānau akō kuo pau ke tau tali 'i he founga 'ofa 'a kinautolu 'oku fakatomala pea ha'u ki he tākanga 'o e ongoongolelei.

Kole ki ha taha 'o e fānau akō ke ne hiva'i 'a e “Okú 'Ofa 'a e Tauhi'” (*Ngaahi Himi*, fika 128), pe 'e hiva'i fakakalasi pē. Fakaafe'i 'a e fānau akō ke nau tokanga ki hono fakaleá pea mo fakakaukau loto ki he founga 'oku fie ma'u 'e Sīsū ke tau fai kia kinautolu 'oku heé, 'o tatau ai pē pe ko e hā 'enua 'uhingá.

Tufa ki he fānau akō 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení. Poupou'i kinautolu ke nau fakakaukau'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení 'i he uike ka hoko maí 'i he'enua ako 'enua folofolá. 'I ha taha 'o e ngaahi kalasi ka hoko maí, fakaafe'i ai kinautolu ke nau fakamatala ha ue'i fakalaumālie ne hoko 'i he'enua fifili, ako, pea mo lotua 'a e ngaahi fehu'i.

Ko e hā ho Fatongia 'i ho'o Hoko ko e Ākongā 'a Kalaisi ke ke Tokoni ai ki Ho Ngaahi Tokouá mo e Tuofāfiné?

Ko e Sipi Heé (kinautolu 'oku heé)

- 'Oku 'i ai ha'ō ngaahi kaume'a 'oku hē atu mei he Siasí?
- Ko e hā na'á ke mei fai ke tokoni 'i hono pukepuke kinautolu 'i he tākangá?

Ko e Pa'anga ne Molé (kinautolu 'oku 'ikai tokanga'í)

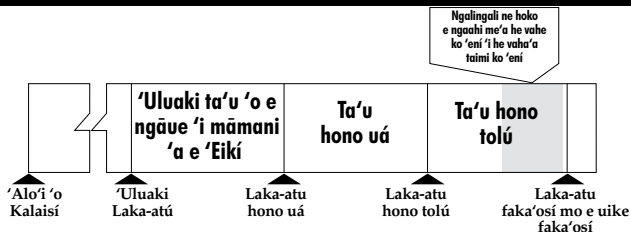
- 'Oku 'i ai ha kāingalotu 'o e Siasí 'oku nau fie ma'u ho'o tokangá pe 'e 'aonga kapau te ke fakakaukau kia kinautolu?
- Ko e hā te ke lava 'o fai ke fakamaheni ai ki he kakai 'i he ngaahi houalotu 'a e Siasí pea mo ha ngaahi fakataha'anga kehe pē?
- 'Okú ke foaki 'o toe ki'i lahi ange mei ho taimí mo ho'o ngāue 'oku fai ki ho'o ngāue 'i he Siasí pea mo e kakai 'oku ui koe ke ke taki mo tokoni'í?

Ko e Foha Maumau Koloá (kinautolu 'oku fie talangata'a mo'oni ki he ngaahi fekaú)

- 'Okú ke fakato'oto'o ke fakamaheni ki he kau angahala 'oku foki mai ki he tākangá?
- 'Oku faingofua nai ke lau'í kinautolu, pe 'okú ke 'ofa mo'oni 'ia kinautolu?

Luke 16–18

Ko e Mo'ui 'a Sisū Kalaisi

Talateú

Na'e ako'í 'e he Fakamo'uí te tau hoko ko ha kau ākongā mo'oni 'i he pule'anga 'o e 'Otuá 'i ha'atau fakatapui 'etau mo'uí ki he finangalo 'o e Tamai Hēvaní. 'I ho'omou ako 'a e Luke 16– 18, fakakaukau ki he ngaahi tukupā 'oku fie ma'u 'e he Fakamo'uí mei Hono kau muimuí pea mo 'enau fekau'aki mo kitautolú.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Luke 16–18 mo fakakaukau'í 'a e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke toki teuteu'í ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'í Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongoleleí ke Fakatokanga'í

- Kuo 'osi foaki kotoa mai 'e he 'Eiki 'etau ngaahi koloá pea mo e ngaahi me'a te tau malava ke fakahokó. Kapau te tau tauhi kiate Ia, 'e foaki mai 'e he 'Eiki ha ngaahi tāpuaki lalahi ange, ka 'ikai, te Ne to'o 'a ia kuo tau 'osi ma'ú (vakai, Luke 16:1–15; 18:18–30; vakai foki, Luke 19:12– 27; 2 Nifai 28:30).
- 'I he hili 'o e maté, 'e hū 'a e tokotaha kotoa pē ki he maama 'o e ngaahi laumālie, 'a ia 'oku nofo ai 'a e kau angahalá 'i heli (ko ha pilisone fakalaumālie) pea 'i palataisi 'a e kau angatonú (vakai, Luke 16:19–31; vakai foki, 'Alamā 34:32–34; 40:11–14).
- Ko kinautolu 'oku 'ikai ke nau tui ki he ngaahi lea 'a e palōfitá he 'ikai pē ke nau tui kinautolu 'o tu'unga 'i ha mana (vakai, Luke 16:27–31).
- 'Oku totonu ke tau fakahaa'í 'etau fakahounga'í 'a e ngaahi tapuaki 'oku tau ma'ú (vakai, Luke 17:11–19; vakai foki, 'Alamā 7:23; T&F 59:7, 21).
- Ko kinautolu 'oku 'ikai tuku 'enau lotu 'i he loto fakatōkialaló te nau ma'ú 'a e ngaahi tāpuaki 'a e 'Eiki (vakai, Luke 18:1–8; vakai foki, 'Alamā 34:17–27).
- 'E tokoni ha'atau loto fie feilaulau'í 'a e me'a kotoa 'oku tau ma'ú ma'ae pule'anga 'o e 'Otuá ke 'omi ai kitautolu kia Kalaisi (vakai, Luke 18:18–30; vakai foki, 'Amenai 1:26; Molonai 10:32–33).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'í

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aong'ai ha'ō ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Luke 16–18.

Luke 16:1–15. Kuo 'osi foaki mai 'e he 'Eiki 'a e koloa kotoa 'oku tau ma'ú pea mo e me'a te tau lava 'o fakahokó, pea kuo pau ke tau faka'aonga'í kinautolu ki hono fakahoko 'o 'Ene ngāue.

(miniti 'e 35–40)

Fakaafe'í ha taha 'o e fānau akó 'oku 'i ai hano talēniti ke ne fakamatala'í ia i he kalasí. 'E lava 'o fakahoko 'eni ko ha kongā 'o 'enau ki'í fakataha lotú (devotional). Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau'í 'a e ngaahi fehu'í ko 'eni:

- Ko e fē 'i ho ngaahi manakó, ngaahi me'a 'okú ke tokanga taha ki aí, pe ngaahi 'ekitivití' 'okú ke fakamoleki lahi taha ki ai ho taimí?
- 'Okú ke pehē ko e houa nai 'e fiha 'i ho'o mo'uí kotoa kuó ke fakamoleki ki aí?

Fakaafe'i ha fānau ako 'e ni'ihi ke nau fakamatala 'enau ngaahi talí. Fehu'i ange:

- Ko e hā 'okú ke fakamoleki ai e taimi lahi 'i he talēniti pe me'a ko 'eni 'okú ke manako aí?
- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki kuó ke ma'u 'i ho'o fakamoleki e taimi lahi pehē ki aí?
- Kuo tokoni nai 'i ha fa'ahinga founga ke ke ofi ange ai ki he 'Otuá?
- 'Okú 'i ai nai ha ngaahi founga kuó ne tohoaki'i ai koe mei he 'Otuá?

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Luke 16:1-7, pea fehu'i ange:

- Ko e hā na'e fakamoleki ki ai 'e he tokotaha tauhi 'i he tala fakatātaá ni hono taimí 'i he taimi na'á ne 'ilo ai 'e ala mole 'ene ngāué?
- Neongo na'e 'ikai fai totonu 'a e tokotaha tauhi ni, ka na'e founga fēfē 'a e lea ki ai 'a e tangata koloa'ia 'i he veesi 8?
- 'Okú ke pehē ko e hā na'e fai 'e he tokotaha tauhi 'oku taau ai ke fakahīkīhīkī'i?
- Ko e hā ha ngaahi founga 'e lava ai 'o lau 'a e "fānau 'o e māmaní" 'oku nau poto ange 'i he "fānau 'o e māma"?

Lau hono fakamatala 'o e Luke 16:8. Lau 'a e Luke 16:10-12 pea fehu'i ange: Ko e hā 'oku tala mai 'e he tala fakatātaá ni fekau'aki mo e finangalo 'o e 'Otuá kia kinautolu 'oku nau faipau ki hono fakahoko honau ngaahi fatongia? Fakamo'oni'i hono mahu'inga 'o hono lí'oa 'o e ivi ki ha taumu'a mahu'inga pea mo e founga 'oku lava ai 'e he 'Otuá 'o faka'aonga'i 'a e ngaahi tokoni 'anautolu 'e ala fai ki ai ha falala ke nau paotoloaki 'Ene ngāué.

Neongo 'oku tokanga mai 'a e 'Otuá ke tau loto'aki, ka 'oku 'i ai ha ngaahi taumu'a 'oku totonu ke tau tokanga lahi ange ki ai 'i he toé. Lau 'a e Luke 16:13-14 mo e 22:35-38 pea fehu'i ange:

- 'Okú totonu ke tuku taha 'etau lí'oa ki he hā?
- Ko e hā ne fai 'e he kau Fālesí ki he akonaki 'a e Fakamo'uí?
- Lau 'a e Luke 16:15. Ko e hā ha ngaahi 'uhinga 'oku tala mai 'e he vēsí ni ko e tupu'anga ia 'o 'enau fakakaukau?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Luke 16:19-25 pea kumi 'a e me'a 'oku ako'i 'e he ngaahi talanoa fakatātaá ni fekau'aki mo e ngaahi me'a 'a e 'Otuá kae 'ikai ko e ngaahi koloa 'o e māmaní.

- 'Okú kaunga fēfē 'a e lēsoní ni ki he 'etau mo'uí?
- Ko e hā ha fa'ahinga fakakaukau 'oku 'i he lēsoní ni 'oku fekau'aki mo e ngaahi 'ekitivitií pea mo e ngaahi me'a 'oku tau tokanga ki ai mo fakamoleki ki ai hotau taimi?

Poupou'i 'a e fānau akó ke nau toe vakavakai'i 'enau ngaahi 'ekitivitií. Kole ange ke nau fakakaukau'i ha founga te nau lava ai 'o faka'aonga'i honau ngaahi talēniti ke tokoni 'i hono langa 'o e pule'anga 'o e 'Otuá pea mo tokoni ai ki he kakai

kehé. Lau 'a e Luke 16:13, pea fakafekau'aki ia mo e 'Alamā 39:12-14. Fakatatau mo e ngaahi veesi ko 'eni, ko e hā hano mahu'inga 'o e koloá pea mo 'etau ngaahi me'a 'oku ma'ú 'i he hili 'o 'etau maté? Fakamo'oni'i ange kapau te tau tauhi ki he 'Otuá kae 'ikai ko e tangatá (ngaahi me'a fakamāmani), ko hotau palé 'e ta'engatá.

Fakatokanga'i ange: 'Oua na'á ke fai ha fa'ahinga fakamtala ki he fānau akó ke pehē ai 'oku mole noa honau taimí 'i he ngaahi me'a 'oku nau manako aí, fakatupulaki honau ngaahi talēniti, pea mo e kau 'i he ngaahi 'ekitivitií fakafiefiá. 'Okú fie ma'u 'e he fānau akó ke palanisi 'enau mo'uí ka 'i he angatonu.

Luke 16:19-31. 'I he hili 'o e maté 'e hū 'a e tokotaha kotoa pē ki he maama 'o e ngaahi laumālié, 'a ia 'oku 'alu ai 'a e kau angahalá ki heli (pilisone fakalaumālie) kae 'alu 'a e kau angatonú ki palataisi. Na'e fakafehokotaki 'e he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí 'a e vā mei he pilisone pe fale fakapōpula fakalaumālié ki palataisi. (miniti 'e 20-25)

Vaheua ho'o kalasí 'aki hano fakamavahevahe'i 'a e ngaahi seá pe faka'ilonga'i ha feitu'u 'e ua 'aki ha tepi pe kongā afo. Fakaafe'i 'a e tamaiki fefiné ke nau tangutu 'i ha feitu'u 'e taha pea mo e tamaiki tangatá ki ha feitu'u kehe. Alea'i 'a e founga 'oku tau fa'a fakakalakalasi pe fakafa'ahinga ai 'a e kakai 'o fakatatau mo hanau fa'ahinga 'ulungaanga pe tō'onga 'oku nau fāitatua ai.

- Ko e hā ha ngaahi 'ulungaanga 'e lava ke tau faka'aonga'i 'i hono fakakulupu 'o e kalasí? (Ta'ú, mā'olungá, lanu 'o e lou'ulú, ngaahi manakó pe ngaahi me'a 'oku nau tokanga ki aí.)
- Ko e hā 'a e fa'ahinga kulupu 'oku ma'u 'i ho'omou akó?
- Ko hai te ne fili pe ko e kulupu fē 'okú ke kau ki aí?

Tala ange ki he fānau akó 'oku fa'a fakafa'ahinga 'e he folofolá 'a e kakai ki ha kulupu 'e ua: ko e kau angahalá mo e kau angatonú. Mou alea'i nounou 'a e ongo kulupu ko 'eni pea fehu'i ange:

- Ko e fē 'a e kulupu 'okú ke fie kau lahi taha ki aí? Ko e hā hono 'uhingá?
- Ko hai te ne fili pe ko hai 'oku angatonú?
- Ko e hā ha ngaahi founga 'oku fakafaihehehehe'i ai 'e he kau angahalá kinautolu mei he kau angatonú?

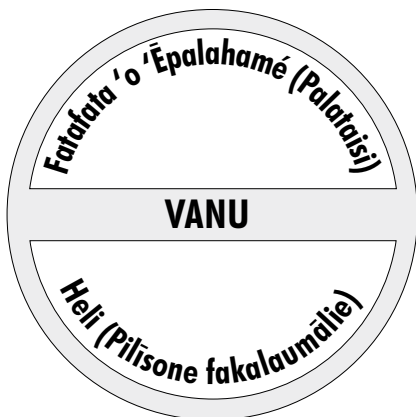
Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e tala fakatātā 'i he Luke 16:19-31.

- Ko e hā ha ngaahi faka'ilonga ne faka'aonga'i 'e Sisū ke Ne ako'i fekau'aki mo e angahalá pea mo e angatonú?
- Ko e hā ha tokāteline mahu'inga 'oku ako'i 'i he veesi 22-26 fekau'aki mo e kau angahalá pea mo e kau angatonú 'i he hili 'enau maté? (Te nau 'i ha feitu'u kehekehe 'i he maama 'o e ngaahi laumālié.)

Lau ‘a e Luke 16:26–31 pea fehu‘i ange:

- Ko e hā na‘e fie ma‘u ‘e he tangata koloa‘iá ‘a Lāsalosi ke ne fai ange ma‘aná?
- ‘Okú ke pehē ko e hā na‘á ne fie ma‘u ai hono fāmilí ke nau fanongo ki he ongoongolelé?
- Ko e hā ha tafa‘aki ‘o e tala fakatātaá ni ‘oku hā ai na‘e fāifai pea mahino ki he tangata koloa‘iá ‘oku ‘i ai ‘a e kaunga ‘o ‘etau tō‘onga ‘i he mo‘ui ní ki he me‘a ‘e hoko kia kinautolu ‘i he mo‘ui ka hoko maí?

Fehu‘i ange: ‘Okú ‘uhinga ki he hā ‘a e “fatafata ‘o ‘Ēpalahamé” ‘i he veesi 22? Lau ‘a e ‘Alamā 40:11–12 mo e fānau akó ke mahino ai ko e taimi ‘oku mate ai ‘a e kau angatonú ‘oku tali kinautolu ‘i palataisi. Fehu‘i ange: ‘Okú ‘uhinga ki he hā ‘a e “heli” ‘i he veesi 23? Lau ‘a e ‘Alamā 40:13–14 ke fakamahino ‘oku lí ‘a e kau angahalá ki he fakapó‘ulí ‘i tua‘ā, ‘a ia ‘oku pehē ‘i he veesi ko ‘ení ko ha hinga ia ‘e taha ki he fale fakapōpula pe pilisone fakalaumālié (vakai, 1 Pita 3:19). Tā ‘i he palakipoé ‘a e fakatāta ko ‘ení:

- Lau ‘a e Luke 16:26. ‘Okú ‘i ai nai ha founga ke fakafehokotaki ai ‘a e fu‘u vanu ko ‘ení ‘i he vaha‘a ‘o palataisi mo e pilisone fakalaumālié?
- Lau ‘a e 1 Pita 3:18–19. Ko e hā na‘e fai ‘e Kalaisi ma‘ae ngaahi laumālie na‘e ‘i he pilisoné?

Tā ‘a e fakatāta ko ‘ení ‘i he tafa‘aki pē ‘o e fakatāta ‘uluakí, pea fakamatala ange na‘e hanga ‘e he Fakalelei ‘a Kalaisi ‘o fakafehokotaki ‘a e vanu ‘i he vaha‘a ‘o palataisi mo e pilisone fakalaumālié.

Lau ki he fānau akó ‘a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 138:29–30, 57–59. Fakamo‘oní‘i ‘oku tu‘ung ai he Fakalelei ‘a Kalaisi, ‘a hono foaki ki he toko taha kotoa ‘a e faingamālie ke ne fanongo ki he pōpoaki ‘o e ongoongolelé. Fakamatala ange ko kinautolu ‘oku ‘ikai ke nau ma‘u ‘a e faingamālie he māmaní te nau ma‘u ha faingamālie ke fanongo ki he ongoongolelé ‘i he maama ‘o e ngaahi laumālié pea ma‘u mo e ngaahi ouau ‘o e fakamo‘uí ‘i he fakafongga, koe‘uhí ke nau lava ‘o kau mo e kau angatonú ‘i palataisi. Lau ‘a e ‘Alamā 34:32–34 pea fehu‘i ange:

- Ko e kulupu fē he ‘ikai ke nau toe lava ‘o fakatomala mo fanongo ki he ongoongolelé ‘i he mo‘ui ka ha‘ú?
- Kapau ‘oku fakafehokotaki ‘e he Fakalelei ‘a e kau angahalá mo e kau angatonú ‘i he maama ‘o e ngaahi laumālié, ‘e lava nai ke ne fakafehokotaki kinautolu ‘i he mo‘ui fakamatelié? ‘E founga fēfē?

Fakaafe‘i ‘a e fānau akó ke nau fakamatala ha ngaahi me‘a ne hoko ‘a ia ne nau sio tonu ai ‘i ha taha ne lilii ‘o kau mo kinautolu ne feinga ke angatonú.

Luke 17:1–10. ‘Okú tokoni ‘a e talangofua ki he ngaahi fekaú mo e tokoni ki he kakai kehé ke fakatupulaki ai ‘etau tuí pea mo tau fakahoko ‘a e ngaahi ngafa ‘oku faingata‘á. (miniti ‘e 15–20)

Kole ki ha taha ‘o e fānau akó ke ne faka‘ali‘ali ha talēniti kuo te‘eki ke ne ‘ahí‘ahi fakahoko. (Hangē ko ‘ení, kole ki ha taha ‘oku ‘ikai poto he tā pianó ke ne tā ia ‘i he lolotonga ‘o e fakataha lotú (devotional), pe kole ki ha taha ‘oku ‘ikai poto he hikó ke hiko ‘i he kalasí.) Fehu‘i ange:

- Ko e hā hano faingata‘a ‘o e ngāue ko ‘ení?
- ‘Okú ngali faingata‘a nai ke ke lava ‘o fakahoko?
- Ko e hā ‘oku lava ai ‘e ha ní‘ihi kae ‘ikai lava ia ‘e ha ní‘ihí?

Hangē ko e ngaahi faingata‘a‘ia fakaesinó, ko hono fakatupulaki ‘o e ivi fakalaumālie ke fakahoko ha me‘á ‘e ala faingata‘a. Kole ki he fānau akó ke nau lau ‘a e Luke 17:1–4.

- Fakatata mo e ngaahi vēsí ni, ko e hā na‘e fie ma‘u ‘e he Fakamo‘uí mei He‘ene kau ‘Aposetoló?
- Ko e hā ‘e ala hoko ai ia ko ha tefito‘i mo‘oni faingata‘a ke mo‘ui ‘akí?
- Lau ‘a e veesi 5. Ko e hā ne tui ‘a e kau ‘Aposetoló ‘oku nau fie ma‘u ka nau toki lava ‘o talangofua ki he fale‘i ‘a e Fakamo‘uí ?

Fakakaukau pe te ke fai ange ‘a e ngaahi fehu‘i ko ‘ení:

- Ko e hā ‘oku ako‘i mai ‘e he veesi 6 fekau‘aki mo e mālohi ‘o e tuí?
- Ko e hā ha ngaahi faingata‘a ‘oku fehangahangai mo ha kakai ‘e ní‘ihi ‘e ala fakatatau mo hano hiki ‘o ha fu‘u sukamino?
- ‘E tokoni fēfē atu ‘a e mālohi ‘o e tuí ke ke lava ai ‘o ikuna‘i ‘a e ngaahi faingata‘á?

Fakamatala ki he fānau akó ná'e ako'i 'e he Fakamo'uí 'a e kau 'Aposetoló 'i ha tala fakatātā ke tokoni ke mahino kia kinautolu e founga ke fakatupulaki ai 'enau tuí. 'Oku tatau pē, 'oku tau tupulaki 'i hotau potó mo hotau talēnití he taimi 'oku tau akoako fakahoko aí, ko e taimi 'oku tau talangofua ai ki he ngaahi tefito'i mo'oni ne ako'i 'e Fakamo'uí, 'e lava ke fakatupulaki ai 'etau tuí. Lau 'a e tala fakatātā 'o e tamaio'eiki ta'e'aongá 'i he Luke 17:7–9 pea fehu'i ange:

- Ko e hā ná'e fai 'e he tamaio'eiki he tala fakatātāa?
- 'E fakatupulaki fēfē 'e he tokoní mo e talangofuá 'etau tuí?

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau fakakaukau'i ha taimi 'i he'enau mo'uí ne nau talangofua ai pe ko ha taimi ne nau fai ai ha ngāue tokoni. Fehu'i ange: Ko e hā ne hoko ki ho'o tuí he lolotonga 'o e taimi ko iá? Fakamo'oni'i ko e taimi 'oku tau tui ai ki he 'Eiki ko Sisū Kalaisi, te tau fakatokanga'i leva hotau ngaahi vaivai fakalaumālié kuo hoko ko hatau mālohinga (vakai, 'Eta 12:27). Fakamahino ange ko e taimi 'oku tau faka'au ai ke mālohi angé, 'oku totonu leva ke 'alu 'a e lāngilangi 'o 'etau ngaahi lavame'á kia Sisū Kalaisi. Lau 'a e Luke 17:10 pea fehu'i ange: 'Oku taau fēfē 'a e hingoa "tamaio'eiki ta'e'aongá" mo e me'a kuo tau alea'í?

Luke 17:11–19. 'Oku mahu'inga ke fakahaa'i 'etau fakahounga'i 'a e ngaahi tāpuaki 'oku ta ma'ú.
(miniti 'e 25–30)

Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau'i pe ko e fē 'i he ngaahi me'á ni 'okú ne fakamatala'i lelei taha 'enau faka'aonga'i 'o e fanga ki'i tohi fakamāloó: (a) 'Oku ou tohi ia 'i he 'aho 'oku ou ma'u ai ha me'a'ofa, (b) 'Oku ou fa'a fakatoloi hono tohi kinautolú, (c) 'Oku ou ongo'i halaia ka 'oku 'ikai pē ke u fa'a fai 'e au ha me'a 'e taha, pe (d) 'Oku 'ikai pē ke u ongo'i 'e au 'oku fie ma'u ke u tohi kinautolu. Alea'í 'enau ngaahi talí. Fehu'i ange:

- 'Oku ongo fēfē 'a e taimi 'oku fakamālō atu ai ha taha kiate koe?
- Ko e hā ha ni'ihí 'o ha ngaahi tō'onga lelei taha 'o e fakamāloó kuó ke ma'u?

Lau 'a e Luke 17:11–14 pea fehu'i ange:

- Ko e hā 'a e kilia? (Ko e fo'i lea *kilia* 'i he Tohi Tapú 'oku meimei ke ne fakafōtunga ha ngaahi mahaki kili kehekehe 'e ala kau pe 'ikai kau 'i he fa'ahinga kilia 'o onopōnī; vakai foki, Fakahinohino ki he Folofolá, "kilia.")
- Ko e hā ne hoko ai ko ha me'a faingata'a ke te kiliá? (He ná'e 'ikai ngata pē 'i he'ete fekuki mo e ngaahi faka'ilonga 'o hoto fokoutuá, ka ná'e lau 'a e kau kiliá ia 'oku nau mātu'aki ta'e ma'a 'o fakatatau mo e fonó 'a Mōsesé. Ná'e pau ke nau nofo mavahe mei he toenga 'o e kakai, tui mo ha ngaahi vala makehe, pea mo kalanga fakatokanga ki he taha kotoa ko kinautolú 'oku nau ta'e ma'a, koe'uhí ke 'oua ná'a pā ange ha taha kia kinautolu. Vakai, Levitiko 13:44–46.)
- Fokotu'u koe 'i he tu'unga 'o e kau kiliá 'i he veesi 13–14. Ko e hā ha'o ongo kapau ná'e hoko 'eni kia koe? (Alea'í mo e fānau akó 'a e ma'ongō'onga 'o e 'alo'ofa 'a Kalaisi.)

- Lau 'a e veesi 15–19. Ko e hā hano mahu'inga ke fakahaa'i 'etau hounga'ia ki he 'Eiki 'i hotau ngaahi tāpuaki?

Lau 'a e fakamatala ko 'eni meia Palesiteni Tēvita O. Makei:

“'Oku loloto ange 'a e 'uhinga 'o e fakahounga'i 'i he fakamāloó. He ko e loto fakamāloó ko e kamata'anga ia 'o e loto fakahounga'i. Ko e loto fakahounga'i ko e kakato ia 'o e loto fakamāloó. Ko e loto fakamāloó 'oku meimei ko ha ngaahi lea pē. Ka ko e loto fakahounga'i 'oku fakahaa'i ia 'i he ngāue” (“The Meaning of Thanksgiving,” *Improvement Era* Nōvema 1964, 914).

Fehu'i ange:

- Ko e hā 'oku tānaki atu 'e he akonaki ni ki ho'o mahino fekau'aki mo e me'a ne hoko 'i he vā 'o e Fakamo'uí mo e kau kiliá?
- 'Okú ke pehē ná'e ongo'i hounga'ia 'a e kau kilia 'e toko hivá ka ná'e 'ikai ke nau fakahaa'i? Ko e hā hono 'uhingá?
- Ko e hā ha fakamo'oni ko e kilia pē toko taha ná'a ne fakahounga'i?
- 'Okú ke pehē ko e hā hano mahu'inga hono 'ilo'i ko ia ko e kilia pē taha ná'a ne fakahounga'i ko ha taha Samēliá? (Ná'e lau 'a e kau Samēliá ia 'e ha kau Siu tokolahi ko e kau Samēliá ko ha kakai ta'e taau, ka 'oku tali 'e he 'Eiki 'a e ngaahi me'a'ofa mā'oni'oni 'a 'Ene fānau kotoa pē.)
- Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:7, 21. Ko e hā ne ako'i 'e he Fakamo'uí he ongo vēsí ni fekau'aki mo e loto ta'e hounga'ia?
- Ná'e "fakama'a" kotoa 'a e ka kiliá (v. 14), ka ko e hā ha tāpuaki makehe ne ma'u 'e he tokotaha loto hounga'ia 'i he veesi 19? (Ná'e "fakamo'ui" ia. Fakamatala ange ki he fānau akó ko e fo'i lea *fakamo'uí* 'i he veesi ko 'eni 'oku ha'u ia mei he fo'i lea faka-Kalisi 'e toe lava pē ke liliu ko e "fakamo'ui pe fakahaofi.")
- Ko e hā 'oku ako'i 'e he fo'i mo'oni ko ia ná'e fakamo'uí 'a e tokotaha kiliá, fekau'aki mo e tuí pea mo e loto hounga'ia?

Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau ki ha taimi ne fakamo'ui pe tāpuaki'i ai kinautolu 'e he mālohi 'o e Fakamo'uí.

- 'Oku tatau fēfē Hono mālohi 'i ho'o mo'uí pea mo Hono mālohi ki he kau kiliá ni?
- Ko e hā ha founga 'oku tau tatau ai mo e kau kilia ko 'eni 'e toko hivá?

Lau ange ki he kalasí 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Sipenisā W.

Kimipoló, 'i he'ene kei hoko ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Ko e loto ta’e hounga’iá ko ha angahala fakamamahi ia ‘okú ne tafunaki ‘a e houhau ‘a e ‘Eikí. (Vakai, T&F 59:21.) . . .

“I he taimi ne fakamo’uí ai ‘e he Fakamo’uí ‘a e kau kilia ‘e toko hongofulú pea ko e tokotaha pē na’e fakamālō ange ki Aí, na’á ne fakamahino mai ‘a e ta’e hounga’ia ‘a e toko hivá ke hoko ia ko ha lēsoni ki he toko taha kotoa pē, ‘i he’ene folofola ‘o pehē, “Ikai na’e fakama’a ‘a e toko hongofulu?” (Luke 17:17.) ‘Oku fa’a halaia ‘a e kakai lalahí pea pehē pē mo e to’utupú, ‘i he talangata’a mo e ta’e fakamālo’ia ‘a ‘enau Tamai Hēvaní ‘a ia ‘okú ne foaki kotoa kia kinautolú. ‘Oku ‘ikai fakahaa’i ‘e ha toko lahi ‘enau loto hounga’iá ‘i he’enau ngāue tokoní, pe ‘i he’enau ngaahi lotu fakafāmilí, pe totongi ‘o ‘enau vahe hongofulú, pea mo ha ngaahi founga ta’e fa’alaua kehe ‘oku ma’u ‘e he ‘Otuá ‘a e totonu ki a’i” (Ko e Mana ‘o e Fakamolemole, 63–64).

Poupou’i ‘a e fānau akó ke nau fakakaukau’i ‘i he fa’a lotu pe kuo fe’unga nai ‘a ‘enau fakahounga’i ‘a e ‘Otuá. Poupou’i kinautolu ke nau lotu ‘i ha taimi ‘e ni’ihi ‘o fahaa’i ‘ata’atā pē ‘enau hounga’iá ‘o ‘ikai toe kole ha fa’ahinga tāpuaki.

‘Oku ‘ikai totonu ke ngata pē ‘etau fakahaa’i ‘etau hounga’iá ki he Fakamo’uí ka kia kinautolu kotoa pē ‘oku nau tāpuaki’i mo tokoní’i kinautolú. Kole ki he fānau akó taki taha ke nau fakamoleki ha ki’i miniti ke hiki ai ha ki’i “tohi fakahounga’i” ha mēmipa honau fāmilí, hano kaume’a, pe kaunga-ako. Poupou’i ‘a e fānau akó ke nau fakatokanga’i ‘a e ngaahi ongo ‘oku nau ma’u ‘i he’enau hiki ‘a e fanga ki’i tohi fakamāloó ni pea mo e taimi te nau ‘ave a’i. Faka’osi ‘aki ha’amou hiva’i ‘a e “Kuo Lahi Hoku Tāpuaki” (Ngaahi Himi, Fika 126) pea fakamatala ki he fānau akó ‘a e fa’ahinga fiefia ‘oku ma’u ‘i hono fakahaa’i ‘o e loto hounga’iá.

Luke 17:20–37; 18:1–14 (vakai foki, Mātiu 24:17–41; Ma’ake 13:15–16, 21). Tu’unga ‘i he ‘ikai ke tau ‘ilo pau ‘a e taimi ‘o e Hā’ele ‘Angaua mai, ‘oku totonu ke tau mateuteu ki ai ‘i he’etau mo’uí kotoa. (miniti ‘e 20–25)

Ki mu’a pea toki omi ‘a e kalasí, fufuu’i ha uasi ‘oku lava ‘o tatangi ‘i ha taimi ‘e seti ki ai koe’uhí ke tatangi ‘i he hili ha’o kamata ako’i ‘a e kalasí. (Kapau ‘oku ‘ikai lava ‘o tatangi, pea kole ha taha ‘o e fānau akó ke ne tā ha ki’i fafangu pe fai ha fa’ahinga longoa’i ‘i he hili ha ngaahi mōmēniti ‘o e kamata ‘a e kalasí.) Kamata tatau pē ‘a e kalasí ‘o ‘oua na’a fai ha lave ki he teu tatangi ‘a e uasi. ‘Ai ‘a e fānau akó ke nau talanoa fekau’aki mo ha ngaahi me’a ne toki hokó ni ‘i he’enau akó, koló, uōtí pe koló, ‘aki ha’o fai ange ha ngaahi fehu’i hangē ko ‘ení:

- Ko e hā ha ngaahi me’a mahu’inga ‘oku hoko ‘i he ongoongó?
- Ko e hā ha’o ngaahi palani mahu’inga ki he uiké ni?

- ‘Oku ‘i ai ha fa’ahinga fanongonongo mālie pe fakamatala ‘okú ke loto ke fakahā ki he kakai kehé?

I he taimi ‘e tatangi ai ‘a e fafangu ‘o e uasi, ta’ofi leva he taimi ko iá ha toe fepōtalanoa ‘aki pē. Tala ange ki he fānau akó ‘oku fakafounga’i ‘e he tā ‘a e fafangu’i ‘a e Hā’ele ‘Anga Ua Maí, pea kole ange ke nau fakakaukau’i pe anga fēfē ‘a e mo’uí kapau ‘e hoko mai he taimi ni ‘a e Hā’ele ‘Anga Ua maí. Lau ‘a e Luke 17:34–37 pea mo e Fakahinohino ki he Folofolá ‘o e Luke 17:36–40 mo kumi ‘a e me’a ‘oku ako’i mai ‘e he ngaahi fakamatala ko ‘ení fekau’aki mo hono ta’e ‘amanekina ‘o e Hā’ele ‘Angaua Maí. Fai ange ha ngaahi fehu’i hangē ko ‘ení:

- Ko e hā he ‘ikai mateuteu ai ‘a e toko taha kotoa pē ki he Hā’ele ‘Angaua Maí?
- Ko e hā e fa’ahinga me’a ‘e fai ‘e he kakai ‘i he taimi ‘e hoko mai a’i?
- ‘Okú ke pehē ko hai ‘e ‘ohovale lahi tahá? Ko e hā hono ‘uhingá?

Lau ‘a e Luke 17:20–25, pea mou toki talanoa mo e fānau akó ki he fakamatala ko ‘ení ‘a ‘Eletā Pulusi R. Makongiki’i:

“Ko e ngaahi kikite ‘oku nau fakahā ‘a e ngaahi me’a fekau’aki mo e fuofua hā’ele mai pea mo e Hā’ele ‘Angaua Maí ‘a e Misaia na’e ‘ikai mahino ia ki he ‘atamai ‘a e kau Siú. Na’a nau ma’u hala ‘i he’enau fakamahamahalō ko ‘ene fuofua hā’ele maí te Ne fakahoko ia ‘i ha fu’u mālohi lahi ‘e fakahāhā ‘a ia te ne holoki mo liukava’i ai ‘a e ngaahi pule’anga fakamāmani kotoa pē. I he’ene peheé, ne fakafalala ‘enau fie ‘iló ‘i ha fakava’e hala, pea fakataha mo ha ngaahi fiepoto mata’ā’ā, ne nau fie ma’u ai ha tali ki he fehu’i faka’aluma ko ‘ení: ‘Kapau ko e Misaia ko e ne tala’ofá, ‘o hangē ko ia ne ke toutou lea ‘akí, ‘e fakahaa’i ‘afē ho mālohí, ‘e fesí’i ‘afē ‘a e kavenga mafasia ‘a e kau Lomá, pea ‘e hoko mo’oni mai ‘a fē ‘a e pule’anga ‘o e ‘Otuá?’” (Doctrinal New Testament Commentary, 1:539).

Lau ‘a e Luke 17:26–33 pea fehu’i ange:

- Ko e hā ha me’a ‘oku tau ‘ilo fekau’aki mo e taimi ‘o e Hā’ele ‘Angaua Maí ‘a Sīsū Kalaisí?
- Ko e hā ‘oku tala mai ‘e he Fakamo’uí ‘i he ngaahi veesi ko ‘ení? (Kuo pau ke tau mateuteu ma’u pē he te Ne hā’ele fakafokifā mai.)
- Ko e hā ‘oku ‘aonga ange ai ‘a e pōpoaki ke teuteú pe mahu’inga ange ‘i hano fakahā mai ‘a e taimi pau ki he Hā’ele ‘Angaua maí?

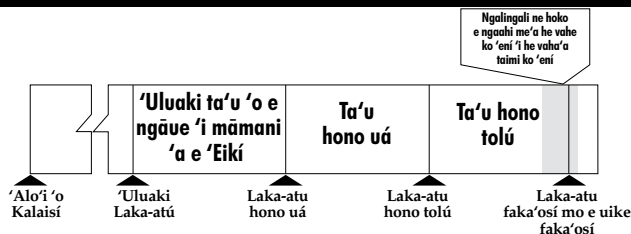
Na’e faka’aonga’i ‘e he Fakamo’uí ‘a e fakamatala ko ‘ení ke ne ako’i ‘a ‘Ene Hā’ele ‘Angaua maí. Fakamatala’i nounou ‘a e me’a ni taki taha, peá ke toki vahevahe ke taki taha ‘a e kulupú ‘e fā ‘i he ngaahi fakamo’oni folofolá ni:

- Noa (Luke 17:26–27; vakai foki, Sēnesi 6:11–21; 7:11–24)
- Lote (Luke 17:28–32; vakai foki, Sēnesi 19:1–26)
- Ko e tala fakatātā 'o e fakamaau ta'e totonú (Luke 18:1–8)
- Ko e tala fakatātā 'o e tangata Fālesi pea mo e toko taha tānaki tukuhaú (Luke 18:9–14)

'Ai ke nau lau 'a e fakamatalá pea mo fekumi 'a e founa 'oku nau taki taha ako'í ai 'a e teuteu ki he Hā'ele 'Angaua maí. Fakaafe'í 'a e ngaahi kulupú takitaha ke nau fakamatala ki he kalasí 'a e me'a ne nau ma'ú.

Luke 19–21

Ko e Mo'ui 'a Sisū Kalaisi

Talateú

I ho'ó lau 'a e Luke 19–21, fakakaukau ki he fiefia 'oku fekau'aki mo e hā'ele fakatu'í 'a Kalaisi ki Selusalema he lolotonga 'o e uike faka'osi 'e 'Ene mo'ui fakamatelié. Na'e fakakaukau 'a 'Eletā Pulusi R. Makongiki ki he me'á ni 'o ne fakamatala'í peheni ia:

“Vakai, 'E Selusalema, ko e Kolo Mā'oni'oni, he 'oku 'hā'ele mai ho Tu'í kiate koe.' 'Oku hā'ele mai ia mei Pētani 'i he hahaké, 'a ia na'e nofo ai mo Lasalosi 'o ma'ú me'atokoni 'aneafi, 'a ia na'á Ne fokotu'u mei he maté; pea 'i he fale 'o Saimone ko e kiliá, na'e tākai ai 'e Mele hono langí pea mo hono to'ukupu kekelele fakatu'í 'aki 'a e lolo na'ati mo'oni—ko hono faka'ilonga kotoa ki hono telió, 'a ia ne 'amanaki ke fakahoko 'i he faka'osinga 'o e uiké.

“Fakahihiki'í ia ko homou Tu'í; fanongo ki he'ene ngaahi leá, he “oku fakamaau totonu, pea 'oku 'iate ia 'a e fakamo'uí.' Tali ia ko e Toko taha Fakamaau Totonu, ko homou Haofaki—mei he maté, heli, mo e tēvoló, pea mo e mamahi ta'engata. 'Ilo'í ko ia kotoa pē 'e tui kiate Iá 'e fakamo'ui; he ko e toetu'ú ia mo e mo'uí, 'o hangē ko 'ene folofolá” (*Mortal Messiah*, 3:338).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e 19–21 mo fakakaukau'í 'a e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'eni' ki mu'a peá ke toki teuteu ho'ó ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'í Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelei ke Fakatokanga'í

- 'E fakamo'ui 'e Sisū Kalaisi 'a kinautolu 'oku fekumi faivelenga pea mo feinga ke muimui kiate Iá (vakai, Luke 19:1–10).
- 'E toe foki mai 'a e 'Eiki ki māmani 'o fakapale'í kinautolu 'oku nau fai 'Ene ngāué (vakai, Luke 19:11–27; vakai foki, 2 Nifai 28:30; T&F 60:2–3, 13).
- 'Oku totonu ke tau hū pea mo fakahihiki'í 'a Sisū Kalaisi, 'a ia ko hotau 'Eiki mo hotau Tu'í (vakai, Luke 19:28–40).
- Na'e kikite 'a Sisū kau ki He'ene pekiá pea mo e faka'auha 'o Selusalemá pea mo hono tempalé (vakai, Luke 19:41–48; 20:9–19; 21:5–24).
- 'I he Hā'ele 'Angaua Maí, 'e faka'auha 'e he 'Eiki 'a e kau angahalá kae fakahaofi 'a e kau angatonú (vakai, Luke 21:25–36; vakai foki, Luke 17:26–37; T&F 38:30; Mōsesi 8:20–30).

Ngaahi Ma'u'anga Tokoni Kehé

- “Ko e Uike Faka'osi 'o e Mo'ui 'a e Fakamo'uí,” p. 319–23.

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'í

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni', pe faka'aong'ai ha'ó ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'ó teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Luke 19–21.

Luke 19:1–10. 'E fakahaofi 'e Sisū Kalaisi 'a kinautolu 'oku fekumi faivelenga kiate Ia. (miniti 'e 25–30)

Ki mu'a pea toki kamata 'a e kalasí, fokotu'u ha tā 'o Sisū Kalaisi 'i ha funga laupapa pe 'i ha funga me'a ma'olunga he loki akó. Fokotu'u 'a e taá 'i ha founa he 'ikai lava ai ha taha 'o sio ki ai kae 'oua ke kaka 'i ha tēpile pe sea. Ko 'ene kamata pē 'a e kalasí, hiki 'i he palakipoé: *Na'á ke fakatokanga'í 'a e fakatātaá?* Fakamatala'í 'a e fakatātaá, tala ange ki he fānau akó 'oku 'i he loto loki akó ia, pea kole ange ke nau kumi ia.

Ko 'ene ma'u pē 'e ha taha, fakaafe'í leva 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Luke 19:1–10. Fehu'í ange: 'Oku tatau fēfē 'a e fakamatala kia Sakeasi mo hono kumi 'o e fakatātā 'o Sisuu' Fakamatala'í 'a e ngaahi me'a 'okú na fāitatau aí.

Tala ange ki he fānau akó na'e fakakau 'e kinautolu ne nau hiki 'a e Ongoongolelei (Gospel) ha ngaahi sippinga 'o ha kakai ne nau fekumi faivelenga ki he Fakamo'uí. 'Ai ke nau lau ha ni'ihí 'o e ngaahi sippinga ko 'eni': Mātiu 2:1–2; 5:1; 8:1–2; Ma'ake 1:35–37; 5:24–28; Luke 2:15–16; 7:1–4. Fehu'í ange:

- 'Okú ke pehē ko e hā ne holitu' ai 'a e kakaí ke nau ofi kia Sisuú?
- Ko e hā mo ha ngaahi sīpinga kehe mei he folofolá 'o ha kakai ne nau feinga ke ofi ki he 'Eikí?
- Ko e hā e me'a 'oku fāitatau ai 'a e ngaahi sīpinga ko 'ení?
- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki ne foaki 'e Sīsū Kalaisi ma'anautolu ne omi kiate Iá?
- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki kuo ma'u 'e he kakaí hotau kuongá ni 'i he'enu fakahoko ha ngaahi feilaulau peheé?
- Ko e hā ha'atau fa'ahinga tō'onga 'i he 'etau mo'uí 'oku hā ai 'oku tau fekumi ki he 'Eikí he 'ahó ni.

Fakamanatu ki he fānau akó ko Sakeasí na'e nounou pea na'e fie ma'u ai ke ne kaka 'i he fu'u 'akaú ka ne lava 'o sio kia Sīsū.

- Ko e hā mo ha toe me'a ne fai 'e Sakeasi ke ne mateuteu ai ke fe'iloaki mo e Fakamo'uí? (vakai, v. 8).
- Ko e hā ha tāpuaki na'á ne ma'u 'o tu'unga 'i he ngāue na'á ne fai? (vakai, vv. 9–10).

Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:1 pea kole ange ki he fānau akó ke nau tala atu ha ngaahi fiema'u 'e nima 'e lava ai 'o faka'atā ke tau ha'u kia Kalaisi.

- Ko e fē 'i he ngaahi me'á ni ne fai 'e Sakeasí?
- 'Okú ke malava 'o fakahoko 'a e ngaahi me'a tatau ko 'ení?
- Ko e hā ha me'a te ne lava 'o ta'ofi kitautolu mei he'etau ha'u ki he Fakamo'uí?

Lau 'a e Sione 17:3 pea fehu'i ange: Fakatatau mo e potu folofolá ni, ko e hā 'oku mātu'aki mahu'inga ai ke tau fekumi kia Sīsū Kalaisi? Fakamo'oní 'i 'e lava 'a e taha kotoa ke ha'u ki he Fakamo'uí, pea pou pou 'i 'a e fānau akó ke nau feinga ke fekumi kiate Ia pea mo fakahoko 'a e ngaahi me'a 'oku fie ma'u ke nau omi ai kiate Iá.

Luke 19:11–27 (vakai foki, Mātiu 25:14–20). 'E foki mai 'a e 'Eikí ki māmani 'o fakapale'i kinautolu 'oku nau fai 'Ene ngāué. (minifi 'e 25–30)

Kole ki he fānau akó ke nau ngāue fakalongolongo ki ha me'a ne 'oange ke nau fai ka ke ki'i mavahe mei he lokí. Nofu taimi si'i 'i tu'a peá ke toki foki mai ki loto 'o mou alea'i pe ko e hā hano faingofua pe faingata'a ke fai ha ngāue ta'e toe pule'i atu. ('E lava pē ke ke 'oange ha me'a ke nau lau pe tohi mei he Luke 18:15–41. Ko e ngaahi me'a ko ē ne fai ki ai e lau 'i he ngaahi fokotu'u ki hono ako'i he Mātiu 19:16–26 mo e Ma'ake 10 'oku 'ikai toe 'oatu ia, pea mahalo na'a 'aonga ke fai hano ki'i fakamanatu.)

Fai ange ha ngaahi fehu'i hangē ko 'ení:

- Ko e hā hano lahi 'o e me'a ne ke lava 'o fai 'i he lolotonga 'o'eku mavahe mei he lokí?
- Ko e hā na'e fakalahala pe na'á ne fakafaingata'a'ia'i?
- Ko e hā ha'oku fakakaukau kapau na'e fakamaaka 'a e ngāue ko 'ení?

- Te ke fakafehoanaki fēfē 'eni ki hono sivi'i koe he lolotonga 'o e mo'ui fakamatelié?

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Luke 19:12–15 pea fakafehoanaki ia mo e ngāue na'e 'oange ke nau fai ka ke 'alú. Fehu'i ange: Ko hai pe ko e hā 'okú ke tui 'oku fakafongā'i 'e he ngaahi konga ko 'eni 'o e tala fakatātaá?

- ko e 'eikí
- ko e kau tamaio'eikí
- ko e miná (pa'angá)
- ko e kakaí
- ko e foki mai 'a e 'eikí

Fakamatala ange 'a e faka'uhinga 'a 'Eletā Pulusi R. Makongiki ki he tala fakatātaá ni:

“Ko e 'eikí ko Kalaisi; ko e fonua mama'ó ko e langí ia; ko e pule'anga 'e foaki ki ai ko e 'mālohi kotoa ia . . . 'i he langí mo e māmaní [Mātiu 28:18]; pea ko 'ene foki mai ko ia ne 'osi tala'ová ko 'ene Toe Hā'ele nāunau'ia maí ia, pea 'i he taimi 'e fokotu'u mo'oni mo 'iloa ai 'a e pule'angá 'i he māmaní. Ko e kau tamaio'eikí 'e toko hongofulú ko e kāingalotu ia 'o e Siasí ne ne foaki ki ai 'a e ngaahi faingamālie fakatu'asino, faka'atamai, mo fakalaumālie (miná) ke faka'aonga'i 'e he'ene ngāué. Ko kinautolu ne fakamahino ko e 'kakaí 'o e fonuá' ko e toenga ia 'o e kakai 'i he māmaní, 'a kinautolu 'oku nau mo'ulaloa kiate ia tu'unga 'i he'ene hoko ko e 'Otuá 'o e māmaní kotoa, ka 'oku te'eki ke nau tali 'ene ongoongoleleí mo hū mai ki he'ene tākangá ko ha kau tamaio'eikí. Na'e tu'utu'uni ki he kau tamaio'eikí ke nau ngāue 'i he ngoue vaine 'i he fekau 'a honau 'Eikí kae 'oua kuó ne foki mai. . . .

“O ka foki mai 'a e 'eikí ke fakamāu'i 'a e māmaní, te ne fakapale'i 'ene kau tamaio'eikí 'o fakatatau mo 'enu ngāué. He 'ikai ke nau ma'u kotoa ha tu'unga tatau 'i hono ngaahi fale kuó ne teuteú; he 'oku 'i ai ha ngaahi tu'unga kehekehe 'o e ngaahi nāunau. 'E pule ha ni'ihi ki ha ngaahi kolo 'e hongofulu, pea ni'ihi ki ha kolo 'e nima, pea ko kinautolu 'oku fakapikopikó 'e to'o 'a e me'a kotoa meia kinautolu.

“Ko e ngaahi natula ne 'ikai faka'aonga'i 'e mole ia; ko e ngaahi ivi ne faka'aonga'i totonú 'e lava ke fakalahi kae 'oua kuo a'usia 'a e tu'unga haohaoá. “E foaki ki he tamaio'eikí kotoa pē 'oku faivelengá ha pale 'oku ma'ongo'onga; pea 'e to'o meiate ia 'oku fakapikopikó, 'a e maama, ivi, pea mo e ngaahi natula na'á ne ma'ú.” (Doctrinal New Testament Commentary 1:572–73).

'I he'etau 'i māmaní 'o mavahe mei he 'ao 'o e 'Otuá, 'oku tau takitaha fuesia pē hono ngaahi fatongia 'i ha ngaahi founga kehekehe. Lau 'a e Luke 19:16–27 pea fehu'i ange:

- Ko e hā 'oku ako'i mai 'e he ngaahi vēsī ni fekau'aki mo e founga 'oku totonu ke tau fakahoko ai hotau ngaahi fatongiá?
- Ko e hā ha ngaahi pale ne foaki 'e he 'eikí ki he kau tamaio'eiki ne tupulekina 'enau ngāué?
- 'Oku fēfē hono fakafehoanaki atu 'o e ngaahi palé ni ki he ngāue ne fai 'e he kau tamaio'eikí?

'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e 2 Nīfai 28:30 mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 60:2–3, pea fehu'í ange: Ko e hā 'oku ako'i mai 'e he ngaahi fakamatala ko 'ení fekau'aki mo e me'a 'oku amanaki mai 'a e 'Otuá ke fai 'e kinautolu 'oku nau tauhi kiate Iá? Lau 'a e Luke 19:11 pea fehu'í ange: Ko e hā 'a e fa'ahinga ma'u hala ne ma'u 'e he kakai fekau'aki mo e 'uluaki hā'ele mai 'a e Misaiá? Fakamatala ki he fānau akó 'a e fakamahino 'o e Luke 19:11–28.

- Ko e hā ha ngaahi founga ne mei lava ai 'a e tala fakatātaá ni 'o tokoni ki he kakai he kuonga 'o Kalaisí ne nau pehē ko 'Ene fuofua hā'ele mai 'e nāunau'ia?
- Ko e hā ha ngaahi ma'u hala 'a e kakai he 'ahó ni fekau'aki mo e Toe Hā'ele Mai 'a Kalaisí?
- 'E founga fēfē ha tokoni 'a e ngaahi mo'oni 'oku ako'i 'i he tala fakatātaá ni ke fakatonutonu 'a e ngaahi fakakaukau hala ko iá?
- Ko e hā te tau lava 'o fai ke fakahoko ai 'a e ngaahi fiema'u 'a e 'Otuá pea hoko ai ko ha kau tamaio'eiki faivelenga?

Fakamo'oni'í ange 'oku 'ikai totonu ke tau fu'u tokanga lahi ange ki he taimi 'e toe hā'ele mai ai 'a Kalaisí, ka 'oku totonu ke tau tokanga taha ange ke tau hoko ko ha kau tamaio'eiki fakapotopoto pea mo tauhi 'a e ngaahi fuakava mo e ngaahi fekau kuo tau ma'u mei Aí.

Luke 19:28–48 (vakai foki, Mātiu 21:1–16; Ma'ake 11:1–18; Sione 12:12–19). 'Oku totonu ke tau hū pea mo fakahikihiki'í 'a Sīsū Kalaisi, he ko hotau 'Eikí mo hotau Tu'í la. (miniti 'e 35–40)

Faka'alí'ali ki he lahi tahá 'a e ngaahi fakatātā 'o Sīsū Kalaisí 'i he loto loki akó. Hiva'í 'a e "'E 'Otua ko e Tāpuhā" (Ngaahi Himi, fika 38) 'i he polokalama lotú. Kole ki he fānau akó ke nau vakai ki he ngaahi fakatātaá pea fakakaukau ki he Fakamo'uí 'i he lolotonga 'enau hivá.

Ako'i ki he fānau akó 'i ha uike 'e taha ki mu'a pea tutukí, ne hā'ele fakatu'í atu 'a Sīsū ki loto Selusalema, pea na'e fakalāngilangi'í la 'e he kakai ko honau Tu'í mo honau Fakamo'uí. Faka'alí'ali 'a e fakatātā 'o e Hā'ele Fakatu'í (Mātiu 21:1–11) (fika 62173.900). Lau 'a e Luke 19:28–40 mo fakakaukau pea ko e hā nai ha fa'ahinga ongo ne tau mei ma'u kapau ne tau 'i ai he 'aho ko iá.

- Na'á ke mei loto nai ke ke tu'u 'i fē?
- Ko e hā nai na'á ke mei lea 'aki pe fakahoko 'i ha'ane hā'ele mai 'i he feitu'u ne ke 'i aí?

Tufa ke takitāuhi 'a e fānau akó 'i ha tatau 'o e saati "Hē'ele Fakatu'í" mei he fakamatala fakalahi mei he (p. 318). Fakamatala'í ange 'oku tākaki 'e he kīhi'í fakamatala kotoa pē 'o e hā'ele fakatu'í ni ha fakamo'oni faka'ofofa ki he fakalangi 'o Sīsū Kalaisí pea mo Hono fatongia ko e Tu'í 'o e Ngaahi Tu'í. Kole ki ha fānau ako 'e nī'hi ke nau lau 'a e kupu'í lea 'i he kōlomu "Mahu'ingá," pea mou toki alea'í fakakalasi leva.

- Ko e hā na'á ne 'ai 'a e me'á ni ke mātu'aki mahu'ingá?
- Ko e hā ha ngaahi founga 'oku meimei tatau ai 'a e me'á ni mo e me'a 'okú ke 'ilo ki he Toe Hā'ele mai 'a Kalaisí?

Hili pē ha uike 'e taha mei he hā'ele fakatu'í, kuo feinga ha tokolahi 'o e kakai 'o Selusalema ke tutuki 'a Sīsū. Lau 'a e Luke 19:41–44 pea fehu'í ange:

- Ko e hā e me'a ne fai 'e he Fakamo'uí ki Selusalema mo hono kakai?
- 'Okú ke pehē ko e hā na'e fai pehē aí?
- Ko e hā 'oku ako'i atu 'e he me'á ni fekau'aki mo 'Ene 'ofa ki he kakai kehé?

Faka'osi e kalasí 'aki ha'o tuku ha faingamālie ki he fānau akó ke nau fakalāngilangi'í 'a e Fakamo'uí. 'E lava pē ke ke fai 'a e ngaahi me'a ko 'ení:

- Fakaafe'í 'a e fānau ako ko ē 'oku nau fie fai 'enau fakamo'oni kia Sīsū Kalaisí ke nau fakahoko ia.
- Fakaafe'í 'a e fānau akó ke nau fili ha taha 'o e ngaahi fakatātā 'o e Fakamo'uí 'oku lolotonga faka'alí'ali. Tuku ke nau fakamatala ki he kalasí 'a e 'uhinga 'oku nau fili ai 'a e fakatātā ko iá pea mo e anga 'o 'enau fakakaukau kia Sīsū 'i he'enu sio ki aí.
- Kole ki he fānau akó ke nau fili 'a e ngaahi himi 'oku nau manako taha ai fekau'aki mo Sīsū Kalaisí, pea hiva'í ha nī'hi 'o e ngaahi himi ne nau filí.

Luke 20–21 (vakai foki, Mātiu 21–24; Ma'ake 11–13). 'I he lolotonga 'o e uike faka'osi 'o e ngāue fakafaifekau 'a e Fakamo'uí 'i he mo'ui fakamatelié ni, na'á Ne faiako faka'aho ai 'i he tempalé. (miniti 'e 10–15)

Hiki'í 'a e kupu'í lea ko e *Fale 'o e 'Eikí* 'i he palakipoé. Fehu'í ange:

- 'E ma'u 'a e kupu'í lea ko 'ení 'i fē? (Ko e kupu'í lea "Mā'oni'oni ki he 'Eikí—ko e Fale 'o e 'Eikí" 'oku tu'u ia 'i he ngaahi tempale 'i onopōni.)
- 'Okú ke pehē ko e hā 'oku lau ai 'a e tempalé ko e fale 'o e 'Eikí?

Tuku ha ngaahi miniti ke alea'í 'ai ha ngaahi me'a 'oku sai'ia ai ho'o fānau akó 'i ha nī'hi 'o e ngaahi tempalé.

Fakamanatu ki he fānau akó 'i he taimi ne hiki ai 'a e ngaahi me'a ko 'ení 'i he Luke 19, kuo a'u mai 'a e Fakamo'uí ia ki he uike faka'osi 'o 'ene ngāue fakafaifekau 'i he mo'ui

fakamatelié ni. Lau ‘a e Luke 19:45–48 pea kole ki he fānau akó ke nau kumi ‘a e feitu‘u ne fakamoleki lahi taha ai ‘e he Fakamo‘uí hono taimi ‘i he lolotonga ‘o e uike faka‘osí.

- Ne anga fēfē hono tāpuaki‘i mo teuteu ‘e He‘ene ‘i he tempalé Ia ki he me‘a ne ‘amanaki ke Ne fehangahangai mo ia ‘i he faka‘osinga ‘o e uiké?
- Ko e hā ‘oku ako‘i ‘e he ngaahi vēsí ni fekau‘aki mo e founga ne tāpuaki‘i ai e ni‘ihi kehé ‘e He‘ene ‘i he tempalé?
- Na‘e fakahaa‘i fēfē ‘e he Fakamo‘uí ‘a ‘Ene faka‘apa‘apa‘i ‘a e tempalé? (Na‘á Ne kapusi ‘a e kau fetongi koloá.)

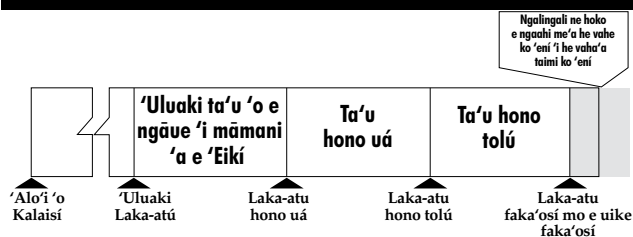
Kapau ‘e fie ma‘u, pea ‘ai ‘a e fānau akó ke nau huqe ki he tā ‘o e Tempale ‘o Hēlotá, fika 4 ‘i he kongá ‘o e ngaahi taá ‘i he‘enau Fakahinohino ki he Fofolá, pea fakamanatu kia kinautolu na‘e hoko mo ia ko ha fale ‘o e ‘Eiki. Fehu‘i ange: Kapau ‘okú ke ‘ilo ‘oku toe pē hao uike ‘e taha ke ke mo‘ui ai, ko e fē ha feitu‘u te ke fie fakamoleki ai ho uike ko ia ‘e tahá?

Tala ange ki he fānau akó ko e lahi taha ‘o e ngaahi tala fakatātā, ngaahi talanoa, pea mo e ngaahi tokāteline ne ako‘i ‘e Sīsū Kalaisí ‘i he lolotonga Hono uike faka‘osí ‘oku hiki ia ‘i he Luke 20– 21. Fakamanatu kia kinautolu ne nau ‘osi ako ha kongá lahi ‘o e ngaahi fakamatalá ni ‘i he tohi ‘a Mātiú mo e tohi ‘a Ma‘aké (vakai, ngaahi fokotu‘u ki hono ako‘i ‘o e Mātiú 21:18–22:46, pp. 56–57; Siosefa Sāmita —, pp. 58–59]; mo e Ma‘ake 12:41–44, p. 79–80). Tala ange ki he fānau akó ki mu‘a pea nau ako kau ki he Fakalelei, pekia, mo e Toetu‘u ‘a Sīsū Kalaisí ‘i he tohi ‘a Luké (Luke 22–24), ‘okú ke fie ma‘u ke nau lau taimi si‘i pē ha ni‘ihi ‘o e ngaahi akonaki faka‘osi ‘a e Fakamo‘uí mei he Luke 20–21.

Fakaafe‘i ‘a e fānau akó ke nau faka‘aonga‘i ha miniti ‘e hongofulu ke nau fili to‘oto‘o holo ai pē ha ngaahi veesi mei he Luke 20–21. Kole ange ke nau lau ‘a e ngaahi akonaki ko ‘ení mo nau fakakaukau pe na‘e mei fēfē nai kapau ne nau fanongo ki hano fakahoko ia ‘e he Fakamo‘uí ‘i he tempalé. Fakaafe‘i ‘a e fānau akó ke nau fakamatala ki he kalasí pe ko e hā ne nau ‘ilo pe ongo‘i. Kole ange ke nau fakamatala ‘a e ‘uhinga ne nau pehē ai na‘e mahu‘inga fe‘unga ‘a e akonakí ni ke fai ‘i he uike faka‘osi ‘o e mo‘ui ‘a e Fakamo‘uí.

Luke 22–24

Ko e Mo‘uí ‘a Sīsū Kalaisí

Talateú

Na‘e pehē ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí ‘i he‘ene lea fekau‘aki mo e Fakalelei, pea mo e Toetu‘ú:

“‘Oku ‘ikai ha me‘a ‘e kānokato ai ‘a e māmani ka ko e maté, pe ha me‘a fakafiefia ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki lelei mo e tuí ‘i he fakapapu‘i ‘o e mo‘ui ta‘e fa‘amaté. Ko e mamahi lahi ‘oku ha‘u fakataha mo e maté, ‘a e mamahi ta‘e fakangatangata ‘oku muimui mai ‘i he mole ‘o ha taha ‘ofa‘anga ‘oku toki fakanonga pē ia ‘i he ‘ilo pau ‘o e toetu‘u ‘a e ‘Alo ‘o e ‘Otuá ‘i he ‘uluaki pongipongi Toetu‘u ko ia. . .

“‘I he‘ene fakalaululotoa ki he fakafo ‘o e Fakalelei ne fakahoko ma‘ae fa‘ahinga kotoa ‘o e tangatá, ne fakahā ai ‘e he Palófitá ko Siosefa Sāmitá ‘i ha ngaahi lea faka‘āuiliki mo faka‘ofa‘ofa ‘o pehē:

“‘Tuku ke kalanga ‘a e ngaahi mo‘ungá, pea kalanga le‘o lahi mo kimoutolu ko e ngaahi tele‘á; pea ke talaki ‘e kimoutolu ngaahi tahí mo e ngaahi fonua mōmoá ‘a e fakafo ‘o homou Tu‘i Ta‘engatá! Pea ko kimoutolu ngaahi vaitafé, mo e fanga kí‘i vaitafe íkí mo e ngaahi tafenga vaí, mou tafe fiefia. Tuku ke fakahíkíhíkí‘i ‘e he va‘otaá pea mo e ‘ulu‘akau ‘o e ngoue‘angá ‘a e ‘Eiki; pea ko kimoutolu ngaahi maka tu‘ú mou tangi ‘i ho‘omou fiefiá! Pea tuku ke hiva fakataha ‘a e la‘aá, māhiná, pea mo e ngaahi fetu‘u ‘o e pongipongi, pea tuku ke kalanga fiefia fakataha ‘a e ngaahi foha ‘o e ‘Otuá! Pea tuku ke fakahaa‘i ‘e he ngaahi fakatupu ta‘engatá hono huafá ‘o ta‘engata pea ta‘engata! Pea ‘oku ou toe pehē, hono ‘ikai nāunau‘ia ‘a e le‘o ‘oku tau onгона mei he langí, ‘o ne fakaongo mai ki hotau telingá, ‘a e nāunau, mo e fakamo‘ui, mo e lāngilangi, mo e mo‘ui ta‘e fa‘amaté, pea mo e mo‘ui ta‘engatá; ‘a e ngaahi pule‘anga, mo e ngaahi pule, pea mo e ngaahi mālohí!‘ (T&F 128:23)” (‘i he Conference Report, ‘Epeleli 1996, 91–92; pe Tūhulu, Siulai 1996, 70).

‘Oku toe fakamatala‘i ‘e he Luke 22–24 ‘a e ngaahi ‘aho faka‘osi ‘o e mo‘ui ‘a Kalaisí ‘i he‘ene fakahoko fiamālie ‘a e Fakalelei, pea mo fai ha ngaahi fakamo‘oni ki ha ni‘ihi ne nau siontonu ki he ‘Eiki kuo toetu‘ú. ‘Oku nau ‘omai ‘a e fa‘ahinga ‘ata ‘o e fiefia ko ē ‘oku ma‘u ‘e kinautolu ‘oku mahino ki ai ‘a e pōpoaki nāunau‘ia ‘o e Toetu‘ú.

Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e Luke 22–24 mo fakakaukau ki he ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ‘ení ki mu‘a peá ke toki teuteu‘i ho‘o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito‘i Mo‘oni Mahu‘inga ‘o e Ongongolelei ke Fakatokanga‘i

- ‘Oku tau ma‘u ‘a e sākalamēnití ke tau manatu‘i ‘a e sino mo e ta‘ata‘a ‘o Sīsū Kalaisí, ‘a ia na‘á Ne feilaulau‘i ma‘atautolu, pea mo fakamo‘oni‘i ai kiate Ia te tau tauhi ‘Ene ngaahi fekau‘i (vakai, Luke 22:17–20; vakai foki, 3 Nífaí 18:1–12; T&F 20:77, 79).
- ‘I he‘etau ului kia Kalaisí, kuo pau ke tau fakamālohia mo e kakai kehé (vakai, Luke 22:32; vakai foki, Mōsaia 27:32–37; T&F 81:5).

- Neongo ne fakafisinga 'e Pita na'e 'ikai ke ne 'ilo 'a e Fakamo'uí, ka na'e 'ikai ke ne teitei faka'ikai'i Hono fakalangí. Na'e tā heni 'e Pita ma'atautolu ha sīpinga 'aki 'ene fakatomala, hoko ko ha tangata ivi lahi fakalaumālie, pea mo tāpuekina ha mo'ui 'a ha kakai tokolahi (vakai, Luke 22:34, 54–62; vakai foki, Ngāue 4:1–33).
- Na'e talangofua 'a Sisū ki he finangalo 'o e Tamai Hēvani. Na'á Ne fie fehanganagai pē mo e mamahí, fakamamahí'i, pea mo e maté ke fakahoko Hono fatongia 'i he palani 'o e fakamo'uí (vakai, Luke 22:39–44, 63–71; 23:13–24, 33–46).
- 'Oku fetu'utaki 'a e 'Eiki mo 'Ene fānaú 'i ha ngaahi founga kehekehe, 'o kau ai mo Ha'ane hā fakahanganatonu mai kia kinautolu (vakai, Luke 24:13–16, 33–52), 'a'ahi mai a ha kau 'āngelo (vakai, v. 23), ha ongo'i māfana 'i hotau lotó (vakai, v. 32), fakamāma'i mo ha fiefia (vakai, vv. 32, 41), ngaahi folofolá (vakai, vv. 32, 44–45), pea mo ha ongo'i nonga (vakai, v. 36; vakai foki, T&F 6:23).
- Ko Sisū Kalaisi ko e fuofua toko taha ia ke toetu'u (vakai, Luke 24).

Ngaahi Ma'u'anga Tokoni Kehé

- “Ko e Uike Faka'osi 'o e Mo'ui 'a e Fakamo'uí,” 319–23.

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Luke 22–24.

 'E lava ke faka'aonga'i 'a e filimi vitiō fika 8 'o e *New Testament Video*, “Ko e Sākalamēniti” (11:32), ki hono ako'i 'o e Luke 22:1–20 (vakai, *New Testament Video Guide* ki he ngaahi fokotu'u ki hono ako'i).

Luke 22:1–30, 39–53 (vakai foki, Mātiu 26:1–5, 14–54; Ma'ake 14:1–2, 10–49; Sione 13:2, 18–30; 18:2–11). Na'e feinga 'a Siutasi ki ha faingamālie ke ne lavaki'i ai 'a Sisū. (miniti 'e 15–20)

Tohi'i 'a e fo'i lea ko e *lavaki'i* 'i he palakipoé pea fehu'i ange:

- 'Okú ke pehē ko e hā hono 'uhinga 'o e fo'i lea ko 'ení?
- Ko e hā ha ngaahi fo'i lea 'oku nau 'uhinga tatau mo ia? (Kākā, kākaa'i, fakatauele'i, tauhele'i, lavaki'i, lí'aki, hoko ko ha taha lavaki, maumau 'a e falalá.)
- Kuo lavaki'i tu'o taha nai koe? Kapau ne pehē, ko e hā ha ongo ne ke ma'u?
- Na'á ne uesia fēfē ho lotó, fakakaukau, pea mo ho tu'unga fakaluamālié?
- Ko e hā 'oku lavaki'i ai 'e ha ni'ihí 'a e kakaí?

Fa'i ha fo'i pa'anga maka 'e tolungofulu 'i ha ki'i tangai tupenu. 'Oange 'a e ki'i tangai ki ha taha 'o e fānaú akó pea kole ange ke ne lau 'a e Luke 22:1–3. Hili ia pea 'ai 'a e taha

ko iá ke ne 'oange 'a e ki'i tangai ki ha toko taha kehe pea 'ai 'a e toko taha ko iá ke ne lau 'a e veesi 4–6. Hokohoko atu pē hono toutou fai 'o e 'ekitiviti'i ni kae 'oua kuo lau kotoa 'e he kalasí 'a e Luke 22:1–30, 39–53. Mou alea'i 'a e talanoá ni 'i he lolotonga 'enau laú, 'o faka'aonga'i ki ai ha ngaahi fehu'i hangē ko 'ení:

- Ko hai na'á ne lavaki'i 'a Sisúú?
- Ko e hā hano fekau'aki 'o e ki'i tangai mo e fo'i pa'anga maka 'e tolungofulu mo e talanoá? (vakai, Mātiu 26:15).
- Ko e hā ne fai 'e he Fakamo'uí 'i he lolotonga hono lavaki'i 'okú ke fakatumutumu lahi taha ai?
- Na'e fakahaa'i fēfē'i 'e He'ene tō'ongá 'a 'Ene 'ofa ki Hono ngaahi filí pea mo Siutasi?
- 'E tokoni fēfē 'a 'Ene sīpingá 'i he taimi 'e fakalotomamahí'i pe lavaki'i ai koe 'e ha kakai kehe?

'I ho'omou talanoá, faka'aonga'i ha taha 'o e ngaahi fakamatala ko 'ení 'okú ke pehē 'e 'aongá:

- Na'e tohi 'e 'Eletā Pulusi R. Makongiki:

“Na'e kamata'i 'e Siutasi. Na'e fekumi ki he taula'eiki lahi pulé; ko ia na'e fili ke ne lavaki'i hono 'Eiki; ko ia na'e kole ki he pa'angá. Ko ha ngāue na'e fai 'i he loto mo'oni, fakamātoato, pea mo tomu'a teuaki” (*Doctrinal New Testament Commentary*, 1:702).

- Hangē ko hono kikite'i 'e Sākalaiá, na'e lavaki'i 'e Siutasi 'a e Fakamo'uí ki ha kongá siliva 'e tolungofulu (vakai, Sākalaiá 11:12; 26:15). Ko e lahi 'o e pa'angá ni na'e 'ilo'i ko e mahu'inga ia 'o ha taha pōpula 'i he fono 'a Mōsesé (vakai, 'Ekesōtosi 21:32) pea 'oku fakahaa'i ai 'a e fakakaukau mā'ulalo 'a Siutasi mo e kau taula'eiki pulé kia Sisúú.
- 'Oku pehē 'i he fakamatala 'a Luké, “Pea toki hū 'a Sētane kia Siutasi” (Luke 22:3). Na'e tohi foki 'e 'Eletā Pulusi R. Makongiki 'o pehē:

“He 'ikai lava ke ma'u 'e Sētane ha mālohi ki he mo'ui 'a e tangatá kae 'oua kuo nau foaki ange ia ki ai. 'Oku toki mo'ulaloa pē 'a e kakaí ki ai 'i he taimi 'oku nau fai ai ki he'ene ngaahi fakatauelé. Ko hono fakalea 'e tahá, ko Siutasi ko ha toko taha lavaki kovi mo'oni ia tu'unga 'i he'ene ngaahi angahala fakafo'ituituí, he na'e fili ia ke mo'ui 'o fakatatau mo e founga 'a e māmaní, pea koe'uhí he na'e 'ofa lahi ange kia Sētane 'i he 'Otuá.' Na'e hoko mo'oni 'o 'anga fakaemāmani, mo anga fakakakano, mo anga fakatēvoló' 'i he'ene filí [vakai, Mōsesé 5:12–13]” (*Mortal Messiah*, 4:15).

Fakamahino ange ko e taimi 'oku tau talangata'a ai ki he Fakamo'uí pe ta'e tokanga ki He'ene ngaahi akonakí, 'oku tau lavaki'i ai ia 'i ha ngaahi tu'uga 'e ni'ihí. Kole ki he fānaú akó ke nau toe fakamanatu 'a e Luke 22:2–3, 5, pea fehu'i ange:

- ‘Okú ke pehē ko e hā na’á ne fakatupu ke lavakí’i ‘e he kakaí ni ‘a e Fakamo’uí? (Pōlepolé, manavasi’i na’a mole honau mālohí, Sētane, pa’angá.)
- ‘Oku fakatupu fēfē ‘e he ngaahi ‘ahí’ahi tatau pē ko ‘ení ha kakaí ‘e ní’ihi ke nau fakasítu’a’i ‘a e Fakamo’uí mo ‘Ene ngaahi akonakí he ‘ahó ni?

Poupou’i ‘a e fānau akó ke nau teke’i ‘a e ‘ahí’ahí pea muimui ki he ngaahi akonaki ‘a e Fakamo’uí.

Luke 22:7–20 (vakai foki, Mātiu 26:17–20, 26–29; Ma’ake 14:12–17, 22–25). ‘Oku tau ma’u ‘a e sākalamēnití ke tau manatu’i ‘a e sino mo e ta’ata’a ‘o Sisū Kalaisí, ‘a ia na’á Ne feilaulau’i ma’atautolú. (miniti ‘e 25–30)

‘Omi ha’o ki’i me’a tauhi’ofa ‘okú ke mahu’inga’ia ai ki he kalasí. Faka’ali’ali ia ki he fānau akó mo fakamatala ange ‘a e founga ‘oku hoko ai ko ha fakamanatu ki ha fa’ahinga me’a mahu’inga ‘i ho’o mo’uí. Fehu’i ange:

- ‘Oku ‘i ai ha’o ki’i me’a tauhi’ofa ‘okú ke mahu’inga’ia lahi ai?
- ‘Okú ke tauhi ia ‘i fē?
- Ko e hā hono fuoloa ho’o tauhi iá?
- Ko e hā hano tu’o lahi ha’o vakai ki ai?
- Ko e fē ‘oku mahu’inga ange kia koé, ko e me’a tauhi ‘ofá pe ko e me’a ‘okú ne fakafongá’i? Ko e hā hono ‘uhingá?

Fakamatala ange ‘oku ‘i he Siasí ha ngaahi me’a fakamanatu pe faka’ilonga ‘e lava ke nau tokoni mai ke tau manatu ai ki he’etau ngaahi fuakavá pea mo fakamālohia ‘a ‘etau tukupā ke tauhi kinautolú. Fakaafe’i ‘a e fānau akó ke nau lau ‘a e Luke 22:7–16, pea fehu’i ange:

- Ko e hā ha me’a mahu’inga ‘oku hoko ‘i he ngaahi veesi ko ‘ení?
- Ko e hā hano faikehekehe ‘o e Kātoanga Laka Atú ko ‘ení mo e ngaahi katoanga laka atu ki mu’á?

Fakaafe’i ‘a e fānau akó ke nau fakakaukau ki he mahu’inga ‘o e Fakaleléi ‘i he’enau mo’uí. Lau ‘a e lea ko ‘eni ‘a ‘Eletā Pulusi R. Makongikí:

“I he ‘osi ha ta’u ‘e tahaafe mo e konga mei hono foaki ‘e Sihova ‘a e Kātoanga ‘o e Laka Atú ki ‘Isilelí, kuo hifo tonu mai mo Ia ‘o mo’ui ko ha tangata fakamatelie ‘i he lolotonga ‘o e tangatá, ‘o ne teuteu ke fakahoko ‘a e katoangá, ke fakahoko ‘a e fono ne fai kia Mōsesé, ke ne hoko ko e Lami ‘o e Kātoanga Laka Atú, ko ha lami ta’e hano ‘ila pe mele ‘a ia ‘e hanga ‘e he’ene lilingi Hono ta’ata’á ‘o foaki ki he fa’ahinga kotoa ‘o e tangatá ha tau’atāina fakalaumālie pea mo fakatau’atāina’i mei he pōpula ‘o e angahalá.

“Na’e fakahoko ‘a e teuteu ki he Kātoanga Laka Atú faka’osi ‘o e ngāue fakafaipekau ‘a hotau ‘Eikí ‘e Pita mo Sione ‘o hangē ko e vīsone ‘a Sisuú, ko ha Kātoanga ‘o e Laka Atú ‘e ‘iloa talu mei ai ‘i he Siasí ko e ‘Ohomohe Faka’osi. ‘Oku pau pē ko e ‘Ohomohé ni na’e fai ia ‘i ha ‘api ‘o ha ākongā, he na’e fakamatala ‘a e ongo ‘aposeotoló ki he finangalo ‘a e ‘Eikí ke ‘i ai ha loki ‘i he fatá.

“Ko e Kātoanga Laka Atú faka’osi ‘eni ne fakangofua. Hili e feilaulau’i ‘o Kalaisi ko e Lami ‘o e Laka Atú, na’e pau leva ke ngata ai ‘a e ouau motu’á ni pea na’e fie ma’u ke toki fai hano fakangofua ‘o ha ngaahi fakataipe kehe (‘a ia ne fakahaa’i ‘i he sākalamēnití ‘o e ‘Ohomohe ‘a e ‘Eikí) ki hono faka’aonga’i ‘i he lolotonga ‘o e kakaí ‘o e ‘Eikí. ‘I he taimi ní ko hono fakamanatu totonu pē ‘o e Laka Atú ‘oku fai ia ‘i he ‘uhinga fakalaumālie ko ē ne lea ki ai ‘a Paula ‘o pehē: ‘He ko Kalaisi ko hotau feilaulau ‘o e laka atú, kuo hifoaki ma’atautolu: Ko ia ke tau fai ‘a e katoangá, kae ‘ikai ‘i he me’a-fakatupu motu’a, pe ‘i he me’a-fakatupu ‘o e fakafāsifasi mo e angahala; ka ‘i he mā ta’e me’a-fakatupu ‘o e angatonu mo mo’oni.’ (1 Kolinitō 5:7–8.)” (Doctrinal New Testament Commentary, 1:704–5).

Lau ‘a e Luke 22:17–20.

- Ko e hā ha ngaahi faka’ilonga pe fakataipe ne fakahinohino ‘e he Fakamo’uí ki he kau ‘Aposetoló?
- Ko e hā ne fakahā ‘e Sisū ko e taumu’a ia ‘o ‘Ene foaki ‘o e ngaahi fakataipé ni?

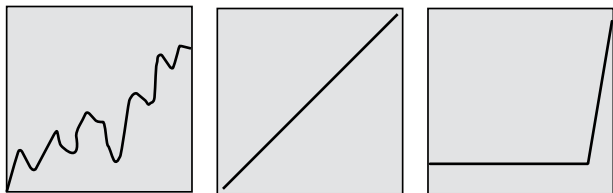
Faka’ali’ali ha konga mā mo ha ipu huhua’i kālepi pe vai. Fehu’i ange: Ko e hā ‘oku taau ai ‘a e ngaahi fakataipe ko ‘ení ke ne fakamanatu mai ke tau manatu’i ‘a e Fakaleléi? Kole ki he fānau akó ke nau lau ‘a e lotu tāpuaki ‘o e sākalamēnití mei he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 20:77, 79.

- Ko e hā ha ngaahi palōmesi ‘oku tau fai ‘i he’etau ma’u ‘a e sākalamēnití? (Hiki ‘a e ngaahi palōmesi ko ia ‘oku hā ‘i he lotu tāpuaki’i ‘o e sākalamēnití ‘i he palakipoé.)
- Ko e fē ‘oku mahu’inga angé: ko e maá mo e vaí pe ko e me’a ‘oku nau fakafongá’i? Ko e hā hono ‘uhingá?

Fakaafe’i ‘a e fānau akó ke nau fakamatala ‘a e founga ‘oku nau tukutaha ai ‘enau fakakaukau ki he Fakamo’uí ‘i he lolotonga ‘o e sākalamēnití. Fehu’i ange: Ko e hā ha ngaahi me’a ‘e lava ke tau fai ‘i he taimi ko iá ke tokoni mai ke tau manatu’i lelei ange ai ‘etau ngaahi fuakavá? (‘E ala kau ‘i he ngaahi talí hano lau ‘o e lotu tāpuaki’i ‘o e sākalamēnití mei he folofolá, toe tukupā ke tauhi ‘etau ngaahi fuakavá, fakakaukau ki he fakalea ‘o e himi sākalamēnití, mo lotu ke fakamolemolea ‘etau angahalá.) Fakamo’oni’i ange ko e mālohi ‘o e Fakaleléi ‘i he’etau mo’uí ‘oku fakautuutu ‘i he taimi ‘oku tau ma’u ai ‘i he tu’unga taau ‘a e sākalamēnití.

Luke 22:31–38, 55–62 (vakai foki, Mātiu 26:31–35, 69–75; Ma'ake 14:27–31, 66–72; Sione 13:36–38; 18:15–18, 25–27). 'I he'etau faka'au 'o ului hotau lotó, 'oku totonu leva ke tau fakamālohia mo e kakai kehé. (miniti 'e 20–25)

Tā 'a e line ko 'enī 'e tolu 'i he palakipoé:

Fehu'i ange ki he fānau akó:

- Ko e fē 'i he ngaahi lainé ni 'e tolu 'okú ne fakafofonga'i lelei taha ho'o tupulaki fakalaumālié pe ko ho'o lotó 'aki 'a e ongoongolelei 'i ho'o mo'uí kotoa? ('E lava pē ke ke kole ki he fānau akó ke nau tā ha laine 'oku nau pehē 'okú ne fakafofonga'i lelei taha 'enau fakalalaka fakalaumālie fakafo'ituituí.)
- Ko e hā 'a e me'a 'oku ngalingali 'okú ne uesia ho'o lotó'aki 'a e ongoongolelei 'i ha ngaahi taimi kehekehe 'i ho'o mo'uí?
- 'Okú ke pehē ko e hā 'oku 'ikai tu'unga tatau ma'u ai pē ho'o tupulaki fakalaumālié mo ho'o tupulaki fakatu'asinó?

Lau 'a e Luke 22:33.

- Ko e hā hano lahi hono lotó'aki pe tukupā 'a Pita 'i he veesi ko 'enī?
- 'Okú ke pehē 'okú ne kei ma'u ha faingamālie ke tupulaki fakalaumālie? Ko e hā hono 'uhingá?
- Lau 'a e veesi 31–32. Ko e hā ne 'afio'i 'e Sīsū fekau'aki mo e lotó'aki 'e Pita 'a e ongoongolelei, na'e 'ikai 'ilo ia 'e Pita?
- 'Okú ke pehē ko e hā ha ngaahi founa 'oku kaunga ai 'a e ngaahi fakatokanga mo e ngaahi na'ina'i 'a e Fakamo'uí he veesi 31–32 kia kitautolú?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e ngaahi fakamo'oni folofola ko 'enī pea kumi ha ngaahi 'ilo fo'ou 'i he ului 'a Pitá 'i he ngaahi tu'unga kehekehe 'o 'ene mo'uí.

- Luke 22:34–38
- Luke 22:54–62
- Ngāue 2:14, 37–40
- Ngāue 3:1–7

Fehu'i ange:

- Ko e hā ha fakamo'oni 'okú ke ma'u 'i he ngaahi fakamo'oni folofolá ni ne faka'au 'o mālohi fakalaumālie ange 'a Pita 'i he lolotonga 'o 'ene mo'uí?
- 'Okú ke pehē ko e hā na'á ne tokoni'i ke ne mālohi ange aí?

Lau 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Pulusi R. Makongikií:

Ko e uluí 'oku mahulu atu—'o mātu'aki laka atu—'i he kihí'i liliu pē 'i ha tui 'a ha taha mei he me'a 'oku loí ki he me'a 'oku mo'oni; 'oku mahulu atu ia mei hono tali pē 'o ha ngaahi mo'oni kehekehe 'o e ongoongolelei, pea mo hano ma'u pē 'o ha fakamo'oni. Ko e uluí ko ha liliu mei ha tu'unga 'e taha ki ha tu'unga 'e taha, pea 'oku kau 'i he ului 'i he ongoongolelei 'a hono liliu 'o e tangatá mei hono tu'unga hinga mo fakakakanó ki ha tu'unga mā'oni'oni.

“Ko e taha uluí ko ha taha ia kuó ne si'aki 'a e tangata fakakakanó, kae mo'ulaloa ki he ngaahi ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni, pea hoko ko ha 'taha mā'oni'oni tu'unga he fakalelei 'a Sīsū ko e 'Eikí.' Ko e fa'ahinga tangata peheé kuó ne hoko ko ha 'tamasi'i si'i, 'o talangofua, angamalū, angavaivai, fa'a kātaki, fonu 'i he 'ofa, lotó fie talangofua ki he ngaahi me'a 'oku 'afio'i 'e he 'Eikí 'oku lelei ke fai kiate iá, 'o hangē ko e fakavaivai 'a ha tamasi'i si'i ki he'ene tamaí.' (Mōsaia 3:19.) Kuó ne hoko ko ha tangata fo'ou 'i he Laumālie Mā'oni'oni: kuo liliu 'a e tangata motu'a pe fulihi ko ha tangata fo'ou. Kuo 'osi fanau'i fo'ou: mei he tu'unga na'e mate fakalaumālie aí, kuo toe fakafo'ou ia ki ha tu'unga 'o e mo'ui fakalaumālie (Mōsaia 27:24–29.) 'I he ului mo'oni, 'a ia 'oku mahu'inga ki he fakamo'uí (Mātiu 18:3), 'oku 'ikai ngata pē 'i he liliu 'o e tui 'a e taha uluí, 'o ne si'aki 'a e ngaahi talatupu'a loi 'o e kuo hilí kae tali 'a e ngaahi me'a faka'ofa'ofa 'o e tui fakalotu kuo fakahā maí, ka 'okú ne fulihi foki mo 'ene tō'onga mo'uí kotoa, fakataha mo e anga pea mo e fokotu'utu'u 'o 'ene mo'uí, pea 'oku fakaake'i ia mo liliu 'e he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni.

“Ko Pitá ko e sippinga lelei taha ia 'o e founa 'oku ngāue ai 'a e mālohi 'o e uluí 'i he laumālie 'oku ongongofuá. 'I he lolotonga 'o e ngāue fakafaipekau 'a hotau 'Eikí, na'e ma'u ai 'e Pita ha'ane fakamo'oni, ki he fanau'i 'i he Laumālie, ki hono fakalangi 'o Kalaisí pea mo e palani lahi 'o e fiefiá na'e 'ia Kalaisí. Na'á ne pehē 'i hono ue'i ia 'e he Laumālie Mā'oni'oni, 'Ko koe 'a e Kalaisí, ko e 'Alo 'o e 'Otua mo'uí' (Mātiu 16:13–19.) 'I he taimi ne hē atu ai 'a e toengá, ne tu'u atu leva 'a Pita mo 'ene fakamo'oni faka-'Aposetoló, “Oku mau tui pea 'ilo pau ko koe ko e Kalaisí, ko e 'Alo 'o e 'Otua mo'uí' (Sione 6:69.) Na'e 'ilo 'e Pita, pea na'e ma'u 'ene 'iló 'i he fakahā.

“Ka na'e te'eki ului 'a Pita, koe'uhí he na'e te'eki hoko ko ha tangata fo'ou 'i he Laumālie Mā'oni'oni. Ka 'i he hili ha taimi fuoloa hono ma'u 'e Pita 'ene fakamo'oni, pea 'i he pō ne taki pōpula ai 'a Sīsúú, na'á Ne folofola ange ai kia Pita: “O ka ke ka toe

liliu, tokoni ki ho kāingá. (Luke 22:32.) ‘I he hili pē ‘o e me‘a ko iá, pea neongo ‘a e fakamo‘oni ne ne ma‘ú, ne faka‘ikai‘i ‘e Pita na‘á ne ‘ilo ‘a Kalaisi. (Luke 22:54–62.) Hili ‘o e tutukí, ne folau ‘a Pita ‘o toutai, ka ne toe ui mai ia ki he ngāué ni ‘e he ‘Eiki kuo toe tu‘ú. (Sione 21:1–17.) Pea ‘i he‘ene a‘u ki he ‘aho ‘o e Penitekosí ne ma‘u leva ai ‘a e fakakoloa fakalaumālie ne tala‘ofá; ne hoko ai ‘a Pita mo hono kotoa ‘o e kau ākongā faivelengá ko ha kakai fo‘ou ‘i he Laumālie Mā‘oni‘oni; na‘a nau ului mo‘oni; pea ‘oku fakahaa‘i ‘e he‘enau ngaahi lavame‘a ne hoko atu ai ‘a hono tu‘uloa ‘o ‘enau uluí (Ngāue 3; 4.)’ (Mormon Doctrine, 162–63).

Fehu‘i ange:

- Ko e hā ‘oku tau ako mei he fakamatala ko ‘eni kau kia Pitá?
- Ko e hā ‘oku ako‘i mai ‘e he fakamatalá ni fekau‘aki mo e uluí?
- Toe lau ‘a e Luke 22:32. Ko e hā e tu‘unga ne a‘u ki ai ‘a Pita ‘i he‘ene mo‘uí ‘aki ‘a e tukupā ne fai ‘e Sisuú?

Fakamo‘oni‘i ki ho‘o fānau akó ‘a ‘enau malava ke tupulaki fakalaumālie ‘i he‘enau mo‘uí kotoa. Fakamanatu ange ‘oku tau hangē pē ko Pitá, ‘oku totonu ke tau fakamālohia kinautolu ‘i hotau tafa‘akí ‘i he‘etau faka‘au ke ofi ange ki he ‘Eiki.

Luke 22:39–46 (vakai foki, Mātiu 26:36–46; Ma‘ake 14:32–41). Na‘e fakamo‘ulaloa‘i ‘e Sisū Kalaisi ia ki he finangalo ‘o e Tamai Hēvaní. Na‘á Ne fie fehanganagai pē mo e mamahí, fakamamahí‘i, pea mo e maté ka Ne fakahoko hono fatongia ‘i he palani ‘o e fakamo‘uí. (miniti ‘e 30–35)

Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau‘i ha taimi ne nau mātu‘aki ongosia ai, mo mamahí‘ia, pe vaivaia ‘o ‘ikai ke nau toe ongo‘i fie lotu, pe ō ai ki he lotú, pe fie ‘aukai, pe tokoni‘i ha kakai kehe.

- Na‘á ke ikuna‘i fēfē ‘a e ngaahi holi fakatu‘asino ko iá ka ke lava ‘o tauhi ‘a e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá?
- Na‘e faingata‘a fēfē ‘eni kia koe?
- Ko e hā ha fa‘ahinga palopalema fakaeloto ‘okú ke lava ‘o fakakaukau‘i ‘okú ne ta‘ofi kitautolu mei hono fai ‘o e me‘a ‘oku totonú? (‘E ala kau mai ‘i he ngaahi talí ‘a e manavasí‘i ke vahevahe ‘a e ongoongolelé, ‘itá, mo e ta‘e fie fakamolemole‘i ‘o e kakai kehé.)

Lau ‘a e ‘Ēpalahame 3:24–25 pea mo kumi pe ko e hā e lau ‘a e ngaahi vēsí ni fekau‘aki mo e taumu‘a ‘o e mo‘uí ‘i māmaní. Fehu‘i ange:

- Ko e hā hono ‘uhinga ‘o e fo‘i lea ko e *fakamo‘oni‘i*? (Ke sivi‘i.)
- Ko e hā leva ‘a e sivi‘i?
- Ko e hā ‘okú ke pehē ‘oku mahu‘inga ai ke sivi‘i kitautolú?

- ‘Oku tokoni fēfē ‘a e sivi ko ‘ení ki hono fakahoko ‘o e taumu‘a ‘o e palani ‘o e fakamo‘uí?

‘O a‘u ai pē ki he taimi ‘oku faingata‘a ai ‘a e mo‘uí pe fakamamahí, ‘e lava pē ke tau kei ma‘u ha mālohi ke fakahoko e finangalo ‘o e ‘Otuá ‘o ka tau muimui ‘i he sīpinga ‘a e Fakamo‘uí. Kole ange ki he fānau akó ke nau lau ‘a e Luke 22:39–46, pea fehu‘i ange:

- Ko e hā ‘a e finangalo ‘o e ‘Otuá kia Sisū Kalaisí (ko e hā na‘á Ne finangalo ke fai ‘e he Fakamo‘uí)?
- Ko e hā ‘oku ako‘i ‘e he ngaahi vēsí ni fekau‘aki mo e faingata‘a fakatu‘asino ‘o e fili ‘a e Fakamo‘uí ke muimui ‘i he finangalo ‘o e Tamai Hēvaní? (vakai, v. 44).
- Ko e hā ha ngaahi kavenga mafasia fakalaumālie ne fuesia ‘e he Fakamo‘uí ‘i he taimi ko ‘ení? (vakai foki, ‘Alamā 7:11–13).
- Ko e hā ha tokoni ne tuku mai ‘e he Tamai Hēvaní kia Sisū ‘i he taimi mātu‘aki faingata‘a ko ‘ení? (vakai, Luke 22:43).
- Ko e hā ha ngaahi founga ‘e lava ai ‘e he Tamai Hēvaní ke tuku mai ha tokni kia koe ‘i he ngaahi taimi faingata‘á, ke ne tokoni‘i koe ke ke kei tauhi ‘Ene ngaahi fekau‘i?
- ‘Oku pou pou‘i fēfē‘i ‘e he 1 Nifai 3:7 ‘a e fakakaukau‘i ni?

Koe‘uhí ke tokoni ke fakahounga‘i ‘e he fānau akó ‘a e Fakalelé, mou lau mo alea‘i ‘a e ngaahi fakamatala ko ‘ení: Sione 10:17–18; 2 Nifai 9:7; Mōsaia 3:7; ‘Alamā 34:10–14; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:15–20; 122:7–8.

Tala ange ki he fānau akó na‘e fai feilaulau peheni ‘a e Fakamo‘uí koe‘uhí ko ‘Ene ‘ofa ki he Tamaí pea mo kitautolu fakatāutaha. ‘I he taimi ‘oku fakautuutu ange ai ‘etau ‘ofa ki he Tamai Hēvaní, te tau malava lelei ange ai, ‘o hangē ko e Fakamo‘uí, ke matu‘uaki ‘a e ngaahi mamahi fakatu‘asino mo fakaelotó pea mo fakahoko ‘a e finangalo ‘o e Tamaí. Fakamatala kotoa pe ko ha kongā pē ‘o e ngaahi kupu‘i lea pē te ke ongo‘i ‘e ala tokoni ki ho‘o fānau akó ke nau fakahounga‘i lahi ange ai ‘a e feilaulau ‘a e Fakamo‘uí.

Na‘e fakamo‘oni‘i ‘e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmita, ‘i he‘ene kei hoko ko e Palesiteni ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá:

“‘Oku hanga heni ‘e he ‘Alo ‘o e ‘Otuá ‘o fuesia ‘a e kavenga mafasia ‘o ‘eku ngaahi maumau fonó pea mo ho‘omou ngaahi maumau fonó pea mo e maumau fono ‘a e laumālie kotoa pē kuó ne tali ‘a e ongoongolelé ‘a Sisū Kalaisí. . . . Na‘á Ne fuesia ‘a e kavenga mafasiá—‘a ‘etau kavenga mafasiá. Na‘á ku tānaki atu ha me‘a ki ai; pea pehē pē mo kimoutolu. Pea pehē mo e tokotaha kotoa pē. Na‘á Ne to‘o kiate Ia ‘o ne totongi huhu‘i ki ai kau lava ‘o hao—ke ke lava ‘o hao—mei he tauteá ‘o kapau te tau tali ‘a e ongoongolelé pea fai mo‘oni mo faivelenga ai” (“Fall—Atonement—Resurrection—Sacrament” [lea ki he kau faiako fakalotú, 14 Sānuai 1961], ‘i he *Charge to Religious Educators*, 2nd ed. [1982], 127).

Na'e fakamo'oni 'a 'Eletā Sēmisi E. Talamesi:

“Oku 'ikai malava 'e he 'atamai fakaetangata ke fakafuofua'i 'a e mamahi 'a Kalaisi 'i he ngoué, 'o fakatoutatau pē 'a hono lahi pea mo hono tupu'angá. Ko e pehē ko ia na'e faingata'a'ia tu'unga he ilifia ki he maté 'oku 'ikai malava ia ke fakamo'oni'i. Na'e hoko 'a e pekiá ia ki ai ko ha me'a kuo pau ke hoko ki mu'a 'i he toetu'ú pea mo 'Ene foki fakatu'i hake ki he Tamai 'a ia na'e hā'ele mai mei a'i, pea ki ha tu'unga 'o e nāunau'ia 'o laka hake ia he tu'unga na'á Ne 'uluaki ma'ú; pea 'ikai ngata ai, na'e 'iate Ia pē 'a e mālohi ke tuku hifo fiamālie pē 'Ene mo'uí. Na'e faingata'a'ia mo to'e 'i ha kavenga mafasia kuo te'eki ha toe taha kuo mo'uí he māmaní ne ne fakakaukau'i 'e lava. Na'e 'ikai ko e mamahi fakaesinó, pe mamahi faka'atamai pē, na'á ne fakatupu ke Ne foua 'a e fa'ahinga fakamamahi ni pea tupu ai ha hū mai hono ta'ata'á 'i he ava kotoa hono kilí; ka ko e mamahi fakalaumālie 'o e mo'uí 'a ia ko ha 'Otuá pē te ne malava ke matu'uaki. Kuo te'eki ha toe tangata, neongo pe ko e hā hono lahi hono mālohi fakatu'asinó pe kātaki faka'e'atamai, te ne lava ke matu'uaki ha faingata'a pehē; he ko hono ngaahi kupú ne mei movete, 'o mate mo ne mei fakatupu ha mole 'o e fakakaukau lelei mo mole ai pea mo e manatú. 'I he houa ko ia 'o e mamahi he tofanga ai 'a Kalaisi pea ne ikuna'i 'a e ngaahi malohi fakailifia 'o Sētane, na'á ne malava ke fakahokó, 'a ia ko e pilinisi 'o māmaní.' Ko e fefa'uhi fakailififu fekau'aki mo e ngaahi 'ahi'ahi 'i he 'osi pē hono papitaiso 'o e 'Eiki ne lakasi pea mo hā si'isi'i ia 'i he fe'auhi kāfakafa ko 'eni mo e ngaahi mālohi 'o e koví” (*Jesus the Christ*, 613).

Na'e fakamatala 'a Palesitene Sione Teila 'o pehē:

“Na'e pau ke to'o atu 'e Sisū 'a e angahalá 'aki hono feilaulau'i Iá. . . . Pea 'i He'ene fuesia 'iate Ia pē 'a e ngaahi angahala 'a e taha kotoa pē, mo fai 'a e fakalelei kia kinautolu 'aki hono feilaulau'i Iá, ko ia ne hoko ai kiate Ia 'a e mamahi pea mo e mafatukituki 'o e ngaahi kuongá mo e ngaahi to'utangatá, 'a e mamahi ta'e malava ke fakamatala'i tu'unga 'i he feilaulau fakalelei ma'ongo'onga 'a ia ne ne fuesia ai 'a e ngaahi angahala 'a e māmaní, pea faingata'a'ia ai 'Ene mo'uí 'i he nunu'a 'o e fonon ta'e ngata 'a e 'Otuá ne maumau'i 'e he tangatá. 'I he'ene peheé ne hoko 'a 'Ene mamahi kāfakafá, 'a 'ene loto mamahi ta'e malava ke fakamatala'i, 'a hono fakamamahi'i fakalilifú, 'o tu'unga 'i He'ene fakamo'ulaloa'i Ia ki he tu'utu'uni 'a Sihova he maama fakalaumālie pea mo e ngaahi fie ma'u 'a ha fonon ta'e fa'aliliu.

“Ko e faingata'a'ia 'a e 'Alo 'o e 'Otuá na'e 'ikai ko ha faingata'a'ia pē ia 'o e mate fakafo'ituitui; he 'i He'ene to'o kiate ia 'a e tu'unga 'i He'ene fai 'a e fakalelei ki he ngaahi angahala 'a e māmaní, na'á Ne fuesia ai 'a e mamafa, mo e fatongia, pea mo e kavenga mafasia 'o e ngaahi angahala 'a e tangatá kotoa, 'a ia 'oku 'ikai ke lava mahino kakato kia kinautolu. . . .

“'I He'ene tauto'e 'i he kavenga mamafá ni, 'i hono lahi, 'i he mafatukituki 'oku ta'e malava ke fakakaukauá, 'i he fu'u fiema'u kāfakafa 'o e fakamaau totonu Fakalangí, 'a ia 'e holomui mei ai ha fa'ahinga vaivai 'o e tangatá, pea 'i he'ene mamahi'ia 'o Ne tauta'a ai pea tulutá ko e ta'ata'á, ne tupu ai 'a Si'ene kalanga, “A'eku Tamai, kapau 'e fa'a fai, pea 'ave 'a e ipú ni 'iate au.' Kuó Ne 'osi fefa'uhi mo e kavenga mafatukituki he toafá, kuó ne fekuki mo e ngaahi mālohi 'o e fakapo'ulí ne tukuange mai kiate Ia 'i a'i; pea fakamo'ulaloa'i ia 'o ma'ulalo ange 'i he me'a kotoa pē, ne hilifaki kiate Ia 'a e loto mamahi mo e faingata'á, ne ta'e lata mo tu'enoa pea li'ekina, pea 'i he'ene faingata'a'ia ne tafe ai hono ta'ata'áa mei he ava 'o Hono kilí” (*Mediation and Atonement* [1882], 149–50).

Luke 22:41–23:25 (vakai foki, Mātiu 26:36–27:26; Ma'ake 14:32–15:15; Sione 18:1– 19:16). Neongo na'e fakasitua'i, lavaki'i, manuki'i, mo luma'i, ka na'e fie tali pē 'e Sisū ke faingata'a'ia mo fakalelei'i 'a e ngaahi angahala 'a e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá. (miniti 'e 40–45)

Faka'alí'ali ha fakatātá 'o Sisū Kalaisi. Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e 'Īsaia 53:3–10 mo kumi 'a e ngaahi fo'i lea mo e ngaahi kupu'i lea 'okú ne fakamatala'i 'a e founa ne fai 'e ha toko lahi ki he Fakamo'uí, pea hiki kinautolu 'i he palakipoé. Fakamahino ki he fānau akó ko hono kotoa 'o e mo'uí 'a Kalaisi na'á Ne tokoni, 'ofa, fakamolemole'i, tāpuaki'i, mo fai fakamo'ui. Fehu'i ange: 'I ho'o fakakaukau ki he ngaahi me'a kotoa kuó Ne fai ma'atautolú, 'okú ke pehē ko e hā 'oku tokolahi ai ha kakai 'oku tafoki meiate Ia mo ngaohikovi'i lahi pehe'i Iá? Ke tokoni 'i ho'o tali 'a e fehu'i ni, lau 'a e 2 Nīfai 2:11, 27 mo e Mōsaia 3:19, pea kole ki he fānau akó ke nau fokotu'u mai 'enua ngaahi fakakaukau. Toe fakamatala'i ange mo e lea ko 'eni 'a Palesitene Pilikihami 'Iongi:

“Oku fepaki 'a e kau tangata angahalá, Sētane, pea mo e ngaahi mālohi kotoa 'o helí pea mo e tāufehi'á mo e ngaahi tefito'i mo'oni mā'oni'oni kotoa pē 'oku finangalo 'a e 'Otuá ke foaki ke ma'u 'e He'ene fānau” (*Discourses of Brigham Young*, sel. John A. Widtsoe [1941], 348–49).

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Luke 22:39–42 mo e Luke 23:20–25 pea kumi 'a e fo'i lea ko e *finangalo* 'i he ngaahi vēsī ni. Kole ki he fānau akó ke nau fakafehoanaki 'a e finangalo 'o Sisū Kalaisi mo e loto pe fiema'u 'a e kakaí. Tokoni'i ho'o fānau akó ke nau fakahounga'i 'a e 'ofa 'a Sisū ki he kakai kotoa peé pea mo 'ene fili ke ne fai ha fakalelei ma'ae angahala 'a e taha kotoa peé, neongo na'e fehi'ia ki Ai ha tokolahi pea he 'ikai ma'u 'e ha tokolahi 'a e ngaahi tāpuaki kakato 'o e Fakalelei. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha ni'ihī 'o ho'o ngaahi faka'amu mā'oni'oni?
- Ko e hā 'a e fa'ahinga kakai 'oku hangē 'oku nau fakafepaki'i ho'o ngaahi faka'amu mā'oni'oni?
- 'Okú ke ikuna'i fēfee'i 'a e fakafepaki ko iá?

Fakamo'oni'i ange te tau lava 'o ako e founga ke ikuna'i 'a e fili 'aki ha'atau muimui 'i he sippinga 'a Sisū Kalaisi. Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau fakalongolongo 'a e Luke 22:41–23:25. Kole ki ha vaheua 'o e kalasi ke nau kumi ha ngaahi sippinga 'o e founga ne faingata'a'ia ai 'a Sisuú, pea kole ki he konga hono uá ke nau kumi 'a e founga ne fakahaa'i ai 'e Sisū 'Ene 'ofá ki he kakaí. 'Ai ke nau fefakamatala'aki 'a e ngaahi me'a ne nau ma'ú, pea mo alea'i ha founga te tau lava 'o mumui lelei ange ai ki he sippinga 'a e Fakamo'ui.

Lau 'a e Alamā 42:14–15. Fakamahino ange 'a e founga 'oku tau tatau ai mo e kakai ne nau fakasitu'a'i 'a Sisū Kalaisi, pea 'i he taimi 'e ni'ihī 'oku tau fakamamahi'i ai ia 'aki 'etau fili ki he angahalá. Fakamahino ange, ne tu'unga 'i He'ene 'ofa kia kitautolú, na'á Ne fai ai 'a e fakalelei ma'a 'etau ngaahi angahalá koe'uhí ke toe lava 'o ma'u 'a kitautolu. Fehu'i ange: Ko e hā ha me'a 'oku fai 'e he 'ilo ko 'eni ki ho'o ongo ki hotau Fakamo'ui?

Luke 23:13–56 (vakai foki, Mātiu 27:15–61; Ma'ake 15:6–47; Sione 18:39–19:42). Ko hono Tutuki 'o Sisū Kalaisi ko e kongā ia 'o e palani 'o e fiefiá 'a e Tamai. (miniti 'e 20–25)

Ko e taimi lelei taha 'eni ke tuku ange ai ki he fānau akó ke nau ako, fifili, pea mo ongo'i hono mahu'inga 'o si'ono Tutuki 'o Sisū Kalaisi. 'E malava pē ke ke tā ha ngaahi fasi toputapu pe teuteu'i 'a e lokí 'i ha founga makehe. 'I he a'u mai 'a e fānau akó, vahe kia kinautolu taki taha ha taha 'o e kakai ko 'eni: Palāpasa, Saimone ko e tangata Sailiní, ko ha 'ofefine 'o Selusalema, ko e kaiha'a 'akau 'i he to'omata'u 'o Sisuú, pea mo e kaiha'a 'akau 'i he to'ohema 'o Sisuú, ko ha toko taha 'oku le'o, ko ha pule, sōtia Loma, ko ha 'eikitau, ko ha maheni 'o Sisū, Siosefa 'Alimatea, ko ha fefine na'á ne teuteu 'a e sino 'o Sisuú ki hono telió.

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau fakalongolongo 'a e Luke 23:13–56 mo fakakaukau loto ki he ngaahi me'a ne hokó, mei he tu'unga 'o e tangata pe fefine ne vahe ange kia kinautolú. Tala ange ke nau lau fakalelei, pea mo tokanga ki he pōpoakí, mo fakakaukau ki hono mahu'ingá. 'I he'enu 'osi, mou alea'i 'a e me'a ne hokó, 'o faka'aonga'i 'a e ngaahi fehu'i hangē ko 'eni:

- Ko e fa'ahinga fakakaukau 'a hai na'e vahe atu kia koé?
- Ko e hā na'á ke ma'u mei ho'o lau 'a e talanoá 'i he anga 'o e vakai 'a e tangata pe fefine na'e vahe atu kia koé?
- Ko e hā ha fa'ahinga ongo ne ke ma'u kau ki he Fakamo'ui?
- Ko e fē 'a e fa'ahinga tangata pe fefine 'oku ngalingali na'á ke 'i hono tu'ungá 'i he 'aho ko iá? Ko e hā hono 'uhingá?

Faka'osi 'aki ha'amou hiva'i 'a e "'Oku Fakafo" (*Ngaahi Himi*, fika 102) pea tuku ki ha taha pē 'o e fānau akó 'oku fie fai 'ene fakamo'oni ke ne fakahoko ia.

Luke 24:13–35 (vakai foki, Ma'ake 16:12–13). 'Oku fetu'utaki 'a e 'Eiki mo 'Ene fānau 'i ha ngaahi founga kehekehe. (miniti 'e 40–45)

Ha'i ha mata 'o ha fānau ako 'e ni'ihī. Faka'ali'ali ha fakatāta 'o e Fakamo'ui 'oku 'ikai maheni ai 'a e fānau akó, pea fakaafe'i 'a e fānau ako na'e 'ikai ha'i honau matá ke nau fakamatala'i 'a e fakatātaá ki he fānau ako 'oku ha'i honau matá. Fehu'i ki he fānau ako 'oku ha'i honau matá:

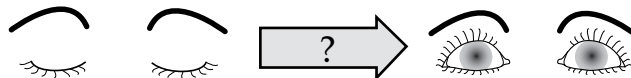
- Ko e hā hano 'imisi 'o e fakatātaá ni 'i ho'o fakakaukau?
- Ko e hā ha fa'ahinga loto ta'e fiemālie 'okú ke ma'u 'i he 'ikai ko ia ke ke lava 'o sio 'aki ho matá?

'Ai ha taha 'o e fānau 'oku 'ikai ha'i hono matá ke ne lau le'o lahi 'a e Luke 24:1–16, pea fakamamafa'i 'a e veesi 13–16. Fehu'i ange:

- 'Okú ke pehē ko e hā hono 'uhinga 'o e "ta'ofi hona matá"? (v. 16; na'e ta'ofi ke 'oua na'á na 'ilo Ia.)
- Ko e hā hano tatau 'o e me'a ne hoko ki he ongo tangatá ni mo e fānau ako 'oku ha'i honau matá?

Fakaafe'i 'a e fānau ako 'oku ha'i honau matá ke nau to'o ia pea lau 'a e Luke 24:31. Fehu'i ange:

- Ko e hā ne fāifai pea hoko ki he mata 'o e ongo tangata ko 'eni?
- 'Okú ke pehē 'oku 'uhinga 'eni ki hona mata fakatu'asinó pe fakalaumālie? Ko e hā hono 'uhingá?
- Ko e hā 'oku mahu'inga ai ki he kakai kotoa pē ke "'ā honau matá" ka nau lava 'o "sio" kia Sisū Kalaisi?

Tā 'a e fakatāta 'oku oatu hení 'i he palakipoé pea fehu'i ange:

- 'E lava fēfē 'o faka'āki 'a e mata fakalaumālie 'o e kakaí?
- Ko e hā ha ngaahi founga 'oku fakahoko mai ai 'e he Tamai Hēvaní 'a e mo'oni mo e mahinó ki He'ene fānau?

Tala ange ki he fānau akó 'oku 'i he Luke 24 ha ngaahi founga 'e ni'ihī 'oku fetu'utaki ai 'a e 'Eiki mo 'Ene fānau. 'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e veesi 13–35 mo kumi ha ni'ihī 'o e ngaahi founga kehekehé, pea hiki 'i he palakipoé 'a e me'a te nau 'iló.

'E lava 'o kau he ngaahi me'á ni ha ngaahi hā fakafo'ituitui mai (vakai, vv. 13–16, 33–52), 'a'ahi mai 'a ha kau 'āngelo (vakai, v. 23), ko ha ongo'i māfana 'i he lotó (vakai, v. 32), fakamāma'i mo fiefia (vakai, vv. 32, 41), ko e ngaahi folofolá (vakai, vv. 32, 44–45), pea mo ha ongo'i nonga (vakai, v. 36; vakai foki, T&F 6:23). Fehu'i ange:

- Ko e fē 'i he ngaahi founá ni kuo faka'aonga'i 'e he Tamai Hēvaní ke fetu'utaki mai ai kia koe?
- Na'e tokoni fēfē 'a e me'a ko iá ke faka'ā ai ho mata fakalaumālié?

 Luke 24:36–48 (Potufolofola Ma'uloto, Luke 24:36–39; vakai foki, Ma'ake 16:14; Sione 20:19–23). Ko Sisū Kalaisi 'a e fuofua taha ke toetu'u. (miniti 'e 20–25)

Fehu'i ange ki he fānau akó: 'Okú ke pehē ko e hā ha pōpoaki nāunau'ia taha kuo faifaiangé pea foaki mai? Hili ho'omou alea'i ha ní'ihí 'o e ngaahi talí, ako'i ange ko e toetu'u 'a Sisúú ko e pōpoaki nāunau'ia taha ia 'i he ngaahi pōpoaki kotoa pē

ki he fa'ahinga 'o e tangatá. Fakaafe'i kinautolu ke nau lau 'a e fakamatala 'oku hiki 'i he Fakahinohino ki he Tohi Tapú 'i he "toetu'ú" ke tokoni 'i hono fakapapau'i 'a e 'uhinga 'oku hoko ai ko ha tokāteline nāunau'ia. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha ngaahi toe taimi 'okú ke fakakaukau ai ki he Toetu'ú?
- Ko e hā 'oku 'i he Toetu'ú 'oku fakalata taha kia koé?
- Ko e hā ha ngaahi fehu'i 'okú ke ma'u fekau'aki mo e Toetu'ú?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Luke 24:36–48 mo kumi 'a e ngaahi me'a 'oku ako'i 'e he ngaahi vēsí ni fekau'aki mo e kakai toetu'ú, kau ai mo e anga 'o e kakai sino toetu'ú mo e me'a te nau lava ke fakahokó. Fakamo'oni'i 'oku mo'ui 'a Sisū Kalaisi pea 'oku tu'unga 'i Ai 'a e lava ke toetu'u 'a e taha kotoa pē. Lau 'a e 2 Nīfai 2:8 mo e 3 Nīfai 11:12–15, pea 'e lava pē ke mou hiva'i 'a e "'Oku Mo'ui Hoku Huhu'i'" (*Ngaahi Himi*, fika 68).

KO E ONGOONGOLELEÍ 'O FAKATATAU MO E FAKAMATALA 'A SIONÉ

Tokotaha na'á ne Hikí: Ko e Ongongolelei 'o Sioné ko ha fakamo'oni mo'oni ia 'o Sisū Kalaisi ne hiki 'e ha taha 'o 'Ene kau tamaio'eiki mo e ākongā falala'anga mo 'ofeina tahá. 'Oku hangē pē 'a Sione ko Mātíu, he ko e taha ia 'o e kau fuofua 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Ua 'a e 'Eikí pea toe hoko foki ko ha fakamo'oni makehe ki he ngaahi ngāue mo e ngaahi akonaki 'i he'ene Ongongolelei. Ko Sione mo Sēmisi ko e ongo foha kināua 'o Sēpeti pea na'á na tatau pē mo Saimone Pita, ko ha kau toutai ne nau si'aki 'a e me'a kotoa pē 'i he taimi ne ui ai kinautolu 'e Sisuu (vakai, Ma'ake 1:19–20; Luke 5:10–11). Na'e ui 'e Sisū 'a e ongo tautehiná ni ko e ongo Foha 'o e Maná (vakai, Ma'ake 3:17). Ko Sione mo Sēmisi ko ha toko ua ia 'o e kau 'Aposetoló ne fokotu'u 'e Sisū "ke na ma'u 'a e ngaahi kī fakapalesitenisi. Ne hoko 'a Pita, Sēmisi, mo Sione ko e Kau Palesitenisi 'Uluaki ia 'o e Siasí 'i honau kuongá" (Joseph Fielding Smith, *Doctrines of Salvation*, comp. Bruce R. McConkie, 3 vols. [1954–56], 3:152). Na'e 'i he 'Eikí 'a e toko tolú ni 'i hono toe fakamo'ui 'a e 'ofefine 'o Sailosí, 'i he Mo'unga 'o e Liliú, pea mo Ketisemani. 'I he'ene fakamo'oni, 'oku lau ai ia 'e Sione ko ha "ākongā ne 'ofa ai 'a Sisū" (Sione 21:20; vakai foki, Sione 13:23; 19:26; 20:2; 21:7). 'Oku fakamatala 'a e Tohi 'a Molomoná mo e Tokātelino mo e Ngaahi Fuakavá 'o pehē ko e fatongia 'o Sioné ko e toko-taha fakahā mo fakafoki mai ia 'o e lakanga fakataula'eikí 'i he ngaahi 'aho ki mui ní (vakai, 1 Nifai 14:18–27; 'Eta 4:16; T&F 7; 27:12; 77; vakai foki, Fakahinohino ki he Folofolá, "Sione,").

Kakai ne Fai ki Aí: Ne tohi 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikí 'o pehē, "Ko e ongoongolelei 'a Sioné ko e fakamatala ia ki he Kāingalotú; ko e fuofua ongoongolelei ia ki he Siasí, kia kinautolu 'oku mahino ki ai 'a e folofolá pea mo e ngaahi fakataipé pea 'oku nau tokanga ki he ngaahi me'a fakalaumālie mo ta'engatá" (*Mormon Doctrine*, 336).

Hisitōlia Hono Kamata'angá: Ko ha tokosi'í pē 'oku nau tui tatau ki he taimi ne hiki ai 'a e Ongongolelei 'a Sioné. Na'e hiki 'e ha taha poto 'i he Kāingalotú 'o pehē, "E lava pē ke fokotu'u mai 'o pehē ne hiki e tohi 'a Sioné 'i he [kongā ki mui 'o e senituli 'uluakí], ka 'oku 'ikai ke nau mālohi fe'unga pe fefeka fe'unga ke faka'ikai'í 'a e 'aho ki mu'a ange ai, pea mahalo na'a mo e ta'u A.D. 35 ki he 45" (C. Wilford Griggs, "The Testimony of John," 'i he *Studies in Scripture: Volume Five, the Gospels*, 111). 'Oku tui ha ni'ihī ne hiki 'ene Ongongolelei 'i 'Efesō 'i he hili 'o e faka'auha 'o Selusalemá.

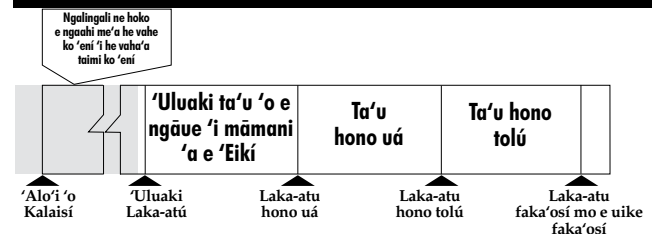
Ngaahi Natula Makehe: 'I he Ngaahi Ongongolelei 'e fā, 'oku makehe ange pē 'a e fakamatala 'a Sioné, he 'oku meimei ko hono peseti 'e 92 ko e fai fakahangatonu (vakai, Fakahinohino ki he Folofolá, "Ongongolelei," p. 683). 'Oku fakamatala'í atu 'e he saati 'i laló ha ngaahi faikehekehe 'i he tohi 'a Sioné pea mo e ngaahi Ongongolelei ko eé.

Mātíu, Ma'ake, mo Luke	Sione
'Oku nofotaha ki he ngāue fakafaifekau 'a Sisū 'i he feitu'u Kāleli	'Oku nofotaha ki he ngāue fakafaifekau 'a Sisū 'i he feitu'u Siuteá
'Okú ne fakamamafa'í ko Sisuu ko e Foha 'o Tēvita (ko e Mísaiá)	'Okú ne fakamamafa'í ko Sisuu ko e 'Alo ia 'o e 'Otuá
Fakamamafa'í hono fokotu'u 'o e Siasí mo hono lakanga fakataula'eikí	Fakamamafa'í 'a e mo'oni ki he kāingalotu 'o e Siasí
Fakamamafa'í ha ngaahi me'a ne hoko fakahokohoko	Fakamamafa'í 'a e pōpoaki fakalaumālie 'o ha ngaahi me'a ne hoko
Ngaahi folofola 'a Sisuu 'o meimei nounou pē	'Oku fa'a fakakau ai ha ngaahi malanga lōloa 'a Sisū

Taumu'á: Ne fakahaa'í 'e Sione ko 'ene taumu'a ki hono lekooti 'o 'ene fakamo'oni ke "mou tui ko e Kalaisí 'a Sisū, ko e 'Alo 'o e 'Otuá; pea ke mou ma'u 'i ho'omou tuí 'a e mo'ui 'i hono huafá" (Sione 20:31).

Sione 1

Ko e Mo'ui 'a Sisū Kalaisi

Talateú

Na'e kamata 'e Sione 'ene fakamo'oni 'aki ha founga kehe mei he kau tangata ko ē ne nau hiki 'enau Ongongolelei. Na'e 'ikai ke ne kamata 'aki e tohi hohoko 'o Sisuu, Fakahā 'o Hono 'Alo'í, pea mo Hono 'Alo'í, ka ne nofotaha pē 'a Sione ia ki he tu'unga 'o Kalaisi ki mu'a 'i he māmani 'i He'ene hoko ko e "Folofola 'a e 'Otuá" mo e Tupu'anga fakalangí. 'Oku fakaikiiki mai 'e he Sione 1 ha ngaahi tefito lahi 'oku fakamatala'í 'i he toenga 'o e tohi. 'Okú ne fakamo'oni'í hono fakalangí 'o Sisū Kalaisí pea mo Hono fatongia mahu'inga 'i he palani 'a 'etau Tamai Hēvani.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Sione 1 mo fakakaukau'í 'a e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'eni ki mu'a pea ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelei ke Fakatokanga'i

- Na'e fakatupu 'e Sisū Kalaisi, 'i he fakahinohino 'a e Tamai Hēvaní, 'a e māmaní mo ha ngaahi maama kehe (vakai, Sione 1:1–3; vakai foki, Kolose 1:16–17; Hepelū 1:1–3; Mōsese 1:33).
- Neongo ko Sisū Kalaisi ko e taha ia 'o e Tolu'i 'Otuá ki mu'a pea toki fanau'i mai ki māmaní, na'e 'ikai ke Ne ma'u 'a e mālohi mo e nāunau kotoa pē ka na'a ne tupulaki mei he 'alo'ofa ki he 'alo'ofa kae 'oua kuó Ne ma'u hono kakató (vakai, Sione 1:14; vakai foki, T&F 93:12–16).
- Hangē ko hono ma'u 'e Sisū 'a e 'alo'ofa ki he 'alo'ofá, 'e pehē pē 'a 'etau lava ke tupulaki pea mo fakalalaka fakalaumālie kae 'oua kuo tau ma'u kotoa 'a ia 'oku ma'u 'e he Tamai (vakai, Sione 1:1–17; vakai foki, T&F 93:1–22).
- Ko Sisū Kalaisi mo 'Ene ongoongolelei ko e maama mo e mo'ui ia 'o māmaní (vakai, Sione 1:1–4; JST, Sione 1:1–4).
- Ko Sisū Kalaisi ko e Lami ia 'a e 'Otuá ne foaki ko e feilaulau ma'ae ngaahi angahala 'a e māmaní (vakai, Sione 1:29, 32–34, 36, 41, 49).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'u, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Sione 1.

Sione 1:1–3. Na'e hoko 'a Sisū Kalaisi ko e taha 'o e Tolu'i 'Otuá ki mu'a pea toki hā'ele mai ki māmaní. (miniti 'e 15–20)

'Ave ha fo'i pulu peisipolo (pe ko ha fo'i pulu ki ha fa'ahinga sipoti manakoa homou feitu'ú) ki he kalasi. Fehu'i ange:

- Ko e hā hano mahu'inga 'o e fo'i pulu ko 'ení?
- Ko e hā hano faikehekehe 'o e mahu'inga 'o e fo'i pulu kapau 'e fakamo'oni hingoa ai ha kau mēmipa 'o ha timi hau?
- 'Oku fakalahi fēfē 'etau fakahounga'i ha mahu'inga 'o ha me'a 'e he'etau 'ilo'i hono hisitōliá?
- 'E tatau pē nai 'a e tefito'i mo'oni ko 'ení ki he kakai mo ha fa'ahinga koloa pe me'a pē?

'Ai ke lau 'e fānau akó 'a e Sione 1:1–3 mo kumi pe ko hai 'oku fakamatala'i ai. Fehu'i ange: 'Oku fakalahi fēfē 'etau mahinó ki Hono mahu'ingá 'e he'etau 'ilo'i 'a e hisitōliá ni?

'Oange ki he fānau akó 'a e sivi tali mo'oni pe loi ko 'ení ke tokoni ke mahino kia kinautolu 'a e ma'ong'onga 'o e 'Eiki ki mu'a 'i he māmaní.

1. Na'e fakatupu 'e Sisū 'a e māmaní.
2. Na'e fakatupu 'e Sisū ha ngaahi māmani ta'e fa'alaua.

3. Ko Sisuú ko e 'alo fakalaumālie lahi taha ia 'o e Tamai 'i Hēvaní.
4. Na'e 'osi hoko 'a Sisū ko ha 'Otuá ki mu'a pea toki 'alo'i 'i he māmaní.
5. Ko Sisū na'a Ne fokotu'u 'a e fuakava mo 'Ēpalahamé.
6. Ko Sisū 'a e 'Otuá 'o 'Ēpalahame, 'Aisake, pea mo Sēkopé.
7. Na'e hā 'a Sisū kia Mōsese 'i he vao'akau velá.
8. Ne tokoni 'a Sisū ki he fānau 'a 'Isilelí ke nau hola mei 'Isipite pea mo fakamavaeua 'a e Tahi Kulokulá.
9. Na'e foaki 'e Sisū 'a e Fekau 'e Hongofulú kia Mōsese.
10. Ko Sisuú ko Sihova ia, ko e 'Otuá 'o e Fuakava Motu'á.

Fakatonutonu 'a e ki'i sivi (ko e ngaahi talí 'oku mo'oni kotoa) pea mo alea'i ha fa'ahinga fehu'i te nau ma'u. Fakamatala ange 'a e lea ko 'eni meia 'Eletā Sēmisi 'E. Talamesi:

“'Oku tau tala 'oku mo'oni fakafolofola 'a 'etau pehē ko Sisū Kalaisi na'e, pea ko e 'Otuá ia ko e Tupu'angá (Creator), ko e 'Otuá na'a Ne fakahā Ia kia 'Ātama, 'Īnoke, pea mo e kau pēteliake mo e kau palōfita kotoa pē ki mu'a 'i he lōmakí 'o a'u mai kia Noa.; ko e 'Otuá 'o 'Ēpalahame, 'Aisake, mo Sēkope; ko e 'Otuá 'o 'Isilelí 'i he'enua kei hoko ko e kakai pē tahá, pea mo e 'Otuá 'o 'Ifalemi mo Siuta 'i he hili hono fakamovetevete'i 'o e pule'anga Hepelú; ko e 'Otuá na'a Ne fakahā ia ki he kau palōfita meia Mōsese kia Malakai; ko e 'Otuá 'o e lekooti 'o e Fuakava Motu'á; ko e 'Otuá 'o e kau Nifái. 'Oku tau toe fakamo'oni ko Sisū Kalaisi ko ia na'e hoko pea 'oku kei hoko ko Sihová, ko e 'Otuá Ta'engatá (Eternal One)” (Jesus the Christ, 32).

Fehu'i ange ki he fānau akó: 'Oku mou pehē ko e hā ne fili ai 'a e Tupu'anga 'o e māmaní ke hifo mai ki he mo'ui fakamatelié ko ha pēpē 'i ha 'ai'anga-kai masiva 'o e manú? 'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e 1 Nifai 11:14–22 pea fakamatala'i 'a e ongo 'oku nau ma'u kau ki he 'ofa 'a e 'Otuá 'o hangē ko ia 'oku fakahaa'i 'i hono 'alo'i 'o Sisū Kalaisi.

Sione 1–3. 'Oku ako'i kitautolu 'e he 'Eiki fekau'aki mo 'Ene mo'ui mo 'Ene ngāue fakafaifekau. (miniti 'e 25–30)

'Omi ha fo'i mā, fo'i 'uhila fuopotopoto, ipu sio'ata fonu vai, pea mo ha fo'i maka ki he kalasi. Fehu'i ange: 'Oku fakataipe fēfē'i 'e he ngaahi me'a ni takitaha 'a e mo'ui 'a Kalaisi? ('E lava ke ke faka'aonga'i 'a e Sione 4:10–15; 6:48; 8:12; Selemāia 2:13; mo e Hilamani 5:12 ke faka'ali'ali 'aki 'a e founga 'oku lava ke fakataipe ai 'e he ngaahi me'a ni 'a Kalaisi.)

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Sione 1:1–3, 14; mo e Liliu 'e Siosefa Sāmīta 'o e Sione 1:1–3, 14; pea mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:8–10, mo kumi 'a e 'uhinga ne ui ai 'e Sione 'a Sisū Kalaisi ko e "Folofolá." ('E ala kau mai he ngaahi talí 'a e pehē ko Sisuú ko e "talafekau ia 'o e fakamo'ui" [T&F 93:8],

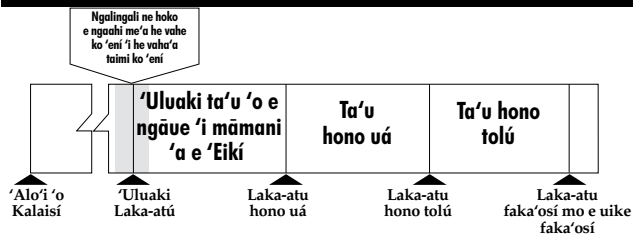
‘okú Ne fakasino mai ‘a e ongoongolelei, na‘á Ne fakahoko ‘a e folofola ‘a e Tamaí, peá Ne fakatupu ‘a e māmaní ‘o fakatatau mo e fakahinohino, pe folofola, ‘a e Tamaí.) ‘Ai ‘a e fānau akó ke nau kumi vave ‘i he ngaahi ‘uluaki vahe ‘e tolu ‘o e Ongongolelei ‘a Sioné ‘a e ngaahi huafa ne ‘ai kia Sisū Kalaisí, pea hiki kinautolu ‘i he palakipoé. (‘Oku ‘oatu ‘a e lisi ko ‘ení ke tokoni ka ‘oku ‘ikai kátoa ai.)

- Ko e Māmá (Sione 1:4–9)
- Ko e ‘Aló (Sione 1:18, 34, 49)
- Ko e Palōfitá (Sione 1:21; vakai foki, Teutalōnome 18:15)
- Ko e ‘Eikí (Sione 1:23)
- Ko e Lamí (Sione 1:29, 36)
- Ko e ‘Eikí (Master) pe Lāpai (Sione 1:38, 49)
- Ko e Misaiá pe Kalaisi (Sione 1:41)
- Faiako (Sione 3:2)
- Ko e Tangata-ta‘ané (Sione 3:29)

Poupou‘i ‘a e fānau akó ke nau fakatokanga‘i ‘a e ngaahi huafa ‘o Sisuú ‘i he lolotonga ‘o ‘enua ako ‘a e Fuakava Fo‘ouú pea mo fakakaukau‘i pe ko e hā ‘oku ako‘i ‘e he huafa takitaha fekau‘aki mo e mo‘ui pea mo e misiona ‘o e Fakamo‘uí.

Sione 2–3

Ko e Mo‘ui ‘a Sisū Kalaisí

Talateú

‘Oku faka‘ilonga‘i ‘e he Sione vahe 2–3 ‘a e ngata‘anga ‘o e ngaahi ta‘u ‘o e teuteu ‘a Sisuú pea mo e kamata‘anga ‘o ‘Ene ngāue fakafaifekau ki he kakaí. ‘I ha kátoanga mali ‘i Kena ‘i Kāleli, ne fakahoko ai ‘e Sisū ‘a ‘Ene fuofua mana he kakaí ‘aki ha‘ane liliu ‘a e vaí ko ha uaine. Hili ia peá Ne fononga mo Hono fāmilí mo ‘Ene kau ākongá ki Kāpaneume pea hoko fakatonga atu ai ki Selusalema ki he Kátoanga ‘o e Laka Atú. Na‘á Ne kapusi heni ‘a e “fakafetongi pa‘angá” ki tu‘a mei he tempalé, ‘o tukuaki‘i kuo nau ngaohi “‘a e fale ‘o ‘eku Tamaí ko ha fale ‘o e fefakatau‘aki koloa” (Sione 2:14–16). Ne hili pē ia, kuo feinga ‘a Nikotímasi, ko ha Fālesi mo ha taki ‘iloa ‘i he kau Siú, ke na talanoa mo e Fakamo‘uí. ‘I he ngaahi

mo‘oni kotoa ne ako‘i ‘e Sisū he lolotonga ‘o ‘Ene ngāue fakafaifekau, ‘oku mālie mo‘oni ke te fifili ki he me‘a na‘á Ne folofola ‘aki ‘i ha taha ‘o Hono ngaahi faka‘eke‘eké.

Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e Sione 2–3 mo fakakaukau‘i ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ‘ení ki mu‘a peá ke toki teuteu ho‘o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito‘i Mo‘oni Mahu‘inga ‘o e Ongongolelei ke Fakatokanga‘i

- ‘I He‘ene ngaahi sipinga lelei, ne faka‘ali‘ali mai ai ‘e Kalaisi ‘oku totonu ke tau fakalāngilangi‘i mo talangofua ki he‘etau mātu‘a fakamāmani ‘i he mā‘oni‘oni (vakai, Sione 2:1–11; vakai foki, ‘Ekesōtosi 20:12; Teutalōnome 5:16; Sione 19:26–27).
- Ko e ngaahi tempalé ko e ngaahi fale ia ‘o e ‘Eikí ‘oku ‘ikai totonu ke hū ki ai ha me‘a ta‘e ma‘a. ‘Oku tatau hotau sinó mo ha ngaahi tempale, pea ‘oku totonu ke ‘oua na‘a tau faka‘uli‘i ia ‘aki ha ngaahi fakakaukau ‘uli, ngaahi lea ‘uli, pe ngaahi tō‘onga ‘uli (vakai, Sione 2:13–22; vakai foki, 1 Kolinitō 6:19–20).
- Ko e toko-taha ala fakamāua kotoa pē ‘oku fie hū ki he pule‘anga fakasilesitiale kuo pau ke papitaiso mo ne ma‘u ‘a e Laumālie Mā‘oni‘oní. Kuo pau ke fanau‘i fakalaumālie kitautolu ‘i he ‘Otuá, ‘o liliu mei hotau tu‘unga hingá ki ha tu‘unga mā‘oni‘oni, ka tau lava ‘o ma‘u ‘a e pule‘anga ‘o e ‘Otuá (vakai, Sione 3:1–8; vakai foki, Mōsaia 27:24–26; T&F 76:50–53).
- ‘Oku ako‘i ‘e he ngaahi faka‘ilonga mo e ngaahi fakataipe mei he Fuakava Motu‘á ‘a Sisū pea mo e palani ‘o e huhu‘i (vakai, Sione 3:14–15; vakai foki, Nōmipa 21:4–9; 2 Nīfai 11:4; Hilamani 8:13–15; Mōsese 6:62–63).

Ngaahi Fokotu‘u ki Hono Ako‘i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko ‘ení, pe faka‘aonga‘i ha‘o ngaahi fakakaukau pē ‘a‘au, ‘i ho‘o teuteu ‘a e ngaahi lēsoni ki he Sione 2–3.

Sione 2:1–11. ‘I He‘ene fa‘ifa‘itaki‘anga lelei, kuo faka‘ali‘ali ai ‘e Sisū ‘oku totonu ke tau fakalāngilangi‘i mo talangofua ki he‘etau mātu‘a fakamāmani ‘i he mā‘oni‘oni. (miniti ‘e 10–15)

Fehu‘i ange ki he fānau akó:

- Ko e hā ‘a e hingoa ‘okú ke ui ‘aki ho‘o mātu‘á?
- Ko e hā ha ngaahi founa te ke ui ai ho‘o mātu‘á ‘i ha founa faka‘apa‘apa?
- Ko e hā ha‘o ongo‘i kapau te ke fanongo ki ha ni‘ihi ‘oku ‘ikai ke nau ui faka‘apa‘apa‘i ‘enau mātu‘á?

'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Sione 2:3–4 mo kumi ki he tu'unga faka'apa'apa 'a Sisū Kalaisi ki He'ene fa'eé. Tokoni'í 'a e fānau akó ke mahino ne tā 'e Sisū Kalaisi 'a e sīpinga 'aki 'a e 'ikai te ne teitei ui 'Ene fa'eé 'i ha founga ta'e faka'apa'apa. Poupou'í 'a e fānau akó ke nau fai 'a e me'a tatau.

(Fakatokanga'i ange: Faka'ehi'ehi mei he fakamahamahaloi pe ko e mali 'a hai na'e fai 'i he taimi ko 'eni. 'Ikai ngata ai, 'oku 'ikai ko ha kongā 'eni ia 'o e folofolá 'oku fe'unga ki ha lēsoni 'i he Lea 'o e Potó. Na'e hoko 'a e mana 'o hono liliu 'o e va'i ke uainé 'i he senituli 'uluaki A.D., ka ko e Lea 'o e Potó na'e toki foaki ia 'e he 'Eiki 'i he 1833.)

Sione 2:12–25. Ko e ngaahi me'a ne hoko 'i he mo'ui mo e ngāue fakafaifekau 'a e Fakamo'ui 'oku 'i ai honau fatongia mahu'inga 'i he palani 'o e fakamo'ui.
(miniti 'e 25–30)

Tā 'a e saati ko 'eni 'i he palakipoé, kae tuku pē 'a e ngaahi fakamo'oni folofolá.

Ko e Folofola mo e Ngāue 'a Sīsuú:

1. Fakahā ki he kau fanongó ko e Mīsaia Ia (vakai, Luke 2:46–50).
2. Ako'í mo fakahinohino 'Ene kau 'Aposetoló mo e kau ākongá (vakai, Sione 1:40–51).
3. Fakautuutu Hono 'iloá (vakai, Sione 2:1–11).
4. 'Omi ha tāufehi'a lahi fe'unga, 'o fakaiku ai ki Hono Tutukí (vakai, Sione 2:13–21).

Tufa ke lahi 'a e ngaahi fakamo'oni folofolá ki he fānau akó. Tuku ke nau lau 'a e ngaahi fakamo'oni mo kumi 'a e founga ne teuteu ai 'a Sisū ki he Fakalelei. Fakafehoanaki mo ho'o fānau akó 'a e ngaahi fakamo'oni folofolá pea mo e ngaahi me'a ne hokó 'e fā pea tānaki atu mo kinautolu ki he sātí.

Alea'í 'a hono taki 'e he ngaahi me'a ni 'a e Fakamo'ui ki he Ngoue ko Ketisemani, ki he kolosí, fonualotó, pea mo 'Ene Toetu'ú. Fakamamafa'í ki he fānau akó na'e hifo mai 'a Sisū ki māmani ke fakahoko 'a e Fakalelei, pea na'e fakaiku 'a e ngaahi me'a kotoa 'i He'ene mo'ui ki he me'a ni.

Fakamahino ange ko hono kotoa 'o e mo'ui 'a Sīsuú na'e fakatapui ia ki hono fakahoko 'o e finangalo 'o e Tamai Hēvaní (vakai, Sione 5:30). Fehu'í ange:

- Ko e hā 'a e taumu'a 'o 'etau omi ki māmani?
- Ko e hā ha me'a 'okú ke fai 'i he taimí ni 'e tokoni ke ke fakahoko ai 'a e taumu'a ko iá?
- Ko e hā te tau lava 'o fai ke fakahoko ai 'a e misiona 'o 'etau mo'ui? (Fakatomala mei he'etau ngaahi angahalá, ako 'a e folofolá, mo'ui 'aki 'a e ngaahi fekaú, feinga ke ke fanongo ki he Laumālié.)

Poupou'í 'a e fānau akó ke nau mo'ui 'i ha fa'ahinga tō'onga ko ē te nau lava 'o fakahounga'í pea mo taau ai mo e ngaahi tāpuaki 'o e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí.

Sione 3:5 (Folofola Ako Ma'ulotó). Kuo pau ke fanau'í fakalaumālie kitautolu 'i he 'Otuá, liliu mei hotau tu'unga hingá ki ha tu'unga 'o e mā'oni'oni. (miniti 'e 25)

Hiki hake ha tā 'o ha pēpē toki fanau'í pea fehu'í ange:

- Ko e hā 'oku tau fiefia tōtu'a ai 'i ha fanga kí'í pēpē toki fanau'í fo'ou?
- Ko e hā ha fanga kí'í 'ulungāanga 'oku tau fa'a fakatokanga'í 'i he pēpē toki fanau'í fo'ou? (Ma'a, haohao, loto fakatōkilalo, fakafalala, 'ofa, kei fo'ou mai mei he 'ao 'o e 'Otuá.)
- Kuó ke faka'amu nai 'i ha taimi 'okú ke ma'u 'a e ngaahi 'ulungāanga ko iá?
- Ko e hā ha lelei 'o ha'ate toe kamata fo'ou?

'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Sione 3:3–7, pea fehu'í ange:

- Fakatatau mo e ngaahi vēsí ni, 'oku anga fēfē hono fakahā 'e Sisū 'e malava pē ke tau kamata fo'ou?
- 'Okú ke pehē ko e hā 'oku faka'aonga'í ai 'e he 'Eiki 'a e kupu'í lea ko e "fanau'í fo'ou" ke fakamatala'í 'aki 'a e papitaisó pea mo e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni?

Fakamatala ange ko e taimi ne faka'aonga'í ai 'e he Fakamo'ui 'a e kupu'í lea "fanau'í fo'ou" mo e "fanau'í 'i he Laumālié," ko 'Ene fakafehoanaki 'e Ia 'a e papitaisó mo e fanau'í fo'ou fakalaumālie ki he fanau'í 'i he sinó (vakai foki, Hepelū 12:9; Mōsese 6:59–60). Kapau 'e 'aonga, tā 'a e sātí ni 'i he palakipoé pea mou alea'í ia mo e kalasí. Fehu'í ki he fānau akó pe te nau lava 'o toe tānaki mai ki he lisí.

Fanau'í Fakamāmani	Fānau Fakalaumālie
'Okú kamata 'etau mo'ui fakamatelié.	'Okú kamata ha'atau mo'ui fo'ou 'ia Kalaisi.
'Okú tau ma'u ha ngaahi anga fakaesino mo faka'atamai pea mo ha ngaahi koloa fakamāmani mei he'etau mātu'á.	'Okú hoko 'a Kalaisi ko 'etau Tamai pea 'oku tau ma'u ha tofi'a fakalaumālie meiate Ia.
'I he ngaahi anga fakafonua 'e ní'ihí 'oku tau ngāue'aki 'a e hingoa 'o 'etau tamai.	'Okú tau ngāue'aki 'a e huafa 'o Kalaisi.
'E lava ke tau hangē ko 'etau mātu'á.	'Okú tau kamata ke fakalalaka ke tau hangē ko 'etau Tamai Hēvaní.

Fakaafe'í 'a e fānau akó ke nau lau mo fakafekau'aki 'a e 'Alamá 5:14 mo e Mōsaia 5:2 pea fakatokanga'í 'a e ngaahi liliu 'oku 'alu fakataha mo e toe fanau'í fo'ou. Kapau 'e fiemālie ha ní'ihí ho'o fānau akó ke fakahoko 'eni, pea fakaafe'í kinautolu ke nau fakamo'oni ki he ngaahi liliu ne hoko 'i he'enu mo'ui 'i honau papitaisó pe uluí.

Fakamo'oni'í ki ho'o fānau akó 'oku fie ma'u ke fanau'í fo'ou kotoa kitautolu 'i he Laumālié. Fakahā ange kia kinautolu hono mahu'inga 'o ho papitaisó pea mo e mahu'inga 'o e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'i ho'o mo'ui.

Sione 3:8–13. Kuo pau ke fanau’i kitautolu ‘i he Laumālié ka tau lava ‘o hū ki he pule’anga ‘o e ‘Otuá. (miniti ‘e 25–30)

‘Ai ‘a e fānau akó ke nau sio pe fakakaukau ki he tō’onga ‘a e mā’ili’ili ‘a e matangí ‘i ha ‘aho havili. ‘Ai ‘a e fānau akó ke nau lau ‘a e Sione 3:8 mo kumi ‘a e founa ‘o hono fakafehoanaki ‘o e matangí ki he fanau’i ‘i he Laumālié. Fehu’i ange: ‘Oku fēfē hono tala ‘e Sīsū ‘okú na tataú? Kapau ‘e fie ma’u, faka’aonga’i ‘a e fakatātā ‘oku ‘oatu hení ke tokoni ‘i ho’omou alēléá:

Ko e Matangí Ko e Laumālié

↓ ↓

‘Oku ‘ikai ke tau lava ‘o mamata
ki ai ‘aki hotau matá
‘Oku tau lava ‘o ongo’i.
‘Oku tau lava ‘o mamata ki he’e ngāué.
‘E lava pē ke mā’ili’ili
pe mālohi mo tātā.

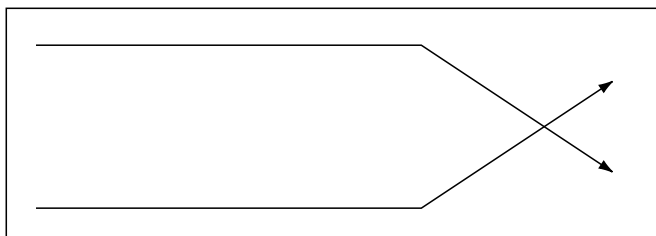
‘Ai ‘a e fānau akó ke nau lau ‘a e Sione 3:9–10, pea fehu’i ange:

- Ko e hā na’e valoki’i ai ‘a Nikotīmasi ‘i he ‘ikai mahino ki ai ‘a e ngaahi me’a ne ako’i ‘e Sīsúú? (Ko e taha ia ‘o e kau taki mo e kau faiako ‘o e kakaí pea ‘oku totonu ke ‘osi mahino ki ai ‘a e ngaahi mo’oni ni.)
- Ko e hā ha ngaahi founa ‘oku tau fa’a halaia ai ‘i he ‘ikai fa’a mahino ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Laumālie Mā’oni’oni’?
- Ko e hā ha ngaahi founa ‘oku ma’u ai ‘e he kakaí ‘enau fakamo’oni’i he mālohi ‘o e Laumālie Mā’oni’oni’?
- Ko e hā ‘oku kehekehe ai ‘a e tali ‘e he kakaí ‘a e Laumālié?
- Kuo ‘i ai nai ha taimi kuó ke loto mamahi ai ‘i ha ‘ikai ke ke ongo’i ‘a e Laumālie Mā’oni’oni’ ‘o hangē ko e kakaí kehé?
- Ko e hā ho’o me’a ‘oku fai ‘i he taimi ‘oku ‘ikai tali ai ho’o ngaahi lotú ‘o fakatatau mo ho’o fie ma’ú?

Fakamo’oni’i ange neongo ko e ngāue ‘a e Laumālié ‘e malava pē ke faingata’a hano fakamatala’i ‘o hangē ko e matangí, ka ‘oku mo’oni ia. ‘E lava ke fanau’i kotoa kitautolu ‘i he Laumālié ‘o kapau te tau muimui ki he sīpinga ‘a e ‘Eikí.

Sione 3:28–30 (vakai foki, Mātiu 3:11–15; Ma’ake 1:7–8; Luke 3:15–16). Ne tokoni ‘a e loto fakatōkilalo mo e mahino kia Sione Papitaiso pe ko hai iá, ke ne tokanga taha ai ki hono misiona ke fakamo’oni’i ‘a e Fakamo’uí. (miniti ‘e 25–30)

Tā ‘a e fakatātā ko ‘eni’ he palakipoé.

‘Ai ‘a e fānau akó ke nau lau ‘a e Sione 3:28–30, pea fehu’i ange: Fakatatau mo e ngaahi vēsī ni, ko e hā ‘oku fakafongonga’i ‘e he ongo laine ko ‘eni’? (Ko e laine ‘oku ‘alu ki ‘olungá ‘okú ne fakafongonga’i ‘a e Fakamo’uí ‘i hono ‘iloa he fa’ahinga ‘o e tangatá; koe laine ‘oku ‘alu ki laló ‘okú ne fakafongonga’i ‘a Sione Papitaiso.)

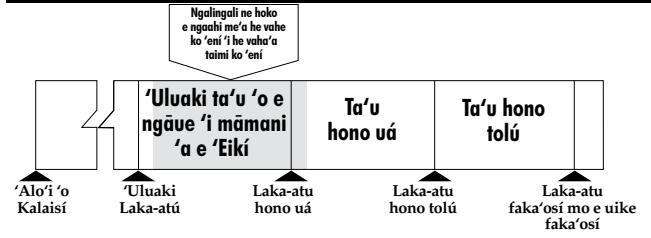
Kole ki he fānau akó ke nau lau ‘a e Sione 1:19–36; 5:33–36; 10:41, pea fehu’i ange:

- Ko e hā ha ngaahi sīpinga ‘o e loto fakatōkilalo ‘a Sione Papitaisó ‘oku tau fakatokanga’i ‘i he ngaahi potu folofolá ni?
- Ko e hā ha fakamo’oni te ke lava ‘o ‘omai na’e ‘ilo’i mo’oni ‘e Sione ia?
- Na’e tokoni fēfē ‘a e loto fakatōkilalo ‘a Sioné ‘i he’ene fakahoko hono fatongia ko e fakamelomelo ki he Mīsaiá?
- Ko e hā ha me’a te tau lava ‘o ako mei he sīpinga ‘a Sione Papitaisó ‘e lava ke tokoni ‘i he’etau mo’uí?

Fakamo’oni ki hono mo’oni ko e fakamo’uí ‘oku hoko taha pē ‘ia Sīsū Kalaisi. Fakamatala ange na’e mahino ‘eni kia Sione Papitaiso. Na’e ‘i ai hono fatongia mahu’inga ko ha fakamelomelo ‘o e Mīsaiá, ka na’á ne fakamo’ulalao’i ia ‘i he ‘ao ‘o e ‘Eikí. ‘Oku fie ma’u ke tau fai ‘a e me’a tatau pē.

Sione 4–5

Ko e Mo’ui ‘a Sīsū Kalaisi

Talateú

Kuó ke feinua lahi nai ‘o a’u ki ha tu’unga ne ke fie foaki ai ha me’a pē ‘okú ke ma’u ka ke ma’u ha vai mokomoko, ke ne fakatōlia’i ho’o feinua? ‘I he fonua ne hā’ele holo ai ‘a Sīsúú, ne sí’si’i ai ‘a e vaí pea mo mahu’inga, pea ne hoko ai ha ngaahi tau ke ma’u ha vai. Na’e faka’aonga’i ‘e he kau palōfítá ‘a e fakataipe ‘o e vaí ke fokotu’u mai ‘a e ma’u’anga ‘o e mo’ui ta’engatá (vakai, ‘Īsaia 8:6; 12:3; 44:3; 55:1; Selemaia 2:13; Sākalaiá 14:8). Ne kamata ‘aki ‘e Sīsū ‘Ene ngāue fakafaipekau ki he kakaí ‘aki ha’ane faimana’i ‘a e vaí ke hoko ko e uaine (vakai, Sione 2:1–11). Na’á Ne ako’i ‘a Nikotīmasi kuo pau ke fanau’i ia ‘i he vaí (vakai, Sione 3:1–7). Na’á Ne ako’i ‘a e fefine ‘o Samēliá ‘okú Ne foaki ‘a e “vai ‘o e mo’uí” ‘a ia ‘oku fakatau ki he “mo’ui ta’engatá” (Sione 4:10, 14; vakai, vv. 5–14). Na’e toki ‘ilo ‘e he tangata kui ‘i he ve’e vai

ko Petesaitá 'oku 'ikai ko e fakamo'ui mo'oni 'oku ma'u 'i he vai ka 'i he Fakamo'ui (vakai, Sione 5:1–15). 'Oku tala mai 'e he Sione 4–5 'a e feitu'u 'e ma'u mei ai 'e kinautolu 'oku fieinua ki he mā'oni'oni 'a e vai ke nau fiu ai.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Sione 4–5 pea mo fakakaukau 'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a pea ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'i

- 'Oku hangē 'a e 'ofa kia Kalaisi mo hono tauhi 'Ene ngaahi fekaú ko hano inu 'o e vai 'o e mo'ui—he 'okú ne fakaivia mo pukepuke pea mo tataki kitautolu ki he mo'ui ta'engata (vakai, Sione 4:5–14; vakai foki, Sione 7:37–38; 1 Nifai 11:25; T&F 63:23).
- 'E hanga 'e he vahevahe 'o e ongoongolelei mo e kakai kehē, 'o a'u ki he taimi 'e hā ngali faingata'a ai, 'o 'omi ha fiefia mo tokoni ke tau ma'u 'a e mo'ui ta'engata (vakai, Sione 4:6–10, 31–40).
- 'Oku fakahoko 'a e Fakamāu mo e Toetu'u 'i he mālohi 'o Sisū Kalaisi (vakai, Sione 5:21–29).
- Ko kinautolu kuo mate te'eki fanongo ki he ongoongolelei 'e ma'u hanau faingamālie ke ma'u ia 'i he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālie (vakai, Sione 5:25–28; vakai foki, 1 Pita 3:18–21; 4:6; T&F 138:25–37).
- 'Oku fakamo'oni 'i 'e he faka'apa'apa mo e talangofua 'a Kalaisi ki he fono 'o e kau fakamo'oni 'a Hono fakalangí (vakai, Sione 5:30–47; vakai foki, Teutalōnome 17:6; 2 Kolinitō 13:1).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Sione 4–5.

Sione 4–5. 'E lava 'o tokoni 'etau 'ilo 'a e feitu'u na'e hā'ele holo ai 'a Sisū ke tau manatu'i ai 'Ene mo'ui. (miniti 'e 20–25)

Fehu'i ange ki he fānau akó:

- 'Oku 'i ai ha ngaahi feitu'u pau 'oku 'i ai ha'anau mahu'inga makehe ki ho'o mo'ui?
- Ko e hā 'oku langaki ai 'e he ngaahi feitu'u pehe'e ha ngaahi manatu mo'oni?

Fakamatala ange ke lava ke fa ha me'a tatau pehē ki he ngāue fakafaifekau 'a Sisū 'i he mo'ui fakamatelié ni. Tuku ke kumi 'e he fānau akó 'a e ngaahi feitu'u ko 'eni 'i he Fakahinohino ki he folofolá, mape 4 mo e nimá:

- Ko e Vaitafe Soatani
- Selusalema
- Kana
- Sisa
- Kapaneume
- Vai 'o Petesaitá

'Ai 'a e fānau akó ke nau siofi 'a e ngaahi fakamo'oni ko 'eni 'o kumi 'a e ngaahi me'a mahu'inga ne hoko 'i he ngaahi feitu'u ni takitaha:

- Sione 1:19, 23–28
- Sione 2:1–11
- Sione 2:13, 23–3:8
- Sione 4:1–21
- Sione 4:46–50
- Sione 5:1–9

Hili ha'amou alea'i nounou 'a e ngaahi feitu'u pea mo e ngaahi me'a ne hokó, fakamatala'i ange 'e tokoni hano 'ilo'i 'o e ngaahi feitu'u ne ngāue fakafaifekau ai 'a Sisū 'i he māmani ke tau manatu'i ai 'Ene mo'ui.

Sione 4:5–30, 39–42. 'E fafanga fakalaumālie kitautolu 'e Kalaisi 'o kapau te tau 'ofa Ai mo tauhi 'Ene ngaahi fekaú. (miniti 'e 15–20)

'Omi ha ipu sio'ata mo ha sioki vai sio'ata ki he kalasi. To'o pea ke fakaafe'i ha taha ke ne inu. Fehu'i ange: Ko e hā hano mahu'inga 'o e vai ki he'etau mo'ui? ('Oku tokoni ke ne fakatolonga 'a e mo'ui, 'okú ne fakafo'ou mo fakamokomoko, 'okú ne fakanonga 'a e fieinua.) 'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Sione 4:5–30, 39–42 mo kumi 'a e ngaahi fo'i lea pe ngaahi fakamatala fekaú'aki mo e vai mo e fieinua, pea fakaafe'i kinautolu ke nau fakamatala 'a e me'a ne nau ma'u. ('E ala kau 'i he ngaahi tali 'eni "feitu'u la'ā hono onó" [ho'atā mālie—taimi vela taha 'o e 'ahó; v. 6], "vai-tupu" [v. 6], "inu" [v. 7], "vai mo'ui" [v. 10], "'ikai ha me'a ke ohu [hake 'a e vai] 'aki" [v. 11], "fieinua" [vv. 13–14], "mapunopuna hake" [v. 14], "ma'u'anga vai" [v. 28].)

Fehu'i ange:

- Ko e hā na'e 'ikai mahino vave ai ki he fefiné 'a e fakataipe ne 'oange 'e Sisuu? (Na'e folofola 'a Kalaisi ia ki ha ngaahi me'a fakalaumālie, ka ne fakakaukau 'a e fefiné ia ki he ngaahi me'a fakamāmani.)
- 'Okú ke pehē na'e ongo'i fēfē 'a e fefiné 'i hono fakahā ange 'e Sisū 'ene ngaahi angahalá? (vakai, vv. 17–18).
- Na'e 'aonga fēfē 'a e vai mo'ui ne foaki 'e Sisuu ki he mo'ui 'a e fefiné?
- Ko e hā na'e fie ma'u ke ne fai ke ne inu ai 'i he vai mo'ui?
- Ko e hā 'oku foaki mai 'e Sisū 'oku tatau mo e vai? (Mo'oni, fakamolemole 'o 'etau ngaahi angahalá kapau te tau fakatomala, Hono Laumālie.)

Fakamatala ange ki he fānau akó ko e vai ko e mo'ui, 'o tautautefito ki he kakai 'oku nofo 'i he feitu'u 'oku pakukā ai 'a e 'eá 'o hangē ko Pālesitainé. Ka 'ikai ha vai, 'akau, mo ha fanga manu, 'e mate 'a e kakai. Fakamahino ange ko kinautolu 'oku mo'ui 'i he angahalā pe 'oku 'ikai ke nau ma'u 'a e ongoongolelei 'oku nau tatau mo ha kelekele 'oku vela, fie ma'u vai, pea hala mo ha vai ai. 'Oku nau fie ma'u 'a e vai mo'ui 'o e ongoongolelei ke ne fakafoki mai 'enau mo'ui fakalaumalié.

Sione 5:25, 27–30. Ko kinautolu ne mate 'oku te'eki ke nau fanongo ki he ongoongolelei 'e ma'u hanau faingamālie ke ma'u ia 'i he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumalié. (miniti 'e 20–25)

Fehu'i ange ki he fānau akó :

- Kuo mate nai ha taha 'okú ke 'ofa ai?
- 'Oku 'i ai nai ha taha te ne fie fakamatala 'a e ongo ne ne ma'u 'i he taimi ne hoko ai 'a e me'a ko iá? (*Fakatokanga'i ange*: 'Oua na'á ke vilikikihi ki ha me'a 'oku pelepelengesi.)
- Ko e hā hano kehe 'o e mamahi 'i ha mole 'o ha 'ofa'anga kapau te ke 'ilo na'e 'ikai 'ilo 'e he toko-taha ko iá 'a Sisū Kalaisi pe ko 'Ene ongoongolelei?

'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Sione 5:25–30.

- 'E tokoni fēfē 'a e ngaahi vēsī ni ke fakafiēmālie'i ha taha ne mole hano 'ofa'anga, 'o tautautefito ki ha taha na'e 'ikai ke ne 'ilo 'a e ongoongolelei?
- 'E lava fēfē ke fakamāu'i totonu 'a e kau pekiá kapau na'e 'ikai ke ma'u si'anau faingamālie ke fanongo pe ma'u 'a e ongoongolelei?
- Ko e hā 'oku tala'ofa 'e he veesi 25 ki he kau pekiá? (Te nau fanongo ki he le'o 'o e 'Alo 'o e 'Otuá.)
- 'Oku 'uhinga ki he hā ke "fanongo ki he le'o 'o e 'Alo 'o e 'Otuá"?

'E lava ke mou fakafekau'aki 'a e kupu'i leá ni ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:37–38. Fakamahino ange ko e taimi 'oku tau fakafanongo ai ki he kau tamaio'eiki 'a e 'Otuá, 'oku tatau pē ia mo ha'atau fakafanongo kiate Iá.

'Ai ke lau fakalongolongo 'e he fānau akó 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 138:1–19, 29–31, 57. Ko 'enau 'osi pē, fehu'i ange: 'Oku 'omi fēfē 'e he fakahaá ni 'a e nongá ki ha taha kuo mate hano 'ofa'anga?

'Ai 'a e fānau akó ke nau fa'u ha fakahokohoko 'o ha ngaahi fakamo'oni folofola 'aki ha'anau fakafehokotaki 'a e fakamo'oni fika 'uluaki 'i he lisí ni ki he fakamo'oni fika uá, 'a e fika uá ki he fika tolú, pehē ai pē 'o a'u ki he fakamuimui tahá, pea toki hiki 'a e fakamo'oni fika 'uluaki i he peesi 'o e fakamo'oni fakamuimui tahá.

- Sione 5:25–30
- 'Isaia 24:22

- 'Isaia 25:8
- 'Isaia 42:7
- 'Isaia 61:1
- 1 Pita 3:18–21
- 1 Pita 4:6
- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 138:1–19, 29–31, 57
- Mōsese 7:37–39

Faka'osi 'aki 'a e fehu'i ko 'eni: Ko e hā 'okú ne tala mai fekau'aki mo 'etau Tamai Hēvani 'i he'etau 'ilo ko ia 'okú Ne 'omi ha founga ke fanongo mo mahino ai ki he toko-taha kotoa 'a e ongoongolelei?

Sione 5:31–40. 'Oku faka'apa'apa'i mo talangofua 'a Sisū ki he fono 'o e kau fakamo'oni. (miniti 'e 20–25)

Ki mu'a pea kamata 'a e kalasí, fa'o ha fo'i pinati 'oku te'eki to'o hono kilí 'i ha ki'i tangai pepa. Tala ange ki he fānau akó 'oku 'i he ki'i tangai pepá ha me'a 'oku te'eki ke sio ki ai ha mata 'o ha taha ki mu'a. Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó 'oku falala ki ai 'a e kalasí ke sio ki he loto tangai pepá peá ne tala ange ki he kalasí pe 'oku mo'oni 'a e me'a na'á ke tala angé pe 'ikai. (Kapau 'oku 'ikai fu'u fakapapau'i 'e he toko tahá ni pe 'oku mo'oni ho'o leá, peá ke fanafana ange 'oku te'eki sio ha mata ia 'o ha taha ki he fo'i pinati 'i loto 'oku kei kofukofu'i 'e hono kilí.) Fehu'i ki he kalasí pe 'oku nau tui nai ki he toko tahá ni. Toe fakaafe'i ha taha kehe ke ha'u 'o sio ki he loto tangai pepá. 'Ai ke fakamo'oni 'a e toko tahá ni ki he toko taha 'uluaki. 'Eke ange leva ki he kalasí pe ko e toko fiha 'o kinautolu 'oku tui he taimi ní. Faka'ali'ali ange ki he kalasí 'a e fo'i pinati mo fakamatala'i ko lotó 'oku te'eki sio ai ha mata ia 'o ha taha. Fehu'i ange leva: 'Oku tokoni nai ke tokolahi ange 'a e kau fakamo'oni ke fakapapau'i ha fakamo'oni?

(*Fakatokanga'i ange*: Kapau te ke faka'aonga'i 'a e fokotu'u ki hono ako'i 'o e Mātiu 16:1–4 [pp. 47–48, 'a ia 'oku kau ha ki'i lēsoni fakataumu'a, 'e lava pē ke ke fai ha me'a hangē ko 'eni. Tomu'a alea'i ki mu'a ha taha 'o e fānau akó ke ne fakamatala ha ngaahi konga ongoongo fakafo ki he kalasí. 'E lava ke kau ai ha me'a ne ke 'ilo mei he ongoongo 'oku fakamafola ka 'oku 'ikai ma'u 'e he fānau akó ha faingamālie ke fanongo ai, pe ko ha me'a fakafo ki he tamasi'i pe ta'ahine akó ka 'oku te'eki ke ne talanoa ki ha taha. Alea'i mo ha tamasi'i pe ta'ahine ako kehe ke ne fakamo'oni'i 'a e talanoa 'a e toko taha 'uluaki.)

'Ai ke lau 'e ha taha 'o e fānau akó 'a e Teutalōnome 19:15. Fakamatala'i ange ko e fono 'o e kau fakamo'oni ko ha fono mei he kuonga mu'á pea 'oku fakamatala ki ai ha ngaahi potu folofola 'e ni'ihī (vakai, Mātiu 18:16; 2 Kolinitó 13:1; 'Eta 5:4; T&F 6:28). Hiki 'a e saati ko 'eni he palakipoé ke 'ilo ai 'a e kau fakamo'oni ne folofola ki ai 'a Sisū 'i he Sione 5:31–40, kae kei fakaava pē 'a e kōlomu ki he "Fakamo'oni."

Fakamo'oni Folofolá	Fakamo'oní
Sione 4:25–26	Sisū tonu pē
Sione 5:33–35	Sione Papitaiso
Sione 5:36	Ngaahi ngāue 'a Sisū
Sione 5:37	Ko e Tamaí
Sione 5:39	Ko e ngaahi folofolá

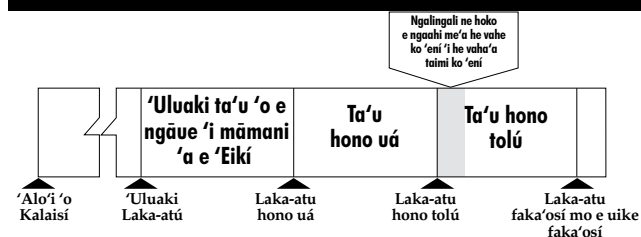
Fili ha taha 'o e fānau akó ke ne lau 'a e 'uluaki potu folofola 'i he kōlomu 'o e "Fakamo'oni Folofolá" pea tala mai 'a e fakamo'oni 'oku hā aí. Hiki 'a e talí 'i he kōlomu 'o e "Fakamo'oní," pea fili ha taha kehe ke ne lau 'a e potu folofola hono ua 'i he sātí 'o pehē ai pē kae 'oua kuo 'osi 'a e sātí. Fehu'í ange leva:

- 'I he pehē ko ia 'e he Fakamo'uí ke fakatotolo pe fekumi 'i he ngaahi folofolá pe [tohi tapú], ko e hā 'Ene 'uhingá? (Ko e Fuakava Motu'á.)
- Ko e hā Ne finangalo ai ke ako 'e he kakai 'a e Fuakava Motu'á? (Na'e kikite'i 'e he kau palōfita 'o e Fuakava Motu'á 'a e hā'ele mai 'a e Fakamo'uí; vakai, Sēkope 4:4–5.)
- Ko hai mo ha kau toe fakamo'oni kehe ki he fakalangi 'o Sisū 'okú ke manatu'í? ('E ala kau heni 'a e ngaahi mātu'á, kau palōfita mo'uí, Laumālie Mā'oni'oní, mo e Maama 'a Kalaisí.)

Faka'osi 'aki ha'ou fai ho'o fakamo'oni ki hono fakalangi 'o Sisū Kalaisí.

Sione 6

Ko e Mo'uí 'a Sisū Kalaisí

Talateú

Fakakaukau angé ki hono fakahokohoko 'o e ngaahi me'a ko 'eni: ko ha kakai tokolahi ne muimui 'i ha palōfita ki ha feitu'u ma'oma'onganoa, 'omi 'e Sihova ha mā 'i ha founga fakafo ke fafanga 'aki kinautolu, ko ha 'alu toko taha pē 'a e palōfitá ki he mo'ungá, ko hono fakahaofi 'e he 'Eiki 'Ene kau ākongá 'i ha'anau folau 'i ha tahi, ko ha lāunga 'a e kakai mo fakafekiki 'iate kinautolu pea mo fakaanga'í 'a e palōfitá, pea

fakahoko ai 'e he palōfitá ha malanga 'o ne fakamatala'í hono 'uhinga 'o e ngaahi me'a ko 'eni kuo hokó. 'Oku fakafōtunga 'e he fakahokohoko ko 'eni 'a e Hiki-Fononga 'a 'Isilei mei 'Isipité. 'Okú ne toe fakamā'ala'ala ai foki 'a e ngaahi me'a 'i he tohi 'a Sione 6. 'Oku fakahaa'í 'e he Ongongolelei 'a Sione 'a e takimu'a 'a Sisū 'i ha Hiki-Fononga fo'ou, 'o taki 'Ene kau ākongá mei he pōpula 'o e māmani, 'i he ngaahi faingata'a 'o e mo'ui fakamatelié, pea pehē ai pē ki he mo'ui ta'engatá.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Sione 6 peá ke fakakaukau'í 'a e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'í Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'í

- 'E lava ke foaki mai 'e he 'Eiki 'etau ngaahi fiema'ú kotoa (vakai, Sione 6:5–21; vakai foki, Filipai 4:19).
- 'Oku ma'u 'e Sisū Kalaisi 'a e mālohi ki he ngaahi 'elemēniti kotoa pē (vakai, Sione 6:5–21; vakai foki, Sēkope 4:8–9).
- Hangē ko hono tokoni'í kitautolu 'e he me'akaí mo e vai 'i he mo'ui fakamatelié, 'oku pehē hono 'omi 'e Kalaisi 'a e mā mo e vai mo'ui ke ne tokoni'í kitautolu 'o ta'engatá (vakai, Sione 6:35–58; vakai foki, Sione 4:10–14; 7:37–39).
- Kuo pau ke tau faka'ehi'ehi mei he 'ita 'i he ngaahi akonaki mo e ngaahi fekau 'a e Fakamo'uí, he ko Iá, ko e "Kalaisi, ko e 'Alo 'o e 'Otua mo'uí" (vakai, Sione 6:60–71).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'í

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'í ha'ou ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Sione 6.

Sione 6. 'Oku fakahaa'í 'e he Sione 6 'a e sipinga tatau pē mo e Hiki Fonongá pea mo e palani 'o e fakamo'uí. (miniti 'e 35–45)

Lau 'a e ngaahi kupu'í lea ko 'eni pe hiki kinautolu 'i he palakipoé.

Na'e pehē 'e 'Eletā Poiti K. Peekka:

“'Oku mahu'inga ke toutou fakamanatu ma'u pē 'a e palani. Pea 'e toki nofo ma'u leva 'iate kinautolu 'a e taumu'a 'o e mo'uí, 'a e mo'oni 'o e Huhu'í, pea mo e 'uhinga 'o e ngaahi fekau' (The Great Plan of Happiness [lea ne fai ki he kau faiako fakalotú 'i ha fakataha'anga 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá/Hisitōlia 'o e Siasí, 'Univēsiti Pilikihami 'Iongi, 'Aho 10 'o 'Aokosi 1993], 3).

Na'e fehu'i 'e Palesiteni 'Ešela Tafu Penisoni 'o pehē:

“Oku tau faka'aonga'i koā 'a e ngaahi pōpoaki mo e founga 'o e faiakō 'oku ma'u 'i he . . . ngaahi folofola 'o hono Fakafoki mai 'o e Ongoongoolei ke ako'i 'aki 'a e palani ma'ongo'onga ko 'eni 'a e 'Otua Ta'engata?” (i he Conference Report, 'Epeleli 1987, 106; pe *Tūhulu*, Siulai 1987, 107).

Fehu'i ange ki he fānau akō:

- Ko e hā 'oku mahu'inga ai ke ako pea mo toe fakamanatu 'a e palani 'o e fakamo'u'i?
- Ko e hā ha ngaahi tefito'i mo'oni kuō ke 'ilo mei ho'o ako 'i he kuo hili 'o e palani 'o e fakamo'u'i 'oku mahu'inga kiate koe?
- 'Okū ke tui ko hono toutou ako 'o ha me'a 'oku tokoni ia ke tau manatu'i ai?
- 'Okū ke pehē ko e hā e founga lelei taha ke ako'i ai 'a e palani 'o e fakamo'u'i?
- Ko e hā ha ngaahi founga 'oku faka'aonga'i 'e he folofolā ki hono ako'i 'o e palani?

Fakamatala'i ange neongo 'oku fa'a ako'i fakahangatonu 'e he folofolā 'a e palani 'o e fakamo'u'i, 'oku nau toe fa'a ako'i foki ia 'i ha founga 'oku 'ikai fakahangatonu 'aki hano faka'aonga'i ha ngaahi fakataipe, pe “fakafōtunga” pe “ata” (vakai, Mōsaia 3:15; Mōsese 6:63).

'Ai 'a e fānau akō ke nau lau fakavavevave pē 'a e ngaahi potu folofola ko 'eni: 'Īsaia 11:11, 15–16; Selesama 16:12–15; Ngāue 3:22–23; Loma 9:17; 1 Kolinitō 10:1–6; 1 Nifai 4:1–4; 3 Nifai 20:23. Fehu'i ange: 'Okū ke pehē ko e hā 'oku lahi ai e ngaahi lea 'a ha kau palōfita kehekehe ki he Hikifononga ko ia he kuonga mu'á?

Ko e ngaahi me'a ko 'eni ne hoko 'i he Hikifononga 'oku fakahokohoko lelei pē 'o fakatatau mo 'enau hoko 'i he hisitōliá. Hiki kehekehe pē kinautolu 'i he palakipoé pea kole ki he fānau akō ke nau fakahokohoko totonu kinautolu.

1. Na'e muimui 'a e kakai 'o 'Isileli 'i ha palōfita ki he toafa.
2. Na'a nau kolosi 'i he Tahī Kulokulā 'i ha founga fakaofu.
3. Na'e lāunga 'a e kakai (toutou lāunga).
4. Na'e fafanga 'e he 'Eiki 'aki ha mana mei he langi 'a e kakai.
5. Na'e 'alu 'a e palōfitā ki ha mo'unga ke ma'u mei ai 'a e fonó.
6. Na'e fakafetau ha tokolahi 'o e kakai 'Isileli ki he 'Otuá.
7. Na'e fāifai pea tū'uta 'a e kau 'Isileli ne taki 'e Siosiuá ki he fonua 'o e tala'ofá.

Tala ange ki he fānau akō 'oku fāitatau ha ngaahi me'a lahi 'o e Sione 6 mo e Hikifononga ('Ekesōtosi). 'Oku hiki atu 'e he

saati ko 'eni ha ni'ihī 'o e ngaahi me'a ko iá. 'Ai ha tatau milemila (transparency) pe ko ha tatau ke tufa 'o e saati 'i he fakamatala fakalahi, 'a ē 'oku te'eki fakafonu ai 'a e kōlomu ki he “Hikifononga Fo'ou” (vakai, p. 325), pea mou toki fakafonu fakakalasi pē.

Hikifononga 'a 'Isileli mei 'Isipitē	Hikifononga Fo'ou (Sione 6)
Na'e taki 'e he 'Otuá 'a e fānau 'o 'Isileli 'i he toafa he ve'e Tahī Kulokulā (vakai, 'Ekesōtosi 13:18).	Na'e muimui ha kakai tokolahi kia Sīsū 'o kolosi atu he Tahī Kāleli (vakai, Sione 6:1–2).
Na'e “ha'u” 'a Mōsese “ki he mo'unga 'o e 'Otuá” ('Ekesōtosi 3:1; vakai foki, v. 12; 19:1–3).	Na'e 'alu hake 'a Sīsū ki ha mo'unga. (vakai, Sione 6:3, 15).
Na'e fakalahi 'e Sihova 'a e ngaahi faka'ilongā pea mo e ngaahi me'a fakaofu (vakai, 'Ekesōtosi 7:3; vakai foki, 'Ekesōtosi 7–11).	Na'e muimui ha tokolahi 'ia Sīsū koe'uhī ko e ngaahi faka'ilongā (vakai, Sione 6:2, 26, 30).
Na'e fokotu'u 'e he 'Eiki 'a e Kātoanga 'o e Laka Atú (vakai, 'Ekesōtosi 12).	Ko e taimi ia 'o e Laka Atú (vakai, Sione 6:4).
Na'e foaki 'e he 'Otuá ki 'Isileli ha mana pe “mā mei he langi” ('Ekesōtosi 16:4; vakai, vv. 3–35; Teutalōnome 8:3).	Na'e fafanga 'e Sīsū e kakai tokolahi 'aki ha fo'i mā 'e nima mo ha mata'i ika 'e ua (vakai, Sione 6:5–14). Na'a Ne pehē, “Ko au ko e mā na'e 'alu hifo mei he langi” (v. 41; vakai, vv. 31–58).
Na'e folofola 'a e 'Eiki ki he kakai ke nau tānaki pē 'a e lahi 'oku nau fie ma'u ki he 'ahō taki taha koe'uhī ke 'oua na'a maumau ha toenga (vakai, 'Ekesōtosi 16:16–30).	Na'e folofola ange 'a Sīsū ki he kau ākongā ke nau tānaki 'a e toenga ke 'oua na'a maumau ha me'a (vakai, Sione 6:12).
Na'e tala'ofa 'a e 'Eiki te Ne fokotu'u hake ha Palōfita hangē ko Mōsese (vakai, Teutalōnome 18:15–18).	Na'e 'ilo'i 'e he kakai tokolahi ni ko Sīsū ko e “palōfita ia ko iá” (Sione 6:14).
Na'e fakahaofi 'e he 'Eiki 'a e kakai 'Isileli 'aki ha'ane fakamavaeua'i 'a e Tahī Kulokulā; na'a nau kolosi ai 'i he kekelekele mōmōá (vakai, 'Ekesōtosi 14). 'Oku fakamamafa'i 'e he fakamatalā ni 'a e fakapo'ulī pea mo e matangi (vakai, vv. 20–21).	Na'e hā'ele 'a Sīsū 'i he fukahi tahī 'o e Tahī Kāleli 'o ne fakahaofi 'a e kau ākongā mei he afaá (vakai, Sione 6:16–21). 'Oku toe fakamamafa'i foki 'e he fakamatalā ni 'a e fakapo'ulī mo e matangi (vakai, vv. 17–18).
Na'e lāunga 'a 'Isileli ki he 'Eiki (vakai, 'Ekesōtosi 15:24; 16:8; 17:3; Nōmipa 11:4–6).	Na'e lāunga 'a e kakai ki he 'Eiki (Sione 6:43, 61, 66).
Na'e fakamo'oni'i 'e he kau palōfitā 'a hono mahu'inga 'o e Hikifononga (vakai, 'Ekesōtosi 14:31–15:21; Nōmipa 20:12; Teutalōnome 4:33, 35; 6; 26:5–9; 'Īsaia 51:9–16; 52:1–6; 1 Nifai 17; 2 Nifai 25:20; vakai foki, T&F 136:22).	Na'e fakamo'oni'i 'e Pita 'oku 'ia Sīsū 'a e “ngaahi folofola 'o e mo'ui ta'engata” (Sione 6:68; vakai, vv. 66–69).

Fehu'i ange: 'Okū ke pehē ko e hā 'oku fakakau ai 'e he Sione 6 ha ngaahi fakamatala lahi fekau'aki mo e Hikifononga? (Mahalo ko ha founga ia ke angangofua ai 'a e kau Siú ki he pōpoaki 'a Sīsū, pea mo tokoni ke mahino kia kinautolu 'a e 'uhinga honau hisitōliá.) Vahevahe 'a e fānau akō ki ha kulupu 'e tolu pea vahe ke taki taha lau 'e he kulupu ha fakamatala 'e taha mei

heni mo fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a ne hoko 'i he Sione 6 'oku fāitatau mo e 'Ekesōtosi pea mo ha founnga te tau lava ai 'o faka'aonga'i 'a e ngaahi fakamatala ni kia kitautolu.

- Sione 6:1–14 (Na'e muimui ha fu'u kakai tokolahi 'ia Sīsū ki ha feitu'u ma'oma'onganoa 'a ia na'e fafanga ai kinautolu 'e Sīsū 'i ha founnga fakafo. 'I he'etau muimui 'i he Fakamo'u'i mo 'Ene kau palōfitā, 'oku tau ma'u ai ha me'atokoni fakalaumālie.)
- Sione 6:15–21 (Na'e hā'ele 'a e Fakamo'u'i 'i he fukahī tahī ke fakahaofi 'Ene kau 'ākongā. Ka 'i he taimi 'oku tau tofanga ai 'i ha ngaahi palopalema, ko Sīsū Kalaisi pē 'a e ma'u'anga mo'oni 'o e nongā. Te ne tokoni'i kitautolu 'i he'etau fononga ki he fonua ta'engata 'o e tala'ofā.)
- Sione 6:22–71 (Na'e 'omi 'e he malanga 'a Kalaisi fekau'aki mo e mā 'o e mo'u'i hono 'uhinga 'o e ngaahi me'a ne hokō. 'Oku fakahinohino kitautolu 'e he ngaahi folofola 'a Kalaisi pea mo tokoni ke mahino kia kitautolu 'a e 'uhinga 'o e mo'u'i fakamatelié.)

Tuku ke fakamatala 'e he kulupú taki taha 'a e me'a ne nau 'iló.

'Ai ha taha 'o e fānau akó ke ne lau le'ó lahi 'a e 2 Nīfai 11:4 mo e Mōse 6:63. Fakatatau mo e ngaahi vēsī ni, ko e hā 'a e ngaahi me'a 'oku nau fakamo'oni'i 'a Kalaisi? Alea'i 'a e founnga 'oku fekau'aki ai 'a e ongo vēsī ni mo e fa'ahinga Hikifononga 'i he Sione 6. Poupou'i 'a e fānau akó ke nau fakatokanga'i lahi ange 'a e fa'ahinga fōtungā mo e 'ata 'oku fakamo'oni kia Sīsū Kalaisi 'i he'enua ako 'a e folofolá.

Sione 6:5–14 (vakai foki, Mātiu 14:14–21; Ma'ake 6:34–44; Luke 9:11–17). Na'e tokoni 'a Sīsū Kalaisi koe'uhī he na'á Ne 'ofa 'i he Tamai Hēvanī mo e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá. 'Oku ma'a pē 'etau taumu'á 'o kapau 'oku ue'i kitautolu 'e he'etau 'ofa ki he 'Otuá mo hotau kāingá ke tau tauhi 'a e ngaahi fekau. (miniti 'e 15–20)

Fakamatala ange 'a e me'a ko 'enī ke nau ako ai: Ne 'ā tōmui hake 'a Mele 'i ha pongipongi 'e taha 'o teuteu fakavaveve ki he akó. Ne tuku ta'e ngaahi pē hono mohengá pea hangē hono loki mohé ne tō ai ha afā 'ahiohió. 'I he'ene foki mai he ho'ataá, na'á ne fakatokanga'i kuo 'osi ngaahi hono mohengá pea maau mo hono lokí. Na'e 'i hono funga mohengá ha ki'i tohi 'oku pehē: "Si'i Mele, Na'á ke foki tōmui mai 'anepō mei ho'ó 'alu mo ho kaume'á pea 'oku ou 'ilo pē 'okú ke fu'u hela'ia. Kuó u fakamaau ho lokí mo ngaahi ho mohengá. 'Ofa pē ne ke ma'u ha 'aho lelei. 'Ofa atu, Fa'ē." Fehu'i ange leva:

- Kapau ko Mele koe ko e hā ha'ó fakakaukau?
- Ko e hā 'e fai ai 'e ha fa'ē ha fa'ahinga me'a peheni?

Hiki'i 'a e fo'i lea ko e ue'i 'i he palakipoé pea kole ki he fānau akó ke nau fakamatala'i ia. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha ngaahi 'uhinga 'oku fai ai 'e he kakaí 'a e ngaahi me'a 'oku nau faí? (Alea'i 'enua ngaahi talí.)

- Lau 'a e Sione 6:5–14. 'Okú ke pehē ko e hā ne fafanga ai 'e Sīsū 'a e toko nimaafé 'i ha founnga fakafo?
- Lau 'a e Sione 6:22–26. Fakatatau mo e folofola 'a Sīsū, ko e hā ne fekumi ai 'a e kakaí kia Sīsū? (Alea'i 'a e 'uhinga 'o e taumu'a 'a Sīsū mei he kakaí.)
- Lau 'a e Sione 6:38. Fakatatau mo e vēsī ni, ko e hā na'á ne ue'i pe faka'ai'ai 'a Sīsū?

Tala ange ki he fānau akó na'e ue'i 'a Sīsū Kalaisi 'e He'ene 'ofa ki he Tamai Hēvanī pea pehē ki Hono ngaahi tokoua mo e tuofāfine fakalaumālie, ka ko e kakaí na'e ue'i kinautolu 'e he'enua holi ke ma'u ha me'a tokoni pea mo mamata ki ha faka'ilongá. Fakamatala'i ange 'oku fa'a faka'ai'ai 'a e kakaí 'e ha ngaahi me'a kehekehe. Hangē ko 'enī, ko hotau tokolahi 'oku ma'ulotu, kae mahalo 'i ha ngaahi 'uhinga kehekehe. Fehu'i ange: 'Okú ke pehē ko e hā ha ngaahi 'uhinga 'oku o ai 'a e kakaí ki he lotú? Hiki 'a e ngaahi talí 'i he palakipoé pea tuku ki he fānau akó ke nau fakamaaka kinautolu 'o fakatatau mo ia 'oku na pehē ko e ngaahi 'uhinga ia 'oku ma'á.

Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau pe 'oku 'i ai ha taimi 'oku kehe ai 'a e taumu'a 'o 'enua fai lelei mei he taumu'a 'a Kalaisi. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha me'a te tau lava 'o fai?
- Ko e hā ha fa'ahinga lelei 'oku hoko mai ki ha taha 'oku ma'a pē 'ene ngaahi taumu'á?

Fakamo'oni ange ko e ma'a ange 'etau ngaahi taumu'á, ko e lahi ange ia 'o 'etau muimui pea mo hoko 'o hangē ko Kalaisi.

Sione 6:32–51. Ko Sīsū Kalaisi ko e Mā Ia 'o e Mo'uí. (miniti 'e 15–20)

'Omi ha fo'i mā kei fo'ou ki he kalasí. Paki'i hano kongā ke mamata mo nāmu'i 'e he fānau akó 'ene kei fo'ou. Fehu'i ange: 'E lava fēfē 'a Sīsū ke fakatātā ki he maá? Hiki 'a e ngaahi talí 'i he palakipoé. (Ko e ngaahi talí 'e ala kau ai 'a 'ena fakatou fafanga pea mo fakamākona'i 'a e fiekaia; 'okú na fakatou 'omi 'a e mo'uí; ko ha ongo tāpuaki fakatou'osi mei he Tamai Hēvanī; Na'e 'alo'i 'a Kalaisi 'i Pētelihema, 'a ia ko hono 'uhingá ko e "fale 'o e maá.")

'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Sione 6:32–51 mo kumi 'a e founnga hono fakatātā 'e Sīsū Ia ki he maná pe ko e "mā mei he langí." Fehu'i ange:

- Ko e hā ha ngaahi lelei 'o e "mā ko 'eni 'o e mo'uí"?
- Ko e hā ha nunu'a 'o hano si'aki 'a e mā ko 'eni?
- 'Oku fakafehoanaki fēfē 'a e fasi-manava fakalaumālie ki he fasi-manava fakatu'asinó?
- Lau 'a e Sione 6:32–35, 44–51. Fakatatau mo e ngaahi vēsī ni, 'oku anga fēfē 'etau kai 'a e mā 'o e mo'uí?
- Ko e hā ne tala'ofa ai 'a Sīsū kapau te tau ha'u ki te Ia pea tuku ki Ai he 'ikai ke tau teitei toe fiekaia pe fieinuá? (vakai, v. 35).
- Ko e hā hano 'uhinga kia koe ke ha'u kia Kalaisi?

Lau 'a e fakamatala ko 'eni 'a 'Eletā Pulusi R. Makongiki:

“Oku tau a'u mai 'eni ki he akonaki mahu'inga taha 'o e malanga 'i he mā 'o e mo'uí, 'a ia, ko e tangatā 'oku fakahaofi ia 'i he'ene kai 'a e kakano pea inu mo e ta'ata'a 'o e 'Alo 'o e 'Otuá. . .

“Ko e mā 'o e mo'uí, 'o e mo'ui ta'engata, 'a e mā mo'uí, ko e mā na'e 'alu hifo mei he langí—ko e fa'ahinga lea ia na'á Ne faka'aonga'i ke fakamatala'i 'aki pē Iá; pea koe'uhí ko hono sinó 'oku 'o e kakano ia mo e toto, ke kai 'a e mā ne 'ohifo 'e he langí, kuo pau ke kai ai 'e he tangatā 'a hono kakanó, 'a e kakano te 'ne foaki ma'ae mo'ui 'a e māmaní, ko e mā 'e maumau'í 'i hono feilaulau fakalelei mo ta'engata. 'I he'enu 'ilo 'a e 'uhinga 'o e ngaahi folofola 'a Sisuú kae 'ikai ke nau ma'u ha mahino kakato ki he founa 'oku nau fekau'aki ai mo e fakamo'uí pea mo e ngaahi ngāue kuo pau ke nau fakahoko ke ma'u ai 'a e mo'ui ta'engata, na'e fakafekiki heni 'a e kau Siú 'iate kinautolu.' . . .

“Ko hono kai 'a e sino pea inu mo e ta'ata'a 'o e 'Alo 'o e 'Otuá, ko e 'uluakí, ke ke tali mo'oni mo kakato ia 'i hono tu'ungá, 'o 'ikai ha toe fakaveiveiua, ko e hako mo'oni 'i he kakanó 'o e Tamai Ta'engata; pea ko hono uá, ke tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Aló 'aki hono tali 'o e ongoongolelé, kau ki Hono Siasí, pea kātaki atu 'i he talangofua mo e anga-tonu ki he iku'angá. Ko kinautolu 'oku nau kai 'i hono sinó pea inu 'i hono ta'ata'a 'i he founa ko 'eni, te nau ma'u 'a e mo'ui ta'engata, 'a ia ko hono 'uhingá ko e hākeaki'í 'i he langi taupotu 'o e maama fakasilesialé. 'I he'etau lave ki he 'Isileli 'o e kuonga mu'á, 'oku pehē ai 'e Paula: *Pea na'a nau 'kai kotoa pē 'i he me'akai fakalaumālie pē taha; Pea na'a nau inu kotoa 'i he inu fakalaumālie pē taha: he na'a nau inu mei he Maka fakalaumālie ko ia 'a ia na'e muimui 'iate kinautolu: pea ko e Maka ko iá ko Kalaisi.*' (1 Kolinitō 10:3–4.)” (Mortal Messiah, 2:377–79).

Fehu'í ange:

- Te tau manatu'í fēfē 'a 'etau ngaahi fuakava ke ha'u kia Kalaisí?
- Ko e hā 'oku tau fakahoko ai 'a e sākalamēnití he uike kotoa peé?

Fakamatala ange 'oku tau kai 'a e mā 'o e mo'uí 'aki 'etau tali 'a Sīsū ko e Kalaisí Iá, kau ki Hono Siasí, tauhi 'Ene ngaahi fekaú, pea kātaki 'i he anga-tonu ki he iku'angá. Kapau te tau fai 'eni he 'ikai ke tau teitei fiekaia pe fieinua ki ha me'atokoni fakalaumālie. Neongo ia, 'oku fie ma'u ke toutou fakamanatu ma'u mai pē 'a 'etau ngaahi fuakavá 'aki 'etau kai 'a e maá mo inu 'a e vai 'o e sākalamēnití. Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:77 pea fehu'í ange:

- Ko e hā 'oku tau fakapapau ki he Tamai 'oku tau fiemālie ke tau fakahoko 'i he taimi 'oku tau ma'u ai 'a e sākalamēnití?
- Ko e hā leva 'a e tala'ofa 'oku fai mai 'e he 'Otuá tu'unga 'i he me'a ko iá?

Lau mo alea'í 'a e ngaahi lea ko 'eni 'a 'Eletā Melevini J. Pālatí:

“Ko ha fakamo'oni au 'oku 'i ai ha laumālie 'oku ma'u 'i hono fakahoko 'o e sākalamēnití 'a ia 'okú ne fakamāfana'í 'a e laumālie mei he 'ulú ki he va'é; te ke ongo'í ai hono fakamo'ui 'o e kafo 'o e laumālie, pea to'o atu mo e kavengá. 'Oku hoko mai 'a e fiemālie mo e fiefiá ki he laumālie ko ia 'oku taau mo holi mo'oni ke keinanga 'i he me'akai fakalaumālie ni” ('i he *Melvin J. Ballard*. . . *Crusader for Righteousness* [1966], 133).

Hiva'í 'a e “Oku Mau Fakamanatu” (Ngaahi Himi, fika 93). Poupou'í 'a e fānau akó ke nau manatu'í ma'u pē 'a e me'a 'oku fakafongā 'i 'e he sākalamēnití 'i he taimi 'oku nau ma'u ai ia he uike kotoa peé.

Sione 6:60–71. Kuo pau ke tau teke'í 'a e 'ita 'i he ngaahi akonaki mo e ngaahi fekau 'a e Fakamo'uí. (miniti 'e 20–25)

'Omi ha uaea namu pe me'a sivi ki he kalasí ke sivi 'aki ha kelekele. Pe te ke tuifio pē ha patapata pe makamaka pe uite mo ha mahoa'a pea ngāue'aki ha me'a-sivi mahoa'a ke fakamavahe'í 'aki 'a e mahoa'á mei he toengá. 'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Sione 6:66, pea fehu'í ange:

- 'Oku tatau fēfē 'a e malanga 'a e Fakamo'uí 'i he mā 'o e mo'uí mo e founa sivi ko 'eni?
- 'Okú ke pehē ko e hā ne mavahe ai meia Sīsū ha tokolahi 'o Hono kau muimui he taimi ko 'eni?
- 'Okú ke pehē 'oku ngalingali ko e 'uhinga 'oku mavahe ai 'a e kakai mei he Siasí pe faka'au 'o vaivai he 'aho ní ko e si'í 'enu mahinó pe ko e 'ikai ha'anau loto holi ke mo'ui 'aki 'a e ongoongolelé?
- Ko e hā 'oku faingata'a ai ki ha kakai 'e ní'ihí ke nau mo'ui 'aki 'a e ongoongolelé he 'aho ní?
- Ko e hā te tau lava 'o fai ke fakapapau'í ai te tau ikuna'í 'a e fa'ahinga faingata'a peheé pea fai pau ki he'etau ngaahi fuakavá?

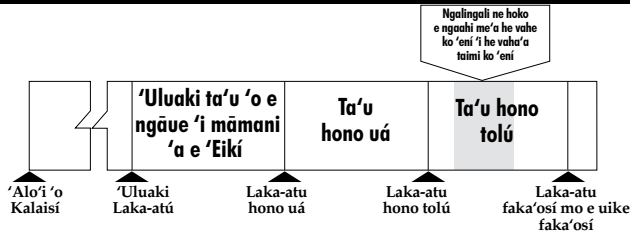
'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Sione 6:67–69 mo kumi 'a e founa 'o e tali 'a Pita ki he fehu'í 'a e Fakamo'uí, “E 'alu mo kimoutolu foki?” Fakamo'oni'í ange na'e lava 'a Pita 'o tali peheé koe'uhí he na'á ne ma'u ha fakamo'oni 'i he fakahā (vakai, Mātiu 16:16–17). Fakamatala ange te tau toki lava pē 'o tali e fehu'í 'a e Fakamo'uí 'aki 'a e mālohi 'o e tui 'a Pitá 'o kapau te tau ma'u ha'atau fakamo'oni 'iate kitautolu pē. Ko e fa'ahinga fakamo'oni peheé 'e toki hoko mai pē ia 'i he

fakahā, pea ko e fa'ahinga fakahā peheé 'oku toki lava pē ke hoko mai ia tu'unga 'i he talangofuá mo e lotú. Kole ki he fānau akó ke nau fifili, 'i ha taimi te nau toe faingata'a'ia ai, pe 'e founga fēfē ha'anau tali 'o kapau 'e fehu'i ange 'e he 'Eikí, "'E 'alu mo kimoutolu foki?"

'Ai ke hiva'i 'e he kalasí 'a e "'Eiki, Te U Muimui Atu" (Ngaahi Himi, fika 127). Fakamo'oni'i ange ko e taha 'o e ngaahi taumu'a 'o e mo'ui fakamatelié ke sivi'i ai kitautolu. Lau 'a e 'Ēpalahame 3:25 pea fakamatala'i ange ko e founga pē 'oku tau fakahāa'i ai ki he 'Eikí te tau fai 'a e me'a kotoa pē 'okú Ne fekau ke tau faí, ko ha'atau fehanganhangai mo e ngaahi faingata'á.

Sione 7–8

Ko e Mo'ui 'a Sisū Kalaisí

Talateú

Ko e Sione 7–8 na'e hoko ia 'i he ta'u hono tolu 'o e ngāue fakafaifekau 'a e 'Eikí. Pea hangē ko hono kakaí, ne palani 'a Sisū ke kau 'i he Kātoanga 'o e Tāpanekalé 'i Selusalema. Na'e pehē 'e ha ni'ihi 'o Hono kāingá 'oku hoko 'a e kātoangá ni ko ha faingamālie ia kia Sisū ke Ne fakahāa'i 'ai ki he kakaí 'a Hono misiona fakalangí (vakai, Sione 7:4). Na'e 'ikai tali 'e Sisū 'a e fokotu'ú ni peá Ne toloi ai 'Ene mavahe maí 'i ha ngaahi 'aho sí'i, pea fononga fakapulipuli mai pē he na'e kumi ia 'e he kau taki 'o e kau Siú ke fakapoongi (vakai, vv. 8–13). "Pea pehē, 'i he ofi 'a e 'aho ke ma'u hake ai ia ki 'olungá, na'á ne fakahanganonu hono fofongá ke 'alu ki Selusalema" (Luke 9:51). Na'e toe faiako 'i Siutea mo Pēlea ki mu'a pea toki hoko 'a e ngaahi me'a mā'olunga taha ko ia 'i Ketisemani mo Kolokotá ka na'e 'ikai ke toe foki ki Hono 'ofa'anga ko Kālelé ka 'i he hili pē 'o 'Ene Toetu'ú.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Sione 7–8 mo fakakaukau'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelei ke Fakatokanga'i

- 'Oku tau 'ilo 'a e mo'oni 'o e ngaahi akonaki 'a Sisuú 'aki 'etau mo'ui 'aki iá (vakai, Sione 7:14–17).

- 'Oku fakava'e 'a e ngaahi fakamo'oni kia Sisū Kalaisí 'i he fakamo'oni 'a e Laumālié (vakai, Sione 7:24–53; vakai foki, Sēkope 4:8–11, 14–16).
- 'Oku totonu ke tau pou pou'i 'a e kau faiangahalá 'i he 'ofa ke nau tukuange 'enau ngaahi angahalá, kae 'oua te tau fie mā'oni'oni 'o fakahalaia'i kinautolú (vakai, Sione 8:1–11; vakai foki, Mātiu 7:1–5; T&F 58:43).
- 'I he taimi 'oku tau fekumi mo muimui ai ki he mo'oni, 'oku tau tau'atāina leva mei he pōpula 'o e angahalá mo e fehālakí (vakai, Sione 8:21–24, 31–36).
- Koe'uhí ke fakahaofi kitautolu, kuo pau ke tau tali mo muimui 'ia Sisū Kalaisi pea mo 'Ene kau palōfita mo'ui (vakai, Sione 8:33–39; vakai foki, Mātiu 23:29–31; Sione 9:28–29).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Sione 7–8.

Sione 7:1–9. 'Oku meimei ke fa'a tupulaki 'a e 'ofa mo e falala mai 'a e ni'ihi kehé kia kitautolu 'i he taimi 'oku tau mo'ui ma'u ai pē 'aki 'a e ongoongolelei. (miniti 'e 10–15)

Fehu'i ki he fānau akó pe kuo nau fakaveiveiua tu'o taha ke fakahā 'a e mo'oni kia kinautolu 'oku nau 'ofa ai. Fehu'i ange: Na'á ke ongo'i fēfē?

Vaheua 'a e kalasí. 'Ai ke lau 'e he kulupu 'e taha 'a e Sione 7:1–9 pea nau fakamatala'i fakanounou ia ki he kalasí. 'Ai 'a e kulupu 'e tahá ke nau lau mo fakamatala'i fakanounou 'a e Hisitōlia 'o Siosefa Sāmitá 2:48–50. Kole ki he fānau akó ke nau fakafehoanaki 'a e ngaahi ongo na'e ma'u 'e Sisuú mo e ngaahi ongo ne ma'u 'e Siosefa Sāmitá 'i he tō'onga 'a hona ongo fāmilí ki he'ena fakamo'oni. Lau 'a e kupu'i lea ko 'eni meia 'Eletā Pulusi R. Makongikií:

"Ko ha fakamo'oni ki hono fakalangí 'o Kalaisí pea mo e mālohi fakahaofi 'o 'Ene ongoongolelei ni 'oku 'ikai foaki noa pē 'o tu'unga 'i ha fehokotaki fakafāmilí. 'Oku toki hoko mai pē ia tu'unga 'i he talangofua fakafo'ituitui ki he ngaahi fono ta'engata ko ia 'oku [tu'unga ia ki ai]. Na'e 'i he meimei kuonga kotoa pē ha kau palōfita mo ha kau tangata anga-tonu ne sí'aki 'e honau ngaahi fohá mo honau ngaahi 'ofefiné 'a e tuí 'a 'enau ngaahi tamaí ka nau fili ke 'a'eva 'i he sīpinga 'a māmani.

“Ne fa’a tu’o lahi ha ngaahi fakamatala ki he fānau tangata ‘a Siosefa mo Melé ‘o pehē ko e ‘kāinga’ ‘o Sīsū, ka ko hono mo’oni na’a nau fa’ē taha. (Mātiu 12:46; 13:55; Sione 2:12; Ngāue 1:14; 1 Kolinitō 9:5.) Neongo na’e ohi fakataha hake kinautolu he fale pē taha mo ulusino ‘ia kinautolu ‘a e ngaahi anga lelei ‘o Siosefa mo Melé, neongo na’a nau ‘ilo ‘a e ngaahi akonaki, ngāue fakafaifekau, pea mo e ngaahi mana ‘a Sīsū, ka na’e ‘ikai ke tali ‘e Hono kāinga ofi ni Ia ko e Misaia. Neongo ia, ne nau iku ‘o ului kotoa pē he kongia ki muí (Ngāue 1:14); ko ha taha ‘o kinautolu ne ui ‘e Paula ko ‘Sēmisi ko e tokoua ‘o e ‘Eiki’ (Kalētia 1:19), na’e pau ke ngāue ‘i he tu’unga faka’apostolō; pea mo ha toe toko taha ko Siutasi, ‘a ia na’e ui ‘e ia ‘a ia ko ‘Sute, ko e . . . tokoua ‘o Sēmisi’ (Sute 1), ko ia ne ne tohi ‘a e ‘ipiseli ‘o Suté” (Doctrinal New Testament Commentary, 1:437).

Fehu’i ange: ‘Okú ke pehē na’e anga fēfē hono fāifai pea ma’u ‘e Sīsū ‘a e falala pea mo e tui ‘a e kau tangata na’a nau fa’ē tahá?

Fakamahino ange ‘oku fa’a lāunga he taimi ‘e ní’ihi ‘a e kakai kei talavou ‘o pehē ‘oku ‘ikai falala ange kia kinautolu ‘enau mātu’á pe kakai lalahí. Fehu’i ange: ‘E anga fēfē ha’atau ma’u ‘a e falala ‘a kinautolu ‘oku tau ‘ofa aí? Poupou’i ‘a e fānau akó ke nau fakahaa’i ‘a e fa’ahinga ngeia tatau pē pea mo e tukupā ki he ongoongolelei ‘i he’enau mo’uí ‘o hangē ko ia ne fakahoko ‘e Sīsū Kalaisi ‘i He’ene mo’uí.

 Sione 7:17 (Folofola Ma’uloto). ‘E lava ke tau ‘ilo hono mo’oni ‘o e ngaahi akonaki ‘a Sīsū ‘aki ha’atau mo’ui ‘aki ia. (miniti ‘e 20–25)

Fakaafe’i ‘a e fānau akó ke nau ‘ai pē ‘o hangē ‘oku ha’u hanau maheni ‘o ‘eke ange pe ‘e anga fēfē ha’ane ‘ilo ko ha fekau mo’oni ‘a e ‘Otuá ‘a e fono ‘o e vahehongofulú. Fehu’i ange: Te ke tali fēfē ‘a e fa’ahinga fehu’i ko ‘eni? ‘Ai ‘a e fānau akó ke nau lau ‘a e Sione 7:17 ke nau ma’u ai ‘a e talí (vakai foki, ‘Alamā 32:26–42 mo e 1 Sione 2:3–6).

Lau ange ‘a e fakamatala ko ‘eni meia ‘Eletā Lōleni C. Taní, ko ha mēmipa ‘o e kau Fitungofulú. Kole ki he fānau akó ke nau fakatokanga’i ha ngaahi founa pau ‘oku faka’aonga’i ‘i he Sione 7:17.

“‘Oku ou manatu ai ki ha ongo talavou ne na omi ke mau talanoa ‘i he ngaahi māhina kuo hilí. Na’e ‘osi fakaongoongolelei’i kinaua ‘e he’ena kau taki lakanga fakataula’eiki. Ka mei he mōmēniti ‘o ‘ena hū ange ki hoku ‘ōfisi, mo ‘ena kamata ke fakafehu’ia ‘i ha founa fakamātoato ha ngaahi tokāteline mo ha ngaahi akonaki pea mo ha ngaahi founa ‘a e Siasí. . . .

“Na’e fāifai peá u ‘eke ange pe ‘oku fakafōtunga nai ‘e he’ena ngaahi fehu’i ‘a e ngaahi faka’ilonga ‘o ‘ena

palopalemá kae ‘ikai ko hono tupu’angá. ‘Oku ‘ikai nai ko ‘ena fehu’i pe ‘oku mo’oni ‘apē ‘a e Siasí pe ‘ikai? Pe ko e Siasí mo’oni koā ia ‘o Sīsū Kalaisi? Pea ‘oku ‘ikai koā ke tataki ia ‘aki ha fakahā fakalangi? Ne tui ‘a e ongo talavou ni kapau ne na fakapapau’i ‘a e tali ki he ngaahi fehu’i ni, te na lava ‘o fakalelei’i ‘a e ngaahi fehu’i ‘oku hangē ‘oku ake ma’u pē ‘i he’ena fakakaukáu. . . .

“Ne u fehu’i ange leva pe te na fie ‘ahi’ahi’i ‘a e ki’i ngāue ko ‘eni ‘i ha māhina ‘e tolu. Ne na tala mai te na feinga ka na’e ‘ikai ke na fu’u lotu vēkeveke fēfē ke fai pau ki ai kae ‘oua kuó na ‘ilo pe ko e hā ‘a e me’a ko ‘eni ‘oku ou fakakaukáu’i.

““I he māhina ‘e tolu ka hokó ‘e lava nai ke mo ma’u kotoa ho’omou ngaahi houalotú pea fanongo fakalelei ki he ngaahi me’a ‘e lea’aki ‘i ai. . . .

““ . . . ‘E lava nai ke mo toe fakahoko ‘i ho’omou mo’uí fakatāutaha ‘a e lotú, ‘i he pō mo e pongipongi kotoa. . . .’

“Ne u kole ange pe ‘e lava . . . ke na ta’ofi ‘a e inu kava mālohí, ifi tapaká, mo e faito’o kona tapú. . . .

“Ne u kole ange pe ‘e . . . ke na fakapapau’i te na mo’ui anga-ma’a pea taau mo e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e mo’ui haohaoa ne ako’i ‘e he Fakamo’uí. Pea ne na tala mai te na fakahoko ia. Hili ia peá u fokotu’u ange leva ke na fa’u ha taimi tēpile ‘iate kinaua pē, ‘i he māhina ‘e tolu ka hoko maí ke nau lau ai ‘a e Tohi ‘a Molomoná mei he peesi ‘uluaki ki he’ene ‘osi—‘o taki peesi ‘i he ‘aho kotoa pē, pea mo lotu ‘i he taimi kotoa pē te na lau ai ia, ke tāpuaki’i kinaua ‘e he ‘Eiki ke na ‘ilo pe ‘oku mo’oni koā ‘a e tohi ni pea ‘oku meiate Ia ia. Ne na lotu ki ai.

“ . . . Na’á ku toe talaange leva, ‘Ka lele lelei ‘a e ngaahi me’a ni, te mo fakatokanga’i ha ngaahi ola, ‘o hangē ko ha fakatupulekina ‘a ho’omo tokanga mo hoha’a ki homo ngaahi kāinga pea te mo fakahounga’i lahi ange mo faka’atu’i ‘a e kakai kehé. Na’á na tali ‘a e tukupā ni peá na mavahe leva” (‘i he Conference Report, ‘Epeleli 1971, 106–7; pe *Ensign*, Sune 1971, 81–82).

Alea’i ha ngaahi tefito’i mo’oni ‘i he Sione 7:17 ‘e lava ke faka’aonga’i ‘i he’etau mo’uí. Poupou’i ‘a e fānau akó ke nau fakatokanga’i pe ‘oku si’isi’i ‘enau fakamo’oni pe mo nau ‘ahi’ahi fakahoko ‘a e ki’i ngāue māhina tolu ko ‘eni.

Sione 8:1–11. ‘Oku totonu ke tau tā ha sipinga ‘aki ha’atau feinga ke ikuna’i hotau ngaahi vaivai, kae ‘oua te tau fie mā’oni’oni ‘o tukuaki’i ‘a e kau angahalá. (miniti ‘e 20–25)

Tuku ha fo’i maka fuolahí ‘i mu’a he kalasí kuo ‘osi tohi ai ‘a e kupu’i lea ko e “‘uluaki maká.” ‘Ai ke lau ‘e he fānau akó ‘a e

Sione 8:1–11 mo kumi pe 'oku kaunga fēfē ha fo'i maka hangē ko 'enī ki he talanoá. Fehu'i ange:

- Ko e hā e folofola 'a e 'Eikí fekau'aki mo hono to'o 'a e 'uluaki fo'i maká 'o toló?
- 'Okú ke pehē ko e hā 'oku feinga 'a e 'Eikí ke ne ako'i 'i he ngaahi vesi ni?
- Ko e hā 'oku hoko ai 'a e fie-mā'oni'oni ko ha angahala fakatu'utāmaki?
- 'E anga fēfē ha'atau faka'ehi'ehi mei he fie-mā'oni'oni?
- 'E tokoni fēfē kapau te ke fakatokanga'i ha fo'i maka peheni 'i ho'o funga toloá he pongipongi kotoa pē?

Tufa ke taki-tāuhi 'a e fānau akó kotoa 'i ha ki'i fo'i maka pea poupou'i ke nau tuku ia 'i ha feitu'u 'i honau lokí ke nau mamata ki ai. (Tuku pē 'a e fu'u fo'i maka fuolahí 'i ha feitu'u he loki akó 'i ha uike 'e taha pe lahi ange ko ha fakamanatu ki he lēsoni ni.) Poupou'i 'a e fānau akó ke nau faka'ehi'ehi mei he angahala 'o e fakamāu'i 'o e kakai kehé ka ke nau hoko ko ha sipinga lelei 'aki ha'anau feinga ma'u pē ke ikuna'i 'enau ngaahi angahalá.

Tala ange ki he fānau akó 'oku 'ikai tatau 'a e faka'ehi'ehi mei he fakamāu mo e fakaanga ki he kakai kehé pea mo hono pukenimā mai 'o e angahalá. Lau ange 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Sipenisā W. Kimipoló, 'i he taimi ne hoko ai ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Neongo 'oku 'ofa 'a e ['Otuá] 'i he toko taha faiangahalá, ka he 'ikai ke 'afio ki he angahalá 'o momo'i faka'atu'i. (vakai, T&F 1:31.) 'I he'etau hoko ko e kau angahalá, te tau fakahounga'i lahi ange 'ene 'ofá mo 'ene anga-lelei 'o kapau 'e ue'i kitautolu 'e he fakalili'a tatau 'i he angahalá ke tau liliu 'etau mo'uí 'i he fakatomalá” (*The Miracle of Forgiveness*, 59).

Ne tānaki mai ki ai 'e 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni, ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē:

“Kuo ue'i au ke u lea 'i he kaveinga 'o e fa'a-kātaki—ko ha 'ulungāanga 'oku fu'u fie ma'u lahi 'i hotau māmani māfulifulí ni. Ka 'i he'etau lea ki he kaveingá ni, kuo pau ke tau tomu'a 'ilo'i 'i he kamata'angá pē 'oku 'i ai ha faikehekehe 'o e faka'atu'i mo e kātaki'i. Ko ho'o faka'atu'i lelei ko ia ha taha 'oku 'ikai ke ke 'oange ai 'e koe ha'ane totonu ke ne fai hala, pe te ke ha'isia ia 'i ho'o faka'atu'i ke ke kātaki'i 'ene fai koví. Ko e māvahevahe 'a e ongo me'á ni 'oku mahu'inga ia ke mahino ai 'a e anga mahu'ingá ni” ('i he Conference Report, 'Epeleli 1994, 90; pe *Tūhulu*, Siulai 1994, 85).

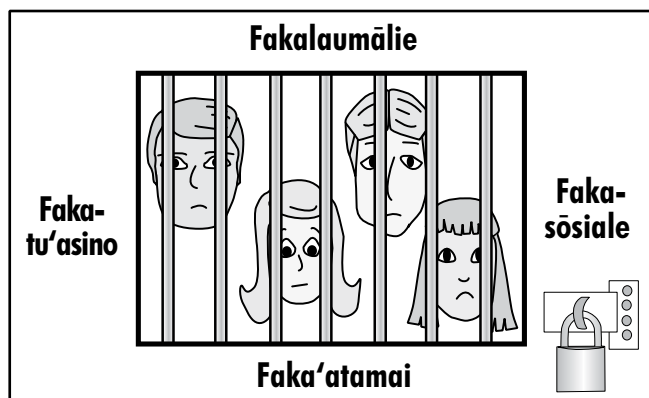
'Ai 'a e fānau akó ke nau toe lau 'a e veesi 11 mo fakatokanga'i 'a e ongo 'a Sisū fekau'aki mo e finé pea mo 'ene ngaahi angahalá. Mou alea'i ha fa'ahinga fehu'i pē te nau fai fekau'aki mo e fiema'u ko ia ke 'ofa ki honau kaungā'apí

kae fehi'a ki he'enu angahalá. 'Eke ha ngaahi fokotu'u mei he kalasí fekau'aki mo hono founda fakahoko 'o e me'á ni, pea hiki 'enau ngaahi fokotu'u 'i he palakipoé. Fakamo'oni'i ko Sisū Kalaisí ko hotau fa'ifa'itaki'angá ia. Na'e keinanga, feohi, pea mo 'ofa 'i he kau faiangahalá, ka na'á Ne kei fakamahino'i pē 'a e 'ikai ke ne tali 'a e me'a ko e angahala.

Sione 8:31–32. 'I he'etau fekumi mo muimui 'i he mo'oni, 'oku tau tau'atāina ai mei he pōpula 'o e angahalá mo e fehālákí. (miniti 'e 20–25)

'Ai 'a e fānau akó ke nau lau mo fakafehoanaki 'a e Sione 8:31–32 mo e Sione 8:34. Tā 'a e fakatātā ko 'enī he palakipoé:

Fehu'i ange ki he fānau akó :

- 'Okú uesia fakatu'asino, fakalaumālie, fakasōsiale, pea mo faka'atamai fēfē kitautolu 'e he angahalá? (Hiki 'a e ngaahi talí he palakipoé)
- 'E fakatau'atāina'i fēfee'i kitautolu 'e he mo'oni 'i he ngaahi tu'unga ko 'eni 'e fā?

Na'e hiki 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikī, 'i he'ene fakamā'ala'ala 'a e kupu'i lea "'e fakatau'atāina'i kimoutolu 'e he mo'oni," 'o pehē:

“'o tau'atāina mei he mālohi fakamala'ia 'o e tokāteline halá; tau'atāina mei he pōpula 'o e u'á mo e holi koví; tau'atāina mei he seini 'o e angahalá; tau'atāina mei he kovi kotoa pē pea mo e ngaahi ivi fakatupu koví pea mei he mālohi 'oku fakatupu holomui mo ne ta'ofi kitautolú; pea tau'atāina ki he fiefia ta'e fakangatangata 'oku toki ma'u pē hono kakató 'e he kakai 'oku hakeaki'i” (*Doctrinal New Testament Commentary*, 1:456–57).

Fehu'i ki he fānau akó pe 'oku 'i ai hanau taha 'oku ako mūsika. (*Fakatokanga'i ange*: Kapau te ke faka'aonga'i 'a e fokotu'u ki hono akó'i 'o e Luke 17:1–10 [p. 111–112, mahalo na'a sai ke ke fili ha talēniti kehe ki he lēsoni fakataumu'a ko 'eni.) Kapau 'e fehu'i 'e hanau taha 'o pehē: 'Okú fakangatangata fēfē ha'ate ako tā ha fasi, 'a 'ete tau'atāina?

(Ko e taha 'o e ngaahi tali 'e ala fai mai 'e pehē 'oku malava pē 'e he'ete ako tā ha fasi ke fu'u fuoloa fau pea 'ikai leva ke toe 'i ai ha taimi fe'unga ia ki he ngaahi me'a kehe 'okú te loto ke fai.) Fakaafe'i ha taha 'oku si'i 'ene 'ilo ki he müsiká ke ne tā pe ifi'i ha konga 'o ha fasi faingata'a ne ke fili. Fehu'i ange ki he fānau akó:

- 'Oku anga fēfē hano ma'u 'e ha taha ha tau'atāina 'i ha'ane 'ilo ha fasi peá ne ako tā ia?
- 'Oku fakangatangata fēfē 'e he si'i 'a e 'iló mo e taukei 'a e tau'atāinā?

Ke fakamahino'i lelei ange 'a e poini ko 'eni, tā ha fo'i tepi 'o ha fasi pe alea'i ha taha he fānau 'oku poto he tā pianó ke ne tā ha fo'i fasi 'i he kalasí. Tuku ke ki'i fuoloa fe'unga hono tā 'o e fasi ke ongo'i 'e he fānau akó hono lelei 'o e fa'ú. Fehu'i ange leva:

- Ko e hā ho'o ongo'i 'i ho'o fanongo ko ia ki ha taha 'oku tau'atāina ke ne tā ha fasi?
- 'Oku tatau fēfē 'eni mo hono ma'u 'o ha 'ilo ki he ongoongolei' pea mo mo'ui 'aki iá? (Alea'i 'a e ngaahi talí.)

Fakamatala ange ko 'iló ko ha mālohi ia 'o kapau te tau mo'ui fakatatau mo e 'ilo ko iá. 'Oku fakangatangata 'e he ta'e 'ilo 'o e mo'oní 'a 'etau tau'atāina ke mo'ui 'aki 'a e ongoongolei'. 'Oku ha'i ai kitautolu 'e he angahalá mo e ta'e 'iló pea mo ta'ofi ke 'oua te tau a'usia 'a e tu'unga ne tau mei malava ke a'usiá, ka 'i he taimi tatau 'oku 'omi 'e he talangofua ki he mo'oní 'a e tau'atāinā. Fehu'i ange: Ko e hā ha ngaahi sipinga 'o e founga 'oku 'omi ai 'e he mo'oní 'a e tau'atāinā kia kitautolú?

Sione 8:33–59. Na'e fakamo'oni'i mahino 'e Sisū Kalaisi 'a Hono fakalangí. (miniti 'e 20– 25)

Tala ange ki he fānau akó 'oku toutou fakamo'oni'i 'e he Sione 7–8 ki Hono fakalangí. Vahevahe ho'o kalasí ki ha kulupu 'e fā. 'Ai ke lau 'e he ngaahi kulupú taki taha ha taha 'o e ngaahi fakamatala fakafolofola ko 'eni: Sione 7:14–31; Sione 7:32–53; Sione 8:12–32; Sione 8:33–59. 'Ai ke nau fakatokanga'i 'a e taimi kotoa pē 'oku fakahā ai 'e he Fakamo'ui' pe ko hai Iá, pea fakaafe'i ke nau fakamatala 'a e me'a ne nau 'iló ki he kalasí. Fehu'i ange: 'Okú ke pehē ko e hā ne lahi ange ai hono fakamo'oni'i Ia 'e Sisū 'i He'ene fakaofiofi ki he ngata'anga 'o 'Ene ngāue fakafaifekau?

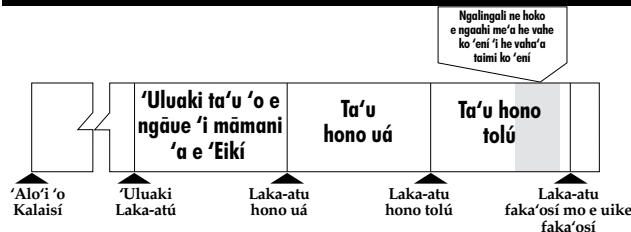
'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Sione 8:58 pea fakafekau'aki ia mo e 'Ekesōtosi 3:14. Fehu'i ange ki he fānau akó :

- Ko e hā hano mahu'inga 'o e fakamahino 'a Sisū 'i he Sione 8:58?
- Ko e hā ha 'uhinga ne fie to'o ai 'e he kakai Siú 'a e maká ke fakapoongi 'aki Iá?
- 'Oku tokoni fēfē 'etau 'ilo ko Sisú ko Sihova ia, ko e 'Otua 'o e Fuakava Motu'á, ki he'etau 'ilo fekau'aki mo Iá?

Fakamo'oni'i ko Sisū Kalaisi ko Sihova ia, ko e 'Otua 'o Mōsesē, 'Ēpalahame, 'Aisake, pea mo Sēkope.

Sione 9–10

Ko e Mo'ui 'a Sisū Kalaisi

Talateú

Na'e folofola 'a Sisū 'o pehē, "Ko e me'a 'i he fakamāu kuó u ha'u ai ki māmani, koe'uhí ko kinautolu 'oku 'ikai mamatá ke nau mamata; pea ke kui 'a kinautolu 'oku mamatá" (Sione 9:39). Ko e taha e ngaahi me'a faikehe 'i he folofolá ko ha tangata kui ne fanau'i 'oku kui ka na'e ha'u ke mamata pe ko Sisú ko e 'Alo ia 'o e 'Otuá, ka 'i he taimi tatau na'e kui 'a e kau akonaki 'o e kakai Siú, mo 'enua ngaahi 'ilo ki he fono 'a Mōsesē, 'o 'ikai ke nau 'ilo Ia (vakai, Sione 9). Na'e pehē 'e Sisū ko e tauhi sipi lelei 'oku "mu'omu'a" 'i he'ene fanga sipi, "pea muimui 'ene fanga sipi kiate ia: he 'oku nau 'ilo hono le'ó" (Sione 10:4). He toki me'a mālie 'a e taku 'e kinautolu 'oku nau lau ko e kau taukave'i 'o e folofola 'a e 'Otuá 'i he'enua tāpuni honau telingá ke 'oua te nau ongo'i 'a e Tauhi Sipi Mo'oní. 'Oku tokoni mai 'a e Sione 9–10 ke mahino kia kitautolu 'a e me'a kuo pau ke tau fai ke tau ongo'i ai 'a e le'ó 'o Sisū Kalaisi.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Sione 9–10 mo fakakaukau'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolei' ke Fakatokanga'i

- Ko Sisū Kalaisi ko e Maama ia 'o Māmani. Kapau te tau muimui ki Ai, 'e fakafonu 'aki kitautolu 'a e māma (vakai, Sione 9:5; vakai foki, Sione 12:36, 46; Molonai 7:16–19; T&F 50:24; 88:6–13, 67).
- Ko e puké mo e mate 'i ha tu'unga fakamamahí ko ha ongo konga pau pē ia 'o e mo'ui, ka 'oku 'ikai pehē ko ha faka'ilonga ia 'o e faiangahala. 'Okú na 'omi ha faingamālie ke faka'aonga'i ai 'a e tuí pea mo fakamo'oni'i 'a e mālohi 'o e 'Otuá 'i he'etau mo'ui (vakai, Sione 9:1–7, 30–38; vakai foki, Sione 11:1–4, 17–45).
- 'E lava pē 'a e fakamo'oni' ke kamata si'isi'i pea tupulaki ai 'i hano tokanga'i mo fanga'i lelei (vakai, Sione 9:11, 17, 35–38; vakai foki, 'Alamá 32:27–28, 41–42).

- 'I he 'etau muimui kia Sisū Kalaisi 'oku tau hoko ai ko 'Ene fanga sipi, he ko e Tauhi Sipi Lelei ia 'oku tokanga mai kia kitautolú (vakai, Sione 10:1–15, 26–28; vakai foki, Mōsaia 26:21–28).
- Na'e 'i ai mo ha fanga sipi kehe 'a Sisū Kalaisi meia kinautolu na'e 'i Selusalema mo Iá. Ko kinautolu 'eni na'e 'a'ahi ki ai 'i he hili 'o 'Ene Toetu'ú (vakai, Sione 10:16; vakai foki, 3 Nifai 15:11–16:3).
- Na'e ma'u 'e Sisū Kalaisi 'a mālohi ki he maté pea na'e mei lava pē ke mo'ui 'o ta'e ngata, ka na'á Ne fili pē ke ne faingata'a'ia pea mo mate ke fakatau'atāina'i kitautolu mei he mate fakatu'asinó mo e mate fakalaumalié (vakai, Sione 10:17–18; vakai foki, Sione 11:11–15, 23–26, 39–46; Luke 23:46; 2 Nifai 2:8–9).
- Na'e hoko 'a Sisū, 'a ia na'e Sihova 'i He'ene mo'ui ki mu'a 'i he mo'ui fakamatelié, ko e 'Alo pē Taha ia 'o e Tamaí 'i he kakanó (vakai, Sione 10:22–42).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'í

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'ó ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Sione 9–10.

Sione 9:1–5. Ko e puké mo e me'a fakamamahí ko ha kongá pē ia 'o e ngaahi me'a 'oku hoko he mo'uí, ka 'oku 'ikai ko ha faka'ilonga pē ia 'o e angahalá. (minifi 'e 15–20)

Fehu'i ki he fānau akó pe 'oku nau pehē ko e hā 'a e 'uhinga 'oku fanau'i mai ai ha kakai ia 'e ni'ihí mo ha ngaahi faingata'a'ia fakaesinó. (*Fakatokanga'i ange*: Fakaalaala na'a lavea ha loto 'o ha ni'ihí 'i ho'o kalasi 'oku 'i ai hanau faingata'a'ia fakaesino.) 'E ala kau 'i he ngaahi talí 'eni:

- Koe'uhí he kuo hinga 'ā māmani mo 'ikai haohaoa.
- Ko ha sivi ia ki he taha 'oku faingata'a'ia fakaesinó.
- Ko ha sivi ia ki ha ni'ihí kehe.
- Koe'uhí ke fakahaa'i 'e he 'Otuá Hono mālohí 'i he 'etau mo'uí.

Kole 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Sione 9:1–5.

- Fakatatau mo e ngaahi vēsí ni, ko e hā 'oku faingata'a'ia fakaesino ai ha kakai ia 'e ni'ihí 'i he mo'ui fakamatelié?
- Ko e hā ha ngaahi 'uhinga ne fokotu'u 'e he kau ākongá ko e 'uhinga ia ne fanau'i kui mai ai 'a e tangatá?
- Ko e hā 'a e 'uhinga ne fakahā 'e Sisū ne kui ai 'a e tangatá ni? (Fakamahino ange ki he fānau akó mahalo na'a 'ikai lava ke faka'aonga'i 'a e 'uhinga ia ko 'eni ki he faingata'a fakaesino kotoa pē.)

Vahevahe 'a e ngaahi fakamatalá ni 'e tolu mo e fānau akó. Na'e tohi 'e 'Eletā Nila A. Mekisuale, ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá, 'o pehē:

“Ko ha tokāteline 'eni . . . 'okú ne fakamanatu kia kitautolu kakai matelié 'oku 'ikai ke tau ma'u kotoa 'a e ngaahi fakamatalá. 'Oku lahi ha ngaahi taimi kuo pau ke ta'ofi ai 'etau fakakaukau ka tau falala ki he 'Otuá telia na'a fehālaaki 'etau ma'ú, 'o hangē ko e kau ākongá 'a Sisū 'i he'enu fakafehu'i fekau'aki mo e tangata na'e kui mei hono fanau'i pea fai ai 'e Sisū ha tali 'oku 'ikai fakamatelié 'o pehē: 'Na'e 'ikai faiangahala 'a e tangatá ni, pe ko 'ene ongomātu'á: ka ko e me'a ke fakahā 'iate ia 'a e ngaahi ngāue 'a e 'Otuá' (vakai, Sione 9:1–3)” (*But for a Small Moment* [1986], 94).

'I ha me'a 'e taha ne hiki ai 'e 'Eletā Mekisuale, 'i he'ene kei mēmipa 'i he Kau Fitungofulú 'o pehē:

“'Oku 'i ai ha ngaahi tu'unga mahino 'i ha ni'ihí fakafo'ituitui mo hanau ngaahi faingata'a'ia 'i he mo'uí he 'ikai ke tau lava 'etautolu ia 'o 'ilo hono 'uhingá. Pea hangē ko ia na'e 'kui 'i hono fanau'i, 'oku ha'u ai ha ni'ihí ke nau 'omi ha lāngilangi ki he 'Otuá. (Sione 9:1–2.) Kuo pau ke tau mātu'aki tokanga lahi telia na'a tau fokotu'u ha ngaahi tupu'anga pe 'uhinga hala ki he ngaahi me'a peheé. 'Oku 'i he to'ukupu ia 'o e 'Eikí pea 'oku haohaoa 'Ene 'ofa kia kinautolú. 'Oku 'i ai ha ni'ihí 'oku fie ma'u ke tau tokoni'i lahi he mo'uí ni, 'e lava ke tau toe tokoni'i kinautolu 'i he maama ka ha'ú—ka 'i ha ngaahi 'uhinga 'oku mā'olunga ange” (*Things As They Really Are* [1978], 26).

Na'e pehē 'e 'Eletā Poiti K. Peeká:

“'Oku tōtō-holo ma'u pē 'i he fa'ahinga kotoa 'o e tangatá ha ni'ihí 'oku fakamatala'i 'i he folofolá ko ha kau kui, 'ikai lava 'o 'alu, pipiki, tuli, ngāvaivai, noa, mo e kakai vaivaí. 'Oku tau fa'a lau 'o pehē 'oku 'i ai hanau faingata'a'ia 'i he akó mo e fetu'utakí, 'o hangē ko kinautolu 'oku 'ikai ke nau lava 'o fanongo pe sió, pea hangē ko kinautolu 'oku 'i ai honau ngaahi faingata'a'ia fakaeongo pe palopalema fakahuí. 'Oku tau talanoa kau ki he ni'ihí 'oku faingata'a'ia faka'atamai pe fakaelotó, ki he 'atamai vaivaí, pea mo e puke fakae'atamai. 'Oku 'i ai si'a ni'ihí 'oku fakatou puke 'i ha fokoutua 'e ua pe lahi ange, pea he 'ikai ke nau lava 'o fai ha me'a ta'e tokoni'i. . . .

“. . . ‘Oku fakangatula pē ki si’i mātu’a ‘oku ‘i ai si’anau fānau ‘oku faingata’a’ia fakaesino ke nau fehu’i kiate kinautolu pē ‘o pehē, ‘Ko e hā ha fehālaaki ne mau fai?’ Ko e fo’i fakakaukau ko ia ‘o pehē ko e faingata’a’ia *kotoa pē* ko ha nunu’a fakahangatonu ia ‘o e faiangahalā na’e talu hono ako’i mei he kuonga motu’á. Ko ha tokāteline hala ia. Na’e tali ‘a e fakakaukau hala ko iá ‘e ha ni’ihi ‘o e kau ākongá ki mu’á ka na’e toki fakatonutonu kinautolu ‘e he ‘Eiki [vakai, Sione 9:1– 3]. . . .

“Oku si’i ‘aupito ha fa’ahinga tafa’aki ia ke fai ai ha ongo’i halaia fekau’aki mo e faingata’a’ia fakaesinó. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi faingata’a’ia fakaesino ia ko e tupu mei ha ta’e tokanga pe ngaohi- kovia, pea tupu ha ni’ihi mei ha mātu’a ne ma’u ‘e ha fa’ahinga mālohi ‘o ha faito’o. Ka ko hono lahi tahá na’e ‘ikai tupu ia mei ai. ‘Oku kei hoko pē ‘a e mamahí ia ki he toko-taha ‘oku ‘ikai ha’ane koví.

“Ko e tefito’i taumu’a ne ngaahi ai ‘a e māmaní, pea ‘omi mo e tangatá ke nofo aí, na’e fie ma’u ai ia ke ngāue ‘a e ngaahi lao ‘o natulá ‘i he momokó ‘o tatau ai pē pe ko e hā e loto ‘o e tangatá. Kuo pau ke tau ngāue’i hotau fakamo’uí ‘o ‘ikai fakakaukau ‘e hanga ‘e he ngaahi lao ‘o natulá ‘o faka’atā kitautolu. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi me’a hāhāmolofia ‘e ni’ihi, ‘oku ta’ofi fakataimi ai ‘a e lao fakangatulá ‘i ha mana. Ka ‘i he taimi lahi ‘oku tatali ta’e tuku ai hotau kau faingata’a’iá, ‘o hangē ko e toko-taha pipiki ‘i Petesaitá, ke ngaue ‘a e vai. . . .

“Kapau he ‘ikai hoko mai ‘a e fakamo’uí ‘i he mo’ui fakamatelié ni, ‘e toki hoko mai ‘i he hili ‘a e mo’ui ní. Pea hangē ko e hū mai ‘a e pepe lanu faka’ofó’ofá mei hono nofo’angá, ‘e pehē pē ‘a e ‘asi mai ‘a e ngaahi laumālié [vakai, T&F 138:17; ‘Alamā 40:23; 2 Nifai 9:13; 1 Kolinitō 15:19]. . . .

“Kapau ‘oku fakangatangata ho’o vakai ki he mo’ui fakamatelié ni pē, ‘e ‘ikai fa’a makātaki’i ha ngaahi me’a ‘e ni’ihi mo hā ngali ta’e totonu pea mo tu’uloa. ‘Oku ‘i ai ha ngaahi tokāteline ‘a ia, kapau he ‘ikai ke mahino, te ne ‘omi ha fa’ahinga vakai pea mo ha fōtungā fekau’aki mo ha ngaahi palopalema na’e ‘ikai ke mei lava ‘o ma’u hano fakamatala ‘e fakafiemālie” (‘i he Conference Report, ‘Epeleli 1991, 6–8; pe *Tūhulu*, Siulai 1991, 10–11).

‘Ai ke lau ‘e he fānau akó ‘a e 1 Samuela 16:7. Fehu’i ange: Ko e hā ‘oku mahu’inga ai ke ‘oua na’a tau fu’u fakakaukau lahi ki hotau ngaahi faingata’a’ia fakaetu’asinó? Fakamatala’i ange ko e palani ‘a e Tamai Hēvaní ‘oku ma’a mo totonu, pea he ‘ikai ke mahino ma’u ai pē kia kitautolu ia ‘a e ngaahi ‘uhinga ‘o e faingata’a’i tu’unga ‘i he fakangatangata ‘o ‘etau vakai fakamatelié. Poupou’i ‘a e fānau akó ke nau fakaalala

mei hano uesia ‘e loto ‘o kinautolu ‘oku faingata’a’ia fakaesino pe mo ‘i ai hanau faingata’a’iá.

Sione 9:6–33. ‘Oku fakafōtungā ‘e he fakamatala ‘o e tangata kui ne ha’u ke mamata kia Sisū ko e ‘Alo ‘o e ‘Otuá ta ko e fakamo’oni ‘oku tupu ia ‘o ka tokanga’i lelei mo fafanga’i. (miniti ‘e 30–35)

‘Eke ki he fānau akó pe ‘oku nau ‘ilo ha taha ko ha ului mai ki he Siasí. Fakaafe’i hanau taha ke ne fakamatala ‘a e talanoa ‘o e ului ‘a e toko-taha ko iá. Fehu’i ange: Ko e hā ‘oku ‘ikai mahino kotoa ai ‘a e ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisí ki he kau uluí he taimi pē tahá?

Tufa ki he fānau akó ke nau takitāuhi ha tatau ‘o e saati ‘oku ui ko e “Ko ha Tangata Fanau’i Kui” mei he fakamatala fakalahí (p. 317). Tuku ke nau lau ‘a e fakamatala mei he folofolá ‘i he kōlomu he to’ohemá pea faka’ilonga’i ‘i he ngaahi kōlomu ‘e tolu faka’osí ‘a e toko-taha na’e ‘a’ana ‘a e lea ko iá. ‘Ai ke nau kumi pe ko hai na’e fakalalakala fakalaumālié pea ko hai na’e ‘ikai.

Fehu’i ki he fānau akó pe ko e hā ‘oku nau tui ai ‘oku tupulaki fakalaumālie ha kakai ‘e ni’ihi kae ‘ikai pehē ‘a e ni’ihi iá. ‘Ai ke lau ‘e he fānau akó mo faka’ilonga’i ‘a e ngaahi fakamo’oni folofola ko ‘ení: Molonai 7:16–19; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:61; 50:23–25; 88:6–13, 67; 93:26–27. Alea’i mo e kalasí ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni ‘o e tupulaki fakalaumālié ‘oku ma’u ‘i he ngaahi fakamatala ko ‘ení. Fehu’i ange:

- ‘Oku kaunga fēfē ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni ‘i he ngaahi fakamatala ko ‘ení ki he tangata na’e fanau’i kuí?
- Kuó ke fakatokanga’i nai ha ni’ihi ‘o e ngaahi tefito’i mo’oni ko ‘ení kuo ngāue ‘i ho’o mo’uí?

Tuku ange ki ha fānau akó pē te ne fie vahevahe ha ngaahi me’a peheni mo e kalasí ke nau fakahoko ia. Poupou’i ‘a e fānau akó ke nau faka’aonga’i ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni tatau pē na’e faka’aonga’i ‘e he tangata fanau’i kuí—pea ke nau tali mo mo’uí’aki ‘a e mo’oni kuo tāpuaki’i ‘aki kinautolú, pea hoko atu ki ha ‘ilo mo ha mo’oni lahi ange.

Sione 10:1–5. ‘I he’etau muimui kia Sisū Kalaisi, ko e Tauhi Sipi Lelei, ‘oku tau hoko ai ko ‘Ene fanga sipi. (miniti ‘e 25–30)

Tā ha ngaahi le’o ne mu’aki hiki tepi pea kole ki he fānau akó ke nau mate’i pe ko e ngaahi le’o ia ‘o hai. (Pe ha’i e mata ‘o ha kau mēmipa ‘o e kalasí pea tuku ke nau feinga ke mate’i pe ko e le’o ‘o hai ‘e leá ‘i he kalasí.) ‘E ‘i ai ha fa’ahinga ‘e ni’ihi ‘e vave ange ‘e nau tala ‘a e ngaahi le’ó ‘i ha ni’ihi kehe. Fehu’i ange ki he fānau akó :

- Ko e hā ‘oku vave ange ai hono ‘ilo ‘e ha ni’ihi ‘a e ngaahi le’ó ‘i he toengá?
- ‘Oku kaunga fēfē ‘e te ‘ilo’i ha taha ke faingofua ange ai ‘e te ‘ilo hono le’ó?

Fakamatata ange 'oku fāitatau pē 'eni mo hono fakatokanga 'i 'o e le' 'o e 'Eikí. Fakamamafa 'i ange 'oku fa'a taimi lahi 'a e 'ikai onгона 'e he telingá ia 'a e "le'o" 'o e 'Eikí ka ko ha "kíhi 'i le'o fakalongolongo, 'a ia 'oku fanafana 'o hū 'o 'asi 'i he ngaahi me'a kotoa pē" (T&F 85:6; vakai foki, 1 Ngaahi Tu'i 19:11–12; 1 Nifai 17:45).

'Ai e fānau akó ke nau lau 'a e Sione 10:1–5, pea fehu'i ange: Ko e le' 'o hai 'oku totonu ke tau maheni lahi ange mo ia 'i he lotolotonga 'o 'etau mo'ui fakamatelié? Fakamatata 'i ange 'oku 'i ai ha'ane tokoni lahi 'etau 'ilo 'a e 'Eikí ki he tu'unga lelei 'o 'etau fanongo mo muimui ki Hono le'ó. 'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Sione 21:15–17, pea fehu'i ange:

- Ko hai na'e fokotu'u 'e Sisū ke hoko ko e "tauhi sipi" 'i he lolotonga 'o 'Ene mavahé?
- Ko e hā na'e fie ma'u 'e Sisū ke fakahoko 'e he tauhisipi ko 'eni?

Tā ha lekooti 'o ha le' 'o ha taha 'o e kau Palesiteni 'o e Siasí, pea tuku ke mate'i 'e he fānau akó pe ko e le' 'o ia 'o hai. Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá 1:37–38 pea fehu'i ange:

- 'E lava fēfē ke lau 'a e le' 'o e palōfita mo'uí ko ha le' 'o ia 'o e Tauhi Sipi Lelei?
- Ko hai 'e toe lava ke ui ko e kau tauhisipi 'a e 'Eikí he kuongá ni?
- Ko e hā ha ngaahi 'ulungāanga lelei 'oku tonu ke ma'u ke te hoko ai ko ha tauhi sipi lelei?

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e 'Isikeli 34:1–5 mo kumi 'a hono mahu'inga 'o hono tauhi 'o e fanga sipi 'a e 'Eikí.

Fakamo'oni ki hono mahu'inga 'o hono 'ilo'i pea mo fakafanongo ki he le' 'o e Tauhisipi Lelei pea pehē mo e feinga ki he tu'unga 'o e fa'ahinga tauhi sipi kuó ne a'usiá.

 Sione 10:1–28 (Folofola Ma'uloto, Sione 10:16). Ko Sisū 'a e Tauhi Sipi Mo'oni 'o 'Isilelí. (miniti 'e 20–25)

Faka'ali'ali ha tā 'o Sisū 'oku tu'u ko ha tauhi sipi 'o taki 'ene tākangá. Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau to e vakai ki he Sione 10:1–28 pea mo kumi ha ngaahi founa ne hoko ai 'a Sisū Kalaisi ko ha tauhi sipi. ('Okú Ne 'afio'i 'a e ngaahi hingoá 'o 'Ene fanga sipí, 'Okú Ne taki 'Ene fanga sipí pea 'oku nau muimui kiate Ia, 'Okú Ne fie foaki 'Ene mo'uí ma'a 'Ene fanga sipí, 'Okú Ne malu'i kinautolu, 'Okú Ne fakataha'i 'a 'Ene fanga sipí kotoa.)

Na'e fakamatata 'i 'e 'Eletā Sione R. Lesetā, ko ha mēmipa 'o e Kau Fitungofulú, ha me'a ne hoko 'i he'ene mo'uí 'a ia 'okú ne fakafōtunga 'a hono 'afio'i 'e he Tauhi Sipi Lelei 'a 'Ene fanga sipí:

"I he ngaahi ta'u lahi kuo hilí, ne u ma'u ai ha faingamālie ke u 'a'ahi ki he fonua ko Molokó, ko ha konga 'o ha kau 'a'ahi fakapule'anga 'o fakafofonga'i

a e pule'anga 'Tunaiteti Siteití. Ko ha konga 'o e 'a'ahi ko iá, ne fakaafe'i ai kimaautolu ke mau fononga 'i ha vaha mama'o ki he toafá 'o 'a'ahi ki ha ngaahi fale ne maumau. Na'e mavahe atu ai ha ngaahi fu'u kā 'uli'uli lalahi 'e nima 'i he feitu'u ki 'uta 'o Molokó 'o oma 'aupito. Na'á ku heka 'i he kā fika tolú, 'a ia na'e ki'i mama'o sí'i pē mei he kā fika uá. 'I he taimi ne mau a'u ai ki he tumu'aki 'o ha ki'i mo'unga 'e taha, ne mau fakatokanga'i atu kuo afe 'a e kā ne 'i mu'a 'ia kimaautolú ki he kauhalá. Pea 'i he'emaufakao fiofi atú, ne u ongo'i na'e 'i ai ha fakatu'utāmaki na'e hoko peá u fokotu'u ange ki he'emaufakaulí ke mau tu'u. 'Oku 'ikai pē toe ngalo 'iate au 'a e 'ata 'o e me'a ne mau fakatokanga'i atú, 'i he ngaahi ta'u kotoa ko 'eni.

"Na'e tu'u ha toko-taha tauhi sipi matu'otu'a, 'okú ne tui ha kofu tōtōlofa hangē ko ia 'i he ngaahi 'aho 'o e Fakamo'uí, 'o ne talanoa mo e faka'uli 'o e kā fika uá. Na'á ku fakatokanga'i atu ki he tafa'akí ha ki'i tākanga sipi na'e 'ikai ke toe fu'u tokolahi ange 'i he toko hongofulu mānimá pe uofulú nai. Na'e hoko ha fakatu'utāmaki. Ne tau 'a e me'alele ko 'eni 'a e tu'i ne mau faka'aonga'i 'i ha taha 'o e fanga sipi 'a e tauhi sipi matu'otu'a ni 'o ne lavea. Na'e lolotonga fakamatata ange 'e he faka'ulí ki he tokotahá ni 'a e lao 'o e fonuá. Ka koe'uhí kuo fakalavea'i 'e he me'alele 'a e tu'i ha taha 'o e fanga sipí ni, 'oku ma'u ai 'e he tauhi sipí ha totonu ke totongi huhu'i ange ki ai 'o liunga teau 'i hono taimi totonu. Ka neongo ia, 'i he lao tatau pē, kuo pau ke tāmata'i 'a e sipi ne kafó pea vahevahe hono kakanó ki he kakaí. Na'e tala mai leva heni 'e he toko-taha fakatonuleá, 'Ka 'oku 'ikai fie tali 'e he tauhi sipi motu'a na ia 'a e pa'angá. 'Oku 'ikai pē ke nau teitei tali ia 'enautolu.'

"Na'á ku 'ohovale peá u 'eke ange pe ko e hā hono 'uhingá. Peá ne tala mai leva, 'Koe'uhí ko e 'ofa 'okú ne ma'u ki he'ene fanga sipí taki taha.' Na'á ku fakatokanga'i atu heni 'oku punou hifo 'a e tauhi sipi matu'otu'a ni 'o ne hiki hake 'a e sipí 'o fa'o ia ki ha kato 'i he konga ki mu'a 'o hono kofu fakatauhi sipí. Na'á ne amoamo pē hono ki'i 'ulú, mo toutou lea'aki ha fo'i lea tatau. Pea 'i he'eku 'eke ange hono 'uhinga 'o 'ene leá, ne tala mai, "Okú ne ui e sipí 'i hono hingoá. 'Oku 'i ai e hingoá 'o 'ene fanga sipí takitaha, he ko ia 'a e tauhi sipí, pea ko e tauhi sipi lelei 'okú ne 'ilo fakatāutaha 'a 'ene fanga sipí 'i honau hingoá.'

"Na'e hangē tofu pē ko e me'a ne tala mai 'e he'emaufakaulí. Na'e 'ikai pē ke tali 'a e pa'angá, ka ne fakapulipuli atu 'a e tauhi sipi matu'otu'a ni mo 'ene ki'i tākanga tokosi'i, 'oku kei fa'o pē 'a e ki'i sipi ne kafó 'i he kato hono kofú, 'o nau puli atu ki he toafa faka'ofa'ofa 'o Molokó" ('i he Conference Report, 'Epeleli 1988, 86–87; pe *Tāhulu*, Siulai 1988, 83).

Lau ‘a e Sione 10:16 pea fehu‘i ange: Ko e fē ‘a e fanga sipi kehe ‘a Sīsū ‘oku lau ki ai ‘o mavahe mei he kakai ‘i he potufonua ‘o Selusalemā? Lau ‘a e 3 Nifai 15:21; 16:1–3; 17:4 pea tuku ke fakafekau‘aki ‘e he fānau akó ‘a e ngaahi veesi ko ‘ení mo e Sione 10:16. Fehu‘i ange:

- ‘I he lahi ko ‘eni ‘a e fanga sipi ‘i he ngaahi feitu‘ú kehekehe, ‘oku ‘ilo‘i fēfee‘i ‘e he Tauhi-sipi ‘a e fanga sipi fakafo‘ituitui? (vakai, Sione 10:14; vakai foki, Luke 12:6–7; T&F 76:24; Mōsese 1:37–39).
- Ko e hā ha me‘a kuó ke fakatokanga‘i ‘i ho‘o mo‘uí ‘oku fakamahino ai hono ‘afio‘i fakafo‘ituitui koe ‘e he ‘Eiki‘?

Fakamo‘oni‘i ‘oku ‘afio‘i mo ‘ofa‘i ‘e he ‘Otuá kitautolu fakafo‘ituitui.

Sione 10:9, 11, 14, 36. Ko e kupu‘i lea “Ko Au” ‘i he Ongongolelei ‘o Sioné ‘okú ne fakamo‘oni‘i ko Sisuú ko e ‘Otuá ia ‘i he Fuakava Motu‘á. (miniti ‘e 20–25)

Fehu‘i ange: Kapau ‘okú ke lea ‘i ha ha‘oha‘onga ‘o ha kakai mā‘olunga, ‘okú ke loto ke fakafe‘iloaki fēfee‘i koe? Ko e hā hono ‘uhingá?

‘Ai ke lau ‘e he fānau akó ‘a e ‘Ekesōtosi 3:13–14. Fehu‘i ange:

- ‘Okú ke pehē ko e hā ne folofola pehē ai ‘a e ‘Eiki kia Mōsese?
- Ko e hā hono mahu‘inga ‘o e kupu‘i lea “KO AU KO E KO AU”?

‘E lelei kapau te ke faka‘aonga‘i ‘a e fakamatala ko ‘eni ‘a ‘Eletā Pulusi R. Makongiki‘i ke tokoni ‘i hono tali ‘o e fehu‘i:

“Ko Kalaisi ko e KO AU Ma‘ongó‘ongá ia, ko e KO AU, KO AU KO E KO AU, ‘a ia ko hono ‘uhingá ko Ia ‘a e Toko Taha Ta‘engata, ko e Toko Taha ‘oku mei he ‘itāniti ki ‘itāniti’ (T&F 39:1; ‘Ekesōtosi 3:14), ko e ‘Otuá ‘oku ‘mei he ta‘engata ki he ta‘engata’ (Saame 90:2), ‘a ia ko Hono ‘alungá ‘oku kakato pea ‘oku teitei mavahe mei ai pe liliu. (1 Nīfai 10:17–20.) ‘Mei ‘itāniti ki ‘itāniti, ‘oku tatau ai pē, pea ‘oku ‘ikai hano ngata‘anga ‘o hono ngaahi ta‘ú’ (T&F 76:4), he ko Ia ‘e KO AU. Hangē ko ‘ení, ‘i he taimi na‘e folofola ai ki he kakai Siú, ‘Ki mu‘a ‘ia ‘Ēpalahamé na‘á Ku ‘i ai’ (Sione 8:58), na‘e tatau pē ia mo e pehē, ‘Ki mu‘a ‘ia ‘Ēpalahamé, na‘e ‘i ai ‘a e KO AU, ko e ‘Otuá Ta‘engata, ‘a ia “ko ‘Ene hā‘elē ‘oku mei he kuo hilí pea mei he ta‘engata’” (Maika 5:2.)” (Mormon Doctrine, 340).

Vahevahe ‘a e kalasi ki ha ngaahi kulupu pea vahevahe ki he ngaahi kulupú taki taha ke nau taki taha pe lahi ange ai ‘i he ngaahi fakamatala mei he saati ‘o e “Ko Au.” Tuku ke lau ‘e he ngaahi kulupú takitaha ‘a e ngaahi folofola ‘oku ‘oatú mo

fakatokanga‘i ‘a e founa ne fakahoko ai ‘e Sīsū ‘a e lea kotoa pē. Tuku ke nau lipooti ki he kalasi, pea mou alea‘i ‘a e ngaahi me‘a ne nau ma‘ú. (Ko e ngaahi tali ‘e fai mai ‘oku fakakau atu kotoa ia ‘i he sātí.)

Kupu‘i Lea “Ko Au”	Fakahokó
“Ko au ko e mā ‘o e mo‘uí” (Sione 6:35; vakai, vv. 47–51).	Na‘e foaki ‘e Sīsū Kalaisi Ia ma‘atautolu ‘i he Fakalelei, pea ‘okú Ne fafanga‘i fakalaumālie kitautolu. Tu‘unga ‘iate Ia, te tau toetu‘u kotoa, pea kapau te tau talangofua kiate Ia te tau ma‘u ‘a e mo‘ui ta‘engata.
“Ko au ko e maama ‘o māmani” (Sione 8:12).	Ko Sīsū Kalaisi ko e ma‘u‘anga ia ‘o e mo‘oni kotoa pē. Kapau te tau muimui ‘i He‘ene folofolá mo ‘Ene sīpingá, he ‘ikai ke tau tūkia ‘i he fakapo‘uli ‘o e māmani.
“Ko au ko e matapā ki he fanga sipi” (Sione 10:7; vakai, vv. 8–10).	‘Oku malu‘i kitautolu ‘e Sīsū Kalaisi ‘o hangē ha tauhi sipi ‘i he matapā ki he loto ‘ā sipi. He ‘ikai foki lava ha taha ‘o hū ki Hono pule‘angá pe hoko ko ha kongá ‘o ‘Ene tākangá ta‘e fou ‘iate Ia.
“Ko au ko e tauhi sipi lelei” (Sione 10:11; vakai, vv. 12–15).	‘Oku tatakí kitautolu ‘e Sīsū Kalaisi. Na‘á ne foaki ‘Ene mo‘uí ma‘atautolu ‘i he Fakalelei. ‘Okú Ne ‘afio‘i fakatūtaha kitautolu.
“Ko au ko e ‘Alo ‘o e ‘Otuá” (Sione 10:36).	Ko Sisuú ko e ‘Alo Lahi taha ia ‘o e fānau fakalaumālie ‘a e Tamaí (vakai, T&F 93:21) pea ko Hono ‘Alo pē Taha ia Ne Fakatupu ‘i he kakanó (vakai, Sione 1:14). ‘E makatu‘unga ‘ia Sīsū Kalaisi pe taha, ko e ‘Alo mo‘oni ‘o e ‘Otuá, ha lava ‘a e fa‘ahinga ‘o e tangatá ke ma‘u ‘a e mo‘ui ta‘engata (vakai, Sione 20:31).
“Ko au ko e toetu‘u, mo e mo‘uí” (Sione 11:25).	Tu‘unga ‘i he Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisi te tau lava ai ‘o ikuna‘i ‘a e mate fakalaumālie. ‘Okú Ne toe foaki mai foki ma‘atautolu ‘a e me‘a‘ofa ‘o e Toetu‘ú.
“Ko au pē ko e hala, mo‘oni, pea mo e mo‘ui” (Sione 14:6).	Ko Sīsū Kalaisi ko e hala pē ia ‘e taha ki he Tamaí pea mo e ma‘u‘anga ‘o e mo‘oni kotoa pē. ‘Okú Ne foaki mai ‘a e Toetu‘ú pea mo foaki mai mo e mo‘ui ta‘engata.
“Ko au ko e vaine mo‘oni” (Sione 15:1; vakai, v. 5).	‘Oku tau fakafalala kia Sīsū Kalaisi ke tau mo‘ui. Te tau toki lava pē ‘o ma‘u ha fua ‘o kapau te tau muimui ‘i He‘ene ngaahi akonaki.

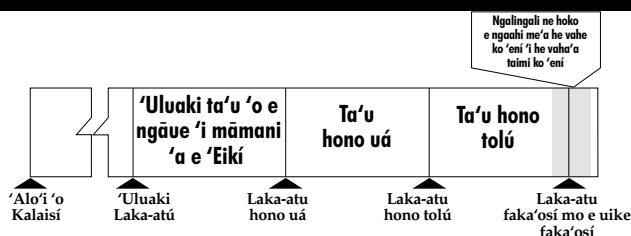
Fehu‘i ange ki he fānau akó :

- ‘Okú ke pehē ko e hā hano ‘uhinga ki he kau fanongo kia Sisuú ‘a e kupu‘i lea “Ko Au”?
- Lau ‘a e Sione 8:58. Na‘e pehē ‘e Sīsū ko hai Ia?
- Ko e hā e me‘a ne fai ‘e he kau Siú? (v. 59).
- Ko e hā hano ‘aonga ke te ‘ilo ko Sisuú ko Sihova, ko e KO AU, ko e ‘Otuá ‘o e Fuakava Motu‘á?

Fakamamafa'i ki he fānau akó ko Sisuú ko e 'Otuá ia ko e 'Aló, ko ha toko-taha fakalangi, ka 'oku 'ikai ko ha toko-taha ma'ongo'onga noa pē. Tokoni ke mahino kia kinautolu 'oku 'i ai ha fehokotaki 'i he Fuakava Motu'á mo e Fuakava Fo'ou'ú pea ko e fehokotaki ko iá 'oku fakahoko ia 'ia Sīsū Kalaisi mo 'Ene ongoongolelei.

Sione 11–12

Ko e Mo'ui 'a Sīsū Kalaisi

Talateú

Na'e pehē 'e Sione 'oku 'i ai ha "ngaahi faka'ilonga lahi kehe" na'e fai 'e Sīsū "'oku 'ikai hiki 'i he tohi ni," ka 'oku "hiki 'eni, koe'uhí ke tau lava 'o tui ko Sisuú ko e Kalaisi Ia" (Sione 20:30–31). Ko e kongá lahi 'o e fakamatala 'a Sioné 'oku fa'u takai ia 'i he ngaahi mana 'e fitu pe "ngaahi faka'ilonga": 'o e lilii 'o e vai ke uaine 'i Kená (Sione 2:1–11), fakamo'ui 'o e foha 'o e 'eiki (Sione 4:46–54), fakamo'ui 'o e pipiki 'i Petesaitá (Sione 5:1–9), fakatupu 'o e maá mo e iká (Sione 6:1–14), hā'ele 'i he fukahi vai (Sione 6:15–21), fakamo'ui 'o e tangata ne fanau'í kuí (Sione 9:1–7), pea mo e fokotu'u 'o Lāsalosí (Sione 11:38–44). 'Oku fekau'aki fakahangatonu 'a e ngaahi faka'ilonga pe maná ni mo e ngafa 'o Sīsū ko e Fakamo'ui 'o e fa'ahinga 'o e tangatá. Hangē ko 'eni, ko 'Ene lilii ko ia 'a e vai ke uainé 'okú ne fakamelomelo 'a hono lilingi Hono ta'ata'á ma'atautolu 'i he Fakalelei, pea ko 'Ene fakamo'ui 'a e tangata 'i he vai 'o Petesaitá 'okú ne fakamanatu mai ko Sisuú ko e ma'u'anga ia 'o e vai 'o e mo'ui (vakai foki, Sione 4:10–14). 'Oku fakahaa'i 'e he fokotu'u 'o Lāsalosí 'a e mālohi 'o e 'Eiki 'i he maté pea mo fakamelomelo 'a 'Ene Toetu'ú. Ka ki mu'a peá Ne fakahoko 'a e ngaahi maná ni, na'e tomu'a ako'i 'e Sīsū, "Ko au ko e toetu'u mo e mo'ui" (Sione 11:25). Hili e fakamatala fekau'aki mo Lāsalosí, ne tafoki leva 'a Sione ki he uike faka'osi 'o e mo'ui 'a Sisuú, 'a ia na'e kamata ia 'i hono tākai 'e Mele 'a e to'ukupu kekelele 'o Sisuú, ko ha faka'ilonga 'o Hono telió (vakai, Sione 12:1–9).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Sione 11–12 mo fakakaukau'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelei ke Fakatokanga'i

- 'Oku ma'u 'e Sīsū Kalaisi 'a e mālohi ki he maté (vakai, Sione 11:11–15, 23–26, 39–46).
- 'Oku 'afio'i 'e Sīsū 'a hotau ngaahi faingata'a'ia mo mahino kiate Ia 'a hotau lotó (vakai, Sione 11:33–36).
- Ko e ngaahi taumu'a 'a e 'Otuá 'e fakahoko ia 'o tatau ai pē kapau 'oku 'ikai fie tokoni 'a kinautolu 'oku kau aí (vakai, Sione 11:47–54).
- 'Oku totonu ko e me'a ke mahu'inga taha kia kitautolú ke tau 'ofa ki he 'Otuá (vakai, Sione 12:1–11).
- Ko Sīsū Kalaisi ko e Tu'i ia ne kikite'i mo tatali fuoloa ki aí (vakai, Sione 12:12–15; vakai foki, Mātiu 21:4–9; Ma'ake 11:7–10; Luke 19:35–38).

Ngaahi Ma'u'anga Tokoni Kehé

- "Ko e Uike Faka'osi 'o e Mo'ui 'a e Fakamo'ui," p. 319–23.

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Sione 11–12.

Sione 11:1–17. 'Oku ma'u 'e Sīsū Kalaisi 'a e mālohi ki he maté. (miniti 'e 20–25)

Fehu'i ange ki he fānau akó :

- Te ke ongo'i fēfē kapau 'okú ke puke 'o mei mate 'i ha ki'i kolo mama'o, pea 'i he 'ilo 'e ho'o mātu'á ho'o puké na'á na tatali 'i ha 'aho 'e ua peá na toki ō atu?
- Lau 'a e Sione 11:1–6. Ko e hā na'e 'ikai 'alu ai 'a Sīsū he taimi pē ko iá ki Pētani 'i He'ene ma'u 'a e tala 'oku puke 'a Lāsalosí?
- Lau 'a e Sione 11:4, 11, 15. Fakatatau mo e ngaahi vēsí ni, ko e hā ne tuku ai pē 'e Sīsū 'a Lāsalosí ke maté?
- Lau 'a e Sione 11:39–40. Ko e hā ne tatali fuoloa ai 'a Sīsū peá Ne toki fakahoko 'a e maná ni, kae hili iá na'á Ne 'osi 'afio'i pē 'a e me'a te Ne fakahokó?

Makehe mei aí, ne 'omi 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikí ha 'uhinga 'e ua:

“Ko e hā hono ‘uhinga ‘o e fu‘u hoha‘a lahi ki hení, ‘a e fu‘u tokanga lahi ki he taha ‘o e ngaahi mana ma‘ongo‘onga taha ‘i he‘ene ngāue fakafaifekau? ‘Oku hā mahino mei ai ha ‘uhinga ‘e ua. (1) ‘I he fākaofi ‘a hotau ‘Eikí ki he tumutumumu ‘o ‘Ene ngāue fakafaifekau ‘i he mo‘ui fakamatelié ni, na‘á Ne toe fakamo‘oni‘i, ‘i ha founga he ‘ikai ke toe lava ia ‘o faka‘ikai‘i, hono tu‘unga faka-Mísaiá, hono tu‘unga fakae-‘Alo ki he ‘Otuá; mo e (2) Na‘á ne fokotu‘utu‘u, koe‘uhí ke fakahaa‘i ki he kuonga kotoa pē, ‘a e taha ‘o ‘ene ngaahi akonaki ma‘ongo‘onga tahá: Ko ia ‘a e toetu‘ú mo e mo‘uí, pea ‘oku hoko mai ‘a e mo‘uí ta‘e maté mo e mo‘uí ta‘engatá ‘iate ia, pea ko kinautolu ‘oku tui mo talangofua ki he‘ene folofolá ‘oku ‘ikai totonu ke nau teitei mate fakalaumālie” (*Doctrinal New Testament Commentary*, 1:530–31).

Fehu‘i ange: Ko e hā ha me‘a ‘e fai ‘e he tokanga ko ‘eni ki he maná ni ‘a e kau ta‘e tui? (He ‘ikai ha‘anau toe ‘uhinga ke fakasitu‘a‘i ‘a Sīsū ‘i he‘ene hoko ko e ‘Alo ‘o e ‘Otuá.)

Lau ‘a e fakamatala ko ‘eni ‘a ‘Eletā Sēmisi E. Talamesi:

“He ‘ikai ha toe fehu‘i ia ki he mate ‘a Lāsalosí ‘e toe ‘ohake, he na‘e fakamo‘oni‘i ‘a ‘ene maté, na‘e ‘osi teuteu hono sinó ‘o telio ‘i ha founga na‘e anga kehe, pea na‘á ne ‘osi tokoto ‘i he fa‘itoká ‘i ha ‘aho ‘e fā. ‘I he taimi na‘e ui mai ai ia mei he fonua lotó, na‘e tokolahi ha kau fakamo‘oni, pea ko hanau ni‘ihi ko ha kakai Siu ‘iloa, ko hanau tokolahi na‘e ‘ikai ke nau anga fakakaume‘a kia Sīsū pea na‘a nau meimei faka‘ikai‘i ‘a e maná ni ‘o kapau ne nau lava. Ka na‘e fakalāngilangi‘i ‘a e ‘Otuá pea ko hono olá ne fakamo‘oni‘i ai mo e tu‘unga fakalangi ‘o e Foha ‘o e Tangatá” (*Jesus the Christ*, 496).

Faka‘ali‘ali ha fo‘i moa pea fehu‘i ange:

- Ko e fē ‘oku mu‘aki fakatupú, ko e ki‘i moá pe ko e fo‘i moá? (Fakamatala‘i ange kuo fuoloa fau hono tālanga‘i ‘a e fehu‘i ni pea ‘oku te‘eki pē ke tali.)
- ‘I he ngaahi me‘a fakalaumālié, ko e fē ‘oku mu‘omu‘á, ko e faka‘ilongá pe ko e tui?
- Ko e hā ha ‘uhinga ‘e kei hoko atu ai ‘a e kau ta‘e-tui ne mamata ki hono fokotu‘u ‘o Lāsalosí ke kei ta‘e tui ai pē hili ‘enau mamata ki ha fa‘ahinga faka‘ilonga pehē?
- Ko e hā ha ngaahi faka‘ilonga ‘oku nau pou pou‘i ha tui kia Sīsū Kalaisi he ‘ahó ni?

Lau pea mo alea‘i ‘a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 63:9–12 ke tokoni ke mahino ki he fānau akó ko e ngaahi faka‘ilongá ‘oku ‘ikai ke nau ‘omi ‘a e tui ka ko e ola kinautolu ‘o e tui. Fehu‘i ange: Ko e hā ha fa‘ahinga ‘ulungāanga ‘oku fie ma‘u ke fakatupulaki ‘e ha taha ka ne ma‘u ‘a e tui?

Fai ha fakamo‘oni ki he ngaahi faka‘ilonga ‘oku ‘iate kinautolu, ‘a ia kapau te tau vakai ki ai ‘aki ‘a e mata ‘o e tui, te nau langaki fakalaumālie kinautolu.

Sione 11. Ko e fokotu‘u ‘o Lāsalosí ko hono fakataipe ia ‘o e pekia ‘a Sīsú mo ‘Ene Toetu‘ú. (miniti ‘e 30–35)

‘Ai e fānau akó ke nau fakakaukau kuo nau foki ‘aki ha ta‘u ‘e nimangeau ki he kuo hili. Fehu‘i ange:

- Te ke fakamatala‘i fēfē‘i ki ha taha ‘i he kuonga ko iá ‘a e founga ‘oku ulu ai ha fo‘i ‘uhila? (‘Ai ha toko taha pe toko ua ‘o e fānau akó ke na ‘ahi‘ahi.)
- Na‘e mei faingofua ange nai ke ke fakatāta‘i kapau na‘á ke ‘Ave mo koe ha me‘a-hulu ‘oku maka?
- Na‘e mei faingofua ange nai ki he kakai ke mahino kiate kinautolu ‘a e tokāteline ‘o e Toetu‘ú kapau na‘a nau mamata kia Lāsalosi ‘i hono fokotu‘u mei he maté?

Fakamahino ki he fānau akó na‘e ‘ikai ko e toetu‘u ‘eni ‘a Lāsalosi ka ko hono toe fakafoki mai pē ki he mo‘ui fakamatelié. Neongo ia, ‘oku fakahaa‘i ‘i he maná ni ‘a hono ma‘u ‘e Sīsū ‘a e mālohi ki he maté. ‘Ai ‘a e fānau akó ke nau lau ‘a e Sione 11:21–26, pea fehu‘i ange:

- Ko e hā ‘a e tefito‘i mo‘oni ne feinga ‘a Sīsū ke Ne fakahaa‘i kia Ma‘atá? (vakai, vv. 25–26).
- Ko e hā ne mei fakahoko ‘e Sīsū ke fakahaa‘i ‘aki Hono mālohi ki he maté?
- ‘Oku tatau fēfē ‘a e fokotu‘u ‘o Lāsalosí mo e Toetu‘u ‘a Sīsū Kalaisí?
- Ko e hā hona faikehekehe? (‘E toe mate pē ‘a Lāsalosi. ‘Oku ‘ikai ke pehē ‘a e sino toetu‘u ia.)

Fakakaukau ke lau ‘a e fakamatala ko ‘eni ‘a ‘Eletā Pulusi R. Makongiki:

“‘Oku fa‘a fokotu‘u ‘a e maté he taimi ‘e ni‘ihi tu‘unga he tui, ‘a ia ko hono ‘uhingá, ‘oku toe ui mai ‘a e laumālié ke ne toe nofo‘ia ‘a e sino fakamatelié. (3 Nifai 7:19; 19:4; 4 Nifai 5; 1 Ngaahi Tu‘i 17:17–23; Mātiu 9:18–26; Ma‘ake 5:21–43; Luke 7:11–17, 22; 8:41–56; Sione 11:1–46; Ngāue 9:36–43; 20:9–12.) Ko e kakai peheé ‘oku nau toe foua tu‘o ua ‘a e mate fakanatulá pe fakaetu‘asinó. ‘E a‘u pē foki, ‘o fokotu‘u ‘a e tangata kotoa pē mei he maté ke mo‘ui ‘i ha tu‘unga ta‘e fa‘a mate. (‘Alamā 11:41; 12:8.)” (*Mormon Doctrine*, 185–86).

Fakamatala ange ki he fānau akó na‘e hoko hono fokotu‘u ‘o Lāsalosí ko ha fakataipe ki he Toetu‘u ‘a Kalaisí. (Kapau na‘e ‘ikai ke ke faka‘aonga‘i ‘a e fokotu‘u ki hono ako‘i ‘o e Sione 6 [p. 132, mahalo na‘a sai ke mou toe fakamanatu mo e fānau akó ko e “fakataipe” ko ha ngaahi fakafōtunga ia ‘oku hoko ‘i he folofolá ke ne ako‘i kinautolu fekau‘aki mo e Fakamo‘uí. Lau mo alea‘i mo e fānau akó ‘a e Mōsaia 3:15 mo

e Mōse 6:63.) Tufa ki he fānau akó 'a e saati ko 'ení, kae tuku pē ke ava 'a e kōlomu 'o e "Ngaahi Faitataú." 'Ai ke nau lau 'a e ngaahi potu folofola 'i he ngaahi kōlomu kehé pea fakafonu mo e ngaahi feitu'u 'oku kei avá. 'I he'enu 'osí, mou alea'i leva 'a e ngaahi me'a ne nau ma'ú.

Sione 11	Uike Faka'osí	Ngaahi Faitataú
Sione 11:2	Sione 12:3; 13:5	Fakamo'oni ki he fufulu 'o e va'é
Sione 11:4	Sione 13:31	Fakahihikihi 'i 'o e 'Alo 'o e 'Otuá
Sione 11:16	Sione 20:24–29	Ko e hoha'a 'a Tōmasi ki he pekia 'a Sisuú.
Sione 11:25	Sione 14:6, 19	Ko e fakamo'oni 'a Sisū ko Iá ko e "toetu'u, mo e mo'ui."
Sione 11:33	Sione 12:27–28	Fakamo'oni ki he ongo'i "faingata'a'ia" 'a Sisuú.
Sione 11:34	Sione 20:2	Hoha'a ki he feitu'u na'e fakatokoto ai 'a e sinó.
Sione 11:36	Sione 14:21–23	Tokanga taha pē ki he 'ofa 'a Kalaisí.
Sione 11:38–39	Sione 19:41; 20:1	Teka'i 'a e maká mei he fonualotó.
Sione 11:44	Sione 20:5–7	Fakamatala 'o e teunga pekiá, mo fakamamafa'i 'a e "kongatupenu" pe tupenu 'ufi'ufi 'o e matá.
Sione 11:49–50	Sione 18:13–14	he kikitē 'a Kaiafasi ki he Fakalelei 'a Kalaisí.

Faka'osi 'aki hano hiva'i 'a e "'Oku Mo'ui Hoku Huhu'í" (Ngaahi Himi, fika 68).

Sione 12:1–11. Ko hotau fatongia mahu'inga tahá ke 'ofa ki he 'Otuá. (miniti 'e 20–25)

'Omi ki he kalasí ha me'a'ofa mahu'inga taha kuó ke ma'u. Fakamatala'i hono mahu'inga mo hono 'uhinga 'o e me'a'ofa ni. Fehu'i ange leva ki he fānau akó :

- Ko e hā ha me'a'ofa lelei taha kuó ke foaki ki ha taha 'okú ke 'ofa ai?
- Ko e hā 'oku mahu'inga ange ai 'a e me'a'ofa ko 'ení 'i he toenga 'o e ngaahi me'a'ofa kuó ke 'osi foaki?

Fakamatala'i ange 'oku 'ikai fa'a fenāpasi 'a e mahu'inga 'o ha me'a'ofa mo hono fakamahu'inga fakapa'angá. Fehu'i ange: Ko e hā 'okú ne 'ai ha me'a'ofa ke mahu'inga lahi faú? (Ko e fakakaukau mo e 'ofa 'oku 'alu fakataha mo iá; ko e tu'unga 'oku fakalāngilangi'i ai 'e he me'a'ofa ha taha pe tokoni 'i hano fakatōlia'i ha fiema'u.)

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Sione 12:1–9 mo fakatokanga'i 'a e mahu'inga 'o e feilaulau 'a Melé. Lau 'a e fakamatala ko 'eni 'a 'Eletā Sēmisi E. Talamesí:

"Ko hono pani ko ia ha 'ulu 'o ha taha fakaafe 'aki ha loló ne hoko ia ko ha fakalāngilangi kiate ia; ke milimili hono to'ukupu kekelelé ko hano toe fakahaa'i

pē foki ia 'i ha founga 'oku 'ikai anga-maheni 'aki ko hano fakahaa'i pē ia 'o ha fakataipe mahu'inga; ka ko hono pani mo milimili ko ia 'o e 'ulú mo e va'é 'aki 'a e lolo namu kakalá, pea 'aki ha lolo lahi peheé, ko ha ngāue ia 'o e faka'apa'apa 'oku hāhāmolofia ke fai ia 'o a'u ki he ngaahi tu'i. Ko e ngāue 'a Melé ko ha fakahaa'i ia 'o e faka'apa'apa taupotu taha; ko hono lilingi ia 'o e loto lelei kuo fonu 'i he hū mo e loto 'ofa" (*Jesus the Christ*, 512).

Alea'i 'a e mahu'inga 'o e me'a ne fai 'e Melé.

- Ko e hā ne 'ikai fakamahu'inga'i ai 'e Siutasi 'Isikaliote 'a e foaki 'a Melé 'o tatau mo ia na'e fakahoko 'e Melé?
- Ko e hā ha me'a 'oku tau 'ilo kau kia Mele mei he me'a ni?
- Ko e hā 'oku tau 'ilo heni 'o kau kia Siutasi?
- Ko e hā ne fai 'e Sisū ki he me'a'ofa 'a Melé?
- Fakatatau mo ho'o fakakaukau, ko e hā hano mahu'inga 'o e me'a'ofa 'a Melé?

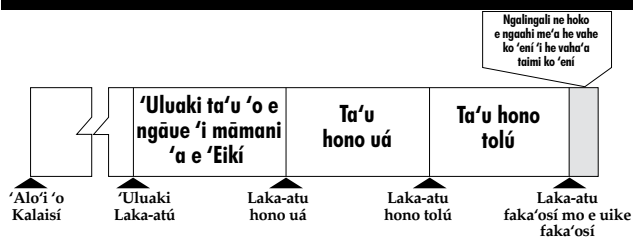
Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau toe fakakaukau ki he'enu me'a'ofa. Fehu'i ange:

- 'Oku founga fēfē ha'atau fakafuofua'i ha mahu'inga 'o ha me'a'ofa?
- 'Oku kehekehe fēfē 'a e mahu'inga 'oku fokotu'u 'e he māmaní ki ha me'a'ofa pea mo e mahu'inga 'oku fokotu'u 'e he 'Eiki ki ha me'a'ofa?
- Ko e hā ha ngaahi me'a'ofa 'oku tau foaki ki he 'Eiki 'e ma'u hala mo 'ikai mahu'inga ki ha ni'ihí?
- Ko e hā ha ngaahi me'a'ofa 'oku foaki mai 'e he 'Eiki 'oku 'ikai mahino ia ki ha tokolahi he māmaní?
- Ko e hā 'oku fakamoleki ai 'e he Siasí ha taimi, ivi, mo ha ngaahi ma'u'anga tokoni lahi ki hono langa 'o e ngaahi tempalé?
- Ko e hā 'oku 'ikai lava ai 'o fakahaa'i 'a e mahu'inga 'o 'etau ngāue 'i he tempalé 'i he pa'angá?
- Ko e hā ha fa'ahinga fakakaukau, feilaulau, mo ha 'ofa 'oku fai 'i hono langa pea mo e hū 'i he ngaahi tempalé?
- Ko e hā 'a e me'a'ofa ma'ongo'onga taha kuo foaki mai 'e he 'Otuá? (vakai, T&F 14:7).
- Ko e hā ha me'a'ofa mahu'inga taha te tau foaki fakafoki ki hotau Fakamo'ui?

Fakalotolahi'i 'a e fānau akó ke nau fakatokanga'i lahi ange 'a e mahu'inga 'o e ngaahi me'a'ofa 'oku nau foaki mo ma'u maí.

Sione 13–17

Ko e Mo'ui 'a Sisū Kalaisí

Talateú

Na'e hoko 'a e Sione 13–17 'i ha loki ki 'olunga he fata 'o ha 'api 'o ha ākongā 'i he hili 'o e 'Ohomohe Faka'osi. Na'a nau lekooti 'a e ngaahi folofola mo e ngaahi ngāue 'a e Fakamo'uí 'i He'ene teuteu 'Ene kau ākongā ki Hono lavaki'í mo Hono Tutukí. Na'á Ne fakahoko 'a e ouau 'o e fufulu e va'e 'o 'Ene kau ākongā. Na'á e fakahā ai ko e toko taha te ne lavaki'í Iá ko Siutasi. Na'á Ne ako'i 'Ene kau ākongā fekau'aki mo e fe'ofa'akí, 'a e ongo Fakafiemālié, talanoa 'o e vainé mo hono ngaahi va'á, 'a e ngaahi fakatanga 'e hoko maí, pea mo e fie ma'u ke tau falala ki he Laumālie Mā'oni'oni, 'i ha malanga lōloa na'e 'i ai ha ní'ihī 'o 'Ene ngaahi akonaki 'i he ngāue fakafaifekau. Hili ia peá Ne fakahoko ha taha 'o 'Ene ngaahi lotu ma'ongo'onga taha kuo lekōtí, ma'a 'Ene kau 'Apostolō mo e kau ākongā. 'E lelei kia kitautolu kapau te tau keinanga ma'u pē 'i he ngaahi folofola 'i he ngaahi vahé ni.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Sione 13–17 mo fakakaukau'í 'a e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'í Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongoleléi ke Fakatokanga'í

- Ne fakahaa'í mai 'e Sisū 'a e founga ke tau fetokoni'aki ai 'i he loto fakatō-ki-lalō (vakai, Sione 13:3–17; vakai foki, Mātiu 20:26–27).
- 'Oku tau fakahaa'í 'etau 'ofa kia Kalaisí 'aki 'etau 'ofa ki he kakai kehé 'o hangē ko 'Ene 'ofa kia kitautolú (vakai, Sione 13:34–35; 15:12–14, 17), tauhi 'Ene ngaahi fekau (vakai, Sione 14:15, 21, 23–24), pea mo fiefia 'i He'ene foki ki he Tamai (vakai, Sione 14:28).
- Ko Sisū Kalaisi mo e Tamai Hēvaní ko ha ongo me'a māvahevahe kinua ka 'okú na taha pē 'i He'ena taumu'á. Na'e ako'í 'e Sisū 'e lava ke tau taha mo Kinua 'i he founga tatau pē (vakai, Sione 14:5–11; 15:1, 16; 16:15, 27; 17:1–11, 15–26; vakai foki, T&F 130:22).
- Ko e 'Uluaki Fakafiemālié ko e Laumālie Mā'oni'oni ia, 'a ia 'okú ne foaki ha fakafiemālie mo ha nonga, ako'í, fakamo'oni'í, pea mo tokoni ke tau manatu'í 'a e ngaahi akonaki 'a e 'Eikí, mo valoki'í 'a e kau angahalá (vakai, Sione 14:16–17, 26–27; 15:26; 16:7–14).

- Ko e Fakafiemālie hono Uá ko Sisū Kalaisi, 'a ia te ne fakahā mai Ia ha 'aho kia kinautolu 'oku 'ofa mo tauhi kiате Iá (vakai, Sione 14:18–23; vakai foki, T&F 88:67–68; 93:1; 130:3).
- Ko e Fakamo'uí ko e Vaine Mo'oni ia pea ko kitautolu 'a e ngaahi va'á. 'Oku fafanga'í kitautolu meiate Ia, pea ka 'ikai Ia he 'ikai ke tau lava ha me'a (vakai, Sione 15:1–11, 16; vakai foki, Filipai 4:13; 'Alamā 26:12).
- Na'e 'i he Tamai Hēvaní 'a Sisū Kalaisi 'i he mo'ui ki mu'a 'i he māmani. Na'e hifo mai ki māmani ke fakahoko 'a e finangalo 'o e Tamai, pea 'i He'ene fakakakato Hono misioná, na'e foki leva ki he Tamai, kuó ne ma'u kakato 'a e nāunaú (vakai, Sione 16:16, 27–33; 17:1–5; vakai foki, Sione 1:1–3; Ngāue 7:55–56).
- Ko Sisū Kalaisí ko hotau fakalaloa mo hotau taukapo Ia ki he Tamai Hēvaní (vakai, Sione 17; vakai foki, 1 Sione 2:1; 2 Nifai 2:9–10; Mōsaia 15:7–9; T&F 62:1).

Ngaahi Ma'u'anga Tokoni Kehé

- "Ko e Uike Faka'osi 'o e Mo'ui 'a e Fakamo'uí," p. 319–23.

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'í

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'í ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Sione 13–17.

Sione 13:1–17. Ko Sisū hotau fa'ifa'itaki'anga he founga ke fakatōkilalo mo tokoni ki he kakai kehé. (miniti 'e 25–30)

Faka'ali'ali ha ngaahi tā 'o ha kau taki fakakolo mo fakafonua kehekehe. Fehu'í ange ki he fānau akó :

- Ko e hā 'oku hoko ai 'a e kakai ni ko ha kau taki? (Pukepuke pē 'a e fealēlea'akí ki he ngaahi tefito'í mo'oni 'o e tu'unga fakatakimu'á kae 'ikai fakapolitikale pe lau fakafo'ituitui ki ha taha politikale.)
- Kapau na'e 'ikai ma'u 'e he kakai ni ha tu'unga mā'olunga pe mafai, te ke kei lau pē nai kinautolu ko ha kau taki? Ko e hā hono 'uhingá?
- Ko e hā hano faikehekehe 'o e fakakaukau 'a e kau taki 'o e māmani mo e kau taki 'o e Siasí? (Alea'í 'enua ngaahi talí.)

Faka'ali'ali ha fakatātā 'o e Fakamo'uí pea fehu'í ange pe ko e hā te nau ui ai 'a Sisū ko ha takí. Hiki 'a e *takimu'a anga fakakalaisi* 'i he palakipoé, fakataha mo e ngaahi fakamo'oni folofola ko 'eni: *Ma'ake 10:42–44; Luke 22:24–30; Sione 13:1–17.* Lau fakataha mo e kalasí 'a e fakamalá ni, pea fehu'í ange:

- Ko e hā 'oku ako'í 'e Kalaisi 'i he fakamatalá ni 'o fekau'aki mo e tu'unga fakatakimu'á?

- 'Okú ke pehē ko e hā ne fufulu ai 'e he Fakamo'uí 'a e va'e 'o 'Ene kau ākongá?

Fakamanatu ki he fānau akó na'e a'u 'o fufulu 'e he Fakamo'uí mo e va'e 'o Siutasí, neongo na'á Ne 'afio'i 'e vave hano lavakí'i ia 'e Siutasi (vakai, Mātiu 26:21–25; Sione 13:23–30). Fehu'í ange: Ko e hā 'oku ako'i atu 'e he me'á ni fekau'aki mo e vakai 'a e Fakamo'uí ki he tokoní mo e tu'unga fakatakimu'á?

Na'e pehē 'e Palesiteni Tēvita O. Makei 'i he'ene me'a fekau'aki mo hono fufulu 'e Sīsū 'a e va'e 'o e kau ākongá, 'o pehē:

“He toki sīpinga mo'oni 'eni 'o e ngāué ki he kau tamaio'eiki ma'ongo'onga ko iá, 'a e kau muimui 'ia Kalaisí! Ko ia 'oku lahi 'iate kimoutolú, tuku ke ne hoko ia ko e si'i taha. 'Oku tau ongo'i ai ha ha'isia ke tau tokoni lahi ange ki he kāingalotu 'o e Siasí, ke foaki 'etau mo'uí ki hono paotoloaki 'o e pule'anga 'o e 'Otuá he māmani'” (i he Conference Report, 'Epeleli 1951, 159).

Fehu'í ange ki he fānau akó :

- Ko e hā ne fokotu'u mai 'e Palesiteni Makei 'e lava ke tau fakahoko ke tokoni lelei ange ai ki he kakai kehé?
- Ko e hā te tau lava 'o fai ke faka'aonga'i ai 'a e sīpinga 'a e Fakamo'uí 'i he'etau mo'uí?
- Ko e hā ha ngaahi sīpinga 'o ha tokoni kuó ke fakahoko fakafo'ituitui, fakafānili, pe 'i ho tu'unga ko e mēmipa 'o e Siasí, ki muí ni?
- Ko e hā te tau lau ai kitautolu ko ha kau taki pe ko ha kakai 'e lava ke hoko ko ha kau taki?

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau tohi 'i ha la'i pepa ha me'a te nau lava 'o fai ke tokoni lelei ange ai ki ha kakai kehe.

Fakaafe'i ha ni'ihi tokosi'i 'o e fānau akó te nau fie fakamatala 'a e me'a ne nau hiki ki he kalasí. Fakalotolahi'i 'a e fānau akó ke nau fai 'a e me'a te nau malava ke fakahokó pea hoko ko ha kau taki 'oku hangē ko Kalaisí.

Sione 13:34–35; 15:8–13. 'Oku tau fakahaa'i 'etau 'ofa kia Kalaisí 'aki 'etau 'ofa ki he kakai kehé 'o hangē ko 'Ene 'ofa 'ia kitautolú. (miniti 'e 30–35)

Ki mu'a pea fai 'a e kalasí, teuteu ke faka'alí'alí ha ngaahi me'a'ofa kehekehe 'a ia te nau fakahaa'i e 'ofá (hangē ko ha mama mali, ngaahi matala'i 'akau, puha lole 'oku fōtungā hangē ha fo'i hāti). Tuku kinautolu 'i ha feitu'u 'e lava 'a e fānau akó ke mamata ki ai 'i he taimi te nau hū mai ai ki he lokí. 'I he lolotonga 'o e faka'alí'alí, fakakau atu ki ai mo e fakatātā 'o Sīsū 'i he'ene lotu 'i Ketisemaní (Mātiu 26:36–45) (80612.900) pe fakatātā meimei tatau mo ia. Fai ange 'a e ngaahi fehu'í ko 'eni:

- 'Okú ke fakahaa'i fēfee'i ho'o 'ofá ki ho ngaahi mahení, fānili, mo ho kaungā-āpí?

- Ko e hā 'a e founga 'oku ako'i 'e he māmani te tau lava ke fakahaa'i ai 'a e 'ofá?

- Ko e hā ha ngaahi sīpinga ne ako'i ai 'e he Fakamo'uí 'a e 'ofá?

Fakamatala'i ange na'e ako'i 'e Sīsū 'Ene kau ākongá ha me'a lahi kau ki he 'ofá 'i he lolotonga Hono ngaahi houa faka'osi mo kinautolú.

'Ai ke lau 'e ha taha 'o e fānau akó 'a e Mātiu 22:36–40.

Fakamatala'i ange ko e lolotonga ko ia 'o e ngaahi houa faka'osi 'o Sīsū mo 'Ene kau 'Aposetoló 'i he mo'ui fakamatelié, na'á Ne toe fakamamafa'i ai 'a hono mahu'inga 'o e ngaahi fekau'aki ni.

- Lau 'a e Sione 13:34–35; 15:12, 17. Fakatatau mo e ngaahi vēsí ni, ko e hā na'e fakamamafa'i lahi ai 'e he 'Eikí 'a e 'ofá?
- Lau 'a e Sione 14:15, 21, 23. 'E anga fēfē ha'atau fakahaa'i lelei ange 'a e 'ofa ki hotau 'Otuá?
- Lau 'a e Sione 15:9–10. Na'e tā fēfē 'e Sīsū 'a e sīpingá?

'Ai ke lau fakalongolongo pē 'e he fānau akó 'a e Sione 15:13

mo fakakaukau ki hono 'uhingá. Fehu'í ange: Ko e hā 'oku ako'i 'e he folofola ki he me'a 'oku fie ma'u 'e he Fakamo'uí ke tau fai? Fakamatala'i ange ko e fo'i lea faka-Kalisi ko ia 'oku liliu ko e "tuku hifo" 'i he Tohi Tapu ne Liliu 'e he Tu'i ko Sēmisi, 'e lava pē ke toe 'uhinga ke "tukupā." Na'e tukupā 'e Sīsū Kalaisí 'Ene mo'ui fakamatelié ke ne 'omi 'a 'etau mo'ui ta'engatá. Na'e 'ikai ngata pē 'i He'ene faingata'a'ia mo pekia ma'atautolu ke fakahaa'i 'Ene 'ofá, ka na'á Ne mo'ui ma'atautolu pea mo e Tamai Hēvaní. Na'á ne fa'a fakahaa'i 'a 'Ene fakahoko 'a e finangalo 'o e Tamai kae 'ikai ko Hono lotó. Fehu'í ange: Ko e hā 'oku fie ma'u ai 'e he 'Eikí ke tuku ki tafa'aki 'e Hono kau muimui 'a 'enau ngaahi fiema'ú kae talangofua kiate Ia mo tokoni ki he ni'ihi kehé? 'Ai ke toe lau 'e he fānau akó 'a e Sione 15:12.

- 'E lava fēfē ke tau fakatupulaki 'etau 'ofa ki he kakai kehé?
- 'E founga fēfē ha'atau fakahaa'i lelei ange 'etau 'ofa ki he kakai kehé?

Poupou'i 'a e fānau akó ke nau lotu ke nau ma'u ha 'ofa lahi ange pea mo nau fakahaa'i lelei ange ia 'i he'enu tokoní mo 'enu feilaulau fakafo'ituitui. 'E lava pē ke mou faka'osi 'aki hano hiva'i 'o e "Ke Mou Fe'ofa'aki" (Ngaahi Himi, fika 200).

 Sione 14:15–27 (Folofola Ma'uloto, Sione 14:15). 'Oku tau fakahaa'i 'etau 'ofa kia Kalaisí 'aki 'etau tauhi 'Ene ngaahi fekau. (miniti 'e 15–20)

Hiki 'i he palakipoé, *Kapau 'okú ke 'ofa 'iate au, te ke ____*. Fehu'í ki he fānau akó pe 'e fakafonu fēfee'i nai 'e he kakai ko 'eni 'a e kongā 'oku kei fakaavá: ko ha fa'e, ko hao tuofefine, ko hao kaume'a, pea mo Sīsū. 'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Sione 14:15, pea fehu'í ange:

- 'Okú ke pehē 'oku fie ma'u 'e Sīsū ke tau fakahaa'i fēfee'i ange 'etau 'ofa kiate Iá?

- Ko e hā 'oku hoko ai 'a e talangofuá ko ha founa fakahaa'í 'o e 'ofá?
- Ko e hā 'oku fokotu'u mai 'e he talangata'a 'a ha taha?

Mou alea'í 'a e founa 'oku fa'a fakahaa'í ai 'e he'etau tō'ongá 'a hotau lotó 'o tonu ange ia 'i he'etau leá

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Sione 14:16–27 mo kumi 'a e ngaahi tala'ofa na'e fai 'e Sīsū kia kinautolu 'oku 'ofa kiate Iá, pea hiki 'eni 'i he palakipoé. Fehu'í ange: Ko e hā mo ha toe ngaahi tāpuaki mei he Tamaí Hēvaní 'e lava 'o hoko ko hano fakahaa'í 'o 'Ene 'ofa kia kitautolú?

Tufa ki he fānau akó ha ngaahi la'í pepa pea fakaafe'í kinautolu ke nau tohi 'enau taki taha fakamo'oni pe ongo'í 'i honau lotó ki he Fakamo'uí pea mo ia te nau fai ke fakahaa'í ai 'enau 'ofa lahi ange kiate Iá. Poupou'í kinautolu ke nau lau 'enau ngaahi tohi mei he taimi ki he taimi.

Sione 14:15–26; 16:7–14. Ko e 'Uluaki Fakafiemālié ko e Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia 'okú ne foaki ha fakafiemālie mo ha nonga, 'okú ne ako'í, fakamo'oni'í, fakamanatu mai 'a e ngaahi akonaki 'a e 'Eikí, mo valoki'í 'a e kau angahalá. Ko e Fakafiemālie hono Uá ko Sīsū Kalaisi, 'a ia te Ne fakahā la 'i ha 'aho kia kinautolu 'oku 'ofa mo tauhi kiate Iá. (miniti 'e 25–30)

Fehu'í ange ki he fānau akó: Ko e hā e me'a fakailifia lahi taha kia koe 'i ho'ó kei si'í? 'Ai ha ni'íhi tokosi'í 'o e fānau akó ke nau fakamatala 'a e me'a ne hoko kia kinautolú, pea fehu'í ange kia kinautolu: Na'e 'i ai nai ha me'a na'á ne fakafiemālie'í koe pē 'omi kiate koe ha nonga 'i he hili 'o e me'á ni?

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Sione 14:15–26 mo kumi 'a e ngaahi tala'ofa 'o e fakafiemālie ne fai 'e he Fakamo'uí ki He'ene kau ākongá. Fehu'í ange:

- Ko e hā ne toe fie ma'u ai 'e he kau ākongá ha fakafiemālié?
- Ko e fē 'a e taimi 'oku tau fie ma'u ai ha fakafiemālie makehe 'o hangē ko e Laumālie Mā'oni'oni?
- Ko hai 'oku taau ke ne ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni?

Fakamatala'í ange 'oku fa'a ui 'a e Laumālie Mā'oni'oni he taimi 'e ni'íhi ko e 'Uluaki Fakafiemālié. 'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Sione 14:18–21, 23.

- Fakatatau mo e ngaahi veesi ko 'eni, ko hai 'e lava ke ui ko e Fakafiemālie hono Uá? (Kalaisi.)
- Ko hai 'okú ne ma'u 'a e tala'ofa 'o e Fakafiemālie hono Uá? (Ko kinautolu 'oku nau tauhi 'a e ngaahi fekau 'a e 'Eikí mo 'ofa Aí; vakai, vv. 21, 23.)

Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:1, mo fakamatala'í ko e Fakafiemālie hono Uá 'oku 'atā ia ki he Kāingalotu kotoa pē, ka ko e tāpuaki 'oku toki hoko mai ia 'i he hili 'etau fakamo'oni'í kitautolu 'oku tau faivelenga 'i he

tapa kotoa pē. Faka'aonga'í kotoa pe ko ha konga pē 'o e ngaahi fakamatalá ni ke tokoni atu 'i ho'ó ako'í 'a e ongo Fakafiemālié.

Fekau'aki mo e Sione 14:15–26, na'e hiki 'e 'Eletā Pulusi R. Makongiki:

“Ko e ongo fakamatala ko 'eni fekau'aki mo e ongo Fakafiemālié ko e tumutumua ia 'o e ngaahi akonaki 'a e Foha 'o e 'Otuá. 'Oku 'ikai ha'atau lekooti 'o ha fa'ahinga me'a ne Ne folofola 'aki te ne lava ke fakaava kakato 'a e puipui 'o 'itānití pea fakaava ki he kau faivelengá ha me'a hā mai ki he ngaahi nāunau 'o e 'Otuá. Tu'unga 'i he 'ofá, pea tupu mei he talangofuá, ne tala'ofa ai 'a Sīsū ki he kāingalotú 'e lava ke nau ma'u, 'i heni 'i he mo'uí ni, 'a e ngaahi me'a ko 'eni:

“(1) 'A e me'a'ofa mo e feohi ma'u pē 'o e Laumālie Mā'oni'oni; 'a e nonga mo e fiemālie 'a ia ko e ngāue ia 'a e Laumālie Mā'oni'oni ke ne foakí; 'a e fakahā pea mo e mālohi fakatapu pē 'e taha 'okú ne teuteu 'a e tangatá ki he feohi mo e 'Otuá mo e kau 'āngeló 'i he hili 'o e mo'ui ní;

“(2) Ha ngaahi 'a'ahi fakafo'ituitui mai 'a e Fakafiemālie hono Uá, ko e 'Eiki ko Sīsū Kalaisi, 'a e toko taha kuo toetu'u mo haohaoa 'oku 'afio mo 'ene Tamaí 'i he ngaahi potu mā'olungá;

“(3) Ko e 'Otuá ko e Tamaí . . . 'e 'a'ahi fakahangatonu mai ki he tangatá, 'o nofo fakataha mo ia, pea mo fakahā kiate ia 'a e ngaahi me'a fakamisiteli fufú 'o hono pule'angá” (*Doctrinal New Testament Commentary*, 1:735).

Na'e me'a 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá fekau'aki mo e ongo Fakafiemālié ni 'o peheni:

“'Oku 'i ai ha ongo Fakafiemālie 'oku lau. Ko e taha ko e Laumālie Mā'oni'oni, 'a ia 'oku tatau mo ia na'e foaki 'i he 'aho 'o e Penitekosí, pea 'oku ma'u ia 'e he Kāingalotu kotoa pē 'i he hili 'o e tuí, fakatomalá, mo e papitaisó. Ko e 'uluaki Fakafiemālié ni pe ko e Laumālie Mā'oni'oni 'oku 'ikai ha'ane toe ngāue kehe mei he 'ilo haohaoá. 'Oku mālohi ange 'i he'ene fakamaama 'a e 'atamaí, fakamahino mo e fakakaukau, pea mo pukepuke 'a e potó 'i he 'ilo lolotongá. . . .

“Ko e Fakafiemālie 'e tahá 'oku fai ki ai e laú ko ha kaveinga ia 'oku fai ki ai ha tokanga lahi, pea mahalo ko ha tokosi'í pē 'oku mahino ki ai 'i he to'u tangatá ni. Ko e hili pē ha ma'u 'e ha taha 'a e tui kia Kalaisi, fakatomala mei he'ene ngaahi angahalá, mo papitaiso ki he fakamolemole 'o 'ene angahalá mo ma'u 'a e Laumālie Mā'oni'oni, ('i he hilifaki 'o e nimá), 'a ia ko e

'Uluaki Fakafiemālie ia, pea 'oku tonu ke ne hoko atu 'i he lotu fakatō-ki-lalo 'i he 'ao 'o e 'Otuá, 'o fieinua mo fiekaia ki he mā'oni'oni, mo mo'ui 'aki 'a e folofola kotoa pē 'a e 'Otuá, pea 'e vave leva ha folofola mai 'a e 'Eiki kiate ia 'o pehē, Foha, 'e hākeaki'i koe. Ko e taimi kuo fakamo'oni'i kakato ai 'e he 'Eiki 'a e toko taha ko iá, pea mo 'afio'i 'oku loto'aki 'e he tangata ko iá ke tauhi kiate ia 'i he lotolotonga 'o e faingata'a kotoa pē, 'e toki 'ilo leva 'e he tangatá kuo fakapapau'i 'a hono uiui'i mo hono filí, pea 'e hoko leva ko hono faingamālie ke ma'u 'a e Fakafiemālie 'e tahá, 'a ia ne tala'ofa 'e he 'Eiki ki he Kāingalotú, 'o hangē ko ia kuo tohi 'i he fakamo'oni 'a Sioné, 'i he vahe 14, kamata mei he veesi 12 ki he veesi 27.

"Fakatokanga'i 'a e veesi 16, 17, 18, 21, 23. . . .

"Ko e hā leva 'a e Fakafiemālie 'e tahá? 'Oku 'ikai ko ha toe taha kehe ia mei he 'Eiki ko Sīsū Kalaisi; pea ko hono fakakātoa mo e 'elito 'eni 'o e me'a kotoa pē; ko e taimi 'e ma'u ai 'e ha tangata 'a e Fakafiemālie faka'osi, te ne ma'u 'a e toko taha ko Sīsū Kalaisi ke tokoni mai kiate ia, pe hā mai kiate ia mei he taimi ki he taimi, pea na'a mo Ia te ne fakahā 'a e Tama'i kiate ia, pea te na nofo mo ia, pea 'e fakaava mo e ngaahi me'a-hā-mai 'o e langi kiate ia, pea 'e ako'i ia 'e he 'Eiki 'i he mata ki he mata, pea te ne lava ke ma'u ha 'ilo haohaoa ki he ngaahi me'a fakamisiteli 'o e Pule'anga 'o e 'Otuá; ko e tu'unga 'eni mo e feitu'u ne a'u ki ai 'a e Kāingalotú 'i he kuonga mu'á 'i he taimi ne nau ma'u ai 'a e ngaahi me'a-hā-mai nāunau'ia ko iá—'a 'Īsaia, 'Isikeli, Sione 'i he Motu ko Pātimosí, Paula 'i he langi hono tolú, pea mo e Kāingalotú kotoa ne nau nofo-ma'u mo e ha'ofanga kotoa 'o e Siasi 'o e 'Uluaki Fohá" (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 149- 51).

Fakamanatu ki he fānau akó 'oku totonu ke tau 'ai kitautolu ke tau mateuteu ki he Fakafiemālie hono Uá ka 'e toki fakahā mai 'e Kalaisi ia "'i hono taimi pē 'o'ona, pea 'i he founa pē 'a'ana, pea fakatatau mo hono finangaló" (vakai, T&F 88:68). 'Oku totonu ke tau tokanga taha pē ki hono ma'u mo talangofua ki he 'Uluaki Fakafiemālie, koe'uhí he 'oku 'atā ia ke ma'u 'e he toko- taha kotoa pē 'i he taimi ni.

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Sione 14:26 mo e Sione 16:7-14 mo kumi 'a e ngaahi tokoni 'oku ala ma'u 'i he me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Hiki fakahokohoko ia 'i he palakipoé pea mou alea'i.

Fehu'i ange: 'Oku 'i ai nai ha taimi 'oku totonu ai ke tau ongo'i tukuhāusia pe lí'ekina 'i he'etau feinga ki he fiefiá mo e mo'ui ta'engatá? Fakamo'oni ange ki he melino, fiefia, pea mo e fiemālie 'oku ma'u mei he Laumālie Mā'oni'oni.

Sione 15:1-8. Ko e Fakamo'ui ko e Vaine Mo'oni ia, pea ko e ngaahi va'a kitautolu. 'Oku fafanga'i kitautolu meiate ia, pea ka 'ikai la he 'ikai ke tau lava ha me'a. (miniti 'e 15-20)

'Omi ha me'a-ngāue 'uhila pea mo ha ki'i fu'u 'akau ki he kalasí. Fakamo'ui 'a e me'a-ngāue kae 'oua 'e palaki ki he 'uhilá. Fehu'i ange: Ko e hā 'oku 'ikai ngāue ai? Tuhu ki ha ki'i lau pe va'a 'o e fu'u 'akau. Fai ange ki he fānau akó ha ni'ihi 'o e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e hā 'okú ne 'ai 'a e la'i 'akau pe va'a ke mo'ui?
- Ko e hā 'e hoko kapau te ke paki'i ia?
- Ko e hā ha ngaahi me'a 'oku fāitatau ai 'a e la'i 'akau mo e me'a-ngāue 'uhilá? ('Okú na fakatou fie ma'u ha ma'u'anga ivi ke fakahoko 'aki hona taumu'á.)
- 'Oku tau tatau fēfē mo e me'a-ngāue 'uhilá pea mo e ki'i fu'u 'akau? (Tokoni ke fakatokanga'i 'e he fānau akó 'oku nau fie ma'u ha ma'u'anga ivi fakalangi pea mo ha ma'u'anga me'atokoni ke nau 'ilo ai 'a e me'a te nau lava ke a'usiá.)

'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Sione 15:1-8. Kole ange ke nau tala atu 'a e 'uhinga 'o e ngaahi fakataipe ko 'eni mei he tala fakatāta:

- ko e 'akau ko e kālepí (v. 1)
- ko e tauhi ngoué (v. 1)
- ko e ngaahi va'a (v. 2)
- ko e fuá (v. 2)
- ko e ngaahi va'a kuo maé (v. 6)

Fehu'i ange:

- Ko e hā ha me'a te tau lava 'o ako mei he fakafehoanaki ko 'eni?
- Ko e hā ha ngaahi founa 'oku tau fakafalala ai ki he 'Otuá?

'E lava pē ke ke lau mei he fakamatala ko 'eni 'a 'Eletā Sione Teilá:

"'I ho'o hoko ko e Toko-taha Mā'oni'oni 'okú ke pehē ai, "Oku ou tui 'oku mahino kiate au hoku fatongiá, pea 'oku lelei 'aupito 'eku fakahoko iá. Mahalo pē 'oku mo'oni. He 'i ho'o vakai ki he ki'i va'a: 'oku lanu mata; 'oku tupu 'āfa'afa pea ko e 'imisi mo'oni ia 'o e mo'ui. 'Okú ne fua 'ene tafa'akí mo 'ene kongá 'i he fu'u 'akau, pea 'oku fehokotaki ia mo e sinó, ngaahi va'a, pea mo e aká. Ka 'e lava nai 'a e fu'u 'akau 'o mo'ui ta'e kau ai 'eni? 'Io, 'e lava. 'Oku 'ikai totonu ke hīkisia mo pōlepole 'o pehē, "Ikai 'oku ou lanumata! mo lauma'ui'ui! pea 'oku ou 'i ha tu'unga mo'ui lelei! Vakai ki hoku tu'unga lelei! pea 'oku ou 'i he tu'unga totonu mo fai lelei 'a e me'a kotoa pē. Ka te ke lava 'o

mo'ui ta'e kau ai 'a e aká? 'Ikai: 'okú ke fua ho fatongia totonú mo ho tu'unga totonu 'i he fu'u 'akaú. 'Oku pehē tofu pē mo e kakai ko 'ení. 'I he taimi 'oku nau fakahoko ai 'enau tafa'akí—'i he taimi 'oku nau fua totonu ai honau fatongiá, 'o mo'ui 'aki 'enau tui fakalotú, mo 'a'eva 'i he talangofua ki he Laumālie 'o e 'Eikí, 'oku nau ma'u ai ha kongá 'o Hono Laumālie 'a ia 'oku foaki ange ke 'aonga kiate kinautolu. Pea 'i he lolotonga 'o 'enau loto fakatō-ki-lalo, faivelenga, lí'oa, pea mo tauhi e ngaahi fono mo e ngaahi fekau 'a e 'Otuá, 'oku nau tu'u ai 'i honau tu'unga totonú 'i he fu'u 'akaú: 'oku nau ma'u'ui; moto, matala, failau, pea 'oku tonu 'a e me'a kotoa pē 'iate kinautolu, pea 'oku nau fa'u ai ha kongá 'o ha pāsolo 'o e fu'u 'akaú" ('i he *Journal of Discourses*, 6:108).

'Ai ke lau 'e he fānau akó mo nau fakakaukau ki he na'ina'í 'a e Tu'í ko Penisimaní fekau'aki mo e loto houngā'ia 'i he Mōsaia 2:19–25. Fakaafe'í 'a e fānau akó ke nau fakamatala 'enau fakakaukau mo 'enau ongo'í ki he pōpoakí ni.

Sione 17. Ko Sisū Kalaisí ko hotau fakalalao mo hotau taukapo ia ki he Tamai Hēvaní.

(miniti 'e 45–50)

Fokotu'utu'u 'a e loki akó 'o hangē ha fale hopó, pea fokotu'u ki ai ha fuka, ki'í hāmala papa ki he fakamāú, mo ha Tohi Tapu ki he fakafuakava'í. Fili ha fānau ako 'e toko fā ke nau fa'ifa'itaki 'a e fatongia 'o e fakamāú, loea talatalaakí, loea taukapó, pea mo e toko taha fai hiá. Fekau ki he loea talatalaakí ke ne feinga ke ma'u 'a e hala kotoa pē 'a e taha fai hiá 'aki ha'ane fakafehu'í fefeka ia 'o hangē ko 'ení, "Kuó ke loi tu'o taha?" "Kuó ke kākā tu'o taha?" "Kuó ke maumau'í tu'o taha ha lao?" Fekau ki he loea taukapó ke ne taukapó'í 'a e toko taha hiá. Hangē ko 'ení, kapau 'e vete 'e he taha hiá ne 'i ai ha'ane fehālaaki pe halaia, 'oku totonu ke fakamahino'í 'e he loea taukapó ha ngaahi tu'unga ne ne fakatupu ke ne fai ai 'ení pe fakamatala'í kuo si'í 'osi fakatomala 'a e taha hiá ni. Tala ange ki he taha hiá (pea fakapapau'í 'oku mahino 'eni ki he kalasí) ko hano fakatātā pē 'eni pea 'oku 'ikai fie ma'u 'a e talí ia ke mo'oni ka 'oku totonu ke nau fakatokanga'í 'a e fa'ahinga ongo 'a ha taha ki ha fa'ahinga tali 'a ha taha 'o e fānau akó. Tukuange ha miniti 'e nima ke he ni'ihí 'oku kau ke nau teuteu mavahe ai mei he kalasí, pea nau toki fakahoko 'a e me'á ni.

Hiki'í 'a e *Taukapo* 'i he palakipoé pea kole ange ki he fānau akó ke nau faka'uhinga'í ia. (Ko e taukapó 'oku hangē ha loea 'okú ne taukapó'í ha me'a pe totonu.) 'Ai ke lau 'e ha taha 'o e fānau akó 'a e 1 Sione 2:1 ki he kalasí, pea 'ai ha taha kehe ke ne lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 62:1. Fehu'í ange: 'Oku hoko fēfē 'a Sisū Kalaisi ko hotau taukapo ki he Tamai Hēvaní?

Hiki'í 'a e fo'í lea ko e *Fakalalao* 'i he palakipoé pea 'eke hono 'uhingá. ('Oku 'uhinga 'a e fakalaloá ke fai ha fakalelei, ke fakalelei'í, pe ke kole ma ha'á taha.) 'Ai ke lau 'e ha taha kehe

'a e 2 Nifai 2:9–10, pea lau 'e ha taha kehe 'a e Mōsaia 15:7–9. Fehu'í ange: Ko e hā ha ngaahi founga 'oku fakalaloa'í ai 'e Sisū kitautolu ki he Tamai?

Fakamanatu ki he fānau akó 'a e me'a ne nau fakatātā'í pea fehu'í ange:

- 'Oku mou pehē ko hai 'oku fakaafongā'í 'e he loea taukapó?
- Ko hai 'oku fakaafongā'í 'e he loea talatalaakí? (Fakamatala'í ange ko e taha 'o e ngaahi hingoa 'o Sētané ko e "talatalaakí"; vakai, Fakahā 12:9–10.)
- Ko hai 'oku fakaafongā'í 'e he taha fai hiá? (Ha taha pē 'ia kitautolu.)

Fakamahino ange, 'oku tau hangē kotoa pē ko e toko-taha fai hiá, 'o faiangahala mo fakahoko ha ngaahi fehālaaki 'i he'etau mo'uí. 'Oku hanga 'e he'etau fakatomalá mo 'etau talangofuá 'o faka'atā 'a e Fakamo'uí, 'a ia 'oku 'ikai ha'ane angahala pea na'á Ne fai e fakalelei ma'atautolú, ke ne hoko ko hatau taukapo ki he Tamai pea mo kole ma'atautolu.

Kole ki he fānau akó ke nau fakamatala'í 'a e 'uhinga 'oku ui ai 'a e Sione 17 ko e lotu taukapó.

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Sione vahe 17 mo kumi ha fakamo'oni 'o e hoko 'a e 'Eikí ko e fakalalao ma'a 'Ene kau ākongá. Alea'í 'a e me'a ne nau ma'ú. Fehu'í ange: Ko e hā ha'ó ongo'í 'i ho'ó 'ilo'í ko Sisū Kalaisi hotau taukapo mo hotau fakalaloá? Faka'osi 'aki 'a e fakamatala ko 'eni meia Palesiteni J. Lūpeni Kalake Jr., 'a ia ne hoko ko ha taha 'o e Kau Palesitenisí 'Uluakí:

"Oku ou tui 'oku fie ma'u 'e he'etau Tamai Hēvaní ke fakahaofi 'a e toko taha kotoa pē 'o 'ene fānau. 'Oku 'ikai ke u tui 'oku loto ke ta'ofi ha taha 'o kitautolu 'i tu'a. . . .

". . . 'Oku ou tui te ne foaki mai 'a e fakapale taupotu taha ki he'etau ngaahi ngāué, mo foaki mai 'a e me'a kotoa pē te ne lava ke foakí, tu'unga 'i he'ene fakamaa totonu mo 'alo'ofá, pea 'i he tafa'akí 'e tahá, 'oku ou tui te ne fakahoko kia kitautolu 'a e tautea si'isi'í taha te ne lava ke fai kia kitautolú" ('i he Conference Report, 'Okatopa 1953, 84).

Sione 17:3 (Folofola Ma'uloto). "Ko 'eni 'a e mo'ui ta'engatá, ke nau 'ilo koe ko e 'Otuá mo'oni pē taha, mo Sisū 'a ia na'á ke fekau."

(miniti 'e 10–15)

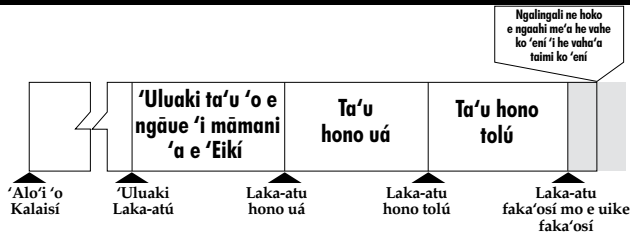
Lau 'a e Sione 17:3 pea fehu'í ange: 'Oku mou pehē ko e hā 'a e faikehekehe 'o e 'ilo'í 'o e Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisí pea mo e 'ilo kau kiate kinauá? Lau 'a e 1 Sione 4:7–8; Mōsaia 5:13; mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 132:21–24 pea alea'í ha founga 'e lava ai ke tau 'ilo lelei ange 'a e Tamai mo e 'Aló.

Tokoni ke ma'uloto 'e he fānau akó 'a e Sione 17:3 'aki hano hiki 'o e potu folofolá 'i he palakipoé mo 'ai 'a e fānau akó ke

nau lau ia. Hili ha'anau lau tu'oto, tāmāte'i ha ni'ihi 'o e ngaahi fo'i lea mahu'inga 'i ai pea 'ai ke nau toe lau atu. Hokohoko pehē ai pē kae 'oua kuo lava 'e he fānau akó 'o lau ma'uloto kakato atu 'a e potu folofolá ta'e toe 'i ai ha tokoni 'i he palakipoē.

Sione 18–21

Ko e Mo'ui 'a Sisū Kalaisi

Talateú

'Oku 'omi 'e he ngaahi vahe faka'osi 'o e tohi 'a Sioné ha faingamālie ke tau fakakaukau ai ki hono lavaki'i 'o Sisū 'e Siutasí pea mo hono fakamā hono fakamāu'i 'o e Fakamo'uí. Fakasio 'a e ngaahi loto 'o e kau Siú fekau'aki mo e pule 'a e kau Lomá, pea fakakaukau'i 'a e founga ne lava ai 'e he kau taki 'o e kau Siú 'o fakaloto'i 'a Pailato ke ne fakamafai'i hono fakapoongi 'o Sisuú neongo 'a 'ene 'ilo'i 'oku 'ikai halaia 'i ha fa'ahinga hiá. Hili 'ene foug 'i hono luma'i, fakamāu'i ta'e fakalaó, pea mo hono ngaohikovia 'ia Hēlota mo Pailató, na'e taki atu leva 'a Sisū ke tutuki 'i Kalevale, 'a ia na'e manukia ia 'e kinautolu ne nau fetaulakí 'o pehē, "Kapau ko e 'Alo koe 'o e 'Otuá, 'alu hifo mei he kolosí" (vakai, Ma'ake 15:30). Na'e fakatokoto Hono sinó 'i he fonualoto 'i he ngoué, pea sila'i tãpuni, ka he 'ikai fuoloa 'ene 'i ai. 'I ho'omou laukongá, fakakaukau ki he nonga mo e fiefia 'a Mele Makiteline pea mo e kau ākongá 'i he'enua 'ilo kuo toe tu'u 'a e 'Eiki ko Sisū Kalaisi mei he pekiá pea mo'ui 'o ta'e ngatá.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Sione 18–21 mo fakakaukau'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelei ke Fakatokanga'i

- Na'e tuku 'e Sisū Kalaisi Hono ngaahi filí ke nau puke pōpula, taa'i, mo tutuki ia kae lava 'a e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá 'o ma'u ha faingamālie ke fakahaofi ai kinautolu (vakai, Sione 18:1–14, 19–24, 36–37; 19:1–7, 17–18, 30; vakai foki, 2 Nifai 2:6–9).
- 'I he'ene faingata'a'ia mo pekiá, ne fakakakato ai 'e he Fakamo'uí 'a e ngāue kotoa ne foaki ange 'e he Tamai ke

Ne fakahokó (vakai, Sione 18:11–14, 28–40; 19:28–30; Sione 4:34; Mōsaia 15:5–7).

- 'E lava 'e he'etau 'ilo'i pe ko hai kitautolu mo e ngaahi taumu'a 'o e mo'ui ní 'o 'omi ha loto lahi mo ha loto to'a ke tau matu'uaki 'a e ngaahi faingata'a (vakai, Sione 18:1–13; vakai foki, 'Alamā 14:9–13).
- Na'e fakamo'oni'i 'e he kau palōfitá 'a e Toetu'ú koe'uhí ke tau lava 'o tui ko Sisū Kalaisi ko e 'Alo ia 'o e 'Otuá (vakai, Sione 20; vakai foki, 'Alamā 33:12–22).
- 'E lava ka fai ha tui ki he Toetu'u 'a Kalaisi mei he fakamo'oni hangē ko e fonua loto ko ia ne 'ikai ke toe 'i ai ha sinó, mei he mamata ki he Kalaisi kuo toetu'ú, pea mei he fanongo ki he fakamo'oni 'a e kakai kehé 'Oku fakahōifua ange ki he 'Eiki 'a e tui ta'e mamatá 'i he mamata pea toki tuí (vakai, Sione 20:8, 14–16, 18–20, 24–29; vakai foki, 'Alamā 32:16–18).
- 'Oku ma'u ha ngaahi tãpuaki ma'ongo'onga 'e kinautolu 'oku nau fakamu'omu'a 'a e ngāue 'a e 'Eiki 'i he'enua mo'uí (vakai, Sione 21:1–6, 15–17).

Ngaahi Ma'u'anga Tokoni Kehé

- "Ko e Uike Faka'osi 'o e Mo'ui 'a e Fakamo'uí," p. 319–23.

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Sione 18–21.

'E lava ke faka'aonga'i 'a e *New Testament Video* presentation 10, "Fafanga 'Eku Fanga Sipí" (11:47), ki hono ako'i 'o e Sione 21 (vakai, *New Testament Video Guide* ki he ngaahi fokotu'u ki hono ako'i).

Sione 18–19. Na'e faingata'a'ia mo pekia 'a Sisū Kalaisi kae lava ke fakahaofi 'a e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá. 'E fakatupulaki 'etau 'ofa mo 'etau fakahounga'i la 'i he taimi te tau ako lahi ange ai ki He'ene feilaulau ma'atautolu. (miniti 'e 35–40)

Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau ki ha me'a 'oku nau tokanga lahi ki ai (hangē ko ha tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei, honau fāmili, Siasí, 'enua ngāue, pe ko 'enua fakamo'oni). Fehu'i ange:

- Ko e hā ha fa'ahinga ongo 'okú ke ma'u 'i he taimi 'oku luma'i mo manukí'i ai 'e ha ní'ihí ha fa'ahinga me'a mahu'inga 'i ho'o mo'uí? Ko e hā hono 'uhingá?
- 'Okú ke pehē ko e hā 'oku luma'i ai 'e he kakai 'e ní'ihí 'a e me'a 'oku tau mahu'inga'ia ai?
- Ko e hā mo ha ngaahi toe fakafili 'oku tau tofanga ai 'i he mo'uí ni?

‘Ai ‘a e fānau akó ke nau lau ‘a e Hepelū 2:18 mo kumi pe ko hai ia kuó ne fehāngahāngai mo e ngaahi faingata‘a kotoa ‘o e mo‘uí te ne lava ke fakafiemālie‘i kitautolu. Fakamatala ange ‘e lava ke tau ako ha me‘a lahi ki hono matu‘uaki ‘o e ngaahi faingata‘á mei he mo‘uí ‘a e Fakamo‘uí.

Hiki ‘a e ngaahi fehu‘i mo e ngaahi fakamo‘oni folofola ko ‘ení ‘i he palakipoé. Vahevahe ‘a e kalasí ki ha kulupu ‘e fá pea ‘oange ke nau taki taha ‘a e fo‘i fehu‘i. ‘Ai ke faka‘aonga‘i ‘e he ngaahi kulupú ‘a e ngaahi fakamo‘oni folofolá ke ma‘u ai ‘a e ngaahi talí. Poupou‘i kinautolu ke nau kumi mo ha ngaahi fakamo‘oni folofola kehe ‘oku fekau‘aki mo ‘eni ‘o ka ‘oku fie ma‘u. ‘I he ‘enau ‘osí, ‘ai ha taha mei he ngaahi kulupú taki taha ke ne lau ‘enau fehu‘i mo fakamatala‘i ‘enau talí.

1. Na‘e ‘ilo fēfē ‘e Sisū ‘a e ongo totonu ki hano tukuaki‘i loi, ta‘e ‘ilo‘i mo‘oni ia, pe lavakí‘i? (vakai, Sione 18:1–13, 19–24).
2. ‘Oku ‘ilo fēfē ‘e Sisū ‘a e ongo ‘oku ma‘u ‘i hano fakasitu‘a‘i pe tuēnoá? (vakai, Sione 18:15–18, 25–27; 19:25–30).
3. ‘Oku ‘ilo fēfē ‘e Sisū ‘a e ongo ‘oku ma‘u ‘i hano fakamāu‘i hala kita pea mo fakatanga‘i? (vakai, Sione 18:28–40; 19:8–15).
4. ‘Oku ‘ilo fēfē ‘e Sisū ‘a e ongo ‘o hono ma‘u ‘e ha mahaki pe faingata‘a‘ia fakaesino? (vakai, Sione 19:1–7, 16–24).

Fakamahino ki he fānau akó he ‘ikai ke tau lava ‘o ako‘i ‘a Sisū fekau‘aki mo e faingata‘a‘iá koe‘uhí he kuó ne ‘osi ‘afio‘i pē ‘e ia. Fakaafe‘i ha taha ‘o e fānau akó ke ne lau ‘a e fakamatala ko ‘eni ‘a ‘Eletā Nila A. Mekisualé:

“Ko e mo‘oni ia he ‘ikai ke tau lava ‘e tautolu ‘o ako‘i ange ki ai ha me‘a! Ka te tau lava pē ‘o fakafanongo ki ai. ‘E lava pē ke tau ‘ofa ki Ai, pea ‘e lava ke tau fakalāngilangi‘i Ia, ‘e lava ke tau hū kiate Ia! ‘E lava ke tau tauhi ‘Ene ngaahi fekau‘i, pea mo keinanga ‘i He‘ene folofolá! ‘To, ko kitautolu ko ē ‘oku loto ngalongalo mo fa‘a fakafepakí ‘oku ‘ikai ke teitei ngalo kitautolu ‘iate Ia! Ko kitautolú ko ‘Ene ‘ngāue‘ mo Hono ‘nāunau,’ pea ‘oku ‘ikai ke teitei mavahe mei ai! (Vakai, Mōsese 1:39.)” (‘i he Conference Report, ‘Okatopa 1981, 10; pe *Tūhulu*, Sānuali. 1982, 16).

- Lau ‘a e Sione 19:38–42. Na‘e fakahaa‘i fēfē ‘e Siosefa ‘Alimatea mo Nikotīmisi ‘ena faka‘apa‘apa mo ‘ena ongo‘i ‘a‘apa ki he ‘Eiki?
- Lau ‘a e Mātiu 27:59–60. Ko e hā e me‘a ‘oku tala mai ‘e he ongo vēsī ni fekau‘aki mo e lí‘oa ‘a Siosefa ‘Alimatea ki he Fakamo‘uí?
- ‘E anga fēfē ha‘atau fakahaa‘i ‘etau lí‘aki mo‘ui ma‘a Sisū Kalaisí?

Faka‘osi ‘aki hano hiva‘i pe lau ‘a e “‘Oku ‘i ai ha Fonua” (Ngaahi Himi, fika 103).

Sione 18:1–13. ‘E lava ‘e he mahino kia kitautolu pe ko hai kitautolu mo ‘etau taumu‘a ‘i he mo‘uí ‘o ‘omi ha loto to‘a ke tau kātaki‘i ‘aki ‘a e ngaahi faingata‘á. (miniti ‘e 30–35)

Ki mu‘a pea kamata ‘a e kalasí, fakapipiki ha sió‘ata sio ‘i ha loto puha sū pea toki tāpuni‘i. Tala ange ki he fānau akó te nau ako he ‘ahó ni ki ha taha pulipulia. Fakamatala ange ‘oku ‘i he puhá ha tokoni ke ‘ilo ai ‘a e toko tahá ni. Fakaafe‘i ha taha ‘o e fānau akó ke sio ki he loto puhá ke ne ‘ilo ai ‘a e tokoni ko ‘ení. Tuku ke tala ange ‘e he toko tahá ni ki he kalasí ‘a e toko taha pulipulia ko iá. Fehu‘i ange leva:

- ‘Okú ke ‘ilo fēfē ko koe ia?
- ‘Okú ke ‘ilo mo‘oni nai pe ko hai koe?

Hiki he palakipoé ‘a e fakamatala ko ‘eni ‘a Palesiteni Tōmasi S. Monisoní:

“Kuo pau ke tau manatu‘i ma‘u pē pe ko hai kitautolu pea mo e me‘a ‘oku fie ma‘u ‘e he ‘Otuá ke tau a‘usiá” (‘i he Conference Report, ‘Epeleli 1994, 67; pe *Tūhulu*, Siulai 1994, 63).

Fehu‘i ange ki he fānau akó :

- Ko hai mo‘oni koā kitautolu?
- Ko e hā ‘oku fie ma‘u ‘e he ‘Otuá ke tau a‘usiá?
- ‘E tokoni fēfē ‘etau tui ko e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine mo‘oni kitautolu ‘o e ‘Otuá ke tau ma‘u ai ha loto to‘a ‘i he ‘etau fehāngahāngai mo e ngaahi faingata‘a ‘o e mo‘uí?

To e fakamanatu ‘a e talanoa ‘o hono lavakí‘i ‘o Sisuú ‘i he Sione 18:1–9. ‘Ai ke lau ‘e he fānau akó ‘a e veesi 10–13, pea fehu‘i ange:

- Ko e hā ne folofola ‘aki ‘e Sisū he ngaahi vēsī ni ‘oku hā ai na‘á Ne ‘afio‘i mo‘oni Ia mo e me‘a ne fie ma‘u ‘e he Tamai Hēvaní ke Ne fakahokó?
- Ko e hā ha me‘a ‘i he ngaahi vēsī ni ‘oku fakamo‘oni‘i ai na‘e ma‘u ‘e Sisū ha loto to‘a ke ne fehāngahāngai mo e faingata‘a lahi ko ‘ení?

‘Ai ke lau ‘e ha taha ‘o e fānau akó ‘a e lea ko ‘eni ‘a ‘Eletā Lāsolo M. Nalesoní:

“‘I ho‘o hokohoko atu ke fehāngahāngai mo ha ngaahi fili faingata‘a lahi ‘i ho‘o mo‘uí, manatu‘i, ‘oku ‘i ai ha malu‘i lelei ‘i he taimi ‘okú ke ‘ilo‘i ai pe ko hai koe, mo e ‘uhinga ‘okú ke ‘i heni aí, pea mo e feitu‘u te ke ‘alu ki aí” (‘i he Conference Report, ‘Okatopa 1990, 97; pe *Tūhulu*, Sānuali 1991).

Hiki ‘i he tafa‘aki to‘ohema ‘o e palakipoé ‘a e *Sisū Kalaisi* (Sione 18:19–24, 28–37). ‘I he tafa‘aki to‘omata‘ú hiki ai ‘a e

Pita (Sione 18:15–18, 25–27). Vahe ha vaeua-mālie 'o e kalasi ke nau ako 'a e fakamo'oni folofola 'i he tafa'aki 'o e huafa 'o Sisuú, pea ko e toengá ke nau ako 'a e fakamo'oni folofola 'i he hingoa 'o Pitá. Fehu'i ange ki he kulupu 'uluaki:

- Ko e hā ha fakamo'oni ne ke ma'u 'i he ngaahi vēsī ni 'oku 'ilo ai na'e 'afio'i mo'oni pē 'e Sisū pe ko hai mo'oni Ia?
- 'Okú ke pehē na'e anga fēfē 'Ene ma'u e ivi mei he 'ilo ko iá?

Fai 'a e fehu'i fekau'aki mo Pitá ki he kulupu 'e tahá. Fai ange ha ní'ihī 'o e ngaahi fehu'i ni pe fakahoko kotoa ange ke hoko ia ko e kongá 'o e fealēlea'aki 'a e kalasi:

- Na'e fakahaa'i fēfē 'e he tali 'a Sisū Kalaisi ki Hono kau tukuaki'i 'okú Ne 'afio'i mo'oni pe ko hai Ia?
- Ko e hā ne 'alo'i ai 'a Sisū?
- Ko e hā ne loi ai 'a Pita fekau'aki mo 'ene maheni mo e Fakamo'ui?
- 'Okú fakahaa'i fēfē 'e he me'a na'e hoko kia Pitá mahalo na'e 'ikai ke ne 'ilo'i mo'oni pe ko hai Ia?
- Ko e hā 'oku tala mai 'e he Luke 22:60–62 fekau'aki mo e loto 'o Pitá 'i he hili 'o 'ene faka'ikai'i tu'o tolu 'a e Fakamo'ui?
- Ko e hā ha'ongo'i 'i ho'o 'ilo'i kuó ke tōnounou mei he me'a ne ke mei a'usiá?
- 'E lava fēfē ke tokoni'i kitautolu 'e he'etau 'ilo pe ko hai koā ki tautolu. 'E tokoni fēfē ha'atau manatu'i pe ko hai kitautolu ke tau faka'ehi'ehi ai mei he tōnounou?

Faka'osi 'aki ha'o lau ange 'e lea ko 'eni 'a 'Eletā M. Lāsolo Pālati pea tufa pē ki he fānau akó:

“I he'etau tokanga mo mo'ui 'aki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e palani 'a e Tamai Hēvaní ki he'etau fiefia ta'engatá, te tau lava ai ke fakamavahe'i kitautolu mei he angahala 'o e māmaní. Kapau 'e fakama'u kitautolu ki he 'ilo'i mo'oni pe ko hai kitautolú, 'uhinga 'oku tau 'i he māmaní aí, pea mo e feitu'u te tau lava 'o o ki ai 'i he hili 'o e mo'ui fakamatelié, he 'ikai lava 'e Sētane ia ke uestia 'etau fiefiá 'i ha fa'ahinga 'ahi'ahi pē. Kapau te tau fakapapau ke mo'ui fakatatau mo e palani 'a e Tamai Hēvaní, te tau faka'aonga'i leva 'a 'etau tau'atāina ne foaki 'e he 'Otuá ke fai 'aki 'etau ngaahi filí 'o fakatatau mo e mo'oni kuo fakahā maí, kae 'ikai fakatatau mo e fakakaukau 'a e kakai kehé pe ko e fakakaukau lolotonga 'a e māmaní” (‘i he Conference Report, ‘Epeleli 1995, 30–31; pe *Tūhulu*, Siulai 1995, 27).

Sione 20:1–23 (vakai foki, Mātiu 28:1–10; Ma'ake 16:2–14; Luke 24:1–12, 36–49). 'Okú fakamo'oni'i 'e he kau palōfitá 'a e Toetu'ú koe'uhí ke tau lava 'o tui ko Sisū Kalaisí ko e 'Alo ia 'o e 'Otuá. (miniti 'e 20–25)

Tohi'i 'a e *Siopé 14:14* he palakipoé. Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e potu folofolá pea tali 'a e fehu'i ne fai 'e Siopé. Fehu'i ange:

- Te tau fakapapau'i fēfee'i te tau toe mo'ui?
- Ko e hā ha fakamo'oni 'oku tau ma'u na'e maumau'i 'e Sisū Kalaisi 'a e ngaahi ha'i 'o e maté pea na'e toe tu'u?

Fakamatala ange na'e hiki 'e Sione 'a e fakamo'oni ki he Toetu'u 'a Sisū Kalaisi pea 'e lava ke tau ako ai 'aki hano ako 'a 'ene fakamo'oni.

Hiki 'a e tefito ko 'eni 'i he palakipoé: *Ko e fakamo'oni 'a Sione ki he Toetu'u 'a Sisū Kalaisi.* Toe fakamanatu mo e fānau akó 'a e talanoa 'i he Sione 20:1–10, mo kumi ha fakamo'oni ki he Toetu'ú. 'E lava pē ke ke fai ange ha ngaahi fehu'i hangē ko 'eni:

- Ko hai 'a e toko tolu ne 'a'ahi ki he fonualoto ne telio ai 'a Sisuú?
- Ko e hā e me'a ne nau 'ilo 'i he fonualotó?
- Ko e hā hano mahu'inga 'o e 'ikai ha sino 'i he fonualotó?
- 'Okú hoko nai 'a e 'ikai ha sino 'i he fonualotó ko ha fakamo'oni mālohi ia na'e toetu'u 'a Sisū Kalaisi? Ko e hā hono 'uhingá?

Hiki 'i lalo he tefito 'i he palakipoé *Na'e 'ikai ha sino 'i he fonualotó.* Toe fakamanatu mo e fānau akó 'a e Sione 20:11–18, mo kumi ha ngaahi fakamo'oni lahi ange ki he Toetu'ú. Fai ange ha ngaahi fehu'i hangē ko 'eni:

- Ko hai na'e 'i he fonualoto 'o Sisuú he taimi ko 'eni?
- Ko hai na'e lau 'e Mele ko e tauhi ngoué?
- Ko e hā e fakamo'oni 'a Mele 'i he veesi 18?
- Ko e hā ha fa'ahinga fakamo'oni 'oku tānaki atu 'e he me'a ni ki he fonualoto ne 'ikai ha tahá 'o fekau'aki mo e Toetu'ú?

Tānaki atu ki he lisi 'i he palakipoé 'a e *Na'e fakamo'oni 'a Mele na'e mamata ki he 'Eiki.* Toe fakamanatu mo e fānau akó 'a e talanoa 'i he Sione 20:19–23 mo kumi ha ngaahi fakamo'oni lahi ange, pea fai ange ha ngaahi fehu'i hangē ko 'eni:

- Ko hai na'e fakataha ki he lokí “‘i he'enau manavahē ki he kakai Siú”?
- 'I he hā mai 'a Sisuú, ko e hā ha fakamo'oni na'á Ne 'oange ko Ia mo'oni pē 'eni? (Na'á Ne faka'ali'ali ange hono ngaahi mata-kafó pea na'á Ne faka'atā foki ke nau ala ange ki he ngaahi mata-kafó; vakai, Sione 20:25; 3 Nifai 11:14–15.)

Hiki 'a e *Na'e mamata 'a e kau ākongá pea mo nau ala ki he ngaahi matakafo 'i he to'ukupu pea mo e vakavaka 'o Sisuú.* Fehu'i ange:

- 'Okú anga fēfē ha fakatou fakamo'oni'i 'e he ngaahi me'a ni 'a e Toetu'u 'a Sisū Kalaisi?
- 'E lava fēfē 'e he fakamo'oni 'a Sioné ke tokoni 'i hono fakamālohia 'etau fakamo'oni?

Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ne lau 'a e fakamatala ko 'eni 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli, 'i he'ene hoko ko e taha 'o e Kau Palesitenisi 'Uluaki:

“I he ngaahi ikuna kotoa pē ‘i he hisitōlia ‘o e tangatá, kuo ‘ikai ha ikuna ‘e ma’ongo’onga ange, kuo ‘ikai ha ikuna ‘e ‘aonga fakalūkufua ki māmani, pea kuo ‘ikai ha ikuna ‘e tu’uloa hono ‘aongá ‘o hangē ko e ikuna ‘i hono tutuki ‘o e ‘Eikí, ‘a ia ne toe tu’u mai ‘i he Toetu’u ‘o e ‘Uluaki pongipongi Toetu’u ko iá” (“Ko e ‘Alo ‘o e ‘Otuá,” *Ensign*, Tisema. 1992, 2).

Sione 20:24–31. ‘Oku fakahōifua ange ki he ‘Eikí ke te tui ta’e mamata kia Sīsū Kalaisi ‘i he mamata pea toki tuí. (miniti ‘e 15–20)

Faka’ali’ali ki he kalasí ha mape ‘o e māmani. Tuhu ki he ngaahi fonua ‘oku te’eki ‘a’ahi ki ai ho’o fānau akó. ‘Eke ange pe ‘oku nau ‘ilo’i mo’oni ‘oku ‘i ai ha fonua peheni. Faka’aonga’i ‘a e ngaahi fehu’i ko ‘eni ‘i ho’o mou talanoá:

- ‘Okú ke ‘ilo fēfē ‘oku ‘i ai mo’oni ha fonua pehē?
- ‘Oku fekau’aki fēfē ‘eni mo e kupu’i lea ko ia “mamata pea tuí”?
- Ko e hā ‘oku mahu’inga ai he taimi ‘e ni’ihi ke tau falala ki he lea ‘a ha ni’ihi kehe kuo nau ‘osi mamata aí?

Fakaafe’i ‘a e fānau akó ke nau lau ‘a e Sione 20:24–25 mo kumi ‘a e fa’ahinga fakakaukau ‘a Tōmasi fekau’aki mo e Toetu’u ‘a Sīsū Kalaisi. Fakafehoanaki ‘ene fakakaukau mo e fakakaukau ‘a Sione ‘i he Sione 20:8. Fehu’i ange: ‘Okú ke pehē ko e hā ne ‘ikai falala ai ‘a Tōmasi ki he fakamatala ‘a hono kaungā tangatá? Tokanga ke ‘oua na’á ke manuki’i ‘a Tōmasi ‘i he’ene ta’e tuí. Fakamahino ki he fānau akó na’e te’eki ke ‘i ai ha toetu’u ia talu mei he fakatupu ‘o e māmani. Fehu’i ange: Na’e kaunga fēfē ‘a e fo’i mo’oni ko iá ki he ‘ikai fie tui ‘a Tōmasi?

Lau ‘a e Sione 20:25–29, mo fai ange ‘a e ngaahi fehu’i ko ‘eni ‘i he lolotonga ‘enau laukongá:

- Ko e hā e tali ‘a Tōmasi ‘i he hili ‘ene mamata mo ala ki he ngaahi matakafu ‘i he to’ukupu mo e vakavaka ‘o e Fakamo’uí?
- Ko e hā ha mo’oni mahu’inga ne ako’i ange ‘e he ‘Eiki kuo toetu’u kia Tōmasi?
- Ko e hā ha tefito’i mo’oni ‘o e ongoongolelei ‘oku tau fakatupulaki ‘i he taimi ‘oku tau tui ta’e mamata aí?
- Lau ‘a e Sione 20:30–31. Fakatatau mo e ongo vēsí ni, ko e hā ne hiki ai ‘e Sione ‘a e ngaahi me’a ko ‘eni ne hokó?

Hiva’i pe lau ‘a e fakalea ‘o e “Kuo Toetu’u” (*Ngaahi Himi*, fika 108). Fehu’i ange ki he fānau akó :

- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki ‘oku ‘omi ‘e he Toetu’ú?
- Ko e hā ha fa’ahinga tu’unga ne tau meimei fehangahangai mo ia ‘i he maté ‘o kapau na’e ‘ikai maumau’i ‘e Sīsū Kalaisi ‘a e ngaahi ha’i ‘o e maté? (vakai, 2 Nīfai 9:8–9).
- Ko e hā ha’atau fakakaukau ki he tala’ofa ‘o e Toetu’ú?

Lau ‘a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:22–24 mo fakamo’oni’i ‘oku ‘i ai ha kakai ‘i hotau kuongá kuo nau ‘osi

mamata ki he Kalaisi kuo toe tu’u. Poupou’i ‘a e fānau akó ke nau tui ki he ngaahi fakamo’oni ‘a e kakai ko ‘eni ko Sīsū Kalaisi na’e ‘osi toetu’u pea ‘oku mo’ui ‘i he ‘ahó ni.

Sione 21:1–6, 15–17. ‘Oku hoko mai ha ngaahi tāpuaki ma’ongo’onga kia kinautolu ‘oku nau fakamo’omu’a ‘a e ngāue ‘a e ‘Eikí ‘i he’enu mo’ui. (miniti ‘e 20–25)

Hiki ‘a e fakamatala ko ‘eni ‘a ‘Eletā Māvini J. ‘Esitoni, ko ha mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá, ‘i he palakipoé, kae tuku fakaava pē ‘a e feitu’u ‘oku ‘asi ai ‘a e fo’i lea ko e *taimí*: “‘Oku tau ‘ofa ‘i he me’a ‘oku tau foaki ki ai hotau taimí, ‘o tatau ai pē ia pe ko e ongoongolelei, ‘Otuá, pe koulá” (‘i he Conference Report, ‘Epeleli 1981, 31; pe *Tūhulu*, Siulai 1981, 49). Fakaafe’i ‘a e fānau akó ke nau fokotu’u mai ha fo’i lea ‘e lelei taha ke ne fakakakato ‘a e sētesi. Ko hono fokotu’u mai pē ‘e ha taha ‘a fo’i lea ko e *taimí* hiki ia ‘i he feitu’u ‘oku avá pea fehu’i ange: Ko e hā ‘okú ke pehē ai ‘oku mo’oni ‘a e sētesi ko ‘eni?

‘Ai ke lau ‘e he fānau akó ‘a e Sione 21:2–6 mo kumi ‘a e founa ne pehē ‘e Pita mo e kau ākongá te nau faka’aonga’i ki ai honau taimí. Fai ange ha ngaahi fehu’i hangē ko ‘eni:

- Ko e hā hano ola ‘o ‘enau toutai ‘i he poó kakato?
- ‘Okú ke pehē ko e hā ‘a e me’a ne feinga ‘a e Fakamo’uí ke Ne ako’i kia kinautolu ‘i He’ene ‘ai ke toe ‘a’ahi ‘a e kupengá he kaokao ‘o e vaká?
- Lau ‘a e Luke 5:4–11. Ko e hā e me’a ne fai ‘e Pita mo Sēmisi mo Sione ‘i he taimi faka’osi ne fai ai ‘eni ‘e he Fakamo’uí? (Na’a nau tuku ‘a e me’a kotoa ka nau muimui kia Sīsū.)
- Ko e hā te tau lava ‘o fai ke fakahaa’i ‘etau ‘ofa kia Sīsū Kalaisi mo ‘Ene ongoongolelei?

Lau ‘a e Sione 21:15–17.

- ‘Okú ke pehē ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘a e Fakamo’uí ‘i He’ene folofola “fafanga ‘eku fanga lamí” mo e “fafanga ‘eku fanga sipí”?
- Ko hai ‘a e fanga lamí pe fanga sipí?

‘Ai ha taha ‘o e fānau akó ke ne lau ‘a e fakamatala ko ‘eni ‘a ‘Eletā Lōpeti D. Heilí:

“Ko hono fafanga ‘o e fanga lamí ko e ngāue fakafaipekaú ia ‘i he ngāue mo e kāingalotu ne toki papitaiso fo’ou maí, ‘a ia kuo pau ke fafanga’i mo fakamāfana’i pea mo fakafeohi’i ‘i he fāmili ‘o e Kāingalotú. Ko hono fafanga ‘o e fanga sipí ‘oku ‘uhinga ia ki he kāingalotu kuo matu’otu’a ange ‘i he Siasí, ‘a ia ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku mālohi pea kei māmālohi ha ni’ihi, ka ‘oku fie ma’u ke tokanga’i pea mo fakafoki mai ki he tākangá” (‘i he Conference Report, ‘Epeleli 1997, 114; pe *Tūhulu*, Siulai 1997, 95).

Na'e toe pehē 'e Palesitini Kōtoni B. Hingikelí:

“I he fakautuutu ange ko ia 'o e tokolahi 'a e kau uluí, kuo pau leva ke tau feinga lahi ange ke tokoní'i kinautolu 'i he'enu kumi honau halá. 'Oku fie ma'u 'e honau taha kotoa pē ha me'a 'e tolu: ko ha kaume'a, ko ha fatongia, pea mo fafanga 'aki 'a e 'folofola lelei 'a e 'Otuá' (Molonai 6:4). Ko hotau fatongia mo hotau faingamālie ke fakahoko 'a e ngaahi me'a ni” (i he Conference Report, 'Epeleli 1997, 66; pe *Tūhulu*, Siulai 1997, 55).

Alea'i mo e fānau akó ha founa te nau lava ai 'o faka'aonga'i lelei ange ai honau taimí mo fakahaa'i 'enu 'ofa ki he 'Eikí 'aki ha'anau tokoni 'i hono fafanga 'o 'Ene fanga sipí.

Sione 21:18–24. 'Oku fie ma'u 'e he 'Eikí 'a e feilaulau kehekehe mei he tangata taki taha.

(miniti 'e 15–20)

Tā ha kolosi 'i he palakipoé. Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Mātiu 16:24.

- Fakatatau mo e vēsí ni, ko e hā kuo pau ke tau fai ke fakahaofi ai kitautolu?
- 'Oku 'uhinga ki he hā ke taki taha fua hono kolosi?

Hiki 'a e ngaahi talí 'i he tafa'aki 'e taha 'o e kolosí 'i he palakipoé. Lau 'a e Liliu 'e Siosefa Sāmita 'o e Mātiu 16:26 pea fehu'i ange:

- Ko e hā 'oku tānaki mai 'e he veesi ko 'ení ki he'etau 'ilo ki hono 'uhinga 'o e fua hotau kolosí?

- Lau 'a e Sione 21:18–19. Ko e hā 'a e 'uhinga kia Pita 'a e fua hono kolosí? (Te ne muimui 'ia Sīsū 'o a'u ki he mate)

Hiki 'a e tali ko 'ení 'i he tafa'aki 'e taha 'o e kolosí he palakipoé. Fakamatala ange na'e 'uhinga mo'oni kia Pita 'a e kole ke “fua hono kolosí, pea muimui 'iate aú” 'o laka ange 'i ha tokolahi 'o kitautolu. Fakatatau mo e anga tukufakaholó, na'e tutuki 'a Pita 'i Loma, 'o fulihi 'o tū'ulu ki lalo 'o fakatatau mo 'ene kolé koe'uhí he na'e 'ikai ke ne ongo'i 'oku taau ke mate tatau mo e sīpinga ne pekia ai 'a e 'Eikí.

Tala ange ki he fānau akó 'oku 'omi 'e he Sione 21:20–24 ha toe sīpinga 'e taha 'o e 'uhinga ke muimui ki he 'Eikí. Fakamatala ange na'e ma'u 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ha fakamatala kakato ange ki he me'a ni 'i ha fakahā. 'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 7. Fai ange ha ngaahi fehu'i hangē ko 'ení:

- Ko e hā 'a e faka'amū 'a Sioné?
- 'Oku fēfē ia 'i hono fakafehoanaki atu ki he faka'amū 'a Pitá?
- Ko e hā hano lelei 'o e ongo kolé ni?
- Ko e hā ha liliu 'oku fie ma'u kia Sione kae lava ke ma'u 'ene faka'amú? (Na'e fie ma'u ke liliu hono sinó ke lava ai 'o mo'ui fuoloa 'i he māmaní.)
- Ko e hā te tau lava 'o ako mei he ongo sīpinga kehekehe ko 'ení 'e ua 'o e muimui ki he Fakamo'uí?

Fakamo'oni'i ange 'oku kehekehe pē ha ngaahi founa te tau lava ai 'o “foaki 'etau mo'ui” ki he 'Eikí. 'Oku foaki 'e ha ní'ihí 'enu mo'ui 'aki ha'anau mate ma'ae ngāue 'o e ongoongolelei. 'Oku foaki 'e ha ní'ihí ia 'enu mo'ui 'aki 'enu mo'ui faka'aho 'aki 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei. Poupou'i 'a e fānau akó ke nau fua honau kolosí pea muimui ki he 'Eikí.

KO E NGĀUE 'A E KAU 'APOSETOLÓ

Tokotaha na'á ne Hikí: Ko Luke na'á ne tohi 'a e Ngāue 'a e Kau 'Aposetoló (vakai ki he talateu ki he tohi 'a Luké, p. 83). Na'á ne hiki 'a e tohi Ngāue ko ha hoko atu 'o 'ene Ongongolelei (vakai, Luke 1:1–4; Ngāue 1:1). 'I he Ongongolelei 'o Luké 'oku fakamo'oni ai ki he 'alo'i, mo'ui, pekia, pea mo e Toetu'u 'a e Fakamo'ui. 'Oku tñaki mai 'e he tohi Ngāue ha fakamatala ki hono talaki 'e he kau 'Aposetolo 'a e 'Eiki 'a e pōpoaki 'o e ongoongolelei ki he māmani (vakai, Ngāue 1:1–8; vakai foki, Fakahinohino ki he Folofolá, "Ngāue 'a e Kau 'Aposetoló," "Luke."

Kakai ne Fai ki Aí : Na'e faitohi 'a Luke ki ha tangata ko Tioifilusi, mahalo na ko ha sōtia Loma. Neongo 'oku hangē pē 'a e tohi Ngāue ko e tohi 'a Luké 'o fakataumu'a ki ha fo'i toko- taha, ka ko kinautolu kotoa pē te nau lau fakalelei 'a e tohi 'a Luké 'e lahi ange 'enau mahino ki he ongoongolelei.

Hisitōlia Hono Kamata'angá: Ko e ngaahi me'a 'oku fakamatala'i 'i he tohi Ngāue na'e hoko ia 'i ha vaha'a taimi 'o ha ta'u nai 'e tolungofulu 'i he tupulaki 'a e Siasí pea mafola atu ki ha ngaahi feitu'u he māmani ne pule'i 'e Loma. 'Oku nofotaha pē 'a e tohi ia 'i he ngaahi ngāue fakafaipekau 'a Pita mo Paulá. Na'e hoko 'a Luke 'i ha ngaahi ta'u lahi ko ha hoa ngāue fakafaipekau 'o Paula, ko ia 'oku fakamatala ai 'a e meimei konga lahi 'o e tohi Ngāue ki he ngaahi fononga ngāue fakafaipekau 'a Paulá. Na'e faka'osi 'a e tohi Ngāue 'i he ta'u 62 A.D. 'aki ha fakamatala ki he malanga 'a Paula 'i Loma he lolotonga hono fakapōpula'i ia 'i hono falé.

Taumu'á: 'E lava ke hoko 'a e Ngāue 1:8 ko ha fakamatala nounou ki he tohi Ngāue fakakātoa, 'a ia 'okú ne 'omi ha fakamatala ki he ngāue fakafaipekau faka'aposetolo 'i Selusalemá (vahe 1– 7), Siutea mo Samēlia (vahe 8–9), pea "ki he ngaahi feitu'u mama'o taha 'o māmani" (vahe 10– 28).

Na'e pau ke kamata 'e he kau 'Aposetoló 'enau ngāue 'i he toki 'osi hono "foaki kia kinautolu ha mālohi mei 'olunga" (Luke 24:49), pe ko hono fakalea 'e tahá ko hano fakakoloa'i 'aki 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Na'e pehē 'e Palesiteni 'Ēsela Tafu Penisoni 'i he'ene hoko ko e mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá:

"Kapau 'oku 'i ai ha pōpoaki kuó u toutou fakahoko ki hoku ngaahi tokoua 'i he Toko Hongofulu Mā Uá ko 'eni ia, ko e

Laumālie 'oku mahu'ingá. Ko e Laumālie 'oku fie ma'ú. 'Oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pe ko e tu'o fiha 'eni 'eku lea 'aki ia—ko e Laumālie 'oku mahu'inga tahá" (lea 'i he seminā 'a e kau palesiteni fakamisioná, 3 'Epeleli 1985, 'i he *Missionary Guide: Training for Missionaries* [1988], 73).

Ngāue 1–2

Talateú

'I ha 'aho 'e fāngofulu, ne 'a'ahi ai 'a e Kalaisi kuo toetu'ú ki He'ene kau ākongá 'o talanoa mo kinautolu fekau'aki mo e "ngaahi me'a fekau'aki mo e pule'anga 'o e 'Otuá" (Ngāue 1:3). 'Oku tokoni 'a e 'uluaki vahe 'o e tohi Ngāue ke mahino kia kinautolu 'a e mālohi 'oku hoko ki he mo'ui 'a e kau fuofua taki 'o e Siasí tu'unga 'i he ngāue fakafaipekau 'a Kalaisi pea mo e ngāue 'a e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku kamata 'e he ongo vahé ni ke na fakaava 'a e talanoa 'o e founga malanga'i 'e he kau 'Aposetoló 'a e ongoongolelei pea mo hono fokotu'u 'o e Siasí 'i Selusalemá, lolotonga ia hono teuteu 'e he 'Eiki ha kau talafekau ke nau malanga'i ia ki ha ha'ofanga 'oku toe tokolahi ange.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Ngāue 1–2 mo fakakaukau ki he ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'i

- Ne hoko ha kakai tokolahi 'i he fuofua Siasí ko ha kau fakamo'oni ki he 'Eiki kuo toetu'ú (vakai, Ngāue 1:1–3; vakai foki, 1 Kolinitō 15:5–8).
- 'E malanga'i 'a e ongoongolelei "ki he ngaahi feitu'u mama'o taha 'o e māmani" (Ngāue 1:8) 'i he mālohi 'o e Laumālie (vakai, Ngāue 1:4–8; 2:14–47; vakai foki, Molomona 9:22; T&F 1:4).
- 'I he Hā'ele 'Anga Ua Maí, 'e toe foki mai ai 'a Sīsū ki māmani 'i he founga tatau pē na'e 'ohake ai Iá (vakai, Ngāue 1:9–11; vakai foki, T&F 45:44–52).
- Ko e kau 'Aposetoló ko ha kau fakamo'oni ia kuo fakanofu ki he fakalangi 'o Sīsū Kalaisi. Ko e ngaahi lakanga 'i he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'oku fakafonu ia 'o fakatatau mo e tu'utu'uni 'a e 'Eiki (vakai, Ngāue 1:15–26; vakai foki, Ngāue 4:33).
- Ko e me'a-foaki 'o e lea 'i he ngaahi lea kehekehe ko ha me'a-foaki ia 'o e Laumālie 'oku tokoni 'i he ngāue fakafaipekau (vakai, Ngāue 2:1–12; vakai foki, T&F 46:24–26).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'í

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe faka'aonga'i ha'ó ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'ó teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Ngāue 1–2.

Ngāue 1–10. 'I he'etau ako ki he mo'ui 'a e 'Aposetolo ko Pitá, 'oku tau lava ai 'o sio ki he founga 'oku tataki ai 'e he 'Eikí hono Siasí 'o fakafou 'iate iá. (miniti 'e 20–25)

'Oku manatu'i 'e ha fānau ako 'e ni'ihí 'a Pita ko e toko taha na'á ne fakafisinga tu'ó tolu 'a e Fakamo'uí, pea 'oku fa'a ngalo ai 'ia kinautolu 'a e ngaahi me'a ma'ongo'onga lahi na'á ne fakahokó. Ko e fokotu'u ki hono ako'í 'oku fokotu'utu'u ia ke ne tokoni'i ke ne ikuna'i ha fa'ahinga ongo 'oku 'ikai sai, 'aki hono fakamamafa'i 'a e lí'oa mo'oni mo fakafo 'a Pita ki he 'Eikí 'o hangē ko ia 'oku hiki 'i he tohi 'o e ngaahi Ngāue.

Fehu'i ange ki he fānau akó :

- 'I he taimi 'okú ke fakakaukau ai ki he 'Aposetolo ko Pitá, ko e hā 'a e fuofua me'a 'oku ha'u ki ho'ó fakakaukau' (Hiki 'a e ngaahi talí 'i he palakipoé.)
- 'Oku tokoni'i fēfee'i 'e he ngaahi me'a ni ho'ó ongo kia Pitá?

Fakamo'oni'i hono ma'ongo'onga 'o Pitá, pea pou pou'i 'a e fānau akó ke nau ako lahi ange kia Pita 'i he lolotonga 'o e lēsoni.

Tala ange ki he fānau akó, tu'unga 'i he mate 'a Siutasi 'Isikalioté ne fie ma'u leva ke fetongi ia 'i he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá. Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Ngāue 1:13–16 mo kumi pe ko hai 'okú ne fakahinohino hono kumi 'o e 'Aposetolo fo'ou. Fehu'i ange: Ko e hā te tau lava 'o ako kau ki he tu'unga 'o Pitá mei he fakamatalá ni?

'Ai ke lau 'e he taha 'o e fānau akó 'a e kupu'i lea ko 'eni meia 'Eletá Sēmisi E. Fausí:

“Oku 'i ai ha founga pau kuo tuku'au mai 'i he ngaahi kuongá ke ne pukepuke hono founga fetongi 'o ha ma'u-mafai. Hili hono tutuki 'o e Fakamo'uí, ne hoko leva 'a Pita, ko e 'Aposetolo fuoloa tahá ia, koe palesiteni 'o e Siasí. Talu mei hono fakafoki mai 'o e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eikí kia Siosefa Sāmitá, mo hono fakahoko 'a e founga ni 'i hono fetongi ha taha 'i he fatongia ko iá” (*Reach Up for the Light* [1990], 22).

Tufa ki he fānau akó ha tatau 'o e saati 'oku ui ko e “Ngaahi Me'a 'i he Mo'ui 'a Pitá” mei he fakamatala fakalahi (p.326). 'Ai ke nau fakafonu ia, pea toki fakatonutonu fakakalasi. (Ko e ngaahi talí 'eni 1–G, 2–D, 3–I, 4–B, 5–E, 6–J, 7–A, 8–F, 9–H, 10–C.)

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau fakamatala'i nounou 'a e me'a ne nau 'ilo feka'u'aki mo e mo'ui 'a Pitá pea 'oku fakatupulaki ai 'enau fakahounga'i iá. Faka'osi 'aki ha'ó vahevahe ange 'a e fakamatala 'a Nila A. Mekisualé, ne hoko ki mui ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“I he mālohi 'o e ngaahi akonaki 'a Kalaisí, ne tupulaki ai 'a Pita mei he toko taha toutai ta'e 'iloá 'o ne hoko ko e palesiteni 'o e Siasí. Ne 'i ai ha taimi ne fakaveiveiua ai mo ngali manavahē, ka ne faka'au 'o mātu'aki ta'e ilifia” (“... *A More Excellent Way*”: *Essays on Leadership for Latter-day Saints* [1973], 38).

Ngāue 1:1–3. Ne hoko ha kakai tokolahi 'i he fuofua Siasí ko ha kau fakamo'oni ki he 'Eiki ne toetu'ú. (miniti 'e 20–25)

Tufa 'a e saati ko 'ení ki he fānau akó pe hiki ia 'i he palakipoé, kae fakaava pē 'a e kōlomu ki he “Kau Fakamo'oni.”

Ngaahi fakamo'oni folofolá	Kau fakamo'oni
Ma'ake 16:9–10; Sione 20:11–14	Mele Makiteline 'i he ve'e fonualotó
Mātiu 28:1, 9	Mele Makiteline mo e Mele 'e tahá, 'i he vaha'a 'o e fonualotó mo Selusalema
Ma'ake 16:12; Luke 24:13–15	Ko e ongo ākongá 'i he hala ki 'Emeasí
Luke 24:34; 1 Kolinitó 15:5	Pita 'i loto pe ofi ki Selusalema
Luke 24:36; Sione 20:19	Ko e toko hongofulu 'o e kau 'Aposetoló 'i Selusalema
Ma'ake 16:14; Sione 20:26	Ko e toko hongofulu mā taha 'o e kau 'Aposetoló 'i Selusalema
Sione 21	Ko e kau 'Aposetoló 'i he Tahī Taipiliasí, 'i Kāleli
Mātiu 28:16–17	Ko e kau 'Aposetoló 'i ha mo'unga 'i Kāleli
1 Kolinitó 15:6	Ko ha hou'eiki tangata 'e toko nima-ngeau, mahalo 'i loto Kāleli
1 Kolinitó 15:7	Sēmisi
Ma'ake 16:19; Luke 24:50–51	Ko e toko hongofulu mā taha 'o e kau 'Aposetoló, ofi ki Pētani

Kole ki he fānau akó ke nau 'ai pē ke pehē 'oku 'i ai hanau kaume'a 'oku faingata'a ke ne tui ki he Toetu'u 'a Sīsuú. 'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Ngāue 1:1–3 mo kumi pe ko hai na'e hā ki ai 'a e 'Eikí 'i he hili 'o 'Ene Toetu'ú. Fehu'i ange: 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e “ngaahi fakamo'oni 'ilongofua mo lahi” 'oku lau ki ai?

‘Ai ke fakafonu ‘e he fānau akó ‘a e ngaahi ava ‘i he sāti. Fakamatala ange ko e fakamo’oni ko ‘eni ki he Toetu’ú ‘oku mālohi koe’uhí ko e tokolahi pea mo e ongoongo ‘o e kau fakamo’oni. Fehu’i ange:

- Te ke faka’aonga’i fēfee’i ‘a e ngaahi folofolá ni ke tokoni’i ai ho kaungā-me’á ke ne kamata tui ki he Toetu’ú?
- Ko e hā ha’ane tokoni ki ho’o fakamo’oni ‘a’áú?

‘E lava ke ke hiva’i pe lau ‘a e fakalea ‘o e’Kuo Toetu’u ‘a e ‘Eiki’ (Ngaahi Himi, fika 109). Fakamanatu ki he fānau akó ‘oku faka’atā ‘e he Fakalelei ‘a Sisū Kalaisi ‘a kitautolu fakatāutaha ke toetu’u. Fehu’i ange: Ko e hā ha faikehekehe ‘e hoko ‘i ho’o tō’onga mo’ui faka’ahó kapau te ke ‘ilo te ke toetu’u?

Ngāue 1:4–8; 2:1–21. ‘E malanga’i ‘a e ongoongolelei ki he “feitu’u mama’o taha ‘o e māmani” ‘i he mālohi ‘o e Laumālié. (miniti ‘e 25–30)

Faka’ali’ali ha ki’i maama (pe ha me’a pē ‘e ma’u ai ha maama) pea kole ki he fānau akó ke nau fakatokanga’i hono fōtungá. Fakaulo pe tutu ‘a e māmá. Fehu’i ange leva:

- ‘Oku tatau fēfē ‘a e maama ‘oku ‘ikai tutú mo e kakai ‘oku ‘ikai ke nau ma’u ‘a e Laumālie Mā’oni’oni?
- ‘Oku tatau fēfē ‘a e maama kuo tutú mo e kakai ‘oku nau ma’u ‘a e me’a-foaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oni?

Lau ‘a e Ngāue 1:4–8 mo ho’o fānau akó pea fehu’i ange:

- Ko e hā ‘a e me’a na’e pau ke tatali ki ai ‘a e kau ‘Aposetoló ki mu’a pea nau toki kamata malanga’i ‘a e ongoongolelei?
- Ko e hā ne folofola ai ‘a e ‘Eiki ki he kau ‘Aposetoló ke nau tatali kae ‘oua kuo nau ma’u ‘a e Laumālie Mā’oni’oni?
- Lau ‘a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:14. Ko e hā ‘oku ‘ikai ai ke tau lava ‘o faiako mo malanga lelei ta’e tomu’a ma’u ‘a e Laumālie Mā’oni’oni?

Lau ‘a e 2 Nifai 33:1 pea tuku ke fakamatala’i ‘e ha taha ‘o e fānau akó ‘a e me’a ‘oku tala mai ‘e he vēsí ni fekau’aki mo hono malanga’i ‘o e ongoongolelei ‘aki ‘a e mālohí. Vahevahe ‘a e fakamatala ‘a Palesiteni ‘Ēsela Tafu Penisoni mei he kongá ‘o e “Motó” ‘i he talateu ki he tohi Ngāué (p. 157).

Fakamanatu ki he fānau akó na’e fakahinohino ‘e he Fakamo’ui ‘a e kau ‘Aposetoló ke nau tatali ‘i Selusalema kae ‘oua kuo fakakoloa’i kinautolu ‘aki ‘a e Laumālie Mā’oni’oni. Lau ‘a e Ngāue 2:1–13 pea fehu’i ange:

- Ko e hā ha fakamo’oni te ke lava ‘o ‘ilo ‘i he ngaahi vēsí ni na’e muimui ‘a e kau ‘Aposetoló ki he ngaahi fakahinohino ‘a e Fakamo’ui?
- Na’e fakamatala’i fēfee’i e lilingi mai ‘o e Laumālié ‘i he ‘aho ‘o e Penitekosi ‘e kinautolu na’e ‘ikai ke nau maheni mo e Laumālie Mā’oni’oni?

Fakamahino’i ‘oku ‘i he Ngāue 2:14–36 ‘a e ‘uluaki malanga ‘a Pita ki he kakai pea ‘oku tau ma’u hono lekooti. ‘Ai ke lau ‘e he fānau akó ‘a e veesi 22–24, 32. Fehu’i ange:

- Ko e hā ha ‘uhinga ‘e ue’i ai ‘e he Laumālie Mā’oni’oni ‘a Pita ke ne lea’aki ‘a e pōpoaki ni?
- Ko e hā ‘oku ‘ikai ai ha pōpoaki ‘e toe mahu’inga ange ‘i he pōpoaki ko ‘eni’?

‘Ai ‘a e fānau akó ke nau lau ‘a e Ngāue 2:37–47 mo fakatokanga’i ‘a e ngaahi fo’i lea mo e ngaahi kupu’i lea mahu’inga ‘oku nau fakahaa’i ‘oku tokoni’i ‘e he mālohi ‘o e Laumālie Mā’oni’oni ‘a e kau ‘Aposetoló ‘i he’enua ngāué. Hiki ‘a e ngaahi me’a te nau ma’ú ‘i he palakipoé. Fakakaukau’i pe te ke fai ange ‘a e ngaahi fehu’i ko ‘eni’:

- Ko e hā ha me’a te tau lava ‘o ako mei he me’a mahu’inga ko ‘eni ‘i he kamata’anga ‘o e Siasí?
- Ko e mo’ui ‘a hai ne tāpuaki’i ‘i he mālohi ‘o e Laumālie Mā’oni’oni?
- Ko e hā ha ngaahi founga ‘e lava ai ke tāpuaki’i kitautolu ‘e he mālohi ‘o e Laumālié he ‘ahó ni?
- Ko e hā te tau lava he taimi ni ‘o fai ke tau ma’u ai ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ‘i he taimi ‘oku tau talanoa ai mo e kakai kehé fekau’aki mo e Siasí?

Ngāue 1:15–26. Ko e kau ‘Aposetoló ko ha kau fakamo’oni kuo fakanofa ki he fakalangi ‘o Sisū Kalaisi. Ko e ngaahi tu’unga ‘oku ‘atā ‘i he Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá ‘oku fetongi ia ‘o fakatatau mo e tu’utu’uni ‘a e ‘Eiki. (miniti ‘e 40–45)

Hulu’i ha fo’i filimi vitiō mei he konifelenisi lahi ne toki ‘osi ‘oku hā ai hono fokotu’u ‘o e kau Taki Mā’olungá (pe faka’ali’ali ha fakatātā ‘o e kau Taki Mā’olunga lolotonga). Kole ki he fānau akó ke nau fakamatala ‘a e mahino ‘oku nau ma’u fekau’aki mo hono fili ‘o e kau ‘Aposetoló fo’ou. Fakamatala ange ‘oku ‘omi ‘e he Fuakava Fo’ou ha sippinga hono founga fakahoko ‘eni ‘i he kuonga ki mu’á.

‘Ai ke lau ‘e he fānau akó ‘a e Ngāue 1:15–20, pea fehu’i ange:

- Ko e hā ha fa’ahinga tu’unga ne ‘atā tu’unga ‘i he hē ‘a Siutasi mei he mo’oni pea mo ‘ene maté?
- Lau ‘a e veesi 21–22. Ko e hā ha ngaahi fiema’u ne fokotu’u ‘e Pita fekau’aki mo ha taha ‘e fili ke ne hoko ko e ‘Aposetoló fo’ou? (‘Oku fie ma’u ke ne “fononga fakataha” mo e kau ‘Aposetoló pea mo ‘osi hoko foki ko ha fakamo’oni ki he ‘Eiki kuo toetu’u).
- ‘E lava nai ‘e ha tangata ‘oku mo’ui he ‘ahó ni ‘o ma’u fakatou’osi ‘a e ongo fiema’u ko ‘eni’?

Fakamatala ange neongo ‘oku ‘ikai lava ‘a e kau ‘Aposetoló ‘o onopōni ‘o fononga fakataha mo e kau ‘Aposetoló ‘o e kuonga mu’á, ka ‘oku nau takitaha ma’u ha’ane fakamo’oni. Lau ‘a e fakamatala ko ‘eni ne fai ‘e ‘Eletā Hāloti B. Lií:

“I he ngaahi ta’u kuo hili, . . . ne omi ai ha ongo faifekau kiate au mo ha fehu’i ne hā ngali faingata’a mo’oni, kia kinaua. Ne kata’i kinaua ‘e ha faifekau kei talavou ‘o e Siasi Metotisi ‘i he taimi ne na fakahā ange ai ‘oku fie ma’u ha kau ‘aposetolo he ‘ahó ni kae lava ke ‘i he māmaní ‘a e Siasi mo’oni. Ne na tala mai na’e talaange ‘e he faifekau: “Oku mou fakatokanga’i ko e taimi ne nau fakataha ai ke fetongi ‘a Siutasi ‘i he’ene maté, na’a nau pehē kuo pau ke fili ha taha ne fononga mo kinautolu pea mo ‘osi hoko ko ha fakamo’oni ki he ngaahi me’a kotoa pē fekau’aki mo e misiona pea mo e toetu’u ‘a e ‘Eiki? ‘E anga fēfē leva ho’omo pehē ‘oku mou ma’u ha kau ‘aposetolo, kapau ko e me’a-fua ‘eni ke fili ai ha ‘aposetoló?”

“Ko ia ne ‘eke mai leva ‘e he ongo talavou’ ni, ‘Ko e hā te ma tali ‘aki?’ Na’á ku tala ange leva: ‘Mo foki ‘o fai ange ki homo kaume’a faifekau ko ‘eni ha fo’i fehu’i ‘e ua. ‘Uluaki, na’e ma’u fēfē ‘e he ‘Aposetolo ko Paulá ‘a e ngaahi fiema’u ke ui ai ia ko e ‘aposetoló? Na’e ‘ikai ke ne ‘ilo ‘e ia ‘a e ‘Eiki; ‘ikai ha’ana maheni. Na’e ‘ikai kaungā fononga mo e kau ‘aposetoló. Na’e te’eki ke hoko ia ko ha fakamo’oni ki he ngāue fakafaipekaú, pe ki he toetu’u ‘a e ‘Eiki. Na’e anga fēfē ‘ene ma’u ‘ene fakamo’oni ‘o fe’unga ai ke ne hoko ko e ‘aposetoló? Ko e fehu’i hono ua ke mo fai ki ai: ‘Oku anga fēfē ‘ene ‘ilo’i na’e ‘ikai ma’u ‘e kinautolu kotoa ‘oku hoko he ‘ahó ni ko e kau ‘aposetoló ha fakamo’oni ‘i he founga tatau?’

“Oku ou fakamo’oni atu ko kinautolu ‘oku nau ma’u ‘a e fatongia faka’aposetoló ‘oku malava, pea ‘oku nau ma’u ha ‘ilo ki hono mo’oni ‘o e misiona ‘o e ‘Eiki.” (“Born of the Spirit,” malanga ‘oku ‘ikai pulusi ne fai ki he kau faiako ‘o e semineli mo e ‘inisititiuti’ he ‘Univēsiti ko Pilikihami ‘Iongi, 26 Sune 1962, 13).

Fakaafe’i ‘a e fānau akó ke nau lau ‘a e Ngāue 1:23–26 mo kumi ‘a e taha na’e fili ke ne hoko ko e ‘Aposetolo fo’ou. Alea’i ‘a e ngaahi fehu’i ko ‘eni:

- Na’e fili fēfee’i ‘a Mātaiasi?
- Ko e hā ‘a e kī ki he founga ko ‘eni ‘oku fakamatala ‘i he veesi 24 24?
- Ko e hā ‘oku mahu’inga ai iá?

‘Ai ke lau ‘e ha taha ‘o e fānau akó ‘a e fakamatala ‘a Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí:

“Oku toe ‘omi heni ha founga mahu’inga mo makehe kuo fokotu’u ‘e he ‘Eiki ‘i hono pule’i Hono Siasí. Ko e totonu ke filí ‘oku ‘i he kau ‘ōfisa mā’olungá pē pe kau ‘ōfisa ‘i he tu’unga ko iá. Ka ko e fili ko iá kuo pau ke

hikinima’i—ke tali mo fakapapau’i—‘e he kāingalotu ‘o e Siasí. Ko e foungá ni ‘oku makehe ia ki he Siasí ‘o e ‘Eiki. ‘Oku ‘ikai fai ha kumi tu’unga, pe uki ke ma’u ha fatongia, pe ko ha tu’uaki ke ‘iloa ha ngaahi lelei ‘a ha taha. . . . I he palani ‘a e ‘Eiki, ko kinautolu ‘oku nau ma’u ha fatongia ke fili ‘a e kau ‘ōfisa ‘oku pule’i kinautolu ‘e ha fo’i fehu’i mātu’aki mālohi: ‘Ko hai ‘e tali ‘e he ‘Eiki?’ ‘Oku fai ai ha fakakaukau lahi mo fakalongolongo. Pea ‘oku lahi mo ha lotu ke ma’u hano fakapapau’i mei he Laumālie Mā’oni’oni ‘oku tonu ‘a e filí” (‘i he Conference Report, ‘Epeleli 1994, 73; pe *Tūhulu*, Siulai 1994, 68).

Fehu’i ange: Ko e hā ‘a e ngaahi me’a pelepelengesi taha ‘i hono fili mo fakanofo ha ‘Aposetolo fo’ou? Lau ‘a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 107:23 pea tala ange ki he fānau akó ko e kau ‘Aposetolo ‘o e kuonga mu’á mo onopōni ko ha kau fakamo’oni makehe kinautolu kia Sīsū Kalaisi.

‘Omi ha ngaahi *Liahona* lahi ‘oku ‘asi ai ‘a e konifelenisi ki he kalasi. Vahevahe ho’o kalasi ki ha fanga kī’i kulupu pea ‘oange ke taki taha ‘a e fanga kī’i kulupú he *Liahona*. Kole ki he fānau akó ke nau lau vave pē ‘a e ngaahi malanga ‘a e kau Taki Mā’olungá ‘o kumi ‘a e ngaahi fakamo’oni kia Sīsū Kalaisí. Hili ha ngaahi miniti sí’i, tuku ange ke nau fakamatala ‘a e ngaahi me’a ne nau ma’ú. Fehu’i ange: Ko e hā hotau fatongia ‘i hono poupou’i ‘o e kau ‘Aposetoló?

Ngāue 3–5

Talateu

‘Oku hā ‘i he Ngāue 3–5 hono tatakí ‘e he kau ‘Aposetoló ‘a e ngaahi ngāue ‘o e Siasí ‘i Selusalemá ‘aki ‘a e mālohi ‘o e Laumālie Mā’oni’oni. Na’e fakamo’ui ‘e Pita, ko e ‘aposetolo fuoloa tahá ia, mo Sione, ‘a e mahakí mo e pipikí, malanga’i ‘a e ongoongolelei, fakafepakí’i fakahangatonu ‘a e kau taki fakalotu ‘o e kau Siú, fakahoko ha ngaahi faka’ilonga mo ha ngaahi me’a fakafo lahi ‘i he lotolotonga ‘o e kakaí, pea mo fakamo’oni’i hono fakalangi ‘o Sīsū Kalaisí. Na’e fakamatala’i ‘e ‘Eletā Sipenisā W. Kimipolo, ‘i he’ene kei hoko ko e mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá, ‘a Pita ‘o pehē, “‘a e palesiteni ma’ongo’onga ko ‘eni ‘o e Siasí,” ko ha tangata ‘o e “tui lahi, taki mālohi, fakamo’oni ta’e ue’ia, loto to’a ta’e hano tatau, pea mo ha mahino ta’e fakangatangata” (*Peter, My Brother*, Brigham Young University Speeches of the Year [13 July 1971], 1).

Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e Ngāue 3–5 mo fakakaukau’i ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni ko ‘eni ‘i ho’o teuteu ho’o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelei ke Fakatokanga'i

- 'E lava ke hoko 'a e fakamo'ui 'i he tuí mo e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí (vakai, Ngāue 3:1–16; vakai foki, Sēmisi 5:14–15; 'Alamā 15:8).
- Ko e kau faifekau 'oku ola lelei 'enua ngāue 'oku nau ta'e toe heliaki mo loto to'a 'i he fehangaahangai mo e fakafepakí (vakai, Ngāue 4:13–21, 31; 5:17–33, 40–42).
- 'Oku 'i ai ha fatongia 'o e Kāingalotú ke nau fetauhi'aki (vakai, Ngāue 4:32–37; vakai foki, Ngāue 2:44–45; Mōsaia 18:8, 21; 4 Nifai 1:2–3; Mōsese 7:18).
- 'Oku tatau pē loi ki he kau taki 'o e Siasí mo e loi ki he 'Eikí (vakai, Ngāue 5:1–11; vakai foki, Sēkope 7:9–19).
- 'E iku pē 'o mālohi 'a e mo'oni 'i he halá (vakai, Ngāue 5:34–39; vakai foki, Taniela 2:34–35).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a 'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Ngāue 3–5.

Ngāue 3:1–16. 'Oku hoko 'a e fakamo'ui 'i he tuí mo e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí.

(miniti 'e 25–30)

'Ai ha tatau 'o ha sieke pa'anga 'e taha miliona. Faka'alí'alí 'a e "sieké" ki he kalasí pea fehu'i ange:

- Ko e fē te ke fie ma'ú, ko e pa'anga 'e taha milioná pe ko ho'o lava 'o sió? Ko e hā hono 'uhingá?
- Te ke fie ma'u 'a e pa'anga 'e taha milioná pe ko ho'o lava 'o luelué? Ko e hā hono 'uhingá?
- Lau 'a e Ngāue 3:1–11. Ko e hā ne foaki 'e Pita ki he tangata pipikí 'oku mahu'inga ange ia 'i he pa'angá?
- Lau 'a e veesi 12–16. Ko e hā 'oku ne 'ai ke lava 'a e fa'ahinga fakamo'ui ko 'eni ke hokó?

Vahevahe mo e kalasí ha fakamo'ui mahaki ne tupu 'i he tuí mo e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí, pe 'eke ki he fānau akó pe te nau fie fakamatala ha me'a pehē ki he kalasí.

Fakamatala ange ko e fa'ahinga fakamo'ui mahaki hangē ko 'eni 'e toe lava pē ke hoko ko ha fakamo'ui fakalaumālie. Pea hangē ko hono ma'u 'e he 'Eikí 'a e mālohi ki hono fakamo'ui hotau ngaahi mahamahaki fakatu'asinó pea na'a mo e ngaahi faingata'a fakatu'asinó. Te ne lava 'o fakamolemole'i kitautolu mo 'omi ha mālohi ke tau ikuna'i hotau ngaahi vaiva'i pea mo e palopalema 'o e sōsaietí. Toe lau 'a e Ngāue 3:2–8, mo fai ange ha ngaahi fehu'i hangē ko 'eni:

- Ko hai 'okú ne ma'u 'a fatongia 'o Pitá he Siasí he 'ahó ni? (Ko e palōfita.)

- Kapau te tau fakafehoanaki hono fakamo'ui 'e Pita 'o e tangata pipikí ki he fakamo'ui fakalaumālie, ko hai 'oku fakafongā 'i he tangata pipikí?
- 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e kupu'i lea "sio fakamama'u kiate ia" 'i he veesi 4? (Na'e mahu'inga 'a e tangatá kia Pita.)
- Kuo fēfē 'a e "sio fakamama'u" 'a e kau palōfita 'o hotau kuongá ni ki he to'utupú? (Ko e sīpinga 'eni 'e taha ko e ki'i tohi tufa 'o e *Ki he Mālohi 'o e To'utupú*.)
- 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e fo'i lea *tokanga* 'i he veesi 5? (Na'e tokanga 'a e tangatá kia Pita mo Sione.)
- 'Oku kaunga fēfē ia ki he fakamo'ui fakalaumālie? (Kuo pau ke tau fakafanongo mo talangofua ki he palōfita lolotongá mo e kau taki lakanga fakataula'eikí kehē.)
- Ko e hā te tau lava 'o ako mei hono puke 'e Pita e nima 'o e tangatá mo fokotu'u hake iá?

'Ai ha taha 'o e fānau akó ke ne lau 'a e lea ko 'eni 'a Palesitēni Hāloti B. Lii:

“Oku ou lava he taimí ni ke sio 'aki hoku 'atamaí ki he tangata (pipikí, ki he me'a na'e 'i he'ene fakakaukau. "Oku 'ikai ke 'ilo 'e he tangatá ni kuo te'eki ke u lava 'o luelue? Kuó ne fekau'i 'e ia 'au ke u luelue." Ka 'oku 'ikai ngata ai 'a e fakamatala fakatohi-tapú. Na'e 'ikai fiemālie 'a Pita ki he'ene fekau pē 'a e tangatá ke tu'u 'o 'alú, ka na'a ne 'puke ia 'i hono nimá, 'o fokotu'u ia ki 'olunga.' (Ngāue 3:7.)

“Okú ke lava nai 'o sio ki he 'imisi 'o e toko-taha faka'e'i'eikí ni, ki he faka'e'i'eiki taha 'i he kau 'apostoló, pea mahalo na'a ne hili hono nimá ki he uma 'o e tangatá ni mo pehē ange, 'Ko 'eni, tangata lelei, loto to'a, te u ki'i lue fakataha mo koe, pea 'oku ou fakapapau atu te ke lava 'o luelue, koe'uhí he kuó ke ma'u ha tāpuaki 'i he mālohi mo e mafai kuo foaki 'e he 'Otuá kia kimaotolu ko e kau tangata, 'oku hoko ko 'Ene kau tamaio'eikí.' Pea toki puna fiefia 'a e tangatá.

“He 'ikai ke ke lava 'e koe 'o hiki hake ha mo'ui kehe kae 'oua kuó ke tu'u 'i ha tu'unga mā'olunga ange 'iate ia. Kuo pau ke ke fakapapau'i, kapau te ke fakahaofi 'a e tangatá, 'okú ke tā 'e koe 'a e sīpinga 'o e me'a 'okú ke loto ke ne faí. He 'ikai ke ke lava 'e koe 'o tafunaki ha fiefia 'i ha mo'ui 'a ha taha kae 'oua kuo tomu'a hoko ia 'iate koe" ('i he Conference Report, 'Epeleli 1973, 178; pe Ensign, Siulai 1973, 123).

Ngāue 4:32–37. 'Oku 'i ai ha fatongia 'o e Kāingalotú ke nau fetauhi'aki. (miniti 'e 25–30)

Kamata 'a e kalasí 'aki ha'o fai ange ki he fānau akó ha ngaahi fehu'i fekau'aki mo e ongo 'uluaki vahe 'i he tohi Ngāue ('e fie

ma'u ke ke tomu'a teuteu ha fehu'i 'e hongofulu mā nima ki he uanoa). 'I he taimi 'e tali totonu ai 'a e fānau akó, fakapale'i kinautolu, hangē ko ha fo'i lole. Hokohoko pehē ai pē kae 'oua kuo ma'u 'e ha ni'ihī 'o e fānau akó ha ngaahi pale lahi ange pea takite'ehi atu ha ni'ihī. Fehu'i ange:

- 'Oku tau fuatatau 'a 'etau lavame'á 'aki e lahi 'o e koloa fakamāmani 'oku tau ma'ú, pe ko e lahi *ange* 'o e koloa 'oku tau ma'u 'i ha taha kehé?
- 'Oku faka'ai'ai fēfē 'e he sōsaieti 'a e fa'ahinga 'ulungāanga ko 'enī?

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Ngāue 2:44–45; 4:32–37, pea fehu'i ange: Ko e hā e me'a na'e fai 'aki 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'i he kuonga 'o Pitá 'enua koloa fakamāmani? Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 78:5–6.

- Ko e hā 'oku mahu'inga ai ki he Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ke nau fetokoni'aki 'i he ngaahi koloa fakamāmani?
- 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e "me'a tahá"?
- 'Oku tau ui 'a e fono ko 'enī he 'ahó ni ko e hā? (Ko e fono 'o e fakatapu'i.)
- Ko e hā te tau lava 'o fai ke tokoni'i fakaetu'asino ai ha taha? ('E ala kau mai 'i he ngaahi talí 'a e totongi 'o e vahehongofulu mo e 'aukaí, kau 'i he ngaahi ngāue 'ofá, tokoni ke ma'u ha ngāue 'a ha ni'ihī, fai ha tokoni 'ofa ki he fa'ahinga 'o e tangatá.)

To e lave ki he ngaahi pale ne foaki 'i he kamata'anga 'o e kalasí. Fehu'i ange ki he fānau akó: Te mou fie fakatahá'i homou ngaahi palé pea tufotufa tatau ki he taha kotoa pē? Ko e hā hono 'uhingá? Alea'i ha ngaahi me'a 'e e'a hake 'i he lolotonga 'o e me'a na'e fai. 'Ai ha taha 'o e fānau akó ke ne lau 'a e lea ko 'eni meia Palesitēni 'Ēsela Tafu Penisoní:

"Ko e me'a kotoa pē 'oku tau ma'u 'oku 'a e 'Eikí ia; pea ko ia, 'e lava pē ke kole mai 'a e 'Eikí ha me'a pe ko hono kotoa 'o 'etau koloá, koe'uhí he 'oku 'a 'Ana kinautolu. . . .

". . . Ko e fono 'o e fakatapu'i ko ha fono ia 'o e pule'anga fakasilesitalé. 'Oku tauhi 'a e 'Otua ko e Tamai Ta'engatá, mo Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí pea mo e toko-taha mā'oni'oni kotoa pē, ki he fonó ni. Ko ha fono ta'engata ia. Ko ha fakahā ia mei he 'Otuá ki hono Siasí 'i he kuonga fakakōsipelí ni. Neongo 'oku 'ikai lele kakato 'i he 'ahó ni, ka 'e hoko e fono ko iá ko ha me'a pau ke mo'ui'aki kakato 'e he Kāingalotu kotoa pē pe to'utupu 'o e 'aho ní ke nau ma'u ai 'a e tofi'a fakasilesitalé. Ko kimoutolu kei talavou he 'aho ní 'oku mou tauhi ha kongá 'o e fono mā'olungá ni 'i ho'o mou totongi vahehongofulu, totongi pa'anga 'aukaí, ngāue fakafaifekau, pea mo ho'omou ngaahi foaki pa'anga kehé, tokoní, mo homou taimí" ("A Vision and a Hope for the Youth of Zion," 'i he 1977 *Devotional Speeches of the Year* [1978], 74–75).

- Ko e hā ha ngaahi polokalama lolotonga 'o e Siasí 'okú ne fālute 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e fakatapu'i?
- 'Oku 'ai fēfē'i 'e he polokalama uelofea 'o e Siasí ke tau mo'ui 'aki ha kongá 'o e fono 'o e fakatapu'i?

Fakaafe'i 'a e fānau akó taki taha ke nau fakakaukau ki ha taha te ne lava 'o 'ai ke fiefia ange si'ene mo'ui 'aki ha'ane tokoni ki ai peá ne toe fokotu'u mai foki mo ha palani ke ne tokoni'i ai 'a e toko-taha ko iá. Tala ange he 'ikai ke ke fie ma'u 'e koe ke nau fakamatala faka'auliliki atu 'enua palani pe ko e kakai te nau tokoni'i, ka 'e 'osi ha 'aho 'e taha pe ua te ke toe fehu'i ange pe ko e hā hono olá.

Ngāue 5:1–11. 'Oku tatau pē loi ki he kau taki 'o e Siasí mo e loi ki he 'Eikí. (miniti 'e 10–15)

'Ai 'a e fānau akó ke nau taufetongi 'i hono lau le'o lahi 'o e Ngāue 5:1–11 'o taki veesi 'e taha. Fehu'i ange: Ko e hā ha me'a te tau lava 'o ako mei he talanoá ni? (He 'ikai ke tau lava 'o loi ki he 'Otuá; ko e ngaahi nunu'a 'o e loí 'e lava pē ke hoko vave 'i he 'osi pē 'o e loí; 'oku tau tofanga ma'u pē 'i he nunu'a 'o 'etau ngaahi angafaí.) 'Ai ha taha 'o e fānau akó ke ne lau 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Kōtoni B. Hingikeli:

"'I hotau kuongá ni ko kinautolu 'oku ta'e faitotonú 'oku 'ikai ke nau mate 'o hangē ko ia ne hoko kia 'Ananaia mo Sāfailá, ka 'oku mate ha fa'ahinga me'a 'i loto 'iate kinautolu. 'Oku fulutāmakia 'a e konisēnisi, mae hifo mo e 'ulungāanga totonú, pulia mo e faka'apa'apa'í, pea mate mo e ngeiá" ('i he Conference Report, 'Epeleli 1976, 91; pe *Ensign*, Mē 1976, 61).

Fehu'i ange: Fakatatau mo e kupu'i lea ko 'enī, ko e hā ha ngaahi nunu'a 'o e loí? Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau fakamatala'i ha kakai 'oku nau 'ilo ne nau 'ilo'i 'a hono mahu'inga mo'oni 'o e faitotonu kakato ki he 'Eikí, kau taki 'o e Siasí, pe ki ha ni'ihī kehe.

Ngāue 5:34–39. 'E iku pē 'o mālohi 'a e mo'oni 'i he halá. (miniti 'e 10–15)

Tufa ki he fānau akó ha ngaahi nusipepa ki muí ni pe makasini ongoongo. Tuku ke nau vakai ki ai, mo fakatokanga'i 'ene hoko mo'oni 'a e angahalá mo e ngaahi fehālāki 'i hotau māmani. Fehu'i ange: 'Okú ke pehē ko e hā e fakakaukau 'a e kakaí ki he mo'ui kapau te nau tui 'e ikuna ma'u pē 'a e ngaahi tu'unga ko 'enī 'i he māmani?

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Ngāue 5:34–39, pea fehu'i ange:

- Ko e hā e tui 'a Kāmelieli ki he fe'auhi ko ia 'i he vā 'o e totonú mo e halá?
- 'E tokoni fēfē mai 'a e 'ilo ko 'enī ke tau ma'u ha 'amanaki lelei 'i ha māmani fonu angahala mo fehālaaki?

Na'e ako'i 'e Palesitani Hiu B. Palauni:

“E lava ke mou fakapapau'i 'e ikuna 'a e mā'oni'oni. 'E mālohi 'a e mo'oni. Kuo fokotu'u 'a e Siasí mo fokotu'utu'u lelei. Ko e pule'anga ia 'o e 'Otuá, pea he 'ikai ke teitei toe holokí” (i he Conference Report, 'Okatopa 1961, 87).

Ngāue 6–7

Talateú

'I he fakautuutu e tokolahi 'o e kāingalotu 'o e Siasí, ne ui ai 'e he kau 'Aposetoló ha kau tangata 'e toko fitu ke nau pule'i ha ngaahi fiema'u fakatu'asino 'e ní'ihí 'a e Kāingalotu 'i Selusalemá. Ko e toko taha 'o e toko fitú ni ko Sitiveni, na'e fakamatala'i 'o pehē ne “fonu 'i he tui mo e mālohi” pea ko ha taha na'á ne “fakahoko ha ngaahi me'a fakaofa mo ha ngaahi mana 'i he lotolotonga 'o e kakaí” (Ngāue 6:8). Na'e tokuaki'i 'e ha ní'ihí 'o e kakaí Siú 'a Sitiveni 'o pehē ne taukae ki he 'Otuá 'i he'ene ako'i 'e “liliu 'e” Kalaisi “'a e ngaahi anga fakafonua ne fokotu'u 'e Mōsese kia kitautolú” (v. 14). Na'e taukapo'i 'e Sitiveni ia 'i he 'ao 'o e fakataha alēleá 'aki 'ene fakamanatu kia kinautolu ko e kau palōfita mo'oni 'oku fakasítu'a'i ma'u pē 'e 'Isileli. Na'á ne fakamo'oni'i “hangē ko ia ne fai 'e ho'omou ngaahi tamaí, 'oku pehē pē mo kimoutolu” (Ngāue 7:51) peá ne pehē kuo nau fakasítu'a'i 'a e 'Alo 'o e 'Otuá. Na'e mamata 'a Sitiveni ki ha me'a-hā-mai peá ne fakamo'oni'i 'ene mamata ki he 'Otuá ko e Tamaí mo Sīsū 'i Hono nima to'omata'ú. Na'e faka'ita'i 'e he me'á ni 'a e kakaí 'o nau tolmaka'i ai ia, pea hoko ai 'a Sitiveni ko e taha 'o e kau fuofua mate fakama'ata 'i he Siasí.

'I ho'o lau 'a e Ngāue 6–7 kumi 'a e ngaahi 'ulungāanga lelei 'o e kau fuofua taki 'o e Siasí pea mo ia na'á e fakafe'unga'i kinautolu ki he'enu ngāue. Toe fakatokanga'i mo hono faka'aonga'i 'e Sitiveni 'a e hisitōlia 'o 'Isileli ki hono ako'i 'o e kau taki 'o e kakaí Siú fekau'aki mo Sīsū Kalaisí.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Ngāue 6–7 mo fakakaukau'i pe te ke faka'aonga'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongoleléi ke Fakatokanga'i

- 'Oku ngāue'aki 'e he kau taki 'o e Siasí 'a e tefito'i mo'oni 'o e vahevahe 'o e ngāue ke feau ai 'a e ngaahi fiema'u 'a e

kakaí pea mo fakahoko 'a e ngāue 'a e 'Eikí (vakai, Ngāue 6:1–7; T&F 107:23, 33–35).

- Ko e kakaí 'oku ngāue 'i he Siasí 'oku totonu ke nau faitotonu, anga fakalaumālie mo fakapotopoto (vakai, Ngāue 6:3; T&F 4:5–6).
- 'Oku ma'u 'e he kau faivelengá 'a e ngaahi tāpuaki 'a e 'Otuá 'i he mo'ui pea 'i he maté (vakai, Ngāue 6:5–7:60).
- Kuo fakatanga'i ma'u pē 'a e kau mā'oni'oni 'i he hisitōlia kotoa, ka 'e hoko mai 'a e ngaahi tāpuaki kia kinautolu 'oku kātaki (vakai, Ngāue 6:9–15; 7:22–36, 51–60).
- 'Oku fefeka 'a e mo'oni ki he kau angahalá (vakai, Ngāue 7:54; vakai foki, 1 Nifai 16:1–2).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a 'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Ngāue 6–7.

Ngāue 6–12. 'Oku tatakí 'e he Tamaí Hēvani 'Ene ngāue 'o fakafou 'i He'ene kau palōfita. (miniti 'e 30–35)

Alea'i ha taha ('e lava pē ko ha taha 'o e mātu'á pe taki lakanga fakataula'eiki) ke ha'u 'i he kamata'anga 'o e kalasí 'o fanongonongo ha me'a 'oku 'amanaki ke fakahoko. 'Ai ke ne fakahā 'a e 'aho totonú, taimí, feitu'ú, pea mo ha ngaahi fakamatala kehe. Pea 'ai mo ha taha kehe ke hū mai 'o fai 'a e fanongonongo tatau pē kae kehe hono fakamatalá 'o 'ona. 'Ai ha taha fika tolu ke hū mai 'o fai 'a e fanongonongo tatau pē pea kehe mo hono fakamatala 'o 'oná.

Fehu'i ange: Ko e fanongonongo fē 'okú ke tui ki ai? Ko e hā hono 'uhingá? Tala ange ki he fānau akó ko e toko taha fika 'uluaki na'á ne fai 'a e fakamatala totonú. Fehu'i ange:

- 'Oku fakatupu puputu'u fēfē 'a e fa'ahinga me'a ko 'ení?
- Fekau'aki mo e ongoongoleléi, ko hai te ne fale'i lelei taha kitautolú?
- Te tau uesia fēfē 'i he'etau toe fanongo ki he kakaí kehé?

Alea'i 'a e ngaahi faingata'a 'oku tupu mei he fakafanongo ki he ngaahi pōpoaki mei he feitu'ú halá.

'I he Ngāue 6–12 'oku tau fakatokanga'i ai hono tatakí 'e he 'Eikí 'a Pita, ko e Palesitani 'o e Siasí, ke 'ave 'a e ongoongoleléi ki he kakaí Senitailé, ko ha liliu ia ne ta'e 'amanekina ki ha tokolahi 'o e kāingalotu ki mu'á. Fakamatala'i ange ko e liliu hangē ko 'ení kuo pau ke fou mai ia 'i he palōfita mo'ui, pea 'oku tonu ke falala kakato 'a e kāingalotu 'o e Siasí ki he ngaahi lea 'a e palōfita.

Vahevahe ho'o kalasí ki ha kulupu 'e tolu. Vahe ki ha kulupu 'e taha ke nau ako 'a e Ngāue 6, taha ki he Ngāue 10, pea kulupu hono tolú ki he Ngāue 11, 'o kumi 'a e fakahinohino

ne fai 'e he 'Eikí ki he Kāingalotú 'o fakafou 'i He'ene kau 'Aposetoló. Tuku ke nau lipooti mai 'a e ngaahi me'a ne nau 'iló. ('E ala kau heni hono fokotu'u 'o e kau tangata 'e toko fitu ke nau tokanga'i 'a e kau uitoú, vīsone 'a Pita ke 'oatu 'a e ongoongolei ki he kakai Senitailé, pea mo 'ene fakamatala 'o e vīsone ko iá ki he Siasí.)

Fakapapau'i ange ki he fānau akó 'oku kei folofola pē 'a e 'Eikí ki Hono Siasí he 'ahó ni 'o fakafou He'ene palōfitá mo e kau 'aposetoló, pea 'e lava ke tau falala kakato ki he'enua ngaahi leá. Fakakaukau ke ke vahevahe ha kongá 'o ha malanga 'okú ke saí'ia taha ai mei ha konifelenisi lahi. Poupou'i 'a e fānau akó ke nau foki ki 'api 'o ako 'a e *Liahona* fakamuimui taha ki he konifelenisi lahi, mo kumi ha ngaahi me'a ne lea 'aki ' e he palōfitá mo e kau 'aposetoló.

Tufa ki he fānau akó ha tatau 'o e ngaahi lea ko 'ení, pea mou lau fakataha ia.

Na'e pehē 'e Palesitani Hāloti B. Lī:

"Kapau 'okú ke fie 'ilo 'a e me'a 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke 'ilo 'e he Kāingalotú pea fakataha mo 'ene fakahinohinó mo 'ene tatakí 'i he māhina 'e ono ka hoko maí, kumi ha tatau 'o e ngaahi me'a 'o e konifelenisi ko 'ení, pea te ke ma'u ai 'a e folofola fakamuimui taha mai 'a e 'Eikí fekau'aki mo e Kāingalotú" ('i he Conference Report, 'Okatopa 1973, 168; pe *Ensign*, Sānuali 1974, 128).

Na'e pehē 'e Palesitani 'Ēsela Tafu Penisoni:

"I he māhina 'e ono ka hoko maí, 'oku totonu ke tuku fakataha ho'o *Liahona* ki he konifelenisi lahi mo ho'o ngaahi tohi folofola 'oku faka'aonga'i 'e he Siasí pe ke ke toutou faka'aonga'i. Pea hangē ko e me'a 'a hoku kaume'a mo hoku tokoua lelei ko 'Ēsela Tafu Penisoni, 'oku tonu ke tau 'ai 'a e ngaahi malanga konifelenisi ni ke hoko 'ko ha fakahinohino ki hotau 'alungá mo 'etau talanoá 'i he lolotonga 'o e māhina 'e ono ka hokó. Ko ha ngaahi me'a mahu'inga 'eni kuo 'afio'i 'e he 'Eikí 'oku fe'unga ke fakahā ki he kakai ni 'i he kuongá ni' ('i he Conference Report, 'Epeleli 1946, 68)" ('i he Conference Report, 'Epeleli 1988, 97; pe *Tūhulu*, Siulai 1988, 95).

Ngāue 6:1–6. 'Oku fie ma'u 'e he kau taki 'o e Siasí ha kāingalotu mo'ui taau ke nau tokoni 'i hono feau si'i fiema'u 'a e ni'ihī kehē.
(miniti 'e 15–20)

Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ne pukepuke ha 'o ngaahi me'a. 'Oange ki he taha ko iá ha me'a hangē ko ha peni vahevahe, tohi, fo'i tepi fakapipiki, siteipalā, pea mo ha ngaahi

me'a kehe pē, kae 'oua kuo tō ha me'a ki lalo pe te ne tuku ki lalo ha ngaahi me'a 'e ni'ihī.

Faka'alí'ali ki he fānau akó ha tā 'o ha palōfita he lolotonga ni pe ko ha taha 'o e kau 'Aposetoló. Alea'i 'a e fatongia lahi ko ia 'o e kau taki ko 'eni 'o e Siasí 'i hono ui ke nau fuesiá.

Fehu'i ange:

- Ko hai 'oku fakaongoongo ki ai 'a e kau Taki Mā'olungá?
- Ko e hā 'e ala hoko kapau te nau fakata'eta'e-tokanga'i honau fatongiá?
- Ko e hā ha'ane fekau'aki 'a e me'á ni mo e lēsoni fakataumu'á?

Lau 'a e Ngāue 6:1–6 mo fakatokanga'i 'a e ngaahi palopalema pau ne fehangahangai mo e kau fuofua taki 'o e Siasí.

- Na'e fakalelei'i fēfee'i 'e he kau Taki 'o e Siasí 'a e palopalemá ni?
- Ko hai ne ui ke tokoni ki he kau 'Aposetoló 'i hono tauhi 'o e kau uitoú? ('I hono ma'u ko ia 'e he fānau akó 'a e hingoa 'o e kau tangatá ni 'e toko fitu, hiki ia 'i he palakipoé.)

'Ai ke lau 'e ha taha 'o e fānau akó 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Pulusi R. Makongikii:

"Ko e ngāue na'e vahe kia kinautolú 'oku kau ia 'i he ngaahi me'a fakatu'asino 'oku fa'a tokanga'i 'e he Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné, kae tuku ange ai 'a e kau 'aposetoló ke nau 'atā 'o tokanga'i 'a e ngaahi me'a 'oku faingata'a ange 'i he ngāue he lakanga taula'eiki faka- Melekisēteki" (*Doctrinal New Testament Commentary*, 2:65).

Fehu'i ange:

- Ko e hā ha faingata'a tatau mo ia 'oku tau fehangahangai mo ia he 'ahó ni?
- 'Oku tokoni fēfē 'a e kau ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné 'i hono tokanga'i 'o e kau uitoú?
- Kapau 'e fua faivelenga 'e he kau ma'u Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné honau ngaahi fatongiá, 'e ma'ama'a fēfē ai 'a e ngāue 'a e kau taki 'o e Siasí?

Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ne toe lau 'a e Ngāue 6:3, pea fehu'i ange:

- Ko e hā ha fa'ahinga me'a ne fekumi ki ai 'a e kau 'Aposetoló 'i he'enua fili 'a e kau tangatá ni 'e toko fitu?
- 'Oku tokoni fēfē 'a e ngaahi me'a ko 'ení ke tau taau ai ke ngāue ma'ae Siasí he 'ahó ni?

Lau 'a e Ngāue 6:7–8 mo kumi ha ngaahi faka'ilonga na'e ue'i fakalaumālie 'a e ngaahi uiui'i ni. Fehu'i ange: Ko e hā ha ngaahi founda 'e lava ai 'e he kau ma'u lakanga fakataula'eiki 'o tāpuaki'i 'a e kau uitoú pea mo e Siasí kotoa?

Ngāue 6:5-7:60. 'Oku mā'u 'e he kau faivelengá 'a e ngaahi tāpuaki 'a e 'Otuá 'i he mo'ui pea 'i he maté. (miniti 'e 20-25)

'Ai 'a e fānau akó ke nau pehē pē ne 'osi fakatokanga ange te nau mate. Fehu'í ange: Kapau te ke lava 'o hiki ho fakamatala hisitōliá ki ho me'a-faka'eikí, ko e hā e me'a te ke hiki ai? Ke tokoni 'i ho'omou alea'í, fakakaukau ke ke fai ha ngaahi fehu'í hangē ko 'ení:

- Ko e hā e me'a 'okú ke loto ke manatu'í ai koé?
- Ko e hā ha 'aonga ho'o mo'ui mo'oni 'aki 'a e ongoongolelei ki he founga 'e manatu'í ai koé?

Fakaafe'í 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Ngāue 6:5-8 mo kumi pe ko e fa'ahinga tangata fēfē 'a Sitiveni. Fehu'í ange: Kapau ne ke mamata 'i he ngaahi me'a fakafo mo e ngaahi mana ne fai 'e Sitiveni, ko e hā ha'o fakakakukau ki ai?

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Ngāue 6:9-15. Fehu'í ange:

- Ko e hā ne 'ikai fiemālie ai 'a e ni'ihī ia he ngāue 'a Sitiveni?
- Ko e hā ha faka'ilonga te ke 'omai ke fakamo'oni'í 'aki ne tāpuaki'í 'e he 'Otuá 'a Sitiveni 'i he lolotonga 'o e ngāue faingata'á ni?
- Ko e hā ne fai 'e he kaká ke faka'ilo ai 'a Sitiveni mo 'omi ki he fakamāu'angá?

Ko e Ngāue 7 ko ha malanga ia 'a Sitiveni 'i he lolotonga hono taukapo'í ia 'i he 'ao 'o e kau taki 'o e kakai Siú. Tala ange ki he fānau akó na'e toe fakalau mai 'e Sitiveni ha ni'ihī 'oe ngaahi hisitōlia 'o 'Isilelí, 'o hā ai hono fakasítu'a'í 'e 'Isileli 'a Mōsese pea mo e kau palōfitá. 'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Ngāue 7:51-53, pea fehu'í ange: Ko e hā ha me'a 'e tolu ne tukuaki'í ai 'e Sitiveni 'a e kau taki 'o e kakai Siú? (Na'a nau kia-kekeva mo fakasítu'a'í 'a e tokoni 'a e Laumālie Mā'oni'oni; na'a nau fakasítu'a'í 'a e Toko-taha Anga-tonú, 'a Sísū Kalaisi; na'a nau mā'u 'a e fono 'a Mōsesé ka na'e 'ikai ke nau mo'ui 'aki ia.)

Fakaafe'í 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Ngāue 7:54-60, pea fehu'í ange:

- Ko e hā ne fai 'e he kau taki 'o e kakai Siú ki he tukuaki'í ko 'ení?
- Na'e fakamālohia fēfē 'e he 'Otuá 'a Sitiveni 'i he'ene fai 'ene fakamo'oni?
- Ko e hā 'oku fakafōtunga mai 'e he vīsoné ni fekau'aki mo e tu'unga taau 'a Sitiveni?
- Ko e hā ha fakamo'oni te ke lava 'o 'omai na'e faivelenga pē 'a Sitiveni 'o a'u ki he ngata'angá?
- Kapau te ke hiki ha hisitōlia ki he me'a-faka'eiki 'o Sitiveni, ko e hā te ke hiki?

 Ngāue 7:55-56 (Folofola Ma'uloto). Ko e Tolu'í 'Otuá 'oku 'i ai ha toko tolu sino māvahevahe. (miniti 'e 10-15)

Fehu'í ange: 'Oku fakamatala'í fēfee'í 'e he kakai 'o e māmaní 'a e Tolu'í 'Otuá? 'Ai ke lau 'e ha taha 'o e fānau

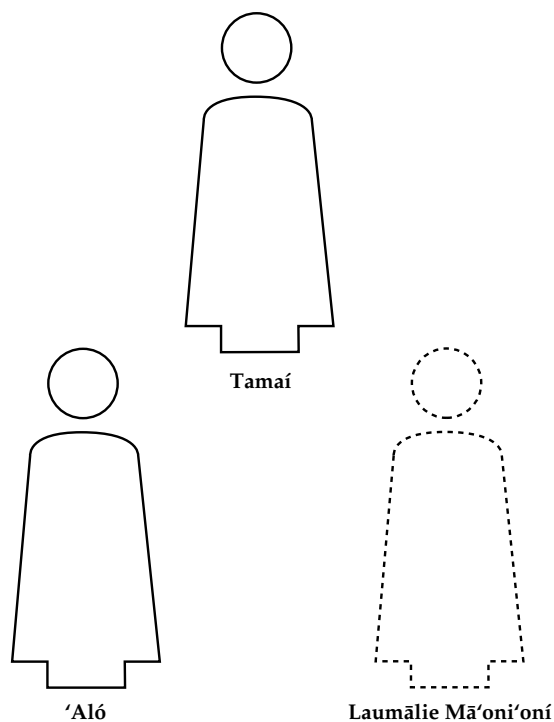
akó 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Tālini H. 'Oakesí:

“'Oku faka'ikai'í 'e ha kau Kalisitiane tokolahi 'a e fakakaukau ko ia 'oku 'o ha 'Otuá 'oku sino, mo mavahe pea 'oku sino māvahevahe mo e Tolu'í 'Otuá. 'Oku nau tui kinautolu ko e 'Otuá ko ha Laumālie pea ko e Tolu'í 'Otuá ko e 'Otuá pē taha. 'I he'etau vakaí, ko e me'a ni 'oku hoko ia ko ha fakamo'oni 'o e hē ko ia 'oku tau ui ko e Hē Lahi mei he Mo'oni.

“'Oku tau taukave'í ko e ngaahi fakakaukau ko ia 'oku ngāue'aki ki ai ha ngaahi fo'í lea 'oku 'ikai fakafolofola 'o hangē ko e 'misiteli taukakapa 'o e 'Otuá' mo e 'misiteli 'o e Toko Tolu Tapú' ne nau tupu mei he ngaahi fakakaukau fakapoto 'a Kalisí. Ko e ngaahi fo'í fakakaukau fakapoto ko 'ení ne ne liliu 'a e tui faka-Kalisitiane 'i he ngaahi 'uluaki senitulí 'i he hili pē 'o e pekia 'a e kau 'Aposetoló. . . .

“'Oku kei tolonga mai pē hono ngaahi nunu'á 'i ha ngaahi tui faka-Kalisitiane 'e ni'ihī, 'a ia 'oku nau fakahā ko e Tolu'í 'Otuá ko ha tangata pē 'e taha mo nau fakamatala'í ko e toko-taha ko iá pe ko e 'Otuá 'oku 'ta'e mafakakaukau' mo 'ikai hano sino, ngaahi kupu, pe ngaahi ongo.” ('i he Conference Report, 'Epeleli 1995, 112-13; pe *Tūhulu*, Siulai 1995, 102).

Lau 'a e Ngāue 7:55-56. Tā ha fakatāta he palakipoé 'o meimei hangē ko 'ení:

Lau mo e kalasí 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 130:22 pea fakamatala'í 'oku tui 'a e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ko e toko taha kotoa pē 'i he Tolu'í 'Otuá 'oku nau taki taha ha sino mavahevahe. Tuku ange ki he fānau akó ha

ngaahi miniti si'i ke nau kumi ai mo fakamatala'i ha ngaahi potu folofola kehe 'oku fakamahino ai 'a e sino māvahevahe 'a e Tamai, 'Aló, mo e Laumālie Mā'oni'oni (vakai, fokotu'u ki hono ako'i 'o e Mātiu 3:16–17, p. 24). Fehu'i ange:

- Te ke ongo'i fēfē 'i ha'o 'ilo'i te tau lava 'o lotu ki he'etau Tamai Hēvaní, ko 'Ene fānau kitautolu, pea 'okú ne 'afio'i mo tali 'etau lotú?
- 'Oku tokoni fēfē 'etau 'ilo'i ko ha toko-taha mavahe 'a Sisuú, ke tau muimui ai ki He'ene sippingá?
- Ko e hā 'oku tauhi ai 'e ha ngaahi mātu'a tokolahi ha'anau tohi noa mo faitohi ki he'enu fānau? (Ko e tali 'e taha 'oku tu'unga ia he'enu 'ofa ki he'enu fānau mo nau loto ke nau 'ilo kinautolu.)
- 'Okú ke pehē ko e hā ne fakahā ai 'e he Tamai Hēvaní Hono angá ki He'ene fānau? (vakai, Sione 17:3).

'Ai ke lau 'e ha taha 'o e fānau akó 'a e lea 'a 'Eletā Tālini H. 'Oakesi:

“'Oku tau tatau mo e toenga 'o e kau Kalisitané, 'o tui ki ha Tolu'i 'Otuá 'oku 'i ai ha Tamai, 'Alo, mo e Laumālie Mā'oni'oni. Neongo ia, 'oku tau fakamo'oni'i ko e toko tolú ni 'i he Tolu'i 'Otuá ko ha kakai sino māvahevahe mo tau'atāina. 'Oku tau toe fakamo'oni'i foki ko e 'Otuá ko e Tamai 'oku 'ikai ko ha laumālie 'ata'atā pē la ka ko ha taha sino nāunau'ia 'oku 'i ai Hono sino ongo'i ngofua, 'o hangē ko Hono 'Alo kuo toetu'ú, 'a Sīsū Kalaisi” (i he Conference Report, 'Epeleli 1995, 112; pe *Tūhulu*, Mē 1995, 102).

Ngāue 8–9

Talateu

'Oku tau fakatokanga'i 'i he Ngāue 8–9 'a e kamata'anga 'o e ngāue fakafaifekau ki māmani kotoa he kamata'anga 'o e 'Uluaki Siasi Faka-Kalisitané. Ki mu'a 'i he taimi ko 'ení, ne malanga'i pē 'e he kau faifekau ia 'a e ongoongolelei 'o fakatautaufefito pē ki he kakai Siu 'i Selusalema mo Siuteá. Kuo malanga 'eni 'a Filipe, ko e taha 'o e kau tangata 'e toko fitu ne fili ke nau tokoni ki he kau 'Aposetoló, ki he kakai 'oku 'ikai ko ha kau 'Isileli 'i Samēlia pea 'i Kasa (vakai, mape fika 4, Fakahinohino ki he Folofolá). 'I ho'omou ako 'a e vahe 8, kumi 'a e ngaahi 'uluaki tefito'i mo'oni mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei ne ako'i mo mo'ui 'akí.

'Oku toe fakamatala'i foki 'e he ongo vahé ni 'a e ului 'a Saulá, ko e taha 'o e kau faifekau ma'ongo'onga kuo faifaiangé pea mo'ui. Ko Saulá, 'a ia ne fokotu'u 'e he 'Eikí "ke fakahā hoku

huafá he ['ao 'o e kau] Senitailé, ngaahi tu'i, pea mo e fānau 'o 'Isileli” (Ngāue 9:15), ko e toko taha tatau pē ia ne toe fakahingoa ko Paulá pea na'á ne tohi 'a e meimei kotoa 'o e ngaahi 'Ipiseli 'i he Fuakava Fo'ou. Fakatokanga'i e liliu 'ene vėveveke ke fakatanga'i 'a e Kāingalotú, hili 'ene ului, 'a 'ene vėveveke ke fakamafola 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Ngāue 8–9 mo fakakaukau pe te ke faka'aonga'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a pea ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelei ke Fakatokanga'i

- 'Oku tuku 'e he 'Eikí Hono kakaí ke sivi'i koe'uhí ke fakakakato ai 'Ene ngaahi taumu'á (vakai, Ngāue 8:1–4).
- 'Oku tatakí 'e he 'Eikí 'a e ngāue 'o e Siasí (vakai, Ngāue 8:5–40).
- 'Oku 'i ai ha ngāue 'a e 'Otuá ke tau takitaha fakahoko 'i Hono pule'angá (vakai, Ngāue 9:1– 22).
- Ko e muimui kia Kalaisi 'oku fie ma'u ai 'a e feilaulau (vakai, Ngāue 9:16; vakai foki, 2 Kolinitó 11:23–33).
- Ko e kakai tangata 'oku nau taau 'i he'enu ma'u 'a e lakanga fakataula'eiki 'o e 'Otuá 'oku nau 'inasi 'i he mālohi 'o Sīsū Kalaisi (vakai, Ngāue 9:32–43).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a 'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Ngāue 8–9.

Ngāue 8:1–4. 'Oku tuku 'e he 'Eikí Hono kakaí ke sivi'i ke fakahoko ai 'Ene ngaahi taumu'á. (miniti 'e 30–35)

Ha'u ki he kalasi kuo 'osi lalava hao nima 'e taha. Kole ange ki he fānau akó ke nau pehē pē ne ke lavea lahi pea he 'ikai ke ke toe lava 'o faka'aonga'i ho nimá 'i ha ngaahi uike. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha ngaahi nunu'a kovi tu'unga 'i he fa'ahinga lavea peheni?
- Ko e hā ha lelei 'e ma'u mei ai? ('E ala kau he ngaahi talí 'a e ako ke tohi 'aki 'a e nima 'e tahá, ongo'i faka'ofa'ia lahi ange 'i he kakai 'oku faingata'a'ia fakaesinó, fetaulaki mo ha neesi pe toketā 'e fie fanongo ki he ongoongolelei.)

'Ai ke lau 'e ha taha 'o e fānau akó 'a e Ngāue 8:1–4 mo kumi 'a e ngaahi faingata'a ne foua 'e he kāingalotu 'o e Siasí. Fehu'i ange: Ko e hā ha lelei ne ma'u mei he tu'unga faingata'a ni? (Ne malanga'i 'a e ongoongolelei 'e kinautolu ne mafola ki he ngaahi fonua mulí he ngaahi feitu'u kotoa pē ne nau fononga ai.)

Fakamatala ange ko e taha 'a Filipe 'ia kinautolu ne nau malanga'i 'a e ongoongolelei tu'unga 'i hono fakamovete kinautolu mei Selusalemá. 'Ai ke lau vave pē 'e he fānau akó 'o a'u ki he Ngāue 8:5–13, 26–40 mo kumi ha ngaahi faka'ilonga ne ola lelei e me'a ne hoko kia Filipe 'i he'ene mavahe mei Selusalemá. Lau 'a e Ngāue 1:8 pea fehu'i ange: Na'e tokoni fēfē ki he Siasí hono fakamovete'i ko 'eni ke fakahoko ai 'a e fekau ne 'omi 'e he 'Eiki kuo toetu'ú?

Fakamatala ha faingata'a ne hoko tonu kia koe pea iku ia 'o hoko ko ha tāpuaki. (Pe faka'aonga'i ha sīpinga mei he folofolá, hangē ko e motu 'a e kaufana 'a Nīfaí 'i he 1 Nīfaí 16:18–32.) Poupou'i 'a e fānau akó ke 'oua na'a nau fo'i 'i he taimi 'oku hoko ai 'a e ngaahi me'a 'oku koví kia kinautolú ka ke nau fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a lelei 'e ala ma'u mei he me'a ko ia kuo hokó. 'Eke ange pe kuo foua 'e hanau ní'hi ha me'a hangē ko 'eni pea 'oku loto ke ne fakamatala ki he kalasí.

Ngāue 9:1–22. 'Oku 'i ai ha ngāue 'a e 'Eiki ke tau taki taha fakahoko 'i Hono pule'angá.

(miniti 'e 20–25)

Tala ange ki he fānau akó ke nau pehē pē 'e hū mai ha taha 'i ha taimi nounou mei heni te ne lava ke tali ha fa'ahinga fehu'i pē te nau fai ki ai fekau'aki mo e Siasí, ka ko e fehu'i pē 'e ua te nau lava ke faí. Alea'i pe ko e hā 'a e ongo fehu'i te nau fie faí.

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Ngāue 9:1–6 mo kumi 'a e ngaahi fehu'i ne fai 'e Saula ki he 'Eiki 'i he taimi ne hā ai ki ai 'a e 'Eiki.

- Ko e hā ne mātu'aki mahu'inga ai 'a e ngaahi fehu'i 'a Paulá ki ai?
- Ko e hā 'oku mahu'inga ai 'a e ngaahi fehu'i tatau pē ko ení kia kitautolú?

Fakamahino ange kuo pau ke tau taki taha ma'u ha'atau fakamo'oni kia Sisū Kalaisi 'ia kitautolu pē. Kae fekau'aki mo e fehu'i hono ua 'a Paulá, lau ange 'a e lea ko 'eni 'a Palesiteni 'Ēsela Tafu Penisoní, 'i he'ene hoko ko e Palesiteni 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Oku 'ikai mo ha toe fehu'i mahu'inga ange ke toutou fai 'e ha tangata 'i he fehu'i ko ia ne fai 'e Paulá: “Eiki, ko ho finangalo ke u fai 'a e hā?” [Ngāue 9:6.] 'Oku 'ikai ha toe tali loloto ange 'i he tali ko ia na'á ne ma'ú: ke 'alu kia kinautolu kuo fakamafai'i 'e he 'Eiki ke nau fai 'a e fakahinohinó” (God, Family, Country: Our Three Great Loyalties [1974], 162).

Fehu'i ange: Ko e hā e me'a 'oku totonu ke ke fai 'i he hili ho'o ma'u 'a e tali mei he 'Eiki? Lau 'a e Ngāue 9:7–22, pea ke fakakaukau'i pe te ke fai ange 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e hā ne hoko kia Saula tu'unga 'i he visone ne ne ma'ú?
- Ko e hā ha fakamo'oni ne talangofua 'a Saula ki he tali na'á ne ma'ú?

- Ko e hā ne folofola 'aki 'e he 'Eiki ki a 'Ananaia fekau'aki mo Saula ne teuteu'i ai ia ke ne fe'iloaki mo e toko taha fakatanga ko 'eni ki he Siasí?
- Na'e tāpuaki'i fēfē 'a Saula 'i he'ene tokanga ki he tali ki he fehu'i 'a e 'Eiki?
- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki 'e lava ke hoko mai 'o ka tau fai 'a ia ne fakahoko 'e Saulá?

Fehu'i ki he fānau akó :

- 'Oku tali fēfē 'e he 'Eiki 'etau ngaahi fehu'i he 'ahó ni? ('Oku ala kau 'i he ngaahi talí 'a e ngaahi potu folofolá, Laumālie Mā'oní'oní, lotú, mātu'á, kau taki lakanga fakataula'eiki, tāpuaki fakapēteliaké.)
- Ko e hā 'e hoko kapau te tau ta'e tokanga ki he ngaahi tali 'oku 'omi 'e he 'Eiki?
- Ko e hā 'oku mātu'aki mahu'inga ai hono tauhi 'o e ngaahi fekau 'i he'etau feinga ke 'ilo 'a e me'a 'oku finangalo 'a e 'Eiki ke tau fai?

Ngāue 9:16. Ko e kau ākongá 'a Kalaisí kuo pau ke nau fie feilaulau. (miniti 'e 15–20)

Faka'alí'ali ki he fānau akó ha tā 'e ua pe tolu 'o ha kakai ne nau fai ha ngaahi foaki mahu'inga ki he sōsaietí (hangē ko 'eni, ko ha toketā mo'ui, ko ha fa'ē, ko ha faiako). 'I he tā kotoa pē, fehu'i ange: Ko e hā ha ngaahi feilaulau 'oku ngalingali ne fai 'e he toko tahá ni ke lavame'a ai? Fehu'i ange: 'Oku tāpuaki'i fēfē 'e he'enua ngaahi feilaulau 'a e kakai kehé?

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Ngāue 9:16 mo e 2 Kolinitó 11:23–28 mo kumi 'a e me'a ne fakahoko 'e Saula (Paula) ma'ae ngāue 'a Kalaisí. Tala ange ki he fānau akó ko e muimui ki a Kalaisí, 'oku fie ma'u ai kitautolu ke tau fie feilaulau'i 'a e ngaahi me'a kotoa pē pea ko e kau ākongá 'oku fa'a fie ma'u ke nau mafuesia ha ngaahi me'a lahi. Fehu'i ange: Ko e hā ne fakahoko ai 'e Paula 'a e ngaahi feilaulau ko 'eni?

Na'e pehē 'e Pilikihami 'Tongi fekau'aki mo e Palōfita ko Siosefa Sāmitá:

“Na'e 'ikai mei fakahaohaoa'i 'a Siosefa, kapau ne mo'ui 'i ha ta'u 'e afe, 'o kapau na'e 'ikai fai ki ai ha fakatanga. Kapau ne mo'ui 'i ha ta'u 'e afe, mo taki 'a e kakaí ni, pea mo malanga'i 'a e Ongongolelei 'o 'ikai fakatanga'i, na'e 'ikai mei lava ia ke fakahaohaoa'i 'o hangē ko hono tu'unga 'i hono ta'u tolungofulu mā hivá” (Discourses of Brigham Young, 351).

Fehu'i ange:

- Na'e tokoni'i fēfee'i 'e he fakatangá, faingata'a'ia, mo e feilaulau 'a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá?
- 'E founga fēfē ha'atau lava 'o matu'uaki lelei 'a e faingata'a mo e feilaulau 'i he taimi 'oku hoko mai ai?
- 'E 'aonga fēfē 'etau ngaahi feilaulau ki ha kakai kehe?

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Loma 8:35–39 mo kumi 'a e me'a na'á ne 'ai ke lava ai 'e Paula 'o fai 'a e ngaahi feilaulau ma'ongo'onga ko 'ení. Fehu'i ange:

- Ko e hā mo ha ngaahi toe founa kehe 'oku fakafōtunga'i ai 'a e "'ofa 'a Kalaisi'?"
- Na'e tokoni fēfē 'eni kia Paula?
- 'E tokoni fēfē mai ia?

Ngāue 9:32–43. Na'e ma'u 'e Pita 'a e mālohi 'o Kalaisi, pea 'oku tau ma'u 'a e mālohi tatau pē 'i he Siasí he 'ahó ni. (miniti 'e 15–20)

'Ai ke tāpuni 'e he fānau akó 'enau ngaahi Tohi Tapú. Ko ho'ó faka'ilonga ange pē, pea nau fakaava 'enau tohi 'o kumi ha fakamatala ki hono faka'aonga'i 'o e lakanga fakataula'eikí ki hano tāpuaki'i 'o ha mo'ui 'a ha taha. 'I hono kumi ko ia 'e he fānau akó 'a e fakamatalá, 'ai ke nau fakamatala 'a e fakamo'oni folofola kuo nau ma'ú mo e ni'ihi 'oku te'eki ke nau ma'ú. Ko 'ene taki taha ma'u pē 'e he toko taha kotoa he kalasí ha'ane fakamo'oni folofola, fili hanau ni'ihi ke nau fakamatala 'a e me'a ne nau 'iló.

Vaheua 'a e kalasí. 'Ai ke lau mo fakafehoanaki 'e ha kulupu 'e taha 'a e Ngāue 9:32–35 mo e Ma'ake 2:1–12. 'Ai 'a e kulupu 'e tahá ke nau fakafehoanaki 'a e Ngāue 9:36–43 mo e Luke 7:11–17. Faka'aonga'i ha ni'ihi pe kotoa 'o e ngaahi fehu'i ko 'ení ke tokoni 'i ho'omou talanoá:

- Ko hai na'á ne fai 'a e mana 'i he tohi 'a Ma'ake mo Luké?
- Ko hai na'á ne fai ia 'i he tohi Ngāue?
- Ko hai ne ma'u mei ai 'e Pita hono mālohi fakataula'eikí?
- Ko hai ne ne fakafoki mai 'a e mālohí ni ki māmani 'i hotau kuongá ni? (Pita, Sēmisi, mo Sione; vakai, T&F 128:20).

Fehu'i pe 'oku 'i ai ha taha 'i he fānau akó te ne fie vahevahe ha me'a ne hoko 'a ia ne tāpuaki'i ai ia 'e he mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí. Kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha, pea 'e lava pē ke ke vahevahe ange ha me'a ne hoko 'i ho'ó mo'uí. Fakamo'oni ange ko e mafai pe mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí 'o Kalaisí 'oku 'ia kitautolu ia he Siasí 'i he 'ahó ni.

Ngāue 10–12

Talateú

Ne fakahā 'e Sisū ki He'ene kau 'Aposetoló, "Mou 'alu ki māmani kotoa pē, 'o malanga 'aki 'a e ongoongolelé ki he kakai fulipē" (Ma'ake 16:15). 'Oku fakahaa'i 'e he tohi Ngāue hono fakahoko 'e he kau 'Aposetoló 'a e ngāue fakalangí ni. Ne fanongo 'a e kau Siu muli mo e sola (kau senitaille ne ului ki he lotu faka-Siú) ki hono malanga'i 'o e ongoongolelé 'i he'enau

leá 'i he 'aho 'o e Penitekosí (vakai, Ngāue 2:1–12). Ko Nikolasí, ko e taha ia 'o e toko fitu ne ui ke nau tokanga'i 'a e ka uitoú, ko ha ului ia mei 'Anitioke (vakai, Ngāue 6:5). Na'e papitaiso foki 'e Filipe ha tokolahí 'i Samēlia pea mo ha tangata mei 'Itiopea (vakai, Ngāue 8:6–7, 12, 26–40). Na'e kikite'i foki 'e 'Ananaia 'e malanga'i 'e Saula 'a Kalaisi "'i he 'ao 'o e kau Senitailé" (Ngāue 9:15). Na'e foaki 'e he 'Eikí kia Pita ha me'a-hā-mai 'o fakahaa'i ai kiate ia ko e "'Otuá 'oku 'ikai filifilimānako ki he kakai" ka ko ia 'oku "Ne ma'u ma'ana 'a ia 'oku manavahē kiate ia, mo faitotonú" (Ngāue 10:34–35), 'i he pule'anga kotoa pē. 'Oku ma'u 'e he Siasí 'a e fakahaa' ni, 'a ia 'oku pehē, "Ta kuo tuku foki 'e he 'Otuá ki he [kakai] Senitailé 'a e fakatomala ki he mo'uí" (Ngāue 11:18). Na'e kamata 'e he ngaahi me'á ni 'a e ngāue fakafaifekau 'a Paula ki he kau Senitailé.

'I ho'omou ako 'a e Ngāue 10–12, fakatokanga'i hono mahu'inga 'o e ului 'a Koniliusí, mo ke fakakaukau'i pe ko e hā ha founa 'oku 'ikai filifilimānako ai 'a e 'Otuá ki he kakai.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Ngāue 10–12 pea mo fakakaukau'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki mu'a peá ke toki teuteu ho'ó ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelé ke Fakatokanga'i

- 'Oku fakahā 'e he 'Otuá 'Ene ngaahi folofolá 'o fou 'i He'ene kau palōfitá (vakai, Ngāue 10:9–16; 11:1–9; vakai foki, Fanongonongo Fakamafai'i 1; Fanongonongo Fakamafai'i 2).
- Ko e Tamai Hēvaní ko ha 'Otuá 'oku 'ikai ka ki ha tafa'aki; 'Okú Ne foaki 'a e fakamo'uí ki he toko-taha kotoa pē (vakai, Ngāue 10:34; vakai foki, 2 Nifai 26:33; T&F 1:35).
- Ko e kau 'Aposetoló ko ha kau fakamo'oni makehe kia Sisū Kalaisi (vakai, Ngāue 10:36–43; vakai foki, Ngāue 4:33; T&F 107:23).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe faka'aonga'i ha'ó ngaahi fakakaukau pē 'a 'au, 'i ho'ó teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Ngāue 10–12.

'E lava ke faka'aonga'i 'a e *New Testament Video* fika 11, "Long-Promised Day" (8:35), 'i hono ako'i 'o e Ngāue 10 (vakai, *New Testament Video Guide* ki he ngaahi fokotu'u

ki hono ako'i).

Ngāue 10. 'Oku fakahā 'e he 'Otuá 'Ene folofolá 'o fou 'i He'ene kau palōfitá. (miniti 'e 25–30)

Faka'alí'ali ki he fānau akó ha fakatātā 'o e Fakamo'uí mo ha tā 'o e palōfita lolotongá. Fakamatala ange 'oku tataki 'e Sisū Hono Siasí 'o fakafou he 'ahó ni 'i he fakahā 'o hangē pe ko ia na'á Ne fakahoko 'i he kuonga 'o e kau 'Aposetolo he kuonga mu'á.

‘Ai ‘a e fānau akó ke nau lau ‘a e Mātiu 10:5–8, ke hoko ia ko ha sīpinga hono tatakī ‘e he ‘Eikī ‘a ‘Ene ngāue ‘o fakafou ‘i he fakahaá, pea fehu‘i ange:

- Ko e hā e lau ‘a e potu folofolá ni ki he ngāue fakafaifekau‘i
- ‘E lava nai ‘e he ‘Eikī ke ne fakahā ha ongo fakahinohino kehekehe ‘e ua fekau‘aki mo e ngāue fakafaifekau ‘i ha ongo taimi kehekehe? Ko e hā hono ‘uhingá?
- Lau ‘a e Ngāue 10:44–48. Na‘e liliu fēfē ‘a e ngāue fakafaifekau ‘i he taimi ko ‘enī? (Na‘e papitaiso ‘a e kakai Senitailé.)
- ‘E tokoni fēfē ‘eni ki he misiona ‘o e Siasí?

Lau mo e fānau akó ‘a e Ngāue 10:1–35 mo kumi ‘a e founga ne fakahoko mai ai ‘a e liliu ko ‘enī. Fehu‘i ange:

- Na‘e teuteu‘i fēfee‘i ‘e he ‘Eikī ‘a e Senitailé ko Koniliusí ke ne tali ‘a e ongoongolelé?
- Na‘e teuteu‘i fēfee‘i ‘e he ‘Eikī ‘a Pitá?
- Ko e hā ha tokoni ‘o e fakahā ne fai kia Pitá ki he Siasí?

Fakamahino ange ‘e lava ke fakatatau ‘a e fakahaá ni ki he Fanongonongo Fakamafai‘i 2 ‘i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá. Hangē ko hono fakahinohino ‘e he fakahā kia Pitá e fuofua Siasí ke nau ‘oatu ‘a e ongoongolelé ki he kakai Senitailé, ‘oku pehē hono fakangofua ‘e he fakahā ‘i onopooni ne fai mai ‘ia Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló ‘o faka‘atā ‘a e Siasí ‘i onopōni ke ne fakalahi ‘a e ngāue fakafaifekau pea mo e ngaahi tāpuaki ‘o e tempalé ki he tapa kotoa ‘o e māmaní.

Vahevahe ‘a e lea ko ‘eni ‘a ‘Eletā Hāloti B. Lií:

“Ko ‘ene ‘i ai pē ha me‘a ‘e kehe mei he ngaahi me‘a kuo ‘osi fakahā mai ‘e he ‘Eikī kia kitautolú, te Ne ‘oange ia ki He‘ene palōfítá. . . . Na‘á ku pehē, “Oku mou mahalo ko e lolotonga ko ia ‘o e ‘i he māmaní e palōfítá ‘a e ‘Eikī, te Ne toe fai ‘i ha founga kehe hono fakahā ‘o e ngaahi me‘á ki He‘ene fānau? Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘i ai ai ‘a ‘ene palōfítá, pea ko ‘ene ‘i ai pē Ha‘ane me‘a ke fakahā ki he Siasí ni, te Ne ‘oange ia ki he Palesiteni” (“The Place of the Living Prophet, Seer, and Revelator,” lea ne fai ki he kau faiako fakalotú, 8 Siulai 1964, ‘i he *Charge to Religious Educators*, 2nd ed. [1982], 109).

 Ngāue 10. ‘Oku ‘ikai ko ha ‘Otuá filifilimānako ‘a e Tamai Hēvaní; ‘okú Ne foaki ‘a e fakamo‘uí ki he toko-taha kotoa pē. (miniti ‘e 10–15)

Kole ki ho‘o fānau akó ke nau pehē pē ko e faka‘osinga ‘eni ‘o e tēmí pea te ke ‘oange honau māká. Kole ki ha ongo fānau ako loloa taha he kalasí ke na tu‘u, peá ke tala ange ko kinaua ‘oku mā‘olunga taha hona māká. ‘Ai ke tu‘u hake ‘a e tokotolu ‘oku hoko hake ai honau mā‘olungá, peá ke talaange ko kinautolu ‘oku hoko hake ai honau māká. Tala ange leva ki he toenga ‘o e kalasí ‘oku lava pē honau māká.

Fehu‘i ange: ‘Oku totonu ‘a e fa‘ahinga fakamaaka ko ‘enī pe ‘ikai? Ko e hā hono ‘uhingá? Fakamahino ange koe‘uhí ke lava ‘o totonu ‘eni, kuo pau ke ‘i ai ha fekau‘aki ‘a e ngaahi māká mo e me‘a ne nau lavá, pea ‘oku totonu ke ‘i ai ha faingamālie ‘o e fānau akó kotoa ke ma‘u hanau maaka mā‘olunga ange. Kapau ko e fānau ako loloá pē te nau lava ‘o ma‘u ‘a e maaka mā‘olunga tahá pea ‘oku tonu leva ke tau pehē ‘oku filifilimānako ‘a e faiakó.

Toe fakamanatu mo e fānau akó ‘a e talanoa ‘o Koniliusí ‘i he Ngāue 10. Kole ki ha taha ‘o e fānau akó ke ne lau le‘o lahi ‘a e Ngāue 10:34–35. Fehu‘i ange: ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e ‘ikai filifilimānako ‘a e ‘Otuá ki he kakai? Fakamatala ange ko hono ma‘u ko ia ‘o e ngaahi tāpuaki mei he Tamai Hēvaní ‘oku ‘ikai fakafuofua ia mei hotau matakali, fa‘ahingá, anga fakafonua, pe tu‘unga faka‘ekonōmiká. ‘E lava ‘a e taha kotoa pē ke ma‘u ha ngaahi tāpuaki mei he Tamai Hēvaní ‘aki ha‘ane talangofua ki He‘ene ngaahi fekau.

‘Ai ke lau ‘e he fānau akó ‘a e 2 Nifai 26:33 mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 130:20–21, pea fehu‘i ange: ‘Oku fekau‘aki fēfē ‘a e ongo vēsī ni mo e fo‘i fakakaukau ko ia ‘oku ‘ikai filifilimānako ‘a e Tamai Hēvaní? Lau ‘a e Sione 3:16–17 mo fakamo‘oní ‘i na‘e faingata‘a‘ia ‘a Sisū Kalaisi ma‘ae taha kotoa pē, pea ko kinautolu kotoa ‘e ha‘u kiate Ia ‘i he talangofuá, ‘e lava ke nau ma‘u ha fakamo‘uí ‘i he pule‘anga ‘o e ‘Otuá.

Ngāue 13–14

Talateú

‘Oku ‘i he Ngāue 13–14 ha ngaahi fakamatala ki he ‘uluaki folau ngāue fakafaifekau ‘a Paula ki he kakai Senitailé. Ko e hoa ngāue fakafaifekau ‘o Paulá ko Pānepasa, neongo na‘e kaungā fononga mo kinaua ‘a Sione Ma‘ake ‘i he kamata‘anga ‘o e ngāue. Ne tupu ‘i he ngāue fakafaifekau ni hano fokotu‘u ‘o ha ngaahi kolo ‘o e Siasí ‘i he ngaahi feitu‘u mama‘o taha mei Selusalemá. Na‘e hū ‘a Paula ki ha ngaahi kolo na‘e ‘ikai ke ‘i ai ha kāingalotu ia pea ko hanau tokolahi ne te‘eki ke nau fanongo kinautolu ‘ia Sisū Kalaisi. Neongo ia, ko e taimi ne mavahe aí, ne tu‘u ai ha ngaahi kolo mālohi ‘o e Siasí (vakai, *Fakahinohino ki he Folofolá* mape fika 6). Te tau fakatokanga‘i ‘i he ongo vēsī ni ‘a e loto vēkeveke ‘a Paula ke malanga‘i ‘a e ongoongolelé ki he tangata kotoa peé, ‘o tatau ai pē honau tu‘ungá pe ko honau tupu‘angá. Na‘á ne fa‘a fuofua malanga ma‘u pē ki he kakai Siú, pea ko hanau tokolahi na‘e ‘ikai ke nau tali ‘ene pōpoakí, pea toki hoko ki he kakai Senitailé. ‘I ho‘omou laú, fakatokanga‘i ‘a e ngaahi me‘a na‘á ne ‘ai ‘a Paula ke hoko ko e faifekau ma‘ongō‘ongá.

Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e Ngāue 13–14 mo fakakaukau‘i ‘a e ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ‘enī ki mu‘a peá ke toki teuteu ho‘o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelei ke Fakatokanga'i

- 'Oku fa'a 'alu fakataha ma'u pē 'a e fakafepakí mo e tupulaki 'a e Siasí (vakai, Ngāue 13:6–12, 50; 14:1–7, 19–20).
- 'Oku pukenimā 'e ha kakai 'e ní'ihí 'a e folofola 'a e 'Otuá 'i he 'enau fanongo ki aí, ka 'oku fakasítu'a'i ia 'e ha ní'ihí (vakai, Ngāue 13:43–52).
- 'E fie ma'u ke tau kātekina 'a e faingata'á ka tau lava 'o hū ki he pule'anga 'o e 'Otuá (vakai, Ngāue 14:22; vakai foki, Mātiu 10:22; T&F 121:7–8).

Ngaahi Ma'u'anga Tokoni Kehé

- "Ko e Ngaahi Ngāue Fakafaifekau 'a e 'Aposetolo ko Paulá," p. 327–28.

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a 'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Ngāue 13–14.

Ngāue 13–14. Ko ha sipinga 'a Paula 'e lava ke tau muimui ki ai 'i he'etau fakahoko 'a e ngāue fakafaifekau. (miniti 'e 20–25)

Fakaafe'i 'a e fānau akó ko ia 'oku 'i ai hanau tokoua, tuonga'ane, tuofefine, pe ko hanau kāinga 'oku lolotonga ngāue fakafaifekau ke hiki hake honau nimá. Kole ange ke nau fakamatala ha fakatātā 'o e ngaahi faingata'a 'oku fa'a fehangahangai mo e kau faifekau. Fehu'i ange: 'Oku uesia fēfē 'e he ngaahi faingata'a ko 'ení 'a e tu'unga 'o e malava 'e he faifekau ke vahevahe 'a e ongoongolelei mo e kakai kehé?

Kole ki he fānau akó ke nau huke ki he Fakahinohino ki he Folofolá, mape fika 6, 'o muimui hifo 'i he fononga 'a Paula 'o 'uluaki ngāue fakafaifekau. Tokoni ke mahino ki he fānau akó 'a e ngaahi faingata'a ne fepaki mo Paula 'i he'ene 'uluaki ngāue fakafaifekau 'aki ha'amou alea'i ha ní'ihí 'o e ngaahi fehu'i ko 'ení pe alea'i kotoa:

- Fakatatau mo e mapé, ko e hā nai ha fakafuofua 'o e mama'o 'o e fononga 'a Paulá?
- Fakakaukau ki he taimi mo e ngaahi halanga 'oku hā he mapé, ko e hā e founa ne fai 'aki e fononga 'a Paulá?
- Ko e hā ha ngaahi faingata'a 'e fakatupu 'e he tu'unga ko 'ení ki ha faifekau ne mo'ui he taimi ko iá?
- Ko e hā e founa 'oku fefononga'aki ai 'a e kau faifekau he 'aho ní?
- Ko e hā ha ngaahi faingata'a 'oku fakatupu 'e he ngaahi me'á ni ki he kau faifekau 'o e 'aho ní?

Tala ange ki he fānau akó 'e lava ke tau ako e founa ke tau hoko ai ko ha kau faifekau lelei 'i he sipinga 'a Paulá. Vaheua ho'o kalasí. Vahe ki ha kulupu 'e taha ke nau ako 'a e Ngāue 13 pea ki he kulupu 'e tahá 'a e Ngāue 14, mo kumi 'a e tali ki he ngaahi fehu'i ko 'ení:

- 'Oku tatau fēfē 'a e ngāue fakafaifekau he 'aho ní mo e ngāue fakafaifekau he kuonga 'o Paulá?
- Ko e hā te tau lava 'o ako mei he sipinga 'a Paulá ke tokoni'i ai kitautolu ke tau hoko ko ha kau faifekau lelei ange?

Alea'i 'a e ngaahi me'a ne ma'u 'e he ongo kulupú takitaha pea hiki ia 'i he palakipoé. Poupou'i 'a e fānau akó ke nau teuteu ke ngāue ma'ae 'Eikí 'o muimui 'i he sipinga 'a Paulá.

Ngāue 13:6–12, 49–14:7, 19–27. 'Oku 'alu fakataha ma'u pē 'a e fakafepakí mo e tupulekina 'a e Siasí. (miniti 'e 20–25)

Hiki 'a e kupu'i lea ko 'ení 'i he palakipoé:

"Ko e taimi kotoa pē 'okú ke 'akahi ai 'a e 'Tui Faka-Māmongá' 'okú ke 'akahi hake 'e koe ki 'olunga; 'oku 'ikai ke ke teitei 'akahi hifo 'e koe ki lalo. Ko e tu'utu'uni ia 'a e 'Eiki Māfimafi'" (Brigham Young, *Discourses of Brigham Young*, 351).

Fehu'i ange:

- 'Okú ke pehē ko e hā hono 'uhinga 'o e kupu'i leá ni?
- 'Okú ke pehē ko e hā 'oku hangē 'oku 'i ai ma'u pē ha fakafepaki ki he tupulaki 'a e Siasí?

Vahevahe ho'o kalasí ki ha kulupu 'e tolu. Vahe ki he ngaahi kulupú taki taha 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení: Ngāue 13:6–12; 13:49–14:7; 14:19–27. 'Ai ke nau kumi 'a e tali ki he ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā 'a e tupu'anga 'o e fakafepaki 'oku hā he ngaahi vēsí ni?
- 'Oku poupou'i fēfee'i 'e he 'Eikí 'a kinautolu 'oku nau malanga'i 'Ene ongoongolelei?
- Ko e hā 'oku poupou'i ai kinautolu 'e he 'Eikí?

Lau mo ho'o kalasí 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 35:13–14 mo kumi 'a e tala'ofa na'e fai 'e he 'Eikí kia kinautolu 'oku nau faivelenga 'i hono fakahā 'Ene ongoongolelei. Fehu'i ange: 'Oku fekau'aki fēfē 'a e ngaahi tala'ofá ni mo e kau faifekau? Fakamahino ange 'oku 'ikai ikuna'i ma'u pē 'e he kau faifekau 'a e fakafepakí pea 'oku 'i ai 'a e taimi 'e ní'ihí kuo pau ai ke nau tukunoa'i. (vakai, Ngāue 13:49–52). Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau fakamatala ha ngaahi sipinga 'o ha faifekau 'oku nau 'ilo'i na'á ne ikuna'i pe kātekina 'a e fakafepakí 'i he tokoni 'a e 'Eikí.

Ngāue 13:6–8, 43–50; 14:4, 19–20. 'Oku pukenimā 'e ha kakai 'e nī'ihī 'a e folofola 'a e 'Otuá 'i he'enu fanongo ki ai, ka 'oku 'i ai ha nī'ihī ia 'oku nau si'aki mo fakafepaki'i ia. (miniti 'e 15–20)

Fehu'i ki he fānau akó : 'I hono ako'i ko ia 'o e kakaí 'i he ongoongoleléi, 'okú ke pehē ko e hā 'oku tali ai 'e ha nī'ihī kae ta'e tali 'e ha nī'ihī?

Tala ange ki he fānau akó na'e ako'i 'e Paula mo hono ngaahi hoá 'a e ongoongoleléi ki ha kakai tokolahi. Na'e tali ia 'e ha nī'ihī 'o nau lau 'oku mo'oni, kae fakasītu'a'i ia 'e ha nī'ihī. 'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Ngāue 13:6–8, 43, 45, 48, 50; 14:4, 19–20 mo kumi ha ngaahi fo'i lea pe kupu'i lea mahu'inga 'oku nau fakahā'i hono tali pe fakasītu'a'i 'e he kakaí 'a e ongoongoleléi. Tuku ke fakamatala 'e he fānau akó 'a e anga 'o 'enu fakakaukáu.

Vaheua mālie 'a e kalasí. 'Ai ke lau 'e he kulupu 'e tahá 'a e Sione 7:17; 14:15; Hepelū 11:24–26; mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:36–39 mo kumi 'a e 'uhinga 'oku tali ai 'e ha nī'ihī 'a e ongoongoleléi. 'Ai 'a e kulupu 'e tahá ke nau lau 'a e Ma'ake 7:9 mo e 1 Nīfai 2:11–12; 16:2–3 mo kumi 'a e 'uhinga 'oku fakasītu'a'i ai 'e ha nī'ihī 'a e ongoongoleléi. Alea'i 'a e ngaahi me'a ne nau ma'ú.

Lau 'a e Mōsaia 3:19 pea fehu'i ange: Fakatau mo e veesi ko 'ení, ko e hā ha fa'ahinga tō'onga 'a e kakai 'oku mahino mo nau talangofua ki he mo'oni? Poupou'i 'a e fānau akó ke nau feinga ke ma'u 'a e ngaahi tō'onga ko 'ení.

Ngāue 15

Talateú

'Oku 'omi 'e he Ngāue 15 ha fakamatala 'o ha fakataha alēlea 'a e Siasí ne fai 'i Selusalema 'i he ta'u A.D. 50 nai, ki mu'a si'i 'i he fononga hono ua 'a Paula 'o ngāue fakafaifekau. Ko e kau taki 'o e Siasí ne kau 'i he konifelenisí ni ne kau ai 'a Pita, Sēmisi, Paula, Pānepasa, pea mo Taitusi. Na'e papitaiso foki mo ha kakai Senitaile tokolahi 'i he hili 'enu fanongo ki he malanga 'a Paula mo Pānepasá. Ka na'e hoha'a heni ha kāingalotu Siu 'o e Siasí 'i Selusalema he na'e 'ikai kamu 'a e kakai tangata ului fo'ou maí. Ne ui ai 'e he kau taki 'o e Siasí 'a fakataha alēlea ko 'ení 'i Selusalema ke fakakaukau'i pe 'e fie ma'u 'a e kakai Senitaile ko 'ení 'oku ului ki he Siasí ke nau talangofua ki he fono 'a Mōsesé. 'I ho'omou ako ko ia 'a e tohi Ngāue, fakatokanga'i hono fa'a uesia 'e he ngaahi me'a fakafonuá mo e ngaahi ongo fakaelotó 'a e tō'onga 'a e kakaí, pea 'i he taimi 'e nī'ihī 'oku fehanganagai ai ia mo e ngaahi akonaki 'a e kau taki 'o e Siasí.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Ngāue 15 mo fakakaukau'i 'a e tefito'i mo'oni ko 'ení ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongoleléi ke Fakatokanga'i

- 'Oku tatakí 'e he 'Eikí Hono Siasí 'aki 'Ene fakahā Hono finangaló ki He'ene kau palōfitá (vakai, Ngāue 15:6–29; vakai foki, 'Āmosi 3:7; T&F 21:4–5).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a 'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Ngāue 15.

Ngāue 15. 'Oku tatakí 'e he 'Eikí Hono Siasí 'aki 'Ene fakahā Hono finangaló ki He'ene kau palōfitá. (miniti 'e 20–25)

Kole ki ha taha 'o e fānau akó ke ne lau pe lau ma'uloto 'a e tefito 'o e tui hono hivá. Fakamatala ange ko e taimi 'oku fakahā ai 'e he Tamai Hēvaní ha me'a ma'ae Siasí fakakātoa, 'okú Ne fakahā ia 'o fou mai 'i he palōfitá. Fehu'i ange: 'Oku mou manatu'i ha fakahā ki muí ni mai ne fakafou mai 'e he 'Eikí 'i he palōfitá? ('E ala kau 'i he ngaahi talí 'a e Fanongonongo Fakamafai'i 2 [1978], "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmani" [1995], pea mo e tu'utu'uni ko ia ke langa 'a e fanga ki'i tempale ikí [1997].)

'Ai ke huke 'a e fānau akó ki he Ngāue 15. Fakamatala'i ange 'oku fakafōtunga 'e he vahé ni 'a e anga hono fakahā 'e he 'Eikí 'i he Siasí he kuonga mu'a, pea pehē pē 'i he Siasí 'i onopōnī, 'a Hono finangaló ki he kau taki 'o e Siasí. Na'e hanga leva 'e he kau taki ko 'ení 'o toki ako'i 'a e kakaí pea mo tokoni ke mahino kia kinautolu mo nau talangofua ki ai.

Lau mo ho'o kalasí 'a e Ngāue 15:1–6 pea fehu'i ange:

- Ko e hā 'a e palopalema ne fekuki mo e fakataha alēlea ko 'ení 'a e Siasí? (Pe 'oku fie ma'u 'a e kamú ki he fakamo'uí.
- Ko e hā ne faingata'a ai ki he kau Kalisitiane Siú ke tukuange ha ngaahi fiema'u 'e nī'ihī 'i he fono 'a Mōsesé?
- Ko e hā ha ngaahi faingata'a 'e fakatupu 'e he ngaahi tukufakaholo motu'a ki he kāingalotu 'o e Siasí he 'aho ní?

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Ngāue 15:7–21 mo kumi 'a e me'a ne fai 'e Pita, Pānepasa, Paula, pea mo Sēmisi 'i he fakataha alēlea. Fehu'i ange:

- Ko e hā hono mahu'inga 'o e fakamo'oni 'a Pita 'i he fakataha alēlea?
- Ko e finangalo 'o hai ke malanga'i 'a e ongoongoleléi ki he kakai Senitaile?
- Ko e hā ha faka'ilonga ne 'oange 'e Pita kuo tali 'e he 'Otuá 'a e kakai Senitaile 'i he'enu tui kae 'ikai kamú?

Lau mo e kalasí 'a e Ngāue 15:22–35 pea fakakaukau'i ke ke fai ange ha ngaahi fehu'i hangē ko 'ení:

- Ko e hā ne hoko ai 'a e kamú ko ha me'a lahi 'i he Siasí he taimi ko iá?
- Na'e founa fēfē hono fakahā 'e he kau takí ki he kāingalotú 'oku 'ikai toe fie ma'u 'a e kamú?
- 'Oku fakahoko fēfē 'e he kau taki 'o e Siasí 'i onopōnī 'a e ngaahi tu'utu'uní mo e ngaahi fale'í ki he kāingalotu 'o e Siasí?
- Ko e hā hotau tufakanga ki he fale'í mo e fakahinohino 'a e ka u taki 'o e Siasí?
- Ko e hā te tau lava 'o fai kapau 'oku 'ikai mahino ha me'a 'oku kole mai 'a e kau takí ke tau fai?
- Ko e hā e me'a 'oku totonu ke tau fai kapau 'oku 'ikai ke tau lotu ki ha fa'ahinga me'a 'oku kole mai hotau kau takí ke tau fakahoko?

Faka'osi 'aki ha'o fakapapau'i ange ki he fānau akó he 'ikai ke teitei taki hala'i kitautolu 'e he palōfita 'a e 'Eikí (vakai, "To'o mei he Ngaahi Malanga 'e Tolu ne fai 'e Palesitenu Uilifooti Utalafi Fekau'aki mo e Tohi," hili 'a e Fanongonongo Fakamafai'i 1 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá). Tala ange ki he fānau akó 'oku totonu ke tau muimui 'i he fa'a lotu ki he fale'í 'a e palōfita mo'uí mo poupu'u 'i ia 'i he tafa'aki kotoa pē.

Ngāue 16–18

Talateú

'I he mahino pē 'a e tu'utu'uní 'oku 'ikai toe fie ma'u 'a e kakai Senitailé ia ke nau tauhi 'a e fono 'a Mōsesé, ne kamata leva 'a e ngāue fakafaipekau hono ua 'a Paulá 'o ne fononga ki he ngaahi fonua Senitailé (vakai, *Ngaahi Fakahinohino ki he Folofolá*, mape fika 6). 'I he taimi ko 'ení ne hoko ai 'a Sila ko hono hoa ngāue. 'Oku nofo taha pē 'a e Ngāue 16–18 'i he kakai, ngaahi feitu'u, pea mo e ngaahi me'a ne hoko 'o fehanganagai mo Paulá. 'Oku ngata 'a e ngāue fakafaipekau ko 'ení 'i he Ngāue 18:22, pea kamata leva mei ai 'a e fakamatala 'o e ngāue fakafaipekau hono tolu 'a Paulá 'i he veesi 23. Fakatokanga'i ange 'a e fa'ahinga founa faiake ne ne 'ai 'a Paula ke hoko ko ha faifekau lelei.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Ngāue 16–18 mo fakakaukau'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'i

- 'Oku totonu ke faka'atu'i 'e he kau faifekau 'a e anga fakafonua 'o e kakai 'oku nau ako'i (vakai, Ngāue 16:1–3; vakai foki, Ngāue 21:16–26; Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:11).

- 'Oku fa'a hoko mai 'a e ngaahi faingamālie ke ako'i ai 'a e ongoongolelei 'i ha ngaahi taimi ta'e 'amanekina (vakai, Ngāue 16:9–33).
- 'Oku totonu ke tau ako'i 'a e ongoongolelei mei he ngaahi folofolá 'i he mālohi 'o e Laumālie (vakai, Ngāue 17:2, 22–31; 18:4, 19; vakai foki, Ngāue 19:8; T&F 42:12–14).
- Ko e fānau kotoa kitautolu 'a 'etau Tamai Hēvaní, pea ko Ia 'okú Ne fili 'a e taimi mo e feitu'u 'e fanau'i ai kitautolu he māmaní (vakai, Ngāue 17:24–28).

Ngaahi Ma'u'anga Tokoni Kehé

- "Ko e Ngaahi Ngāue Fakafaipekau 'a e 'Aposetolo ko Paulá," p. 327–28.

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a 'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Ngāue 16–18.

Ngāue 16:1–18:22. 'I he lolotonga 'o e fononga 'a Paula 'i he'ene ngāue fakafaipekau hono uá, na'e toe 'a'ahi ai ki ha ngaahi kolo motu'a 'o e Siasí mo toe fokotu'u ha ngaahi kolo fo'ou. (miniti 'e 5)

'Ai 'a e fānau akó ke nau huke ki he Fakahinohino ki he Folofolá, mape fika 6, 'o muimui'i 'a e hala 'o e fononga hono ua 'a e 'Aposetolo ko Paulá 'o ngāue fakafaipekau. Fehu'i ange:

- Fakatau mo e mapé, 'oku fakafuofua ko e hā e mama'o 'o e fononga 'a Paulá?
- 'Oku fēfē ia mo hono fakafehoanaki atu ki he'ene 'uluaki fononga 'o ngāue fakafaipekau? ('Oku meimei liunga ua ia.)

Tala ange ki he fānau akó ne 'oange 'e he fononga ko 'ení ha faingamālie kia Paula ke toe 'a'ahi ai ki ha ngaahi kolo 'o e Siasí na'a ne fokotu'u 'i he'ene 'uluaki ngāue fakafaipekau pea mo toe fokotu'u ha ngaahi kolo kehe 'i he feitu'u ko 'ení ne te'eki a'u ki ai 'a e pōpoaki 'o e ongoongolelei.

Ngāue 16:1–3. 'Oku totonu ke faka'atu'i 'e he kau faifekau 'a e ngaahi anga fakafonua 'o e kakai 'oku nau ako'i. (miniti 'e 10–15)

Fehu'i ange ki he fānau akó : Ko e hā ha ngaahi sipinga 'o e ngaahi anga fakafonua pe tō'onga 'a ha ngaahi fonua 'oku kehe mei hotau anga fakafonua? ('E ala kau 'i he ngaahi talí 'a e founa ma'u-me'atokoni he tēpilé, anga fakafonua 'o e faikaume'á, ngaahi laó.) Fakamatala'i ange 'oku totonu ke fakaalaala 'a e kau faifekau mei he ngaahi me'a 'oku faikehekehe ai honau anga fakafonua mo e ngaahi anga fakafonua 'o e ngaahi fonua kehe 'a ia 'oku ui kinautolu ke nau ō ke malanga'i ai 'a e ongoongolelei. 'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Ngāue 16:1–3, pea fehu'i ange:

- Ko hai ‘a e faifekau ‘oku fakamatala ‘i ‘i he veesi 1 ko e “iá”? (Paula; vakai, Ngāue 15:40.)
- Ko hai ne fili ‘e Paula ke hoko ko hono hoa ngāue fakafaifekau? (Tīmote)
- Ko e hā ha ouau faka-Siu na ‘e ‘ikai fakahoko ia ‘i he me‘a ko ‘eni fekau ‘aki mo Tīmote? (Na ‘e ‘ikai kamu ia, mahalo koe ‘uhí he ko ‘ene tamaí ko e Kalisi.)
- Ko e hā e me‘a ne fai ‘e Paula ‘i he me‘á ni? Ko e hā hono ‘uhingá? (Na ‘á ne kamu ‘a Tīmote ke tali ‘e he kakai Siu te na ako ‘i.)
- ‘Oku tau ‘ilo fēfē ne fai ‘eni ‘e Paula tu ‘unga pē ‘i he ‘uhinga ‘o e ‘ulungāanga fakafonua, ka e ‘ikai ko ha ‘uhinga fakalotu? (vakai, Ngāue 15:1–11).

‘Alu takai ‘i he lokí ‘o ‘eke ki he fānau akó ke nau tala atu e hingoa ‘o ha ngaahi feitu ‘u ‘oku lolotonga ngāue fakafaifekau ai hanau tokoua pe tuonga ‘ane, pe kaunga-me‘a. Fakaafe ‘i kinautolu ke nau ako ‘a e anga fakafonua ‘o e feitu ‘u ko iá. Tala ange te ke fie ma ‘u ke nau fakamatala ki he kalasí ‘i ha ngaahi ‘aho sí ‘i mei heni ‘a e tō ‘onga ‘ulungāanga fakafonua ‘o e feitu ‘u ko iá, ‘a ē te nau pehē ‘oku mahu ‘inga ke mahino ki ha faifekau.

Ngāue 16:9–33. ‘Oku fa‘a hoko mai ‘a e ngaahi faingamālie ki hono ako ‘i ‘o e ongoongolelé ‘i ha ngaahi taimi ta‘e ‘amanekina. ‘Oku totonu ke tau mateuteu ma ‘u pē he taimi kotoa ke vahevahe ‘a e ongoongolelé. (miniti ‘e 15–20)

Fakamatala ha me‘a ne hoko kia koe (pe ‘ai ha taha ‘o e fānau akó ke ne fakamatala) ‘a ia ne ta‘e ‘amanekina ai ha ‘o ma ‘u ha faingamālie ke vahevahe ‘a e ongoongolelé. Alea ‘i ‘a e me‘a ne mei hoko kapau na ‘e ‘ikai ke ke mateuteu. Fehu ‘i ange: Ko hai ‘e lava ‘o hoko ko ha kau fakamo ‘oni ‘o e ongoongolelé ‘o Sīsū Kalaisi? Fakamatala ange ki he fānau akó ‘oku totonu ke tau hoko ko e “kau fakamo ‘oni ‘o e ‘Otua ‘i he taimi kotoa pē pea ‘i he me‘a kotoa pē” (Mōsaia 18:9).

‘Ai ke lau ‘e he fānau akó ‘a e Ngāue 16:9–15 mo fakatokanga ‘i ‘a e ngaahi me‘a ne ne fakafaingamālie ‘i ‘a Paula ke ne malanga ‘i ‘a e ongoongolelé mo fai papitaisó, pea fehu ‘i ange:

- Ko e hā ne ta‘e ‘amanekina ai ‘a e ngaahi me‘á ni?
- Ko e hā ha faka ‘ilonga te ke lava ‘o ‘omai na ‘e ‘osi mateuteu pē ‘a Paula ia?

‘Ai ke lau fakalongolongo ‘e he fānau akó ‘a e veesi 16–33 mo kumi ‘a e tali ki he ngaahi fehu ‘i tatau pē. Hili ia peá ke fehu ‘i ange:

- Ko e hā te tau lava ‘o ako mei he me‘a ne hoko kia Paulá?
- Ko e hā te ke lava ‘o fakahoko he taimí ni ke teuteu ai koe ke ke vahevahe ‘a e ongoongolelé, ‘o tatau ai pē pe ko ha ‘o hoko ko ha faifekau taimi kakato pe ‘e fakahoko pē ia ‘o ho ‘o hoko ko e mēmipá?

‘Ai ke lau ‘e ha taha ‘o e fānau ‘a e lea ko ‘eni ‘a ‘Eletā L. Tomu Peuli, ko ha mēmipa ‘o e Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“‘Oku ou fa‘a fakafe ‘iloaki ma ‘u pē ki he kau ma ‘u lakanga fakataula ‘eiki kei talavou ‘o e Siasí ‘i he taimi ‘oku mau fetaulaki ai he funga māmaní, ‘aki ‘eku pehē ange, ‘Ko ha faifekau koe he kaha ‘ú?’ ‘Oku fa‘a fakafofo honau fofongá mo tali ‘io mai. Pea ‘oku ou toki pou pou ‘i leva ke nau kamata he ‘ahó ni pē ‘i he teuteu ki he me‘a ma ‘ongo ‘onga ko iá.

“Ko e hā ha fa ‘ahinga teuteu ‘oku fie ma ‘u ki he ngāue fakafiefiá ni? Ko e uluakí pea ko e mahu ‘inga tahá ia, he ‘oku fie ma ‘u ‘e he ‘Eiki ke tau fakahoko ia. ‘Okú ne fie ma ‘u kitautolu ke tau kau ‘i hono langa ‘o Hono pule ‘angá. Kuo toutou fakamanatu mai ‘e hotau palōfitá ‘oku fie ma ‘u ‘a e talavou mo ‘ui taau kotoa pē ‘oku malava ke ngāue fakafaifekau ke ne fakahoko ha ngāue fakafaifekau taimi kakato.

“Kuo pau ke hanga ‘e ho ‘o teuteu ‘o ai koe ke ke mateuteu ke tangutu ‘i he ‘ao ho ‘o pīsopé mo fakamo ‘oni ‘i kiate ia ho ‘o taau fakafo ‘ituitui ke hoko ko ha faifekau taimi kakatō. Te ke ongo ‘i fiemālie lahi ange ‘i he ‘initaviu mo ho ‘o pīsopé ‘o kapau kuo ‘osi hoko ko ho kaume ‘a” (‘i he Conference Report, ‘Epeleli 1991, 52; pe *Tūhulu*, Siulai 1991).

Ngāue 17:1–18:8. ‘Oku totonu ke tau ako ‘i ‘a e ngaahi tefito ‘i mo ‘oni ‘o e ongoongolelé mei he ngaahi folofolá ‘aki ‘a e Laumālie. (miniti ‘e 20–25)

Hiki ‘i he palakipoé: *Na ‘e pehē ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, “He ‘ikai lava ‘e ha taha ‘o malanga ‘i ‘a e Ongoongolelé ‘o ‘ikai kau ai _____.”* Fakaafe ‘i ‘a e fānau akó ke nau fakafonu ‘a e ngaahi fo ‘i lea ‘oku puliá. Fakamatala ange ‘oku lahi ha ngaahi fehu ‘i te ne lava ‘o ‘ai ‘a e fo ‘i sētesí ke mo ‘oni ka ‘okú ke fie ma ‘u ha fo ‘i konga lea pau pē. Hiki ‘enau ngaahi talí ‘i he palakipoé ‘i he lalo sētesí peá ke fehu ‘i ange pe ko e hā ‘oku ‘ai ai ‘e he ngaahi tali ko ‘eni ‘a e sētesí ke mo ‘oni. Ko e taimi pē te nau ‘oatu ai ‘a e ngaahi fo ‘i lea totonú, hiki kinautolu ‘i he konga ‘oku fakaavá, pea ‘ai ha taha ‘o e fānau akó ke ne lau kakato ‘a e fo ‘i sētesí ‘o hangē ko ‘eni:

“Kuo pau ke malanga ‘i kotoa ‘a e Ongoongolelé, ‘i he mālohi mo e ivi ‘o e Laumālie Mā ‘oni ‘oni; pea he ‘ikai ha tangata te ne lava ‘o malanga ‘i ‘a e Ongoongolelé ‘o ‘ikai kau ai ‘a e Laumālie Mā ‘oni ‘oni” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 112).

Lau ‘a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:6–7, 12–13 pea fehu ‘i ange:

- Fakatau mo e ngaahi vesi ni, ko e hā ‘oku totonu ke ako ‘i ‘e he kau faifekau?

- Fakatatau mo e veesi 13–14, 'oku totonu ke ako'i fēfē'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei mei he ngaahi folofolá?

Fakamatala ange 'oku hoko 'a Paula ko ha sippinga lelei 'o e founga faka'otua ko 'eni ki hono ako'i 'o e ongoongolelei. 'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e me'a ne hoko 'i Tesalonaiká (vakai, Ngāue 17:1–4), Pēlea (vakai, Ngāue 17:10–12), 'Ātenisi (vakai, Ngāue 17:16–18, 32–34), pea mo Kolinitō (vakai, Ngāue 18:1–8). ('E ala tokoni ke mou 'ilo'i vave 'a e ngaahi kolo lalahi 'oku tu'u 'i he Fakahinohino ki he Folofolá, mape fika 6. Pea 'i hono lau 'e he fānau akó, 'ai ke nau kumi 'a e tali ki he ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e hā e fa'ahinga tūkunga ne fakahoko ai 'e Paula hono ako'i 'o e Ongoongolelei?
- Na'e faiako fēfē 'a Paula? (Na'e faiako mei he folofolá.)
- Ko e hā ha fa'ahinga faka'ilonga na'e faiako 'aki 'a e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni?
- Ko e hā ha ngaahi ola hono ako'i 'o e ongoongolelei 'i he mālohi 'o e Laumālié?
- Ko e hā te tau lava 'o ako mei he sippinga 'a Paulá?

Fakakaukau ke ke fakaafe'i ha toko taha 'osi ngāue fakafaifekau ki he kalasí ke ne fakamatala e tokoni hono faka'aonga'i 'o e tefito'i mo'oni ko 'eni ke 'omi ai ha kau ului ki he Siasí.

Ngāue 17:22–28. Ko e fānau kotoa kitautolu 'a 'etau Tamai Hēvaní, pea ko la 'okú Ne fili 'a e taimi mo e feitu'u 'e fanau'i ai kitautolu he māmaní. (miniti 'e 15–20)

'I he lolotonga 'o 'ene ngāue fakafaifekau hono uá, ne ako'i ai 'e Paula 'a e kau poto 'i 'Ātenisi 'i ha tokāteline mātu'aki mahu'inga. Tā 'i he palakipoé ha me'a ke ne fakafofonga ha 'ōlita pe 'esi feilaulau pea tohi'i ai 'a e ngaahi fo'i lea "Ki he 'Otua Ta'e 'Iloá." Fehu'i ange:

- Ko e hā ha ngaahi faingata'a te tau fetaulaki mo ia 'o ka tau feinga ke hū ki ha 'otua ta'e 'iloa?
- 'E uesia fēfē 'e he hū ki ha 'otua ta'e 'iloa 'a e mahino 'oku tau ma'u ki he ongoongolelei?
- 'E uesia fēfē 'e he hū ki ha 'otua ta'e 'iloa 'a 'etau tuí?

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Ngāue 17:22–23, pea fehu'i ange:

- Ko e hā ne pehē ai 'e Paula na'a nau hū "ta'e 'ilo" pē ki he 'otua ta'e 'iloá ni?
- Kapau na'e ta'e 'iloa 'a e 'Otuá, 'e anga fēfē ha'atau 'ilo e founga ke tau lotu ai kiate Iá?
- Ko e hā ne tala ange 'e Paula te ne fai ma'anautolú?

Tufa 'a e ngaahi fehu'i ni ki he fānau akó pe hiki kinautolu 'i he palakipoé. 'Ai ke nau ako 'a e Ngāue 17:24–29 pea tali 'a e ngaahi fehu'i.

1. Ko hai na'á ne ngaahi 'a e māmaní mo e "ngaahi me'a kotoa 'i ai"? (vakai, v. 24).
2. Ko e hā ne fakahā 'e Paula fekau'aki mo e fiema'u 'a e 'Otuá ki he lotú? (vakai, vv. 24–25).
3. Ko e hā 'oku foaki fakatāutaha mai 'e he 'Otua mo'oni kia kitautolú? (vakai, v. 25).
4. 'Oku "taha" fēfē 'a e "toto" 'o e ngaahi pule'anga kotoa 'o e māmaní? (vakai, v. 26; vakai foki, 2 Nifai 2:19–20).
5. Ko e hā ha me'a 'e ua ne fakapapau'i 'e he 'Otuá ki mu'a pea toki fanau'i mai kitautolú? (vakai, v. 26).
6. Kapau te tau fekumi ki he 'Otuá, ko e hā ha 'uhinga te tau lava ai 'o 'ilo Ia? (vakai, v. 27).
7. Ko e hā 'a 'etau fetu'utaki mo e 'Otuá? (vakai, vv. 28–29).
8. 'Oku tokoni fēfē 'etau 'ilo ki he ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ke tau hū ai ki he 'Otuá 'i ha founga 'oku taau ange?

Mou alea'i 'a e ngaahi tāpuaki 'oku hoko ki he 'etau mo'ui 'o tu'unga 'i he 'etau hoko ko e fānau 'a 'etau Tamai Hēvaní. Fehu'i ange: Ko e hā ha ngaahi fatongia 'oku tau ma'u 'i he 'etau 'ilo ko ia pe ko hai kitautolú?

Ngāue 18:23–28. Na'e fakamoleki 'e Paula ha taimi lahi ange pea mo fononga mama'o ange 'i he'ene ngāue fakafaifekau hono tolú 'i ha toe taha 'o 'ene ngaahi ngāue fakafaifekau ki mu'á. (miniti 'e 5)

'Ai ke huke 'a e fānau akó ki he Fakahinohino ki he Folofolá–mape fika 6 'o muimui'i 'a e halanga 'o e fononga hono tolu 'a Paula 'o ngāue fakafaifekau. Fehu'i ange:

- Fakatatau mo e mapé, ko e hā nai e mama'o 'o e fononga 'a Paulá?
- 'Oku fēfē 'eni 'i hono fakafehoanaki mo 'ene ngaahi fononga kehe 'o ngāue fakafaifekau?

Fakamahino'i ange ki he fānau akó na'e 'ikai ngata pē 'i he'ene fononga mama'o ange hení ka na'e toe lōloa ange 'ene ngāue fakafaifekau ko 'eni (meimei ta'u 'e fā nai) 'o fuoloa ange 'i he'ene ngaahi ngāue ki mu'á.

Ngāue 19–20

Talateú

Ko e ngāue fakafaifekau hono tolu ‘a Paulá ko ha fakamo’oni ia ki hono ‘ulungāngā pea mo e ‘ene lí’oa ki he ngāue ‘a Kalaisí. ‘Oku ‘i he Ngāue vahe 19 ha ngaahi fakamatala ‘a Paula ‘i ‘Efesō. ‘I he lolotonga ‘o ‘ene ‘i ai ná ne ako’i mo papitaiso, fakamo’ui ‘a e mahakí, fehanganagai mo e kau ngāue fakataulatēvoló, pea mālō pē ‘ene hao mei hono mei fakapoongi ia ‘i he nima ‘o e kakai ne hū kia Taianá. ‘Oku fakamo’oni kotoa ‘a e ngaahi me’á ni ki he mālohi ‘o e Laumālie Mā’oni’oni ‘i he’ene ngāue ‘ia Paulá. ‘Oku fakamatala ‘i he vahe 20 ‘ene fokotu’u ha talavou mei he maté ‘i Toloasi mo ha’ane fale’i ‘a e kaumātu’a ‘o e Siasí ‘i Miletō. Na’á ne lau ange ki he kau taki ko ‘eni ‘o e kolo ‘i ‘Efesoó ha akonaki ‘a Sisū ‘oku ‘ikai ma’u ia ‘i ha fakamatala ‘e taha he folofolá: “‘Oku monū’ia lahi hake ‘a e foaki atú ‘i he ma’u ‘o e foaki mai” (Ngāue 20:35).

Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e Ngāue 19–20 mo fakakaukau’i ‘a e ngaahí tefito’i mo’oni ko ‘ení ki mu’a peá ke toki teuteu ho’o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito’i Mo’oni Mahu’inga ‘o e Ongoongoleí ke Fakatokanga’i

- ‘Oku fakahoko ‘a e fakamo’ui mahakí ‘i he mafai ‘o e lakanga fakataula’eikí mo e mālohi ‘o e tuí (vakai, Ngāue 19:11–20; 20:7–12).
- Na’e tomua mamata mai ‘a Paula ki he hē ‘a e Siasí ne fokotu’u ‘e Sisuu (vakai, Ngāue 20:28–32).
- Na’e ako’i ‘e Sisū ‘oku monū’ia lahi ange ke foaki ‘i he ma’u maí (vakai, Ngāue 20:33–35).

Ngaahi Ma’u’anga Tokoni Kehé

- “Ko e Ngaahi Ngāue Fakafaifekau ‘a e ‘Aposetolo ko Paulá,” p. 327–28.

Ngaahi Fokotu’u ki Hono Ako’i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko ‘ení, pe faka’aonga’i ha’o ngaahi fakakaukau pē ‘a ‘au ‘i ho’o teuteu ‘a e ngaahi lēsoni ki he Ngāue 19–20.

Ngāue 19:11–16; 20:7–12. ‘Oku hoko ‘a e fakamo’ui mahakí ‘i he mafai ‘o e lakanga fakataula’eikí mo e mālohi ‘o e tuí. (miniti ‘e 20–25)

Fehu’i ange ki he fānau akó :

- Ko e hā ha fakamo’oni te ke lava ‘o ‘omai ‘oku hoko mo’oni ‘a e ngaahi maná?
- ‘Okú ke pehē ko e hā ‘okú ne ‘ai ke hoko ‘a e maná?

Toe fakamatala ‘a e talanoa ko ‘eni mei he hisitōlia ‘o e Siasí ‘i onopōnī. ‘I hono tuli ko ia ‘o e Kāingalotú mei Misulí, na’a nau nofo fakataimi ‘i he kauvai ‘o e Vaitafe Misisipí, pea na’a nau puke ai ‘i ha mahakí faingata’a lahi. ‘I ha ‘aho ‘e taha ne tu’u ai ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá mei hono mohenga ne puke aí, ui mai ha ní’ihi ‘o e kau takí, pea kamata ke ne fakamo’ui kinautolu ‘aki ‘ene hilifaki nima ki he tokolahi taha na’á e lavá. ‘Ai ha taha ‘o e fānau akó ke ne lau ‘a e konga ko ‘eni ne hiki ‘e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmitá:

“‘I he foungá ni , ne hiki ai ‘a e Palōfitá mo e kau takí mei he fale ki he fale, ‘o fakamo’ui ‘a e kakai mahakí mo ui mai kinautolu mei he ngutuluo ‘o e fonualotó. Ko e me’a ‘eni ne mamata ai ha tangata, na’e ‘ikai kau ki he Siasí, ki he ngaahi mana kāfakafa ne fakahokó, peá ne kole ai ki he Palōfitá ke na ō mo ia ke ne fakamo’ui ha toko ua ‘o ‘ene fānau ne na fu’u puke lahi ‘aupito. Na’e ‘ikai ke lava ‘a e Palōfitá ‘o ‘alu, ka ne tala ange te ne fekau atu ha taha ke ne fakamo’ui kinaua. Na’á ne to’o ai mei hono kató ha holoholo silika ‘o ne ‘oange kia ‘Eletā Uilifooti Utalafi mo kole ange ke ‘alu ‘o fakamo’ui ‘a e ongo ki’i tamaikí. Na’á ne tala ange kia ‘Eletā Utalafi ke ne holoholo’i ‘aki e fofonga ‘o e ongo ki’i tamaikí ‘a e holoholó, pea ‘e fakamo’ui kinaua. Na’á ne fai ‘a e me’á ni pea na’e fakamo’ui ai kinaua” (*Essentials in Church History*, 27th ed. [1974], 224).

Fakakaukau ke mou alea’i ‘a e ngaahi fehu’i ko ‘ení:

- Ko e mālohi hā na’e fai fakamo’ui ‘aki ‘e Siosefa Sāmitá?
- Ko e hā ha’o fakakaukau kapau ‘e fie ma’u koe ke ke fai ‘a e me’a tatau ko ia ne fai ‘e Uilifooti Utalafi?
- ‘Oku ‘i ai ha mālohi ke fai ha mana ‘e ha me’a pe ko e nāunau ‘o ha tupenu?
- Ko e hā ‘ene kaunga ‘o e holoholó ki he hono fakahoko ‘o e maná ni?

Kole ki he fānau akó ke nau lau ‘a e Ngāue 19:11–12 mo fakatokanga’i ha ngaahi me’a ‘oku faitatau ai mo e ngaahi me’a ne hoko ‘i he kuonga ‘o e Palōfita ko Siosefa Sāmitá. Lau ‘a e fakamatala ko ‘eni ‘a ‘Eletā Pulusi R. Makongiki:

“‘Oku hoko ‘a e fakamo’ui mahakí ‘i he mālohi ‘o e tuí; ‘oku ‘ikai ha fa’ahinga mālohi fakamo’ui ia ‘i ha konga tupenu pe me’a, ‘o tatau ai pē pe ko ha konga tupenu ia ‘a Paula pe Sisū pe ko ha toe taha. Ka ‘e lava ke faka’aonga’i ‘a e ngaahi foungá pea mo ha ngaahi me’a ke tokoni ‘i hono fakatupulaki ‘o e tuí” (*Doctrinal New Testament Commentary*, 2:169).

Kapau 'e fie ma'u, fakamahino ange na'e faka'aonga'i ha ngaahi me'a peheni 'i he folofolá: 'a'anu ki he kelekelé (vakai, Sione 9:6–7), kapa'i kofu 'o Sisuú (vakai, Mātiu 9:20–22), pea mo e 'ata 'o Pitá (vakai, Ngāue 5:15–16).

Fakamatala ange ko e tui ki he 'Eikí 'oku mahu'inga ia ke hoko ai 'a e fakamo'uí. 'Ai 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Ngāue 19:13–16 mo kumi ha me'a mahu'inga 'e taha. Fehu'i ange:

- Na'e pehē 'e he ngaahi foha 'o Sivá ko e hā e me'a kuo pau ke fai 'e ha taha kae lava 'o kapusi ai 'a e laumālie 'ulí?
- Ko e hā ne 'ikai lava ai hono ngāue'aki 'ata'atā pē 'a e huafa 'o Sisuú?
- Ko e hā ne 'ilo ai 'e he laumālie 'ulí 'a Sisū mo Paula kae 'ikai ko e kau tangata ko 'ení?
- Ko e hā 'oku mātu'aki mahu'inga ai ke ma'u 'a e mafai 'o e lakanga fakataula'eikí kae lava ke fai fakamo'uí 'i he huafa 'o Sisuú? (vakai, T&F 63:60–62).

Lau mo e fānau akó 'a e Ngāue 20:7–12. Fakamo'oni'i ange 'oku hoko 'a e fakamo'uí tu'unga 'i he mafai 'o e lakanga fakataula'eikí pea mo e mālohi 'o e tuí.

Ngāue 20:29–30. Na'e tomu'a mamata mai 'a Paula ki he hē 'a e Siasi ne fokotu'u 'e Sisū Kalaisí. (miniti 'e 30–35)

Tāmate'i 'a e 'uhila 'i homou loki akó. Hiki ki 'olunga ha me'a 'oku lanu pulū fakapo'upo'uli pea mo ha me'a 'oku lanu 'uli'uli. Fehu'i ki he fānau akó pe 'oku nau lava 'o tala 'a e lanu 'o e ongo me'a ni. Fakamata ange 'oku tatau tofū pē hono faingata'a ke fakafaikehekehe'i 'a e lanú 'i he fakapo'ulí, mo e faingata'a ke 'ilo 'a e mo'oni fakalaumālié 'i he taimi 'oku mate ai 'a e maama 'o e fakahaá. Na'e kikite'i 'e Paula mo e kau 'Aposetolo ki mu'a 'a e fakapo'uli fakalaumālie ko 'ení.

'Ai ke lau 'e ha taha 'o e fānau akó 'a e Ngāue 20:28–30, pea fehu'i ange:

- Ko e hā ne pehē 'e Paula 'e hoko ki he Siasi 'i he hili 'ene maté?
- Ko hai 'a e "fanga ulofi fekaí" pea mo e kau tangata "'oku nau lea'aki 'a e ngaahi me'a fakaheé"?
- 'Oku tatau fēfē 'a e kakai 'oku nau ako'i 'a e tokāteline loí mo e fanga ulofi?
- 'E faka'auha fēfē 'e he ngaahi tokāteline halá 'a e tākanga 'a e Fakamo'uí ('a e Siasi)?

Hiki 'a e fo'i lea ko e *Hē mei he Mo'oni* 'i he palakipoé. Tala ange ki he fānau akó 'oku 'uhinga 'a e "hē mei he mo'oni" ko hono sí'aki 'o ha tui fakalotu 'a ha taha pe mavahe mei he mo'oni. Ko e fo'i lea 'eni 'oku tau ngāue'aki he 'ahó ni ke fakamatala'i 'aki 'a e me'a ne hoko ki he 'uluaki Siasi. Na'e lea tā tu'o lahi 'a Paula kau ki he Hē mei he Mo'oni 'i he'ene ngaahi tohi.

'Ai 'a e fānau akó ke nau faka'ilonga'i 'a e Ngāue 20:28–30 pea hiki mo e fakamo'oni folofola ko 'ení 'i he tafa'aki 'o e ngaahi veesi ko íá: 1 Kolinitō 11:18; Kalētia 1:6–8; 2 Tesalonaika 2:1–3; 1 Timote 1:5–7; 4:1–3; 2 Timote 3:1–7; Taitusi 1:10–16. Lau

mo ho'o fānau akó 'a e ngaahi fakamo'oni folofolá ni pea tuku ange ke nau kumi 'a e tupu'anga mo e natula 'o e Hē mei he Mo'oni pe "ko e mavahe atú."

Fakamatala ange ne tu'unga 'i he mate 'a e kau 'Aposetoló pea mo hono tali 'o e ngaahi tokāteline halá, ne mavahe ai 'a e Siasi he kuonga mu'a mei he mo'oni. Na'e 'ikai ko ha hē pē 'eni ia 'a e kāingalotú *mei* he Siasi ka ko e hē 'a e Siasi. Tu'unga 'i he hē ko 'ení, ne taimi nounou pē hono fokotu'u 'e Kalaisí, kuo toe 'ave 'a e Siasi mo'oni pea 'ikai toe 'ilo ia 'i he funga māmaní. Ne feinga 'a e kau feinga fokotu'u lotu 'o e senituli hongofulu mā onó ke fakatonutonu 'a e maumau ne hoko 'i he Hē mei he Mo'oni. Na'e 'iloa 'eni ko e Fokotu'u Lotu Fo'ou (Reformation). Ka ko ha toe Fakafoki mai pē 'o e Siasi te ne lava ke ne toe 'omi 'a e mo'oni mo e ngaahi mafai na'e molé. Na'e kamata hono Fakafoki mai 'o e Siasi 'e he Tamai Hēvani 'i he palōfita ko Siosefa Sāmitá.

Fakamatala ange 'oku fakatupu 'e he ngaahi me'a tatau pē ne iku hē ai 'a e Siasi he kuonga mu'a ke toe hē ai mo ha kakai 'e ní'ihī *mei he Siasi* he 'ahó ni. 'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e ngaahi lea ko 'eni 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli:

"Koe'uhí ko e ngāue mo'oni 'eni 'a e 'Eikí, kuo pau pē ke 'i ai ha fakafepaki. 'E 'i ai ha ní'ihī, pea mahalo he 'ikai tokosi'i, te nau fakamafola 'i he'enua ngaahi 'uhinga kākāa pea mo 'enua ngaahi palani fakapotó 'a e puputu'ú mo feinga ke holoki 'a e fakava'e kuo langa ai 'a e ngāue ni. 'E 'i ai hanau kí'i taimi nounou ke 'iloa ai kinautolu. Pea mahalo 'e 'i ai ha kí'i taimi 'e tali ai kinautolu 'e he kau fakaveiveiua mo e kau ta'e tuí pea mo e kau fakaangá. Ka te nau faka'au pē 'o puli atu pea ngalo 'o hangē ko honau fa'ahinga 'i he kuo hili" ('i he Conference Report, 'Epeleli 1994, 76; pe *Tūhulu*, Siulai 1994, 68).

"'Oku fakahehema ha ní'ihī 'o nau talatalakehe. 'Oku 'i ai mo ha ní'ihī 'oku 'auhia atu, 'o fekumi ki he ngaahi fakatauele 'o e māmaní, pea sítu'a mei he ngāue 'a e 'Eikí. 'Oku ou fakatokanga'i mo ha ní'ihī kehe kuo nau pehē 'oku lelei pē ke tuku hífo honau tu'unga 'ulungaanga lelei, 'i ha kí'i founa sí'isi'i. Ka 'i he'enua fai íá, 'oku mole ai meia kinautolu 'a e tu'unga 'o 'enua vēkeveke ki he ngāue ni. Hangē ko 'ení, 'oku nau pehē ko hono maumau'i 'o e Sāpaté ko ha me'a ia 'oku 'ikai fu'u mahu'inga. 'Oku nau fakali'eli'aki 'enua ngaahi houalotú. 'Oku faka'au ke nau fakaangá. Kau he laú. Pea 'ikai fuoloa kuo nau 'auhia atu mei he Siasi.

"Na'e fakahā 'e he Palōfita ko Siosefá, 'Ko e feitu'u 'oku 'i ai 'a e fakaveiveiua, 'oku 'ikai ha mālohi ai 'o e tuí" (*Lectures on Faith* [Salt Lake City: Deseret Book Co., 1985], p. 46).

“Oku ou fakaafe’i ai heni ha taha pē ne ‘auhia atu ke foki mai ki he taulanga mālohi mo pau ‘o e Siasí. Ko e ngāue ‘eni ‘a e Māfimafi. Ko ‘etau laka ki mu’á ‘e fakafuofua pē ia mea kitautolu. Ka he ‘ikai tu’u ‘a e Siasí ia mei he laka ki mu’á” (‘i he Conference Report, Sepitema.—Okatopa 1995, 95; pe *Tūhulu*, Sānuali 1996, 92).

Alea’i mo e fānau akó ha ni’ihi ‘o e ngaahi tupu’anga ‘o e hē fakafa’ituitui mei he mo’oni. Fehu’i ange: Ko e hā te tau lava ‘o fai ke faka’ehi’ehi pea mo ta’ofi ai?

Ngāue 21–23

Talateú

‘Oku ngata ‘a e fakamatala ‘o e ngāue fakafaifekau ‘a Paula hono tolu ki he kakai Senitailé ‘i he Ngāue 21:16. ‘I he lolotonga ‘o e ta’u faingata’a ‘e hongofulu ‘o ‘ene fonongá ni ‘e tolu, ne fononga ai ‘a Paula ‘i ha maile ‘e lau afe mo fakamo’oni’i fakahangatonu ‘a Sīsū “‘i he ‘ao ‘o e kau Senitailé . . . pea mo e fānau ‘a ‘Isilelí” (Ngāue 9:15). ‘Oku lekooti ‘i he Ngāue 21:17–23:35 ‘a e ngaahi me’a ne hoko ‘i he vaha’a ‘o e ngata’anga ‘o e ngaahi ngāue fakafaifekau ni pea mo ‘ene tu’u ‘i he ‘ao ‘o Filiké, ko e kōvana Loma ‘i Sesaliá. ‘Oku kau ai hono fakamatala ‘e Paula ‘ene uluí pea mo ha ngaahi me’a kehe ne folofola ai ‘a e ‘Eikí ki ate ia. ‘Oku ngata ‘eni ‘i hono puke pōpula ‘o Paula ‘i he fale fakamāu’anga ‘o Hēlotá ‘i Sesalia ‘o tatali ai ki hano fakamāu’i ‘e Filike. Fakatokanga’i ‘e fa’ahinga tuiaki ‘a Paula ‘i he’ene hoko ko e faifekau pea mo ‘ene malava ke puke ‘a e kihi’i faingamālie kotoa pē ke ako’i ai ‘a e ongoongolelé, ‘o tatau ai pē pe ko e hā hono faingata’a ‘o e tu’unga ne ‘i ai.

Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e Ngāue 21–23 mo fakakaukau’i ‘a e ngaahi tefito’i mo’oni ko ‘eni ki mu’a peá ke toki teuteu ho’o ngaahi lēsoni.

Ngāahi Tefito’i Mo’oni Mahu’inga ‘o e Ongongoleléi ke Fakatokanga’i

- ‘E lava ke malanga’i lelei ange ‘e he kau faifekau ‘a e ongoongoleléi ‘i he taimi ‘oku nau mateuteu lelei aí (vakai, Ngāue 21–28; vakai foki, T&F 4; 11:21–22).
- Ko e muimui ko ia ‘i he ngaahi ue’i ‘a e Laumālie Mā’oni’oni, neongo ‘a e fehanganagai mo e fakafepaki ‘a e māmani, ‘e iku ai ‘o ma’u ha fakahinohino, malu’i, pea mo ha fakafiemālie (vakai, Ngāue 21:4–15; 31–40; 22:1–23; 23:11, 16–22).

- ‘Oku fie ma’u ‘i he ha’u kia Kalaisí ha loto’aki kakato mo pau la pea mo ‘Ene ongoongoleléi (vakai, Ngāue 21:10–14; vakai foki, ‘Amenai 1:26).
- ‘Oku fie ma’u ke tau fa’a kātaki mo mahino kia kitautolu ‘a e kau ului fo’ou’i ‘i he’enu ako ‘a e ongoongoleléi (vakai, Ngāue 21:20–25; vakai foki, Ngāue 15:6–35).
- ‘Oku tokoni’i kitautolu ‘e he ‘Eikí ‘i he ngaahi taimi ‘e ni’ihi ‘o fou ‘i ha tokoni ‘a ha kakai kehe (vakai, Ngāue 23:11–31).

Ngāahi Fokotu’u ki Hono Ako’i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko ‘eni, pe faka’aonga’i ha’o ngaahi fakakaukau pē ‘a ‘au, ‘i ho’o teuteu ‘a e ngaahi lēsoni ki he Ngāue 21–23.

‘E lava ke faka’aonga’i ‘a e *New Testament Video* fika 12, “Paula—Ko ha Me’a Ngāue Kuo Fili” (11:20), ‘i hono ako’i ‘o e Ngāue 21–28 (vakai, *New Testament Video Guide* ki he ngaahi fokotu’u ki hono ako’i).

Ngāue 21–28. Na’e teuteu’i ‘e he ‘Eikí ‘a Paula ke ne fakamo’oni’i la ‘i he māmani kotoa. (miniti ‘e 20–30)

Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau ki he kau sipoti ‘oku fakamālohi-sino ke nau lava ‘o fe’auhi ‘i he tu’unga fakamāmani lahí. Alea’i fakahokohoko ‘a e ngaahi me’a ‘oku nau fai ‘i he’enu teuteu, ‘o kamata mei he’enu ako ‘a e me’a faingofua taha ki he sipoti ko iá ‘i he ngaahi ta’u kotoa ‘o ‘enu teuteu, hono ako’i, toe akó, fakamālohisino ki he iví, fe’auhi, pea mo e fakalalakaká kae ‘oua kuo nau hoko ko e lelei taha ‘i he sipoti ‘oku nau kau aí.

- ‘Oku tatau fēfē ha faifekau mo ha toko taha sipoti ‘oku teuteu lelei?
- Ko e hā ha ngaahi me’a fakahokohoko ‘oku fie ma’u ‘i he ako ki he ngāue fakafaifekau?

Fakamatala ange na’e ‘ikai hoko ‘a Paula ia ko ha ‘Aposetolo ‘a e ‘Eikí pea mo ha faifekau ki he kakai Senitailé ‘i he taimi pē taha. Na’e teuteu’i ia ‘e he ‘Eikí mei he’ene kei sí’i.

- Lau ‘a e Ngāue 9:6. Ko e hā ne folofola ‘aki ‘e he ‘Eikí kia Saulá?
- Lau ‘a e Ngāue 9:15–16. Ko e hā ne fakahā ‘e he ‘Eikí kia ‘Ananaia kau ki He’ene taumu’a ki hono uiui’i ‘o Saula ki he ngāue fakafaifekau?

Hiki ‘a e ngaahi fehu’i ko ‘eni ‘i he palakipóe:

1. Ko e hā e ngāue ‘a Paulá? (vakai, Ngāue 18:3).
2. Ko e hā ‘a e ngaahi lea fakafonua na’e lava ‘a Paula ‘o lea aí? (vakai, Ngāue 21:37–40).

3. Na'e fanau'i 'a Paulá 'i fē? (vakai, Ngāue 21:39).
4. Ko hai e faiako 'a Paulá? (vakai, Ngāue 22:3).
5. Ko e tangata'i fonua 'o fē 'a Paula? (vakai, Ngāue 22:25–29).
6. Ko e hā 'e me'a fakalotu ne ako'i ai 'a Paulá? (vakai, Ngāue 26:4–5).

'Ai 'a e fānau akó ke nau kumi 'a e talí, pea hiki kinautolu 'i he palakipoé. Pea mou toki alea'i leva 'a e founa ne tokoni ai 'a e ngaahi me'á ni taki taha kia Paula ke ne hoko ko e 'Aposetolo mo e faifekau. Fakamatala ange 'oku totonu ke tau teuteu mo kitautolu foki ki hotau uiui'i 'i he Siasí. Mou Alea'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Te tau 'ilo fēfē 'a e me'a 'oku finangalo 'a e 'Eikí ke tau faí?
- Ko hai 'e lava 'o tokoni ke tau teuteu ke fakahoko hotau ngaahi fatongiá?
- Ko e hā ha fa'ahinga teuteu 'oku tatau kia kitautolu kotoa?
- Ko e hā ha fa'ahinga teuteu te tau kehekehe ai?
- 'E tokoni fēfē 'a e ako faka'atama'i ki he'etau teuteú?
- 'Oku 'i ai nai ha taimi 'oku tau mateuteu kakato ai ki he ngaahi uiui'i 'i he Siasí? Ko e hā hono 'uhingá?
- Te tau lava fēfē 'o tokoni ki ha kakai kehe ke nau 'ilo mo teuteu ki honau kaha'u 'i he Siasí?

Lau mo alea'i 'a e lea ko 'ení 'a 'Eletā Nila A. Mekisualé:

“Oku 'ikai kamata 'aki 'e he 'Otuá ia Ha'ane 'eke mai pe ko e hā e me'a te tau lavá, ka 'oku tokanga pē ki he'etau 'ataá, pea kapau te tau fakamo'oni'i 'a 'etau falala'angá, te ne hanga 'o fakalahi 'a e me'a te tau lavá!” (“Ko e Ngāue, 'Ikai ko e Tu'ungá, 'Oku Lau,” *Ensign*, Siulai 1975, 7).

Ngāue 21:1–17. Kapau te tau muimui 'i he ngaahi ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni, 'e fakahinohino, malu'i, mo fakafiemālie'i kitautolu. (miniti 'e 25–30)

Fakamatala ha me'a ne hoko 'a ia ne ke ma'u ai e fakahinohino 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau fakamatala ha ngaahi me'a tatau mo ia ne hoko kia kinautolu. (Fakatokanga ange ke 'oua te nau fakamatala ha me'a 'oku fu'u toputapu pe fakafo'ituitui.) Fehu'i ange: Ko e hā 'oku faingata'a ai he taimi 'e ni'ihi ke muimui ki he ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni?

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Ngāue 20:22–25, pea fehu'i ange: Ko e hā ha ngaahi ola ne 'ilo 'e Paula 'e hoko 'i ha'ane muimui ki he fakahinohino 'a e Laumālie ki Selusalema?

Kole ki he fānau akó ke nau pehē pē 'oku ma'u hanau uiui'i ki he ngāue fakafaifekau, ka 'oku nau 'ilo'i kapau te nau ō he 'ikai ke nau toe foki mai ki honau fāmilí pe ngaahi mahení. Fehu'i ange:

- Ko e hā 'e faingata'a ai ke tali ha fa'ahinga uiui'i pehē?

- Ko e hā ha ngaahi founa 'e sivi'i ai ho'o tui?
- 'Oku tatau fēfē ia mo e me'a ne fehanganagai mo Paulá?
- Lau 'a e Ngāue 20:36–38. Ko e hā e me'a ne fai 'e Paula ki hono uiui'i?

Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e Ngāue 21:1–17. Alea'i ha ni'ihi pe kotoa 'o e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā e me'a ne fai 'e he ngaahi kaungāme'a 'o Paulá ki he'ene fili ke 'alu ki Selusalema? (vakai, vv. 4, 10–12).
- Ko e hā 'oku feinga ai ha ngaahi kaungāme'a he taimi 'e ni'ihi ke ta'ofi koe mei ha'o fai ha me'a 'okú ke ongo'i 'oku totonu ke ke fai?
- Ko e taimi 'oku hoko ai 'ení, ko e hā ho'o me'a 'e faí?
- Ko e hā e tali 'a Paula ki hono ngaahi kaungāme'a? (vakai, v. 13).
- Ko e hā 'oku fakahaa'i 'e he me'á ni fekau'aki mo e fakamo'oni 'a Paulá?
- Ko e hā ha ngaahi founa te tau lava ai 'o muimui 'i he'ene sipingá?
- Ko e hā ne fai 'e he ngaahi maheni 'o Paulá ki he'ene tukupā ne faí? (vakai, v. 14).
- Kuo hoko nai ha me'a kia koe ne tokoni atu ai hao maheni 'okú ne tu'uaki 'a e mo'oni ke ke muimui ki he 'Eikí? (Fakaafe'i ha taha te ne fie fakamatala ha me'a pehē ke ne fakamatala ia.)

Lau ki he fānau akó 'a e lea ko 'ení 'a Uiliami Loa, ko ha faifekau Pilitānia mei he senituli tahavalú:

“Kapau kuo 'ikai ke ke fili 'a e Pule'anga 'o e 'Otuá, pea ta he 'ikai hano faikehekehe 'o ona 'i he ngata'angá 'a e me'a ne ke filí” ('i he Neal A. Maxwell, *The Smallest Part* [1973], 1).

Fakamo'oni ki hono mahu'inga 'o e muimui ki he 'Eikí neongo 'a e fakafepaki 'oku hoko mai mei he kakai kehé.

Ngāue 21:16–26. 'Oku fie ma'u ke tau fa'a kātaki pea mo mahino kia kitautolu 'a e kau ului fo'ou 'i he'enua ako 'a e ongoongoleléi. (miniti 'e 20–25)

Faka'alí'ali ki he fānau akó ha mape 'o māmani mo alea'i ha ngaahi fehu'i hangē ko 'ení:

- 'Oku kehekehe fēfē 'a e ngaahi anga fakafonua 'i he ngaahi tapa kehekehe 'o e māmani? (To'o mai ha fonua pau 'e taha pe ua.)
- Ko e kakai nai 'e fiha 'oku kau ki he Siasí 'i he ta'u? (vakai, lipooti fakasitititika fakata'u mei he *Liahona* fakamuimui tahá).
- Ko e hā 'a e tu'unga fakalotu 'o e ni'ihi 'o e kau ului fo'ou mai ko 'ení?

Fehu'í ki he fānau akó :

- Ko e hā ha ngaahi faingata'a 'e ala fehangaangai mo ha taha mei ha tui fakalotu kehe 'i he'ene kau mai ki he Siasí? (Fakamahino ange 'oku lahi ha ngaahi tefito'i fakakaukau, ngaahi tokāteline, ngaahi tui, pea mo ha ngaahi tō'onga 'e fie ma'u ke tukuange 'e he tokotaha ului fo'ou ka ne pukenimā 'a e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí.)
- Ko e hā ha ngaahi akonaki pe ngaahi angafai 'i he Siasí 'oku ke pehē 'e faingata'a'ia lahi taha ai 'a e kau uluí? Ko e hā hono 'uhingá?

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Ngāue 21:16–20, pea fehu'í ange:

- Ko e fē 'a e feitu'u ne iku ki ai 'a e fononga 'a Paula 'o ngāue fakafaifekau?
- Ko e hā e fakakaukau 'a e kāingalotu Siu 'o e Siasí 'i Selusalemá fekau'aki mo e fono 'a Mōsesé?

Lau 'a e veesi 21–26 pea fehu'í ange:

- Ko e hā ne fai 'e Paula tu'unga 'i he'ene faka'apa'apa ki he loto 'o e kakai Siu ne ului 'i hono kuongá?
- 'E founga fēfē ha'ane tatau honau lotó mo e loto 'o e kāingalotu fo'ou 'o e Siasí he 'aho ní?
- Ko e hā te tau lava 'o ako mei he sīpinga 'a Paulá?

Kole ki ha taha 'o e fānau akó ke nau lau 'a e lea ko 'eni 'a Palesitēni Kōtoni B. Hingikeli:

“Kae me'apango, he 'oku hangē 'oku 'ikai makātaki'i mo faka'apa'apa'i 'e he kakai 'a e fakakaukau 'a ha ní'ihī 'i ha ngaahi me'a lahi. Kuo pau ke tau tanumaki . . . ha fakakaukau 'o e fa'akātaki mo e faka'apa'apa ki he tui mo e totonu 'a e kakai kehē. Kuo pau ke tau tanumaki ha fa'ahinga laumālie 'o e fefaka'atu'i lahi ange 'i he lotolotonga 'o e kakai 'i he anga 'o 'enau fetu'utaki, pea ki he tui mo e ngaahi angafai 'a e kakai kehē. 'E lava pē ke 'ikai ke tau loto tatau mo e kakai kae 'ikai ke tau vākovi ai. 'E lava pē ke tau ta'e loto kae 'ikai hiki ai hotau le'ó 'o le'ó lahi 'o tau 'ita mo loto ta'e fie fakamolemole ai 'i ha ngaahi founga. Kuo pau ke tau ako ke fakahoko 'eni. Kuo pau . . . ke tau ako ke ngāue'aki ha laumālie faka-Kalaisi lahi ange 'i he'etau mo'uí, ha fe'ofa'aki, pea mo fakahoko ia ki he kakai kotoa pē 'o tatau ai pē pe ko hai 'oku nau hū ki a'í pe founga 'oku nau lotu a'í, kae kehe pē ke 'oua na'a nau uesia 'a e ngaahi totonu 'a e kakai kehē” (Teachings of Gordon B. Hinckley, 666–67).

Fehu'í ange: Ko e hā ha'o fakakaukau ki he lea ko 'eni? Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau fakakaukau ki ha taha 'i honau uōtí, siteikí, pe akó, ne toki kaú ni mai ki he Siasí pe 'oku toki mālohi mai he Siasí. Fehu'í ange: Ko e hā te ke lava 'o fai ke fakahaa'i ai ho'o tali mo 'ofa faka- Kalaisi ki he tokotaha ko iá? Hiki 'a e ngaahi talí 'i he palakipoé, pea poupou'i 'a e fānau akó ke nau muimui 'i he sīpinga 'a Paulá 'o faka'apa'apa'i 'a e loto pe ongo'i 'a e kau ului fo'ou.

Ngāue 23:11–31. 'Oku fa'a fakahoko he taimi 'e ní'ihī 'e he 'Eikí Hono finangalo kia kitautolú 'i ha ngaahi ngāue 'a ha kakai kehe. (miniti 'e 20–25)

Fakaafe'i 'a e kalasí ke nau pehē pē ko ha tokotaha ako koe 'okú ke fie ma'u ha maaka lelei ange he akó. Fehu'í ange: Ko hai 'e lava 'o tokoni mai ke u ma'u ha maaka lelei ange? ('E ala kau mai 'i he ngaahi talí 'a e mātu'á, kau faiakó, kau tiutá, mo e ngaahi kaungāme'á.)

Tala ange ki he fānau akó na'e 'i ai ha kakai na'a nau tokoni kia Paula 'i hono fakahoko 'o ha me'a ne finangalo 'a e Tamai Hēvaní ke ne fai. 'Ai 'a e fānau akó ke nau taufetongi 'i hono lau 'a e ngaahi veesi he Ngāue 23:11–31. 'I he'enu laú, kí'i ta'ofi 'i ha taimi 'e ní'ihī ke mou alea'i ha ngaahi fehu'í hangē ko 'eni:

- Ko e hā ne finangalo 'a e 'Eikí ke fai 'e Paulá? (vakai, v. 11).
- Ko e hā ha ngaahi palani na'e fokotu'utu'u ke ta'ofi 'aki 'a Paula mei he'ene fakahoko 'a e finangalo 'o e 'Eikí? (vakai, vv. 12–15).
- Ko hai ne tokoni ke lava ai 'e Paula 'o fakahoko e finangalo 'o e 'Eikí? (vakai, vv. 16–18, 23).

Tokoni ke mahino ki he fānau akó 'oku fa'a tokoni 'a e kakai kehē 'i he ngaahi taimi 'e ní'ihī ke tau fakahoko 'a e ngaahi me'a 'oku fie ma'u 'e he 'Eikí ke tau faí. 'E lava ke ke faka'aonga'i ha ngaahi fehu'í hangē ko 'eni:

- 'Oku tokoni fēfē mai 'a e kakai kehē 'i he'etau teuteu ki he ngāue fakafaifekau?
- 'Oku tokoni fēfē mai 'a e kakai kehē ke tau manako 'i he folofolá?
- 'Oku tokoni fēfē mai 'a e kakai kehē ke tau fai ha ngaahi ngāue tokoni?

Fakamahino ange 'oku fa'a hanga 'e he 'Eikí he taimi 'e ní'ihī 'o faka'aonga'i 'a e kakai kehē ke tokoni kiate Ia 'i hono tali 'o 'etau ngaahi lotú. Hangē ko 'eni, 'i he taimi 'oku tau kole tokoni ai ke mahino ha tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei, 'e lava pē ke Ne ue'i ha faiako ke alea'i 'a e tefito'i mo'oni ko iá 'i ha lēsoni. Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau fakamatala ha ngaahi sīpinga 'o ha ngaahi me'a pehē kuo hoko 'i he'enu mo'uí.

Fakamanatu ki he fānau akó 'e lava 'e he 'Eikí ke faka'aonga'i kinautolu ke tokoni'i ha kakai kehe 'i hono fakahoko 'o e me'a 'oku fie ma'u 'e he 'Eikí ke nau faí. Poupou'i 'a e fānau akó ke nau teuteu ke tokoni 'i ha taimi pē 'e ui ai 'a e 'Eikí.

Ngāue 24–26

Talateú

Na'e tuku pōpula 'a Paula 'i Sesalia. Pea 'i he'ene 'i a'í na'a ne taukave'i 'i he loto to'a mo fakahangatonu 'ene tuí 'i he 'ao 'o Filiké. Fesitoó, pea mo 'Akilipá, pea fakaiku ai 'o fakamāu'i ia

'e Sisa 'i Loma. Ka na'á ne ma'u ai ha faingamālie ke fakakakato 'a e ngāue fakafaifekau ne 'oange 'e he 'Eikí ke ne fakamo'oni'i 'a Sisū ""i he 'ao 'o e kakai Senitailé, mo e ngaahi tu'í"" (Ngāue 9:15). Kumi 'a e ngaahi me'a 'oku ako'i ai kitautolu 'e he 'ulungāanga 'o Paulá fekau'aki mo hono faka'apa'apa'i 'o e lao 'o e fonuá.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Ngāue 24–26 mo fakakaukau'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongoleléi ke Fakatokanga'i

- 'Oku mau tui 'oku totonu ke fakaongoongo ki he ngaahi tu'i, kau palesiteni, mo e kau taki fakaemāmani kehé pea mo talangofua ki he laó (vakai, Ngāue 24–26; vakai foki, Ngaahi Tefito 'o e Tui 1:12).
- Ko kinautolu 'oku 'i ai ha'anau fakamo'oni ki he mo'oni 'oku totonu ke nau fie fakamo'oni'i ma'u pē 'a Sisū Kalaisi, ngaahi folofolá, pea mo e ngaahi lea 'a e kau palōfita mo'uí (vakai, Ngāue 24:10–21; 25:8–11; 26:2–29).
- Ko e kakai fakamatelie kotoa pē kuo pau ke toetu'u (vakai, Ngāue 24:15; vakai foki, 'Alamā 11:43–44).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a 'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Ngāue 24–26.

Ngāue 24–26. Ko hai 'eni? (miniti 'e 15–20)

'E tokoni 'a e ki'i va'inga ko 'eni 'o e manatú ki he fānau akó ke nau maheni ai mo e kakai mahu'inga 'i he Ngāue 24–26. Tā 'a e saati 'oku 'oatu hení 'i he palakipoé pe 'ai ia 'i ha me'a faka'ata lahi 'o hulu'i (overhead transparency). 'Ufi'ufi'i 'a e fo'i tapafaá taki taha 'aki ha la'i pepa 'oku 'ikai hiki ai ha me'a. Ko e taumu'á ke fakatauhoa 'a e ngaahi hingoá mo e fakamatala 'o e kakai ko iá pe ko e me'a ne nau lea 'aki pe fakahoko. Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ne fili ha fo'i tapafā 'e ua (hangē ko 'ení 1-B mo e 3-D). To'o hona 'ufi'ufi, pea tuku ange ha faingamālie ki he fānau akó ke nau lau 'i he Ngāue 24–26 'o kumi ha ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ni'ihi ko 'ení. Kapau 'oku tauhoa 'a e ongo tapafaá ni, pea tuku pē 'o 'oua 'e toe 'ufi'ufi'i 'a e ongo tapafaá. Ka 'ikai pea toe 'ufi'ufi pē kae 'oange ki ha taha kehe ke ne fili ha ongo fo'i tapafā kehe 'e ua. Hokohoko pehē ai pē kae 'oua kuo 'osi kotoa 'a e ngaahi fo'i tapafaá 'i hono to'o.

	A	B	C	D
1	Tetulo	tuofefine 'o 'Akilipá	Fesitō	Na'e fakafe'iloaki 'e Tetulo 'a Paula kia _____.
2	'Emipola Loma	Paula	tukuaki'i a Paula ko ha "takimu'a ia 'i he fa'ahinga 'o e kau Nasaliné"	"Kuó ke meimei fakahehema'i au ke u hoko ko ha Kalisitiane."
3	'Akilipa	Felike	Lisia	'eikitau pule
4	"Na'e 'ikai fai 'a e me'a ni 'i ha tuliki."	Pelenaise	fetongi 'a Felike he kōvaná	Sisa

Ngaahi talí:

Tetulo = tukuaki'i 'a Paula ko ha "takimu'a 'i he fa'ahinga 'o e kau Nasaliné" (vakai, Ngāue 24:1–5)

tuofefine 'o 'Akilipá = Pelenaise (vakai, Ngāue 25:13; Fakahinohino ki he Folofolá, "Hēlota," pp. 00 [700–701])

Fesitō = fetongi 'a Felike he kōvaná (vakai, Ngāue 24:27; Fakahinohino ki he Folofolá, "Fesitō," p. 00 [674])

Fakafe'iloaki 'e Tetulo 'a Paula kia _____ = Felike (vakai, Ngāue 24:1–3)

'Emipola Lomá = Sisa (vakai, Ngāue 25:10–12; 26:32)

Paula = "Na'e 'ikai fai 'a e me'a ni 'i ha tuliki" (vakai, Ngāue 26:26)

"Kuó ke meimei fakahehema'i au ke u hoko ko ha Kalisitiane" = 'Akilipa (vakai, Ngāue 26:28)

Lisia = 'eikitau pule (vakai, Ngāue 24:7)

 Ngāue 24:10–21; 25:8–11; 26:2–29. Ko kinautolu 'oku 'i ai ha'anau fakamo'oni ki he mo'oni 'oku totonu ke nau fie fakamo'oni'i ma'u ai pē 'a Sisū Kalaisi, ngaahi folofolá, pea mo e ngaahi lea 'a e kau palōfita mo'uí. (miniti 'e 30–35)

'Ai ke fakakaukau 'a e fānau akó 'o hangē pē 'oku nau ō mo ha nau kaungā-me'a te'eki Siasi ki ha vahe fonua pe fonua 'e taha. Kuo hanga 'e he nusipepa ia a'i 'o pulusi ha ngaahi fakamatala ta'e mo'oni fekau'aki mo e Siasi, pea 'oku 'eke atu 'e hao maheni ke ke fakamatala ange mu'a. Alea'i mo e fānau akó ha ngaahi fehu'i hangē ko 'ení:

- Ko e hā e konga faingata'a taha he me'a ko 'eni kuo hokó? Ko e hā hono 'uhingá?
- 'Okú ke pehē ko e hā 'oku faingata'a ai ki ha kāingalotu 'e ni'ihi ke nau taukave'i 'a e Siasi 'i ha tu'unga peheni?

- Kapau te ke lava 'o talanoa mo e taki 'o e fonua ko iá 'i ha miniti 'e uanoa, ko e hā te ke tala ange fekau'aki mo e Siasí?

Lau mo e fānau akó 'a e "uiui'i" 'o Paula ki he "ngāue fakafaifekau" 'i he Ngāue 26:12–18. Fehu'i ange:

- Ko hai ne fekau'i 'a Paula ke ne malanga'i ki ai 'a e ongoongolelei?
- Ko e hā e pōpoaki ke 'ave 'e Paulá?
- 'Oku tatau fēfē 'a e pōpoaki 'a Paulá mo e pōpoaki 'oku tau 'ave he 'aho ní?

Lau mo e kalasí 'a e Ngāue 24:10–21; 25:8–11; 26:2–29 pea tali 'a e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā ne ako'i 'e Paulá?
- Na'á ne ako'i fēfee'i ia?
- Ko hai na'á ne ako'i?
- Ko e fē 'a e taimi na'á ne ako'i aí?
- Ko e hā hono loto ki hono ako'i 'o e ongoongolelei?

Fehu'i ange ki he fānau akó : Ko e hā te tau lava 'o ako meia Paula fekau'aki mo ha'atau loto to'a 'i he'etau fakamo'oni'i 'a Sīsū Kalaisi? Alea'i 'enau ngaahi talí. 'Ai ha taha 'o e fānau akó ke ne lau 'a e lea 'a 'Eletā Tālini H. 'Oakesi:

“Oku 'uhinga ki he hā 'a e 'loto to'a 'i hono fakamo'oni'i 'o Sīsū? Ko e me'a pau pē 'a e kau heni hono tauhi 'Ene ngaahi fekau'aki pea mo tauhi kiate Iá. Ka hono 'ikai totonu ke kau ai mo hono fakamo'oni'i 'o Sīsū Kalaisi, ko hotau Fakamo'ui mo hotau Huhu'i, 'o fakatoutatau pē ki he kakai tuí mo e kakai ta'e tuí? Hangē ko hono ako'i 'e he 'Aposetolo ko Pitá 'a e Kāingalotu 'o hono kuongá, 'oku totonu ke tau 'faka'apa'apa ki he 'Eiki ko e 'Otuá 'i [hotau] lotó: pea mo nofo teu pē ke talia 'i he anga-vaivai mo e manavahē 'a e tangata kotoa pē 'ekea [mai] hono 'uhingá' (1 Pita 3:15)” (‘i he Conference Report, 'Okatopa 1990, 38; pe *Tūhulu*, Sānuali 1991).

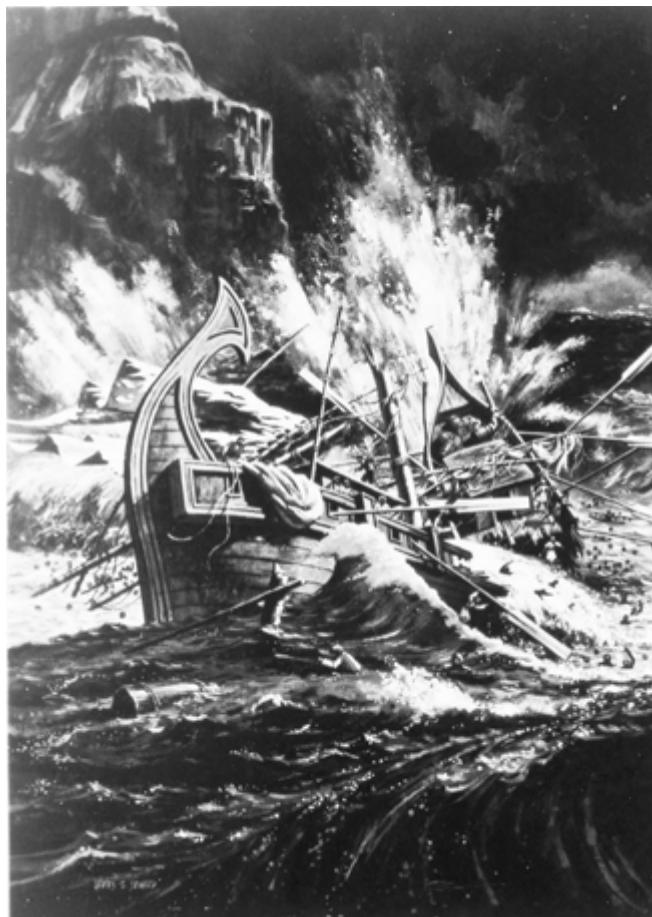
Poupou'i 'a e fānau akó ke nau teuteu ke ako'i 'a e ongoongolelei ki he kakai kehé.

Ngāue 27–28

Talateú

Hili ha ta'u 'e ua hono tuku pōpula 'i Sesaliá, ne tukufolau leva 'a Paula ki Loma ke fakamāu'i ai 'e Sisa. Na'e kaungā folau fakataha mo ha kau pōpula pea mo ha kau kauvaka 'e toko 276. Na'e tomu'a 'ilo 'e Paula ia 'e hoko ha fakatamaki 'i he folau' pea ne fakatokanga ai ki he kau kauvaká ke nau nofo

'i he fa'ahita'u momokó 'i Lesea. Na'e 'ikai tali 'e he pule 'o e kau pōpulá 'ene tokoní, pea na'e iku toka ai 'a e vaká 'i he ve'e motu ko Melita. Na'e ue'i fakalaumālie 'a Paula ke ne fakapapau'i ange ki he kau pōpulá te nau hao mo'ui kotoa pē (vakai, Ngāue 27:21–26). Pea 'i he lolotonga 'enau tukuvaká 'i he motú, ne fakamo'ui ai 'e Paula 'a e kau mahakí pea na'e u'u foki ai ia 'e ha ngata huhu kona ka na'e 'ikai uesia ai ia. 'I he'ene tū'uta ki Lomá, ne nofo ai 'a Paula ko ha tangata'i fonua Loma, neongo na'e le'ohi ia 'e ha sōtia. Na'á ne faka'aonga'i heni 'a e ta'u 'e ua hono hokó ke malanga'i ai 'a e ongoongolelei, 'o fakahoko ai 'a e tala'ofa 'a e 'Eiki (vakai, Ngāue 23:11). Ko e ngata'anga 'eni 'o e tohi Ngāue.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Ngāue 27–28 mo fakakaukau'i 'a e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki mu'a peá ke toki teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelei ke Fakatokanga'i

- 'E malu'i kitautolu mo tau hao kapau te tau talangofua ki he ngaahi fakatokanga 'a e kau palōfitá (vakai, Ngāue 27).
- 'E lava 'e he'etau fehanga'angai mo e ngaahi faingata'á 'i he loto to'á 'o fakamālohia hotau natulá. 'Oku 'omi 'e he tui ki he 'Otuá ha loto to'a (vakai, Ngāue 27:13–28:10).
- Na'e tomu'a malanga 'a Paula ki he kakai Siú pea toki hoko ki he kakai Senitailé (vakai, Ngāue 28:23–28).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'í

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení pe faka'aonga'í ha'ó ngaahi fakakaukau pē 'a 'au 'i ho'ó teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Ngāue 27–28.

Ngāue 27. 'E hanga 'e he talangofua ki he ngaahi fakatokanga 'a e kau palōfitá 'o 'omi ha malu'í pea mo tau hao ai. (miniti 'e 20–25)

Kamata e kalasí 'aki hano lau 'a e talanoa ko 'ení:

“I ha pō kaupō'uli mo 'uha lahi 'i Sānuai 1975, 'i Tasimēnia, ne tau ai ha lafalafa toni 'e 7,300 'i ha ongo fu'u pou 'e ua 'o e Hala Fakakavakava 'o Tasimēniá, 'a ē 'okú ne fakafehokotaki 'a Hōpati mo Tasimēnia pea mo e ngaahi nofo'anga fakahahake 'i he ve'e taulangá. Ne holo heni ha kongá 'e tolu 'o e hala fakakavakavá. Ka ne 'i ai ha fāmili 'Aositelēlia, ko e fāmili Lingí, ne nau lolotonga lele me'alele atu 'i he hala fakakavakavá fe'unga mo e mate fakafokifá ko ia 'a e maama he hala fakakavakavá. 'I he taimi tatau pē ne fakalaka hake ha kā lele oma 'aupito 'o pulia fakafokifá 'i mu'a 'ia kinautolu. Ne moloki fakafokifá heni 'e Miulei Lingí 'a e ta'ofí 'o heheke atu 'a e kaá 'o tu'u, toe pē ha 'iate 'e taha mei he ngata'anga 'o e fakapo'uli lōlō ki laló' (Stephen Johnson, “Over the Edge!” *Reader's Digest*, Nōvema 1977, 128).

“Ne hifo leva 'a Miulei mo hono fāmili mei he kaá 'o kamata ke nau fakatokanga ki he ngaahi me'alele ne hoko atú fekau'aki mo e fakatu'utāmaki 'i mu'á. Pea 'i he'ene ta'alo tavale hono nimá, na'e fakatumutumu, 'i ha takai hake pē ha kā ia 'e taha 'i hono tafa'akí 'o hoko atu 'o tō hifo ki he vaha'a hala fakakavakava kuo motú' (p. 128). Ne 'i ai mo ha kā 'e taha ne meimei tō mo ia ka na'e tu'u, ka ko e kā hoko atu aí ne 'ikai toe holo ia kae tui'í atu 'e ia 'a e kā 'a e fāmili Lingí 'i he ngata'anga 'o e hala fakakavakavá.

“Fakafokifá pē kuo 'asi atu mo ha pasi fonu 'o hangatonu atu kia Miulei, 'ikai ke nau tokanga kinautolu ki he ta'alo hono nimá. Pea 'i he'ene holiholi valé, ne ne lele ai he tafa'aki 'o e pasi 'oku 'i ai 'a e faka'ulí mo ne kaila pē: “Oku motu 'a e hala fakakavakavá.” (p. 129). Ne afe heni 'a e pasi 'o mālō pē 'ene tu'u 'i he'ene fa'aki he kau'á 'o e hala fakakavakavá. Na'e fakahaofi heni ha mo'ui tokolahi” (Spencer J. Condie, 'i he Conference Reprort, 'Okatopa 1993, 21; pe *Tūhulu*, Sānuai. 1994, 20).

Tala ange ki he fānau akó na'e 'i ha tu'unga tatau 'a Paula mo e tangata ko 'eni 'i he hala fakakavakavá. 'Ai ke nau lau 'a e Ngāue 27:9–26, pea fehu'í ange:

- Ko e hā ha ngaahi faingata'a ne fehanganhangai mo e kau pāsese 'o e vaká 'i he 'ikai fie fakafanongo 'a e pule 'o e kau pōpulá kia Paulá?
- Ko e hā ha me'a te tau lava 'o ako mei he me'á ni?

Fakaafe'í 'a e fānau akó ke nau faka'osi 'a e talanoá 'aki hono lau 'a e veesi 27–44. Fehu'í ange:

- Na'e fakamo'oni'í fēfē ko ha palōfita 'a Paula?
- Ko e hā 'oku ako'í mai 'e he me'á ni fekau'aki mo e fa'ahinga loto lahi 'e lava ke tau ma'u 'i ha me'a 'oku lea'aki 'e ha palōfita?

Alea'í mo e fānau akó 'a e “ngaahi hala-fakakavakava kuo motu,” pe ngaahi faingata'a 'oku tau fehanganhangai mo ia 'i he mo'uí. Fehu'í ange:

- Ko hai kuo 'omi 'e he 'Eikí ke ne fakatokanga mai 'i he ngaahi faingata'a 'oku toka mei mu'á?
- Ko e hā ha me'a kuo fakatokanga mai ai 'a e kau palōfitá ki mu'í ni mai?
- Ko e hā 'e ala hoko kapau te tau fili ke 'oua te tau fakafanongo ki he kau palōfitá?
- Ko e hā 'e hoko kapau te tau fakafanongo mo talangofua?

Lau 'a e lea ko 'eni 'a 'Eletā Sipenisā J. Konitií, ko ha mēmipa 'o e kau Fitungofulú:

“Oku ou fakafeta'í 'i he kau Takimu'a kuo tau poupou'í ko e kau palōfita, kau tangata kikite, mo e kau tangata ma'u fakahā ke nau tomu'a fakatokanga mai 'i he ngaahi hala fakakavakava 'oku 'ikai totonu ke tau kolosi aí” ('i he Conference Report, 'Okatopa 1993, 21; pe *Tūhulu*, Sānuai 1994, 20).

Poupou'í 'a e fānau akó ke nau fakatupulaki 'a e loto hounga'ia tatau ko 'eni koe'uhí ko e kau palōfita mo'uí pea mo talangofua mo'oni ki he'enua ngaahi fale'í.

Ngāue 27:13–28:10. 'E lava 'e he'ete fehanganhangai loto to'a mo e ngaahi faingata'á 'o fakamālohia hotau 'ulungāangá. 'Oku 'omi 'e he'etau tui ki he 'Otuá ha loto to'a. (miniti 'e 25–30)

Fehu'í ange: Ko e hā ha ngaahi faingata'a 'oku fehanganhangai mo e kakai 'i he'enua mo'uí? ('E ala kau 'i he ngaahi talí 'a e puké, mate 'o ha 'ofa'anga, ngaahi palopalema fekau'aki mo e ngāué.) Lau mo e fānau akó 'a e Ngāue 27:13–15 mo kumi 'a e ngaahi faingata'a ne foua 'e Paula 'i he'ene folau ki Lomá. Fehu'í ange: 'E fakafehoanaki fēfē 'eni mo e ngaahi faingata'a pe “ngaahi matangi” 'o e mo'uí?

Lau mo e fānau akó 'a e Ngāue 27:16–44 mo fakatokanga'í 'a e ngaahi 'ulungāanga 'o Paula na'e tupu ai 'ene matu'uaki 'a e ngaahi fakamamahi ko 'ení, pea hiki kinautolu 'i he palakipoé. 'E ala kau heni 'a e loto to'á (vakai, vv. 21–24), 'amanaki leleí

(vakai, vv. 22, 25), tui ki he 'Otuá (vakai, vv. 30–31), fakakaukau lelei pea mo 'ene lava 'o fakafiemālie'i 'a e kakai kehé (vakai, vv. 33–36). Alea'i 'a e founa 'oku tokoni ai 'a e ngaahi 'ulungāngā ni ke tau ikuna'i hotau ngaahi "faingata'á."

'Omi ha me'a hiki pāpela nima ki ho'o kalasí pea kole ki ha taha 'o e fānau akó ke ne hiki'i hake (mei he kongalotó ki hono umá), pe fakaafe'i ha taha ke ne fakahoko hano teke'i hake hono sinó mei he kekelelé 'aki hono ongo nimá. Fakamatala ange 'oku tupu 'a e ngaahi uouá 'o mālohi 'i hono fakamālohi'i. Fehu'i ange:

- 'Oku fakafehoanaki fēfē 'a e tupulaki fakalaumālie ki he tupu 'a e uouá?
- Ko e hā 'oku hoko kia kitautolu 'i he taimi 'oku tau ikuna'i ai 'a e ngaahi faingata'a 'i he'etau mo'uí?

Hiki 'i he palakipoé 'a e 2 *Kolinitō* 1:3–4; 4:8–9, 17; *Filipai* 3:8; 4:13. Fakaafe'i 'a e fānau akó ke nau lau 'a e folofolá mo tali 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e hā 'a e fa'ahinga fakakaukau 'a Paula ki he ngaahi faingata'a 'i he'ene mo'uí?
- Ko e hā te tau lava 'o ako meia Paula 'i he'etau fehangahangai mo hotau ngaahi faingata'a'ia?
- 'E uesia fēfē 'e he'etau fakakaukau hala ki he ngaahi faingata'a 'o e mo'uí 'a e mālohinga 'o hotau 'ulungāngā?
- 'E anga fēfē ha'atau fakatupulaki ha lotu 'oku taau ki he'etau fefa'uhi mo e ngaahi faingata'a 'o e mo'uí?

'Ai ke lau 'e ha taha 'o e fānau akó 'a e fakamo'oni ko 'eni 'a 'Eletā Lisiate G. Sikoti, ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“'Oku tokanga 'a e 'Eiki ki ho'o tupulaki mo fakalalakalaka fakafo'ituitui. 'Oku vave ange 'a e fakalalakalaka ko iá 'i he taimi te ke lotu ai ke tuku ange ke Ne tataki koe 'i he me'a fakatupulekina kotoa pē te ke fou ai, 'o tatau ai pē pe te ke sai'ia ai pe 'ikai. Ko e taimi te ke falala ai ki he 'Eiki, 'a e taimi te ke lotu ai ke tuku ho lotó mo ho'o fakakaukau ke nofo taha ki Hono finangaló, 'i he taimi te ke kole ai ke tataki koe 'e he Laumālie ke ke fakahoko Hono finangaló, 'oku fakapapau'i te ke ma'u 'a e fiefia lahi tahá 'i ho'o fonongá pea mo ma'u 'a e me'a lahi taha mei he me'a fakamateli ni. Kapau te ke fehu'ia 'a e me'a kotoa pē 'oku kole atu ke ke fakahoko, pe fakapāpākū 'i he tukupā faingata'a kotoa pē, te ke 'ai ai 'e koe ke faingata'a ange ki he 'Eiki ke Ne toe tāpuaki'i koe” ('i he Conference Report, 'Epeleli 1996, 33; pe *Tūhulu*, Siulai 1996, 19).

'Ai ke lau 'e he fānau akó 'a e Ngāue 28:1–10, pea fehu'i ange:

- Na'e faka'atā fēfē 'e he mālohi fakalaumālie mo e 'ulungāngā 'o Paula 'oku hā 'i he ngaahi vesi ni ke ne tāpuaki'i 'a e kakai kehé?
- Ko e hā ha ngaahi founa te tau lava 'o tuku ange ai ki he 'Eiki ke tokoni mai ke tau toe hoko ai ko ha tāpuaki ki he kakai kehé?

KO E 'IPISELI 'A E 'APOSETOLO KO PAULÁ KI HE KAKAI LOMÁ

Ko e taimi 'eni ne hiki ai e 'Ipiseli ko 'eni

'Uluaki fononga fakafaifekau (Ngäue 13–14)	Fononga fakafaifekau hono uá (Ngäue 15:36–18:22)	Fononga fakafaifekau hono tolú (Ngäue 18:23–21:15)	Tuku pöpula 'i Sesalia mo Loma (Ngäue 21:16–28:31)	'I hono fakahü pilisone tu'ou ua 'i Lomá
47–50	50–53	53–57	57–62	62–65

Fakafuofua ki he A.D.

Tokotaha Na'á ne Hiki: 'Oku fakafe'iloaki mai 'e he 'Aposetolo ko Paulá ko ia na'á ne hiki e tohí ni 'i he laine 'uluaki 'o 'ene 'Ipiseli ki he kakai Lomá.

Kakai ne Fai Ki Ai: Na'e fai e tohí ni ki he kau senitaille mo e Käingalotu Siu 'i Lomá.

Hisitölia Hono Kamata'angá: Na'e fai 'e Paula e tohí ni 'o fakafuofua ki he A.D. 57 lolotonga 'ene kei 'i Kolinitoó, ki mu'a pē 'i he'ene fononga faka'osi ki Selusalemá. Na'á ne 'ave ia ke teuteu'i e Käingalotú ki he'ene 'a'ahi hono hoko ki Lomá.

Ngaahi Natula Makehé: Ko e tohi ki he kakai Lomá ko e tohi maau taha ia 'i he ngaahi 'Ipiseli 'a Paulá pea mahalo ko e tohi fakatokäteline taha ia 'i he Fuakava Fo'ou. 'Oku fakataumu'a kia Sisü kalaisi ko e ma'u'anga fakamo'u'aki 'ene ako'i e founga te tau lava 'o si'aki ai e ngaahi angahalá kae fetongi kinautolu 'aki hano fakafou'ou 'o e mo'u. 'Oku fakamamafa'i mai foki 'e he tohi ki he kakai Lomá 'a hono mahu'inga 'o e muimui ki he Laumalié 'i he founga totonú.

Taumu'a: Na'e faitohi 'a Paula ki he Käingalotu 'i Lomá ke teuteu'i kinautolu ki He'ene 'a'ahi atú, ka ko e me'a mahu'inga tahá ke 'oatu 'ene fakamatala faka'aposetolo fekau'aki mo e palani fakalükufua 'a e 'Otuá ki he fakamo'u. Na'e akonaki 'a Paula 'o pehé, 'oku tau fai angahala kotoa. Kae tu'unga 'i he tui pea mo e talangofua ki he 'Eiki ko Sisü Kalaisi, 'e lava ke fakamo'ui kotoa kitautolu 'o fakafou 'i Hono mālohí mo 'Ene 'alo'ofá. 'I hono fakatupulaki e kaveingá ni, na'e lave ai 'a Paula ki ha ngaahi tokäteline hangē ko e faiangahalá pea mo e anga mā'oni'oni, tui kia Kalaisi mo e ngaahi ngäue 'o e mā'oni'oni, fakatonuhia'i pea mo hono fili kitá. Na'e fakanounou'i 'e Paula 'a e kaveinga 'o e tohí ni 'i he'ene hiki 'o pehé:

"He 'oku 'ikai te u mā 'i he ongoongolelei 'o Kalaisi; he ko e mālohí ia 'o e 'Otuá ki he fakamo'u' ki kiate kinautolu kotoa pē 'oku tuí; 'o mu'omu'a ki he Siú pea ki he Kalikí foki.

"He 'oku [fakahaa'i ai e mā'oni'oni 'o e 'Otuá] 'o fakafou 'i he tuí; 'o hangē ko ia kuo tohí, ko e tonuhia 'e mo'ui 'i he tuí" (Liliu 'a Siosefa JST, Romans 1:16–17).

Loma 1–3

Talateú

'Oku hanga 'e he Loma 1–3 'o fakamamafa'i mai ko Sisü Kalaisi, kae 'ikai ko e fono 'a Mōsesé, 'a e tupu'anga 'o e mā'oni'oni kotoa pē, pea 'e lava ke mā'oni'oni e kakai kotoa pē 'o fakafou he tui kiate Iá.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Loma 1–3 peá ke fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a pea teuteu ho'o lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'i

- 'Oku hanga 'e he ongoongolelei 'o Sisü Kalaisi 'o faka'atā e fakamo'u ki he kakai kotoa pē (vakai, Loma 1:16; vakai foki, 2 Nifai 26:27–28, 33).
- 'I he taimi 'oku angatu'u mo fakafisinga'i ai 'e he kakai 'a e 'Otuá, 'oku nau fakamavahe'i kinautolu mei he Laumalie Mā'oni'oni, pea tuku leva 'e he 'Otuá ke nau mamahi ki he taupotu taha 'o 'enau ngaahi angahalá (vakai, Loma 1:21–32; vakai foki, Mōsaia 2:36–37; T&F 1:33).
- 'Oku mā'oni'oni e fakamaau 'a e 'Otuá, 'o fakapale'i e tokotaha kotoa pē 'o fakatau mo 'ene ngaahi ngäue pea mo 'ene talangofua ki he ngaahi fono 'o e ongoongolelei (vakai, Loma 2:1–16; vakai foki, Luke 12:47–48; T&F 82:3).
- 'Oku fie ma'u ki he mā'oni'oni 'a e ngaahi ngäue 'o e mā'oni'oni, ka 'ikai ko hano tala pē 'oku te mā'oni'oni (vakai, Loma 2:21–29; vakai foki, Loma 10:1–4; 2 Nifai 31:5).
- 'Oku 'ikai ha taha ia te ne mo'ui haohaoa 'aki e fonó. Te tau lava pē 'o toki mā'oni'oni tu'unga 'i he tui kia Sisü Kalaisi, 'a ia te ne ue'i kitautolu ke tauhi 'Ene ngaahi fekaú (vakai, Loma 3:9– 26; vakai foki, 'Alamā 22:14; Molonai 6:4).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he Loma 1–3.

'E lava ke faka'aonga'i 'a e fo'i vitiō ko e *New Testament Video*, konga fika 13, "The Doctrine of Grace" (13:07), ki hono ako'i 'o e Loma 2–5. 'E lava ke faka'aonga'i e konga fika 14, "Faith and Works" (8:18), 'i hono ako'i 'o e Loma 2–5; ka neongo ia, te ke lava 'o fili ke faka'aonga'i e fo'i vitiō ko 'eni ke ako'i 'aki 'a e Sēmisi 2. Vakai ki he *New Testament Video Guide* ki he ngaahi fokotu'u ki hono akó.

Loma 1:1. Ko e tohi Lomá ko e fuofua tohi ia 'i he konga ko 'eni 'o e Fuakava Fo'ou 'oku ui "ko e Ngaahi 'Ipiseli," 'a ia ko e ngaahi tohi ne fai 'e he kau 'Aposetolo he kuonga mu'a. (miniti 'e 15–20)

Kole ki he fānau akó ke nau 'oatu ha hingoa 'o ha misiona kuo uiui'i ki ai ha mēmipa honau fāmílí pe taha 'o honau ngaahi kaungā-me'á. Fehu'i ange: Ko e hā e hingoa 'o e misiona 'oku kau ki ai hotau uōtí pe koló? Fakahā ki he fānau akó 'oku 'i he misiona takitaha ha ngaahi feitu'u kehekehe pea 'e lava ke ngāue 'a e kau faifekau 'i ha ngaahi uooti, ngaahi kolo, ngaahi vahefonua pe ngaahi fonua kehekehe lolotonga 'enau ngāue fakafaifekau. Kole ki he fānau akó ke nau vakai ki he mape fika 6 'i he "Guide to the Scriptures" pea mou alea'i e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Kapau ne uiui'i 'a Paula he 'ahó ni pea ngāue he ngaahi feitu'u ko 'ení, 'oku mou pehē ko e hā e hingoa 'o e "misiona" 'e hā 'i hono uiui'i ngāue fakafaifekau?
- Ko e fē e ngaahi feitu'u ne "hiki" holo aí?
- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga ne mei faingata'a ai kiate íá?
- Te mou lava nai 'o 'ilo'i e faitatau 'i he ngaahi hingoa 'o e ngaahi kolo ne ngāue ki ai 'a Paulá pea mo e ngaahi hingoa 'o e ngaahi tohi 'i he Fuakava Fo'ou? 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'okú na faitatau aí?

Fekau e fānau akó ke nau huke ki he "Ko e Hingoa mo e Hoko'anga 'o e Ngaahi Tohi 'i he Fuakava Fo'ou" 'i he konga ki loto 'o 'enau ngaahi Tohi Tapú. 'I ho'o faka'aonga'i ko ia e ngaahi fakamatala ki he founga fokotu'utu'u 'o e Fuakava Fo'ou, hanga leva 'o fakaafe'i e fānau akó ke nau fakahingoa e 'ū peesi 'i he tēpile fakahokohoko 'o 'enau 'ū tohi 'o hangē ko e siate ko 'ení:

KOE GAAHI TOHI I HE TOHI TABU MOTUA

KOE PĪA O HONO VAHE		KOE PĪA O HONO VAHE	
Koe Tohi ko Jasei	30	Koe Tohi ko gaahi Les Fakalifá	31
Koe Tohi ko Ekeveiti	31	Koe Tohi ko Tagata Malaga	32
Koe Tohi ko Levitika	32	Koe Hiva a Solomone	33
Koe Tohi ko Numa	33	Koe Tohi ko Salofa ko Teia	34
Koe Tohi ko Tautamoni	34	Koe Tohi ko Salofa ko Jolema	35
Koe Tohi ko Jaina	35	Koe Gaahi Tagilifá a Jolema	36
Koe Tohi ko Kau Fakamala	36	Koe Tohi ko Salofa ko Takoti	37
Koe Tohi ko Lote	37	Koe Tohi ko Salofa ko Tanita	38
Koe Uvaki Tohi a Surota	38	Koe Tohi ko Hone	39
Ko hōno Ua ko Tohi a Surota	39	Koe Tohi a Joti	40
Koe Uvaki Tohi ko Gaahi Ta'i	40	Koe Tohi a Anesi	41
Ko hōno Ua ko Tohi ko Gaahi Ta'i	41	Koe Tohi a Otaeta	42
Koe Uvaki Tohi Fakamatala Moa	42	Koe Tohi a Jona	43
Hokohoko	43	Koe Tohi a Maki	44
Ko hōno Ua ko Tohi Fakamatala Moa	44	Koe Tohi a Nihoni	45
Hokohoko	45	Koe Tohi a Hanahani	46
Koe Tohi a Ede	46	Koe Tohi a Sofona	47
Koe Tohi a Nihoni	47	Koe Tohi a Hakei	48
Koe Tohi a Eeta	48	Koe Tohi a Surota	49
Koe Tohi a Jate	49	Koe Tohi a Maki	50
Koe Tohi ko Gaahi Same	50		

KOE HIGOA MOE HOKOAGA OE GAAHI TOHI I HE FUAKAVA FOUU, BEA MO HO NAU GAAHI VAHE

Ko Maki, ko hōno vahe oia	1	I. Timote, ko hōno vahe oia	1
Ko Maki	2	II. Timote	2
Ko Luke	3	Tatani	3
Ko Jase	4	Filomone	4
Koe Gase	5	Teoma	5
Koe Tohi ki Loma	6	Koe Tohi a Tevoti	6
I. Kolaito	7	S. Dete	7
II. Kolaito	8	II. Dete	8
Kaleli	9	I. Jone	9
Hano	10	II. Jone	10
Fihal	11	III. Jone	11
Kolose	12	Jate	12
I. Tesalonia	13	Fakaha	13
II. Tesalonia	14		

Koe e Ngāue 'a e Kau 'Aposetotó

Ngaahi 'Ipeeli 'a Paulá Fakalukufá
Ngaahi 'Ipeeli Fakahā
Kia Stone

Fakamatala'i ki he fānau akó e 'uhinga 'oku ui ai e ngaahi tohi 'oku kamata meia Loma kia Hepeluú ko e Ngaahi 'Ipeeli 'a Paulá. Fakahā kia kinautolu ko Loma 'a e fuofua 'Ipeeli he Fuakava Fo'ou ka na'e 'ikai ko e fuofua tohi ia ne fai 'e Paulá. Mou alea'i e ngaahi 'Ipeeli ne hiki ki mu'a 'i he 'Ipeeli ki Lomá.

Loma 1-3 (Folofola Ako Ma'ulotó, Loma 1:16). Kuo faiangahala e tokotaha kotoa pē pea 'okú ne fiema'u ha Fakamo'ui. 'Oku 'omi 'e he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi ha fakamo'ui ki he fānau kotoa pē 'a e Tamai Hēvaní. (miniti 'e 30-35)

Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau-loto ange 'o pehē pē 'oku 'alu e kalasi 'o 'a'ahi ki he Muiotoloto Iakatani 'i Mekisikoú. Kuo fakaafe'i kinautolu ke nau 'i ai 'i ha 'aho 'e fá fakataha mo ha ní'ihí mataotao 'i he fakatotolo ki he ngaahi kolo pe hisitōlia 'o e kuonga mu'á, 'a ia 'oku nau fai ha fekumi 'i he ngaahi toetoenga fale motu'a 'oku pehē tokua ko e kolo 'o e Tohi 'a Molomoná. Ke mateuteu ki he 'a'ahi ko 'ení, kole ki he fānau akó ke nau hiki fakaholoholo e ngaahi me'a ko 'ení 'o kamata pē mei he ngaahi me'a 'oku 'aonga tahá ki he me'a 'oku sí'isí'i taha 'ene 'aonga: kasa, kilimi ke tuli 'aki e namú, sāvolo, sū puti 'oku fefeká, me'a sivi vai, vaka leta fakahaofi mo'ui, hele fufū pea mo e kí'i puha feesi 'eiti. Hili hono fai ia 'e he kalasi, hanga leva 'o fakahā ange, "'O, ne u fakahā atu nai te tau folau vaka pea 'e ngoto hotau vaká 'i he Kūlifa 'o Mekisikoú?" Fehu'i ange leva:

- 'Oku hanga nai 'e he fakamatala ko íá 'o ue'i koe ke liliu ho'o fakahokohoko e ngaahi me'a 'oku 'aonga tahá? 'O anga fēfē leva? (Mahalo ko e tokolahi taha 'o e fānau akó te nau fie 'unuaki'i e vaka leta fakahaofi mo'ui ki he tumu'aki 'o 'enau lisi.)
- Ko e hā hono 'uhinga na'e 'ikai ke ke fakakaukau ai ki mu'a ange ne fu'u mahu'inga 'a e kí'i vaka fakahaofi mo'ui?

Hiki e lea ko 'eni ne fai 'e Palesitini 'Eselá Tafu Penisoní 'i he palakipoé pe ko hano tufa ki he fānau ke nau takitāuhi:

"'Oku tatau pē 'a e 'ikai fu'u fie ma'u 'e he tangatá 'a e me'akai kae 'oua leva kuó ne fiekaia, pea mo e 'ikai ko ia ke ne fiema'u e fakamo'ui 'a Kalaisi kae 'oua leva kuó ne 'ilo'i e 'uhinga 'okú ne fie ma'u ai 'a Kalaisi.

"'Oku 'ikai ha taha ia 'e fe'unga 'ene 'iló pe te ne 'ilo'i lelei e 'uhinga 'okú ne fie ma'u ai 'a Kalaisi kae 'oua leva ke mahino kiate ia peá ne tali 'a e tokāteline 'o e Hingá pea mo 'ene kaunga ki he fa'ahinga kotoa pē 'o e tangatá" ('i he Conference Report, Apr. 1987, 106; pe *Ensign*, May 1987, 85).

Lau e lea 'i 'olungá ki he kalasi pea mou alea'i e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā ha me'a 'oku fa'a hanga 'e he kakaí 'o tuku ke mu'omu'a 'i he 'enau lisi 'o 'enau ngaahi me'a mahu'ingá 'o mahu'inga ange ia 'i he Fakamo'ui? Ko e hā nai hono 'uhingá?

- 'Oku anga fēfē ha faitatau 'o 'etau 'ilo ko ia ki he fakaevaha 'oku hanganaki maí, mo ha'atau ma'u ha mahino ki he Hingá?
- 'E lava fēfē 'e ha 'ilo ki hotau tu'unga hingá ke ne liliu e fa'ahinga ongo 'oku tau ma'u ki he Fakamo'uí?
- 'Oku anga fēfē e hoko 'a e vaka fakahaofi mo'ui 'i he'etau talanoá, 'o hangē ko e Fakamo'uí?
- Ko e hā ha founa 'okú ke pehē ne mei kehe ai e māmani kapau ne mahino ki he kakai 'oku nau 'i ha tu'unga hinga pea nau mo'ui foki 'i ha māmani kuo hingá? (Te ke lava 'o faka'aonga'í 'a e 1 Nifai 10:6; Mōsaia 16:4; mo e 'Alamā 34:9 ke fakaha'í 'aki e founa 'oku fakama'ala'ala mahino mai ai 'e he tohi 'a Molomoná 'a e tokāteline ko 'ení mo tokoni'í kitautolu ke tau 'ilo'í ia 'i he Tohi Tapú.)

Fakahā ki he fānau akó na'e feinga 'a e 'Aposetolo ko Paulá ke tokoni'í e Kāingalotu 'i Lomá ke mahino pea nau 'ilo'í e tokāteline 'o e Hingá mo 'ene fekau'aki pea mo e fa'ahinga kotoa pē 'o e tangatá. Kole ange ke nau lau 'a e Loma 1:14–17. Fehu'í ange:

- Ko e hā e fa'ahinga ongo ne ma'u 'e Paula fekau'aki mo e ongoongolelei?
- 'Oku mou pehē ko e hā e 'uhinga na'á ne ongo'í pehē ai?

Fakahā ki he fānau akó 'oku fakamanatu mai 'e Paula 'i he Loma 1–3, ki he Kāingalotú ko e ongoongolelei pē 'o Sisū Kalaisí 'a e 'amanaki lelei 'anga ki hono fakamo'uí 'o e Siú pe Senitailé. Na'e akonaki 'a Paula 'oku fakatonuhia'í kitautolu 'e he mālohi 'o Sisū Kalaisí pea 'oku foaki e mālohi (pe 'alo'ofa) ko 'ení kia kinautolu 'oku tui kiate Iá (vakai, Loma 3:24–31). Fai ange e ngaahi fehu'í ko 'ení ki he fānau akó peá ke faka'aonga'í e ngaahi potu folofola 'oku 'oatu fakataha mo iá ke tokoni ki hono tali kinautolú:

- Ko e hā nai e 'uhinga 'oku fie ma'u ai 'a e Fakamo'uí 'e he kakai 'oku nau fakafisinga ke tali e 'Otuá? (Na'e fakamatala'í 'e Paula 'oku tō e houhau 'o e 'Otuá ki he ni'íhi 'oku fakafisi ke tui kiate Ia hili ko iá 'oku fakamo'oni'í 'a Hono mālohí 'e he me'a kotoa pē na'á Ne fakatupú; vakai, Loma 1:18–23.)
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku fie ma'u ai 'a e Fakamo'uí 'e he kakai 'oku tui ki he 'Otuá? (Na'e fakahā 'e Paula 'oku fakamāu'í e kakai kotoa pē 'o fakatatau mo 'enau ngaahi ngāuē pea 'oku 'ikai filifilimānako pe fakalai e 'Otuá ki ha taha; vakai, Loma 2:1–16; vakai foki, 1 Nifai 17:35.)
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku fie ma'u foki ai 'a e Fakamo'uí 'e he kau Siu ko ia ne nau fakakaukau 'e fakahaofi pē kinautolu ia 'e he fono 'a Mōsesé? (Na'e fakatokanga mai 'a Paula he 'ikai lava ke fakahaofi kinautolu ia 'e he fono 'ata'atā pē 'a Mōsesé. Koe'uhí 'oku 'ikai lava ha taha ia 'o mo'ui haohaoa, ko ia 'oku fakahalaia'í ai e tokotaha kotoa pē 'e he fonó; vakai, Loma 2:16–3:23.)
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku fakakaukau nai ai ha ni'íhi 'o e kakai 'i he Siasí he 'ahó ni 'e hanga pē 'e he'enu hoko ko ha mēmipa 'o e Siasí 'o fakamo'ui kinautolú?
- Ko e hā 'oku ako'í mai 'e he folofolá 'o fekau'aki mo e 'ilo ko iá? (vakai, Mātiu 7:21).

Fakakaukau ke ke fakakau atu e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló:

“Ko e misiona 'o e Siasí ki hono kāingalotú ke faka'atā ange 'a e ngaahi tefito'í mo'oni, ngaahi polokalamá pea mo e lakanga fakataula'eikí 'a ia te nau lava 'o teuteu'í ai kinautolu ki he hakeaki'í. Ko 'etau lavame'á, 'o tatau pē 'i he fakapo'uitui'í pea mo e Siasí, 'e makatu'unga 'aupito ia mei he anga 'o 'etau faivelenga 'i he tokanga taha ki hono mo'ui'aki 'o e ongoongolelei 'i he 'apí. . . . 'E lava lea ke mahino ai kia kitautolu 'oku mahu'inga ange 'a e kakai 'i he ngaahi polokalamá, pea 'oku totonu ke hoko ma'u pē e ngaahi polokalama ia 'a e Siasí ko ha poupu kae 'oua 'aupito na'a 'i ai ha taimi te ne fakasi'isi'í pe tohoaki'í e ngaahi 'ekitiviti fakafāmilí 'oku fakatefito 'i he ongoongolelei.” (“Living the Gospel in the Home,” *Ensign*, May 1978, 101).

Loma 1:18–32. 'I he taimi 'oku angatu'u mo fakafisinga'í ai 'e he kakai 'a e 'Otuá, 'oku nau fakamavahe'í kinautolu mei he Laumālie Mā'oni'oni'í pea 'oku tuku lea 'e he 'Otuá ke nau mamahi ki he taupotu taha 'o 'enau ngaahi angahalá. (miniti 25–30)

Tāmata'e i e 'uhila pe maama 'i homou lokiakó kae fakamo'ui ha kasa. (Te ke lava 'o puipui'í e ngaahi matapā sio'atá ki mu'a ke lava 'o fakapo'uli 'aupito e lokí 'i he taimi 'oku tāmata'e i ai e 'uhilá). Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau ki he māmá ko ha fakafongia ia 'o e tākiekina pe takaua 'o e Laumālie 'o e 'Eikí.

Tāmata'e i e kasá pea toe fakamo'ui 'i ha ngaahi miniti si'í lolotonga ha'amou alea'í e ngaahi fehu'í ko 'ení:

- Ko e hā ha ngaahi tō'onga mo'ui pe ngaahi fakakaukau 'okú ne fakatupu ha mavahe 'a ha taha mei he 'Eikí?
- Ko e hā ha me'a 'oku hoko fakalaumālie kia kitautolu 'i he taimi 'oku tau mavahe ai?
- Ko e hā e fa'ahinga nunu'a 'o e faiangahalá 'i he'etau mo'ui?
- 'Okú te ongo'í fēfē 'i he mole 'a e Laumālie 'o e 'Eikí?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku hoko ai 'a e fakapo'ulí ko ha fakafongia lelei 'o e 'ikai ke te ma'u e tākiekina pe mālohi 'o e Laumālie? (vakai, Mātiu 6:22–23).
- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku sai'ia ange ai ha kakai ia 'e ni'íhi 'i he fakapo'ulí kae 'ikai ko e māmá? (vakai, T&F 10:21).

Fakamo'ui e ngaahi maama he lokiakó pea mou lau mo alea'í ha ni'íhi 'o e ngaahi potu folofola ko 'ení: 2 Nifai 26:10–11; Mōsaia 2:36–37; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:31–35. Fakaafe'í e fānau akó ke nau lau e Loma 1:24, 26, 28 pea kumi ai ha ngaahi kupu'í lea 'okú ne fakamatala'í e founa 'oku tuku ai 'e he 'Otuá ke mavahe e kakai mei Hono Laumālie (“Oku tukuange kinautolu 'e he 'Otuá,” “Tuku atu kinautolu 'e he 'Otuá”) Fakamatala'í ange he 'ikai lava ke nofo e Laumālie ia mo e kau angahalá. 'Oku 'ikai 'uhinga 'eni ia 'o pehē 'oku

si'isi'i ai e 'ofa 'a e 'Otuá, ka ko e nunu'a fakanatula pē ia 'o e tō'onga fai angahala 'a e kakai (vakai, Sione 15:10; T&F 95:12). Kole ki he fānau akó ke nau lau fakalongolongo 'a e Loma 1:21–32. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha ngaahi angahala te ke lava 'o fakahā mai 'okú ne tohoaki'i e kakai ke nau mavahe mei he 'Eiki?
- 'Oku mamafa fēfē 'a e ngaahi angahala ko 'eni?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku manakoa ai e ngaahi angahala ko 'eni 'i māmani he 'ahó ni?
- Ko e hā ha ngaahi tō'onga mā'oni'oni 'oku fehangahangai mo e ngaahi angahala ko 'eni, 'a ia 'oku fakamatala'i 'i he Loma 1?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku hanga ai 'e he mo'ui anga-tonú pe mo'ui mā'oni'oni 'o 'omi ke lahi 'aupito e Laumālie 'o e 'Eiki ki he'etau mo'ui?

Toe tāmāte'i e māmā pea hulu'i 'aki e kasá 'a ho'o folofolá. Fakamo'oni ange 'oku hanga 'e he folofolá 'o ako'i kitautolu fekau'aki mo e 'amanaki lelei pea mo e maama 'oku foaki mai 'e Sisū Kalaisi ke ne tākiekina mama'o kitautolu mei he angahalá.

Loma 4–6

Talateú

Na'e tohi 'e 'Eletā Sefilī R. Hōlani, 'i he'ene kei mēmipa he Kau Fitungofulú, 'o pehē: "Ko e fakalelei 'o Sisū Kalaisi ko e ngāue ia ne tomu'a fakanofa pea ne loto fiemālie ki ai 'a e 'Alo Tofu Pē Taha 'o e 'Otuá na'e Fakatupú. Na'á ne foaki 'Ene mo'ui, 'o kau ai hono sinó mo e ta'ata'a haohaoá, peá ne mamahi fakalaumālie ke fetongi huhu'i 'aki (1) e nunu'a 'o e Hinga 'a 'Ātama 'i he fa'ahinga kotoa 'o e tangatá (2) e ngaahi angahala fakafō'ituitui 'a kinautolu kotoa pē 'oku fakatomala, talu meia 'Ātama 'o a'u ki he ngata'anga 'o e māmani. 'Oku tui 'a e kāingalotu 'o e Siasí ko e tefito'i mo'oni 'eni, ko e fakava'e mahu'inga tahá, ko e tokāteline pulé pea mo hono fakahaa'i mo'oni 'o e 'ofa fakalangí 'i he palani 'o e fakamo'ui. Na'e fakahā 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá "ngaahi me'a kotoa pē 'oku fekau'aki mo 'etau tui fakalotú, ko ha tānaki atu pē ki he fakalelei 'a Kalaisi' (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*), p. 121)" ("Atonement of Jesus Christ," 'i he Daniel H. Ludlow, ed., *Encyclopedia of Mormonism*, 5 vols. [1992], 1:82–83).

'I he Loma 4–6, na'e fakahā ai 'e Paula 'oku hoko mai e fakatonuhia'i 'o fakafou he tui kia Sisū Kalaisi tu'unga 'i Hono mālohi fakalelei. Na'e lave 'a Paula ki he sīpinga 'a 'Ēpalahamé pea ne toe fakamanatu mai foki e tokāteline 'o e Hingá ke tokoni ki hono fakamahino'i e tefito'i mo'oni ko 'eni. Na'e toe lave foki 'a Paula ki he ouau 'o e papitaisó. 'I he'etau ako ki he ouau ko 'eni mo hono ngaahi faka'ilongá, te tau lava leva 'o 'ilo pe ma'u ha mahino ki he ngaahi sitepu kuo pau ke tau fou ai ka tau fiefia kakato 'i he ngaahi tāpuaki 'o e Fakalelei.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Loma 4–6 peá ke fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a pea teuteu ho'o lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelei ke Fakatokanga'i

- 'Oku kau 'i he tui kia Sisū Kalaisi 'a hono fakahaa'i 'etau tui mo 'etau 'ofa ki he 'Eiki 'aki 'etau tauhi 'Ene ngaahi fekaú (vakai, Loma 4; vakai foki, Sione 14:15; Sēmisi 2:14–19).
- 'Oku 'ikai hoko mai 'a e fakamo'ui 'i he tui mo e talangofua 'ata'atā pē ka 'i he 'alo'ofa 'a e 'Eiki tu'unga 'i he Fakalelei. 'E lava ke fakamolemole'i mo fakatonuhia'i pea fakama'a kitautolu tu'unga 'ia Kalaisi (vakai, Loma 5; vakai foki, Kalētia 2:16; 2 Nifai 10:24).
- 'Oku fakataipe 'e he papitaisó 'a e pekia, telio pea mo e Toetu'u 'a Sisū Kalaisi. 'Okú ne fakataipe foki e mate mo hono tanu 'o 'etau ngaahi angahalá pea pehē ki hotau fanau'i fo'ou 'i he'etau fuakava ke muimui ki he Fakamo'ui (vakai, Loma 6:1–13; vakai foki, Mōsaia 27:24–26; T&F 76:50–52).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he Loma 4–6.

 Loma 4–5. Kapau te tau fakahaa'i 'etau tui ki he 'Eiki 'aki 'etau tauhi 'Ene ngaahi fekaú, te Ne foaki mai kia kitautolu 'a e me'a'ofa 'o e mo'ui ta'engatá. (miniti 'e 45–50)

Faka'alí'ali ha ipu vai 'aisi. Fakaafe'i e kalasí ke nau fakakaukau-loto pē 'o hangē 'oku nau 'i ha toafa pea 'oku nau mei mate he fieinuá. 'I ha kí'i tafungofunga ofi mai pē ki ai, 'oku tuku ai e ipu vai fakamo'ui ko 'eni. Fehu'i angé: Ko e fē 'i he ngaahi me'a ko 'eni te ne fakahaofi ho'o mo'ui: ko ho'o falala 'e fakamo'ui koe 'e he vaí, ko ho ivi ke totolo hake ki he tafungofunga ko 'eni 'o ma'u e vaí, pe ko ho'o inu e vai 'i he ipú? Tuku ki he fānau ke nau fakahaa'i 'enau ngaahi talí. 'Oua na'á ke lave ki he tonu pe hala 'o 'enau ngaahi talí. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha founa 'e lava ke fakafehoanaki ai e tūkunga ko 'eni ki he'etau fiema'u ko ia ha fakamo'ui fakalaumālié?
- Ko e hā 'e lava ke fakafofonga'i 'e he vaí? (Ko e Fakalelei, ko e 'alo'ofa mo e 'ofa 'a Sisū Kalaisi; vakai, Sione 7:37.)
- Ko e hā 'e lava ke fakafofonga'i 'e he totolo hake he tafungofungá? (Fakatomalá, tauhi 'o e ngaahi fekaú.)
- Ko e hā 'oku fakafofonga'i 'e he falala ko ia ki he mālohi fai fakamo'ui 'o e vaí? (Tui, falalá.)
- Ko e hā 'e fie ma'u ke ne fakahaofi ho'o mo'ui?

Fakahā ki he fānau ko e vaí 'okú ne ma'u e mālohi ke fakamo'ui kitautolú. Ka kuo pau ke tau falala 'e fakamo'ui kitautolu 'e he vaí ka tau feinga ke kaka ki he tafungofungá. Kuo pau ke tau kaka 'i he tafungofungá ke ma'u mai e vaí. Pea kuo pau ke tau

inu e vaí ka ne fakamo'ui kitautolu. Ko e ngaahi tükunga tatau pē 'oku fie ma'u 'i he ongoongolelé. Ko e Fakalelei 'a Sisū Kalaisi 'okú ne 'omi kia kitautolu 'a e fakamo'uí. Ka ke 'aonga mo'oni 'Ene Fakalelei 'i he 'etau mo'uí, kuo pau ke tau tui ki he 'Eiki pea fai ki Hono finangaló.

Fakamatala'i ange 'oku tatau pē 'etau fie ma'u ko ia ha vai 'i he 'etau meimei mate he fieinuá, pea mo 'etau fie ma'u ko ia ha Fakamo'ui ke ne ikuna'i e ngaahi nunu'a 'o e angahalá pea mo e maté. Lau 'a e Loma 5:12–14 pea fehu'i ange:

- Ko e hā hono 'uhinga 'oku fie ma'u ai ha Fakamo'ui ma'á e fa'ahinga kotoa pē 'o e tangatá?
- Ko e hā ha ngaahi founa ne uesia ai kitautolu 'e he Hinga 'a 'Ātamá?
- Ko e kakai 'e toko fiha na'e fai angahalá? (vakai, Loma 3:23).

Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau fakalongolongo 'a e Loma 5:15–20 pea faka'ilonga'i e ongo fo'i lea ko e *maté* mo e *angahalá* he taimi kotoa pē 'okú na 'asi ai. Lau 'a e Loma 5:21 'o kumi ai e founa 'e lava ke iku'i ai e angahalá mo e maté. Kapau 'e toe lahi e taimi, te ke lava foki 'o vahevahe ange e ngaahi potu folofola ko 'eni, 'a ia 'oku hā ai e 'uhinga 'oku tau fie ma'u ai ha Fakamo'uí: 1 Nifai 10:6; 2 Nifai 9:21; 'Alamá 12:22; 'Eta 12:27; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:19–25.

Fakamatala'i ange 'oku tatau pē 'etau falala ko ia 'e fakamo'ui kitautolu 'e vai 'o tupu ai 'etau feinga ki aí, pea mo e pau ko ia ke tau tui ki he 'Eiki ko Sisū Kalaisi. 'E hanga 'e tui mo'oni 'o faka'ai'ai kitautolu ke tau tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá ka tau lava 'o 'inasi 'i he Fakalelei. Lau 'a e Loma 4:1–3 'o kumi 'a e ngaahi kupu'i lea 'oku fakaha'a'i mai ai na'e tui 'a 'Ēpalahamé. Fehu'i ange:

- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga na'e fili ai 'e Paula 'a 'Ēpalahame ke hoko ko ha sipinga 'o e tuí?
- Ko e hā ha ngaahi tō'onga 'i he mo'ui 'a 'Ēpalahamé te ke lava 'o manatu ki ai, na'e fakaha'a'i ai na'e hanga 'e he'ene tuí 'o tākiekina ia ke ne fai e ngaahi ngāue 'o e mā'oni'oni'?

Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau 'a e Loma 4:17–25 pea mou kumi ha fakamo'oni kehe 'o e tui mo e ngaahi ngāue 'a 'Ēpalahamé. Fehu'i ange: 'Oku mou pehē ko e hā nai hono 'uhinga na'e hiki fakaikiiki ai e mo'ui 'a 'Ēpalahamé? Lau 'a e Sēmisi 2:14–18; 2 Nifai 25:23; pea mo e Liliu 'a Siosefa Sāmīta 'o e Loma 4:16 ('i he Tohi Tapu faka-Pilitāniá), pea mou alea'i leva e potupotutata ko ia 'a e tui mo e ngaahi ngāue lelei. Vahevahe ange e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Nila A. Mekisualé, ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Oku faka'uhinga hala'i e tui 'o pehē 'oku 'ikai ngata pē 'i he si'isi'i ke ne fakaloto'i ha tahá, ka 'oku toe faingata'a foki ke tanumaki mo fakatupulaki.

“Oku 'i ai ha ngaahi tafa'aki pau 'o e tui. 'Oku mahu'inga e tafa'aki kotoa pē. Na'e ako'i mahino mai 'e Palesiteni Pilikihami 'Iongi kuo pau ke ma'u e 'tui ki he huafa, 'ulungāanga mo e fakalelei ['a Sisú], . . . tui

ki He'ene Tamaí pea mo e palani 'o e fakamo'uí.' Na'e pehē 'e Pilikihami 'oku makatu'unga 'i he fa'ahinga tui pē ko iá 'a 'etau ma'u ha 'talangofua 'oku [tu'u ma'u mo tu'uloa] ki he ngaahi fie ma'u 'o e Ongongolelé.”
(*Lord, Increase Our Faith* [1994], 2).

Ke tokoni'i e fānau akó ke nau fakahounga'i kakato 'etau fakafalala ki he Fakamo'uí, hanga 'o fakamahino ange ko e tui ko ha me'a-foaki ia meia Kalaisi. 'Oku pehē foki mo e ivi ko ia ke fakahoko 'aki e ngaahi ngāue lelei. 'I hono fakalea 'e tahá, he 'ikai te tau teitei lava ke ma'u e loto falala ko ia 'oku fie ma'u ke tau holi ki he vaí, pe lue hake he tafungofungá ki he vaí, ka ne ta'e 'oua 'a Sisū Kalaisi. Fakamatala'i ange 'oku fakafounga'i 'e he vaí 'a e tokoni fakalahi 'oku foaki mai 'e he 'Otuá 'o fakafou 'i he Fakalelei. 'Oku hanga 'e he me'a-foaki ko 'eni 'o 'omi kia kitautolu 'a e mālohi 'oku fie ma'u ke tau fakatomala, tauhi e ngaahi fekau pea mo tau hoko ai 'o hangē ko e 'Otuá.

Ki'i inu mei he ipu vai momokó. Fakamo'oni ange 'oku 'ikai ko 'etau tui pē pe ngaahi ngāue lelei pē 'e fakamo'ui ai kitautolú. Ko e tui mo e ngāue ko e ongo ki ia te ne fakaava e matapā ki he fakamo'uí, ka 'oku toki hoko mai pē 'a e fakamo'uí ia 'ia Sisū Kalaisi (vakai, Mōsaia 3:17; 'Alamá 38:9; Mōsese 6:52). Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau 'a e Loma 5:1–11 pea mou kumi e founa ne ako'i 'aki 'e Paula ki he Kāingalotú 'oku ma'u e fakamo'uí 'o fakafou 'i he Fakalelei mo e kelesi 'o Sisū Kalaisi.

- Ko e fē ngaahi kupu'i lea 'okú ke mahu'inga'ia taha ai he ngaahi lea 'a Paulá?
- Ko e hā ha founa 'e hanga ai 'e ha'atau ma'u ha mahino 'oku loloto ange ki he Fakalelei, 'o tokoni'i kitautolu ke tau 'ofa ki he Fakamo'uí?

Fakamanatu ki he fānau akó neongo na'e loto fiemālie 'a Sisū 'i he maama fakalaumālie ke hoko ko hotau Fakamo'uí, ka na'e 'ikai ha'isia Ia ke pekia ma'atautolu. Na'e fai pē ia 'i he 'ofa. Mou hiva'i e fo'i himi “'Oku Fakafo” *Ngaahi Himi*, fika 102) pea kole ki he fānau akó ke nau fakalaululoto ki he mahu'inga 'o e ngaahi fakalea 'o e himi.

Loma 6. 'Oku fakataipe 'e he papitaisó 'a e pekia, telio pea mo e Toetu'u 'a Sisū Kalaisi. 'Okú ne fakafounga'i foki e mate mo hono tanu 'o 'etau ngaahi angahalá pea mo 'etau fanau'i fo'ou 'i he 'etau fuakava ke muimui ki he Fakamo'uí. (miniti 'e 35–40)

Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ne lau ki he kalasí e kongā ko 'eni ne to'o mei he lea ne fai 'e 'Eletā Heneli B. 'Aealingi ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Te tau lava kotoa pē 'o manatu'i 'i ha ngaahi taimi 'o 'etau mo'uí ne tau ongo'i ai ha fakalotolahi ke tau toe hoko 'o lelei ange pea mavahe hake 'o toe mā'olunga ange. Mahalo ne hoko mai e fa'ahinga ongo ko iá 'i he

taimi tatau ne tau fakakaukau ai 'o pehē, ' Pau pē 'oku 'i ai ha me'a he mo'uí 'oku lelei ange 'i he tu'unga mo'ui lolotonga.' Me'apango pē ko e 'i ai ha ngaahi taimi 'oku tau ongo'i loto fo'i ai. Pea hoko mai leva mo e fakakaukau, 'Mahalo ko e ongo'i mamahi ko 'eni ko e fōtunga mo'oni pē ia 'o e mo'uí. Mahalo pē 'oku fie ma'u ke u ako ke tali e ongo'i loto mamahi ko iá. Hangē ko e ongo ia 'oku ma'u 'e he tokotaha kotoa peé.' . . .

“Ka ko e tokotaha kotoa pē kuó u maheni lelei mo iá, 'o a'u ki he ni'ihī loto fo'i mo loto mamahi tahá, te nau fakahā atu kiate koe na'e 'i ai ha taimi 'i he'enau mo'uí, mahalo ko ha tu'o taha pē, ne nau ongo'i ai e fa'ahinga mālohi faka'ai'ai ko iá, 'a e fakakaukau ko ia 'oku 'i ai ha me'a 'oku lelei pe mā'olunga angé” (Covenants [CES fireside for college-age young adults, 6 Sept. 1996], 1).

Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau loto angé ki ha ngaahi taimi ne nau ongo'i loto fo'i pe loto mamahi ai 'o hangē ko ia ne fakamatala'i mai 'e 'Eletā 'Aealingi. Fakaafe'i ha taha 'okú ne fie lave ki he fa'ahinga founa ne ne iku'i 'aki e fa'ahinga ongo ko 'eni ne nau ma'ú, ke ne fakamatala'i ia. Fehu'i ange: Ko e hā ha me'a na'á ke fai ke ma'u ai ha 'amanaki lelei?

Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau e ngaahi potu folofola ko 'eni pea feinga ke 'ilo'i e fiemālie mo e 'amanaki lelei 'oku 'omi 'e he ngaahi potu folofola: 'Īsaia 40:30–31; Mōsaia 4:6–7; Molonai 10:32–33. Fehu'i ange: Ko e mālohi 'o hai 'oku lava ke fakahaohaoa'i kitautolu ke tau ma'u e fakamo'uí? Fakahā ki he fānau akó na'e tokolahi 'aupito ha ni'ihī ia he kakai ne tohi ki ai 'a Paulá ne nau kei mateaki'i e fono 'a Mōsesé pea 'ikai mahino kia kinautolu kuo fakakakato 'e he Fakalelei 'a e fono 'a Mōsesé. Ne nau fie ma'u ha taha ke ne ako'i kia kinautolu te nau lava 'o ikuna'i e fai angahalá 'o fakafou 'ia Sīsū Kalaisi kae 'ikai ko e fonó. Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Loma 6:8–23 pea feinga ke 'ilo'i pe ko e hā ne ako'i mai 'e Paula fekau'aki mo e fai angahalá pea mo e me'a te ne tokoni'i kitautolu ke tau ikuna'i hono ngaahi nunu'á.

Na'e hoko atu 'a 'Eletā 'Aealingi 'o pehē:

“Oku mahulu hake e me'a ia 'oku fai 'e he Tamai Hēvaní mei hono tuku pē koe ke ke ongo'i e fa'ahinga mālohi faka'ai'ai ko iá. Kuó ne 'omi ha founa ke tau mavahe hake ai ki 'olunga—'o meimei mahulu ange ia he me'a te tau lava ke mafakamatala'i—'o 'ikai 'i hotau mālohí 'ata'atā pē he koe'uhí 'e 'ikai ke teitei fe'unga ia, kae fakafou 'i he mālohi 'o e Fakalelei 'a Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisi. . . .

“Oku 'ikai ngata pē 'i hono 'omi 'e he'etau Tamai Hēvaní ha Fakamo'ui pea mo e ongoongolei 'o Sīsū

Kalaisi 'oku ako'i mai ai 'a e ngaahi taumu'a 'o e mo'uí mo 'omi kia kitautolu 'a e ngaahi fekaú, ka 'okú ne tuku mai foki ha ngaahi fuakava ke tau fakahoko mo ia. Pea 'okú ne 'omi fakataha e ngaahi fuakava ko iá ha ngaahi ouau 'e lava ke ne fakahaa'i mai ai 'a ia kuó Ne tala'ofa pe fuakava ke fai pea pehē ki he me'a kuo tau palōmesi pe fuakava ke tau fai” (Covenants, 1).

Fakamo'oni ange 'oku tau ma'u e mālohi 'o e Fakalelei 'i he'etau mo'uí 'i he taimi 'oku tau fakahoko mo tauhi ai e ngaahi fuakava toputapú.

Fakamatala'i ange ki he fānau akó 'oku ako'i mai 'e he Loma 6:1–2 ke tau tafoki mei he'etau ngaahi angahalá. Kole ange ke nau lau 'a e veesi 3–7 'o kumi 'a e 'uluaki ouau mo e fuakava 'okú ne tuku ke fai fakahoko ai 'eni. Faka'alí'ali ki he fānau akó ha sāvolo pe tā hano fakatātā he palakipoé. Ako'i ange ko e papitaisó ko ha taimi ia 'oku tau fuakava ai ke “tanu” 'etau ngaahi angahalá pea mo hotau natula fai angahalá pea lava ke tau ma'u ai ha mālohi ke “'ufi'ufi” 'etau ngaahi angahalá 'o fakafou 'i he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisi. Mou alea'i ha ni'ihī 'o e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e hā 'oku fakataipe mai 'e he papitaisó? (maté, tanú, mo e toetu'ú; vakai, T&F 128:12–13.)
- Kapau ko e papitaisó ko ha taimi ia 'oku tau fuakava ai ke “tanu” pe tukuange 'etau ngaahi angahalá, ko e hā nai 'oku mahu'inga ai ke tau papitaiso 'i he fakaukú?
- Ko e hā ha ngaahi me'a ne hoko he mo'ui 'a Kalaisi 'oku toe fakataipe mai 'e he papitaisó? (Ko 'Ene pekiá, telio mo e Toetu'ú.)
- Ko e hā ha founa 'oku toe lelei ange ai 'etau mo'ui kapau 'oku tau fili ke tukuange 'etau ngaahi tō'onga fai angahalá ka tau papitaisó?
- Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:68–69; Mōsaia 18:8–10. Fakatau mo e ongo potu folofola ko 'eni, ko e hā ha ni'ihī 'o e ngaahi palōmesi ne tau fai he papitaisó?

Fakapapau'i 'oku mahino ki he fānau akó neongo 'oku fakataipe 'e he fuakava 'o e papitaisó te tau lava 'o ma'u mei he angahalá, ka 'oku 'ikai hanga 'e he papitaisó ia 'o fufulu mo'oni 'etau ngaahi angahalá. Ko e papitaisó ko ha taimi ia 'oku tau tukupā ai ke hoko 'o ma'a pea 'a'eva 'i ha mo'ui 'oku fo'ou, ko ha taimi ke tau teuteu ai ke ma'u e Laumālie Mā'oni'oni. 'Oku makatu'unga 'i he mālohi fakama'a ko 'eni 'o e Laumālie Mā'oni'oni 'a hono fakama'a mo'oni 'o 'etau ngaahi angahalá. 'E lava ke tokoni atu e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikī, 'a ia na'e hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Oku 'ikai fakamolemole'i 'a e ngaahi angahalá ia 'i he vai 'o e papitaisó, 'i he anga 'o 'etau vakai mo'oni ki ai, ka 'i he taimi ko ia 'oku tau ma'u ai e Laumālie

Mā'oni'oni, Ko e Laumālie Mā'oni'oni 'okú ne faka'auha e anga fakaemāmaní kae 'omi kitautolu ki ha tu'unga 'o e mā'oni'oni. Te tau lava 'o ma'a 'i he taimi 'oku tau feohi mo'oni ai mo e takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Ko e taimi leva ia 'oku faka'auha ai e angahalá, ngaahi nunu'a 'o e angahalá pea mo e koví mei hotau laumālié 'o hangē ko ia 'oku fakahoko 'e he afi' (A New Witness for the Articles of Faith, 290; vakai foki, 2 Nifai 31:17; Molonai 6:4; 8:25–26).

Loma 7–8

Talateú

‘I he taimi na’e fakahoko ai ‘e Sīsū ‘a e fono ‘a Mōsesé, na’e fetongi leva ‘a e fuakava motu’á ia ‘e he fono ‘o e ongoongolelé. Na’e feinga ‘a Paula ke fakaloto’i ‘a kinautolu ne kei pīkitai ki he ngaahi ouau mo e ngaahi angafai he kuonga ‘o e Mōsesé ke nau tukuange e ngaahi fono ko iá ka tau tali kakato ‘a e ongoongolelé ‘o Sīsū Kalaisí, ‘a ia ko e fuakava fo’ou (vakai, Hepelū 9:15). ‘Okú ‘i he Loma 7–8 ha talanoa fakatātā ki ha fefine kuo ‘ikai kei pīkitai ‘i he fonó ki hono husepānití hili ‘ene pekiá. ‘Okú fakafongā ‘i mai ai e mo’oni ko ia kuo ‘ikai kei ha’isia e Kāingalotú ki he fono ‘a Mōsesé hili hono fakahoko pe fakakakato ia ‘e Kalaisí. Na’e fakamo’oni leva ‘a Paula ko kinautolu ‘oku tau tali ‘a e ongoongolelé mo hono ngaahi fuakavá, ‘oku nau hoko ko ha kaungā-‘ea hoko mo Sīsū Kalaisi pea nau ma’u ‘a ia kotoa ‘oku ma’u ‘e he Tamai Hēvaní.

Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e Loma 7–8 peá ke fakakaukau’i e ngaahi tefito’i mo’oni ko ‘eni ki mu’a pea teuteu ho’o lēsoni.

Ngaahi Tefito’i Mo’oni Mahu’inga ‘o e Ongoongolelé ke Fakatokanga’i

- ‘Okú ‘omi kia kitautolu ‘e he Fakalelé ha mālohi ke ikuna’i ‘etau fakahehema fakanatula ke fai angahalá; ka ‘oku tau hoko ai ko ha kakai fo’ou, ko ha fānau ‘a e ‘Otuá kuo fanau’i fo’ou fakalaumālie (vakai, Loma 7:14–25; 8:1–14).
- He ‘ikai lava ‘e ha me’a ke ne fakamavahevahe’i e kau ākongā mo’oni ‘o Kalaisí mei he ‘ofa ‘a e Tamaí mo e ‘Aló (vakai, Loma 8:31–39; vakai foki, T&F 122:9).

Ngaahi Fokotu’u ki Hono Ako’i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko ‘eni, pe faka’aonga’i ha’o ngaahi fakakaukau pē ‘a’au, ‘i ho’o teuteu e ngaahi lēsoni ki he Loma 7–8.

Loma 7. Na’e fakahoko ‘a e fono ‘a Mōsesé ‘ia Sīsū Kalaisí pea fetongi ‘aki e fono ‘o e ongoongolelé. (miniti ‘e 10–15)

Kole ki he fānau akó ke nau fakahā atu ha ni’ihi ‘o e ngaahi lao fakafānili ‘oku fie ma’u ke nau tauhi. Hiki ha ni’ihi pē ‘o kinautolu ‘i he palakipoé, pea mou alea’i e ngaahi fehu’i ko ‘eni:

- Ko hai na’á ne fa’u e ngaahi lao ko iá?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘okú ke ongo’i ai ko ho fatongiá ke talangofua ki af?
- Ko e hā ha ngaahi lao ‘e lava ke ‘uhinga pē ki he fānau ikí ‘ikai ko e ni’ihi kei talavou ‘oku te’eki malí?
- ‘Okú hoko fēfē ‘a e ngaahi laó ko ha tāpuaki ki he’etau mo’uí?

Fakahā ki he fānau akó, ‘e tatau pē ‘a e hoko mai ko ia ha taimi ke ‘oua na’a nau tauhi ai e ngaahi lao kuo fokotu’u ‘e he’enu mātu’á ma’a honau ‘apí, pea mo e hoko mai ko ia ha taimi he ‘ikai toe fiema’u ‘a ‘Isileli ke nau mo’uí’aki e fono ‘a Mōsesé. Fakamanatu ki he fānau akó ‘i he tohi ‘a Lomá, na’e lea ai ‘a Paula ki he kakai ko ia ne kei pīkitai ki he ngaahi tukufakaholo mo e ngaahi tu’utu’uni ‘o e fono ‘a Mōsesé. Fakaafe’i e fānau ke nau lau e Loma 7:1–6 ke ‘ilo’i ai e tala fakatātā ne faka’aonga’i ‘e Paula ke fakahā ‘aki ki he kakai ‘oku ‘ikai ke nau kei ha’isia ki he fono ‘a Mōsesé. Fakakaukau ke ke faka’aonga’i e lea ko ‘eni na’e fai ‘e ‘Eletā Pulusi R. Makongikií:

“Na’e mataotao mo’oni ‘a Paula ‘i he’ene fa’u ha ngaahi fakatātā ke fakamamafa’i ‘aki ‘ene ngaahi akonaki ‘o e ongoongolelé. ‘I he Loma 7:1–6, ‘okú ne fakafehoanaki ai e mateaki’i ‘e ‘Isileli ‘a e fono ‘a Mōsesé ki he pīkitai ha uai’i ki hono husepānití. ‘Okú ha’isia pē ‘a e uai’i ki hono husepānití, talangofua ki he’ene ngaahi laó, ‘i he kei mo’uí ‘a e husepānití, pea kapau ‘e ‘alu mo ha toe tangata kehe, ‘okú ne tono tangata leva ia. Ka ‘i he taimi ‘e mate ai e husepānití, ‘oku ‘ikai leva ke kei hanga ‘e he husepānití ia ‘o pule’i e mo’uí ‘a e uai’i pea ‘oku ‘atā leva ia ke toe mali mo ha tangata kehe; ‘oku ‘ikai kei mo’ulaloa e uai’i ia ki he husepānití kuo maté.

“‘Okú pehē pē ‘a ‘Isileli mo e fonó. ‘I he kei mo’uí ko ia ‘a e fonó pea kei fakamālohiá, na’e pīkitai ‘a ‘Isileli ia ki ai pea na’e fie ma’u ke nau talangofua ki hono ngaahi tu’utu’uni. Kapau ‘e toe hū ‘a ‘Isileli ki ha ngaahi ‘otua kehe, pe muimui ki ha ngaahi tui fakalotu kehe, ‘e lau ia kuó ne fe’auaki. Ka ko ‘eni kuo fakahoko pe fakakakato e fonó; ko ia ‘oku ‘ikai kei mo’uí ia; kuo mate ia ‘ia Kalaisi; pea ‘oku pīkitai leva ‘a ‘Isileli ia ki ha taha kehe, ko Kalaisi, ‘a ia kuo pau ke talangofua leva ki he’ene ngaahi fono ‘o e ongoongolelé” (Doctrinal New Testament Commentary, 2:253–54).

Fakaafe’i e fānau akó ke nau lau ‘a e Mōsaia 13:27–30 mo e ‘Alamá 34:9–13, pea fehu’i ange:

- Ko e hā hono ‘uhinga na’e ‘oange ai ‘e he ‘Otuá ki ‘Isileli ‘a e fono ‘a Mōsesé?
- ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga ne kei hokohoko pīkitai ai pē ha nī‘ihi ia ‘o e kau Siu he kuonga ‘o Paulá ki he fono ko iá?
- Ko e hā ha me’a ne hoko na’á ne fakahoko pe fakakakato e fono ‘a Mōsesé?

Fakamatala’i ange ‘i he Loma 7:7–25, na’e tali ai e Paula e ngaahi fehu’i ko ‘enī mo fakamamafa’i mai e mo’oni mahu’inga ko ia ‘oku fetongi ‘e he fono ‘o e ongoongolelei ha ngaahi konga lahi ‘o e fono ‘a Mōsesé. Fakamahino ange ‘oku ‘i ai ha ngaahi liliu lahi ki he Loma 7 ‘i he Liliu ‘a Siosefa Sāmitá, ‘a ia ‘oku fakama’ala’ala ai e tefito’i mo’oni ko ‘enī. Fakalotolahi’i e fānau akó ke nau ako mei he Liliu ‘a Siosefa Sāmitá he taimi ‘oku nau lau ai e Loma 7 ‘i he’enua ako fakafo’ituituí.

Loma 8. Te tau lava ‘o ma’u ha mālohi ke iku’i ‘etau fakahehema ke faiangahalá ‘o fakafou ‘i he Fakalelei; ka tau hoko ko ha kakai fo’ou, ko ha fānau ‘a e ‘Otuá kuo fanau’i fo’ou fakalaumālie.
(miniti ‘e 35–40)

Mou alea’i mo e kalasí ‘a e ‘uhinga ‘o e fo’i lea ko e *tukufakaholo*. Mou talanoa fekau’aki mo e founa te tau lava ‘o ma’u ai e ngaahi koloa fakaemāmaní, ngaahi ‘ulungāanga lelei pea mo e ngaahi me’a-foaki fakalaumālie. Faka’ali’ali pe te mou talanoa fekau’aki mo ha koloa, ngaahi ‘ulungāanga pe ngaahi me’a-foaki mahu’inga kuó ke ma’u ko e tuku’au mai mei ho’o ngaahi kuí. Fai ange e ngaahi fehu’i ko ‘enī:

- Ko e tohituku ‘a hai ‘e ngalingali ke fakakau koe aí?
- Ko e hā ha me’a ‘e taha ‘okú ke fu’u fie ma’u lahi ke tukufakaholo ‘ia koe? Ko e hā hono ‘uhingá?
- Ko e hā ha ngaahi ‘ulungāanga lelei ‘o ho’o ngaahi kuí ‘okú ke ‘amanaki atu ke ma’ú?

Lau ange ‘a e lea ko ‘enī:

“‘Oku taku ‘e he Kau Mā’oni’oni ‘i he Ngaahi ‘Aho Kimui Ní ko Sīsū Kalaisí ko e ‘uluaki ‘alo fakalaumālie ia ‘o e ‘Otuá ko e Tamaí pea ko e ‘Alo Tofu Pē Taha ‘o e Tamaí ‘i he kakanó. Koe’uhí ko e fakahokohoko mahu’inga ko ‘enī, ‘okú Ne hoko ai ko e ‘ea-hoko totonu ‘o e Tamaí. Na’e hoko ‘a Sīsū ko e Fakamo’ui ki he fa’ahinga kotoa pē ‘o e tangatá pea mo e ‘ea-hoko ki he me’a kotoa pē ‘oku ma’u ‘e he Tamaí tu’unga ‘i he’ene matu’aki talangofua ki he finangalo ‘o e Tamaí, ‘o ne fakalalakala ai mei he ‘alo’ofa ki he ‘alo’ofa ‘i he’ene talangofua ki he ongoongolelei mo hono ngaahi ouaú ‘o ne fakahoko ‘a e Fakalelei ta’engatá. Ko kinautolu ko ia ‘oku nau tali ‘a Sīsū Kalaisi ko honau huhu’i, fakatomala mei he’enua ngaahi angahalá, talangofua ki he ngaahi

ouau ‘o e ongoongolelei pea mo mo’ui loto fietalangofua ‘o hoko ‘a e Laumālie Mā’oni’oni ko honau tākiekiná, te nau ma’u ‘a e mo’oni, mālohi, poto, nāunau mo e hakeaki’i tatau pē ‘oku ma’u ‘e he ‘Otuá ko e Tamaí pea mo e ‘Aló (vakai, T&F 84:38)” (“Heirs,” in *Encyclopedia of Mormonism*, 2:583).

Fakaafe’i e fānau akó ke nau lau ‘a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:33–40 pea feinga ke ‘ilo’i pe ko e hā ‘oku tala’ofa mai ‘aki ‘i he fakapapau mo e fuakava ‘o e lakanga fakataula’eikí. Lau ‘a e Loma 8:15–19 ‘o kumi ai e tokāteline ‘o e tukufakaholó. Mou alea’i ha nī‘ihi ‘o e ngaahi fehu’i ko ‘enī:

- Ko e hā na’e ako’i mai ‘e Paula fekau’aki mo ‘etau malava ko ia ke ma’u ha tofi’a ‘i he pule’anga ‘o e Tamai Hēvaní?
- ‘Oku ‘uhinga nai ki he hā ‘a e ‘Apa? (“Tamai.” Na’e faka’aonga’i e hingoa ko ‘enī ‘e Kalaisi mo e kāingalotu he kuonga mu’á ko ha huafa toputapu mo fafale ma’á e Tamai Hēvaní).
- Ko e hā ‘oku ako’i atu kiate koe ‘e he ‘uhinga ‘o e ‘Apá’ ‘o fekau’aki mo e ‘ofa ‘a e Tamai Hēvaní ma’atautolú?
- Ko e hā ‘oku ako’i mai ‘e he veesi 17 kuo pau ke tau fai ke hoko ai ko e kaungā ‘ea-hoko mo Sīsū Kalaisí?
- Mei he veesi 18, ‘okú ke pehē ‘oku fakafehoanaki fēfē e ngaahi fiema’ú ki he ngaahi tāpuaki ‘o e hoko ko e ngaahi ‘ea-hoko ‘o e ‘Otuá?

Na’e hanga ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ‘o ‘omi e faka’uhinga ko ‘enī ki he kaungā ‘ea-hokó:

“Ko e ma’u ‘a e mālohi, nāunau, mo e hakeaki’i tatau pē kae ‘oua kuó ke tū’uta ‘i he ‘afio’anga ‘o e ‘Otuá peá ke kaka ai ki he taloni ‘o e mālohi ta’engatá, ‘o tatau mo kinautolu kuo mu’omu’a ‘ia koé” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 347).

Na’e pehē ‘e ‘Eletā Pulusi R. Makongiki:

“Ko e kaungā ‘ea-hokó ko ha taha ‘okú ne ma’u ha tukufakaholo tatau mo e kau kaungā ‘ea-hoko kehé ‘o kau ai ‘e ‘Ea-hoko Pulé ‘a ia ko e ‘Aló. ‘Oku ma’u kakato ‘e he kaungā ‘ea-hoko kotoa pē ha kongā tatau ‘o e me’a kotoa pē. Kapau ‘oku ‘ilo’i ‘e ha taha ‘a e me’a kotoa pē, ‘e pehē pē foki mo e nī‘ihi kehé. Kapau ‘oku ma’u ‘e ha taha ‘a e mālohí kotoa, ‘e pehē pē foki mo kinautolu ‘oku nau kaungā ‘ea-hokó. Kapau ‘e ma’u ‘e ha taha ‘a e ‘univēsí, ‘oku tatau pē foki ia kia kinautolu kotoa pē ‘oku foaki ki ai ke hoko ko ha kaungā ‘ea-hokó” (*Mormon Doctrine*, 395).

Fakamo’oni ange ‘oku pau e ngaahi tala’ofa ia ‘a e Tamai Hēvaní pea te tau malava mo’oni ke ma’u kotoa ‘a ia ‘okú Ne ma’ú. ‘E lava ke tokoni atu e ngaahi potu folofola ko ‘enī:

Kalētia 3:26-29; 4:1-7; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 50:26-28; 88:107.

Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau-loto 'o hangē pē 'oku nau ma'u e me'a kotoa pē 'oku ma'u 'e he Tamai Hēvaní: Fehu'i ange:

- 'Okú ke pehē ko e hā ha me'a 'e tatau nai mo ia?
- Ko e hā te ke loto fiemālie ke fai ke ke fe'unga ai ke ma'u e fa'ahinga tukufakaholo ko iá?
- 'Okú ke pehē ko e hā e founa 'oku totonu ke tau faka'aonga'i 'aki e tukufakaholo ko iá?
- Ko e hā na'e fai 'e he Fakamo'uí ke Ne taau ai ke hoko ko e 'Ea-hoko Pule 'o e Tamai?

Hiki e ngaahi fehu'i ko 'ení 'i he palakipoé:

- 'E anga fēfē ha'atau fe'unga ke hoko ko ha kaungā 'ea-hoko mo Sīsū Kalaisí?
- Ko e hā e fa'ahinga ongo 'oku ma'u 'e he 'Otuá kia tautolú? Ko e hā Hono vā mo e tokotaha kotoa pē 'o kitautolu?
- 'Okú ke pehē ko e hā nai hono 'uhinga na'á Ne 'omi ai ha faingamālie kia kitautolu takitaha ke tau hoko ko ha kaungā 'ea-hoko mo Hono 'Alo ko Sīsū Kalaisí?
- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki te tau ma'u 'i he 'etau fai feinga ke mo'ui taau ke ma'u 'a ia kotoa pē 'oku ma'u 'e he Tamai Hēvaní?

Vahevahe 'a e fānau akó ki he kulupu 'e ua. Vahe ki he kulupu 'e taha ke nau fekumi 'i he Loma 8:1-14 pea ki he kulupu 'e tahá 'a e Loma 8:28-39. Fekau ke nau kumi e ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i pea nau teuteu ke fakamahino mai pe ko e fē ngaahi veesi ne tokoni ange ki he 'enau ma'u e talí. Mou alea'i mo e kalasí 'enau me'a ne ma'ú:

Faka'osi 'aki ha'amou hiva'i 'a e "Fānau Au 'a e 'Otuá" (Ngaahi Himi, fika 193). Fakamo'oni ange ko ha fānau fakalaumālie totonu kitautolu 'a e Tamai Hēvaní. Te tau lava ke toe foki 'o nofo mo Ia ha 'aho pea mo ma'u 'a ia kotoa 'okú Ne ma'ú.

Loma 9-11

Talateú

Ko e fānau kitautolu 'a e 'Otuá pea na'a tau nofo mo Ia ki mu'a pea tau ha'u ki he māmaní. Na'á ne ngaohi kitautolu 'i Hono 'imisí pea fakakoloa'i kitautolu fakatāutaha 'aki ha mālohi mo ha ivi ke tau lava 'o hangē ko Iá. Ke hoko 'o hangē ko e 'Otuá, ko e mo'ui ta'engatá ia.

Na'e akonaki 'a 'Eletā M. Lāsolo Pālati ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē:

"Ki mu'a pea ngaohi e māmaní, ne tau mo'ui ko ha fānau fakalaumālie 'a 'etau Tamai Hēvaní. Tu'unga 'i he founa totonu 'o e tukufakaholó, ne tau ma'u he kamata'anga 'o 'etau mo'ui 'a e ngaahi 'ulungāanga lelei mo mahu'inga 'o 'etau Tamai Hēvaní. Ko 'Ene fānau fakalaumālie kitautolu. Kuo tau 'osi ma'u ha ní'hi 'o e ngaahi me'a kuo a'usia 'e he Tamai Ta'engatá. Te tau lava 'o a'usia 'a ia kuó Ne a'usiá. (Ke ma'u ha ngaahi fakamaama fakalaumālie 'i he tafa'aki mahu'inga ko 'ení, kātaki 'o vakai ki he Ngāue 17:29 mo e Loma 8:16.)" (Our Search for Happiness: An Invitation to Understand The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints [1993], 70).

Na'e fakamatala 'a 'Eletā Pulusi R. Makongiki 'o pehē:

"Ko e talēniti pe mālohi ma'ongo'onga mo mālohi taha 'e lava ke ma'u 'e ha taha 'o e fānau fakalaumālie 'a e Tamai ko e talēniti fakalaumālie. Ko e tokolahi 'o kinautolu 'oku ma'u e talēniti ko 'ení ne 'osi fili pē kinautolu ki mu'a pea fanau'i kinautolú, ke nau ha'u ki he māmaní ko ha kau mēmipa 'o e fale 'o 'Isilelí. Ne tomu'a fakanofu kinautolu ke ma'u e ngaahi tāpuaki na'e tala'ofa 'aki 'e he 'Eiki kia 'Ēpalahamé pea ki hono hakó mo honau ngaahi to'u tangatá. Ko e tomu'a fakanofu ko 'ení ko ha fili. . . . Neongo 'e fakamo'ui e fa'ahinga kotoa pē 'o e tangatá tu'unga 'i he talangofuá, ka 'oku 'i ai ha ní'hi 'oku faingofua ange kia kinautolu ke nau tui mo talangofua, 'i ha ní'hi kehe. Ko e akonaki ne ako'i mai 'e Sīsúú 'oku 'ilo'i 'e He'ene fanga sipí 'a Hono le'ó pea he 'ikai ke nau muimui ki he ngaahi tākiekina 'o e māmaní" (A New Witness for the Articles of Faith, 512-13).

'I he Loma 9-11 na'e ako'i ai 'e Paula 'a e tokāteline 'o e filí pe ko e tomu'a fakanofó. Ne 'osi mahino ki he kakai ne tohi ki ai 'a Paulá 'a e tokāteline 'o e maama fakalaumālie pea nau 'ilo'i e 'uhinga ne hoko ai 'a 'Isilelí ko e kakai fuakava 'o e 'Otuá. Na'e fakamahino ange 'e Paula 'oku 'ikai hanga 'e he tokāteline ia 'o e tomu'a fakanofó 'o fakangatangata ai e faingamālie 'o e kau Senitailé ke nau kau mai ki he fale 'o 'Isilelí mo ma'u kakato e ngaahi tāpuaki mo e ngaahi tala'ofa 'o e ongoongoleléi.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Loma 9-11 pea fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki mu'a pea teuteu ho'o lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongoleléi ke Fakatokanga'i

- Ne 'i ai ha kakai tukupau ne tomu'a fakanofu (fili) 'i he maama fakalaumālie ke fanau'i mai ki he fale 'o 'Isilelí pea ma'u e ngaahi tāpuaki mo e ngaahi fatongia makehe 'o e mo'ui ko 'ení (vakai, Loma 9:1-5, 11, 23; 11:2, 5; vakai foki, Selemaia 1:5; 'Efesō 1:3-5).
- 'Okú 'ikai loko mahu'inga e kau ia ki he fale 'o 'Isilelí tuku kehe kapau 'oku tui mo talangofua e tokotahá ki he 'Eiki (vakai, Loma 9:31-33; 10:1-4, 16, 21; 11:1-10, 25).
- Ki kinautolu 'oku nau fakamo'oni'i mai ko ha kau 'Isilelí fakalaumālie kinautolu pea nau hoko ko e fānau fili 'a e 'Eiki, ko kinautolu ia 'oku nau tali mo muimui kia Kalaisí (vakai, Loma 9:6-8, 15, 24-26, 30; 10:5-13, 17-20; 11:1-5, 17-28; vakai foki, 2 Nifai 30:2).

- Ko kinautolu ko ia 'i he fale 'o 'Isilelí 'oku nau fakafisinga'i 'a Kalaisí, 'oku mole mea kinautolu 'a e ngaahi tāpuaki ne tala'ofa angé. 'Oku foaki leva 'e he 'Eikí 'a e ongoongoleléi mo hono ngaahi tāpuaki ki he kau Senitailé pea mo e kakai 'Isilelí 'oku movetevete holo honau lolotonga. Kapau 'e fakafisinga'i 'e ha ní'hi 'o e kakai ní 'a e ngaahi akonaki 'a Sisū Kalaisí, 'e toe mole foki mea kinautolu 'a e ngaahi tāpuaki 'o e ongoongoleléi (vakai, Loma 10:12–13, 20; 11:11–13, 17–22; vakai foki, Sēkope 5:3, 7, 9, 17).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he Loma 9–11.

Loma 9–10. 'I he maama fakalaumālié, ne tomu'a fakanofa (fili) ai ha kakai tukupau ke fanau'i kinautolu ki he fale 'o 'Isilelí pea mo ma'u ha ngaahi tāpuaki mo ha ngaahi fatongia makehe. 'Oku makatu'unga hono fakahoko e ngaahi tāpuaki ko 'ení 'i he'enau loto fiamālie ko ia ke muimui kia Sisū Kalaisí. (miniti 'e 40–45)

Fakahā ki he fānau akó 'okú ke loto ke ke fili ha taha 'o kinautolu ke ne ma'u ha pale makehe. Fakamatala'i ange te ke faka'aonga'i ha founa 'e taha 'o ha founa 'e tolu ke fai 'aki ho'o filí: (1) toho pē honau hingoá, (2) hikinima'i pe (3) ko ha'o fai ha fili 'o makatu'unga 'i he ngāue lelei tahá. Fehu'i ki he fānau pe ko e founa fē te nau fie faka'aonga'i pea mo hono 'uhingá.

Lau 'a e 'Ēpalahame 3:23 'o kumi ai pe ko e hā ne tomu'a fakanofa 'a 'Ēpalahame ki ai. (Ko ha pule.) Fehu'i ange: 'Oku mou pehē na'e fili 'a 'Ēpalahame 'aki hano toho'i hono hingoá, hikinima'i pe koe'uhí ko 'ene faivelengá? Ko e hā nai hono 'uhingá? Lau 'a e 'Alamā 13:3–4 ke tokoni ki hono fakamahino ki he fānau akó 'oku fai e fili 'a e 'Otuá 'o makatu'unga 'i he faivelengá.

Fakahā ki he fānau akó, 'i he Loma 9–11 ne hokohoko atu ai hono ako'i 'e Paula 'a e tokāteline 'o e tomu'a fakanofó 'a ia na'á ne kamata alea'i 'i he vahe 8. Fakamatala'i ange 'oku 'i he vahe ko 'ení ha ngaahi me'a mahu'inga 'e tolu:

1. 'I he maama fakalaumālié ne 'i ai ha kakai tukupau ne tomu'a fakanofa ke fanau'i mai kinautolu ki he fale 'o 'Isilelí pea mo ma'u ha ngaahi tāpuaki mo ha ngaahi fatongia makehe 'i he mo'uí ni.
2. Kuo pau ke tau tali mo muimui kia Sisū Kalaisi ka tau ma'u e ngaahi tāpuaki 'o e tomu'a fakanofó.
3. 'E lava 'e he kau Senitailé ('a ia 'oku 'ikai ko e hako 'o 'Isilelí) 'o ma'u 'a e ngaahi tāpuaki kotoa pē 'o 'Isilelí 'o fakafou 'i he'enau tali 'a Sisū Kalaisi mo talangofua ki he ongoongoleléi.

'Oku lave 'a e fokotu'u ko 'eni ki he akó ki ha me'a mahu'inga 'e ua 'i he ngaahi me'a ni. 'E toki alea'i e me'a mahu'inga hono tolú 'i he fokotu'u ki hono ako'i 'o e Loma 11:11–22. Hiki e ngaahi lea ko 'ení 'i he palakipoé, pe hiki takitaha nautolu ki mu'a 'i ha lau'i saati pea faka'ali'ali 'i ho'omou alea'i e konga mahu'inga takitaha.

Lau e 'uluaki konga mahu'ingá ki he fānau akó (pe faka'ali'ali e 'uluaki lau'i sātí). Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Loma 9:1–5 pea faka'ilonga'i e ngaahi fo'i lea ko e *ohia, nāunau, ngaahi fuakava* mo e *ngaahi tala'ofa*. Fehu'i ange:

- Fakatatau mo e veesi 4, ko hai 'oku tala'ofa ki ai e ngaahi tāpuaki ko 'ení? (Ko e kau 'Isilelí.)
- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga ne fili ai kinautolú?

Fakamatala'i ange ne tomu'a fakanofa 'a 'Isilelí, 'o hangē ko 'ene kui tangata ko 'Ēpalahamé, ke ne ma'u 'a e ngaahi fuakava mo e ngaahi tala'ofa 'o e ongoongoleléi. Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ne lau e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā M. Lāsolo Pālāti mo 'Eletā Pulusi R. Makongikí 'i he talateu ki he Loma 9–11 (p. 192). Lau 'a e Loma 9:9–14 pea fehu'i ange:

- Ko e hā e hingoa ne liliu ki ai e hingoa 'o Sēkopé? ('Isilelí; vakai ki he v. 6; vakai foki, Sēnesi 32:28.)
- 'Oku hoko fēfē 'a Sēkope ko ha sipinga 'o ha taha kuó ne ma'u ha tāpuaki lahi ange koe'uhí ko 'ene faivelenga he maama fakalaumālié?
- 'Oku mou pehē 'oku ako'i mai 'e he folofolá ko ha angatonu pe ta'e anga-tonu nai 'ení?
- Na'e tali fēfē 'e Paula 'a e fehu'i ko 'eni fekau'aki mo e anga-tonu 'a e 'Otuá? (vakai, v. 14).

Lau e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesitene Hāloti B. Líf:

“Ko kinautolu 'oku fanau'i 'i he hokohoko mea Sēkope, 'a ia ne toki ui ki mui ko 'Isilelí, pea mo hono hakó, 'a ia ne 'iloa ko e fānau 'o 'Isilelí, ne fanau'i kinautolu ki he hako 'iloa taha 'i ha toe hako kuo ha'u ki he māmaní 'o ma'u 'a e sino fakamatelié.

“Na'e 'osi tala'ofa pe tomu'a fakanofa pē 'a e ngaahi pale ia ko 'ení ki mu'a pea ngaohi e māmaní. Ko e mo'oni 'oku pau pē na'e fakapapau'i e ngaahi me'a ko 'ení 'e he fa'ahinga mo'ui na'a tau ma'u 'i he maama fakalaumālié. 'E 'i ai ha ní'hi te nau fehu'ia e ngaahi faka'uhinga ko 'ení, ka 'i he taimi tatau pē te nau tali ta'e toe fehu'ia 'a e tui ko ia 'e fakamaau'i e tokotaha kotoa pē 'o kinautolu 'i he taimi te tau mavahe ai mei he māmaní ko 'ení 'o fakatatau mo 'etau ngaahi ngāue lolotonga 'etau 'i he maama fakamatelié ni. 'Ikai 'oku taau leva ke tau tui ko e me'a ko ia 'oku tau ma'u he [mo'ui] 'i māmaní na'e foaki mai ia kia kinautolu 'o fakatatau mo e lelei 'o 'etau ngāue ki mu'a pea tau ha'u ki hení?” (‘i he Conference Report, Oct. 1973, 7–8; pe *Ensign*, Jan. 1974, 5).

Lau e konga mahu'inga hono uá mei he palakipoé (pe faka'alí'ali hake e la'i saati hono uá). Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Loma 9:7 pea fehu'i ange leva:

- Ko e hā hono 'uhinga ne 'ikai tauhi totonu ai ha ní'ihí 'o e hako 'o 'Épalahamé ki he'enu ngaahi fuakavá?
- Ko e hā 'okú ke tui ne 'uhinga ki ai 'a Paula 'i he veesi 6?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku 'ikai hanga ai 'e he hoko ko ha mēmipa 'o e fale 'o 'Isilelí 'o fakapapau'i mai hano ma'u 'e ha taha 'a e ngaahi tāpuaki fakasilesitiale?

Lau e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 64:35–36 pea feinga ke 'ilo'i pe ko e hā e me'a 'oku hoko kia kinautolu 'oku angatu'ú. Fakahā ki he fānau akó 'oku 'ikai fakapapau'i mai 'e he faivelenga ia he maama fakalaumalié, ngaahi tala'ofa ne tomu'a fakanofa maí, pea mo e fanau'i ki ha hako tukupaú, 'a hoto fakamo'uí. Na'e 'ikai foaki mai 'e he 'Otuá ia 'a e ngaahi tāpuaki tukupaú ko 'eni ke ongo'i hikisia pe mā'olunga ange ai kita he ní'ihí kehé.

'Oku lahi ha ngaahi potu folofola 'oku nau ako'i mai e tokāteline ko 'ení. Te mou lava 'o ako mo alea'i ha ní'ihí 'o e ngaahi potu folofola ko 'ení mo e fānau akó (vakai, T&F 121:34; Sione 8:39; 2 Nīfai 30:1–2). Te ke lava 'o vahe ange ha konga 'o e ngaahi kupu'i leá ki ha fānau ako kehekehe ke nau lau le'o lahi ki he kalasí.

Fakamo'oni ange na'e ako'i 'e Paula 'a e tokāteline ko 'ení ke lava 'o "fakamo'ui" 'a 'Isileli (Loma 10:1). Tokoni ke 'ilo'i 'e he fānau 'oku nau kau ki he fale 'o 'Isilelí pea ko ha fānau fuakava kinautolu. Koe'uhí ko e me'a ni, 'oku finangalo ai e 'Eikí ke nau fai ha ngāue lelei mo tauhi 'Ene ngaahi fekaú (vakai, T&F 82:10). Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau 'a e Loma 10:1–3, 9–18 'o feinga ke 'ilo'i honau ngaahi fatongia pea mo e founga te nau lava 'o fakatupulekina 'aki 'a e tuí. 'I he 'osi 'enu fai iá, hanga leva 'o fakaafe'i ke nau vahevahe atu e me'a ne nau ma'ú.

Kapau 'e toe lahi e taimí, te mou lava 'o hiva'i 'a e "'Isileli, 'Isileli, 'Oku Ui 'a e 'Otuá" (Ngaahi Himi, fika 6). Fehu'i ki he fānau akó:

- Ko e hā e pōpoaki 'oku mou ako mei he fakalea 'o e himi ko 'ení?
- Te ke lava fēfē 'o faka'aonga'i hono pōpoaki 'i ho'o mo'uí?
- 'E lava fēfē ke hoko ha mahino kia koe 'a e ngaahi tokāteline 'i he Loma 9–10 ko ha tāpuaki ki ho'o mo'uí?
- Ko e hā te ke lava 'o fai ke kehe ange, tupu mei he me'a kuó ke ako he 'aho ní?

Loma 11:11–22. 'I he taimi 'oku fakafisinga'i ai 'e he fale 'o 'Isilelí 'a Kalaisí, 'oku mole honau ngaahi tāpuaki ne 'osi tala'ofa angé. 'Oku foaki leva 'e he 'Eikí 'a e ongoongolelei mo hono ngaahi tāpuaki ki he kau Senitailé. (miniti 'e 40–45)

Fakatokanga: Ko e fokotu'u ko 'eni ki hono ako'i, ko ha hoko atu ia 'o e fokotu'u ki he Loma 9–10. 'Oku totonu ke ke hiki e

ngaahi me'a mahu'inga 'e tolu mei he lēsoni ko iá 'i he palakipoé pe 'i ha 'ū lau'i saati.

Mou toe vakai'i e ngaahi me'a mahu'inga 'i he palakipoé pea lau 'a e fika hono tolú (pe faka'alí'ali 'a e saati hono tolú). Tuku ke fakakaukau e fānau ki he ngaahi tāpuaki fakapēteliaké kae tautautefito ki honau tāpuaki 'onautolú. Fehu'i ange: 'Okú ke pehē ko e hā e fo'i lea mahu'inga taha 'i ha tāpuaki fakapēteliaké? Mou alea'i 'enu ngaahi talí. Tohi'i he palakipoé 'a e fo'i lea ko e kapau pea fehu'i ange: Ko e hā hono 'uhinga 'oku hoko ai 'eni ko ha fo'i lea mahu'inga 'i he tāpuaki fakapēteliaké? ('Oku fakafalala e ngaahi tāpuaki ki he'etau faivelengá; 'oku 'ikai hoko noa mai pē ia.) Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 130:20–21 'o kumi ke 'ilo'i e founga 'oku tāpuaki'i ai 'e he 'Otuá 'a 'Ene fānau. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha me'a te ne ta'ofi ha taha pe ko ha falukunga kakai mei he'enu taau ke ma'u e ngaahi tāpuaki 'a e 'Eikí, neongo ne 'osi tomu'a fakanofa kinautolu ke ma'u ia?
- 'Oku hanga fēfē 'e he lea 'a Paula "he 'oku 'ikai ko e 'Isileli kotoa pē 'a ia 'oku meia 'Isilelí" (Loma 9:6) 'o poupu'i e tokāteline ko 'eni?
- Ko e hā ha ngaahi founga 'oku fakamoleki ai 'e ha kakai 'e ní'ihí honau ngaahi tāpuaki?
- Ko e hā ha ngaahi 'ahi'ahi 'oku tau maheni ai te ne lava 'o fakatupu ha mole 'a e ngaahi tāpuaki 'o e ongoongolelei?

Kole ki ha taha he fānau akó ke ne lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Lisiate G. Sikoti 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

"'Oku 'ikai faingata'a ke tauhi e ngaahi fuakavá ia he taimi 'okú ke fai ai ia 'i he 'loto mafesifesi mo e lotu fakatomalá.' 'I he taimi 'oku tau talangofua ai, 'oku 'omi leva 'e he ngaahi fuakava ko iá 'a e fiefiá mo e nēkeneká. 'Oku nau 'omi ha taumu'a 'o e mo'uí. 'Oku hoko mai e faingata'a he taimi 'oku faka'aonga'i ai e tau'atāina ke filí ke fai 'aki ha ngaahi fili 'oku 'ikai fenāpasi mo e ngaahi fuakava ko iá. Ako e ngaahi me'a 'okú ke fai 'i ho taimi 'ataá, 'a e taimi 'okú ke pule'i tau'atāina. 'Okú ke 'ilo'i 'oku fakatefito nai ia 'i he ngaahi me'a 'oku mu'omu'a mo mahu'inga tahá? Pe 'oku 'ikai ke ke fakatokanga'i 'okú ke faka'aonga'i ia ke fai ai ha ngaahi 'ekitiviti 'oku maumu taimi mo ta'e 'aonga, 'a ia 'oku 'ikai tu'uloa hono mahu'ingá pe tokoni ke ke fakahoko ai e taumu'a 'o ho'o ha'u ki he māmani? Toe ki'i sio lōloa ange ki he mo'uí, 'o 'ikai ngata pē 'i he me'a 'e hoko he 'ahó ni pe ko 'a pongipongi. 'Oua na'a ke tukuange e me'a 'okú ke fie ma'u taha he mo'uí ke fetongi 'aki ha me'a 'okú ke pehē 'okú ke fie ma'u he taimi ni" ('i he Conference Report, Apr. 1997, 78–79; pe Tūhulu, Siulai 1997, 54).

Fakamo'oni ki hono mahu'inga ko ia ke hokohoko atu 'etau mo'uí taau ke ma'u e ngaahi tāpuaki ne tala'ofa 'aki ki he fale 'o 'Isilelí.

Na'e akonaki 'a Paula 'oku hanga 'e ha kau 'Isileli tokolahi ne tomu'a fakanofu kinautolu 'o tukuange honau ngaahi tāpuaki 'i he'enua talangata'á (vakai, Loma 9:31–33; 10:1–3, 16–21; 11:3–10). Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Loma 11:11–13 'o kumi pe ko hai te nau kamata ma'u he taimi ni 'a e ongoongolelei mo hono ngaahi tāpuaki. Kole ki he fānau akó ke nau lau fakato'oto'o 'a e Loma 11:25–31 'o kumi ke 'ilo'i ai e 'uhinga kuo taimi ai ki he kau Senitailé ke nau kamata ma'u e ongoongolelei. Lau e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Siosefa Filitingi Sāmīta 'i he'ene kei mēmīpa 'i he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Ko e founa 'eni ne ako'i 'aki e ongoongolelei 'i he kuonga 'o e vahevahenga 'o taimi. Na'e tomu'a foaki ia ki he kau Siú pea hili 'enua fakafisinga'i iá, ne 'ave leva ia ki he kau Senitailé pea fokotu'u leva 'i honau lototonga ha ngaahi kolo 'o e Siasí. 'I he kuonga fakakōsipeli ko 'eni 'oku tau mo'ui aí, 'oku lolotonga fakahoko ai e kongā hono ua 'o e kikite ko 'eni 'a e 'Eikí. 'I he taimi na'e toe fakafoki mai ai e ongoongolelei 'o fakafou 'ia Siosefa Sāmīta, na'e tomu'a 'omi ia ki he kau Senitailé pea malanga'i ia ki he ngaahi pule'anga 'o e kau Senitailé 'i he ta'u 'e teau uofulu kuo toki 'osí. Kuo te'eki 'ave lahi ia ki he kau Siú pea ko ha tokosi'i pē 'o nautolu kuo tali iá. 'I he lea 'a Paula ki he kāingalotu i Lomá, na'á ne pehē ai 'kuo fakakui 'a e ni'ihī 'o 'Isileli, kae 'oua ke hokosia hono fakakātoa mai 'o e kakai Senitailé.'—Loma 11:25” (*The Restoration of All Things* [1945], 163–64).

Tokoni ke mahino ki he fānau akó 'e lava 'e he kau Senitailé ('a kinautolu 'oku 'ikai ko e hako 'o 'Isilelí) 'o ma'u e ngaahi tāpuaki tatau pē mo ia 'oku ma'u 'e 'Isilelí. Te nau lava 'o hoko ki he fale 'o 'Isilelí pea hoko ko ha kaungā 'ea-hoko kakato 'o fakafou 'i he'enua tali 'a Sīsū Kalaisí pea mo 'enua talangofua ki he ongoongolelei. Ke fakama'ala'ala e kongā ko 'enī, te ke lava 'omi ha va'a lahi mo ha ki'i va'a si'isi'i 'o ha fu'u 'akau ki he kalasí. Fakahā ki he fānau ko e hokó, ko e founa ia 'oku fakahū ai ha va'a mei ha fu'u 'akau 'e taha ki ha va'a 'o ha fu'u 'akau 'e taha. Faka'alí'ali ki he kalasí e anga hono hoko 'o e 'akau 'aki hano tutu'u pea fakapipiki leva 'a e ongo va'a 'o takatakai'i 'aki kinaua ha kongā tupenu 'o hangē ko ia 'oku tā fakatāta'a'i atú:

Mou alea'i e ngaahi fehu'i ko 'enī:

- 'E teitei malava nai ke hoko e va'a ne toki hoko'i atú ko ha kongā 'o e fu'u akau 'o hangē ko hono ngaahi va'a totonú? ('Io)
- Kapau 'oku ma'u 'e he va'a totonú 'a 'ene me'atokoní mei he ngaahi aká, ko e fē leva e feitu'u 'oku ma'u mei ai 'e he va'a ne hoko'i fō'ou atú 'a 'ene me'atokoní? (Mei he aká pē mo ia.)
- Ko e fē taimi pea ko e hā e 'uhinga 'e lava ke fakahoko ai 'e ha taha ngoue ha hoko pehē?
- Ko e hā ha ngaahi lelei 'e ma'u 'e ha fu'u 'akau koe'uhí ko hano hoko? ('Oku 'afa'afa hono lahi pea lava ke ne laku mai ha fua 'oku lahi mo lelei angé.)
- Ko e hā ha ngaahi lelei 'oku ma'u 'e ha va'a kuo hoko? ('Oku hoko ia ko ha kongā 'o e fu'u 'akau ko iá.)

Fakaafe'i e kalasí ke lau 'a e Loma 11:14–24. Fakahā kia kinautolu ke nau manatu'i ma'u pē 'a e founa hoko ko 'enī lolotonga 'enua laukongá. Fehu'i ange:

- Ko e hā e founa fakalaumālie na'e fakafehoanaki 'e Paula ki he hoko ko 'enī? (Ko hono ohi 'o e kau Senitailé ki he fale 'o 'Isilelí.)
- Mei he me'a ko ia kuó ke 'ilo fekau'aki mo e hoko 'o e 'akau, ko e hā ha founa 'e monū'ia ai 'a e kau Senitailé 'oku ohi mai ki he fale 'o 'Isilelí?
- 'Okú ke 'ilo'i nai ha faikehekehe 'i he ngaahi tāpuaki 'o kinautolu 'oku ohi mai pea mo e ngaahi tāpuaki 'o e kau hako totonu 'o 'Isilelí? (Fekau ke nau fakamatala'i 'enua ngaahi talí.)
- 'Oku hanga fēfē 'e he fa'ahinga founa hoko ko 'enī 'o fakahā'i e 'ofa lahi 'oku ma'u 'e he 'Eikí ma'a 'Ene fānau kotoa?

Fakahā ki he fānau akó ko Sīsū Kalaisí ko e aka ia 'o e 'akau 'oku hoko kinautolu ki ai (vakai, Fakahā 22:16). Fakamo'oni ange ko e kongā mahu'inga taha 'o e tokāteline 'o e ohí ko e lava ko ia ke ma'u 'e ha fa'ahinga taha pē ha ivi mo ha mālohi mei he 'Eikí, 'o tatau pē pe na'e fanau'i ia ki he fale 'o 'Isilelí pe 'ikai. Kapau te nau tali mo muimui kia Sīsū Kalaisi, te nau hoko leva ko Hono fāmilī pea te nau ma'u e ngaahi tāpuaki fungani taha 'a e 'Eikí ko ha kongā 'o e fuakavá.

Loma 12–16

Talateú

Hili hono fakamatala'i fakaikiiki e ngaahi tokāteline 'o e tomu'a fakanofó, filí pea mo e ohí 'i he Loma 9–11, na'e faka'osi 'e Paula 'ene 'Ipiseli ki he kau Lomá 'aki 'ene fakalotolahi'i e Kāingalotú ke nau hokohoko tauhi 'i he mo'oni mo faivelenga ke nau utu e ngaahi tāpuaki kakato 'o e fuakavá.

'I ha lea 'a 'Eletā Pulusi R. Makongikí kia kinautolu kuo nau a'usia e tāpuaki 'o 'enua kau ki he fale 'o 'Isilelí, na'á ne fakamatala 'o pehē:

“'Oku hanga 'e he 'ilo ki he mo'oni fakafo ko 'ení 'o hilifaki mai ha ngāue 'oku toe lahi angé 'i he'etau muimui kia Kalaisí—ke tau to'o kiate kিতautolu 'ene ha'amongá, tauhi 'ene ngaahi fekaú, pea mo fai e ngaahi me'a kotoa pē 'e fie ma'u ke fai ke fakahōifua kiate iá. Kapau 'oku tau 'ofa mo tauhi kiate ia, te tau talangofua mo muimui ki he ngaahi lea 'a e kau 'aposetolo mo e kau palōfita kuó ne 'omi ke fakahaa'i mo ako'i mai kia kিতautolu 'ene folofolá” ('i he Conference Report, Apr. 1974, 103–4; pe *Ensign*, May 1974, 73).

Na'e ako'i mai 'e Paula 'oku lahi e ngaahi fatongia 'o e fale 'o 'Isilelí. 'Oku kau ai 'a e mo'ui hangē ko e kau mā'oni'oni, muimui ki he fale'i 'a e kau takí, tauhi 'a e ngaahi fekaú, faka'ehi'ehi mei he feke'ike'i, lehilehi'i hake 'a e anga mā'oni'oni, fakafeohi ki he ni'ihí kehé pea mo e uouangataha 'o faka'ehi'ehi mei he koví.

Ako he fa'a lotu 'a e Loma 12–16 pea fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki mu'a pea teuteu ho'o lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelei ke Fakatokanga'i

- Ko e kelesi 'a e 'Otuá ko e tokoni ia 'okú Ne foaki mai kia kিতautolu 'o fakafou 'i He'ene 'ofá mo 'Ene 'alo'ofá. Ko e mālohi ia 'okú Ne 'omi ke tau malava 'o fakahoko 'aki e ngaahi ngāue 'o e mā'oni'oni mo ma'u e mo'ui ta'engata (vakai, Loma 12:6; 15:15; vakai foki, Ngāue 15:11; 2 Nifai 25:23).
- Ki mu'a pea ngāue 'a Sisū he māmaní, na'á Ne fekau'i Hono kau muimui ke nau feilaulau'aki e monumanú ko ha founga 'o 'enua hanganaki atu ki He'ene Fakalelei. 'I he 'aho ní, 'oku fekau'i kিতautolu 'e he 'Eiki ke tau feilaulau'i kিতautolu ko ha “feilaulau mo'ui,” 'aki hono fakatapui 'etau mo'ui ke talangofua mo tokoni (vakai, Loma 12:1–3, 9–18; vakai foki, 3 Nifai 9:19–20; Molonai 10:32).
- 'Oku ma'u 'e he mēmipa kotoa pē 'o e Siasí ha ngaahi me'a-foaki fakalaumālie kehekehe. 'Oku tau hangē pē ko e ngaahi kongá 'o e sinó, 'o hoko fakataha ke fa'u ha sino kakato. Kuo pau ke tau takitaha foaki hotau ngaahi talēnití pea 'oua 'e toe fakakaukau 'oku tau mahu'inga ange he ni'ihí kehé (vakai, Loma 12:3–8, 13–18).
- Kapau 'oku tau 'ofa mo'oni he kakaí, 'oku tau fakahoko pe fakakakato ai e fono 'a e 'Otuá (vakai, Loma 13:8–10; vakai foki, Mātiu 22:36–40; 2 Nifai 31:20).
- 'Oku 'ikai totonu ke tau fakamaau'i e ni'ihí kehé ka 'oku totonu ke tau feinga ke tau mā'oni'oni kিতautolu. Kuo pau ke tau fetokoni 'aki mo fefakafeohi'aki, tautautefito kia kinautolu 'oku si'i vaivai 'enua tuí (vakai, Loma 14:1–21; 15:1–7).
- Kuo pau ke tau faka'ehi'ehi meia kinautolu 'oku ako'i e ngaahi tokāteline halá mo fakatupu e māvahevahe 'i he

Siasí. 'Oku tauhi e kakai peheé kia kinautolu pē kae 'ikai ko e 'Otuá (vakai, Loma 16:17–18).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he Loma 12–16.

 Loma 12–16. 'Oku fakamo'ui kিতautolu 'e he 'alo'ofá hili hono fai e me'a kotoa pē te tau ala fai (vakai, 2 Nifai 25:23). 'Oku fakahaa'i 'e he ngaahi vahe faka'osi 'o e tohi 'a Lomá 'a e mahu'inga 'o e ngaahi ngāue 'o e mā'oni'oni ki he palani 'o e ongoongolelei. (miniti 'e 30– 35)

Tohi'i he palakipoé 'a e fo'i lea ko e *fakamo'ui*, pea fehu'i ange:

- 'Oku 'uhinga ki he hā ke fakamo'ui?
- Ko e toko fiha 'o kimoutolu 'oku mou ongo'i kuo fakamo'ui kimoutolú?

Fakahā ki he fānau akó 'oku fa'a faka'aonga'i e fo'i lea ko e *fakamo'ui* 'i hono alea'i 'o e ngaahi me'a fakalotú. Fakaafe'i kinautolu ke lau 'a e Loma 10:9–10. Fakamatala'i ange 'oku tokolahi ha kau Kalisitiane lelei 'oku nau lau 'a e ongo veesi ko 'ení ko ha fakamo'oni kuo “fakamo'ui” kinautolu koe'uhí he kuo nau fakahaa'i 'i he loto mo'oni ko Sisū Kalaisi honau Fakamo'ui.

Na'e fakamahino mai 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'e toko Hongofulu Mā Uá, 'o pehē 'e lava ke fakatupu puputu'u ki he kāingalotu 'o e Siasí 'a e fehu'i “Kuo fakamo'ui nai koe?” koe'uhí he 'oku fakapipiki mai 'e he ngaahi siasi kehé ia ha ngaahi 'uhinga kehe ki he fo'i lea ko e *fakamo'ui*:

“'I hono faka'aonga'i ko ia 'e he Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'a e ongo fo'i lea ko e *fakahaofi* pea mo e *fakamo'ui*, 'oku 'ikai toe si'i hifo he onó 'a hona 'uhingá. Fakataha mo e ni'ihí 'o e ngaahi 'uhinga ko 'ení, 'oku fakapapau'i mai hotau fakamo'ui—kuo fakamo'ui kিতautolu. 'I he ngaahi 'uhinga kehé, kuo pau ke tau lau ki he fakamo'ui 'o pehē ko ha me'a ia 'e hoko he kaha'ú (hangē ko 'ení, vakai 1 Kolinitó 5:5) pe 'oku 'ai ke makatu'unga 'i ha me'a he kaha'ú (hangē ko 'ení, vakai Ma'ake 13:13). 'I he kotoa 'o e ngaahi faka'uhinga pe ngaahi fakamo'ui ko 'ení, ko e fakamo'ui 'oku fakafou pea makatu'unga ia 'ia Sisū Kalaisi” ('i he Conference Report, Apr. 1998, 76; pe *Tūhulu*, Siulai 1998, 55).

'Oku 'oatu 'i lalo e ngaahi 'uhinga 'e ono na'e lea ki ai 'a 'Eletā 'Oakesí. Lau pea mo e alea'i e 'uhinga takitaha, 'o faka'aonga'i e ngaahi potu folofola 'oku 'oatu fakataha ai mo e fakamatala mei he lea 'a 'Eletā 'Oakesí:

1. 'Oku fakamo'ui kotoa kitautolu mei he mate fakatu'asinó (vakai, 'Alamā 11:43–44).

“Uluakí, kuo fakamo'ui e taha fakamatelie kotoa pē mei he tu'uloa 'o e maté 'e he Toetu'u 'a Sisū Kalaisí. 'He 'oku hangē 'oku mate kotoa pē 'ia 'Ātama, 'e pehē foki 'e mo'ui kotoa pē 'ia Kalaisí' (vakai, 1 Kolinitō 15:22).”

2. 'E lava ke fakahaofi kitautolu mei he angahalá 'o fakafou 'i he talangofua ki he ngaahi fono mo e ngaahi ouau 'o e ongoongoleléi 'o kapau te tau kātaki ki he iku'angá (vakai, Sēmisi 2:14– 17; T&F 14:7; Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:3).

“I he fehu'í ko ia pe 'e fakamo'ui kitautolu mei he angahalá pea mo e nunu'a 'o e fai angahalá, ko 'etau tali ki aí 'io, ka 'i ha ngaahi tūkunga pau.' 'Oku hanga 'e he tefito 'o e tui hono tolú 'o fakahaa'í 'etau tui:

“Oku mau tui 'e lava fakamo'ui'í 'a e fa'ahinga 'o e tangatá kotoa pē 'i he Fakalelei 'a Kalaisí tu'unga 'i he talangofua ki he ngaahi fono pea mo e ngaahi ouau 'o e Ongoongoleléi.' . . .

“. . . 'Oku tau fakamo'oni'í 'oku makatu'unga 'i he tui 'a e tokotaha angahalá 'a hono fakama'a 'o 'ene angahalá 'o fakafou he Fakalelei 'a Kalaisí, 'a ia kuo pau ke fakahaa'í 'i he talangofua ki he fekau 'a e 'Eiki ke fakatomala, papitaiso pea mo ma'u e Laumālie Mā'oni'oni (vakai, Ngāue 2:37–38). . . . Ka he 'ikai fakamo'ui e [kau tuí] 'i he iku'angá kae 'oua leva kuo nau fakakakato honau kuonga 'ahi'ahi'anga 'i he mo'ui fakamatelié 'aki e hokohoko atu 'enau fakatomala, faivelenga, tokoni pea mo kātaki ki he iku'angá.”

3. 'E lava ke fakamo'ui kitautolu 'i ha'atau “fanau'í fo'ou” (vakai, Sione 3:3–5; Mōsaia 27:24– 26).

“Ne fanau'í fo'ou kitautolu he taimi ne tau fai ha fuakava mo hotau Fakamo'ui 'i hono fanau'í kitautolu he vaí pea mo e Laumālié pea mo 'etau to'o kia kitautolu e huafa 'o Sisū Kalaisí. Te tau lava 'o fakafou e fanau'í fo'ou ko iá he Sāpate takitaha 'i he taimi 'oku tau ma'u ai e sākalamēnití.

“Oku fakapapau'í 'e he Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní ko kinautolu 'oku fanau'í he founa ko 'ení, 'oku nau hoko ko ha ngaahi foha mo ha ngaahi 'ofefine fakalaumālie 'o Sisū Kalaisí . . . pea 'i ai mo ha tupu'anga fo'ou mo ha tofi'a nāunau'ia [vakai, Mōsaia 5:7; 15:9–13; 27:25].”

4. 'E lava ke fakamo'ui kitautolu mei he ta'e'iló 'o fakafou 'i he maama 'o e ongoongoleléi (vakai, Sione 8:12).

“Ko ha 'uhinga fika fā ki hono fakamo'ui kitá ko ha fakamo'ui mei he ta'e'ilo ki he 'Otua ko e Tamaí, ki Hono 'Alo ko Sisū Kalaisí, ngaahi taumu'a 'o e mo'uí pea mo e iku'anga 'o e hou'eiki tangata mo fafiné. 'Oku 'omi kia kitautolu e fakamo'ui ko 'ení 'e he ongoongolelei kuo faka'ilo mai kia tautolu 'e he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí. Na'e akonaki 'a Sisū 'o pehē, ' Ko au ko e maama 'o māmani, ko ia 'oku muimui 'iate aú, 'e 'ikai 'alu ia 'i he po'ulí, ka 'e 'iate ia 'a e maama 'o e mo'uí' (Sione 8:12; vakai foki, Sione 12:46).”

5. 'E lava ke fakamo'ui kitautolu mei he mate 'angauá (vakai, 1 Kolinitō 15:40–42; Fakahā 2:11).

“Ki he Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'oku 'uhinga foki hono fakamo'ui kitá, mei hano fakahaofi pe faka'atā mei he mate 'angauá ('o 'uhingá ki he mate fakalaumālie faka'osí) 'aki hano fakapapau'í mai 'o ha pule'anga 'o e nāunau'í he maama ka ha'ú (vakai, 1 Kolinitō 15:40– 42). Hangē ko ia ko e fakalūkufua 'a e Toetu'ú, 'oku tau fakapapau'í ko e tokotaha kotoa pē kuo mo'ui ki he funga māmani—tukukehe ha ni'ihiko tōko si'í 'aupito [vakai, T&F 76:40–43]—te ne ma'u e fakamo'uí 'i he 'uhinga ko 'ení.”

6. 'E lava ke fakamo'ui kitautolu 'aki 'etau ma'u e hakeaki'í (vakai, T&F 76:52–60).

“Oku toe faka'aonga'í foki e ongo fo'í lea ko e fakahaofi mo e fakamo'uí ke faka'ilonga'í 'aki e hakeaki'í pe mo'ui ta'engatá (vakai, 'Ēpalahame 2:11). 'Oku fa'a ui 'eni he taimi 'e ni'ihiko e 'kakato 'o e fakamo'uí' (Bruce R. McConkie, *The Mortal Messiah*, 4 vols. [1979–81], 1:242). 'Oku mahulu hake e fie ma'u 'o e fakamo'ui ia ko 'ení 'i he fakatomalá mo e papitaiso 'oku fai 'e he mafai totonu 'o e lakanga fakataula'eikí. 'Oku toe fie ma'u foki ai hano fai 'o ha ngaahi fuakava toputapu 'o kau ai e mali ta'engata 'i he ngaahi tempale 'o e 'Otua pea mo tauhi faivelenga e ngaahi fuakava ko iá 'aki e kātaki ki he iku'angá. Kapau te tau faka'aonga'í e fo'í lea ko e fakamo'uí ke 'uhinga ki he 'hakeaki'í, 'oku fu'u vave leva ki ha taha 'o kitautolu ke pehē kuo 'fakamo'uí' kitautolu 'i he mo'ui fakamatelié. 'E lava foki ke hoko pē 'a e tu'unga nāunau'ia ia ko iá hili 'a e fakamaau faka'osi' (i he Conference Report, Apr. 1998, 76–78; pe Tūhulu, Siulai 1998, 55–57).

Mou alea'í mo e fānau akó 'a e 'uhinga 'e ono 'o e fo'í lea ko e fakamo'uí. 'I ho'omou lau e 'uhinga takitaha, hanga 'o kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau angé pe kuo fakamo'uí nai kitautolu 'o fakatau mo e 'uhinga ko iá.

Fakahā ki he fānau akó 'i he ngaahi vahe faka'osi 'o e tohi 'a Lomá, na'e lea ai 'a Paula 'o kau ki he ngaahi me'a 'oku fie ma'u kae lava ke fakamo'ui kitautolú. 'Oku 'i ai ha ngaahi fekau kuo pau ke tau fai pau ki ai, ngaahi ouau kuo pau ke tau ma'u pea mo ha ngaahi founga kuo pau ke muimui ki ai 'etau mo'ui kae lava ke fakamo'ui kitautolu 'i he pule'anga 'o e 'Otuá.

Vahevahe 'a e fānau akó ki ha kulupu 'e nima pea vahe ke takitāuhi 'e he kulupu takitaha 'a e ngaahi vahe 'o e Loma 12–16. Fekau ki he kulupu takitaha ke nau lau ha fa'ahinga fo'i veesi hokohoko pē 'e hongofulu mā fā mei he vahe kuo 'oangé 'o kumi e ngaahi fekau, ngaahi ouau mo e na'ina'i na'e pēhē 'e Paula 'oku totonu ke muimui ki ai e Kāingalotú. Fakakaukau ke ke fai ange ha ni'ihi 'o e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e hā e ngaahi veesi na'á ke mahu'inga'ia ai? Ko e hā hono 'uhingá?
- Ko e hā ha me'a kuó ke ako 'a ia 'e mahu'inga ke ke fakahoko kae fakamo'ui koe?
- 'E anga fēfē ha liliu 'a e māmaní 'o kapau na'e mo'ui e tokotaha kotoa pē 'o fakatatau mo e na'ina'i 'a Paulá?

Loma 12:1–18. Ki mu'a pea ngāue 'a Sisū Kalaisi 'i he māmaní, na'á Ne fekau'i Hono kau muimui ke nau feilaulau'aki e monumanú ke hanganaki atu ai ki He'ene Fakalelei. 'Oku fekau'i kitautolu 'e he 'Eiki he 'ahó ni ke tau foaki kitautolu ko ha "feilaulau mo'ui" 'o li'oa 'etau mo'ui ke talangofua mo tokoni. (miniti 'e 30–35)

Ha'u mo ha ngaahi fo'i maka, ngaahi fo'i va'akau pea mo ha ngaahi fo'i masi ki he kalasí. Fehu'i ange:

- Ne mei faka'aonga'i fēfē nai e ngaahi me'a ko 'eni kapau ne tau fai ha feilaulau he kuonga 'o e Fuakava Motu'á? (Ke langa ha 'ōlita pea tutu ha afi.)
- Ko e hā ha me'a mahu'inga 'oku 'ikai 'iloa? (Ko ha monumanu).

Lau 'a e 'Ekesōtosi 12:5 pea fekumi ki he ngaahi 'ulungāanga 'oku tonu ke ma'u 'e ha monumanu feilaulau. Fehu'i ange: Ko e hā ha founga ne hanga ai 'e he feilaulau 'aki 'o e monumanú 'o ako'i ki he kakai e hā'ele mai 'a Sisū Kalaisi?

Lau e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā M. Lāsolo Pālati:

“Oku 'i ai ha taumu'a lalahi mo ta'engata 'e ua 'o e fono 'o e feilaulau 'oku fie ma'u ke mahino kia kitautolu. Na'e faka'aonga'i e ongo taumu'a ko iá kia 'Ātama, 'Ēpalahame, Mōsese pea mo e kau 'Aposetolo he Fuakava Fo'ou, pea 'oku faka'aonga'i foki ia kia kitautolu 'i he'etau tali mo mo'ui'aki e fono 'o e feilaulau. Ko e 'uhinga lalahi 'e ua ko 'eni ke sivi'i mo fakamo'oni'i 'aki kitautolu pea mo tokoni'i kitautolu ke tau ha'u kia Kalaisi” (*The Law of Sacrifice* [address to religious educators at a symposium on the New Testament, Brigham Young University, 13 Aug. 1996], 1).

Mou alea'i mo e kalasí e lea 'a 'Eletā Pālati. Fekau ki he fānau ke nau lau e fakamatala ko 'eni mei he lea tatau pē ne fai 'e 'Eletā Pālati:

“Lolotonga ko ia e hokohoko atu e tefito'i taumu'a 'o e fono 'o e feilaulau ke sivi'i mo tokoni'i kitautolu ke tau ha'u kia Kalaisi, na'e 'i ai ha liliu 'e ua ne fai hili e feilaulau fisifisimu'a 'a Kalaisi. 'Uluaki, na'e fetongi 'e he ouau 'o e sākalamēnití 'a e ouau 'o e feilaulau; pea ko hono uá, na'e hanga 'e he liliu ko 'eni 'o hiki e me'a ne fakatefito ai e feilaulau mei he monumanu 'a e tokotaha fai feilaulau ki he tokotaha feilaulau. 'A ia, na'e liliu e feilaulau mei he me'a ne feilaulau'i ki he tokotaha fai feilaulau” (*Law of Sacrifice*, 5; vakai foki, 3 Nifai 9:19–20; T&F 59:8, 12).

Fekau e fānau akó ke nau lau 'a e Loma 12:1–2 pea fekau ke nau fokotu'u atu ha ngaahi founga 'oku fe'unga tonu ai e ongo veesi ko 'eni pea mo e lea 'a 'Eletā Pālati. Mou alea'i e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- 'Oku mou pēhē 'oku 'uhinga ki he hā ke "atu homou sinó ko ha feilaulau mo'ui, mo mā'oni'oni mo lelei ki he 'Otuá" (v. 1)?
- Ko e hā ha ngaahi feilaulau 'okú ke fai ke ke mā'oni'oni mo lelei ai he 'ao 'o e 'Otuá?
- 'Oku hoko fēfē 'a e ngaahi feilaulau ko iá ko ha sivi'i?
- Ko e hā ha founga 'oku nau tokoni'i ai koe ke ke ha'u kia Kalaisi?

Fakahā ki he fānau akó 'oku 'i he Loma 12:9–21 ha ngaahi kupu'i lea lahi 'a ia 'oku nau fakamatala'i e ngaahi feilaulau te tau lava 'o fai ke tali lelei ai kitautolu 'e he 'Otuá. ('Oku kau he ngaahi sīpinga mei he veesi 9 'a e "ofa ta'e mālualoi" pea mo e "fehi'a ki he me'a 'oku koví.") Tohi'i e kupu'i lea takitaha 'i ha la'i pepa mavahevahe pea 'oange 'a e la'i pepá ke takitaha e fānau akó. Fekau e fānau akó ke nau lau e kupu'i lea he'enu la'i pepá pea fakalaululoto ki hono 'uhingá mo fakakaukau ki ha me'a te nau lava 'o fai ke toe mo'ui lelei ange 'aki e tefito'i mo'oni ko iá. Fakaafe'i e fānau akó ke nau vahevahe mo e kalasí 'enua kupu'i leá mo 'enua ngaahi fakakaukau.

Lau pea mou alea'i e fakamatala ko 'eni mei he lea 'a 'Eletā Pālati:

“I he'etau feilaulau'i 'etau ngaahi holi siokitá, ka tau tauhi ki he 'Otuá mo e ni'ihi kehé, 'oku tau hoko ange ai 'o hangē ko e 'Eiki. Na'e ako'i 'e 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni [ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá] 'o pēhē:

“Oku kei fekau'i mai pē ke tau feilaulau, kae 'ikai 'i hano lilingi ha toto 'o ha monumanu. 'Oku a'usia e tu'unga taupotu taha 'o 'etau feilaulau 'i he'etau ngaohi kitautolu ke toputapu mo mā'oni'oni angé.

“‘Oku tau fai ‘eni ‘i he ‘etau talangofua ki he ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá. He ‘oku ‘ikai teitei mavahevahe e fono ia ‘o e talangofuá pea mo e feilaulaú. . . ‘I he ‘etau tauhi ki he ngaahi me‘á ni pea mo e ngaahi fekau kehé, ‘oku hoko leva ha me‘a fakafofo kia kitautolu. . . . ‘Oku tau hoko ‘o toputapu mo toe mā‘oni‘oni —[ange] ‘o hangē ko hotau ‘Eikí!’ (“Lessons from Eve,” *Ensign*, Nov. 1987, 88). . . .

“‘Oku ‘ikai kei finangalo e ‘Eikí ia ke ma‘u ha monumanu pe kēleni ‘a ha taha, ka ‘okú ne fie ma‘u he taimí ni ke tau tukuange e me‘a kotoa pē ‘oku ta‘e faka‘otuá. Ko ha founa fakahoko ‘eni ia ‘o e fono ‘o e feilaulaú ‘oku mā‘olunga ange; ‘oku ongo ia ki he lotu ‘o e tokotahá. Na‘e fakamatala‘i ia ‘e ‘Eletā Nila A. Mekisuale ‘i he founa ko ‘eni: ‘Na‘e ‘ikai pē teitei ‘uhinga e feilaulau mo‘oni mo fakafo‘ituituí ia ki hano tuku ha monumanu ki he funga ‘ōlitá. Ka ko e lotu fiemālie ke tuku ‘etau anga kovi mo ta‘efe‘ungá ‘i he funga ‘ōlitá pea tuku ke vela ‘osí‘osi ai!’ (‘i he Conference Report, Apr. 1995, 91; pe *Tūhulu*, Siulai 1995, 68). . . .

“Ko e feilaulaú ko hano fakahaa‘i ia ‘o e ‘ofa haohaoá. ‘E lava ke fua e lahi ‘o ‘etau ‘ofa ki he ‘Eikí mo hotau kāingá ‘i he me‘a ko ia ‘oku tau lotu fiemālie ke feilaulaú‘i ma‘anautolú” (*Law of Sacrifice*, 3, 5–6).

Kole ki he fānau akó ke nau fulihi hake ‘a e lau‘i pepá ‘o tohi‘i he tafa‘aki ‘e tahá ha feilaulau fakafo‘ituitui ‘e taha ‘oku nau ongo‘i ‘e finangalo e ‘Eikí ke nau fakahoko ke nau toe ofi ange ai kiate Iá. Fakalotolahi‘i kinautolu ke nau fai e feilaulau ko iá ‘i he ngaahi uike ka hokó pea kole ki he ‘Eikí ke ma‘u ha ivi ke fakahoko ‘aki ia. Fakakaukau ke ke fakaafe‘i e fānau akó ke nau vahevahe atu ha me‘a ne hoko kia kinautolu pea mo ‘enau ngaahi fakamo‘oní ki he kalasí ‘i ha ‘aho ‘a mui ange.

Fakakaukau ke ke ‘oange ke takitāuhi e fānau akó ‘i he lea ko ‘eni na‘e fai ‘e ‘Eletā Pālātí:

“Ko e feilaulau ‘oku kole mai ‘e he ‘Eikí ke tau faí, ke tau tukuange faka‘aufuli ‘a e ‘tangata fakaekakanó’ pea mo e anga fakata‘elotu ‘oku fekau‘aki mo iá. ‘I he taimi ‘oku tau fakamo‘ulaloa‘i mo‘oni ai kitautolu ki he ‘Eikí, te ne hanga leva ‘o fakatupu ha fu‘u liliu lahi ‘ia kitautolu pea te tau hoko ko ha tokotaha fo‘ou kuo fakatonuhia‘i, fakamā‘oni‘oni‘i pea mo fanau‘i fo‘ou mo hono tataú ‘i hotau fofongá (vakai, Mōsaia 5:2; ‘Alamā 5:14; Mōsese 6:59–60).

“Pea hangē ko e me‘a kotoa pē, na‘e fakahaa‘i mai ‘e he ‘Eikí ko hotau Fakamo‘uí ‘a e sīpinga fisifisimu‘a ‘o e feilaulaú. Na‘e fokotu‘u ‘e He‘ene mo‘uí mo ‘Ene ngāué ha sīpinga ke tau muimui ki ai. Na‘e fakakakato ‘Ene misiona fakalangí ‘i ha ngāue

kāfakafa ‘o e ‘ofá ‘i he‘ene foaki ‘ene mo‘uí ke huhu‘i kitautolú. Na‘á ne ‘omi ha founa mo‘otautolu ke fakamolemole‘i ai ‘etau ngaahi angahalá pea toe foki ki he ‘ao ‘o ‘etau Tamaí ‘o fakafou ‘i he‘ene feilaulau fakafo‘ituituí. . . .

“. . . Ko e tefito‘i mo‘oni ‘o e feilaulaú ko ha fono ia ‘o e ‘Otuá. ‘Oku totonu ke tau ‘ilo‘i, ako‘i mo fakahoko ia. Kapau ‘e fu‘u faingofua ke hoko ko ha mēmipa ‘o e Siasí ni, ‘e toe mamahi ange ‘etau fakamo‘oní pea he ‘ikai tutui e ngaahi aka ‘o e fakamo‘oní ‘i he kelekelé ‘o hangē ko ia ne hoko ki he ‘etau ngaahi kui paioniá. ‘Ofa ke foaki atu ‘e he ‘Otuá kiate koe ha mahino fekau‘aki mo e fono ‘o e feilaulaú pea mo ia ‘oku tau fakahoko he ‘aho ní. ‘Oku matu‘aki mahu‘inga ke mahino ia kia kitautolu pea tau ako‘i mo mo‘uí‘aki ia” (M. Russell Ballard, *The Law of Sacrifice*, 9–10).

Loma 12:3–8; 16:17–18. ‘Oku takitāuhi ‘e he mēmipa kotoa pē ‘o e Siasí ha ngaahi me‘a-foaki fakalaumālie kehekehe. ‘Oku tau hangē ko e ngaahi konga ‘o e sinó, ‘o hoko fakataha ke fa‘u ha sino kakato. Kuo pau ke tau foaki hotau ngaahi talēnití pea ‘oua ‘e fakakaukau ‘oku tau mahu‘inga ange ‘i he ní‘ihi kehé. (miniti ‘e 30–35)

Faka‘aonga‘i ha ní‘ihi pe kotoa e ngaahi lēsoni fakataumu‘a ko ‘eni ke fakahaa‘i ‘aki ki he fānau ‘oku fie ma‘u e konga takitaha ke fa‘u ‘aki ha me‘a ‘oku kakatō:

- Ha‘u mo ha pāsolo ki he kalasí pea mou alea‘i e founa ‘oku mahu‘inga ai e konga takitaha. Kapau ‘oku ‘i ai ha konga ‘e pulia, he ‘ikai leva ke kakato ‘a e pāsóló.
- Ha‘u mo ha fakatātā ‘o ha timi sipoti ‘okú ke manako taha aí (pe talanoa pē fekau‘aki mo e timí). Mou alea‘i e anga ‘o e mahu‘inga ‘a e tokotaha va‘inga kotoa pē ki he lavame‘a ‘a e timí.
- Ha‘u mo ha me‘atokoni kuó ke teuteu‘i ‘i ‘api. Faka‘alí‘ali ki he fānau ‘a e lisi ‘o e me‘akai mo e founa (recipe) hono ngaahi ‘o e me‘atokoni ko iá pea mou alea‘i e founa ‘oku fengāue‘aki ai e ngaahi me‘akai ki he‘ene lelei pea ‘oku nau mahu‘inga kotoa.

Fakahā ki he fānau akó na‘e faka‘aonga‘i foki ‘e Paula ha lea fakatātā ke fakahaa‘i ‘aki ‘oku mahu‘inga e mēmipa fakafo‘ituitui kotoa pē ‘o e Siasí, neongo ‘oku kehekehe hotau ngaahi talēnití mo hotau ngaahi fatongiá. Fakaafe‘i e fānau akó ke nau lau ‘a e Loma 12:3–5 ‘o kumi e lea fakatātā na‘e faka‘aonga‘i ‘e Paulá. Fehu‘i ange:

- ‘Okú ke pehē ko e hā nai hono ‘uhinga ‘oku hoko ai e sino ‘o e tangatá ko ha fakatātā lelei ke ako‘i ‘aki e tefito‘i mo‘oni ko ‘eni?
- Ko e hā e lahi ‘o e mahu‘inga ‘o ho ongo matá, mafú, ongo telingá pe ‘utó ki he lelei ‘a ho sinó?

- 'Oku anga fēfē 'a e fefakafalala'aki e ngaahi konga ko ia 'o ho sinó?

Tokoni ki he fānau akó ke nau 'ilo'i 'oku kaungatonu e tala fakatātā ko 'ení ki he kāingalotu 'o e Siasí. Fakamatala'i ange 'oku ma'u 'e he mēmipa kotoa pē ha ivi, ngaahi me'a-foaki, mo ha ngaahi vaivai 'oku kehekehe ka 'oku fekau'i kītautolu ke tau taha pē (vakai, T&F 38:27). Fakaafe'i e fānau akó ke lau 'a e Loma 12:6–8 'o kumi e ngaahi me'a-foaki ne pehē 'e Paula 'oku ma'u 'e he kāingalotu 'o e Siasí. ('E lava ke ma'u ha lisi 'oku kakato angé 'i he 1 Kolinitō 12:4–12; Molonai 10:8–23; pea mo e T&F 46:11–29.)

- Ko e hā ha founa 'oku lava ai 'e he ngaahi me'a-foaki ne lave ki ai 'a Paulá, ke tāpuekina e kāingalotu kehe 'o e Siasí?
- Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 46:12. Ko e hā e 'uhinga 'e taha na'e foaki mai ai 'e he 'Eiki kia kītautolu e ngaahi me'a-foaki ko 'ení?
- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga na'á Ne finangalo ai ke taa'imālie e tokotaha kotoa pē mei he ngaahi tāpuaki kuó Ne foaki ki he kāingalotú?

Kapau 'oku toe ha taimi, fakakaukau ke fakaafe'i e fānau akó ke nau fakahā mai ha ngaahi mālohinga kuo nau fakatokanga'i 'oku ma'u 'e honau kaunga akó pea mo e founa 'oku nau faka'aonga'i ai e ngaahi me'a-foaki ko iá ke tāpuekina 'aki e ni'ihi kehé. 'E lava 'e he me'á ni 'o fakamālohia fakalaumālie ho'o fānau akó mo tokoni ke langa 'a e ma'uma'ulutá mo e uouangatahá 'i ho'o kalasí.

Loma 13–15. 'Oku totonu ke tau 'ofa 'i he ni'ihi kehé pea 'oua 'e fakamaau'i kinautolu ka tau feinga kītautolu ke mā'oni'oni. 'Oku totonu ke tau fe'ofa'aki mo fefakafeohi'aki, tautautefito kia kinautolu 'oku sí'i vaivai 'enau tuí. (miniti 'e 30–35)

Vahevahe ha ngaahi sīpinga mei ha ngaahi taimi kuó ke mamata ai ki he fetauhi'aki ha ni'ihi 'o e kalasí. Fakaafe'i e fānau akó ke nau vahevahe mo ha me'a tatau pē ne nau mamata ki ai. Fehu'i ange:

- Ko e hā e fa'ahinga ongo ne ke ma'u 'i hono tokoni'i koé?
- 'Oku mou pehē ko e hā e fa'ahinga ongo na'e ma'u 'e he tokotaha na'á ne fai e tokoni?
- Ko e hā e fa'ahinga ongo na'á ke ma'u ki he tokotaha na'á ne tokoni'i koé?
- Na'e anga fēfē ha liliu ho'o fakamo'oni mo ho vā mo e 'Eiki ko ha ola 'o e me'a ko ia ne hokó?

Fakamo'oni ange 'oku 'i ai ha mālohi lahi 'i he fe'ofa'aki mo e fetauhi'aki, pea 'oku fakafou 'i he tokoni 'a 'etau lava 'o tokoni'i e ni'ihi kehé ke nau ha'u kia Sīsū Kalasí.

Lau 'a e Mātiu 5:43–47 pea fehu'i ange: Ko hai na'e fekau'i mai 'e he Fakamo'uí ke tau 'ofa mo tauhi ki ai? Fakahā ki he fānau akó 'oku 'i he Loma 13–15 ha fale'i fisifisimu'a fekau'aki mo e founa te tau lava 'o muimui ai ki he akonaki ko 'ení 'a e Fakamo'uí. Vahevahe ki he fānau 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení: Loma 13:8–14; 14:10–23; 15:1–7; pe 15:13–18. Fakaafe'i kinautolu ke nau lau fakalongolongo ia ke nau 'ilo'i pe ko e hā 'oku fakahā mai ai fekau'aki mo e tokoni'i 'o e ni'ihi kehé. Mou alea'i e me'a te nau ma'u 'o faka'aonga'i e ngaahi fehu'i ko 'ení 'o ka fie ma'u:

- Ko e hā na'á ke mahu'ingā'ia taha ai 'i he ngaahi veesi na'á ke laú?
- Ko e hā 'oku ako'i mai 'e he ngaahi veesi ko 'ení 'o fekau'aki mo e 'ofa mo e tokoni ki he ni'ihi kehé?
- 'E anga fēfē ha'o kamata fakahoko e ngaahi akonaki ko iá 'i ho'o mo'uí?
- 'E anga fēfē ha liliu 'a e Siasí pe ko homou 'apiakó 'o kapau 'e muimui e tokotaha kotoa pē ki he fale'i ko 'ení?
- Ko e hā ha founa 'e lava ke liliu ai 'a e Siasí pe ko homou 'apiakó 'o kapau *te ke* muimui ki he fale'i ko 'ení?

Hokohoko atu e founa laukonga ko 'eni hono lau 'o ha potu folofola mo fai e ngaahi fehu'i kae 'oua leva kuo ma'u fakakakato e ngaahi veesi 'okú ke fakakaukau 'e mahu'ingā taha ki ho'o fānau akó.

KO E 'ULUAKI 'IPISELI 'A E 'APOSETOLO KO PAULÁ KI HE KAKAI KOLINITOÓ

Ko e taimi 'eni ne hiki ai e 'Ipiseli ko 'eni

'Uluaki fononga fakafaifekau (Ngāue 13–14)	Fononga fakafaifekau hono uá (Ngāue 15:36–18:22)	Fononga fakafaifekau hono tolú (Ngāue 18:23–21:15)	Tuku pōpula 'i Sesalia mo Loma (Ngāue 21:16–28:31)	'I hono fakahū pilisone tu'ō ua 'i Lomá
Fakafuofua ki he A.D. 47–50	50–53	53–57	57–62	62–65

Tokotaha Na'á ne Hiki: Ko Paula na'á ne hiki 'a e 1 Kolinitoó (vakai, 1 Kolinitō 1:1–2; 16:21). Kuó ne 'osi fai foki mo ha tohi 'e taha ki he Kāingalotu Kolinitoó (vakai, 1 Kolinitō 5:9). Kae pangó 'oku 'ikai ke tau ma'u ha lekooti 'o e mu'aki tohi ko ia.

Kakai ne Fai Ki Aí: Na'e fokotu'u 'e Paula 'a e Siasí 'i Kolinitō lolotonga 'ene ngāue fakafaifekau hono uá 'o fakafuofua ki he A.D. 50. Lolotonga 'ene 'i aí, na'á ne ma'u ha fakahā 'o fakahinohino'í ia ke 'oua na'a manavahē ke lea ki he kakai kuo teuteu'í 'e he 'Otuá ke nau tali 'a e ongoongolelei (vakai, Ngāue 18:1, 9–11). Na'á ne nofo ai 'i ha ta'u 'e taha mo e kongá 'o malanga 'aki e ongoongolelei mo fokotu'u e Siasí. Neongo ia, na'e kamata ke mavahevahe 'a e Kāingalotu 'i Kolinitoó 'o nau fakataha'í e ngaahi tui mo e ngaahi tō'onga faka-hitení pea mo ha ni'ihí 'o e ngaahi tefito'í mo'oni totonu mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei kuo ako'í kia kinautolu 'e Paulá. Na'e tokanga fakamātoato 'a Paula ki he Kāingalotu 'i Kolinitoó, ko ia 'i he taimi na'á ne 'ilo'í ai 'a e ngaahi fie ma'u mo e ngaahi kole makehe ko 'eni, na'á ne tali ki ai 'aki 'ene fai e tohi ni.

Hisitōlia Hono Kamata'angá: 'Oku tu'u 'a Kolinitō 'i ha ki'í kongá fonua lausi'í 'oku fehokotaki ai 'a e fonua lahi ko Kalisí pea mo e muitolotolo 'o Peloponisení (vakai, ki he mape fika 6 'o e Tohi Tapu faka-Pilitāniá 'i he "Guide to the Scripture"). Tu'unga 'i he tu'u'anga lelei ko 'eni, 'a e fetāfeaki lelei ko ia 'o e fefakatau'aki, 'iló pea mo e tui fakalotú mei he Hahaké ki he Hihifó. Na'e pule'í 'e he hū ki he 'otua tamapuá 'a e tala fakafonua 'o e tui fakalotú 'i Kolinitoó. Na'e lotu e kakai 'i ha ngaahi tempale 'e hongofulu mā uá 'i he koló. Ne nau fakahoko e ngaahi tō'onga fe'auaki 'i he tempale 'o 'Efilotati,

pea na'e poupou'í 'e honau kau takí 'a e anga 'ulí. Na'e faitohi 'a Paula mei 'Efesō ki he kāingalotu ko 'eni lolotonga 'ene ngāue fakafaifekau hono tolú 'i he vaha'a 'o e ta'u A.D. 55–57 (vakai, 1 Kolinitō 1:3–8).

Ngaahi Natula Makehé: Na'e lave 'a Paula ki ha ngaahi me'a mo ha ngaahi tokāteline 'i he 1 Kolinitoó, 'a ia 'oku mavahe ai e tohi ni. Na'á ne ako'í ange ko e sinó ko e tempale ia 'o e Laumālie Mā'oni'oni (vakai, 1 Kolinitō 6:19), na'á ne 'oange ai ha ngaahi fakahinohino fekau'aki mo e kau faifekau pea mo e nofo malí (vakai, 1 Kolinitō 7), na'á ne fakamatala'í ai e ngaahi me'a-foaki 'o e Laumālié (vakai, 1 Kolinitō 12:1–12), peá ne fakamatala'í fakaikiiki foki mo e ngaahi 'ulungāanga lelei 'o e 'ofá (vakai, 1 Kolinitō 13), peá ne fakamo'oni'í foki e ngaahi tokāteline 'o e toetu'ú mo e papitaiso ma'á e kau pekiá (vakai, 1 Kolinitō 15).

Taumu'á: Na'e poupou'í 'e Paula 'a e Kāingalotu Kolinitoó ke nau faaitaha. Na'á ne ako'í ange 'e lava ke hoko 'eni 'o fakafou 'i he ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí, mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni pea mo e matu'otu'a fakalaumālie 'a e mēmipa kotoa pē.

1 Kolinitō 1–4

Talateú

Na'e hoko e 'Uluaki 'Ipiseli 'a Paula ki he kakai Kolinitoó ko ha le'ó 'o e fakatokangá. Na'e a'u mai kiate ia ha ngaahi ongoongo 'o e mavahevahe mo e feke'ike'í 'o fakafou he kāingalotu 'o e fale 'o Koloí, pea na'á ne fakapapau'í te ne fakatonutonu e Kāingalotú 'aki hano ako'í ange 'oku totonu ke nau faaitaha 'i he feohi 'ia Sīsū Kalaisí. Na'e fakamanatu ange 'e Paula 'oku "fakamā'oni'oni'í [kinautolu] 'ia Sīsū Kalaisí" 'o fakafou 'i he ongoongolelei (1 Kolinitō 1:1–6).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e 1 Kolinitō 1–4 peá ke fakakaukau'í e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'eni ki mu'a pea teuteu ho'o lēsoní.

Ngaahi Tefito'í Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'í

- 'Oku totonu ke faaitaha 'a e kāingalotu 'o e Siasí pea faka'ehi'ehi mei he fakakikihí (vakai, 1 Kolinitō 1:9–13; vakai foki, 'Efesō 2:19–22; 4:11–14; T&F 38:25–27).
- 'Oku fili 'e he 'Otuá ha kakai anga fakatōkilalo ke malanga 'aki e ongoongolelei 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni (vakai, 1 Kolinitō 1:17–31; 2:4–5; vakai foki, T&F 1:18–20, 23).

- 'Oku lahi ange e poto 'o e 'Otuá 'i he tangatá pea 'e toki lava pe ke 'ilo'i ia 'o fakafou 'i he Laumálie Mā'oni'oni (vakai, 1 Kolinitō 2:1–14; vakai foki, Mōsaia 3:19).
- 'Oku langa e 'ilo ki he ongoongolelei 'i he fakava'e ko Sisū Kalaisi pea tupulaki ia mei he 'otu lea ki he 'otu lea (vakai, 1 Kolinitō 3:1–15; vakai foki, 2 Nifai 28:30).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha' o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he 1 Kolinitō 1–4.

'E lava ke faka'aonga'i 'a e filimi vitiō ko e *New Testament Video* kongá fika 15, "The Body Is a Temple" (6:48), 'i hono ako'i 'o e 1 Kolinitō 3–6 (vakai ki he *New Testament Video Guide* ki he ngaahi fokotu'u ki hono akó).

1 Kolinitō 1:1–13. Kuo pau ke faaitaha e kāingalotu 'o e Siasí pea faka'ehi'ehi mei he fakakikihí (miniti 'e 15–20).

Mou alea'i mo e fānau akó ha ní'ihí 'o e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Kuó ke 'osi 'i ha kalasi pe kōlomu nai he lotú 'a ia 'oku hā manakoa ange ai ha ní'ihí 'o e fānau akó 'i ha ní'ihí kehé?
- Na'e fēfē 'a e ní'ihí ko ia ne ngali tuēnoá?
- Ko e hā e me'a 'oku hoko ai ki he kalasi pe kōlomú fakakātoa?
- 'Okú ne uesia fēfē ai e ngāue 'i he Siasí 'a e kau mēmipa 'o e kalasi pe kōlomú?

Kole ki ha taha 'o e fānau akó ke ne lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 38:25–27 pea fehu'i ange pe 'oku kaungatonu fēfē 'a e potu folofola ko 'eni ki he fealēlea'akí. Fakamatala'i ange koe'uhí na'e palopalema'ia e kāingalotu 'o e Siasí 'i Kolinitoó 'i he fakakikihí, na'e pau ai ke fakamanatu 'e Paula kia kinautolu e me'a 'oku finangalo e 'Eikí ke tau fai ki he ní'ihí kehé. Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau 'a e 1 Kolinitō 1:10–13; 3:3. Fehu'i ange:

- Ko e hā 'oku ako'i mai 'e he ngaahi potu folofola ko 'eni 'o fekau'aki mo e uouangatahá?
- Ko e hā ha uesia 'e fai 'e he mavahevahe 'a e kāingalotú ki he ngāue fakafaifekau?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku hanga ai 'e he mavahevahé, meheká mo e fakakikihí 'o fakafaingata'a'ia'i hano mo'ui'aki 'o e ongoongolelei? (vakai, 3 Nifai 11:29).
- Ko e hā ha founa 'e lava ke faaitaha ai e kāingalotu 'o e Siasí 'i he tokāteliné?
- Ko e hā ha ngaahi founa kehe te tau lava 'o uouangataha ai ko ha Siasí?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e 1 Kolinitō 1:2–9 pea kumi ke 'ilo'i pe ko hai 'okú ne fakamā'oni'oni'i kitautolú, ui ke tau hoko ko ha Kau Mā'oni'oni pea mo 'omi kia kitautolu 'a e

'alo'ofá. Fehu'i ange: Ko e hā e me'a na'e fai 'e Sisū Kalaisi na'á ne ma'u e mālohi ke liliu mo fakataha'i kitautolú? (Na'á ne fai e Fakalelei.) Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau e ngaahi potu folofola ko 'eni pea nau fakamatala pe ko e hā 'oku ako'i mai ai fekau'aki mo e uouangatahá:

- Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 61:8. ('E tokoni'i kitautolu 'e he fakatomalá ke tau faaitaha ní'ihí kehé.)
- Mōsese 7:18. (Kuo pau ke tau faaitaha kae lava 'o langa 'a Saione.)
- Sione 17:20–23. (Na'e lotua pea finangalo 'a Sisū Kalaisi ke taha Hono kau muimuí.)
- 1 Kolinitō 1:9–10. ('Oku totonu ke tau faaitaha pea ha'i fakataha kitautolu 'e he'etau ngaahi tui fakalotú.)

Lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Melioni G. Lomenei, na'e hoko ko ha mēmipa 'o e Kau Palesiteni 'Uluaki:

"Ko e hala ki he uouangatahá ko 'etau ako ke 'ilo'i e finangalo 'o e 'Eikí pea fai ki ai. . . . 'Oku fakafalala e mālohi 'o e Siasí ke fai lelei 'i he māmaní ki he tu'unga ko ia 'oku tauhi ai 'e kitautolu kāingalotu 'o e Siasí 'a e tefito'i mo'oni ko 'eni'" ('i he Conference Report, Apr. 1983, 22; pe *Tūhulu*, Siulai 1983, 17).

Alea'i mo e fānau akó pe ko e hā te nau lava 'o fai ke 'omi ai ha uouangatahá 'oku lahi angé ki he ngaahi kalasi mo e kōlomu 'i he Siasí. Fehu'i ange:

- 'Oku 'i ai nai ha kakai 'oku mou 'ilo'i 'oku fa'a lí'ekina pe sí'aki 'e honau ngaahi to'ú?
- Ko e hā ha ngaahi me'a pau te ke lava 'o fai ma'anautolu?
- Ko e hā te ne lava 'o fakatupu ha uouangatahá 'i ho to'u he akó mo e kau mēmipa 'o ho fāmilí?

Fakaafe'i e kalasi ke nau tohi'i ha fo'i taumu'a "uouangatahá" 'e taha te nau ngāue ki ai he uike ka hokó.

1 Kolinitō 1:17–31. 'Oku fili 'e he 'Otuá 'a e kakai anga fakatōkilaló ke malanga'i 'ene ongoongolelei 'i he mālohi 'o e Laumálie Mā'oni'oni. (miniti 'e 15–20)

Alea'i e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Kapau na'e fiema'u 'e he Siasí ke 'oatu ha fakafofonga ki ha fakataha mahu'inga mo ha ní'ihí 'o e kau takí 'iloa 'i he ngaahi tui fakalotu kehé, te ke loto nai ke nau 'ave ha palōfesa ongoongoa mei he 'univēsiti pe ko ha taha 'o e fānau ako kei talavou? Ko e hā hono 'uhingá?
- Ko e hā ha ngaahi mālohinga 'oku ma'u 'e he palōfesa 'i hono fakafehoanaki atu ki he tokotaha ko 'eni he fānau akó?
- Ko e hā ha ngaahi mālohinga 'e ma'u 'e he tokotaha ko 'eni 'o e fānau akó 'a ia he 'ikai ala ma'u 'e he palōfesa?
- Ko e hā ha founa 'e ala tokoni ai e ngaahi mālohinga 'o e palōfesa?

- Ko e hā ha founa ‘e hoko ai e ngaahi mālohinga ko iá ko ha fakafe‘atungia?

(*Fakatokanga‘i ange*: ‘Oua na‘á ke faka‘aonga‘i e fealēlea‘aki ko ‘eni ke fakaanga‘i ai ‘a kinautolu ‘oku poto pe ma‘u mata‘itohi he akó. ‘Oku ‘uhinga e “ngaahi me‘a vale ‘o e māmaní” kia kinautolu ‘oku anga fakatōkilalo fe‘unga ke fakafalala ki he Laumālie Mā‘oni‘oní neongo honau lakangá mo honau tu‘unga fakaakó.)

Lau ‘a e 1 Kolinitō 1:25–27 pea mo e lea ko ‘eni na‘e fai ‘e ‘Eletā Pulusi R. Makongikí:

“Fehu‘i: Ko e hā ha founa ‘oku hanga ai ‘e he ngaahi me‘a vale ‘o e māmaní ‘o fakamaa‘i e mā‘olungá mo e mālohí?

“Talí: ‘Oku ‘ikai ‘uhinga e tui fakalotu mo‘oní ia ki he poto faka‘atamaí pe ongoongoa mo ‘iloa ‘i he māmaní, ka ‘oku ‘uhinga ia ki he tu‘unga fakalaumālié; pea ‘oku ‘ikai ke nau vaivai ka ‘oku nau mālohi ‘i he pule‘anga ‘o e ngaahi me‘a fakalaumālié” (*Doctrinal New Testament Commentary*, 2:316).

Fehu‘i ki he fānau akó: ‘Oku hanga fēfē ‘e he me‘á ni ‘o liliu ho‘o fili ‘i he vaha‘a ‘o e palōfesá pea mo e fānau akó?

Kole ki he fānau akó ke nau lau ‘a e 1 Kolinitō 1:17–31 ‘o kumi e ngaahi veesi ‘oku fakahaa‘i ai e ‘uhinga ‘o hono fili ‘e he ‘Otuá e ngaahi me‘a vaivai ‘o e māmaní. Mou alea‘i ‘enau talí. Fakamatala‘i ange ko e ngaahi me‘a “[vaivai]” ‘o e māmaní ko e kakai ia ‘oku anga fakatōkilalo pea ‘ikai ongoongoa he māmaní, pea ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo‘i ‘a e ngaahi me‘a ‘o e māmaní. Ko kinautolu ko ia ‘oku ‘uhinga ki ai e “[vaivai]” ko ‘eni, ‘oku lahi ange ‘enau fakafalala ki he ‘Otuá ‘i he ‘enau fakafalala ki honau poto ‘onautolú. Koe‘uhí ko e fakafalala ko iá, ‘oku lava ai ke faka‘aonga‘i kinautolu ‘e he ‘Eikí ke “fakamaa‘i ‘a e potó” (vakai foki, T&F 35:13).

Lau ‘a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:18–20, 23 ke ‘ilo‘i pe ko hai ‘oku fili ‘e he ‘Otuá ke fakamafola ‘a e ongoongolelé ‘i he ngaahi ‘aho faka‘osí. Fehu‘i ange:

- Ko hai ‘okú ke ‘ilo‘i mei he hisitōlia ‘o e Siasí pe kuonga fakaonopōní kuo uiui‘i ke ne fai e ngāue ‘a e ‘Eikí ka ne taku ‘e he māmaní ko ha me‘a vaivai iá? (‘E lava ke kau he ngaahi talí ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá, Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli mo e kau palōfita kehe he ngaahi ‘aho kimui ní, kau faifekau ‘o e Siasí mo e kau taki fakakolo mo fakauōtí).
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘o ka fakakaukau ai ha taha ‘okú ke faingofua pe vaivai?
- Ko e hā ha me‘a kuo pau ke ke fai ke hoko ai ko ha me‘angāue mālohi ‘i he to‘ukupu ‘o e ‘Eikí?

Fakamo‘oní‘i ki he fānau akó ‘oku finangalo e ‘Eikí ke nau anga fakatōkilalo mo loto mā‘ulalo kae lava ke Ne falala kia kinautolu ke fai ‘Ene ngāue ‘i he māmaní he ‘ahó ni.

1 Kolinitō 2. ‘Oku lahi ange e poto ‘o e ‘Otuá ‘i he tangatá pea ‘e lava ke toki ‘ilo‘i pē ia ‘o fakafou ‘i he Laumālie Mā‘oni‘oní. Ko e ma‘u‘anga ‘ilo ia ‘okú ne tataki lelei kinautolu ‘i he mo‘uí ni ‘o a‘u ki he nāunau fakasilesitialé. (miniti ‘e 20–25)

Ha‘u ki he kalasí mo ha ngaahi tatau ‘o ho‘omou tohi telefoni fakalotofonua. Tohi‘i ‘i ha ‘ū lau‘i pepa mavahevahe ‘o fakamatala‘i ai e ngaahi palopalema ‘e fiema‘u ai ha tokoni ‘a ha taha taukei fakapalofesinale (hangē ko ‘eni, ‘oku ‘ikai lava ‘o mo‘ui ho‘o kaá, ne toki tukuange koe mei he ngāue, ‘oku mamahi e fatafata ho‘o ki‘i tamasi‘i). ‘Oange e ‘ū lau‘i pepá ki he fānau pea kole ange ke nau fili pe ko e fē feitu‘u te nau ‘alu ki ai ke ma‘u ha tokoni ‘aki ‘enau kumi ‘i he tohi telefoni. Fehu‘i ange:

- Ko hai na‘á ke fili ke ke fetu‘utaki ki ai? Ko e hā hono ‘uhingá?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku mahu‘inga ai ke taukei e tokotaha ko ia ‘okú ke kumi tokoni ki ai, ‘i hono fakalei‘i ho‘o palopalemá?

Ke tokoni ke mahino ki he fānau ko e ‘Otuá ‘a e ma‘u‘anga ‘ilo kotoa pē te ne tataki kinautolu ki he nāunau fakasilesitialé, mou hanga ‘o alea‘i ‘a e ngaahi fehu‘i ko ‘eni:

- ‘Okú ke anga ‘aki hano fehu‘i ki he ‘Otuá pe ko e hā e vala te ke tui he ‘aho taki taha, me‘a te ke kai he ho‘ataá pe ko e ngaahi tali totonu ki ho‘o ngāue fakaako ‘i ‘apí? Ko e hā hono ‘uhingá ‘okú ke fai pe ‘ikai fai ai iá?
- Ko hai te ke ‘alu ki ai ke ma‘u e ngaahi tali ki he ngaahi fehu‘i ko ‘eni?
- Ko e hā e fa‘ahinga fakamatala ‘oku totonu ke tau fehu‘i pe kole ki he ‘Otuá?

Lau ‘a e 1 Kolinitō 2:1–5 ke ‘ilo‘i pe ko e hā e me‘a ne fakava‘e ai e tui ‘a Paulá. Fehu‘i ange:

- Ko e hā ha ngaahi founa ‘oku tau fa‘a tuku ai ‘etau tuí ke “tu‘u ‘i he poto ‘o e tangatá”?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku tau fa‘a tuku ai ‘etau tuí ke fai ‘eni?
- ‘E anga fēfē ha‘atau faka‘ehi‘ehi mei hono fai ‘eni?

Lau ‘a e 1 Kolinitō 2:9–10; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:38; 18:33–36 ‘o kumi e ngaahi founa ‘oku fakahaa‘i mai ‘aki kia kinautolu ‘a e le‘o ‘o e ‘Eikí. Fehu‘i ange: ‘E tokoni fēfē ‘a e fanongo ki he le‘o ‘o e ‘Otuá ke langa ha fakava‘e ‘ia Kalaisí?

Lau ‘a e 1 Kolinitō 2:11–16 pea mou alea‘i ha ní‘ihi ‘o e ngaahi fehu‘i ko ‘eni:

- ‘Okú ke pehē ko e hā nai hono ‘uhinga ‘oku mahu‘inga ai ke fekumi ki he Laumālie ‘o e ‘Eikí ke ne tataki ‘etau mo‘uí?
- Ko e hā ha ‘uhinga ‘o ka faingata‘a ai ki ha taha ke ne ‘ilo‘i e ngaahi mo‘oni fakalaumālié?
- Ko e hā leva e fa‘ahinga fakakaukau ‘a e tangata fakaekakanó ki he ongoongolelé?

- 'E anga fēfē ha'atau ma'u e "finangalo 'o Kalaisi"? (vakai foki, 2 Nifai 32:2–3).

Lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Siosefa Filitingi Sāmitā pea ke fakamo'oni'i hono mo'oni:

"'Oku fakafou pē 'i he tokoni 'a e Laumālie Mā'oni'oni mo e talangofua ki he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei, ha toki faifai pea ma'u 'e ha tangata 'a e 'ilo ki he mo'oni kotoa peē. Ko hono fakalea 'e tahá, ko kinautolu he 'ikai ke nau fakafōtunga 'enau mo'u'i 'i he tafa'aki kotoa pē ke tatau mo e mo'u'i 'a e Fakamo'u'i; 'a kinautolu he 'ikai liliu 'enau mo'u'i 'o fakafou 'i he tu'i mo e fakatomala mo e talangofua ki he fono fakalangi kotoa peē, he 'ikai ke nau teitei a'usia ha tu'unga te nau 'ilo'i kakato ai e mo'oni'" (Doctrines of Salvation, 1:298).

1 Kolinitō 3:1–15, 21–23. 'Oku langa e 'ilo ki he ongoongolelei 'i he fakava'e ko Sīsū Kalaisi pea 'oku tupulaki ia mei he 'otu lea ki he 'otu lea. (miniti 'e 20–25)

Faka'alí'ali ki he fānau akó ha ipu hu'akau mo ha konga kakano'i manu. Fehu'i ange:

- Ko e fē he ongo me'á ni te ke fafanga 'aki ha ki'i pēpē? Ko e hā hono 'uhingá?
- Ko e hā 'e hoko kapau te ke fafanga ha pēpē 'aki e kakano'i manú?
- Ko e hā 'oku foaki 'e he hu'akaú kae 'oua kuo lava e ki'i tamasi'i 'o kai kakano'i manú?

Kole ki he fānau akó ke lau 'a e 1 Kolinitō 3:1–2 ke 'ilo'i pe ko e hā na'e fakafehoanaki 'e Paula ki ai e Kāingalotu 'o Kolinitoó. 'Oku mou pēhē 'oku 'uhinga ki he hā 'a e kupu'i lea "kau valevale 'ia Kalaisi (v.1)?

Fakahā ki he fānau akó 'e lava ke fakafehoanaki e hu'akaú ki he tefito'i mahino fekau'aki mo e ongoongolelei pea ko e kakano'i manú ki ha 'ilo 'oku lahi ange ki he ongoongolelei. Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau-loto 'o pēhē pē ko ha kau faifekau kinautolu 'oku ako'i ha taha ta'e siasi, pea fehu'i ange:

- Ko e hā hono 'uhinga 'e mahu'inga ai ke ako'i e ngaahi 'uluaki tefito'i mo'oni mahu'inga 'o e ongoongolelei kae 'ikai ko e ngaahi mo'oni mamafa ange 'o e ongoongolelei?
- Ko e hā ha fakatamaki 'e lava ke hoko 'o kapau te tau tomu'a ako'i ki he kakai 'a e ngaahi tokāteline 'oku loloto angé?
- Ko e hā ha me'a 'oku foaki 'e he ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga 'o e ongoongolelei ki he kakai 'oku nau kei ako ki he Siasí?

Lau 'a e 2 Nifai 28:30 pea fehu'i ange: 'Oku ako'i fēfē 'e he 'Eiki 'Ene fānau? 'I ho'o lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Pulusi R. Makongiki'i, hanga 'o fakaafe'i e fānau akó ke nau

tala atu e founga 'oku tau lava ai he 'ahó ni 'o ma'u ha mahino ki he ngaahi tokāteline 'o e ongoongolelei:

"Ko e pule'anga 'o e 'Otuá he māmaní ko ha ako'anga ia 'oku ako ai 'e hono kāingalotú 'a e ngaahi tokāteline 'o e fakamo'u'i. 'Oku ako'i ha kāingalotu 'e ni'ihi 'i he ngaahi lēsoni 'oku ma'ama'á; 'oku 'i ai ha ni'ihi 'oku faka'au ke nau a'u ki he ngata'angá pea lava lea ke nau fai ha fekumi fakafo'ituitui 'ia nautolu pē ki he ngaahi me'a 'oku loloto mo liló. Kuo pau ke ako 'a e tokotaha kotoa pē 'i he 'otu lea ki he 'otu lea pea mei he akonaki ki he akonaki" (Doctrinal New Testament Commentary, 2:324; vakai foki, T&F 78:17–18; 'Alamā 12:9–11).

Kole ki he fānau akó ke lau 'a e 1 Kolinitō 3:3–15 'o kumi e fakamo'oni na'e kei hangē 'a e kau Kolinitoó ko ha fanga ki'i pēpē valevale 'oku kei fie ma'u hu'akaú. Fehu'i ange: Fakatau mo e ngaahi veesi ko 'eni, ko e hā e fakava'e kuo pau ke langa ai e 'ilo ki he ongoongolelei. Lau e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Pulusi R. Makongiki'i:

"Na'e hanga 'e he 'tufunga poto' ko Paulá, 'o fakatoka 'ia Kalaisi mo 'ene feilaulau fakalelei e fakava'e 'o e Siasi 'i Kolinitoó. 'Oku tatau pē ia mo e 'ahó ni, na'e pēhē 'e Siosefa Sāmita: "Ko e ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga taha 'o 'etau tui fakalotú 'a e ngaahi fakamo'oni 'a e kau 'aposetolo mo e kau palōfitá 'o fekau'aki mo Sīsū Kalaisi, 'a ia na'á ne pekia, telio pea toe tu'u he 'aho hono tolú 'o hā'ele hake ki he langi; pea ko e tēnaki atu pē 'a e ngaahi me'a kehe kotoa ia 'oku fekau'aki mo 'etau tui fakalotú." (Teachings [of the Prophet Joseph Smith], p. 121.) (Doctrinal New Testament Commentary, 2:325).

Fehu'i ange:

- Ko e hā e me'a te ke lava 'o fai ke hoko ai 'a Sīsū ko e fakava'e 'o ho'o mo'u'i?
- 'E anga fēfē lea ha'o langa 'i he fakava'e ko iá?

1 Kolinitō 5–7

Talateú

Ki mu'a 'i he 1 Kolinitoó, na'e mu'aki fai ai 'e Paula ha tohi ki he Kāingalotu 'i Kolinitoó (vakai, 1 Kolinitō 5:9). Na'e fakamatala 'a 'Eletā Pulusi R. Makongiki'i 'o pēhē:

"Na'e fai 'e he kakai loto fakakikihi 'i Kolinitoó ha tohi ko e tali [ki he tohi 'uluakí], tupu mei he 'ikai ke nau loto fiemālie

ki ha ni'ihī 'o e ngaahi tokāteline 'o e kau 'Aposetolō pea ke fai ange foki mo ha ngaahi fehu'i fakakiiki 'o fekau'aki mo 'ene ngaahi akonaki. Ko ia ai, 'i he loto faivelenga mo vilitaki 'i hono tu'unga faka'aposetolō, na'e fai ai 'e Paula ha tohi fika ua 'o hoko ia ko ha folofola totonu pea 'iloa ko e 'Uluaki Kolinitō, 'a ia na'á ne tali ai 'a e ngaahi fehu'i ne 'o hake 'e he kau takihala'i ko 'eni mo toe fakamamafa'i foki e ngaahi akonaki 'i he 'uluaki tohi.

“Kae pangó, 'oku 'ikai ke tau 'ilo'i pe ko e hā ne lea'aki 'e Paula ki he kakai Kolinitō 'i he mu'aki tohi, pe ko 'enau tali kiate iá. Ko e me'a pē 'oku tau ma'ú ko 'ene tali ki he 'enau tohi. Ka 'oku tau ma'u ha ngaahi fakamatala si'i pē fekau'aki mo ha ngaahi tafa'aki pau 'o e tokāteline ne nau fakakaukau'” (Doctrinal New Testament Commentary, 2:309–10).

'I he 'etau ma'u ko ia e ki'i hisitōlia ko 'eni, 'oku faingofua ai ke nau mamata ki he 'uhinga na'e 'ikai mahino ai ki ha ni'ihī 'a e ngaahi tohi 'a Paulá. Ka neongo ia, 'i ho'o lau fakalelei ko ia 'a e 1 Kolinitō 5–7 mo feinga ke 'ilo'i e ngaahi tokāteline 'o e ongoongolelei, te ke 'ilo'i kinautolu. 'I he ngaahi vahe ko 'eni, na'e fakamatala'i ai 'e Paula 'a e ngaahi tokāteline fekau'aki mo e nofo malí, fakatonutonu faka-siasí, ngaahi fehu'i fakalao, ha'isia ki he fai angahalá pea mo e ngāue fakafaipekaú.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e 1 Kolinitō 5–7 peá ke fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'i

- 'Oku faingofua ange ke mo'ui mā'oni'oni 'i he taimi 'okú te feohi ai mo e kakai anga-tonú (vakai, 1 Kolinitō 5; 6:15–17; vakai foki, Kalētia 6:1).
- 'E lava 'e he 'Eiki 'o fakamā'oni'oni'i kinautolu 'o fakafou 'i he Fakalelei (vakai, 1 Kolinitō 6:9–12, 19–20; 7:23–24; vakai foki, 'Alamā 22:14; T&F 60:7).
- 'Oku 'ikai totonu ke tau faka'uli'i hotau sinó he ko e tempale toputapu ia 'o hotau laumālié (vakai, 1 Kolinitō 6:19; vakai foki, Loma 12:1; 1 Kolinitō 3:16–17; Mosaia 2:37; Hilamani 4:24; T&F 89:18–21).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he 1 Kolinitō 5–7.

1 Kolinitō 5. 'Oku mahu'inga ke fili e ngaahi kaungā-me'a 'oku nau mo'ui'aki e ongoongolelei. (miniti 'e 15–20)

Faka'alí'ali ki he fānau akó ha fo'i poulu 'oku 'i ai ha ngaahi fo'i 'akau kei fo'ou pea mo ha fo'i 'akau 'e taha 'oku pala. Mou alea'i e uesia 'e fai 'e he fo'i 'akau palá ki he toenga 'o e ngaahi fo'i fua'i 'akau. ('E mafola e kovi ko ia he fo'i 'akau

palá 'o a'u ki he fua'i 'akau lelei.) Lau 'a e 1 Kolinitō 5:1 'o kumi ke 'ilo'i ha ni'ihī 'o e ngaahi angahala 'a ha kakai 'i Kolinitō. Fehu'i ange:

- 'E anga fēfē ha'atau fakafehoanaki e fe'auaki ki he “fua'i 'akau palá”?
- Lau e veesi 2–5. Ko e hā ne fie fai 'e Paula ke malu'i e Kāingalotú?
- 'E anga fēfē ha hoko hano to'o 'o e kakai angahalá mei honau lotolotonga ko ha tāpuaki ki he kau mā'oni'oni?

Lau e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Nila A. Mekisualé:

“Oua te ke feohi mo e kau fe'auaki—'o 'ikai ko e 'uhinga he 'okú ke fu'u lelei ange koe 'ia nautolu, kae hangē ko ia ne tohi 'e he fa'u tohi 'Ingilani 'iloa ko C.S. Luisí, koe'uhí 'oku te'eki ai ke ke lelei fe'unga. Manatu'i 'e lava 'e he ngaahi tūkunga ta'efe'ungá 'o fakaloto'i foki mo e kakai lelei. Na'e fakatou ma'u 'e Siosefa ha fakakaukau lelei mo ha ongo va'e lelei 'i he'ene hola mei he uaifi 'o Pōtifaá” (“The Stern but Sweet Seventh Commandment,” 'i he *Morality* [1992], 29).

Lau e 1 Kolinitō 5:6–8 pea fakamatala'i ange 'oku 'uhinga e me'a fakatupu ki he 'isité. Fehu'i ange:

- Ko e hā hono 'uhinga 'o e mālohi 'oku ma'u 'e he 'isité ki ha fo'i maá ko ha lea fakatātā lelei ia 'o e fai angahalá?
- 'Oku mou pehē 'oku 'uhinga ki he hā e kupu'i lea “ ko e me'a fakatupu si'i 'okú ne fakatupu'i 'a e takaonga kotoa pē”?
- 'Oku anga fēfē 'a e felāve'i e lea fakatātā ko 'eni mo e fo'i poulu fua'i 'akau? ('Oku uesia 'e he me'a fakatupu 'a e takaonga [pe toú] kotoa, 'o hangē ko ia ko e lava 'e he pekifilia 'i he fua'i 'akau palá 'o uesia e fua'i 'akau lelei. 'Oku pehē tofu pē mo e lava 'e he kau fai angahala 'oku 'ikai fie fakatomalá, 'o tākiekina 'a e ni'ihī 'oku nau feohi ke nau fai angahalá.)

Kole ki he fānau akó ke nau lau e 1 Kolinitō 5:9–13 ke 'ilo'i e fa'ahinga kakai 'oku nau fakahoko ha takiekina kovi. Fehu'i ange:

- Ko e hā te tau lava 'o fai ke faka'ehi'ehi ai mei he ngaahi mālohi 'o kinautolu 'oku fai angahalá?
- Te tau lava fēfē 'o tokoni'i 'a kinautolu 'oku fai angahalá ta'e te tau fai angahala ai mo tautolú?

Lau mei he peesi 10 'o e ki'i tohi tufa ko e *Ki Hono Fakamālohia 'o e To'utupu* 'o fekau'aki mo e mahu'inga ke 'i ai hato ngaahi kaungāme'a lelei. Poupou'i e fānau akó ke nau fakapotopoto 'i hono fili honau ngaahi kaungā-me'a ke nau ma'u ha faingamālie lelei ange ke mo'ui 'aki ai e ongoongolelei. Fakamatala'i ange 'oku 'ikai 'uhinga 'eni ia ke tau faka'ehi'ehi ai mea kinautolu 'oku te'eki kau ki he Siasí. Fakatomamafa ki he fānau akó 'oku 'i ai hanau fatongia ke tokoni'i e ni'ihī kehē 'o fakafou 'i he'enu fa'ifa'itaki'angá pea mo hono malanga 'aki 'o e ongoongolelei.

1 Kolinitō 5–6. 'Oku fie mā'u ke tau tauhi kitautolu ke mā'a mo taau ke mā'u e Laumālie 'o e 'Eikī ka tau mā'u ha fiefia 'i he mo'ui ko 'enī. (miniti 'e 30–35)

Ki mā'u pea a'u māi e fānau akō, hanga 'o 'ai ke ta'e maau e anga 'o e fokotu'utu'u 'o e 'ū tesī pe seā, fulihi ha nī'ihī ke mafuli 'o 'alu e va'é ki 'olunga, veteki ha 'ū tohi he falikī, teke'i ke mahua e kapa vevé mo e alā me'a pehē. 'I he kamata 'a e kalasī, fehu'i ange: Ko e hā e fa'ahinga ongo ne mou mā'u 'i ho'omou hū ki he lokiako ta'e maau pehe'e? Ko e hā hono 'uhingā? Fakaafe'i e fānau akō ke nau fakafoki e 'ū nāunaū ki hono fokotu'utu'u māū. Fehu'i ange: Ko e hā e ongo 'oku ke mā'u 'i he taimi 'okū ke 'i ha fale ai 'oku maau, faka'ofa'ofa mo lelei hono tokanga'ī? Alea'ī 'enau ngaahi talī.

Lau 'a e 1 Kolinitō 6:19 pea fehu'i ange:

- 'Oku anga fēfē e felāve'ī 'a e potu folofola ko 'enī pea mo e lokiako ta'e māū?
- Kapau ko hotau sinó ko ha temipale, ko e hā e founga 'oku totonu ke ke tokanga'ī 'aki iā?
- Ko e hā ha me'a te ne fakatupu ha "movetevete," "'uli," pe "ta'e maau" 'a hotau sinó?
- Ko e hā mo ha toe founga 'oku kaungatonu ai e lēsoni fakataumu'a mo e potu folofola ko 'enī ki hotau sinó?

Fakamatala ki he fānau akō 'o fekau'aki mo e kakai 'o Kolinitō (vakai ki he fakamatala fakahisitōlia 'i he talateu ki he 1 Kolinitō p. 201). Fakamatala'ī ange na'e ola lelei 'aupito e ngāue 'a Paula ke fakatafoki e Kāingalotu Kolinitō mei he'enau fai angahalā pea 'omi kinautolu kia Sīsū Kalaisī. Neongo ia, hili e mavahe 'a Paula mei Kolinitō, na'á ne toki 'ilo'ī kuo tokolahi hanau nī'ihī kuo toe foki pē ki he'enau ngaahi tō'onga motu'á. Fakamatala'ī ange na'e hiki 'e Paula e 1 Kolinitō ke fakatonutonu e kāingalotú mo fakalotolahi'ī kinautolu ke nau tu'u mā'u 'i he tuí.

Kole ki he fānau akō ke nau vakai vave pē ki he 1 Kolinitō 5:1–6:8 ke 'ilo'ī e ngaahi angahala ne fakahoko 'e ha nī'ihī tokolahi 'o e kau Kolinitō pea hiki fakahoholo kinautolu 'i he palakipoé. Fehu'i ange: Ko e fē 'i he ngaahi fakatauele ko 'enī 'oku tau fehanganagai mo ia he 'aho ní? Hokohoko atu e fekumi 'i he 1 Kolinitō 6:20. Fehu'i ange: Te tau lava fēfē 'o tauhi kitautolu ke tau taau ke mā'u e Laumālie 'o e 'Otuá lolotonga 'etau mo'ui 'i ha māmani mohu angahalā?

Faka'ali'ali ha me'a 'oku mā'a pea lanu hinehiná (hangē ko ha holoholo, fakatātā 'o ha ta'ahine mali, pe ko ha la'ī pepa mā'a), pea fehu'i ange: Ko e hā 'oku fakataipe 'e he lanu hinehiná? Faka'ali'ali ha fo'ī poulu pelepela. Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akō ke faka'uli'ī hono ongo nimá 'i he pelepela pea 'oange kiate ia e me'a hinehina na'á ke 'omī ke ne to'o. Fehu'i leva ki he kalasī: Ko e hā e fa'ahinga ongo na'á ke mā'u 'i ho'o mamata ki he 'uli e me'a ko 'enī? Fakafehoanaki e 'ekitiviti ko 'enī pea mo e Kāingalotu Kolinitō ne nau ta'e mā'á, pea fakamahino ange ki he fānau akō 'e lava ke hoko mo e me'a tatau pē he 'ahó ni. Fehu'i ange:

- Ko e hā e fa'ahinga me'a 'okū ne 'ai kitautolu ke tau ta'e mā'á?

- Ko e hā ha me'a 'okū ne tauhi kitautolu ke tau mā'á?

Fakamatala'ī ange ko e angahala na'e lahi hono fakahoko 'e he kāingalotu Kolinitō ko e anga 'uli fakasekisuale. Lau 'a e 1 Kolinitō 6:19–20 mo e 7:23 pea fehu'i ange:

- Ko hai 'oku 'a'ana kitautolú?
- 'Oku kaungatonu fēfē 'eni ki hotau sinó mo hotau laumālie?
- Ko e hā ha ngaahi founga 'oku 'a e 'Otuá ai kitautolú?
- Koe'uhī 'oku 'A'ana kitautolu pea koe'uhī ko hotau sinó ko e temipale ia 'oku nofo ai e Laumālie Mā'oni'oni, ko e hā leva e founga 'oku totonu ke tau mo'ui ai?

Lau e lea ko 'eni 'e tolú pea kole ki he fānaū ke nau fokotu'utu atu e founga 'oku nau kaungatonu ai ki he fealēlea'aki.

Na'e pehē 'e Palesiteni Sitiveni L. Lisiate, ko ha mēmipa 'o e Kau Palesiteni 'Uluaki:

“'Oku 'i ai ha nī'ihī . . . 'oku fakakaukau 'oku nau tau'atāina ke fai e me'a 'oku nau loto ki aī. Hangē 'oku nau fakakaukau 'oku nau tau'atāina ke fa'itelihā ki he'enau mo'ui 'o hangē ko honau lotó. 'Oku totonu ke ako'ī kia kinautolu e ngaahi folofola 'a e 'Eikī fekau'aki mo e mo'ui. 'Oku pelepelengesi 'a e mo'ui, 'He kuo fakatau 'a kimoutolu 'aki 'a e totongi. . . ' (1 Kolinitō 6:20)” (‘i he Conference Report, Apr. 1956, 85).

Na'e pehē 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmīta:

“'Oku mahulu atu 'i he mahino 'oku tau mā'ú 'a e 'ofa mā'ongo'onga ko ia na'e foaki māi mā'atautolu 'o fakafou 'i he tutukī, mamahī pea mo e toetu'u 'a Sīsū Kalaisī, fakataha mo hono ngaahi tāpuakī. He 'ikai te tau teitei lava 'o totongi ia. Na'e fakatau kitautolu 'aki ha totongi 'oku mahulu ange he me'a te tau lava 'o mafakamatala'ī—'o 'ikai fakatau 'aki 'a e koula pe siliva pe ngaahi maka mahu'ingā, 'ka 'i he ta'ata'a mā'ongo'onga 'o Kalaisī 'o hangē ha lami ta'e hano 'ila, pea ta'e hano mele.’ (1 Pita 1:19.)” (‘i he Conference Report, Apr. 1966, 102).

Na'e ako'ī māi 'e 'Eletā Sefili R. Hōlani 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uā 'o pehē:

“Na'e mamahi 'a Kalaisi koe'uhī ko e ngaahi angahala, ngaahi faingata'a, mo e ngaahi mamahi 'a e toenga 'o e fānau tangatā 'o 'omi ha fakamolemole mā'á e kotoa 'o 'etau ngaahi angahalā tu'unga 'i he'etau talangofua ki he ngaahi tefito'ī mo'oni mo e ngaahi ouau 'o e ongoongolelei kuó Ne ako'ī māi (vakai, 2 Nifai 9:21–23)” (‘i he Conference Report, Oct. 1995, 88; pe *Tūhulu*, Sānuali 1996, 67).

Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:36–37. Fakamo'oni ange ko e iku'anga 'o e talangata'á mo e anga-'ulí ko e fakapo'ulí pea mo e mole 'a e Laumālié. 'I he'etau talangofua mo ma'á, 'e lava leva ke nofo'ia kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni mo 'omi kia kitautolu ha maama 'oku lahi angé.

1 Kolinitō 7. Na'e tali 'e Paula ha ngaahi fahu'i faingata'a fekau'aki mo e nofo-mali.

(miniti 'e 10–15)

Fakaafe'i ha fānau ako 'e toko tolu ke omi 'o tu'u 'i mu'a he kalasí. Vahe ange ke nau takitāuhi e ngaahi fatongia ko 'eni: ko ha to'utupu 'oku teuteu ke ngāue fakafaifekau; ko ha faifekau taimi kakato; pea mo ha taha 'osi ngāue fakafaifekau ta'u uofulu mā nima. Fai e ngaahi fahu'i ko 'eni pea fakaafe'i tahataha e fānau ako 'e toko tolu ko 'eni ke tali mai 'i he fatongia ne vahe angé:

- 'Okú ke pehē nai kuó ke 'osi fe'iloaki mo e tokotaha te mo malí?
- Ko e hā e lahi 'o e taimi 'okú ke faka'aonga'i ke fakakaukau ai ki he malí?
- 'Okú ke pehē ko e hā e vave taha 'oku finangalo e 'Eiki ke ke mali aí?

Tokoni'i e fānau akó ke nau fakatokanga'i 'e lava ke kehekehe e ngaahi tali ki he ngaahi fahu'i fekau'aki mo e malí 'o makatu'unga 'i he tūkunga 'o e tokotaha ko iá. Fakamatala'i ange 'oku lave 'a e 1 Kolinitō 7:1–24 ki ha ngaahi fahu'i pelepelengesi fekau'aki mo e nofo malí. 'Oku fakapatonu mai e veesi 25–40 ki he ngaahi me'a 'oku fehanganagai mo kinautolu 'oku ngāue fakafaifekau pe fai ha ngaahi ngāue fakataula'eiki kehe 'a ia 'e fie ma'u ha vaha'a taimi lahi ke mama'o ai mei 'api.

Lau 'a e 1 Kolinitō 7:1, 7–9, 27, 32–34, 38. Fahu'i ki he fānau akó:

- Ko e hā hono 'uhinga 'e lava ke mahino ngata'a ai e ngaahi potu folofola ko 'eni?
- 'Oku 'i ai nai ha ni'ihí 'o kinautolu 'oku hā ngali ta'e fiemālie ki he'etau tui fekau'aki mo e malí?

Ke tokoni 'i hono fakamahino'i ki he fānau akó e ngaahi tohi ko 'eni 'a Paulá, toe foki 'o lau e Liliu 'a Siosefa Sāmita 'o e 1 Kolinitō 7:1-2, 5, 26, 29-33 'i he *Guide to the Scriptures* he Tohi Tapu faka-Pilitāniá. Fakamahino ange ko ha tāpuaki ia ke ma'u ha tokoni fakakikite ke fakamahino'i mai e ngaahi potu folofola 'oku mahino ngata'á.

1 Kolinitō 8–11

Talateú

'Oku kau he palani 'o e fiefiá ha ngaahi fakahinohino fekau'aki mo e me'a kuo pau ke tau fai ke tau hangē ai ko e 'Otuá. 'Oku

lahi ha ngaahi tokāteline mahu'inga fekau'aki mo e 'Otuá mo 'Ene palani 'oku fakama'ala'ala mai 'e he ngaahi akonaki 'a Paulá. Ko e taha 'o e lea fakatātā na'e faka'aonga'i 'e Paulá ko ha tokotaha lele 'okú ne ikuna e palé tu'unga 'i he'ene fakamalohisinó mo 'ene mapule'i iá (vakai, 1 Kolinitō 9:24–27). 'Oku fie ma'u ke tau mapule'i kitautolu 'o hangē ko e kau sipoti lelé kae lava ke tau ma'u e kalauni "ta'e fa'a popó" (v.25), 'a e pale ko e mo'ui ta'engatá (vakai, 2 Timote 4:7–8; T&F 14:7).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e 1 Kolinitō 8–11 peá ke fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelé ke Fakatokanga'i

- 'E lava ke hoko ha sīpinga kovi 'a ha taha ko ha fakatūkia'anga ki he ni'ihí kehé (vakai, 1 Kolinitō 8:1–13; vakai foki, 'Alamā 4:10; 39:11).
- Lolotonga ko ia kuo a'usia 'e ha tokolahi e tu'unga faka'otuá, ka 'oku tau lotu ki he taha pē 'o e Tolu'i 'Otuá (vakai, 1 Kolinitō 8:4–6).
- Ko Sisū Kalaisi e 'Otuá 'o 'Isilelí pea mo e Maka fakalaumālie 'okú ne poupou'i kitautolú (vakai, 1 Kolinitō 10:1–14; vakai foki, Hilamani 5:12).
- 'Oku mahu'inga e mali fakasilesitiale ki he hakeaki'i (vakai, 1 Kolinitō 11:11–12; vakai foki, T&F 131:1–4).
- Ko ha tāpuaki ma'ong'onga kia kitautolu 'a e sākalamēnití 'i he taimi pē 'oku tau ma'u ai ia 'i he mo'ui tāu (vakai, 1 Kolinitō 11:23–30; vakai foki, 3 Nifai 18:28–32).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he 1 Kolinitō 8–11.

1 Kolinitō 8. 'E lava ke uestia lahi 'a e ni'ihí kehé 'e he'etau sīpingá koe'uhí he 'oku hanga 'e he kakai ta'e siasí 'o fakama'u'i e Siasí mei he tō'onga mo'ui 'a hono kāingalotú. (miniti 'e 20–25)

Fokotu'u ha me'a he hū 'anga ki he lokiakó te ne fakafaingata'a'ia'i e hū ki lotó. Tuku ki he fānau akó ke nau lue takai pe manga ai. Kapau 'e feinga ha taha ke 'unuaki'i ia, peá ke tuku ke ne fai ia. Mou alea'i ha ngaahi fahu'i hangē ko 'eni:

- Ko e hā ha founa na'e hanga ai 'e he me'a ko 'eni he hū'angá 'o fakafaingata'a'ia'i e hū mai ki he kalasí he 'aho ní?
- Ko e hā e ngāue ne fie ma'u ke to'o ai iá?

Lau 'a e 'Alamā 4:10 pea fahu'i ange:

- Kapau na'a tau fakafehoanaki e matapā 'o e lokiakó ki he hū'anga ki he Siasí, ko e hā leva e me'a 'oku fakafongā'i 'e he tūkia'anga ko ia he matapaá?

- Lau 'a e 'Alamá 39:11. Ko e hā e uesia ne fai 'e he sipinga 'a Kolianitoní ki he ní'ihī kehé?
- Te tau lava fēfē 'o faka'ehi'ehi mei hano uesia kitautolu 'e he sipinga kovi 'a e ní'ihī kehé?

Lau 'a e 1 Kolinitó 8:1–6 'o kumi e palopalema na'e lave ki ai 'a Paulá. (Kai 'o e me'akai ne feilaulau 'aki ki he ngaahi 'otua tamapuá.) Fehu'i ange:

- Ko e hā e fa'ahinga fakakaukau 'e ma'u 'e ha taha Siasi 'okú ne mamata ki ha taha pē he Siasí 'okú ne kai ha me'a na'á ne 'ilo na'e tapu'i?
- Ko e hā ha ngaahi founa 'e lava ke fakatupu loto-mamahi ai ki ha ní'ihī te'eki siasi 'a e ngaahi tō'onga ta'e anga-tonu 'a ha kāingalotu 'o e Siasí he 'ahó ní?
- Ko e hā ha ngaahi me'a kuo tapu'i 'oku fai 'e ha kāingalotu 'e ní'ihī 'a ia te ne lava 'o fakafe'atungia'i ha 'ilo lahi ange ki he ongoongolelé ha mēmipa māmālohi pe taha ta'e siasi?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e 1 Kolinitó 8:7–13 'o kumi e tali 'a Paula ki he palopalemá. Fehu'i ange:

- Ko e hā ne pehē 'e Paula 'e laka ange ke ne fai 'i ha'ane fakahala'i hano kāingá? Ko e hā hono 'uhingá?
- Ko e hā 'oku mahu'inga angé: ko e me'a ko ia 'e ngalingali ke lelei kia kitautolú pe ko e me'a ko ia 'e lelei ki he 'Eiki mo Hono pule'angá?
- 'E anga fēfē ha'atau muimui lelei ange ki he laumālie 'o e ngaahi akonaki 'a Paulá?

1 Kolinitó 9:24–10:14. 'I he tokoni 'a e 'Eiki, te tau lava 'o mapule'i hotau sinó mo teuteu ki ha tofi'a ta'engata. (miniti 'e 15–20)

Lave ki ha hingoa 'o ha tokotaha sipoti lelei he kalasí pe te ke faka'ali'ali ha la'i tā 'o ha tokotaha sipoti lelei. Mou alea'i mo e kalasí ko e hā me'a 'oku fie ma'u ke hoko ai ko ha tokotaha sipoti lelei pea pehē foki ki he ngaahi pale 'e ma'u tu'unga 'i he mapule'i kitá mo e fakamālohi-sinó. Lau 'a e 1 Kolinitó 9:24–25 pea fehu'i ange:

- Ko hai na'e fakafehoanaki 'e Paula ki ha taha lelé? (Ko kinautolu 'oku feinga ke mo'ui'aki e ongoongolelé pea mo ma'u e mo'ui ta'engatá.)
- Ko e hā ha me'a 'oku fie ma'u ki ha Kalisitiane mo'oni ke ikuná?
- Ko hai te ne lava 'o ikuna'i e pale 'oku foaki mai ma'atautolu 'e he 'Otuá?

Lau e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā M. Lāsolo Pālatí:

“Tuku mu'a ke u fakamatala'i atu e 'uhinga kuo pau ke tauhi ai 'e kimoutolu, kau talavou mo e kau finemuí, 'a ho'omou ngaahi fuakava na'e fai mo e 'Otuá. 'I he maama fakalaumālie ki mu'a pea tau mavahe mei he 'ao 'o e Tamai Hēvaní, na'á Ne fai mai ha fakatokanga

fekau'aki mo e ngaahi me'a fo'ou te tau a'usia he mo'ui fakamatelié. Ne tau 'ilo'i te tau taki taha ma'u ha sino fakamatelie 'o e kakano pea mo e hui. Ne te'eki ke tau mo'ui fakamatelie ki mu'a, ko ia ne 'ikai ha'atau taukei 'i he fefa'uhi mo e ngaahi fakatauele 'o e mo'ui fakamatelié. Ka ne 'osi 'afio'i mo mahino pē ia ki he Tamai Hēvaní. Na'á ne fekau'i kitautolu ke tau mapule'i hotau sino fakamatelié pea mo fakamo'ulaloa'i ia ki hotau laumālie. Kuo pau ke mapule'i 'e hotau laumālie 'a e ngaahi 'ahi'ahi fakatu'asino 'e fehanganhangai mo hotau sinó 'i he māmaní. 'Oku toki hoko mai e hanga 'e he mālohi 'o e laumālie 'o ikuna'i e mālohi 'o Sētané 'i he'etau tauhi e ngaahi fekau 'a hotau 'Eiki ko Sīsū Kalaisí" ('i he Conference Report, Apr. 1993, 5; pe *Tūhulu*, Siulai 1993, 6).

Fehu'i: 'Oku anga fēfē ha felāve'i e lea ko 'eni pea mo e lea fakatāta 'a Paula ki he tokotaha lelé?

Vahevahe e kalasí ki he kulupu 'e fā pea 'oange ke takitāuhi e kulupu takitaha he ngaahi seti potu folofola ko 'eni ke nau ako:

- 1 Kolinitó 10:7; 'Ekesōtosi 32:6–8, 17–20
- 1 Kolinitó 10:8; Nōmipa 25:1–9
- 1 Kolinitó 10:9; Nōmipa 21:1–9
- 1 Kolinitó 10:10; Nōmipa 16:41–50

Tuku ki he kulupu takitaha ke nau toe fakamatala'i e talanoa 'i he ngaahi potu folofola ne vahé angé pea nau fakamatala'i ai mo e fakatauele ne fehanganhangai mo e fānau 'a 'Isilelí. Pea mo u alea'i leva mo e kalasí 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e hā ha fakamo'oni 'oku hā ai ne tokolahi e kau 'Isilelí ne 'ikai ke nau mapule'i kinautolú?
- Ko e hā ha founa ne mei tokoni'i ai kinautolu 'e ha'anau mapule'i honau kakanó?
- Ko e hā ha ngaahi faingata'a 'oku a'usia 'e he kakaí 'i he'enau fehanganhangai mo e ngaahi fakatauvelé he 'ahó ní?
- Ko e hā te tau lava 'o fai ke tokoni'i ai kitautolú?
- Ko e hā ha ngaahi founa 'e lava ke tokoni mai ai e 'Eiki?

Lau 'a e 1 Kolinitó 10:1–4 ke 'ilo'i ai e founa ne tataki 'aki e fānau 'a 'Isilelí he kuonga mu'á. Fehu'i ange:

- Ko hai 'a e Maká?
- Ko e hā e me'akai mo e inu fakalaumālie na'á Ne 'omí? (vakai, 'Ekesōtosi 16:15; Nōmipa 20:7–11).
- Ko e hā kuó Ne foaki mai he 'aho ní? (vakai, 1 Kolinitó 10:16–17).

Fakamo'oni ange tu'unga 'i he Fakalelé, te tau lava ai 'o ma'u e mo'ui ta'engatá 'o kapau te tau tauhi 'etau ngaahi fuakavá. (Te ke lava 'o faka'aonga'i e fakamatala ko iá 'i he ngaahi fokotu'u ki hono ako 'o e 1 Kolinitó 10:13 pea poupu'i e fānau akó ke nau pule'i honau sinó ka nau ikuna'i e palé.)

**1 Kolinitō 10:13 (Folofola Ako Ma'ulotó).
Koe'uhí ko e 'ofa 'a e 'Otuá kia kitautolú,
kuó Ne tuku mai ai ha founga ke tau hao ai mei
he fakatauvele mo kātaki'i hotau ngaahi 'ahi'ahi.**
(miniti 5–10)

Talanoa mo e fānau akó 'o fekau'aki mo e mālohi 'o e filí peá ke fehu'i ange: 'Oku fakatauvele'i fēfē kitautolu 'e Sētane ke tau fai angahalá? Faka'aonga'i ha ngaahi fehu'i hangē ko 'ení:

- 'E lava nai 'e Sētane ke ne 'ai koe ke ke fai angahala?
- Ko e hā ha founga 'e lava ke ma'u ai 'e Sētane ha mālohi ke tākiekina kitautolú?
- Ko e hā e ngaahi founga 'okú ne faka'aonga'i ke faka'efihia'i ai koe ke ke fai angahalá?

Lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá:

“Ko e kakai kotoa pē 'oku 'i ai hanau sinó, 'oku nau ma'u ha mālohi lahi ke ikuna'i 'a kinautolu 'oku hala he sinó. 'Oku 'ikai ma'u 'e he tēvoló ha mālohi ke ikuna'i kitautolu tuku kehe kapau te tau toki tuku ange ki ai” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 181).

Fehu'i ange: Ko e hā 'oku tñnaki atu 'e he me'á ni ki ho'ó mahino fekau'aki mo e mālohi 'o Sētane ke fakatauvele'i kitautolu ke fai angahalá?

Lau ki he fānau akó e kongá 'uluuaki 'o e 1 Kolinitō 10:13 ('o a'u ki he kupu'i lea “i he me'a te mou fa'a fa'i”) Fehu'i ange: 'Oku hanga fēfē 'e he potu folofola ko 'ení 'o poupou'i e lea 'a Siosefa Sāmitá? Fakamo'oni ange 'oku tau ma'u ha mālohi ke ikuna'i 'a Sētane.

Fai ange e talanoa ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Poiti K. Peeka ko e Palesiteni Le'ole'o 'o e Kōlomu 'e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Oku 'i ai ha talanoa fekau'aki mo ha tu'i na'e fie ma'u ke ne fili 'i ha ongo faka'uli salioté ki he'ene salioté. Ko ia na'á ne tu'utu'uni ai ke na angi tahataha hifo 'ene salioté 'i ha hala tahifo mo pikopiko 'i ha ve'e lilifa.

“Na'e angi māmālie hifo e 'uluuaki mo fa'aki pē ki he tafa'aki 'o e mo'ungá. Na'e fakahāhā 'e he faka'uli hono uá hono talēniti ma'ongó'ongá mo hono potó. Na'á ne lele oma hifo he mo'ungá pea taimi 'e ní'ihí ne lele pē 'a e va'é 'i he ngutu lilifá.

“Na'e fakakaukau lahi e tu'i, peá ne poto 'o fili 'a e 'uluuaki ke ne angi 'ene salioté. 'Oku lelei taha ange pē ke nofo he tafa'aki 'oku malú he me'a kotoa pē” ('i he Conference Report, Apr. 1996, 22; pe *Tūhulu*, Siulai 1996, 20).

Fehu'i ki he fānau akó: Fakatatau mo e talanoa ko 'ení, ko e hā ha founga lelei ke faka'ehi'ehi ai mei he mālohi 'o Sētane?

Kole ki ha taha 'o e fānau akó ke ne lau kakato 'a e 1 Kolinitō 10:13. Fehu'i ange: Ko e hā 'oku tñnaki mai 'e he kongá faka'osi 'o e veesi ko 'ení ki he'etau 'iló? Na'e hoko atu e Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'o pehē:

“Ko e taimi pē 'oku tau fakafetau ai ki ha me'a 'oku ha'u mei he 'Otuá, 'oku mālohi leva 'a e tēvoló ia” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 181).

Fehu'i ange: Ko e hā ha me'a 'oku tau ako mei heni?

Tokoni ke mahino ki he fānau akó 'i he taimi 'oku tau 'ahi'ahi'i ai e fakatauvele, 'oku mole leva hotau mālohi ke matu'uaki iá. Ko e hā 'oku ako'i mai 'e he 1 Kolinitō 10:14 'o fekau'aki mo hono matu'uaki 'o e 'ahi'ahi? Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau 'a e 'Alamā 13:27–28 ke 'ilo'i ai e founga te tau lava 'o pukepuke ai 'etau pule'i 'a Sētane. Vahevahe ho'ó faka'amu ke fakamama'o 'aupito e fānau akó mei he koví pea 'oua na'a nau mo'ulaloa ki he 'ahi'ahi. Mou alea'i e 'ilo ko 'eni na'e 'omi 'e 'Eletā Nila A. Mekisualé:

“Kuo 'osi fakapapau'i mai 'e he 'Otuá 'e 'i ai ma'u pē ha founga ke tau hao ai, pea he 'ikai ke 'ahi'ahi'i kitautolu 'o laka hake 'i he me'a te tau lava 'o matu'uaki. 'Oku mahu'inga e mo'oni ko 'eni kuo fakaongo mai 'e ha kau palōfita 'i he ngaahi kuonga fakakōsipeli kehekehé; 'oku toe fakalotolahi foki 'a hono toe fakaongo mai ia 'e he palōfitá” (*Things As They Really Are*, 88).

Fakamatala'i ange 'oku 'ikai 'uhinga 'eni ia te tau lava 'o poupou'i e ngaahi 'ahi'ahi pe fakatauele 'i he'etau mo'uí pea tau 'amanaki ke fakahaofi kitautolu 'e he 'Otuá. 'Oku tokoni 'etau Tamaí kia kinautolu 'oku anga fakatōkilalo mo fa'a lotú (vakai, 'Alamā 13:27–29). Na'e 'omi 'e 'Eletā Mekisuale 'a e fakakaukau ko 'ení:

“Fekau'aki mo e 'ahi'ahi, ko e taimi lahi 'oku hā mahino mai e founga ke tau hao ai, ka ko e faka'ehi'ehi—ke 'oua na'a fakatauvele'i kita he fuofua taimi—'oku toe pau ange ia pea ko ha kongá ia 'o e ma'u ha tui 'oku fe'ungá” (*Not My Will, But Thine* [1988], 75).

Na'e pehē 'e Palesiteni Siaoisi 'Alipate Sāmita, he'ene kei mēmipa he kau Palesitenisi 'Uluaki:

“Oku 'i ai ha laine fakangatangata 'okú ne fakamahino'i mai e feitu'u 'a e 'Eiki pea mo e feitu'u 'a e tēvoló. Kapau te ke nofo ma'u pē he tafa'aki laine 'a e 'Eiki, he 'ikai lava e filí 'o ha'u ki ai ke 'ahi'ahi'i

koe. 'Okú ke malu 'aupito 'i he taimi kotoa pē 'okú ke nofo ai he tafa'aki laine 'a e 'Eikí. Ka 'o kapau . . . te ke kolosi ki he tafa'aki 'a e tēvoló, 'okú ke 'i hono feitu'ú leva pea mo hono mālohí, pea te ne ngāue mai leva ke tohoaki'i koe ki he mama'o taha te ne lava ke 'ave ai koe mei he laine ko iá, he 'okú ne 'ilo'i te ne lava pē ke fakahoko hono faka'auha koé 'o kapau te ne 'ave koe ke mama'o mei he feitu'ú 'oku malú" ('i he George Albert Smith, 'i he Conference Report, Oct. 1945, 118).

1 Kolinitō 11:23–30. 'I he'etau ma'u e sākalamēnití 'i he mo'ui tāú, 'e fakamolemole'i ai 'etau ngaahi angahalá pea fakamo'ui 'e he 'Eikí hotau ngaahi laumālié. (miniti 'e 20–25).

Fehu'i ange ki he fānaú pe 'oku mahu'inga koā e fa'ahinga faka'ilonga 'oku faka'aonga'i he sākalamēnití. Fakahā kia kinautolu 'oku fakamahino mai 'e he folofolá ko e maá mo e uainé ko e ongo faka'ilonga fe'ungá ia ka 'oku tau anga maheni 'aki hono faka'aonga'i 'o e vaí kae 'ikai ko e uainé. 'I ha ngaahi tūkunga 'oku faingata'a, pe taimi 'oku 'ikai lava ke ma'u ai e ongo me'a ko iá, 'e lava leva ke fetongi kinaua 'e ha me'a fe'unga. Hangē ko 'ení, na'e fa'a faka'aonga'i e patetá pe konga 'oku tele mei he patetá 'e he Kāingalotu 'i 'Iulopé ki he sākalamēnití lolotonga e Tau Lahi Hono II (vakai, Ezra Taft Benson, in Conference Report, Oct. 1952, 120).

Lau 'a e 1 Kolinitō 11:23–26 mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 27:2. Fehu'i ange:

- Ko e fē 'oku mahu'inga angé, ko e me'a 'oku tau kai he sākalamēnití pe ko e anga 'o 'etau mateuteu ke kai iá? Ko e hā hono 'uhingá?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku tau ma'u ai e sākalamēnití?

Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:77 ke 'ilo'i ai e ngaahi fuakava 'oku tau fai he taimi 'oku tau ma'u ai e sākalamēnití, pea hiki kinautolu he palakipoé. Mou alea'i mo e fānau akó e founa te tau lava ke tauhi lelei ange ai 'etau ngaahi fuakavá. Fehu'i ange:

- Ko e hā e me'a 'oku mahu'inga 'i he'etau manatu'i e sino 'o Sisuú?
- Ko e hā e me'a 'oku mahu'inga 'i he'etau manatu'i Hono ta'ata'á?
- 'E hanga fēfē 'e he ongo faka'ilonga ko 'eni 'o e sākalamēnití 'o foaki mai ha 'amanaki lelei kia kitautolú?
- Ko e hā e founa 'oku totonu ke ue'i ai 'etau mo'uí 'e he'etau manatu'i e ngaahi me'a ko 'ení?

Fakamo'oni ki hono mahu'inga 'o e sākalamēnití, pea fakamahino ange ko e ouau pē ia 'oku tau a'usia 'iate kitautolu pē 'o laka ange he tu'o tahá. Lau 'a e 1 Kolinitō 11:27–31 ke 'ilo'i

pe ko e hā 'oku fakatokanga mai 'a Paula ke tau faka'ehi'ehi mei aí. Na'e akonaki 'a 'Eletā Siosefa Filitingi Sāmíta 'o pehē:

“'Oku fa'ufa'u 'e hono ma'u 'o e ongo faka'ilonga ko 'ení, 'a e ngaahi ouau mā'oni'oni mo toputapu taha 'i he Siasí" (*Doctrines of Salvation*, 2:339).

Fakamatala'i ange 'oku ma'u 'e he sākalamēnití ha mālohi ke fakahaohaoa'i 'etau mo'uí 'o kapau te tau ma'u ia 'i he mo'ui tāú. Na'e fakamatala 'a 'Eletā Melivini J. Pālatai na'e mēmipa 'i he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē:

“Kapau kuo tau fakatomala fakamātoato mo fakafe'unga'i 'etau mo'uí, 'e fakamolemole'i kitautolu pea 'e hoko mai ha fakamo'ui fakalaumālie ki hotau laumālié. . . . 'Okú ke ongo'i e mamahi 'o hono fakamo'ui 'o e laumālié pea mo e hiki atu 'o e kavenga mafasiá. 'Oku hoko mai leva 'a e fiemālié mo e fiefiá" ("The Sacramental Covenant," *New Era*, Jan. 1976, 8).

Na'e pehē 'e 'Eletā Sione H. Kolipoki, ko ha mēmipa 'o e Kau Fitungofulú:

“'Oku 'uhinga ki he hā ke ma'u e sākalamēnití 'i he tāú? 'Oku tau 'ilo'i fēfē nai 'oku tau ta'e tāú?

“Kapau 'oku tau loto ke toe lelei ange ('a ia ko e fakatomala) pea 'ikai ke tau ha'isia ki ha fakangatangata fakataula'eiki, pea ko 'eku fakakaukaú leva 'oku tau mo'ui taau. . . .

“Ka 'o kapau 'oku tau fakafisi ke fakatomala mo hoko 'o toe lelei ange, kapau 'oku 'ikai ke tau manatua Ia mo tauhi 'Ene ngaahi fuakavá, ta kuo tau ta'ofi 'etau tupulakí pea ko ha fakamala'ia ia ki hotau laumālié.

“Ko e sākalamēnití ko ha me'a kāfakafa ia 'okú te a'usia fakatāutaha, pea ko kitautolu pē 'oku tau 'ilo'i 'oku tau mo'ui taau pe ta'e tāú" ('i he Conference Report, Apr. 1989, 49–50; pe *Ensign*, May 1989, 38; vakai foki, 3 Nifai 18:27–29).

Mou alea'i e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- 'Oku tau 'ilo'i fēfē 'oku tau ma'u e sākalamēnití he tāú?
- Ko e hā 'oku hoko kia kinautolu 'oku ma'u ta'etaau iá?
- Ko e hā e ngaahi tāpuaki 'oku ma'u 'e kinautolu 'oku ma'u ia he tāú?

Toe fakamo'oni ange 'o kau ki he natula toputapu 'o e sākalamēnití pea mo e mālohi te ne lava 'o ma'u ki he'etau mo'uí. Poupou'i e fānau akó ke nau feinga ke ma'u e mālohi ko 'ení 'i he'enu ma'u hoko iá 'aki 'enu faka'aonga'i e ngaahi tefito'i mo'oni ne alea'i 'i he lēsoní.

1 Kolinitō 12–14

Talateú

Na'e ako'í 'e Paula ki he Kāingalotu Kolinitō 'a e tefito'í mo'oni 'o e uouangatahá 'aki 'ene fakahā kia kinautolu e ngaahi me'a-foaki 'o e Laumālié. Na'á ne fakahā ange kuo foaki mai 'e he 'Otuá kia kinautolu e ngaahi me'a-foaki ko 'ení ke 'ikai ngata pē 'i hono tāpuekina 'etau mo'ui fakafo'ituituí ka ke 'omi foki mo ha faingamālie ke tau tāpuaki'í ai mo e ní'ihí kehé (vakai, 1 Kolinitō 12:1–12). Ko e me'a-foaki kotoa pē 'o e Laumālié 'oku ha'u ia mei he feitu'u pē taha 'a ia ko e Laumālie Mā'oni'oni. Na'e fakafehoanaki 'e Paula e ngaahi me'a-foaki ko 'ení ki he ngaahi kongā 'o e sinó. 'Oku ngāue tau'atāina e kongā takitaha ka ki he taumu'a pē 'e taha.

'I he'ene peheé, 'oku totonu leva ke faka'aonga'í 'e he Kāingalotú 'a e ngaahi me'afoaki 'oku nau ma'ú ke lavemonú ai mo e ní'ihí kehé pea nau uouangataha ai. Na'e ako'í 'e Paula, 'i he kotoa 'o e ngaahi me'a-foaki fakalaumālie 'o e tuí, 'amanaki lelei mo e 'ofa faka-Kalaisí, ko e lahi taha 'ia kinautolú ko e 'ofá. Na'á ne fakamanatu ki he Kāingalotú kapau he 'ikai ke nau ma'ú e 'ofa faka- Kalaisí, pea ta he 'ikai 'aonga e ngaahi me'a-foaki kehé ia.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e 1 Kolinitō 12–14 peá ke fakakaukau'í e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'ení ki mu'a peá ke teuteu ho'o lēsoní.

Ngaahi Tefito'í Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'í

- 'Oku hoko mai e 'ilo ko e Kalaisí 'a Sisúú 'o fakafou 'i he Laumālie Mā'oni'oni (vakai, 1 Kolinitō 12:1–3).
- 'Oku lahi ha ngaahi me'a-foaki 'o e Laumālié 'oku foaki mai ke tāpuaki'í 'aki e Kāingalotú (vakai, 1 Kolinitō 12:4–31).
- 'Oku totonu ke tau feinga ke ma'ú e 'ofa faka-Kalaisí, 'a e 'ofa haohaoa 'a Kalaisí, kae lava ke tau faka'aonga'í lelei e ngaahi me'a-foaki kotoa pē 'o e Laumālié (vakai, 1 Kolinitō 13; vakai foki, Molonai 7:45–48).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'í

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení pe faka'aonga'í ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he 1 Kolinitō 12–14.

1 Kolinitō 12–14. 'Oku fakahaa'í mo fakamo'oni'í 'e he Laumālié ko e Kalaisí 'a Sisú; ko e laumālie 'eni 'o e kikité. 'Oku tāpuekina foki 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'etau mo'uí 'o fakafou 'i he ngaahi me'a-foaki kehe 'o e Laumālié. (miniti 'e 35–40)

Fakaafe'í ha taha 'o e fānau akó ke tā he pianó ha fo'í hiva pe faka'aonga'í ha me'alea kehe pē 'aki ha'ane faka'aonga'í ha fo'í kī pe nota pē 'e taha. Pe kole ki ha taha 'o e fānau akó ke ne hiki ha fo'í sētesi he palakipoé 'aki ha'ane faka'aonga'í ha fo'í lea pē 'e taha. Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e 1 Kolinitō 12:1–4, pea fehu'í ange:

- Ko e hā 'oku fakamatala'í mai he potu folofola ko 'ení 'e lava ke fakafehoanaki ki he ngaahi kī 'o ha piano pe ngaahi fo'í lea 'o ha sētesi?
- Fakatatau mo e veesi 3, ko e hā e 'ilo mahu'inga 'oku hoko ko ha me'a-foaki 'o e Laumālié?
- Ko e hā ha ngaahi me'a-foaki kehe 'o e Laumālié?

Vahevahe e fānau akó ki he kulupu 'e tolu pea vahe ki he kulupu takitaha ha taha 'o e ngaahi potu folofola ko 'ení: 1 Kolinitō 12:4–11; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 46:11–26; Molonai 10:8–19. Kole ange ke nau:

1. Fa'u ha lisi 'o e ngaahi me'a-foaki fakalaumālié.
2. Fakapapau'í pe ko e hā hono 'uhinga 'oku foaki mai ai e ngaahi me'afoaki.
3. Fakapapau'í pe 'e lava ke ma'ú 'e he kakai kotoa 'o 'oua na'a toe si'í ange he me'a-foaki 'e tahá.
4. Hiki e ngaahi fakatātā lahi taha te nau lava 'o ma'ú 'o ha kakai 'oku tāpuekina 'aki ha ngaahi me'a-foaki fakalaumālie.

Fekau ki he kulupu takitaha ke nau lipooti, fakafehoanaki mo alea'í e me'a ne nau ma'ú. Fehu'í ki he fānau akó pe 'oku nau pehē ko e hā nai hono 'uhinga 'oku fakamatala'í fakaikiiki mai ai e ngaahi me'afoaki 'i ha ngaahi tohi folofola kehekehe 'e tolu.

Fehu'í ange: 'Oku 'i ai mo ha toe ngaahi me'a-foaki makehe mei he ngaahi me'a-foaki ko ia 'oku hiki 'i he folofolá? Lau e lea ko 'ení na'e fai 'e 'Eletā Māvini J. 'Esitoni na'e mēmipa 'i he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Tuku mu'a ke tau vakai'í ha ní'ihí 'o e ngaahi me'a-foaki 'oku 'ikai hā mahinó; ko e me'a-foaki 'o e fanongó; ko e me'a-foaki 'o e ongo'í mo faka'aonga'í ha kihí'í le'o si'í mo mālié; ko e me'a-foaki 'o e lava ke tengihíá; ko e me'a-foaki 'o e faka'ehi'ehi mei he lotu launoa hangē ko e kau hīteni; ko e me'a-foaki mei he fakakikihí; ko e me'a-foaki 'o e lava ke loto

tahá; ko e me'a-foaki 'o e faka'ehi'ehi mei he lotu launoa hangē ko e kau hitení; ko e me'a-foaki 'o e fekuki ki he ngaahi me'a 'oku mā'oni'oni; ko e me'a-foaki 'o e 'ikai fai fakamāú; ko e me'a-foaki 'o e hanga ki he 'Otuá ki ha fakahinohinó; ko e me'a-foaki 'o e hoko ko ha ākongá; ko ha me'a-foaki 'o e tokanga'i e ni'ihi kehé; ko e me'a-foaki 'o e lava ke fakalaulautó; ko e me'a-foaki 'o e fakahoko ha lotú; ko e me'a-foaki 'o e fai ha fakamo'oni mālohi; pea mo e me'a-foaki 'o e ma'u e Laumālie Mā'oni'oni" ('i he Conference Report, Oct. 1987, 23; pe *Tūhulu*, Sānuali 1988, 20).

Fehu'i ange: 'Oku 'aonga tatau nai e ngaahi me'a-foaki kotoa pē? Faka'ali'ali ki he fānau akó ha me'a pe ko ha me'a-va'inga 'oku fakamaka. Fakatāta'a'i ange e anga 'o 'ene ngāué. To'o hono maká pea ke fakahā ange he 'ikai toe ngāue ia he taimi ni. Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e 1 Kolinitō 13:1–3 ke 'ilo'i pe ko e hā 'okú ne 'ai ke 'aonga 'etau faka'aonga'i 'o e ngaahi me'a-foaki fakalaumālié. Fehu'i ange:

- Ko e hā e founa 'oku hangē ai e 'ofa faka-Kalaisi ko ha maka 'o ha me'a?
- 'Okú ke pehē ko e hā nai hono 'uhinga 'oku hoko ai e 'ofa faka-Kalaisi ko e me'a-foaki mahu'inga taha ia 'o e Laumālié?

Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau e 1 Kolinitō 13:4–7 pea hiki e ngaahi kongá 'e fitu 'oku nau fakamatala'i e founa 'oku fakaha'a'i 'aki e 'ofa faka-Kalaisi pea mo e ngaahi me'a 'e valu 'oku 'ikai ke nau fakamatala'i mai e 'ofa faka-Kalaisi. Fehu'i ange: Ko e hā e founa 'e liliu ai ho'o mo'uí 'o kapau ne hoko e ngaahi me'a ko 'eni 'o e 'ofa faka-Kalaisi ko ha kongá 'o ho 'ulungāngá?

Lau e 'uhinga 'o e fo'i lea ko e 'ofa faka-Kalaisi 'i he lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Pulusi R. Makongiki:

"I he kotoa 'o e ngaahi 'ulungāanga faka'otuá mo e haohaoá, ko e 'ofa faka-Kalaisi ko e 'ulungāanga mā'olunga mo toputapu taha ia ke te ma'ú. 'Oku mahulu 'aupito ange 'a e 'ofa faka-Kalaisi ia 'i he 'ofá pē; ko e 'ofa ta'engata ia mo haohaoá, ko e 'ofa haohaoa ia 'a Kalaisi 'a ia 'oku tolonga 'o ta'engatá. Ko e 'ofa ia 'oku fakatefito 'i he mā'oni'oni pea 'oku 'ikai ha toe taumu'a pe holi 'a e tokotaha 'okú ne ma'u iá tukukehe 'a e lelei ta'engata 'a hono laumālié pea mo e laumālie 'o kinautolu 'oku nau feohi" (*Mormon Doctrine*, 121).

Lau 'a e Mātiu 22:34–40. Fakamatala'i ange 'oku 'uhinga e "fonó . . . mo e kau palōfita" he (v. 40) ki ha ngaahi kongá 'o e Fuakava Motu'á. Fehu'i ange:

- Kapau 'oku tautau e fonó mo e kau palōfita kotoa pē 'i he ongo fekau 'e uá, ko e hā leva e felāve'i 'a e folofolá mo e 'ofa faka-Kalaisi?

- Lau 'a e Molonai 7:46–48. Na'e fakamatala'i fēfē 'e Molomona 'a e 'ofa faka-Kalaisi?
- Fakatau mo e lau 'a Molomoná, 'e anga fēfē ha'atau ma'u e 'ofa faka-Kalaisi?

Fakamahino ange ki he fānau akó 'oku hangē 'a e lotua 'o e 'ofa faka-Kalaisi ko hano lotua e ngaahi tāpuaki kehé—kuo pau foki ke tau ngāue mālohi ke ma'u e ngaahi tāpuaki ko 'eni. Fehu'i ange: Ko e hā mo ha me'a te tau lava 'o fai ke fakatupulaki 'aki e 'ofa faka-Kalaisi? ('E lava ke kau he ngaahi talí 'a hono fai 'o e feilaulá, feilaulau ma'a e ni'ihi kehé pea mo e talangofua ki he ngaahi fekaú; vakai, 1 Sione 5:2–3.)

Lau 'a e 1 Kolinitō 13:8–13 pea fehu'i ange: Ko e hā e founa 'oku hangē ai hono fakatupulaki 'o e 'ofa faka-Kalaisi ko ha tupu hake mei he kei si'i? Fakalotolahi'i e fānau akó ke nau feinga ke ma'u e 'ofa faka-Kalaisi, 'a e mahu'inga taha 'i he ngaahi me'a-foaki kotoa 'o e Laumālié.

1 Kolinitō 12:13–31. 'Oku mahu'inga e mēmipa kotoa pē 'o e Siasí ki he 'Eiki mo Hono Siasí. (miniti 'e 15–20)

Tuku 'i ha funga tēpile pe ko ha funga me'a 'oku fefeka ha fokotu'unga efu mei he fakamata peni vahevahé pe ko ha fokotu'unga efu mōmoa. Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ha'u ki mu'a pea 'oange ki he fānau ha fo'i tu'aniu 'e taha mei ha taufale ke ne hanga 'o tafi 'aki e fokotu'ungá. Fehu'i ange:

- 'Oku ngāue lelei nai ho'o taufalé?
- Ko e hā hono fuoloa pea toki 'osi 'a e ngāué?
- Ko e hā ha me'a 'e tokoni atú?

'Oange ki he tokotahá ni ha taufale ke faka'osi 'aki e ngāué. Hiki e ngaahi kongá kehekehe 'o e taufalé. (Kau, leta ha'í, ha'inga tu'aniú.) Fehu'i ange:

- 'Oku mahu'inga fēfē 'a e ngaahi kongá kehekehe 'o e taufalé ki hono fai 'o e ngāué?
- Lau 'a e 1 Kolinitō 12:13–18. Ko e hā na'e fakafehoanaki 'e Paula ki ai e kāingalotu 'o e Siasí?
- Ko e hā e ngaahi kongá 'o e sinó na'á ne lave ki ai?
- Ko e fē ngaahi kongá te tau loto ke 'oua na'a tau ma'ú? Ko e hā nai hono 'uhingá?
- Ko e hā e akonaki 'a Paulá? (vakai, T&F 84:109–110).
- Ko e hā e founa 'oku fakafehoanaki ai e akonaki ko 'eni ki he taufalé?

Lau 'a e 1 Kolinitō 12:19–23 pea fehu'i ange: Ko hai ne 'uhinga ki ai 'a Paula 'i he'ene lea fekau'aki mo e ngaahi kongá 'oku tau pehē 'oku vaivai angé pe si'i ange 'ene faka'ei'eiki mo 'ene faka'ofa'ofá? (Mahalo ko kinautolu 'oku ongo'i ta'e'aonga pe ta'efe'unga 'i he Siasí, pe ko kinautolu 'oku si'i ange hono fakatokanga'i 'enau fai fatongia.) Lau e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí:

“‘Oku ‘ikai ko e Siasi ‘eni ‘o e Palesitení. Ko Sisū Kalaisi ‘oku ‘ulu ki ai, pea kuo tau to‘o kiate kitautolu ‘a Hono huafá. ‘Oku tau kau fakataha kotoa pē ki he ngāue mahu‘inga ko ‘eni. ‘Oku tau ‘i hení ke tau tokoni ki he‘etau Tamaí ‘i He‘ene ngāué mo Hono nāunaú, ‘ke fakahoko ‘a e mo‘ui ta‘e fa‘a maté mo e mo‘ui ta‘engata ‘a e tangatá” (Mōsese 1:39). ‘Oku mamafa tatau pē homou tufakanga ‘i he tu‘unga ‘o homou fatongiá pea mo hoku tufakanga ‘i hoku fatongiá. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fatongia ‘i he Siasi ‘e si‘isi‘i pe ta‘e mahu‘inga. ‘Oka tau ka fakahoko kotoa hotau fatongiá ‘e tākiekina ai ‘a e mo‘ui ‘a ha kakai kehe. Kuo folofola mai ‘a e ‘Eikí kiate kitautolu ‘i hotau ngaahi fatongiá takitaha ‘o pehē:

“‘Ko ia, ke ke faivelenga; tu‘u ‘i he lakanga kuó u tu‘utu‘uni koe ki ai; tokoni‘i ‘a e vaivaí, hiki hake ‘a e ngaahi nima ‘oku tautau ki laló, pea fakamālohi ‘a e ngaahi tui ‘oku fengataliakí” (T&F 81:5)” (‘i he Conference Report, Apr. 1995, 94; pe *Tūhulu*, Siulai 1995, 86).

Kole ki he fānau akó ke nau lau ‘a e 1 Kolinitō 12:24–27. Fekau ki he fānau ako kotoa pē ke nau takitaha fai ha tohi ‘o fai ai ha fale‘i ki hanau kaungā-me‘a ne ne fakahā ange kiate ia he lotú ‘okú ne ongo‘i ‘oku ‘ikai ke fakamahu‘inga‘i ia. Tānaki e ngaahi tohi pea ke vahevahe mo e kalasí ha ni‘ihi ‘o kinautolu.

1 Kolinitō 15–16

Talateú

Na‘e faka‘osi ‘e Paula ‘a e 1 Kolinitōó ‘aki ‘ene fakamo‘oni ki hono mo‘oni ‘o e Toetu‘u ‘a Sisū Kalaisi pea mo fakahaa‘i ko ha kau fakamo‘oni ia mo ha ni‘ihi kehe (vakai, 1 Kolinitō 15:3–9). Na‘e hanga ‘e he Toetu‘u ‘a Kalaisi ‘o fakaava e ngaahi matapā ‘o e maté mo fakapapau‘i ‘e toe tu‘u e fa‘ahinga kotoa pē ‘o e tangatá mei he fa‘itoká (vakai, v. 19–27). ‘E fakamaau‘i e tokotaha kotoa pē pea te nau ma‘u ha pale ‘o fakatatau mo ‘enau faivelengá (vakai, v. 33–42). Vakai ki he 1 Kolinitō 15:53–58 ki he fakamo‘oni mo e tala‘ofa kuo fai ‘e he ‘Eikí ki he tokotaha kotoa pē (‘e lava ke to‘o e huhu ‘o e maté ‘o fakafou ‘i he ‘amanaki lelei ki ha toetu‘u nāunau‘ia). Faifai ne fakalotolahi‘i ‘e Paula e Kāingalotú ke nau fokotu‘u e tuí mo e ‘ofa faka-Kalaisi ko honau tu‘unga ‘ulungāanga paú (vakai, 1 Kolinitō 16:13–14, 22–24).

Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e 1 Kolinitō 15–16 pea ke fakakaukau‘i e ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ‘eni ki mu‘a pea teuteu ho‘o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito‘i Mo‘oni Mahu‘inga ‘o e Ongoongoleleí ke Fakatokanga‘i

- ‘E toetu‘u e tokotaha fakamatelie kotoa pē pea ne ma‘u e mo‘ui ta‘e fa‘a maté mo ha sino haohaoa (vakai, 1 Kolinitō 15:19–26, 42–57; vakai foki, ‘Alamā 11:43–45).
- Na‘e fakahoko e papitaiso ma‘á e kau pekiá he kuonga mu‘á pea ‘oku kei hokohoko atu he ‘ahó ni (vakai, 1 Kolinitō 15:29; vakai foki, T&F 128:11–16).
- Te tau lava ‘o ma‘u ha taha ‘o e ngaahi nāunau ‘e tolú ‘o tu‘unga ‘i he‘etau faivelengá pea mo e mālohi ‘o e Fakaleleí (1 Kolinitō 15:35–42; vakai foki, T&F 76).
- ‘Oku tau kātaki ‘i he faivelengá ‘aki ‘etau tauhi ‘etau ngaahi fuakavá he toenga ‘o ‘etau mo‘uí (vakai, 1 Kolinitō 15:58; 16:13–24).

Ngaahi Fokotu‘u ki Hono Ako‘i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko ‘eni, pe faka‘aonga‘i ha‘o ngaahi fakakaukau pē ‘a‘au, ‘i ho‘o teuteu ‘a e ngaahi lēsoni ki he 1 Kolinitō 15–16.

1 Kolinitō 15. Te tau lava ‘o ma‘u ha taha ‘o e ngaahi nāunau ‘e tolú ‘o makatu‘unga ‘i he‘etau faivelengá pea mo e mālohi ‘o e Fakaleleí. (miniti ‘e 30–35)

Tohi‘i e fo‘i lea ko e *maté* ‘i he palakipoé. Fehu‘i ange ki he fānau:

- Ko e hā e me‘a ‘okú ke hoha‘a taha ki ai fekau‘aki mo e maté?
- Ko hai e tokotaha ofi taha kiate koe kuó ne pekiá?
- Ko e hā ha ngaahi founa ne fakamamahi ai kiate koe e mālōlō e tokotaha ko ‘eni ‘okú ke ‘ofa ai?
- Na‘e anga fēfē ho‘o ikuna‘i e mamahi pe “huhu” ‘o e mate ‘a e tokotaha ‘ofeiná ni?

Lau ‘a e 1 Kolinitō 15:1–4 ke ‘ilo‘i ai e pōpoaki ‘o e ‘amanaki lelei. Fakamatala‘i ange na‘e ako‘i ‘e Paula ‘a e Kāingalotú ‘i Kolinitōó, pea ne ‘i ai ha ni‘ihi ‘ia kinautolu ne nau fakafisinga‘i e tui ki he Toetu‘ú. Na‘á ne feinga ke fakatonutonu ‘enau ta‘etu‘i ‘aki ‘ene fakamo‘oní.

Vahevahe ‘a e kalasí ki ha kulupu ‘e fā pea vahe ki he kulupu takitaha e ngaahi potu folofola ko ‘eni ‘e fā: 1 Kolinitō 15:5–11; 15:12–26; 15:35–42; mo e 15:42–50. Kole ki he kulupu takitaha ke nau lau ‘enau potu folofolá ‘o kumi ha ngaahi ‘ilo fekau‘aki mo e Toetu‘ú. Kole anga ke nau vahevahe mai ‘enau ‘iló pea hiki kinautolu ‘i he palakipoé. Fehu‘i ange:

- Ko e hā ha fakamo‘oni ‘oku hā ai ne toetu‘u ‘a Sisuú?
- Ko e hā e “fili fakamuimui” ‘oku ikuna‘i ‘e he Toetu‘ú?
- Ko e hā e fa‘ahinga sino te tau ma‘u he Toetu‘ú?

Vahevahe ange pea mou alea'i e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Siosefa Filitingi Sāmitá:

“I he toetu'ú 'e 'i ai ha ngaahi fa'ahinga sino kehekehe; he 'ikai ke nau faitatau. 'E hanga 'e he sino 'e ma'u 'e ha tangatá 'o fakapapau'i mai hono feitu'u 'i he hili iá. 'E 'i ai ha ngaahi sino fakasilesitiale, sino fakatelesitiale pea mo ha ngaahi sino fakatilesitiale, pea 'e kehekehe e ngaahi sino ko 'ení 'o hangē ko e mavahevahe 'a e ngaahi sinó hení. . . . 'E 'i ai ha ní'ihl te nau ma'u ha sino fakasilesitiale fakataha mo e ngaahi mālohi 'o e hakeaki'i mo e tupulaki ta'engatá. 'E uló e ngaahi sino ko 'ení 'o hangē ko e la'áá 'o tatau mo e Fakamo'uí, 'o hangē ko ia 'oku fakamatala'i 'e Sioné. Ko kinautolu 'oku hū ki he nāunau fakatelesitiale te nau ma'u ha sino fakatelesitiale, pea he 'ikai ke nau uló 'o hangē ko e la'áá, ka te nau nāunau'ia ange kinautolu 'i he sino 'o kinautolu 'oku ma'u e nāunau fakatilesitiale” (Doctrines of Salvation, 2:286–87).

Fakamatala'i ange neongo 'e toetu'u e tokotaha kotoa pē koe'uhí ko Sīsū Kalaisí, ka 'e kei 'i ai pē ha huhu 'o e maté. Kole ki he fānau akó ke nau kumi e “huhu 'o e maté” 'i he 1 Kolinitó 15:55– 56. Fehu'i ange: Ko e hā ha founga 'e lava ke huhu ai e fai angahalá? Lau e fakatokanga ko 'eni 'a Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló:

“Na'e pehē 'e Paula, 'Ko e huhu 'o e maté ko angahala, 'o 'uhingá 'o kapau 'e mate 'a e tangatá 'i he'ene fai angahalá, te nau mamahi 'i he tautea ne 'osi fakahā maí pea nau ma'u ha nāunau 'oku sí'i angé 'i he ngaahi nāunau ka hoko maí (1 Kolinitó 15:56)” ('i he Conference Report, Oct. 1978, 109; pe *Ensign*, Nov. 1978, 72; vakai foki, T&F 42:44–48).

Fehu'i ange: Ko e hā kuo pau ke tau fai ke faka'ehi'ehi ai mei he huhu 'o e maté? Faka'osi 'aki ha'o lau ange e fakamo'oni ko 'eni 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli:

“'Oku tōmoloto e mamahi 'o e maté 'i he nonga 'o e mo'ui ta'engatá. . . . Ko e fē pē taimi 'oku tā ai e ngaahi nima mokoteilo 'o e maté, 'oku huhulu mai he taimi fakamamahi mo fakapo'uli ko iá 'a e fōtunga ma'ongo'onga 'o e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí, 'a Ia ko e 'Alo 'o e 'Otuá na'á ne ikuna'i e maté 'aki Hono mālohi ta'engata mo ta'e fakataua. . . . Ko ia hotau fakafiemālié, hotau fiemālie'anga mo'oni, 'i he taimi 'oku 'ākilotoa ai kitautolu 'e he fakapo'uli lōlō 'o e māmaní 'i he mavahe 'a e laumālié mei he sino 'o e tangatá” ('i he Conference Report, Apr. 1996, 92; pe *Tūhulu*, Siulai 1996, 71).

Fakamo'oni ange 'oku fakaava 'e Sīsū 'a e matapā 'o e nāunau fakasilesitiale kia kinautolu 'oku tāú.

1 Kolinitó 15:20–22 (Taukei Folofola). 'E toetu'u e tokotaha kotoa pē tu'unga 'i he Fakalelei 'a Sīsū Kalaisí. (miniti 'e 10–15)

Fakahū ho nimá ki ha kofu nima ke fakatātaá 'i 'oku foaki 'e he laumālié ha mo'ui ki he sino fakamatelié. To'o ho nimá mei he kofu nimá ke fakatātaá 'i 'oku 'ikai ha mo'ui 'i he sinó he taimi 'oku mavahe ai e laumālié. 'I he Toetu'ú, 'e toe fakataha e laumālié mo e sinó pea he 'ikai ke toe mate pe te na toe mavahevahe.

Fai ki he fānau e ki'i sivi ko 'eni:

'I he ngaahi kakai ko 'ení, ko hai 'ia kinautolu he 'ikai ke toetu'ú?

- A. Keini
- E. Hitilā
- F. Siutasi 'Isikaliote
- H. Leimana mo e Lēmiuela

Fakaafe'i e fānau akó ke lau 'a e 1 Kolinitó 15:20–22 ke 'ilo'i e tali tonú. Fehu'i ange: 'Oku 'uhinga ki he hā e kupu'i lea ko e "'uluaki fua 'o kinautolu na'e mohé"? (Ko Sīsū Kalaisi e fuofua tokotaha ke toetu'ú.)

Faka'ali'ali ki he fānau akó 'a e fakatātā Ko Hono Telio 'o Sīsú (Mātiu 27:57–60, Sione 19:38– 42) (tohi fika 62180 900). Tuhu ki he matala'i 'akau pea fehu'i ange:

- 'Oku mou pehē ko e hā e 'uhinga na'e fakakau ai 'e he tokotaha tā fakatātaá ha matala'i 'akau 'i he fakatātā ko 'eni 'oku fekau'aki mo e maté?
- Ko e fē e fa'ahita'u ne toetu'u ai 'a Sīsú? (Fa'ahita'u Failaú.)
- 'Oku anga fēfē e hoko 'a e me'á ni ko ha faka'ilonga mahu'inga 'o e Toetu'ú?

Faka'osi 'aki ha'o lau ange 'a e fakakaukau 'a Palesiteni Siosefa F. Sāmitá:

“'E toetu'u mei he maté 'a e tokotaha kotoa pē 'oku fanau'i 'i he tatau 'o e 'Otuá . . . 'i he mālohi 'o Sīsū Kalaisí. 'Oku 'ikai mahu'inga ia pe kuo tau fai lelei pe fai kovi, 'atamai lelei pe ta'e'ilo, pe ko ha kau hopoate, pōpula pe kakai tau'atāina kitautolu, ka 'e toetu'u e tangata kotoa pē mei he maté” (“The Second Death,” in Brian H. Stuy, ed., *Collected Discourses: Delivered by President Wilford Woodruff, His Two Counselors, the Twelve Apostles, and Others*, 5 vols. [1987–92], 4:224–25).

Mou alea'i e mālohi na'e lava 'e Sīsū 'o fakahoko 'aki e Toetu'u 'o e maté (vakai, 'Efesō 1:17, 19–20; 1 Pita 1:20–21).

Fakaafe'i e fānau akó ke nau vahevahe e founa 'oku hanga ai 'e he'enua 'ilo ki he tokāteline 'o e Toetu'ú 'o tākiekina kinautolu ke fakahounga'i 'a e Fakamo'uí.

1 Kolinitō 15:29 (Folofola Ako Ma'ulotó). Te tau lava 'o tokoní'i 'a kinautolu kuo pekiá ke nau ma'u e fakamo'uí 'aki ha'atau papitaiso ma'anautolu. (miniti 'e 10–15)

Kole ki he fānau akó ke nau tala atu ha hingoa 'o ha ouau 'o e Siasi 'oku 'ikai toe fai 'e ha siasi kehe ka 'oku tala mahino mai 'i he Tohi Tapú. Kole ange ke nau lau 'a e 1 Kolinitō 15:29 ke ma'u e talí. Fehu'i ange:

- Ko e hā 'oku fakahā mai 'e he veesi ko 'ení 'o fekau'aki mo e Siasi 'o Sīsū Kalaisi he taimi 'o Paulá?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku tau fakahoko ai e papitaiso ma'á e kau pekiá?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení ke ma'u e tali ki he fehu'i faka'osi: Sione 3:5; 1 Pita 3:18–20; 4:6; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 124:28–31. Hili hono alea'i e ngaahi potu folofolá, te ke lava 'o vahevahe ange e ngaahi fakamatala ko 'ení. Na'e pehē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá:

“Ko e tangata kotoa pē kuo papitaiso pea kau ki ha pule'anga, kuó ne ma'u ha totonu ke papitaiso ma'a kinautolu kuo 'osi maté; pea 'i he taimi pē 'oku talangofua ai heni ki he fono 'o e Ongoongoleléi 'a kinautolu 'oku fakafounga ma'á e kau pekiá, 'oku 'i ai leva ha kau ngāue ai 'a e 'Eikí ke fakatau'atāina'i kinautolu” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 367).

Na'e pehē 'e 'Eletā Siosefa Filitingi Sāmita:

“Na'e mahino 'a e fakamo'ui ma'á e kau pekiá 'i he ngaahi kuonga 'o e kamata'anga 'o e Siasi Faka-Kalisitiané, pea na'e hokohoko atu pē 'a e papitaiso ma'á e kau pekiá 'o a'u ki he ta'u A.D. 379, 'a ia ne toki ta'ofi ai 'e he Kosilio 'o Kātesí ke toe fakahoko e ouaú ni pea mo e 'fehokotaki toputapu' ma'á e kau pekiá” (*Doctrines of Salvation*, 2:163).

Fehu'i ange:

- Ko e fē 'a e ngaahi feitu'u 'oku fakahoko ai e ngaahi papitaiso toputapu ko 'ení?

- Ko e hā kuo pau ke tau fai ke tau lava 'o taau ai ke 'alu ki he tempalé?
- Ko e hā e founa 'oku tau teuteu'i ai kitautolú?
- Ko e hā kuo pau ke fai 'e kinautolu 'i he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié kae lava ke 'aonga e papitaiso fakafounga ko 'eni 'oku fai ma'anautolú?

Kapau 'oku 'i ai ha'o fānau ako kuo nau 'osi 'alu ki he tempalé 'o papitaiso ma'á e kau pekiá, hanga 'o fakaafe'i kinautolu ke vahevahe atu e fa'ahinga ongo ne nau ma'u 'i he'enua fai iá.

1 Kolinitō 15:40–42 (Folofola Ako Ma'ulotó). Te tau ma'u ha taha 'o e ngaahi nāunau 'e tolú 'o fakatatau mo 'etau ngaahi ngāue 'i he mo'ui ní. (miniti 'e 10–15)

Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau-loto 'o hangē pē na'e fehu'i ange 'e hanau kaungā-me'a pe 'oku ō kotoa e kaka'i ki langi pe ko heli. Fakaafe'i e fānau akó ke nau fai ha tohi 'o tali e fehu'i ko 'ení pea fakamatala'i ai e ngaahi 'uhinga 'o 'enua talí. Kole leva ki ha ni'ihi te nau fie lau 'enua ngaahi talí, ke nau fai ia.

Lau 'a e 1 Kolinitō 15:40–42 ('o kau ai e Liliu 'a Siosefa Sāmitá 'o e veesi 40) pea fehu'i ki he fānau akó ke nau tala atu e hingoa 'o e ngaahi nāunau 'e tolú. Tā ha fo'i 'otu 'e tolu he palakipoé pea 'ai ke takitaha e 'otu he ngaahi 'ulu'i tohi ko 'ení: *silesitiale*, *telesitiale*, mo e *tilsitiale*. Tohi'i e fakamo'oni fakafolofola ko e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:50–70 'i lalo he *silesitiale*, 76:71–80 'i lalo he *telesitiale* pea mo e 76:81–90 'i lalo he *tilsitiale*. Kole ki he fānau akó ke nau lau e ngaahi veesi ko 'ení 'o kumi e ngaahi 'ulungāanga 'o kinautolu 'e 'alu ki he ngaahi nāunau takitaha. Fakaafe'i kinautolu ke nau taufetongi 'i he 'alu ki he palakipoé 'o hiki ai 'enua 'iló. Kole ange ke nau laine'i e ngaahi 'ulungāanga ko 'ení 'i he'enua folofolá, 'o ka nau loto ke fai pehē.

Fakakaukau ke ke faka'ali'ali ha ngaahi fo'i maama kehekehe 'e tolu, 'a ia 'oku kehekehe e mālohi (wattage) 'a honau ngaahi fo'i 'uhilá (hangē ko e uati 'e 40, 60, pe 100). 'Ai ke fakapo'uli e lokí pea fakamo'ui tahataha e ngaahi fo'i māmá mo kole ange ki he fānau ke nau fakatokanga'i e faikehekehe 'o e mālohi 'enua uló. Fakamahino ange na'e fakatāta'i lelei 'e Paula e faikehekehe 'i he ngingila mo e fiefia he pule'anga takitaha. Fakamo'oni ange 'o kapau te tau fakahoko mo tauhi faivelenga 'etau ngaahi fuakavá, te tau ma'u 'a e fiefia taupotu taha 'i he nāunau fakasilesitiale.

KO E 'IPISELI HONO UA 'A 'E 'APOSETOLO KO PAULÁ KI HE KAKAI KOLINITOÓ

Ko e taimi 'eni ne hiki ai e 'Ipiseli ko 'eni

'Uluaki fononga fakafaifekau (Ngāue 13–14)	Fononga fakafaifekau hono uá (Ngāue 15:36–18:22)	Fononga fakafaifekau hono tolú (Ngāue 18:23–21:15)	Tuku pōpula 'i Sesalia mo Loma (Ngāue 21:16–28:31)	'I hono fakahū pilisone tu' o ua 'i Lomá
Fakafuofua ki he A.D. 47–50	50–53	53–57	57–62	62–65

Tokotaha Na'á ne Hikí: Na'e hiki 'e Paula 'a e 2 Kolinitoó ke muiaki atu 'i he'ene ngaahi fetu'utaki ki mu'á (vakai ki he talateu ki he 1 Kolinitō p. 201; 2 Kolinitō 1:1; 10:1).

Kakai ne Fai Ki Aí: Na'e tohi 'e Paula 'a e 2 Kolinitoó ki he kāingalotu tatau pē na'á ne lea ki ai 'i he 1 Kolinitoó (vakai, 2 Kolinitō 1:1), pea pehē foki ki he Kāingalotu ne nofo 'i 'Akeia. Ko 'Akeiá ko ha kongá 'o Loma 'oku kau kotoa ki ai 'a Kalisi (vakai ki he mape fika 6 he *Guide to the Scriptures*). Ne fakautuutu e fakakihihí 'i he Kāingalotu Kolinitoó koe'uhí ko e tukuaki' 'o e kau faiako pe akonaki halá. Na'e faitohi 'a Paula ke tali e ngaahi tukuaki' ki ko 'eni pea mo fakalotolahi' i he Kāingalotú 'i he'enua tuí.

Hisitōlia Hono Kamata'angá: Hili pē hono hiki 'e Paula 'a e 1 Kolinitoó, na'á ne fekau atu hono kaume'a mamae ko Taitusí ke 'a'ahi ki Kolinitō ke fakapapau' i e anga hono tali 'o 'ene tohí (vakai, 2 Kolinitō 7:13, 15). Lolotonga e tatali 'a Paula ki he foki mai 'a Taitusí, na'e hoko ha maveuveu 'i 'Efesō ko e fakafepaki' i 'o 'ene ngaahi akonakí (vakai, Ngāue 19), ko ia na'á ne hola ai ki Masitōnia (vakai, 2 Kolinitō 1:8–11). 'I he toe foki mai 'a Taitusí (vakai, 2 Kolinitō 7:6), na'e 'ilo meiate ia 'e Paula 'a e ongoongo me i Kolinitoó.

Kuo feinga e kau akonaki loí ke veuveuki e Siasí ai pea ne nau tohoaki' i 'a kinautolu ne tui ngofuá ke ma'u 'enua pa'angá. Kuo tukuaki' i 'e he kau akonaki ko 'eni 'a Paula kuó ne 'ave 'a e pa'anga ne tñaki ke tokoni' i 'aki e Kāingalotu masiva 'i Selusalemá. Ne nau fakafaingata'a'ia' i foki hono mafai ko e 'Aposetoló. Hili 'ene ongona meia Taitusi e ngaahi me'a ko 'eni, na'e fai leva 'e Paula e tohi ko ia 'oku 'iloa ko e 2 Kolinitoó 'i ha taimi lolotonga e A.D. 55–57.

Ngaahi Natula Makehé: Na'e lahi ange e fakamatala hisitōlia fakatāutaha 'o Paula ne ne vahevahe he tohi ko 'eni 'i ha toe tohi kehe (vakai, 2 Kolinitō 11–12). Na'á ne fai ia ko e tali ki he kau fakaanga 'i Kolinitō ne nau fehu'ia hono mafai 'i he ongoongolelé pea mo 'ene mateaki' i e ngāue 'o e ongoongolelé.

2 Kolinitō 1–3

Talateú

Na'e kamata 'e Paula e 2 Kolinitoó 'aki ha'ane tali e ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai e kau taki ta'e totonu ne nau

lolotonga pule' i e Kāingalotu 'i Kolinitoó. 'I ho'o lau 'a e 2 Kolinitō 1–3, hanga 'o fakatokanga' i ange 'i he'ene tali ko ia ki hono kau fakaangá, na'e lava ai 'a Paula ke ako' i ki he kakai Kolinitoó 'oku fisifisimu'a ange 'a e ongoongolelé 'i he ngaahi akonaki 'a hono ngaahi filí.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e 2 Kolinitō 1–3 peá ke fakakaukau' i e ngaahi tefito' i mo'oni ko 'eni ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito' i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelé ke Fakatokanga' i

- 'Oku fakafiemālie' i kitautolu 'e he 'Otuá 'i he taimi 'o e faingata'á, pea tokoni leva ia ke tau fakafiemālie' i ai e ní'ihí kehé (vakai, 2 Kolinitō 1:3–7; vakai foki, T&F 81:4–6).
- 'Oku totonu ke fe'ofa'aki mo fefakamolemole'aki e kāingalotu 'o e Siasí (vakai, 2 Kolinitō 2:1–11).
- 'Oku ha'u e ongo' i fakalaumālie mo'oni mei hono mo'ui'aki 'o e ongoongolelé pea mo e muimui ki he ngaahi ue' i 'a e Laumālie Mā'oni'oni, kae 'ikai mei hono fakahoko pē hotau ngaahi fatongia kuo vahe maí (vakai, 2 Kolinitō 3:1–18).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako' i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni pe faka'aonga' i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he 2 Kolinitō 1–3.

2 Kolinitō 1:1–11, 21–22; 2:1–11. 'Oku fakafiemālie' i kitautolu 'e he 'Otuá he taimi 'o e faingata'á, pea 'oku tokoni ia ke tau fakafiemālie' i ai e ní'ihí kehé. (miniti 'e 30–35)

Mou alea' i mo e fānau akó ha ngaahi me'a ne hoko 'i he'enua mo'ui' ne tupu ai ha'anau mamahi, faingata'a'ia pe ta'e fiamālie. Fehu' i ange:

- Ko e hā ha me'a ne fai 'e he ní'ihí kehé ke fakafiemālie' i ai koe?
- Ko e hā e founga 'oku fakafiemālie' i ai 'a e kakai 'e he Laumālie Mā'oni'oni lolotonga e ngaahi taimi faingata'á? (vakai, Sione 14:16–18, 26–27).

Lau 'a e 2 Kolinitō 1:1–4 ke 'ilo' i pe ko hai 'okú ne fekau' i mai e Laumālie Mā'oni'oni pea mo hono 'uhingá. Fehu' i ange: Ko e hā 'oku finangalo e Tamai Hēvaní ke tau fai 'i he taimi 'oku tau ma'u ai ha fakafiemālie mei he Laumālié?

Fakamatala ki he fānau akó e me'a mo'oni ko 'eni ne fakamatala' i 'e Sipenisā J. Konitī, 'a ia ne toki ui ki mui ki he Kau Fitungofulú. Na'e mālōlō ha fa'e kei talavou 'i ha'ane fā'e, kae kei mo'ui pē hono husepānití mo ha fānau 'e toko fā. Ko e tokolahi 'o kinautolu ke 'alu ki he me'a- faka'eikí, ne nau ongo' i

‘ita ki he ‘Otuá ‘i he‘ene tuku ke hoko ha me‘a fakamamahi pehē ki he fāmili kei talavou‘u ni. ‘I he ‘osi e ouaú, ne tu‘u māmālie hake ‘a e husepānitī ‘o ‘alu ki he tu‘unga malangá:

Na‘á ne lea vaivai ‘o pehē mai, “‘Oku ou ongo‘i ho‘omou mamahí mo ho‘omou tokangá, ka ‘oku ‘i ai ha me‘a ‘oku ou fie fakahā atu ke fakafiemālie‘i kimoutolu. ‘I he fuofua houa hili e pekia hoku uaifí, ne ‘ikai ke u ‘ilo‘i te u lava ke matu‘uaki ia—pe ‘e anga fēfē ha‘aku mo‘ui ta‘e te ne kau ki ai. Ka na‘e fakafonu ‘eku mo‘uí ‘e ha laumālie lelei mo nonga pea talu mei ai mo ‘eku ma‘u ha fakapapau ‘e lelei e me‘a kotoa pē. ‘Oua te mou hoha‘a kia kimautilu, te mau sai pē kimautilu.’

“Na‘e ongo‘i ‘e he ha‘ofangá e laumālie fakafiemālie tatau pē ko ‘enī. Ne foki fiemālie e tokotaha kotoa ki honau ‘apí” (“Thy Constant Companion,” *Ensign*, Oct. 1980, 33).

Fehu‘i ki he fānau akó:

- Ko hai na‘á ne fakafiemālie‘i ‘a hai he talanoa ko ‘enī?
- Ko e hā ha founga ‘oku faitatau ai ‘eni mo e me‘a ‘oku fai ‘e he Fakamo‘uí kia kitautolu fakatāutahá?
- ‘Okú ke pehē ko e hā nai hono ‘uhinga ‘oku fakafiemālie‘i ai kitautolu ‘e he ‘Otuá lolotonga e ngaahi taimi ‘o e faingata‘á kae ‘ikai ke ne to‘o leva iá?

Lau ‘a e 2 Kolinitō 1:7 ke ‘ilo‘i e tala‘ofa ne fai kia kinautilu ‘oku mamahí.

- ‘Oku ‘uhinga ki he hā ‘a e *fiemālie*? (Nonga mo fakalelu mei he mamahí.)
- ‘Oku anga fēfē ‘a e felāve‘i e veesi 7 mo e veesi 3–4?
- Ko e hā ha ngaahi founga te tau lava ‘o fakafiemālie‘i ai e ni‘ihi kehé?

Lau e veesi 8–11 ke ‘ilo‘i e founga ne lava ai e Kāingalotu Kolinitō ‘o fakafiemālie‘i ‘a Paulá. Fehu‘i ange: Ko e hā ha founga ‘e lava ke hoko ai e lotú ko ha me‘angāue mālohi ‘i hono fakafiemālie‘i kitautolu mo e ni‘ihi ‘oku tau feohí?

Fakamatala ki he fānau akó na‘e tu‘usi ha tangata ‘i Kolinitō koe‘uhí ko e fe‘auakí (vakai, 1 Kolinitō 5:1–6) pea na‘e valokí‘i lahi ia ‘e he kāingalotu aí. Na‘e faitohi ange ‘a Paula kuo fe‘unga e mamahi ‘a e tangatá. Lau mo e fānau akó ‘a e 2 Kolinitō 2:6–8 pea fehu‘i ange:

- Ko e hā na‘e na‘ina‘i ‘a Paula ki he Kāingalotú ke nau faí?
- Ko e hā hono ‘uhinga ne mahu‘inga ai ke nau fakamolemole‘i mo ‘ofa ki he tangatá ni?
- Kapau ne nau fakafisinga ke fakafiemālie‘i mo fakamolemole‘i ia, na‘e pehē ‘e Paula ‘e lava ke ne “fōngia hifo . . . ‘i he mamahi lahi” (v. 7). ‘Okú ke pehē ‘oku ‘uhinga ‘eni ki he hā?

Kole ki he fānau akó ke nau lau ‘a e 2 Kolinitō 2:9–11 ke ‘ilo‘i e fakatu‘utāmaki ‘o e ‘ikai fa‘a fakamolemole‘i. Fehu‘i ange:

- Ko hai ‘okú ne kākaa‘i kitautolu ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke tau fa‘a fakamolemole‘i?
- Ko e hā ha founga ‘e poto ange ai ‘a Sētane?

Fokotu‘u ange ki he fānau akó ke nau fefakamo‘oni‘aki e 2 Kolinitō 2:7–11 pea mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 64:9–10. Lau ‘a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 64:9 pea fehu‘i ange: Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku hoko ai ko ha angahala ‘oku lahi angé ‘a e ta‘e lotu ko ia ke fakamolemole‘i e ni‘ihi kehé? Vahevahe ange e lea ko ‘eni:

“‘I he taimi ‘oku tau ta‘ofi ai ‘etau fakamolemole‘i hotau kāingá, ‘oku tau feinga leva ke fakafe‘atungia‘i ‘ene fakalalakaka ki he fakamo‘uí. ‘Oku faka-sētane e tu‘unga ko ‘eni pea ‘oku ‘ikai faka-Kalaisi ‘etau taumu‘á. ‘Oku tau feinga ke ta‘ofi e fakalalakaka ‘a ha laumālie mo‘ui pea ta‘ofi foki meiate ia ‘a e ngaahi tāpuaki fakamolemole ‘o e fakalelei. ‘Oku fakahoko e ‘ilo ko ‘eni ‘i he ngaahi taumu‘a ‘oku ta‘e ma‘a ‘oku fokotu‘utu‘u ke faka‘auha e laumālie” (Leaun G. Otten mo C. Max Caldwell, *Sacred Truths of the Doctrine and Covenants*, 2 vols. [1993], 1:314).

Fehu‘i ki he fānau akó:

- ‘E lava fēfē ke hoko hano ta‘e fakamolemole‘i ‘o ha taha fakapō ko ha angahala lahi ange ia ‘i he fakapō?
- ‘E lava fēfē ke hoko hano ta‘e fakamolemole‘i ‘o ha tono fefine pe tono tangata, pea pehē ki hano ngaohikovia ‘o e fānau ko ha angahala lahi ange ‘i he tonó pe ngaohikoviá?

‘Oku lahi ange e mafatukituki ‘i he ngaahi angahala pehení ka ‘o kapau he ‘ikai ke tau fa‘a fakamolemole, ‘oku tau fakakonahi pē hotau laumālie. Fakahā ki he fānau akó ‘oku faka‘aonga‘i ‘e Sētane ‘a e laumālie ta‘efakamolemole ke hoko ko ha me‘angāue ke veuveuki ‘aki e kakaí.

Faka‘osi ‘aki hono fakamatala‘i ko ‘eni ‘e ‘Eletā Pulusi R. Makongiki ‘a e manava‘ofá:

“Ko e *manava‘ofa* mo‘oni ki hato kāingá ko ha faka‘ilonga ia ‘o e mā‘oni‘oni mo‘oní. ‘Oku kau ai ‘a e mamahi ‘i he‘enau mamahí, pea mo faka‘ofa‘ia mo ongo‘i fie kaungā mamahi mo kinautilu, pea ‘i hono fakahaa‘i foki ha ‘alo‘ofa, anga-lelei mo ha anga‘ofa kia kinautilu” (Mormon Doctrine, 152).

2 Kolinitō 3:6, 17–18. “‘Oku tāmata‘i ‘e he mata‘itohí, ka ‘oku foaki mo‘ui ‘e he laumālie” (miniti ‘e 10–15)

Fakahā ange ki he fānau akó, ‘i Fēpueli ‘o e ta‘u 1847, na‘e misi ai ‘a Pilikihami ‘Iongi ne ‘a‘ahi ange kiate ia ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmítá. Na‘e fakahā ‘e Pilikihami ‘Iongi kia Siosefa Sāmítá ‘okú ne lotu ke na fakataha, ka na‘e talaange ‘e he Palōfítá kuo pau ke ne tatali ‘i ha ki‘i taimi. Na‘e fehu‘i ange

'e Pilikihami 'Iongi pe 'oku 'i ai ha'ane pōpoaki ki he kāingá. Lau ange 'eni ki he fānau akó, 'a ia ne to'ó mei he tohinoa 'a Pilikihami 'Iongi. 'Oua te ke lau e lea 'oku mata'itohi fakaheihēi ka ke kole ki he fānau ke nau mate'i atu pe ko e hā e ngaahi fo'i lea ko iá. (Te ke lava 'o hiki e sētesí he palakipoé pea tā ha laine lōloa he me'a 'oku tonu ke hā ai e ngaahi fo'i lea 'oku tu'u fakaheihēi atú.)

“Na'e ha'u fakahangatonu 'a Siosefa ki ate au peá ne lea fakamātoato mai 'i he le'o mokomoko, 'Fakahā ki he kakaí ke nau loto fakatōkilalo mo faivelenga, pea fakapapau'i foki 'oku nau tauhi ma'u 'a e laumālie 'o e 'Eikí.”

Kole ki he fānau akó ke nau fokotu'u atu pe ko e hā ne lea'aki 'e he Palōfitá kia Pilikihami 'Iongi. Kole ange ke nau lau e 2 Kolinitō 3:6 ke ma'u ai ha tokoni. 'I he'enua ma'u pē 'a e tali tonú, fehu'i ange leva: Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke tauhi ma'u e Laumālie? Mou alea'i 'enua ngaahi talí pea hoko atu ho'o lau mei he fakamatala 'a Pilikihami 'Iongi ki he me'a ne fakahā ange 'e Siosefa Sāmita 'i he'ene misí:

“. . . Fakahā ki he kāingá ke fakaava ma'u pē honau lotó ke fakaloto'i ngofua kinautolu, koe'uhí ko e taimi 'e ha'u ai kia kinautolu e Laumālie Mā'oni'oni kuo mateuteu honau lotó ke tali ia. Te nau lava 'o 'ilo'i e Laumālie 'o e 'Eikí mei he ngaahi laumālie kehé; te ne fanafana mai ha nonga mo ha fiefia ki he'enua mo'uí; te ne to'ó e loto-koví, tāufehí'á, feke'ike'í pea mo e kovi kotoa pē mei honau lotó; pea te nau loto taha pē ke failelei, 'o fakahā'i e anga mā'oni'oni mo langa 'a e pule'anga 'o e 'Otuá. Fakahā ki he kāingá, 'e tonu honau halá 'o kapau te nau muimui ki he Laumālie 'o e 'Eikí. Fakapapau'i ke ke fakahā ki he kakaí ke nau tauhi ma'u e Laumālie 'o e 'Eikí' (*Manuscript History of Brigham Young, 1846–1847*, ed. Elden J. Watson [1971], 529– 30; italics added).

Toe vakai ki he 2 Kolinitō 3:6. Fehu'i ange:

- 'Oku 'uhinga ki he hā e kupu'i lea "'oku tāmāte'i 'e he mata'itohi ka 'oku foaki mo'ui 'e he laumālie'?"
- Ko e hā hano ngaahi fakatātā? ('Alu ki he lotú pe semineli koe'uhí 'oku fakamālohi'i koe 'e ho'o mātu'á ke fai ia, 'aukai ta'e fai ha lotu pe 'ikai ha taumu'a.)

Kole ange ke nau lau 'a e 2 Kolinitō 3:17–18, ke 'ilo'i e ongo tāpuaki 'oku ma'u mei hono mo'ui'aki e laumālie 'o e fonó. Mou alea'i e tau'atāina fakafo'ituitui lahi ange 'oku ma'u mei he mo'ui 'o fakatata mo e Laumālie.

Faka'osi 'aki ha'o vahevahe ange e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesitēni 'Eselā Tafu Penisoní:

“Ko e Laumālie ko e me'a mahu'inga taha ia he ngāue nāunau'ia ni” (*The Teachings of Ezra Taft Benson*, 198).

2 Kolinitō 4–7

Talateú

'I hono fakaanga'i lahi ko ia 'o Paulá, na'e taukapo'i ai 'e Paula 'ene hoko ko ha tamaio'eiki faivelenga 'a e 'Eikí (vakai, 2 Kolinitō 5:11–6:18). Na'a ne fakamanatu ki he Kāingalotú ko e me'a noa pē 'a e ngaahi 'ahi'ahi fakaemāmaní ia 'i hono fakafehoanaki atu ki he nāunau ta'engatá (vakai, 2 Kolinitō 4:17). 'I ho'o lau 'a e 2 Kolinitō 4–7, kumi e fakamatala 'a Paula ki he ngaahi 'ulungāanga 'o e kau faifekau mo'oni 'a e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí (vakai, 2 Kolinitō 6:4– 7).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e 2 Kolinitō 4–7 peá ke fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'i

- Ko e me'a noa pē 'a e ngaahi 'ahi'ahi ia he māmaní 'i hono fakafehoanaki atu ki he nāunau ta'engata 'oku fakatatali mai ma'a e kau faivelengá (vakai, 2 Kolinitō 4:15–18).
- Te tau lava 'o hoko ko ha kakaí fo'ou 'i he 'Eikí tu'unga 'i he Fakalei (vakai, 2 Kolinitō 5:14– 21; vakai foki, 2 Nifai 10:23–25).
- Kuo pau ke 'oua na'a tau kau pe loto taha mo kinautolu 'oku tui pe muimui ki he ngaahi tokāteline 'oku fehanganagai mo e ongoongolelei (vakai, 2 Kolinitō 6:14–18).
- 'Oku 'ilo'i 'e ha taha 'oku mamahi faka'otua koe'uhí ko e angahalá kuó ne fakatupu houhau ki he 'Otuá peá ne loto ke fakatomala. 'Oku kei loto pē 'a kinautolu ia 'oku mamahi fakaemāmaní ke nau fai angahala pea 'ikai fakatomala (vakai, 2 Kolinitō 7:8–11; vakai foki, 'Alamā 42:29– 30).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he 2 Kolinitō 4–7.

‘E lava ke faka‘aonga‘i e filimi vitiō ko e *New Testament Video*, konga fika 16, “Godly Sorrow Leads to Repentance” (9:10), ‘i hono ako‘i ‘o e 2 Kolinitō 7 (vakai ki he *New Testament Video Guide* ke ma‘u e ngaahi fakahinohino ki hono ako‘i).

2 Kolinitō 6:16-7:1, 8-10. Ko e mamahi faka‘otuá ko e ola ia ‘o e ‘ilo kuo tau fakatupu houhau ki he ‘Otuá pea ‘oku fakatau ia ki he fakatomala mo‘oní. (miniti ‘e 20-25)

Tohi‘i he palakipoé ‘a e *mamahi faka‘otua* mo e *mamahi fakaemāmani*. Fehu‘i ki he fānau akó pe ‘oku nau pehē ko e hā e faikehekehe ‘o e ongo me‘á ni. Fakaafe‘i e fānau akó ke nau fakakaukau-loto ‘o hangē pē ‘oku nau ‘i ha tūkunga ko ‘ení pea nau fakafanongo pe ko e fa‘ahinga mamahi fē ‘okú ne fakafofonga‘i: ‘I ha ‘initaviu ki ha lekomeni mali temipale, na‘e vetehia ai ha finemui ki he pīsopé ‘o fekau‘aki mo ha‘ane ngaahi angahala he kuohilí. Na‘e mamafa fe‘unga e ngaahi angahalá ke fakafisi ai e pīsopé mei hano ‘oange ha‘ane lekomení, ‘o ne fakamatala‘i ange kuo pau ke tatali ia kae ‘oua leva kuó ne fakatomala kakato. Na‘e ofo e ta‘ahiné ni mo ne pehē kuó ne ‘osi fakatomala he kuo fuoloa ‘aupito e ‘ikai ke ne toe fai e ngaahi angahala ko iá. Na‘á ‘ita koe‘uhí kuo ‘osi tufaki e ngaahi tohi fakaafe ia ki he malí pea mo e kai fakafiefiá. Na‘á ne pehē he ‘ikai ke ne lava ‘o fehangahangai mo e ngaahi fehu‘i ‘e faí pea mo e ngalivale ko ia hono toloi ‘ene ngaahi palani malí. Na‘e fakamatala e pīsopé ‘o pehē ‘oku ‘ikai ko e fakatomala kakató ‘a hono tuku pē ‘o e fai angahalá, pea ne fakaafe‘i ia ke ne kamata fakamātoato ke kamata e founa ‘o e fakatomala mo‘oní. Fehu‘i ange ki he fānau akó:

- ‘Okú mou pehē ko e hā e fa‘ahinga ongo ‘oku ma‘u ‘e he finemui he taimi ko ‘ení ‘o e ‘initaviu?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘e fe‘unga ki ha pīsope ke ne ta‘ofi hano foaki ha lekomeni ‘i ha tūkunga pehení?

Lau ‘a e 2 Kolinitō 7:8-10. Fakamatala‘i ange na‘e fekau ‘e Paula ‘i he‘ene tohi ki mu‘a ki he kakai Kolinitoó ke nau fakatomala. Fehu‘i ange: Fakatatau mo e lau ‘a Paulá, ko e hā e faikehekehe ‘i he mamahi faka‘otuá pea mo e mamahi fakaemāmani? Faka‘alí‘alí ha saati pe faitaa‘i ‘o faka‘ata lahi ke hulu‘i he holisí ‘a e lea ko ‘ení na‘e fai ‘e Palesiteni ‘Eselā Tafu Penisoní:

“‘Okú ‘ikai ko ha me‘a fo‘ou ia ke ma‘u ha kakai tangata mo ha kakai fefine he māmani ‘oku nau ongo‘i faka‘ise‘isa he me‘a hala ‘oku nau faí. ‘Okú hoko ‘ení he taimi ‘e ní‘ihí koe‘uhí ne hanga ‘e he‘enau ngaahi tō‘ongá ‘o fakamamahi‘i lahi ha ní‘ihí ‘oku nau ‘ofa ai. ‘I he taimi ‘e ní‘ihí ‘oku nau mamahi koe‘uhí ne ma‘u ‘enau ngaahi tō‘ongá pea tautea‘i ai kinautolu. ‘Okú ‘ikai ma‘u e ‘mamahi faka‘otuá‘ ia he ngaahi ongo‘i fakaemāmani ko iá (2 Kolinitō 7:10).

“Ko e mamahi faka‘otuá ko ha me‘a-foaki ia ‘o e Laumālié. Ko ha ‘ilo‘i mo‘oní ia kuo fakatupu

houhau ‘etau ngaahi tō‘ongá ki he‘etau Tamaí mo hotau ‘Otuá. Ko e ‘ilo‘i lelei mo mata‘ā‘ā ia ne tupu mei he‘etau tō‘ongá ‘a hono kātekina ‘e he Fakamo‘uí ne haohaoa he angahalá mo e tu‘ukimu‘a tahá, ‘a e mamahí mo e faingata‘á. Ne tupu mei he‘etau ngaahi angahalá ‘a e toto e ava kotoa ‘o hono sinó. Ko e mamahi faka‘atamai mo fakalaumālie mo‘oní ‘ení ‘oku taku ‘e he folofolá ko e ‘loto mafesifesi mo e loto fakatomalá’ (T&F 20:37). ‘Okú mahu‘inga ‘aupito e fa‘ahinga laumālie peheé ki he fakatomala mo‘oní” (*The Teachings of Ezra Taft Benson*, 72).

Mou alea‘i e ngaahi fehu‘i ko ‘ení:

- Ko e hā hono ‘uhinga kuo pau ke ongo‘i mamahi faka‘otua ai ha taha ka ne fakatomala mo‘oní?
- Lau ‘a e ‘Alamā 42:29. Ko e hā e founa na‘e pehē ‘e ‘Alamā ‘oku totonu ke ue‘i ai hotau lotó ‘e he‘etau ngaahi angahalá?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku ‘ikai fe‘unga ai pē hono tuku ‘o e fai angahalá?

Lau e lea ko ‘ení ki ho‘o fānau akó:

“Kuo pau ke fakataumu‘a e fakatomalá ki he vā ‘o ha taha mo e ‘Otuá kae lava ke ‘aonga. . . .

“‘Okú muimui mai e fakatomala mo‘oní he taimi ‘oku ma‘u ai ‘e ha taha ha ongo‘i faka‘ise‘isa mo‘oní koe‘uhí kuó ne fakatupu houhau ki he ‘Otuá ‘i he‘ene maumau‘i e ngaahi fonó pea mo ‘ene talangata‘á. ‘Okú ne ongo‘i tautea koe‘uhí ko e hanga ‘e he fai angahalá ‘o fakamavahe‘i ia mei he ‘Otuá. . . . Koe‘uhí ‘oku fie ma‘u ki he fakatomalá ha loto mafesifesi mo ha laumālie fakatomalá, ko ia he ‘ikai ha toe me‘a si‘i ange ai te ne ‘omi ha fiemālie ‘oku tu‘uloá” (Robert J. Matthews, “The Doctrine of the Atonement: The Revelation of the Gospel to Adam,” in Robert L. Millet and Kent P. Jackson, *Studies in Scripture: Volume 2, the Pearl of Great Price* [1985], 124).

- Ko e hā ha founa ‘e lava ai ‘e he‘etau tokanga ki he‘etau ongo‘i maá ke ne ta‘ofi e mamahi faka‘otuá?
- Lau ‘a e Sēmisi 4:6. Ko e hā ha founa ‘e lava ai ‘e he hikisiá ‘o ta‘ofi kitautolu mei he‘etau ongo‘i mamahi ‘i he‘etau ngaahi angahalá?

Te ke lava ‘o faka‘osi ‘aki ha‘o fakamo‘oní ange kuo hanga ‘e he mamahi faka‘otuá ‘o ‘omi koe ke ke toe ofi ange ki he Tamai Hēvaní pea mo tokoni‘i koe ke ke ‘ilo‘i ha fiemālie mo‘oní ‘i he fakatomalá.

2 Kolinitō 8–9

Talateú

Koe'uhí na'e tukuaki'i 'a Paula ki hono to'o 'o e pa'anga ne tñaki mo'ó e Kāingalotu 'i Selusalemá, ko ia na'á ne fekau'i atu ai 'a Taitusi mo ha ongo tangata kehe ke tñaki e toenga 'o e tokoní (vakai, 2 Kolinitō 8:16–24). Na'á ne kole ki he Kāingalotu Kolinitó ke nau foaki 'ofa koe'uhí 'oku "'ofa 'a e 'Otuá ki ha foaki fiefia" (2 Kolinitō 9:7; vakai foki, 8:1–15).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e 2 Kolinitō 8–9 peá ke fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'i

- 'Oku totonu ke tatau e Kāingalotú 'i he ngaahi me'a fakaemāmaní (vakai, 2 Kolinitō 8:13–15; vakai foki, T&F 78:6–7; 82:17–19).
- 'Oku foaki 'e he kāingalotu mo'oni mei he'enua koloá ki he masivá (vakai, 2 Kolinitō 8:12–15; vakai foki, Sēkope 2:17–19).
- 'Oku 'ofa mo tāpuekina 'e he 'Otuá 'a kinautolu 'oku foaki fiefiá (vakai, 2 Kolinitō 9:6–7; vakai foki, Molonai 7:8).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he 2 Kolinitō 8–9.

2 Kolinitō 8–9. 'Oku foaki fiefia e kāingalotu mo'oni ki he masivá 'o fakatatau mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongongolelei. (miniti 'e 20–25)

Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ha'u ki he kongá ki mu'a 'o e lokí. Fehu'i ange: Kapau 'e lahi ho'o pa'angá, ko e hā te ke fakatau maí? Ko 'ene fili pē 'e he tokotahá e me'a ke fakatau maí, hanga leva 'o tohi'i ha fo'i sieke loi ki he lahi 'o e totongi 'o e me'a ko iá (pe faka'aonga'i ha pa'anga va'inga) peá ke 'oange kiate ia. Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke kau fakataha mo e tokotaha 'uluaki 'i mu'a he lokí, pea kole ki he kalasí ke nau fakakaukau-loto 'o hangē pē ne toki a'usia 'e he fāmili 'o e tokotahá ni ha faingata'á. Ne toki vela 'o 'osi'osi honau falé pea na'e 'ikai malu'i foki ia. Fehu'i ki he tokotaha ne ke 'oange ki ai e fo'i sieké?

- 'E anga fēfē ha'o tokoní'i e fāmili faingata'a'ia ni?

- 'E faingata'a fēfē nai ke tukuange e lahi 'o e pa'anga 'i he sieké? Ko e hā hono 'uhinga?
- Ko hai 'okú ne fiema'u lahi ange e pa'angá?

Fakaafe'i e fānau akó ke fakamatala mai ha ngaahi me'a 'oku nau maheni ki he'ene hokó 'a ia 'oku fakahaa'i ai e tokanga 'a e kakaí ki he ní'ihí kehé:

Lau 'a e 2 Kolinitō 5:7 ke 'ilo'i pe ko e hā 'oku fie ma'u ke mo'ui'aki e ongongolelei.

- Ko e hā hono 'uhinga 'oku fie ma'u ai e tuí he foaki ki he ní'ihí 'oku faingata'a'ia?
- Ko e hā ha founga te tau lava ke foaki ai he 'ahó ni ki he kau faingata'a'ia?

Lau e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikií:

"Ko e ní'ihí 'o e ngaahi sivi 'oku hoko ko e ola 'o e taimi 'ahi'ahi'anga he mo'ui fakamatelié, 'oku kau ai 'ene 'ofa fafale he pa'angá, 'ene tūlifua ki he ngaahi koloá, 'ene holi ki ha mālohí, tākiekiná pea mo e ma'u faingofua 'o e pa'angá. Ka neongo ia, 'i he taimi 'okú ne 'fakavaivai ai ki he ngaahi ue'i 'a e Laumālié Mā'oni'oni' 'okú ne 'li'aki [ai] 'a e tangata fakaekakanó, kae hoko ko ha tokotaha mā'oni'oni 'i he fakalelei 'a Kalaisi ko e 'Eikí' (Mōsaia 3:19), 'okú ne mo'ulaloa leva ai ki ha fono 'oku mā'olunga angé. 'Oku 'ikai kei hoko e pa'angá ko hono 'eiki; ka 'oku hoko ia ko ha'ane tamaio'eiki ke fai lelei mo ngāue mā'oni'oni; 'okú ne hoko leva ko ha toko taha foaki fiefia" (*Doctrinal New Testament Commentary*, 2:435).

Fakaafe'i e fānau akó ke lau 'a e 2 Kolinitō 9:7, pea fehu'i ange:

- Ko e hā 'oku ako'i mai 'e he potu folofola ko 'ení 'o fekau'aki mo e foaki?
- Ko e hā e founga 'oku finangalo e 'Eikí ke tau foaki aí?

Fakamatala'i ange na'e kole 'e Paula ki he Kāingalotu Kolinitó ke nau tokoni ki he ní'ihí 'i Selusalema 'oku masivesivá. Kole ange ke nau lau 'a e 2 Kolinitō 8:14–15, pea fehu'i ange: Ko e hā e founga na'e loto 'a Paula ke nau fakahoko ai 'ení?

Vahevahe ange e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Melioni G. Lomenií:

"'Oku pehē 'e he 'Eikí 'oku 'A'ana 'a e māmaní; . . . 'oku 'ikai 'ataua ia ke ta pule'i pe tokanga'i ta'e te Ne kau ki ai. Neongo pe ko e hā e lahi 'o e pa'anga pe kekelele mo e koloa 'okú ta ma'ú, 'oku 'ikai 'atautolu kātōa ia. 'Oku 'A'ana kinautolu kotoa" (in Glen L. Rudd, *Pure Religion* [1995], 291).

Fakamanatu ki he fānau akó ko e me’a kotoa pē he māmaní ‘oku ‘a e ‘Eikí ia (vakai, T&F 104:12–18), ko ia ‘oku totonu ke tau vahevahe fiefia ‘a e me’a ‘oku tau ma’ú ‘o fakatatau mo ‘Ene ngaahi tefito’i mo’oni ki he tokanga’i ‘o e masivá. Kole ange ke nau lau ‘a e 2 Kolinitō 9:6 ke ‘ilo’i e tala’ofa ne fai ‘e he ‘Eikí kia kinautolu ‘oku foaki ‘aki e lotu fie foakí (vakai foki, Luke 6:38). Poupou’i e fānau akó ke nau toutou tokoni ma’u pē ki he foaki ‘aukai ‘o tānaki atu ki he’enua totongi vahehongofulú.

2 Kolinitō 10–13

Talateú

Mei he ‘aho na’e ului ai ‘a Paula ‘i he’ene fononga he hala ki Tāmasikusí (vakai, Ngāue 9:1–9), na’á ne lí’oa ‘ene mo’uí ki he Fakamo’uí mo ‘Ene ngāue. Neongo hono tā, tolomaka’i, tuku pōpula mo fakafisinga’i, mamahi mo faingata’á ia fakatu’asinó, ka na’á ne foaki fiemālie ki he ‘Eikí ‘a e me’a kotoa pē na’á ne ma’ú (vakai, 2 Kolinitō 11:23–31). Na’á ne fai ia ‘i he fakamo’oni mālohi ko e me’a kotoa pē ‘oku ‘ikai hano mahu’inga ‘i hono fakafehoanaki atu ki he “lelei lahi ‘aupito ‘o e ‘ilo kia Sīsū Kalaisí” (vakai, Filipai 3:8). Na’e ‘ikai tuku ta’e fakafiemālie’i ‘e he ‘Otuá ‘a Paula ‘i he ngaahi ‘ahi’ahi mo e ngaahi faingata’á kotoa na’á ne tofanga aí. Na’e ma’u ‘e Paula ha ngaahi me’a-hā-mai mo ha ngaahi fakahā (vakai, 2 Kolinitō 12:1–4) ne fakatu’uma’u’i ai ia ‘i he tui ‘e hanga ‘e he ‘Otuá ‘o fakamālohia ia ‘i hono vaivaí (vakai, 2 Kolinitō 12:7–10).

Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e 2 Kolinitō 10–13 peá ke fakakaukau’i e ngaahi tefito’i mo’oni ko ‘ení ki mu’a pea teuteu ho’o lēsoní.

Ngaahi Tefito’i Mo’oni Mahu’inga ‘o e Ongongoleleí ke Fakatokanga’i

- ‘Oku totonu ke tau mapule’i ‘etau ngaahi fakakaukau’i (vakai, 2 Kolinitō 10:3–5; vakai foki, Lea Fakatātā 23:7).
- ‘E lava ‘e Sētane ke fakapuli mai ko e ‘āngelo ‘o e māmá ke ne kākaa’i kinautolu. Ko kinautolu ‘oku muimui kiate iá te nau fakapuli mai ko ha kau faifekau ‘o e māmá ‘i he ‘uhinga tatau pē (vakai, 2 Kolinitō 11:7–17; vakai foki, ‘Alamā 30:50–53).
- ‘Oku ‘omi ‘e he ‘Eikí hotau ngaahi vaivaí ke tau lava ‘o anga fakatōkilalo. Kuo pau ke tau fai e me’a kotoa pē te tau lavá ke ikuna’i hotau vaivaí mo kole tokoni ki he ‘Eikí (vakai, 2 Kolinitō 12:7–10; vakai foki, Sēkope 4:7; ‘Eta 12:27).

Ngaahi Fokotu’u ki Hono Ako’i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko ‘ení, pe ko ha’o ngaahi fakakaukau pē ‘a’au, ‘i ho’o teuteu e ngaahi lēsoni ki he 2 Kolinitō 10–13.

2 Kolinitō 11–13. ‘Oku ‘omi ‘e he ‘Otuá ‘a e ngaahi vaivaí mo e ngaahi ‘ahi’ahi ke fakavaivaí’i ‘aki kinautolu; te Ne tokoni mai ke tau kātekina kinautolu. (miniti ‘e 20–25)

Faka’alí’ali ki he kalasí e fo’i talatala’āmoli fōlahi taha te ke lava ‘o ma’ú. Fehu’i ange:

- ‘E ongo fēfē nai kapau te ke tolounua he fo’i talatala ko ‘ení?
- Te ne uesia fēfē koe ‘o kapau he ‘ikai pē lava ia ke to’o?
- ‘E fēfē nai ke te nofo mo ia?

Lau ‘a e 2 Kolinitō 12:7 ke ‘ilo’i e me’a ne a’usia ‘e Paulá. Fehu’i ange: Ko e hā ‘a e “tolounua ‘i he kakanó”? Na’e lave ‘a Palesiteni Pilikihami ‘Iongi ki he potu folofola ko ‘ení ‘o pehē:

“‘Oku tau ma’u ha laumālie ma’a ‘okú ne nofo’i e tāpanekale ‘o e tangatá ‘a ia ‘okú ne ue’i ma’u pē ‘a e tokotaha fakafo’ituitui ko iá ke fai lelei, ‘ulungāanga lelei mo mo’oni pea mo mā’oni’oni; ‘a ia ‘oku tupu e ngaahi me’a ni kotoa mei he ma’u’anga haohaoa ko ia ne ha’u mei ai e laumālie ko ‘ení. Pea ‘i he kovi leva ko ‘ení ‘oku hū ki he tāpanekalé ni ‘o fakafou ‘i he maumau-fonó, ‘okú ne fepaki mo e laumālie ma’á ni, ‘o ne feinga ke ikuna’i pea feinga ‘aki hono mālohi kotoa ke mo’ulalao ange ‘a e laumālie ni. . . . Ko e tau ‘eni na’e lave ki ai ‘a Paula ‘i he’ene lea fekau’aki mo e ‘tolounua ‘i he kakanó,’ ‘a ia ‘oku ‘ikai toe lahi ange pe si’i ange ‘i he laumālie ‘okú ne fakafepaki’i e kakanó pea mo e kakano ‘okú ne fakafepaki’i e laumālie” (‘i he *Journal of Discourses*, 18:258).

Fakaafe’i e fānau akó ke nau alea’i e ngaahi fa’ahinga “talatala” ‘oku tau ma’u he ‘aho ní.

Lau ‘a e ‘Eta 12:27 ke ‘ilo’i e ngaahi tala’ofa ‘a e ‘Otuá. Lau ‘a e 2 Kolinitō 12:8 ke ‘ilo’i pe na’e kole ‘e Paula ke to’o atu hono mamahí. Lau ‘a e veesi 9 ke ‘ilo’i e founga ne tali ‘aki ‘e he ‘Eikí ‘ene kolé. Fehu’i ange:

- ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga ne ‘ikai to’o ai ‘e he ‘Eikí e talatala pe tolounua ‘o Paulá?
- Koe’uhí ‘oku hoko e ngaahi ‘ahi’ahi mo e ngaahi faingata’á ko ha kongá ‘o e mo’uí, ko e hā e fa’ahinga liliu ‘okú ne fai ki he mo’ui ‘a e tangatá?
- Na’e maheni fēfē ‘a Paula mo e mamahí?

Fakaafe’i e fānau akó ke nau lau ‘a e 2 Kolinitō 11:23–27. Mahalo te nau lotu ke laine’i faka’ilonga’i e ngaahi faingata’á ne fehengahangai mo Paulá. Fehu’i ange:

- Ko e hā e lahi ‘o e mateaki’i ‘e Paula ‘a e ongongoleleí?
- Ko e hā ha fakamo’oni ki ho’o talí?
- ‘Oku mou pehē ko e hā ha me’a na’á ne ‘oange kia Paula ha mālohi ke kātaki?
- Te tau lava fēfē ‘o ongo’i e mālohi tatau pē ‘i he’etau mo’uí?

Lau 'a e 2 Kolinitó 12:10 ke 'ilo'i e loto 'o Paula fekau'aki mo hono ngaahi 'ahi'ahi.

Na'e hanga 'e he mamahi 'a Paulá 'o fakamālohia 'ene tui kia Kalaisí. Lau 'a e 2 Kolinitó 13:5, 9 pea fehu'i ange:

- Ko e hā ha founa te tau lava ke vakai'i 'aki 'etau tui?
- 'E lava fēfē 'e hotau ngaahi vaivaí ke ne fakamālohia 'etau tui?

Lau e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Nila A. Mekisualé:

“Hangē ko ia 'e hoko ki ha taha pē 'oku feinga ke ma'u e ngaahi 'ulungāanga fisifisimu'a 'o e mā'oni'oni, na'e pau ke 'loto fiemālie ['a Paula] ke fakavaivai 'i he me'a kotoa pē 'oku 'afio'i 'e he 'Eiki 'oku lelei ke fai kiate iá' (Mōsaia 3:19)“ (*All These Things Shall Give Thee Experience*, 31).

Fakamo'oni ange 'o kapau 'oku tau anga fakatōkilalo mo ako ke fakafalala ki he 'Otuá, te tau mālohi fe'unga leva ke kātekina ha fa'ahinga 'ahi'ahi, fakataha pē vaivai pē 'o e kakanó.

KO E 'IPISELI 'A E 'APOSETOLO KO PAULÁ KI HE KAKAI KALĒTIÁ

'Uluaki fononga fakafaifekau (Ngāue 13–14)	Fononga fakafaifekau hono uá (Ngāue 15:36–18:22)	Fononga fakafaifekau hono tolú (Ngāue 18:23–21:15)	Tuku pöpula 'i Sesalia mo Loma (Ngāue 21:16–28:31)	'I hono fakahū pilisone tu' o ua 'i Lomá
--	--	--	--	--

Fakafuofua ki he A.D. 47–50   50–53   53–57   57–62   62–65

Tokotaha Na'á ne Hiki mo e Kakai ne Fai Ki Ai: Na'e hiki 'a e tohi Kalētiá 'e he 'Aposetolo ko Paulá pea fakataumu'a ki he "ngaahi siasi 'i Kalētiá" (Kalētia 1:2). 'Oku 'ikai mahino pe na'e lea 'a Paulá ki he Kāingalotu he feitu'u fakatongá pe ko e feitu'u fakatokelau 'o Kalētiá. Kuo papitaiso 'e Paula mo fokotu'utu'u e Kāingalotu he fakatongá 'i he'ene 'uluaki ngāue fakafaifekau pea ko e Kāingalotu he fakatokelau lolotonga 'ene ngāue fakafaifekau hono uá (vakai ki he mape fika 6 he *Guide to the Scriptures*).

Hisitōlia Hono Kamata'angá: Kapau na'e hiki 'e Paula e tohi Kalētiá ki he Kāingalotu he fakatongá, mahalo pē na'á ne fai ia he ta'u A.D. 48. Ka neongo ia, 'i he faitatau ko ia e fokotu'utu'u mo e sipinga 'o e tohi ní pea mo e tohi ko ia 'a Lomá, ko ia 'oku lelei ke tau fakamulituku 'aki 'o pehē na'e fai 'eni lolotonga 'ene ngāue fakafaifekau hono tolú, 'o fakafuofua ki he A.D. 57.

Taumú'a: Na'e hoha'a 'a Paula he taimi na'á ne 'ilo'i ai kuo kamata ke hū mai e ngaahi akonaki halá ki he mo'ui 'a hono kau ului 'i Kalētiá. Kuo tokolahi ha ní'ihī kuo nau fakafisinga'i e ngaahi akonaki 'o e Fakalelei pea nau toe foki 'o muimui ki he fono 'a Mōsesé. Na'e fai tohi ange 'a Paulá ke fakalotolahi'i e Kāingalotú ke nau toe foki ki he fono 'o e ongoongolelei 'oku mā'olunga angé. Na'á ne ako'i 'oku 'ikai fe'unga 'a e ngāué 'ata'atā pē ki he fakamo'uí, ka kuo pau ke tau fakafalala ki hotau Fakamo'ui ko Sisū Kalaisí.

Kalētia 1–2

Talateú

Na'e ofo 'a Paula he tafoki e kau ului 'i Kalētiá mei he Kalaisi mo'uí 'o tauhi ha fono 'oku maté. Me'a ní ne nau sai'ia kinautolu he ha'isia ki he fono 'a Mōsesé 'o lahi ange ia 'i he'enu tau'atāina he fono fo'ou 'o Kalaisí? 'I he Kalētia 1–2, hanga 'o fakatokanga'i e fakamamafa 'a Paula ki he hoko e tui kia Sisū Kalaisí ko e fakava'e 'okú ne foaki mai ha mo'ui fo'ou.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Kalētia 1–2 pea ke fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'i

- 'Oku taha pē 'a e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí. 'Oku fakahā mai ia 'e he 'Otuá 'o fakafou 'i ha kau palōfita mo ha kau 'aposetolo (vakai, Kalētia 1:1–2:9; vakai foki, 'Efesō 2:20; 4:5, 11, 13; T&F 1:30).
- 'Oku fakatonuhia'i kitautolu 'o fakafou he tui kia Sisū Kalaisí (vakai, Kalētia 2:16–21; vakai foki, Loma 3:20–24, 28; Mōsaia 13:27–28; T&F 20:29–30).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he Kalētia 1–2.

Kalētia 1:1–2:10. 'Oku taha pē 'a e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí. 'Oku ako'i ia 'i he fakahā mei he 'Otuá 'o fakafou he kau palōfita mo e kau 'aposetoló. (miniti 'e 15–25)

Fakaafe'i e fānau akó ke nau fakamatala ki he ngaahi fiema'u 'a honau 'apiakó ki he tānaki tu'ungá. Mou alea'i e ngaahi fiema'u hangē ko e kau ki ai, ngaahi kalasi 'oku fie ma'ú, ngaahi sivi mo e alā me'a pehē. Fehu'i ange: Ko e hā hono 'uhinga 'oku 'ai ai 'e he ngaahi 'apiakó ha ngaahi tu'unga pehe'e?

Lau e fakamatala ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Poiti K. Peekā, ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“I he ngaahi uike si'i kuo toki 'osí, ne u foki mai ai mei 'Ēsia mo Palesitēni Kōtoni B. Hingikeli. Ne mau talanoa mo ha pāsese na'á ne lave ki ha me'a 'o pehē 'oku fakataumu'a e ngaahi siasi kotoa pē ki langi. Kuo tu' o fiha nai ho' o fa' a ongonā—e ongo hala hu'ufataha (parallel) ko ia 'o e 'ilo ki he langi?

“Oku nau pehē 'oku 'ikai toe lelei ange ha siasi 'i ha siasi kehe, ka ko 'ene kehekehē pē. He 'e faifai pē pea 'e fetaulaki e ongo halá. Ko ia ai, 'oku malu tatau pē 'a e hala 'e tahá 'i ha fa'ahinga siasi 'o tatau pē mo ha toe siasi kehe.

“Neongo e hā ngali faka'ofofa 'a e me'a ni, ka 'oku 'ikai pē lava ke mo'oni ia.

“... Tau pehē pē na'e fakalele 'a e ngaahi 'apiakó 'o fakatatau mo e 'ilo ko iá, 'o takitaha fa'itelihā pē 'a e 'apiako he founa te ne fai kae iku pē ki he tipiloma tatau. Neongo pe te ke ako pe 'ikai, lava pe tō he sivi,

ka 'e foaki ki he tokotaha kotoa 'a e tipiloma tatau pē—'o fakatatau mo 'enau filí.

“E lava 'e ha taha 'o fili ke tipiloma he loeá, 'enisiniá pe toketā fakafaito, ta'e te ne lava pe a'usia e tu'unga taau ki aí.

“Ko e mo'oni he 'ikai ke ke fie 'alu ki ha toketā tafa na'e 'osi mei ha fa'ahinga 'apiako pehē!”

Fehu'i ki he fānau akó pe ko e hā hono 'uhinga he 'ikai ola lelei ai e fa'ahinga ako ne fakamatala'i 'i 'olungá, ke ne teuteu'i kinautolu ki he ngāue he kaha'ú 'oku nau fili ke fakahokó. Na'e faka'osi 'e 'Eletā Peeka 'o pehē:

“Ka 'oku 'ikai founa pehē ia. He 'ikai lava ke pehē ia—'o tatau pē 'i he ako faka'atamaí pea mo e ngaahi me'a fakalaumalié. 'Oku 'i ai ha ngaahi ouau ia 'oku fie ma'u 'o tatau pē mo e ngaahi kalasi ko ia 'oku fie ma'u ke fakahokó. 'Oku 'i ai ha ngaahi tu'unga taau kuo 'osi fakahā mai. Kapau te tau teke'i, faka'ehi'ehi pe 'ikai lava'i kinautolu, he 'ikai ke tau hū fakataha mo kinautolu kuo nau fakakakato e ngaahi fie ma'u” (i he Conference Report, Oct. 1985, 106; pe *Ensign*, Nov. 1985, 82).

Fakamo'oni'i ki ho'o fānau akó 'oku taha pē 'a e mo'oni 'o e ongoongolelei 'i he māmani 'oku ma'u kotoa ai e ngaahi akonaki, ngaahi ouau mo e ngaahi fuakava 'oku tau fie ma'u ke toe foki 'aki ki he Tamai Hēvaní 'o nofo hangē ko Ia 'i Hono pule'angá. Fakahā ki he fānau akó na'e mahino ki he 'Aposetolo ko Paulá 'a e tokāteline ko 'ení pea na'á ne feinga ke fakamatala'i ia ki he Kāingalotú (vakai, 'Efesō 4:5, 13).

Lau pea mou alea'i mo e fānau akó 'a e ngaahi potu folofola ko 'ení pea pehē ki he ngaahi fehu'i 'oku 'oatu fakatahá. Te nau lava 'o laine'i e ngaahi talí 'i he'enau folofolá.

Kalētia 1:6–9	Ko e ongoongolelei mo'oni 'e fiha 'oku 'i aí? Ko e hā hono 'uhinga 'e hoko ai hono ako'i 'o ha ngaahi palani kehe 'o e ongoongolelei ko ha palopalema mamafa ki ha tui 'a ha tahá?
Kalētia 1:10	Ko e hā hono 'uhinga 'oku fa'a fakahōifua ange ai e ngaahi akonaki 'a e tangatá ki ha ní'ihí 'i he ngaahi akonaki 'a e Fakamo'uí?
Kalētia 1:11–12	Ne 'ilo lahi 'a Paula ki he ongoongolelei mei he folofolá mo 'ene ako fakalotu he'ene kei sí'i, pea na'e 'ikai ha tālafili na'á ne talanoa mo e kāingalotu 'o e Siasí hili 'ene uluí. 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga na'e pehē ai 'e Paula na'e ako'i kiате ia 'a e ongoongolelei "'i he fakahā 'a Sīsū Kalaisi'" (vakai, Ngāue 9:4–6). Ko e hā e founa 'oku mahu'inga ai e fakahaá ki hono ako 'o e ongoongolelei?

Fakamatala'i ange ko ha taha papi ului pē 'a Paula na'á ne ako'i e ongoongolelei 'i he loto-to'a mo e mālohi. Na'á ne loto

ke 'ilo'i 'e he kau ma'u 'ōfisa ne takí 'oku pau e ongoongolelei na'á ne ako'i pea fakatefito foki 'ia Sīsū Kalaisi. Lau 'a e Kalētia 2:1–2, 9 pea fehu'i ange:

- Ko hai na'e lea ki ai 'a Paula 'i Selusalemá? (Kapau 'e fie ma'u, pea kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Sione 1:40–42 ke 'ilo'i ko Pita 'a Kifasi.)
- Na'e tali fēfē 'e Pita, Sēmisi mo Sione e ngaahi akonaki 'a Paulá?
- Ko e hā hono 'uhinga 'e mahu'inga ai ke ako'i kiате kinautolu kotoa 'a e ongoongolelei tatau peé?

Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:30. Fakaafe'i e fānau akó ke nau vahevahe e fa'ahinga ongo 'oku nau ma'u 'i he'enau 'ilo'i na'e toe fakafoki mai 'e he Fakamo'uí 'a e Siasí mo'oni tatau pē na'e 'i māmani he kuonga 'o Paulá, 'o fakafou 'i he fakahaá ki ha kau palōfita mo ha kau 'apostolo.

Kalētia 2:9–14. 'Oku hanga 'e he uouangataha 'a e kau 'Aposetoló 'o tā ha sīpinga 'o e mālohi ki he kāingalotu 'o e Siasí. (miniti 'e 15–20)

'Omi ha penivahevahe fo'ou 'e hongofulu mā tolu, pe ko ha fanga kí'i va'akau 'i he lalahi pē ko iá pea mo ha fanga kí'i fo'i lapapeni. Kole ki ha taha ke ne hanga 'o paki ua ha peni vahevahe (pe va'akau) 'e taha. Hanga 'o lapapeni'i fakataha e toenga 'o e 'ū penivahevahé pea fakaafe'i ha taha ke ne feinga ke paki'i e fo'i ha'inga ko iá. Fehu'i ange:

- Ko e hā hono 'uhinga 'oku faingata'a ai ke paki'i kinautolu he taimi 'oku nau ha'inga fakataha aí? (Fakapapau'i 'oku mahino ki he fānau 'oku tupulaki e mālohi 'o ha taha he taimi 'oku fakataha'i ai mo ha ní'ihí tokolahi kehé.)
- Lau 'a e Kalētia 2:9. Ko e hā hono 'uhinga ne mahu'inga ai ke ma'u 'e Paula mo Pānepasa 'a e "ngaahi nima to'omata'u 'o e fe'ofofa ní" (tali lelei mo e poupou) 'a Pita, Sēmisi mo Sioné?
- Ko e hā ha founa 'oku hanga ai 'e he uouangataha 'a e kau taki 'o e Siasí 'o tāpuekina e ngaue ki he ako'i mo hono malanga'i 'o e ongoongolelei?

Fakamatala'i ange 'i he taimi na'e fuofua 'alu ai 'a Pita ki 'Aniteoké, na'á ne kai fakataha pē mo e kau Senitailé. Na'e liliu ia he taimi na'e a'u atu ai mo e 'Aposetolo ko Sēmisi ha falukunga kakai ko ha Kāingalotu Siu, 'a ia ne nau tui 'oku 'ikai totonu ke nau feohi mo e kau Senitailé (vakai, Kalētia 2:11–12). Lau 'a e Kalētia 2:13–14 pea fehu'i ange:

- Ko hai na'e muimui ki he sīpinga 'a Pitá he taimi na'á ne mavahe ai mei he kau ului senitailé ke 'alu 'o kai fakataha mo e kāingalotu Siú?
- Na'e tali fēfē 'e Paula e tō'onga 'a Pitá?
- Ko e hā hono 'uhinga ne mahu'inga ai ke tatau e vakai 'a Pita mo Paulá 'i he me'á ní?
- 'E anga fēfē ha vaivai 'a e Siasí 'o kapau he 'ikai loto taha e kau takí ki he tokāteline 'o Kalaisi?

Vahevahe ange e fakamatala ‘a ‘Eletā Pulusi R. Makongiki fekau‘aki mo e fepakipaki mahino ko ‘eni:

“Na’e fai pē ki ai ‘a Pita koe‘uhí ko ‘ene manavasi‘i na‘á ne faka‘ita‘i e kau Siu ne te‘eki ului kakato mai ka ne nau kei tauhi ki he fono ‘a Mōsesé. . . . Ne ‘ikai mei toe fehu‘ia ‘o kapau ne tau ma‘u e talanoá kakato te tau ‘ilo‘i ai e liliu ‘a Pita ‘o fai e me‘a kotoa pē ‘i hono mālohí ke fakaloto‘i e kāingalotu Siú ke nau tui na‘e fakahoko ‘e Kalaisi e fono ‘a Mōsesé pea ‘oku ‘ikai toe faka‘aonga‘i ia ki ha fa‘ahinga taha pē ‘o tatau pē pe ko ha Siu pe Senitaile” (*Doctrinal New Testament Commentary*, 2:463–64).

Lau e lea ko ‘eni na‘e fai ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli ‘o fekau‘aki mo e uouangataha ‘a e Kau Palesitenisi ‘Uluaki pea mo e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá:

“‘Oku kehekehe e tangata kotoa pē. ‘Oku mau lea mei ha ngaahi tupu‘anga mo ha ngaahi taukei kehekehe. ‘Oku mau alea‘i e ngaahi founga ke fakalalaka mo fakamālohia ai e ngāué. ‘I he kamata‘anga ‘o e ngaahi fealēlea‘aki ko ‘ení‘e lava pē ke kehekehe ‘emau vakai. Ka ki mu‘a pea ‘osi e fealēlea‘aki, ‘oku ‘i ai ha lota taha he ka ‘ikai ‘e ‘ikai fai ha tu‘utu‘uni. Kuo ‘osi folofola tonu mai e ‘Eiki ‘oku matu‘aki mahu‘inga mo‘oni e fa‘ahinga uouangataha ko iá” (‘i he Conference Report, Oct. 1992, 79; pe *Ensign*, Nov. 1992, 59).

Fehu‘i ki he fānau akó: Ko e hā ha me‘a te tau lava ‘o ako mei he uouangataha e kau ‘Aposetolo ‘a e ‘Eiki? Fakamo‘oni ange te tau lava ‘o ma‘u ha ivi lahi ‘i he‘etau faaitaha mo hotau kau takí pea mo e kāingalotú.

Kalētia 2:16–21. ‘Oku fakatonuhia‘i kitautolu ‘o fakafou ‘i he tui kia Sisū Kalaisí. (miniti ‘e 20–25)

Tohi‘i e kupu‘i lea ko ‘ení ‘i he palakipoé: *Fakamolemole‘i mei he tautea ‘o e angahalá pea fakahā ‘oku ta‘e halaia.* Fekau ki he fānau ke nau lau fakalongolongo ‘a e Kalētia 2:16–17; 3:11, 24 ke kumi e fo‘i lea ko e *fakatonuhia*. Fakatokanga‘i ange ‘oku hā tu‘o fá ‘eni. Fakaafe‘i ha fānau ako kehekehe ke nau lau le‘o-lahi e ngaahi veesi pea fetongi e fo‘i lea ko e *fakatonuhia* ‘aki e kupu‘i lea ‘i ‘olungá. Fehu‘i ange:

- Ko e hā ha me‘a ‘okú ne fakatonuhia‘i ha taha?
- Ko e hā ha me‘a ‘oku ‘ikai ke ne fakatonuhia‘i ha taha?

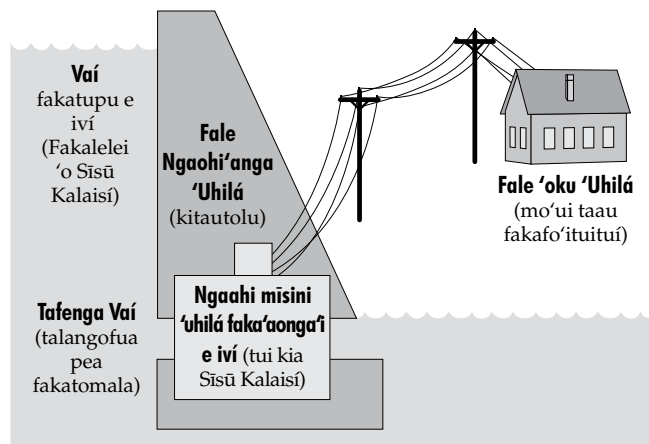
Vahevahe mo e fānau akó ‘a e kaveinga ‘o e tohi ‘a Kalētia mei he talateu he peesi 223. Mou alea‘i e ngaahi fehu‘i ko ‘eni:

- Ko e hā hono ‘uhinga ne hoko ai e akonaki ‘a Paula fekau‘aki mo e fakatonuhia‘i ko ha pōpoaki mahu‘inga ki he kāingalotu Kalētia? (Ne nau fakafisinga‘i e tui kia Sisū Kalaisí kae tō ‘enua fakamamafá ki he ngaahi ngāue ‘o e fono ‘a Mōsesé.)

- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku hoko ai e fakatonuhia‘i ko ha tokāteline mahu‘inga ke mahino kia kitautolú? (Mahalo na‘a fu‘u tō ‘etau fakamamafá ki he‘etau ngaahi ngāue pea tau li‘aki ai ‘etau tui kia Sisū Kalaisi mo Hono mālohi ke fakatonuhia‘i kitautolú.)

Na‘e akonaki ‘a Paula ‘oku faingata‘a ke fakahā kuo tau ta‘ehalaia tu‘unga pē ‘i he‘etau ngaahi ngāue. ‘Oku fakatonuhia‘i kitautolu “‘i he tui ‘a Sisū Kalaisí” (Kalētia 2:16). Ka ‘oku tau ‘ilo‘i foki ‘oku mahu‘inga e ngaahi ngāue ‘o e mā‘oni‘oní ki he‘etau tupulaki fakalaumalié (vakai, Loma 2:13; Sēmisi 2:17–18).

Ke tokoni ke mahino ki ho‘o fānau akó e fengāue‘aki ‘a e tuí mo e talangofuá, hanga ‘o toe tā e ki‘i fakatāta ko ‘ení he palakipoé, kae tuku pē ‘a e ngaahi fo‘i lea ‘oku ha‘i. Fakamatala‘i e founga ngāue ‘a e fale ‘oku ngaohi ai e ‘uhilá. (‘Oku tafe mai e vai ‘i ha tafenga vai he fakava‘e ‘o e falé pea fulihi leva ia ‘e ha ngaahi mīsini ‘uhila (generators), ‘a ia ‘okú ne fakatupu e ‘uhila ‘oku ‘alu ki he ngaahi falé mo tāpuekina e mo‘uí ‘a kinautolu ‘oku nau faka‘aonga‘i) Fakahingoa e fale ngaohi ‘uhila ko ‘ení ko *kitautolu*. Fakamatala‘i ange ‘oku tatau pē ‘a e ‘ikai lava ko ia ‘e he falé ni ‘ata‘atā pē ‘o fakatupu e ‘uhilá, pea mo e ‘ikai ke tau ma‘u ko ia ha mālohi ke fakatonuhia‘i kitautolu ‘e he‘etau ngaahi ngāue. ‘Oku tau fie ma‘u e mālohi ‘o e Fakalelei ‘a Sisū Kalaisí. Fehu‘i ki he fānau pe ko e fē ‘a e ma‘u‘anga ivi ke ngaohi ‘aki e ‘uhilá. (‘I he vai ‘oku vilohí.) Ko e hā e me‘a ‘okú ne liliu e mālohi ‘o e vaitafé ki he ivi ke tau lava ‘o faka‘aonga‘i? (Ko e mīsini ‘uhilá [generators]).

Fakamatala‘i ki he fānau akó ‘oku hanga ‘e he‘etau tui kia Kalaisí ‘o faka‘aonga‘i e mālohi ‘o e Fakalelei ‘a e Fakamo‘uí. Fakahingoa e mīsini ‘uhilá ko e *tui kia Sisū Kalaisí* pea fakahingoa e vaitafe ‘i mui he tākaki ‘anga vai ko e *Fakalelei ‘o Sisū Kalaisí*. Fakaafe‘i e fānau akó ke nau vakai ki he fakatātaā pea nau fakahā mai pe ko e hā e me‘a kuo pau ke tau fai ke tuku ai e vai ke tafe mai he ngaahi mīsini ‘uhilá. (Kuo pau ke tau fakaava e tafenga vai pea faka‘ata‘atā ia). Fakamatala‘i ange ke tau ma‘u e mālohi ‘o e Fakalelei kuo pau ke tau faka‘ata‘atā ‘etau ngaahi fetu‘utakí ‘o fakafou ‘i he‘etau talangofuá mo e fakatomalá. ‘Oku hanga ‘e he me‘a ni ‘o tuku e mālohi ‘o e Fakalelei ke tafe mai ki he‘etau mo‘uí pea ngaohi kitautolu ke tau taau. Fakahingoa e tafenga vai ko e *talangofuá mo e fakatomalá* pea fakahingoa e falé ko e *mo‘uí taau fakafou‘ituituí*.

Lau mo e fānau akó 'a e Kalētia 2:20. Fehu'i ange: Te tau lava fēfē 'o "mo'ui 'i he tui ki he 'Alo 'o e 'Otuá" mo kei faka'ata'atā pe kitautolu ke tau lava 'o ma'u e mālohi 'o e Fakalelei 'i he'etau mo'ui? Lau 'a e 2 Nīfai 25:23. Fakamo'oni ange 'o kapau e tau fai e me'a kotoa pē te tau lavá ke talangofua pea fakatomala, 'e hanga leva 'e he mālohi 'o e Fakalelei 'o fakama'a kitautolu pea lava ai ke tau toe foki ki 'api ki he Tamai Hēvaní.

Kalētia 3–6

Talateú

'Oku hanga 'e he ngaahi lēsoni 'oku tau ako he ako pule'angá 'oku teuteu'i kitautolu ke toe mahino ange kia kitautolu e ngaahi mo'oni mā'olunga ange he ako faka'atamai 'oku toe fakalalakaka angé. Lolotonga ko ia e 'aonga e ngaahi lēsoni ko 'ení, ka 'oku 'ikai fiemālie e fānau ako feinga fakamātoato ia ke nofo pē 'i he tu'unga taupotu ki laló. Na'e fakatatau 'e Paula e fono 'a Mōsesé ki ha puleako na'á ne teuteu'i 'a 'Isileli ke ha'u kia Kalaisi pea mo e fono mā'olunga ange 'o e ongoongolelei. 'I ho'omou lau 'a e Kalētia 3–6, feinga ke 'ilo'i e ngaahi tāpuaki fisifisimu'a 'o e fono 'o e ongoongolelei.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Kalētia 3–6 peá ke fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelei ke Fakatokanga'i

- Na'e 'omi e fono 'a Mōsesé ke teuteu'i 'aki 'a 'Isileli kia Sīsū Kalaisi (vakai, Kalētia 3:17–25; JST, Kalētia 3:19–20; vakai foki, Mōsaia 13:30–33).
- 'Oku tau hoko ko ha ngaahi foha mo ha ngaahi 'ofefine 'o Sīsū Kalaisi he taimi 'oku tau toe fanau'i fo'ou aí (vakai, Kalētia 3:26–4:7; vakai foki, Mōsaia 5:7; T&F 11:30).

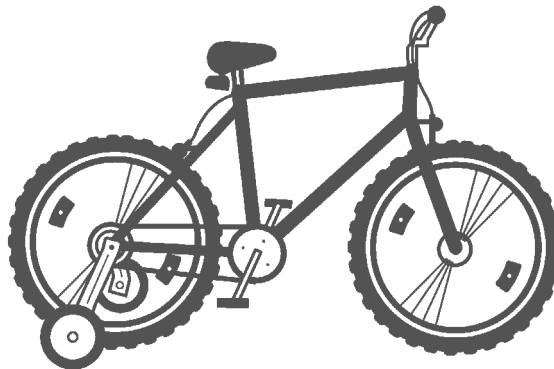
Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he Kalētia 3–6.

'E lava ke faka'aonga'i e fo'i filimi vitiō ko e *New Testament Video* konga fika 17, "The Law of the Harvest" (3:10), 'i hono ako'i 'o e Kalētia 6 (vakai ki he *New Testament Video Guide* ki ha ngaahi fokotu'u ki hono ako'i).

Kalētia 3:17–25. Na'e 'omi e fono 'a Mōsesé ke teuteu'i 'aki 'a 'Isileli kia Kalaisi. (miniti 'e 30–35)

Ha'u mo ha pasikala 'oku 'i ai ha ongo ki'i fo'i va'e iiki he va'e muí ki ha taha akoako heka pasikalá pe te ke tā hano fakatātā 'i he palakipoé. Teuteu'i ha siate 'e ua, taha 'oku 'i ai e kupu'i lea *Fono 'a Mōsesé* pea ko e tahá ko e *Ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisi*. Fakamatala'i ki he fānau akó 'oku ako heka pasikala ha fānau tokolahí 'aki 'enau tānaki atu ha ongo ki'i fo'i va'e fakataimi 'oku ui ko e ongo fo'i va'e akoakó. Fehu'i ange:

- Ko e hā hono 'uhinga 'e 'aonga ai e ongo fo'i va'é ni he taimi akoako heka pasikalá?
- Ko e hā hono fuoloa ho'o tuku kinaua he pasikalá?
- Ko e hā ha founa 'e hanga ai 'e hano to'o 'o e ongo fo'i va'e akoakó 'o liliu ho'o malava ko ia ke heka pasikalá?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Mōsesé 5:58–59 mo e Kalētia 3:8 ke 'ilo'i ai e fuoloa 'o e 'i he māmaní 'a e ongoongolelei. Kole ange ke nau lau 'a e Mōsaia 3:14 mo e Kalētia 3:19 ke 'ilo'i e 'uhinga ne foaki ai ki he fānau 'a 'Isileli 'a e fono 'a Mōsesé kae 'ikai ko e fono mā'olunga ange 'o e ongoongolelei. Fakamatala'i ange na'e loto e 'Aposetolo ko Paulá ke mahino ki he kāingalotu 'i Kalētia 'oku fisifisimu'a ange e ngaahi tāpuaki 'o e ongoongolelei 'i he me'a 'oku foaki mai 'e he fono 'a Mōsesé.

Hiki'i e saati ko 'ení he palakipoé pea tuku pē ke 'atā e 'otu ko ia ki he "Io/'Ikai" (tukukehe 'a e 'ulu'i tohi). Kole ki he fānau akó ke nau lau e potu folofola takitaha pea nau fakapapau'i pe 'oku fakahā mai koā 'e he fakamatalá 'a e me'a 'oku ako'i mai 'e he potu folofolá. Tohi'i e talí 'i he 'otu ko ia ko e "Io/'Ikai."

Potu Folofolá	Fakamatalá	'Io/'Ikai
Kalētia 3:19	Na'e foaki e fono 'a Mōsesé ki ha kakai mā'oni'oni.	('Ikai)
Kalētia 3:19	Na'e fakataumu'a e fono 'a Mōsesé ke tolonga 'o ta'engata.	('Ikai)
JST, Kalētia 3:20	Na'e 'ilo'i 'e 'Ēpalahame 'e hā'ele mai 'a Sīsū Kalaisi.	('Io)
Kalētia 3:21	Na'e to'o 'e he fono 'a Mōsesé 'a e fie ma'u ko ia 'o e Fakamo'ui ne 'osi tala'ofa mai.	('Ikai)
Kalētia 3:22	'Oku fai anghala e tokotaha kotoa pē; 'oku fie ma'u 'e he tokotaha kotoa pē 'a Sīsū Kalaisi mo 'Ene Fakalelei.	('Io)
Kalētia 3:23	Na'e fakangatangata 'e he fono 'a Mōsesé 'a e tupulaki fakalaumalié.	('Io)

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Kalētia 3:24–25. Mou alea'i e tala fakatātā 'a Paulá pea faka'aonga'i ha ngaahi fehu'i hangē ko 'eni:

- Ko e hā e [puleako] 'i he tala fakatātā ko 'eni? (Ko e fono 'a Mōsesé.)
- Ko hai e fānau akó? (Ko e fale 'o 'Isilelí.)
- Ko e hā e fa'ahinga kavenga 'oku tuku 'e he pule akó ke fua 'e he fānau akó? (Ngaahi sivi mo e ngāue fakaako mei 'apí.)
- 'E anga fēfē hano fakahoa 'o e ngaahi kavenga ko iá ki he fono 'a Mōsesé? (Na'e kau he fonó ha ngaahi fakangatangata he me'akaí; ngaahi fie ma'u ki ha kátoanga, feilaulau mo ha ngaahi ouau; mo e hā fua.)
- Ko e hā e fuoloa hano fie ma'u 'e he fānau akó ha pule akó?
- Ko e hā e founa 'oku faitatau ai mo e fono 'a Mōsesé? ('I he hā'ele mai e Fakamo'ui, na'á Ne fakahoko e fonó mo fetongi hano ngaahi kongá 'aki e fono mā'olunga ange 'o e ongoongolei.)

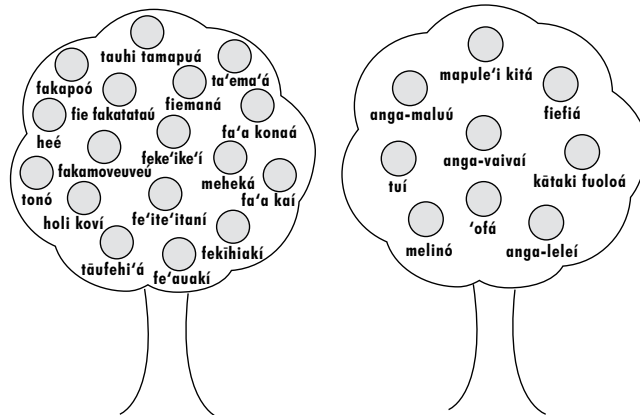
Kole ki he fānau akó ke fakafoki 'enau tokangá ki he pasikala mo hono ongo fo'i va'e akoakó. Faka'alí'ali kia kinautolu e ongo sātí pea kole ange ke nau fakahā atu pe ko e fē kongá 'o e pasikalá 'okú ne fakafongá'i lelei taha e fono 'a Mōsesé (ongo fo'i va'e akoakó) pea ko e fē nai e kongá 'okú ne fakafongá'i lelei taha e ongoongolei 'o Sīsū Kalaisi (ko e pasikalá 'i hono to'o 'o e ongo fo'i va'e akoakó).

Fakamamafa'i ange ko ha fono lelei 'a e fono 'a Mōsesé. Na'e 'omi ia 'e he Fakamo'ui (vakai, 3 Nifai 15:5). 'I he'ene mahino ko ia kia tautolú mo tau talangofua ki he fono 'a Mōsesé, na'á ne teuteu'i 'e ia e kakaí ki he hā'ele mai 'a e Fakamo'ui (vakai, 2 Nifai 25:24–25). Lau 'a e Mōsaia 13:32 pea fehu'i ange: Ko e hā na'e ta'e mahino ki he kau Siú pea 'ikai ke nau 'ilo mei he fonó? ('Oku hoko mai e huhu'i 'o fakafou 'ia Sīsū Kalaisi.)

Mou alea'i e founa te tau lava 'o fakahoko ai mo e fehālaaki tatau pē mo ia ne fai 'e he kau Siu he kuonga mu'á 'o kapau he 'ikai ke tau 'ilo'i e mahu'inga 'o Sīsū Kalaisi he'etau mo'ui. Lau 'a e Sēkope 7:10–11; Mōsaia 13:33 pea fehu'i ange:

Fakatatau mo e ongo potu folofolá ni, 'e anga fēfē ha'atau lava 'o ako kia Sīsū Kalaisi? Poupou'i e fānau akó ke hokohoko atu 'enau muimui ki he Fakamo'ui 'aki 'enau fekumi he folofolá mo fakafanongo ki he ngaahi lea 'a e kau palōfita 'i onopōni.

Kalētia 5:16–25. 'Oku hanga 'e he'etau mo'ui fakatatau mo e ngaahi ue'i 'a e Laumalié Mā'oni'oni 'o 'omi 'a e ngaahi fua 'o e Laumalié ki he'etau mo'ui. (miniti 'e 10–15)

Ngaahi Ngāue 'o e Kakanó

Ngaahi Fua 'o e Laumalié

Faka'alí'ali ha ongo fo'i fua'i 'akau mei he fu'u 'akau kehekehe 'e ua. Fehu'i ki he fānau pe ko e hā e ongo fu'u 'akau 'oku 'anaua e ongo fo'i fuá ni. Tā he palakipoé 'a e ongo fu'u 'akau he fakatātā ko 'eni 'oku 'oatú kae 'oua na'á ke fakahingoa 'a e fua'i 'akau pe ko e ongo fu'u 'akau. Lau 'a e Kalētia 5:19–23. Kole ki ha ongo fānau ako ke na ha'u ki he palakipoé. Kole ki ha taha 'o kinaua ke ne fakahingoa e 'uluaki fu'u 'akau 'aki e ngaahi fua'i 'akau 'oku hā he veesi 19–21. Kole ki he tamasi'i ako fika uá ke ne fakahingoa e fu'u 'akau hono uá 'aki e ngaahi fua'i 'akau 'oku hā he veesi 22–23. Lolotonga hono fakahingoa 'e he ongo tamaiki e fua'i 'akau, 'oange ki ha fānau ako 'e toko ua kehe ha ongo tikisinala pea fekau ke na kumi ai e 'uhinga 'o ha ngaahi fo'i lea faingata'a 'oku hā he palakipoé. Mou alea'i mo e kalasí e ngaahi fua'i 'akau ko 'eni mo toutou vakai ki he ongo fānau ako 'oku 'i ai e tikisinalé 'o ka fie ma'u.

Fehu'i ange:

- Ko e hā e hingoa 'oku totonu ke ui 'aki e fu'u 'akau takitaha? (Ngaahi ngāue 'o e Kakanó pea mo e Ngaahi Fua 'o e Laumalié.)
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku fili ai 'e ha ni'ihiki tokolahi 'a e ngaahi ngāue 'o e kakanó hili ange ko iá 'e lava 'e he ngaahi ngāue ko 'eni 'o fakamamahi'i lahi kinautolú?
- Lau 'a e Kalētia 5:16. Ko e hā ha founa te tau lava 'o fiefia ai he ngaahi fua 'o e Laumalié kae si'aki e ngaahi ngāue 'o e kakanó?

Fakamamafa'i ange 'oku hanga 'e he ngaahi ue'i 'a e Laumalié Mā'oni'oni 'o tatakí kitautolu ke fai e ngaahi me'a ko ia 'okú ne 'omi e ngaahi fua 'o e Laumalié ki he'etau mo'ui. Lau 'a e Kalētia 5:25 pea fehu'i ange ki he fānau pe ko e hā hono

'uhingá. Na'e toe tǎnaki mai 'e Palesiteni Siosefa Filitingi Sǎmita, he'ene kei Palesiteni he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mǎ Uá, ha 'ilo lahi ange he taimi na'á ne pehē ai:

“'Oku 'ikai ha me'a 'e toe mahu'inga ange 'i he mo'ui 'a e kǎingalotu 'o e Siasí ka ko 'enau ma'u e me'a-foaki 'o e Laumǎlie Mǎ'oni'oni” (*Answers to Gospel Questions*, comp. Joseph Fielding Smith Jr., 5 vols. [1957–66], 2:114).

Fakamo'oni ange 'i he hili hono papitaiso kitautolú, 'oku tau ma'u e me'a-foaki 'o e Laumǎlie Mǎ'oni'oni. 'I he'etau tauhi 'etau ngaahi fuakava he papitaisó, te tau lava leva 'o sí'aki e ngaahi ngǎue 'o e kakanó ka tau hoko 'o taau mo e Laumǎlie. 'E hanga 'e he me'a ni 'o 'omi e fiefia 'o e ngaahi fua 'o e Laumǎlie Mǎ'oni'oni ki he'etau mo'uí.

Kalētia 6:7–10. 'Oku faka'aonga'i e fonó 'o e utu-ta'ú ki he me'a kotoa pē 'oku tau faí. (miniti 'e 15–20)

Tohi'i he palakipoé 'a e fo'i lea ko e toó mo e utú pea fekau e fǎnau akó ke nau fakamatala'i e ongo sitepu ko 'eni 'o e tō ngoué. Te ke lava 'o faka'alí'ali ki he fǎnau akó ha fanga kí'i tenga'i 'akau 'oku nau alǎanga ki ai pea kole ange ke nau fakahā atu pe ko e hǎ e fu'u 'akau 'e tupu mei he fo'i tenga'i 'akau takitaha. Fehu'i ange: 'E malava nai ke tau tō ha fa'ahinga tenga'i 'akau kehe pea tupu hake mei ai ha fu'u 'akau kehe? Ko e hǎ hono 'uhingá?

Vahevahe e kalasí ki ha kulupu 'e fǎ. Tohi'i e veesi takitaha 'o e Kalētia 6:7–10 'i ha la'i pepa kehekehe pea 'oange ke takitāuhi e ngaahi kulupú. Fakaafe'i e kulupu takitaha ke ne fa'u ha sētesí 'oku fakamatala'i fakanounou ai 'enau fo'i vēsí. 'Ai leva ke tohi'i 'e ha tokotaha mei he kulupu takitaha, 'a 'enau fo'i sētesí he palakipoé kae 'oua te ne fakakau ai e ngaahi fo'i lea mahu'ingá. Lau fakataha leva mo e kalasí 'a e Kalētia 6:7–10 pea fakakakato e ngaahi lea 'oku puliá.

Lau 'a e Kalētia 6:7, pea mou alea'i e fonó 'o e utu-ta'ú pea mo e anga 'o 'ene kaungatonu ki he mo'uí. (Ko e fonó 'o e utu-ta'ú ko 'etau utu ia 'a e me'a ne tau tūtūu'i pe lulú.) Kole ki he fǎnau akó ke nau lau e veesi 8, pea fehu'i ange: 'Oku mou pehē 'oku 'uhinga ki he hǎ ke tūtūu'i ki he kakanó pea mo e tūtūu'i

ki he Laumǎlié? Fakaafe'i e fǎnau akó ke nau vahevahe mai ha ngaahi tāpuaki kuo nau utu 'i he'enua tūtūu'i ki he Laumǎlié. 'E lava ke kau heni ha ngaahi me'a 'oku hoko hangē ko e lau e folofolá, fai ha tokoní, 'aukai pe fakahaa'i ha kǎtakí.

'Oku tau fa'a mamata 'i he mo'uí ki ha ngaahi tūkunga 'oku hǎ ngali makehe mei he fonó 'o e utu-ta'ú. Kole ki he fǎnau akó ke nau lau 'a e Kalētia 6:9 mo e 3 Nīfai 27:11, pea mou alea'i e founga 'oku fakahaa'i mai ai 'e he kupu'i lea "'i hono fa'ahita'u totonú" pea mo e "'i ha kuongá" 'oku 'ikai ha toe fakamakehekehe ki he fonó ko 'eni. Neongo 'oku hǎ ngali toloi e fonó ko 'eni, ka 'e fakahoko pē ia 'o fakatatau mo e fokotu'utu'u 'a e 'Eikí. 'Oange ki ho'o fǎnau akó e ngaahi fakatātā ko 'eni pea fekau ke nau alea'i e founga 'oku faka'aonga'i ai e fonó 'i he me'a takitaha:

- 'Oku totongi vahehongofulu kakato 'a Kalake kae hangē pē 'oku 'ikai pē ha'ane pa'anga fe'unga ia 'a'aná. 'Oku ma'u 'e Tomu e vǎhenga tatau pē mo Kalake ka 'oku 'ikai totongi vahehongofulu ia. 'Oku lahi ange 'ene koloá ia 'a'ana.
- 'Oku faitotonu 'a Sila mo ako mǎlohi pea 'oku 'avalisi pē hono maaka he ako mǎ'olungá. 'Oku kǎkǎ 'a Taieni ia he kalasí peá ne ma'u ha maaka mǎ'olunga. Koe'uhí ko e mǎ'olunga e maaka 'o Taiení ko ia kuó ne ma'u ai ha sikolasipi ke hū ki ha kolisi.

Vahevahe ange e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Sipenisā W. Kimipolo he'ene kei mēmipa he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mǎ Uá:

“'E lava ke tu'umǎlie e angahalá 'i ha vaha'a taimi, pea hǎ fiemǎlie mo e kau angatu'ú 'i he'enua maumau-fonó, ka 'e hokosia mai e taimí 'o e fakamaau totonú 'a ia 'e fakamaau'i ai e kakai kotoa pē "'o fakatatau mo 'enau ngaahi ngǎue.” (Fakahā 20:13.) He 'ikai ha taha 'e 'hao' mei he fakamāu. 'I he 'aho ko iá 'e 'ikai hola ha taha mei he tautea 'o 'ene ngaahi ngǎue, pea he 'ikai ta'e ma'u 'e ha taha 'a e ngaahi tāpuaki kuó ne ngǎue'i. . . . 'E 'i ai ha fakamaau totonu kakato. (Vakai, Mǎtiu 25:31–46.)” (*The Miracle of Forgiveness*, 305).

KO E 'IPISELI 'A E 'APOSETOLO KO PAULÁ KI HE KAKAI 'EFESOÓ

Ko e taimi 'eni ne hiki ai e 'Ipiseli ko 'eni

'Uluaki fononga fakafaifekau (Ngāue 13–14)	Fononga fakafaifekau hono uá (Ngāue 15:36–18:22)	Fononga fakafaifekau hono tolu (Ngāue 18:23–21:15)	Tuku pōpula 'i Sesalia mo Loma (Ngāue 21:16–28:31)	'I hono fakahū pilisone tu'o ua 'i Lomá
--	--	--	--	---

Fakafuofua ki he A.D. 47–50 50–53 53–57 57–62 62–65

Tokotaha Na'á ne Hiki mo e Kakai ne Fai Ki Ai: Na'e hiki e tohi 'a 'Efesoó 'e Paula 'o fakataumu'a ki he Kāingalotu 'i 'Efesoó, 'a ia ko ha kolo mahu'inga 'i he fakahihifo 'o 'Ēsia Mania (ko Toake ia he 'aho ní). Na'e hoko 'a 'Efesō, 'a ia 'oku tu'u 'i loto-mālie 'i ha ngaahi halanga fakafetau'aki lalahi, ko ha senitā 'o e fefakatau'aki fakakomēsialé (vakai, mape fika 6 he *Guide to the Scriptures*). Na'e faka'aonga'i 'e Paula e feitu'u ko 'eni ke hoko ko e tefito'i feitu'u 'o 'ene ngāue fakafaifekau 'i ha ta'u 'e tolu.

Na'e hiki e tohi 'a 'Efesoó ki he kau ului senitaile ne papitaiso ki he Siasí, kae 'ikai ko ha kakai ne fakaului mei he lotu faka-Siutá 'a ia ne 'i ai ha taimi ne nau mo'ui'aki e fono 'a Mōsesé. Na'e hiki e 'Ipiseli ni 'i ha founa anga maheni pea 'ikai lahi ai ha ngaahi fefakamo'oni'aki fakatāutaha, ko ia 'oku 'i ai e tui na'e 'ave ki ha ngaahi ha'ofanga lotu 'i he feitu'u ni.

Hisitōlia Hono Kamata'angá: Lolotonga e ngāue fakafaifekau hono tolu 'a Paulá, na'á ne 'i 'Efesō ai 'o fakafuofua ki ha ta'u 'e tolu. Ko e koló ko ha tu'u'anga ia 'o ha tempale 'iloa ma'a e 'otua fefine ko Taiená. Na'e ola lelei e ngāue fakafaifekau 'a Paula 'i hono liliu e kakaí mei he hū ki he 'otua tamapuá ke nau hū kia Sisū Kalaisi, ko ia ne fakatupu ai 'e he kau tangata tufunga siliva ne nau fakatau atu e ngaahi maka fakamanatu ko 'eni, ha maveuveu koe'uhí ko e uesia 'enau fefakatau'aki (vakai, Ngāue 19:21–41). Mahalo na'e hiki 'e Paula e tohi 'a 'Efesoó lolotonga hono 'uluaki tuku pōpula ia 'i Lomá 'o fakafuofua ki he ta'u A.D. 60–62.

Ngaahi Natula Makehé: 'Oku lave 'a e tohi 'a 'Efesoó ki ha ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga. 'Oku kau heni e tomu'a fakanofó, Toe Fakafokí he 'aho kimui ní, pea mo e Laumālie Mā'oni'oni 'o e Tala'ofá. Na'e toe lave foki 'a e tohi 'a 'Efesoó ki hono mahu'inga 'o e kau palōfitá mo e kau 'aposeoló, fokotu'u 'o e Siasí pea mo e vā fakafāmilí.

Taumu'á: Hangē ko ia 'oku lahi 'ene hoko he 'aho ní, na'e ha'u e kāingalotu he kuonga 'o Paulá mei ha ngaahi tupu'anga kehekehe. Na'e fakamanatu 'e Paula kia kinautolu 'a e 'uuni mālohi 'o hono fokotu'u 'o e ongoongolelé 'a ia ne langa he kau palōfitá mo e kau 'aposeoló, pea hoko 'a Sisū Kalaisi ko e fakava'é. Na'á ne na'ina'i ki he kāingalotú ke nau taha 'i he tokāteliné, mā'oni'oni mo e mo'ui fakafāmilí.

'Efesō 1–3

Talateú

'Oku foaki mai 'e Sisū Kalaisi e ngaahi tāpuaki fungani 'o e ongoongolelé ke fakahaa'i 'aki 'Ene 'ofa lahi 'ia kitautolú. Ko e ngaahi tokāteliné 'o e tomu'a fakanofó, 'alo'ofa 'o Sisū Kalaisi pea mo e fakafeohi 'i he ongoongolelé, ko ha ngaahi sīpinga pē ia 'e ní'ihi 'o 'Ene 'ofá.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e 'Efesō 1–3 peá ke fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelé ke Fakatokanga'i

- Na'e tomu'a fakanofó 'e he Tamai Hēvaní ha ní'ihi 'o 'Ene fānau ke nau ma'u ha ngaahi fatongia mo ha ngaahi tāpuaki tukupau 'i he māmaní. 'Oku tau ma'u e ngaahi uiui'i mo e ngaahi tāpuaki ko 'eni 'o fakatatau mo 'etau faivelengá (vakai, 'Efesō 1:3–12; vakai foki, Selemāia 1:4–5; 'Alamā 13:3; 'Ēpalahame 3:23).
- 'Oku fakamo'ui kitautolu 'e he 'alo'ofa 'a Sisū Kalaisi tu'unga 'i he 'etau tui kiate Iá (vakai, 'Efesō 2:1–10; vakai foki, 2 Nīfai 10:24; Molonai 10:32–33).
- Ko kinautolu 'oku ha'u kia Kalaisi mo Hono Siasí 'oku nau hoko ko ha kakai fo'ou pea tukuange e ngaahi founa 'o e māmaní (vakai, 'Efesō 2:1–3, 11–22; vakai foki, 'Efesō 4:1–7, 11–24; Mōsaia 5:2; 'Alamā 19:33).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he 'Efesō 1–3.

'Efesō 1:3–12. Na'e tomu'a fakanofó 'e he Tamai Hēvaní 'a 'Ene fānau faivelengá 'i he maama fakalaumālié ke nau ma'u ha ngaahi fatongia mo ha ngaahi tāpuaki tukupau he māmaní. Kuo pau ke hokohoko atu 'etau faivelengá ka tau lava 'o fakahoko e ngaahi uiui'i ne tomu'a fakanofó kitautolu ki ai, pea mo tau 'ilo'i foki e ngaahi tāpuaki ne tala'ofa mai. (miniti 'e 15–20)

Pukepuke hake ha kofu pe ko ha tupenu kafu pe tautau mei he 'ató. Fakaafe'i e fānau akó ke nau fakakaukau-loto 'o hangē

tofu pē 'oku fakafofonga'i 'e he tupenú 'a e veili 'o e mole 'o e manatú, 'a ia 'okú ne fakamavahevahe'i e maama fakalaumālié mei he mo'ui he māmaní. 'Ai ke nau pehē hangē pē 'oku nau hū atu 'i he veili pea nau manatu'i e ngaahi me'a ne hoko he maama fakalaumālié. Fehu'i ange pe ko e hā ha me'a te nau fie 'ilo'i 'o kau kia kinautolú, pea tuku ange ke nau vahevahe mai ha ngaahi fakakaukau. Fakamatala'i ange neongo 'e lahi ha ngaahi fakaikiiki he 'ikai ke tau 'ilo'i fekau'aki mo 'etau mo'ui he maama fakalaumālié, ka 'oku 'i ai ha tokāteline mahu'inga 'e taha ke tau 'ilo'i. Kole ki ha fānau ako 'e toko tolu ke nau taki taha 'o lau le'o lahi mai e ngaahi potu folofola ko 'eni pea nau fakamatala'i fakanounou mai e me'a 'oku nau takitaha ako'i mai: Selemaia 1:4-5; Ngāue 17:24, 26; mo 'Ēpalahame 3:23.

Tohi'i he palakipoé 'a e fo'i lea ko e *tomu'a fakanofu*. Fakaafe'i e fānau akó ke mou alea'i hono 'uhingá. 'E lava 'o tokoni kapau 'e fakamavahevahe'i e fo'i leá ke kongá ua: *tomu'a* mo e *fakanofó*. Hili ha ki'i fealēlea'aki nounou, hanga leva 'o 'oange e fakamatala ko 'eni: "Ko hono fili ia 'e he 'Otuá he maama fakalaumālié 'a 'Ene fānau fakalaumālie loto-to'á ke fakahoko ha ngaahi misiona pau lolotonga 'enua mo'ui he māmaní." Fakaafe'i e fānau ke nau fokotu'u atu e fa'ahinga misiona 'oku nau pehē ne tomu'a fakanofu ha taha ke ne fakahokó. Fakamanatu kia kinautolu ke nau vakai ki he potu folofola 'e tolu ne lau mai 'e he fānau akó.

Vahevahe ange e fakakaukau ko 'eni mei he Palōfita ko Siosefa Sāmitá:

"Ko e tangata kotoa pē 'oku 'i ai hano uiui'i ke ngāue fakafaifekau ki he kakai 'o e māmaní, na'e fakanofu pē ia ki he taumu'a ko iá 'i he Fakataha Lahi 'i langí ki mu'a pea fa'u e māmaní. 'Oku ou tui na'e tomu'a fakanofu au ki he tu'unga pē ko 'eni 'i he Fakataha Lahi ko iá" (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 365).

Filifili, lau pea mou alea'i e ngaahi potu folofola mei he 'Efesō 1:1-12. Te ke lava 'o faka'aonga'i e ngaahi lea mo e ngaahi fehu'i ko 'eni:

'Efesō 1

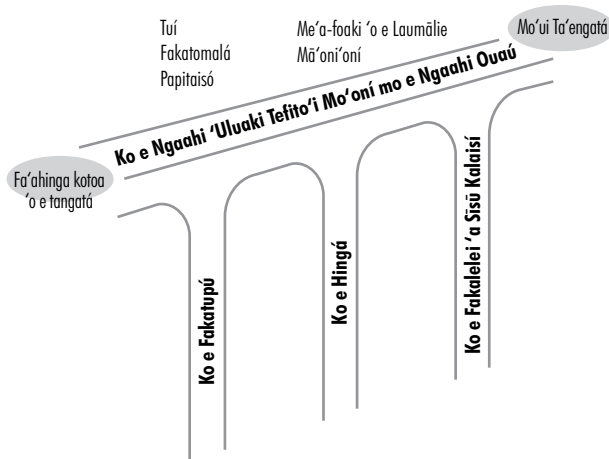
v. 1	Fakatokanga'i angé 'a e tokotaha ne fai tohi ki ai 'a Paulá. Ko e hā nai e lahi 'o e ongoongolelei kuo ako'i ki he kakai ni? ('I he'enua hoko ko e kāingalotú, kuo nau 'osi ma'u ha mahino ki he ngaahi tefito'i mo'oni mahu'inga 'o e ongoongolelei). 'E lava ke hoko 'eni ko ha taimi lelei ke fakamamafa'i ange ai na'e hiki e ngaahi 'Ipiseli kotoa 'a Paulá ma'á e kāingalotu 'o e Siasi.
v. 2-3	Ko e hā 'oku fakahā mai 'e he ongo vési ni 'o fekau'aki mo e mahino 'oku ma'u 'e Paula ki he natula 'o e 'Otuá ko e Tamai pea mo e 'Eiki ko Sisū Kalaisi?
v. 4	Ko e hā ha kupu'i lea 'okú ne fakamatala'i mai e tomu'a fakanofó? Ko e hā ne tomu'a fakanofu kinautolu ki ai?
v. 5, 11	Fakatokanga'i ange ko e fo'i lea faka-Kalisi ko ia ne liliu ko e tu'utu'uni, 'oku 'uhinga ia ki he 'tomu'a fakanofó.' Kapau te tau tauhi 'etau ngaahi fuakavá, ko e hā ha ngaahi tāpuaki ma'ongo'onga kuo tala'ofa mai mo'otautolu?

Fakamo'oni ange ki ho'o fānau akó, 'i he'enua ngāue faivelenga ko ia 'i he Siasi 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní, 'e hanga 'e he Tamai Hēvani 'o tuku kinautolu ki he feitu'u 'oku totonu ke nau 'i ai ke nau fakahoko 'a honau ngaahi uiui'i ne tomu'a fakanofu kinautolu ki ai. Faka'osi 'aki e fakamo'oni mo e na'ina'i ko 'eni meia Palesiteni Sēmisi E. Fausi 'o e Kau Palesiteni 'Uluaki:

"Oku 'i he tāpanekale faka'ofu'ofá ni mo fakafanongo mai foki ha laui afe ko e kau taki 'o e Siasi he kaha'ú, 'a ia kuo uiui'i mei he māmaní pea fili 'e he 'Eiki ki mu'a hono ngaohi e māmaní, 'o hangē ko ia ne fakamatala'i 'e 'Ēpalahamé. . . . 'Oku ou tui kuo 'omi kinautolu 'e he 'Eiki ko ha ngaahi laumālie makehe 'a ia ne fakatatali talu mei he ki mu'a pea ngaohi e māmaní ke nau to'a mo faivelenga he taimi faingata'a ko 'eni 'o e hisitōlia 'o māmaní. . . .

"Oku ou na'ina'i kia kinautolu 'aki e kotoa hoku lotó . . . ke mou mo'ui taau mo mateaki" ('i he Conference Report, Sep.-Oct. 1995, 63-64; pe *Ensign*, Nov. 1995, 47).

'Efesō 2:1-10. 'Oku fakamo'ui kinautolu 'e he 'alo'ofa 'a Sisū Kalaisi tu'unga 'i he'etau tui kiate lā. (miniti 'e 25-30)

Tā he palakipoé 'a e fakatātā ko 'eni 'oku hā atú. Fekau ki he fānau akó ke nau vakai'i lelei e fakatātā pea fehu'i ange:

- Ko e fē he ngaahi me'a ni 'oku fie ma'u ka tau ma'u e mo'ui ta'engatá? (Kotoa kinautolu.)
- Ko e fē he ngaahi me'a ni na'e fai 'e he tangatá? (Na'e fakahoko 'e he'etau 'uluaki mātu'a ko 'Ivi mo 'Ātamá 'a e Hingá 'o fakatatau mo e palani 'a e 'Otuá.)
- Ko e fē 'i he ngaahi me'a ni 'e lava 'o ma'u koe'uhí ko e Fakamo'uí?

Fakamatala'i ange 'oku foaki kotoa mai e ngaahi kongá ko 'eni 'o e fakamo'uí 'o fakafou 'ia Sisū Kalaisi. He 'ikai lava ke tau fakalalaka ki he mo'ui ta'engatá ta'e kau ai e Fakamo'uí. Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e 'Efesō 2:4-6 ke 'ilo'i e ngaahi fo'i

lea ‘oku nau fakamatala’i e tokoni ‘oku fai mai ‘e hotau Fakamo’uí. Kole ange ke nau lau ‘a e veesi 5, 7–8 ke ‘ilo’i e fo’i lea mahu’inga ‘oku hā ‘i he ngaahi veesi kotoa ‘e tolu.

Lau e palakalafi ‘e taha ko ia ‘okú ne faka’uhinga’i e “‘alo’ofá” ‘i he Fakahinohino ki he Folofolá pea hiki he palakipoé ‘a e ngaahi kongokonga ‘o e ‘alo’ofá. Fehu’i ange: Ko e hā kuo pau ke tau fai ke ma’u ai e monú’ia kakato ‘o e ‘alo’ofá? (Ngāue’aki e tuí, fakatomala, fai hotau lelei tahá ke tauhi e ngaahi fekaú.) Lau ‘a e ‘Efesō 2:8–9 pea fakamamafa’i ange ko e ‘alo’ofá ko ha me’a- foaki. Tokoni ke mahino ki he fānau akó ‘oku foaki mai ‘e he ‘Eikí mo’otautolu e ngaahi me’a- foaki ko ia ‘oku ‘ikai lava ke tau ma’u ma’atautolú. Kole ange ke nau toe vakai ki he tā fakatātaá pea fehu’i ange:

- Ko e hā hono ‘uhinga he ‘ikai lava ke fakamo’ui ai kitautolu ta’e kau ai ‘Ene ‘alo’ofá?
- ‘I hono fakalahi atu ki he ngaahi me’a-foaki ‘i he fakatātaá, ko e hā mo ha ngaahi tāpuaki kehe ‘oku foaki mai ‘e he Fakamo’uí ma’atautolu ‘o fakafou ‘i He’ene ‘alo’ofá? (‘E lava ke kau he ngaahi talí ‘a e mo’ui lelei, ngaahi tali ki he ngaahi lotú pea mo e tokoni ‘i he mo’ui faka’ahó.)

Kole ki he fānau akó ke nau lau ‘a e Hilamani 14:13 pea fakafehoanaki ia mo e ‘Efesō 2:8. Fehu’i ange: Ko e hā ‘oku tānaki mai ‘e he Tohi ‘a Molomoná ki he’etau mahino ‘oku fakamo’ui kitautolu ‘e he ‘alo’ofá tu’unga ‘i he’etau tuí? Lau ‘a e ‘Efesō 2:10 pea mou alea’i e ngaahi ngāue lelei kuo tu’utu’uni ‘e he ‘Otuá ‘oku totonu ke tau faí.

Fakamahino ange ‘oku lahi e me’a ‘oku fai ‘e he Fakamo’uí ma’atautolu he ‘aho kotoa peé. Te tau lava ‘o fakahaa’i ‘etau houngaiá kiate Ia ‘aki ‘etau ‘ilo’i faka’aho Hono to’ukupú ‘i he’etau mo’uí. Faka’osi ‘aki ha’amou hiva’i ‘a e “‘Oku Fakafo” *Ngaahi Himí*, fika 102) ‘o fakatefito e tokangá ki he ange hono fakamatala’i ‘o e ‘alo’ofa ‘a Sisū Kalaisí.

‘Efesō 4–6

Talateú

Na’e faka’osi ‘e he palōfita ko Molonai he Tohi ‘a Molomoná ‘a ‘ene lekōtí ‘aki ‘a e fakaafe, “‘Io, ha’u kia Kalaisi pea hoko ‘o haohaoa ‘iate ia, pea fakafisi ‘a kimoutolu mei he anga ta’e fakalotu kotoa pē” (Molonai 10:32). ‘Oku tatau pē ia mo e na’ina’i ‘a Paula he konga hono ua ‘o e tohi ‘a ‘Efesō. Na’á ne ako mai ‘e lava e Kāingalotú ‘o ha’u kia Kalaisi pea hoko ‘o haohaoa ‘iate Ia ‘aki ha’anau faaitaha ‘i he ngaahi tokāteline ‘o e Fakamo’uí, talangofua ki he kau taki kuo uiui’i faka’otuá, muimui ki he sippinga ‘a Sisū Kalaisí ‘i hotau ngaahi fāmilí pea faka’aonga’i e teunga tau ne ‘omi ‘e he ‘Otuá ke malu’i ‘aki kitautolu mei he ngaahi ‘ohofi ‘a Sētané.

Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e ‘Efesō 4–6 peá ke fakakaukau’i e ngaahi tefito’i mo’oni ko ‘ení ki mu’a pea teuteu ho’o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito’i Mo’oni Mahu’inga ‘o e Ongoongolelei ke Fakatokanga’i

- Kuo uiui’i ‘e he ‘Eikí ha kau ‘aposestolo, kau palōfita mo ha kau taki kehe ‘o e Siasí ke tokoni ki hono fakahaohaoa’i mo fakauouangataha’i e Kāingalotú (vakai, ‘Efesō 4:1–16; vakai foki, T&F 84:109–10; 107:13–25; Tefito ‘o e Tui 1:6).
- ‘Oku hoko ‘a e ongo me’a malí ‘o taha pē ‘i he ‘ofa ‘a e husepānití ki hono uaiifí ‘o hangē ko e ‘ofa ‘a Kalaisi ki he Siasí pea pehē ki he muimui ‘a e uaiifí ‘i hono husepānití ‘i he mā’oni’oni (vakai, ‘Efesō 5:22–33; vakai foki, 1 Kolinitō 11:3, 11–12; T&F 42:22).
- Kuo pau ke tau “ [tui] ‘a e [teunga tau kakato] ‘o e ‘Otuá” kae lava ke malu’i kitautolu ‘i he’etau tau mo Sētane mo hono kau muimui (vakai, ‘Efesō 6:10–18; vakai foki, T&F 27:15–18).

Ngaahi Fokotu’u ki Hono Ako’i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko ‘ení, pe faka’aonga’i ha’o ngaahi fakakaukau pē ‘a’au, ‘i ho’o teuteu e ngaahi lēsoni ki he ‘Efesō 4–6.

‘E lava ke faka’aonga’i e filimi vitiō ko e *New Testament Video* konga fika 18, “The Whole Armour of God” (14:29), ‘i hono ako’i ‘o e ‘Efesō 6:10–18 (vakai, *New Testament Video Guide* ki ha ngaahi fokotu’u ki hono ako’i).

‘Efesō 4:1–16 (Folofola Ako Ma’ulotó, ‘Efesō 4:11–14). Kuo uiui’i ‘e he ‘Eikí ha kau ‘aposestolo, kau palōfita mo ha kau taki kehe ‘o e Siasí ke tokoni ki hono fakahaohaoa’i mo fakauouangataha’i ‘o e Kāingalotú. (miniti ‘e 20–25)

Faka’ali’ali ki ho’o kalasí ha kípooti ‘o ha piano. Fehu’i ange ki he fānau akó pe ko e hā hono ‘uhinga ‘oku lahi ai e ngaahi kī ‘i he kípōtí. Fehu’i ki ha taha ‘o e fānau akó kuo ako ki he mūsiká pe ko e fē fo’i kī ‘oku mahu’inga tahá. ‘Ai ke ne toutou taa’i ia. Fehu’i ange:

- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku ‘ikai lava ai ‘e hono toutou tā ‘o ha fo’i kī pē ‘e tahá ke ne ‘omi ha ongo ‘oku fakafiefiá?
- Ko e fē ha ngaahi kī te tau lava ‘o li’akí?

Fakamamafa’i ange ‘oku mahu’inga e fo’i kī kotoa pē ka ‘e lava ke faka’aonga’i kinautolu ‘i ha ngaahi hiva kehekehe. Lau ‘a e ‘Efesō 4:1–6. Fakamatala’i ki he fānau akó ‘oku hangē pē ‘a e ongoongolelei ko ha kípōtí. Ko e papitaisó ko ha fo’i kī pē ia ‘e taha, ko ha fo’i kī pē ‘e taha mo e tui kia Kalaisí, pea taha foki ‘a e ma’u ha mahino totonu ki he Tolu’i ‘Otuá. ‘Oku ‘omi ‘e he kípōtí kakato ‘a e ma’uma’uluta ‘o e ongoongolelei ‘a ia ‘oku fie ma’u ki he hakeaki’i.

Tā ‘i he palakipoé e fakatātā ‘o e ngaahi fo’i kī ko ‘ení. Fakakau atu e ngaahi fo’i lea ko e *Kau Taki ‘o e Siasí, Taumu’á*, pea mo e *Fiema’u Kae ‘Oua Kuo Tau Hoko ‘o ‘i ‘olunga*, kae ‘oua na’á ke fakakau mo e ngaahi fo’i lea kehé.

Kau Taki 'o e Siasí	Taumu'á	Fie Ma'u Kae 'Oua Kuo tau Hoko 'o
Kau 'Aposetoló	• Ke fakahaohaoa'i e Kāingalotú	• Uouangataha 'i he 'etau tui mo e 'ilo kia Sīsū Kalaisí.
Kau Palōfítá	• Fai e ngāue fakafai'ekau	• Haohaoa (hangē ko Sīsū Kalaisí)
Kau 'Evangelioó	• Ke langa hake e sino 'o Kalaisí (Kāingalotú).	
Kau [Tauhí]		
Kau Akonaki		

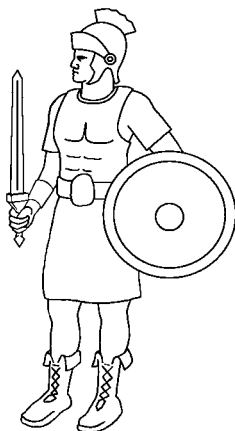
Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e 'Efesó 4:11–13. Vahevahe 'a e kalasí ki ha kulupu 'e tolu. Kole ki he kulupu 'uluakí ke ne fakaha'a'í atu e kau taki 'o e Siasí 'oku fakamatala'í. Kole ki he kulupu hono uá ke nau kumi e ngaahi taumu'a 'a e kau takí ni. Kole ki he kulupu hono tolú ke nau fakamahino mai pe ko e hā hono fuoloa te tau fie ma'u ai e kau takí ni 'i he Siasí 'o e 'Eikí. Fakaafonu e toenga 'o e fakatātā he palakipoé 'aki e ngaahi tokoni mei he ngaahi kulupu 'e tolú. (Te ka lava 'o fakamatala'í ki he fānau akó e 'uhinga 'o e ngaahi lakanga ko 'ení. Ko e kau 'evangelioó ko e kau pēteliaké; vakai, *Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 151. Ko e kau tauhí ko e kau pīsopé mo e kau palesiteni siteikí; vakai, *Doctrinal New Testament Commentary*, 2:510.)

Fehu'i ange: Ko e fē he kau taki ko 'ení te tau lava 'o ngāue ta'e te nau kau mai ki ai? Fakahā ki he fānau akó, 'oku hangē pē 'etau fie ma'u ko ia e ngaahi kī kotoa 'o e pianó, ko 'etau fie ma'u kotoa e kau taki 'o e Siasí ne lea ki ai 'a Paulá. Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e 'Efesó 4:14 ke 'ilo'i pe ko e hā e me'a 'e hoko 'o kapau ne 'ikai ke tau ma'u e kau taki ko 'ení. Kole ki he fānau akó ke nau tohi'i e pōpoaki 'o e potu folofola ko 'ení 'i he'enu fakalea pē 'anautolú, pea fakaafe'i ha ni'ihí 'o kinautolu ke nau vahevahe mo e kalasí e me'a kuo nau tohi.

Fakamo'oni ange 'oku tokoni e fokotu'utu'u 'o e Siasí 'o e 'Eikí ki he'etau haohaoá mo 'etau mo'ui faka-Kalaisí. Fakaafe'i e fānau akó ke nau vahevahe ha ngaahi sīpinga 'o e na'ina'i kuo nau ma'u pea nau muimui ki ai mei he kau palōfita, kau 'aposetolo, kau palesiteni siteiki, kau pīsope, kau pēteliaké pe kau akonaki.

'Efesó 6:10–18. Kuo pau ke tau "[tui] e [teunga tau kakato] 'o e 'Otuá ke malu'í kitautolu mei he ngaahi 'ohofi 'a Sētané.
(miniti 'e 25–30)

Toe tā he palakipoé e tā fakatātā ko 'eni 'o ha sōtia Lomá ke toki fai ha lave ki ai 'a mui ange.

'Omi ki he kalasí ha ngaahi me'a ko e teunga malu'í, hangē ko ha tatā langa 'oku fefeká, kofu- nima hapo pulu 'i he peisipoló pe ko ha me'a malu'í 'o e matá, me'a tāmata afi, kote mamafa, pe ko ha puti malu 'oku fefeka hono mu'ava'é, pe tā e ngaahi me'a ko 'eni he palakipoé. Kole ki he fānau akó ke nau fakamatala ki he founga 'oku hoko ai e ngaahi me'a ni ko ha me'a malu'í.

Faka'alí'ali e fakatātā 'o e sōtia Lomá. Tohi'i e fo'i fehu'i ko 'eni 'i 'olunga he fakatāta. 'Oku tau lolotonga tau nai? Tuku ki he fānau ke nau alea'i nounou e fehu'i ko 'ení. Kole ki he fānau akó ke fakaava 'enua ngaahi tohi himí. 'Oange kia kinautolu ha miniti 'e ua pe tolu ke nau kumi ki he lahi tahá e ngaahi himi 'oku hā ai ha ngaahi fepakipakí, pea tohi'i honau hingoá he palakipoé. ('E lava ke kau he sīpingá 'a e " Laka Atu 'e Kāinga ki he Tau," fika 150 mo e "E 'Otuá Māfimafi 'Afio Mai," fika 152.) Fehu'i ange:

- Ko hai 'oku tau tau mo iá? (Sētane; vakai, Fakahā 12:7–11.)
- Ko e hā e lahi 'o e taukei 'oku ma'u 'e he filí 'i he tau ko 'ení?

Lau pea mou alea'i 'a e 'Efesó 6:10–12. Fakamahino ange 'oku totonu ke 'oua na'a tau ta'e toka'i e tau 'oku teuaki mai 'e Sētane kia kitautolú (vakai, Fakahā 12:17; T&F 76:28–29). 'Okú ne fehi'a 'ia kitautolu pea te ne fai ha fa'ahinga me'a pē te ne lavá ke fakamamahi'i kitautolu (vakai, 2 Nifai 2:18). Na'e fakatokanga mai 'a Palesiteni Hāloti B. Lī 'o pehē:

“Oku 'ikai ko e fepaki fakalilifu taha he māmaní 'a e fepaki ko ia mo e ngaahi fili fakaetangatá” *Stand Ye in Holy Places*, 330).

Fehu'i ange: 'Oku tau mālohi fe'unga nai ke malu'í kitautolu meia Sētane ta'e toe 'i ai ha tokoni? Fakamo'oni ange kuo te'eki tuku 'e he 'Eikí kitautolu he tau ko 'ení ke tau tuēnoa.

Kole ki ha taha 'o e fānau akó ke 'alu ki he palakipoé. 'I ho'omou lau 'a e 'Efesó 6:13–17, 'ai ke ne fakahingoa e konga takitaha 'o e teunga tau 'o e sōtia 'i he'ene fekau'aki mo e teunga tau fakalaumālie ne ako'i mai 'e Paulá.

Teunga Tau Fakatu'asinó	Teunga Tau Fakalaumālié
no'o pe letá	mo'oní
sī fatafata	mā'oní'oní
va'é	ongoongolelei 'o e melinó
paá	tuí
tataá	fakamo'uí
heletaá	folofola 'a e 'Otuá

Kole ki he fānaú pe te nau lava ‘o fakahā atu e feitu‘u ‘e fā ‘o e sinó ‘oku malu‘i ‘e he teunga taú. Ako‘i kia kinautolu pe ko e hā ‘oku nau takitaha fakafofonga‘i. Te ke lava ‘o tñaki atu e ngaahi faka‘ilonga ko ‘eni ki ho‘o fakatātaá.

‘ulú	ngaahi fakakaukau
mafú	ngaahi ongó mo e lotó
kongalotó	haohaoá mo e anga ma‘á
suú	ngaahi taumu‘á mo e feitu‘u ‘oku tau hu‘unga ki aí

Ke tokoni ‘i hono fakamahino ki he fānaú akó e founa ‘oku malu‘i ai kinautolu ‘e he ngaahi kongá ko ‘eni ‘o e teunga taú, hanga ‘o fai ange ha ngaahi fehu‘i hangē ko ‘eni:

- Ko e hā ha me‘a ‘oku ‘i he‘etau fakakaukau ki he fakamo‘uí te ne lava ‘o tataki ‘etau ngaahi fakakaukau? (vakai, T&F 121:45).
- ‘E lava fēfē ‘e he mā‘oni‘oni ‘o tataki mo mapule‘i ‘etau ngaahi ongó mo hotau lotó? (vakai, ‘Alamā 38:12).
- Ko e hā ha ngaahi mo‘oni ‘o e ongoongolelei ‘okú ne malu‘i hotau anga-ma‘á?
- ‘E lava fēfē ‘e he ongoongolelei ‘o tataki e hala ‘oku tau fononga ai he mo‘uí?

Fehu‘i ange: ‘Oku hanga fēfē ‘e he tui kia Sīsū Kalaisi ‘o malu‘i kinautolu meia Sētané? Mou alea‘i e founa ‘oku malu‘i ai kinautolu ‘e he folofola ‘a e ‘Otuá (‘a e heletā ‘o e Laumālié) mei he ngaahi ‘ohofi ‘a Sētané.

Lau ‘a e ‘Efesō 6:18 pea kole ki he fānaú akó ke nau fakahingoa atu e kongá faka‘osi ‘o e teunga taú. (Lotú) Fakamamafa‘i ange ‘e lava ke hanga ‘e hano to‘o ha kongá ‘o e teunga taú ke ne fakavaivai‘i hotau malu‘angá. Vahevahe ange e na‘ina‘i ko ‘eni na‘e fai ‘e ‘Eletā Sīpenisā W. Kimipolo, he‘ene kei mēmipa he Kōlomu ‘o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“‘Oku matu‘aki faingata‘a mo‘oni, ki he tēvoló ke hū ‘i ha matapā ‘oku tāpuni. Hangē ‘oku ‘ikai ha‘ane ngaahi fo‘i kī ki he ngaahi matapā ‘oku loka‘i. Ka ‘o kapau ‘oku kī‘i ava sí‘i pē ‘a e matapaá, ‘okú ne fakahū atu hono motu‘a va‘é pea vave pē ke hoko atu ai mo hono va‘e ‘e taha pea hoko atu mo hono alangá mo hono sinó pea mo hono ‘ulú, pea iku ai pē ‘o ne hū kotoa ki loto. . . .

“ . . . ‘Oku mateuteu ‘a Lusifā ke hoko ko ha taki he taimi ‘oku mo‘ulaloa ai ha taha ki he‘ene kamata olopoto maí. ‘E vave pē ha mafuli ‘aupito e lotó ‘o ma‘u kakato ia ‘e he mālohi ‘o e koví pea tāpuni mai leva e matapā ki he fakamo‘uí kae ‘oua kuo toki fakaava ia ‘e he fakatomala mo‘oni” (*The Miracle of Forgiveness*, 215–16).

Na‘e ako mai ‘a Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli ‘o pēhē:

“‘Oku hoko atu e taú. ‘Oku hangē pē ia ko e kamata‘angá. . . . Ko ha tau ia he ‘ikai toe ‘osi. . . . He ‘ikai lava ke tau ta‘e ma‘a pea tau pēhē ‘e tokoni mai e ‘Otuá Māfimafi. . . .

“He ‘ikai lava ke ke ma‘u e ngaahi me‘a te ne fakavaivai‘i ho‘o ngaahi fakakaukau pea mo ho sinó. ‘Oku kau heni ‘a e kōkeini, ‘ifi ‘o e faito‘o kona tapú, ‘olokaholó pea mo tapaká. He ‘ikai lava ke ke kau ‘i ha ngaahi tō‘onga ta‘e ma‘a. He ‘ikai lava ke ke fai e ngaahi me‘á peá ke kei hoko ko ha tangata tau lototo‘a ‘i he ngāue ‘a e ‘Eikí. . . .

“ . . . ‘Oku tau lolotonga kau ‘i ha fefa‘uhi lahi ta‘engata ‘a ia ‘oku fekau‘aki mo e laumālie mo‘oni ‘o e ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine ‘o e ‘Otuá. ‘Oku ‘ikai ke tau fo‘i. ‘Oku tau mālohi. ‘E hokohoko atu ‘etau mālohí ‘o kapau te tau faivelenga mo mo‘oni. Te tau lava ‘o fai ia. *Kuo pau* ke tau fai ia. *Te tau fakahoko ia*” (‘i he Conference Report, Oct. 1986, 57; pe *Ensign*, Nov. 1986, 44).

Fakaafe‘i e fānaú akó ke nau fakamatata mai ha ngaahi me‘a ne hoko ‘a ia ne malu‘i ai kinautolu ‘e he teunga tau ‘o e ‘Otuá.

KO E 'IPISELI 'A E 'APOSETOLO KO PAULÁ KI HE KAKAI FILIPAÍ

Ko e taimi 'eni ne hiki ai e 'Ipiseli ko 'eni

'Uluaki fononga fakafaifekau (Ngāue 13–14)	Fononga fakafaifekau hono uá (Ngāue 15:36–18:22)	Fononga fakafaifekau hono tolú (Ngāue 18:23–21:15)	Tuku pōpula 'i Sesalia mo Loma (Ngāue 21:16–28:31)	'I hono fakahū pilisone tu'o ua 'i Lomá
--	--	--	--	---

Fakafuofua ki he A.D. 47–50

50–53

53–57

57–62

62–65

Tokotaha Na'á ne Hikí mo e Kakai ne Fai Ki Aí: Na'e hiki 'e Paula e tohi Filipaí ma'á e kāingalotu he kolo ko Filipaí lolotonga hono 'uluaki tuku pōpula ia 'i Lomá (vakai, Filipai 1:1, 7, 13, 16; vakai foki, Ngāue 28:14–21).

Hisitōlia Hono Kamata'angá: Na'e tu'u 'a Filipai he fakahahake 'o Masitōniá (Kalisi tokelau) 'i ha hala lahi 'oku fehokotaki ai 'a Loma mo 'Ēsia (vakai, *Guide to the Scriptures*, mape fika 6). Ko e fuofua kolo 'eni 'i 'Iulope ke ma'u e ongoongolelé. Ko e kau fuofua ului ai ko ha fefine ko Litia mo hono falé (vakai, Ngāue 16:9–15). Fakafuofua ki ha ta'u 'e hongofulu mei he'ene 'uluaki ngāue fakafaifekau ki Filipaí, na'e malanga'í leva 'e Paula 'a e ongoongolelé 'i Loma 'i he'ene kei hoko ko ha pōpulá. 'I he fanongo ko ia e kau Filipaí ki he tūkunga 'oku 'i ai 'a Paulá, ne nau fekau'í atu leva 'a 'Epafalotaito mo ha ngaahi me'a'ofa kiati ia. Na'e fekau'í atú ke nofo mo tokoni kia Paula. Ka na'e puke lahi mo'oni ia pea ko ia ne pau ke fakafoki ai 'a 'Epafalotaito ki 'api (vakai, Filipai 2:25–27). Na'e 'oatu 'e Paula e tohi fakamālō mo na'ina'í ni ki he Kāingalotu 'i Filipai 'o fakafuofua ki he ta'u A.D. 60–62.

Taumu'á: "Ko e 'Ipiseli ni ko ha tohi ia 'o e ongo fakakaungāme'a, fonu 'i he 'ofá, loto tuí, fale'í leléi pea mo e fiefiá. Ko e tohi fakafiefia taha 'eni he ngaahi tohi 'a Paulá he ko e kakai Filipaí na'á ne 'ofa taha ai 'i he'ene fānau 'i he tuí. . .

“ . . . Okú ne faka'atá kitautolu ke tau ako ki he'ene ngaahi fakalaulauloto 'i fale pōpulá pea mo 'ene fetu'utaki mo hono 'Eiki. 'Oku tau vakai ai ki he matu'otu'a ange hono laumalié 'i he kongá ki mui 'o 'ene mo'ui he taimi ne fakakakato ai 'iate ia 'e he kātaki 'a 'ene ngāue haohaoá” (J. R. Dummelow, ed., *A Commentary on the Holy Bible* [1936], 969).

Filipai 1–4

Talateú

Na'e tohi 'e 'Eletá Pulusi R. Makongikí 'o pehē: “Ko e tohi 'a Filipaí . . . ko ha fakamatala faka'ofa mo lelei ia 'oku fehokotaki ai ha ngaahi tokāteline lahi 'o e ongoongolelé. Pea 'oku fakatupulaki lahi 'etau Tohi Tapú 'e he tohi ni” (*Doctrinal New Testament Commentary*, 2:525). Na'e ako'i 'e Paula 'a e kakai

'o Filipaí ke nau tokanga ki he'enu mo'ui faka-Kalisitiané 'aki ha'anau fakavaivai'í kinautolu (vakai, Filipai 2:1–4), 'o ngāue'í honau fakamo'uí (vakai, Filipai 2:12), pea kīkivoi he vilitaki atu ki he taumu'a ko e mo'ui ta'engatá (vakai, Filipai 3:13–14). Na'á ne poupou'í kinautolu 'aki e mo'oni ko ia te nau lava 'o "fai 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'ia Kalaisi” (vakai, Filipai 4:13).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Filipai 1–4 peá ke fakakaukau'í e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'eni ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'í Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelé ke Fakatokanga'í

- Te tau lava 'o ma'u ha nonga mo ha fiefia 'i he ongoongolelé neongo e faingata'á (vakai, Filipai 1:12–26; vakai foki, T&F 122:5–9).
- 'I he taimi 'e toe hā'ele mai ai e 'Eiki, 'e peluki 'a e tui kotoa pē pea 'e vete 'e he 'elelo kotoa pē ko e 'Eiki 'a Sisū Kalaisi (vakai, Filipai 2:9–11; vakai foki, 'Isaia 45:23; Loma 14:11).
- Kuo pau ke tau ngāue'í hotau fakamo'uí, 'o fakafalala ki he Fakalelei 'a Sisū Kalaisi (vakai, Filipai 2:12–13; vakai foki, 2 Nifai 25:23; Molomona 9:27).
- 'Oku 'ikai ha pale he māmaní 'e lava ke fakatataua ki he ngaahi tāpuaki 'o e 'ilo'í mo e tauhi kia Sisū Kalaisi (vakai, Filipai 3:7–14).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'í

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'í ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he Filipai 1–4.

Filipai 1:12–26; 3:8–14; 4:4–13. 'E lava ke 'omi 'e he ongoongolelé kia kitautolu ha fiefia 'i he faingata'á 'o kapau te tau 'ilo'í 'oku 'ikai ha pale he māmaní te ne fakatataua e 'ilo pea mo e tauhi kia Sisū Kalaisi. (miniti 'e 30–35)

Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau-loto pē 'o hangē 'oku tuku pōpula kinautolu koe'uhí ko ha hia na'e 'ikai ke nau fai. Fehu'í ange:

- 'Okú ke pehē ko e hā e fa'ahinga loto te ke ma'u 'i ha tūkunga peheé?
- Kuo 'osi tukuaki'í nai koe ki ha fehālaaki na'e 'ikai ke ke fai?
- Ko e hā e ongo na'á ke ma'u 'i hono tukuaki'í hala koe?

Hiki he palakipoé e ngaahi tali 'a e fānau akó. Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Filipai 1:7, 13, 16 ke 'ilo'í e ngaahi fo'í lea mahu'inga 'okú ne fakamatala'í e tūkunga ne 'i ai 'a Paulá. Hiki he palakipoé e ngaahi fo'í lea ne nau ma'ú.

Fakamatala'i ange na'e tuku pōpula 'a Paula 'i Loma koe'uhī ko 'ene tui ki he ongoongolelei. Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Filipai 1:12-26 ke 'ilo'i e ngaahi fo'i lea 'okú ne fakamatala'i e fa'ahinga loto ne ma'u 'e Paula lolotonga 'ene 'i he fale pōpula, pea hiki 'eni he tafa'aki 'o e 'uluaki lisí. Mou alea'i e faitatau mo e faikehekehe 'a e ongo lisí. Fehu'i ange: 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga ne ma'u ai 'e Paula e fa'ahinga ongo ko iá?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Filipai 3:7-14 ke 'ilo'i ha ní'ihī 'o e ngaahi 'uhinga na'e mālohi fau ai e tui 'a Paulá. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha me'a na'e tukuange 'e Paula ka ne muimui kia Kalaisí?
- Ko e hā ha me'a na'á ne ma'u?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku loto fiemālie ai ha kakai ke nau "lí'aki e ngaahi me'a kotoa pē" ma'a Kalaisí?
- 'E anga fēfē ha'atau fakatupulaki e tui tatau mo iá?

'E tokoni 'a e 'ekitiviti ko 'enī ke fakamahino ki he fānau akó 'a e me'a kuo ako 'e Paula mei hono ngaahi faingata'á. Tufotufa ki he fānau akó ha saati hangē ko 'enī kae 'ai ke 'oua 'e hokohoko lelei e ngaahi talí.

Filipai 1:12	Kuo hanga 'e he ngaahi me'a ne hoko kiate aú 'o fakatupulekina e ongoongolelei.
1:19	'Oku ou 'ilo 'e tokoni e mamahí ni ki hoku fakamo'uí
3:10	Tu'unga 'i he me'á ni 'eku lava 'o 'ilo'i 'a Kalaisí mo e mālohi 'o e Toetu'ú
3:13-14	'Oku ou fakangalo'i e ngaahi 'ahí'ahí 'o e kuohilí kae tuiaki atu ki he kaha'ú.
4:11	Kuó u ako ke loto fiemālie 'i he me'a kotoa pē (vakai foki, 'Alamā 29:1-6).
4:12	Kuó u ako ki he founa 'o e anga fakatōkikaló pea mo e ma'u 'o lahi mei he 'Eikí.
4:13	Te u lava 'o fai ha fa'ahinga me'a pē koe'uhí 'oku fakamālohia au 'e Kalaisi

Fakatonutonu e lau'i pepa ne tufotufá pea mou alea'i e founa 'e lava ke tokoni ai e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'enī ki he fānau akó 'i he'enua fehanganhangai mo ha ngaahi faingata'á.

Lau 'a e Filipai 4:4-10 ke 'ilo'i e founa te tau lava 'o mo'ui nonga ai 'i he lotolotonga 'o e 'ahí'ahí mo e ngaahi faingata'á. Fakakaukau ke ke vahevahe ange 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Militoni R. Hanitā, 'a ia ne hoko ko ha mēmipa 'o e 'Uluaki Fakataha Alēlea 'o e Kau Fitungofulú:

"Na'e fakahā 'e hotau Fakamo'uí ki ha palōfita he onopooni 'o pehē: ' . . . ko ia ia 'okú ne fai 'a e ngaahi ngāue 'o e mā'oní'óní te ne ma'u 'ene totongí, 'io 'a e

melino 'i māmani pea mo e mo'ui ta'engata' 'i he maama ka hoko maí.' (T&F 59:23.)

"Ko e nonga 'oku lave ki ai e fakahā fakaonopooni ko 'enī ko e nonga ia 'oku ma'u mei ha konisēnisi 'oku haohaoá. Ko e nonga ia 'oku hoko mai he taimi 'oku tu'u 'ata'atā ai ha taha mei he faihala ki he 'Otuá mo e tangatá" ('i he Conference Report, Oct. 1966, 40; vakai foki, Mōsaia 2:15; 4:3; T&F 135:4).

Poupou'i e fānau akó ke nau mo'ui'aki e sīpinga 'a Paulá. Fakamo'oni ange te tau lava 'o hangē ko Paulá 'o fiefia 'i hotau ngaahi faingata'á pea tāpuekina kitautolu 'aki ha nonga 'i he mo'ui ni 'o fakafou he ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí.

Fakamatala'i ki he fānau akó 'oku 'i ai ha ngaahi tūkia'anga ki hono ma'u 'o e nonga ko 'enī. Na'e fakamatala 'a 'Eletā Sēmisi E. Fausi he'ene kei mēmipa he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē:

"Ko ha 'uhinga 'e taha ki he puke fakalaumālie 'o hotau sōsaietí ko e tokolahi ha kakai 'oku 'ikai ke nau 'ilo'i pe tokanga ki he me'a ko ia 'oku tonu mo hala fakaangama'á. 'Oku tokolahi ha ní'ihī 'oku fakatonuhia'i kinautolu 'i he 'aonga mo hono fie ma'u 'o e pa'angá mo e koloá. Ki muí ni mai, ko e ní'ihī fakafō'ituitui mo e ngaahi kautaha ko ia kuo nau loto-to'a ke tu'u hake pea fakafepaki'i e tono malí, fe'auakí, ta'e faitotonú, moveuveú, va'inga kumi monū'ia pea mo e ngaahi fōtunga kehe 'o e koví, 'oku fa'a luma'i fakahāhaa'i kinautolu. 'Oku lahi ha ngaahi me'a 'oku hā anga maheni mo hala 'aupito, 'o tatau ai pē pe 'oku tonu fakalao pe 'ikai. Ko kinautolu 'oku kīkīvoi he muimui ki he ngaahi me'a kovi ko 'eni 'o e māmani, he 'ikai lava ke nau 'ilo'i e 'melino 'a e 'Otuá, 'a ia 'oku lahi hake 'aupito 'i he [ilo kotoa pē] (Filipai 4:7)" ('i he Conference Report, Apr. 1992, 5; pe *Ensign*, May 1992, 6).

Filipai 2:2-16. Kuo pau ke fai hotau fatongia 'i hono ngāue'i hotau fakamo'uí 'o falala ki he Fakalelei 'a Sisū Kalaisí. (miniti 'e 20-25)

Faka'alí'ali ki he fānau akó ha tesi, sea sofa, pe ko ha me'a 'oku fu'u mamafa ke hiki 'e ha taha. Kole ki ha taha 'o e fānau akó ke ne 'unuaki'i ia ki he kongā ki mui 'o e lokí. Fakaafe'i ha taha kehe ke tokoni ki ai. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha founa 'e lava ke fakafehoanaki ai e me'a ko 'enī ki hono ma'u 'o e fakamo'uí?
- Te tau lava nai 'o fakamo'ui pē kitautolu?
- Ko hai 'oku tau fie ma'u ke tokoni maí?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Filipai 2:12. Fehu'i ange: Kapau na'e fuesia 'e Sisū Kalaisi e kongā mahu'inga taha 'i

hotau fakamo'uí, 'oku mou pehē leva ko e hā e 'uhinga 'a Paula 'i he'ene na'ina'i ki he Kāingalotú ke "[ngāue'i ho'omou fakamo'uí]"?

Tohi'i ha 'ulu'i tohi 'e ua he palakipoé: *Ko 'etau ngāue* pea mo e *ngāue 'a Kalaisi*. Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Filipai 2:5–11 mo e Mōsese 1:39 ke 'ilo'i e ngaahi fo'i lea 'okú ne fakamatala'i e ngāue 'a Kalaisi, pea hiki 'enau ngaahi talí he palakipoé 'i lalo he 'ulu'i tohi ko e *ngāue 'a Kalaisi*. Fehu'i ange:

- Ko e hā e ngāue 'a Kalaisi?
- Ko e hā ha kongá 'o 'Ene ngāue kuo 'osi? (Ko e Fakalelei.)

Fakamo'oni ange kuo hanga 'e Sisū Kalaisi 'o faka'atā mai hotau fakamo'uí tu'unga 'i He'ene Fakalelei pea kuo pau ke tau fai leva he taimí ni e ngaahi me'a ko ia 'oku fie ma'u ke fakamo'ui ai kitautolú.

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Filipai 2:13–16; Molomona 9:27–29; mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 11:20 ke 'ilo'i e ngaahi fo'i lea 'oku nau fakamatala'i 'etau ngāue pea hiki 'enau talí he palakipoé 'i lalo he 'ulu'i tohi ko 'Etau ngāue. Mou alea'i e ngaahi founga te tau lava 'o kamata fakahoko ai e ngaahi ngāue ko 'eni 'i he'etau mo'uí.

Fakamatala'i ange na'e ako'i mai 'e Paula kuo 'osi fakahoko 'e Kalaisi ia 'a e Fakalelei pea ko e me'a pē 'oku toe ke tau faí ko

e hū pe lotu kiate Ia mo tauhi 'Ene ngaahi fekaú (vakai, Filipai 2:5- -13). Na'e pehē 'e 'Eletā Pulusi R. Makongiki 'o fekau'aki mo e ngāue kuo pau ke tau faí:

"Ke tau lava 'o ma'u mo'otautolu e mālohi fakama'a 'o hono ta'ata'a, kuo pau ke tau tui kiate Ia mo 'Ene Tamaí, fakatomala mei he'etau ngaahi angahalá, fuakava he vai 'o e papitaisó ke 'ofa mo tauhi kia kinaua he toenga 'o 'etau mo'uí pea mo ma'u e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni.

"Hili iá . . . kuo pau ke tau 'a'eva 'i he māmá, tauhi 'a e ngaahi fekaú mo ikuna'i e māmaní. Ko e palani ia 'o e fakamo'uí ki he fa'ahinga kotoa 'o e tangatá he kuonga kotoa pē. Ko e palani ia kuo fakahā mai mei he kuonga ki he kuonga ke lava e tangata kuo hingá 'o ngāue'i hono fakamo'uí 'i he ilifia mo e tetetete he 'aho 'o e 'Eiki (vakai, Filipai 2:12)" ('i he Conference Report, Oct. 1979, 81; pe *Ensign*, Nov. 1979, 54).

Fakamo'oni ki hono mo'oni 'o e akonaki ni.

KO E 'IPISELI 'A E 'APOSETOLO KO PAULÁ KI HE KAKAI KOLOSÉ

Ko e taimi 'eni ne hiki ai e 'Ipiseli ko 'eni

'Uluaki fononga fakafaifekau (Ngāue 13–14)	Fononga fakafaifekau hono uá (Ngāue 15:36–18:22)	Fononga fakafaifekau hono tolú (Ngāue 18:23–21:15)	Tuku pöpula 'i Sesalia mo Loma (Ngāue 21:16–28:31)	'I hono fakahū pilisone tu' o ua 'i Lomá
--	--	--	--	--

Fakafuofua ki he A.D. 47–50   50–53   53–57   57–62   62–65

Tokotaha Na'á ne Tokotaha fa'u tohi mo e Kakai: Na'e hiki e tohi Kolosé 'e Paula lolotonga hono 'uluaki fakahū pöpula ia 'i Lomá ma'á e "kāinga mā'oni'oni mo anga-tonu . . . 'i Kolosé" (Kolose 1:2; vakai, Kolose 1:1; 4:3, 10, 18; vakai foki, Ngāue 28:16–31). Na'e fakataumu'a ke lau ia ki he Kāingalotu 'i Leotisiá (vakai, Kolose 4:16).

Hisitōlia Hono Kamata'angá: Ko Kolosé (fakataha mo e ongo kolo lalahi ange he kaungā'apí ko Heilapoli mo Leotisiá) ko ha kolo fefakatau'aki lelei ia 'i 'Ēsia (vakai ki he mape fika 8 he *Guide to the Scriptures*). 'Oku 'ikai hā he lekōti e founa na'e fakafe'iloaki 'aki e ongoongolelei ki he kau Kolosé. Na'e lave 'a Paula ki he mēmipa he feitu'ú ni ko 'Epafasi ko ha "faifekau anga-tonu 'a Kalaisi" (vakai, Kolose 1:7–8). Mahalo na'e fakaului e tangatá ni 'e Paula 'i 'Efesō lolotonga e ngāue fakafaifekau hono tolu 'a Paulá (vakai, Ngāue 19:10). 'Oku 'i ai e tui na'e foki 'a 'Epafasi mo e ongoongolelei ki Kolose peá ne fakamafola ia he fonuá. Ka neongo ia, hangē ko e tupulaki 'a e ongoongolelei, na'e pehē pē foki mo e tui fio e tui faka-Siú pea mo e 'ilo faka-Kaliki. Ne hoko 'o hū e fa'ahinga hē ko 'eni ki he kāingalotu 'o e Siasí. Na'e 'ikai lava 'a 'Epafasi 'o mafeia e tupulaki ko 'eni 'a hono tali 'o e tui fakalotu halá, ko ia na'á ne 'a'ahi ai kia Paula 'i Loma ke ma'u ha fale'i fekau'aki mo hono fakafepaki'i 'o e me'á ni. Na'e fai 'e Paula e tohi ni 'o fakafuofua ki he ta'u A.D. 60–62.

Taumu'á: Ko e nunu'a 'o e mafola e hē ko 'eni ko hono fakasi'ia 'o e ongoongo 'o Sisū Kalaisí. Na'e fakatonutonu 'e Paula e fakakaukau halá ni 'aki ha'ane akonaki ko Kalaisí ko e tatau tofu pē ia 'o e 'Otuá, pea ko Ia 'a e Tupu'angá, ko e 'Ulu ki he Siasí, ko e polopolo 'o e toetu'ú, ko ha mēmipa 'o e Tolu'i 'Otuá, ko e Huhu'i pea mo e "amanaki lelei 'o e ongoongolelei 'a ia kuo mou fanongá" (vakai, Kolose 1:15–23).

Kolose 1–4

Talateú

'Oku fakautuutu e tālafili he māmaní he 'ahó ni 'o fekau'aki mo e faka'otua 'o Sisū Kalaisí. 'Oku fakafofonga'i e Fakamo'uí 'e ha tokolahi 'o pehē ko ha faiako tu'ukimu'a pe fai fakamo'ui pe ko ha palōfita. 'Oku fakata'e'aonga'i Ia 'e ha

ni'ihí 'i he fakalalahi 'enau tokanga ki he me'a 'o e māmaní pe fakafalala ki honau poto 'onautolú. Tupu mei he 'ikai ha mahino totonu fekau'aki mo e 'Alo 'o e 'Otuá pe mateaki'i 'o 'Ene ngaahi akonaki, ko ia 'oku mole māmālie atu ai 'enau tui 'i he ngaahi faingata'a 'o e mo'uí. Neongo kotoa 'eni, 'oku kei hokohoko atu pē hono fakahā 'e he kau palōfita mo'uí 'a e ongoongo faka'ofa'ofa 'o e ongoongolelei. Hangē ko Paulá, 'oku nau ako'i 'i he loto to'a 'a e mo'oni fekau'aki mo Sisū Kalaisí, "amanaki lelei ki he [nāunaú" (vakai, Kolose 1:27).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Kolose 1–4 peá ke fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'i

- 'Oku huhu'i kitautolu tu'unga he ta'ata'a 'o Kalaisí, 'a ia ko e 'Uluakifānau 'o e Tama'i pea mo e Tupu'anga 'o e me'a kotoa peé (vakai, Kolose 1:12–20; vakai foki, Sione 1:1–4; T&F 88:1–13).
- 'I he'etau langa ko ia he fakava'e 'o Sisū Kalaisí, 'oku tau faka'ehi'ehi ai mei hano takihala'i kitautolu 'e he ngaahi akonaki kākāá (vakai, Kolose 2:6–23).
- Ke hoko ko ha kakai fo'ou 'ia Kalaisí, kuo pau ke tau ikuna'i e koví pea fakatupulaki e ngaahi 'ulungāanga mā'oni'oni (vakai, Kolose 3:1–16; vakai foki, Mōsaia 3:19).
- 'Oku mahu'inga e ngaahi vā fakafāmilí ki he palani 'a e 'Eiki ki he fiefiá (vakai, Kolose 3:17–21).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he Kolose 1–4.

Kolose 1:12–23. 'Oku huhu'i kitautolu tu'unga 'i he ta'ata'a 'o Kalaisí. Tu'unga 'i he talangofua ki he ongoongolelei, te tau lava 'o fakalahi 'etau tui kia Sisū Kalaisí mo faka'ehi'ehi mei hano takihala'i kitautolú. (miniti 'e 20–25)

Faka'alí'ali ha ki'i kapa 'oku tō ai ha fu'u 'akau pe ko ha fakatātā 'o ha fu'u 'akau pea mou alea'i pe ko e hā e me'a 'okú ne fakaivia mo fakamālohia iá. Tohi he palakipoé e sētesi ta'e kakato ko 'eni: *Ko e loloto ange 'a e ngaahi aká, ko e _____.* Tuku ki he fānau akó ke nau fakakakato e sētesi. ('E lava ke kau he ngaahi talí 'a e "mālohi ange ia 'a e fu'u 'akau' pe ko e "tu'u fefeka ange ia 'a e fu'u 'akau'.") Fehu'i ange: Ko e hā ha ngaahi fakafehoanaki fakalaumālie te tau lava 'o ma'u mei he fakatātā ko 'eni?

Tohi'i he palakipoé: 'Oku ou 'ilo'i ko Sisuú ko e foha ia 'o ha tangata tufunga, ko ha faiako ma'ongo'onga, ko ha taki lelei pea mo ha palōfita. Fehu'i ki he fānaú pe 'oku nau tui nai 'oku mo'oni 'eni. Fakahā ki he fānaú te ke vakai ki ha fakamo'oni 'e taha mei he folofolá. Lau 'a e Kolose 1:12–23 pea mou alea'i ha ní'ihí 'o e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e fē ngaahi fo'i lea pe kupu'i lea mei he fakamo'oni 'a Paula fekau'aki mo e Fakamo'uí 'okú ke mahu'ingá'ia taha aif?
- Ko e hā ha ngaahi faikehekehe 'i he fakamo'oni ko 'eni pea mo e fakamo'oni 'oku hiki he palakipoé?
- Ko e fē 'ia kinaua 'oku loloto ange hono ngaahi aká?
- Ko e hā ha mālohi te ke lava 'o ma'u 'i he taimi 'oku loloto ange ai ho'o fakamo'oni? Ko e hā hono 'uhingá?

Fakahā ki he fānaú ne 'i ai ha ní'ihí he kuonga 'o Paulá ne nau fakakaukau ko Sisuú Kalaisi ko ha taha pē ia 'o e kau 'āngelō. Na'e fakafisinga'i 'e ha ní'ihí hono fanau'i fakatu'asino Iá, 'Ene mo'uí pea mo 'Ene Fakalelei. Na'e fakatonutonu 'e Paula e fa'ahinga fakakaukau peheé. Fakamatala'i ange 'oku 'i ai ha kakai 'i hotau kuongá ni 'oku fakakaukau ko Sisuú Kalaisi ko ha tangata pē Ia. Fehu'i ange:

- Ko e hā te tau lava 'o fai ke fakama'ala'ala ai e ta'e mahino ko 'eni fekau'aki mo e Fakamo'uí?
- Ko e hā kuo pau ke tau fai ke 'i ha tu'unga ai ke fai ha fakamo'oni hangē ko Paulá?

Lau 'a e Kolose 2:6–10 ke 'ilo'i e ngaahi founa 'oku 'omi 'e Paula ki hono ma'u 'o e fakamo'oni ko 'eni. Hiki e ngaahi founa ko 'eni 'i he palakipoé ('e lava ke kau heni 'a e "'a'eva mo iá" [v. 6]; "aka mo langa hake 'iate ia" [v. 7]; "fakatu'uma'u 'i he tuí" [v. 7]; "fakafonu ['aki] ia" [v. 10]). Mou alea'i e 'uhinga 'o e founa taki taha 'okú ke hiki he palakipoé. Fehu'i ange:

- Ko e hā 'oku fokotu'u mai 'e he veesi 8 'e lava ke hoko kia kitautolu 'o kapau 'oku 'ikai ke tau "aka" 'ia Kalaisi?
- Ko e hā te tau lava 'o fai ke toe loloto ange ai 'etau "aka" 'i he Fakamo'uí?

Vahevahe ange e fakamatala ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Siosefa B. Uefilini ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

"Oku mahulu ange 'a Sisuú Kalaisi ia he faiako lelei pe filōsefá. . . . Ko ha kongá 'e taha 'o e palani ni, 'a hono tali 'e Sisuú ke huhu'i e ngaahi angahala kotoa pē 'a e fa'ahinga 'o e tangatá pea mo ne mamahi koe'uhí ko e ngaahi angahala ko iá, 'o ne fakafiemālie'i ai e fono 'o e fakamaau totonú 'o kapau 'e fakatomala 'a e kau angahalá. . . .

"Na'á ne foaki 'ene mo'ui fakamatelié, tutuki pea hoko ko e polopolo 'o e toetu'ú, 'o lava ai ke toetu'ú mo'oni e fānau kotoa pē 'a 'etau Tamaí. . . . Ko Ia hotau Fakalaloa ki he Tamaí pea mo hotau Fa'ifa'itaki'anga he me'a kotoa pē. 'Oku mahulu atu 'Ene manava'ofa anga-lelei kia kitautolú he me'a ko ia 'oku tau lava 'o fakamatala'i" ('i he Conference Report, Oct. 1994, 99; pe *Tūhulu*, Sānuali 1995, 87).

Fakamatala'i ki he fānau akó 'i he'etau 'ilo'i ko ia e me'a ne fai 'e Sisuú Kalaisi ma'atautolú, 'oku totonu leva ke ne faka'ai'ai 'etau lotu mo 'etau hū kiate Iá. Na'e fehu'i 'e Palesiteni Hauati W. Hanitā 'o pehē:

"Oku tu'o fiha nai 'etau fakakaukau ki he Fakamo'uí? Ko e hā nai hono lahi 'o 'etau fakahounga'i mo 'etau fakakaukau ki he'ene mo'uí? 'Oku fēfē nai 'etau fakatefito 'iate ia 'etau mo'uí?" ('i he Conference Report, Apr. 1993, 79; pe *Tūhulu*, Siulai 1993, 64).

Na'e na'ina'i 'a 'Eletā Nila A. Mekisuale 'o pehē:

"Tuku mu'a ke fakahaa'i 'etau hounga'ia . . . 'aki 'etau feinga lahi ange ke hangē ko Sisuú 'i he 'ulungāanga kotoa pē (vakai, 3 Nifai 27:27). 'I he'etau fai peheé, he 'ikai leva ke hoko 'etau mo'uí ko hano fakahounga'i pē 'o Sisuú pe ko ha tangane'ia pē 'iate Ia. Ka 'e hanga 'e he'etau mo'uí 'o fakahaa'i 'etau 'ofa mamae kiate Iá, 'i he'etau muimui ange!" ('i he Conference Report, Oct. 1993, 26; pe *Tūhulu*, Sānuali 1994, 20).

Poupou'i e fānau akó ke nau muimui ki he fale'i ko 'eni ka nau lava 'o tu'u-ma'u ai pē 'i he'etau fakamo'oni kia Sisuú Kalaisi.

Kolose 3:5–25. Ke hoko ko ha tokotaha fo'ou 'ia Kalaisi, kuo pau ke tau ikuna'i e kovi pea fakatupulaki e ngaahi 'ulungāanga 'oku mā'oni'oni. (miniti 'e 15–20)

Ha'u mo ha sote 'e ua ki he kalasí (pe ko ha fa'ahinga vala pē 'e faingofua hono tuí mo hono veté). Tohi'i 'i ha la'i pepa ha ní'ihí 'o e ngaahi 'ulungāanga kovi 'oku hā he Kolose 3:5–9, pea fakapipiki ia ki he tu'a 'o e taha 'o e ongo soté. Tohi'i 'i ha la'i pepa 'e taha ha ní'ihí 'o e ngaahi 'ulungāanga lelei 'oku 'asi he Kolose 3:10–17, pea fakapipiki ia ki he tu'a 'o e sote 'e tahá. Tautau e soté 'i mu'a 'i he kalasí 'i ha founa 'e pulia ai e ongo lisí 'o 'ikai mamata ki ai e fānau akó. Lau ange 'a e Kolose 3:1–4 pea fehu'i ange:

- Fakatatau mo e potu folofola ko 'eni, ko e hā e me'a 'oku totonu ke tau teuteu ki aif?
- 'E anga fēfē ha'atau teuteú?

Fakamatala'i ange 'i he taimi 'e toe hā'ele mai ai 'a Kalaisi 'e hā mei hotau fofongá e anga 'o 'etau mo'uí, pea te Ne 'afio mai kia kitautolu 'i hotau anga totonú (vakai, 'Alamā 5:14; Molonai 7:48).

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Kolose 3:5–9 ke 'ilo'i e ngaahi me'a 'oku totonu ke tau tukuangé. Fakamatala'i e 'uhinga 'o e ngaahi fo'i lea mamafá 'aki ha'o faka'aonga'i ha tikisinale. Fulihi hake 'a e sote 'uluakí. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha fale'i te ke fai ki ha taha 'okú ne ma'u e ngaahi tō'onga mo'ui ko 'eni?

- 'Oku faingata'a fēfē ke ma'u e ngaahi tō'onga mo'ui ko 'ení?
- 'Oku faingata'a fēfē nai ke to'o atu kinautolú? Ko e hā hono 'uhingá?
- Ko e hā ha founa ke to'o ai kinautolu?
- Ko e hā hono 'uhinga te ke loto ai ke to'o atu kinautolú?

Lau 'a e Kolose 3:10–17 ke 'ilo'i e ngaahi me'a 'oku fie ma'u ke tau 'ai kia kinautolú. Hiki kinautolu he palakipoé pea mou alea'i tahataha nautolu. Fulihi hake 'a e sote fika uá. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha lea te ke fai ki ha taha 'okú ne ma'u e ngaahi 'ulungāanga lelei ko 'ení?
- Ko e hā hano faingata'a ke ma'u e ngaahi 'ulungāanga lelei ko 'ení?
- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki 'oku ma'u mei ha'atau fakahoko iá?

Tufa ki he fānaú ha la'i pepa pea 'ai ke nau hiki ai 'enau lisi fakatāutaha 'o e me'a 'oku nau loto ke tukuangé pea mo ia ke fakahokó.

KO E 'ULUAKI 'IPISELI 'A E 'APOSETOLO KO PAULÁ KI HE KAKAI TĒSALONIKÁ

Ko e taimi 'eni ne hiki ai e 'Ipiseli ko 'eni

'Uluaki fononga fakafaifekau (Ngāue 13–14)	Fononga fakafaifekau hono uá (Ngāue 15:36–18:22)	Fononga fakafaifekau hono tolu (Ngāue 18:23–21:15)	Tuku pōpula 'i Sesalia mo Loma (Ngāue 21:16–28:31)	'I hono fakahū pilisone tu'ō ua 'i Lomá
--	--	--	--	---

Fakafuofua ki he A.D. 47–50 50–53 53–57 57–62 62–65

Tokotaha Na'á ne Hikí mo e Kakai ne Fai Ki Aí: Na'e hiki 'e Paula e tohi 'a 1 Tesaloniká ma'á e siasi 'i Tesaloniká (vakai, 1 Tesalonika 1:1). 'Oku tui ha tokolahi ko 'ene fuofua 'Ipiseli 'eni.

Hisitōlia Hono Kamata'angá: Na'e kamata e siasi 'i Tesaloniká lolotonga e ngāue fakafaifekau 'a Paula hono uá. Hili pē 'ene mavahe mei Filipaí, na'e a'u 'a Paula ki Tesalonika, ko ha kolo taulanga lahi pea mo ha senitá ki he fefakatau'aki 'i he tuliki fakatokelau-hihifo 'o e Tahi 'Isení (vakai ki he mape fika 6 'o e Guide to the Scriptures). 'I ha Sāpate hokohoko 'e tolu, na'á ne malanga'í ai e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí 'i ha ngaahi falelotu faka-Siu pea na'e ola lelei 'aupito (vakai, Ngāue 17:1–4). Ka neongo ia, ne tokolahi ha kau Siu ta'e tui ne nau "loto meheka," ko ia ne nau tñaki fakataha ai 'o feinga ke 'ohofi 'a Paula mo hono kaungā ngāue pea pehē ki ha fa'ahinga taha pē 'e faka'ofa'ia 'ia kinautolu (vakai, Ngāue 17:5). 'I he hoha'a 'a Paula ke hao pē 'a e kau ului fo'ou, ko ia na'á ne loto fiemālie ai ke mavahe (vakai, Ngāue 17:10). Na'e hoko atu 'ene ngāue fakafaifekau pea a'u ki ha taimi na'á ne fekau 'a Tímote ke foki ki Tesalonika 'o fakamālohia e siasi ne kei tupu fo'ou (vakai, 1 Tesalonika 3:1–3). Ne toki fe'iloaki ki mui 'a Tímote mo Paula 'i Kolinitō ke fakamatala kiate ia e tūkunga 'o e siasi 'i Tesaloniká (vakai, Ngāue 18:5). Na'e fai 'e Paula e tohi ni mei Kolinitō 'o fakafuofua ki he ta'u A.D. 50–51 ke na'ina'í ki he Kāingalotu Tesaloniká fekau'aki mo e ngaahi me'a ne fakamatala 'e Tímoté.

Taumu'á: Na'e fai 'e Paula e tohi ni ke fakalotolahia e kakai Tesaloniká ke nau mo'ui taau 'i he teuteu atu ki he hā'ele mai 'a e 'Eikí, pea mo fakafiemālie'í 'enau hoha'a ki honau kāinga kuo pekia te'eki ke nau 'ilo ki he ongoongolelei.

1 Tesalonika 1–5

Talateú

Hangē ko ia ko e fefa'uhi e kāingalotu he 'aho ní mo e ngaahi tukufakaholo halá, na'e pehē pē e fefa'uhi e kāingalotu 'i Tesaloniká mo ha ta'e mahino fekau'aki mo e Toetu'ú. Ne nau hoha'a na'a 'ikai ma'u 'e he kāingalotu faivelenga 'o e Siasí kuo pekia, 'a e ngaahi tāpuaki tatau pē mo ia 'oku ma'u 'e nautolu 'e mo'ui 'o a'u ki he Hā'ele 'Angauá. Na'e fakapapau'í ange 'e

Paula ko kinautolu "na'e mohe 'ia Sisū, 'e 'omi 'a kinautolu fakataha mo ia 'e he 'Otuá" (1 Tesalonika 4:13–14). 'I ho'ō laukongá, fekumi ke 'ilo'í ha na'ina'í ki he founga te tau lava 'o teuteu ai ki he Hā'ele 'Angauá, pea manatu'í ma'u pē "ko e 'Eikí 'oku ha'u 'o hangē ko e kaiha'a 'i he po'ulí" (1 Tesalonika 5:2).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e 1 Tesalonika 1–5 peá ke fakakaukau'í e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'eni ki mu'a pea teuteu ho'ō lēsoní.

Ngaahi Tefito'í Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'í

- 'Oku ma'u 'e kinautolu 'oku nau tali e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí, ha fatongia ke tākiekina mai e ni'íhi kehé ki ai (vakai, 1 Tesalonika 1:6–10; vakai foki, T&F 88:81–82).
- 'Oku mo'ui mo ako'í 'e he kau faifekau mo'oni 'a e ongoongolelei 'i he mā'oni'oni (vakai, 1 Tesalonika 2:1–10).
- 'Oku lāngilangi'ia mo fiefia e kau faifekau 'ia kinautolu 'oku ului ki he 'Eikí ko 'Ene ongoongolelei (vakai, 1 Tesalonika 2:11–20; vakai foki, T&F 18:10–16).
- 'Oku fakafou mai e fakamā'oni'oni'í 'i he Fakalelei pea mo e fakavaivai ki he finangalo 'o e Tamai Hēvaní (vakai, 1 Tesalonika 4:1–7; vakai foki, Hilamani 3:35).
- 'E toetu'u he Hā'ele 'Angaua mai 'a Sisū Kalaisí 'a e Kāingalotu 'a e 'Otuá ne pekia he tuí (vakai, 1 Tesalonika 4:13–18; vakai foki, T&F 45:44–46).
- 'Oku totonu ke tokanga 'a e kāingalotu mo'oni ki he ngaahi faka'ilonga ki mu'a he Hā'ele 'Angauá (vakai, 1 Tesalonika 5:1–10; vakai foki, Siosefa Sāmita 1:46–55).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'í

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'í ha'ō ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'ō teuteu e ngaahi lēsoni ki he 1 Tesalonika 1–5.

1 Tesalonika 1:6–2:20. 'Oku mo'ui'aki 'e he kau faifekau mo'oni 'a e ongoongolelei pea nau ako'í ia 'i ha founga mā'oni'oni, 'o 'inasi ai he fiefia 'a kinautolu 'oku nau tali e pōpoakí. (miniti 'e 20–25)

Kole ki he fānanu akó ke nau fakakaukau-loto angé ki he me'a ko 'eni: Hili hano tali ha tukupā ke 'omi ha taha ta'e siasi ki he lotú, 'okú ke 'alu tailiili atu ai ki ha taha 'okú ke fakakaukau mahalo pē 'e fie ha'u. 'Oku 'ikai tali 'e ho kaume'á 'a e fakaafé. 'I ho'ō fehu'í ange pe ko e hā hono 'uhingá, 'oku fakamatala mai 'e ho kaume'á kapau 'oku ako'í 'e homou siasí 'a e kakaí ke mo'ui hangē ko koé, ta 'oku 'ikai ko ha siasi lelei ia.

Mou alea'i ha ni'ihī 'o e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e hā e fa'ahinga ongo te ke ma'u 'o kapau na'e hoko 'eni?
- Ko e hā ho'o lea 'e fai?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke mo'ui'aki ho'o tui fakalotú 'o kapau 'okú ke 'amanaki ke vahevahe ia mo e ni'ihī kehé?
- Kapau te ke toe hiki e ki'i fakatātā ko 'eni, ko e hā e faka'osi te ke 'oange ki ai?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e 1 Tesalonika 1:6–10 ke 'ilo'i e ngaahi sīpinga 'o e founga ke mo'ui'aki e ongoongolelei. Hiki he palakipoé 'enau talí pea mou alea'i kinautolu. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha founga 'oku hangē ai 'ete tā sīpinga lelei he akó, 'i 'apí mo e lotú ko ha'ate 'alu 'o ngāue fakafaifekau?
- 'Okú 'uhinga ki he hā 'a e kupu'i lea ko e "ko e faifekau 'a e mēmipa kotoa peé"?

Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e 1 Tesalonika 2:5–12 pea hiki e ngaahi 'ulungāanga 'o ha faifekau lelei. Kole ange ke nau vahevahe atu 'enau talí. Fehu'i ange:

- Ko e fē he ngaahi 'ulungāanga ko 'eni 'okú ke ma'u he taimi ní?
- Ko e fē 'ulungāanga 'okú ke fie fakatupulakí?

Kapau 'e fie ma'u, pea kole ki he fānau akó ke nau toe hiki e fo'i talanoa ne fai he kamata'angá 'aki ha'anau faka'aonga'i ha taha 'okú ne ma'u e ngaahi 'ulungāanga ko iá.

Fakaafe'i e fānau akó ke nau fakamatala fekau'aki mo ha taha 'okú ne tākiekina lelei 'enau mo'uí. Fehu'i ange:

- Ko e hā hono 'uhinga ne ue'i mālohi ai koe 'e he tokotahá ní?
- Ko e hā e fa'ahinga ongo 'okú ke ma'u ki he tokotahá ní?

Fakamatala'i ange 'oku fa'a fakamatala'i 'e he kau faifekau toki foki maí 'a 'enau fiefia 'i hono vahevahe 'o e ongoongolelei mo e ni'ihī kehé. Fakamo'oni ki he fānau akó te nau lava 'o ma'u e fiefia mo e fiemālie tatau pē he taimi ni. Lau 'a e 1 Tesalonika 2:17–20 ke 'ilo'i e ngaahi fo'i lea 'okú ne fakamatala'i e ngaahi ongo ne ma'u 'e Paula ki he Kāingalotu Tesaloniká.

Fakafehoanaki e ngaahi veesi ko iá mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 18:10–16. Fehu'i ange:

- Ko e hā hono 'uhinga 'oku lahi ai e fiefia mo e 'ofa 'oku hā he 1 Tesalonika 2:17–20?
- 'E anga fēfē ha'atau a'usia e fiefia tatau mo iá?

Poupou'i e fānau akó ke nau hoko ko ha tākiekina lelei ki ha taha he uiké ni.

1 Tesalonika 5:1–23. 'Okú teuteu e kāingalotu mo'oni ki he hā'ele mai 'a e 'Eikí 'aki 'enau tokanga ki he ngaahi faka'ilonga ne 'osi fakahā maí pea mo hono mo'ui'aki 'o e ongoongolelei. (miniti 'e 20–25)

Fakaafe'i e fānau akó ke nau 'ahi'ahi mate'i atu angé e 'aho 'e fanau'i ai 'enau 'uluaki fānau. Fehu'i ange: Ko e hā hono

'uhinga 'oku faingata'a ai ke te tala e taimi pau 'e fanau'i ai ha tahá? Lau 'a e 1 Tesalonika 5:1–3 ke 'ilo'i e founga ne fakafekau'aki ai 'e Paula e me'a ni pea mo e Hā'ele 'Angauá. Fehu'i ange:

- Ko e hā e fakatātā kehe ne faka'aonga'i 'e Paula ke fakamatala'i 'aki e Hā'ele 'Angauá?
- Ko e hā ha me'a 'okú ne 'ai ke hoko 'eni ko ha fakafehoanaki lelei?
- Ko hai 'e ofo 'i He'ene hā'ele maí?

Lau 'a e 1 Tesalonika 5:4–5 ke 'ilo'i pe ko hai 'e 'ohovalé pea pehē kia kinautolu he 'ikai 'ohovalé.

'Ai ha kōlomu 'e ua he palakipoé pea fakahingoa e kōlomu 'e taha ko e *Fānau 'o e Māmá* pea kōlomu 'e tahá ko e *Fānau 'o e Fakapo'ulí*. Kole ki he fānau ke nau fekumi 'i he 1 Tesalonika 5:6–11 ke ma'u e ngaahi 'ulungāanga takitaha 'o e ongo me'a ni. Hiki 'eni 'i he palakipoé 'i he kōlomu 'oku totonu ke nau kau ki ai pea mou alea'i mo e kalasí. Vahevahe ange 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Lōpeti D. Heili 'o e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Okú hanga 'e hono mo'ui'aki 'o e ngaahi fekau 'o 'omi kinautolu ke tau faaitaha mo e 'Otuá; 'oku tau hoko 'o *taha* 'i he taumu'a mo e Tamaí pea mo e 'Aló. 'I he taimi 'oku tau *taha* ai mo e 'Otuá, 'oku tau 'a'eva mo ha maama fakalaumālie. 'Okú hanga 'e he'etau tauhi faivelenga e ngaahi fekau 'o tuku ke nofo'ia kinautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni. 'Okú foaki mai leva 'a e me'a-foaki 'o e fakahā fakafo'ituituí. Ko ha maama fakalaumālie 'eni 'okú ne malu'i kinautolu pea hoko ko ha maama, 'o ne fakahinohino'i kinautolu he ngaahi hala 'o e mā'oni'oni, 'Okú ne kapusi e fakapo'uli 'o e filí. 'Okú mālohi fau e maama ko 'eni he 'oku a'u mai kia kinautolu neongo 'oku tohoaki'i kinautolu ki he luo loloto mo fakapo'uli 'o e fai angahalá, 'a ia 'oku tau pehē he 'ikai lava ha maama fakalaumālie ia 'o a'u ki ai" ('i he Conference Report, Apr. 1996, 51; pe *Tūhulu*, Siulai 1996, 36).

Fehu'i ange ki he fānau akó:

- Ko e hā hono 'uhinga 'o ka faka'ohovale'i ai ha ni'ihī he hā'ele mai 'a e 'Eikí?
- Ko e hā e me'a 'e hoko kia kinautolú? (Mou alea'i e ngaahi tali 'a e fānau akó.)

Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 106:4–5 ke 'ilo'i pe ko e hā ha me'a te tau lava 'o fai ke hoko ai ko ha fānau 'o e māmá. Fehu'i ange:

- 'Okú 'uhinga nai ki he hā 'a e "nono'o homou kongalotó"? (Teuteu).
- 'Okú anga fēfē ha'atau fai ia?

Na'e fokotu'u mai 'e Paula ko ha founga 'e taha ke tau teuteu ai ko hano fakalelei'i hotau vā mo e 'Otuá pea mo e tangatá.

Na'á ne 'omi leva ha ngaahi founa pau 'e fitu ke fakahoko taha taha ai 'ení. Vahe ua e kalasí. Vahe ki he fa'ahi 'e taha 'a e 1 Tesalonika 5:12–15 pea fakaafe'i kinautolu ke nau hiki e ngaahi founa 'e fitu 'e lava 'e he kāingalotú 'o fakalelei'i 'aki honau vā mo honau kāingá. Vahe 'a e 1 Tesalonika 5:16–22 ki he fa'ahi 'e tahá pea fakaafe'i kinautolu ke nau hiki ha founa 'e fitu 'e lava 'e he Kāingalotú 'o fakalelei'i 'aki honau vā mo e 'Otuá. Hiki e founa 'e hongofulu mā fá ko 'ení he palakipoé pea mou alea'i kinautolu 'o ka fie ma'u.

Lau 'a e 1 Tesalonika 5:23 ke 'ilo'i e 'amanaki lelei ne fakahā 'e Paula ki he kāingalotu Tesaloniká. Fehu'i ange:

- Te ke lava nai 'o fakakaukau ki ha tāpuaki 'e toe ma'ongo'onga ange?

- Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga fau ai e tāpuaki ko 'ení?
- Ko e hā ha founa 'e tokoni ai hano fakahoko 'o e ngaahi me'a ko 'eni 'e hongofulu mā faá ke ke ma'u e tāpuaki ko 'ení?

Kapau 'e toe lahi e taimi, peá ke fefakamo'oni'aki 'a e veesi 23 ki he 1 Tesalonika 4:3–7 pea mou alea'i e mahu'inga 'o e haohaoa fakasekisuale' i he taimi 'o e fakamā'oni'oni'i.

KO E 'IPISELI HONO UA 'A E 'APOSETOLO KO PAULÁ KI HE KAKAI TĒSALONIKÁ

Ko e taimi 'eni ne hiki ai e 'Ipišeli ko 'eni

'Uluaki fononga fakafaifekau (Ngāue 13–14)	Fononga fakafaifekau hono uá (Ngāue 15:36–18:22)	Fononga fakafaifekau hono tolu (Ngāue 18:23–21:15)	Tuku pōpula 'i Sesalia mo Loma (Ngāue 21:16–28:31)	'I hono fakahū pilisone tu' o ua 'i Lomá
--	--	--	--	--

Fakafuofua ki he A.D. 47–50 50–53 53–57 57–62 62–65

Toko taha Na'á ne Hikí mo e Kakai ne Fai Ki Aí: Na'e hiki e tohi 'a 2 Tēsalonika 'e Paula mo fakataumu'a ki he siasi 'i Tēsaloniká (vakai, 2 Tēsalonika 1:1; 3:17). Na'e fai 'e Paula e tohi ko 'eni 'o fakafuofua ki he ta'u A.D. 50–51.

Hisitōlia Hono Kamata'angá: 'Oku fu'u mālohi 'aupito e faitatau 'a e tohi ko 'eni pea mo e 1 Tēsaloniká ko ia ne tokolahi ai ha kakai ne nau tui na'e hiki kinaua 'i loto he māhina 'e ono mei hono hiki 'o e 'uluaki tohí. Na'e fai ia 'e Paula hili 'ene fanongo ki he ngaahi lipooti 'a Sailosi mo Tímote 'i he'ena foki mai mei hono 'ave 'o e fuofua tohí. Ki ha fakamatala 'oku lahi angé, vakai ki he talateu ki he tohi 1 Tēsaloniká (p. 240).

2 Tēsalonika 1–3

Talateu

Na'e ako'í 'e Paula 'a e tokāteline 'o e Hā'ele 'Angaua mai 'a Sīsū Kalaisí 'i ha founga mālohi fau pea ne kamata ke teuteu loto vēkeveke leva ki ai e kāingalotu 'i Tēsaloniká. Ne hū mai leva ha fa'ahinga fakakaukau loi ki he Siasí mei he kau akonaki ne nau tala kuo 'osi ofi e hā'ele 'anga ua mai ia 'a e 'Eikí. Ne tokolahi ha kau Tēsalonika ne ma'unimā kinautolu 'e he fa'ahinga tui ko 'eni ko ia ne 'ikai toe hokohoko atu ai 'enau ngaahi ngāue faka'ahó ka nau tatali 'ata'atā pe ki he hā'ele mai 'a e 'Eikí. 'I he tohi ko 'eni, na'e toe fakamahino'í ai 'e Paula 'a e ngaahi faka'ilonga 'o e Hā'ele 'Angauá.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e 2 Tēsalonika 1–3 peá ke fakakaukau'í e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke teuteu ho'o lēsoní.

Ngaahi Tefito'í Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongoleléi ke Fakatokanga'í

- 'E tautea'í 'e he 'Eikí 'a e kau angahalá 'i He'ene Hā'ele 'Anga Ua Maí (vakai, 2 Tēsalonika 1:3–10; vakai foki, T&F 5:19; 133:50–52).
- Na'e kikite'í 'e Paula 'e hoko ha hē-mei he-mo'oni pea mo ha toe fakafoki mai, ki mu'a 'i he Hā'ele 'Angaua Mai 'a Sīsū Kalaisí (vakai, 2 Tēsalonika 2:1–10; vakai foki, 'Āmosi 8:11–14; 'Efesō 1:10).

- 'Oku totonu ke tau lotua mo tau talangofua kia kinautolu kuo ui 'e he 'Otuá ke tataki 'a e Siasí (vakai, 2 Tēsalonika 3:1–7; vakai foki, 2 Fakamatala Me'a Hokohoko 20:20; Mātiu 10:41).
- Kuo pau ke 'oua na'a ongosia e kāingalotú he ngāue ke tokonaki ma'anautolu mo honau ngaahi fāmilí (vakai, 2 Tēsalonika 3:10–13; vakai foki, T&F 42:42; 64:33).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'í

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni pe faka'aonga'í ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu ko ia 'a e ngaahi lēsoni ki he 2 Tēsalonika 1–3.

'E lava ke faka'aonga'í 'a e *New Testament Video*, lēsoni 19, "Ko e Hā'ele 'Angauá" 'i hono ako'í 'o e 2 Tēsalonika 1:1–2:3 (vakai, *New Testament Video Guide* ki ha ngaahi fokotu'u ki hono ako'í).

2 Tēsalonika 1:1–2:3. 'E lava 'a e kau taki 'o e Siasí 'o tokoni'í kitautolu ke tau mateuteu ki he Hā'ele 'Angaua mai 'a Sīsū Kalaisí. 'Oku totonu ke tau lotua mo talangofua ki he kau taki 'o e Siasí. (Miniti 'e 40–45)

Faka'alí'ali ki he kalasí ha tohi māhina 'oku 'ikai hā ai ha ngaahi 'aho pea mo ha uasi 'oku 'ikai hā ai e hui 'okú ne tala 'a e houá. Fakaafe'í e fānau akó ke nau lau e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 49:7 ke 'ilo'í ai pe ko e hā 'oku fakafafonga'í 'e he ngaahi me'a ko 'eni. Fehu'í ange:

- Te ke fie 'ilo'í nai e taimi pau 'e hoko ai e Hā'ele 'Angauá? Ko e hā hono 'uhingá?
- Ko e hā ha ngaahi palopalema 'e lava ke hoko 'o kapau te tau 'ilo'í pau e 'aho mo e houa 'e hā'ele mai ai e 'Eikí?

Fakaafe'í e fānau akó ke nau lau 'a e 'Alamā 34:33, 35 pea nau kumi e ngaahi veesi ko ia 'oku akonaki mai fekau'aki mo e fakatoloi pea mo hono ngaahi nunu'á. Fakamo'oni ki hono mahu'inga 'o e mateuteu fakalaumālie ma'u peé pea mo e 'ikai toe fakatoloi 'etau fakatomalá.

Fakahā ki he fānau akó na'e ta'e mahino ki he kāingalotu Tēsaloniká 'a e ngaahi akonaki 'a Paula fekau'aki mo e Hā'ele 'Angauá. Lau 'a e 1 Tēsalonika 4:13–17 peá ke fehu'í ange: Ko e hā ha kupu'í lea 'i he ngaahi veesi ko 'eni na'e mei lava ke faka'uhinga'í hala 'o ne 'omi ai e fakakaukau 'e vave ke hoko e Hā'ele 'Angauá? ("Pea ko kitautolu 'oku mo'ui'" v. 13, 17.)

Na'e toe fai 'e Paula ha tohi ke fakama'ala'ala 'aki e ta'e mahino ko 'eni fekau'aki mo e Hā'ele 'Angaua 'a Sīsū Kalaisí. Lau 'a e 2 Tēsalonika 1:3–10 'o kumi ha ngaahi lea pe kupu'í lea mahu'inga 'oku hā ai na'e kei 'i he kaha'ú pē 'a e Hā'ele 'Angauá. Fehu'í ange:

- Ko e hā e me'a 'e a'usia 'e he Kāingalotú ki mu'a he Hā'ele 'Angauá?
- Ko e hā ha fakafiēmālie na'e fai 'e Paulá?
- Lau 'a e 2 Tēsalonika 2:1–3. Ko e hā ha me'a kehe 'e hoko ki mu'a he hā'ele 'angaua mai 'a e 'Eiki?
- Ko e hā nai ne fakatupu loto-mamahi ai 'eni ki he Kāingalotu he kuonga 'o Paulá?
- Ko e hā e fa'ahinga ongo ne ke mei ma'ú?

Tokoni ke fakamahino'i e ngaahi kupu'i lea ko 'eni ki he fānau akó:

“Ke 'oua na'a ue'i ngofua homou lotó, pe puputu'u, 'i ha laumālie pe 'i ha lea, pe 'i ha tohi” (v. 2).	‘Oua na'a mou tokanga ki he ngaahi akonaki lo'i 'oku mou fanongo ki ai, ka mou fakafanongo pē kia kinautolu 'oku ma'u mafai.
“‘Oua na'a kākaa' 'a kimoutolu 'e ha toko taha” (v. 3).	Tokanga telia 'a kinautolu 'oku nau ako'i e ngaahi tokāteline lo'i

Mou alea'i 'a e mahu'inga 'o e kau palōfitá 'i he'enu tokoni'i kitautolu ke tau mateuteu ki he Hā'ele 'Angauá. Fehu'i ange: Ko e hā e founga te nau tokoni ai? Fakamatala'i ange te ke hanga 'o lau ange ha ngaahi fakatātā 'e tolu ke nau ako ai peá ke kole leva ki he fānau akó ke nau fakakaukau ki he me'a te nau fai 'i he me'a taki taha.

Fakatātā ke ako Mei Ai: Kuo fakahaá 'i 'e ha ki'i tamasi'i 'i ho'o kalasi semineli 'a 'ene hoha'a ki he ngaahi me'a kuó ne fanongo ai fekau'aki mo e Hā'ele 'Angauá. 'Okú ne fie 'ilo'i pe 'oku 'i ai ha taimi fe'unga ke ne palani ai ke 'alu 'o ngāue fakafaipekau, hū ki he kolisi, malí pea 'i ai foki mo ha fānau. Te ke tali fēfē 'ene fehu'i? Mou alea'i 'enu ngaahi talí peá ke vahevahe ange leva 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Poiti K. Pēká:

“‘Okú hanga 'e he me'a kotoa pē kuó u ako mei he ngaahi fakahaá pea mo e mo'uí 'o fakapapau'i mai kiate au 'oku kei 'i ai pē ha taimi ke ke teuteu lelei ai ki ha mo'uí 'oku fuoloá.

“‘E 'i ai ha 'aho te ke feangainga ai mo ha'o fānau to'u tupu. 'E fe'unga pē ia mo koe. Te ke fakapelepele'i 'a mui ange ho makapuná pea te nau fai foki mo e me'a tatau ki hanau makapuna. Kapau 'e fakangata ki mu'a ha mo'uí 'a ha taha, ko e 'uhinga lahi pē ia ke fakahoko leva 'a e ngaahi me'a 'oku totonú” ('i he Conference Report, Apr. 1989, 72; pe *Ensign*, May 1989, 59).

Fehu'i ange:

- Ko e hā ha founga 'oku hoko ai e 'ilo ko 'eni meia 'Eletā Pēká ko ha fakafiēmālie?
- Ko e hā ha tukupā 'oku hoko mai 'i he'etau 'ilo'i ko ia 'oku kei mama'o 'i he kaha'ú 'a e Hā'ele 'Angaua mai 'a Sīsū Kalaisi?

Fakatātā ke Ako mei Ai 2: 'Okú fakahā atu 'e hao kaungāme'a na'a ne 'alu ki ha faeasaiti 'a ia na'e lea ai ha taha 'o pehē na'a ne misi 'o fekau'aki mo e Hā'ele 'Angauá pea na'e fakahā ange kiate ia ke ne ako'i ki he Kāingalotú ha ngaahi me'a kuo pau ke nau fai ke mateuteu ai. 'Okú 'ikai 'ilo'i 'e ho kaungāme'a pe 'oku totonu ke ne fai ki he lea ko ia 'a e toko taha leá. Ko e hā te ke fakahā ange kiate iá. Mou alea'i 'enu ngaahi talí peá ke vahevahe ange leva 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Poiti K. Pēká:

“‘Okú 'i ai 'etau totonu ke ma'u fakahā fakafo'ituitui. Ka neongo ia, ka 'ikai vahe'i kitautolu ki ha tu'unga fakataki, he 'ikai leva ke tau ma'u ha ngaahi fakahā 'o fekau'aki mo e me'a 'oku totonu ke fai 'e he ni'ihī kehē. . . .

“Mei he taimi ki he taimi 'e 'i ai ha taha te ne tala 'okú ne ma'u ha mafai ke ako'i mo tuku tāpuaki ta'e uiui'i pe vahe'i ia. . . .

“Ko e 'uhinga ia 'oku matu'aki malu'i ai 'i he Siasí 'a e founga ko ia 'oku uiui'i mo poupou'i 'aki e ni'ihī ko ia 'oku uiui'i ki ha lakangá—ke 'ilo'i 'e he toko taha kotoa pē ko hai 'okú ne ma'u e mafai ke faiako mo tuku tāpuaki.

“‘Okú 'ikai totonu ke lau ha fa'ahinga me'a fakalaumālie 'oku tātātaha 'ene hokó ke pehē ko ha uiui'i fakafo'ituitui ia ke tataki 'aki e ni'ihī kehē. Ko 'eku tui fakapapau ia ko e ngaahi me'a makehe mo toputapu ko ia 'oku hokó, 'oku fakafo'ituitui ia pea 'oku totonu ke 'oua 'e fakahāhāholo” ('i he Conference Report, Oct. 1989, 17; pe *Ensign*, Nov. 1989, 14–15).

Fehu'i ange:

- Fakatatau mo e lau 'a 'Eletā Pēká, ko hai 'e lava ke ma'u fakahā ma'a e Siasí?
- Ko hai 'oku 'aonga ki ai e ngaahi me'a fakalaumālie ko ia 'oku tātātaha 'ene hokó?
- Ko e na'ina'i 'a hai 'oku totonu ke tau muimui ki ai?

Fakatātā ke Ako mei Ai 3: 'Okú ha'u ho tuofefiné pe tokouá ki 'api 'okú ne hoha'a koe'uhī he na'e fakahā ange 'e he'ene faiako semineli kuo meimei fakahoko kotoa e ngaahi faka'ilonga ko ia 'o e Hā'ele 'Angauá, 'e hoko mai ha ngaahi fakatamaki lahi pea kapau he 'ikai ke teuteu 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'o fakatolonga 'enu me'atokoní he taimí ni, 'e fu'u tōmui ia ha'ane hoko mai. Ko e hā te ke fakahā ange ki ho ki'i tuofefine pe tokoua ilifia ko 'eni? Mou alea'i 'enu ngaahi talí peá ke vahevahe ange leva 'a e lea ko 'eni ne fai 'e 'Eletā Nila A. Mekisualé:

“‘I he hisitōlia 'o e lotu faka-Kalisioniané, kuo tu'o lahi hono kikite'i ta'e hoko 'e ha fa'ahinga 'e ni'ihī 'o e kau lotú, e Hā'ele 'Angaua Maí. 'I he 'ahó ni, neongo

pē 'ene mahino mai 'oku tau ofi ange ki he taimi ko ia 'e hoko ai e momeniti ma'ongo'onga ko 'enī, 'oku tau mo'ua pē he vaivai tatau. . . .

“Fakatatau mo e ngaahi faka'ilonga fakatokanga ko 'enī, 'oku 'ikai te u momou ke pehē 'oku 'i ai ha ngaahi faka'ilonga—ka 'oku 'ikai foki ko kinautolu kotoa—'oku nau tala pe fokotu'u mai "oku ofi e fa'ahita'u māfaná' (Mātiu 24:32). . . .

“Oku 'ikai totonu ke manavahē 'a e kāingalotu 'o e Siasí. 'Oku 'ikai totonu ke uesia ai 'a 'enau mo'ui anga-tonu 'i he'enau mo'ui faka'ahó" ('i he Conference Report, Apr. 1988, 6–8; pe *Tūhulu*, Siulai 1988, 7,8).

Fehu'i ange:

- Kuo fakahoko kotoa nai e ngaahi faka'ilonga ko ia 'o e hā'ele mai 'a e 'Eikí?
- Ko e hā 'oku na'ina'i mai 'a 'Eletā Mekisuale ke tau fakahokó?

Fakamo'oni'i ange kuo fekau mai 'a e kau palōfitá, kau tangata kikité mo e kau tangata ma'u fakahaá ke nau tokoni 'i hono teuteu'i kitautolu ki he "'aho 'o Sihová." Vahevahe ange 'a e fakamo'oni ko 'eni 'a Palesiteni Pilikihami 'Iongí:

“Oku mou mateuteu nai ki he hoko mai e 'aho 'o e tauteá, 'a ia 'e faka'auha ai 'e he 'Eikí 'a e kau angahalá 'aki e malama 'o 'ene hā'ele mai? 'Ikai. 'Oua ā te mou fu'u hoha'a ke fakavave'i 'e he 'Eikí 'a 'ene ngāué. 'Ai ke tukutaha 'etau hoha'a 'i he ngaahi ongo 'oku tau ma'ú, 'i hono teuteu'i kitautolu ki he ngaahi me'a ko ia 'oku vave mai 'ene hokó. Ko e me'a 'eni 'oku totonu ke tau tokanga ki aí, ko e me'a 'eni 'oku totonu ke tau ako mo lotua faka'ahó. . . . Fekumi ke mou ma'u e Laumālie 'o Kalaisí, ke tau lava 'o tatali 'i he kātaki ki he taimi 'a e 'Eikí mo teuteu'i kitautolu he 'oku hoko mai 'a e ngaahi kuongá. Ko hotau fatongia 'eni" ('i he *Journal of Discourses*, 9:3).

Fakalotolahi'i e fānau akó ke nau muimui ki he na'ina'i 'a Palesiteni 'Iongí.

2 Tēsalonika 2:1–3 (Folofola Ako Ma'ulotó). Na'e kikite'i 'e Paula 'e hoko ha hē-mei he- mo'oni ki mu'a he Hā'ele 'Angaua mai 'a Sisū Kalaisí. (Minití 'e 10–15)

Fakaafe'i ha fānau ako 'e toko ua ke na fakatāta'a'i ha ongo hoa ngāue fakafaifekau. Kole ki ha taha ke ne fakafongā'i 'e ia 'a e tokotaha fie fanongó. Te ke lava 'o 'ai ke nau akoako nounou ki mu'a pea kamata e kalasí pe 'oange kia kinautolu e ngaahi fakahinohinó 'i ha fanga ki'i lau'i kaati he kamata 'a e kalasí. Vahe ki he ongo faifekau ke na fakamatala ki he founga na'e toe fakafoki mai ai 'e Sisū Kalaisí 'a e Siasí mo'oni ki he māmaní. Fekau ki he tokotaha fie fanongó ke ne fehu'i ange:

“Kapau na'e 'i māmani pe'a e Siasí ia 'o Kalaisí talu mei he taimi na'á Ne fokotu'u ai iá, ko e hā leva hono 'uhinga 'oku fie ma'u ai ke 'i ai ha Fakafoki?"

Fakaafe'i e kalasí ke nau fokotu'u mai e ngaahi tali te nau fai ki he fehu'i ko 'enī. Fehu'i ange: 'Okú ke pehē 'oku fakahoko tu'o fiha ki he'etau kau faifekau 'a e fehu'i ko 'enī? Fakahā ki he fānau akó 'e matu'aki mahu'inga mo'oni ke mahino kia kinautolu 'a e ngaahi tokāteline 'o e Hē- mei he-Mo'oni pea mo e Toe Fakafoki 'i he taimi te nau ngāue fakafaifekau aí.

Fekau e fānau akó ke nau lau 'a e 2 Tēsalonika 2:1–3.

Fehu'i ange:

- Ko e hā e "'aho 'o Kalaisí"?
- Ko e hā 'e hoko ki mu'a he 'aho ko iá?

Fakamatala'i ange ko e hingá 'oku toe ui pē ia ko e Hē Faka'aufuli Mei he Mo'oni. Lau 'a 2 Tēsalonika 2:7–9 'i he Liliu 'a Siosefa Sāmitá pea ke fekumi ai ki he 'uhinga ne hoko ai e Hē-mei he-Mo'oni. Fehu'i ange:

- Ko e hā nai e "ngaahi faka'ilonga mo e ngaahi me'a fakaofu loi" 'a Sētane?
- Makehe mei he Hē Faka'aufuli mei he Mo'oni ('a e hingá 'a e Siasí), ko e hā ha toe fa'ahinga 'e taha 'o e hē mei he mo'oni?
- Kapau 'e lava 'a e kakai fakafu'ituitui 'o hē atu, ko e hā leva e fa'ahinga "faka'ilonga mo e ngaahi me'a fakaofu loi" 'oku faka'aonga'i 'e Sētane ke kākaa'i 'aki kinautolú?
- Te tau lava fēfē 'o faka'ehi'ehi mei he ngaahi faka'ilonga mo e ngaahi me'a fakaofu loi 'a Sētane?
- Ko e hā hono 'uhinga 'e mahu'inga'ia ai 'a Sētane 'i hono fakalotolahi'i kitautolu ke tau hē pe hingá?

Fekau e fānau akó ke nau lau 'a e 2 Tēsalonika 3:1–7 'o kumi ai e me'a te tau lava 'o fai ke faka'ehi'ehi ai mei he hē fakafu'ituitui mei he mo'oni. Vahevahe ho'o fakamo'oni ki he ngaahi mo'oni ko ia kuo toki akó'i. Faka'osi 'aki ha'o lau ange e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Hāloti B. Lī:

“Ko e hao'anga pē 'oku tau ma'u he taimi ni 'i he'etau hoko ko e kāingalotu 'o e Siasí, ko 'etau fai pau ki he me'a ko ia ne folofola 'aki 'e he 'Eikí ki he Siasí 'i he aho na'e fokotu'u ai 'a e Siasí. Kuo pau ke tau ako ke fakafanongo ki he ngaahi folofola mo e ngaahi fekau 'e 'omi 'e he 'Eikí'o fakafou mai He'ene palōfitá. . . . Mahalo he 'ikai ke ke sai'ia he me'a 'e fakahā atu 'e he ma'u mafai 'o e Siasí. Mahalo 'e fepaki ia mo ho'o ngaahi vakai fakapolitikalé. Mahalo 'e fepaki ia mo ho'o ngaahi vakai fakasōsialé. Mahalo te ne fakafe'atungia'i ho'o mo'ui fakasōsialé. Ka 'o kapau te ke fakafanongo ki he ngaahi me'a ni, 'o hangē tofu pē ko ha tō mai ia mei he fofonga 'o e 'Eikí. . . . 'he 'ikai ikuna'i 'a kimoutolu 'e he ngaahi matapā 'o helí. . . ."' ('i he Conference Report, Oct. 1970, 152; vakai foki, T&F 21:4–6).

KO E 'ULUAKI 'IPISELI 'A E 'APOSETOLO KO PAULÁ KIA TĪMOTÉ

Ko e taimi 'eni
ne hiki ai e 'Ipišeli
ko 'eni

'Uluaki fononga fakafaifekau (Ngāue 13–14)	Fononga fakafaifekau hono uá (Ngāue 15:36–18:22)	Fononga fakafaifekau hono tolu (Ngāue 18:23–21:15)	Tuku pōpula 'i Sesalia mo Loma (Ngāue 21:16–28:31)	'I hono fakahū pilisone tu'ō ua 'i Lomá
Fakafuofua ki he A.D. 47–50	50–53	53–57	57–62	62–65

Fakafuofua ki he A.D. 47–50

Toko taha na'á ne Hiki mo e Kakai ne Fai ki Ai: Na'e fakataumu'a 'e Paula 'a e tohi 1 Tímoté ki hono hoa ngāue fakafaifekau ki mu'á, 'a ia na'á ne ui ko "hoku foha mo'oni 'i he tuí" (1 Tímote 1:2). 'Oku 'iloa 'a e tohi ni, fakataha mo e 2 Tímoté mo e Taitusí, ko e ngaahi tohi fakahinohinó koe'uhí he 'oku nau 'omi ha ngaahi fale'i mahu'inga kia kinautolu 'oku ngāue fakataki 'i he Siasí.

Hisitōlia Hono Kamata'angá: Na'e fanau'i 'a Tímote 'i Līsita (vakai, Ngāue 16:1–3). Ko ha tangata Kaliki 'a 'ene tangata'eiki. Na'e tokanga'i lelei ia 'i he'ene tupu haké 'e he'ene fa'e mo 'ene kui fefine Siu anga-tonú (vakai, 2 Tímote 1:5). Na'á ne ako'i kiate ia 'a e folofolá talu mei he'ene fatutangatá (vakai, 2 Tímote 3:15). Na'e fakaafe'i 'e Paula 'a Tímote ke na ngāue 'i he'ene ngāue fakafaifekau hono uá (vakai, Ngāue 16:3). Talu mei he taimi ko iá, ne hoko ai 'a Tímote ko ha faifekau mo ha taki faivelenga 'i he Siasí (vakai, Ngāue 19:22; Filipai 2:19). Na'e fai 'e Paula 'a e tohi ko 'ení 'i he vaha'a taimi 'o hono 'uluaki fakahū pilisone ia 'i Lomá pea mo e taimi ko ia ne fakahū tu'ō ua ai iá, 'a ia 'oku fakafuofua ki he A.D. 64. Lolotonga e taimi ko 'ení ne fononga ai 'a Paula ki he ngaahi vahefonua ko ia ne ne fokotu'u ai e ngaahi kolo 'o e Siasí 'o fakamālohia 'enua tuí. Ne a'u ki ha taimi na'e vahe ange ai 'e Paula ke tokanga'i 'e Tímote 'a e Siasí 'i 'Efesoó, pea mo ha ngāue makehe ke ne ta'ofi e tupulaki 'a e tokāteline loí (vakai, 1 Tímote 1:3–7).

Taumu'á: 'I he tohi ni, na'e na'ina'i ai 'a Paula kia Tímote 'o fekau'aki mo e founga 'oku totonu ke ngāue ai e Siasí pea pehē foki ki he founga 'oku totonu ke fengāue'aki ai e kāingalotú (vakai, 1 Tímote 6:11–16). Na'á ne tuiaki foki 'oku totonu ke tā 'e he kau taki 'o e Siasí ha sīpinga lelei ke muimui ki ai e kāingalotú (vakai, 1 Tímote 4:6–10).

1 Tímote 1–6

Talateu

Na'e hoko 'a Tímote ko ha taki lakanga fakataula'eiki 'i 'Efesoó 'i he taimi na'á ne ma'u ai e tohi 'a Paulá. Kuo lahi ha ngaahi

ngāue mahu'inga ne tuku 'e Paula kia Tímote pea na'á ne fakamo'oni'i ma'u pē 'a 'ene faivelengá. Ka neongo ia, na'e faingata'a ki he kāingalotu matu'otu'a mo 'iloa ange he Siasí ke nau tali e tu'unga fakatakimu'a 'a Tímoté koe'uhí ko 'ene ta'u si'i (vakai, 1 Tímote 4:12). Na'e tohi 'a Paula ke fale'i mo fakalotolahi'i hono kaume'a loto hoha'á. 'Oku tau ma'u foki mo ha ngaahi uiui'i faingata'a ke fakahoko, 'o hangē ko ia ko Tímoté. 'I ho'o lau 'a e tohi ko 'ení, fekumi ki ha na'ina'i pe fale'i 'e lava ke ne tokoni'i koe 'i ho'o ngāue he Siasí.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e 1 Tímote 1–6 peá ke fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki mu'a ke teuteu ho'o lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongoleléi ke Fakatokanga'i:

- Ko e fatongia ia 'o e kau taki 'o e Siasí ke fakapapau'i 'oku ako'i e tokāteline mo'oni ki he Kāingalotú (vakai, 1 Tímote 1:3–7, 18–20).
- 'Oku 'alo'ofa mai 'a e 'Otuá kia kinautolu 'o fakafou 'i he Fakaleléi (vakai, 1 Tímote 1:12–17; vakai foki, T&F 29:1).
- Ko e hē fakafo'ituitui mei he mo'oni ko e taha ia 'o e ngaahi faka'ilonga 'o e 'aho faka'osí (vakai, 1 Tímote 4:1–15; vakai foki, 2 Nifai 27:1–2; T&F 112:23–24).
- 'Oku ma'u 'e he Kāingalotú ha fatongia ke tokanga'i e masivá mo e faingata'a'ia (vakai, 1 Tímote 5:1–16; vakai foki, Sēmisi 1:27; Sēkope 2:19).
- 'Oku 'ikai totonu ke tuku 'etau falalá 'i he ngaahi koloa 'o e māmani he "ko e 'ofa ki he [pa'angá] ko e tefito ia 'o e kovi kotoa pē" (1 Tímote 6:1–19; vakai foki, T&F 6:7).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe ko ha'ō fakakaukau pē 'a'au, 'i he lolotonga ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he 1 Tímote 1–6.

1 Tímote 1:3–7, 18–20. Ko e fatongia ia 'o e kau taki 'o e Siasí ke fakapapau'i 'oku ako'i e tokāteline mo'oni ki he kāingalotú (miniti 'e 25–30)

Faka'alí'ali ha ngaahi mētali fakakautau ki he fānau akó pe ko ha fakatāta 'oku 'i ai hano kaveinga fakakautau (kau sōtia, tau, ngaahi me'atau) pe tā ha fo'i tepi 'o ha laka fakakautau. Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 35:13–14 pea fehu'i ange:

- Ko e hā ha founga 'oku felave'i ai e folofola ko 'ení mo e fakatātaá (hivá)?

- ‘Okú ke pehē ko e hā nai hono ‘uhinga na’e faka’aonga’i ai ‘e he ‘Eikí ha fakatātā fakakautau ‘i he potu folofola ko ‘ení?
- Lau ‘a e 1 Timote 1:18–19. Ko e hā ha founa ‘oku faitatau ai hono fakahoko e ngāue ‘a e ‘Eikí mo ha ‘alu he tauí?
- Lau ‘a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:28–29. Ko hai ‘a e filí?
- Ko hai kuó ne pole-tau ki aí?
- Ko e hā e fa’ahinga feinga tau ‘oku tau fai?

Fakamatala’i ange, na’e kamata ke uesia māmālie ‘a e Siasí ‘e he hē-mei he-mo’oni ‘i he kuonga ‘o Paulá. Na’e fakatokanga ‘a Paula telia ‘a e kau akonaki loi ‘oku nau ako’i hala ha ngaahi tokāteline ‘o fakatefito he ngaahi fananga pe talatupu’a faka-Siú ‘a ia ‘okú ne mio’i pe liliu e mo’oni (vakai, Taitusi 1:14), pea na’e ‘i ai ha kāingalotu ne tui ki ai.

‘Oange ki he fānau ako taki taha ha lau’i pepa pea vahe ange ke nau fai ha tohi ki ha taha ‘oku hangē pē hanau kaume’á ‘a ia ne kamata ke ne tui ki he ngaahi tokāteline loi. ‘Ai ke nau faka’aonga’i e ngaahi tefito’i mo’oni ‘i he 1 Timote 1:3–7 mo e 4:1–7 ke fale’i ‘aki honau kaume’á. Tānaki e ‘ū lau’i pepá pea ke lau hanau ni’ihi ki he kalasí. Fehu’i ange:

- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku mahu’inga ai ki he kau taki ‘o e Siasí ke nau fakapapau’i ‘oku ako’i e tokāteline mo’oni?
- Ko e hā ha me’a ‘e lava ‘e hotau kau taki ‘o fai ke tokoni’i ai kitautolu ‘i hono ako e tokāteline mo’oni?

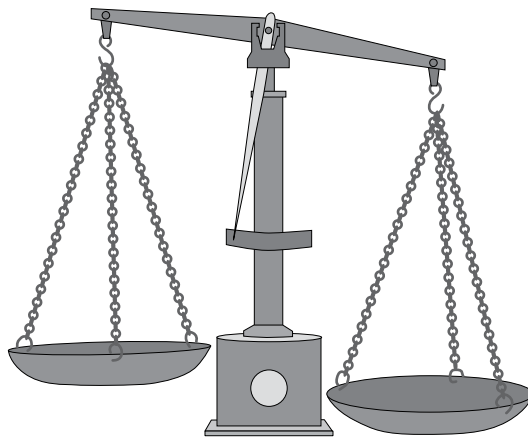
Vahevahe ange e na’ina’i ko ‘eni ‘a ‘Eletā M. Lāsolo Pālātí:

“Kuo pau ke fakapapau’i ‘e kinautolu ‘oku nau ako’i, ‘oku haohaoa ma’u pē ‘a e ngaahi tokāteline ‘oku nau ako’i. Faiako ‘aki e Laumālie, ‘o faka’aonga’i e folofolá mo e ngaahi nāunau fakalēsoni kuo fakangofuá. . . . ‘Oua na’a mou feinga ke ako’i pe nofo ‘i ha fo’i tefito ‘oku ta’epau mo tu’u fehu’ia. . . . ‘I ha māmani ‘oku fonu ‘i he angahalá, fepakipakí mo e puputu’ú, te tau lava ‘o ma’u ha melino pea malu’i kitautolu ‘i he’etau ‘ilo’i mo mo’ui’aki e ngaahi mo’oni ‘o e ongoongolelei ‘a ia kuo fakahā maí.” (‘i he Conference Report, Oct. 1993, 104; pe *Tūhulu*, Sānuali 1994. 102–103).

Fehu’i ange:

- Ko e hā nai hono ‘uhinga ‘oku fa’a toutou lea ai e kau palōfitá ‘o fekau’aki mo hono ako faka’aho ‘o e folofolá?
- ‘Okú hanga fēfē ‘e he’etau ako faka’aho ‘a e ngaahi tokāteline ‘oku ako’i mai he folofolá ‘o malu’i kitautolu mei he ngaahi akonaki loi ‘oku fu’u manakoa ‘i he māmani?

1 Timote 1:12–17. ‘Okú ‘alo’ofa mai e ‘Otuá kia kitautolu ‘o fakafou ‘i he Fakalelei. (Minití ‘e 10–15)

Faka’ali’ali ki he kalasí ha kí’i me’afua. Fakahingoa ha fanga kí’i kongokonga papa ko e *fonó*, *angahalá*, mo e *tauteá*. Tuku kinautolu ‘i he fa’ahi pē ‘e taha ‘o e me’afuá ke mamafa fakafa’ahitaha ai e me’afuá ki he tafa’aki ko iá. Kapau ‘oku ‘ikai ha me’afua pea ke tā ha me’afua ‘i he palakipoé, tā ha fanga kí’i kongokonga papa ‘i he fa’ahi ‘e taha ‘o e me’afuá pea ke fehu’i ange leva ki he fānau akó pe ko e hā e me’a ‘e hoko ki he me’afuá.) Tohi’i he palakipoé ‘a e fo’i lea ko e *Fakamaau-totonu* pea ke fakamatala’i ange ko ha ‘ulungaanga ia ‘o e Tamai Hēvaní. Fehu’i ange ki he fānau akó:

- Kapau ‘oku fakafonga’i ‘e he me’afua ko ‘eni ‘a ho’o fakamaau faka’osi, ‘e tokoni’i fēfē koe ‘e he fakamaau totonu ‘a e Tamai Hēvaní?
- ‘E totonu nai ia?

Fakahingoa ha fo’i piliki ko e *Fakalelei* pea ke hili he fa’ahi ‘e taha ‘o e me’afuá ke lava ‘o liliu e mamafa ‘a e me’afuá ki he fa’ahi ‘e tahá. (Kapau ‘okú ke faka’aonga’i ha fakatātā, pea ke fehu’i ki he fānau akó pe ko e hā e me’a ‘e hoko he taimí ni ki he me’afuá.) Fehu’i ange: Ko e hā ha me’a ‘oku ako’i mai ‘e he me’á ni ‘o fekau’aki mo e mālohi pea mo e amanaki lelei ‘oku foaki mai ‘e Sisū Kalaisi kia kitautolú? Tohi’i he palakipoé ‘a e fo’i lea ko e ‘*Alo’ofa* pea ke fakamatala’i ange ko ha ‘ulungaanga foki mo ia ‘o e ‘Otuá. Lau ‘a e Ngāue 9:1–5 pea ke fehu’i ange:

- Ko e hā e founa na’e ‘ikai potupotutatau ai e me’afua ‘a Paulá ‘i he taimi na’á ne fononga ai he hala ki Tāmasikusí?
- Ko e hā e fa’ahinga ongo ne ke mei ma’u kapau ko Paula koe? Ko e hā hono ‘uhingá?

Lau ‘a e 1 Timote 1:12–17 pea ke fekumi ki he founa na’e ma’u ai ‘e Paula ‘a e ‘alo’ofá. Fehu’i ange: Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku tau fie ma’u ai e ‘alo’ofá? Fakaafe’i e fānau akó ke nau lau ‘a e ‘Alamā 5:32–33 mo nau kumi e founa te tau lava ke ma’u ai ha ‘alo’ofá. Lau ‘a e 1 Timote 2:3–6 pea mo e

Liliu 'a Siosefa Sāmita 'o e 1 Timote 2:4. Fakamo'oni fekau'aki mo e 'alo'ofa ma'ongo'onga ko ia 'oku tau ma'u 'o fakafou 'i he Fakalelei 'a Sisū Kalaisi 'i he taimi 'oku tau fakatomala aí.

1 Timote 2:9–15. 'Oku totonu ke hoko e Kāingalotu 'o e Siasí ko ha ngaahi fa'ifa'itaki'anga 'o e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi. (Miniti 'e 10–15)

'Oange ki he fānau akó ha la'i pepa ke nau tohi ai. Fekau e fānau fefiné ke nau hiki fakaholoholo mai ha ngaahi 'ulungaanga ma'a mo lelei 'oku nau loto ke ma'u 'e he kau talavou 'i he Siasí. Kole ki he fānau tangatá ke nau fai e me'a tatau pē ki he kau finemuí. Fakaafe'i ha ní'ihí 'o e fānau akó ke vahevahe mai 'enau ngaahi fakakaukaú pea mou alea'i kinautolu mo e kalasí.

Lau 'a e 1 Timote 2:9–15 'o kumi ai e ngaahi 'ulungaanga lelei na'e pehē 'e Paula 'oku totonu ke ma'u 'e he kakai fefine 'i he Siasí. Fakafehoanaki e lisi 'a Paulá pea mo e lisi ne hiki 'e he fānau tangatá.

Lau 'a e 1 Timote 3:1–7 peá ke kumi ai e ngaahi 'ulungaanga lelei na'e akonaki 'a Paula 'oku totonu ke ma'u 'e ha pīsopé. Fakafehoanaki e lisi ko 'ení mo e lisi ko ia ne hiki 'e he fānau fefiné. Te ke lava 'o fakamatala'i ange, neongo na'e lea 'a Paula 'o kau ki he kau pīsopé, ka ko e konga lahi 'o e ngaahi 'ulungaanga lelei ko 'ení 'oku finangalo e 'Eikí ke fakatupulekina 'e he kakai tangata kotoa pē. Fehu'i ange:

- Ko hai 'okú ne mahu'inga'ia 'i he ngaahi 'ulungaanga lelei ko 'ení, makehe mei he 'Eikí?
- 'Oku fakafehoanaki fēfē 'a e ngaahi 'ulungaanga lelei ko 'ení ki he ngaahi 'ulungaanga ko ia 'oku fakamahu'inga'ia 'e he māmaní?
- Ko e hā te tau lava 'o fai ke fakatupulekina 'aki e ngaahi 'ulungaanga lelei ko 'ení?

1 Timote 5:3–16; 6:1–19. 'Oku 'ikai totonu ke tupu 'etau falalá 'i he ngaahi koloa 'o e māmaní, he ko e "'ofa ki he [pa'angá] ko e tefito ia 'o e kovi kotoa pē." (Miniti 'e 25–30)

Faka'ali'ali ki he kalasí ha fu'u fokotu'unga pa'anga loi. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha me'a te ke fai 'o kapau te ke ma'u e pa'anga ko 'ení 'i ha māhina? uike? 'aho? pe houa?
- Ko e toko fiha 'o kimoutolu 'oku palani ke koloa'ia ha 'aho? Ko e hā hono 'uhingá?
- Ko e hā e ngaahi fakatu'utāmaki 'o e ma'u ko ia ha pa'anga lahi?

Lau 'a e Sēkope 2:18–19 peá ke fekumi ki ha ngaahi akonaki 'a e 'Eikí 'o fekau'aki mo e koloa'ia. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha ngaahi fakangatangata ne 'ai 'e he 'Eikí ki hono ma'u 'o e koloá?
- Ko e hā me'a 'oku totonu ke tau fekumi ki ai 'o mu'omu'a 'i he me'a kehe kotoa peé? (Vakai foki, Mātiu 6:33).
- Ko e hā e mahu'inga 'o e fale'i ko 'ení?

Lau 'a e 1 Timote 6:10–12 peá ke kumi 'a e fakatokanga 'a Paulá. Fehu'i ange:

- Ko e hā e fakatu'utāmaki 'o e koloa'ia?
- Ko e hā e me'a 'oku totonu ke tau fekumi ki ai he mo'ui ko 'ení?
- Kapau te tau ma'u koloa 'o fakatau mo e na'ina'i 'a e 'Eikí 'i he Sēkope 2, ko e hā e founa 'oku totonu ke tau faka'aonga'ia ai kinautolú?

Kumi hake 'a e 1 Timote 5:8–10 pea fekau e fānau akó ke nau kumi hake pe ko hai 'oku finangalo pau e 'Eikí ke tau tokanga ki aí. Fehu'i ange: Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke tau tokanga'ia kinautolu kuo mate honau 'unohó pea mo e kau mēmipa 'o e fāmili? Fefakamo'oni'aki e potu folofola ko 'ení mo e 'Isikeli 16:49 peá ke fehu'i ange: Ko e hā e ngaahi 'uhinga lalahi na'e faka'auha ai 'e he 'Otuá 'a Sōtoma mo Komolá? Lau 'a e Sēmisi 1:27 ke ma'u ai e founa na'e fakamatala'i 'aki 'e Sēmisi 'a kinautolu 'oku lotu mā'oni'oni. Mou alea'i e founa 'oku fehokotaki ai e akonaki ko 'ení pea mo e ngaahi akonaki 'a Paula 'i he 1 Timote 5.

Lau 'a e 1 Timote 6:17–19 peá ke fakahaa'i mai ha ngaahi tukupā 'e ono na'e fai 'e Paula ki he kāingalotu koloa'ia. Hiki he palakipoé pea mou alea'i kinautolu. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha tāpuaki 'oku ma'u 'e kinautolu 'oku talangofua ki he ngaahi tukupā ko ia 'oku hiki he palakipoé?
- Ko e fē taimi 'e ma'u ai e ngaahi tāpuaki ko 'ení?

Hiki e fo'i sētesi ko 'ení he palakipoé. *Ko ha me'a 'e taha ke te koloa'ia, ka ko ha toe me'a foki ia 'e taha ke te koloa'ia he founa 'a e 'Eikí.* Kole ki he fānau akó ke nau vahevahe atu 'enau fakakaukau ki he 'uhinga 'o e koloa'ia 'i he founa 'a e 'Eikí. Lau fakataha mo e fānau akó 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 6:7. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha founa 'oku kehe ai e koloa'ia he founa 'a e 'Eikí mei he koloa'ia ko ia he founa 'a e māmaní?
- Ko e hā hono 'uhinga 'o ka fie ma'u ai 'e ha taha 'a e ngaahi koloa 'a e 'Eikí kae 'ikai ke e koloa'ia 'a e māmaní?

KO E 'IPISELI HONO UA 'A E 'APOSETOLO KO PAULÁ KIA TĪMOTÉ

Ko e taimi 'eni ne hiki ai e 'Ipiseli ko 'eni

'Uluaki fononga fakafaifekau (Ngāue 13–14)	Fononga fakafaifekau hono uá (Ngāue 15:36–18:22)	Fononga fakafaifekau hono tolu (Ngāue 18:23–21:15)	Tuku pōpula 'i Sesalia mo Loma (Ngāue 21:16–28:31)	'I hono fakahū pilisone tu' o ua 'i Loma
Fakafuofua ki he A.D. 47–50	50–53	53–57	57–62	62–65

Toko taha na'á ne Hikí mo e Kakai ne Fai Ki Ai: Na'e fakataumu'a 'e Paula 'a e tohi 'a 2 Tīmoté kia "Tīmote [ko hoku] foha 'ofeiná" (2 Tīmote 1:2; vakai v. 1).

Hisitōlia Hono Kamata'angá: Na'e faka'osi 'e Paula 'ene ngāue fakafaifekau 'i Loma. Kuo hanga 'e he ta'u 'e tolungofulu 'o e ngāue mālohi mo faivelenga ko e 'Aposetolo 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisi 'o liliu 'a Saula 'o Tāsisi ke hoko ko Paula, ko ha taha ke fili ki he "pale 'o e mā'oni'oni" (vakai, 2 Tīmote 4:6–8). Na'e faingata'a e fakahū pōpula tu' o ua ko 'eni (vakai, 2 Tīmote 2:9). Na'e li'aki ia 'e hono ngaahi kaungāme'á pea lavaki'ia 'e ha ni'ih; na'e fakahā 'e Paula kia Tīmote ko Luke pē na'e kei faivelenga mo mo'oni (vakai, 2 Tīmote 4:10–11). Ka neongo e ngaahi mamahi ko 'eni ne ne 'ākilotoa iá, na'e kei faivelenga mo lototo'a pē 'a Paula 'o a'u ki he ngata'angá. 'I he'ene fehanga'angai ko ia mo hano fakahalaia'ia pea tautea mate iá, na'e fakahā ai 'e Paula, "Kuó u tau 'a e tau lelei, kuó u lava'ia 'a e fakapuepue, kuó u tauhi ma'u 'a e tuí" (2 Tīmote 4:7). Na'á ne hiki e tohi ko 'eni 'i ha ki' taimi nounou pē mei hono tautea mate ia 'o fakafuofua ki he ta'u A.D. 65.

Taumu'a: Ko e tefito'i taumu'a e tohi 'a Paulá ke fai ha ngaahi fakahinohino faka'osi ki hono foha 'ofeina 'i he tuí. Na'e fakalotolahi 'a e tohi ni, neongo e ngaahi tūkunga ne 'i ai 'a Paulá. Na'á ne fakalotolahi'ia 'a Tīmote ke ne faivelenga mo fakamanatu kiate ia 'a e ngaahi tāpuaki ta'engata 'e ma'u 'e he "tangata tau lelei 'a Sīsū Kalaisi" (2 Tīmote 2:3), peá ne toe fakatokanga ange foki fekau'aki mo e ngaahi kovi 'o e tokāteline loí. Na'e tohi 'a Paula 'o pēhē 'oku tau ma'u hotau fakamo'uí 'o fakafou 'i he kelesi 'a e 'Otuá pea mo hono fakahoko 'o e ngaahi tokāteline mo'oni 'oku fakatou ako'í mai 'e he folofolá mo e kau palōfita mo'uí (vakai, 2 Tīmote 3:13–17; 4:1–2).

2 Tīmote 1–4

Talateu

'I he 'amanaki ko ia ke mate 'a e kakai, 'oku fa'a liliu ai 'enau vakai ki he ngaahi me'a ko ia 'oku mahu'inga tahá. Koe'uhí ko e me'á ni, 'oku tau fa'a tokanga ai ki he tukutala faka'osi 'a ha taha. Ko e tohi 'a 2 Tīmoté ko ha lekooti ia 'o e ngaahi lea

faka'osi 'a Paulá, 'a ia ne fakamolulumalu'ia 'e he 'amanaki ke ne pekiá. Ko 'ene tohi tukú ia, ko e fakanounou ia 'o 'ene taukei mo hono potó. Te ke 'ilo'ia ai na'e fakatokanga 'a Paula telia 'a e ngaahi fakatu'utāmaki tatau mo ia 'oku tau fehanga'angai he 'aho ní. Lau 'a e 2 Tīmoté mo kumi ai ha ngaahi akonaki fekau'aki mo e founga ke te tali 'aki e maté pea pēhē foki ki he na'ina'ia faka'osi 'a Paula 'o fekau'aki mo e founga te tau lava ke fakakakato lelei 'aki 'etau fononga he mo'uí mo ma'u ai 'a e fiefia lahi ko ia kuo tala'ofa mai 'e he Fakamo'uí (vakai, Sione 16:24).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e 2 Tīmote 1–4 peá ke fakakaukau'ia e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'eni ki mu'a ke teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'í Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongoleléi ke Fakatokanga'í

- Na'e fili kitautolu ki mu'a pea tau ha'u ki he māmaní ke fakahoko ha ngaahi fatongia ne 'omi 'e he 'Eiki (vakai, 2 Tīmote 1:8–11; vakai foki, 'Épalahame 3:22–23).
- 'Oku tala'ofa 'aki 'a e mo'ui ta'engata'ia kinautolu 'oku mo'ui 'aki e ongoongoleléi mo kātaki 'o a'u ki he ngata'angá (vakai, 2 Tīmote 2:1–10; 4:1–8; vakai foki, 1 Nifai 22:31; T&F 14:7).
- 'Oku hanga 'e he folofolá 'o fakamahino'ia mai e ngaahi kovi 'i hotau 'ahó pea fakahinohino'ia kitautolu ki he fakamo'uí (vakai, 2 Tīmote 3:1–17; vakai foki, Siosefa Sāmita 1:37).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'í

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'ia ha' o fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu ko ia 'a e ngaahi lēsoni ki he 2 Tīmote 1–4.

2 Tīmote 1–4. 'Oku tala'ofa 'aki e mo'ui ta'engata'ia kinautolu 'oku mo'ui 'aki e ongoongoleléi mo kātaki 'o a'u ki he ngata'angá. (Miniti 'e 25–30)

Vahevahe e fānau akó ki ha kulupu 'e tolu pea vahe ange e ngaahi vahe ko 'eni ki he kulupu takitaha: 2 Tīmote 1; 2; 4. Fekau ke nau ako e vahe ne 'oange kia kinautolu, fakataha mo e Ngāue 20:28–31 pea mo e 2 Tesalonaika 2:1–3, 'o fekumi ki he fakamo'oni ko ia na'e kamata ke hē atu mei he mo'oni 'a e Siasí 'i he kuonga 'o Paulá. Fekau ke nau lipooti mai e ngaahi me'a ne nau ma'ú pea mou alea'ia fakakalasi kinautolu. Fehu'ia ange:

- Ko e hā ha fakamo'oni na'e 'omi 'e Paula 'e hoko ha hē fakalūkufua mei he mo'oni?
- Ko e fē taimi 'e hoko ai 'eni?

- Ko e hā ha fakamo'oni te ke lava ke 'omai he 'ikai toe 'ave 'a e Siasí mei he māmaní, neongo 'e 'i ai ha ní'hi 'e hē 'i hotau kuongá?

Tohí'í 'i he palakipoé 'a e *Ko e Siasi he 'Aho Faka'osí*. Tohí'í 'i lalo ai 'a e *Taniela 2:44–45* mo e *Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 65:2–6*. Fekau ki he kulupu takitaha ke nau lau e ngaahi potu folofola ko 'ení pea nau fakahaa'í mai pe ko e hā ne nau kikite'í ki hotau kuongá. Fehu'í ange: 'Oku 'i ai nai ha 'amanaki lelei kia kitautolu? Mou alea'í e founga te tau lava 'o fakahoko 'aki e ngaahi kikite ko 'ení. Kole ki ha taha he fānau akó ke ne lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikeli:

“Oku kei 'i ai foki ha ní'hi tokolahi 'oku nau fakaanga mo angatu'u, 'a ia 'oku nau hē mei he mo'oni mo hiki hake honau le'ó ke fakafepaki ki he ngāue ni. Kuo 'i ai ma'u pē ha ní'hi pehē ia. 'Oku nau lea'aki 'enau fakakaukaú 'i he' enau fononga ko ia he mo'uí, pea vave leva ke ngalo atu. 'Oku ou mahalo te tau ma'u ma'u pē kinautolu lolotonga 'etau feinga ke fakahoko e ngāue 'a e 'Eikí. 'E lava 'e he tokotaha 'oku faitotonu 'i hono lotó 'o 'ilo'í 'a ia 'oku mo'oni mo ia 'oku loí. 'Oku tau laka ki mu'a, 'o laka hangē ha kau tau mo ha ngaahi fuka 'oku fakahaa'í ai e mo'oni ta'e ngatá. Ko 'etau taumu'á ke taukave'í 'a e mo'oni mo e lelei. Ko ha kau sōtia faka-Kalisitiane kitautolu 'oku tau 'laka atu ki he tau, mo e kolosi 'o Sisuú 'oku mu'omu'a 'ia kitautolú.'"

“Ko e feitu'u kotoa pē 'oku tau ō ki ai, 'oku tau māta'ia ai e mahu'inga fau 'o e ngāue ko 'ení. 'Oku 'i ai e loto manava-kavakavá 'i he feitu'u kotoa pē kuo fokotu'u ai ia. Ko e ngāue ia 'a e Huhu'í. Ko e ongoongolelei (gospel) ia 'o ha ongoongo lelei (good news). Ko ha me'a ia ke tau fiefia mo loto vēkeveke ki ai” (“i he Conference Report, Apr. 1996, 115–16; pe *Ensign*, May 1996, 83).

Fehu'í ange: Ko e hā ha 'uhinga te tau lava 'o ma'u ai ha 'amanaki lelei ki he Siasí 'i hotau kuongá? Hiki he palakipoé 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Uilifooti Utalafí:

“He 'ikai pē ha taimi 'e fakangofua ai 'e he 'Eikí au pe ko ha tangata kehe 'oku hoko ko ha Palesiteni 'o e Siasí, ke taki hala'í kimoutolu. (“Excerpts from Three Addresses by President Wilford Woodruff Regarding the Manifesto,” hili e Fanongonongo Fakamafai'í 'Uluaki 'i he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá).

Fakatatau mo e lea ko 'ení, ko e hā ha toe me'a te tau lava 'o fai ke faka'ehi'ehi ai mei he hē-mei he-mo'oni? Lau 'a e 2 Timote 4:7–8 peá ke fakamo'oni ange kapau te tau lototó'a, te tau lava 'o faka'osi 'etau mo'uí 'aki e loto tui tatau mo ia ne ma'u 'e Paulá.

 2 Timote 3:1–5, 16–17 (Folofola Ako Ma'ulotó). 'Oku hanga 'e he folofolá 'o fakahaa'í mai e ngaahi kovi 'i hotau kuongá mo tataki kitautolu ki he fakamo'uí. (Miniti 'e 15–20)

Fehu'í ange ki he fānau akó:

- Ko e toko fiha 'o kimoutolu kuo 'osi huhu malu'í mei ha mahaki?
- Te ke lava 'o manatu'í pe na'á ke mamahí'ia?
- Na'e fe'unga pē nai 'ene mamahí mo hono mahu'ingá? Ko e hā hono 'uhingá?
- Ko e hā ha ngaahi fakatamaki 'e ala hoko kia koe kapau 'oku 'ikai ke ke huhu malu'í?

Lau 'a e 2 Timote 3:1–5 peá ke fehu'í ange:

- Ko e hā ha fa'ahinga mahaki 'oku fakafofonga'í heni?
- Ko e hā ha founga 'oku nau fakatu'utāmaki ange ai kinautolu 'i he mamateá pe huhunú?

Fakamatala'í ange na'e kikite'í 'e Paula 'e 'i ai ha ngaahi mahaki fakalaumālie te nau 'ohofi e sōsaieti he ngaahi 'aho faka'osí. Fehu'í ange: Kapau 'e lava ke huhu malu'í koe mei he ngaahi mahaki fakalaumālie ko 'ení, ko e hā ha totongi te ke loto ke fai ke ma'u ai iá? Ko e hā hono 'uhingá? Lau 'a e 2 Timote 3:15 ke ma'u ai e faito'o 'o e ngaahi kovi 'oku hoko 'i hotau kuongá. Fehu'í ange:

- Ko e hā ha me'a kuo tuku mai 'e he 'Eikí ke tokoni 'i hono malu'í kitautolu mei he ngaahi mahaki fakalaumālie?
- Ko e hā ha founga 'e tokoni ai 'a e folofolá 'i hono malu'í kitautolu mei he ngaahi mahaki ko 'ení?

Lau 'a e 2 Timote 3:16–17 peá ke kumi hake ai e ngaahi founga 'e tokoni'í ai kitautolu 'e he folofolá 'i he'etau tau'í e ngaahi mahaki fakalaumālie ko 'ení. Fekau e fānau akó ke nau fakafehoanaki e ongo veesi ko 'ení mo e 2 Timote 3:1–5, pea mou alea'í e founga 'e lava ke hoko ai e folofolá ko ha malu'anga mei he mahaki fakalaumālie takitaha 'oku hā aí.

Lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Poiti K. Pēká:

“Na'e akonaki 'a Paula 'oku hoko 'etau 'ilo ki he folofolá ko hotau huhu malu'í ia mei he ngaahi kovi ko 'eni 'o e ngaahi 'aho faka'osí” (“i he Conference Report, Apr. 1985, 42; pe *Ensign*, May 1985, 33).

Na'e toe tānaki mai 'e Palesiteni 'Eselā Tafu Penisoni 'o pehē:

“Ko ha tali 'eni ki he faingata'a lahi taha 'o hotau kuongá. 'Oku ma'u 'e he folofola 'a e 'Otuá, hangē ko ia 'oku ma'u 'i he folofolá, 'i he ngaahi lea 'a e kau palōfita mo'uí, 'i he fakahā fakafo'ituituí, ha mālohi

ke malu'i e Kāingalotú mo fakateunga kinautolu 'aki e Laumālié ke nau lava 'o matatali e koví, pikitai ki he lelei pea mo fiefia 'i he mo'ui ko 'eni'" ("The Power of the Word," *Ensign*, May 1986, 80).

Fakalotolahi'i e fānau akó ke nau tauhi pau ki hono ako e folofolá ke lava 'o malu'i ai kinautolu mei he ngaahi fulikivanu 'oku takatakai'i kinautolú.

KO E 'IPISELI 'A PAULA KIA TAITUSÍ

Ko e taimi 'eni
ne hiki ai e 'Ipiseli
ko 'eni

'Uluaki fononga fakafaifekau (Ngäue 13–14)	Fononga fakafaifekau hono uá (Ngäue 15:36–18:22)	Fononga fakafaifekau hono tolú (Ngäue 18:23–21:15)	Tuku pöpula 'i Sesalia mo Loma (Ngäue 21:16–28:31)	'I hono fakahü pilisone tu'ó ua 'i Lomá
--	--	--	--	---

Fakafuofua 47–50
ki he A.D.

50–53

53–57

57–62

62–65

Tokotaha Na'á ne Hikí mo e Kakai ne Fai Ki Aí: Ko ha tokotaha papi ului Kaliki 'a Taitusi, na'e kaungā ngäue faivelenga mo Paula 'i hono fakamafola e ongoongolelei mo fokotu'u e Siasí (vakai, Kalētia 2:3; 2 Kolinitó 8:16–23). Na'e hiki e tohi 'a Taitusí 'e Paula (vakai, Taitusi 1:1) pea na'e fakataumu'a ia kia "Taitusi, ko [hoku] foha mo'oni ['oku] taau mo e tuí" (v. 4).

Hisitōlia Hono Kamata'angá: Hili hono tukuange 'a Paula mei hono 'uluaki fakahü pilisone ia 'i Lomá, na'á ne 'a'ahi ai mo Taitusi ki he motu ko Kalití. Na'e 'ikai malava ke nofo 'a Paula 'i he motú ko ia na'á ne tuku ai 'a Taitusi ke ne fakamā'opo'opo e Siasí (vakai, Taitusi 1:5). Na'e hanga 'e he tohi fakalotolahi mo fakalototo'a 'a Paulá 'o 'ange ha ngaahi fakahinohino pau fekau'aki mo e ngaahi fatongia 'o kinautolu 'oku ngäue 'i he Siasí. Na'e tautautefito e ngaahi fakatokanga 'a e 'Aposetoló kia Taitusí ke ne tokanga telia e kau faifekau mo e ngaahi tokāteline loí. Na'á ne toe lave foki fekau'aki mo e 'ulungaanga pea mo e tō'onga 'oku taau mo ha taha kuo ui ki he tu'unga takimu'a fakataula'eikí. 'Oku fakafuofua na'e hiki e tohi ko 'eni 'i he ta'u A.D. 64.

Taumu'á: Hangē ko Timoté, na'e 'i ai ha ngäue faingata'a ke fai 'e Taitusi. Ko e tefito'i faingata'a na'á ne fehangahangai mo iá pea pehē ki he kau taki fo'ou te ne fokotu'ú, ko hono fakapapau'i ko ia 'e kei haohaoa e tokātelinē 'i he kāingalotu fo'ou. Hangē ko ia ko e kāingalotu kehē, na'e uesia e kolo 'i Kalití 'e he kau akonaki mo e ngaahi tokāteline loí (vakai, Taitusi 1:14; 3:9–11). Ne 'i ai hanau ni'ihī na'e "angatu'u . . . 'o ako 'aki 'a e ngaahi me'a 'oku 'ikai totonú, ka nau ma'u ai e koloa 'ulí" (Taitusi 1:10–11). Na'e fakalotolahi'i 'e Paula 'a Taitusi ke ne lototo'a 'i hono pukema'u e tuí (vakai, Taitusi 1:13–16; 2:15), ke ne fili ha kau taki 'oku taau mo mālohí (vakai, Taitusi 1:1–9), pea ke ne ako'i foki ki he Kāingalotú 'a e hala ki he fakamo'uí (vakai, Taitusi 2:11–3:8).

Taitusi 1–3

Talateu

Na'e tohi 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikí 'o pehē: "Ko e tohi 'a Taitusí ko e 'ipiseli ia 'o e talangofuá. 'I hono hiki ia 'e Paula 'i

he'ene toulekeleká, hangē ne ue'i ia 'e he Laumālié ke ne fale'i 'a Taitusí, pea fakaa'u atu ki he kāingalotú, 'o kau ki he fu'u fie ma'u ko ia ke 'a'eva 'i he ngaahi hala 'o e mo'oni mo e mā'oni'oni. . . .

"Na'e hiki e tohi 'a Taitusí 'o fakataumu'a ki he kāingalotú. Ko ha malanga ia 'o ha fakatokanga 'aonga kia kinautolu 'oku 'i he tākangá, ko ha founga totonu ke tali 'aki e palopalema 'o e mo'ui 'i he māmaní kae 'ikai 'o māmani 'a kitautolú" (*Doctrinal New Testament Commentary*, 3:119).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Taitusi 1–3 pea ke fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a ke teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'i

- 'I he maama fakalaumālié na'e tala'ofa 'aki 'e he 'Otuá 'a e mo'ui ta'engatá kia kinautolu 'e faivelenga 'i he mo'ui fakamatelié (vakai, Taitusi 1:1–3).
- 'E hanga 'e ha'atau si'aki 'a e anga ta'e faka'otuá mo e holi fakaemāmani kotoa pē 'o tataki kitautolu ki he 'Eikí (vakai, Taitusi 2:1–15; vakai foki, Molonai 10:32).
- Te tau lava 'o ma'u e mo'ui ta'engatá 'o fakafou 'i he 'alo'ofa 'a e 'Otuá 'aki 'etau papitaiso mo hokohoko atu 'i he ngaahi ngäue lelei (vakai, Taitusi 2:11–3:8; vakai foki, 'Alamā 12:33–34).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe ko ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Taitusi 1–3.

Taitusi 2:11–3:8. Te tau lava 'o ma'u e mo'ui ta'engatá 'o fakafou 'i he 'alo'ofa 'a e 'Otuá 'aki 'etau papitaiso mo hokohoko atu he ngaahi ngäue lelei. (Minití 'e 20–25)

Faka'ali'ali ha fu'u 'akau 'oku mo'ui. Tohi'i he palakipoé 'a e ongo fo'i lea ko e *vai* mo e *maama*. Fehu'i ange:

- Ko e fē he ongo me'á ni 'e 'ikai lava ke kau he mo'ui 'a e fu'u 'akaú?
- Ko e hā ha me'a 'e hoko 'o ka 'ikai ma'u ha taha 'o kinaua?

Tohi'i 'i he palakipoé *tui kia Sisū Kalaisi* mo e *talangofua* ki he *ngaahi fekau 'a e 'Otuá (ngaahi ngāuē)*. Fehu'i ange:

- Ko e fē he ongo me'á ni 'oku fie ma'u ki he mo'ui ta'engatá?
- Te tau fakafehoanaki fēfē nai e ongo tefito'i mo'oni ko 'eni 'o e ongoongolelei ki he ngaahi fie ma'u 'a ha fu'u 'akaú?

Lau 'a e Taitusi 1:16; 2:7, 14; 3:8, 14 ke 'ilo'i ai e tokāteline pe akonaki na'e fakamamafa'i 'e Paulá. Fehu'i ange:

- Ko e hā 'a e ngaahi ngāue lelei?
- Te nau tokoni'i fēfē kitautolu ke tau toe foki ki he Tamai Hēvani?

Lau 'a e Taitusi 3:3–5 peá ke fehu'i ange:

- 'Oku felotoi pe 'ikai felotoi nai e ngaahi veesi ko 'ení mo e ngaahi veesi ko ia kuo tau ako 'i mu'a 'o fekau'aki mo e ngāue?
- Na'e fakahalaia'i nai 'e Paula ia? Ko e hā hono 'uhinga ne ne fai ai iá pe ko e hā hono 'uhinga na'e 'ikai ke ne fai ai iá?
- 'Okú ke pehē ko e hā na'e 'uhinga ki ai 'a Paulá? ('Oku 'alu fakataha e ngaahi ngāue mo e kelesi.)

Lau e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Tāleni H. 'Oakesi:

“Oku mau fakamo'oni . . . ko e ma'a mei he angahalá 'o tu'unga 'i he Fakalelei 'a Kalaisi, 'e fakafuofua ia me he tui fakafu'ituitui 'a e tokotaha angahalá, 'a ia 'e fakahaa'ia 'i he talangofua ki he tu'utu'uni 'a e 'Otuá ke fakatomala, papitaiso, pea ma'u mo e Laumālie Mā'oni'oni (vakai, Ngāue 2:37–38). . . .

“Na'e akonaki 'a Nīfai 'o pehē, ' . . . he 'oku mau 'ilo ko e me'a 'e fakamo'ui ai kitautolú ko e [kelesi], 'o ka hili 'emau fai 'a e me'a kotoa pē 'e ala fai' (2 Nīfai 25:23). Ko e hā leva 'a e 'me'a 'e ala fai'? 'Oku mau mo'oni ki ai e fakatomalá (vakai, 'Alamā 24:11) mo e papitaisó, tauhi 'o e ngaahi fekau' pea mo e kātaki ki he iku'angá" ('i he Conference Report, Apr. 1998, 76–77; pe Tūhulu, Siulai 1998, 71–72).

Fekau e fānau akó ke nau lau 'a e Taitusi 3:4–8. 'Ai leva ke nau fai tohi ki ha taha 'o hangē pē ko hanau kaungāme'a te'eki siasí, 'o fakamatala'i ange 'a e 'uhinga ko ia 'oku tau ai e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní 'oku fie ma'u fakatou'osi e kelesi 'a Sīsū Kalaisi mo 'etau ngaahi ngāue lelei ki he fakamo'ui.

Taitusi 2:1–15. 'E hanga 'e ha'atau si'aki 'a e anga ta'e faka'otua mo e holi fakamāmani kotoa pē 'o tataki kitautolu ki he 'Eiki (Miniti 'e 15–20)

Mou alea'i mo e fānau akó e mālohi 'oku ma'u 'e ha taha fakaanga mo 'ite'ita ki he ni'ihī kehē: Fehu'i ange: Ko e hā hono 'uhinga 'oku kovi ai ke te 'i ha lotolotonga 'o ha fa'ahinga kakai pehe'e? Lau 'a e Taitusi 1:10–14 peá ke fakamatala'i ange e fa'ahinga kakai na'e nofo mo Taitusi. Fehu'i ange:

- 'Okú ke pehē ko e hā na'á ne 'a'usia 'i he'ene ako'i ko ia e ongoongolelei ki he kakai ko 'ení?
- 'E fēfē nai ha'ate hoko ko hanau taki lakanga fakataula'eiki?
- Ko e hā nai hano mahu'inga ke fakakaume'a kia kinautolu?
- Te ke fakahoko fēfē ia?

Lau 'a e Taitusi 3:10–11 pea kumi hake ai e fale'i 'a Paulá peá ke fehu'i ange:

- Ko e hā e 'uhinga 'a Paula ki he "tukuangé"?
- 'Oku 'i ai nai ha taimi 'oku totonu ke tau tukuange ai 'etau feohi mo ha taha fakafu'ituitui? Ko e fē taimi ko iá? Ko e hā hono 'uhinga? (fakafehoanaki mo e Kalētia 6:1).

'Oange ki he fānau akó ha lau'i pepa pea 'ai ke nau tā ha kōlomu 'e fā. Fekau ke nau lau fakavavevave 'a e Taitusi 2:2–6 'o nau kumi e falukunga kakai 'e fā ne 'oange kia kinautolu 'e Paula 'a e "akonaki haohaoá." Talaange ki he fānau akó ke nau fakahinga 'enau ngaahi kōlomú 'aki e falukunga kakai ko 'ení. Fekau leva ke nau lau fakalelei e veesi 1–8 pea nau hiki 'i he ngaahi kōlomú 'a e fale'i na'e loto 'a Paula ke ma'u 'e he falukunga kakai taki taha. Fakaafe'i kinautolu ke nau fakalaulauloto ki he fale'i ne fai mo nau fakakaukau'i e founa 'oku kaungatonu ai kia kinautolu e fale'i ko iá. Fakamatala'i ange mahalo he 'ikai ke tau lava 'i liliu ha ni'ihī tokolahi 'oku tau feohi, ka te tau lava 'o fakasitu'a'i honau ngaahi mālohi fakamāmani mo 'ai ke tau toe lelei ange. Lau 'a e Taitusi 2:11–15 'o kumi ai e me'a te tau lava 'o fai ke liliu 'aki kitautolú. Fehu'i ange:

- Ko e hā kuo fai 'e he Fakamo'ui 'o malava ai ke tau liliú?
- Ko e hā ha ngaahi tāpuaki 'oku ma'u 'e kinautolu 'oku ngāue ke liliu 'enau mo'ui?

KO E 'IPISELI 'A PAULA KIA FILIMONÉ

'Uluaki fononga fakafaipekau (Ngāue 13–14)	Fononga fakafaipekau hono uá (Ngāue 15:36–18:22)	Fononga fakafaipekau hono toló (Ngāue 18:23–21:15)	Tuku pōpula 'i Sesalia mo Loma (Ngāue 21:16–28:31)	'I hono fakahū pilisone tu'ou ua 'i Lomá
--	--	--	--	--

Fakafuofua 47–50
ki he A.D.

50–53

53–57

57–62

62–65

Tokotaha Na'á ne Hikí mo e Kakai ne Fai Ki Ai: Na'e hiki 'e Paula 'a e tohi 'a Filimone lolotonga hono 'uluaki fakahū pilisone ia 'i Lomá. Na'e fakataumu'a e tohi kia Filimone, ko ha mēmipa 'o e Siasí pea mo e 'eiki 'a e tamaio'eiki ko 'Onesimosi, ko ha taha 'o e kau papi ului 'a Paulá (vakai, Filimone 1:1–10).

Hisitōlia Hono Kamata'angá: Na'e nofo 'a Filimone 'i Koluse pea mahalo ko ha taha ia 'o e kau papi ului 'a Paulá (vakai, Filimone 1:19–20). Ko ha mēmipa faivelenga ia na'á ne faka'atā hono falé mo 'ene koloá ke faka'aonga'i 'e he Siasí (vakai, Filimone 1:2–5). Na'e fakamahino 'e Paula 'i he tohi ni 'a 'ene fie tuku 'a 'Onesimosi—ko ha pōpula hola 'a Filimone— ke na nofo, he ko ha kaungāme'a mamae ia. Ka neongo ia, he 'ikai lava 'a Paula ke fakahoko ia he ko e tamaio'eiki hola ko 'eni ko ha koloa 'a ha taha kehe. Ko e tautea ki ha pōpula holá ko e mate. Na'e kole fakamamate 'a Paula kia Filimone ke ne talitali 'a 'Onesimosi 'o hangē ko ha'ane talitali iá [Paula]. (vakai, Filimone 1:12–19).

Taumu'á: Na'e loto 'a Paula ke foki 'a e tokotaha ului fo'ou ko 'eni ki 'api 'o fakalelei mo hono 'eiki. Na'á ne fai e tohi ni ke kole ia, mo fakatauange 'e tali lelei ia 'e Filimone. Neongo'e hoko 'ene foki ki hono 'eiki ke mole ai 'ene tau'atāina fo'ou mei he'ene ngāue pōpulá, ka na'e toe ma'u foki 'e 'Onesimosi ia ha tau'atāina 'e taha 'a ia 'oku toki ma'u pē 'i he ongoongolelei 'a Sisū Kalaisí (vakai, Filimone 1:10).

Filimone 1

Talateu

'Oku 'omi 'e he tohi 'a Filimone ha taha 'o e ngaahi 'uhinga fisifisimu'a taha 'o e fakamolemole mo e fakatomalá, 'a ia 'e lava ke ma'u he ngaahi tohi 'a Paulá. 'Oku hoko 'a Paula ko ha fa'ifa'itaki'anga lelei 'o e 'ofa faka-Kalaisí mo e manava'ofá. 'I hono tuku pilisone'i iá, na'e fakahaa'i ai 'e Paula 'a 'ene ngaahi ongo'i manava'ofá 'i he'ene kole ko ia 'o taukapo'i ha pōpula ne hola pea 'ikai ha taha ke ne fakaongoongolelei'i ia ka ko Paula pē.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Filimone 1 peá ke fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a ke teuteu ho'o lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'i

- Kuo pau ke tau fakamolemole'i e ni'ihiki kehe 'oku faikovi mai kia kitautolú (vakai, Filimone 1:10–20; vakai foki, T&F 64:9–11).
- 'Oku tatau e tokotaha kotoa pē ki he 'Eiki tu'unga 'i he ongoongolelei (vakai, Filimone 1:15–17; vakai foki, 'Alamá 1:26; T&F 88:107).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Faka'aonga'i e fakakaukau ko 'eni pe ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu ko ia ke ako'i e Filimone 1.

Filimone 1. Tu'unga 'i he ongoongolelei, 'oku tatau ai e tokotaha kotoa pē ki he 'Eiki. (Miniti 'e 35–40)

Tohi'i 'i he palakipoé 'a e Paula, 'Onesimosi, mo e Filimone, peá ke tā ha fu'u sēini mamafa.

- Ko e hā ha me'a kuo faka'aonga'i ki ai e sēini 'i he kotoa 'o e hisitōliá?
- Ko e hā 'oku nau fakafongā'i?

Fakamatala'i ange ko e ngaahi hingoa ko ia he palakipoé, ko ha ngaahi hingoa ia 'o ha kakai ne seini'i 'enau mo'uí. Kole ange ki he fānau akó ke nau lau fakavavevave 'a e Filimone 1:1–21 mo nau kumi ai e sēini 'a e tokotaha taki taha. 'I he'enau kumi ko ia e ngaahi talí, hanga 'o hiki kinautolu he palakipoé pea mou alea'i kinautolu. ('E lava ke kau heni 'a e nofo pilisone 'a Paulá, pōpula 'a 'Onesimosi pea mahalo ko ha pule ta'e fakamolemole 'a Filimone.)

Vahevahe ange ha fakamatala fe'unga mei he talateu ki he tohi 'a Filimone. Fakamatala'i ange 'i he ngaahi 'aho 'o Filimone mo 'Onesimosi, na'e matu'aki fakafalala e kau pōpulá ki he 'alo'ofa 'a honau kau takí. Na'e fa'a tautea'i pē foki mo e fanga ki'i hia ma'ama'á ia 'i he founga ta'e'ofa tahá. Fakakaukau'i ha'o vahevahe e fakamatala ko 'eni:

“Na'e fakahaa'i e fakakaukau na'e ma'u 'e he laó ki he kau pōpulá 'i he lau ko ia ko e *servile caput nullum jus habet*; 'oku 'ikai ha totonu 'a e pōpulá. Na'e ta'e fakangatangata e mālohi 'o e 'eiki pulé. Te ne lava 'o tu'utu'u, fakamamahi'i pe tāmata'i ha pōpula 'o ka ne fie fai ia. . . . Ko ha ngāue pa'anga ia 'a hono kumi e kau pōpula holá. Na'e faka'ilonga'i e kau pōpula holá 'i honau fo'i la'é, tautea'i ke liunga ua 'enau ngāué

pea taimi 'e ni'ihī ne lī kinautolu ki he fanga monumanu fekai 'i he ngaahi feitu'u fakafiefia'angá. Na'e tokolahi fau e kau pōpulá. Na'e lava ke a'u ki he kau pōpula 'e toko uamano ne ma'u 'e ha 'eiki pule 'e taha" (Marvin R. Vincent, *Word Studies in the New Testament*, 4 vols. [1900–1901], 3:519).

Fehu'i ange:

- Ko e hā ha me'a 'e lava ke fai fakalao 'e Filimone ki he'ene tamaio'eiki?
- 'E 'i he'ene totonu fakalotú nai ke fakahoko ia?
- Ko e hā ha liliu ne hoko 'i he mo'ui 'a 'Onesimosí ne kehe ai e me'a ne hokó? (Na'á ne ului ki he ongoongolelei 'a e Fakamo'ui.)

Mou toe lau fakakalasi 'a e Filimone 1:8–20, pea kumi ai e ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā ha tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelei na'e kole ange 'e Paula ke fai 'e Filimoné?
- Ko e hā 'uhinga 'e faingata'a ai kia Filimone ke fakamolemolé?

- Ko e hā te tau lava 'o ako mei he ngaahi akonaki ko 'ení?

Fekau e fānau akó ke nau fakakaukau ki ha taimi ne faingata'a ai ke nau fakamolemolé'i ha taha. Fehu'i ange:

- Na'e faingata'a fēfē ke liliu ho'o fakakaukau ki he tokotaha ko iá? Ko e hā hono 'uhingá?
- Ko e hā e founa ne faifai peá ke lava 'o liliu ai iá?

Tuhu ki he ngaahi hingoa 'i he palakipoé peá ke fehu'i ange:

- Ko hai he ni'ihī fakafo'ituitui ko 'ení 'oku hōifua taha ki ai e 'Otuá?
- Lau 'a e 2 Nifai 26:33. Ko e hā hono 'uhinga 'oku faingata'a ai ke filí?
- 'Oku tau 'ilo'i 'oku kehekehe pē 'a e ngaahi tūkunga mo'ui 'a e tokotaha kotoa, ka ko e hā nai e me'a 'oku tau faitatau aí?
- Ko e hā ha me'a 'oku liliu kitautolu ki ai 'e he ongoongolelei, neongo pe ko e hā hotau tu'unga 'i he sōsaietí?

Fakamo'oni'i ange 'oku 'ai 'e he ongoongolelei ke tatau e kakai kotoa pē. Koe'uhí ko e me'a ko iá, 'oku totonu ke tau toutou tali mo kātekina ai e ni'ihī kehé.

KO E 'IPISELI 'A E 'APOSETOLO KO PAULÁ KI HE KAKAI HEPELUÚ

Tokotaha Na'á ne Hikí mo e 'Ahó: 'Oku fakafuofua ko e talu mei he ta'u A.D. 400 mo hono taku 'o pehē na'e fai 'e Paula 'a e tohi ko 'ení. Ka neongo ia, 'oku 'i ai ha ni'ihí 'oku nau fehu'ia hono hiki 'e Paula 'a e 'ipiseli ko 'ení koe'uhí ko e founa mo e lea 'oku faka'aonga'i 'akí he 'oku fu'u kehekehe 'aupito ia mo e ngaahi tohi kehe 'a Paulá. 'Oku tatau foki e ngaahi mahinó neongo kapau na'e 'ikai ke hiki 'e Paula, ka ko 'ene ngaahi fakakaukau, he 'oku fenāpasi e ngaahi tokāteline 'i he tohi 'a Hepeluú mo e ngaahi tokāteline ko ia 'oku ma'u 'i he ngaahi tohi kehe 'a Paulá.

'I he taimi na'e fakahoko ai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'a hono toe liliu fakalaumālie 'o e Tohi Tapú, na'e 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o fehu'ia hono fa'u 'e Paula 'a e tohi. Hangē ko 'ení, na'e akonaki 'a e Palōfitá 'o pehē:

“Oku pehē 'e Paula 'i he'ene tohi ki hono kāinga Hepeluú, na'e ma'u 'e 'Ēpeli ha fakamo'oni na'á ne mā'oni'oni” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 59).

'Oku ta'e pau foki mo e 'aho 'o e 'ipiseli ko 'ení. Ka koe'uhí 'oku 'ikai lave 'a e tohi 'a Hepeluú ki hono faka'auha 'o e tempalé, 'a ia na'e hoko 'i he ta'u A.D. 70, pea lave ma'u pē ki he tempalé 'i he taimi lolotongá, ko ia na'e fakafuofua ai na'e hiki e tohi ki mu'a he taimi ko iá. 'Ikai ngata aí, kapau ko Paula na'á ne hiki e tohi, kuo pau pē na'e hiki ia ki mu'a 'i he'ene pekia he ta'u A.D. 65.

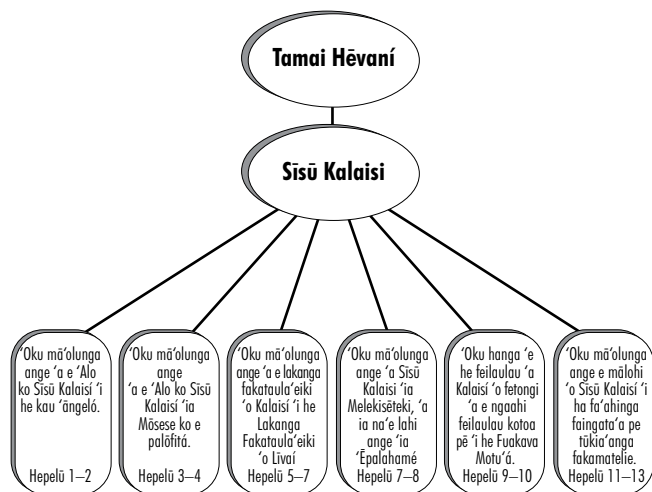
Kakai ne Fai Ki Aí: 'Oku fakamamafa e 'Ipiseli ko 'ení 'i he ngaahi kaveinga mo e ngaahi tō'onga 'a e Fuakava Motu'á. Ko ia 'oku ngalingali na'e fakataumu'a 'a e tohi ki he kau Siu [Hepelū] Kalisitiané.

Hisitōlia Hono Kamata'angá: Hangē ko ia kuo tau vakai ki ai 'i he tohi 'a Ngāue pea mo e ngaahi 'Ipiseli kuo tau 'osi akó, na'e fa'a 'i ai ha ngaahi ta'e felotoi mālohi 'i he vaha'a 'o e senitailé mo e kau Siu Kalisitiané pe na'e ha'isia nai e Kāingalotú ki he ngaahi fono 'a Mōsesé (vakai, Ngāue 15). Ko e taha e 'uhinga na'e hiki ai e tohi 'a Hepeluú, ke fakalotolahí 'i e kakai Siu ne papi uluí ke nau tu'uma'u 'i he faivelenga ki he ongoongolelé kae 'oua te nau foki ki he'enua tō'onga mo'ui 'i he Fuakava Motu'á.

'I he'ene hā mahino ko ia na'e fakangata e ngaahi ouau 'o e fono 'a Mōsesé 'e he feilaulau fakalelei 'a Kalaisi, na'e tupukoso hake leva ha fehu'í mahu'inga 'e ua: Kapau te tau tali 'a e mo'oni ko ia 'oku 'ikai kei ha'isia e kau Kalisitiané ki he fono 'a Mōsesé, ko e hā leva e mahu'inga mo'oni 'o e Fuakava Motu'á? pea 'e faka'uhinga'í fēfē ia? 'I he fanga ki'i me'a iiki pē, ko e folofola ne lava ke ma'u 'e he kau Kalisitiané 'i he kuonga ko 'ení ko e tohi ko ia 'oku tau ui he 'ahó ni ko e Fuakava Motu'á. Na'e kei teuteu'í e Fuakava Fo'ou ia pea na'e mei lava ha senituli ia 'e tolu ki mu'a pea toki tali ke hoko ia ko ha tohi pau. 'Oku hā mai na'e hiki 'a e tohi 'a Hepeluú ia ke tali e fehu'í ki he founa na'e

totonu ke vakai ai e kau Kalisitiané ki he Fuakava Motu'á pea mo e fono 'a Mōsesé. Na'e fetongi 'e Kalaisi ia mo 'Ene ongoongolelé 'a e fono motu'á.

'Oku Mahulu hake 'a Sisū Kalaisi 'i he Me'a Kotoa pē

Taumu'á: Na'e ako'í 'e Paula 'a e Kāingalotu Kolosé 'oku totonu ke nau "fakafeta'í ki he Tamaí" 'a ia na'á Ne fekau'í mai Hono 'Alo Lahí ke "mā'olunga taha pē ia 'i he ngaahi me'a kotoa pē" (Kolose 1:12-18). 'Oku tānaki mai e tohi 'a Hepeluú ki he kaveinga ko 'ení 'a e mo'oni ko ia 'oku tu'ukimu'a taha pē 'a Sisū Kalaisi, 'i he tatakí 'a e Tamaí, 'i he ngaahi me'a kotoa pē. Ko ia 'oku fakamafai'í ai ia ke ne fakahoko e fuakava motu'a 'o e fonó mo fakahoko e fuakava fo'ou 'o e ongoongolelé. Hangē ko ia ne hiki 'e ha taha faiako Siasi 'o pehē:

“Oku tatau 'a Hepelū . . . 'i he Fuakava Fo'ou pea mo Levitiko 'i he Fuakava Motu'á: 'Oku fakahaa'í 'e Levitiko 'a e founa faka-Mōsesé, kae fakamatala'í ia 'e Hepelū. 'Oku fakahaa'í ai 'e Paula 'a e founa na'e fakalalakala ai e ongoongolelé mei hono fakava'é 'i he fakahokohoko faka-Levitikó. Koe'uhí ko e ongoongolelei na'e toe fakafoki mai 'i hono 'ahó, na'á ne fakahaa'í ai e founa na'e fakataumu'a ki ai e tohi 'a Levitiko ke hoko ko ha hala-fakakavakava 'a ia 'e lava ke kolosi ai 'a kinautolu 'oku mamahi mei he ngaahi 'ahi'ahi fakamatelie ki he mālolō'anga 'o e 'Eiki.

“Oku 'ikai ha tohi 'i he Fuakava Fo'ou, kau ai e ngaahi Kosipelí, 'e toe fakatefito ange 'ia Kalaisi ka ko e 'Ipiseli na'e fai 'e Paula ki he kakai Hepeluú. Na'e fakahaa'í ai 'e Paula 'a 'ene fekumi ke fakahaa'í ko Kalaisi na'á Ne fakahoko e founa faka-Mōsesé. 'Oku fakamo'oni'í ia Sisū 'o Nāsaletí mo 'ene feilaulau fakalelei 'a e fakatātā 'o e founa faka-Mōsesé” (Joseph Fielding McConkie, “Jesus Christ, Symbolism, and Salvation,” 'i he Robert L. Millet, *Studies in Scripture: Volume 6, Ngāue to Revelation* [1987], 192).

Hepelū 1–2

Talateú

‘Oku tukutaha e tokanga ‘a e Hepelū 1–2 ‘i he tu‘unga makehe ‘o Sisū Kalaisi ‘i he‘ene hoko ko e ‘Alo ‘o e ‘Otuá. ‘Oku mā‘olunga ange Hono nāunaú mo hono lāngilāngi ‘i he kau ‘āngelo ‘o langi, ka na‘á Ne tuku pē ke Ne “ma‘ulalo si‘i ‘i he kau ‘āngeló” (Hepelū 2:9; vakai foki, Saame 8:5). Fakakaukau ‘i e ‘uhinga ‘o e fakalea ko ‘eni peá ke fekumi ‘i he tohi ‘a Hepelū ke ma‘u e ngaahi akonaki fakau‘aki mo e ma‘ongo‘onga mo e fififisimu‘a taha pē ‘a Sisū Kalaisi.

Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e Hepelū 1–2 peá ke fakakaukau ‘i e ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ‘eni ki mu‘a peá ke teuteu ho‘o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito‘i Mo‘oni Mahu‘inga ‘o e Ongongoleléi ke Fakatokanga‘i

- Ko Sisū Kalaisi ko e ‘Alo Tofu pē Ia ‘e Taha na‘e Fakatupu pea ko e “tatau [tofu pē]” ia ‘o e Tamai Hēvaní (vakai, Hepelū 1:1–6; vakai foki, Sione 14:9).
- ‘Oku mā‘olunga ange ‘a Sisū Kalaisi ‘i he kau ‘āngelo ‘o langi, ka na‘á Ne finangalo ke ne to‘o kiate Ia ‘a e mo‘ui fakamatelié ke lava ‘o mahino lelei kiate ia ‘etau ngaahi mamahi mo hotau ngaahi ‘ahi‘ahi (vakai, Hepelū 1:4–12; 2:9–18; vakai foki, ‘Alamā 7:11–13).

Ngaahi Fokotu‘u ki Hono Ako‘i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko ‘eni, pe faka‘aonga ‘i ha‘o ngaahi fakakaukau pē ‘a‘au, ‘i he lolotonga ho‘o teuteu e ngaahi lēsoni ki he Hepelū 1–2.

Hepelū 1–2. Ko Sisū Kalaisi ko e “tatau tofu pē” Ia ‘o e Tamai Hēvaní. ‘Okú Ne mā‘olunga ange ‘i he kau ‘āngelo ‘o e langi, ka na‘á Ne finangalo ke Ne to‘o kiate Ia ‘a e mo‘ui fakamatelié ke lava ‘o mahino lelei kiate ia ‘etau ngaahi mamahi mo hotau ngaahi ‘ahi‘ahi. (Minití 35–40)

Fokotu‘utu‘u ke ‘omi ‘e ha ní‘ihi ‘o e fānau akó ha lau‘i tā ‘i he‘enau kei si‘i mo ‘enau mātu‘á ‘i he ta‘u tatau pē. Faka‘alí‘ali e ‘ū lau‘i taá peá ke vakai pe ‘e lava ‘e he fānau akó ‘o fakatauhoa ‘ū lau‘itā ‘o e mātu‘á ki he ngaahi foha pe ‘ofefine totonú. Mou alea‘i pe ko e hā e ngaahi fōtunga fakaesino na‘e tokoni ki he fānau akó ke nau fakatauhoa e mātu‘á mo e fānau.

Fakaafe‘i e fānau akó ke nau lau ‘a e Hepelū 1:1–3 ‘o fekumi ai ki he ngaahi me‘a ‘oku ako‘i mai ‘e he ngaahi veesi ko ‘eni ‘o fekau‘aki mo e fōtunga fakatu‘asino ‘o Sisū Kalaisi. Fehu‘i ange: Kapau te ke lava ‘o mamata ki ha lau‘itā ‘o e Tamai Hēvaní mo Sisū Kalaisi, ‘e anga fēfē nai ha faitatau ‘o Hona fōtungá? Mou alea‘i mo e fānau ha ngaahi me‘a kehe, makehe mei he faitatau fakatu‘asino, ‘a ia ‘e lava ke tau ma‘u mei he‘etau mātu‘á.

Fekau e fānau akó ke nau lau ‘a e Sione 14:6–10 pea mou fekumi ki ha founga ‘e taha ‘oku hoko ai ‘a Sisū Kalaisi ko e “tatau ‘aupito” ‘o e Tamai Hēvaní. Fakaafe‘i e fānau akó ke nau lau ‘a e Hepelū 1:6–12, ‘o nau kumi ha ngaahi tō‘onga, ngaahi mālohi pe ngaahi ‘ulungaanga ‘o Sisū Kalaisi ‘oku faitatau ai mo e Tamai Hēvaní. Te ke lava ‘o hiki ‘i he palakipoé ‘a e ngaahi ‘ilo ko ‘eni mei he Hepelū 1:

Veesi 6	‘E hū kiate Ia ‘a e kau ‘āngeló.
Veesi 8	Te Ne ma‘u ‘a e tokotoko ‘o e mā‘oni‘oni.
Veesi 9	‘Okú ne fehi‘a ki he angahalá.
Veesi 10	Na‘á ne fakatoka e fakava‘e ‘o e māmaní.
Veesi 12	Te ne tatau ai pē ‘o ta‘engata.

Kole ki he fānau akó ke nau lau ‘a e Hepelū 2:7, peá ke fehu‘i ange leva: Koe‘uhí na‘e hoko ‘a Sisū Kalaisi ko ha ‘Otuá ‘i he maama fakalaumālié, ko e hā nai hono ‘uhinga na‘á Ne fili ai ke ha‘u ki he māmaní pea ngaohi Ia ke “ma‘ulalo si‘i ange ‘i he kau ‘āngeló”? Mou alea‘i e ngaahi fakakaukau ‘a e fānau akó. Fakamatata‘i ange na‘e finangalo lelei ‘a Sisū ke ha‘u ki he māmaní ke ne fakahoko e Fakaleléi ma‘á e toenga ‘o e fānau ‘a e Tamai Hēvaní (vakai, Hepelū 2:9; Filipai 2:5–11; Mōsaia 3:5–9). ‘Oku ui ‘a e finangalo lelei e Fakamo‘uí ke tuku Hono taloni ‘i he langi kae ha‘u ‘o mo‘ui fakamatelié, mamahi ‘o pekia ‘i he kolosí mo totongi ki he faiangahala ‘a e fa‘ahinga ‘o e tangatá ko e “[anga fakatōkilalo] ‘a e ‘Otuá” (1 Nifai 11:26–33).

Fakaafe‘i e fānau akó ke nau lau fakalongolongo ‘a e Hepelū 2:10–18. Kole ange ke nau fekumi ki ha fakamo‘oni na‘e makatu‘unga ‘i he ‘ofa ‘a Kalaisi kia kitautolú mo ‘Ene finangalo ke tau ma‘u e faingamālie ke toe foki ki He‘ene Tamaí, ‘a hono ue‘i ia ke Ne mamahi ‘i he ngaahi me‘a kotoa ko ia ne ne fouá. Fehu‘i ange:

- Ko e fē ‘i he ngaahi vēsí na‘e ongo taha kiate koé? Ko e hā hono ‘uhingá?
- Ko e hā e fa‘ahinga ‘ongo ‘okú ke ma‘u ‘i ho‘o ‘ilo‘i ko ia ‘oku malava lelei ange ke Ne tokoni mai he taimi ‘oku ‘ahi‘ahi ai kitautolú, koe‘uhí he na‘á Ne ‘osi mamahi ‘i he ngaahi ‘ahi‘ahi?

Vahevahe mo e fānau akó ‘a e ‘ofa ‘okú ke ma‘u ki he Fakamo‘uí ko Sisū Kalaisi.

Hepelū 3–6

Talateú

'Oku fakahaa'i 'e he Hepelū 1–2 'oku mā'olunga ange 'a Sisū Kalaisi ia 'i he kau 'āngelō. 'Oku hanga 'e he Hepelū 3–4 'o fakafehoanaki 'a Sisū kia Mōsese, ko e palōfita ne faka'apa'apa'i taha 'e he kau Siú. 'Oku ako'i kitautolu 'e he Hepelū 5–6 ko Kalaisi, 'i he'ene hoko ko ha taula'eiki lahi he tu'unga 'o Melekisētekí, 'oku lahi ange ia 'i he taula'eiki lahi he tu'unga faka-Līva'i 'i he kuonga 'o Mōsesé. Fekumi ki he ngaahi akonaki fekau'aki mo e tuí, 'alo'ofá, kelesi mo e haohaoá.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Hepelū 3–6 peá ke fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki mu'a peá ke teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'i

- 'Oku lahi ange 'a Sisū Kalaisi ia 'i ha toe palōfita (vakai, Hepelū 3:1–6).
- 'E hū 'a kinautolu 'oku 'ikai fakafefeka honau lotó ki he Fakamo'uí, ki Hono mālōlō'anga 'i he mo'uí ni pea 'i he mo'ui ka hoko maí (vakai, Hepelū 3:8–19; 4:1–11).
- 'Oku hanga 'e he fanongo ki he ongoongolelei 'o fakaului 'a kinautolu 'oku tuí (vakai, Hepelū 4:1–2; vakai foki, 'Alamā 32:21–43).
- 'Oku foaki mai 'e he 'Eikí 'a e 'alo'ofá mo e kelesi ke fakama'a mo fakangofua'i 'aki kitautolu ke tau ha'u kiate Iá (vakai, Hepelū 4:12–16; vakai foki, 'Eta 12:27).
- Kuo pau ke uiui'i 'a e kau ma'u mafai fakataula'eiki mei he 'Otuá 'o hangē ko 'Ēloné (vakai, Hepelū 5:1–4; vakai foki, Ngaahi Tefito 'o e Tuí 1:5).
- He 'ikai lava ke fakatomala pe huhu'i 'a e ngaahi foha 'o e mala'ia (vakai, Hepelū 6:4–6; vakai foki, T&F 76:30–49).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe ko ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Hepelū 3–6.

Hepelū 3–4. 'E hū 'a kinautolu 'oku 'ikai fakafefeka honau lotó ki he Fakamo'uí, ki Hono mālōlō'anga 'i he mo'uí ni pea mo e mo'ui ka hoko maí. (Miniti 'e 30–35)

Kole ki ha tamasi'i pe ta'ahine ako ke ne fakamatala ki he kalasi ha taumu'a mahu'inga 'okú ne fie ikuna'i pe fakahoko

'i he mo'uí ni. Fehu'i ange ki he tokotaha ko ia pe 'oku faingata'a fēfē nai ke a'usia e taumu'a ko ia. Hiki ha ni'ihī 'o e ngaahi sitepu 'e fie ma'u ke a'usia ai e taumu'a pea mou alea'i kinautolu mo e kalasi. Fehu'i ange ki he tokotaha:

- Ko e fatongia ia 'o hai ke a'usia e taumu'a ko ia?
- Kapau 'oku 'ikai ke ke ma'u e ngaahi fie ma'u ki he taumu'a ko ia, 'okú ke pehē 'oku totonu ke kei fakapale'i pē koe? Ko e hā hono 'uhinga 'oku totonu ai pe ko e hā hono 'uhinga 'oku 'ikai totonu ai?

Tohi'i 'i he palakipoé 'a e kupu'i lea *hū ki he mālōlō'anga 'o e 'Eikí*. Fekau e fānau akó ke nau lau 'a e 3:8–19 'o fekumi ki he fa'ahinga kakai ne ta'ofi ke 'oua na'a nau hū ki he mālōlō'anga 'o e 'Eikí. Fehu'i ange:

- 'Oku 'uhinga nai 'eni ki he hā? (Ki he kakato 'o e nāunau 'o e 'Otuá; vakai, T&F 84:24.)
- Ko e hā ha ngaahi angahala ne makatu'unga ai e mole meiate kinautolu 'a e faingamālie ko 'ení?
- Ko e hā ha ngaahi angahala na'e fakatokanga 'a Paula ki he kakai 'i hono kuongá ke 'oua na'a hoko kia kinautolu 'a e tautea tatau mo 'ení?
- 'Okú ke pehē 'oku kaungatonu fēfē kia kitautolu 'a e ngaahi fakatokanga 'i he veesi 12–15?

Fakamatala'i ange 'oku hū 'a e kau mā'oni'oní ki ha feitu'u mālōlō'anga 'oku ui ko palataisi 'i he taimi 'oku nau mate ai, ka te tau lava foki 'o ma'u e mālōlō'anga 'o e 'Eikí 'i he mo'uí ni. Vahevahe ange e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmitá:

“Na'e lea 'a e kau palōfita 'i ono'ahó 'o fekau'aki mo e 'hū ki he mālōlō'anga 'o e 'Otuá: 'oku 'uhinga nai ia ki he hā? 'I he'eku fakakaukau, 'oku 'uhinga ia ke hū ki he 'ilo mo e'ofa 'a e 'Otuá, 'o ma'u 'a e tui ki he'ene ngaahi taumu'a mo 'ene palaní, 'o a'u ki ha tu'unga te tau 'ilo'i ai 'oku tau totonu pea 'oku 'ikai ke tau fekumi ki ha me'a kehe, pea 'ikai uesia kitautolu 'e he mālohi kotoa pē 'o e tokātelinē pe ko e olopoto mo e kākā 'a e kau tangata 'oku nau fakatatali mai ke tohoaki'i kitautolú. . . .Ko e tangata ko ia kuó ne a'u ki he tu'unga ko ia 'o e tui ki he 'Otuá 'a ia kuo si'aki meiate ia 'a e veiveiua mo e ilifia kotoa peé, kuó ne hū ia ki he 'mālōlō'anga 'o e 'Otuá, . . . 'o ne mālōlō mei he veiveiua, ilifiá, tailiili ki he faingata'a pea pehē foki ki he mālōlō mei he ngaahi fepakipaki fakaelotu 'o e māmani” (*Gospel Doctrine*, 58; vakai foki, Mātiu 11:28–30).

Fehu'i ange:

- Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke tūlifua ki he taumu'a ko e hū ki he mālōlō'anga 'o e 'Eikí, 'i he lolotonga mo e hiliange 'a e mo'ui ko 'ení?
- Ko e fatongia ia 'o hai ke a'usia taumu'a ko ia?

- Kapau ‘oku ‘ikai ke ke fakahoko e ngaahi me’a ‘oku fie ma’u ka ke toki hū ki he mālōlō’anga ‘o e ‘Eikí, ‘okú ke pehē ‘oku totonu ke kei foaki atu pē kiate koe ‘a e ngaahi tāpuaki? Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku totonu aī pe ko e hā hono ‘uhinga ‘oku ‘ikai totonu aī?
- Lau ‘a e Hepelū 4:1. Ko e hā ha me’a na’e fakalotolahi’i ai ‘e Paula ‘a e ni’ihi kehē ke’oua na’a nau fai? (Tō nounou ke hū ki he mālōlō’anga ‘o e ‘Otuá.)
- Ko e hā e fa’ahinga ongo te ke ma’u kapau he ‘ikai ke ke lava ‘o a’usia e taumu’a mahu’inga ko ‘eni’?

Kole ki he fānau akó ke nau lau fakalongolongo ‘a e Hepelū 4:2–12. Fakaafe’i kinautolu ke nau faka’ilonga’i e ngaahi kupu’i lea ‘oku nau fakakaukau ‘e fakaivia mo fakahinohino’i ai kinautolu ‘i he fekumi ki he mālōlō’anga ‘o e ‘Eikí. Fakaafe’i ha fānau ako ‘e ni’ihi ke nau vahevahe mo e kalasí ‘a e ngaahi kupu’i lea kuo nau faka’ilonga’i.

Lau ‘a e Hepelū 4:14–16. Tokoni ke mahino ki he fānau akó ‘oku ma’u ‘e Sisū Kalaisi ‘a e mālohi ke tokoni’i fakatāutaha kitautolu ke tau a’usia Hono mālōlō’angá. Kole ki he fānau akó ke nau lau ‘a e Mātiu 11:28–30; Sēkope 1:7–8; ‘Alamā 12:34; mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 59:23 mo fekumi ai ki ha ngaahi founa ‘e lava ke tau “hū ai ki he nofo’anga ‘o hono ‘alo’ofá” pea a’usia ai e mālohi ‘oku foaki mai ‘e Sisū Kalaisi. Fakalotolahi’i e fānau akó ke nau fekumi ki he nonga, fiefia mo e mālōlō’anga ‘oku ma’u ‘e kinautolu ‘oku ha’u kia Kalaisi.

Hepelū 4:12–16. ‘Oku foaki mai ‘e he ‘Eikí kia kitautolu ‘a e ‘alo’ofá mo e kelesi ke fakama’a mo fakangofua’i ai kitautolu ke tau toe foki kiate Ia. (Miniti ‘e 15–20)

Ki mu’a pea fakahoko e kalasí, hanga ‘o tohi’i e fo’i lea ko e ‘alo’ofá mo e kelesi ‘i he palakipoé. Fakahā ange ki he fānau akó: Fakakaukau-loto pē ‘o hangē ‘oku faimana hano liliu koe ki ha pule’anga ‘i ha feitu’u mama’o ‘aupito ‘oku te’eki ai ke ke ‘ilo’i pe fanongo ai ki mu’a. ‘Oku fu’u mahu’inga mo anga fakakaume’a ‘aupito ‘a e kakaí, ka ‘okú ke ‘ilo’i ‘oku fie ma’u ke ta’ofi ‘e he tokotaha kotoa pē he pule’angá ‘a ‘ene ngāue he taimi ho’ataá ka nau kau ki hono ifi’i ‘o e fasi fakafonua’aki ha ngaahi talupite makehe. ‘I he taimi ne ‘ilo’i ai ‘oku ‘ikai ha’o talupité, na’e faka’ilo leva koe ‘o ‘ave ki he tu’i, pea fakahā atu ko e tautea ki he ‘ikai ke ke kau he ifi ko e mate.

Fehu’i ange ki he fānau akó: Ko e hā ha me’a te ke lea’aki ki he tu’i? Fakahāa’i ki he fānau akó ‘a e kupu’i lea ‘i he palakipoé mo ke fehu’i ange: Ko e fē he ongo fo’i lea ko ‘eni ‘okú ke ‘amanaki ‘e foaki atu ‘e he tu’i ma’aú, he na’e ‘ikai ke ke ‘ilo’i ‘a e laó?

Fakahā ange ki he fānau akó: Na’á ke fiefia ‘i hono foaki atu ‘e he tu’i kiate koe ha ‘alo’ofá mo ne fakamolemole’i koe ‘i he ‘ikai ha’o talupité. Tuhu ki he fo’i lea ko e kelesi ‘i he palakipoé. Fehu’i ange: Ko e hā e faikehekehe ‘o e ‘alo’ofá mo e kelesi? Ke tokoni ‘i hono tali e fehu’i ni, hanga ‘o lau fakataha mo e fānau akó ‘a e faka’uhinga ‘o e fo’i lea ko e kelesi ‘i he Tikisinale ‘o e Tohi Tapu Faka-Pilitāniá.

Lau ‘a e Hepelū 4:12–16. Mou alea’i e founa ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i hono fakamolemole’i kitautolu ‘e he ‘Eikí ‘i he taimi ‘oku tau fakatomala aī, ka ‘okú ne tokoni’i foki kitautolu ke liliu hotau natulá ke tau lava ‘o tauhi lelei ange ai e ngaahi fekaú. ‘Ai ha ngaahi tatau ‘o e lea ko eni’i pea tufotufa kinautolu ki he fānau akó. Mou vakai’i kinautolu ‘i he kalasí pea fakalotolahi’i e fānau akó ke ako kinautolu ‘i ‘api.

Ko e ‘Alo’ofá ko e laumālie ia ‘o e manava’ofá, anga’ofá mo e fa’a fakamolemole. Ko e taha ia ‘o e ngaahi ‘ulungaanga ‘o e ‘Otuá.

Ko e Kelesi ko ha mālohi fakaivia ia mei he ‘Otuá ‘okú ne faka’atā kitautolu ke tau ma’u e ngaahi tāpuaki ‘o e mo’ui ko ‘eni’i pea mo e mo’ui ta’engatá mo e hakeaki’i ‘i he mo’ui ka hoko maí. Ko e mālohi ‘eni’i te ne lava ke liliu ‘etau tō’onga faiangahalá mo hotau vaivaí ke hoko ko ha mālohingá. ‘Oku ‘omi ‘a e tokoni fakalangi ko ‘eni’o fakafou mai ‘i he ‘alo’ofa mo e ‘ofa ‘a e ‘Otuá kia kinautolu ‘oku ngāue’i e tui, fakatomalá mo feinga fakamātoato ke tauhi ‘a e ngaahi fekaú (vakai, ‘Eta 12:27)

Fakamatala’i ange ‘oku ngāue fakataha ‘a e ‘alo’ofá mo e kelesi ki he tāpuaki mo e hakeaki’i ‘o e fa’ahinga ‘o e tangatá. Kapau ‘oku tau tui kia Kalaisi mo fakatomala, ‘e hanga ‘e he Tamai Hēvaní ‘o faka’au mai ‘Ene ‘alo’ofá pea fakamolemole’i mo fakama’a kitautolu (vakai, T&F 110:5). ‘Oku makatu’unga ‘i He’ene kelesi ‘a ‘etau malava ke “to’o atu e tangata fakaekakanó” ka tau hoko ko e Kāingalotú. ‘Oku fou kotoa mai ‘eni’i he Fakalelei ‘a Sisū Kalaisi (vakai, Mōsaia 3:19; ‘Alamā 33:8–11). Lau pea mou alea’i ‘a e lea ko ‘eni’i na’e fai ‘e ‘Eletā Siini R. Kuki, ‘a ia ko ha mēmipa ‘o e Kau Fitungofulú:

“Mahalo ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘o kitautolu ‘oku te’eki ke tau ma’u pe ‘ilo’i e founa ke faka’aonga’i ‘aki e me’afuaki ko e kelesi ma’ongō’onga ko ia kuo foaki ‘e he Tamai kia kitautolu ‘o fakafou ‘i he Fakalelei ‘a Hono ‘Alo ko Sisū Kalaisi. . . .

“Tuku mu’a ke u vahevahe mo kimoutolu ha ngaahi tefito’i mo’oni ‘e nima ‘e lava ke nau tokoni’i kitautolu ‘i hono a’usia e mālohi fakalangi ko ia ‘i he’etau mo’ui. . . .

“Ko e ‘uluaki tefito’i mo ‘oni’i ko e tui. . . .

“Oku mahino ‘aupito ‘a e pau ke ma’u ha tui pea toki ma’u ‘a e kelesi pe mālohi fakaivia’i ni. Ta ne’ine’i hoko ‘a e tui ki he ‘Eiki ko Sisū Kalaisi ko e ‘uluaki tefito’i mo’oni ia ‘o e ongoongolelei. . . .

“Ko e Fakatomalá ‘a e tefito’i mo’oni hono uá. ‘Oku lava ‘e he [kelesi] ‘a e ‘Eikí ‘i he’ene Fakalelei ‘o fakama’a kitautolu mei he angahalá, mo tokoni’i kitautolu ‘i hono fakahaohaoa’i kitautolu ‘i he ngaahi

'ahí'ahí, mahamahakí pea a'u ki hatau "ngaahi fehālaaki faka'ulungaanga. 'Oku fakamā'oni'oni'i mo fakatonuhia'i kitautolu 'i he 'alo'ofa 'a e 'Eikí (vakai, T&F 20:30–31). . . .

"Ko e tefito'i mo'oni hono tolú ko e *loto-mā'ulaló*.
"Oku teke'i 'e he 'Otuá 'a e laukaú ka 'okú Ne foaki 'a e 'ofá ki he anga-vaivaí' (Sēmisi 4:6). . . .

"Ko e tefito'i mo'oni hono faá ko e *Fai hotau tūkuingatá* . . . .

". . . He 'oku [tau] 'ilo'i ko e me'a 'e fakamo'ui ai 'a kitautolú ko e [kelesi], 'o ka hili ['etau] fai 'a e me'a kotoa pē 'e ala fai' (2 Nīfai 25:23).

". . . Ko ha tefito'i mo'oni faka'ofofa mo'oni ia ke te 'ilo'i: 'oku 'ikai makatu'unga hono tokoni'i kitautolu 'e he 'Otuá—'o tatau pē pe 'oku tau ma'u ha tui mālohi pe 'ikai; pe ko ha tangata, fefine, pe fānau—'i he me'a 'oku tau 'iló, mo hotau mālohí, pea ko hai kitautolu, ka 'oku makatu'unga ia 'i he'etau foaki 'a e me'a kotoa pē te tau lava 'o foakí, mo 'etau *fai hotau tūkuingatá* 'i he lolotongá ni. Ko e taimi pē 'e fai ai 'e ha taha hono tūkuingatá mo fai 'a e me'a kotoa pē te ne lava 'o faí, 'e toki tokoni'i leva ia 'e he 'Eikí 'i he'ene [kelesi] (vakai, T&F 123:17). . . .

"Ko e tefito'i mo'oni hono nimá ko e *tauhi 'o e ngaahi fekaú*, pea 'oku hoko [mo'oni] ia ko ha founga ke tau ma'u ai e [kelesi] 'a e 'Eikí: 'Kapau te mou tauhi 'eku ngaahi fekaú, te mou ma'u mei hono fonú. . . ; pea, . . . te mou ma'u 'a e [kelesi] hoko mo e [kelesi]' (T&F 93:20; vakai foki, 93:28).

"Oku 'ikai fie ma'u ke haohaoa ha taha peá ne toki ma'u 'a e 'alo'ofá, ka kuo pau ke ne feinga ke ne tauhi 'a e ngaahi fekaú 'aki hono tūkuingatá. Pea 'e toki tuku leva 'e he 'Eikí ke ne ma'u 'a e mālohi ko iá" ('i he Conference Report, Apr. 1993, 98–100; pe *Tūhulu*, Siulai 1993, 94–95).

Hepelū 5:4 (Folofola Ako Ma'ulotó). Kuo pau ke uiui'i 'a e kau ma'u mafai fakataula'eikí 'e he 'Otuá. (Miniti 'e 10–15)

Fakā'ali'ali ki he fānau akó ha fa'ahinga tipiloma, tohi fakamo'oni pe laiseni pē. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha me'a 'oku fie ma'u kae toki lava ke ma'u ha taha 'o e ngaahi me'a ni?
- Ko e hā 'oku fie ma'u kae toki foakí?
- Te ke sai'ia nai ke tafa koe 'e ha toketā na'á ne paaki pē 'ene laiseni kae te'eki ai ako ia 'i ha 'apiako fakafaito'ó?

Fakahā ki he fānau akó ko e me'a tatau pē 'oku 'uhinga ki ai 'i he kau ma'u lakanga fakataula'eikí. Fekau ke nau lau 'a e

Hepelū 5:1–4 pea kumi ai e me'a 'oku fie ma'u ki ha taha ke ne hoko ko ha taha ma'u lakanga fakataula'eiki totonú. Fekau ke nau lau 'a e 'Ekesōtosi 28:1 ke 'ilo'i ai e founga na'e uiui'i 'aki 'a 'Ēloné. Lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Poiti K. Pēká:

"Oku 'ikai foaki e lakanga fakataula'eikí ia 'o hangē ko ha tohi fakamo'oni akó. He 'ikai foaki ia kiate koe 'i ha lau'i tohi fakamo'oni. He 'ikai 'oatu ia kiate koe ko ha pōpoaki pe 'oatu 'i ha tohi. 'Oku 'omi pē 'i he founga fakanofoto tonu. Kuo pau ke 'i ai ha taha ma'u mafai fakataula'eiki. Kuo pau ke ne hilifaki hono ongo nimá ki ho 'ulú 'o fakanofoto koe" ('i he Conference Report, Oct. 1981, 46–47; pe *Tūhulu*, 'Epeleli 1982, 32).

Fakapapau'i ange ki he fānau akó 'oku ma'u e mafai mo e mālohi fakataula'eiki mo'oni 'i he Siasi 'o Sisū Kalaisi'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní.

Hepelū 7–10

Talateú

'Oku lahi ange 'a e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí 'i he Lakanga Taula'eiki 'o Līvaí (Hepelū 7), pea 'oku mā'olunga ange 'a e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi mo 'Ene feilaulaú 'i he fono 'a Mōsesé (Hepelū 8–10). Lau 'a e Hepelū 7–10 ke ke 'ilo'i ai e me'a 'oku ako'i fekau'aki mo e Meleakisētekí pea mo e founga 'oku kehe ai e lakanga fakataula'eiki mā'olunga ko 'eni mei he Lakanga Taula'eiki Faka-'Ēloné pe Lakanga Taula'eiki 'o Līvaí.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Hepelū 7–10 pea mou fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a peá ke teuteu'i ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'i

- 'E lava pē ke toki hoko mai 'a e fakamā'oni'oni 'i he mālohi 'o e Fakalelei 'a Sisū Kalaisi (vakai, Hepelū 7:11–28; 8:6–13; 9:11–15, 22–28; 10:1–4, 9–22).
- Ko e kau taula'eiki mo e ngaahi feilaulaú na'e fai 'i he fono 'a Mōsesé ko e fakataipe mo e faka'ilonga ia 'o Sisū Kalaisi mo 'Ene Fakalelei (vakai, Hepelū 8:3–6; 9:6–28; 10:1–12; vakai foki, 2 Nīfai 11:4).
- He 'ikai fakamo'ui kitautolu 'e he toto 'o e fanga monumanú; ko e ta'ata'a pē 'o Sisū Kalaisi te ne lava 'o huhu'i kitautolu mei hotau tu'unga hingá (vakai, Hepelū 9:11–28; vakai foki, 'Alamā 34:9–15).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe ko ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i he lolotonga ho'o teuteu'i e ngaahi lēsoni ma'á e Hepelū 7–10.

Hepelū 7–10. 'Oku lahi ange 'a Sisū Kalaisi 'ia 'Ēpalahame mo Melekisēteki. 'Oku lahi ange hono lakanga fakataula'eiki 'i he Lakanga Taula'eiki 'o Līvai. Na'e ma'ongo'onga ange 'ene feilaulau 'i he ngaahi feilaulau kotoa pē he Fuakava Motu'á. (Miniti 'e 30–35).

Fehu'i ange ki he fānau akó pe ko e hā e lakanga fakataula'eiki 'oku ma'u 'e he palōfitá peá ke hiki e talí 'i he palakipoé. Fakaafe'i e fānau akó ke nau vahevahe nounou ha talanoa lelei 'oku fekau'aki mo hono ma'u e mālohi 'o e lakanga fakataula'eiki ko iá. Fekau ke nau lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 107:2–4 'o kumi hake ai e hingoa 'o e lakanga fakataula'eiki ko iá pea mo e 'uhinga na'e tauhingoa ai ia kia Melekisēteki.

Fakamatala'i ange na'e akonaki 'a Paula'i he Hepelū 7–10 'o kau ki he ma'olunga ange 'a e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisi pea mo e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki 'i he ngaahi ouau 'o e fono 'a Mōsesé. Mou alea'i e ngaahi fehu'i ko 'ení mo e kalasi 'o faka'aonga'i e ngaahi potu folofola 'oku 'oatú. (Pe tufa ange ki he fānau akó ke nau ngāue fakatāutaha pe fakakulupu ki ai.)

- Ko hai 'a Melekisēteki? (Vakai, Hepelū 7:1–2).
- Ko hai na'á ne ma'u e mafai 'oku lahi angé, ko Melekisēteki pe ko 'Ēpalahame? (Vakai, Hepelū 7:2–4; kapau 'e 'eke 'e he fānau akó 'a e 'uhinga' o e veesi 3, peá ke vakai ki he "Guide to the Scriptures."
- Ko e hā e lakanga fakataula'eiki na'e ma'u 'e Sisū Kalaisi? (Vakai, Hepelū 5:5–6).
- Kapau ko Sisū Kalaisi ko ha taula'eiki 'i he tu'unga 'o Melekisēteki, 'e lava fēfē nai ke ne lahi ange ia 'ia Melekisēteki? (Vakai, JST, Hepelū 7:3).
- Ko e hā ha ngaahi founa 'oku mā'olunga ange ai e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-Ēloné pe Lakanga Taula'eiki 'o Līvai? (Vakai, Hepelū 7:11–12, 22–25; 3 Nifai 15:8–9).
- Ko e hā ha founa 'oku mā'olunga ange ai e fuakava fo'ou 'o e ongoongolelei, 'a ia 'oku fai 'i he Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisēteki, 'i he fuakava motu'á pe fono 'a Mōsesé, 'a ia na'e fai 'i he Lakanga Taula'eiki 'o 'Ēloné? (Vakai, Hepelū 8:8–13).
- Ko e hā ha founa 'oku mā'olunga ange ai e Fakalelei 'a Sisū Kalaisi, 'a ia na'e fai 'i he Lakanga Taula'eiki Mā'olungá, 'i he ngaahi feilaulau kotoa pē na'e fai 'e he kau taula'eiki 'i he Fuakava Motu'á? Ko hono fakalea 'e tahá, ko e hā ha me'a 'oku fai 'e he Fakalelei 'a Sisū Kalaisi 'a ia 'oku 'ikai lava ke fai 'e he fono 'a Mōsesé? (vakai, Hepelū 9:1–15; 'Alamā 34:10, 13–14).

Hepelū 10:9–22. 'E lava ke toki hoko mai pē 'a e fakamā'oni'oni' 'i he mālohi 'o e Fakalelei 'a Sisū Kalaisi. (Miniti 'e 15–20)

Faka'ali'ali ki he fānau akó e tā 'o e pōpula 'i he peesi 338. *Fakatokanga'i ange:* Tokanga 'aupito ki he fānau akó 'oku 'i ai hanau kāinga 'oku ngāue pōpulá. Fehu'i ange:

- Ko e hā hono 'uhinga 'oku iku ai e kakaí ki pilisoné? (Ko 'enau maumau laó.)
- 'Okú ke pehē ko e hā hono 'uhinga 'e lava ke loto mamahi ai ha taha 'i he tūkunga ko 'ení?
- 'I he taimi 'e 'osi ai 'ene totongi 'a e tautea 'o 'ene ngaahi faihiá pea tukuange ia mei pilisoné, ko e hā ha 'uhinga te ne fiefia aí? pe loto mamahi aí?

Faka'ali'ali e fakatātā hono uá (vakai ki he p. 339) peá ke fehu'i ki he fānau akó pe ko e hā e 'uhinga 'oku 'ikai liliu ai 'e ha ní'ihí 'o e kau pōpulá 'a 'enau tō'onga mo'uí ka nau toe foki ki pilisoné. ('Oku 'i ai ha ní'ihí 'oku nau 'ita pea hokohoko atu 'enau maumau laó). Fekau e fānau akó ke nau lau 'a e Mōsaia 2:41, pea mou alea'i pe ko e hā ha me'a kuo pau ke fai 'e he tangata ko 'ení ki mu'a ke ne fiefia mo'oni. Mou alea'i e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā e ola 'o 'etau maumau'i e ngaahi fono 'a e 'Otuá? (Vakai, 'Alamā 41:10).
- 'Oku hanga fēfē 'e he 'etau tō'onga mo'uí kae 'ikai ko hotau 'ātakai pē 'o fakapapau'i 'etau fiefia?
- Ko e hā ha founa 'oku tau fa'a halaia ai pea tau hangē ko e tokotaha pōpula ko 'ení 'o hoko ko ha kau pōpula 'i he pilisone fakalaumālié? (Vakai, Loma 3:23; 1 Sione 3:4).
- Ko e hā kuo pau ke tau fai ke ma'u ai e fiefia 'i he mo'uí ni pea mo e mo'ui ka hoko maí?

Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau 'a e Hepelū 10:10, 14–17 peá ke kumi e me'a 'e lava ke hoko kia kitautolu koe'uhí pē ko e feilaulau 'a Sisū Kalaisi. ('E lava ke fakamā'oni'oni' kitautolu.) Tohi'i 'a e fo'i lea ko e *fakamā'oni'oni'* 'i he palakipoé peá ke fehu'i ki he fānau akó ke nau fakamatala'i 'ene 'uhinga kia kinautolú. Fekau ha taha 'o e fānau akó ke ne lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Siosefa B. Uefiliní pea mou alea'i fakakalasi ia:

“Tu’unga ‘i ha mālohi fakafo ‘o e Fakalelei ‘a Sisū Kalaisí, ‘a ia ko ha mālohi ‘oku toki lava pē ‘o ngāue ‘o ka tau ka talangofua ki He’ene ngaahi fekaú, ‘e lava ke fufulu kitautolu ke tau ma’a mei he’etau ngaahi angahalá. ‘E lava ‘e he’ene ‘alo’ofa ke totongi ki he tautea ‘oku tu’utu’uni ‘e he fakamāú’ [‘Alamā 34:16] ki he tokotaha kotoa pē ‘e fakatomalá” (‘i he Conference Report, Oct. 1996, 98; pe *Tūhulu*, Sānuali 1997, 88).

Mou alea’i ‘a e ngaahi fehu’i ko ‘ení:

- Ko e hā kuo pau ke tau fai ke fakamā’oni’oni’i ai kitautolu ‘e he mālohi ‘o e Fakalelei?
- ‘E ‘omi fēfē ‘e hano fakamā’oni’oni’i kitautolú ‘a e fiefia ‘i he mo’uí ni mo e mo’ui ka hokó?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku mahu’inga ai ke totongi ha fa’ahinga totongi kae ma’u e fiefia ‘e lava ke foaki mai ‘e he ‘Eiki’?
- Ko e hā te ke lava ‘o fai he ‘ahó ni ke ma’u ai e fiefia mo’oni’?

Hepelū 11–13

Talateú

Na’e fakatahataha’i e *Lectures on Faith*, (Ngaahi Akonaki ‘i he Tuí) ‘i he tataki ‘a e Palófitá ko Siosefa Sāmitá, ‘o fakaha’i ai ko e tui kia Sisū Kalaisí ko e ‘uluaki tefito’i mo’oni ia ‘o e ongoongolelei pea mo e “makatu’unga ‘o e mā’oni’oni kotoa pē” (*Lectures on Faith* [1985], 1). ‘Oku nau toe ako’i mai foki “‘oku ‘ikai ngata pē ‘i he hoko ‘a e tuí ko e tefito’i mo’oni ‘o e ngāué, ka ‘i he mālohí foki pea ‘i he tokotaha ‘atamai lelei kotoa pē.” ‘Oku ako’i mai ‘e he Hepelū 11–13 kia kitautolu ‘o fekau’aki mo e tuí pea mo e founga ‘e lava ke ne hoko ai ko ha tefito’i mo’oni ‘o e mālohí ‘i he’etau mo’ui.

Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e Hepelū 11–13 peá ke fakakaukau’i e ngaahi tefito’i mo’oni ko ‘ení ki mu’a peá ke teuteu ho’o lēsoní.

Ngaahi Tefito’i Mo’oni Mahu’inga ‘o e Ongongolelei ke Fakatokanga’i

- Ko e tuí ko ha ‘amanaki lelei pea mo ha fakapapau ia ‘o e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke tau mamata ki ai ka ‘oku mo’oni (vakai, Hepelū 11:1–3; vakai foki, ‘Alamā 32:21).
- Ko e tuí ko e mālohi ia na’e lava ‘e he Kāingalotu ‘i ono’ahó ‘o tauhi ‘aki e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá mo fakahoko ha ngaahi ngāue mā’ongo’onga ‘o e mā’oni’oni (vakai, Hepelū 11:4–40; vakai foki, ‘Alamā 26:22–36).
- ‘Oku makatu’unga ‘i he tuí ‘a ‘etau lava ‘o kātekina e fakatonutonu ‘a ha Tamai ‘ofa mo faka’atā ia ke ne

‘ahí’ahí’i mo fakahaohaoa’i kitautolú (vakai, Hepelū 12:5–13; vakai foki, T&F 95:1).

- ‘Oku mā’oni’oni e vā ‘o e nofo-malí pea na’e tu’utu’uni ia ‘e he ‘Otuá (vakai, Hepelū 13:4; vakai foki, T&F 131:1–2).

Ngaahi Fokotu’u ki Hono Ako’i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko ‘ení, pe ko ha’o ngaahi fakakaukau pē ‘a’au, ‘i he lolotonga ho’o teuteu ‘a e ngaahi lēsoni ma’á e Hepelū 11–13.

Ko e konga 20 ‘o e *New Testament Video*, “‘E Mo’ui ‘a e Mā’oni’oni ‘i he Tuí” (12:19), ‘e lava ke faka’aonga’i ia ‘i hono ako’i ‘o e Hepelū 11 (vakai ki he *New Testament Video Guide* ki ha ngaahi fokotu’u ki hono ako’i).

Hepelū 11:1–12:3. Ko e tui kia Sisū Kalaisí ko ha tefito’i mo’oni ia ‘o e ngāué mo e mālohí. Na’e hanga ‘e he tui ko ‘ení ‘o faka’atā e Kāingalotu ‘i ono’ahó ke nau tauhi e ngaahi fekau ‘a e ‘Otuá mo fai ha ngaahi ngāue mā’ongo’onga ‘o e mā’oni’oni. (Minití ‘e 35–40)

Fehu’i ki he fānau akó pe kuo nau tō tu’o taha nai ha ngoue matala’i ‘akau. Fehu’i ange: Na’á ke ‘ilo’i fēfē ‘e tupu e ngaahi tenga’i ‘akau? Fehu’i ange kia kinautolu pe kuo nau ‘osi tatali tu’o taha nai ki ha pasi. Fehu’i ange: Na’á ke ‘ilo’i fēfē ‘e ha’u e pasi? ‘Eke ange pe kuo nau ‘osi meili tu’o taha nai ha tohi. Fehu’i ange: Na’á ke ‘ilo’i fēfē ‘e ‘ave ho’o tohi ‘o hangē ko ho’o taumu’á? Tokoni ke mahino ki he fānau akó na’e ‘ikai ke nau ‘ilo’i lelei ‘e hoko e ngaahi me’a ko ‘ení, ka koe’uhí ko e ngaahi me’a ko ia ne hoko he kuohilí ne nau tui pe falala ai ‘e hoko e ngaahi me’a ko iá. Fehu’i ange: Ko e hā ha ni’ihí ‘o e ngaahi me’a kehe ‘oku tau fai he ‘aho takitaha ‘oku tau tui te nau ‘omi e ola ko ia ‘oku tau fie ma’ú? (‘Alu ki he akó pe ngāué, ma’u ha pa’angá, kolosi ‘i ha hala-fakakavakavá.)

Tohi’i ‘i he palakipoé *Ko e hā ‘a e tui?* mo e ngaahi potu folofola ko ‘ení: *Hepelū 11:1*; *‘Alamā 32:21*; mo e *‘Eta 12:6*. Lau fakataha e ngaahi veesi ko ‘ení mo e fānau akó pea mou ngāue fakataha ke hiki ha faka’uhinga ‘o e tuí mei he folofolá (vakai foki ki he Tikisinale ‘a e Tohi Tapu lea faka-Pilitāná, ‘i he “faith.) Mou alea’i e founga ‘oku tokoni ai e faka’uhinga’i ko ‘ení ‘o e tuí ke fakamatala’i e ‘uhinga ‘oku tau loto fiemalie ai ke tō e ngaahi tenga’i ‘akau pe ‘alu ki he akó pe ngāué he ‘aho kotoa pē.

Fakahā ki he fānau akó, ki mu’a pea hoko e tuí ko ha tefito’i mo’oni ‘o e mālohí, kuo pau ke toe mahulu ange ia ‘i he’ene hoko pē ko ia ko ha tefito’i tui fakalotu mālohí ‘i ha ola he kaha’ú. Tohi’i ‘i he palakipoé ‘a e: *‘Oku ‘ikai ko e tuí ‘a e ‘uluaki tefito’i mo’oni ‘o e ongoongolelei. Ka ko e tui kia _____*. Fekau e fānau akó ke nau lau e tefito’i tui hono faá pea nau faka’osi e sētesi he palakipoé (ko e talí ko “Sisū Kalaisí”) Fakaafe’i ha taha he fānau akó ke ne lau ‘a e lea ko ‘ení na’e fai ‘e ‘Eletā Poiti K. Peeká:

“Oku ou ‘ilo’i ha fa’ahinga ‘e ua ‘o e tuí. Ko e ‘uluaki fa’ahingá ‘a ē ‘oku hā mahino ‘i he māmaní. Ko ha ‘ulungaanga anga-maheni ‘o e me’a kotoa pē ‘oku hokó. Ko e me’a ia ‘okú ne tuku ke tau mo’uí. Ko e me’a ia ‘okú ne ‘omi kia kitautolu ha ‘amanaki lelei ke fakahoko ha fa’ahinga me’a peé. Kuo fakahoko ia ‘e he tokotaha kotoa, ne fakahoko ia ‘e ha ni’ihi ‘o lahi ange. Ko e fa’ahinga ‘e ua ‘o e tuí, ‘a ia ‘oku hāhāmolofia mo tātātaha ke ma’ú, ko e fa’ahinga tui ko ia ‘okú ne ‘ai ha ngaahi me’a ke hokó. Ko e tuí ko ha mālohi ia ‘oku mo’oni ‘o hangē ko e ‘uhingá, ka ‘oku lau afe hono mālohí. Kuó ke ‘osi ngāue’i nai a’ e tuí—ngāue’i mo fakahoko ia kae ‘oua na’á ke ma’u ta’e ngāue’i ia? ‘I he taimi te ke mamata ai kiate koé, fehu’i angé pe ‘oku lahi fēfē ho’o faivelengá? Fakatatau mo e folofola ‘a e ‘Eikí, ko e ‘uluaki tefito’i mo’oni ia ‘o e ongoongolelé. ‘Okú ne lau nai ia ko e ‘uluaki tefito’i mo’oni ‘o e ongoongolelé?’” (*Your Articles of Faith*, Brigham Young University Speeches of the Year [21 Mar. 1962], 8).

Fehu’i ange: ‘E hanga fēfē ‘e hano tukutaha ‘etau tui fakalotú ‘ia Sīsū Kalaisi ‘o tokoni’i kitautolu ke tau ma’u e fa’ahinga tui hono uá? Ke ma’u ha ngaahi sipinga ‘a ha kakai kuo nau a’usia e mālohi ko ‘eni ‘o e fa’ahinga tui hono uá, mou lau kotoa pe filifili ha ngaahi kongá ‘o e Hepelū 11:2–40. Fakaafe’i e fānau akó ke nau fakahaa’i atu ha ngaahi sipinga ‘oku nau mahu’inga’ia taha a’i pea ke nau vahevahe ia mo e kalasí.

Fehu’i ange: ‘Okú ke pehē ko e hā hono ‘uhinga na’e hiki mai ai ‘e Paula ha ngaahi fakatātā lahi ‘o e tuí? Lau ‘a e Hepelū 12:1–3 peá ke fehu’i ki ho’o fānau akó pe te nau lava ‘o ma’u ha ‘uhinga: Fehu’i ange: ‘Oku ‘uhinga nai ki he hā ke “si’aki ‘a e ngaahi me’a mamafa kotoa pē mo e angahala ‘oku tau mo’uangofua ki a’i” (v. 1)? Vahevahe e lea ko ‘eni na’e fai ‘e ‘Eletā Nila A. Mekisuale ‘i he’ene kei mēmipa he Kau Fitungofulú:

“Kuo pau ke tau ‘ilo’i ‘oku lahi fe’unga e ngaahi fie ma’u ko ia ke te hoko ko ha mēmipa faivelenga ‘o e Siasí, ta’e kau ki ai ‘etau mamahi ko ia ‘i he ngaahi angahala te tau lava ke si’aki ‘o fakafou ‘i he fakatomalá. Na’e ‘omi ‘e Paula kia kitautolu ha fale’i fakapotopoto fekau’aki mo e me’á ni ‘i he taimi na’á ne pehē ai, ‘. . . ke tau si’aki foki ‘a e me’a mamafa kotoa pē mo e angahala ‘oku tau mo’uangofua ki a’i, pea tau felele’i fakakukafi ‘a e fakapuepuē kuo tofi ‘i hotau ‘aó.’ (Hepelū 12:1.) ‘Oku toe faingata’a ange kia kitautolu ke tau fuesia e ‘akau fakalavá ‘i he taimi kuo ‘osi piko ai hotau tu’á ‘i he ngaahi kavenga ‘o e ‘ulungaanga kovi” (*Deposition of a Disciple* [1976], 75).

Mou alea’i e ngaahi fehu’i ko ‘eni:

- ‘Oku tokoni’i fēfē kitautolu ‘e he fa’a kātakí ke tau matatali e ngaahi faingata’a ‘o e mo’uí?
- ‘Oku hanga fēfē ‘e he sio kia Sīsū Kalaisi ‘o tokoni’i kitautolu ke tau fakatupulekina ‘etau tuí?
- ‘Oku hanga fēfē ‘e he sipinga ko ‘eni ‘o e tuí, fa’a kātakí mo e ‘ūkumá ‘o tokoni’i e ngaahi ongo ‘okú ke ma’u fekau’aki mo ho ngaahi ‘ahi’ahí mo ho ngaahi mamahí?

Hepelū 12:5–11. ‘Oku makatu’unga ‘i he tuí ‘a ‘etau lava ‘o tali mo kātekina e fakatonutonu ‘a ha Tamai Hēvani ‘ofa pea tau fakatātā ai ia ke ne ‘ahi’ahí’i mo fakahaohaoa’i kitautolu. (Minití ‘e 25–30)

Tohi’i ‘i he palakipoé ‘I he taimi ‘oku tau mamahi a’i. Tohi’i ‘i lalo he kupu’i lea ko iá ‘a e ‘Uhingá: Fehu’i ange:

- Ko e toko fiha ‘o kimoutolu kuo hoko kiate ia ha ‘aho ne ‘ikai lelei?
- Ko e toko fiha ne ‘ikai hoko kia kimoutolu ha ‘aho lelei koe’uhí ko e ngaahi fili kovi ne ke fai? (*Tokanga*: ‘Oua na’á ke kole ange ke ‘omi ha sipinga.)
- Ko e toko fiha ‘o kimoutolu ne ‘ikai ke mou fiefia ‘i ha ‘aho ko e tupu mei ha me’a hala na’e ‘ikai ke ke fai?
- Kuó ke ‘osi fifili nai, “Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku hoko ai ‘eni kiate a’ú?”

Fakamatala ki ho’o fānau akó e lea ko ‘eni na’e fai ‘e ‘Eletā Lisiate G. Sikotí. Fekau ke nau fakafanongo ke ma’u ha ‘uhinga ‘e ua ‘oku hoko ai ha ngaahi me’a ‘oku ‘ikai lelei.

“Oku ‘ikai ha taha te ne fie ma’u ‘a e ‘ahi’ahí. ‘Oku hoko mai kia kitautolu ‘a e ngaahi ‘ahi’ahí, ‘itá, mamahí mo e loto mamahí mei ha feitu’u kehekehe ‘e ua. Ko kinautolu ‘oku maumau’i e ngaahi fonó ‘a e ‘Otuá te nau fekuki ma’u pē mo e ngaahi faingata’a ko iá. Ko e ‘uhinga leva ‘e taha ki he ‘ahi’ahí, ke fakahoko e taumu’a ‘a e ‘Eikí ‘i he’etau mo’uí ke tau lava ‘o ma’u ha fakahaohaoa ‘a ia ‘e hoko mai ‘i hano sivi’i kitautolú. ‘Oku matu’aki mahu’inga ‘aupito kia kitautolu takitaha ke tau ‘ilo’i e ongo feitu’u ko ‘eni ‘oku ha’u mei ai hotau ngaahi ‘ahi’ahí mo e ngaahi faingata’á, he ‘oku kehekehe ‘aupito ‘a e founga ‘e fakalele’i pe fakatonutonu ‘aki iá” (‘i he Conference Report, Sept.–Oct. 1995, 18; pe *Ensign*, Nov. 1995, 16).

Tohi’i ‘i lalo he ‘Uhingá’a e: ko ‘eku ngaahi angahalá mo e ke tokoni ke u tupulakí. Tānaki atu e fo’i lea ko e taumu’a ki he palakipoé peá ke fakamatala’i ange neongo ‘e laka hake he tahá ‘a e tupu’anga ‘o hotau ngaahi ‘ahi’ahí, ka ‘oku hangē ‘oku nau ma’u pe ha taumu’a ‘e tahá. Fakaafe’i e fānau akó ke

nau lau 'a e Hepelū 12:6–11 'o kumi e taumu'a 'oku fakatonutonu ai kitautolu 'e he 'Eikí (vakai foki, T&F 95:1). Fakakaukau'i pe te ke faka'onga'i e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e hā hono 'uhinga 'oku fakatonutonu ai 'e he 'Eikí 'a 'Ene fānaú?
- Ko e hā te ne fai kia kitautolu 'o ka tau ka kātaki'i 'Ene fakatonutonú?
- Ko e hā ha ngaahi 'ahi'ahi 'oku tau mamahi ai 'oku 'ikai ko e fakahoko ia 'e he 'Eikí?
- Ko e hā 'oku ako'i mo fakamatala'i mai 'e he Hepelū 12:9 'o fekau'aki mo e 'uhinga 'oku matu'aki mahu'inga'ia ai 'a e Tamai Hēvaní 'i he'etau tupulakí?
- 'Oku hanga fēfē 'e he 'ilo ko ia ko e fānau fakalaumālie kitautolu 'a e Tamai Hēvaní 'o tokoni'i kitautolu 'i he'etau faifeinga ke hoko 'o hangē ko Iá?

Fakaafe'i ho'o fānau akó ke nau hiki ha palakalafi 'o fakamatala'i ai e 'uhinga kia kinautolu ke 'ilo'i ko ha fānau fakalaumālie mo'oni kinautolu 'a e Tamai Hēvaní. Fekau ki ha ni'ihi 'o e fānau akó ke nau vahevahe ki he kalasí e me'a ne nau hiki. Faka'osi 'aki ha'o lau ange e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Lisiate G. Sikoti:

“I he taimi 'okú ke fehangahangai ai mo e 'ahi'ahi, 'e lava ke ke fai ha ngaahi fehu'i lahi. . . Ko e hā te u fai? Ko e hā te u ako mei he me'a ko 'eni 'oku hokó? Ko e hā 'oku fie ma'u ke u liliú? Ko hai te u tokoni'i? Te u lava fēfē 'o manatu'i hoku ngaahi tāpuakí 'i he taimi 'o e faingata'á? Ko ha me'a faingata'a ia ke fie feilaulau 'i 'ete ngaahi fie ma'u fakafo'ituituí kae fai e finangalo 'o e 'Otuá. Ka 'i he taimi te ke lotu ai 'aki e loto tui mo'oní, 'Kātaki kae fakahā mai ke u 'ilo'i Ho finangaló' pea mo e 'Ke fai pē Ho finangaló,' te ke 'i ha tu'unga mālohi ai ke ma'u e tokoni taupotu taha 'a ho'o Tamai 'ofá” (‘i he Conference Report, Sept.–Oct. 1995, 18; pe *Ensign*, Nov. 1995, 17).

Hepelū 1–13. 'Oku hanga 'e hano toe vakai'i 'o e tohi 'a Hepelú 'o fakahaa'i mai e fakamo'oni 'a Paula ki he mā'olunga ange 'a Sisū Kalaisi 'i he me'a kotoa peé. (Miniti 'e 20- -25)

'Ai ha ngaahi tatau 'o e fakatātā 'oku ui ko e 'Oku Fetongi 'e Sisū Kalaisi 'a e Me'a Kotoa Pē' 'a ia 'e ma'u 'i he talateu ki he tohi 'a Hepelú (peesii 256. Tuku ke 'atā pē e fanga ki'i puha 'i

lalo 'i he *Sisū Kalaisi*, tukukehe e ngaahi fakamo'oni fakafolofolá. 'Oange ki he fānau ako takitaha ha tatau 'o e tohi tufá. Fakahā ange ko e ki'i lau'i tohi ko 'eni 'oku tufá ko ha fakatātā ia 'o e kaveinga 'o Hepelú. Tohi'i e ngaahi fakamo'oni fakafolofola mei he saati 'i he palakipoé pea fakaafe'i e fānau akó ke nau kumi hake kinautolu, ke nau ma'u ai e kaveinga 'oku fakahaa'i 'i he potu folofola takitaha. (Te ke lava 'o 'ai ke nau ngāue fakatāutaha pe fakakulupu.) 'I he'enua 'ilo'i e ngaahi kaveinga ko 'eni, fekau ke nau hiki kinautolu 'i he fanga ki'i puha he lau'i pepa ne ke tufotufá.

Fakamo'oni Fakafolofolá	Kaveinga	Ngaahi Ma'u'anga Tokoni Kehe
Hepelū 1:4–6	'Oku lahi ange 'a e 'Alo ko Sisū Kalaisi 'i he kau 'āngeló.	
Hepelū 3:1–6	'Oku lahi ange 'a e 'Alo ko Sisū Kalaisi 'i he palōfita ko Mōsesé.	
Hepelū 5:5–10; 7:11–12; T&F 107:1–4	'Oku mā'olunga ange e lakanga fakataula'eiki 'o Kalaisi 'i he Lakanga Taula'eiki 'o Livaí.	
Hepelū 7:1–4; JST, Hepelū 7:3	'Oku lahi ange 'a Sisū Kalaisi 'ia Melekisēteki mo 'Ēpalahame.	
Hepelū 9:1, 10–14; 10:10–14; 'Alamā 34:10	'Oku fetongi 'e he feilaulau 'a Kalasí 'a e ngaahi feilaulau kotoa pē 'o e Fuakava Motu'á.	
Hepelū 11	'Oku lahi ange e mālohi 'o Sisū Kalaisi 'i ha toe fa'ahinga faingata'a pe tūkia'anga 'i he mo'ui fakamatelié.	

Toe vakai'i 'enua talí. Fakamo'oni ki he ngeia 'o Sisū Kalaisi peá ke fakalotolahi'i e fānau akó ke nau tui mo toe falala ange ki he mālohi 'o e 'Eikí. 'Okú Ne ma'u e mālohi ke tokoni'i kitautolu 'i he to'u tangata ko ení 'o hangē tofu pē ko ia na'á Ne fai he ngaahi kuonga ki mu'á. Fakakaukau ke ke faka'osi 'aki ha'amou hiva'i pe lau e himi, "‘E 'Otua ko e Tapuhā” (*Ngaahi Himí*, fika 38).

KO E 'IPISELI FAKAKĀTOA 'A SĒMISÍ

Tokotaha Na'á ne Hikí mo e Kakai ne Fai Ki Aí: Na'e tohi 'e he tokotaha na'á ne hiki e tohi 'a Sēmisi ki he fa'ahinga 'e hongofulu mā ua kuo fakahē mama'ō atú" mo ne fakahā ko "Sēmisi [ia] ko e tamaio'eiki 'a e 'Otuá pea mo e 'Eiki ko Sīsū Kalaisi" (Sēmisi 1:1). Mahalo ko Sēmisi 'eni ko e tokoua fa'ē taha mo Sīsū, kae 'ikai ko Sēmisi tokoua 'o Sioné (vakai, Mātiu 13:55; Kalētia 1:19). 'I he hoko ko ia 'a Sēmisi ko e foha 'o Siosefa mo Melé, 'oku mahino ai ne feohi vāofi 'aupito 'a Sēmisi mo e 'Eiki pea mahalo na'á ne 'ilo'i lelei ange 'a e 'Eiki 'i ha toe taha 'i he mo'ui fakamatelié. 'Ikai ngata aí, na'e ma'u 'e Sēmisi ha fakamo'oni ki hono faka'otua 'o Kalaisi pea mo e Toetu'ú (vakai, 1 Kolinitō 15:7).

Hisitōlia Hono Kamata'angá: Na'e fa'a ui 'a Sēmisi ko e 'Ipiseli Fakalūkufuá. 'Oku 'uhinga hono ui ko e ngaahi 'ipiseli fakalūkufuá koe'uhí ko e 'ikai ke nau lave ki ha kakai pau 'o hangē ko e ngaahi 'ipiseli lahi 'a Paulá. 'Oku hanga 'e he si'isi'i 'o e ngaahi fakamatala paú 'o 'ai ke faingata'a hano fakapapau'i e 'aho mo e feitu'u ne hiki ai e tohi ni. Koe'uhí 'oku 'ikai ke 'omi 'e Sēmisi ha faka'longa ki he taimi pe ko e feitu'u na'á ne hiki ai e tohi ni, ko ia te tau lava pē 'o fakamahamahalo na'e fai ia 'i Selusalema he ko e feitu'u ia na'á ne nofo aí.

Te tau lava 'o fakapapau'i na'e hiki 'a e 'Ipiseli 'a Sēmisi ki mu'a he ta'u A.D. 62 he ko e ta'u ia, fakatatau mo e fakamatala na'e hiki 'e he tangata fa'u hisitōlia ko Siosefasi, na'e 'ave ai 'a Sēmisi ko e tokoua 'o e 'Eiki mo ha ni'ihī kehe ki he Sanetalinī 'o tautea mate ai kinautolu pea 'ave 'o tolo maka'i (*Antiquities of the Jews*, 20.9.1). 'Ikai ngata aí, ko e mo'oni ko ia hono 'ikai fakahaa'i 'e Sēmisi 'a e konifelenisi 'i Selusalema 'o fakafuofua ki he ta'u A.D. 50 (vakai, Ngāue 15) ko hano fakahaa'i ia na'e hiki e tohi ni ki mu'a 'i he taimi ko iá. Kapau ko iá, 'e hoko leva ai e tohi ni ko e taha ia 'o e ngaahi tohi ki mu'a taha 'i he Fuakava Fo'ou.

Taumu'á: 'Oku hanga 'e he tohi ko 'eni 'o ako'i mai ko 'etau tali pē e ongoongolelé mo tui ki he 'Eiki, 'oku totonu ke tau fakahaa'i mo'oni e tui ko iá 'i he'etau mo'ui faka'ahó. 'Oku fakafa'ahinga e 'Ipiseli 'a Sēmisi 'e ha fanga ki'i malanga iiki, 'a ia 'oku na'ina'i ai ki he Kāingalotú ke 'oua na'a ngata pē 'i he'enu 'ilo'i e folofola 'a e 'Otuá ke nau mo'ui'aki foki ia.

Sēmisi 1–5

Talateu

'Oku 'iloa e Sēmisi 1–5 ki hono fakamamafa'i 'o e mo'ui'aki e tui fakalotú. Kapau 'oku tau tui, kuo pau ke tau fakahaa'i ia 'o fakafou 'i he'etau ngaahi ngāue, 'o hangē ko 'eni, ko hono

fakafiemālie'i mo tokoni'i 'a kinautolu 'oku faingata'a'ia. Fakatatau mo e lau 'a Sēmisi, 'oku 'alu fakataha ma'u pē 'a e tui mo e ngāue. Ko e taha 'o e ngaahi me'a mahu'inga fekau'aki mo e tui ko iá na'e hoko ia 'i he taimi na'e lau ai 'e he ki'i tamasi'i ko Siosefa Sāmítá 'a e Sēmisi 1:5: "Kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku masiva 'i he potó, ke kole 'e ia ki he 'Otuá, 'a ia 'okú ne foaki lahi ki he kakai kotoa pē, pea 'oku 'ikai valoki'i; pea 'e foaki ia kiate ia." Na'e ue'i 'a Siosefa ke 'alu ki he vao 'akaú 'o fehu'i ki he 'Eiki pe ko e fē siasi 'oku mo'oni. Na'e tali 'e he Tamai Hēvaní 'ene tui 'aki 'Ene hā mai kiate ia, fakataha mo Sīsū Kalaisi. Na'e tali 'e he Tamai e lotu 'a Siosefa 'aki 'ene tuhu kia Sīsū mo folofola ange, "Ko Hoku 'Aló 'Ofa'angá 'eni. Fanongo kiate Ia!" (Siosefa Sāmíta 2:17).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Sēmisi 1–5 peá ke fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a ke teuteu ho'o lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelé ke Fakatokanga'i

- 'Oku hanga 'e he 'Eiki 'o fakamālohia kitautolu 'i he'etau 'ūkuma mo fakafepaki'i 'i he fa'a kātaki 'a e ngaahi mamahi mo e ngaahi 'ahí'ahí (vakai, Sēmisi 1:2–4, 12–21; 4:7–10; vakai foki, JST, Sēmisi 1:2).
- Ko e lotu mā'oni'oni 'a e ala atu 'o fai ha ngāue 'ofa kia kinautolu 'oku faingata'a'ia pea faka'ehi'ehi ke ta'e 'i ai hano mele 'i he māmaní (vakai, Sēmisi 1:27; 2:1–9; vakai foki, Mātiu 22:34–40; Mōsaia 4:15–27; T&F 59:9).
- He 'ikai ke tau lava 'o tui ta'e ngāue, pe lava ke fakamo'ui kitautolu 'e he tui 'ata'atā pē. Ko e ngaahi ngāue 'o e mā'oni'oni ko e ngaahi fua ia 'o e tui (vakai, Sēmisi 2:14–26; 1:22–25).
- 'Oku hanga 'e hono mapule'i 'o e 'elelé (pule'i 'o 'etau leá) 'o tokoni'i kitautolu 'i he'etau fakalalakala ki he haohaoá (vakai, Sēmisi 3:1–12; vakai foki, Mōsaia 4:30; 'Alamā 12:14).
- Ko kinautolu 'oku nau tali ke hoko e ngaahi me'a 'o e māmaní ko ha kongá 'o 'enu mo'ui, 'oku nau hoko ko ha ngaahi fili 'o e 'Otuá (vakai, Sēmisi 4:4–10; vakai foki, Mōsaia 3:19).
- 'Oku kau e tui ki he 'Eiki, lotú pea mo e lakanga fakataula'eiki ko ha ngaahi me'a mahu'inga ia 'i he tāpuaki'i mo hono fakamo'ui 'o e mahaki mo e faingata'a'ia (vakai, Sēmisi 5:13–18; vakai foki, T&F 35:9).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni pe ko ha 'o fakakaukau pē 'a'au, 'i he lolotonga ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ma'á e Sēmisi 1–5.

Sēmisi 1:5–6 (Folofola Ako Ma'ulotó). Te tau lava 'o kole ke ma'u ha poto mei he 'Otuá 'o kapau te tau kole 'i he tui pea 'ikai toe veiveiua. (Minití 'e 25–30)

Hiki 'i he palakipoé 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Pulusi R. Makongiki:

“Oku ma'u 'e he fo'i potu folofola pē ko 'eni ha mālohi mo ha tākiekina 'oku lahi angé ki he fa'ahinga 'o e tangatá 'i ha fo'i sētesi kuo hiki 'e ha palōfita 'i ha fa'ahinga kuonga” (*Doctrinal New Testament Commentary*, 3:246–47).

Fakaafe'i e fānau akó ke nau mate'i mai pe ko e hā e potu folofola 'oku 'uhinga ki ai 'a 'Eletā Makongiki' pea mo hono 'uhingá.

Mou lau mo e kalasí 'a e Sēmisi 1:5 peá ke fehu'i ange pe ko e hā ha founga 'oku fakahoko 'aki 'e he potu folofola ko 'eni 'a e fakahā ko ia 'oku hā 'i he palakipoé. Lau 'a e Siosefa Sāmīta 2:10–19 peá ke fekumi ki he me'a na'e hoko 'i hono lau 'e Siosefa Sāmīta 'a e veesi ko iá. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha founga kuo tokoni'i ai 'e he 'Uluaki Mata-me'a-hā-mai 'a ho'o mo'u'i?
- Ko e hā ha me'a ne mei kehe 'i ho'o mo'u'i 'o kapau na'e 'ikai teitei muimui 'a Siosefa ki he ue'i ko ia 'a e Laumālié ke 'alu 'o lotú?
- Ko e hā ha founga 'oku kehe ai e kole ke ma'u ha potó mei he me'a ko ia 'oku tau fa'a kole 'i he'etau lotú?
- Ko e hā e faikehekehe 'i he kole ki he Tamai Hēvaní ke ne fakalei'i ho'o ngaahi palopalemá pea mo e kole ko ia ke ma'u ha poto ke tali 'aki e ngaahi palopalemá?
- Te ke lava 'o fakakaukau nai ki ha fa'ahinga sippinga 'o e faikehekehe ko iá? (Tuku ki he fānau akó ke nau vahevahe mai ha me'a ne hoko kia kinautolu 'o kapau 'oku nau loto ki ai, ka ke fakatokanga kia kinautolu ke 'oua na'a nau vahevahe ha me'a 'oku fu'u toputapu pe fakafo'ituitui.)
- 'Oku hanga fēfē 'e he kole ke ma'u ha potó 'o 'omi ha mālohi 'oku lahi angé ki he'etau ngaahi lotu fakafo'ituitui?

Lau 'a e Sēmisi 1:6 peá ke kumi 'a e ma'u'anga mālohi na'e faka'aonga'i 'e Siosefa ke ma'u 'aki 'ene ngaahi tali mei he 'Otuá. Fehu'i ange: Ko e hā e faikehekehe 'i he lotu 'oku fai 'i he tui pea mo e lotu 'oku fai 'i he loto fakata'eta'etu?

Fekau ha taha 'o e fānau akó ke ne lau e me'a ne ako'i mai 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmīta 'o fekau'aki mo e lotú:

“Oku 'ikai fie ma'u ha ngaahi lea lahi ke kole 'aki ki he 'Eiki 'a e me'a 'oku tau fie ma'ú; ka kuo pau ke tau kole 'i he tui, fakapapu pea mo e falala. He 'ikai 'aonga ke veiveiua 'etau ngaahi fakakaukau 'i he taimi 'oku tau ui ai ki he 'Eiki ke ma'u ha tāpuaki” (*Gospel Doctrine*, 216).

Mou alea'i mo e fānau akó 'a e me'a te nau lava 'o fai ke nau lotu mo ha tui 'oku lahi angé pea 'ikai veiveiua. Fakamo'oni'i 'e lava 'e he'etau ngaahi lotú 'o ma'u ha ngaahi mālohi ke liliu ha mo'ui 'o kapau te tau kole ki he 'Otuá 'a e ngaahi tāpuaki 'oku tau fie ma'ú 'i he loto falala mo e loto tui.

Sēmisi 1:22–27. Ke fai ki he folofolá kae 'ikai fanongo pē. (Minití 'e 35–40)

Ki mu'a pea kamata e kalasí, kumi peá ke lau ha lea na'e fai 'e he Palesiteni 'o e Siasí 'a ia na'á ne lea ai ki he to'utupu 'o e Siasí (hangē ko 'eni, 'i ha fakataha lakanga fakataula'eiki pe konifelenisi 'a e kakai fefiné). Fili ha kole 'e tolu pe fā na'á ne fai ki he to'utupu. Tohi'i kinautolu 'i he palakipoé peá ke fehu'i ange ki he fānau akó ke nau fakapapu 'i he'enua ngaahi fakakaukau pe kuo nau talangofua ki he na'ina'i 'a e palōfitá.

Lau 'a e Sēmisi 1:22–25 pea mou alea'i 'a e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- 'Oku 'uhinga ki he hā ke fai ki he folofolá?
- 'Oku 'uhinga ki he hā ke fanongo 'ata'atā pē?
- Ko e hā 'a e tokotaha fanongo loto-ngalongalo? (Ko ha taha 'oku 'ikai ke ne ngāue'i e me'a 'okú ne 'ilo'i.)
- Ko e hā ha ngaahi lelei 'oku ma'u 'e kinautolu 'oku fili ke nau fai ki he folofolá 'o fehanganagai ia mo kinautolu 'oku fanongo peé?

(*Fakatokanga'i ange*: Kapau 'e fie ma'u, 'oku totonu ke ke fakahū heni e fokotu'u ki hono ako'i 'o e Sēmisi 2:17–18 ke fakahāa'i e fengāue'aki 'i he vaha'a 'o e tokotaha 'oku fanongo kae 'ikai fai ki ai pea mo e tui ko ia ta'e 'i ai ha ngāue.)

Lau 'a e Sēmisi 1:26–27 peá ke fekumi ki hono faka'uhinga ko ia 'o e "lotu ma'oni'oni." Fehu'i ange:

- Ko e hā e faikehekehe 'o e fai fakamamata e lotú pea mo hono fakahoko 'o e lotu mā'oni'oni?
- 'E hanga fēfē 'e ha'atau fai ki he folofolá 'o tokoni'i kinautolu ke tau ikuna'i e fai fakamamata ko ia 'o e lotú?

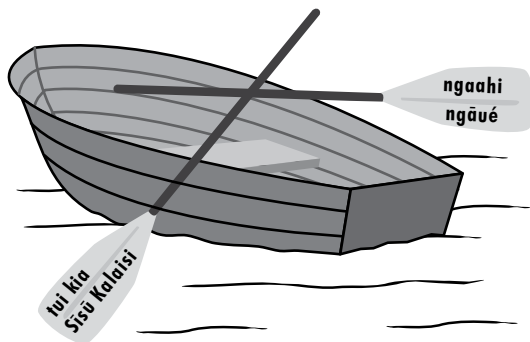
'Oku 'omi 'e he tohi 'a Sēmisi ha ngaahi fale'i mo ha ngaahi founga lahi fekau'aki mo e fai ko ia ki he folofolá. Vahevahe e kalasí ki ha kulupu 'e nima. 'Oange ki he kulupu takitaha ha lau'i pepa 'oku fakahinga ko e *Me'a Ke Fai*. Vahe'i ki he kulupu taki taha ha vahe kehekehe mei ha tohi 'a Sēmisi. Fekau e ngaahi kulupú ke nau lau 'enua vahé mo kumi hake pe ko e hā 'oku fokotu'u mai 'e Sēmisi te tau lava 'o fai ke hoko ai ko ha kau muimui lelei ange 'o Sīsū Kalaisí. Mou alea'i 'enua ngaahi talí pea hiki ha lisi kakato 'o e "ngaahi me'a ke fai" 'i he palakipoé. Fehu'i ange:

- 'E liliu fēfē ho'o mo'u'i 'o kapau te ke muimui ki he na'ina'i 'a Sēmisi?
- Ko e fē 'i he ngaahi fakahinohino ko 'eni kuó ke 'osi ma'u ha lelei mei ai koe'uhí ko ho'o muimui kia kinautolú?

Fakaafe'i e ni'ihī 'oku nau fie vahevahe ha sippinga 'o e founga ne tāpuekina ai kinautolu 'i he'enua fai iá. Fakalotolahi'i e fānau akó ke nau 'ahi'ahi fakahoko 'a e lisi 'o e "ngaahi me'a

ke faí” (tautautefito mei he kau palōfitá) ke nau lava ‘o hoko ko ha kakai ‘oku fai ki he folofolá kae ‘ikai ko ha kau fanongo pē pea ngalo leva.

Sēmisi 2:17–18 (Folofola Ako Ma’ulotó). He ‘ikai lava ke tau ma’u e tuí ta’e kau ai e ngāué, pe lava ke fakamo’ui kitautolu ‘e he tuí ‘ata’atā pē. Ko e ngaahi ngāue ‘a e mā’oni’oni ko e ngaahi fua ia ‘o e tuí. (Miniti ‘e 10–15)

‘Omi ha fohe vaka ‘e ua ki he kalasí. Fakahingoa e fohe ‘e taha ko e tui kia Sīsū Kalaisí pea mo e fohe ‘e tahá ko e ngāué. Fulihi e ongo fohé ke ‘oua na’a sio e fānau akó ki he ongo hingoá. pe tā ha fakatātā ‘o ha kí’i vaka fokotu’u mo hano ongo fohe ‘a’alo (kae ‘oua leva te ke fakahingoa e ongo fohé). Fehu’i ange:

- Ko e fē fohe ‘oku mahu’inga angé?
- Kapau na’e fakapipiki ha fohe ‘e taha ki he tafa’aki ‘o e vaka fokotu’ú peá ke ‘a’alo ki he mālohi taha te ke lavá, ko e fē feitu’u te ke hu’u ki aí?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘okú ke fie ma’u lōua ai e ongo fohé?

Lau ‘a e Sēmisi 2:17–18 peá ke fulihi e ongo fohé ke ‘asi mai hona hingoá (pe fakahingoa e ongo fohe he palakipoé). Fehu’i ange:

- ‘Oku tatau fēfē e pōpoaki ‘o e ongo veesi ko ‘ení pea mo e lēsoni ‘o e ongo fohé?
- Ko e hā ha founga te tau lava ‘o tō nounou ai ‘i hono faka’aonga’i e fohe ko e “tui kia Sīsū Kalaisí”?
- Ko e hā founga ‘oku lava ke tau ta’e tokanga ai ki he fohe ko e “ngāué”?

Fakaafe’i e fānau akó ke nau lau mo tali e ngaahi fehu’i ‘i he Sēmisi 2:14. Lau ‘a e Sēmisi 2:15– 26 ‘o kumi e tali ‘a Sēmisi pea mo e me’a te tau lava ‘o fai ke fakapapau’i ai ‘oku tau ma’u fakatou’osi ‘a e tuí mo e ngāué.

Sēmisi 3:1–12. ‘Oku hanga ‘e hono pule’i ‘o e ‘eleló (mapule’i ‘etau leá) ‘o tokoni’i kitautolu ‘i he’etau fakalalakaka atu ki he haohoaá. (Miniti ‘e 20–25)

Tohi’i ‘i he palakipoé ‘a e *Ko hai Au?* peá ke lau ange e ngaahi fakamatala ko ‘ení. Fekau e fānau akó ke nau hiki e ngaahi

talí ‘i ho’o lau atu e faka’ilonga takitaha.

- ‘Oku faingata’a ke fakalalata’i atu.
- Te u fakatou lava ‘o tāpuekina mo fakamala’ia’i.
- Te u lava ‘o fakatupu ha ‘ita lahi.
- Te u lava ‘o fakafiemālie’i e kakai.
- Te u lava ‘o uesia e ngāue ‘a e ‘Eikí.
- Te u lava ‘o fakalavea’i e ngaahi ongoongo ‘o e kakai kehé.
- Te u lava ‘o fakamo’oni’i e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí.

‘Oange ki he fānau akó ha faingamālie ke nau solova ai e pāsóló. Mou lau fakataha ‘a e Sēmisi 1:26 ke ma’u e talí. Fehu’i ange: Ko e hā ha ngaahi founga ‘e lava ke hoa ai e ‘eleló mo e ngaahi fakamatala kotoa ko ‘ení?

Kapau ‘e lava ‘o ma’u, peá ke hanga ‘o faka’alí’ali ha piti ‘o ha hoosi peá ke fehu’i ange ki he fānau akó ke nau tala atu pe ko e hā ia. Fehu’i ange:

- Ko e hā ha me’a ‘oku faka’aonga’i ki ai e piti? (Ke pule’i mo tataki ‘aki ha hoosi.)
- ‘Oku ‘uhinga ki he hā ke “pule’i” e ‘eleló?
- Te tau lava fēfē ke fakahoko ‘eni?
- Ko e hā e fa’ahinga maumau ‘e lava ke hoko ‘i he taimi ‘oku ‘ikai ke tau mapule’i ai hotau ‘eleló? (vakai foki, ‘Alamā 38:12).

Fekau e fānau akó ke nau lau e lea ko ‘eni mei he kí’i tohitufa *Ki Hono Fakamālohia e Tō’u Tupú*:

“‘Oku hanga ‘e he anga ho’omou leá mo e ngaahi lea ‘oku mou ngāue’aki ‘o fakamatala’i mai ‘a e fa’ahinga ‘imisi ‘oku mou fie faka’alí’ali atú. Mou ngāue’aki ‘a e lea ko ia te ne hanga ‘o fakatupulaki mo ue’i hake ‘a a kakai ‘oku mou feohí. ‘Oku houhau ‘a e ‘Eikí ‘i he lea kapekapé, lea ta’e fe’ungá mo e ngaahi hua ‘oku kovi mo ‘ulí. ‘Oku nau hanga ‘o maumau’i homou laumālie mo fakamā’ulalo’i kimoutolu. . . .

“Ko e fa’ahinga lea fakatu’utāmaki ‘e taha ‘a e laú. ‘Oku mou lau ‘i he taimi ko ia ‘oku mou lea’aki ai ha me’a ‘oku kovi ‘o kau ki ha kakai ‘oku ‘ikai te nau kau ‘i ho’omou talanoá, pe ko ha’amou talanoa’i ha ngaahi me’a fakapulipuli ‘oku mou ‘ilo’i ‘o kau kiate kinautolu. ‘Oku hanga ‘e he laú ‘o fakatupu ha mamahi mo ha faingata’a’ia ‘a e kakai kehé. Kuo ‘osi fekau’i mai kitautolu ‘e he ‘Eikí ke tau fe’ofa’aki. Kuo pau ke tau lea ‘ofa mo taau ‘o kau ki he kakai kehé, ‘i he’etau tauhi ‘a e fekau ko ‘ení” (*Ki Hono Fakamālohia ‘o e Tō’u Tupú*, 12—13).

Fakaafe'i e fānau akó ke nau fakakaukau'i pe ko hai 'oku uesia 'i he taimi 'oku 'ikai ke nau pule'i ai honau 'eleló. Lau mo e kalasi 'a e Sēmisi 3:1–10 pea mou alea'i fakaveesi hono 'uhingá. 'E tokoni kapau te ke tā 'i he palakipoé ha fakatātā 'o ha piti 'a ha hoosi mo e konga ko ia 'o e piti 'oku mono he ngutu 'o e hōsi, fohe 'uli 'o ha vaka, ko ha masi mo ha hina 'oku 'i ai ha me'a kona ai ke ke lave ki ai 'i ho'omou alea'i e ngaahi veesi ko 'ení. Lau pea mou fefakamo'oni'aki 'a e Mātiu 15:10–20 'o kumi e founga 'oku felāve'i ai e ngaahi veesi ko 'ení ki he ngaahi akonaki 'a Sēmisi fekau'aki mo e 'eleló. Fehu'i ange:

- 'Oku ha'u mei fē e ngaahi lea ko ia 'oku tau lea 'aki?
- 'E lava nai 'e hano pule'i 'o e 'eleló ke ne uesia e me'a ko ia 'oku 'i he lotó? Ko e hā hono foungá?
- 'Oku lava fēfē 'e hano pule'i hotau lotó ke ne tokoni'i hotau mālohi ke tau hoko haohaoá?

Lau 'a e Mōsaia 4:30 'o kumi hake ai e fale'i na'e fai 'e he Tu'i ko Penisimaní fekau'aki mo e 'eleló. Ko e hā hono 'uhinga 'oku totonu ke tau tokanga'i ai 'etau leá? Lau 'a e 'Alamá 12:14 ke ma'u e talí. Fakamo'oni'i ange kuo pau ke tau tokanga'i 'etau ngaahi leá koe'uhí he 'e hanga 'e he ngaahi lea ta'e tāú 'o fakamala'ia'i kitautolu. Fakalotolahi'i e fānau akó ke nau ako ke pule'i honau 'eleló ke nau tāpuekina ai e ní'ihí kehé mo fakahaohaoa'i foki ai kinautolu.

Sēmisi 4:4–10. Kapau 'oku tau pikitai ki he ngaahi me'a 'o e māmaní, 'oku tau hoko ai ko ha ngaahi fili 'o e 'Otuá. (Miniti 'e 25–30)

'Ai ha faka'ilonga 'oku fakalea 'o pehē *Ko e Ngaahi Me'a 'o e 'Otuá* pea fokotu'u ia 'i he konga ki mui 'o ha sea. Teuteu'i ha faka'ilonga 'e taha pea fakalea ia 'o pehē *Ko e Ngaahi Me'a 'o e Māmaní* pea fokotu'u ia 'i he tu'a 'o ha sea 'e taha. Fokotu'u e ongo seá ke na tu'u fakataha pea fehu'i ki he fānau akó pe 'e faingofua nai ke te 'i he ongo "feitu'u" ko 'ení he taimi pē 'e taha. Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ne fakatāta'i 'aki ha'ane tangutu lōua 'i he ongo seá he taimi pē taha. Fekau e tokotahá ke tu'u 'o fakamavahevahe'i e ongo seá ke na vā mama'o. Fehu'i ki he tokotaha ko iá pe kei lava pē ke ne 'i he ongo feitu'ú ni 'i he taimi tatau. 'Ai e tokotahá ke ne fili pe ko e fē sea te ne tangutu aí.

Fehu'i ange ki he fānau akó:

- Ko e hā 'oku lava ke fakafongā'i mai 'e he fakatātā ko 'ení?
- Ko e hā 'oku hoko ki hotau vā mo e 'Otuá 'i he taimi 'oku tau feinga ai ke 'i he māmaní mo e pule'angá 'i he taimi tatau peé?
- Ko e hā ha ngaahi faingata'a 'oku hoko ki he'etau mo'uí ko ha ola 'o 'etau fili ki he ngaahi me'a 'o e māmaní kae 'ikai ki he ngaahi me'a 'a e 'Otuá?

Lau 'a e Sēmisi 4:4–10 pea fakaafe'i e fānau akó ke nau fakahaa'i atu ha ngaahi kupu'i lea 'oku ako'i mai ai e founga ke te hoko ai ko ha kaume'a 'o e 'Otuá. Fefakamo'oni'aki ia mo e Mōsaia 3:19 pea mou alea'i e founga 'oku hoko ai e veesi ko 'ení ko ha toe fakamo'oni ki he akonaki 'a Sēmisi.

Lau 'a e Sēmisi 1:12–13. Fehu'i ange pe ko e 'Otuá nai 'oku mo'ua ki he ngaahi 'ahí'ahi 'oku tau fehanganhangai mo iá. Fehu'i ange:

- 'Oku fakatauvele'i fēfē kitautolu 'e he tēvoló ke tau fai angahalá?
- Ko e hā hono 'uhinga te ke fie kaume'a ai mo e 'Eikí 'i He'ene toe hā'ele maí?

Lau 'a e Sēmisi 5:7–20 'o kumi e ngaahi founga te tau lava 'o mateuteu ai ke hoko ko ha kaume'a 'o e 'Otuá, peá ke hiki kinautolu 'i he palakipoé. 'E lava ke kau heni 'a e:

- Fa'a kātaki (v. 7–8).
- Fakamālohia homou lotó (v. 8).
- 'Oua na'a felāunga'aki (v. 9).
- Muimui he sīpinga 'a e kau palōfitá (v. 10).
- 'Ūkuma (v. 11; vakai foki, Sēmisi 1:2–4).
- 'Oua na'a fuakava (v. 12).
- Lotu he taimi 'o e lotu mamahí (v. 13).

- Hiva’i ha ngaahi himi (v. 13).
- Ui ki he kaumātu’á ke ma’u ha ngaahi tāpuaki (v. 14).
- Fakahaa’i ho’o ngaahi tōnounou (v. 16).
- Felotua’aki (v. 16).
- Fakaului e fai angahalá (v. 20).

Fehu’i ange ki he fānaú pe ko e hā e founa ‘e hanga ai ‘e he talangofua ki he na’ina’i ‘oku hiki fakaholoholo he palakipoé ‘o tokoni’i kinautolu ‘i he’enau mateuteu ke kaume’a mo Sisū Kalaisi ‘i He’ene hā’ele maí. Fakaafe’i e fānau akó ke nau fili ha me’a ‘e taha pe ua ‘a ia ‘oku nau vaivai ai pea nau hiki ha palani fakafo’ituitui ke fakalelei’i ‘aki e ngaahi tafa’aki ko iá. Vahevahe ange e fale’i ko ‘eni ‘a ‘Eletā Siosefa B. Uefiliní:

“Ko hono mo’oní ‘eni: ka ai ha me’a ‘oku ‘ikai ke ne tākiekina kitautolu ki he ‘Otuá, ‘okú ne tohoaki mama’o kitautolu meiate Ia. ‘Oku ‘ikai te tau lava ‘o tu’u ‘i loto-mālie, pe ai ha feitu’u fakapulipuli ke tau ki’i fai angahala ai pea’ikai ta’e mole meiate kitautolu hotau anga fakalaumālié. Ko e ‘uhinga ia kuo pau ke tau fakatomala ai pea ha’u kia Kalaisi ‘i he ‘aho taki taha ‘i he lotu anga vaivaí, koe’uhí ke tau lava ‘o ta’ofi ai hano tāmata’i ‘e he angahalá ‘a ‘etau ngaahi afi kakaha ‘o e fakamo’oní” (‘i he Conference Report, Oct. 1992, 48; pe *Tūhulu*, Sānuali 1993, 43).

Fakalotolahi’i e fānau akó ke nau fakamavahe’i e ngaahi me’a ‘o e māmaní ka nau kaungāme’a mo e ‘Otuá.

KO E 'ULUAKI 'IPISELI FAKAKĀTOA 'A PITĀ

Tokotaha Na'á ne Hikí mo e Kakai ne Fai Ki Aí: Na'e fakataumu'a e tohi 'a 1 Pitá 'e he 'Aposetolo pulé ki he Kāingalotu 'i he ngaahi vahefonua 'e nima 'i 'Ēsiá (vakai, 1 Pita 1:1).

Hisitōlia Hono Kamata'angá: 'I he kuonga 'o Pitá, na'e fakahaa'í ai 'e he pule'angá 'a 'enau tali e tui fakalotu kotoa pē, 'o kau ai e tui faka-Kalisitiané. Na'e 'i ai ha tu'utu'uni fakalangí ki he Siasí ke nau malanga'í e ongoongoleléi ki he "māmaní kotoa" (Ma'ake 16:15), pea na'e kamata ia 'aki hano fakamafola e pōpoaki 'o e ongoongoleléi ki he tapa kotoa pē 'o e Pule'anga Lomá. Neongo na'e fakamafola e ongoongoleléi 'i ha founga melino, ka na'e 'ikai ko ha pōpoaki lelei ki he kau taki he pule'anga Lomá 'a hono fakahaa'í e hā'ele mai 'a Kalaisi ko e Tu'í 'o e Ngaahi Tu'í.

Na'e hanga 'e ha afi 'o fakafuofua ki he ta'u A.D. 64 'o faka'auha ha konga lahi 'o Loma. Na'e tukuaki'í 'a e taki ko Niló ki he me'a na'e hokó neongo 'ene feinga ke tokoni'í 'a kinautolu ne mole honau 'apí koe'uhí ko e fakatamakí ni. 'I ha'ane feinga ke to'o atu e tukuaki'í ko 'ení, na'e tukuaki'í ai 'e Nilo 'a e kau Kalisitiané. Hili pē ia ne fakatanga'í e kāingalotú 'i he tapa kotoa pē 'o e pule'angá koe'uhí ko e tāufehi'á mo e ta'e femahino'akí. Na'e hanga leva 'e he mafuli ko 'eni mei hono tali kinautolú ki he tūfehi'á, 'o fakatupu ha hoha'a lahi 'i he kāingalotú. Fakafuofua ki he taimi tatau pē, na'e tohi ai 'a Pita ke fakalotolahí'í e kāingalotú 'i honau ngaahi mamahí pea mo fakamanatu kia kinautolu 'a e pale ta'engata 'o 'enau faivelengá. Na'e fai 'e Pita 'a e tohi ko 'ení mei "Pāpilone" (1 Pita 5:13), 'a ia 'oku mahalo'í ko Loma.

Ngaahi Natula Makehé: Na'e fakakau 'e Pita 'i he 'Ipiseli ko 'ení ha ni'ihí 'o e ngaahi fakamatata fisifisimu'a 'i he Tohi Tapú fekau'aki mo e fakamo'ui 'o e kau pekiá.

1 Pita 1–5

Talateú

Na'e pehē 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, "Na'e hiki 'e Pita 'a e ngaahi lea faka'e'i'eiki tahá 'o laka ange ia 'i ha toe 'aposetolo" (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 301). 'I ho'o lau ko ia 'a e 1 Pita, fekumi ki he lea faka'e'i'eiki ko 'ení pea mo e ngaahi tefito'í mo'oni 'okú ne ako'í maí. Faka'ilonga'í e ngaahi potu folofola 'oku nau ue'í fakalaumālie koe ke liliu ho'o mo'ui.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e 1 Pita 1–5 peá ke fakakaukau'í e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'ení ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

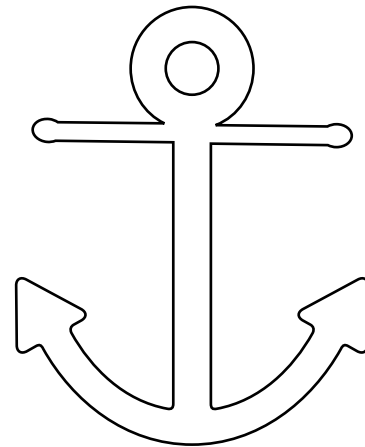
Ngaahi Tefito'í Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongoleléi ke Fakatokanga'í

- 'E lava 'e hono kātekina 'i he faivelenga 'a hono 'ahí'ahí'í 'o 'etau tuí 'o tokoni'í kinautolu ke ma'u e fakamo'ui (vakai, 1 Pita 1:3–11; 4:12–16; vakai foki, 'Eta 12:4–6).
- Kuo uiui'í 'e he 'Otuá 'a e kāingalotú ke nau mavahe mo 'ai ke nau makehe mei he māmaní (vakai, 1 Pita 2:9–17; vakai foki, Teutalōnome 7:6; 2 Kolinitō 6:14, 17).
- Na'e teuteu'í 'e Kalaisi 'a e hala ke malanga'í ai e ongoongoleléi kia kinautolu kuo pekiá (vakai, 1 Pita 3:18–20; 4:6; vakai foki, T&F 138:1–32).
- 'Oku 'a e kau taki 'o e Siasí ke nau fafanga'í e tākanga 'a e 'Otuá 'i he 'ofa pea 'i he fa'ifa'itaki'anga foki. Kuo pau ke nau teuteu'í kinautolu ki he hā'ele mai 'a Sīsū Kalaisi ko e Tauhi-sipi Lahí (vakai, 1 Pita 5:1–4).
- 'Oku hanga 'e he falala 'i he loto fakatōkilalo ki he 'Otuá 'o tataki kinautolu ki he mo'ui ta'engatá (vakai, 1 Pita 5:5–11; vakai foki, 2 Pita 1:1–10; Mōsaia 4:6–7).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'í

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe ko ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i he lolotonga ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ma'á e 1 Pita 1–5.

 1 Pita 1:3–11. 'E Lava 'e He'etau Kātekina Hono 'Ahí'ahí'í 'o 'Etau Tuí 'o tokoni'í kinautolu ke ma'u e fakamo'ui (Miniti 'e 30–35)

Tā ha taula 'i he palakipoé peá ke fehu'í ange:

- Ko e hā e taumu'a 'o e taulá?
- Ko e hā ha fa'ahinga taula 'oku tau fie ma'u 'i he mo'ui?

Tohi'í 'i he palakipoé 'a e ngaahi lea fakafiemālie ko 'eni mei he Palōfita ko Siosefa Sāmitá:

“Neongo ‘e pā e ngaahi maná mo tapa e ‘uhilá pea ‘u‘ulu pea taulōfu‘u mai mo e taú, ka ‘e hanga ‘e ‘amanaki lelei mo e ‘ilo ko ‘ení ‘o poupou‘i e laumalié ‘i he houa kotoa pē ‘o e ‘ahi‘ahi, puputu‘ú mo e faingata‘á” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 298).

Fakaafe‘i e fānau akó ke nau fakapapau‘i pe ko e hā e “‘amanaki lelei” ko ‘ení, pea ke nau tohi‘i ‘enau ngaahi fakakaukau‘i he palakipoé. Lau ‘a e ‘Eta 12:4–6 pea kumi hake ha ngaahi fo‘i lea mahu‘inga ‘oku nau fakamatala‘i e ‘amanaki lelei. Mou alea‘i e ngaahi fehu‘i ko ‘ení:

- Ko e hā ha founa ‘oku hanga ai ‘e he tui mo e falala ki he ‘Eiki ‘o ‘omi kia kitautolu ha ‘amanaki lelei ‘oku paú?
- Ko e hā ha me‘a ‘oku fakafekau‘aki ki ai ‘e ‘Eta ‘a e ‘amanaki lelei ko ‘ení?

Toe foki ki he lea ‘a e Palōfita ko Siosefa Sāmitá peá ke fokotu‘u ange ‘e lava foki ke lau ia ‘o hangē ha fakataipé. Fekau e fānau akó ke nau fokotu‘u atu ha ngaahi founa ‘e lava ke teka ai e maná pea tapa mo e ngaahi fatulisí pea longoa‘a mo e mofuiké pea taulōfu‘u mo e taú ‘i he‘enau mo‘uí. Toe lau e lea ‘a e Palōfita, ‘o fetongi e maná, fatulisí, mofuiké mo e taú ‘aki ‘enau ngaahi fokotu‘ú. Fehu‘i ange:

- ‘Oku hanga fēfē ‘e ha ‘amanaki lelei ki ha toetu‘u nāunau‘iá ‘o fakatu‘uma‘u‘i kitautolu ‘i he‘etau fehanganahangi mo e ngaahi faingata‘a ‘o e mo‘uí?
- Te tau lava fēfē ke fakapapau‘i ‘oku ma‘u mo‘oni ‘etau taulá peá ne ta‘ofi kitautolu mei ha‘atau ‘auhiá?
- ‘Oku hanga fēfē ‘e he ‘ilo ko ia ‘e “poupou‘i ‘e he ‘amanaki lelei ko ‘ení ‘a e laumalié ‘i he houa kotoa pē ‘o e ‘ahi‘ahi, puputu‘ú mo e faingata‘á” ‘o fakalahi ho‘o lototo‘á?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku fa‘a hanga ai ‘e he ngaahi ‘ahi‘ahi ‘o uesia ‘etau ngaahi taulá mo fakafaingata‘a‘ia‘i ‘etau tui?

Lau e fakamatala fakahisitōlia mei he talateu ki he tohi ‘a 1 Pitá (p. 270) pea mou alea‘i e ngaahi ‘ahi‘ahi na‘e fehanganahangi mo e Kāingalotu ‘i ono‘ahó. Fehu‘i ange: Ko e hā hono ‘uhinga ne hanga ai ‘e he tūkunga ne nau ‘i ai ‘o ‘ahi‘ahi‘i ‘enau tui? Fakamatala‘i ange na‘e hanga ‘e Pita a‘ ia ko e Palesiteni ‘o e Siasí, ‘o fale‘i kinautolu ‘i he founa ke fehanganahangi ai mo honau ngaahi ‘ahi‘ahi. Vahevahe e ngaahi potu folofola ko ‘ení ki he fānau akó: 1 Pita 1:3–11; 2:19–25; 3:8–17; 4:12–19. Kole ange ke nau kumi pea tohi‘i mai ‘a e ngaahi akonaki fekau‘aki mo e ngaahi ‘ahi‘ahi ‘a ia ‘oku nau mahu‘inga‘ia aí. Mou alea‘i ‘enau ‘iló mo e kalasí.

Fakamo‘oni‘i ange ‘e hanga ‘e ha‘atau fakatupulaki ‘etau tui ‘o ‘omi kia kitautolu ha ‘amanaki lelei ‘okú ne fakatu‘uma‘u‘i kitautolu ‘i he ‘Otuá ‘i he‘etau kātekina e ngaahi ‘ahi‘ahi ‘o e mo‘uí. Lau ‘a e 1 Pita 1:7; 2:21; 3:17; 4:12–13. Faka‘osi ‘aki ha‘o fakamo‘oni ‘o kau ki he mahu‘inga fisifisimu‘a ‘o hono kātekina hono ‘ahi‘ahi‘i ‘o ‘etau tui.

1 Pita 2:1–17. ‘Oku ui ‘e he ‘Otuá ‘a e Kāingalotú ke nau mavahe pea nau makehe mei he māmani. (Miniti ‘e 20–25)

Tohi‘i ‘i he palakipoé ‘a e ngaahi fo‘i lea ko e *fili*, *faka‘ei‘eiki*, *mā‘oni‘oni*, pea mo e *makehe*. Fekau ki he fānau akó ke nau fakakaukau-loto ‘o hangē ‘oku nau tu‘u ‘i mu‘a he ‘afio‘anga ‘o e ‘Otuá. Fakaafe‘i kinautolu ke nau fili ha fo‘i lea ‘e taha mei he lisi‘a ia ‘oku nau loto ke faka‘aonga‘i ‘e he Tamai Hēvaní ke ne fakamatala‘i ‘aki kinautolu. ‘Eke ange pe ko hai ‘ia kinautolu ne nau fili e *fili*. Fehu‘i ange pe ko e hā hono ‘uhingá. Toutou fai e fehu‘i ko ‘ení ki he ngaahi fo‘i lea ‘e tolu kehé.

Fakamatala‘i ange ‘oku ‘uhinga e fo‘i lea ko e *makehé* kehe, anga-kehe pe fo‘ofo‘ou. Lau ‘a e 1 Pita 2:9 pea fehu‘i ange pe ‘oku nau fakakaukau nai na‘e ‘uhinga ki he hā ‘a Pita ‘i he‘ene fakahaa‘i ko e kāingalotú ko ha “kakai anga faka‘otuá.” Fehu‘i ange: Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku hoko ai e “makehé” ko ha hingoa ‘e fie ma‘u ‘e ha tahá? Vahevahe ange ‘a e fakamatala ko ‘eni ‘a ‘Eletā Lāsolo M. Nalesoni fekau‘aki mo e fo‘i lea ko ‘ení:

“Ka ‘oku tau mamata ‘oku ‘uhinga ‘a e fo‘i lea fakafolofola ko ia ko e *makehé* ki he ‘koloa mahu‘inga,’ ‘ngaohi’ pe ‘filifili ‘e he ‘Otuá.’ Ke fakahaa‘i ‘e he kau tamaio‘eiki ‘a e ‘Eiki ko hono kakai *makehe* kitautolú, ko ha fakahikihiki mā‘olunga mo‘oni ia” (‘i he Conference Report, Apr. 1995, 44; pe *Tūhulu*, Siulai 1995, 43).

Mou alea‘i e founa te tau lava ‘o hoko ai ko ha “koloa makehe” ‘a e ‘Otuá. Fehu‘i ange: Ko e hā ha me‘a kuo pau ke fai ‘e ha taha ke ne ma‘u ai ha me‘a? Fekau e fānau akó ke nau lau ‘a e 1 Kolinitō 7:23 mo e Ngāue 20:28 pea mou fekumi ki ha totongi na‘e fai ke tau hoko ai ko ha koloa makehe ‘a e ‘Otuá. Fehu‘i ange: ‘I he‘etau ‘ilo‘i ko ia na‘e totongi ‘e Sisū Kalaisi ha totongi mā‘olunga mo‘oni ke tau hoko ko ha kakai *makehe*, *fili*, *faka‘ei‘eiki* mo *mā‘oni‘oni*, ko e hā leva e me‘a kuo pau ke tau fai? Vahevahe e kalasí ki ha kulupu ‘e ua. Fekau e kulupu ‘e taha ke nau fekumi ‘i he 1 Pita 1:1–5, 13–25 pea kulupu ‘e tahá ‘i he 1 Pita 2:1–17 ke ma‘u e ngaahi tefito‘i mo‘oni te nau tokoni‘i kitautolu ke tau kei hoko ai pē ko ha koloa makehe ‘a e ‘Otuá. Hiki e ngaahi tefito‘i mo‘oni ‘i he palakipoé ‘i hono ‘ilo‘i kinautolu ‘e he fānau.

Lau e konga ko e “Ko e hā ‘a e ‘UHINGA ‘OKU FOKOTU‘U AI HA NGAHI TU‘UNGA MO‘UI KE TAU MUIMUI KI AÍ?” ‘i he tohi tufa ko e *Ki Hono Fakamālohia ‘o e To‘utupu* (p. 6). Mou alea‘i ‘a e:

- Ko e hā hono ‘uhinga kuo foaki mai ai kia kitautolu ‘e he ‘Eiki ha ngaahi tu‘unga ‘ulungaangá?
- ‘E hanga fēfē ‘e ha‘atau mo‘ui‘aki ‘Ene ngaahi tu‘unga ‘ulungaangá ‘o ngaohi kitautolu ke tau makehe pe kehe ange mei he toenga ‘o e māmani?
- ‘E tokoni‘i fēfē kitautolu ‘e ha‘atau fakafehoanaki hotau ‘ulungaangá ki he ngaahi fakakaukau ‘a e ‘Otuá?

Fakamo'oni'i ange 'oku finangalo 'a e Tamai Hēvaní ke tau makehe, mo kehe ange meia kinautolu 'oku mo'ui 'aki e ngaahi tō'onga 'o e māmaní. Fakamo'oni ange te tau makehe mo taau ke ma'u "ha ngaahi tāpuaki ta'e fa'alaua" mei langi 'o kapau te tau fili ke mo'ui 'o fakatatau mo e ngaahi fuakava mo e ngaahi fekau 'o e ongoongolelé.

1 Pita 3:18–20; 4:6. Na'e teuteu'i 'e Kalaisi 'a e hala ki he ongoongolelé ke malanga'i kia kinautolu kuo pekiá. (Minití 'e 25–30)

Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó kimu'a ki he lokiakó. Kole ange ki he taha ke ne hū ki tu'a mei he lokiakó 'o tāpuni'i e matapaá. Fekau e tokotaha 'i mu'a he lokí ke ne fakamatala'i le'ó si'i mo nounou pē 'a e talanoa 'o Siosefa Sāmitá. Fakaafe'i e tokotaha 'i tu'a he matapaá ke hū mai pea fehu'i ange pe na'á ne fanongo ki he pōpoaki na'e fakahoko 'e he tokotaha ko ē na'e 'i falé. Ko e hā nai hono 'uhinga na'á ne ongo'i aí pe ko e hā na'e 'ikai ke ne ongo'i aí? Fehu'i ange ki he kalasí: Ko e hā ha founga 'oku fakatatau ai e fakatātā ko 'ení ki he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié? Fakamatala'i ange 'oku fakamavahevahe'i e kau mā'oni'oni mei he kau angahalá 'i he maama tatali'anga 'o e ngaahi laumālié. Lau 'a e Mōsese 7:38 pea fehu'i ange:

- Ko e hā e kakai na'e 'auha 'i he "lōmakí"?
- Ko e hā e "fale fakapōpula" na'e pau ke tāpuni'i kinautolu aí?

Lau 'a e 1 Pita 3:18–20 pea mou fekumi ki he me'a na'e fai 'e Sisū lolotonga e kei 'i he fonualotó Hono sinó. Fakamatala'i ange ko e talanoa ko ia 'i he tohi 'a Pitā ko hano fakanounou ia 'o e talanoa ko iá. Na'e ma'u 'e Palesiteni Siosefa F. Sāmita, ko e Palesiteni hono ono 'o e Siasí, ha mata-me'a-hā mai fekau'aki mo e me'a ne hokó. Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 138:28–32 pea fakaafe'i e fānau akó ke nau fakamatala'i e founga na'e lava ai 'a Sisū 'o "malanga ki he ngaahi laumālie ko iá . . . 'i ha ki'i taimi nounou pehē."

Fekau e fānau akó ke nau lau 'a e 1 Pita 4:6, pea vahevahe ange e fakamatala ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Ma'ake E. Pitasoni, 'a ia na'e mēmipa 'i he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

"Na'e fakamatala'i 'e Sisū ko e 'Otuá ia 'o e mo'ui mo e maté, pea ko hono mo'oni, 'oku mo'ui kiate ia 'a e maté ia. (vakai, Luke 20:38.)

"Ka neongo ia, na'á ne ma'u pē foki ha ongoongolelé 'e taha; pea koe'uhí 'oku tatau pē kiate ia 'a e maté mo e mo'ui, ko ia kuo pau ke fakamo'ui fakatou'osi 'a e mo'ui mo e maté 'e he ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelé tatau pē. 'Oku 'ikai filifilimānako 'a e 'Eikí ('i he Conference Report, Apr. 1976, 20; pe *Ensign*, May 1976, 15).

Na'e akonaki 'a 'Eletā Kōtoni B. Hingikeli 'i he'ene kei hoko io ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē:

"I he tūkunga ko ia 'o e pekiá, kuo pau pē ke fakahoko ha ngāue lahi 'o kapau 'e fakamaau'i kinautolu 'o fakatatau mo e tangata 'i he kakanó, pea ke lava 'o fakahoko 'ení, kuo pau ke 'ilo'i pe ko hai kinautolu; 'o fakafou 'i he polokalama fakatohihohoko ma'ongo'onga 'a e Siasí 'o Sisū Kalaisi 'o e Kau Mā'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui Ní. Na'e 'ikai fokotu'u ia ke fakafiemālie'i 'aki e ngaahi fie ma'u fakamānako 'a ha taha, ka ke fakahoko e ngaahi taumu'a ta'engata 'o e 'Otuá" ('i he Conference Report, Apr. 1977, 96; pe *Ensign*, May 1977, 65).

Na'e pehē 'Eletā Siosefa Filitingi Sāmita:

"Na'e hanga 'e he Fakamo'ui 'o kamata hono fakahoko e ngāue ma'ongo'ongá ni 'i he taimi na'á ne hā'ele ai 'o malanga ki he ngaahi laumālie 'i he fale fakapōpulá ke lava 'o fakamaau'i kinautolu 'o fakatatau mo e tangata 'i he kakanó (pe ko hono fakalea 'e tahá, 'o fakatatau mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e ongoongolelé) pea mo'ui fakatatau mo e 'Otuá 'i he laumālie, 'o fakafou 'i he'enau fakatomala mo tali e misiona 'a Sisū Kalaisi 'a ia na'á Ne pekia ma'anautolú" (*Doctrines of Salvation*, 2:132–33).

Mou alea'i e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā hono 'uhinga ne fakakakato ai 'e Sisū 'a e founga mo teuteu'i ha hala ke malanga'i ai e ongoongolelé kia kinautolu 'i he fale pōpula fakalaumālié?
- 'Oku 'uhinga ki he hā ke "fakamaau'i 'o fakatatau mo e tangata 'i he kakanó" pea "mo'ui 'o fakatatau mo e 'Otuá 'i he laumālié"?

Fakamo'oni'i ange koe'uhí 'oku 'ofa'i kitautolu 'e he Tamai Hēvaní, kuó Ne 'omi ai ha panani 'o e fakamo'ui ke tau lava 'o

ako kotoa ai fekau'aki mo 'ene pōpoaki 'o e ongoongolelei pea mo hono tali iá.

1 Pita 5:1–11. 'E lava 'e he kau taki 'o e Siasí 'o tokoni'i kitautolu ke tau mateuteu ki he Hā'ele 'Anga Ua mai 'a Sīsū Kalaisí pea mo e mo'ui ta'engatá 'o kapau te tau fakavaivai kitautolu, fakafanongo ki he'enua fale'í, pea mo ako ke falala ki he Tamai Hēvaní. (Minití 'e 30–35)

Faka'ali'ali ha fakatātā 'o e Kau Palesitenisí 'Uluakí. Fekau ki he fānau akó ke nau fakahā atu pe ko hai kinautolu. 'Ai e fānau akó ke nau fakahā atu e hingoa 'o e tokotaha taki taha. 'Ai ke nau taufetongi 'i hono lau e pōpoaki 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí 'i he peesi 3–5 'o e ki'i tohitufa ko e *Ki Hono Fakamālohia 'o e Tō'utupú*. Hili iá pea mou alea'i e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā e fa'ahinga ongo 'oku ma'u 'e he Kau Palesitenisí 'Uluakí 'o kau ki he to'utupú 'o e Siasí?
- 'Oku mou pehē ko e hā hono 'uhinga ne nau fakamoleki ai ha taimi mo ha ivi 'i hono fa'u e ki'i tohi tufa ko 'ení?
- Ko e hā e 'amanaki 'oku nau ma'u ma'á e to'utupú?
- Ko e hā te ke lava 'o fai ke tokoni'i kinautolu ke nau 'ilo'i e 'amanaki ko 'ení?

Fakamatala'i ange 'oku fakahā mai 'e he folofolá 'oku totonu ke tokoni e kau taki 'o e Siasí ki hono teuteu'i kitautolu ki he Hā'ele 'Angaua mai 'a Sīsū Kalaisí. Lau fakataha mo e fānau akó 'a e 1 Pita 5:1–4, pea mou alea'i pe 'oku 'uhinga ki he hā ke:

- "Fafanga e fanga sipí" (v. 2).
- Ke "le'ohi ia" (v. 2).
- Hoko ko ha "fa'ifa'itaki'anga ki he fanga sipí" (v. 3).

Fehu'i ange: Ko hai e "Tauhi-sipi lahí"? Lau 'a e 1 Pita 2:21 pea fekumi ki ha founga 'e ua kuo tāpuekina ai 'e Sīsū 'etau mo'uí. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha founga 'oku hanga ai 'e he fa'ifa'itaki'anga mo e mamahi 'a Sīsúú 'o teuteu'i kitautolu ki He'ene hā'ele maí?

- Lau 'a e 1 Pita 2:25. Ko e hā ha ngaahi founga 'oku tau hoko ai ko ha "fanga sipi 'alu hē hē peé"?
- Te tau lava fēfē 'o 'ai ke hoko 'a Sīsū ko e "Tauhi mo e Le'ohi 'o [hotau] laumālié"?

Na'e toe 'omi foki 'e Pita ha fale'í ki he kāingalotu kei talavou. Lau 'a e 1 Pita 5:5–11 'o kumi hake ai ha ngaahi fo'i lea pe kupu'i lea mahu'inga 'oku nau fakamatala'i e fale'í ko 'ení, peá ke hiki kinautolu 'i he palakipoé. Mou alea'i e founga 'e lava ke tokoni ai e fale'í ko 'ení ki he to'utupú ke nau teuteu'i kinautolu ki he hā'ele mai 'a e "Tauhi-sipi lahí."

Fehu'i ange ki he fānau akó pe 'oku nau 'ilo'i ha ní'ihí fakafo'ituitui 'oku 'ikai ke nau ha'u ki he seminelí pea ki he'enua kalasi fakamuimuitaha 'o e kau finemuí pe fakataha 'o e kōlomu lakanga taula'eiki faka-Éloné. Fehu'i ange: Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ke 'ilo'i pe ko hai kinautolú? Lau 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí:

"I he fakautuutu ko ia e tokolahi 'o e kau papi uluí, kuo pau ke tau fakalahi ai hotau ivi ke tau tokoni'i kinautolu 'i hono kumi honau halá. 'Oku fie ma'u 'e he tokotaha kotoa pē 'o kinautolu ha me'a 'e tolu: ko ha kaume'a, ko ha fatongia pea ke fafanga'i 'aki e 'folofola lelei 'o e 'Otuá' (Molonai 6:4). Ko hotau fatongia mo e faingamālie ia ke foaki e ngaahi me'a ní" ('i he Conference Report, Apr. 1997, 66; pe *Tūhulu*, Siulai 1997, 57).

Fehu'i ki he kalasí ha ngaahi founga pau te tau lava 'o fai kia kinautolu 'oku tau 'ilo'i ke tau muimui ai ki he fale'í 'a Palesiteni Hingikelí.

Fakamo'oni ange 'oku fie ma'u 'e he 'Eikí mo hono Siasí 'a e tokotaha kotoa pē, 'o kau ai e to'utupú, ke nau fakahoko e ngaahi palani 'a e 'Otuá 'i he ngaahi 'aho faka'osí. Pukepuke hake ki 'olunga 'a e folofolá mo e ki'i tohi tufa ko e *Ki Hono Fakamālohia 'o e Tō'utupú*, pea fakalotolahi'i e fānau akó ke nau fie talangofua ki he fale'í 'oku 'omi 'e he kau taki faivelenga 'o e Siasí 'i he kuonga fakakōsipeli kotoa pē.

KO E 'IPISELI FAKAKĀTOA HONO UA 'A PITĀ

Tokotaha Na'á ne Hikí mo e Kakai ne Fai Ki Aí: Na'e fakataumu'a e tohi 'a 2 Pitá ki he kāingalotu faivelenga 'i 'Ēsiá (vakai, 2 Pita 1:1; 3:1; vakai foki, 1 Pita 1:1).

Hisitōlia Hono Kamata'angá: 'Oku 'i ai e tui mahalo na'e hiki 'e Pita 'ene 'Ipiseli hono uá mei Loma 'o fakafuofua ki he vaha'a taimi 'o e ta'u A.D. 64 mo e 67. Na'e 'ikai tatau ia mo 'ene 'uluaki tohí, 'a ia na'á ne tokoni'i ai e kāingalotú ke nau fefa'uhi mo e ngaahi fakatanga mei tu'á, ka na'e fakataumu'a 'ene tohi hono uá ki he hē-mei he-mo'oni 'i he loto'i Siasí 'a ia ne fakamanamana'i ai e kaha'u 'o e Siasí. Na'e fakamafola 'a e "ngaahi fakamala'ia, 'o nau fakafisinga'i 'a e 'Eiki na'á ne fakatau kinautolú" 'e he kau palōfita mo e kau akonaki loí (2 Pita 2:1).

Taumu'á: Ko e taumu'a mālohi 'o e tohí ni ko e founga ko ia 'e lava ke 'ilo'i ai 'e ha taha 'a e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí. 'E lava ke vahevahe e tohi ko 'ení ki ha kongā lalahi 'e tolu. 'Oku ako'i mai 'e he kongā 'uluaki 'oku tau 'ilo'i e 'Eiki ko Sīsū Kalaisí 'aki ma'u e "anga faka'Otuá" mo "fakatu'uma'u [hotau] uí mo hotau fili" (vakai, 2 Pita 1). 'Oku fehāngahāngai e kongā hono uá mo e 'ilo'i mo'oni ko 'ení 'o Sīsū Kalaisí 'aki e 'ilo hala mo e ngaahi fakamala'ia ko ia ne fakamafola 'e he hē mei he mo'oni (vakai, 2 Pita 2). 'Oku hanga 'e he kongā hono tolú 'o fakamatala'i e 'amanaki lelei 'oku ma'u 'e kinautolu 'oku fie 'ilo'i mo'oni e toe hā'ele nāunau'ia mai 'a e 'Eiki ki he māmaní, 'a ia 'e nofo ai e kau mā'oni'oni (vakai, 2 Pita 3). Na'e fai 'e Pita 'a e tohí ke fakalotolahi'i e Kāingalotú ke nau fakapapau'i 'a honau uiui'i mo hono fili kinautolú 'aki 'enau mo'u'aki e ongoongolelé 'i he faivelenga pea fakatupulaki foki 'enau 'ilo ki he 'Eiki.

2 Pita 1–3

Talateú

Na'e pehē 'e Palesiteni Hāloti B. Lī: "'Oku ou lau e ongo 'Ipiseli 'a Pitá ko e taha ia 'o e ngaahi tohi fisifisimu'a taha 'oku tau ma'u 'i he Fuakava Fo'ou. 'I he taimi 'oku ou loto ai ke to'o hake ha me'a pea ne 'omi kiate au ha ngaahi fakakaukau fakalaumalié, 'oku ou toe foki ai ki he ongo 'Ipiseli 'a Pitá" (regional representatives' seminar, 5 Apr. 1973, 2). 'I he lolotonga ho'o lau e 'Ipiseli ko 'ení, hanga 'o fakatokanga'i e ngaahi fakakaukau fakalaumalie 'okú ke ma'u pea ke vahevahe kinautolu ki ho'o fānau akó.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e 2 Pita 1–3 pea ke fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelé ke Fakatokanga'i

- Kuo pau ke tau fakatupulekina e ngaahi 'ulungaanga faka'otuá ka tau ma'u e mo'ui ta'engatá (vakai, 2 Pita 1:1–9).
- 'Oku tokoni 'a e Laumālie Mā'oni'oni ke fakamahino kia kitautolu 'a e folofolá (vakai, 2 Pita 1:20–21).
- 'E lava 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'o tokoni'i kitautolu ke tau 'ilo'i mo faka'ehi'ehi mei he kau akonaki mo e ngaahi tokāteline loí (vakai, 2 Pita 2:1–2, 9).
- 'Oku tokoni hono mo'ui 'aki e ongoongolelé ke tau faka'ehi'ehi mei hano takihala'i kitautolu 'e ha tokāteline loí (vakai, 2 Pita 2:1–19).
- 'Oku lahi ange e ha'isia 'a kinautolu 'oku hē-mei he-mo'oni, 'ia kinautolu kuo te'eki ke nau 'ilo'i e ongoongolelé (vakai, 2 Pita 2:20–22; vakai foki, 'Alamā 24:30; T&F 82:3).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu'i ko ia e ngaahi lēsoni ki he 2 Pita 1–3.

2 Pita 1:1–9. 'Oku totonu ko 'etau ngāue 'i he māmaní ke fakatupulekina e ngaahi 'ulungaanga faka'otuá 'a ia 'e teuteu'i ai kitautolu ki he mo'ui ta'engatá (Minití 'e 20–25)

Fehu'i ki he fānau akó:

- Ko e hā e me'a 'okú ke fai lahi taha he akó? 'i he mo'ui fakafāmilí? 'i he me'a te ke fai he kaha'ú?
- Ko hono fakalūkufuá, ko e hā kuo pau ke ke fai ke fakahoko 'aki ho'o ngaahi taumu'á?

Na'e lea 'a Pita ki he Kāingalotú fekau'aki mo 'enau holi ke hoko 'o hangē ko e Tamai Hēvaní. Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau 'a e 2 Pita 1:1–4. Fehu'i ange: Ko e hā ha ngaahi lea na'e faka'aonga'i 'e Pita 'i he veesi 4 fakamatala'i 'aki e hoko 'o hangē ko e 'Otuá? Na'e pehē 'e Palesiteni Tēvita O. Makei 'i ha'ane lea fekau'aki mo e kupu'i lea ko e "ma'u e anga faka'otuá," 'o pehē:

"Na'e 'ilo'i 'e [Pita] 'a e 'uhinga 'o e fetu'utaki mo e me'a fakalaumalié, ke mahulu hake 'i he me'a fakatu'asinó, 'i he holi koví pea ma'u e Laumālie faka'otuá 'o e 'Otuá" ('i he Conference Report, Oct. 1961, 90).

Fakaafe'i e fānau akó ke nau fakamatala'i 'enau fakakaukau ki he 'uhinga 'o e lea 'a Palesiteni Makeí. Fekau ke nau 'oatu ha ngaahi sipinga 'o e founa te nau lava 'o muimui ai ki he fale'i 'a Pitá.

Tā ha fakatā 'o ha fu'u 'akau mo ha fo'i fuopotopoto ai 'e valu ke ne fakafongā'i hono fuá. Fakahinga e fo'i fuopotopoto 'e tolu ko e *natula faka'otuá*. Fakaafe'i ho'o fānau akó ke nau lau 'a e 2 Pita 1:5–8. Fekau ke nau fakahinga e ngaahi fua'i 'akaú 'o fakatatau mo e ngaahi 'ulungaanga 'e valu 'i he veesi ko 'ení, pea mou alea'i nounou 'a e 'ulungaanga taki taha. Vahevahe ange 'a e 'ilo ko 'eni na'e 'omi 'e Palesiteni 'Eselā Tafu Penisoní:

“Ko e ngaahi 'ulungaanga lelei ko ia na'e fakamatala'i mai 'e Pitá ko ha kongā kinautolu 'o e natula faka'otuá, pe ko e 'ulungaanga 'o e Fakamo'uí. Ko e ngaahi 'ulungaanga lelei 'eni kuo pau ke tau muimui ki ai ke tau hoko ai 'o hangē ko Iá” (‘i he Conference Report, Oct. 1986, 59; or *Ensign*, Nov. 1986, 45).

Te ke lava 'o 'ai ke mou alea'i e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko hai 'oku fakamatala'i 'e he ngaahi 'ulungaanga lelei 'oku ma'u 'i he 2 Pita 1:5–8?
- Ko hai kuo fakahinohino'i mai ke tau hoko 'o tatau mo iá? (vakai, 3 Nīfai 27:27).
- Ko e hā ha founa 'e hanga ai 'e ha'atau fekumi ki he ngaahi 'ulungaanga lelei ko 'ení 'o 'omi ai kinautolu ke tau toe ofi ange ki he 'Otuá?
- Kapau te tau fekumi ke fa'ifa'itaki e ngaahi 'ulungaanga lelei ko 'ení, ko e hā ha founa te ne tokoni'i ai 'etau ngaahi fili faka'ahó?

Fakamo'oni ange ko e 'ulungaanga faka-Kalaisí ko ha ngāue ia ke fai ma'u pē. Fekau e fānau akó ke nau toe lau 'a e 2 Pita 1:8, 'o toe fakamamafa'i e fie ma'u ko ia ke tau tupulaki 'i he 'etau 'ilo kia Sīsū Kalaisí. Fehu'i ange: 'Oku hanga fēfē 'e he 'ilo lahi ange ki he Fakamo'uí 'o 'omi kia kinautolu ha faingamālie 'oku lelei ange 'i he si'isi'i 'etau 'iló? Fakatō mamafa'i ange 'e hanga 'e he 'etau ako lahi ange 'o kau kia Sīsū Kalaisí 'o tokoni'i kinautolu 'i he 'etau fa'ifa'itaki e ngaahi 'ulungaanga lelei 'o Hono natula faka'otuá.

Fekau e fānau akó ke nau lau e faka'uhinga 'o e *kelesi* 'i he Tikisinala 'a e Tohi Tapu faka- Pilitāniá. Te nau fie faka'ilonga'i e ngaahi fo'i lea ko e "'oku 'uhinga e faka'otuá ki he ma'u'anga mālohi pe ivi" pea mo ha "mālohi fakaivia." Fakamatala'i ange ko e mālohi ko ia ke liliu mo ma'u e natula faka'otuá, 'oku ha'u ia mei he 'etau fakafalala 'i he loto fakatōkilalo ki he kelesi 'a e 'Otuá. Fekau e fānau akó ke nau lau 'a e 2 Pita 1:9–10 pea mou fakatokanga'i e faikehekehe 'i he ni'ihī ko ia 'oku 'ikai ke nau ma'u e ngaahi 'ulungaanga faka'otuá (v.9) pea mo kinautolu ko ia 'oku nau feinga faivelenga ke fa'ifa'itaki e ngaahi 'ulungaanga ko iá (v.10). Fakahā ki he fānau akó kuo pau ke 'oua na'a tau loto fo'i 'o kapau he 'ikai faingofua pe hoko vave mai e ngaahi 'ulungaanga ko 'ení. Vahevahe ange e na'ina'i ko 'eni 'a Palesiteni Siosefa Filitingi Sāmīta fekau'aki mo e haohaoá:

“Kuo hā mahino 'a hono ngāue hala 'aki pe fakangatangata hono fakahoko e folofola ko ia 'a e Fakamo'uí he Malanga 'i he Mo'ungā, 'Ke mou haohaoa he 'oku haohaoa 'a ho'omou Tamai 'i he langí' [Mātiu 5:48]. Na'e 'afio'i 'e he Fakamo'uí he 'ikai lava ha tangata fakamatelie 'o a'usia e taumu'a ma'ongo'onga ko ia 'o e haohaoá 'o hangē ko 'Ene Tamai Hēvaní, ka ko e mo'ui fakamatelie ni ko e feitu'u ia 'oku totonu ke fakatoka ai e fakava'e ko iá. Pea 'oku totonu leva ke tau hokohoko atu mei he kelesi ki he kelesi, 'o 'ikai ngata pē 'i he mo'ui ko 'ení ka 'i he ta'engata foki ka hoko maí, pea 'e malava 'e he laumālie faivelenga kotoa pē ke ne a'usia e haohaoa ko iá” (*Answers to Gospel Questions*, 4:72).

2 Pita 1:20–21. Ke mahino kia kinautolu 'a e folofolá, kuo pau ke tau ako kinautolu fakataha mo e Laumālie. (Minitī 'e 10–15)

Faka'alí'alí ki ho'o kalasí ha tohi na'e hiki 'i ha lea fakafonua muli 'oku 'ikai mahino ki ha taha 'o e fānau akó. Fekau ha taha 'o e fānau akó ke ne feinga ke lau ia. Faka'alí'alí ki he fānau akó ha seti folofola pea fehu'i ange pe ko e lea fakafonua fē ne hiki ai kinautolú. 'E lava ke fokotu'u mai 'e ha ni'ihī 'a e Hepelulú, Kalisi pe lea faka-Pilitāniá. Hili ha ngaahi fokotu'u pea ke hanga 'o lau ange 'a e 2 Nīfai 32:2–3 mo fehu'i ange:

- Ko e hā e "lea" 'a e kau "'āngeló"?
- Ko e hā e mālohi 'oku lea 'aki 'e he kau 'āngeló?
- Ko e fē ha feitu'u te tau lava 'o lau ai e ngaahi folofola 'a Kalaisí?

Lau 'a e 2 Pita 1:20–21 pea fakamatala'i ange lolotonga ko ia 'oku mo'oni hono liliu 'o e folofolá mei ha ngaahi lea fakafonua pea ki ha ngaahi lea fakafonua kehekehe, ka na'e 'uluaki fakahā kinautolu ki he kau palōfitá 'i he mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Fekau ha taha 'o e fānau akó ke ne lau e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Telepeti L. Sitapeli, 'a ia na'e hoko ko ha mēmipa 'o e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“Kapau 'e lea 'a e kau palōfitá 'aki e mālohi 'o e Laumālie Mā'oni'oni, ta 'oku fie ma'u leva e Laumālie Mā'oni'oni ke ne liliu totonu e ngaahi akonaki 'a e kau tangata mā'oni'oni. Ko ia ai, ko kinautolu 'oku 'ikai ke nau ma'u e Laumālie 'o e 'Otuá, he 'ikai lava ke mahino kia kinautolu e ngaahi me'a 'o e 'Otuá” (‘i he Conference Report, Oct. 1966, 113; vakai foki, 1 Kolinitō 2:10–11, 14; 2 Nīfai 25:4).

Mou alea'i e 'uhinga 'oku tau fie ma'u ai e tokoni 'a e Laumālie Mā'oni'oni ke ne fakamahino'i lelei kia kinautolu 'a e folofolá. Kole ki he fānau akó ke nau vahevahe mai ha me'a kuo nau 'ilo'i fekau'aki mo e founa 'o hono fakaafe'i 'o e Laumālie ki he 'enau ako 'a e folofolá.

2 Pita 2:1–20. 'Oku tokoni 'a hono mo'ui'aki 'o e ongoongolelei ke tau faka'ehi'ehi ai mei hano takihala'i kitautolu 'e ha tokāteline loí. (Miniti 'e 40–45)

Tohi'i 'eni 'i he palakipoé: *Hē mei he mo'oni: Ko ha sítu'a mei he mo'oni.* Fehu'i ange: 'Oku 'uhinga nai e lea ko 'eni ki he kuohilí, lolotongá pe ko e kaha'ú? Ko e hā hono 'uhingá? Fakahā ki he fānau akó kuo fakatokanga mai 'a e 'Eikí kia kitautolu 'o fekau'aki mo e ngaahi founga 'e lava ke taki hala'i ai kitautolu mei he mo'oni. Tokoni ke fakamahino kia kinautolu 'oku faka'aonga'i 'e Sētane 'a e founga kākā tatau pē mo ia na'á ne faka'aonga'i he kuonga 'o Pitá. Ke fakatāta'a'i, hanga 'o vahevahe ho'o kalasí ki ha fanga ki'i kulupu iiki pea 'oange ha lau'ipepa ki he kulupu takitaha. Vahe ki he kulupu takitaha ke nau lau ha taha pe lahi ange 'o e fanga ki'i potu folofola ko 'eni pea nau tā ha fakatātā ke fakafongā'i 'aki e fa'ahinga founga kākā na'e faka'aonga'i. 'Oku 'ikai fie ma'u ke ke faka'aonga'i kotoa e ngaahi potu folofola ko 'eni.

- 2 Pita 2:1–2
- 2 Pita 2:12–13
- 2 Pita 2:18–19
- 1 Sione 2:9–11
- Sute 1:4
- Sute 1:16
- Sute 1:19

Fakaafe'i e ngaahi kulupú ke nau faka'ali'ali 'enau ngaahi fakatāta'a ki he kalasí. Lau e potu folofola 'oku 'alu fakataha mo e fakatātā takitaha pea fakamatala'i e fakatokanga 'okú ne 'omí.

Fakamatala'i ange na'e fekuki e Siasi he kuonga 'o Pitá mo e hē mei he mo'oni. Na'e 'ikai ngata pē 'i hono fakatanga'i e kāingalotú 'e ha kakai ne 'ikai tui 'Otuá, ka ne toe fai foki ia 'e ha ní'ihí pē he loto'i Siasi ne nau mavahe mei he mo'oni pea nau fakasítu'a'i e kau taki 'o e Siasi. Na'e matu'aki fakatu'utāmaki e ngaahi hē ko 'eni mei he mo'oni, tautautefito ki he kāingalotú fo'ou 'oku kei pelepelengesi 'enau fakamo'oni. 'Oku kei 'i ai pē ha ngaahi fili pehē 'i he 'ahó ni. Vahevahe ange e lea ko 'eni 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí:

“Ka koe'uhí ko e ngāue 'eni 'a e 'Eikí, kuo pau pē ke 'i ai ha fakatanga. Kuo pau pē foki ke 'i ai 'a kinautolu, mahalo 'oku 'ikai te nau toko sí'i, ka 'oku nau ngāue'aki 'a e ngaahi lea kākā mo e ngaahi lea olopoto ke fakamafola 'a e ngaahi fakaangá mo feinga ke holoki 'a e makatu'unga 'o e ngāue ko 'eni kuo fokotu'ú. 'E taimi nounou pē ha'anau nofo 'i he maama 'o e la'aá. 'E fuonounou ha tui kiate kinautolu 'a e kau loto veiveiua mo e kau fakaangá. Ka 'e faka'au ke nau puli atu 'o ngalo 'aupito 'o hangē ko honau [fa'ahinga] 'i he kuohilí” ('i he Conference Report, Apr. 1994, 76; pe *Tūhulu*, Siulai 1994, 70).

Tokoni'i ho'o fānau akó ke mahino kia kinautolu te tau lava 'o ako ke matu'uaki e hē-mei he mo'oni 'aki 'etau lau e ngaahi me'a ne a'usia 'e he Kāingalotú 'i he kuonga 'o Pitá. Hiki e ngaahi fakamo'oni fakafolofola ko 'eni 'i he palakipoé:

- 1 Sione 2:4–5
- 1 Sione 2:15
- 1 Sione 3:9–10 (vakai foki, JST, 1 Sione 3:9)
- 1 Sione 4:7–10
- Sute 1:20

Vahe ki ha fānau ako 'e ní'ihí ke nau lau le'o lahi ha taha 'o e ngaahi fakamo'oni fakafolofola 'i he palakipoé, 'o kumi pe ko e hā 'okú ne ako'i mai 'o fekau'aki mo e faka'ehi'ehi mei he hē mei he mo'oni. Hili 'enau lau e na'ina'i, fekau ke nau ha'u ki he palakipoé 'o tohi'i ai e me'a ne nau ma'ú 'i he tafa'aki 'o e potu folofola ne nau lau. Mou alea'i e founga 'oku hanga 'e hono mo'ui'aki 'o e ongoongolelei 'a ia 'oku fakamatala'i mai 'i he ngaahi potu folofola ko 'eni, 'o fakamālohia ha taha mei hano kākā'i. Lau 'a e fale'i ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Māvini J. 'Esitoni:

“I hotau kuongá ni, 'oku 'i ai ha ní'ihí tokolahi 'oku nau feinga ke tō e ngaahi tenga 'o e moveuveú mo e feke'ike'i. 'Oku nau faka'aonga'i ha kongá 'o e mo'oni mo e loí, 'o nau feinga mālohi ke tataki e kāingalotú 'o e Siasi 'o Sisū Kalaisí ke nau hē mei he mo'oni. . . . Ko kinautolu 'oku nau mateaki'i mālohi hono mo'ui 'aki e ongoongolelei 'o Sisū Kalaisí, he 'ikai ke nau puputu'u, mo'utāfu'ua pe taki hala'i ai kinautolu” ('i he Conference Report, Oct. 1983, 89; pe *Ensign*, Nov. 1983, 63; vakai foki, Mōsaia 23:14).

Fakamo'oni'i ange 'oku hanga 'e hono mo'ui 'aki 'o e ongoongolelei 'o tokoni'i kitautolu ke tau 'ilo'i mo faka'ehi'ehi mei he ngaahi tokāteline mo e ngaahi tō'onga kākā.

2 Pita 2:20–22. Kapau 'oku tau 'ilo'i 'oku mo'oni 'a e ongoongolelei pea tau tafoki mei he'etau ngaahi fakamo'oni, 'oku tau kovi ange kitautolu 'i he ní'ihí ko ia kuo te'eki ke nau 'ilo'i 'a e mo'oni. (Miniti 'e 15–20)

'Omi ha poulu 'oku fonu he pelepelá pea mo ha ongo ki'i peleti pisikete, mā, pe ko ha fa'ahinga me'atokoni kehe pē 'e lava ke kai 'aki e ongo nimá. Fakaafe'i ha ongo fānau akó ke nau ha'u ki mu'a. 'Ai ke na takitaha fa'u ha fo'i pulu 'aki e pelepelá. 'Oange ha me'a ke fanofano ai hona ongo nimá. Pea fekau leva ki ha taha 'o kinaua ke ne fa'u ha toe fo'i pulu 'e taha 'aki e pelepelá. 'Oange ha peleti me'atokoni fakatāutaha kia kinaua pea fakaafe'i ke na kai ia. Fehu'i ange: Ko e fē fānau ako 'oku 'i ha tūkunga lelei ke kai? Ko e hā hono 'uhingá?

Fili ha taha 'o e fānau akó ke ne lau 'a e 2 Pita 2:20–22. Fakaafe'i e fānau ako kehé ke nau fakafanongo ki he laukonga 'a e tokotahá ni pea hiki hake honau nimá 'i he'enau

‘ilo’i e founa ‘oku fekau’aki ai e ngaahi veesi ko ‘eni mo ‘enau lēsoni fakataumu’á. Fehu’i ange:

- Ko e hā te tau lava ‘o fakatatau ki ai e tokotaha ‘oku pelepela hono nimá?
- Ko e hā te tau lava ‘o fakatatau ki ai e tokotaha ‘oku ma’a hono nimá?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku tau kovi ange ai kitautolu ‘i he’etau toe foki ki he angahalá hili ‘etau fakatomalá?

Fakamamafa’i ange na’e lea ‘a Pita ki he kāingalotu ‘o e Siasí ne nau ‘osi ‘ilo’i e ongoongoleléi. Fekau e fānau akó ke nau lau fakalongolongo ‘a e ‘Alamā 24:30 mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 82:3. Fakaafe’i kinautolu ke nau fakamatala’i e founa ‘oku hanga ai ‘e he ngaahi veesi ko ‘eni ‘o fakamālohia e akonaki ‘a Pitá. Vahevahe ange e fakatokanga ko ‘eni meia Palesiteni Sipenisā W. Kimipoló:

“I he’etau ma’u ko ia ‘a e ngaahi ouau fakahaofi mahu’ingá —‘a e papitaisó, me’afuaki ‘o e Laumālie Mā’oni’oni, ngaahi ouau mo e ngaahi fakama’u ‘i he temipalé—kuo pau leva ke mo’ui ‘aki ‘e he tokotaha ko iá ‘a e ngaahi fuakava kuo fakahokó. Kuo pau ke ne kātaki ‘i he tuí. Neongo pe ko e hā hano ngingila e ngāue ne fakahoko ‘e ha pīsope, palesiteni siteiki pe ko ha taha kehe, kapau te ne tūkia ‘a mui ‘i he mo’uí pea tō nounou ke mo’ui mā’oni’oni “ki he iku’angá,” ‘e mole meiate ia e ngaahi ngāue lelei kotoa na’á ne fakahokó. Ko hono mo’oni, ko e tokotaha ko ia ‘oku ngāue pea hinga atú, ‘e lava ke kau ia ‘i he fa’ahinga ne lau ki ai ‘a Pitá, ‘Kuo toe foki e kuli ki he’ene lua ‘a’aná, mo e sināmanu na’e kaukáu ki he’ene fetafokifoki ‘aki ‘i he pelepelá’ (vakai, 2 Pita 2:22.)“
(*Ko e Mana ‘o e Fakamolemolé*, 129).

Faka’osi ‘aki ha’amou alea’i e ngaahi fehu’i ko ‘eni:

- Koe’uhí ‘oku lelei ange ke ‘oua na’á te fanongo kita ki he ongoongoleléi ‘i ha’ate fanongo ki ai peá te toe tafoki ‘o fai angahalá, ko e hā hono ‘uhinga ka te fili ai e fakatamaki ko iá?
- Ko e hā ha me’a ‘oku ‘omi ‘e he ongoongoleléi ‘oku mahu’inga ai ke te fili e fakatamaki ko iá?

KO E 'ULUAKI 'IPISELI FAKAKĀTOA 'A SIONÉ

Tokotaha Na'á ne Hikí: Ko Sioné ko e taha ia 'o e fuofua kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Ua 'a Sīsuú, 'a ia 'oku tukufakaholo mai hono tala ko ia na'á ne tohi e 1, 2 mo e 3 Sioné. Neongo 'oku 'ikai teitei hā e hingoa 'o Sioné 'i he ngaahi tohi ni, ka 'oku 'i ai ha ngaahi faka'ilonga mālohi 'e tolu 'oku tuhu ki ai ko ia na'á ne hikí. 'Uluakí, na'e lava 'a e kau fa'u tohi 'i he kongā kimu'a 'o e senituli hono uá ko ia na'á ne hikí. Ko hono uá, 'oku fakakau 'i he ngaahi tohi ha ngaahi lea mo ha founga tohi tatau mo e Kosipeli 'a Sioné. Ko hono tolu, na'e tohi 'e he toko taha 'a'ana 'a e tohi, kuó ne mamata mo ala ki he sino 'o Sīsuú, 'a ia na'e hoko mo'oni ia ki he 'Aposetoló (vakai, 1 Sione 1:1–4; 4:14).

Kakai ne Fai Ki Aí: Ko e kakai ne tohi ki ai 'a e 1 Sioné 'oku 'ikai fakahaa'i pau mai ia 'i he tohi. Ka neongo ia, 'oku hanga 'e he hokohoko 'o e tohi 'o fakahaa'i mai na'e fai tohi 'a Sione ki he kakai tuí (vakai, 1 Sione 1:3–4; 2:12–14). 'Oku malava pē ke pehē na'e fakataumu'a ia ki he kāingalotú 'i ha ngaahi feitu'u kehekehe. 'Oku sí'isí'i ke fakahaa'i mai 'e he tohi ha fakamo'oni 'a ia 'e lava ke tau fakapapau'i ai ha feitu'u pe taimi ne fai ai e tohi ni. Kapau 'oku mo'oni ne nofo fuoloa 'a Sione 'i 'Efesoó, ta na'e malava pē ke ne fai mei ai e tohi 'o fakafuofua ki he ta'u A.D. 70–100.

Hisitōlia Hono Kamata'angá: Na'e fakautuutu e kakai kākā 'i he kāingalotu he kuonga mu'á. 'Oku 'iloa 'enau ngaahi tokāteline loí ko e Nositísímí, 'o nau pehē 'oku 'ikai lava ke fai ha fetu'utaki mo e 'Otuá ka 'oku fakafou ia 'i ha kau 'āngelo pea na'e 'ikai ha'u 'a Sīsū 'i he kakanó. Na'e fakatonutonu 'e Sione 'a e ngaahi akonaki loi 'a e kakai ko 'ení 'aki 'ene fakahoko ha fakamo'oni mālohi ki hono ma'u 'e he Fakamo'uí ha sinó (vakai, 1 Sione 1:1–2; 4:2, 14; 5:6).

1 Sione 1–5

Talateú

Na'e loto 'a Sione ke malu'i e kāingalotú mei he ngaahi fakakaukau faka'auha 'a e kau Nositíkí. Na'á ne fakahala'i e tokāteline Nositíkí 'aki 'ene fakalotolahi'i e Kāingalotú ke nau hokohoko atu 'i he tui mo mo'ui 'aki e me'a ko ia ne tomu'a ako'i kia kinautolu 'o fekau'aki mo e faka'otua e hoko 'a Sīsū ko e 'aló. Na'e akonaki 'a 'Eletā 'Eselā Tafu Penisoni 'o pehē:

“I he taimi 'oku tau fakamu'omu'a ai 'a e 'Otuá, 'oku toki foki leva 'a e me'a kotoa pē ki honau tūkunga totonú pe mavahe mei he'etau mo'ui. 'E hanga 'e he'etau 'ofa ki he 'Eikí 'o pule'i 'a e ngaahi ongo 'oku tau ma'ú, 'a e ngaahi fie ma'u 'a hotau taimí, ngaahi me'a mahu'inga 'oku tau tūlifua ki ai pea mo hono fakahokohoko e ngaahi me'a 'oku tau mahu'inga'ia ai.

“Oku totonu ke tau fakamu'omu'a e 'Otuá 'i he tokotaha kotoa pē 'i he'etau mo'ui” (i he Conference Report, Apr. 1988, 3; pe *Ensign*, May 1988, 4).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e 1 Sione 1–5 peá ke fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolele'i ke Fakatokanga'i

- 'Oku tupulaki 'etau 'ilo mo 'etau 'ofa ki he 'Otuá 'i he'etau tauhi 'Ene ngaahi fekau' (vakai, 1 Sione 1:1–7; 2:1–6; 5:1–3; vakai foki, Sione 14:15, 21, 23; 15:10).
- 'Oku tau fakahaa'i 'etau 'ofa ki he 'Otuá 'i he taimi 'oku tau fe'ofa'aki mo fetauhi'aki ai (vakai, 1 Sione 3:10–18, 23; 4:7–10, 20–21; vakai foki, Sione 13:34–35; 15:12–13).
- “Oku teke'i atu 'a e manavahe'e 'e he 'ofa haohaoá” (1 Sione 4:18).
- 'Oku fanau'i e kāingalotú ki he 'Otuá 'o fakafou 'i he tui kia Kalaisí mo e tauhi ki He'ene ngaahi fekau' (vakai, 1 Sione 5:1–4; vakai foki, 'Alamā 5:14–30).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe ko ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he 1 Sione 1–5.

1 Sione 1:1–2:11. 'Oku hanga 'e hono tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá 'o 'omi kitautolu ki he maama 'o e 'Otuá. (Minití 'e 40–45)

Tāmate'i e ngaahi maama 'i he lokiakó pea faka'ali'ali 'i ha funga tēpile ha ngaahi ma'u'anga maama ki he lahi taha te ke lava 'o tānakí (hangē ko 'ení, ko ha kasa, maama tu'u, sisi 'uhila Kilisimasi). Fehu'i ange: Ko e hā hono 'uhinga 'oku lahi ai 'etau fakafalala ki he māmá?

Fakamo'ui e ngaahi maama 'i he lokiakó. (Kapau 'oku ngingila fe'unga ho'o ngaahi ma'u'anga maama kehé, te ke lava 'o hoko atu pē hono faka'aonga'i kinautolú.) Tohi'i 'i he palakipoé 'a e fo'i lea ko e *maama*. Kole ki ho'o fānau akó ke nau fakamatala'i atu e ngaahi tafa'aki kehekehe 'o e maama fakatu'asinó ki he lahi taha te nau lavá, peá ke hiki kinautolu 'i he palakipoé. (Hangē ko 'ení, 'oku hanga 'e he māmá 'o fakafaingofua'i e sió, foaki ha mo'ui, lava 'o fakatapa (reflected), pea kehekehe foki honau mālohi.)

Fakamatala'i ange 'oku 'i ai ha ngaahi 'ulungaanga 'o e maama fakatu'asinó 'e lava foki ke faka'aonga'i ki he maama fakalaumalié. Te tau lava 'o ma'u ha lelei mei hano fakafehoanaki e ongo maama ko iá. Vahevahe ho'o kalasí ki

ha kulupu 'e ua. Vahe 'a e 1 Sione 1:1–10 ki he kulupu 'e taha pea vahe ki he kulupu 'e tahá 'a e 1 Sione 2:1–11. Fakaafe'i kinautolu ke nau lau 'enau ngaahi potu folofolá 'o kumi ha ngaahi lea pe ngaahi kupu'i lea 'oku felāve'i mo e māmá. Mou alea'i e ngaahi me'a te nau ma'ú. Mou alea'i e founga 'oku faitatau ai e ngaahi 'ulungaanga fakalaumālie 'o e māmá ki hono ngaahi 'ulungaanga fakatu'asinó.

Hiki e ngaahi fehu'i ko 'eni 'i he palakipoé. Vahevahe e ngaahi fehu'i ki ho'o kalasí pea fekau e fānau akó ke nau fekumi ki he potu folofola 'oku 'oatu fakataha mo e fehu'i ke ma'u mei ai e ngaahi talí:

- 1 Sione 1:1–3. Ko e hā e me'a kuo fakamo'oni ki ai 'a Sioné? Ko e hā ha ngaahi potu folofola mei he Folofola Ako Ma'ulotó 'oku lave ki he kau fakamo'oni 'o Kalaisí?
- 1 Sione 1:5–6. Ko e hā ha founga 'oku felāve'i ai e ongo veesi ko 'eni ki he Mātiu 6:24?
- 1 Sione 1:7. Ko e hā e founga 'oku tau "'a'eva ai 'i he māmá"? 'E hanga fēfē 'e he muimui ki he sīpinga 'a Kalaisí 'o "'akama'a kitautolu mei he angahala kotoa pee'?"
- 1 Sione 1:8–2:1 (vakai, JST, 1 Sione 2:1). 'Oku hanga fēfē 'e he'etau 'omi 'etau ngaahi angahalá ki he māmá (vetehiá) 'o teuteu'i kitautolu ki he fakatomalá?
- 1 Sione 2:3–4. Ko e hā e fa'ahinga ongo 'okú ke ma'u 'o kau ki he Fakamo'uí 'i he taimi 'okú ke feinga mālohi ai ke fai ki he me'a 'okú Ne kole maí? 'Oku kehe nai e ongo 'okú ke ma'u kiate Ia 'i he taimi 'okú ke ta'e tokanga ai ki He'ene ngaahi folofolá? Ko e hā hono 'uhingá?
- 1 Sione 2:5–6. 'Oku hanga fēfē 'e he tauhi ki he folofola 'a e Fakamo'uí 'o fakahaa'i mai 'Ene sīpingá 'i he'etau mo'uí?

Mou alea'i e ngaahi fehu'i mo e kalasí. (*Fakatokanga'i ange*: Ko e tali ki he fehu'i fekau'aki mo e Folofola Ako Ma'ulotó ko e 'Ekesōtosi 33:11; Luke 24:36–39; T&F 76:22–24.)

Te ke lava 'o faka'osi 'aki ha'amou alea'i e ngaahi tefito'i mo'oni 'oku felāve'i mo e māmá 'a ia 'oku ako'i mai 'i he ngaahi potu folofola ko 'eni: 1 Sione 1:7; Mātiu 5:14–16; 3 Nifai 18:16, 24; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 88:67; 93:36–37. Fokotu'u ange ki ho'o fānau akó 'i he hili ko ia 'enau lau taha taha e potu folofola ko 'eni, te nau lava 'o fa'u ha ki'i sēini fakafolofola 'aki ha'anau hiki e folofola ke nau fakamo'oni'i 'aki 'i he tafa'aki 'o hoko atu ki he potu folofola ko iá. 'I he taimi kuo nau lau kotoa ai e ngaahi potu folofolá, 'ai leva ke nau fakakakato e sēini 'aki ha'anau tohi'i e potu folofola 'uluaki 'i he tafa'aki 'o e potu folofola faka'osi.

1 Sione 2–5. 'Oku tāpuaki'i kitautolu 'e he Tamai Hēvani 'i he taimi 'oku tau fakahaa'i ai 'etau 'ofa kiate lá 'aki 'etau fe'ofa'aki mo fetauhi'aki. (Miniti 'e 35–40)

Faka'alí'ali ha fakatātā 'o ha fo'i haati (pe mafu) fuo lahi lanu kulokula. Fakapipiki 'i hono tafa'aki to'ohemá ha fakatātā 'o e Fakamo'uí. Ki he tafa'aki to'omata'ú, hanga 'o fakapipiki ki ai e ngaahi fakatātā 'o e folofolá mo ha kakai kehekehe, hangē ko ha fāmili, fānau ako, kau taki fakapolitikale pe ko ha palōfita. Kole ki he fānau akó ke nau fakahaa'i atu pe ko e hā 'oku fakamatala'i 'e he faka'alí'ali ko 'eni. (Ko e taha 'o e ngaahi tali 'e lava ke faí, ko e fengāue'aki 'i he vaha'a 'o e 'ofa ki he 'Otuá mo e 'ofa ki he ní'ihí kehé.)

Hiki e siate ko 'eni 'oku hā atú 'i he palakipoé. Kole ki he fānau akó ke nau fili mo lau fakalongolongo ha taha 'o e ngaahi potu folofola mei he siaté 'o kumi ai e ngaahi tali ki he ongo fehu'i.

1 Sione						
'Ofa ki he 'Otuá	2:5	5:3	3:11, 23	4:20–21	3:16–18	4:9–11
Ko e hā 'oku fakamatala'i 'e he potu folofola ko 'eni fekau'aki mo e 'ofá?						
Ko e hā hono 'uhinga kiate aú?						
Fakataha'i mo fakanounou'i e ongo fo'i fakakaukáu.						

Ka hili hono fai ia 'e he fānau akó, mou alea'i leva pe ko e hā ha me'a kuo nau ako mei ai. Fakafonu e siaté 'i he tali atu ko ia 'e he fānau akó mei he ngaahi potu folofola ne nau lau (pe fakaafe'i e fānau akó ke nau ha'u ki he palakipoé 'o tohi'i ai 'enau ngaahi talí.) Kole ki he fānau akó ke nau fokotu'u atu mei he ongo potu folofola taki taha pe ko e hā e akonaki 'a Sione fekau'aki mo e 'ofa ki he 'Otuá, pea hiki 'enau talí 'i he 'otu ko ia ko e "Fakataha'i mo fakanounou'i." ('E lava ke kau he ngaahi talí 'oku tupulaki 'etau 'ofa kia Kalaisí 'i he'etau talangofua kiate Iá; he 'ikai ke tau 'ofa mo'oni 'i he 'Otuá ta'e te tau 'ofa ki he ní'ihí kehé; pea ko e founga lelei taha ke fakahaa'i 'aki 'etau 'ofá ko 'etau muimui ki he sīpinga 'a e Fakamo'uí 'aki 'etau tokoni'i e ní'ihí kehé.)

Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau mo fakakaukauloto ki he 1 Sione 4:18–19. Hili iá pea lau ange leva 'a e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Sefili R. Hōlani 'i he'ene kei mēmipa 'i he Kau Fitungofulú:

"'Oku 'i ai ha ngaahi manavasi'i mo ha ngaahi vaivai 'i he mo'uí. 'Oku 'i ai ha ngaahi me'a 'oku tōnounou, 'o 'ikai ke a'u. Ko e taimi 'e ní'ihí 'i he mo'ui

fakafo'ituituí pea pehē ki he mo'ui mo e ni'ihi kehé, 'oku hangē kuo 'ikai hatau ivi ke toe hoko atú. 'I he taimi 'e ni'ihi 'oku tō nounou mai e kakaí kia kitautolu pe tō nounou e ngaahi me'a fakapa'angá mo e ngaahi tūkunga 'o e mo'uí, pea 'e lava 'e he mo'ui 'oku fonu he faingata'á mo e loto mamahí 'o 'ai kitautolu ke tau ongo'i tuēnoa mo'oni.

"Ka 'i he taimi 'oku hoko mai ai kia kitautolu e fa'ahinga mōmeniti faingata'a peheé, 'oku ou fakamo'oni 'oku 'i ai ha me'a 'e taha he 'ikai pē ha taimi ia te ne teitei tuku ke tau tuēnoa. 'E matu'uaki tokotaha 'e he me'a ko iá 'a hono sivi'i 'o e kuonga kotoa pē, faingata'a kotoa pē pea mo e maumau-fono kotoa pē. Ko e me'a pē 'e taha he 'ikai teitei ngatá— ko e 'ofa haohaoa ia 'a Kalaisí.

". . . Ko e 'ofa haohaoa pē 'a Kalaisí te ne 'ai ke tau ikuná. 'Oku kātaki fuoloa mo anga-lelei 'a e 'ofa 'a Kalaisí. 'Oku 'ikai fakafuofuolahí pe 'ita ngofua. Ko 'ene 'ofa haohaoá pē 'e taha 'okú ne ngaohi la mo kitautolu ke tau lava 'o —fuesia e ngaahi me'a kotoa pē, tui ki he ngaahi me'a kotoa pē, 'amanaki lelei ki he ngaahi me'a kotoa pē pea mo kātaki'i e ngaahi me'a kotoa pē" (in Conference Report, Oct. 1989, 32; pe *Ensign*, Nov. 1989, 26).

Ako'i ki he fānaú, 'i he faka'au ko ia ke tupulaki 'etau 'ofa ki he 'Otuá, te ne tāpuaki'i kitautolu 'aki ha tui mo ha falala 'oku lahi angé pea mo to'o atu foki 'etau ilifiá.

KO E 'IPISELI FAKAKĀTOA HONO UA 'A SIONÉ

Tokotaha Na'á ne Hikí: 'Oku fakahaa'i foki talu mei mu'a ko e 'Aposetolo ko Sioné na'á ne hiki e tohi 2 Sioné (vakai ki he talateu ki he tohi 'a 1 Sioné, p. 241).

Kakai ne Fai Ki Ai: Na'e hiki e 'Ipiseli ko 'ení ki he "fine'eiki kuo fili mo 'ene fānau" (v. 1). 'Oku 'ikai 'ilo'i pe na'e fakataumu'a ia 'e Sione ki ha kakai pau pe ko ha'ane lea tala fakatātā pē ki he kolo 'o e Siasí.

Hisitōlia Hono Kamata'angá: 'Oku faitatau e hisitōlia 'o e 2 mo e 3 Sioné ki he 'uluaki tohi 'a Sioné (vakai ki he talateu ki he tohi 1 Sioné). 'Oku mahalo'i na'e hiki e ongo tohi ni 'o fakafuofua ki he ta'u A.D. 85–95 mei ha feitu'u 'i he Pule'anga Lomá.

Taumu'á: Na'e fa'a nofo e kau taki mo e kau akonaki 'o e Siasí 'i he ngaahi 'api 'o e kāingalotu he kuonga mu'á (vakai, 3 Sione 1:5, 6). Na'e toe fononga foki mo e kau akonaki loi kuo nau hē mei he mo'oni 'o fakamafola 'enau ngaahi pōpoaki loí pea nau toe faka'aonga'i foki e 'ofa ko ia 'a e kāingalotu 'o e Siasí. Na'e kole 'a Sione ki he kau lau tohi ke nau fakafaikehekehe'i kinautolu pea faka'ehi'ehi mei hono poupou'i 'o e kakai ko 'ení, ke 'oua na'a tokoni e kāingalotú ki hono faka'ai'ai e akonaki loí.

2 Sione 1

Talateú

Na'e tui 'a 'Eletā Pulusi R. Makongikī 'e malava pē ko ha ongo tohi fakatātutaha 'a e 2 mo e 3 Sioné 'a ia na'e fai ki he fābili ofi 'o Sioné (vakai, *Doctrinal New Testament Commentary*, 3:409). 'Oku 'omi 'e he ongo tohi ni ha vakai kia Sione 'a ia ko ha tokotaha na'e tokanga ki he kāingalotu fakakātoa 'o e Siasí ka na'e 'i ai foki ha'ane tokanga fakatātutaha ki he kāingalotu fakafo'ituituí.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e 2 Sione 1 pea mou alea'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongoleléi ke Fakatokanga'i

- 'Oku hanga 'e hono mo'ui'aki 'o e ongoongoleléi 'o 'omi kia kitautolu mo e ni'ihiki kehé 'a e fiefiá (vakai, 2 Sione 1:1, 4; vakai foki, 3 Sione 1:1–4).
- Kuo pau ke tokanga e kāingalotú 'i he'enau feohi mo kinautolu 'oku 'ikai tui kia Sīsū Kalaisí (vakai, 2 Sione 1:7–11).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Faka'aonga'i e fakakaukau ko 'ení pe ko ha'o fakakaukau pē 'a'au 'i ho'o teuteu ko ia ke ako'i e 2 Sione 1.

2 Sione 1:1, 4; 3 Sione 1:4. Te tau lava 'o 'omi ha fiefia ki he ni'ihiki kehé 'i he taimi 'oku tau mo'ui'aki ai e ongoongoleléi (Miniti 'e 15–20)

Ki mu'a pea kamata e kalasí, kole ange ki he mātu'a, kaungāme'a pe kau taki faka-Siasí 'oku nau 'ilo'i ho'o fānau akó ke nau hiki ha ki'i palakalafi nounou fekau'aki mo e fa'ahinga ongo 'oku nau ma'u 'i he taimi na'e fili ai e fānau ako 'oku nau 'ilo'i ke tauhi e ngaahi fekaú. Kapau 'e lava, 'omi ha lau'itā 'o e fānau ako kotoa pē. Tauhi e fanga ki'i fakamatala ko 'ení ke fakapulipuli mei ho'o fānau akó. (Ko e me'a 'e taha 'e lava ke fa'i ko hano 'ai e fānau akó ke nau hiki ha fakamatala fekau'aki mo ha tokotaha 'i honau to'u 'a ia kuó ne tauhi e ngaahi fekaú.) Ki mu'a pea fai e kalasí, hanga 'o tohi'i e ngaahi fehu'i 'e tolu ko 'ení 'i he palakipoé: *Ko hai na'e faivelengá? Ko hai na'e tokoni'i 'e he faivelenga ko iá? Na'e tokoni'i fēfē e ni'ihiki kehé 'e he faivelenga ko iá?* Fehu'i ange:

- 'Oku hanga fēfē 'e hono tauhi 'o e ngaahi fekaú 'o 'omi kia kitautolu 'a e fiefiá?
- Ko e hā hano ngaahi fakatātā?
- Ko e hā ha founga 'oku hanga ai 'e ho'o talangofuá 'o tokoni'i e mo'ui 'a e ni'ihiki 'okú ke 'ilo'i?

Fekau e fānau akó ke nau lau 'a e 2 Sione 1:1, 4 mo e 3 Sione 1:4. Fehu'i ange:

- Ko e hā e fa'ahinga ongo na'e ma'u 'e Sione ki he'ene "fānau"?
- Ko e hā ha me'a na'a nau fai na'á ne fu'u fiefia ai?

Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ne lau le'olahi ha taha 'o e ngaahi potu folofola ko 'ení:

- Mātiu 3:13, 17
- 1 Nīfai 3:6–8
- 'Alamā 38:3
- Molonai 8:1–2

Fekau e tokotaha ko iá ke ne kole ki ha taha kehe ke tali mai e ngaahi fehu'i 'i he palakipoé ki he potu folofola ko iá. Fekau ha taha kehe ke ne lau e potu folofola hono uá peá ne toe kole ki ha taha kehe ke tali mai e ngaahi fehu'i ki he potu folofola ko iá. Hokohoko fai pehē pē kae 'oua kuo mou ako ki he ngaahi potu folofolá kotoa. Fakaafe'i kinautolu ke nau fokotu'u atu ha ngaahi sīpinga fakafolofola kehe pe ngaahi sīpinga 'oku hoko mo'oni 'i he mo'ui 'a ia 'oku nau alāanga mo ia.

Fakamo'oni ange 'oku 'ikai ngata pē 'e hono 'omi 'e he talangofua ki he ongoongolelei 'a e fiefia ki he'etau mo'uí, ka 'okú ne toe tãpuekina foki 'a kinautolu 'oku tau feohí. Faka'osi 'aki ha'o vahevahe ange e ngaahi tohi na'á ke tãnaki

mai fekau'aki mo ho'o fãnau akó. Faka'ai'ai kinautolu ke nau fifili mo manatu'i e fiefia ne hanga 'e he'enau ngaahi fili lelei 'o 'omi ki he ni'ihí kehé.

KO E 'IPISELI FAKAKĀTOA HONO TOLU 'A SIONÉ

Tokotaha Na'á ne Hikí: 'Oku kei tuku'au mei mu'a hono fakahaa'i ko Sione na'á ne hiki e tohi 'a 3 Sioné (vakai ki he talateu ki he tohi 'a 1 Sioné, p. 278).

Kakai ne Fai Ki Ai: Na'e hiki e 'Ipiseli ko 'eni kia Keiō, 'a ia ko ha mēmipa faivelenga 'o e Siasí. Ko ha 'ulungaanga fakafonua ia 'o e kāingalotu he kuonga mu'a ke nau talitali e kau faifekau faka-Kalisitiané ki honau ngaahi 'apí mo tokonaki ma'a 'enau ngaahi fiema'ú. Na'e fakahikihiki'i 'e Sione 'a Keiō 'i he'ene 'ofa ta'e siokita 'i he ngāue 'a Kalaisi 'o foaki ha fale ke nofo ai e kau tamaio'eiki 'a e 'Otuá 'oku fefononga'aki holó.

Hisitōlia Hono Kamata'angá: 'Ikai ngata pē he palopalema 'o e fefononga'aki holo e kau akonaki loí 'o lohiaki'i e Kāingalotú (vakai ki he talateu ki he tohi 2 Sioné, p. 281), ka na'e 'ikai ha kau taki faka-Siasi ia ne nau ngāue koe'uhí ko ha'anau taumu'a fakafo'ituitui kae 'ikai koe'uhí ko 'enau 'ofa kia Kalaisi pe ko e Kāingalotú. Na'e kau 'a Taiotifi he kau taki fai hala peheé. Na'á ne halaia 'i he'ene feinga ke fakahaa'i 'oku mā'olunga ange hono mafai 'i he mafai 'o ha 'Aposetoló.

Taumu'a: Na'e tohi 'a Sione ke fakahikihiki'i 'a Keiō 'i he'ene faivelengá pea ke fakalotolahi'i foki ia. Na'e loto foki 'a Sione ke 'oua na'á ne fai fakahangatonu kia Taiotifi 'ene fakatokangá.

3 Sione 1

Talateú

Koe'uhí na'e faingata'a'ia e kāingalotu he kuonga 'o Sioné 'i hono fakatanga'i kinautolu mei tu'a he Siasí, ko ia ne nau fetauhi'aki ai. Na'e fakahikihiki'i kinautolu 'e Sione 'i he'enua poupou'i honau kaungā kāingalotú. Na'e a'usia 'e he kāingalotu 'o e ngaahi ta'u kuohilí ha ngaahi tūkunga tatau 'a ia na'e fakamālohia ai kinautolu. Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Hāloti B. Li 'i he'ene kei mēmipa 'i he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá 'o pehē: "Lolotonga e ngaahi 'aho ne kamata fokotu'u ai e Siasí, ne tau foua ha vaha'a taimi 'o e lau'ikovi'i mo e takihala'i pea ne tau matu'uaki ia. Na'á ne hanga 'o fakauouangataha'i kinautolu koe'uhí ko e ngaahi fili mei tu'a. Pea na'a tau matu'uaki ia. Na'a tau foua ha ngaahi vaha'a taimi 'o hono fakatanga'i mo hono tuli kinautolu mei he feitu'u ki he feitu'u, 'i he taimi na'e mole ai ha ngaahi mo'ui pea lilingi mo ha toto pea hangē na'e hanga 'e he feitu'u 'o e fakapōngí 'o 'omi kia kinautolu ha iví. Na'a tau foua e masivá pea tau ma'u ha mālohi mei he sivi ko iá. Pea tau foua ha kuonga te tau lava 'o ui ko e hē mei he mo'oní pe ko e lavaki'i mei lotó—ko e taha ia 'o e ngaahi sivi kāfakafa taha kuo tau fouá. 'I he taimi ni 'oku tau foua ha sivi 'e taha—ko ha vaha'a taimi te tau lava 'o ui ko e vaha'a taimi 'o e fakapotó. Ko ha kuonga 'eni 'oku tokolahi ha

kakai poto 'oku 'ikai ke nau fie fanongo ki he kau palōfita anga fakatōkilalo 'a e 'Eikí. Pea kuo tau mamahi koe'uhí ko ia. Ko ha sivi kāfakafa mo'oni ia" ("Sweet Are the Uses of Adversity," *The Instructor*, June 1965, 217).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e 3 Sione 1 peá ke fakakaukau'i e tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a pea teuteu ho'o lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'i

- 'Oku hanga 'e he pule ta'e anga-tonú 'o fakamavahe'i kitautolu mei he Laumālié (vakai, 3 Sione 1:9–11; vakai foki, T&F 121:34–39).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Faka'aonga'i e fakakaukau ko 'eni pe ko ha'o fakakaukau pē 'au 'i ho'o teuteu ko ia ke ako'i 'a e 3 Sione 1.

3 Sione 1. 'Oku hanga 'e he tō'onga ta'e siokita 'o 'omi kitautolu ke tau ofi ange ki he 'Otuá. 'Oku hanga 'e he'etau feinga ke pule'i e ni'ihí kehé 'o fakamavahe'i kitautolu mei he Laumālié. (Miniti 'e 10–15)

Tohi'i 'i he palakipoé 'a e siate ko 'eni:

Folofolá	Ko hai 'oku fakataumu'a ki ai?	Ko e hā e me'a na'á ne fai?	Na'e fiemālie pe ta'e fiemālie nai 'a Sione?	Ko e hā hono 'uhingá?
3 Sione 1:1, 3, 5–6				
3 Sione 1:9–11				

Vahevahe ho'o kalasí ki ha kulupu 'e ua pea 'ai ke lau 'e kulupu takitaha 'a e potu folofola 'e taha, 'o kumi ai e ngaahi tali ki he ngaahi fehu'i. Fakafonu e siatē pea mou alea'i e me'a kuo ako 'e he fānaú. Lau 'a e Mōsaia 2:17 mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:37, 39 pea fehu'i ange:

- 'Oku fehokotaki fēfē 'e ongo potu folofola ko 'eni kia Taiotifi mo Keioó?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku ngāue'aki ai 'e ha kakai tokolahi ha "ngaahi pule ta'etotonú"?

Fakaafe'i e fānau akó ke nau fakamatala 'o kau ki ha kau taki 'o e Siasí 'oku nau 'ilo'i 'a ia kuo nau fakahaa'i ha anga fakatōkilalo mo'oni 'i honau ngaahi uiui'i. Fehu'i ange pe ko e hā ha me'a kuo nau ako fekau'aki mo e anga fakatōkilaló mei honau kau takí?

Tokotaha Na'á ne Hikí: 'Oku hanga 'e he tokotaha na'á ne hiki 'a Suté 'o fakahā mai ko e "tamaio'eiki [ia] 'a Sīsū Kalaisi mo e tokoua 'o Sēmisi" (Sute 1:1). Hangē leva ko Sute ko 'eni ko ha tokoua ia 'o Sīsū (Mātiu 13:55). 'Oku 'ikai fakahāa'i mai e lakanga na'e ma'u 'e Suté, ka 'oku fokotu'u mai 'e he 'Ipiseli na'á ne ma'u ha lakanga ma'u mafai 'o fe'unga ai ke ne hiki ha ngaahi tohi na'ina'i.

Kakai ne Fai Ki Ai: Hangē pē ko e ngaahi 'Ipiseli kehé, 'oku si'isi'i ha me'a ia 'e 'ilo'i fekau'aki mo e kakai ne fai ki ai e tohi 'a Suté. Ne fakataumu'a pē 'e Sute ia 'ene tohi "kiate kinautolu kuo fakamā'oni'oni'i 'e he 'Otuā ko e Tama'i pea kuo fakamo'ui 'e Sīsū Kalaisi" (Sute 1:1).

Ngaahi Natula Makehé: Neongo ko e taha ia 'o e ngaahi tohi nounou taha 'i he Fuakava Fo'ou, ka hā 'ia Sute ha fakamatala 'oku 'ikai toe ma'u ia 'i ha feitu'u he Tohi Tapú. 'Oku fakamatala 'a Sute fekau'aki mo e kau 'āngelo "na'e 'ikai ke tu'u ma'u 'i honau mu'aki [tu'ungá]" (v. 6; vakai foki, 'Ēpalahame 3:26), ki ha fakakikihi'i 'e Maikale mo Lusifā 'a e sino 'o Mōsesé (v. 9), pea mo e kikite 'a 'Īnoke 'o kau ki he Hā'ele 'Angaua mai 'a e Fakamo'ui (v. 14–15; vakai foki, Mōsesé 7:65–66).

Taumu'á: Na'e tohi 'a Sute ke faka'ai'ai 'a kinautolu te nau lau 'ene tohi ke nau fai mateaki 'i hono malu'i 'enau tu'i 'i he lotolotonga 'o e hē mei he mo'oni pea mo fakatokanga telia 'a e kakai 'i he Siasí 'oku feinga ke tataki kinautolu 'i he ngaahi hala 'oku tapú (vakai, Sute 1:3–4). 'Oku faitatau e fakalea 'o e Sute 4–9 mo e 2 Pita 2, 'a ia ne kikite ai 'a Pita ia ki he hē mei he mo'oni he kaha'ú, kae lea 'a Sute ia 'o kau ki hono fakahoko 'o e kikite ko iá (vakai, 2 Pita 2:1; Sute 4).

Sute 1

Talateú

'Oku faka'aonga'i 'e he Sute 1 ha ngaahi sipinga 'e tolu ke fakatāta'a'i 'aki e feangainga 'a e 'Otuá mo e angatu'ú: (1) na'e ta'ofi e fānau 'a 'Isilelí mei he fonua 'o e tala'ofá, (2) na'e kapusi e kau 'āngelo ko ia ne 'ikai tauhi honau mu'aki [tu'ungá]" pea (3) na'e faka'auha 'a e kakai 'i Sōtoma mo Komola ne fakafisinga'i e ngaahi fakatokanga fakalangí. Na'e fakatokanga 'a Sute kia kinautolu 'oku hē mei he mo'oni 'e hā'ele mai e 'Eiki 'i ha 'aho ke "[fakamaau'i] 'a e kakai kotoa pē" 'oku 'ikai anga faka'otuá (vakai, Sute 1:4–8, 14–19). Na'á ne tala'ofa ki he kau faivelengá 'o ka langaki 'enau tu'i 'i he lotu mo e 'ofa ki he 'Otuá, 'e fakamo'ui kinautolu mei he nunu'a 'e hoko ki he kau hē mei he mo'oni (vakai, Sute 1:20–25).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Sute 1 peá ke fakakaukau ki he tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a ke teuteu ho'o lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongoleléi ke Fakatokanga'i

- 'Oku hanga 'e hono fakamālohia 'o 'etau tui ki he 'Eiki ko Sīsū Kalaisi 'o teuteu'i kitautolu ke tau tokoni'i e ni'ihī 'oku vaivai ange 'enau tu'i (vakai, Sute 1:20–23).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Faka'aonga'i e fakakaukau ko 'eni pe ko ha'o fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu ke ako'i 'a Sute 1.

Sute 1. Te tau lava 'o poupou'i e ni'ihī 'oku vaivai 'enau tui. (Minití 'e 10–15).

Vahevahe ho'o kalasí ki ha kulupu 'e nima. 'Ai e kulupu takitaha ke nau lau ha taha 'o e ngaahi potu folofola ko 'eni pea nau hiki fakanounou'i ia 'i he fakalea pē 'anautolú: Sute 1:1–4; 1:5–11; 1:12–16; 1:17–19; 1:20–25.

Fakaafe'i ha taha 'o e fānau akó ke ne tānaki e ngaahi fakamatala fakanounou ko 'eni 'e nimá pea lau kinautolu, 'i hono fakahokohoko totonú, ki he kalasí. Kole ki ha taha 'o e fānau akó ke ne fakanounou'i e ngaahi fakamatala fakanounou kotoa ko 'eni 'o e tohi 'a Suté (vakai ki he "Talateu" ki he Sute vahe 1).

Fokotu'u ha sea 'i ha ve'e tēpile 'oku fefeka mo mālohí. 'Ai ha taha 'o e fānau akó ke tu'u 'i he seá pea tokotaha ke tu'u 'i lalo he ve'e seá. Fehu'i ki he kalasí pe ko e fē 'ia kinua 'oku 'i ha tu'unga lelei ke tokoni'i e tokotaha kehé ke kaka ki he tēpilé. Ko e hā hono 'uhinga 'e lava lelei ange ai 'e he tokotaha he tu'unga ma'olunga angé 'o tokoni'i e tokotaha 'oku ma'ulalo angé? Na'e fakatokanga'i 'e Sute ne fie ma'u e kāingalotú ke nau fetokoni'aki 'i hono ikuna'i e ngaahi akonaki 'o e hē mei he mo'oni. Kole ki he fānau akó ke nau lau 'a e Sute 1:20–21 pea fekumi ki he na'ina'i na'e fai ki he kāingalotu faivelengá. Lau 'a e Sute 1:22–23. Fehu'i: Ko e hā hono 'uhinga ne fai ai e na'ina'i ko 'eni ki mui kae 'ikai ki mu'a 'i he na'ina'i ko ia he Sute 1:20–21? Vahevahe ange e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Kōtoni B. Hingikeli 'i he'ene kei mēmipa he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

""E mālohi ange e tākiekina 'e fai 'e he'etau mo'ui fa'ifa'itaki'angá 'i he me'a ko ia 'e fai 'e he ngaahi malanga kotoa pē te tau fakahokó. He 'ikai ke tau lava 'o hiki hake e ni'ihī kehé kae 'oua kuo tau tu'u kitautolu 'i ha tu'unga 'oku mā'olunga angé" ('i he Conference Report, Oct. 1975, 57; pe Tūhulu, Nov. 1975, 38–39).

Kole ki he fānau akó ke nau fakamatala ki ha ngaahi founa makehe kuo hanga 'e ha ni'ihī kehe 'o tokoni'i pe hiki'i hake ai kinautolu ki ha tu'unga mā'olunga ange 'o e mo'ui'aki ha tefito'i mo'oni pe tu'unga 'ulungaanga 'o e ongoongoleléi.

Fakamatala'i ange 'e lava 'e he'etau tō'onga mo'uí 'o tākiekina e ni'ihi kehé ke fakafepaki'i e 'ahi'ahi pea tali lelei e pōpoaki 'o e ongoongolelei. Na'e pehē 'e Palesiteni Hingikeli:

“Kuo te'eki ai ha taimi na'e ongoongolelei ange ai e Siasí 'o hangē ko e lolotongá ni. 'Oku makatu'unga eni ko kimoutolu, 'e hoku ngaahi tokoua mo e tuofāfine. Ko e fakakaukau 'a e kakaí kiate kitautolú, ko hono konga lahi 'oku tupu ia mei he ngaahi me'a 'oku hoko fakafo'ituituí. Ko ho'omou ngaahi anga fakakaume'á, mo ho'omou tokanga ki he ni'ihi kehé, pea mo e ngaahi sipinga ho'omou mo'uí, ko honau ngaahi olá 'e hā sino ia 'i he ngaahi fakakaukau 'oku ma'u 'e he kakai kehé 'o fekau'aki mo e kāingalotú 'o e Siasí” (‘i he Conference Report, Oct. 1997, 3; pe *Tūhulu*, Sānuali 1998, 5).

Fakaafe'i e fānau akó ke hiki 'i he'enau tohinoá ha 'ulungaanga lelei 'oku nau ma'u, 'o kapau 'e fakamālohia te ne lava 'o tokoni'i hake e ni'ihi kehé ki ha tu'unga 'oku mā'olunga angé.

‘I he taimi ‘e ni‘ihi ‘oku fa‘a ui ‘a e Tohi ‘a Fakahaá ko e ngaahi me‘a lalahi ‘e hoko ‘i he ngata‘anga ‘o māmaní, ‘a ia ‘oku ‘uhinga ‘i he lea faka-Kalísí ki he “fakahā,” “fakae‘a,” pe “tatala e pulongá.” ‘Oku hiki ‘e Sione ‘ia Fakahā ha fakamatala ki he ngaahi me‘a ne fakahā ange ‘e Sísū Kalaisi kiate ia ‘i ha mata-me‘a-hā-mai “‘oku totonu ke vave ‘ene hokó” (Fakahā 1:1). Ko e taumu‘a ‘o e tohi ni ke tāpuaki‘i ‘a kinautolu ‘oku “fanongo ki he ngaahi lea ‘o e kikité ni mo fai ‘a e ngaahi me‘a ‘oku tohi ‘i aí” (v. 3).

Na‘e pehē ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ko e “tohi ‘a Fakahaá ko e taha ia ‘o e ngaahi tohi mahinongofua taha kuo fekau‘i ‘e he ‘Otuá ke hiki” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 290). Neongo ‘oku fonu he ngaahi fakatātā mo faka‘ilonga ‘oku ‘ikai fa‘a faingofua ke ‘ilo‘í, ka ‘oku faingofua mo fakalaumālie ‘aupito e ngaahi kaveinga ‘o e tohi. Hangē ko ia ne hiki ‘e ha faiako Siasi ‘e taha: “Te tau lava tokanga mo mateuteu ‘o hangē ko e Kāingalotu he kuonga mu‘á. Te tau lava ‘o lototo‘a mo toe ‘ā‘ā ange ke ‘ilo‘i e ngaahi founa kehekehe ‘o e koví. Te tau lava ‘o fiemālie ‘i he mo‘oni ko ia ko e ‘Otuá ‘i langí ‘oku pulé, ‘okú Ne pulé‘i e ngaahi ngāue ‘a e kakai tangata mo fefiné pea ‘e foaki mo fakapale‘i e kau mā‘oni‘oni ‘aki e fakamaau totonu fakalangí mo e ‘alo‘ofa ongongofuá.” (Robert L. Millet, “Revelation of John Offers Recurring Lessons, Doctrinal Refrains and Hope,” *Church News*, 23 Dec. 1995, 10).

Tokotaha Na‘á ne Hikí: Ko Sione, ‘a e foha ‘o Sēpeti ko e ākongā ‘ofeina ‘a Sísū Kalaisí (vakai, Mātiu 4:21–22), na‘á ne hiki e tohi ni (vakai, 1 Nīfai 14:18–27).

Kakai Ne Fai Ki Ai: ‘Oku fakataumu‘a e tohi ‘a Fakahaá ki he ngaahi kolo ‘e fitu ‘o e Siasi ‘i ‘Ēsiá (vakai, Fakahā 2–3). Ka neongo ia, ‘oku ‘ikai ‘uhinga fakapatonu pē ‘a e pōpoaki ia ‘a Fakahaá kia kinautolu. Na‘e pehē ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá, “Na‘e mamata pē ‘a Sione ia ki he me‘a ne tokateu mai he kaha‘ú” (*Teachings*, 289), ‘a ia ‘oku mahu‘inga ia ki he kāingalotu ‘oku mo‘ui he ngaahi ‘aho kimui ní. Na‘e fakahā ‘e he ‘Eikí kia Molonai ‘i he taimi ‘e fakatomala ai ‘a ‘Isileli he ‘aho faka‘osí mo toe fakahā‘i ‘enau ngaahi fuakavá, “‘e toki mahino ki he kakai fulipē ‘a e ngaahi fakahā kuó u fekau ke tohi ‘e he‘eku tamaio‘eiki ko Sioné” (‘Eta 4:16; vakai v. 14–17).

Hisitōlia Hono Kamata‘angá: Na‘e hiki e tohi ‘a Fakahaá ‘i ha kuonga ne fakatanga‘i lahi ai e kāingalotú. Hangē ne fakahoko ‘e Loma e fakatanga ko ‘ení ‘i he pulé ‘a Nilo (A.D. 54–68) pe Tomitiani (A.D. 81–96). Na‘e hanga foki ‘e Tomitiani ia ‘o fakatanga‘i e ni‘ihi ne hū ki he ngaahi ‘otua ne ‘ikai fakangofua ‘e he pulé‘angá, pea na‘e tāmāte‘i pe fakahee‘i ‘a kinautolu ne fakafisi ke fai ia lolotonga ‘o ‘ene pulé. Na‘e fai tohi ‘a Sione mei he motu ko Pātimosí, ko ha kolonia nofo‘anga pōpula ‘o Loma, ‘a ia ne fakahee‘i ia ki ai “koe‘uhí ko e folofola ‘a e ‘Otuá, pea koe‘uhí ko e fakamo‘oni ‘o Sísū Kalaisí” (vakai, Fakahā 1:9).

Fakataha mo e fakatanga lahi ko ia mei he ngaahi mālohi kehe mei tu‘á, na‘e faingata‘a‘ia mo‘oni e Siasi he kuonga mu‘á ‘i he hē mei he mo‘oni ‘i he loto‘i Siasi. Na‘e pehē ‘e Paula “‘e ha‘u kiate kimoutolu ‘a e fanga ulofi fakamālohi, pea‘e ‘ikai e nau mamae ki he fanga sipí” (Ngāue 20:29). ‘I he kongā kimui ‘o e senituli ‘uluakí A.D. ne hoko ai ‘o mo‘oni e kikite ‘a Paula. ‘Oku hanga ‘e he le‘o fakatokanga telia ‘a e kau akonaki mo e ngaahi tokāteline loi ‘i he ngaahi ‘Ipiseli ‘a Sioné mo e Fakahā 2–3 ‘o fakahā‘i mai e tu‘unga ne a‘u ki ai e hē-mei he-mo‘oni ‘i he Siasi he ‘aho ko iá.

Taumu‘á: “‘Oku tatau pē e pōpoaki ‘a Fakahaá mo e folofola kotoa: ‘e ikuna‘i faka‘osi ‘i he māmani ko ‘ení ‘e he ‘Otuá ‘a e koví; ko ha ikuna tu‘uloa ia ‘e he leleí ‘a e koví, ‘e he kau mā‘oni‘oni ‘a honau kau fakatangá pea ‘e he pule‘anga ‘o e ‘Otuá ‘a e ngaahi pule‘anga ‘o e tangatá mo Sētané.” Na‘e fakahoko mai ‘e Sione ‘a e pōpoaki ‘o e ‘amanaki leleí kia kinautolu kotoa pē ‘oku nau ikuna‘i ‘a e ngaahi fakatauvele ‘o e māmaní (vakai, Fakahā 2:7, 11, 17, 26; 3:5, 12, 21).

Fakahā 1–3

Talateú

‘E lava ke vahevahe e tohi ‘a Fakahaá ki ha kongā ‘e ua: ko ha mata-me‘a-hā-mai ‘o e kuonga ‘o Sioné (vahe 1–3) pea mo ha mata-me‘a-hā-mai ki he kaha‘ú (vahe 4–22). ‘Oku kamata e tohi ‘aki ha mata-me‘a-hā-mai ‘a Sione ‘i ha ‘aho Sāpate, ‘oku ‘afio nāunau‘ia ‘a Sísū Kalaisi ‘i he lolotonga ‘o ha ngaahi tu‘u‘anga maama ‘e fitu ‘oku nau fakafofonga‘i e “ngaahi siasi ‘e fitu ‘i ‘Ēsiá” (Fakahā 1:11). Neongo ne faingata‘a‘ia lahi e kāingalotu he kuonga ‘o Sioné koe‘uhí ko e hē mei he mo‘oni mo e fakatangá, ka na‘e lava ke nau ma‘u ha fiemālie ‘i he ‘ilo ko ‘eni ‘oku tu‘u fakataha e ‘Eikí mo nautolú. ‘I he vahe 2–3, ‘oku fakahā ai ‘e he ‘Eikí ki he ngaahi siasi ‘e fitú ‘a honau mālohingá mo honau ngaahi vaivaí mo fakaafe‘i ke nau teuteu ki he kaha‘ú ‘aki ha‘anau fakatomala pea ako ke ikuna‘i e māmaní.

Ako ‘i he fa‘a lotu ‘a e Fakahā 1–3 peá ke fakakaukau‘i e ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ‘ení ki mu‘a ke teuteu ho‘o lēsoní.

Ngaahi Tefito‘i Mo‘oni Mahu‘inga ‘o e Ongongoleléi ke Fakatokanga‘i

- Kapau te tau muimui ki he ngaahi fakahā ‘a e ‘Otuá, te Ne tatakí kinautolu ‘o fakafoki ki Hono ‘aó (vakai, Fakahā 1:1–3; vakai foki, Fakahā 22:7; 1 Nīfai 10:17–19).

- 'I he taimi 'e toe hā'ele mai ai 'a Sisū Kalaisi ki he māmani fakataha mo e "ngaahi toko mano 'o 'ene kakai mā'oni'oni," 'e "mamata kiate ia 'a e mata kotoa pē" pea 'e tangi 'a e kau angahalá (vakai 1 Tēsalonika 4:14-18; Sute 1:14-16; T&F 88:95-98; 101:23-24).
- Te tau lava 'o ikuna'i e māmani mo ma'u e ngaahi tāpuaki 'o e tu'unga faka'otuá 'o fakafou 'i he mālohi 'o Sisū Kalaisi (vakai, Fakahā 2:2-3, 7, 10-11, 17, 26-28; 3:5, 8, 11-12, 21; vakai foki, Fakahā 5:10; 7:9-17; 21:7; T&F 101:35-38).
- 'Oku hanga 'e he'etau Tamai Hēvaní 'o fakatonutonu 'Ene fānaú ke nau fakatomala koe'uhí ko 'Ene 'ofa 'ia kinautolú (vakai, Fakahā 2:4-5, 14-16, 20-23; 3:2-3, 19; vakai foki, Hílamani 15:3; T&F 95:1-3).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'í

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení pe ko ha'ó fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'ó teuteu e lēsoni ki he Fakahā 1-3.

'E lava ke faka'aonga'i e *New Testament Video*, fakamatala fika 21, "Ngaahi Tokoni ki Hono Fakamahino'o 'o e Tohi 'a Fakahaá" (7:48), 'i hono ako'i e tohi 'a Fakahaá (vakai ki he *New Testament Video Guide* ki ha ngaahi fokotu'u ki hono ako'í).

Fakahā 1:1, 9-11. Na'e tomu'a fakanofa 'e he 'Eikí 'a e 'Aposetolo ko Sioné ki mu'a he mo'ui fakamatelié ke ne hiki e tohi 'a Fakahaá.

(Miniti 'e 15-20)

Fehu'i ki he fānau akó:

- Ko e hā e lahi e me'a 'oku 'afio'i 'e he 'Eikí 'o kau kia kitautolu fakatāutahá?
- Ko e hā e founa 'oku lava ke fakahaá'i 'aki 'e he 'Eikí e ngaahi me'a 'e hoko he kaha'ú? (vakai, 2 Nifai 9:20).

Lau 'a e 1 Nifai 14:18-22 pea fekau e fānau akó ke nau fakamatala'i e tangata na'e mamata ki ai 'a Nifai 'i he mata-me'a-hā-maí. Lau 'a e 1 Nifai 14:24-27 pea kumi hake ai e hingoa 'o e tangatá ni. Fehu'i: Ko e fē ha feitu'u te tau lava 'o ma'u ai e ngaahi tohi 'a e 'Aposetoló ni he ngaahi 'aho faka'osí? Fakamamafa'i ange na'e fakahā 'e he 'Eikí kia Nifai 'o fekau'aki mo e tohi 'a Fakahaá 'i ha ngaahi senituli ia ki mu'a pea tohi hiki. Fehu'i: Ko e hā ha me'a 'oku ako'í mai ai kia kitautolu 'o fekau'aki mo e mahu'inga 'o e tohi 'a Fakahaá?

Fakamo'oni ki he fānau akó 'o kau ki he mahu'inga 'o hono ako e tohi 'a Fakahaá. Lau 'a e Fakahā 1:1 pea fakafehoanaki ia mo e Liliu 'e Siosefa Sāmita 'a e veesi tatau peé. Mou alea'i e ngaahi liliu ne fai 'e Siosefa Sāmitá. Lau 'a e Fakahā 1:9-11. Mou toe vakai'i e 1 Nifai 14:24-27, pea fehu'i ange:

- Na'e anga fēfē hono fakahoko 'i he tohi 'a Fakahaá 'a e mata-me'a-hā-maí 'a Nifai? (Na'e fekau'i 'e Sisū ki he 'Aposetolo ko Sioné ke ne hiki e tohi; vakai, 1 Nifai 14:25; Fakahā 1:11.)
- Te tau lava fēfē 'o tokoni ke fakahoko e ngāue kuo kole mai 'e he 'Otuá ke tau fakahokó?

Fakalotolahi'i e fānau akó ke ma'u honau tāpuaki fakapēteliaké 'i he taimi totonu ke tokoni ke nau fakahoko lelei 'aki e misiona 'a e 'Otuá ma'anautolú.

Fakahā 1-22. 'Oku fakatefito e fakamamafa 'a e tohi 'a Fakahaá ki he ngaahi 'aho faka'osí mo e Hā'ele 'Angaua mai 'a Sisū Kalaisi. (Miniti 'e 10-15)

Faka'alí'ali ki he fānau akó ha me'a faka'ata lahi (microscope) pea mo ha sio'ata faka'ata lahi [magnifying glass] pe ko ha fakatātā 'o e ongo me'á ni. Fehu'i:

- 'Oku kehe fēfē 'a e me'a 'oku lava ke hā 'i he me'a faka'ata lahi (microscope) mei he sio'ata faka'ata lahi (magnifying glass)?
- Ko e hā e ngaahi lelei 'oku ma'u mei he mamata ki he fanga ki'i me'a iiki tahá?
- Ko e hā ha lelei te tau ma'u mei he mamata ki ha fakatātā 'oku lahi angé?

Fakahā ki he fānau akó te tau "vakai fakalūkufua" he 'ahó ni ki he tohi 'a Fakahaá.

'Ai ha tatau filimi faka'ata lahi (overhead projector) 'o e siate "Me'a 'oku Fakamamafa'í" 'i he fakamatala fakalahi he peesi (p. 331) pe tā ia he palakipoé. Mou vakai'i mo e fānau akó 'a e siatē 'o fakamamafa'i e ngaahi fo'i fakama'u 'e nima ki mu'á (fakafofonga'i e hisitōlia 'o e māmaní meia 'Ātama ki he kuonga 'o Sioné) 'oku lau pē ki ai ha veesi 'e hongofulu mā taha, ka ko e ongo me'a fakama'u fakamuimuitahá (fakafofonga'i hotau kuongá ki he ngata'anga 'o e māmaní) 'oku lau ki ai ha veesi ia 'e 273. Lau 'a e Liliu 'a Siosefa Sāmita 'o e Fakahā 1:3 pea fehu'i ange:

- Ko e hā ha me'a ne hiki e tohi 'a Fakahaá 'o teuteu'i ki ai e kāingalotú?
- Ko e hā 'oku ako'í mai 'e he me'á ni fekau'aki mo e mahu'inga kia kitautolu he 'ahó ni 'a e tohi 'a Fakahaá?

Fakahā ki he fānau akó kuo tokanga lahi e 'Eikí ke tau ma'u e tohi 'a Fakahaá. Fakalotolahi'i kinautolu ke nau tokanga 'o ako ia.

Fakahā 1:1-3. 'I he'etau muimui ki he ngaahi fakahā 'a e 'Otuá, te Ne tataki fakafoki kitautolu ki Hono 'aó. (Miniti 'e 15-20)

Na'e fakakau 'e Sione ha ngaahi tefito'i mo'oni 'e tokoni pea 'aonga ai ki he kau laukonga mei he tohi kikite mo ma'u

fakahā ko 'ení. Ke tokoni'i e fānau akó ke nau ako mo ma'u ha lelei mei he ngaahi tefito'i mo'oni tatau pē, tā 'i he palakipoé ha hala 'oku afe ki ha ngaahi tafa'aki kehekehe. Fakaafe'i e fānau akó ke nau fakakaukau-loto pē 'o hangē 'oku nau 'i he mangahalá 'o feinga ke fakapapau'i e feitu'u ke nau 'alu ki aí. Fehu'i ange:

- Ko e hā ha founga 'e lava ke fakafehoanaki ai e fakatātā ko 'ení ki he mo'uí?
- 'Okú ke fili fēfē e hala ke ke 'alu ki aí?
- Ko e hā ha ngaahi ma'u'anga tokoni 'oku ala ma'u ke tokoni ki ho'o fai e fili lelei tahá?

Kole ki ha taha 'o e fānau akó ke ne lau e lea ko 'eni na'e fai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmítá:

“He 'ikai lava ha tangata ke ne ma'u e Laumālie Mā'oni'oni ta'e te ne ma'u ha ngaahi fakahā. Ko e Laumālie Mā'oni'oni ko ha tokotaha 'okú ne foaki mai ha ngaahi fakahā” (*History of the Church*, 6:58).

Fehu'i:

- Ko e hā ha founga 'e lava ke tokoni'i ai kitautolu 'e he Laumālie Mā'oni'oni ke tau fili e hala 'o e mo'uí?
- Ko e hā ha iku'anga pau 'e tatakí mo'oni kitautolu ki ai 'e he Laumālie Mā'oni'oni?
- Kapau 'oku finangalo e 'Otuá ke fakahinohino'i kitautolu 'i ha fakahā 'o fakafou mai he Laumālie Mā'oni'oni, ko e hā leva hotau fatongia?

Kole ki he fānau akó ke nau lau e Liliu 'a Siosefa Sāmítá 'o e Fakahā 1:1–3, pea fehu'i ange: Fakatatau mo e ngaahi veesi ko 'ení, ko e hā te tau lava 'o fai ke faka'atā ai e ngaahi fakalea 'o e fakahā ko 'ení ke ne tāpuekina 'etau mo'uí? Hiki e ngaahi talí 'i he palakipoé pea mou alea'i e founga 'oku kaungatonu ai ki he fānau akó. 'E lava ke kau he ngaahi talí 'a e:

- *Lau* kinautolu
- *Ongo'i* kinautolu
- *Mahino kiate koe* 'a kinautolu
- Tauhi pe *talangofua* kia kinautolu

Fakamatala'i ange neongo na'e lea 'a Sione he ngaahi veesi ko 'ení ki he ngaahi fakalea 'o e tohi 'a Fakahaá, ka 'oku faka'aonga'i e ngaahi tefito'i mo'oni tatau ki ha fa'ahinga fakahā pē. Kuo pau ke tau lau e folofolá mo hotau ngaahi tāpuaki fakapēteliaké. Kuo pau ke tau fakafanongo ki he ngaahi lea 'a e kau palōfita mo'uí mo e ngaahi fanafana 'a e Laumālié. Kuo pau ke tau fakalaulauloto ki he ngaahi me'a ni mo fakakaukau ki he'enu kaungatonu ki he'etau mo'uí. Pea kuo pau ke muimui kia kinautolu.

Faka'osi 'aki ha'o lau e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Sēmisi E. Fausi:

“'Okú 'ilo'i 'e he kāingalotu 'o e Siasí 'e lava ke ma'u e ngaahi ue'i 'a e Laumālié 'i he ngaahi tafa'aki kotoa pē 'o e mo'uí, 'o kau ai e ngaahi fili faka'aho 'oku fai ma'u pē mo faka'ahó (vakai, T&F 42:61). 'E lava fēfē 'e ha taha 'o fakakaukau ke fai ha fili mahu'inga hangē ko e , 'Ko hai 'e hoko ko hoku malí?, 'Ko e hā 'eku ngāue 'e faí? , 'Te u nofó 'i fē? , mo e 'E anga fēfē 'eku mo'uí? ta'e te ne fekumi ki he ngaahi tatakí fakalaumālie 'a e 'Otuā Māfimafi” ('i he Conference Report, Apr. 1980, 16; pe *Ensign*, May 1980, 13).

Fakahā 1:4, 8, 19. Na'e tu'utu'uni kia Sione ke hiki e me'a na'e hoko, lolotongá hoko mo ia 'e hoko he kaha'ú. (miniti 'e 5–10)

Fakatokanga: 'E lava ke ako'i e fokotu'u ko 'ení ko ha kongá 'o e fokotu'u ki hono ako'i 'o e Fakahā 1–22 (p. 248). 'Okú 'omi ai ha founga 'e taha 'o e vakai ki he “tefito'i taumu'a” 'o e tohi 'a Fakahaá.

Faka'alí'ali ki he fānau akó ha ngaahi me'a kuó ke tātānaki 'a ia 'oku nau fakafongā'i e kuohilí, lolotongá mo e kaha'ú. Te ke lava 'o fakafongā'i e kuohilí 'aki ha tohinoa, ngaahi fakatātā motu'a, tohi ta'u pe ko ha tohi hisitōlia. Te ke lava 'o fakafongā'i e lolotongá 'aki ha tohi laiseni faka'uli 'oku kei 'aonga, nusipepa pe ko ha tohi māhina. Te ke lava 'o fakafongā'i e kaha'ú 'aki ha ngaahi tenga'i 'akau, tohi fakaafe mali, tāpuaki fakapēteliaké pe ko ha tohi kole ngāue fakafaipekau. Mou vakai'i mo e kalasí 'a e ngaahi me'a ko iá pea kole ange ke nau fakamahino'i atu pe 'oku fakafongā'i 'e he ngaahi me'a ko iá 'a e kuohilí, lolotongá pe kaha'ú.

Tohi'i 'i he palakipoé 'a e *Kuohilí, Lolotongá, Kaha'ú*. Kole ki ha taha 'o e fānau akó ke lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:24. Fehu'i ange: Ko e hā hono 'uhinga 'oku hoko ai 'eni ko ha faka'uhinga'i lelei 'o e mo'oni? Mou alea'i e ngaahi lelei 'o e 'ilo fekau'aki mo e kuohilí, lolotongá mo e kaha'ú.

- Lau 'a e Fakahā 1:4, 8. Ko e hā 'oku fakahā mai 'e he ngaahi vēsí 'o kau kia Sīsū Kalaisí? (Na'á ne hā'ele mai pea 'oku teu ke ne hā'ele mai. Ko ia 'a e 'Uluakí mo e Kimuí.)
- 'Okú ke pehē 'oku 'uhinga ki he hā e ongo vēsí ni? (Ko e tali 'e taha ko Sīsū na'á Ne fakatupu 'a e māmaní, 'okú Ne fakahinohino'i mo poupu'i kitautolu he taimí ni pea te Ne toe ha'u ki he māmaní 'i he nāunau.)
- Lau 'a e veesi 19. Ko e hā hono 'uhinga 'oku taau ai ke hiki 'e Sione e ngaahi me'a 'o e kuohilí, lolotongá mo e kaha'ú?

Fakamahino ange koe'uhí ko Kalaisí 'a e 'Uluakí mo e Kimuí, kuo pau ke mahino kia kitautolu 'a e kuohilí, lolotongá mo e

kaha'ú kae lava ke mahino Ia kia kitautolu. 'Oku lau 'a e tohi 'a Fakahaá ki he ngaahi me'a ne hoko 'i he ngaahi vaha'a taimi taki taha ko 'ení. Te ke 'ilo'i 'e tokoni ke lau e ngaahi potu folofola fekau'aki mo e vaha'a taimi taki taha, 'a ia 'oku hā 'i he saati ko 'ení. (Fakamahino ange ko e ngaahi me'a ko ia 'oku hiki 'i he "Lolotonga," na'e hoko ia he kuonga 'o Sioné pea ko e ngaahi me'a ko ia 'oku hiki 'i he "Ko e Kaha'ú," 'oku lolotonga hoko ia hotau kuonga pe 'amanaki ke hoko mai. Ko e kongá lahi 'o e tohi 'a Fakahaá 'oku ako ia fekau'aki mo e kaha'ú.)

Ko e Kuohilí	Ko e Lolotonga	Ko e Kaha'ú
Fakahā 6:1–8; 12:7–11	Fakahā 1–3; 6:9–11; 12:1–6, 12–17	Fakahā 4–5; 6:12–17; 7–11; 13–22

Fakahā 1:4–20. 'Oku tokoni 'a 'etau maheni mo e ngaahi faka'ilonga he tohi 'a Fakahaá ke tau 'ilo'i ai hono ngaahi faka'uhinga. (miniti 'e 20–25)

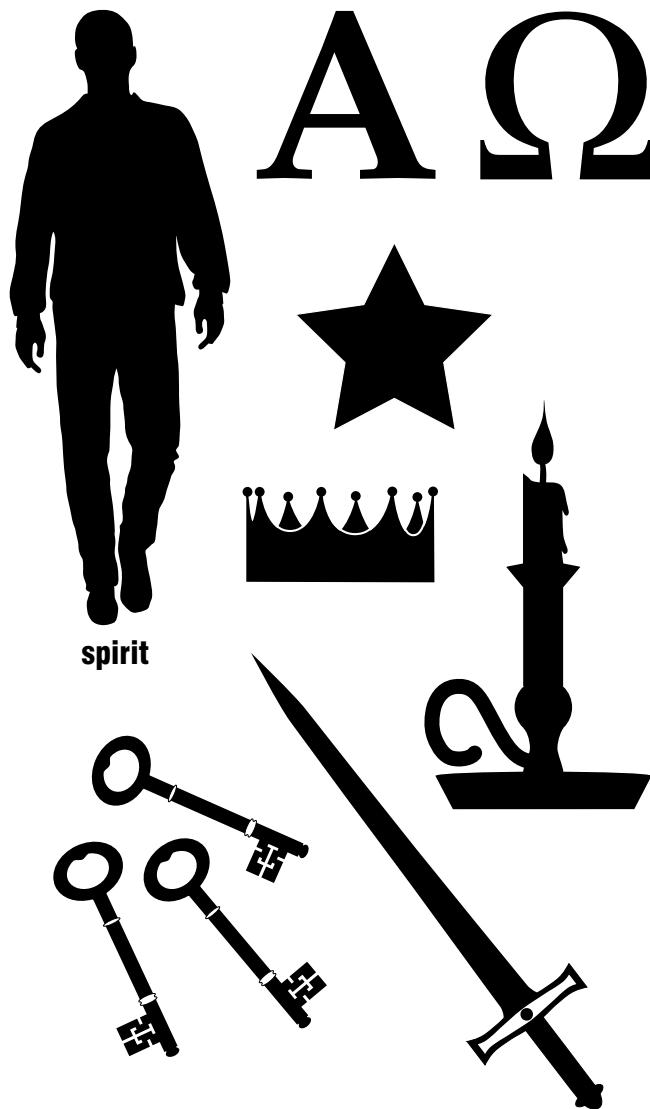
'Omi ki he kalasí ha ngaahi faka'ilonga fakapisinisi ko e to'o mei ha ngaahi nusipepa pe makasini. Filifili e ngaahi faka'ilonga ko ia 'e 'ilo'i lelei 'e he fānau akó. Faka'alí'ali kinautolu ki he fānau akó ke vakai pe ko e toko fiha te nau lava 'o 'ilo'i ia 'i ha vaha'a taimi nounou.

Fakamatala'i ange 'oku tau 'ilo'i e ngaahi faka'ilonga 'oku tau fa'a mamata ki ai pe faka'aonga'i. Na'e fetu'utaki foki mo e kakai he Tohi Tapu 'i ha ngaahi lea fakafonua ne 'i ai hano faka'ilonga. 'Oku fonu e mata-me'a-hā-mai 'a Sioné he ngaahi fakatātā mo ha ngaahi faka'ilonga. 'E tokoni ha'atau maheni mo hono faka'aonga'i 'e he kau Siú 'a e ngaahi fakatātā ke mahino lelei ange ai kia kitautolu 'a e tohi 'a Fakahaá.

Tohi'i mata lalahi 'a e mata'ifika ko e 7 he palakipoé. Fehu'i ange: Ko e fē ha ngaahi feitu'u 'oku tau mamata ai ki he fika fitú? ('Aho 'o e uiké, vaha'a taimi ia 'o e mo'ui 'a e māmaní). Fakamatala'i ange 'oku fakafofonga'i 'e he fika fitú 'i he tala fakafonua 'o Hepeluu 'a e kakato pe haohaoa. Fehu'i ange:

- 'Okú ke pehē 'oku fekau'aki fēfē 'a e 'uhinga ko 'ení ki he 'aho 'o e uiké?
- Ko e hā ha founa 'e lava ke fekau'aki ai ia mo e vaha'a taimi 'o e Fakatupú?
- Ko e hā ha founa 'e fekau'aki ai ia mo ha ngaahi taimi 'i he hisitōlia 'o māmaní?

Fakamahino ange 'oku toutou hā e mata'ifika ko e 7 'i he tohi 'a Fakahaá. Hiki e takatakai e ngaahi lea ko 'ení 'i he mata'ifika ko e 7: *ngaahi siasí, ngaahi laumālié, ngaahi fetu'ú, ngaahi tu'u'anga māmá, ngaahi fakama'ú, kau 'āngeló, ngaahi talupité, ngaahi fo'i hiná, ngaahi ulú.* Fakamatala'i ange 'oku 'ikai ha ngaahi 'uhinga 'o e ngaahi fakatātā kotoa ko 'ení pea 'oku nau mahu'inga ki he mata-me'a-hā-mai 'a Sioné. Fakakaukau ke ke faka'aonga'i ha 'ekitiviti 'e taha pe fakatou'osi e ongo 'ekitiviti ko 'ení 'i laló:

- Faka'aonga'i ha pepa matolu ke ngaahi 'aki ha fakatātā pea ui ko e "laumālié," ha kalauni fakatu'i, ngaahi mata'itohi faka-Kaliki (A) mo e 'ōmeká ([CHAR??U03A9]), ko ha tu'u'anga maama, fo'i fetu'u, ko ha heletā pea mo ha ngaahi fo'i kī. Tufotufa e ngaahi me'a ko 'ení ki he fānau akó pea kole ange ke nau kumi e faka'ilonga 'i he Fakahā 1 'i he ngaahi futinouti 'o e Tohi Tapu lea faka-Pilitāniá pe ko e Ngaahi Fakahinohino ki he Folofolá. 'O ka hili 'enau fai iá, fakaafe'i ke nau vahevahe ki he kalasí e me'a kuo nau akó.
- Toe 'ai ha tatau 'o e siate ko 'ení ke tufotufa ki he kalasí, pea tuku ke ava pē 'a e kōlomu ko e "Faka'uhinga'i." Vahevahe ho'o kalasí ke fakakulupu. 'Ai ke nau kumi, faka'ilonga'i pea fefakamo'oni'aki e ngaahi faka'ilonga kotoa pē 'i he 'enau folofolá pea nau fakafonu leva e kongá ki he faka'uhinga'i 'i he lau'i pepa kuó ke tufotufá. 'O ka hili ia, pea mou vakai'i mo e kalasí 'a e 'ū lau'i pepa ne ke tufakí.

Fakataipe 'i he Fakahā 1

Veesi	Faka'ilonga	Faka'uhinga'í	Fakamo'oni Fakafolofola
4	Ngaahi laumālie 'e fitú	Kau tamaio'eiki pe kau taki 'i he ngaahi siasi 'e fitu 'i 'Ēsiá	Liliu 'e Siosefa Sāmita 'a e Fakahā 1:4
6	Ngaahi tu'í mo e kau taula'eiki	Tu'unga 'o kinautolu 'oku ma'u e pule'anga fakasilesitalia	T&F 76:51–59
8	'Ālifa mo e 'Ōmeke	Mata'itohi 'uluaki mo fakamuimui taha 'o e hokohoko fakamotu'alea faka-Kaliki, 'okú ne fakafofonga'í e natula ta'engata 'o Sisū Kalaisi	
12	Ngaahi tu'ū'anga maama 'e fitú	Ko e ngaahi siasi 'e fitú, ke nau pukepuke e maama 'o e ongoongolelé	Fakahā 1:20; 3 Nifai 18:24
16–17	Nima to'omata'ú	Nima 'o e fuakava mo e lāngilangi, ko e fakataipe 'o e mālohi	Ngāue 7:55; Hepelū 1:3, 13
16	Ngaahi fetu'u 'e fitú	Fakatātā 'e taha 'o e kau 'ōfisa pule 'o e ngaahi siasi 'e fitú	Liliu 'e Siosefa Sāmita 'o e Fakahā 1:20 (Tohi Tapu lea faka-Pilitāniá)
16	Heletā māsila fakatou mata	Folofola 'a e 'Otuá, fakahoko hono tautea'í 'o e kau angahalá pea fakatau'atāina'í 'a e tonuhiá	Hepelū 4:12
18	Ngaahi ki 'o heli mo e maté	Ngaahi ki 'oku fakaava e ngaahi matapā ki he mate fakatu'asino mo fakalaumālié	2 Nifai 9:10–13

Faka'osi 'aki ha'ou lau e lea ko 'ení:

“Ko e ngaahi faka'ilongá, ko e lea fakafonua ta'e fakangatangata mo fakakātoa ia kuo fili 'e he 'Otuá 'i Hono poto 'o'oná, ke ako'í 'aki 'Ene ongoongolelé mo fakamo'oni'í 'aki Hono 'Aló. Ko e lea fakafonua ia 'o e folofolá, fakahaá, Laumālié pea mo e tuí. Ko ha lea fakafonua ia 'oku maheni mo e kāingalotu 'i he to'u tangata kotoa pē” (Joseph Fielding McConkie, *Gospel Symbolism* [1985], 1).

Fakalotolahi'í e fānau akó ke nau akoako “sio” pē kae 'oua na'a nau lau e tohi 'a Fakahaá.

Fakahā 1:4–20. Ko e tohi 'a Fakahaá ko ha fakamo'oni ia ki he ngāue 'a e Sisū Kalaisi. (miniti 'e 10–15)

Ki mu'a pea hiki 'e he kalasi ha ngaahi hingoa 'i he palakipoé mo ha ngaahi hingoa ne 'iloa 'aki ha ngaahi kakai fakahisitōliá (hangē ko e Tu'í Ko Lisiate I 'o 'Ingilaní na'e ui ko e Loto'í

Laioné, 'Alekišānita ko e Tu'ukimu'á, mo 'Ēpalahame Lingikoni na'e 'iloa 'i he'ene Faitotonú.) Fehu'í ange: Ko e hā ha me'a 'oku fakahā mai 'e honau hingoá 'o kau ki he ní'ihī fakafo'ituitui ko iá? Fakapipiki ha tā 'o e Fakamo'uí 'i he palakipoé. Fakaafe'í e fānau akó ke nau lau vave'í hifo e Fakahā 1:4–20 'o kumi ha ngaahi fo'í lea pe kupu'í lea 'oku faka'aonga'í ke fakamatala'í 'aki 'a Sisū Kalaisi. ('E lava ke kau he talí 'a e “fakamo'oni angatonu” [v. 5], “'Ālifa mo e 'Ōmeke” [v. 8], “ko e Foha 'o e Tangatá” [v. 13], “ko ia 'oku mo'uí, ka [ne] maté,” [v. 18].) Hiki 'i he palakipoé 'a e ngaahi huafa te nau 'iló 'i he ve'e fakatāta. Fehu'í ange: Ko e hā 'oku fakahā mai 'e he ngaahi huafa ko 'ení 'o kau ki he misiona 'a e Fakamo'uí?

Fakamo'oni ange ko e tohi 'a Fakahaá ko ha fakamo'oni ia 'o e misiona 'a Sisū Kalaisi ke liua 'a Sētane kae fakahaofi e fānau 'a e 'Otuá. Fakalotolahi'í e fānau akó ke nau kumi hake ha me'a 'e fakamo'oni'í ai e mo'oni 'o e fakamo'oni ko 'ení 'i he'enau ako e toenga 'o e tohi.

Fakahā 2–3. Koe'uhí 'oku 'ofa 'a e 'Eiki 'ia kitautolu, 'okú Ne fakatonutonu kitautolu ke tau fakatomala. 'I he'etau fakatomalá, 'okú Ne tokoni leva ke tau ikuna'í e māmaní kae lava ke tau 'inasi he ngaahi tāpuaki 'o e fakamo'uí. (miniti 'e 35–40)

Fakahā ki he fānau akó ko ha kuonga faingata'a mo'oni ia ke hoko ko ha ākonga 'a Kalaisi 'i he taimi ne ma'u ai 'e Sione e mata-me'a-hā-mai ne hiki he tohi 'a Fakahaá. Na'e pole'í 'e he hulutu'a 'o e fakatangá mo e ngaahi akonaki loí e tui 'a e kāingalotú. 'I he vahe 2–3, na'e tala'ofa mai ai e 'Eiki neongo kuo fakahoko 'e he tokolahi ha ngaahi fehalaaki, ka 'o kapau te nau fakatomala pea ikuna'í e māmaní, te nau kei fiefia pē he ngaahi tāpuaki 'o e fakamo'uí.

Fakamatala'í ange 'oku lau e Fakahā 2–3 ki he kāingalotu 'o e Siasi 'i he ngaahi kolo 'e fitu 'i 'Ēsiá. Na'e fakahā 'e he 'Eiki kia Sione honau ngaahi mālohingá mo honau ngaahi vaivaí pea fakahā ange ke ne fai tohi ki he kolo kotoa pē 'e fitu 'o e Siasi.

Vahevahe e kalasi ki ha kulupu 'e fitu pea vahe ki he kulupu takitaha ha taha 'o e ngaahi siasi 'e fitú ke nau “'a'ahi” ki ai. Fekau ke nau kumi honau koló 'i he mape fika 8 'i he Fakahinohino ki he Folofolá (he Tohi Tapu lea faka-Pilitāniá). 'Oange ha'anau tatau 'o e saati “Ko e Ngaahi Siasi 'e Fitu 'i 'Ēsiá (Fakahā 2–3)” mei he fakamatala fakalahi 'i he peesi 329–30 pea 'ai ke nau fakafonu e ngaahi 'ata'atā ki honau koló. Fakaafe'í kinautolu ke nau vahevahe e me'a kuo nau akó, tautefito ki he ngaahi me'a ne totonu hono fai 'e he ngaahi siasi, ngaahi me'a ne hala 'enau faí pea mo e fakatonutonu 'a e 'Eiki.

Fehu'í ki he fānau akó:

- Ko e hā e fa'ahinga ongo 'okú ke fa'a ma'u 'i he taimi 'oku fakatonutonu ai koe 'e ha tahá?
- Koe'uhí 'oku 'ofa 'a e 'Eiki 'ia kitautolu, ko e hā e 'uhinga te Ne fakatonutonu ai kitautolú?

Lau ‘a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 95:1 pea mou alea’i e founa ‘e tokoni ai hono fakatonutonu kitautolú ke tau fakatomala pea fakamolemole’i ai kitautolú?

- ‘Oku anga fēfē hono fakatonutonu kitautolu ‘e he Tamai Hēvaní? (Fakafou ‘i he Laumālié, folofolá, kau taki ‘o e Siasí mo e ngaahi mātu’á.)
- ‘E uesia pe tokoni’i fēfē ‘e he veesi ko ‘ení e founa ‘oku tau tali ‘aki e fakatonutonú?
- Ko e hā e ngaahi tāpuaki ‘oku mā’u ‘e kinautolu ‘oku nau ikuna’i e māmaní pea kātaki ki he iku’angá?

Lau ‘a e Fakahā 1:6 mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:53–57 ‘o kumi e ngaahi ola ‘o ‘etau ngaahi ngāue faivelengá. Fakatukupaa’i e fānau akó ke nau hoko ko ha kau ākongá loto vilitaki ange ‘a Sīsū Kalaisi. Lau ange ‘a e lea ko ‘ení:

“I hono fakatonutonu ko ia ‘e he ‘Eiki’ a hono kakaí ‘i he mo’ui fakamatelié, ‘e potupotu tatau pē ‘a ‘Ene fakatonutonú mo ‘Ene ‘alo’ofa manava’ofá ‘i he fakafanongo mo talangofua ko ia ‘Ene fānau kiate Iá (T&F 101:2–9; 3 Nīfai 22:8–10). Ko kinautolu ‘oku hao mei he houhau ‘a e ‘Otuá’ e kau ai e kakaí kotoa pē ‘oku fakatomala mo tauhi e ngaahi fekaú pea teuteu’i kinautolu ki he houa ‘o e fakamāu ‘oku ‘amanaki hoko maí, tānaki ‘fakataha ki he fonua ‘o Saioné pea ki hono ngaahi siteikí’ ko ha hūfanga’anga (T&F 115:6; fakatatau mo e ‘Alamā 12:33–37; 13:30; T&F 88:76–88; 98:22). ‘Oku fakataumu’ a foki e houhau ‘a e ‘Otuá ki he lelei ‘a kinautolu ‘oku ne ‘ofa’i mo fakatonutonú (T&F 95:1; fakatatau mo e Hepelū 12:6–11)” (“Wrath of God,” ‘i he *Encyclopedia of Mormonism*, 4:1598).

Fakahā 4–5

Talateú

‘Oku kamata ‘i he Fakahā 4 ‘a e mata-me’a-hā-mai ‘a Sione ki he kaha’ú. ‘Oku mamata ‘a Sione ki ha matapā ‘oku fakaava ‘i he langí pea fakaafe’i ia ke “ha’u ki ‘olunga” ‘o mamata ki he palani ‘a e ‘Otuá mei ha vakai faka’otua. ‘Okú ne mamata ai ki he taloni pe nofo’ a fakatu’i ‘o e ‘Otuá, ki he māmaní ‘i hono nāunau fakasilesitiale mo e kakaí tokolahi kuo hakeaki’i ‘oku nau hiva fakafeta’i ki he ‘Otuá pea mo e Lamí. Ko e iku’anga fakafiefia ‘eni ki he fānau faivelenga kotoa pē ‘a e ‘Otuá ‘i he

kuonga fakakōsipeli kotoa pē. Na’e lava ke fakahoko ‘eni tu’unga ‘ia Sīsū Kalaisi, “ko e Laione ‘o e fa’ahinga ‘o Siutá,” (Fakahā 5:5) ‘a ia kuó Ne “huhu’i ‘a e kakaí ‘aki [Hono] ta’ata’a ki he ‘Otuá” (v. 9) ke tau lava ‘o hoko ko ha “ngaahi tu’i mo e kau taula’eiki” ki he ‘Otuá (v. 10).

Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e Fakahā 4–5 peá ke fakakaukau’i e ngaahi tefito’i mo’oni ko ‘ení ki mu’a pea teuteu ho’o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito’i Mo’oni Mahu’inga ‘o e Ongoongolelé ke Fakatokanga’i

- Ko ‘etau Tamai Hēvaní ko e Tupu’anga ia ‘o e me’a kotoa pē, pea ‘e hū kiate Ia ‘a kinautolu kotoa pē kuo fakamo’ui ‘i he pule’anga fakasilesitiale (vakai, Fakahā 4; 5:13–14; vakai foki, ‘Īsaia 6:2–3; T&F 88:104).
- ‘Oku mo’ui fakataimi e māmaní ko ‘ení ‘i ha ta’u ‘e fitu afe mei he Hinga ‘a ‘Ātamá ki he ngata’anga ‘o e Nofotu’i. ‘E hoko leva ‘a e māmaní ko ha pule’anga fakasilesitiale pe fakalangi pea ‘e nofo’i ia ‘e he ngaahi foha mo e ngaahi ‘ofefine tokolahi ‘o e ‘Otuá kuo hakeaki’i ‘o fakafou ‘i he Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisi (vakai, Fakahā 5:1, 9–11; vakai foki, Fakahā 7:9–10; T&F 77:6–7, 12).
- ‘E fakaongoongolelé’i ‘e he tokotaha kotoa pē ‘a e Lami ‘o e ‘Otuá, ‘a ia ne pekia ke huhu’i kitautolu ‘i Hono pule’angá (vakai, Fakahā 5:8–14; vakai foki, ‘Īsaia 45:22–23).

Ngaahi Fokotu’u ki Hono Ako’i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko ‘ení, pe faka’aonga’i ha’o ngaahi fakakaukau pē ‘a’au, ‘i ho’o teuteu e ngaahi lēsoni ki he Fakahā 4–5.

Fakahā 4. Ko ‘etau Tamai Hēvaní ko e Tupu’anga ia ‘o e me’a kotoa pē pea ‘e hū kiate Ia ‘a kinautolu kotoa pē kuo fakamo’ui ‘i he pule’anga fakasilesitiale. (miniti ‘e 20–25)

‘Oku meimei ke lave kotoa toenga tohi ‘a Fakahaá, hili e vahe 4, ki he ngaahi me’a ‘e hoko he kaha’ú mei he kuonga ‘o Sioné. Ke tokoni ki he fānau akó ke nau fakahounga’i e vahe ko ‘ení, fakakaukau ke hiva’i pe lau e fakalea ‘o e “‘A e Me’a Mo’ui Kotoa pē” (Ngaahi Himi, fika 28) Fakahā ki he fānau akó te nau ako ‘i he vahe 4 ki ha kuonga ‘e fakahoko ai e fo’i himi ko ‘ení. ‘Oange kia kinautolu ha tatau ‘o e saati ko ‘ení pea fakaava pē ‘a e kōlomu ko ia ki he “Fakamatalá.” Fekau ke nau faka’ilonga’i e ngaahi potu folofolá pea fakakakato e ‘ū lau’i pepa kuo tufotufá, ‘aki ha’anau ngāue fakatāutaha pe fakakulupu.

Fakahā 4

Me'a Ne Mamata ki ai 'a Sioné	Fefakamo'oni'aki	Fakamatalá
Taloni pe 'afio'anga 'o e 'Otuá (vakai, v. 2–3)	T&F 137:1–4	Ko e nofo'anga fakatu'í 'i langi 'oku 'afio ai e 'Otuá
Kau mātu'a 'e toko uofulu mā fā mo ha ngaahi kalauni (vakai, v. 4)	T&F 77:5	Kaumātu'a faivelenga 'i he ngaahi siasi 'e fitú
Ngaahi laumālie 'e fitu 'o e 'Otuá (vakai, v. 5)	Liliu 'a Siosefa Sāmitá, Fakahā 1:4; 4:5	Kau tamaio'eiki ki he ngaahi siasi 'e fitú
Tahi sio'ata (vakai, v. 6)	T&F 77:1; 130:6–9	Ko e māmani 'i hono tu'unga nāunau'ia
Fanga manu 'e fā (vakai, v. 6–7)	T&F 77:2–3	Fakafofonga'í 'e he fanga manu ha fa'ahinga kakai nāunau'ia
Lahi hono ngaahi matá pea kapakau 'e ono (vakai, v. 8)	T&F 77:4	Ko e 'ilo lahi 'a e fanga manú mo honau mālohi ke ngaue holó.

'O ka 'osi ia, mou alea'í e me'a kuo nau akó. Faka'aonga'í e ngaahi fehu'í ko 'ení 'o ka fie ma'u:

- Ko e hā e me'a na'e 'ave 'a Sione ke mamata ki ai 'i langi? (vakai, Fakahā 4:1).
- Ko hai na'e nofo 'i he 'afio'anga pe taloni ne mamata ki ai 'a Sioné?
- Ko e hā hono 'uhinga ne mahu'inga ai ki he kāingalotu 'i he kuonga 'o Sioné ke nau 'ilo'í ko kinautolu ko ia ne mate faivelenga 'i he ongoongolelei, 'oku nau tui ha ngaahi kalauni 'i he 'afio'anga fakatu'í 'o e 'Otuá?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku mahu'inga ai ki he kāingalotu hotau kuongá ke 'ilo'í iá?

Kole ki he fānau akó ke lau 'a e Fakahā 4:8–11 'o kumi e ngaahi tō'onga 'a e ngaahi me'a mo'ui 'a e 'Otuá ne mamata ki ai 'a Sioné. Fai ange ha ngaahi fehu'í hangē ko ia 'oku hā 'i laló:

- Ko e hā ha me'a 'oku tau ako mei he lea 'a e ngaahi me'a mo'uí 'i he veesi 8?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku fu'u mahu'inga ai e fakaongoongolelei, faka'apa'apa mo e fakafeta'í ki he 'Otuá? (vakai, v. 9).
- Te tau lava fēfē 'o teuteu'í lelei ange kinautolu ke nofo 'i he 'ao 'o e 'Otuá 'o ta'engatá? (vakai, Mōsaia 3:19; Hīlamani 3:35).
- Fakatatau mo e veesi 11, ko e hā ha 'uhinga 'oku tau hū ai ki he 'Otuá?
- Ko e hā ha ni'ihī 'o e ngaahi founa te tau lava 'o fakalāngilangi'í mo hū ai ki he 'Otuá? (Mou alea'í 'enau ngaahi talí.)

Fakamo'oni ange 'oku tau hū mo'oni ki he 'Otuá 'i he taimi 'oku tau loto fiemālie ai ke fakavaivai'í kinautolu ki Hono finangaló.

Fakahā 5. 'Oku mo'ui fakataimi e māmani ko 'ení 'i ha ta'u 'e fitu afe mei he Hinga 'a 'Ātamá ki he ngata'anga 'o e Nofotu'í. 'E fakaongoongolelei'í 'e he tokotaha kotoa pē 'a e Lami 'o e 'Otuá, 'a ia ne pekia ke huhu'í kinautolu 'i Hono pule'angá. (Minití 'e 20–25)

Faka'alí'ali e fakatāta 'o e 'Uluaki Mata-Me'a-Hā-Maí (Ngaahi Fakatāta 'o e Ongoongolelei). Fehu'í ange:

- Ko e fē ni'ihī fakafo'ituitui 'i he fakatāta ko 'ení 'oku tau hū ki aí?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku tau hū ai ki he Tamai? (vakai, Fakahā 4:11 ki ha 'uhinga 'e taha).
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku tau hū ai ki he 'Aló?

Fakahā ki he fānau akó te tau alea'í kakato ange he 'ahó ni 'a e 'uhinga 'oku tau hū ai kia Sīsū Kalaisi.

Tufotufa ki he fānau akó ha tatau 'o e ki'í sivi ko 'ení.

Fakaafe'í ke nau faka'aonga'í 'enau folofolá ke tali 'aki e ngaahi fehu'í ki he lahi taha te nau lavá.

Fakahā 5

1. Ko e hā na'e 'i he tohi 'oku fakamatala'í he veesi 1?
2. Ko e hā e fuoloa e tu'u fakataimi 'a e māmani?
3. Ko hai e fo'í toko taha pē te ne lava 'o fakaava mo lau e tohi 'i he veesi 5?
4. Ko e hā e liliu fakamata'ifika na'e fai 'e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ki he veesi 6?
5. Ko hai 'oku fakafofonga'í 'e he ngaahi laumālie 'o e 'Otuá he vēsí ni?
6. Ko ha fanga monumanu mo'oni nai e fanga manu fekai 'e fā he veesi 8? (vakai foki, Fakahā 4:8).
7. Ko e hā hono 'uhinga ne lava ai 'a Sīsū Kalaisi 'o fakaava e tohi ne sila'í fakama'ú?
8. Ko e kau 'āngelo 'e toko fiha ne mamata 'a Sione 'oku nau kaikaila 'o fakaongoongolelei'í e Lami? (vakai, v. 11).
9. Ko hai ne toe fakaongoongolelei'í Ia?

Ngaahi talí:

1. Ko e "finangalo . . . mo e ngaahi me'a lilo mo e ngaahi ngāue 'a e 'Otuá" 'o kau ki he māmani lolotonga 'ene 'i he ange fakaemāmani (vakai, T&F 77:6).
2. Ta'u 'e fitu afe (vakai, T&F 77:6).
3. Sīsū Kalaisi (vakai, Fakahā 22:16).
4. Na'á ne liliu 'a e mata'ifika fitú ki he hongofulu mā uá (vakai, Liliu 'a Siosefa Sāmita, Fakahā 5:6).
5. Ko e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uá (vakai, Liliu 'a Siosefa Sāmitá, Fakahā 5:6).
6. 'Io, neongo 'oku fakamatala'í 'e Sione he Fakahā 4:8 'o hangē hano fakataipé (vakai, T&F 77:2–4).

7. Koe'uhí ko 'Ene feilaulau fakalelei (vakai, v. 9).
8. "Ko e toko mano [liunga] mano mo e toko afe [liunga] afe" (v. 11).
9. "Me'a [mo'ui] kotoa pē" (v. 13).

Fakatonutonu mo e kalasí 'a e kí'i sivi, 'o fakahaa'i e ngaahi folofola 'oku fefakamo'oni'akí pea fakaafe'i e fānau akó ke nau hiki e ngaahi talí 'i he'enau folofolá. Mou alea'i e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Kapau ko e Fakahā 5 ko ha fakamatala ia 'o ha fo'i talanoa ke fakatāta'a'i, ko hai e tokotaha 'e mahu'inga tahá?
- Ko e hā e me'a 'okú Ne fai 'okú Ne hoko ai ko e tokotaha mahu'ingá?
- Mei he me'a kuó ke akó, ko e hā hono 'uhinga 'oku tau hū ai kia Sisū Kalaisí?

Fekau e fānau akó ke nau lau e lea ko 'eni 'a Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí:

"Mou mālohi 'i ho'omou fakamo'oni kia Sisū Kalaisi ko e 'Alo 'o e 'Otuá. Ko Ia 'a e maka-tuliki mahu'inga 'o e ngāue ma'ongo'ongá ni. 'Okú ou fakamo'oni ai ki Hono faka-'Otuá mo Hono mo'oni. Ko e Lami ta'e hano mele Ia na'e foaki koe'uhí ko e ngaahi angahala 'a e māmaní. 'Okú ou lava 'o fakalelei'i ai hoku vā mo e 'Otuá, peá u ma'u mo e mo'ui ta'engatá. Ko 'eku Faiako, Fa'ifa'itaki'anga, Kaume'a mo hoku Fakamo'uí Ia 'oku ou 'ofa mo hū ki ai ko e Huhu'i 'o e māmaní" ('i he Conference Report, Oct. 1992, 75; pe Tūhulu, Sānuali 1993, 65).

Fakahā 6-7

Talateú

'I he Fakahā 6-7 'oku fakaava ai 'e Sisū Kalaisi 'a e tohí 'aki ha ngaahi me'a fakama'u 'e fitu. 'I hono fakaava 'o e me'a fakama'u taki taha, 'oku mamata ai 'a Sione ki ha fakafofonga 'o e me'a pe ngaahi me'a 'e hoko 'i ha ta'u 'e tahaafe he hisitōlia 'o e māmaní. 'Okú hā 'i he vahe 6 'a hono fakaava 'o e ngaahi fo'i fakama'u 'e ono ki mu'á. 'Okú fakahaa'i 'e he vahe 7 e founga 'e teuteu'i 'aki 'e he 'Eikí 'a e kāingalotu faivelenga 'o e māmaní ki he ngaahi me'a fakalilifu 'e hoko he fo'i fakama'u hono fitú. 'E lava 'a e kāingalotu mei he ngaahi pule'anga kotoa pē 'o kātekina e ngaahi me'a fakalilifu ko iá, tu'unga 'i hono toe fakafoki mai 'o e ongoongolelei pea mo e ngaahi ouau 'o e lakanga fakataula'eikí.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Fakahā 6-7 peá ke fakakaukau 'i e tefito'i mo'oni ko 'eni ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongolelei ke Fakatokanga'i

- Na'e mamata 'a Sione 'i ha me'a-hā-mai ki ha faka'ilonga 'o e ngaahi me'a mahu'inga 'e hoko 'i he 'uluaki ta'u 'e ono afe 'o e tu'u 'a e māmaní. Na'e kau 'i he me'a-hā-mai ko iá 'a e taú, fai angahalá, faka'auhá, hongé, maté, tāmata'i 'o e kau ākonga 'a Kalaisi, ngaahi faka'ilonga 'o e ngaahi 'aho faka'osi pea mo e Toetu'ú (vakai, Fakahā 6:1-7:4).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i hono teuteu ho'o ngaahi lēsoni ki he Fakahā 6-7.

 Fakahā 6. Na'e mamata 'a Sione 'i ha me'a-hā-mai ki ha faka'ilonga 'o e ngaahi me'a mahu'inga 'e hoko 'i he 'uluaki ta'u 'e ono afe 'o e tu'u 'a e māmaní. (miniti 'e 15-20)

(Fakatokanga: 'Oua na'á ke fakamoleki ha fu'u taimi lahi 'i he ngaahi 'uluaki fo'i fakama'u 'e nimá. 'Okú tuku taha 'e he tohi 'a Fakahā ha veesi pē 'e hongofulu mā taha ki he ngaahi fo'i fakama'u ko 'eni. Ko e kongá lahi 'o e tohi 'oku tuku taha ia ki he ongo fo'i fakama'u fika ono mo fitú, 'a ia 'oku mahu'inga ange kia kitautolu koe'uhí 'oku fakataumu'a kinaua ki he ngaahi me'a 'e hoko he ngaahi 'aho faka'osi.)

Tufotufa ha tatau 'o e saati 'i laló ki he fānau akó, pea 'oua 'e fakafonu 'a e kōlomu ko e "Ngaahi Faka'uhingá." 'Ai e fānau akó ke nau hiki 'i he kōlomu ko e "Ngaahi Faka'ilongá" 'a e ngaahi me'a pe ngaahi faka'ilonga na'e mamata ki ai 'a Sione 'i hono fakaava 'o e fo'i fakama'u takitaha. Hili hono fai ia 'e he fānau akó, fakafonu e kōlomu "Ngaahi Faka'uhingá" mo e kalasí. Fehu'i ange pe ko e hā ha me'a 'oku lava ke fakafofonga'i mai 'e he ngaahi fakaikiiki 'oku kehekehe ('oku 'oatu 'i lalo ha ngaahi fokotu'u ki he talí).

Fakahā 6: Ko e 'Uluaki Me'a Fakama'u 'e Onó

Fakama'ú	Ngaahi Faka'ilongá	Faka'uhingá
'Uluaki me'a fakama'ú (vakai, v. 2)		hoosi hinehina = ikuna kaufana = teuaki 'o e tau pale pe kalauní = ko e hau Na'e fokotu'u mai 'e 'Eletā Makongikī 'oku fakamatala'i 'e he me'á ni 'a e kuonga 'o 'Inoké pea ko e tokotaha heka hōsī ko 'Inoke
Me'a fakama'u hono uá (vakai, v. 3-4)		hoosi kulokula = lingitoto heletā = tau mo e faka'auha Na'e fokotu'u mai 'e 'Eletā Makongikī 'oku fakamatala'i 'e he me'á ni e kuonga 'o Noá, 'i he taimi ne kāpui ai e māmaní 'e he faiangahalá
Me'a fakama'u hono tolú (vakai, v. 5-6)		hoosi 'uli'uli = honge Me'a fuá= totongi mā'olunga ki he me'akai Na'e fokotu'u mai 'e 'Eletā Makongikī ko e kuonga 'eni 'o 'Ēpalahamé 'a ia ne mate ai ha tokolahi he fiekaia

Me'a fakama'u hono faá (vakai, v. 7–8)	hoosi tea = lanu 'o e ngaahi 'anga'anga maté maté mo heli = fetāmate'aki e kau angahalá 'ia kinautolu pē Na'e pehē 'e 'Eletā Makongikī, " Ko e afe'i ta'u 'eni 'o e ngaahi pule'anga mo e ngaahi fonua ma'ongo'onga ne toutou fakamamahi'i mo ikuna'i 'e he'enu ngaahi taú mo 'enu ngaahi fakamamahi 'a 'Isilelí" Na'e kau he ngaahi fonua ko 'eni 'a Pāpilone, Peasia, Kalisi pea mo Loma.
Me'a fakama'u hono nimá (vakai v. 9–11)	'esi feilaulau ('ōlita) = faka'ilonga 'o e feilaulau ngaahi laumālié = kinautolu ne fakapōngi (kāingalotu ne tāmāte'i koe'uhí ko 'enua tuí) Na'e fokotu'u mai 'e 'Eletā Makongikī 'oku 'uhinga 'eni ki he ngaahi fakatanga ne mole ai ha mo'ui 'a ha kau Kalisitiane tokolahi he kuonga 'o Sioné.
Me'a fakama'u hono onó (vakai, v. 12–17)	'Omi e ngaahi me'a fakalilifu 'e hokó ko ha ngaahi faka'ilonga 'o e ngaahi 'aho faka'osí. Na'e fakamatala'i 'e 'Eletā Makongikī 'oku fakamatala'i 'e he me'á ni hotau kuongá mo e ngaahi me'a 'e hoko ki mu'a he Nofotu'i, 'a ia 'e pule tonu ai 'a Sisū he māmaní.

 Fakahā 7. 'Oku tokoni hono toe fakafoki mai 'o e ngaahi mo'oni 'o e ongoongolelei pea mo e mafai fakataula'eiki ke teuteu'i kitautolu ki he ngaahi me'a 'e hoko 'i he fakama'u hono fitú. (miniti 'e 20–25)

Teuteu'i ha ngaahi puha pe ngaahi fo'i hina 'e fitu kuo sila'i "fakama'u" pea fakahingoa kinautolu mei he fika 'uluaki ki he fika fitú. Fa'ó 'i he puha takitaha ha lau'i pepa 'oku hiki ai ha fakamatala felāve'i mo e fo'i fakama'u ko iá. (Fakatokanga'i ange 'oku ua e fakamatala ki he fakama'u hono onó).

1. 'Inoke mo Saione.
2. Fetau'aki, fai angahalá mo e Lōmakí.
3. Hongé mo e maté.
4. Ngaahi pule'anga mo e ngaahi fonua liuá.
5. Fakapoongi 'o e kau Kalisitiane.
6. Ngaahi fakatamaki fakaenatula ko e ngaahi faka'ilonga 'o e ngaahi 'aho faka'osí. Toe fakafoki mai 'o e ongoongolelei mo e ngaahi tāpuaki fakatemipalé.
7. Faka'auha 'a Pāpilone; hā'ele mai 'a Sisū Kalaisi 'i he nāunau; ha'i 'a Sētane; kau fakataha e kau mā'oni'oni mo e Fakamo'uí; nofotu'i 'i he melino; tukuange 'a Sētane 'i ha fa'ahita'u; fetau'aki lahi faka'osí; hoko e fakamaa aofangatukú; ma'u 'e he māmaní hono nāunau fakasilesitalé.

Faka'alí'ali e 'ū puhá ki he kalasí. Mou vakai'i nounou e ngaahi me'a 'o e fakama'u takitaha 'aki hano fakaava e 'uluaki puha 'e nimá pea lau mo honau ngaahi fakamatalá. Fakaava e puha hono onó, pea lau pē 'a e 'uluaki fakamatalá

('a ia 'oku 'uhinga ki he ngaahi fakatamaki fakanatulá). Fekau e fānau akó ke lau 'a e Fakahā 7:1–4. Fehu'i ange: 'I he veesi 1, ko hai e kau 'āngelo 'e toko fā 'i he ngaahi tuliki 'e fā 'o e māmaní? (vakai, T&F 77:8).

Vahevahe ange e fakamatala ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Uilifooti Utalafí:

"Kuo ta'ofi 'e he 'Otuá e kau 'āngelo faka'auhá 'i ha ngaahi ta'u lahi, telia na'a nau tutu'u fakataha e uité mo e teá. Ka 'oku ou fie fakahā atu, kuo mavahe e kau 'āngelo ko iá mei he ngaahi matapā 'o e langí pea 'oku nau siofi e kakaí ni mo e pule'angá ni he taimí ni, pea 'oku nau tu'u fakatatali pē ke lilingi e ngaahi tauteá. Pea 'e kamata lilingi atu ia he 'ahó ni. 'Oku fakautuutu e ngaahi faingata'á mo e puputu'ú 'i he māmaní, pea 'oku 'i ai hano 'uhinga 'o e ngaahi me'á ni. Manatu'i 'eni pea fakakaukau-loto ki he ngaahi me'á ni. Kapau te mou fai homou fatongiá, peá u fai hoku fatongiá, 'e 'i ai hatau malu'i pea te tau fakalaka he ngaahi faingata'á 'i he melino mo e malu. Lau e folofolá mo e ngaahi fakahaá. Te nau fakahā atu e ngaahi me'á ni" (*Discourses of Wilford Woodruff*, sel. G. Homer Durham [1946], 230).

Fehu'i ange:

- 'I he Fakahā 7:2, ko hai e 'āngelo 'okú ne ma'u e fakama'u 'o e 'Otuá mo'uí? (Ko Sione, 'i he ngafa 'o 'Ilaiasé, 'i he mafai ke tñaki fakataha pea fakama'u e ngaahi fa'ahinga 'o 'Isilelí; vakai, T&F 77:9, 14.)
- Ko e hā e kole 'a e 'āngeló ni? (Na'á ne kole ki he kau 'āngelo kehé ke 'oua na'a fakamamahi 'a e māmaní kae 'oua kuo fakama'u 'o faka'ilonga'i e kau tamaio'eiki 'a e 'Otuá.)
- 'I he veesi 4, ko hai 'a e toko 144,000 na'e fakama'u 'o faka'ilonga'i? (vakai, Fakahā 7:5–8; T&F 77:11).
- Ko e hā ha founa 'oku fakama'u 'aki kitautolu he 'ahó ni? ('Aki 'etau ma'u e ngaahi ouau kotoa pē 'o e ongoongolelei 'oku fakahoko 'i he tempalé pea 'i hono tauhi e ngaahi fekaú.)

Lau e fakamatala hono ua 'i he puha fika onó. Fakamo'oni ange na'e mahu'inga ke fakafoki mai e ongoongolelei mo e lakanga fakataula'eiki ke teuteu'i e kakaí ki he Hā'ele 'Angaua Mai 'a Sisū Kalaisí. Lau e lea ko 'eni na'e fai 'e Palesiteni Hauati W. Hanitaá:

"'Oku fakataumu'a ki he tempale toputapú 'a 'etau feinga kotoa pē ke malanga'aki e ongoongolelei, fakahaohaoa'i e kāingalotú mo hono huhu'i 'o e kakai pekiá. Ko hono 'uhingá, he 'oku mahu'inga ke tau ma'u 'a e ngaahi ouau 'o e tempalé; pea 'e 'ikai te tau lava 'o hū atu ki he 'afio'anga 'o e 'Otuá kapau 'e 'ikai te tau ma'u ia" ('i he Conference Report, Oct. 1994, 118; pe *Tūhulu*, Sānuai 1995, 105).

Fehu'ī ki he fānau akó:

- Ko e hā ha me'a te tau lava 'o fai ke tokoni 'o teuteu'ī ai kitautolu, hotau ngaahi fāmilī mo e nī'ihī kehē ki he Hā'e le 'Angaua mai 'a Sisū Kalaisi?
- Lau 'a e Fakahā 7:9–10, 13–14. Fakatatau mo e ngaahi vēsī ni, ko e toko fiha 'e ngaohi ke hinehina 'i he ta'ata'a 'o e Lamī pea nofo 'i he 'ao 'o e 'Otuá? (Fakamo'oni ange 'e ta'e fa'a laua e tokolahi 'o e kakaí te nau ma'u ha nāunau fakasilesitalé.)

Fakalotolahi'ī e fānau akó ke teuteu ki he hā'e le mai 'a e 'Eikī 'aki 'enau talangofua ki he ngaahi fekaú mo ma'u kotoa e ngaahi ouau 'o e tempalé. Kole ki ha taha 'o e fānau akó ke nau lau e kole ko 'eni na'e fai mai 'e Palesiteni Hanitaá:

“Oku ou poupou atu kia kimoutolu kotoa pē, ke mou fakafe'unga'ī ke mou taau mo fe'unga ke 'alu ki he tempalé, pe ngāue ke a'u ki ha 'aho 'a ia te mou lava ai 'o hū ki he fale toputapu ko iá, 'o ma'u homou ngaahi ouaú mo e ngaahi fuakavá.

'Ofa ke lotolotoi 'i homou mo'ui faka'ahó 'a hono taumu'a mo e faka'ofó'ofa mo e melino 'o e tempalé, koe'uhí ke hoko mai 'a e 'aho 'o e nofo tu'í' (i he Conference Report, Oct. 1994, 118; pe *Tūhulu*, Sānuali 1995, 105).

Fekau e fānau akó ke nau lau e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 109:22–26, 35. Fehu'ī ange pe 'oku tokoni'ī fēfē kitautolu 'e he ngaahi ouau 'o e tempalé ke tau ikuna'ī e māmaní pea ma'u ha mālohi mei 'olungá.

(Fakatokanga: 'E fakaava e puha fika fitú 'i he ngaahi fokotu'ū ki hono ako'ī 'o e Fakahā 8:5– 13; 9; 11.)

Fakahā 8–11

Talateú

'Oku fakaava e me'a fakama'u hono fitú 'aki ha “fakalongo pē 'i he langí” (Fakahā 8:1). Ko e mamata 'a Sione ki ha 'āngelo 'i ha 'esi feilaulau 'okú ne fakafongā'ī “e ngaahi lotu [‘a e] kakai mā'oni'oni” (v. 4), hoko atu hono ifi 'e he kau 'āngelo 'e toko fitu 'a e ngaahi talupite 'o hoko mai ai e ngaahi faka'auha mo e tau. Neongo e ngaahi fakatokanga lahi, 'oku fakamatala'ī 'e Sione na'e 'ikai “ke fakatomala [e tangatá] 'i he ngaahi ngāue 'a honau nimá” (Fakahā 9:20). 'Okú ne mamata ki he'ene ngāue ke tokoni ki hono tñaki fakataha 'o e fa'ahinga 'o 'Isilelí ki mu'a 'i he Hā'e le 'Angaua Mai 'a Sisū

Kalaisí. 'Okú ne mamata ki ha ongo palōfita 'oku tñamate'ī 'i he ngaahi hala 'o Selusalemá 'a ia ne na toe tu'u mei he maté hili ha 'aho 'e tolu mo e kongā 'o na 'alu hake ki he langí.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Fakahā 8–11 peá ke fakakaukau'ī e ngaahi tefito'ī mo'oni ko 'eni ki mu'a ke teuteu ho'o lēsoní.

Ngaahi Tefito'ī Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongoleléi ke Fakatokanga'ī

- 'E lilingi mai 'e he 'Otuá ha ngaahi faka'auha lalahi mo ha fetau'aki ki he kau angahalá ko e teuteu ki he pule nofotu'ī 'a Sisū Kalaisí (vakai, Fakahā 8:5–13; 9; 11; vakai foki, Fakahā 16; T&F 88:92–110).
- Na'e tomu'a fakanofu 'a Sione ko e Fakaahá ke tokoni 'i hono tñaki fakataha 'o e ngaahi fa'ahinga 'o 'Isilelí 'i he ngaahi 'aho faka'osí (vakai, Fakahā 10:1–2, 8–11; vakai foki, T&F 77:14).
- Ki mu'a pea hā'e le mai e 'Eikí, 'e tukuange 'e ha ongo palōfita 'a 'ena mo'uí 'i Selusalemā koe'uhí ko e ongoongoleléi pea te na toe tu'u mei he maté hili ha 'aho 'e tolu mo e kongā 'o na 'alu ki langí (vakai, Fakahā 11:3–12; vakai foki, Sākalaia 4:11–14; T&F 77:15).

Ngaahi Fokotu'ū ki Hono Ako'ī

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni, pe faka'aonga'ī ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he Fakahā 8–11.

Fakahā 8–14. 'E lotu e fānau 'a e 'Eikí 'i he ngaahi 'aho faka'osí ke Ne 'ave kinautolu mei ha māmani fonu fai angahalá. 'Oku 'ofa 'a e 'Eikí 'i He'ene fānau peá Ne tali 'enau ngaahi lotú 'i He'ene founga pē 'A'ana. (miniti 'e 20–25)

Fehu'ī ange: Ko e hā 'a e tala fakatāta? (Ko e tala fakatātaá ko ha fakafehoanaki ia 'oku faitatau pe fakatatau ai ha me'a 'e taha ki ha me'a kehe, hangē ko 'eni, “ko e tuí 'oku hangē ha tenga'ī 'akaú.” Tohi'ī 'i he palakipoé 'a e, 'Oku hangē 'a e lotú ko e _____). Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau'ī pea fakahā atu ha me'a 'oku fakatatau ki ai e lotú.

Fakaafe'ī e fānau akó ke nau lau e Fakahā 8:1–4 'o kumi ai ha fakafehoanaki 'e taha. Fehu'ī ange:

- 'Oku faitatau fēfē 'a e lotú mo e kohú?
- 'Okú ke pehē ko e hā e me'a 'oku lotua 'e he kāingalotú 'i he ngaahi veesi ko 'eni?

Fakaafe'ī ha fānau ako 'e toko tolu ke nau lau ki he kalasí 'a e Fakahā 6:9–10; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 87:6–7; mo e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 133:38–41. Fehu'ī ange:

- Ko e hā ha me'a 'e lotua 'e he kau mā'oni'oni he ngaahi 'aho faka'osi? ('E hā'ele mai e 'Eiki 'o fai fakamaau pea fakafiemālie'i kinautolu 'i honau mamahi pea 'e fakangata foki mo e kau angahalá.)
- Lau 'a e Molomona 8:20. Ko e hā 'oku ako'i mai 'e he veesi ko 'eni' o fekau'aki mo e fakamāu pe kumi ke totongi huhu'i pe sāuni 'a hotau kau fakatangā? (Kuo pau ke tau tuku e sāuni mo e totongi ki he to'ukupu 'o e 'Eiki.)

Vahevahe 'a e Fakahā vahe 8–14 ki ho'o fānau akó pea 'ai ke nau kumi hake ai e founga 'e tali 'aki 'e he 'Eiki e ngaahi lotu 'a e kau mā'oni'oni. Hiki 'i he palakipoé 'a e me'a te nau 'ilo'i. Lau pe hiva'i 'a e "Ha'u 'a e Tu'i 'o e Ngaahi Tu'i" (*Ngaahi Himi*, fika 23) Mou alea'i ha founga 'oku hangē ai e himi ko 'eni' ko ha lotu he kuonga faka'osi 'a e kau mā'oni'oni. Fakaafe'i e fānau akó, 'o kapau kuo te'eki ke nau fakahoko ia, ke tānaki atu 'enau lotú ki he lotu 'a ha tokolahi 'oku nau lotua ke hā'ele mai e 'Eiki pea fakangata mo e kau fai angahalá.

Fakahā 8:5–13; 9; 11. 'E lilingi hifo 'e he 'Otuá ha ngaahi tautea mo ha fetau'aki ki he kau angahalá. (miniti 'e 35–40)

(*Fakatokanga*: Ko e fokotu'u ko 'eni' ki he founga ako'i ko ha hokohoko atu ia 'o e ngaahi fokotu'u ki he Fakahā 7.)

Faka'ali'ali e ngaahi puha 'e fitu ne faka'aonga'i he ngaahi fokotu'u ki hono ako'i 'o e Fakahā 7. Faka'ali'ali ki he fānau akó 'i ha filimi faka'ata lahi he holisí (overhead transparency) 'o e saati "Me'a 'Oku Fakamamafa'i" 'i he fakamatala fakalahi he (p. 331), pe tā ia he palakipoé. Fehu'i ange:

- Ko e veesi 'e fiha he tohi 'a Fakahaá 'oku lave ki he 'uluaki me'a fakama'u 'e onó? (25)
- Ko e veesi leva 'e fiha 'oku toe ki he me'a fakama'u hono fitú? (259.)
- 'Okú ke pehē ko e hā hono 'uhinga 'oku tokanga taha ai ha ngaahi veesi lahi pehē ki he me'a fakama'u ko 'eni'?

Fakaava 'a e puha fika fitú lau hono fakamatalá: ("E Faka'auha 'a Pāpilone; hā'ele mai 'a Sisū Kalaisi 'i he nāunau; ha'i 'a Sētane; kau fakataha e kau mā'oni'oni mo e Fakamo'u; nofotu'i 'i he melino; tukuange 'a Sētane 'i ha fa'ahita'u; fetau'aki lahi faka'osi; hoko e fakamaau aofangatukú; ma'u 'e he māmaní hono nāunau fakasilesitalé.") Fakamahino ange, 'i he kei toe lahi ko ia e ngaahi me'a ke hokó, 'oku 'ikai fai ha ofo 'i he lahi 'o e ngaahi me'a kuo hiki 'e Sione ke fakamatala'i 'aki e ngaahi me'a 'e hoko he me'a fakama'u hono fitú.

'Oange ki he fānau akó ha tatau 'o e "The Seven Trumps of the Seventh Seal" mei he fakamatala fakalahi 'i he peesi 332), pea fakaafe'i kinautolu ke faka'aonga'i 'enau folofolá ke tali 'aki e ngaahi fehu'i. 'Ai ke nau ngāue fakatāutaha pe fakakulupu. 'O ka hili 'enau fai iá, mou toe vakai'i fakataha mo e kalasí 'a e ngaahi talí (vakai ki he saati 'oku hā atu).

Ngaahi Talí

1. Na'e vela e vahe tolu 'e taha 'o e 'ulu'akaú mo e musie lau ma'ui'uí.
2. Ko e tahí, ngaahi me'a mo'ui 'i tahí mo e 'ū vaká.
3. A. 'Akau kona; E. Na'e 'ai ke kona 'a e vai.
4. Ko e la'aá, māhiná mo e fetu'ú.
5. Sētane.
6. Lava pē ke ne fakamatala'i ha ngaahi me'atau fakaonopooni hangē ko ha ngaahi vakapuna, tangikē tau mo ha ngaahi mahafu tau.
7. $200,000 \times 1,000 = 200,000,000$.
8. Vahe tolu 'e taha.
9. Palōfita 'e ua 'okú na ma'u e Lakanga Taula'eiki Faka-Melekisētekí.
10. A, E, F.
11. 'E tāmata'e'i kinautolu pea toetu'u 'i ha 'aho 'e 31/2 peá ne 'alu hake ki he langí.
12. 'Ikai mo'oni.
13. Ko e ngaahi pule'anga 'o Kalaisí.
14. E, H.

Fakahā 10:1–3, 8–11. Na'e tomu'a nofo 'a Sione Fakahā ke tokoni 'i hono tānaki fakataha e ngaahi fa'ahinga 'o 'Isilelí he ngaahi 'aho faka'osi. (miniti 'e 15–20)

Tohi'i 'a e *Melie* he tafa'aki 'e taha 'o e palakipoé pea *Kona* 'i he tafa'aki 'e tahá. Fehu'i ange: 'E malava nai ke melie mo kona ha me'a 'i he taimi tatau pē? Faka'ali'ali ki he fānau akó ha ngaahi me'a pe ngaahi fakatātā 'e ni'ihí pea kole ange ke nau fakamatala'i mai pe 'oku founga fēfē hano lau 'oku fakatou melie mo koná. 'E lava ke kau he ngaahi me'a ni ha:

- Kofukofu lole. ('Oku melie e lolé, ka 'e lava ke ke puke 'i hano kai ia 'o fu'u lahí.)
- Ko e fakatātā 'o ha Fāmilí mo ha Pēpē (fika 62307 900). ('Oku a'usia 'e he fāmilí 'a e fiefiá mo e loto mamahi fakatou'osi.)
- Ko e fakatātā Polokalama Uiuí 'a e Kau Faifekaú (fika 62611 900). ('Oku 'omi 'e he ngāue fakafaifekaú ha fiefia 'i hono ako'i 'o e ongoongolelé ka 'e lava ke faingata'a mo fakatupu loto mamahi.)

Kapau 'e fie ma'u, fakaafe'i ha taki faka-Siasi ke ne vahevahe mai ha me'a ne ne a'usia 'a ia ne lelei 'a 'ene fai 'o e ngāue ka na'e fakatupu loto mamahi koe'uhí ko ha ngaahi fili na'e fai 'e ha ni'ihí kehe.

Fekau e fānau akó ke nau lau e Fakahā 10:1–3 ke 'ilo'i ai e me'a na'e pukepuke 'e he 'āngeló 'i hono nimá. Lau 'a e Fakahā 10:8–11 pea fehu'i ange:

- Ko e hā ne kole mai 'e he le'ó mei he langí kia Sione ke ne fai?
- Ko e hā na'e fakahā ange 'e he 'āngeló kia Sione ke ne fai ki he ki'i tohi?
- Na'e fēfē hono ifó?
- 'Okú ke pehē ko e hā e me'a 'oku lava ke fakafongā'i 'e he tohi?
- Ko e hā ha me'a 'oku fakalika mai 'e he veesi 11 ke fakamahino 'aki kia kitautolu e 'uhinga 'o e tohi? ('E toe kikite 'a Sione 'i he 'ao 'o ha ngaahi pule'anga lahi.)

Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 77:14, pea fehu'i ange:

- Fakatatau mo e veesi ko 'ení, ko e hā e misiona 'a Sioné?
- 'Oku fakahā'i fēfē 'e he me'a ni ne tomu'a fakanofa 'a Sioné?
- Lau 'a e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 7:1–2. Ko e hā hono 'uhinga ka ifo ai pē kia Sione 'a e misiona ia ko 'ení? (Ko e me'a pē na'á ne fie ma'u tahá ke 'omi e ngaahi laumālié kia Kalaisi.)
- Ko e hā hono 'uhinga 'o ka kona ai ia ki ai? ("Na'e fakatupu 'e he ngaahi fakamaau mo e ngaahi tautea ne tala'ofa 'aki ki he ni'íhi kuo 'omi ki ai e folofola 'a e 'Eikí, 'a 'ene loto fo'í mo 'ene loto mamahí" [Bruce R. McConkie, *Doctrinal New Testament Commentary*, 3:507].)

Faka'osi 'aki hano hiva'i pe ko hano lau e fakalea 'o e "'E 'Otua ko Homau Tu'í" (*Ngaahi Himi*, fika 77). Fakaafe'i e fānau akó ke nau fakamatala 'o kau ki ha me'a ne nau a'usia 'i ha taimi ne mohu tāpuekina ai 'e he ongoongoleléi 'enau mo'uí.

Fakahā 12–14

Talateú

'Oku fakafongā'i 'e he Fakahā 12–14 ha ki'i mālōlō fakataimi mei he ngaahi me'a hā mai ko ia 'oku fakamatala'i mai 'e he me'a fakama'u hono fitú. Ki mu'a pea fakahā'i e ikuna'i aofangatuku 'e Sisū Kalaisi 'a e pule'anga 'o e tēvolō, ne fakahā'i 'e he 'Eikí kia Sione 'a e hisitōlia 'o e fetau'aki 'i he vaha'a 'o e leléi mo e koví 'a ia 'oku fakaiku ki he ngaahi me'a 'e hoko 'i he me'a fakama'u hono fitú. 'I he vahe 12, 'oku mamata ai 'a Sione ki he Tau he Langí, ki hono kapusi ha vahe tolu 'e taha 'o e fānau fakalaumālie 'a e Tamai Hēvaní ne muimui kia Lusifaá, pea mo e hokohoko atu e fetau'aki 'i he māmaní. 'I he vahe 13, na'e mamata tonu ai 'a Sione ki he fakautuutu 'i he māmaní 'a e ngaahi pule'anga kovi fakapolitikale mo fakalotú (vakai, v. 7–8), ki he fakautuutu hono pule'i 'e Sētane e fānau 'a e tangatá. Faka'osí, 'i he vahe 14, 'okú ne mamata ai ki hono fakafoki mai 'o e mo'oní mo e mālōhi 'o e lakanga fakataula'eikí ki he māmaní (vakai, v. 6–7) ke teuteu'i e kakai tuí ki hono faka'auha 'o e angahalá.

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Fakahā 12–14 peá ke fakakaukau'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki mu'a ke teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongoleléi ke Fakatokanga'i

- Ko e tau ko ia ne kamata 'i he langí, 'oku kei fai pē ia he 'ahó ni. Kuo 'omi 'e he 'Eikí ha ngaahi founa kia kitautolu ke ta'ofi 'aki ha'atau kafo pe tō tau 'i he tau ko 'ení (vakai, Fakahā 12:3–17; vakai foki, T&F 76:25–29; 1 Sione 1:6–7).
- 'Oku ma'u 'e Sētane ha mālōhi ke kākaa'i 'a e kakai 'o fakafou 'i he fai angahalá mo e ngaahi me'a fakafou (vakai, Fakahā 13; vakai foki, T&F 52:14).
- Na'e toe fakafoki mai 'e he 'Otuá 'a e ongoongoleléi 'o fakafou 'i He'ene kau tamaio'eiki he ngaahi 'aho faka'osí ke teuteu'i e kakai 'o e māmaní ki he hā'ele mai 'a e 'Eikí (vakai, Fakahā 14:6–7; vakai foki, T&F 133:16–19, 36–40).
- 'E mālōlō ha 'aho e kau muimui faivelenga 'o Sisū Kalaisi mei he'enua ngaahi ngāue pea 'e manatua 'enua ngaahi ngāue mā'oní'oní (vakai, Fakahā 14:8–13; vakai foki, Mātui 11:28–30; 'Alamā 40:11–12).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Fili mei he ngaahi fakakaukau ko 'eni 'i laló, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i ho'o teuteu 'a e ngaahi lēsoni ki he Fakahā 12–14.

Fakahā 12:3–13. 'Oku kei fai pē he 'ahó ni 'a e tau ko ia ne kamata 'i he langí. Kuo 'omi 'e he 'Eikí kia kitautolu ha ngaahi founa ke ta'ofi 'aki ha'atau kafo pe tō tau 'i he tau ko 'ení.

(Miniti 'e 30–35)

Tohi'i 'a e fo'i lea ko e *Tau* he palakipoé. Tokoni ke mahino ki he fānau akó 'oku nau 'i ha lotolotonga 'o ha tau fakalaumālie 'aki ha'amou alea'i ha ni'íhi 'o e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- 'Okú ke 'ilo'i ha taha ne kau ki ha tau? Kapau 'oku pehē, na'e fēfē nai e me'a ne hoko ki he tokotaha ko iá?
- Ko e hā ha fa'ahinga ongo 'e lava 'o ma'u 'e ha taha 'oku 'alu 'i ha tau?
- Lau 'a e 'Efesō 6:12. Fakatatau mo e lau 'a e veesi ko 'ení, ko e hā ha tau 'oku tau kau ki ai?
- 'Okú ke pehē ko e hā e me'a faingata'a taha 'i he kau ki he tau fakalaumālie ko 'ení?

Fakamatala'i ange ki he fānau akó 'oku ki'i mālōlō e 'Eikí he Fakahā 12–14, mei He'ene fakamatala'i e ngaahi me'a 'e hoko he ngaahi 'aho faka'osí. Ki mu'a pea fakahā'i 'e he 'Eikí 'a 'Ene ikuna aofangatukú, na'á ne fakahā kia Sione 'a e hisitōlia 'o e fetau'aki 'i he vaha'a 'o e leléi mo e koví 'a ia 'oku fakaiku ki he tumutumu 'o e ngaahi me'a 'e hoko he me'a fakama'u hono fitú. Fakamatala'i ange 'oku tokoni 'a hono 'ilo'i e

‘uhinga ‘o ha ni‘ihi ‘o e ngaahi faka‘ilonga ko ‘ení ke mahino lelei ange kia kitautolu ‘a e ngaahi vahe ko ‘ení. Tufotufa ki he fānau akó ha tatau ‘o e saati ko ‘eni ‘oku hā atu pe te ke tā ia ‘i he palakipoé, ka ke tuku fakaava pē ‘a e kōlomu ko ia ‘o e “Ngaahi ‘Uhingá.” Mou ngāue fakataha ki ai mo e kalasí, ‘o tuku ki he kalasí ke nau fekumi ke ‘ilo‘i ha ngaahi me‘a ‘e malava ke ‘uhinga ki ai e ngaahi faka‘ilongá mei he ngaahi potu folofola ‘oku fefakamo‘oni ‘akí.

Fakahā 12

Faka‘ilongá	Fefakamo‘oni‘akí	Ngaahi ‘Uhingá
Fefiné (vakai, v. 1, 6)	Liliu ‘a Siosefa Sāmitá, Fakahā 12:7; T&F 5:14	Siasi ‘o Kalaisí
Fetu‘u ‘e hongofulu mā uá (vakai, v. 1)	Liliu ‘a Siosefa Sāmitá, Fakahā 5:6	Ko e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá
Tamasi‘i tangata “te ne pule‘i ‘a e pule‘anga kotoa pē” (vakai, v. 2, 5)	Liliu ‘a Siosefa Sāmitá, Fakahā 12:3; T&F 65:5–6	Pule tonu pē ‘a Kalaisi ‘i he māmaní
Fu‘u ngata lahi (talākoni) (vakai, v. 3, 9)	T&F 88:110	Sētane pe Lusifā
Tohoaki‘i ‘e he fu‘u ngata lahi (talākone) ha vahe tolu ‘o e ngaahi fetu‘u ‘o e langí (vakai, v. 4)	T&F 29:36–38	Ko hono tohoaki‘i ‘e Sētane ha vahe tolu ‘e taha ‘o e ngaahi laumālié
Va‘a ukameá (vakai, v. 5)	1 Nifai 11:25	Ko e folofola ‘a e ‘Otuá
Fefine ‘oku hola ki he toafá (vakai, 6)	‘Āmosi 8:11; T&F 86:1–3	Ko hono ‘ave ‘o e Siasí ‘i he taimi ‘o e Hē Lahi mei he Mo‘oní

Lau fakataha mo e fānau akó ‘a e Fakahā 12:1–6 pea mou alea‘i e ngaahi me‘a mahu‘inga ko ‘ení:

- Ko e misiona ‘a e Siasi he kuonga mu‘á ke teuteu ki he hoko mai e pule‘anga ‘o e ‘Otuá ‘a ia ‘e pule ai ‘a Sīsū Kalaisí (vakai, v. 1–2).
- Ko e feinga ‘a Sētane mo hono kau muimuí ke faka‘auha e pule‘anga ko iá (vakai, v. 3–4).
- Na‘e ‘ave e pule‘anga ‘o e ‘Otuá ki langí ‘i he tō atu e Siasí ki he hē mei he mo‘oní (vakai, v. 5–6).

Lau ‘a e Fakahā 12:7–9 pea fehu‘i ange: Ko e hā e tau ‘oku ‘uhinga ki ai e potu folofola ko ‘ení? (Ko e Tau ‘i he Langí.) Fakahā ki he fānau akó ne nau kau he tau ko iá ‘i he‘enau hoko ko ha fānau fakalaumālié ‘a e ‘Otuá ‘i he maama fakalaumālié. Fakaafe‘i ke nau lau ‘a e Fakahā 12:11, pea fehu‘i ange: Ko e hā ha me‘a na‘e tupu ai hono ikuna‘i e taú ‘e he ni‘ihi ‘i he fa‘ahi ‘a e ‘Eiki? Hiki ‘i he palakipoé ‘a ‘enau ngaahi talí pea mou alea‘i kinautolu. ‘E lava ke kau he ngaahi talí ‘a:

- ‘Etau tui ki he Fakalelei ‘a Sīsū Kalaisí (“ta‘ata‘a ‘o e Lamí”).

- Ko ‘etau loto ke fakamo‘oni‘i ‘etau tuí (ko e “lea ‘o ‘enau fakamo‘oni”).
- Ko ‘etau loto ke mo‘ui fakamatelie pea a‘u ki ha taimi ‘e ni‘ihi ‘o mate koe‘uhí ko e mā‘oni‘oní (“na‘e ‘ikai te nau mamae ki he‘enau mo‘uí ka nau mate”).

Fakahā ki he fānau akó ‘oku kei hokohoko atu pē he ‘ahó ni e fepaki ko ia ne kamata he Tau ‘i he Langí, ‘a ia ne hoko atu ki hono fakatanga‘i e Siasi he kuonga mu‘á. Lau e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:28–29 pea fehu‘i ange:

- ‘E tokoni‘i fēfē kitautolu he ‘ahó ni ‘e he ngaahi tefito‘i mo‘oni ko ia ne nau tokoni‘i kitautolu he Tau ‘i he Langí?
- Ko e hā te tau lava ‘o fai ke fakamālohia ‘aki ‘etau fakamo‘oni kia Sīsū Kalaisí?

Ke tokoni ke mahino ki he fānau akó e founga te tau lava ‘o fakamālohia ‘aki ‘etau ngaahi fakamo‘oní pea ikuna‘i ‘aki ‘a Sētane, mou lau mo alea‘i e lea ko ‘eni na‘e fai ‘e ‘Eletā Lōpeti T. Heilí:

“‘Oku fa‘a ma‘u foki e fakamo‘oní he taimi ‘oku tau fua fie fua ai hotau fatongiá ‘i ha feitu‘u pē ‘oku ui kitautolu ki ai. ‘Oku ma‘u ia he taimi ‘oku tau fili ai ke talangofuá. ‘Oku ma‘u ia he taimi ‘oku tau feinga ai ke tau tokoni‘i, hiki hake, mo fakamālohia ha ni‘ihi kehe. ‘Oku ma‘u ia ‘i he lotu mo e ako ki he folofolá mo hono fakahoko ia he‘etau mo‘uí. Neongo pe ko e hā ha tu‘unga ‘oku tau ‘i ai, ‘oku ‘i ai ma‘u pē ha taimi ‘i he‘etau mo‘uí ‘e lava‘o foaki mai ai kiate kitautolu ha ‘ilo ‘oku mo‘uí ‘a e ‘Otuá pea ko Sīsū ‘a e Kalaisí. ‘Oku ‘ikai ‘i ai ha me‘a mahu‘inga ange ‘i he mo‘uí te tau fekumi ki ai, ka ko ‘etau feinga ke ma‘u ha fakamo‘oni ki he mo‘oní” (‘i he Conference Report, Oct. 1994, 27; pe *Tūhulu*, Sānuāli 1995, 26).

Fakahā 13. ‘Oku ma‘u ‘e Sētane ha mālohi ke kākaa‘i e kakai ‘o fakafou ‘i ha ngaahi mana mo ha ngaahi faka‘ilonga. (Miniti ‘e 20–25)

Fehu‘i ki he fānau akó:

- ‘I he kotoa e fānau ‘a e ‘Otuá, ko hai ‘e lahi taha ‘ene holi ke hā ngali mā‘oni‘oní ka ‘okú ne ako‘i e loí?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku loto ai ‘a Sētane ke takihala‘i kitautolú?

Lau pe hiki e lea ko ‘ení he palakipoé:

“‘I he taimi ‘oku fekau‘aki ai mo e pule‘anga ‘o e ‘Otuá, ‘oku fokotu‘u ma‘u pē ‘e he tēvoló hono pule‘angá ‘i he taimi tatau ko e fakafepaki ki he ‘Otuá” (*Teachings of the Prophet Joseph Smith*, 365).

Fakahā ki he fānau akó ko e misiona ‘a Sētané ke faka‘auha e ngāue ‘a e ‘Otuá ‘aki hono tohoaki‘i ‘Ene fānau meī he mo‘oní. ‘I he‘etau ako ki he mata-me‘a-hā-mai ‘a Sioné, te tau lava ‘o ako ai ki he founa ngāue ‘a Sētané ke tau lava ‘o fakafepaki‘i ‘aki ‘ene ngaahi olopotó. Lau ‘a e Fakahā 13:1–4, pea vahevahe ange e fakamatala ko ‘eni na‘e fai ‘e ‘Eletā Pulusi R. Makongikī:

“Oku mamata heni ‘a Sione ki ha manu fekaí ‘i he langí, ‘ko ha tatau ‘o e ngaahi pule‘anga ‘i he māmaní’ [JST, Fakahā 13:1], ‘a ia ‘oku faka‘aonga‘i e manu fekaí ke fakataipe ‘aki ha ngaahi pule‘anga pau he māmaní ‘oku ‘ikai hā honau hingoá mo fakahaa‘i ‘aki ‘enau feangai ki he kau mā‘oní‘oní mo e ngaahi ngāue ‘a e mā‘oní‘oní” (*Doctrinal New Testament Commentary*, 3:520).

Fehu‘i ange:

- Ko e hā ‘oku fakafofonga‘i ‘e he manu fekaí he Fakahā 13:1?
- Ko hai ‘oku ma‘u meī ai ‘e he ngaahi pule‘anga ko ‘ení honau mālohí mo e mafai? (Ko e fu‘u ngata lahí, pe ko Sētane; vakai, Fakahā 12:9).
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku hū ai e kakaí ki he fu‘u (talākoni) pe ngata lahí mo e manu fekaí?

Fakamatala‘i ange ‘e ma‘u ‘e he manu fekaí ha mālohi lahi he māmaní. Lau ‘a e Fakahā 13:7–8.

- Fakatatau mo e ongo veesi ko ‘ení, ko hai ‘e ikuna‘i ‘e he manu fekaí?
- Ko hai pē kakaí he ‘ikai ke nau hū ki he manu fekaí?
- ‘Oku ‘uhinga ki he hā ke hiki ho hingoá ‘i he tohi ‘o e mo‘ui ‘o e Lamí? Ko e hā e founa ‘oku hiki ai ho hingoá he tohi? (vakai, ‘Alamā 5:57–58).

Ke ‘ilo‘i e ‘uhinga ‘oku ma‘u ai ‘e Sētane ha mālohi lahi ki he kakaí ‘o e māmaní, lau le‘olahi ‘a e Fakahā 13:11–18, pea mou alea‘i mo e fānau akó e ngaahi fehu‘i ko ‘ení ‘i ho‘omou lau iá.

- ‘I he veesi 11, ko e hā ha fakamā‘opo‘opo te tau lava ‘o fai meī he fakamatala ko ia na‘e ma‘u ‘e he manu fekaí hono uá ha “[me‘atui] ‘e ua na‘e hangē ko ha [sipi tangatá]” ka “na‘á ne lea ‘o hangē ha fu‘u [talākoni]”? (Na‘e ‘ikai hā mai ‘aki hono fōtunga totonú)
- Ko e hā ha founa ‘oku fakatāta‘i ai ‘e he manu fekaí ko ‘ení e mālohi ‘o e ‘Otuá?
- Ko e hā e mālohi ‘oku ma‘u ‘e he ngaahi mana ko ‘ení kia kinautolu ‘oku nofo he māmaní? (‘Oku kākaa‘i kinautolu ‘e he ngaahi maná; vakai ki he v. 14.)
- ‘I he veesi 14, ko e hā ‘oku fakafofonga‘i ‘e hono fakatāta‘i ‘o e fōtunga ‘o e ‘uluaki manu fekaí? (Ko e hū ki he manu fekaí.)

- Ko e hā na‘e fie ma‘u ke “fakatau mai pe fakatau atu” ‘i he ngaahi pule‘anga ‘o e manu fekaí?

Fakatokanga‘i ange: ‘Oku ‘ikai fakahaa‘i pe ko hai e manu fekaí, ko ia ‘e fakamahamahalo pea ‘ikai fu‘u mahu‘inga ha fealēlea‘aki ia fekau‘aki mo e fika 666. Ka mou alea‘i ha ngaahi fehu‘i hangē ko ‘eni ‘oku hā atu:

- Ko e hā ha ngaahi founa ‘oku “faka‘ilonga‘i” ai ‘e Sētane hono kau muimui? (vakai, ‘Īsaia 3:9; ‘Alamā 3:13–19).
- Lau ‘a e ‘Alamā 34:35. ‘Oku tau faka‘atā fēfē ‘a Sētane ke ne ma‘u ha mālohi kia kitautolú?
- ‘Oku ma‘u nai foki ‘e he kau muimui ‘o e ‘Eikí ha faka‘ilonga? (vakai, Fakahā 7:3; 14:1).
- Ko e hā te tau lava ‘o fai ke ma‘u ‘aki e faka‘ilonga pe me‘a fakama‘u ‘a e ‘Eikí? (vakai, Mōsaia 5:7–12, 15).

Fakakaukau‘i ke lau e lea ko ‘eni ‘a ‘Eletā Māvini J. ‘Esitoní:

“Ko e ongoongolelei ‘o Sisū Kalaisi ko e sīpinga ia ‘a e ‘Otuá ki he mo‘ui mā‘oní‘oní mo e mo‘ui ta‘engatá. ‘Okú ne fakafaingofua‘i e fokotu‘u taumu‘á mo e fakahokohoko ‘o e ngaahi me‘a ‘oku mahu‘inga tahá. ‘E feinga ma‘u pē ‘a Sētane mo hono kau muimui ke kākaa‘i mo fakatauvele‘i kitautolu ke tau muimui ki he‘enau ngaahi sīpingá. Kapau ‘oku tau fie a‘usia e malu faka‘ahó, hakeaki‘i mo e fiefia ta‘engatá, ‘e fie ma‘u ke tau mo‘ui ‘aki e maama mo e mo‘oní ‘o e palani ‘a hotau Fakamo‘uí. Ko e Fakamo‘uí ko e uho ia ‘o e fakamo‘ui kotoa pē” (‘i he Conference Report, Oct. 1990, 24; pe *Ensign*, Nov. 1990, 20).

Fakamo‘oni ange neongo ‘oku ma‘u ‘e Sētane ha mālohi lahi ka ‘oku lahi ange pē e mālohi ia ‘o e ‘Eikí.

 Fakahā 14:6–7 (Folofola Ako Ma‘ulotó). Na‘e toe fakafoki mai e ongoongolelei he ngaahi ‘aho faka‘osí ‘o fakafou he kau ‘āngelo ‘a e ‘Otuá ke teuteu‘i e kakaí ‘o e māmaní ki he hā‘ele mai ‘a e ‘Eikí. (miniti ‘e 15–20)

Faka‘alí‘alí ki he fānau akó ha fakatātā ‘o ha tempale, ‘e lelei kapau ko e tempale ‘i homou feitu‘ú, ‘a ia ‘oku hā ai e maka fakamanatu ‘o e ‘āngelo ko Moloná. Lau ‘a e Fakahā 14:6–7 pea fehu‘i ange: ‘Okú ke pehē ko hai e ‘āngelo ‘oku lave ki ai e ongo veesi ko ‘ení? Tuhu ki he maka fakamanatu ‘i he fakatātā pea fehu‘i ange: ‘Oku mou pehē ko e hā hono ‘uhinga ‘oku fokotu‘u ai e ‘āngelo ko Moloná ‘i he ngaahi tumu‘aki lahi ‘o hotau ngaahi tempalé?

Kole ki ha taha he fānau akó ke ne lau e lea ko ‘eni na‘e fai ‘e Palesiteni Kōtoni B. Hingikelí:

“[Na’e mamata ‘a Sione Fakahā ki ha “āngelo kehe ‘e taha ‘oku puna ‘i he loto langí, kuo ‘iate ia ‘a e ongoongolelei ta’engatá ke malanga ‘aki kiate kinautolu ‘oku nofo ‘i he māmaní pea ki he pule’anga kotoa pē mo e fa’ahinga mo e lea mo e kakai’ (Fakahā 14:6). Kuo ha’u e ‘āngelo ko ía. Ko hono hingoá ko Molonai. ‘Oku hoko hono le’ó ko ha le’o ‘oku lea mei he efú, ‘o hoko ko ha fakamo’oni ‘e taha ki hono mo’oni ‘o e ‘Eiki ko Sisū Kalaisí” (‘i he Conference Report, Sept.– Oct. 1995, 93; pe *Tūhulu*, Sānuali 1996, 84)

Faka’ali’ali ki he fānau akó e fakatātā ‘o e Hā ‘a Molonai kia Siosefa Sāmita ‘i Hono Lokí (Siosefa Sāmita 2:29–47) (fika 62492 900). Toe fakamatala’i e talanoa ki he toutou ‘a’ahi ‘a Molonai ‘a ia ‘oku hā ‘i he Siosefa Sāmita 2:29–34, pea mou alea’i leva e ngaahi fehu’i ko ‘eni:

- Ko e hā e me’a ke ‘omi ‘e Molonai ki he māmaní? (vakai, T&F 27:5; 133:36–37).
- Ko e hā e ongo me’angāue ne teuteu’i ‘e he ‘Eiki ke tokoni ki hono fakahoko ‘e Siosefa Sāmita ‘a hono misioná? (Ko e ‘Ulimí mo e Tumemí; vakai, T&F 20:8–10; Siosefa Sāmita 2:35).
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘oku mahu’inga ai ke tufaki atu e pōpoaki ‘o e ongoongolelei? (Kuo hoko mai e houa ‘o e fakamaau ‘a e ‘Otuá; vakai, T&F 133:38–40.)
- ‘Oku teuteu’i fēfē ‘a e kakai ‘e he ongoongolelei ki he ngaahi fakamaau ‘a e ‘Otuá ‘a ia ‘e hoko ki mu’a he Hā’ele ‘Angaua Mai ‘a Sisū Kalaisí?
- Ko e hā ha founa ne tokoni ai ‘a Molonai ke fakahaofi e māmaní mei hano faka’auhá?
- Ko e hā te tau lava ‘o fai ke tokoni ki hono fakakakato e misiona ne kamata ‘e Molonai?

Fakamatala’i ange kuo pau ke malanga’i e ongoongolelei ki he “pule’anga kotoa pē mo e fa’ahinga mo e lea mo e kakai” (Fakahā 14:6). Fehu’i ange:

- Ko e fē ha feitu’u kuo malanga’i ai ‘e hao ngaahi kaungāme’a pe kau mēmipa ‘o ho fāmili ‘a e ongoongolelei? (Hiki e ngaahi feitu’u mo e ngaahi lea fakafonua’i he palakipoé.)
- Kuo malanga’i nai e ongoongolelei ki he lea *kotoa pē* pea ‘i he fonua *kotoa pē*?

Kole ki ha taha he fānau akó ke ne lau e lea ko ‘eni na’e fai ‘e Palesiteni Hingikeli:

“Kuo te’eki ke tau ‘ave ‘a e ongoongolelei ki he pule’anga kotoa pē, mo e fa’ahinga, lea mo e kakai. Ka kuo tau fai ha fakalalakaka lahi ‘aupito. Kuo tau ‘osi a’u ki he feitu’u kotoa pē kuo faka’atā mai ke tau ‘alu ki ai. ‘Oku taki ‘a e ‘Otuá pea kuo pau ke fakaava

mai ‘a e ngaahi matapaá ‘i hono mālohí ‘o fakatatau ki hono finangalo fakalangí. ‘Oku ou ‘ilo’i fakapapau ia. Pea ‘oku ou fakapapau’i ‘e hoko ia.” (‘i he Conference Report, Sept.–Oct. 1995, 93; pe *Tūhulu*, Sānuali 1996, 84–85).

Poupou’i e fānau akó ke nau manatu’i e ‘uhinga ‘o e maka fakamanatu ‘o Molonai pea mo teuteu’i kinautolu ke fakahoko e ngāue fakafaifekau ‘i he taimi ‘e hoko mai ai.

Fakahā 14:8–13. ‘E mālōlō e kau muimui faivelenga ‘o Sisū Kalaisí ‘i ha ‘aho mei he’enua ngaahi ngāue pea ‘e manatua ‘enua ngaahi ngāue mā’oni’oni (miniti ‘e 10–15)

Tohi’i e fo’i lea ko e *mālōlō* ‘i he palakipoé pea kole ki he toko taha pe toko ua he fānau akó ke na fakamatala’i e me’a ‘okú na fai ke na mālōlō ai he taimi ‘okú na a’u ai ki ‘api hili ha ‘aho faingata’a he akó. Fehu’i ange: Ko e hā ha ngaahi lea te ke faka’aonga’i ke fakamatala’i ‘aki e fa’ahinga ongo na’á ke ma’u mei he mālōlō ko ía?

Kole ki he fānau akó ke nau lau Fakahā 14:8–13 pea faka’ilonga’i e taimi kotoa pē ‘oku hā ai e fo’i lea ko e *mālōlō*. Fehu’i ange:

- Na’e faka’aonga’i tu’o fiha e fo’i lea ko e *mālōlō*? (Tu’o ua; vakai v. 11, 13.)
- ‘Oku fakafehoanaki fēfē e mālōlō ‘a e angahalá mo e mālōlō ‘a e kau mā’oni’oni?
- Ko e hā te ke loto fiemālie ke fai ke ma’u ‘aki e mālōlō ‘a e kau Mā’oni’oni?

Fakaafe’i e fānau akó ke lau ‘a e ‘Alamā 34:34–35 mo e Mōsaia 5:15. Fehu’i ange:

- Ko e hā kuo pau ke mou fai ke “fakama’u ai” mo e tēvoló?
- Ko e hā kuo pau ke mou fai ke “fakama’u” ai ki he ‘Eiki?

Fakamo’oni ange ‘oku makatu’unga ‘etau fakapapau’i hotau pale fakalangí ‘i he fili kotoa pē ‘oku tau faí. Fakatukupaa’i e fānau akó ke nau fai e ngaahi fili te nau mālōlō ai mei he’enua ngaahi ngāue kotoa. Kole ki ha taha he fānau akó ke ne lau e lea ko ‘eni na’e fai ‘e Palesiteni Siosefa F. Sāmita:

“Na’e lave e kau palōfita he kuonga mu’á ‘o kau ki he ‘hū ki he mālōlō’anga ‘o e ‘Otuá; ‘oku ‘uhinga nai ia ki he hā? Ko ‘eku fakakaukaú, ‘oku ‘uhinga ia ke hū ki he ‘ilo mo e ‘ofa ‘a e ‘Otuá, ‘o ma’u ha tui ki he’ene taumu’á mo ‘ene palaní, pea a’u ki ha tu’unga te tau ‘ilo’i ai ‘oku tau tonu pea ‘oku ‘ikai ke tau fekumi pē ki ha me’a kehe. . . . Ko e tangata ko ia kuo a’u ki he tu’unga ko ia ‘o e tui ki he ‘Otuá ‘a ia kuo mavahe meiate ia ‘a e veiveiua mo e manavasi’i

kotoa peé, kuó ne hū ia ki he ‘mālōlō’anga ‘o e ‘Otuá,’ . . . mālōlō mei he veiveiuá, manavasi’í, hoha’a ki he fakatu’utāmaki, mālōlō mei he ngaahi fepakipaki fakalotu ‘o e māmani; mei he tangi ‘oku ongona he feitu’u kotoa peé” (*Gospel Doctrine*, 58).

Fakahā 15–16

Talateú

‘Oku fakafofonga’i mai ‘e he Fakahā 15–16 ha ní’ihi ‘o e ngaahi me’a faka’osi ‘e hoko ki mu’a pea ngata e pule’anga ‘o e tēvoló. ‘I he vahe 15, ‘oku mamata ai ‘a Sione ki hono fakahikihiki’i ‘e he kau mā’oni’oni ‘a e ‘Otuá he nāunau fakasilesitalé koe’uhí ko ‘Ene ngaahi fakamaau mā’oni’oni, pea pehē foki ki he kau ‘āngelo ‘e toko fitu kuo nau mateuteu ke lilingi e “ngaahi mala’ia faka’osi ‘e fitu” ki he māmani (v. 1). ‘Oku hā ‘i he Fakahā 16 ‘a e ngaahi me’a fekau’aki mo e mahaki, tau mo ha ngaahi me’a fakalilifu kehe, pea pehē foki ki ha kau palōfita loi ‘oku nau fakahoko ha ngaahi mana mo hokohoko atu hono ako’i e ngaahi tokāteline loi ke kākaa’i ‘aki e kakai ‘o e māmani (vakai, v. 13–14). Neongo e ngaahi ‘ahí’ahi mo e faka’auha kotoa pē, ‘oku kei tokolahi pē ha kakai ne “‘ikai ke nau fakatomala mei he’enua ngaahi ngāue” (v. 11). Ko e faka’osi, ko hano fakahā ‘e ha le’o fakalangi ‘o pehē, “Kuo fai ia” (v. 17).

Ako ‘i he fa’a lotu ‘a e Fakahā 15–16 pea fakakaukau’i e tefito’i mo’oni ko ‘ení ki mu’a pea teuteu ho’o ngaahi lēsoni.

Ngaahi Tefito’i Mo’oni Mahu’inga ‘o e Ongoongolelé ke Fakatokanga’i

- ‘E tāpuekina mo ‘ikai faka’auha e kau mā’oni’oni te nau tauhi ‘enua ngaahi fuakavá mo tokanga ki he hā’ele mai ‘a e ‘Eiki, ‘i hono lilingi hifo ‘e he ‘Otuá ‘Ene ngaahi tauteá ki he kau angahalá (vakai, Fakahā 16; vakai foki, 1 Nifai 22:14–19, 28; T&F 106:4–5; Siosefa Sāmita 1:37, 46– 50).

Ngaahi Fokotu’u ki Hono Ako’i

Faka’aonga’i e fakakaukau ko ‘ení pe ko ha’o ngaahi fakakaukau pē ‘a’au ‘i ho’o teuteu ke ako’i e Fakahā 15–16.

Fakahā 16. ‘E tāpuekina pea ‘ikai faka’auha ‘a e kau mā’oni’oni ‘e tauhi ki he’enua ngaahi fuakavá mo tokanga ki he hā’ele mai ‘a e ‘Eiki, ‘i hono lilingi hifo ‘e he ‘Otuá ‘Ene ngaahi tauteá ki he kau angahalá. (Minití ‘e 25–30)

Kole ki he fānau akó ke nau fakakaukau-loto ki hano tukuange mai ki he māmani ha mahaki fo’ou ‘oku ‘ikai hano faito’o pea

na’á ne tāmata’i e toko taha mei he toko tolu kotoa pē. Fakakaukau-loto angé ‘o pehē pē ‘oku ma’u e mahakí ‘i he fonua kotoa he taimi tatau pē pea kuo mate ha laui miliona he uike taki taha mei he to’u mahakí ni. Fehu’i ange: Kapau ne ‘i ai ha founa ke mo’ui ai mei he mahakí faka’auha ko ‘ení pea mo fiefia foki he ngaahi tāpuaki ‘a e ‘Otuá, te ke fie ‘ilo nai ki ai?

Kole ki ho’o fānau akó ke nau fakakaukau ki he fehu’i ko iá lolotonga ‘enua ako e Fakahā 16.

Fakamatala’i ange ‘i he Fakahā 15, ne toe mamata ai ‘a Sione ki he kau mā’oni’oni kuo hakeakí’i ‘i he’enua fakahikihiki ‘e ‘Otuá ‘i ha maama fakasilesitalé (“tahi sio’atá,” v. 2; vakai foki, T&F 77:1). Na’á ne mamata foki ki ha kau ‘āngelo kehe ‘e fitu ‘oku nau takitaha pukepuke ha fo’i hina ‘oku ‘i loto ha houhau. Na’e fekau’i leva ‘e ha le’o lahi ‘a e kau ‘āngeló, “Mou ‘alu atu ‘o lilingi ‘a e ngaahi hina ‘o e houhau ‘o e ‘Otuá ki he fonua” (Fakahā 16:1).

Tā ha ngaahi fo’i hina (hangē ha ngaahi fo’i poulú) ‘i he palakipoé pea fakafikefika kinautolu mei he fika 1 ki he fika 7 (pe hiki’i pē ‘a e ngaahi fiká he palakipoé). Fakaafe’i e fānau akó ke nau lau e Fakahā 16:2–4, 8–12, 16–21 pea fokotu’u mai pe ko e hā ‘oku fakafofonga’i ‘e he tautea taki taha. Hiki ‘enua ngaahi fokotu’u ‘i lalo he poulu pe fika totonú. Fakamatala’i ange ‘oku tuku ‘e he ‘Otuá ke mamahi e kakaí ko ha nunu’a ‘o ‘enua ngaahi angahalá ke nau mamata tonu ai ‘oku fie ma’u ke nau fakatomala. Fehu’i ange:

- Ko e hā e lea ‘a Sione ‘oku fakamahino ai pe kuo fakatomala ‘a e kakaí pe ‘ikai? (vakai, v. 9, 11).
- Na’e mei fēfē nai ho’o mo’uí ‘o kapau na’á ke mo’ui lolotonga e ngaahi taimi ko ‘ení?
- ‘E hao nai ha taha?

Lau ‘a e 1 Nifai 22:14–19, 28 pea mou alea’i ha ní’ihi pe ngaahi fehu’i kotoa ko ‘ení:

- Ko hai ‘e faka’auha ‘e he ‘Eiki?
- Ko e hā hono ‘uhinga ‘e faka’auha ai ‘e he ‘Eiki e kau angahalá?
- ‘E anga fēfē hano fakamo’ui e kau mā’oni’oni?
- Ko e hā e kī ki he nofo malu ‘i he ‘Eiki?

Ke tokoni ke mahino ki he fānau akó neongo ‘e fakamo’ui e kau mā’oni’oni ka ‘e ‘i ai ha ní’ihi te nau kei mamahi pē, hanga ‘o lau ange e lea ko ‘ení na’e fai ‘e he Palōfita ko Siosefa Sāmitá:

“Ko ha fakakaukau hala ia ‘a e pehē ‘e hao e kau mā’oni’oni mei he ngaahi fakamaau pe tautea kotoa pē, lolotonga ko iá ‘e mamahi e kau angahalá, he ‘oku fakataumu’a e kakano kotoa pē ke mamahi pea ‘e meimeí ke ‘hao kotoa pē e kau mā’oni’oni;’ a ia ‘e tokolahi ha kau mā’oni’oni te nau hao, he ‘e mo’ui ‘a e [mā’oni’oni] ‘i he tui; ka ‘e mo’ua ha kau mā’oni’oni tokolahi ‘i he puké mo e mahaki faka’auhá, mo e alā

me'a pehē, ko e tupu mei he vaivai e kakanó ka 'e fakamo'ui kinautolu 'i he Pule'anga 'o e 'Otuá" (*History of the Church*, 4:11).

Fekau e fānau akó ke nau lau e Fakahā 16:15, pea fehu'i ange: Ko e hā e kupu'i lea he veesi ko 'ení' okú ne fakamatala'i e ní'hi 'e fiefia he tāpuaki malu'i 'a e 'Eiki? ("Ko ia 'oku le'ó" mo "tauhi hono ngaahi kofú." Hiki e ongo kupu'i leá ko ha ongo 'ulu'i tohi he palakipoé. Tohi'i 'a e *Siosefa Sāmita* 1:37, 46–50 mo e *Mōsaiá* 4:30 'i lalo he kōlomu ko e "Ko ia 'oku le'ó." Tohi'i e 2 *Nīfai* 9:14 mo e *Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava* 36:6; 109:72–76 'i he kōlomu ko e "tauhi hono ngaahi kofú." Vahevahe e kalasí ki ha kulupu 'e ua pea vahe ange ke takitaha e kulupu he kōlomu. Fekau ke nau kumi hake e ngaahi potu folofolá 'o kumi e 'uhinga 'o e kupu'i leá. Alea'i 'enau ngaahi fakakaukaú, pea hiki he palakipoé 'o ka fe'unga ke fai pehē.

Fakamo'oni ange 'oku 'ofa 'a e 'Eiki 'i Hono kakaí pea te ne fakamo'ui kinautolu he ngaahi 'aho faka'osí, 'o a'u pē ki he lotolotonga 'o e faka'auha fakalilifú. Faka'ai'ai e fānau akó ke nau tokanga mo tauhi 'enau ngaahi fuakavá kae ma'a honau ngaahi kofú mo nau mateuteu foki. Fakalotolahi'i kinautolu ke fakatupulekina 'enau tuí pea ke nau tui ki he me'a kotoa pē kuo tala'ofa 'aki 'e he 'Eiki.

Fakahā 17–19

Talateú

Na'e fakahā 'e he 'Eiki ki 'Isileli he 'aho kimui ní: "Mou 'alu atu . . . mei Pāpiloné, mei he lotolotonga 'o e fai angahala, 'a ia ko Pāpiloné fakaelaumālie. . . .

". . . telia na'a hoko kiate [kimoutolu] 'a e faka'auha fakafokifā" (T&F 133:14–15). 'I he Fakahā 17 'oku mamata ai 'a Sione ki Pāpiloné, ko e faka'ilonga 'o e mālohi 'o Sētané, 'oku mafola 'i he māmaní. 'Okú ne mamata tonu leva ki hono faka'auhá 'i he "feitu'ula'ā pē taha" (Fakahā 18:19). 'Okú tangi 'a kinautolu kuo kau ki he'ene ngaahi angahalá mo tangilāulau 'i he'ene hingá lolotonga ko iá 'oku fiefia e kau mā'oni'oni ia (vakai, v. 11–24). 'Okú mamata leva 'a Sione ki he teuteu ko ia ki he "ta'ane 'a e Lamí," 'a ia kuo fuoloa e tatali ki aí, he ko" 'ene ta'ahiné [a e Siasí] kuó ne teuteu 'i ia" (Fakahā 19:7). 'Okú hā mai e Lamí ko e "TU'I 'O E NGAHI TU'I MO E 'EIKI 'O E NGAHI 'EIKI" (v. 16).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Fakahā 17–19 peá ke fakakaukaú 'i e ngaahi tefito'i mo'oni ko 'ení ki mu'a ke teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'i Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongoongolelé ke Fakatokanga'i

- 'I he Hā'ele 'Angaua mai 'a Sisū Kalaisí, 'e faka'auha 'a Pāpiloné, 'a ia 'okú ne fakataipe e fai angahala 'a e māmaní. Kapau te tau muimui ki he fekau 'a e 'Otuá ke tau "'alu atu . . . mei Pāpiloné," he 'ikai ke tau kau he ngaahi fai angahala 'o e māmaní pe ma'u kinautolu 'e he ngaahi mala'ia te ne faka'auha iá (vakai, Fakahā 18; T&F 133:1–15).
- 'I he ngaahi 'aho faka'osí, 'e fakakofu e kau mā'oni'oni kuo teuteu'i kinautolu ki he ha'u 'a e 'Eiki Ta'ané (Sisū Kalaisí) 'i he mā'oni'oni pea fakaafe'i ki he katoanga 'ohomohe 'o e ta'ane 'a e Lamí (vakai, Fakahā 19:5–9; vakai foki, T&F 58:8–12).
- 'E faka'auha 'a kinautolu kotoa pē 'e fakafetau ki he Lamí 'i he taimi 'e hā mai ai 'a Sisū Kalaisí mo e "ngaahi matatau 'i he langí" (Fakahā 19:14; vakai, Fakahā 19:11–21; JST, Fakahā 19:18; vakai foki, T&F 133:46–51).

Ngaahi Fokotu'u ki Hono Ako'i

Filifili mei he ngaahi fakakaukaú ko 'ení, pe faka'aonga'i ha'o ngaahi fakakaukaú pē 'a'au 'i ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he Fakahā 17–19.

Fakahā 17:1–6, 14; 18:1–18. 'I he Hā'ele 'Angaua mai 'a Sisū Kalaisí, 'e faka'auha 'a Pāpiloné, 'a ia ko e fai angahala 'o e māmaní. Kapau te tau muimui ki he fekau 'a e 'Otuá ke "'alu atu . . . mei Pāpiloné," he 'ikai ke tau kau 'i he ngaahi fai angahala 'o e māmaní pe ikuna'i kinautolu 'e he ngaahi mala'ia te ne faka'auha iá. (miniti 'e 25–30)

Kole ki he fānau akó ke lau e veesi 'uluaki 'o e "'Isileli, 'Isileli, 'Okú Ui 'a e 'Otuá" (*Ngaahi Himí*, fika 6). Fehu'i ange:

- 'Okú ke pehē ko hai pe ko e hā e me'a 'oku fakafofonga'i 'e "Pāpiloné" 'i he himi ko 'ení?
- 'Okú fakafehoanaki fēfē ia mo Saione?
- Ko e hā ha ngaahi founga 'oku tō pe hinga ai 'a Pāpiloné?

Fakamatala'i ange na'e mamata 'a Sione he Fakahā 17–18 ki he hinga 'a Pāpiloné. Fakaafe'i e fānau akó ke lau 'a e Fakahā 17:1–4 pea fakamatala'i e fefine ne mamata ki ai 'a Sione he ngaahi veesi ko 'ení. Fehu'i ange:

- Ko e hā e fa'ahinga vā 'o e fefiné ni mo e manu fekaí?
- Lau 'a e Fakahā 12:1–4. 'Okú kehe fēfē e vā 'o e fefine ko 'ení mo e manu fekaí mei he fefine ko ia 'i he Fakahā 17?

Fakamatala'i ange kuo 'omi 'e he 'Eiki ha folofola fakalaumālie 'i he potu folofola ko 'eni 'a Fakahaá. Na'e mamata 'a Nīfai ki ha me'a-hā-mai tatau peá ne hiki e me'a ne ne mamata ki aí. Fekau e fānau akó ke nau lau mo fefakamo'oni'aki 'a e Fakahā 17:5–6 mo e 1 Nīfai 14:9–12. Fehu'i ange:

- Ko e hā 'oku fakafofonga'i 'e he ongo fefiné 'i he tohi 'a Nifai? (Ko e Siasi 'o e Lamí 'a e 'Otuá mo e siasi 'o e tēvoló.)
- Ko e fē ha feitu'u te ke 'ilo'i ai e ongo siasí ni? ('I he tapa kotoa pē 'o e māmani.)

Fekau e fānau akó ke nau lau mo fekakamo'oni'aki e Fakahā 17:14 mo e 1 Nifai 14:13–17, pea mou alea'i e ngaahi fehu'i ko 'eni:

- Ko e hā e misiona 'a e siasi 'o e tēvoló? (Ke tau'i 'a Sisū Kalaisi.)
- Ko e hā ha me'a te ne ta'ofi e siasi 'o e tēvoló mei ha'ane ikuná? (Ko e mālohi 'o e Lamí.)
- Ko e hā ha me'a 'okú ne faka'atā e kau mā'oni'oni 'o e 'Otuá ke nau teunga 'aki e mālohi ko 'eni? (Anga mā'oni'oni.)
- Ko e hā e iku'anga faka'osi 'o e siasi 'o e tēvoló? (Faka'auha.)

Fakahā ki he fānau akó 'oku fakatu'utāmaki e mo'ui 'i ha kuonga 'oku lolotonga tu'u ai e ongo siasí ni. Fekau ha taha 'o e fānau akó ke ne lau e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Kālosi E. 'Ēsei, ko ha mēmipa 'o e kau Fitungofulú:

“Oku 'i ai 'a e loi fakatu'utāmaki 'oku mafola holo 'i he kāingalotú, pea 'oku kovi ia ki he to'u tupú. Ko e loí 'eni “ko e tangata ko ia 'oku potupotu tatau 'a 'ene mo'ui” 'okú ne feinga ma'u pē ke ne faka'ehi'ehi ke 'oua na'á ne fu'u mā'oni'oni. 'Oku hanga 'e he loi ko 'eni 'o fakaloto'i koe ke ke tui te te lava pē 'o mo'ui fiefia mo lavame'a pea tu'u hoto va'e 'e taha 'i he māmani pea tu'u ha va'e 'e taha 'i Saione” (vakai, Sēmisi 1:8)” ('i he Conference Report, Apr. 1992, 59; pe *Tūhulu*, Siulai 1992, 54).

Fehu'i ange:

- Ko e hā ha ngaahi sīpinga 'o e tu'u ha va'e 'e taha 'i Pāpiloné (ko e māmani) pea va'e 'e taha 'i Saioné (ko e Siasi)?
- Ko e hā hono 'uhinga 'oku faingata'a ai ke tu'u ma'u ha va'e 'e taha 'i he ongo feitu'u lōua?

Na'e pehē 'e 'Eletā Poiti K. Peeka:

“E faifai pē pea toe fālahi ange 'a e vaha'a 'o e Siasí mo e māmani ko ia kuo fokotu'u 'enua taumu'a he 'ikai ke tau lava 'o muimui ai.

“E hē 'a e ni'ihi, maumau'i 'enua ngaahi fuakavá mo fetongi 'a e palani 'o e huhu'i 'aki 'enua ngaahi tu'utu'uni pē 'a kinautolu” ('i he Conference Report, Apr. 1994, 26; pe *Tūhulu*, Siulai 1994, 26).

Lau 'a e Fakahā 18:1–4 pea fehu'i ange:

- Ko e hā 'e finangalo e 'Eiki ke tau faí?

- Ko e hā ha 'uhinga 'e ua 'oku 'omi 'e he 'āngeló kia kinautolu ke tau “'alu atu ai” mei Pāpiloné? (Ke hao mei he ngaahi angahala 'o e māmani mo e ngaahi faka'auha ka hoko maí.)

Lau 'a e Fakahā 18:5–8 pea fehu'i ange: 'E totongi fēfē 'e he 'Eiki 'a Pāpiloné mo kinautolu 'e kau 'i hono ngaahi angahalá? (Mou alea'i e ngaahi tali 'a e fānau akó.)

Fakaafe'i e fānau akó ke nau manatu'i e iku'anga fakamuimuitaha 'o Pāpiloné 'i he'enua fakakaukau ki he ngaahi fehu'i ko 'eni ne fai 'e 'Eletā 'Ēsei:

“E lava nai ha tangata 'o fu'u mā'oni'oni? Pe fu'u lahi hono anga faka-Kalaisi? 'E 'ikai lava ia! 'E lava nai ha tangata 'oku 'potupotu tatau' 'ene mo'ui 'o fononga fiemālie 'i he ki'i laine fāsi' ko ia 'i he vaha'a 'o e lele'i mo e kovi? 'Ikai. 'Oku ngalulu e fo'i manga kotoa pē pea 'e faifai peá ne tō 'o maumau 'i he'ene ta'e tauhi e ngaahi fekau 'a e 'Otuá” ('i he Conference Report, Apr. 1992, 59; pe *Tūhulu*, Siulai 1992, 55).

Fehu'i: 'E kehe fēfē e tō'onga 'a e kau angahalá 'i he hinga 'a Pāpiloné mei he kau mā'oni'oni? (vakai, Fakahā 18:11–18, 20). Fakamahino ange na'e ma'u 'i Pāpiloné 'a e tu'umālie 'a ia ne faka'au 'o 'ofa ai e māmani. Fehu'i ange: Ko e hā te tau lava 'o fai ke malu'i kinautolu mei ha'atau tengihia e mole 'a Pāpiloné fakataha mo e kau angahalá? Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 121:34–35 'o kumi e founa 'oku fekau'aki ai e ongo vēsi ni mo e lēsoní. 'Ai ke nau hiki 'i ha la'i pepa e me'a 'oku fie ma'u ke nau fai ke nau “mavahe” ai mei Pāpiloné. Te ke lava 'o faka'osi 'aki ha'o lau pe hiva'i e veesi tolu 'o e fo'i himi ko e “'Isileli, 'Isileli, 'Oku Ui 'a e 'Otuá” (Ngaahi Himi, fika 6).

Fakahā 19:5–21. 'I he ngaahi 'aho faka'osi 'e fakateunga e kau Mā'oni'oni kuo nau teuteu'i kinautolu ki he ha'u 'a e 'Eiki Ta'ané (Sisū Kalaisi), 'i he mā'oni'oni pea fakaafe'i ki he kātōanga 'ohomohe 'o e ta'ane 'a e Lamí. 'E faka'auha 'a kinautolu kotoa pē te nau tau'i e Lamí. (Minití 'e 25–30)

Faka'alí'ali e fakatātā Ko e Hā'ele 'Angauá (fika 62562 900) pea fehu'i ange: 'Okú ke hanganaki atu ki he hā'ele mai 'a e 'Eiki? Fakamatala'i ange na'e mamata 'a Sione ki he ngata'anga 'o e fai angahala kotoa pē he māmani. Fekau e fānau akó ke nau lau 'a e Fakahā 19:11–16. Fehu'i ange: 'Oku fakafehoanaki fēfē e fakamatala'i ko 'eni 'o e Hā'ele 'Angauá ki he fakatātaá? Mou alea'i e ngaahi me'a mahu'inga ko 'eni:

- Ko e hoosi hinehina ko ia ne mamata ki ai 'a Sioné ko e faka'ilonga ia 'o e toe hā'ele mai 'a Kalaisi ko e Tu'i 'o e Ngaahi Tu'i peá Ne ikuna'i e kovi.
- 'E hā mai 'a Kalaisi 'i ha kofu kulokula, hili ia 'ene malamalaki tokotaha e tata'o'anga uainé. Ko e fakataipe 'eni 'o e Fakalele'i mo 'Ene fakamaau 'e fai ki he kau angahalá (vakai, T&F 133:46– 51).

- 'E pule 'a Kalaisi 'i māmani 'aki ha va'a ukamea pe folofola 'a e 'Otuá (vakai, Liliu 'a Siosefa Sāmitá, Fakahā 19:15; 1 Nifai 11:25).

Hiki fakaholoholo ha ngaahi me'atokoni 'oku ma'u 'i homou feitu'ú, pe kole mai ha lisi me'atokoni mei ha falekai 'i homou feitu'ú. Faka'alí'ali ki he fānau akó e lisi me'atokoni pea kole ange ke nau fakakaukau-loto 'o hangē pē kuo fakaafe'i kinautolu 'e hanau kāinga koloa'ia ki ha ma'u me'atokoni.

- Kapau te ke lava 'o fili ha feitu'ú pē ke ma'u ai e me'atokoni ko 'ení, ko e fē feitu'ú te ke 'alu ki aí?
- Ko e hā ha me'a 'okú ke fakatetu'a ke mamata ki ai he lisi me'atokoni?

'Ai ha kōlomu 'e ua he palakipoé. Fakahingoa e taha *Ko e Kātoanga 'Ohomohe'o e Tā'ane 'a e Lamí* pea kōlomu 'e tahá *Ko e 'Ohomohe 'o e 'Otuá Lahí*. Fekau e fānau akó ke nau lau e Fakahā 19:5–10 'o kumi hake e ngaahi fakaikiiki ki he kōtoanga 'o e ta'ane 'a e Lamí. Mou alea'i e ngaahi fehu'i ko 'ení pea hiki e ngaahi talí 'i he kōlomu ko e "'Ohomohe 'o e Malí":

- Ko hai e 'Eiki Ta'ane 'oku fakafiefia' 'i he ngaahi langí? (Ko e Lamí pe ko Kalaisi; vakai, v. 7).
- Ko hai e ta'ahine ta'ane kuó ne 'osi "teuteu'í iá" (v. 7)? (Ko e kau mā'oni'oni.)
- Ko e hā e kofu 'oku fie ma'u ki he 'ohomohe ko 'ení? (Ma'a, mo e [līneni tuovalevale]; vakai, v. 8.)
- Ko e hā 'oku fakafofonga' 'i he kofu ko 'ení? (Ko e anga mā'oni'oni 'a e kau mā'oni'oni; vakai ki he v. 8.)
- Ko e hā na'e kole kia Sione ke ne hiki 'o kau ki he ní'hi ne kau he ta'ane ko 'ení? ("Okú monū'ia 'a kinautolu"; v. 9.)
- 'E tokoni fēfē 'etau fakamo'oni kia Sisuú ki he'etau teuteu ke kau ki he ta'ane 'a e Lamí? (Ko e tali 'e taha 'okú ne tokoni'í kitautolu ke tau anga mā'oni'oni.)

Fekau e fānau akó ke nau lau e Fakahā 19:17–21 'o kumi ai e fakaikiiki 'o e 'ohomohe 'a e 'Otuá lahí. Mou alea'i e ngaahi fehu'i ko 'ení pea hiki e ngaahi talí 'i he kōlomu ko e "'Ohomohe 'a e 'Otuá Lahí":

- Ko hai 'oku fakaafe'i ki he 'ohomohe 'a e 'Otuá lahí? (Ko e fanga manupuna 'o e 'ataá; vakai ki he v. 17; T&F 29:18–20.)
- Ko e hā e me'a 'e hā he lisi me'atokoni? (Ko e kakai angahala 'o e māmani; vakai ki he veesi 20.)
- Fakatatau ki he kongá faka'osi 'o e veesi 18 'i he Liliu 'a Siosefa Sāmitá 'i he Tohi Tapu faka- Pilitāniá, ko e hā ne fai 'e he kau angahalá ke nau hā ai he lisi 'o e me'atokoni? (Na'a nau fakafetau ki he Lamí.)
- Ko e hā e kupu'í lea 'okú ne fakahaa'í mai pe 'e ma'u 'e he fanga manupuná ha me'atokoni fe'unga ke nau kaí?

Fakamahino ange ki he fānau akó, 'oku lelei ange ke te lau ha lisi me'atokoni 'i ha'ate hā 'ia kinautolu. Fakamo'oni ange 'e fakaafe'i ki he 'ohomohe 'o e ta'ane 'a e Lamí 'a kinautolu 'oku teuteu ki he hā'ele mai 'a e 'Eiki. Fekau e fānau akó ke nau lau fakalongolongo 'a e 'Alamá 5:27–28 'o kumi ai e

founga te tau lava 'o taau ai mo e kofu hinehina 'e tui 'e he kau mā'oni'oni 'i he 'ohomohe 'o e ta'ane 'a e Lamí.

Fakahā 20–22

Talateú

Hili hono faka'auha 'o e kau angahalá mo hono ha'í 'o Sētane, 'e iku mālōlō leva e māmani lolotonga e pule ta'u 'e taha-afe 'a e 'Eiki. Ka 'i he hili e Nofotu'í pea ki mu'a 'i he iku'anga faka'osi, 'e "veteange 'a Sētane mei hono fale fakapōpulá" (Fakahā 20:7) pea toe faka'atā ia ke ne "kākaa'í e ngaahi pule'angá" (v. 8). 'Okú mamata 'a Sione ki hono faka'auha 'o e kongá kau faka'osi 'a e tēvoló pea mo e fakamaau faka'osi ki he fānau kotoa 'a e 'Otuá (vakai, Fakahā 20:9–13). 'Okú ne fanongo ki hono 'oatu 'e Kalaisi ha pōpoaki 'o fakaongo mai ai e ngaahi pōpoaki ne 'ave ki he ngaahi siasi 'e fitu 'i 'Ēsiá: "Ko ia 'e ikuná, 'e ma'u 'e ia 'a e ngaahi me'a kotoa pē" (Fakahā 21:7). Faifai peá ne mamata ki he kau mā'oni'oni faivelenga ne ikuná pea nofo 'i he māmani 'i hono tu'unga fakasilesitialé (vakai, Fakahā 22).

Ako 'i he fa'a lotu 'a e Fakahā 20–22 peá ke fakakaukau'í e ngaahi tefito'í mo'oni ko 'ení ki mu'a pea teuteu ho'o ngaahi lēsoní.

Ngaahi Tefito'í Mo'oni Mahu'inga 'o e Ongongoleleí ke Fakatokanga'í

- Lolotonga e Nofotu'í, 'e ha'í 'a Sētane pea he'ikai ke ne ma'u ha mālohi ke fakatauvele'í mo kākaa'í e kakai (vakai, Fakahā 20:1–3; vakai foki, 1 Nifai 22:24–26).
- 'I he Fakamāú, 'e fakamaau'í e kau pekiá 'o fakatatau mo 'enau ngaahi ngāué (vakai, Fakahā 20:12–13; vakai foki, 'Alamá 11:43–44).
- Ko kinautolu pē 'oku tauhi ki he ngaahi fekaú mo ha'u kia Kalaisi te nau lava 'o nofo 'i he nāunau fakasilesitialé (vakai, Fakahā 21:23–27; 22:12–17).

Ngaahi Fokotu'ú ki Hono Ako'í

Filifili mei he ngaahi fakakaukau ko 'ení, pe faka'aonga'í ha'o ngaahi fakakaukau pē 'a'au, 'i he lolotonga ho'o teuteu e ngaahi lēsoni ki he Fakahā 20–22.

Fakahā 20–22. Ko e ngaahi me'a 'e hoko lolotonga mo e hili e Nofotu'í, ko ha kongá ia 'o e palani 'o e fakamo'ui 'a e Tamai Hēvaní. (miniti 'e 25–30)

Ko Sioné, ko e taha ia 'o e kau palōfita toko sí'í ke mamata ki he iku'anga 'o e māmani 'a ia ne fakangofua 'e he 'Eiki e

ngaahi me'a kuó ne tohí ke 'omi ki he māmaní (vakai, 1 Nifai 14:24–27). Ke ako'i e ngaahi me'a ko 'eni 'e hokó, fakakaukau ke ke tufotufa ki he fānau akó ha ngaahi tatau 'o e saati he peesi 306 pea mou alea'i ia mo e kalasí. Pe fa'u ha saati tatau pē 'o faka'aonga'i e ngaahi fakamo'oni fakafolofolá pea 'ai e fānau akó ke nau ngāue'i fakatāutaha pe fakakulupu ia. Mou fakatonutonu ia mo e kalasí, 'o faka'aonga'i e fōtunga 'o e saati he peesi 306 ke hoko ko ha fakahinohino. Mahalo 'e hanga 'e fakatupu fakamānako pe mahu'inga'ia e ngaahi me'a ko ia 'oku hā he Fakahā 20–22 kia kinautolu. Kapau 'e fie ma'u, te mou lava 'o ma'u ha fealēlea'aki fakafiefia 'i ha'amou vakai'i mo lāulea fekau'aki mo e Nofotu'i pea mo e iku'anga 'o e māmaní, 'o 'ikai ke mou faka'aonga'i e ngaahi me'a kuo tufotufa atú pe ko ha ngaahi tokoni kehe.

Kole ki ha taha 'o e fānau akó ke ne lau e lea ko 'eni 'a Palesiteni 'Eselā Tafu Penisoni:

“'Oku ou fakamo'oni atu 'e fakama'a e māmaní 'i ha ngaahi ta'u sí'i mei hení. . . 'E toe hā'ele mai 'a Sisū Kalaisi he kuongá ni 'i he mālohi mo e nāunau lahi ke ikuna'i [faka'auha] Hono ngaahi filí pea ke angi mo pule 'i he māmaní” ('i he Conference Report, Oct. 1988, 104; pe *Ensign*, Nov. 1988, 87).

Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau e Fakahā 22:20. Fehu'i ange: 'I ho'o manatu'i ko ia e lea 'a Palesiteni Penisoni, 'okú ke pehē ko e hā hono 'uhinga e lotu 'a Sione 'i he faka'osinga 'o 'ene tohi ko Fakahā 'o pehē “Eiki Sisū ke ke hā'ele mai”?

Fakahā 20:1–3. Lolotonga e Nofotu'i, 'e ha'i 'a Sētane pea he 'ikai hano mālohi ke ne fakatauvele'i mo kākā'i e kakā'i. (miniti 'e 10–15)

Ha'u mo ha maea ki he kalasí. Fehu'i ange pe 'e 'i ai ha taha 'e loto ke ne fakahoko 'eni peá ke hanga leva 'o ha'i e tokotaha ko iá. Fehu'i ange:

- 'Oku uestia fēfē e tau'atāina e tokotahá ni 'i hono ha'i iá?
- Ko e hā ha ngaahi tūkunga 'e fe'unga ai ke ha'i ha taha?

Fekau e fānau akó ke nau lau e Fakahā 20:1–3 ke 'ilo'i ai mo ha me'a tatau 'a ia ne fakamatala'i 'e Sione. Fehu'i ange:

- Ko hai 'oku “ha'i” 'i he ngaahi veesi ko 'eni?
- Ko e hā hono fuoloa e taimi 'e ha'i ai 'a Sētané?
- Ko e hā e me'a 'e 'ikai toe fakangofua ke ne fai?
- 'Okú ke pehē 'oku 'uhinga nai 'eni 'e ha'i 'a Sētane 'aki ha ngaahi maea fakaemāmani? Kapau 'oku 'ikai, 'e ha'i fēfē ia?

Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau 'a e 1 Nifai 22:26 pea kumi hake ha founga 'e taha 'e ha'i ai 'a Sētané. Ke tokoni'i e fānau akó ke nau 'ilo'i e tefito'i mo'oni ko 'eni, mou hanga 'o alea'i e ngaahi me'a mahu'inga ko 'eni:

- 'E faka'auha e kau angahalá 'i he taimi 'e toe hā'ele mai ai 'a Sisū Kalaisi 'i Hono nāunau; ko e kau mā'oni'oní pē 'e mo'uí (vakai, Malakai 4:1; T&F 35:21; 38:8).

- 'Oku tau hoko 'o mā'oni'oní tu'unga 'i he fakatomalá pea mo e mālohi huhu'i 'o Sisū Kalaisi (vakai, 1 Nifai 22:28; 'Alamā 24:10).

Kole ki ha taha 'o e fānau akó ke ne lau e lea ko 'eni 'a 'Eletā Sipenisā W. Kimipolo, 'i he'ene kei mēmipa he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá:

“'I he taimi 'oku ha'i ai 'a Sētane 'i ha 'api pē 'e tahá—kuo 'osi kamata e Nofotu'i ia 'i he 'api mo e mo'ui ko iá” (*The Teachings of Spencer W. Kimball*, 172).

Fehu'i ange: Te tau lava fēfē 'o ha'i 'a Sētane 'i he'etau mo'uí?

Fakahā 20:12–13 (Folofola Ako Ma'ulotó). 'I he Fakamaau Faka'osi, 'e fakamaau'i e tokotaha kotoa pē 'o fakatatau mo 'enau ngaahi ngāue. (miniti 'e 10–15)

Faka'alí'ali ha ki'i hāmala 'akau 'oku faka'aonga'i 'e he kau fakamāu pe te ke tā hano fakatātā 'i he palakipoé. Fakaafe'i e fānau akó ke nau lau e Fakahā 20:12–13 'o kumi hake pe ko e hā e fekau'aki e ongo veesi ko 'eni pea mo e fakatātaá. Fehu'i ange:

- Ko ha 'aho fēfē 'eni kia kinautolu ne mo'ui fai angahalá?
- Fēfē 'a kinautolu ne mo'ui mā'oni'oní?

Vahevahe e kalasí ki ha kulupu 'e tolu pea vahe ki he kulupu takitaha ha taha 'o e ngaahi potu folofola ko 'eni: Sione 5:22, 25–29; 'Alamā 5:15–16; 11:43–44; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 128:6–7. Fekau ke nau vahevahe e me'a 'oku nau ako fekau'aki mo e Fakamāu pea mou alea'i ia mo e kalasí.

Fakaafe'i e fānau akó ke nau fakakaukau ki he me'a te nau lava 'o fai ke hoko ai e 'Aho Fakamāu ko ha 'aho fakafiefia kia kinautolú.

Fakahā 22:12–17. Ko kinautolu pē 'oku tauhi ki he ngaahi fekaú pea ha'u kia Sisū Kalaisi te nau lava 'o nofo 'i he nāunau fakasilesitalé. (miniti 'e 10–15)

Fakahā ki he fānau akó na'e faka'osi 'aki 'e Sione 'ene tohi 'o e Fakahā ha pōpoaki 'e lava ke tokoni kia kinautolu 'i he'etau teuteu ki he hā'ele mai 'a Kalaisi pea mo fiefia 'i he ngaahi tāpuaki kuo fakatatali mai 'e he 'Otuá ma'a 'Ene fānau faivelenga kotoa pē.

Hiki e lea ko 'eni 'i he palakipoé, ka ke tuku fakaava pē 'a e kongá ko ia 'oku hā ai e fo'i lea ko e *talangofuá*:

“Ko e talangofuá ko e fuofua fono ia 'o langi” (Joseph F. Smith, 'i he *Journal of Discourses*, 16:247–48).

Fakaafe'i e fānau akó ke nau fokotu'u atu ha fo'i lea 'e lava ke mo'oni ai e sētési. Fekau ke nau 'oatu ha fakamo'oni mei he folofolá ke ne poupu'i e fo'i sētési. Lau 'a e Fakahā 22:12–14

Lolotonga e Nofotu'í	Ngata'anga 'o e Nofotu'í	Hili e Nofotu'í
<p>'Oku ha'í 'a Sētane 'i ha ta'u 'e taha afe pea 'ikai ke ne toe kākaa'i e ngaahi pule'angá (vakai, Fakahā 20:1-3; 1 Nīfai 22:26-28).</p>	<p>'Oku tukuange 'a Sētane mei hono fale fakapōpulá pea 'okú ne toe kākaa'i e ngaahi pule'angá. 'Okú ne tñaki fakataha kinautolu ke tau'i e 'Otuá. (Vakai, Fakahā 20:7-8; T&F 88:110-11.)</p>	<p>'Oku ma'u 'e he māmaní hono nāunau fakasilesitialé. 'Oku fokotu'u e kolo mā'oni'oni 'o e 'Otuá 'i he māmaní. (Vakai, Fakahā 21:1-3; 22:1-2).</p>
<p>'E toe tu'u e kau mā'oni'oni 'i he 'Uluaki Toetu'ú (vakai, Fakahā 20:4-6; Mōsaia 15:21-23; T&F 88:96-98).</p>	<p>'Oku takataka'i e 'apitanga 'o e kau Mā'oni'oni 'e he kau tau 'a Sētane. 'Oku tuku mai 'e he 'Otuá ha afi 'o ne faka'auha e kau tau 'a Sētane. 'Oku li 'a Sētane mo ha ni'ihiki kehe ki he ano afi mo e sūlifa. (Vakai, Fakahā 20:9-10; T&F 88:112-14).</p>	<p>'Oku nofo e Kāingalotu mā'oni'oni mo e 'Otuá 'i he nāunau silsesitialé (vakai, 'Īsaia 60:19-21; Fakahā 21:4-7; 22:3-5).</p>
<p>"Lolotonga e ta'u 'e tahaafe ko ia 'o e melinó, 'e fai e ngaahi ngāue ma'ongo'onga 'a e 'Eiki 'i he ngaahi tempalé pea 'e 'alu e kaka'i ki he ngaahi tempale ko iá 'o ngāue ma'anautolu kuo [pekia] 'a ia kuo nau tatali ke ma'u e ngaahi ouau ko 'eni. . . 'i hano fakahoko ange 'e kinautolu 'oku kei [mo'ui] 'i he māmaní" (Joseph Fielding Smith, <i>Doctrines of Salvation</i>, 3:58; vakai foki, 'Īsaia 2:2-5; T&F 128:15).</p>	<p>'Oku toetu'u mo fakamaau'i 'a kinautolu ne 'ikai kau he 'Uluaki Toetu'ú. 'Oku tuku atu e kau angahalá ke nau mamahi 'i he mate tu'o uá. (Vakai, Fakahā 20:11-15; Hilamani 14:17-19; T&F 63:17).</p>	<p>'E pule ko e ngaahi 'otua 'a kinautolu kuo hakeaki'í (vakai, T&F 132:20). "Ko e tangata kotoa pē 'oku pule 'i he nāunau fakasilesitialé ko ha 'Otua ia ki hono ngaahi pule'angá" (Joseph Smith, <i>Teachings of the Prophet Joseph Smith</i>, 374).</p>

ke vakai pe te nau lava 'o 'ilo'i e 'uluaki fono 'o langí mei he ngaahi veesi ko 'ení. Tohi'i e fo'i lea ko e *Talangofuá* 'i he konga ne fakaavá pea fehu'i ange: Ko e hā hono 'uhinga 'oku pehē ai ko e talangofuá ko e fuofua fono ia 'o langí? (vakai, T&F 130:20–21).

Kole ki ha taha he fānau akó ke ne lau e lea ko 'eni na'e fai 'e 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni:

“I he kamata'anga 'o 'ema nofo malí, na'á ma nofo ai mo Sisitā Nalesoni 'i Miniapolisi, peá ma fakakaukau ke mau ō 'o 'eva 'i ha efiafi 'e taha mo 'ema ki'i ta'ahine ta'u uá. Na'a mau ō ai ki ha taha 'o e ngaahi anovai faka'ofu'ofa taha 'o Minesotá 'o totongi ha ki'i vaka. Hili 'emau 'alo'alo'o mama'o mei 'utá, ne mau ki'i mālōlō mo mamata he ngaahi mātangá. Fakafokifā pē kuo manga atu 'ema ki'i ta'ahiné 'amaua he kaokao 'o e vaká 'o ne kamata ke tō ki tahi mo ne kaila, 'Taimi ke tau hopo, Teti!'

“Ne ma puke vave mai ia mo tala ange: “Ikai, 'oku 'ikai ko ha taimi 'eni ke tau hopo ai; kuo pau ke tau nofoma'u 'i loto vaka kae 'oua kuo tau a'u lelei ki 'uta.” Na'e faifai 'ema fakakolekolé pea toki mahino ki ai ka hopo vave mei he vaká 'e hoko ha fakatu'utāmaki. . . .

“Oku tau meimei pehē mo kitautolu ko e fānau 'a e Tamai Hēvaní, 'o tau fakavalevale 'o fie hopo ki tu'a mei he vaká 'oku te'eki tū'uta ki he taulanga 'okú ne finangalo ke tau a'u ki aí. . . .

“Ko e ngaahi tāpuaki 'oku foaki 'e he 'Otuá 'oku makatu'unga pē ia 'i he talangofua ki he fonó [vakai, T&F 130:20–21]. Fakatatau mo e ki'i tala fakatātaá, ko kitautolu 'oku mu'omu'a ke 'heka ki he vaká' mo Iá. Pea kuo pau ke tau *nofo* ma'u mo Ia. Pea kapau he 'ikai ke tau hopo mei he vaká, te tau a'usia hono pule'angá, 'a ia 'e hiki hake ai kitautolu ki he mo'ui ta'engatá” ('i he Conference Report, Apr. 1997, 96; pe *Tūhulu*, Siulai 1997, 83).

Fai ange ha ní'ihí 'o e ngaahi fehu'i ko 'ení:

- Ko e hā e taumu'a pe iku'anga 'oku finangalo e Tamai Hēvaní ke tau a'u ki aí?
- Ko e hā e “vaka” kuo 'omi 'e he 'Otuá ke tokoni 'i hono 'ave kitautolu ki aí?
- Ko e hā ha ngaahi founa 'oku 'ahi'ahi'i pe fakatauvele'i ai e kakaí ke nau hopo mei he vaká?
- 'E tokoni fēfē 'a e talangofua ke tau a'u lelei ki hotau iku'angá?

Lau 'a e Fakahā 22:17 'o kumi ai e fakaafe 'a e Fakamo'uí kia kitautolu takitahá. Fakalotolahi'i e fānau akó ke nau ha'u kia Kalaisi. Faka'osi 'aki ha'o fakaafe'i kinautolu ke nau vahevahe atu ha me'a kuo nau ako he ta'ú ni 'i he semineli 'a ia te ne tokoni'i kinautolu ke nau talangofua pea “nofo 'i he loto vaká.”

LISI 'O E NGAHI POTU FOLOFOLA AKO MA'ULOTÓ

Tohi 'a Molomoná	Fuakava Motu'á	Fuakava Fo'ou	Tokäteline mo e Ngaahi Fuakavá
1 Nifai 3:7	Mōsese 1:39	Mātiu 5:14–16	Hisitōlia 'o Siosefa Sāmitá 2:15–20
1 Nifai 19:23	Mōsese 7:18	Mātiu 6:24	T&F 1:37–38
2 Nifai 2:25	Ēpalahame 3:22–23	Mātiu 16:15–19	T&F 8:2–3
2 Nifai 2:27	Sēnesi 1:26–27	Mātiu 25:40	T&F 10:5
2 Nifai 9:28–29	Sēnesi 39:9	Luke 24:36–39	T&F 14:7
2 Nifai 28:7–9	Ēkesōtosi 20:3–17	Sione 3:5	T&F 18:10, 15–16
2 Nifai 32:3	Ēkesōtosi 33:11	Sione 7:17	T&F 19:16–19
2 Nifai 32:8–9	Levitiko 19:18	Sione 10:16	T&F 25:12
Sēkope 2:18–19	Teutalōnome 7:3–4	Sione 14:15	T&F 58:26–27
Mōsaia 2:17	Sosiua 1:8	Sione 17:3	T&F 58:42–43
Mōsaia 3:19	Sosiua 24:15	Ngāue 7:55–56	T&F 59:9–10
Mōsaia 4:30	1 Samuela 16:7	Loma 1:16	T&F 64:9–11
'Alamā 32:21	Siopē 19:25–26	1 Kolinitō 10:13	T&F 64:23
'Alamā 34:32–34	Saame 24:3–4	1 Kolinitō 15:20–22	T&F 76:22–24
'Alamā 37:6–7	Lea Fakatātā 3:5–6	1 Kolinitō 15:29	T&F 82:3
'Alamā 37:35	Īsaia 1:18	1 Kolinitō 15:40–42	T&F 82:10
'Alamā 41:10	Īsaia 29:13–24	'Efesō 4:11–14	T&F 84:33–39
Hilamani 5:12	Īsaia 53:3–5	2 Tēsalonika 2:1–3	T&F 88:123–24
3 Nifai 11:29	Īsaia 55:8–9	2 Tīmote 3:1–5	T&F 89:18–21
3 Nifai 27:27	Selemaia 16:16	2 Tīmote 3:16–17	T&F 121:34–36
'Eta 12:6	'Isikeli 37:15–17	Hepelū 5:4	T&F 130:18–19
'Eta 12:27	Taniela 2:44–45	Sēmisi 1:5–6	T&F 130:20–21
Molonai 7:16–17	'Āmosi 3:7	Sēmisi 2:17–18	T&F 130:22–23
Molonai 7:45	Malakai 3:8–10	Fakahā 14:6–7	T&F 131:1–4
Molonai 10:4–5	Malakai 4:5–6	Fakahā 20:12–13	T&F 137:7–10

Talateú

‘I he 1993, na’e lea ai ‘e ‘Eletā Poiti K. Peeka ‘i he’ene kei mēmipa he Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá, ki ha kau faiako he Potungāue Ako ‘a e Siasí, fakataha mo ha ki’i vakai nounou ki he taumu’a ke akó, ‘oku totonu ke nau toe vakai fakalūkufua ange ki he palani ‘o e fakamo’uí ‘i he kamata’anga ‘o e ta’u ako kotoa pē:

“Ko e vakai fakalūkufua nounou ko ia ki he ‘palani ‘o e fiefiá’ (‘a ia ‘oku ou fili ki aí pea ko e taumu’a ia ‘oku ou manako taha ai he talanoa fekau’aki mo e palani), ‘o kapau ‘e fai he kamata’anga pē ‘o e ta’ú pea toutou fai foki ha lave ki ai, ‘e matu’aki mahu’inga ia ki ho’o fānau akó.

“‘Oku ou ‘oatu ha ngāue ke mou fai. . . ‘Oku vahe atu ke mou teuteu ha ki’i fakamatala nounou fekau’aki mo e palani ‘o e fiefiá—‘a e palani ‘o e fakamo’uí. Fa’u ia ke hoko ko ha ‘esia ‘a ia ‘e lava ke fakamaa ki ai ‘e ho’o fānau akó ‘a e ngaahi mo’oni ‘okú ke vahevahe mo nautolú.

“Mahalo te ke fuofua pehē ko ha ki’i ngāue faingofua ‘eni. Ka ‘oku ou fakapapau’i atu ‘oku ‘ikai. ‘Oku faingata’a ke lava’i ‘a e nounou mo e faingofuá. ‘E ‘uluaki ‘ahi’ahi’i koe ke ke ‘ai ke lahi ange he me’a totonú. ‘Oku hanga ‘e he palani ‘i hono kakató ‘o fālute ‘a e fo’i mo’oni kotoa pē ‘o e ongoongolelei. . .

“Mahalo ko e ngāue faingata’a tahá ‘eni, ka ko e fakafiefia tahá ia ‘i ho’o ngāue fakafaiakó.

“‘Oku totonu ke nounou pē ho’o ki’i fakamatala fekau’aki mo e palani ‘o e fiefiá ‘o fakakau ai e ngaahi mo’oni fakafolofola kuo ‘osi fakahā maí. ‘E lava leva ai ‘e ho’o fānau akó ke nau ‘ilo’i e feitu’u ‘oku nau ‘i aí ‘i he’ene fekau’aki mo e palani. . .

“Te u ‘oatu e fakamatala mahino taha fekau’aki mo e palani ke kamata ‘aki, ka kuo pau ke ke fokotu’utu’u ‘e koe ‘a e toenga ‘o e lēsoní.

“Ko e ngaahi kongā mahu’inga ‘eni ‘o e palani lahi ‘o e fiefiá, ‘o e huhu’i pea mo e fakamo’uí:

“Maama fakalaumālié
Fakatupu fakalaumālié
Tau’atāina ke fili
Tau ‘i he langí

Fakatupu fakatu’asinó

Ko e Hingá mo e mo’ui fakamatelié

Ngaahi tefito’i mo’oni mo e ngaahi ouau ‘o e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisí (ngaahi ‘uluaki tefito’i mo’oni: tui ki he ‘Eiki ko Sīsū Kalaisí, fakatomalá, papitaisó, . . .)

Ko e Fakaleleí

Mo’ui hili e maté

Maama tatalí’anga ‘o e ngaahi laumālié

Fakamāu

Toetu’ú”

(The Great Plan of Happiness [address to religious educators at a symposium on the Doctrine and Covenants/Church history, Brigham Young University, 10 Aug. 1993], 2–3; pe Charge to Religious Educators, 3rd ed. [1994], 113–14).

‘Oku fakakau atu e fakamatala ko ‘eni ke tokoni ‘i hono toe fakamahino’i ange kiate koe ‘a e palani lahi ‘o e fiefiá pea mo fokotu’utu’u ai ho’o ki’i fakamatala nounou. Mahalo te ke loto ke ako’i e palani ‘o e fakamo’uí ‘o lahi ange ‘i ha ki’i fakamatala nounou pē hangē ko ia ne fokotu’u atu ‘e ‘Eletā Pēká. Kātaki kae ‘oua na’á ke fai pehē, ka ke manatu’i ma’u pē ko e kongā lahi ‘o e ngaahi fakaikiiki fekau’aki mo e palani ‘e alea’i ia ‘i he lēsoni te mou ako ki ai ‘i he Fuakava Fo’ou. ‘I ho’o ako’i e ngaahi me’a ni lolotonga e ta’u fakaakó, fakakaukau ke ke toe vakai pē ki ho’o fakamatala fekau’aki mo e palani ‘o e fakamo’uí.

‘Oku Hangē ‘a e Palani ‘o e Fakamo’uí ko ha Fo’i Faiva Konga Tolú

‘I ha faeasaiti ‘a e kau tāutahá he 1995, na’e pehē ai ‘e Palesiteni Poiti K. Peeka ‘o e Kōlomu ‘o e Kau ‘Aposetolo ‘e Toko Hongofulu Mā Uá:

“‘Oku fenāpasi e hala ‘o ‘etau mo’ui fakamatelié, mei he fanau’i ki he maté, pea mo e ngaahi fono ta’engatá pea ‘oku muimui ia ‘i ha palani ne fakamatala’i mai he ngaahi fakahaá ‘o pehē ko e palani lahi ‘o e fiefiá. Ko ‘eni e fo’i fakakaukau pe fo’i mo’oni ‘oku ou fie fakahū ki homou ‘atamaí: ‘Oku kongā ‘e tolu ‘a e palani. ‘Oku mou ‘i he kongā hono uá pe kongā ki lotó, ‘a ia ‘e sivi’i ai kimoutolu ‘e he ‘ahi’ahí, ngaahi faingata’a pea mahalo mo e mamahí. ‘Ai ke mahino ia kiate koe pea te ke lava leva ‘o toe mahu’inga mālie ange ‘i he mo’uí pea mo matu’uaki e veiveiuá, loto-fo’i pea mo e loto mamahí.

“‘E lava ke fakatatau e palani ‘o e huhu’i mo hono ngaahi kongā ‘e tolú, ki ha fo’i faiva ‘oku kongā tolu. ‘Oku ui e kongā 1 ko e ‘Maama Fakalaumālié.’ ‘Oku fakamatala’i ia ‘e he folofolá ‘o pehē ko hotau mu’aki tu’ungá ia (vakai, Sute 1:6; ‘Ēpalahame 3:26, 28). Ko e Kongā 2, mei hono fanau’i kitautolú ki he taimi ‘o e toetu’ú, ko e ‘Tu’unga hono Uá” ia. Pea ko e Kongā 3 ‘a ia ‘oku ui ko e ‘Mo’ui Hili ‘a e Maté’ pe ‘Mo’ui Ta’engatá.’

“‘I he mo’ui fakamatelié, ‘oku tau hangē ai ko ha kau faiva ‘oku hū ki ha fale faiva ‘i he ‘amanaki pē ko ia ke kamata e kongā hono uá. Ne ‘ikai ke tau ma’u mai e kongā 1. ‘Oku lahi ha ngaahi kongokonga ‘o e faivá ‘oku fetuiaki ‘o faingata’a ai ke tau ‘ilo’i pe ko hai ‘oku fetu’utaki mo hai pe ‘uhinga ‘o ‘enau fetu’utakí, ko hai e kau mo’unga’i tangatá pea ko hai ‘a e kau fai koví. ‘Oku toe lahi ange ‘ete puputu’ú koe’uhí ‘oku ‘ikai ke tau mata faiva ‘ata’atā pē; ka ‘oku tau kau ‘i hono faiva’i he funga siteisí ‘i he uhouhonga ‘o e me’a kotoa ko iá!’ (The Play and the Plan [address to young adults, 7 May 1995], 1–2).

Mo'ui 'i he Maama Fakalaumalié

Ki mu'a pea fanau'i fakamatelie mai kitautolu, ne tau nofo mo 'etau Tamai Hēvaní (vakai, Siope 38:4–7; Selemaia 1:5; 'Ēpalahame 3:21–23). Ko e Tamai Hēvaní ko ha tokotaha nāunau'ia, haohaoa pea mo fakalangi 'okú ne ma'u ha sino 'o e kakano pea mo e hui (vakai, T&F 130:22). Na'e akonaki e Palōfita ko Siosefa Sāmitá 'o pehē: "Na'e 'i ai ha taimi ne hangē tofu pē 'a e 'Otuá ko kitautolu he taimi ní, ko ha tangata hakeaki'i 'okú ne 'afio 'i he langí!" (Teachings of the Prophet Joseph Smith, 345).

Ko e Tamai Hēvaní 'a e tamai hotau ngaahi sino fakalaumalié (vakai, Nōmipa 16:22; Ngāue 17:29; Hepelū 12:9; Mōsese 3:5). 'Okú ne ma'u kakato e ngaahi 'ulungāanga mo e fiefia faka'otua kotoa pē, pea 'oku finangalo ke hoko 'Ene fānaú 'o hangē ko Iá (vakai, Mātiu 5:48; 2 Nīfai 9:18; Mōsese 1:39).

Fakatupu Fakalaumalié

Na'e mamata 'a 'Ēpalahame na'e "'atamai lelei" e fānau kotoa pē 'a e Tamai Hēvaní pe ko ha ngaahi laumalié kotoa kinautolu na'e fa'u ki mu'a 'i he māmaní (vakai, 'Ēpalahame 3:18–23). Na'e ako mai 'a Palesiteni Peeka 'o pehē: "'Oku ta'engata e laumalié 'o e kakai tangatá mo e kakai fefiné (vakai, T&F 93:29–31; vakai foki, Joseph Smith, Teachings of the Prophet Joseph Smith . . . , 158, 208). Ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine kotoa 'o e 'Otuá pea ne nofo 'i he maama fakalaumalié ko 'Ene fānau fakalaumalié (vakai, Nōmipa 16:22; Hepelū 12:9; T&F 76:24). 'Oku hangē e laumalié 'o e tokotaha fakafo'ituitui kotoa pē ko hono sino fakamatelié, ko e tangata mo e fefine (vakai, T&F 77:2; 132:63; Mōsese 6:9–10; 'Ēpalahame 4:27). Ko e tokotaha kotoa pē ko e tatau ia 'o 'etau mātu'a fakalangi" (The Play and the Plan, 3).

'I he "Ko e Fāmilí: Ko ha Fanongonongo ki Māmaní" na'e pehē ai 'e he Kau Palesitenisí 'Uluaki: "Ko e kakai kotoa pē—'a e tangata mo e fefine—na'e fakatupu ia 'i he tatau 'o e 'Otuá. Ko e toko taha fakafo'ituitui kotoa pē ko e foha mo e 'ofefine 'ofeina ia 'o ha mātu'a fakalangi, pea 'i he'ene peheé, 'oku ma'u ai 'e he toko taha kotoa pē ha natula fakalangi pea mo ha iku'anga pau. Ko e tu'unga tangata pe fefiné ko ha 'ulungāanga mahu'inga ia 'oku 'ilo'i ai 'a e tu'unga mo e taumu'a 'o e tokotaha fakafo'ituitui, 'i he maama fakalaumalié mo e mo'ui fakamatelié pea mo e mo'ui ta'engatá" (Tūhulu, Sune 1996, 10; vakai foki, T&F 29:31–32; Mōsese 3:5; Old Testament: Genesis–2 Samuel [Religion 301 student manual, 1981], p. 32).

Tau'atāina ke Filí

1. 'Oku ha'isia e tokotaha kotoa pē ki ha fono fakalangi, 'a ia 'e ma'u e ngaahi tāpuaki 'o ka tau talangofua ki ai. Ko e talangata'á 'oku iku ia ki he mamahí mo e fakamala'ia.
2. 'Oku ma'u 'e he tokotaha kotoa pē 'a e me'a-foaki 'o e tau'atāina ke fili ki he lelei pe koví. 'E tau'atāina 'a e

taha kotoa ki he founa, feitu'u mo e me'a te ne lotu ki ai, ka 'e toki hakeaki'i pē ia 'o kapau te ne ako mo talangofua ki he ngaahi fono fakasilesitalé.

3. 'E lava 'e he tokotaha kotoa pē 'o fili mo ngāue pē ma'ana- 'i he'ene 'ilo'i e lelei mo e koví pea mo hono uesia ia 'e ha taha" ("Basic Doctrine," Charge to Religious Educators, 3rd ed. [1994], 85).

'Oku mahu'inga ki he'etau hoko ko ia 'o hangē ko e 'Otuá 'a hono faka'aonga'i totonu 'o 'etau tau'atāina ke filí (vakai, 2 Nīfai 2:14–16). Ka neongo ia, 'oku 'i ai ha ngaahi nunu'a 'o hono foaki mai kia kitautolu e faingamalié ke filí. Hangē ko e mahu'inga ko ia 'a e tau'atāina ke filí ki he'etau tupulaki, na'e 'osi mahino pē foki he 'ikai ke tonu ma'u pē 'a 'etau filí. Hangē ko ia ne tohi 'e he 'Aposetolo ko Paulá, 'He kuo fai angahala kotoa pē pea ['ikai a'usia e nāunau] 'o e 'Otuá" (Loma 3:23). Na'e 'osi vavaloi pē 'a e iku'anga ia ko 'ení pea 'omi he palani 'a e Tamai ne 'oange ki He'ene fānaú 'i ha fakataha alēlea he maama fakalaumalié.

Ko e Fakataha Lahi pea mo e Tau 'i he Langí

Hili hono foaki mai 'e he'etau Tamai Hēvaní kia kitautolu ha ngaahi sino fakalaumalié he maama fakalaumalié, ne tau hangē ai ko iá ka ne te'eki pē ke tau ma'u ha ngaahi 'ulungāanga lahi mahu'inga. Ko ha tokotaha hakeaki'i mo haohaoa Ia mo ha sino fakatu'asino nāunau'ia; na'e 'ikai ke tau pehē kitautolu. Na'e ui fakataha 'e he Tamai 'a 'Ene fānaú ki ha fakataha lahi 'i langi pea 'oange ai kia kinautolu 'Ene palani ke tokoni'i 'aki kitautolu ke tau hoko 'o hangē ko Iá (vakai, Mōsese 4:1–4; 'Ēpalahame 3:22–27).

Na'e pehē 'e Palesiteni Peeka:

"'I he fakataha alēlea 'o e ngaahi 'Otuá, na'e poupu'i ai e palani 'a e Tamai Hēvaní (vakai, 'Alamá 34:9; vakai foki, Teachings [of the Prophet Joseph Smith], 349–50). Na'e kau 'i he palani hano fakatupu ha māmani 'a ia 'e ma'u ai 'e he'ene fānaú ha ngaahi sino fakamatelie pea 'e sivi'i kinautolu 'o fakatahu mo 'ene ngaahi fekaú (vakai, Mōsese 6:3–10, 22, 59; 'Ēpalahame 3:24–25; 4:26–27). Na'e foaki ki he laumalié kotoa pē he maama fakalaumalié ha ngaahi faingamalié ke ako mo talangofua ai. Na'e foaki foki ki he tokotaha kotoa pē 'a e tau'atāina ke filí (vakai, 'Alamá 13:3–5).

"Na'e ui leva e fakataha alēlea lahi he langí (vakai, Teachings, 349–50, 357). Na'e fie ma'u 'i he palani fakalangi ke fekau'i mai ha taha ko ha fakamo'ui mo ha huhu'i ke ne fakahoko e palani 'a e Tamai. Na'e loto fiemalié 'a Sihova ko e 'Uluaki fānaú 'o e Tamai Ta'engatá pea na'e fili ia (vakai, Mōsese 4:1–2; 'Ēpalahame 3:19, 22–27).

"Ko e tokolahi tahá ne nau poupu'i e fili ko 'ení. Ne angatu'u ha ni'ihi pea na'e 'i ai ha tau 'i he langí. Na'e kapusi ai ki tu'a 'a Sētane mo e ni'ihi ne muimui kiate ia he angatu'u ki he palani 'a e Tamai pea ta'ofi foki meia kinautolu 'a e mo'ui fakamatelié (vakai, Fakahā 12:7–13; T&F 29:36; 76:28; Mōsese 4:3).

“Ko kinautolu ne tauhi ki he mu’aki tu’ungá (‘a ia ne mou kau ai) ne ‘oange kia kinautolu ha sino fakamatelie pea fakangofua ke mo’ui he māmaní ‘i he tu’unga ko ‘eni hono ua ne ‘osi palaní (vakai, ‘Ēpalahame 3:26). Na’e vahe ki he tokotaha kotoa pē ‘a e kuonga mo e ngata’anga ‘o ‘ene mo’uí (vakai, Teutalōnome 32:8; Ngāue 17:26). Ne tomu’a fakanofa ha ni’ihi ke hoko ko ha kau palōfita (vakai, ‘Alamā 13:7–9; ‘Ēpalahame 3:23; vakai foki, Teachings, 365)“ (The Play and the Plan, 3).

Fakatupe Fakatu’asinó

Ko ha sitepu mahu’inga foki ‘a hono fakatupu fakatu’asino ‘o e langí, māmaní mo e ngaahi me’a kotoa pē aí, ‘i hono tokoni’i kitautolu ke hoko ‘o hangē ko ‘etau Tamai Hēvani (vakai, Mōsese 1:33–39; ‘Ēpalahame 3:24–26). ‘I he taimi na’e fakatupu ai ‘e he ‘Otuá ‘a e māmaní na’e “lelei ‘aupito” ia (Mōsese 2:31) pea ne hoko ia ko ha feitu’u faka’ofu’ofa mo mahu (vakai, Sēnesi 1–2; Mōsese 2; 3:7–25; ‘Ēpalahame 4–5; vakai foki, T&F 59:16–20).

Na’e ako’i mai ‘e Palesiteni Peeka ‘o pehē: “Na’e fokotu’utu’u leva ‘a e māmaní (vakai, ‘Ēpalahame 5:4). ‘I he tu’unga fakapalataisi, ko ‘Ātama mo ‘Ivi ‘a e fuofua tangata mo e fefiné (vakai, Mōsese 1:34; 3:7; 4:26; 6:3–10, 22, 59). Ne na mali ta’engata pea foaki ange ‘a e ngaahi fekau (vakai, Mōsese 3:23–25). Ne na ‘i ha tu’unga ta’e halaia pea ‘ikai ke na ‘ilo ha angahala (vakai, 2 Nifai 2:23)“ (The Play and the Plan, 3).

Ko e Hingá mo e Mo’ui Fakamatelié

Ko e sitepu hoko he palani lahi ‘o e fiefiá ‘a e Hinga ‘a ‘Ātama mo ‘Ivi. Na’e hanga ‘e he Hingá ‘o fakahoko ‘a e ngaahi tūkunga ‘o e mo’ui fakamatelié, ‘o kau ai ‘a e mate fakalaumālie mo fakatu’asinó (vakai, 2 Nifai 2:19–25; ‘Alamā 42:1–10). ‘Oku mahu’inga e mo’ui fakamatelie he māmaní ki he hoko ko ia ‘o tatau mo e ‘Otuá. ‘Okú ne ‘omi kia kitautolu ‘a e faingamālie ke ma’u ha sino fakamatelie pea lava ke hokohoko atu ‘etau tupulakí ‘aki ‘etau tau’atāina ke fili ke muimui ki he na’ina’i ‘a e ‘Otuá pe ko e ngaahi fakatauele ‘a Sētané (vakai, ‘Alamā 42:1–12; T&F 29:36–43; Mōsese 5:9–12). ‘Oku fakafou ‘i he’etau ngaahi filí ‘a ‘etau “fakamo’oni’i” kitautolú (vakai, ‘Ēpalahame 3:25).

‘I ha lave ‘a Palesiteni Peeka ki hono fakatātā ko ‘eni ‘o e mo’uí ki ha fo’i faiva kongá tolú (vakai, p. 308), na’á ne ‘omi ai e fakahinohino ko ‘eni fekau’aki mo hotau tu’unga fakamatelié:

“Ko ha kongá ia ‘o e palani ta’engata, ke ‘ufi’ufi ‘etau manatu ki he’etau mo’ui he maama fakalaumālie, ‘a ia ko e kongá 1, ‘e ha veili. Talu ‘etau hū mai ki he mo’ui fakamatelié he kamata’anga ‘o e kongá 2 pea ‘ikai ha’atau teitei manatu ki he kongá 1, ‘oku ‘ikai ha ofo ai ‘i he faingata’a ko ia ke mahino kia kitautolu pe ko e hā ko ā e me’a ‘oku hokó.

“‘Oku hanga ‘e he mole ko ia ‘etau manatu ‘o ‘omi kia kitautolu ha kamata’anga fo’ou. ‘Oku mahu’inga fau ia ki hotau sivi’i; ‘okú ne fakapapau’i mai ai ‘etau tau’atāina fakafo’ituitui ke filí mo tuku ai kitautolu ke tau fili tau’atāina. ‘Oku lahi ha ngaahi fili kuo pau ke fai ia ‘i he tuí ‘ata’atā pē. Neongo ia, ‘oku tau ma’u ha ki’i ‘ilo si’i pē ki he’etau mo’ui he maama fakalaumālie pea mo ‘etau hoko ko ha fānau ‘a ha mātu’a ta’e fa’a maté.

“Na’e fanau’i kimoutolu ‘i he ta’e halaia, he na’e ‘ta’e halaia e [laumālie kotoa pē ‘o e tangatá] ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá ‘i he’enua kei valevalé’ (T&F 93:38), ‘oku mou ma’u ha ‘ilo ki he lelei mo e halá, he ‘oku fakahā mai ‘e he folofolá ‘i he Tohi ‘a Molomoná kuo ‘akonaki’i ‘a e tangatá ‘o fe’unga ke nau ‘ilo’i ‘a e lelei mei he koví’ (2 Nifai 2:5). . . .

“Kapau ‘okú ke ‘amanaki ke ma’u pē ‘a e fiemālie, nongá mo e fiefiá ‘i he lolotonga e kongá hono 2, ta ‘e tō noa ho’o ‘amanaki. ‘E si’isi’i ke mahino kiate koe ‘a e me’a ‘oku hokó mo e ‘uhinga ‘o e tūkunga ‘o e ngaahi me’a takitaha.

“Manatu’i ‘eni! Ne te’eki ai pē ha taimi ia ne fakataumu’a ai e kupu’i lea ‘Pea nau nofo fiefia ai pē ‘o ta’engata’ ma’á e mo’ui fakamatelié ni. Ko e kupu’i lea ia ‘o e kongá hono tolú, ‘i he taimi kuo ‘ilo’i ai e ngaahi me’a liló pea fokotu’utu’u totonu e me’a kotoa peé. . . .

“He ‘ikai lava ke mahino kiate koe ‘a e ngaahi faikehekehe ‘o e mo’uí kae ‘oua leva kuo lahi ho’o ‘ilo ki he natula ta’engata ‘o e ngāue kāfakafá ni. ‘Oku fanau’i ha ni’ihi mo ha ‘ilo ‘oku si’isi’i kae lahi ha ni’ihi ia. ‘Oku fanau’i ha ni’ihi he masiva, faingata’a’ia fakaesino, mamahi mo faingata’a’ia. ‘Oku mate kei si’i ha ni’ihi, ‘o a’u pē ki he fānau ta’e halaia. ‘Oku ‘i ai foki mo ha ngaahi mālohi fulukivanu mo ta’e fakamolemole ‘o natulá pea pehē ki he anga-kovi ‘a e tangatá ki he ni’ihi kehé. Kuo tau mamata ki he lahi ‘a ‘ene hoko ia ki mui ní.

“‘Oua na’á ke pehē ‘oku fakatupu ‘e he ‘Otuá e ngaahi me’a ko ia ‘okú ne tuku ke hokó koe’uhí ke fakakakato ai ‘ene ngaahi taumu’á. ‘I he taimi ‘okú ke ‘ilo’i ai e palaní pea mo hono taumu’á, ‘e lava leva ‘e he ngaahi me’a ko ‘eni ke ne fakahaa’i atu ha Tamai anga’ofa ‘i Hēvani.

“‘Oku ‘i ai ha fakamatala ki he ngāue ma’ongo’ongá ni, ‘a e ngāue ‘o e ngaahi kuongá. . . .

“Hangē ko ia ‘oku totonu ke mou ‘osi ‘ilo’i, ko e folofolá ‘a e fakamatala ko iá—‘a e ngaahi fakahaá. Lau kinautolu. Ako kinautolu. . . .

“‘Oku lea ‘aki ‘e he folofolá ‘a e mo’oni. Te mou lava ‘o ako meia kinautolu ha me’a fe’unga fekau’aki mo e ngaahi kongá ‘e tolú ke ke kamata fokotu’utu’u mo ma’u ai ha fakahinohino ki ho’o mo’uí. ‘Oku nau fakahā mai ‘na’a mou ‘i he kamata’angá foki fakataha mo e Tamai; ‘io ko e Laumālie ‘o e mo’oni;

“Pea ko e mo’oni ko e ‘ilo ia ki he ngaahi me’a ‘o hangē ko honau anga ‘oku ‘i ai pea hangē na’e ‘i ai pea hangē ‘e ‘i ai’ (T&F 93:23–24).

“Konga 1, kongā 2, mo e kongā 3” (*The Play and the Plan*, 2).

Ko e Misiona ‘o e Siasí pea mo e Ngaahi Tefito‘i Mo’oni mo e Ngaahi Ouau ‘o e Ongoongolelé

Na’e ‘ikai ko ha fehālaaki pe ko ha faka’ohovale ‘a e Hinga ia ‘a ‘Ātama mo ‘Ivī. Kapau ne ‘ikai ke na fili ke mo’ui fakamatelie ne ‘ikai ke na mei lava pe lava ‘e he toenga ‘o e fānau ‘a e Tamai Hēvaní ‘o fakalalakala ke hoko ‘o hangē ko e ‘Otuá (vakai, 2 Nifai 2:22–25). Ko e Hingá ko ha kongā mahu’inga ia ‘o e palaní, ka ‘oku ‘i ai hano ngaahi nunu’a kovi ‘a ia ‘oku fie ma’u ke tau hao mei ai.

‘Oku ‘omi ‘e he ongoongolelé ‘o Sisū Kalaisí ha founga ke fakamo’ui ai e fa’ahinga kotoa pē ‘o e tangatá ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá pea ke nau hoko ‘o hangē ko Iá ‘o kapau te nau lava. (vakai, 2 Nifai 31:10–21; Mōsaia 3:19; ‘Alamā 7:14–16; 3 Nifai 27:13–22; Mōsesē 5:9; Ngaahi Tefito ‘o e Tuí 1:4. Kapau ‘oku tau fakafisi ke muimui ki he palaní pea ‘ikai ke tau tali e Fakalelé ‘a Sisū Kalaisí, he ‘ikai lava ke huhu’i kitautolu mei he’etau ngaahi angahalá mo fakahaohaoa’i (vakai, Mōsaia 2:36–39; 4:1–12; ‘Alamā 11:40–41; T&F 29:43–44).

‘I he kuonga fakakōsipeli kotoa pē, kuo fekau’i atu ai ha kau palōfita ke nau ako’i e ongoongolelé ki he fānau ‘a e ‘Otuá he māmaní. Kuo fokotu’u e Siasí ‘o Sisū Kalaisí he ngaahi ‘aho faka’osí ni ke fakaafe’i e tokotaha kotoa pē ke ha’u kia Kalaisí ‘aki hono malanga’i ‘o e ongoongolelé ki he māmaní, fakahaohaoa’i e Kāingalotú pea mo huhu’i e kau pekiá (vakai, ‘Āmosi 3:7; ‘Efesō 4:11–15; T&F 1:4–23; 138; Ngaahi Tefito ‘o e Tuí 1:5–6).

Ko e Fakalelé

Koe’uhí ko e Hinga ‘a ‘Ātamá te tau mate kotoa ai (mate fakatu’asinó), pea tu’usi mei he ‘ao ‘o e ‘Otuá pea ‘ikai ke tau lava ‘o toe foki kiate Ia ‘iate kitautolu pē (mate fakalaumālié), pea tau nofo ai ‘i ha māmani fonu faingata’a, fai angahala mo mamahi. ‘Oku tu’unga ‘i he Fakalelé ‘a Sisū Kalaisí ‘a e toetu’u e fa’ahinga kotoa pē ‘o e tangatá mo ha sino ta’e fa’a maté ‘o nau ikuna’i ai e mate fakatu’asinó. ‘Oku hanga foki ‘e he Fakalelé ‘o fakapapau’i mai ‘e huhu’i e fa’ahinga kotoa pē ‘o e tangatá mei he Hingá pea toe fakafoki mai kinautolu ki he ‘ao ‘o e ‘Otuá ‘i honau tu’unga toetu’ú ke Fakamāu’i, ‘o nau ikuna’i ai e mu’aki mate fakalaumālié (vakai, 2 Nifai 9:15, 21–22; Hilamani 14:16–18). Tu’unga ‘i he Fakalelé, kapau te tau fakatomala ‘e lava ke fakama’a kitautolu mei he ngaahi angahala fakafō’ituituí pea liliu mei hotau tu’unga hingá ke hoko ‘o hangē ko e ‘Otuá mo ‘etau Tamai (vakai, 2 Nifai 2:5–10; 9:4–14, 19–27; ‘Alamā 7:11–13; 12:32–34; 34:8–16;

42:11–28; T&F 19:16–19; Ngaahi Tefito ‘o e Tuí 1:3; vakai foki, “Ko e Fakataha Lahi pea mo e Tau ‘i he Langí,” p. 310).

He ‘ikai lava ‘e ha tangata noa pē ‘o fakahoko e Toetu’ú mo fakahoko e fakalelé ma’a e ngaahi angahala ‘o e fa’ahinga kotoa pē ‘o e tangatá. Ko e tokotaha pē na’a ne ma’u e mālohi ke ikuna’i e maté pea mo e mālohi ‘o ha mo’ui haohaoa ne ne malava ke fakahoko iá. Na’e fiema’u ki ai e feilaulau ia ‘a ha ‘Otuá (vakai, Sione 10:17–18; ‘Alamā 34:9–14; T&F 45:4).

Mo’ui Hili ‘a e Maté

Ko e Maama Tatali’anga ‘o e Ngaahi Laumālié

Ko e mate fakatu’asinó ko e mavahevahe ia ‘a e sinó mo e laumālié. ‘I he maté, ‘oku ‘alu e ngaahi laumālie kotoa ‘o e fānau ‘a e Tamai Hēvaní ki ha maama ‘o e ngaahi laumālié ‘o tatali ai ki he Toetu’ú. ‘I he maama tatali’anga ‘o e ngaahi laumālié ‘oku mavahevahe ai ‘a kinautolu ne nau tali e ongoongolelé mo tauhi e ngaahi fekau’i pea mo kinautolu ne ‘ikai ke nau fai iá. Hangē ko ia ne fakamatala’i ‘e Palesiteni Pēká, “ Ko e fiefiá ia, ko ha palataisi mo’oe kau mā’oni’oni. Ko e mamahi ia mo’oe kau angahalá (vakai, 2 Nifai 9:10–16; ‘Alamā 40:7–14). Pe ko e fē pē ha taha he ongo tu’ungá ni, ‘oku kei hokohoko atu ai pē ‘etau ako mo ‘etau ha’isia ki he’etau ngaahi tō’ongá (vakai, T&F 138:10–22)” (*The Play and the Plan*, 3). Ke ma’u ha fakamatala ‘oku lahi angé fekau’aki mo e maama tatali’anga ‘o e ngaahi laumālié, vakai ki he Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 138—ki he fakamatala ‘a Palesiteni Siosefa F. Sāmita fekau’aki mo e me’a-hā-mai fakaofo ko ia na’a ne mamata ki ai fekau’aki mo e ngāue ‘oku fakahoko ai.

Fakamāu

‘I he taimi na’e ‘oange ai ‘e he Tamai ‘a ‘Ene palaní peá Ne fokotu’u ke fakatupu ha māmaní, ko ‘ene taumu’á ke “sivi’i” ‘Ene fānau pe te nau lava ‘o tauhi ‘Ene ngaahi fekau’i (vakai, ‘Ēpalahame 3:25). Na’e fakafou mai ‘i he Palōfita ko Siosefa Sāmitá ha fakahā ‘e fakamaau’i kitautolu ‘o ‘ikai ngata pē ‘i he’etau ngāue, kae pehē foki ki he ngaahi holi ‘o hotau lotó (vakai, ‘Alamā 41:3–6; T&F 137:9).

‘Oku fengāue’aki vāofi ‘aupito ‘a e Fakamāu pea mo e Toetu’ú, pea ‘e fakahoko e kongā ‘o hotau fakamāu’i faka’osí ‘i he’etau toetu’ú. ‘E Toetu’u e tokotaha kotoa pē ‘i ha sino haohaoa ka ‘e kehekehe honau nāunaú, tukukehe ‘a e ngaahi foha ‘o e mala’iá. ‘E fokotu’u e tokotaha kotoa pē ‘i ha sino ‘oku fe’unga mo e nāunau te nau ma’u, ‘a ia ko e silesitiale, telesitiale pe tilesitiale. ‘E toetu’u e ngaahi foha ‘o e Mala’iá ka he ‘ikai foaki ange hanau nāunau; ‘e kapusi kinautolu ki he fakapo’ulí (vakai, 1 Kolinitō 15:35, 39–42; T&F 88:28–32).

Na’e pehē ‘e Palesiteni Peekā:

“Hili hano fakahoko tatau e me’a kotoa peé, ‘e toki fakahoko leva e fakamāu (vakai, Mōsaia 3:18; vakai foki, Teachings, 218–19). ‘E toetu’u e tokotaha kotoa pē ‘i hono taimi ‘o’oná

(vakai, 1 Kolinitō 15:21–23). Ka neongo ia, ko e nāunau ko ia 'e ma'u 'e ha tahá, 'e makatu'unga ia 'i he talangofua ki he ngaahi fonó mo e ngaahi ouau 'o e palani 'a 'etau Tamafí (vakai, 1 Kolinitō 15:40–42).

“Ko kinautolu kuo hoko 'o haohaoa tu'unga 'i he fakatomalá te nau ma'u e mo'ui ta'engatá pea toe foki ki he 'ao 'o e 'Otuá. 'E hakeaki'i kinautolu ko e 'kau 'ea hoko 'o e 'Otuá mo e kaungā 'ea-hoko mo Kalaisi' (Loma 8:17; vakai foki, T&F 76:94–95; 84:35; 132:19–20; vakai foki, *Teachings*, 374).

“Oku 'i ai ha faka'atā 'i he palaní kia kinautolu ne mo'ui he maama fakalaumālié ka ne 'ikai 'ilo ki he palaní: ' 'O ka 'ikai ha fono kuo fokotu'u, 'oku 'ikai ke 'i ai ha tautea; pea 'o ka 'ikai ha tautea, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakamaau; . . . koe'uhí ko e fakalelei; he 'oku fakahaofi 'a kinautolu 'e hono māfima'í' (2 Nifai 9:25).

“Ka ne ta'e'oua e ngāue toputapu ko ia 'o hono huhu'i e kau pekiá, 'e ta'e kakato e palaní pea he 'ikai fakafiemālie. 'Oku

mahu'inga kotoa e ngaahi ouau 'o e tempalé—'a e 'enitaumení mo e sila 'i he mali ta'engatá—ki he teuteu 'oku fie ma'ú. 'Oua na'á ke fai ha me'a te ke ta'e taau ai ke ma'u kinautolu na'a 'ikai ke ke lava 'o a'u ki he kongá 3 'o e ngāue ta'engatá ni lolotonga ho'o kei tau'atāina ke fai iá' (The Play and the Plan, 3–4).

Toetu'ú

Ko e tokotaha kotoa pē kuo mo'ui he māmaní, 'o tatau ai pē pe na'e anga-tonu pe 'ikai, 'e toetu'u mo ha sino ta'e fa'a mate. Ko ha me'a'ofa 'eni tu'unga 'i he Fakalelei 'a Sísū Kalaisí (vakai, 1 Kolinitō 15:19–22; 2 Nifai 9:6–15, 19–22). 'Oku 'ikai toetu'u e tokotaha kotoa pē he taimi tatau, “ ka ko e tokotaha kotoa pē 'i hono [taimí]” (1 Kolinitō 15:23; vakai foki, Mōsaia 15:20– 26; 'Alamā 40:1–2; T&F 76:15–17).

KO E VAHA'A TAIMI 'O E FUAKAVA MOTU'Á MO E FUAKAVA FO'OU

Ko e Palōfita Fakamuimu Taha he Lekōtī

Ne ta'u lahi hano fakafisinga'i, ta'e faka'apa'apa'i, fakatanga'i, tau'i mo angatu'u ha kakai tokolahi 'i 'Isileli ki he kau palōfita. Ko Malakai 'a e palōfita mo'oni fakamuimuitaha 'i 'Isileli he taimi 'o e Fuakava Motu'á, 'a ia 'oku tau ma'u ha lekooti ki ai. Hili iá, ko e me'a pē 'a 'Isileli ne lava 'o fa'i ko e faka'amu ki he kau palōfita ne tāpuekina 'aki kinautolú.

Na'e finangalo e 'Otuá ke hoko 'a 'Isileli ko ha pule'anga toputapu, ko 'Ene koloa makehe (vakai, 'Ekesōtosi 19:5–6). Na'á Ne tala'ofa kia kinautolu 'a e koloa'ia, nāunaú mo e mālohí:

“Ko e mo'oni te u tāpuaki lahi hono me'akai; te u fakamākona 'a hono kau masiva 'aki 'a e mā.

“Te u fakakofu 'ene kau taula'eikí 'aki 'a e fakamo'ui: pea ko 'ene kau mā'oni'oni te nau kalanga 'o le'o lahi 'i he fiefia” (Saame 132:15–16).

Ka na'á Ne finangalo ke haohaoa 'a 'Isileli ke Ne lava 'o 'afio 'i hono ngaahi koló. Na'e totonu ke hoko 'a 'Isileli ko Saione, 'a ia ne folofola 'a e 'Eikí te Ne 'afio ai 'o ta'engata (vakai, Saame 132:13–14). Hili e ngāue 'a Malakai (fakafuofua ki he ta'u 430 B.C.) ne a'u 'a 'Isileli ki ha vaha'a taimi ne hoko ai e ako ia ki he ngaahi me'a fakapotó ke mu'omu'a ia he fakahaá. Neongo ne hokohoko atu hono kei faka'apa'apa'i 'e ha ni'ihí 'o e kau taula'eikí mo e kau Līvai 'a e lakanga fakataula'eikí, ka ne kamata ke hū mai 'a e moveuveú ki he mo'ui fakalotu, fakasōsiale mo fakapolitikale 'o Siutea. Ko ha kuonga 'eni na'e tengihia ai 'e he kakai e mole 'a e kau palōfita mo faka'amua honau le'o fakatakí. Ne nau kamata ke tānaki, fakaili mo toe fakaongo mai e ngaahi lea 'a e kau palōfita kuo pekiá.

Ko e Ake mai 'a e Kau Tangata Tohí

'I he taimi ne toe foki ai e kau Siu 'i Pāpiline ne fakahee'i (fakafuofua ki he 537 B.C.) ne hā mahino ai ha ngaahi liliu lahi 'i honau sōsaieti. Ko e taha 'o e ngaahi me'á ni ko e fakautuutu ko ia hono faka'aonga'i 'o e kau tangata tohí. Ko e kau sikalaipé foki ko ha kau tangata poto ia ne ma'u 'enau mo'uí mei he tauhi lekōtí pea mo hono hiki 'o e ngaahi folofolá. Ne nau ako fakamātoato 'eni ke mahino kia kinautolu honau 'uhingá pea ke nau lava foki 'o 'ilo'i ha ngaahi hala fakaetohi ai. Na'e hanga 'e he kau sikalaipé 'o tufa ki he ngaahi falelotu faka-Siu ne fakautuutu 'enau tupú ha tatau 'o e ngaahi folofolá pea nau hoko foki ko e kau akonaki 'o e fonó. Lolotonga ko ia e kei 'i ai ha kau palōfita 'i 'Isileli, ka na'e kei hoko pē 'a e kau sikalaipé ia ko e kau hiki tatau 'o e folofolá mo e kau akonaki. Pea 'i he taimi na'e ngata ai e le'o fakapalōfita 'i 'Isileli, na'e kamata leva ke fetongi kinautolu 'e he kakai ko 'eni kuo taukei he fono 'a Mōsesé.

Na'e fakafoki mai 'e 'Ēsela, 'a ia ko ha taha 'o e kau tangata tohí, ha kongá 'o e ni'ihí ne 'ave pōpulá peá ne ako'i ki 'Isileli

'a e “ngaahi tu'utu'uní mo e ngaahi fakamāú” ('Ēsela 7:10; vakai foki, Nehemaia 8:9–12). Na'á ne feinga mo Nehemaia ne ako'i, 'o 'ikai ngata pē 'i he kau taula'eikí mo e kau Līvai, kae pehē foki ki he kakai kotoa pē he fono faka-Mōsesé. Na'e hoko e fakamamafa fo'ou ko 'eni 'i hono lau fakahāhā 'o e folofolá ko e taha 'o e ngaahi 'ulungāanga 'iloa he mo'ui fakafonua 'a e kau Siú.

Ko e taha 'o e ngaahi me'a ne tokoni ki he fakautuutu e mālohí 'o e kau tangata tohí, ko e liliu ko ia e lea fakafonua ne faka'aonga'i 'e he kakai mei he lea faka-Hepeluú ki he lea faka-Īlamí. Neongo ne kāingaofi e ongo lea fakafonua ko 'eni, ka na'e faikehekehe pē e ongo lea fakafonua ni ko ia ne faingata'a ai ki he kau Siu ne lea faka-Īlamí ke mahino kia kinautolu e folofolá. Ko ia na'e pau ke fakafalala ai e kakai 'i he kau potó ke nau faka'uhinga'i mo fakamatala'i kinautolu. 'Oku 'ikai ha ofo he na'e 'ikai faaitaha e faka'uhinga 'a e kau poto ko 'eni pea pehē ki he 'enau feinga ke fakaului e ni'ihí kehé ki he 'enau ngaahi fakakaukau kehekehé.

Ko Hono Liliu 'o Siutea ki he Anga Faka-Kaliki (Hellenization of Judea)

'I he ngaahi ta'u faka'osi 'o e senituli fā B.C., ne makape hake ai ha pule'anga fo'ou: ko e kau Kaliki. Na'e hanga 'e he Tu'i ko Filipe 'o Masitōniá 'o fakataha'i e ngaahi kongá fonua fakakātoa 'o Kaliki peá ne teuteu ke fakafepaki'i e mālohí 'o e kau Peasiá. 'I he ta'u 334 B.C., na'e 'ohofi pea liua ai 'e he foha 'o Filipe ko 'Alekisānitá 'a e pule'anga Peasiá. Na'á ne fakavave leva 'o liua kotoa e Hahake Lotolotó, 'a e ngaahi pule'anga ofi kiate iá 'o kau ai 'a Siutea. Na'e muimui mai 'iate ia ha kau nofo'i fonua Kaliki—ko e kau fefakatau'aki, kau tangata tufunga mo ha kau ngāue—'a ia ne nau vēkeveke ke faka'aonga'i e anga fakafonua 'o Kaliki. 'I ha ngaahi ta'u si'i ne pekia 'a 'Alekisānita ka na'e ongo'i 'i Siutea e mafuli ko 'eni ki he taufatungamotu'a faka-Kaliki 'o laui senituli.

Siutea 'i he Ngaahi Pule'anga Faka-Kaliki

Hili e pekia 'a 'Alekisānitá (323 B.C.), na'e tau kau 'eikitaú ke pule'i hono pule'angá. Na'e liua 'e Selukasi 'a Silia mo e tafa'aki fakatokelau 'o e Hahake Lotolotó. Na'e liua 'e Tolamí ia 'a 'Isipite. Na'e tu'u 'a Siutea 'o fe'unga mo e vaeua'anga mālie 'o e ongo fa'ahí ni. 'I he ngaahi ta'u leva ne hoko atu ai, ne toutou feliliu'aki hono pule'i 'o Siutea pea iku 'o 'i ai ha ola fakatu'utāmaki 'i he tokolahi hono kakai. 'I he ta'u 302 B.C. ne faifai pea ma'u 'a Siutea 'e he kau Tolamí 'o 'Isipité 'o nau pule'i ia 'i ha ta'u 'e teau. 'I he ta'u 198 B.C. na'e lava 'e he kau Selukasi 'o liua mo puke 'a Siutea.

Lolotonga e vaha'a taimi ko 'eni, ne fakautuutu pē 'a e tupulaki ia e tokolahi 'o e kau Siú. Ne tokolahi ha kau Siu ne 'ikai ke nau nofo 'i Siutea. Hangē ko 'eni, ne 'i ai ha kau Siu

tokolahi ne nau nofo'i 'e nautolu 'a e kolo ko 'Aleksánita 'i 'Isipité. Ne 'i ai foki mo ha ngaahi kolo faka-Siu lalahi 'i Pāpilone mo e ngaahi kolo kehé. Ne tokolahi ange 'a e kau Siu ne movetevete holo 'enau nofo he ngaahi fonua kehé 'i he kau Siu ko ia ne nofo 'i Siuteá.

'I he taimi ne hoko ai 'a 'Enitokasi 'Epifanesi ko e tu'i Selukasí he ta'u 175 B.C., na'á ne pehē 'e ia kuo fé'unga hono fakatolonga 'e he kau Kalikí 'a e taufatungamotu'a mo e talatupu'a faka-Siú. Na'á ne feinga ke faka'auha e tui faka-Siú 'aki hano fekau'i kinautolu ke nau muimui ki he tui faka-Kalikí. 'I he 169 B.C., na'á ne tu'utu'uni ke 'ohofi e tempalé. Taimi sí'i pē mei ai kuo holoki e ngaahi 'ā 'o Selusalemá pea fokotu'u ha fa'ahi fakakautau 'i ha kolotau ofi atu ki he Mo'unga 'o e Tempalé 'a ia kuo 'ulí'i. Ne ta'ofi 'aupito hano toe fakahoko e lotu ia ne fakangatanga hono fakahoko he tempalé. Ne tapu'i 'aupito hono tauhi e Sāpaté, fakahoko e ngaahi kātoangá pea mo e kamú pea na'e hia-matea ha taha te ne fakahoko ia. Ko e fanga puaka ko ia ne lau 'i he fono 'a Mōsesé ne ta'e ma'á pea lau 'e he kau Siú ko ha fakalielia lahi ke faka'aonga'i, na'e faka'aonga'i kinautolu 'i he ngaahi feilaulau kae tu'u pē 'a e kau tau 'a 'Enitokasi 'o siofi. Na'e fakamālohi'i e kaka'i ke nau lotu ki he ngaahi 'otua tamapua 'o Susí mo e ngaahi 'otua loi kehé.

Ko e Kau Angatu'u Hesimoni mo Mekapisí

Na'e faka'au ke toe fakalilifu ange e feinga ko ia 'a 'Enitokasi ke faka'auha 'aupito e tui faka-Siú. Ne 'ikai ke kei talangofua kiate ia e kau Siú ka ne kamata ke nau fakafepaki'i pea kamata leva ke mafola e tāufehi'a kia 'Enitokasi mo 'ene kau sōtia Kalikí. 'I he ta'u 167 B.C., 'i he ki'i kolo ko Moutiní ne tānaki fakataha ai 'e he kau sōtia Siliá 'a e kaka'i pea fekau'i 'a Mātaiasi, ko ha taula'eiki toulekeleka ke ne fai ha feilaulau ki he 'otua tamapua. Neongo hono fakamanamana'i 'o Mātaiasi 'e tāmata'e iá ka na'á ne kei fakafisi pē ke fakahoko ia. Ne tu'u mai ha taula'eiki ia 'e taha 'o ne loto fiemālie ke fai e tu'utu'uni 'a e sōtiá. 'I he hiki ko ia 'e he taula'eiki tui vaiva'i ni e helé ki 'olungá, ne puke'i mai ai 'e Mātaiasi 'i he'ene loto 'itá ha heletá 'o ne tāmata'e'i fakatou'osi e taula'eiki mo e 'ōfisa he kau tau Siliá. Ne hola leva 'a Mātaiasi mo hono ngaahi foha 'e toko nimá ki he 'otu mo'ungá pea nau ui ki Siuta kotoa ke kau fakataha mo nautolu. Ne kamata leva ai e maveuveú. Ne mafola ia he fonua pea fakatokolahi mai e kau poupu 'o e kau Siú 'i he'enu fakafepaki'i ko ia e kau Silia kuo nau fehí'a aí. 'I he taimi ne tokí vakai'i fakalei ai 'a 'Enitokasi ki he maveuveú ni, na'á ne fehanganagai ai mo ha pule'anga kakato ne nau fiema'u mo'oni 'enau tau'atāina.

Koe'uhí ko Mātaiasi ko ha taula'eiki ne fekumi ke malu'i e fono 'a Mōsesé, na'e hanga ai 'e he kau Siú 'o poupu'i mālohi hono fāmili, 'a e kau Hesimoni. Ne mate 'a Mātaiasi hili ha taimi nounou pē mei he kamata e angatu'ú ni, pea hoko hake leva 'a Siutasi 'o taki. Ko Siutasi ko ha mataotao fakakautau pea na'á ne toutou ekinaki ki he'ene kau tau toko sí'i mo masiva me'ataú ke nau tui ki he 'Otuá mo anga mā'oni'oni. Na'á ne toutou faka'auha e kau tau 'a e filí 'a ia ne liunga ua ki he liunga fā ange honau tokolahi 'i he'ene kau taú.

'I he ta'u 165 B.C. kuo 'osi toe kapu 'e he kau Siú ia 'a Selusalema, 'o nau fakama'a e tempalé pea toe fakatapu ia ke fai 'anga lotu kia Sihova. Ko e fuofua taimi 'eni he ta'u 'e fā ngeau ke tau'atāina ai 'a Siutea mei hano pule'i 'e ha fa'ahinga fonua muli. Na'e 'iloa e angatu'u pe fakafepaki ko 'eni 'a e kau Hesimoni 'i hono ui ko e fakafepaki 'a Mekapisí koe'uhí he ko e hingoa e foha 'o Mātaiasi ko Siutasi Mekapiisi, 'a ia ko hono 'uhingá ko "Siutasi ko e Tukitukí." Ka neongo ia, ne 'ikai ke fuoloa e ngaahi ikuna kāfakafa ko 'eni 'a Mātaiasi mo hono ngaahi fohá. Ne vave pē 'ene ngalo he hako 'o e kau Hesimoni ko e 'Eiki na'á Ne fakatau'atāina'i kinautolú. Hangē tofu pē ko Saula mo Tēvita mo Solomoné, ne veuveuki e mafai fo'ou ko 'eni 'e he mālohi mo e nāunau 'o e fiema'u mafai. Ne hōloa e ngaahi foha mo e makapuna tangata 'o e kau Mekapisí ke fakapolitikale 'o hangē ko ia 'i mu'á, pea 'i ha ta'u pē 'e teau ki mui ange ai, 'i he ta'u 63 B.C., na'e liua 'a 'Isileli 'e he Seniale Loma ko Pompei.

Kau Fālesí mo e Kau Sātusi

Lolotonga e senituli ua B.C., ne kake hake ai ha falukunga kakai Siu 'e ua: ko e kau Fālesí mo e kau Sātusi. Na'e poupu'i 'e he kau Fālesí ia 'a hono fakahoko e ngaahi ouau faka-Siú mo hono ako e Toulá (ngaahi tohi 'a nima 'a Mōsesé). Ne 'i ai hanau ni'ihí ne nau fai ha ngaahi fakapapu ke fakamavahehe'i kinautolu mei he ngaahi mālohi ta'e ma'a 'a e kau Kalikí 'a ia ne hū mai ki he mo'ui faka-Siú pea nau muimui pau pē ki he'enu fakauhinga'i e fonó. Ne 'ikai ngata pē 'i he'enu paotoloaki e Toulá ke hoko ko e tupu'anga 'o 'enu tui fakalotú, ka ne nau toe fakalahi foki e puipuitu'a ko 'eni, 'o nau feinga ke fulihi mai e ngaahi lao motu'á ki ha ngaahi tūkunga fo'ou. Na'e 'iloa e fakauhinga ko 'eni ko e fono tukutalá, he ko e kongá lahi 'o e fonó ni ne ako ma'uloto pē pea fakaa'u holo pē 'i hano fakamatala'i ngutu. Na'e tui e kau Fālesí ki hono fakataha'i 'o e tau'atāina pea mo e tomu'a 'ilo'i hono iku'angá, 'i he Toetu'ú pea 'i ha fakamaau 'e iku ma'u ai ha pale pe tautea he mo'ui ka hoko ma'i.

Na'e mo'ui 'aki 'e he kau Fālesí 'a hono paotoloaki e fono 'a Mōsesé. Ke fakafepaki'i 'aki e ngaahi mālohi faka-Kalikí, ne nau tafoki ai 'o talangofua kakato ki he fonó. Koe'uhí ko 'enu feinga ke fakamavahe'i kinautolu mei he ngaahi fakakaukau hala 'a e māmaní, ko ia ne nau ui ai kinautolu ko e kau *Pelusimé*, ko ha fo'i lea faka-Hepelū 'oku 'uhinga ki he "ko ha kakai mavahe." Ko e ha'u e fo'i lea *Fālesí* mei hono liliu faka-Kaliki 'o e *Pelusimé*. 'I he kuonga 'o e fakautuutu e hoha'a ki hono lí'aki e ngaahi tukufakaholo mahu'inga 'o Siutá, ne fakalahi ai e manakoa 'a e kau Fālesí 'o a'u ki ha tu'unga kuo nau fakafongá'i e ngaahi vakai fakalotu 'a ha kongá lahi 'o e kakai Siú.

Lolotonga ko ia ko e kau Fālesí ko honau tefito'i tupu'angá ko e kakai tu'á, ka ko e ha'u e kau Sātusi ia mei he tu'unga mā'olunga ange 'o e sōsaieti: 'a e kau taula'eiki, kau fefakatau'aki mo e kau hou'eiki. Mahalo ko e tuku'au mai e hingoa 'o e siasí ni ('a ia ko e *Setukimí* he lea faka-Hepelulú) mea Sātoki, ko e taula'eiki lahi he kuonga 'o e Tu'i ko Tēvita.

Na'e fakafalala 'e 'Isikeli 'a hono tokanga'i 'o e temipalé ki he fāmili Sātókí (vakai, 'Isikeli 40:46; 43:19; 44:10–15), pea na'e tokanga'i 'e he hako 'o e fāmili 'a e kau ma'u mafai ki he temipalé 'o fakafuofua ne a'u ki he ta'u 200 B.C. 'E malava pē ke 'uhinga e hingoa *Sātusí* kia kinautolu ne nau anga-'ofa ki he kau Sātókí.

Ko hono fakakātoá, na'e pikitai e kau Sātusí ia ki he tukufakaholó. Ne 'ikai ke nau hangē ko e kau Fālesí, he na'a nau fakafisinga'i e pehē ko ia 'oku pau e fono ne tukutala'i tukukehe e konga ko ia 'oku fakatefito he Toulá. Ne tō 'enau fakamamafá ki he ngaahi feilaulau he temipalé pea nau fakafisinga'i e tui ki he kau 'āngeló pea mo e Toetu'ú. Ne anga maheni 'aki pē hono fakafongā'i 'e he kau Sātusí ia 'a e ni'ihī tu'umālie ne nau tali e tala fakafonua 'o Kalikí; ko ia ne 'ikai ke manakoa ai e kau Sātusí 'i he konga lahi 'o e kakai.

Ko e Kau 'Īsení

Na'e feinga e kau 'Īsení ke faka'ehi'ehi mei he ta'e ma'á 'aki 'enau mavahe 'aupito pē kinautolu ia mei he sōsaieti. Mahalo ko e 'uhinga e hingoá ko e "kau anga fakalotú." Na'e kamata e mahu'ingā'ia he falukunga kakai ko 'enī he konga kimui 'o e ta'u 1940 'i hono 'ilo'i ko ia 'i Kumilani e me'a ko ia ne pehē 'e ha kau poto tokolahi ko 'enau ngaahi tohi toputapú, 'a ia 'oku 'iloa ko e Ngaahi Takainga Tohi 'o e Tahi Maté (Dead Sea Scrolls). Na'e tui e kulupu Kumilani ia 'i he matu'aki mavahe 'aupito pē mei he māmani. Ne nau muimui ki ha "faiako 'o e mā'oni'oni'" 'a ia ne nau tui ne ma'u fakahā. Ne nau faka'aonga'i ha founa fetu'utaki ne muimui pau ki he fono 'a Mōsesé pea nau ako fakamātoato e folofolá. Ne nau tui 'e vave pē ke hā'ele mai ha Misaia 'a ia te Ne taki kinautolu 'i hano tau'i faka'osi e ngaahi foha 'o e fakapo'ulí.

Ko Siutea 'i hono Pile'i 'e Loma

'I he taimi na'e liua ai 'e Pomipei 'a Siutea ma'a Lomá, na'a ne fili ai ha taha 'o e kau Hesimoni ke tu'i. Ne vave leva e fakahekeheke ki he kau Lomá 'a 'Enitipaita, 'a ia ko ha fai fale'i ki he tokotaha ne mā'olunga he kau Siú, pea ne ne ma'u ai e mafai. Ko 'Enitipaitá ko ha tangata 'Itumia, 'a ia ko ha kakai ne fehi'a ki ai e kau Siú. Na'a ne fakatahataha'i hono mālohí 'aki 'ene tokoni'i 'a Loma 'i he'enua ngaahi feinga ke tau'i e kau Pātiá, 'a ia ko ha fili mei he tafa'aki fakahahaké ne nau toutou fakamanamana'i 'a Loma. Koe'uhí ko e tokoni ko 'enī, ko ia ne foaki ai kia 'Enitipaita 'a e totonu ke fakanofu hono fohá ko e tu'i 'o Siuteá. Ko ia ne hoko hake ai 'a e Tu'i ko Hēlotá, 'a ia ko ha tangata ne ne uesia lahi mo'oni e hisitōlia 'o e kau Siú. Na'e anga-kovi pea anga fita'a 'a Hēlotá (ko Hēlotá 'eni na'a ne tu'utu'uni ke tāmāte'i e fānau tangata ikí ke tāmāte'i ai mo Sisuú) ka na'a ne lava foki e tu'unga fakatakí. Na'e fiemālie ki ai e kau Lomá he na'a ne pule'i e feitu'u ne 'iloa ko ha potu fonua maveuveu, pea na'a ne tauhi mateaki mo'oni ki Loma. Na'e fakangatangata 'aupito e mafai fakapolitikale ne foaki ki he kau Siú 'o fakafou he Saniteliní, ko ha fakataha'anga fakalotu mo fakapolitikale ne kau ki ai ha kau tangata 'e toko fitungofulu mā taha pea na'e pule'i 'e ha taula'eiki lahi.

Na'e poupu'i 'e Hēlotá 'a e tala fakafonua faka-Kalikí mo faka-Lomá pea na'a ne toe fakafoki ia ke fai 'i Siutea. 'Ikai ngata pē 'i he'ene ohi mai e anga fakafonua 'o Kalikí, ka na'a ne fakahoko ha ngaahi langa fale lalahi 'i hono vahefonuá. Koe'uhí ke manakoa 'ene ngaahi taumu'á, na'a ne kamata fai hano fakalahi 'o e mo'unga ne 'i ai e temipalé, 'o iku ke ne fulihi ai e temipalé ke hoko ko ha taha 'o e ngaahi me'a fakaofu taha he kuonga mu'á. Na'e kei hokohoko atu pē 'a e polokalama langa ko 'enī 'i he kuonga 'o Kalaisí. Na'e pekia 'a Hēlotá hili pē ha taimi nounou mei hono 'alo'i 'o Sisuú pea na'e hanga leva 'e he kau Lomá 'o vahevahe 'a e pule'angá ki he ngaahi foha 'e toko tolu 'o Hēlotá. Na'e pule'i 'e Filipe 'a e fakatokelau mo e fakahahake 'o Kāleli; Na'e pule'i 'e Hēlotá 'Anitipasi 'a Kāleli mo Pelea; pea pule'i leva 'e 'Akileosi 'a Siutea, Samēlia pea mo 'Itumia. Koe'uhí ko e 'ikai ke ne lava 'o fua lelei hono fatongiá, ko ia ne fakahifo ai ia 'e Loma he ta'u A.D. 6. Na'e hoko leva hono feitu'ú ko ha potu fonua 'o Loma 'o pule'i 'e ha kau pule ne fakanofu 'e Loma.

Ko e Kau Helotiané mo e kau Silotí

Ko ha Tangata ne Fanau'i Kui Na'e tu'u mai foki 'a e kau Silotí 'o fakafepaki'i e kau Helotiané. Ne nau fakafepaki'i e pule mo e mālohi fakaseniailé pea nau feinga ke tuku pē ke tau'atāina 'a Siutea. Ne faka'uhinga'i 'e ha kau Silotí 'e ni'ihī 'o pehē 'oku totonu pē 'a e angatu'ú he feinga ke to'o e mafai mei he pule'anga Lomá. Na'e hanga 'e Hēlotá 'Anitipasi 'o fakafongā'i 'a Loma 'o ne fakangata 'enau angatu'ú he ta'u A.D. 6. Hili e pekia 'a Sisuú, ko e kau Silotí ne nau takimu'a he angatu'ú ki Lomá 'a ia ne iku ai ki hono faka'auha 'o Selusalema he ta'u A.D. 70.

Faka'osí

Ne 'i ai ha taimi he fuakava fo'ou ne ta'ofi ai e ngaahi ouau fakatemipalé, ka na'e hokohoko atu pē 'a e angatu'ú ni 'i he konga lahi 'o e vaha'a taimi ko iá. Na'e fakahoko 'e he kau taula'eiki e ngaahi feilaulau totonú 'i he funga 'ōlita pea hokohoko atu e lotu faka'aho 'a e kakai lolotonga hano tutu 'e ha taula'eiki ha me'a namu lelei he funga 'ōlita 'i he feitu'ú toputapú. 'I ha 'aho leva 'e taha ne 'ikai 'asi vave mai ha taula'eiki ko Sākalaiā mei he feitu'ú toputapú 'o hangē ko ia ne totonu ke ne fai hili 'ene fakahoko e ouau. Na'e kamata ke ofo e kakai he na'e 'i ai ha fakahā ne ma'u mai. Na'e tu'u 'a e tangata anga fakatōkilalo mo toulekeleka ko Sākalaiá 'i he 'ao 'o ha 'āngelo. "Kuo tau 'a ho'o lotú; pea 'e fā'ele'i 'e ho [uaifi] ko 'Ilisapeti ha tama. . . .

"Pea 'e mu'omu'a ia . . . 'i he mālohi 'o 'Ilaiasé . . . ke teu'i 'a e kakai ke lelei ma'á e 'Eiki'" (Luke 1:13, 17). Ko e tama 'eni 'e ui ko Sione Papitaisó, 'a ia 'oku 'uhinga hono hingoá he lea faka-Hepeluú ki he "me'a'ofa mei he 'Otuá." Na'e toe 'i ai ha palōfita 'o 'Isileli, ko ha fakamelomelo te ne teuteu'i e hala ki he hā'ele mai 'a Sihova ki māmani ko e 'Alo 'o e 'Otuá pea mo e Misaia ne tatali fuoloa ki ai 'a Siutá."

KO HA TANGATA NE FANAU'I KUI

Fua Fakamatala 'i he Folofolá	Kau Fālesí	Tangata Kuí	Ongo mātu'á
1. "Ko e tangata 'oku ui ko Sīsū na'á ne ngaohi 'a e 'umea, 'o ne pani hoku matá peá ne pehē kiate au . . . kaukau pea na'á ku 'alu 'o kaukau peá u 'ā ai" (Sione 9:11).			
2. "'Oku 'ikai mei he 'Otuá 'a e tangatá ni; koe'uhí 'oku 'ikai te ne tokanga ki he 'aho Sāpaté" (v. 16).			
3. "'E fa'a fai fēfee'i 'a e ngaahi mana peheé 'e ha angahala?" (v. 16).			
4. "Ko e palōfita ia" (v. 17).			
5. "Ko ho'omo tamá 'eni 'okú mo lau na'e fanau'i kuí? Pea 'oku 'ā fēfē 'eni?" (v. 19; na'e 'ikai ke nau tui na'e fanau'i kui).			
6. "'Okú ma 'ilo ko 'ema tamá 'eni, pea na'e fanau'i 'oku kui" (v. 20).			
7. "Na'á na manavahē ki he kakai Siú" (v. 22).			
8. "'Oku mau 'ilo ko e angahala 'a e tangatá ni [Sīsū]" (v. 24).			
9. "Kuo 'osi 'eku tala kiate kimoutolu, pea 'oku 'ikai te mou ongo'i" (v. 27).			
10. "Ko 'ene [Sīsū] ākongā koe; ka ko e kau ākongā 'a Mōsese kimautolu" (v. 28).			
11. "'Oku 'ikai te mou 'ilo pe 'oku ha'u ia mei fē, ka kuó ne faka'ā hoku matá" (v. 30).			
12. "Ka ne 'ikai 'i he 'Otuá 'a e tangatá ni, 'e 'ikai fa'a fai 'e ia ha me'a" (v. 33).			
13. "'Eiki, 'oku ou tui" (v. 38).			
14. "'Oku kui 'a kimautolu foki?" (v. 40).			

Potu Folofola Fekau'akí	Mahu'ingá
<p>“A e ‘uhiki’i ‘asi kuo no’otaki ‘oku te’eki heka ai ha tangata” (Luke 19:30; vakai ki he veesi 30– 35; vakai foki, Sākalaia 9:9; Mātiu 21:2–7; Ma’ake 11:2–7; Sione 12:14–15).</p>	<p>“Na’á Ne heka mai ‘i ha ‘asi, ko e faka’ilonga ‘o e melino, pea fakahaa’i ia ‘e he kalanga Hōsana ‘a e kakai; ‘o ‘ikai hā’ele mai ‘i ha saliate kuo teuteu’i ‘aki ha koloa pea fakafe’ao ‘e ha kau tau kuo teunga tau kakato, fakataha mo ha ngaahi me’a lea pea ifi mo ha ngaahi talupite. . . . Na’e ‘osi tala fakapatonu mai he tohí ko e ‘así ‘ko e faka’ilonga fakakuonga mu’a ia ‘o e ha’a tu’i ki he kau Siú,’ pea ko e taha ko ia ‘oku heka he ‘así ko e fakatātā ia e laka ‘o e melinó” (James E. Talmage, <i>Jesus the Christ</i>, 3rd ed. [1916], 516–17).</p>
<p>“Na’a nau folahi honau ngaahi kofú ‘i he halá” (Luke 19:36; vakai foki, Mātiu 21:8; Ma’ake 1:8).</p>	<p>“Ko e ha’a tu’i pē mo e kau ikuná ne fakahaa’i ki ai e fa’ahinga faka’apa’apa makehe hangē ko ‘eni. (2 Ngaahi Tu’i 9:13.) ‘I he taimi kotoa pē ‘o e hū ikuna ko ‘eni ki Selusalemá, hangē ne ‘ikai ngata pē ‘i hono faka’atā ‘e Sīsū ke fakahoko ‘ení ka na’á ne toe tali lelei foki e fa’ahinga fakalāngilangi mo e fakahīkihiki ko ‘eni ne toki fai pē ki ha’a tui mo e kau taki ma’ongo’ongá” (Bruce R. McConkie, <i>Doctrinal New Testament Commentary</i>, 3 vols. [1966–73], 1:578).</p>
<p>“To’o mai ha ngaahi va’a [paame], ‘o nau ‘alu atu e fakafetaulaki kiate ia” (Sione 12:13; vakai foki, Mātiu 21:8; Ma’ake 11:8).</p>	<p>“‘I he uhouhonga ‘o e kalakalanga fiefiá mo e tautapa ki ha fakamo’ui mo ha fakatau’atāiná, ‘oku tau vakai ki he kau ākongá ‘i he’enu tofa e hala ‘o hotau ‘Eikí ‘aki e ngaahi va’a pāmé ko ha fakahaa’i ‘o e ikuná mo e lavame’á. Na’e hanga ‘e he me’a fakaofu ko ‘eni ne hokó ‘o tomu’a faka’ali’ali mai ha toe fakataha pehē he kaha’ú ‘a ia ‘e kau ki ai ha ‘fu’u kakai tokolahi’ ta’e fa’alaua, ‘‘o e ngaahi pule’anga, fa’ahinga mo e kakai mo e lea kotoa pē,’ ‘a ia te nau ‘tutu’u ‘i mu’a he nofo’a faka’ei’eikí, pea ‘i he ‘ao ‘o e Lamí, kuo nau kofu ‘aki ‘a e ngaahi kofu hinehina tōtōlofa mo e [ngaahi va’a paame] ‘i honau nimá,’ ‘o kalanga le’o lahi, ‘‘Oku mei hotau ‘Otua ‘oku nofo ‘i he nofo’a faka’ei’eikí pea mo e Lamí, ‘a e fakamo’uí.’ (Fakahā 7:9–10.)” (Doctrinal New Testament Commentary, 1:578).</p>
<p>“Hōsana ki he Foha ‘o Tēvita: ‘Oku monū’ia ia ‘oku ha’u ‘i he huafa ‘o [e ‘Eikí]” (Mātiu 21:9; vakai foki, Ma’ake 11:9–10; Luke 19:38; Sione 12:13).</p>	<p>“Kuo te’eki ai ha tangata ‘e mo’ui he māmaní ‘e fe’unga ke fai ki ai e fa’ahinga fakahīkihiki, faka’apa’apa mo e hū ko iá. ‘Oku tau mamata heni ki ha kakai tokolahi fau ne nau fakamo’oni’i e fakalangi e hoko ‘a e ‘Eikí ko e ‘Aló. ‘I hono fakalea mahino ngofuá, ne nau kalanga ko Sīsuú ko e Foha ‘o Tēvita, ko e Haofaki ‘o ‘Isileli, ko honau Fakamo’uí mo e Huhu’í, ko e Mīsaia ne tala’ofa maí, ko e ‘Alo ‘o e ‘Otua. Pea ne nau fai ia ‘i he ‘ilo pau ‘o nau faka’aonga’i e fakalea toputapu ko e Hōsana, mo to’o mei he kikite faka-Mīsaia ‘oku fakamatata’i mai ai e fakamo’ui mo e ikuna kāfakafa ki he Foha ‘o Tēvita ne tala’ofa maí.</p> <p>“‘Oku ‘uhinga e Hosaná ki he fakamo’ui he taimí ni, pe ‘oku mau lotu atu ke fakamo’ui, pe ‘oku mau kōlenga ki he ‘afioná ke fakamo’ui, pea ‘oku to’o ia mei he kikite faka-Mīsaia ne tomu’a fakahā ‘e pehē ‘a e tautapa ‘a ‘‘Isileli ki honau Mīsaia he ‘aho ‘o ‘ene hā’ele maí [vakai, Saame 118:22–26]” (Doctrinal New Testament Commentary, 1:578–79).</p>
<p>“Kapau ‘e fakalongo pē ‘a kinautolú ni, ‘e kalanga leva ‘a e ngaahi maká” (Luke 19:40; vakai foki, Sione 12:19).</p>	<p>“Mahalo he ‘ikai mahino kia kitautolu ‘oku ‘ikai maa’usia ‘e he’etau fakakaukau nounou, ‘a e taumu’a ne fakavaivai ai ‘a Kalaisi he ‘aho ko iá ke Ne tali e fakalāngilangi fakatu’i ko ‘eni ne fai kiate Iá. ‘Oku hā mahino na’e ‘ikai hoko noa pē ‘a e me’a ko iá pe pehē ne hoko tu’unga ‘i ha monū’ia ‘o ne lave noa’ia ai he ne ‘ikai fakataumu’a ange ma’ana. Ka na’á ne tomu’a ‘afio’i pē ‘a e me’a ‘e hokó mo e me’a te Ne faí. Na’e ‘ikai hoko noa ia; he ko e hā’ele mai pē ‘a e Tu’i ki Hono kolo faka’ei’eikí ‘o Ne hū ki he tempalé, ki fale ‘o e Tu’i ‘o e ngaahi tu’i” (Jesus the Christ, 517).</p>

KO E UIKE FAKA'OSI 'O E MO'UI 'A E FAKAMO'UI

Me'a ne Hokó	Feitu'ú	Mātiu	Ma'ake	Luke	Sione	Fakahā he 'Aho Kimui Ní
'Aho hono onó ki mu'a he Laka-atú	Pētani, Petefesi				12:1	
Ko ha ma'u me'atokoni efiafi he 'api 'o Mā'ata mo Melé	Pētani				12:2	
Tākai lolo 'e Mele 'a Sīsū	Pētani				12:3	
Ta'e loto 'a Siutasí	Pētani				12:4-8	
Ko e fakataha 'a e kakaí kia Sīsúú, Lāsalosi	Pētani?				12:9 Fa'u'fa'u ke	
fakafepaki'i 'a Lāsalosi	Selusalema				12:10-11	
Ko e 'aho hono nimá ki mu'a he Laka-atú					12:12	
Fakahoko e kikité	Mo'unga 'o e 'Ōlivé	21:1-5	11:1-6	19:28-34		
Hū ikuná	Selusalema	21:6-11	11:7-11	19:35-38	12:12-18	
Ta'e fiemālie e kau Fālesí	Selusalema			19:39-40	12:19Ua	
Tengihia 'e Sīsū koe'uhí ko Selusalema	Ofi ki Selusalema			19:41-44		
Loto e kau Kalikí ke mamata kia Sīsū	Selusalema				12:20-22	
Malanga: Fekau'i mai 'o Sīsū 'e he Tamai	Selusalema				12:23-50	
Kapusi e kau fetongi pa'angá	Selusalema	21:12-16	11:15-19	19:45-48		
Ko e 'aho hono faá ki mu'a he Laka-atú		21:17-18	11:12			
Fakamala'ia'i e 'akau ko e fikí, pea mae	Ofi ki Pētani	21:18-22	11:12-14, 20-26	vakai, 13:6-9		
Pole'i 'e he kau taula'eikí e mafai 'o Sīsúú	Temipalé	21:23-46	11:27-33	20:1-8		
Talanoa fakatātaá: Ongó foha 'e toko uá	Temipalé	21:28-32				
Talanoa fakatātā: Kau tauhi ngoue anga-koví	Temipalé	21:33-46	12:1-12	20:9-20		
Talanoa fakatātā: Ta'ane ha 'alo 'o e tu'í	Temipalé	22:1-14		vakai, 14:1-24O		
Faka'apa'apa kia Sisá: Kau Fālesí mo e kau Helotiané	Temipale	22:15-22	12:13-17	20:21-26O		
Malí, husepāniti 'e toko fitú: Kau Sātusi	Temipalé	22:23-33	12:18-27	20:27-38		
Fekau 'oku lahi: Kau Fālesí	Temipalé	22:34-40	12:28-31	10:25-37		
'Ai ke fakalongo pē 'a e kau Fālesí	Temipalé	22:41-46	12:35-37	20:39-44		

Me'a ne Hokó	Feitu'ú	Mātiu	Ma'ake	Luke	Sione	Fakahā he 'Aho Kimui Ní
Pa'anga 'a e uitou	Temipalé		12:41-44	21:1-4		
Fakahala'i 'o e kau mālualoí	Temipalé	23:1-36	12:38-40	11:37-54; 18:9-14; 20:45-47		
Tangilāulau 'a Sīsū koe'uhí ko Selusalema	Ofi ki Selusalema	23:37-39		13:34-35		
Malangá: Ngaahi Faka'ilonga 'o e Hā'ele 'Angauá	Mo'unga 'o e 'Ölivé	24	13	12:37-48; 17:20-37; 21:5-38		Siosefa Sāmīta 1
Talanoa fakatātā: Kau tāupo'ou 'e toko hongofulú	Mo'unga 'o e 'Ölivé	25:1-13		vakai, 12:35-36		T&F 45:56-59
Talanoa fakatātā: Ngaahi talēnití	Mo'unga 'o e 'Ölivé	25:14-30				
Talanoa fakatātā: Fanga sipí, fanga kosí	Mo'unga 'o e 'Ölivé	25:31-46				
Ko e 'aho hono tolú ki mu'a he Laka-atú						
('Ikai hiki ha ngaahi me'a pe malanga ne fai ai)						
Ko e 'aho hono vá ki mu'a he Laka-atú		26:2	14:1			
Ko hono kikitē'i 'e Sīsū 'a e Tutukí 'i he Laka-atú	Ofi ki Selusalema	26:2				
Fakataha fakafufū he palasi 'o Kaiafasí	Selusalema	26:3-5	14:1-2			
Kātoanga kai Saimone ko e Fālesí	Pētani	26:6	14:3	7:36		
Tākai lolo 'a Sīsū 'e ha fefine	Pētani	26:7-13	14:3-9	7:37-50		
Fa'ufa'u 'e Siutasi ke lavaki'i 'a Sīsuú	Selusalema	26:14-16	14:10-11	22:1-6		
Ko e 'uluaki 'aho 'o e mā ta'e me'a fakatupú (lēvani)	Selusalema	26:17-19	14:12-16	22:7-13		
Efiāfi ki mu'a he Laka-atú	Selusalema	26:20	14:17	22:13-14	13:1-2	
“E lavaki'i au 'e homou tokotaha”	Selusalema	26:21-24	14:18-21	22:21-23	13:18-22	
'Ilo'i e tokotaha te ne fai e lavaki'i	Selusalema	26:25			13:23-30	
Kamata'anga 'o e sākalamēnití	Selusalema	26:26-29	14:22-25	22:15-20		
Fufulu 'e Sīsū e va'e 'o e kau ākongá	Selusalema				13:2-5	
Fakahā 'e Pita 'ene ta'elotó	Selusalema				13:6-12	JST, Sione 13:10
Fa'ifa'itaki'anga 'a Sīsuú	Selusalema				13:13-17	
Ko ha fekau fo'ou	Selusalema				13:31-35	
Fakafiemālie'i 'e Sīsū e kau ākongá	Selusalema				14:1-15	

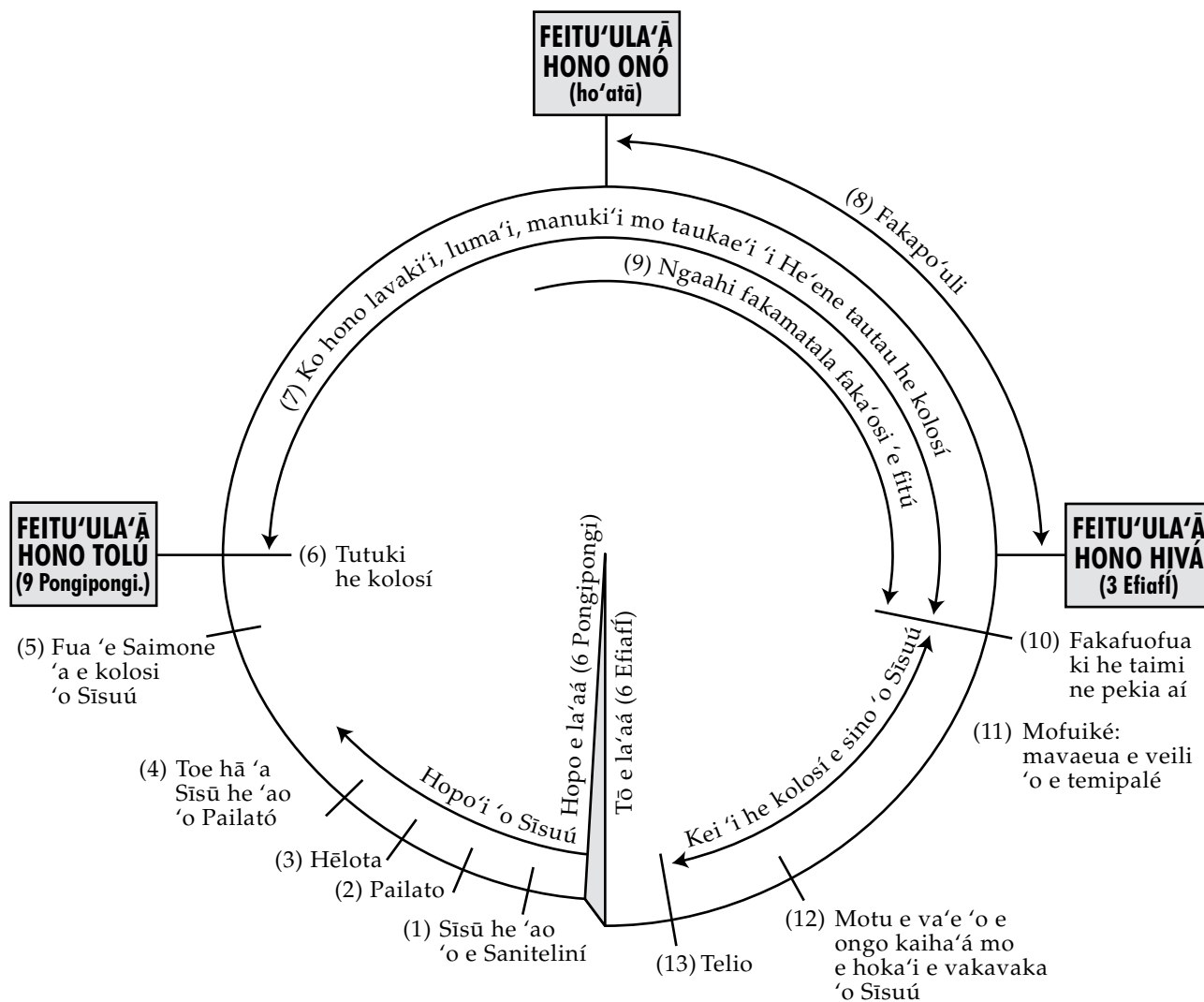
Me'a ne Hokó	Feitu'ú	Mātiu	Ma'ake	Luke	Sione	Fakahā he 'Aho Kimui Ní
Ko e Fakafiemālie 'e taha	Selusalema				14:16–31	
Ko e Vaine Mo'oní	Selusalema				15:1–8	
Fe'ofa'aki	Selusalema				15:9–17	
Tāufehi'a 'o e māmaní	Selusalema				15:18–25	
Fakamo'oni'i 'e he Laumālie 'o e mo'oní	Selusalema				15:26–27	
Ngaahi fakatokanga ki he kau 'Aposetoló	Selusalema				16:1–6	
Ko e Fakafiemālie	Selusalema				16:7–16	
Faikehekehé: Fiefiá mo e mamahí	Selusalema				16:17–30	
Kikité: 'E fakamovetevete 'a e fanga sipí	Selusalema	26:31–32	14:27		16:31–33	
Lotu hūfekina 'a Sīsuú	Selusalema				17	
Mālōlō ki Ketisemaní	Mo'unga'Ōlivé	26:30	14:26	22:39	18:1	
Pita: "O ka ke ka toe liliu . . ."	Selusalema			22:31–32		
Kikité: "E te'eki ai ke 'u'ua 'a e moá"	Selusalema	26:33–35	14:29–31	22:33–34	13:36–38	
"Lau fakataha mo e kau angahalá"	Selusalema			22:35–38		
Mamahi mo e ngaahi lotu 'a Sīsuú	Ketisemaní	26:36–46	14:32–42	22:40–46		2 Nifai 9:21–22; Mōsaia 3:5–12; T&F 19:1–24
Ko e lavaki'i 'e Siutasí	Ketisemani	26:47–50	14:43–46	22:47–48	18:2–3	
Tō ki lalo e kau sōtia ne omi ke puké	Ketisemani				18:4–9	
Malu'i 'e Pita 'a Sīsū 'aki ha heletā	Ketisemani	26:51–54	14:47	22:49–53	18:10–11	
Hola e kau ākongá	Ketisemani	26:56	14:50			
Ko hono taki 'o Sīsū	Ketisemani	26:55–57	14:46–52	22:52–54	18:12	
Fakamaau'i he 'ao 'o e kau taula'eiki pulé	Palasi 'o Kaiafasí	26:57–68	14:53–65	22:54	18:13, 19–24	
Fakafisinga 'e Pitá	Palasi 'o Kaiafasí	26:69–75	14:66–72	22:55–62	18:15–18, 25–27	
Taukae'i 'a Sīsū 'e he kau sōtiá	Palasi 'o Kaiafasí			22:63–65		
Pongipongi hono hokó	Selusalema	27:1	15:1	22:66	18:28	
Fakamaau'i he 'ao 'o Kaiafasí	Selusalema	27:1	15:1	22:66–71	18:24, 28	
Fakamaau'i he 'ao 'o Pailató	Selusalema	27:2, 11–14	15:1–5	23:1–6	18:28–38	
Ko e faka'ise'isa 'a Siutasí mo 'ene maté	Temipalé	27:3–10				
Fakamaau'i he 'ao 'o Hēlotá	Selusalema			23:7–10		

Me'a ne Hokó	Feitu'ú	Mātiu	Ma'ake	Luke	Sione	Fakahā he 'Aho Kimui Ní
Taukae'i 'a Sisū 'e Hēlota mo e kau sōtiá	Selusalema			23:11–12		
Fakamaau'i tu'o ua he 'ao 'o Pailató	'Enitonia	27:15–31	15:6–15	23:11–17		
Tukuange ha taha fakapō	Selusalema	27:15–21, 26	15:6–15	23:18–25	18:39–40	
Halaia 'i he totó	Selusalema	27:24–25		vakai, 23:4, 14, 22	vakai, 19:4	
Kaumaea'i mo taukae'i 'o Sisuú	Selusalema	27:27–31	15:15–20		19:1–12	
'Ave 'o Sisū ki Kolokotá	Ofi ki Selusalema	27:32–34	15:20–23	23:26–31	19:13–17	
Ko e Tutukí	Kalevale	27:35–44	15:24–33	23:32–43	19:18–22	Hilamani 14: 20–27; 3 Nifai 8:5–22; 10:9
Talotalo'i 'e he kau sōtiá e pulupulu 'o Sisuú	Kalevale ofi ki Selusalema	27:35	15:24	23:34	19:23–24	
Ko e faka'ilongá: Tu'i 'o e kakai Siú	Kalevale 'o ofi ki Selusalema	27:37	15:26	23:38	19:19–22	
Fakapo'ulí: Houa hono onó ki he houa hono hivá	Selusalema	27:45	15:33–36	23:44–45		
Tokanga'i 'e Sione e fa'é 'a Sisuú	Kalevale				19:25–27	
Pekia 'a Sisū Kalaisí	Kalevale	27:46–50	15:37	23:46	19:28–30	
Mofuike: Mavaeua e puipui 'o e tempalé	Selusalema	27:51–53	15:38	23:45		
Hoka'i 'aki ha tao	Kalevale				19:31–34	
Fakahoko e potu folofola fekau'aki mo e Laka-atú	Kalevale				19:35–37	
Kau le'ó ne ofi ki he kolosí	Kalevale	27:54–56	15:39–41	23:47–49		
Telio 'o Sisuú	Ofi ki Selusalema	27:57–61	15:42–47	23:50–56	19:38–42	
Sila'i tāpuni 'e he kau taula'eiki pulé mo e kau Fālesí 'a e fonualotó	Ofi ki Selusalema	27:62–66				
'Uluaki 'ahó: Mofuiké, ongo 'āngelo he fonualoto kuo fakaavá	Ofi ki Selusalema	28:1–2		24:1–2		
Mele Makitaline ki he fonualotó kuo fakaava	Ofi ki Selusalema				20:1–2	
Lele 'a Pita mo Sione ki he fonualotó	Ofi ki Selusalema			24:12, 24	20:3–10	
"Fefine, ko e hā 'okú ke tangi aí?"	Ofi ki Selusalema				20:11–13	
""Oua na'a ala kiate au""	Ofi ki Selusalema				20:14–17	
Fakahā ki he kau ākongá ka ne nau ta'e tui	Ofi ki Selusalema		16:10–11	24:9–11	20:18	
Ha'u e ongo fafine ko Mele ki he fonualotó	Ofi ki Selusalema	28:1	16:1–4	23:55; 24:3		

Me'a ne Hokó	Feitu'ú	Mātiu	Ma'ake	Luke	Sione	Fakahā he 'Aho Kimui Ní
Kau 'āngelo: "Kuo toe tu'u"	Ofi ki Selusalema	28:2-8	16:5-8	24:4-8		
Fe'iloaki 'a Sisū mo e kau fefiné	Ofi ki Selusalema	28:9-10	16:9			
Totongi 'e he kau takí e kau sōtiá	Ofi ki Selusalema	28:11-15				
Hā 'a Sisū ki ha ongo ākongá	'Emeasi		16:12	24:13-32		
Fakahā 'e he toko uá ki ha ni'íhi kehe ne ta'e tui	Selusalema		16:13	24:33-35		
Efiáfí: Hā 'a Sisū ki he kau ākongá	Selusalema		16:14	24:36-49	20:19-23	
Ko e 'ikai tui 'a Tōmasi he na'e 'ikai ke ne 'i ai	Selusalema				20:24-25	
'Aho 'e valu mei ai: Mo Tōmasi	Selusalema				20:26-29	
Taumu'a e Kosipeli 'a Sioné					20:30-31	
Pitá: "Te u 'alu 'o fai kupenga"	Tahi Kālelí				21:1-19	
Fakafehu'i 'a Pita fekau'aki mo Sioné	Selusalema				21:20-22	
Fakamo'oni fekau'aki mo Sioné	Selusalema				21:23-25	3 Nifai 28:6; T&F 7
Ko e fekau ma'ongo'onga ki he Toko Hongofulu Mā Uá	Ko ha mo'unga 'i	28:16-20	16:15-18			Molomona 9:22-24
Hā'ele ki he langí, talakí	Ofi ki Selusalema		16:19-20	24:50-53		

KO E 'AHO FAKA'OSI 'O E MO'UI 'A KALAIŚÍ

1. Mātiu 26:57–68; 27:1–2

2. Sione 18:28–38

3. Luke 23:7–12

4. Sione 18:39–19:16

5. Mātiu 27:31–32

6. Ma'ake 15:22–28

7. Mātiu 27:39–44

8. Luke 23:44–45

9. Luke 23:34, 43; Sione 19:26–27; Mātiu 27:46; Sione 19:28; Luke 23:46; Sione 19:30

10. Luke 23:44–46

11. Mātiu 27:50–51

12. Sione 19:31–37

13. Ma'ake 15:42–47; Sione 19:38–42

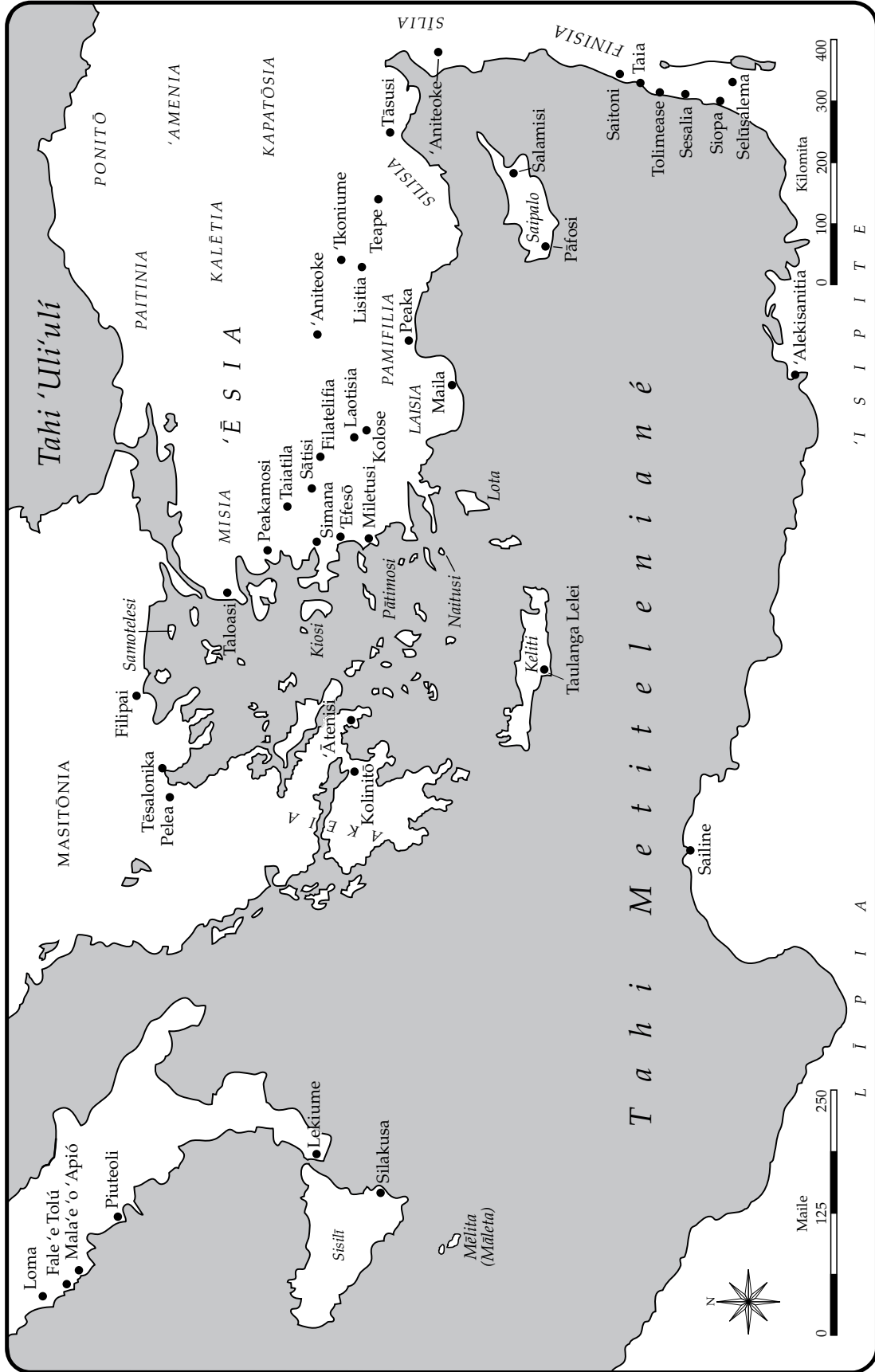
KO E 'EKESŌTOSI MO E SIONE 6

Hiki Fononga 'a 'Isileli mei 'Isipité	Ko ha Hiki Fononga Fo'ou
<p>Na'e tatakī 'e he 'Otuá 'a e fānau 'a 'Isilelí 'i he toafá 'o fou he Tahī Kulokulá (vakai, 'Ekesōtosi 13:18).</p>	<p>(Sione 6:1–2)</p>
<p>Ko e ha'u 'a Mōsese ki he "mo'unga 'o e 'Otuá" ('Ekesōtosi 3:1; vakai foki, v. 12; 19:1–3).</p>	<p>(Sione 6:3, 15)</p>
<p>Ko hono fakalalahi 'e Sihova e ngaahi faka'ilongá mo e ngaahi me'a fakaofó (vakai, 'Ekesōtosi 7:3; vakai foki, 'Ekesōtosi 7–11).</p>	<p>(Sione 6:2, 26, 30)</p>
<p>Ko hono fokotu'u 'e he 'Eikí e Kātoanga 'o e Laka-atú (vakai, 'Ekesōtosi 12).</p>	<p>(Sione 6:4)</p>
<p>Foaki 'e he 'Otuá ki 'Isileli 'a e maná pe "mā mei he langí" ('Ekesōtosi 16:4; vakai, v. 3–35; Teutalōnome 8:3).</p>	<p>(Sione 6:5–14, 31–58)</p>
<p>Na'e fakahā 'e he 'Eikí ki he kakaí ke nau tānaki pē 'a e me'a ko ia te nau fie ma'u he 'aho takitaha ke 'oua na'a maumau (vakai, 'Ekesōtosi 16:16–30).</p>	<p>(Sione 6:12)</p>
<p>Na'e tala'ofa e 'Eikí ke fokotu'u hake ha Palōfita hangē ko Mōsesé (vakai, Teutalōnome 18:15– 18).</p>	<p>(Sione 6:14)</p>
<p>Na'e fakahaofi 'e he 'Eikí 'a 'Isileli 'aki 'ene 'ai ke mavae ua e Tahī Kulokulá; ne nau fou mai ai he kelekele mōmoá (vakai, 'Ekesōtosi 14). Na'e fakamamafa'i 'e he fakamatalá 'a e fakapo'ulí mo e havilí (vakai, v. 20–21).</p>	<p>(Sione 6:16–21)</p>
<p>Ko e lāunga 'a 'Isileli ki he 'Eikí (vakai, 'Ekesōtosi 15:24; 16:8; 17:3; Nōmipa 11:4–6).</p>	<p>(Sione 6:43, 61, 66)</p>
<p>Na'e fakamo'oni e kau palōfitá 'o fekau'aki mo e mahu'inga 'o e Hikifonongá (vakai, 'Ekesōtosi 14:31–15:21; Nōmipa 20:12; Teutalōnome 4:33, 35; 6; 26:5–9; 'Īsaia 51:9–16; 52:1–6; 1 Nīfai 17; 2 Nīfai 25:20; vakai foki, T&F 136:22).</p>	<p>(Sione 6:66–69)</p>

NGAAHI ME'A NE HOKO HE MO'UI 'A PITÁ

___ 1. Ngāue 2:14–40	A. Taki pōpula 'a Pita pea fakahaofi 'e ha 'āngelo, toe foki ke malanga 'i he tempalé pea ne toe taki pōpula ia.
___ 2. Ngāue 3:1–11	E. Kole 'e he kau taki faka-Siú kia Pita ke 'oua 'e toe hoko atu 'ene malangá; fakamo'oni'i mālohi 'e Pita 'a Sīsū Kalaisi.
___ 3. Ngāue 3:12–26	F. Mamata 'a Pita ki ha me'a-hā-mai ko e fanga monumanu ma'a mo e fanga monumanu 'uli, 'a ia ne iku ki hono 'oatu 'o e ongoongolelei ki he māmaní kotoa.
___ 4. Ngāue 4:1–22	H. Ko hono fakamo'ui 'e Pita ha tangata pipiki he matapā 'o e tempalé.
___ 5. Ngāue 5:1–11	I. Ko hono fakahā fakahangatonu 'e Pita ki ha ongo mātu'a 'o fekau'aki mo 'ena maumau'i e fono 'o e fakatapu'i; ne mate fakatou'osi e ongo me'a ni.
___ 6. Ngāue 5:12–16	K. Ko e 'alu 'a Pita mo Sione ki Samēlia ke foaki e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oní; ko hono valoki'i 'e Pita 'a Saimone ko 'ene fie ma'u ko ia ke fakatau e mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí.
___ 7. Ngāue 5:17–42	L. 'I he 'aho 'o e Penitekosí, ne fakahoko ai 'e Pita 'ene fuofua malanga ki ha kakai 'a ia ne hiki he lekōtí.
___ 8. Ngāue 8:14–25	M. Ko hono fakamo'ui 'e Pita 'a 'Enia mo fokotu'u 'a Toakase mei he maté.
___ 9. Ngāue 9:32–41	N. Ko e malanga 'a Pita hono ua 'oku hiki he lekōtí, 'o ne ui ki he kau taki faka-Siú ke nau fakatomala pea tui kia Sīsū Kalaisi 'a ia ne nau tāmata'í.
___ 10. Ngāue 10	NG. Ko hono fu'u faka'apa'apa'ia'i 'e he kakai e mālohi 'o Pitá ko ia ne fakatovave ai e kakai ke nau a'u pē kiate ia ka nau mo'ui.

KO E FEITU'U METITELIANÉ 'I HE TAIMI 'O E FUAKAVA FO'OU

KO E NGAHI NGĀUE FAKAFAIFEKAU 'A E 'APOSETOLO KO PAULÁ

(Fakatokanga'i angé: Ko e fakaofiofi pē 'a e ngaahi 'ahó.)

Fonongá	Hoa ngāue	Tukui Koló/Fonuá	Ngaahi Me'a Mahu'ingá	Ngaahi 'Ipiseli ne Hikí
'Uluaki ngāue fakafaifekaú (a.d. 47–49); Ngāue 13–14; vakai ki he mape fika 6 he Guide to the Scriptures	Paanepasa, Sione Ma'ake (vakai, Ngāue 13:2, 5, 13)	'Aniteoke mo Selusia 'i Siliá; Salamsi mo Pāfosi 'i he Motu ko Saipaló; 'Aniteoke, 'Ikoniume, Līsita mo Teape 'i Kalētia.	Fakafepaki'í 'e 'Ēlima ko ha fiemana; malanga'í mo fakamo'ui he 'aho Sāpaté; fakatangata'í mo kapusi mei 'Aniteoke; tolomaka'í 'o pehē kuo mate; toe mo'ui 'o hoko atu 'ene malangá.	'Tkai 'ilo'í
Konifelenisi 'i Selusalema (a.d. 49–50); Ngāue 15; Kalētia 2:1–10	Paanepasa, Taitusi (vakai, Ngāue 15:2; Kalētia 2:3)	Selusalema	Faka'apa'apa'í 'e he kau taki faka-Siasi ko ha mo'unga'í tangata ki he kau Senitailé 'i hono taukave'í e ongoongolelei	'Tkai 'ilo'í
Ngāue fakafaifekau hono uá (a.d. 50–53); Ngāue 15:36–18:22; vakai ki he mape fika 6 'i he Guide to the Scriptures	Sailosi (Ngāue 15:40), Tīmote (vakai, Ngāue 16:1–3), Luke (vakai, Ngāue 16:10)	'Aniteoke 'i Silia; Tāsusi, Teape, 'Ikoniume, Līsita, mo 'Aniteoke 'i Kalētia; Taloasi; Filipai, Tēsalonika mo Pēlea 'i Masitōnia; 'Atenisi mo Kolinitō 'i Kalisí; 'Efesō 'i Lītea; Selusalema	Fakahinohino'í 'i ha me'a-hā-mai ke faiako 'i Masitōnia; kapusi ha laumālie 'uli mei ha fefine kaunanga 'i Filipai; tā pea fakahū pōpula mo Sailosi; fakaului ha taha tauhi fale pōpula; malanga 'i 'Aleopeiko	1 Tēsalonika (a.d. 50–51); 2 Tēsalonika (a.d. 50–51); fakatou hiki e ongo 'Ipiselí mei Kolinitō.
Ngāue fakafaifekau hono tolú (a.d. 54–58); Ngāue 18:23–21:15; vakai ki he mape fika 6 'o e Guide to the Scriptures.	Tīmote, 'Eleasito (vakai, Ngāue 19:22); Keiō 'o Masitōniá, 'Alisitako (vakai, Ngāue 19:29); Sōpeta, Sekunio, Keiō mei Teapé, Tikiko, Talofimo (vakai, Ngāue 20:4); Luke (vakai, Ngāue 20:5–6)	'Aniteoke 'i Siliá, Tāsusi, 'Ikoniume mo 'Aniteoke 'i Kalētiá; 'Efesō, Taloasi; Filipai, Tēsalonika mo Pēlea 'i Masitōniá; Kolinitō; Mileto, Patala; Taia, Sesalia mo Selusalema.	Foaki e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni'í he hilifaki 'o e nima; ngaahi mana makehe ne fakafou mai 'e he 'Otuá 'ia Paula; fakafepaki'í e kau lotu ki he 'otua tamapua ko Taiané; fokotu'u 'a 'Utiko mei he maté; tomu'a fakahā hono fakahū pōpula iá mo 'ene maté.	Ko ha tohi ne molé (vakai, 1 Kolinitō 5:9); 1 Kolinitō (a.d. 55 mei 'Efesō); 2 Kolinitō (a.d. 56 mei Masitōnia); Kalētia (a.d. 56 mei Masitōnia); Loma (a.d. 57 mei Kolinitō)

Fonongá	Hoa ngāué	Tukui Koló/Fonuí	Ngaahi Me'a Mahu'ingá	Ngaahi 'Ipiseli ne Hikí
Taki pōpula 'i Selusalema pea fakahū pōpula 'i Sesaliá (a.d. 58–59); Ngāue 21:16–26:32	'Ikai 'ilo'i	Selusalema mo Sesalia	Fakatanga'i, taki pōpula, ha'i; toe fakamatala'i 'ene uluí; fakamaau'i he 'ao 'o 'Ananaia mo e Saniteliní; hā e 'Eikí kiate ia; 'omi kia Felike, Fesito mo e Tu'i ko 'Akilipá; kole kia Sisá	'Ikai 'ilo'i
Fononga ki Lomá (a.d. 59–60); Ngāue 27:1–28:16; mape fika 6 'o e Guide to the Scriptures	'Alisitake, Luke (vakai, Ngāue 27:2)	Sesalia mo Saitoni; 'Otu Motu Kēlití, Malata mo Sēsili; Piuteoli ki Loma he Hala 'Epiení.	Fononga faingata'a ki Lomá; fakafiemālie'i 'e ha 'āngelo; kikite fekau'aki mo e fakatu'utāmakí; tukuvakā 'i Malata; huhu 'e ha ngata huhu kona kae 'ikai uesia.	'Ikai 'ilo'i
'Uluaki fakahū pōpula ('i hono falé; a.d. 60–62); Ngāue 28:16–31	'Epafalotaito (vakai, Filipai 4:18), 'Epafasi (vakai, Filimone 1:23), Tīmote (vakai, Filipai 1:1), Tikiko (vakai, 'Efesō 6:21), Susito (vakai, Kolose 4:11)	Loma	Le'ohi faka'aho 'e ha sōtia Loma; malanga ki ha kau 'a'ahi tokolahi	Filipai; Kolose; 'Efesō; Filimone; Hepelū; fai kotoa ia mei Loma 'i he vaha'a ta'u a.d. 60–62
'I he ngaahi vaha'a taimi 'o hono fakahū pōpula 'i Lomá (a.d. 62–65)	'Ikai 'ilo'i	'Ēsia, Masitōnia, Keliti, pea mahalo mo Sipeini	'Oatu e fale'i ki he kau taki lakanga fakataula'eikí 'i ha ngaahi tohi	1 Tīmote (a.d. 64 mei Masitōnia); Taitusi (a.d. 65 mei 'Efesō)
Fakahū pōpula tu'oua 'i Lomá (a.d. 65)	Luke (vakai, 2 Tīmote 4:11)	Loma	Hiki 'ene fakamo'oni faka'osí he 2 Tīmote	2 Tīmote (a.d. 65 mei Loma)

KO E NGAARI SIASI 'E FITU 'I 'ĒSIÁ (FAKAHĀ 2–3)

Koló	Fakamatala'i 'o Kalaisí	Me'a Tonu ne Nau Faí	Me'a Hala ne Nau Faí	Fakatonutonu mei he 'Eikí	Tala'ofa 'a e 'Eikí
'Efesō (2:1–7)	“O ne kuku 'a e fetu'u 'e fitu [ko e kau taki 'o e ngaahi siasi 'e fitú] 'i hono nima to'omata'ú” (2:1).	“Oku ou 'ilo'i ho'o _____, mo ho'o _____, mo ho'o _____” (2:2; vakai, v. 2–3, 6).	“Kuó ke mahu'i mei ho'o 'uluaki 'ofá [Kalaisi]” (2:4).	“Fakatomala, pea fai 'a e 'uluaki _____” (2:5).	“Ko ia ia te ne ikuná, te u foaki ki ai ke kai mei he _____” (2:7).
Simana (2:8–11)	“E he _____ mo e _____, 'a ia na'e maté ka kuo mo'ui” (2:8).	“Oku ou 'ilo'i ho'o ngaahi ngāuē, mo ho'o mamahí mo ho'o masivá” (2:9).	'Ikai hā ai ha me'a	“Oua na'á ke manavahē ki ha me'a 'i he ngaahi me'a ko ia . . . : ka ke fai _____ pē 'o a'u ki he maté” (2:10).	“Te u foaki kiate koe 'a e _____ 'o e _____ . . . Ko ia ia te ne ikuná, 'e 'ikai lavea ia 'e he _____” (2:10–11).
Peakamosi (2:12–17)	“E ia 'oku 'iate ia 'a e heletā māsilá 'oku fakatoumatá” (2:12).	“Okú ke puke ma'u hoku _____, pea na'e 'ikai ke ke si'aki 'eku _____” (2:13).	Ne tali 'e ha ni'ihí ha kau akonaki loi pea nau muimui ki ha ngaahi tokāteline hala (vakai, 2:14–15).	“Fakatomala” (2:16).	“Ko ia ia te ne ikuná, te u foaki ai ke ne kai 'a e mana fufū” (2:17). 'Oku hanga 'e he maná, pe ko e mā 'o e mo'uí, 'o fakataipe 'a Sísū Kalaisi (vakai, Sione 6:31–35, 48).
Taiataila (2:18–29)	“Alo 'o e 'Otuá, 'a ia 'oku . . . mo e ulu _____ hono fofongá, mo hono va'é 'o hangē ko e _____” (2:18).	“Oku ou 'ilo'i ho'o ngaahi _____, mo e _____, mo e _____, mo e tuí mo ho'o fa'a kātakí” (2:19).	Ne tuku 'e ha ni'ihí ke ako'i e ngaahi tokāteline halá pea nau fe'auaki foki (vakai, 2:20–23).	“Te u 'atu kiate kimoutolu taki taha 'o fakatatau ki ho'o ngaahi ngāuē” (2:23).	“Ko ia 'e ikuná, . . . te u foaki ki ai 'a e mālohi ki he ngaahi pule'angá.

Koló	Fakamatala'i 'o Kalaisí	Me'a Tonu ne Nau Faí	Me'a Hala ne Nau Faí	Fakatonutonu mei he 'Eikí	Tala'ofa 'a e 'Eikí
Sātisi (3:1–6)		<p>“Okú ke ma’u ai ha tokosi’i kuo ‘ikai ke nau faka’uli’i honau ngaahi</p> <p>_____</p> <p>[ne ‘ikai ke nau ‘uli fakalaumālie]” (3:4).</p>	<p>“Kuo ‘ikai te u ‘ilo kuo fai ke haohaoa ho’o ngāué ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá” (3:2).</p>	<p>“[Piki ma’u], pea fakatomala. Ko ia kapau ‘e ‘ikai te ke _____,</p> <p>te u ha’u kiate koe o hangē ha</p> <p>_____</p> <p>[fakafokifā]” (3:3).</p>	<p>“Ko ia ia ‘e ikuná, ko ia ‘e fakakofu ‘aki ‘a e _____;</p> <p>_____;</p> <p>pea ‘e ‘ikai te u tāmata’i hono hingoá mei he tohi ‘o e mo’uí, ka te u fakahā hono hingoá ‘i he ‘ao ‘o ‘eku Tamaí, pea mo e ‘ao ‘o ‘ene kau ‘āngeló” (3:5).</p>
Filatelifia (3:7–13)	<p>“E ia ‘oku mā’oni’oni, ‘a ia ‘oku mo’oni, ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e _____</p> <p>_____” (3:7).</p>	<p>“Kuó ke tauhi’i ‘a ‘eku leá pea na’e ‘ikai te ke fakafisinga’i hoku hingoá” (3:8; vakai foki, v. 10).</p>	<p>Ko kinautolu ‘oku taku “ko e kau Siú ka ‘oku ‘ikai” ‘oku nau hoko “ko e fale lotu ‘o _____”</p> <p>(3:9).</p>	<p>“Kuku ke ma’u ‘a ia ‘okú ke ma’ú” (3:11).</p>	<p>Te nau hoko ko ha _____ ‘i he tempale ‘o e ‘Otuá pea ‘e hiki ‘iate kinautolu ‘a e ngaahi huafa ‘o e ‘Otuá mo e hingoá ‘o Selusalema Fo’ou (vakai, 3:12–13).</p>
Leotisia (3:14–22)	<p>“Ko e fakamo’oni anga-tonu mo’oni, ko e tupu’anga ‘o e ngaahi me’a kuo fakatupu ‘e he “Otuá” (3:14).</p>	<p>‘ikai hā mai</p>	<p>Ne ‘ikai ke nau “ _____ pe _____.”</p> <p>Ne nau “ _____ pē”</p> <p>(3:15–16).</p>	<p>Fakatau koula meia Kalaisi (ma’u e maka-koloa ‘i langí), fakakofu’i kinautolu ‘aki ‘a e _____</p> <p>_____</p> <p>(hoko ‘o ma’a), pea tulu’i honau matá (ke nau lava ‘o mamata fakalaumālie; vakai, 3:18).</p>	<p>“Kapau ‘e fanongo ha taha ki hoku le’ó, mo to’o ‘a e matapaá, te u hū atu kiate ia. . . .</p> <p>_____</p> <p>“Ko ia ia ‘e ikuná, te u foaki ki ai ke nofo mo au ‘i hoku nofo’a faka’ei’eiki” (3:20–21).</p>

ME'A 'OKU FAI KI AI E FAKAMAMAFÁ

KO E TOHI 'A FAKAHAÁ

Ngaahi Me'a ki mu'a he Hingá	'Uluaki Me'a Fakama'ú	Me'a Fakama'ú Hono Uá	Me'a Fakama'ú Hono Tolú	Me'a Fakama'ú Hono Faá	Me'a Fakama'ú Hono Nimá	Me'a Fakama'ú Hono Onó	Me'a Fakama'ú Hono Fitú	Hoko 'a Māmani ko e Pule'anga Fakasilesitalé
Veesi 'e 5: Ko e Tau 'i he Langí (12:7–12)	Veesi 'e 11: Ko e me'a fakama'ú 'uluaki ki he me'a fakama'ú hono nimá (6:1–11)	Veesi 'e 14: Me'a fakama'ú hono onó (6:12–7:8)				veesi 'e 6: Nofotu'í (20:1–6)	veesi 'e 9: Ngaahi me'a faka'osi 'e hokó (20:7–15)	veesi 'e 33: Māmani fakasilesitalé (21:1–22:6)

To'o mei he Gerald N. Lund, "The Book of Revelation—Three Keys for Making It a Book of Revelation," 'i he *A Symposium on the New Testament* (1980), 120.

KO E NGAHI ME'ALEA [TALUPITE] 'E FITU 'O E ME'A FAKAMA'U HONO FITÚ

1. Ko e hā e ola 'o e afi mo e vela ne hoko 'i hono ifi'í 'e he 'āngelo 'uluakí 'ene me'aleá? (vakai, Fakahā 8:7).

2. Ko e hā e ngaahi me'a 'e tolu ne liliu hono vahe tolú 'i he taimi ne ifi ai 'e he 'āngelo hokó 'ene me'aleá? (vakai, Fakahā 8:8–9).

3. Hili e ifi e me'alea 'a e 'āngelo hono tolú, ne tō ai ha fo'í fetu'u (vakai, Fakahā 8:10–11).

- A. Ko e hā e hingoa 'o e fo'í fetu'ú?
- E. Ko e hā e me'a na'e fakatupu 'e he fo'í fetu'ú ke hokó?

4. Hili hono fakaongo mai e me'alea pe talupite hono faá, ko e hā e ngaahi me'a 'e tolu na'e fakapo'ulí? (vakai, Fakahā 8:12).

5. Ko e hā ne 'alu hake mei he luo ta'e hano takele hili hono fakaava ia 'e he 'āngelo hono nimá? (vakai, Fakahā 9:1–3).

6. Ko e hā 'oku pehē ne fakamatala'í 'e Sione 'i he Fakahā 9:7–10?

7. Ko e kau sōtia 'e toko fiha ne kau 'i he tau lahi ko 'eni ne mamata ki ai 'a Sione hili hono fakaongo mai 'e me'alea pe talupite fika onó? (vakai, Fakahā 9:16).

8. Ko e hā e tokolahi 'o e kakai 'e mate 'i he tau ko 'ení? (vakai, Fakahā 9:18).

9. Ko e hai e ongo fakamo'oni 'oku 'uhinga ki ai e Fakahā 11:3? (vakai, T&F 77:15).

10. Ko e hā e fuoloa e malanga e ongo palōfitá ni 'i Selusalemá? (vakai, Fakahā 11:2–3). Siakale'í kotoa e ngaahi tali tonú.

- A. Fakafuofua ki ha ta'u 'e 3½
- E. 'Aho 'e 1,260
- F. Māhina 'e 42

11. Ko e hā ha me'a fakafofo 'e hoko ki he ongo palōfitá ni hili 'ena ngāu'é? (vakai, Fakahā 11:7–12).

12. Tonu pe hala. Ki mu'a pea ifi 'e he 'āngelo fika fitú 'ene talupité, 'e tō mai ha fu'u 'ahiohio lahi ki he māmaní kotoa (vakai, Fakahā 11:13–14).

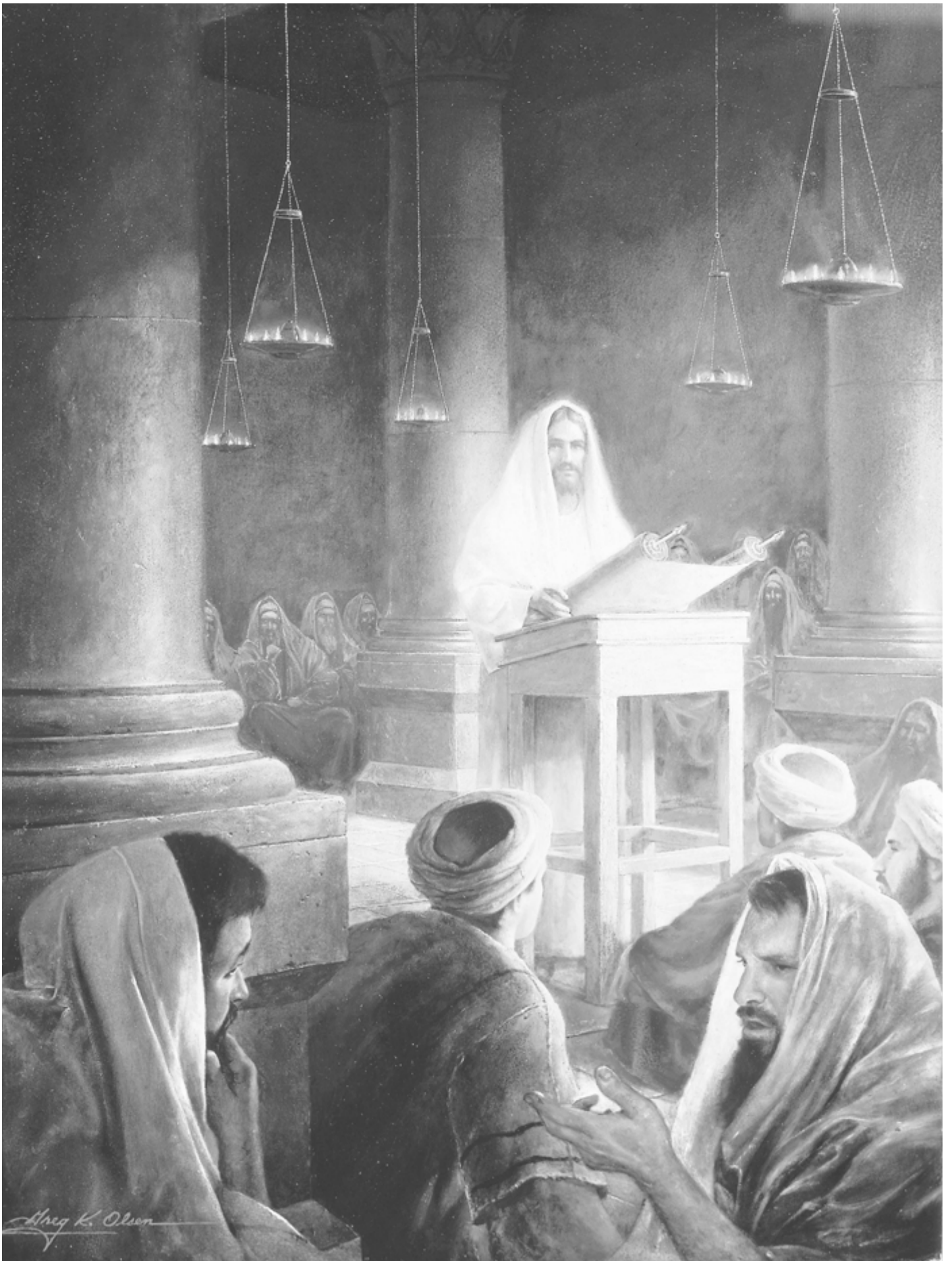
13. 'I he hili hono fakaongo mai e me'alea pe talupite fika fitú, ko hai te ne ma'u e ngaahi pule'anga 'i he māmani ko 'ení? (vakai, Fakahā 11:15).

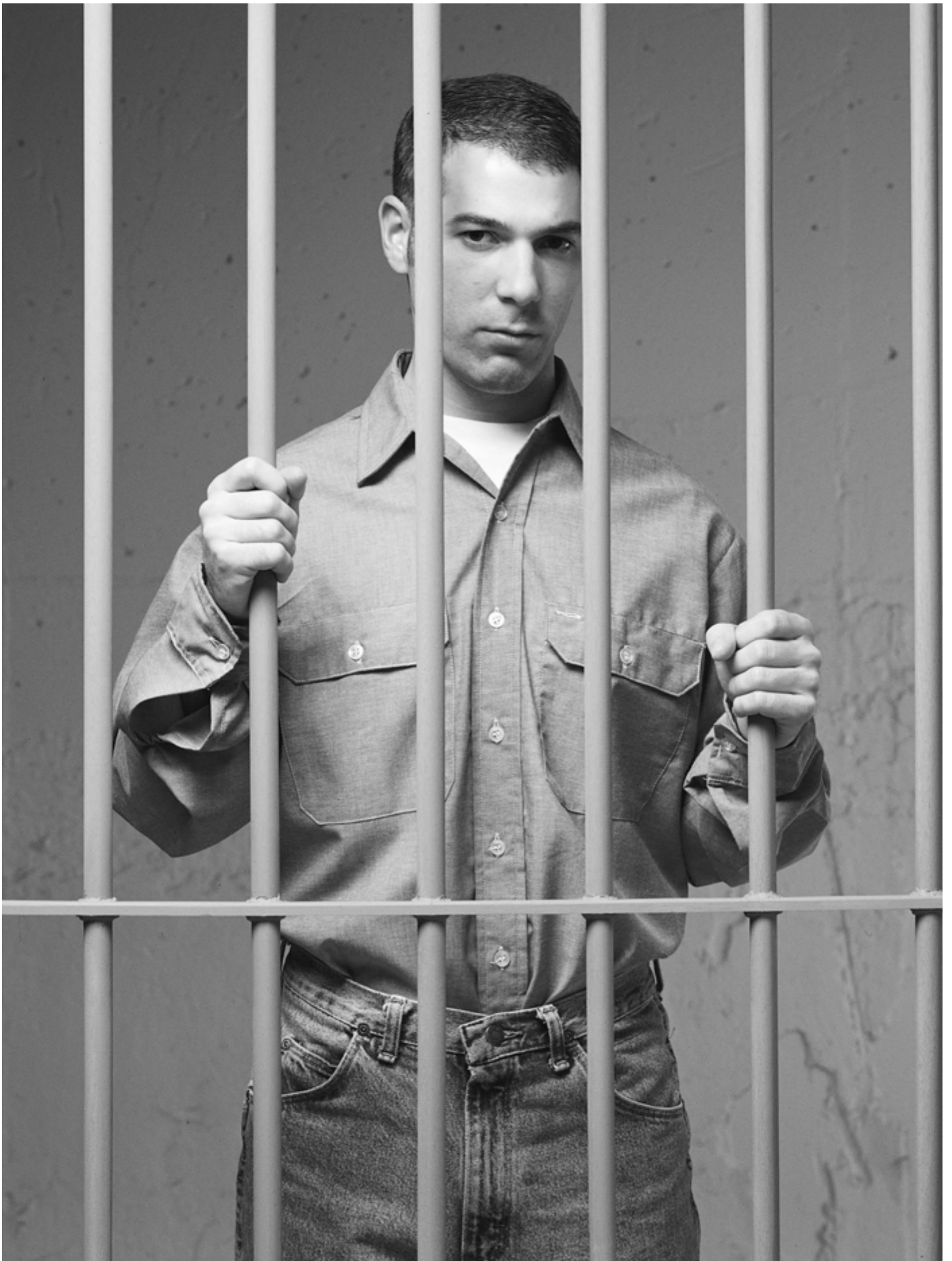
14. Ki mu'a pea hoko e ngaahi pule'anga 'o e māmaní ko e ngaahi pule'anga 'o Sisū Kalaisí, ko e fē ongo me'a he ngaahi me'a ko 'ení 'e hokó? (vakai, Fakahā 11:19).

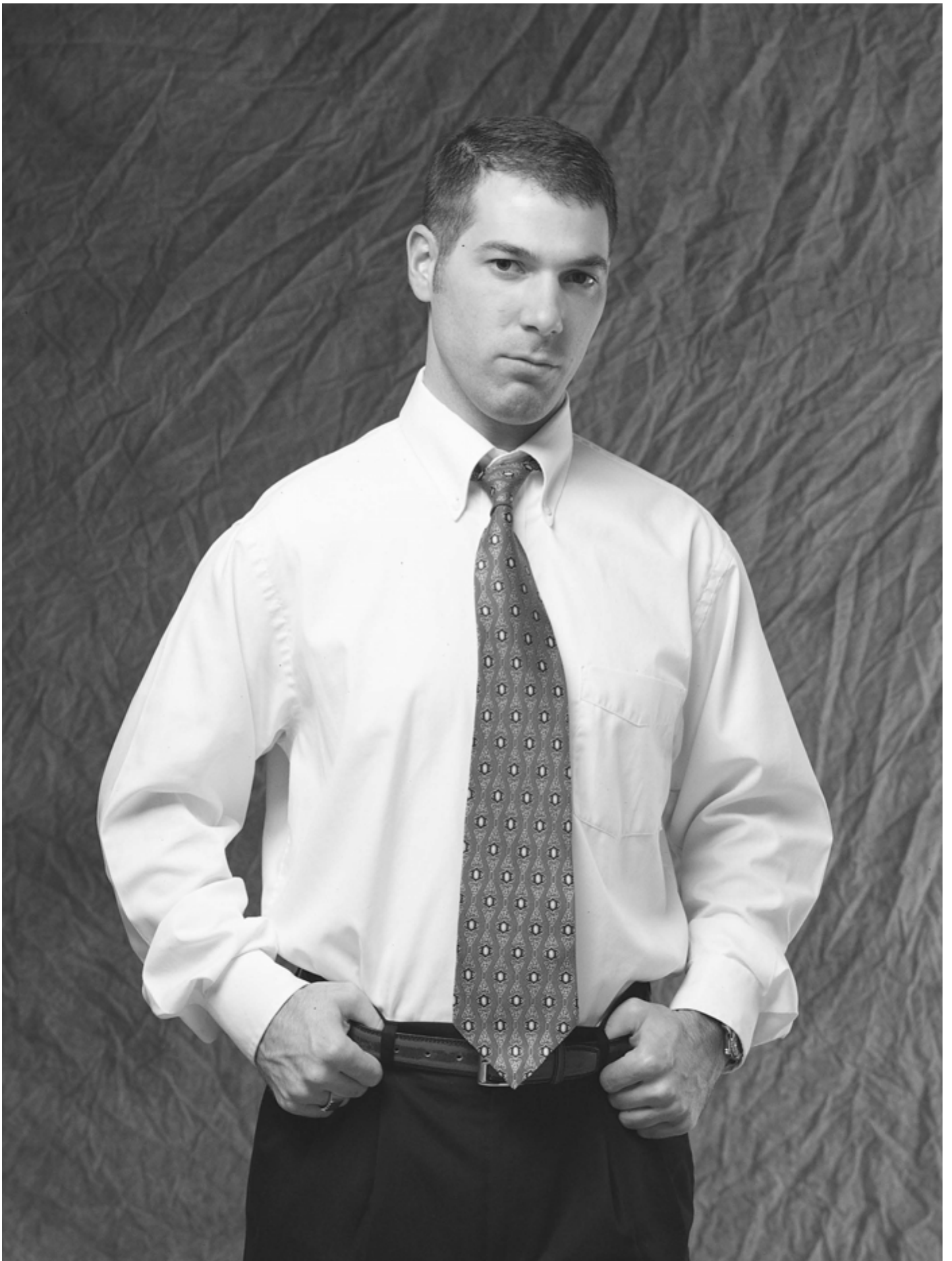
- A. Ko ha afā
- E. Ko ha 'uha maka
- F. Ko ha lōmaki
- h. Ko ha mofuike

SIASI 'O
SĪSŪ KALAISI
'O E KAU MĀ'ONT'ONI
'I HE NGAHI 'AHO
KIMUI NĪ

